THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON
A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

VOLUME 16

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1954

THE

ŚĀNTIPARVAN

[Part III : Mokṣadharma, B]

BEING THE TWELFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
and of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1954

CONTENTS OF VOLUME SIXTEEN

[Mokṣadharma, B]

ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O.-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n.p.s.v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

FACSIMILE OF A NEPAL MS. OF LAKṢMAṆA SAṀVAT 472 (CIR. A. D. 1591–2) WRITTEN IN MAITHILĪ CHARACTERS

Transcript of the last page in Devanāgarī Characters

1 वान्। तथैव च कथामेतां राजन् कथितवांस्तदा। भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने। कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने। नारदेनापि राजेन्द्र 1
देवेन्द्रस्य निवेशने। कथितं भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा। देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा। समस्तेभ्यः प्रशस्ते-

2 भ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप। यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणम्। पौत्तमा तव। कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर। तदेष परमो 2
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम। पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चै- धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत। आर्पार्द्धीरो ह्यनाकांक्षी धर्मा-

3 र्थकरणे नृपः। स च किल कृतनिश्चयो द्विजातिर्भुजगपतिप्रतिदेशि- O प्रविष्टः। इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां 3
तात्मकृत्यः। यमनियमसमाहितो वनान्तं परिगणितोञ्छशिलाशनः शान्तिपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्यानं समाप्तम्। समाप्तोयं

4 मोक्षधर्म इति। लसं ४७२ कार्तिकशुक्लपष्ठयां गुरौ ग्रामस्थायीमहाशयानामाज्ञया मद्बुद्धा लक्ष्मीधरेण लिखितमिदं मोक्ष- 4
ए दिने कष्णुपर्लाग्रामे परमभागवतमर्यादासिन्धुचक्रव- धर्मपुस्तकमिति। आदर्शदोषान्मतिवि-

5 भ्रमाद्वा त्वराविशेषाल्लिखनस्य वेगात्। यदत्राशुद्धं तदशुद्धवस्तु(?) क्षमन्तु सन्तः खलु लेखकस्य॥ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनक- 5
कपिशं वैजयन्तीं च मालाम्। रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः॥ शुभम्॥

6 सम्वत्। ७६७ पौषशुक्ल[द्विती]पञ्चम्यां तिथौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्रीजयप्रतापमल्लदेवेन राजधर्ममोक्षधर्मपारायणाय कृतः पञ्चदशदिनान्तरे संपूर्णतः श्रुतः॥ 6

३१८

नारद उवाच ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १
स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २
रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३
व्याधितस्य विवित्साभिस्त्रस्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५
व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

C. 12. 12517
B. 12. 332[1]. 6
K. 12. 339. 6

318

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 = (var.) 3. 200. 7. Ś1 is missing up to क्षुद्राद्ग in (26*) (cf. v. l. 12. 316. 57). The portion (with the ref.) from सुखदुःख up to भविष्यति (in B. 12. 343[2]. 56) is lost in V1 on missing folios. — a) Da4 सुखदुःखे; T2 G1 सुखं दुःख- (for सुखदुःख-). M1. 7 सुखदुःखमुपर्यासो. ❀ Cn: विपर्यासः, सुखे दुःखधीः, दुःखे सुखधीः ॥ Cs: सुखे, मोक्षे दुःखत्वभ्रान्तिः, दुःखे, संसारे सुखत्वभ्रान्तिः । ❀ — b) K1 समु*पद्यते; K7 D9 स उपप°; Dn1 D2 समनुप°; Dn4 समुपजायते; D4 सनुपपद्यते (sic) (for समुपपद्यते). — c) K7 B8 नैवं; D4. 5. 7. 9 नैव (for नैनं). K1 प्राज्ञा; Cs (gloss: बहुग्रन्थग्रहणसामर्थ्यम्) प्रज्ञा (as in text). K1. 2 सुनियतं; Dn4 corrupt (for सुनीतं वा). — d) D5. 7 त्रयं ते (sic) (for त्रायते).

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G1 युक्तम्; G2 यमम् (for यत्नम्). K1 स्वभावाद्यत्प्रमातिष्टे (sic). ❀ Cs: स्वभावात्, परप्रेरणमन्तरेण । ❀ — b) G2 यमवान् (for यत्न°). K6 न विषीदति; B7 नावतिष्ठति; Dn4 ननु छंदति (sic); G3 नैव सीदति (for नावसी°). — K1 om. 2cd. K2. 4 read 2c-20d after 12. 317. 16ab. — c) K2 -दुःखेभ्यः (for -रोगेभ्यः).

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K2. 4, cf. v. l. 2. K1 reads 3-20 after 12. 317. 14. — a) K4. 7 D4. 9 भजंति; M1. 7 रुदंति (for रुजन्ति). — b) Da4 गोराः (sic); D4 रागाः (for रोगाः). Da4 शरीर- (for शारीर-). K1 G1 -मानसः (for °साः). — c) Bo. 8 शायका (for सा°). K4 तीक्ष्णाग्रः; D5 °ग्र्याः (for °ग्राः). — d) K7 B6. 8 D4. 9 प्रमुक्ता (for प्रयुक्ता). B9 -संधिभिः; D5. 7 -धन्विनः (for -धन्विभिः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 editions व्यथितस्य (Da3. a4 °श्र) (for व्याधितस्य). K6 Bo. 6. 8. 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 editions Cn (gloss: पिपासाभिस्तृष्णाभिः) विधित्साभिस् (G1 °त्सानि); K7 D4. 9 चिकित्सासु; T1 G6 विवत्स्याभिस्; G3 विधत्स्याभिस् (for विवित्साभिस्). — b) K4 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 ताम्यतो (D5 °ते); K6 स्तास्यतो; D7 तस्यतो; M1. 5-7 त्रास्यतो (for त्र°). Da3 जी*तेषिणः; D4 जीवितेषिणः. — c) K1. 2. 4 अविशस्य; K7 T1 अवश्वस्य (for °शस्य). — d) K1. 2. 4 अनुकृष्यते; K7 D4. 9 अवकृ°; D5. 7 अवमन्यते; G1 अपि कृष्यते; M1. 5-7 उपपद्य(M5 °कृष्य)ते (for अपकृष्यते).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) K1. 2. 4 संस्तंति; K7 Bo D9 श्रवंति; B8 स्रंसंति; Da4 स्तुवंति; D4 श्रमंति; D5. 7 अवंति (for स्रवन्ति). D4 निवर्तत. — b) K7 Bo D4. 5. 9 श्रोतांसि (for स्रो°). Da4 श्चसि (for इव). — c) K6 मूल्यानां; K7 D4. 9 भूतानां (for मर्त्यानां). — d) D5 om. one पुनः.

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) Da4 corrupt; G3 सुखम् (for ह्ययम्). T2 G1. 6 M1. 6. 7 अत्यंतः; G2 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). ❀ Cn: व्यत्ययः, पौर्वापर्यम् । ❀ — c) K1 जाते; G2 जनं (for जातं). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 editions जातान्मर्त्याञ्जरयति. — d) Bo. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3 T1 G1. 2 M7 निमेषान् (for °षं). K7 D3 (before corr.). 4. 9 G2 नावतिष्ठति (for °ते).

C. 12. 12517
B. 12. 332[1]. 6
K. 12. 339. 6

जातं मर्त्यं जरयति निमेषं नावतिष्ठते ॥ ६
सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७
अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८
यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानां तत्तदाप्नुयात् ।
यदि स्यान्नपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाश्च स्वकर्मभिः ॥ १०
अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ।
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ११
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।

---

7 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. —^{a}) M$_{1.5-7}$ मर्त्यानाम् (for भूता°). K$_{1.2}$ D$_9$ सुखदुःखाभिभूतानाम्. —^{b}) Da$_{3.a4}$ अजरा; Ds$_1$ अजरौ (for अजरो). K$_{1.2.4}$ जरयन्नसून्; B$_0$ Da$_{3.a4}$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.8}$ °ह्यसौ (for °न्नसौ). —^{c}) K$_6$ आदित्योरस्तम् (for °त्यो ह्यस्तम्). B$_8$ (marg. as in text) अन्वेति (for अभ्येति). —^{d}) D$_4$ reads from पुनः up to गच्छन्ति (in 8^{d}) twice. K$_6$ उदंति (for उदेति).

8 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. For the repetition in D$_4$, cf. v. l. 7. —^{a}) T G$_{1.2}$ आधाय (for आदाय). ❀ Cs: अदृष्टं, कर्म। तत्पूर्वान्कर्मजन्यान्। ❀ —^{b}) K$_2$ G$_3$ भवान् (for भावान्). G$_3$ -शंकितः. T$_1$ भावनापरि°. —^{c}) K$_{1.2}$ B$_{6.7.9}$ Da$_{3.a4}$ D$_{5.7}$ G$_{2.3}$ इष्टानिष्टं (K$_{1.2}$ °ष्टा). —^{d}) K$_{1.2.4}$ अंतं; B$_{0.6.9}$ नाशु; Da$_{3.a4}$ आशु (for अस्तं). B$_{0.6.9}$ Da$_3$ ह्युं(Da$_3$ ह्यु)च्छंति; Da$_4$ वांछति; T G$_{1.2.6}$ गच्छति (for गच्छन्ति). T G$_{1-3.6}$ रात्रिषु (for रात्रयः).

9 = (var.) 3. 200. 8. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. —^{a}) K$_{1.2.4}$ Ds D$_{5.7}$ यद् (for यम्). K$_7$ D$_{4.9}$ यथा कर्तुं (for यथाकामं). —^{b}) K$_7$ D$_{4.9}$ तं तद्; T$_1$ G$_6$ अंतम्; T$_2$ G$_1$ तं तम्; M$_{1.5-7}$ स तम् (for तत्तद्). B$_{0.6-9}$ Da$_{3.a4}$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.5.7.8}$ G$_2$ कामानां तदवा-(D$_{5.7}$ स तवा)प्नुयात्; G$_3$ अयत्नात्तदवा°. —^{c}) G$_2$ यस्य (for यदि). K$_1$ नपराधीनां; D$_{5.7}$ नपराद्धाश्च; M$_{1.5-7}$ अपराधीनं (for नप°).

10 = (var.) 3. 200. 9. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. —^{a}) Dn$_4$ संयुताश्च; T G$_{1.6}$ सहि°; G$_2$ संहि° (for संय°). K$_{1.2}$ चैव; K$_6$ B$_{6-9}$ Da$_{3.a4}$ चाति-; G$_3$ चापि (for च हि). Da$_4$ -रक्षाश्च; Ds यत्नाश्च; D$_{5.7}$ ते दक्षा (for दक्षाश्च). —^{b}) B$_9$ पार्थिवाः; G$_3$ मानुषाः (for मानवाः). —^{c}) K$_7$ दृश्यते; T$_2$ दृशंते; G$_3$ दृष्टेपि (for दृश्यन्ते). Da$_3$ निष्फलः. K$_1$ संताः; Da$_3$ lacuna; G$_3$ यत्नाः; M$_{1.5-7}$ यत्ताः (for सन्तः). —^{d}) K$_{1.2.4}$ Ds D$_{5.7}$ प्रहीनाश्च; G$_2$ प्रकीर्णाश्च; G$_3$ प्रवीणाश्च (for प्रही°). K$_2$ च सुकर्मभिः; K$_6$ B$_{0.6.7.9}$ Da$_3$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.8}$ सर्वक°; Da$_4$ स्वश्च क°; T$_1$ G$_6$ च स्वकर्मसु (for °भिः).

11 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. —^{a}) K$_2$ निष्फलाः; D$_7$ बलिनः (for बालिशाः). K$_7$ lacuna for सन्तो. — Da$_4$ reads 11^{cd} twice. —^{c}) D$_{5.7}$ आशीभिर्; T G$_{1-3.6}$ अशुभैर् (for आशीर्भिर्). K$_2$ अपि संयुक्ता; K$_7$ D$_{4.9}$ अन्ये सं°; D$_{5.7}$ अथ सं°; M$_{1.6.7}$ अर्थ्यसं° (for अप्यसं°). —^{d}) Da$_4$ (first time) सर्वकामिभिः; Ds$_1$ M$_6$ स(M$_6$ सा)र्वकामिनं; T$_1$ G$_6$ सर्वगामिनः (for °कामिनः).

12 = (var.) 3. 200. 10. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$ cf. v. l. 3, 2. —^{a}) Da$_4$ D$_{5.7}$ अपरं (for °रः). G$_3$ पुरुषाणां परः कश्चिद्. —^{b}) K$_6$ स तथान्वितः; B$_9$ स ततोर्थतः; Ds$_1$ सततोत्थिताः; D$_4$ सततोत्थितोत्थितः (dittography of तोत्थि); D$_5$ सततोस्थिताः (sic); G$_1$ °त्थितं; M$_7$ °र्थितः (for °त्थितः). —^{c}) K$_7$ D$_{4.9}$ तु (for च). K$_{1.2}$ लोकेषु; D$_{5.7}$ जीवस्य (for लोकस्य). —^{d}) K$_7$ स्वसुखेषु; Da$_{3.a4}$ संसु°; D$_{5.7}$ समु° (for स सु°). K$_7$ D$_{4.9}$ अवधीय(K$_7$ °र्यं)ते; B$_{6.7.8}$ (marg.)$_{.9}$ एव दीर्यते; B$_8$ एव द्रीयते (sic); Da$_4$ एव जायते; T$_1$ G$_3$ M$_5$ एव जीर्यति; T$_2$ G$_1$ M$_{1.6.7}$ अवजीर्यति (T$_2$ °ते).

13 = (var.) 3. 200. 11. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K$_{1.2.4}$, cf. v. l. 3, 2. —^{a}) Da$_{3.a4}$ आचष्टमानम् (for अचे°). G$_3$ श्रीः कंचिद् (for आसीनं). —^{b}) G$_{1.2}$ श्रीः (G$_2$ यः) कश्चिद् (for श्रीः कंचिद्). K$_6$ B$_{0.6.9}$ Da$_{3.a4}$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.5.7.8}$ उपतिष्ठते; D$_9$ (marg.) अनुतिष्ठति (for उप°).

कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १३
अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ।
शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ १४
तस्य योनौ प्रसक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ।
आम्रपुष्पोपमा यस्य निवृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५
केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छताम् ।
सिद्धौ प्रयतमानानां नैवाण्डमुपजायते ॥ १६
गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव ।
आयुष्माञ्जायते पुत्रः कथं प्रेतः *पितैव सः ॥ १७
देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दश मासान्परिधृता जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १८
अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसंचितान् ।
विपुलानभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १९
अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ।
उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः प्रपद्यते ॥ २०
शीर्णे परशरीरेण निच्छवीकं शरीरिणम् ।

C. 12. 12532
B. 12. 332(1). 21
K. 12. 339. 21

G3 उपतिष्ठति कर्मसु· — c) B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्वे·; T1 G2. 3 M1. 5-7 कर्म·; T2 G1 कर्मा; G6 कर्मि· (for कश्चित्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 कर्मा(D5 °र्मं)णि कुर्वन्हि (K1. 4 °र्वति); K6 कर्मानुसृत्यापि; B8 (marg. as in text) °कुर्वाणो (for °सृत्यान्यो). G3 कर्म *इत्य चाप्यन्यो· — d) K4 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 नाप्राप्यम्; T2 G2 M1. 5-7 न प्राइयम् (for न प्राप्यम्). G3 अधितिष्ठति (for °गच्छति).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. D7 om. (hapl.) 14. — a) K1. 2 अपराधान्; K7 D9 °रं च (for °राधं). K1. 2 समाचक्षन्; Da3. a4 °क्षे; D3 ममाचक्ष्व; D5 समाचारं; Cv (gloss: सम्यक्पश्य) °चक्ष्व (as in text). — b) B9 (marg. as in text) विशेषतः; D4 स्वभावांतः; G3 समासतः (for स्वभावतः). — c) K2. 4 T1 G2 M1. 5-7 शुक्रम्; G3 सत्त्वम् (for शुक्रम्). T2 G2 अन्यस्य (for अन्यत्र). T1 G6 शुक्रमस्य समुद्भूतं.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) G3 अस्य योने (for तस्य योनौ). Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 प्रयुक्तस्य; D3 (before corr.) प्रवृत्तस्य (for प्रसक्तस्य). — b) K1. 2. 4 मानवः; D9 G3 वा न वः (for वा न वा). — c) Ds2 अभ्र-; G1. 2 अत्र (for आम्र-). K7 -पुष्पोपमो; Ds1 °पमं (for °पमा). — d) K1. 4 Bo. 8 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 निर्वृतिर्; M1. 7 निवृत्य (for निवृत्तिर्).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — b) K7 D4. 9 अन्य- (for अनु-). Da4 इच्छति; D8 आर्छतां (for इच्छताम्). — c) G3 सिद्धे (for सिद्धौ). K1 प्रायतमानानां (for प्रयत°). — d) Bo Dn1 D2. 3. 8 न चांडम्; Dn4 नैवांस्तुम् (sic); T1 नैर्गुण्यम्; T2 G1 नैर्विण्यम्; G2 वैजन्यम्; G6 नैर्घृडम् (sic) (for नैवाण्डम्). B8 (marg.) उपपद्यते (for °जायते). D8 अंतर्गर्भो न जायते.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) G2 गर्भं (for गर्भाच्). Da4 चोदितमानानां; G2 चेद्विज° (for चोद्विज°). — b) G2 क्रुद्धान्· B9 T2 आसीविषाद्; G2 आशीविषान् (for °षाद्). — d) K6 B7 Dn1 D8 D2. 5. 8 प्रेत्य; Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D3. 7 G3 प्रेत· (for प्रेतः). K2. 4 पितेव सः; K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 इवाभवत्; K7 पिताभवत्; B6. 9 Da3. a4 D5 G3 इवाभवेत्; D4. 9 पिता यथा; T G1. 2. 6 M1. 5-7 पिता इव (for *पितैव सः). K1 कथं प्रीते पिते[स]व सः (sic).

18 = (var.) 3. 200. 12. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — b) K2 वपणैः (sic); Da4 कृपणौ (for °णैः). K1. 2. 4. 6. 7 B6. 9 D4. 5. 7. 9 -हेतुभिः; Da3 T G1. 6 -गार्द्धिभिः; Da4 -गृद्धिनः; D8 -गृध्नुभिः; G2 -गद्धिभिः; G3 -गर्द्धुभिः (for -गृद्धिभिः). — c) D5. 7 G2 परिवृता; G3 °वृतां; G6 °भृता (for °धृता). — d) G2 जायते. B6. 8 -पांशनाः; D5. 7 G2 -पांसनः.

19 = (var.) 3. 200. 13. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — c) K1. 2 विमलान् (for विपु°). — d) K1 लब्ध्या; K2 लब्ध्वा; T1 G1. 6 लब्धैस्; G2 लुब्धास् (for लब्धास्). Da4 मंगलाः.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) Da4 M7 अन्योन्य- (for °न्यं). K1 समुनिप्रेत्य (sic); G1 M1. 5-7 समभिप्रीत्या (for °प्रेत्य). — b) T G1-3. 6 मिथुनस्य. — c) K1 (sup. lin. as in text) उपप्लव (for °द्रव). K1. 2. 4 इवादृष्टो; D4. 9 M1. 5-7 °निष्टो; T G1 °विष्टे; G2 °वर्षे (for °विष्टो). — d) K1. 2. 4 B8 Da3. a4 Dn1. n4 D5. 7. 8 T1 योनिगर्भः (D5. 7 T1 °र्भं).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4 D5

C. 12. 12532
B. 12. 322[1].21
K. 12. 339. 21

प्राणिनां प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥ २१
निर्दग्धं परदेहेन परदेहं चलाचलम् ।
विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितम् ॥ २२
संगत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम् ।
केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ २३
अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः ।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ २४
गर्भमूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः ।
धारणे वा विसर्गे वा न कर्तुर्विद्यते वशः ॥ २५
स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथापरे ।
आगमेन सहान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ २६
एतस्माद्योनिसंबन्धाद्यो जीवन्परिमुच्यते ।

तीर्णं; K7 D4. 9 गीर्णं; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षीर्णं; B8 T2 G1 जीर्णं (for क्षीर्णं). K1. 2. 4 पूर्व- (for पर-). K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G6 Cn -शरीराणि (for °रेण). ❀ Cn: परशरीराणि, शरीरान्तराणि, प्राप्नुवन्तीति शेषः । ❀ — b) K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: छिन्नं बीजं, स्वर्गनरकाङ्कुरबीजं, स्थूलशरीरं यस्य तं) छिन्नबीजं; K7 निस्थवीकं; Da4 D5. 7 छिन्नजीवं (for निच्छवीकं). K7 Da4 D4. 9 शरीरिणां (Da4 °णः). — D4 om. 21c–22d. — c) Da4 Dn1. n4 D2. 8 प्राणिनं. K1 -संयोगौ; Da4 M1. 6. 7 -संरोधो (Da4 °धः) (for -संरोधे). — d) K2 मांसक्लेष्ट-; Da4 corrupt (for मांसश्लेष्म-). T1 -विचेष्टिते; G2 M3 -विवेष्टितं (for -विचे°). B8 Dn1 मांसशोणितचेष्टितं.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) K7 D5. 7. 9 विदग्धं; B6 निर्दग्ध-; B8 T2 G1 निर्दिग्धं; B8 (inf. lin.) G2 निदग्धं; T1 G6 नदिग्धं; G3 निर्दिग्धं (for निर्दग्धं). K4 परदेहं न; K6 B8. 9 Da3. a4 G1 परमं (G1 °मे) देहे; Bo. 8 परदेहे हि; B7 D5. 7 परमं देहं; Dn1 D8 °देहेपि; Dn4 D8 D2. 8 °देहेति; T G2. 3. 6 °देहे च; M1. 5-7 °संदेहे (for °देहेन). — b) K7 B6 परदेहे; D5. 7. 9 °देह-; G2 M1. 7 परं देहं. B6 D5. 7. 9 -बलाबलं; Cn (gloss: परिणामितया अतिचपलम्) चलाचलम् (as in text). — c) K1. 2. 4 M1. 6. 7 विनश्यंति; K6 विनाशांतं; K7 D5. 7. 9 M5 विनश्यति (for विनश्यन्तं). Da4 D7 T2 G1-3 विनाशंते (Da4 °शांतं; T2 G1 °शांतो) (for °शान्ते). B6. 7. 9 Da3 विनाशमिव नाशांतं (B6 °ते). — d) T G2. 6 नाशम् (for नावम्). K1. 2. 4 B7. 9 T2 इवाहितां; T1 इहाहितं; G1 इवाभितां (for °हितम्). K7 D5. 7. 9 G8 नावि नौरिव संय(D5. 7 °यु-; G8 °ग)ता. ❀ Cs: नावि नावं, नौकायां नद्धा नौः । ❀

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D7 संगत्य; T1 G2. 6 संहत्य (for संगत्या). K7 जवरे (for जठरे). K1 न्यस्ते; G2 न्यस्य; G8 निर्त्यं (for न्यस्तं). — b) K1. 2. 4 अचेतसं (for °तनम्). — c) B9 यातुं न (for यत्नेन). D5. 7 जीवन्वै (for जीवन्तं). — d) K7 Bo. 6 Ds D3. 5. 7 T1 G6 गर्भस्त्वम्; G2 गर्भं त्वाम्; M1. 6 गर्हे त्वम् (for गर्भं त्वम्). K7 Da3. a4 D4. 9 अभि-; D5. 7 अपि; M1. 6. 7 अनु- (for इह). Ds2 D5. 7 पश्यति (for °सि).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B8 अनु-; D4 अन्न (for अन्न-). K1 जीर्येते; G1 *र्य्यंते (for जीर्यन्ते). — b) K1. 2. 4. 6 Bo. 7 Da3. a4 D4 G2 भक्ष्याश्च (for भक्षाश्च). Da4 भक्षितः; Dn1 शिक्षिताः (for भ°). — c) K1 G2 अस्मिन् (for त°). G8 गर्भ. — d) K7 D4. 9 जीर्यति. D5. 7 T G1-3. 6 किं नाम न विजी(D5. 7 °क्षी)र्यते.

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4. 7 Bo. 8 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 गर्भे (for गर्भ-). — b) D5 -नियतां; D7 -निरता (for -नियता). — c) K6 निसर्गे; D9 विसर्गौ (for विसर्गे). D5 [s]पि (for वा). — d) K6 कर्त्रोर्; K7 D9 G2. 3 कर्तुं; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 कर्ता (for कर्तुर्). B8 (orig.) वचः; B8 (marg.) वशं; B8 (marg. also) दशा; D4. 9 यशः (for वशः).

26 Ś1 missing up to ह्युदराद्ग (cf. v. l. 1). — a) Da4 सुवंति; D4 सुवति; D7 अवंति; G8 स्रवन्न; M1. 5-7 स्रवंते (for स्रवन्ति). K2 ह्युदरे; D5. 7 ह्युद-रान्; G8 °याद्; M1. 7 [s]भ्युदरां (for ह्युदराद्). K1 D5. 7 G1 गर्भाज् (D7 °न्). — c) B7 आशयेन; G8 अगमेन; Cs (gloss: आगमनेन) आग° (as in text). Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 Cv तथा (for सह). ❀ Cv: अन्येषां, पिशाचादीनां मत्सरिणां वा । ❀ — d) T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 विनाशम् (for °श).

27 b) K2 यो जवन्; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 यो बीजं; K7 D4. 9 योगीव; Ds1 यद्बीजं; D5. 7 यो जीवं; G2 योनिवत् (for यो जीवन्). — K7 D4. 9 om. 27cd. — c) Ś1 K2 पूजां न; K1 पूर्णां न; D5. 7 G2 प्रजांश्च; T G1-

प्रजां च लभते कांचित्पुनर्द्वंद्वेषु मज्जति ॥ २७
शतस्य सहजातस्य सप्तमीं दशमीं दशाम् ।
प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति शतायुषः ॥ २८
नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ॥ २९
व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् ।
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३०
ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नागा नागैरिवोत्तमैः ॥ ३२
के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ३३
घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।

C. 12. 12
B. 12. 33
K. 12. 33

---

a. c) M7 प्रजाश्च (for प्रजां च). K2 D5 कांश्चित्; D7 कामान्; T G1-3 कश्चित्; M7 काश्चित् (for कांचित्). — d) K2 पुनांद्वंद्वेषु (sic); T1 पुनर्द्वंद्वेव; T2 G1.2.6 °द्वंद्वे च (for °द्वंद्वेषु). K6 B0.6-9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सज्जति; Da4 मज्जिताः; G2 युज्यति (for मज्जति).

28 a) Ś1 K2.4 गर्भस्य; Ś1 (*sup. lin.*) K1 D5.7 न तस्य; K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Ca स तस्य; D9 सा तस्य (for शतस्य). M1.6.7 शतस्य तस्य सहजां (M6 °जा; M7 °सा). ❀ Cv: सहजातस्य शतस्य आयुषः । ❀ — b) B0.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 नवमीं; Ds1 नवमी (for दशमीं). K6 B3.7.9 Da3.a4 लभते सप्तमीं दशां; D5.7 सप्तमी दशमी तथा. — d) K1 गतायुषाः; K6 B6.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1 गतायुषः; D5.7 दशायुषः (for शता°).

29 With 29, cf. 3. 200. 14. — a) K1 नाभ्युत्थानेन (hypermetric); K2 नात्युत्थानै; K7 D4.9 कर्मणा हि; Da4 corrupt; T G1-3.6 M1.5-7 अभ्युत्थाने (for नाभ्यु°). — b) K2 योगः; B0.6-9 Da4 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 रोगाः; Cn (gloss: सामर्थ्यानि) योगाः (as in text). — c) T G1-3.6 आधिभिश् (for व्याधि°). Ś1 K1.2 विव(K1 °वु)ध्यंते; K7 D4.9 विमृष्यंते (for विमथ्यन्ते). — d) Ś1 K1.2 व्याघ्रैः; K4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 व्याधैः (for व्यालैः). Ds1 °मृगानि च; T1 G1-3.6 °मृगा (G3 °गो) यथा (for °मृगा इव).

30 a) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cal. ed. म(K6 मं)थ्यमानानां (for भक्ष्यमाणानां). — b) Da4 Ds2 (before corr.) विपुलां (for °लं). B8 (marg. as in text) वलं (for धनम्). — c) Ś1 K1.2 D4 वेदना (for °नां). — d) Ds1 यतमानांश्; G2 यातनां च (for यतमानाश्).

31 With 31, cf. 3. 200. 15. — a) Da3.a4 Dn4 G1 चाति- (for चापि). Ś1 K1.2.4 विविधा; K6 Ds1 निपुना (for निपुणा). — b) Ś1 K1.2 D7 सं(K1 स)-मतौषधाः; M1.5.7 संवृ° (for संभृ°). — c) K6 परिदृश्यंते; Da3 °कृष्यंते; D8 °क्लिश्यंते; G2 °कीर्यंते; G3 °शीर्यंते (for °कृष्यन्ते). — d) D8 (before corr.).5 G3.6 मृग- (for मृगा). K2 व्यां*; B9 व्याघ्रैर्; T G1-3.6 व्यालैर् (for व्याधैर्). K2 ओधिताः; G2.3 आस्थिताः (for आर्दिताः). B7 मृगव्याधिविवर्धिताः.

32 a) K1 पिबंताः; Da4 पिबंति; Ds1 D4 पिबतः. — c) K6.7 दृश्यते. Ds1 M1.7 मग्ना (for भग्ना). — d) Ś1 K1.2 transp. नागा and नागैर्. K4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3 (before corr. as in text).8 M1.5-7 नगा (for नागा). Ś1 K1.2 Da3.a4 T1 (before corr.) उत्तमाः (K1 °मः); K7 D4.9 उद्यतैः; B6 आर्दिता (for उत्तमैः). G2 नगा गांगैर्महत्तमैः.

33 K1 om. 33. — a) K7 D4.9 कैर्वा; Da4 केवला (hypermetric) (for के वा). K4.7 Da4 Ds2 (by corr.) D4.9 चिकित्स्यंते (K4 °ति). T1 G6 कैर्वाहं (G6 कैर्वा ह) विचिकित्संते; G2 किं ते बहु चि°. — b) K2.7 Da4 D8 D4.5.7.9 T1 G2.6 रोगार्ता. Dn4 रोगा पशुमृगा इव. — c) Ś1 K2 श्वापदांश्च (for °दानि). K6.7 D4.5.7.9 T G1.6 दरिद्राश् (for °द्रांश्). G2 दरिद्राश्च प्रियो ह्यात्मा. — After 33c, K7 reads for the first time 35b, repeating it in its proper place. — d) Ds1 प्रायेणार्ता; G2 विमुक्ताश्च (for प्रायो नार्ता). Ś1 वार्ते; K2 वार्ती; K7 D4 नार्ति; B9 वर्ति; Da3.a4 M1.6.7 Cap (gloss: नीरोगा) वार्ता; D5.7 वाता; D9 नार्ति; T1 G6 नाह्या; T2 G1 ह्यार्ता; G3 नार्तान्; Ca (gloss: रोगहीनाः) नार्ता (as in text). K7 D4.9 हरंति; G3 वहंति (for भवन्ति).

34 a) K1 घोवान् (sic); T G1.6 धीरान्; G2.3 धीमतो; M1.6.7 पौरान् (for घोरान्). B9 सुदुर्धर्षा; Da4 Ds1 D5.7 दुराधर्षा (for °र्षान्). — c) K4.6.7 B0.6-9

C. 12. 12545
B. 12. 332[1]. 34
K. 12. 339. 34

आक्रम्य रोग आदत्ते पशूनपशुपचो यथा ॥ ३४
इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ३५
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावा व्यतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिषु ॥ ३६
न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फलं प्रति ॥ ३७
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८
ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः क्रूरा विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ ३९
क्लेशाः प्रतिनिवर्तन्ते केषांचिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किंचिदभिगम्यते ॥ ४०
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ।

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 आक्रम्या(B9 °क्रुश्या)-ददते (K6 °दतो; D4 °द्दते) रोगाः; T G1–3. 6 आक्रम्य रो(G1 रा)गाः स्वादते. — d) K7 D4 पशु°; D9 पशुं (for पशून्). K4 (inf. lin.). 7 D9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पशुपचा; K6 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °गणा (K6 °णान्); B6 °चरा; B7 °परा; D4 °पवाद् (sic) (for °पचो). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 इव (for यथा). D5. 7 पशू(D7 °शु)रूपपरा इव.

35 = (var.) 3. 200. 18. — a) D9 कृताक्रंदं; G3 अनाक्रांतं; Cn (gloss: वेदनया मूढं) Cs (gloss: संसारे निन्दाप्रलापहीनं) °क्रन्दं (as in text). — K7 reads 35b, for the first time, after 33a. — b) K7 (first time) G3 M1. 5–7 शोकमोहपरिप्लुतं. — c) K7 Bo D4. 9 श्रोतसा; Cs (gloss: कालात्मकेन) स्रोतसा (as in text). K1 सहता; K2 महता; D4 T2 महसा (for सहसा). K7 Da4 Ds1 D4. 9 क्षिप्रं (for क्षिप्तं). — d) D4 क्रियमाणं; D5. 7 दह्यमानं; T1 G1 M1 ह्रीयमाणं; G2 मृय°; G3 म्रिय° (for ह्रिय°).

36 a) Da4 निधनेन; G3 न नयेन (for न धनेन). Dn4 Ds2 D8 (inf. lin.) च (for the second न). — b) K1 यथा; Da4 तपाः; D5. 7 धिया (for तथा). — c) K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 स्वभावम्; D9 T2 G1–3 °वान् (for °वा). K6 अभिवर्तते; K7 D4. 9 M1. 5–7 विनिवर्तते (D4 °त); Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 8 G3 अतिवर्तते; Dn4 अपि व°; Ds D5. 7 अनुव°; T G1. 6 नातिव°; G2 अनिव° (for व्यतिव°). — d) K6. 7 D4. 9 ये निर्मुक्ताः; Bo नियुक्ता ये (by transp.); B6. 7. 9 Da4 युक्तियुक्ताः; B8 अभियुक्ताः; Dn4 येपि युक्ताः; D5. 7 ये ये ह्युक्ताः; Cal. ed. योनियुक्ताः. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शारीरिणः (for °षु).

37 = (var.) 3. 200. 19. Ś1 K1. 2. 4 transp. 37 and 38. — a) K1 B8 Ds1 नाम्रियेरन्; G3 न म्रियेयुर् (for °रन्). M1 जीयेरन् (for जीर्ये°). — b) B1 सर्वे न स्युः (hypermetric); G2 सर्वेभ्यः (for सर्वे स्युः). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (sup. lin.). 4. 8. 9 T G1–3. 6 स(D4 सा)र्वकामिनः; M1. 5–7 सार्वकामिकाः. — c) K1. 2 T1 G6 प्रतिपद्येयुर् (for °श्येयुर्). — d) G2 अनर्थस्य (for उत्थानस्य). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 फले (for फलं). ❀ Cs: उत्थानस्य, पुरुषकारस्य ॥ Cv: उत्थानस्य, दुष्कर्मणामुत्थानस्य । ❀

38 = (var.) 3. 200. 20. Ś1 K1. 2. 4 transp. 37 and 38. — b) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वो गंतुं समीहते. — c) Ds2 यतंते. K1 [ए]वं; Da4 [ए]व (for च). D4. 9 यथा शक्तिर्. — d) K2 यथा; Bo D5. 7 तदा (for तथा).

39 a) Da4 ऐश्वर्यं. K1 D5. 7 T G1–3. 6 -मदमत्ताश् (for -मदमत्तांश्). — b) D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मत्ता (for मत्तान्). G2 धन- (for मद्य-). K7 D4. 5. 7. 9 वा (for च). — c) Da3. a4 अप्रमत्तान्. Da3. a4 M1. 6. 7 शठान्; D5. 7 सदा; T1 G6 जलाः (for शठाः). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G1 M5 शूरा; Da3. a4 M1. 6. 7 शूरान् (for क्रूरा).

40 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 शोकाः; G2 क्लेशं (for क्लेशाः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परिनि(Dn4 °वि)वर्तते; K7 D4. 5. 7. 9 प्रतिविवर्धते (for °निवर्तन्ते). — b) Ś1 K1. 4 असमीक्षितां; K2. 7 D4. 5. 7. 9 °क्षतां; B3 (marg. as in text) °क्षया; G3 °क्षिता; G6 असदीक्षिताः (for °मीक्षिताः). — c) D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 न (for च). — d) K1 कंचिद् (for किं°). K4 अपि; K7 D4. 9 अव- Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 T2 अधि- (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 B8 -गच्छति; G2 -मन्यते (for -गम्यते).

वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ॥ ४१
सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुजाश्च शतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ ४२
द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्परं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ४३
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
संचिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ४६
पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महाञ्श्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ४७
ततो मुहूर्तं संचिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८
कथं त्वहमसंक्लिष्टो गच्छेयं परमां गतिम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंसारसागरे ॥ ४९

C. 12. 12560
B. 12. 332[1]. 49
K. 12. 339. 49

41 With 41^{ab}, cf. 3. 200. 21^{cd}. — ^{a}) K6 Da3. a4 महत्तु; D5. 7 महत्त्व- (for महच्च). M1. 7 छप- (sic); M6 पल- (for फल-). — ^{b}) D4 दृश्यत; M1 दृश्यंते. K7 B6. 7. 9 कर्मसाधुषु; Dn4 °भिः सह; T G1-3. 6 M1. 5-7 °सिद्धिषु (for °संधिषु). — With 41^{cd}, cf. 3. 1025*. — ^{c}) Ds1 वहति. K1 शिविकाम्; D4. 9 शबिकाम् (for शि°). — ^{d}) G2 [s]थान्ये तु (for यान्त्यन्ये). Ś1 K1. 2 शिबिकारूढाः; D4. 9 शबिकागताः; T G1. 3. 6 शिबिकां गताः.

42 ^{a}) T1 G6 सर्वे स- (for सर्वेषाम्). Da4 वृद्धिकामानाम्; D4. 9 ऋषि° (for ऋद्धि°). — ^{b}) G2. 3 धन- (for रथ-). — ^{c}) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 मनुष्याश्च (for °जाश्च). Ś1 K1. 2. 4 B7 D3 T G1-3. 6 गतस्त्री(K2. 4 °श्री)काः (for शतस्त्रीकाः). — ^{d}) K2. 4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 विविधाः (for विधवाः).

43 With 43^{ab}, cf. 12. 316. 24. — ^{b}) Da4 D5. 7 गच्छति. K7 D4. 9 M1. 5-7 जनाः; D5. 7 जनः; T G1-3. 6 गुणाः (for नराः). — ^{c}) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 पदं (for परं). — ^{d}) K6 नात्र; D5. 7 G3 मा त्वं (for मात्र). K7 B9 करिष्यति.

44 = (var.) 12. 316. 40. — ^{b}) T1 G2. 3. 6 द्विज (for त्यज). — B7 om. (hapl.) 44^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D5. 7 त्यजति (for °सि). K7 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn4 D2-5. 9 T G1. 6 M1. 5-7 तत्त्यज (Da4 °जः); G3 संत्यज (for तं त्यज). G2 योगान्मुक्तो भविष्यसि.

45 ^{a}) D7 मुख्यम् (for गुह्यम्). — ^{b}) D7 आख्यानम् (for °तम्). Ds1 नृपसत्तम (for ऋषि°). — ^{c}) K7 D9 दिव्याः; D8 लोकान्; D5. 7 लोकाः (for देवाः). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 7 T1 G3. 6 मर्त्यलोकाद् (G3 °क-); B7 D4. 9 मर्त्य लोकं (for मर्त्यलोकं). — After 45, D7 T G1-3. 6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* D7 T G1-3. 6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 G6 154; T2 167; G1 153; G2 171; G3 155].

46 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 5-7 om. the ref.; G2 नारदः. — ^{a}) G2 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^{c}) Ds1 D2 वीरो (for धीरो). — ^{d}) K2. 4. 7 D4. 5. 9 T G1-3. 6 C8 (gloss: लकारव्यत्ययः) नाधिगच्छति (K2 °त; K7 °ते); Ds D7. 8 नाध्यगच्छति(D8 °ता) (for °त).

47 D5. 7 om. 47-51. — ^{a}) K7 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पुत्रदारे (T2 °रो) (for °दारैर्). K4 क्लेशा; G3 क्लेशं. — ^{b}) K2 विद्यां नाये (sic); Bo विद्यां वा ये; B8. 9 विद्याभ्यासे; D2 विद्याम्नायो; G2 °ज्ञाने (for °म्नाये). K1 श्रमाः (for श्रमः). — ^{c}) K7 तस्मात्; D4. 9 तस्यात् (for नु स्यात्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 स्वल्पक्लेशं; K6. 7 अल्पक्लेश-; G3 अपक्लेशं. D4 महोदयां.

48 D5. 7 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) G2 [s]-मुत्र च (for मुहूर्तं). Ds1 (also as in text) निश्चित्य (for संचिन्त्य). — ^{b}) Da4 निश्चिते; T G1. 3. 6 निश्चलां (for निश्चितां). Ś1 K2. 4 निश्चितं गतमात्मनः. — ^{c}) G3 परावरस्य (for °ज्ञो). T1 G6 M1. 5-7 धर्मज्ञः (for °स्य). ❀ C8: परः परमात्मा अवरो जीवः, तयोस्तत्त्ववित् । ❀ — ^{d}) Da4 परा (for परां). K1 B9 G2 नैश्रेयसां (K1 °सी); D4. 9 निःश्रेयसीं. Ds2 गतः (for गतिम्). B8 (marg. as in text) परां गतिमचिंतयत्.

49 D5. 7 om. 49 (cf. v. l. 47). G2 om. (hapl.)

C.12.12391
B.12.23 [1].50
K.12.339.50

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चितां मनसो गतिम् ॥ ५०
तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥ ५१
न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।
अवबन्धो हि मुक्तस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ५२
तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ५३
न ह्येष क्षयमाप्नोति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ।
क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ ५४
रविस्तु संतापयति लोकान्रश्मिभिरुल्बणैः ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ५५
अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।

49^ab. — a) K1 त्वहंम्; T2 न्वहम् (for त्वहम्). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3, 8 G3 Cn (gloss: सर्वोपाधिनिर्मुक्तः) असंश्लिष्टो; K7 D4. 9 परिक्लिष्टो (for असं°). Da4 कथं त्वमहसंश्लिष्टो (sic). — b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4, 8, 9 गच्छेयं गतिमुत्तमां (Da4 °मं). — c) Ś1 K1. 2 नावर्तये; K7 °र्तयं (for °र्तेयं). Ś1 यया; K7 D4. 9 यतो (for यथा). — d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (marg.). 8 -संकर- (for -संसार-).

50 D5. 7 om. 50 (cf. v. l. 47). — a) K1 B7 Ds1 D2 कांक्ष्यामि; K2 कांक्षस्य; T G1. 6 कांक्षंति; M1. 7 कांक्षाम (for काङ्क्षामि). — b) Ś1 K1. 2 यतो; K7 D4. 9 यस्मात् (for यत्र). Ś1 K1 नावर्त्यते; K2 °र्तये; D4 °र्तत (for °र्तते). — c) T G1–3. 6 सर्वान् (for सर्व-). Ds1 -संगात्. — d) K2 G6 निश्चितं; K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निश्चितो; B8 G3 निश्चित्य; G1 निश्वतां (for निश्चितां). B7 M7 मनसां (for मनसो). K7 D4. 9 निश्चितामा (D4. 9 °त्मा)-त्मनो गतिं.

51 D5. 7 om. 51 (cf. v. l. 47). — a) Ś1 K1. 2 B6 Ds1 G1. 3. 6 M5 यत्र (for तत्र). — b) Bo समं; T2 G1. 2 Cs (gloss: सर्वविक्षेपाभावम्) शर्मं (for शमं). M1. 7 [ऽ]विगमिष्यति (for ऽधि°). — c) M1. 6. 7 अव्ययाश्च. K6 T G1–3. 6 अक्षयं (T1 °रं) चाव्ययं चैव. — d) K4 शाश्वतीः; D4 °ताः; M5. 6 °तं.

52 a) K7 Da4 D4 न नु; G2. 3 अनु- (for न तु). Ś1 K1. 2. 4 शक्यं; D5. 7 सत्यं; G1 शच्या (sic); G2 शक्त्या (for शक्या). — b) D7 आप्तुं (for प्राप्तुं). Ś1 K1. 2. 4 प्राप्तुं (K1 °प्तं) तां परमां गतिं. — c) Ś1 K1. 2 अथ बंधो; K6 B6–9 Da4 Dn4 Ds D5. 7 Cs (gloss: फलम्) अनुबंधो (Da4 °धा); M1. 7 अघ°; Cn (gloss: नीचो देहबन्धः) अव° (as in text). K6 भूतस्य; K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 4. 5. 7–9 बुद्धस्य; Dn4 बद्धश्च; D3 बद्धस्य; T G1–3. 6 युक्तस्य (for मुक्तस्य).

53 a) M1. 5. 6 त्यागं (for योगं). — b) Da4 Ds1 D4 त्यक्ता; M1. 5–7 त्यक्तुं (for त्यक्त्वा). K7 D4. 9 त्विह (for गृह-). — c) D4 प्रवक्ष्यामि (for प्रवे°). — d) G1 (before corr.) दिवाकरः.

54 a) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 क्षय(K6 B6. 7 °यि)तां याति; K7 क्षमया याति; B8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 क्षयमायाति; Ds1 क्षेत्रतां याति (for क्षयमाप्नोति). — b) K7 D4. 9 पीतः सुरैर्; D5. 7 सुरगणो (for °गणैर्). — c) K6 कल्पितः; D4. 5. 7 कंपितं (for °तः). D5. 7 पतितो; G2 पतने; M1. 6. 7 सहसा (for पतते). Ś1 K1. 2 D4. 9 भूमौ; D5. 7 भूयः; G2 भूमिः (for भूमिं). — d) D5. 7 अधिरोहितं; G3 °गोविति (sic); M1. 5. 7 अतिरोहति (for अधि°). G2 पातश्चैवाधिको विधिः. — e) M1. 5–7 च (for हि). K6 M5 यदा (for सदा). K2 मोहः (for सोमः). — After 54, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

795* नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुनः पुनः ।

[B8 [ए]नं (for [ए]वं). K6 B7 एवंविधे त्वे(B7 त्वै)ते; Bo एवं विधित्वैते (sic); D5. 7 एवंविधे तत्वे; Dn1 एवं विदित्वैतद्. Dn4 ज्ञानवृद्धी (for ह्रास°).]

55 a) G2 च (for तु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 संतापयते; T G1–3. 6 संतपन्याति (for संतापयति). K7 रविस्तु संतापयेल्लोकान् (hypermetric); D4. 9 रविः संतापयेल्लोकान्. — b) K1 (before corr. as in text) K7 D4. 9 रश्मिभिः सुमहोल्बणैः. — d) Bo -मंडलं. K7 D4. 9 नित्यं नक्षत्रमंडलात्; B6 (marg. as in text) सर्वतस्तेजमंडलः.

56 a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 तत्र (for अत्र). K7 D4. 9 यास्यामि (for वत्स्यामि). K2 दुर्वर्षो; D4. 9 corrupt;

अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ ५६
सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् ॥ ५७
आपृच्छामि नगान्नागान्गिरीनुर्वीं दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ५८
लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि नसंशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ ५९
अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ६०

सोऽभिवाद्य महात्मानमृषिं द्वैपायनं मुनिम् ।
शुकः प्रदक्षिणीकृत्य कृष्णमापृष्टवान्मुनिः ॥ ६१
श्रुत्वा ऋषिस्तद्वचनं शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।
भो भोः पुत्र स्थीयतां तावदद्य
यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ६२
निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तबन्धनः ।
मोक्षमेवानुसंचिन्त्य गमनाय मनो दधे ।
पितरं संपरित्यज्य जगाम द्विजसत्तमः ॥ ६३

C. 12. 12575
B. 12. 332[1].65
K. 12. 339. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

G3 दुर्धर्षे (for °र्षो). — d) K4 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 निःशंकेन; K6 B7 निषंगेन (for निःसङ्गेन). — After 56, M5 ins.:

796* सूर्यस्य तपतश्चाहं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

57 a) B8 (marg.) मंडले (for सदने). K6 B6-8 Da3. a4 सोहं; B8 (marg.) ह्यस्मिन् (for चाहं). — b) K6 निक्षिपेहं (for °प्येदं). D5 क्षिप्येदं हि कलेवरं. — c) T G1-3. 6 M1. 5-7 वत्स्यामि (for यास्यामि). — d) K6 B6 Da3. a4 D6. 7 सौर्यं (for सौरं). K6 [ऽ]तिदुःखितः; D6. 7 न दुःसहं; M1. 5-7 सुदुःषहं (for ऽतिदुःसहम्).

58 a) Ś1 K1. 2. 4 B3 (marg.) आपृच्छये (K4 B8 °च्छेहं); T2 आगच्छामि (for आपृ°). D8 गिरीन् (for नगान्). K1 lacuna; D4. 9 नागा (for नागान्). G2 आब्रह्मनिरगान्नागा. — b) K4 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 गिरिम्; D5 गिरीद् (for गिरीन्). Ds2 दिशा (for दिशो). T G1-3. 6 दश (for दिवम्). — d) K1 °राक्षसं°.

59 b) K1 Bo T2 प्रव(K1 °वि)क्ष्यामि. — c) M1. 6. 7 पश्यंति (for पश्यन्तु). K6 योगं संसिद्धाः; Da3. a4 योगं (Da4 °ग°) सिद्धा मे; M5 मे योगवीर्यं (by transp.). K1 पश्यंत्वयोगवीर्यं मे. — d) M1. 6. 7 स्वर्गे (for सर्वे). Da4 D6. 7 महर्षिभिः (for सह°).

60 a) G8 अथो (for अथ). K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 [अ]नुज्ञाय (for °ज्ञाप्य). G1 अथानुज्ञायतामृषिर्°.

61 b) K4 D4 G1 ऋषि°; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कृष्ण° (for ऋषिं). Ś1 K1. 2. 4 Da4 D4. 5. 7 M6 मुनिः; B8 प्रति (for मुनिम्). M5 द्वैपायनमृषिं तदा. — c) Ś1 K1. 2. 4 ततः (for शुकः). K4 प्रदक्षिणीं कृत्य; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 °णं कृत्वा; D5. 7 °णीकृत्वा (for °णीकृत्य). — d) K6 हृष्टम्; Da4 कृष्णाम्; T1 क्षमाम्; G6 क्षणम् (for कृष्णम्). K7 D4. 9 आपृच्छवान्; T1 वा पृष्ट° (for आपृष्ट°). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 T1 मुनिं (for मुनिः). — After 61, T G1-3. 6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: T G1-3. 6 मोक्षधर्म. —*Adhy. no.*: (figures, words or both): T1 G6 155; T2 168; G1 153; G2 172; G3 156].

62 Before 62, T G1-3. 6 ins. भीष्मः. — a) K6 B6. 7 [अ]थर्षिस्; K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M5 मुनिस्; Bo. 9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 चर्षिस् (for ऋषिस्). K6 Da3. a4 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 सुतस्य (for शुकस्य). — b) T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 शुकस्य हृष्टः (M1. 6. 7 पृष्टः; M5 प्रीतः); T2 परं प्रहृष्टः; G1 पुत्रस्य हृष्टः (for प्रीतो महात्मा). — c) Some MSS. भो भो; some MSS. भोः भो. G3 श्रूयतां (for स्थी°). G3 अत्र (for अद्य). — d) D5 चक्षुषी (for चक्षुः). Dn4 त्वदर्थः; D7 T G1-3. 6 °र्थे (for °र्थम्). — After 62, K7 Ds2 D4. 9 Cs ins.:

797* एवमुक्तः पितुस्तेन खेदयुक्तेन चेतसा ।
नैवेच्छामकरोत्तस्य निःसङ्गेनान्तरात्मना ।

63 Before 63, B8 ins. भीष्म उवाच. — a) K1 **पक्षः; Da4 निरपेक्ष°. — b) K1 निःस्नेहे. K6 Bo.

३१९

C. 12. 12577
B. 12. 333[1]. 1
K. 12. 340. 1

भीष्म उवाच ।

गिरिपृष्ठं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते च निःशलाक उपाविशत् ॥ १
धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं महामुनिः ।
पादात्प्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २
ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नचिरोदिते ।
पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३
न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नापि दर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४
स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य भास्करम् ॥ ५
स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।

8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मुक्तसंशयः (for °बन्धनः). — d) G1 महो दधे (for मनो दधे). — e) K7 Bo D3. 4. 9 G2 M1. 5–7 स परित्यज्य (M1. 7 °क्रम्य) (for संपरित्यज्य). — f) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मुनिसत्तमः (K6 °म); D4. 9 द्विजसत्तम (for °मः). — After 63, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Cs ins.:

798* कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघैर्निषेवितम् ।

[K7 D4. 9 कैलाश(K7 °स)शृंगं; Da4 °सपृष्ठ- (for °सपृष्ठं). K6 T1 G6 विमलं (for विपुलं). K2 सिद्धसंगैर्; Bo Dn4 Ds D2. 3. 8 °संघ-; Dn1 मुनिसंघ-; G2 महद्योगं (for सिद्धसंघैर्). G2 निषेवितुं.]

Colophon om. in Ds1 T G1–3. 6 M1. 5–7; V1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 7–9 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 B7 Dn4 D2. 8 शुकाभि(Ś1 °नु)गमनं; K1. 2. 4. 6. 7 B6. 8. 9 Da3. a4 D3–5. 9 शुकाभि(K1 °नु-; K7 D4. 5. 9 °ति)पतनं; Bo Dn1 शुकोत्पतनं. — *Adhy. no.*: K6 57; B7 Dn4 Ds2 155; B8 256; Dn1 157; D8 162. — *Śloka no.*: Da4 Dn1 D8 65; Dn4 64.

319

☞ This adhy. is missing in V1 D6 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 T G1–3 M1. 5–7 om. the ref. — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गिरिश्रृंगं (for °पृष्ठं). — b) K1 Dn4 D9 समदेशे. B9 विमुक्तः (for विविक्ते). K4 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 स (for च). K6 B7 Da3. a4 Ca (gloss: निःशल्ये) Cn (gloss: निस्तृणे) निःशलाके समे देशे. — d) K6 B7 Da3. a4 विविक्ते स; G2 मुनिस्थूल (for निःशलाक). T1 G6 निश्चलः (G6 °लं) समुपाविशत्.

2 a) D4 वा (for च). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथाविधि (for महामुनिः). — c) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G3. 6 पाद- (for पादात्). K2 -प्रत्यति (for -प्रभृति-). ❀ Cs: पादाङ्गुष्ठमारभ्य सर्वपर्वसंधिषु क्रमेण वायुं संस्थाप्य, भ्रुवोर्मध्यस्थापितप्राणः । ❀

3 a) K6 Da3. a4 D5. 7 भूत्वा (for विद्वान्). — b) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नाचिरोदिते (Dn1 °तं); Da4 नाविरोदते (sic); D5. 7 चाचि°; G2 न विराजते (for नचिरोदिते). — c) K4 पाणिपादे. Ś1 K2. 4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समादाय (for °धाय). — d) G1 उपादिशत् (for °विशत्). D5. 7 विनीतं यदुपाविशत्.

4 a) K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 यत्र (for तत्र). Bo पक्षिसंहातो; T G6 Cs (gloss: गमनं) °संपातो; M7 °संवातो (for °संघातो). — b) Ś1 K1. 2 न च; K4 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 8 नाति-; K7 चापि (for नापि). ❀ Cs: अतिदर्शनम्, विशेषदर्शनम् । ❀ — c) Da4 यस्स; D4. 9 T2 G1. 2. 6 M7 तत्र (for यत्र). D7 T1 G3. 6 वैय्यासकिर्; G1 वैयासिकीं; G2 M7 °सिकिर्; M1. 5. 6 °सकीर् (for °सकिर्). K7 D4. 9 योक्तुम्; B8 श्रीमान् (for धीमान्). — d) T1 G6 योगं (for योक्तुं). K7 D4. 9 आत्मानमुपचक्रमे.

5 a) D5. 7 G2. 3 महा-; T2 तथा; G1 सदा (for तदा). — b) Ś1 T1 G6 -विनिःसृतः; K1. 2. 4 -विनिस्मृतः; K7 D4. 9 -विव(K7 °वा)र्जितं; D5. 7 -विनिश्चलं (for -विनिःसृतम्). — c) M7 तदा (for ततो). T1 G6 व्यासं; T2 G1 हास्स (sic); G2 वासं (for हासं). — d) G2. 3 शुकं. K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1.

महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥ ६
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
निवेदयामास तदा स्वं योगं परमर्षये ॥ ७
दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८
नारदेनाभ्यनुज्ञातस्ततो द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ९
कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्व्यासपुत्रः सुनिश्चितः ॥ १०
तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ११
व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दिव्यमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२
तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानीतराणि च ॥ १३
यथाशक्ति यथान्यायं पूजयांचक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

C. 12. 12591
B. 12. 333[2]. 15
K. 12. 340. 15

---

n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तत्परं (for भास्करम्).

6 a) M1. 5-7 पुनर्योगं स (by transp.). — b) B0 -मार्गोपलब्धयेत्. — c) K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 G1-3 -योगेश्वरो; T1 G6 -योगपरो (for -योगीश्वरो). — d) B6 [s]त्यक्रामद् (for ऽत्य°). K7 D4. 5. 7. 9 M1. 6. 7 विहायसा; Da4 °यने (for °यसम्).

7 b) Da4 Ds2 D4. 5. 7 देवर्षिर्; T G1. 6 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिं (G1. 6 M6 °र्षिर्); G2 ब्रह्माणं; G3 ब्राह्मणं (for देवर्षिं). K6 B7. 8 (also as in text). 9 Da3. a4 शुकः; B0. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ततः; D5. 7 T G1-3. 6 तथा (for तदा). — c) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 M1. 5-7 च तं; K7 तं च; G2 तथा (for तदा). — d) K7 B7. 9 Da4 D8 T M1. 5-7 स्व-; D3 (*sup. lin.*) स (for स्वं). D5. 7 योगं परमहर्षजं.

8 Before 8, K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-5. 7-9 G2 M1. 5-7 ins. शुक उवाच. — a) D5. 7 दृष्ट- (for दृष्टो). K1 प्रवृत्तोसि; T G3 प्रवर्तोस्ति (G3 °स्ति) (for प्रवृत्तोऽस्मि). — b) Ś1 K1. 2. 4 महामुने (for तपोधन). — K2. 4 om. 8cd; Ś1 reads it on marg.

9 Before 9, B8 ins. भीष्म उवाच. — b) B0. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शुको (for ततो). — c) D5. 7 अवसाद्य (for अभिवाद्य). M1. 5-7 महायोगम् (for पुनर्योगम्). — d) K6 आस्थितः (for आविशत्).

10 a) B0. 3. 9 D4. 5. 8. 9 कैलाशपृष्ठाद्. Ś1 K1. 2. 4 B8 आप्लुत्य; T2 G3 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य). — b) T1 G6 उत्पपात; G1. 3 स चचार; G2 स जगाम (for स पपात). K4 यदि; K6 B0 T2 G3 (before corr.) तथा; Da4 गतः (for तदा). — c) K6. 7 B0. 6-9 Da4 Ds1 अंतरीक्षचरः; G1 M7 °रिक्षचर-. — d) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वायुभूतः (for व्यासपुत्रः). D5 सुनिश्चितं; G1 स निश्चितः.

11 a) D5. 7. 9 तमुद्यतं; T G1-3. 6 व्यासपुत्रं (for तमुद्यन्तं). — T2 transp. 11b and 11d. — b) K7 -महाद्युतिं (for -सम°). — d) Da4 -रंहसः; D5. 7 -रंहसा (for -रंहसम्).

12 a) K2 वृत्रूणोत्स्येन (sic) (for व्यवसायेन). ❀ Cn: व्यवसायेन, सार्वात्म्यनिश्चयेन । ❀ — b) K2 सर्वान्योष (sic); K7 D4. 9 °नेष; B7 D5. 7 सर्वांशोथ (D7 °शोध) (for °न्सोऽथ). D8 G1 विचिंतयत्; G2 व्याचिंतयन्; G3 [अ]प्यचिं°; M1. 5-7 [अ]विचिं° (for विचिन्तयन्). — c) Ś1 K1. 2 G3 प्रस्थितो (for आस्थितो). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 दीर्घम् (for दिव्यम्). — d) B8 Dn4 D3. 5. 7 G2 -समप्रभं.

13 a) K7 यातम्; G2 दांतम् (for यान्तम्). — b) G2 समग्रम् (for अव्य°). Ds1 अकुतोभये. — d) Dn4 स्थावराणि (for जङ्गमानि). B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 च (D3 *sup. lin.* [अ]च) राणि (for [इ]तराणि). K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 जंगमस्थावराणि च.

14 a) D4 om. (hapl.) शक्ति यथा. Ś1 K1. 2 यथा न्यायं; D5. 7 यथाज्ञानं (for °न्यायं). — b) G1 (marg.) तथा (for तदा). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पूजां वै चक्रिरे तदा. — c) B8 तं दिव्यैर् (by transp.). — d) K6 Dn4 अनु-; D7 T G1-3. 6 एवं; M1. 5-7 अलं (for अव-). K6 दिवानिशं (for दिवौकसः).

15 M1. 5-7 transp. 15ab and 15cd. — a) M1.

C. 12. 12591
B. 12. 333(2). 15
K. 12. 340. 15

ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५
अन्तरिक्षचरः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिवाह्यते ॥ १६
ततः परमधीरात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ।
शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वतः ॥ १७
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ।
संभ्रान्तमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ १८
दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम् ॥ १९
ततः समतिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवते ।
ते स्म ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ २०
अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ।
अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।
पितृशुश्रूषया सिद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २१
पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ।

5–7 गुह्याः सप्तर्षयः सर्वे. — b) B0 M1. 5. 6 गंधर्वाः सा- (B0 °र्वाश्चा)प्सरोगणाः. — c) G3 M1. 5–7 सिद्धाश्च (for संसिद्धाः).

16 a) K6 B0. 6. 7. 9 Da3 अंतरीक्षचरः (B0 °ताः); B8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अंतरि(B8 Ds1 °री)क्षगतः. — b) K1 तपसः. — c) K6 T2 -[ऊ]र्ध्ववक्त्रैश्च. ❀ Ca: स्वर्गाद्भ्रष्टोचितस्याधोवक्त्रता यतस्ततः सिद्धोऽयमिति व्यञ्जितम्। Cn: अधः कायात् ऊर्ध्वं वक्त्रं यस्य, सूर्ये दत्तदृष्टिरतः स्वदेहस्याधोभागं न पश्यतीत्यर्थः । ❀ — d) K6. 7 Da3. a4 Ds2 D5. 9 (before corr.) नेत्रैः समभिवीक्ष्यते; B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 °भिरज्यते; B6. 7. 9 D7. 9 (by corr.) °भिवीक्षते; B8 °वक्ष्यते; D4 °तिवीक्षते; T G1–3. 6 M5 °तिवाह्यते; M1. 6. 7 °तिवाम्यते.

17 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -धर्मात्मा (for -धीरात्मा). — b) Ś1 K1. 2. 4 तथा (for त्रिषु). D4. 5 विश्रुताः. — c) Ś1 (before corr.) K2 समुदीरन् (for °दीक्षन्). Da3. a4 स्वः (for स). — d) K1 वाच्यतो; Da4 वागतो; D4 वाक्यतो; D6. 7 वामतो (for वाग्यतो). K1 [ऽ]गमन्. — e) Da4 [आ]कारम् (for [आ]काशम्). B9 अतुलं (for अखिलं). — f) Da3. a4 पूरयन्नेव; D5. 7 °यामास (for °यन्निव). K7 B0. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M5 सर्वशः; M1. 6. 7 चादिना; M5 (inf. lin.) नादिना (for सर्वतः).

18 a) D5. 7 तमागतं समासाद्य. — b) K7 D4 सर्वाप्सरागणः; B0 देवाप्सरोगणाः. Da4 दृष्ट्वा सर्वेश्वरो गणाः. — d) Da3. a4 Ds2 -विस्मितः. — e) Ś1 K1. 2. 4 पंचचूलप्रभृतयो; K6 शंखचूडा°; T2 G2 M1. 5–7 पंचचूला°. — f) K2 दृशम् (for भृशम्). K2. 4 Da4 -लोचनं (Da4 °ना).

19 a) Da4 D4 G2 देवलं. Ś1 K1. 2 कतमो. K7 D4. 5. 7. 9 T2 G1. 3 M1. 5–7 त्वे(T2 न्वे; G1 चै)तद् (for ह्येतद्). T1 G6 दैवतं कतमत्वेन. — b) D5 G2. 3 आस्थितां (G2 °ताः; G3 °तः). — c) D5. 7 स्वनिश्चितम् (for सु°). Ds1 D4. 5. 7. 9 इव (for इह). D5. 7 [आ]यांतं (for [आ]याति). — d) K7 D4. 9 T G2. 6 M1. 5–7 निर्मु(D9 °यु)क्तम् (for विमुक्तम्). Ś1 K1. 2. 4 G2. 3 इह (for इव). G1 (before corr.). 2 निःस्पृहः.

20 a) K7 B6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 ततः समभिचक्राम. — b) K7 D2–5. 7. 9 M1. 5–7 मंदरं (for मलयं). — c) T2 पूर्वचित्तेश्च (for °चित्तिश्च). — d) K1 यो; G3 तं (for यं). B0. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5–7 उपसेवतः. — e) B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 तस्य; D8 तेस्य; T2 तन्मे (for ते स्म). Ds1 विप्रर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). — f) D5. 7 T G1–3. 6 जग्मतुः (for ययतुः).

21 a) M1. 6 विद्धि (for बुद्धि-). T1 G6 -समाचारं (for °धानं). — b) K7 D4. 9 यदाभ्यास-; B0 सदा° (for वेदा°). K7 D4. 9 T G3. 6 -रतो (for -रते). K7 D4. 9 T G3. 6 द्विजः; G1 द्विजं (for द्विजे). G2 देवाभ्यां सुलभे द्विजः. — c) T G1–3. 6 हि (for [ए]व). — d) G2. 3 न भयं याति (G3 रवि-) चंद्रवत्; M5 (sup. lin.) जगद्व्याप्यत्यसंशयं. — e) K1 सिद्धिः; K4 Da3. a4 वृद्धिं; K6 B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 बुद्धिं (for सिद्धिं). — f) K1 समाप्तो (for संप्राप्तो). G2 [ऽ]सौ (for ऽयम्). K1. 2 Ds1 अनुत्तमं (for °त्तमाम्).

22 a) Ds2 दृढतया (for °तपाः). G2 पितृभक्त्यौ दृढा सिद्धिस्. — b) K6 G3 च (G3 स) दयितः; D7 T1 G6 समधिकः (for सुदयितः). G2 तया समुदितः सुतः. — After 22ab, G2 ins. :

अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विवर्जितः ॥ २२
उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २३
सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।
आलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २४
ततो द्वैपायनसुतं बहुमानपुरःसरम् ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २५
अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २६
ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २७
शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सवनकाननाः ।
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ २८
यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ २९

C. 12. 1260
B. 12. 333.
K. 12. 340.

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

799* कृताञ्जलिपुटाः सर्वे तुष्टुवुर्हृष्टमानसाः ।

— a) K7 -मानसा; M5 -तपसा (for -मनसा). G2 पितुरस्यंतमिष्टोयं. — d) K6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5-7 विसर्जितः (D7 °ताः) (for विवर्जितः).

23 b) D8 -विस्मितः (for -धर्मवित्). — c) Ś1 अवैक्षत; K1. 2 अवेक्षत; Da4 उदैक्षतः; Dn4 उदैक्षित (for उदैक्षत). — d) D5. 7 भवने (for वचने). G2 वचनं गमनस्य च.

24 a) K6. 7 B0. 6-9 Da4 Ds1 सोंतरीक्षं (Da4 °क्ष-); Dn4 D4 °रिक्ष-; D5. 7 अंतरिक्षं (for सोऽन्त°). — b) D4 corrupt. K1 B9 Ds1 D8 -काननं (for °नाम्). — c) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विलोकयामास (for आलो°). — d) B6 T1 G1. 6 तदा (for तथा).

25 b) K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 बहुमानसमंततः; G2 बहुमान्य समंततः. — c) Ś1 K1. 2. 4 D4. 5. 7. 9 बद्धांजलि- (for कृताञ्जलि-). K7 भूत्वा (for सर्वा). — d) K2 निरेक्षंते; K7 D4 निरीक्ष्यंते; M1 °क्ष्यंति.

26 a) Ds1 तां; D4. 9 M5 तांस् (for तास्). B9 Da4 T2 तथा (for तदा). — Before 26cd, B7-9 G2 ins. शुक उवाच. — c) Ds1 D4. 9 G1. 6 मा (for मां).

27 a) T G1-3. 6 M1. 5-7 तस्य (for ततः). D4 reads प्रति twice. Da4 देहं; D4 देवं; D5. 7 देशं (for देयं). — c) K1 स्नेह्यतः (for स्नेहतः). K6 सवैंर्; Da3. a4 सर्वं; G1 सद्ये (for सर्वे). — d) Da4 अर्हथः.

28 Before 28, B8. 9 ins. भीष्म उवाच. — b) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वाः सकाननाः; M1. 5-7 सजलका°. — c) Ds2 सरिताः. — d) K7 D5. 7 ते (for तं).

29 b) G1 भविष्यसि (for °ति). — c) K1 ऋषी; Da4 ऋषिर् (for ऋषेर्). G1 व्याहरते. — d) K2 corrupt. K7 D4. 9 प्रतिदास्यामहे वयं; T G1-3. 6 °वक्ष्याम (T1 G6 °मि) ते वयं. ❀ Ca: प्रतिवक्ष्यामहे: शुकोऽनेन पथा गत इति । ❀

Colophon om. in D2; V1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D3-5. 8. 9 G6 M5. 6 शुकाभि(K7 D4. 5. 9 °ति)पतनं; Dn4 शुकोत्पतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 58; B7 Dn4 Ds2 T1 156; B8 260; Dn1 158; D8 153; T2 169; G1 155; G2 173; G3 157; M1. 6. 7 152; M5 188. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 31.

३२०

C.12. 12608
B.12.334[3].1
K.12.341.1

भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा लोकांश्चतुर्विधान् ॥ १

तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः ।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

320

☞ This adhy. is missing in V1 D6 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 a) D2 om. from इत्येव up to प्राति (in 1e). Da4 Ds1 उक्ता. T G1.2.6 इत्येवमुक्ते वचने. — b) Ś1 K1.6 Dn4 D5.7 महर्षिः (for ब्रह्मर्षिः). K7 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 स (for सु-). K1 सुमहातपः. — T G1-3.6 repeat 1cd after 26: for the sequence of stanzas 1c-27b in T G1-3.6, see the Tabular Statement below. — c) Ś1 K1.2 प्रतिष्ठितः; K4.7 प्रतिष्ठत;

Tabular Statement

giving sequence of st. 1—27ab in T G1-3.6

[r = repeated]

T G6	G1	G2,3	T G6	G1	G2,3
1ab	1ab	1ab	16-17	16-17	16-17
1cd	1cd	1cd	19	19	19
8-9	8-9	8-9	22ab	22ab	...
10abcd	10abcd	10abcd	18	18	18
21cd	21cd	21cd	20	20	20
10ef	10ef	10ef	21ab	21ab	21ab
4-6	4-6	4-6	21cd(r)	21cd(r)	21cd(r)
11ab	11ab	11ab	22ab(r)	22ab(r)	22ab
11cd	11cd	11cd	22cd-26	22cd-26	22cd-26
	11cd(r)				
12-13	12-13	12-13	1cd(r)	1cd(r)	1cd(r)
7	7	7	2-3	2-3	2-3
15	15	15	27ab	27ab	27ab
14	14	14			

K6 प्रातिष्ठतः (for °ष्ठत). Da3.a4 तपः- (for शुकः). Ds2 सिध्यं; G2 (both times) सिद्धो (for सिद्धिं). — d) K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1-3.6 (last six second time) M1.5-7 Cn (gloss: सात्त्विकान्मोक्षप्रतिबन्धकान् किंचिद्विषयसंसर्गानैश्वर्याख्यान्) Cp (gloss: अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्यरूपान्) Cs (gloss: क्षयान्ताः [12. 317. 20] इति चतुरो) दोषांश्च; Cnp (gloss: वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यान् संप्रज्ञातभेदान्, तत्फलानीत्यर्थः) Csp (gloss: मनो जित्वाहंकारे धारयेत्तमपि जित्वा बुद्धौ धारयेत्तामपि जित्वा महत्तत्त्वे धारयेत्तदपि जित्वा परमात्मनि धारयेदित्येवं चतुर्विधान्) योगांश्च (for लोकांश्च). T G1-3.6 (all first time) गत्वा देशां(T2 °वां)श्च पर्वतान् । ❀ Ca: लोकांश्चतुर्विधान्, जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जान् । ❀

2 For the sequence in T G1-3.6, see Tabular Statement on this page. T G1-3.6 read 2-3 after the repetition of 1cd following 26. — a) K2 T1 ततो (for तमो). K7 D4.5.7.9 T1 G1-3.6 [s]पि (for हि). Da3.a4 अष्टविधिं; D5.7 °गुणं; Cnp नवगुणं (for अष्टविधं). Ś1 K1.2.4 त्यक्त्वा; Da4 जित्वा (for हित्वा). ❀ Ca: अष्टविधम्, प्रकृतिर्महानहंकारः पञ्चभूतानीत्यष्टौ । तेषु अहंकारस्तमोविकारः ॥ Cn: अष्टविधं, पुर्यष्टकप्रकारं तमः ॥ Cp: अष्टसु, अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरूपमष्टैश्वर्यरूपं वा ॥ Cs: अणिमाद्यष्टसिद्धीनां विपर्ययाः । ❀ — b) ❀ Ca: पञ्चविधं रजः, शब्दादिविषयपञ्चकरागो रजसः पाञ्चविध्यम् ॥ Cn: पञ्चविधं, विषयपञ्चके प्रवर्तकं वासनामयं रजः । नवगुणं रज इति पाठे—अत्यागित्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधस्तथैव च । दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ Cs: पञ्चगुणम्, दुःखचेष्टाकामक्रोधदर्पगुणम् । ❀ — c) G2 सितं; Ca (gloss: प्रकाश्याप्रकाशतया स्फुरणम्) सत्त्वं (as in text). ❀ Cn: सत्त्वम्, बुद्धिसत्त्वेन सर्वं संत्यज्य सत्त्वमपि त्यक्तम् येन त्यजसि तत्त्यजेति नारदोपदिष्टत्वात् । ❀ — d) Da4 Dn4 अद्भूतम्. ❀ Cs: तद्धि दुःखात्त्यज्यते, सनकादिभिरपि योगेश्वरैः । शुकस्तदपि जहौ । तदद्भुतमिवाभवदित्यर्थः । ❀

3 For the sequence in T G1-3.6, see Tabular Statement on this page. — a) T1 G6 गते (for पदे). K6 नित्यं; K7 D4.9 तिष्ठन्; T G1-3.6 शीते (for नित्ये). — b) K7 D4.5.7.9 संग-; Cs (gloss: सूक्ष्मदेह-) लिङ्ग- (as in text), Ś1 (before corr.) K2.4

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
उल्कापाता दिशां दाहा भूमिकम्पास्तथैव च ।
प्रादुर्भूताः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीव ह ॥ ५
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥ ६
ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७
स शृङ्गेऽप्रतिमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे ।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८
शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
उदीचीं दिशमाश्रित्य रुचिरे संददर्श ह ॥ ९
सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ।
अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०

C. 12. 12618
B. 12. 334[3].11
K. 12. 341. 11

-पूजिते (for -वर्जिते). — ^{c}) Da4 ब्रह्मणी; M1. 5. 7 ब्रह्मर्षि- (M1 °र्षिः) (for °णि). K1 G2 प्रतितिष्ठत्; B8 G1 M1. 6. 7 प्रत्यतिष्ठन्. — ^{d}) K7 इवोज्वलन्.

4 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 read 4–6 after 10^{ef}. — ^{a}) K7 उल्कापातां; B6–8 Ds °पातो (for उल्कापाता). D5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 दिशो (for दिशां). Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 दाहो (for दाहा). — ^{b}) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 भूमिकंपस्; D5. 7 °कंपं (for °कम्पास्). T2 (also as in text) च भारत (for तथैव च). — ^{c}) Ś1 K1. 4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1. 3 प्रादुर्भूतः; K2. 6 Da4 °भूता (sic) (for °भूताः). — ^{d}) Da4 Dn4 तदद्भूतम्.

5 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. — ^{a}) K2 द्रुमैः; B7 द्रुमः. — ^{b}) Ds2 D5 च पर्वतः; D2 व्यशीर्यत. — ^{c}) D7 निर्वात-; M7 निघात- (for निर्वात-). K7 D4. 9 हिमवान्; D5. 7 हि महान्; T G1. 6 गुरुभिर्; G2 बहुभिर्; G3 शिखरैर्; M1. 5–7 हि गिरिर् (for च गि°). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 दीर्यते स्म; Ds1 °तेव (for °तीव). K6 Bo. 6–8 Ds D2. 3. 8 G3 हि; T2 हा; M1. 5–7 च (for ह). K7 D4. 5. 7. 9 वि(D5. 7 उ)दीर्यत इवाच(D7 °न)लः; B9 Da3. a4 हिमवान्दीर्यतां बहिः.

6 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. — ^{a}) B8 D5. 7 नावभासे; Da4 न बभाषे; M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 न बभास (for °से). G3 सशैला भूर् (for सहस्रांशुर्).

7 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 read 7 after 13. — ^{a}) K1 वासवास्. — ^{b}) Ś1 रसगंधि; K2 न सगंधं (for रसवच्च). K4 सुगंधिना (for °धि च). — K1 om. 7^{c}–8^{b}. — ^{d}) Da3. a4 दिव्यं (for दिव्य-). K2 शुचि.

8 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) K2 सदंगे (sic); G2 सदृशे; G3 ससृगे (for स शृङ्गे). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रथमे; B8 (marg.) परमे (for ऽप्रतिमे). D4. 5. 7 सशृंगप्रतिमे दिव्ये. ✻ Cs: स शुकः शृङ्गे संददर्शेत्युपरि संबन्धः । ✻ — ^{b}) D5. 7 हिमवान् (for °वन्). K2 -मेद-; T G1–3. 6 -गिरि- (for -मेरु-). Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 -संनिभे (for -संभवे). — K7 om. 8^{cd}. — ^{c}) T1 G6 येन (for श्वेत-). D4. 5. 7. 9 च; G2 lacuna (for द्वे). — ^{d}) K1. 2 D9 रुक्मरूप्य- (sic); D5. 7 रुंकारूप्य-; T G2. 3. 6 रूप्यरुक्म-; G1 रूप्यमम (sic); M1. 5–7 रुग्मरूप्य- (for रुक्म°). G2. 3 गुणे (for शुभे).

9 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. — ^{a}) M1. 5–7 दश- (for शत-). K7 D4. 9 -विस्तीर्णे (for -विस्तारे). — ^{b}) Da4 भारतः. — ^{c}) K1. 7 D4 उदीची-; Da4 °चिं; D5 °चि-; D7 °चं (for °चीं). K7 दिशिम् (sic). K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आस्थाय (for आश्रित्य). — ^{d}) D5. 7 स (for सं-). K2 स; K7 D4. 9 च (for ह).

10 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. — ^{a}) B9 [ऽ]रिशृंगेन (sic); Da4 Ds2 [ऽ]विशोकेन (for °शङ्केन). Da4 तमसा (for मनसा). — ^{b}) K1 न्यपतत्; K6 [अ]त्य° (for [अ]भ्य°). D5 यतः; D7 च सः (for शुकः). — ^{c}) Ś1 K1. 2 पूर्वे स (for पर्वत-). Da4 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते (for द्वे). B9 ततः स पर्वते शृंगे; G2 तस्मिन्पर्वते शृंगे ते. — ^{d}) K1 शहसैव (sic); Bo सर्वशैव (for सहसैव). — After 10^{cd}, T G1–3. 6 read 21^{cd} for the

C. 12. 12618
B. 12. 334[3]. 11
K. 12. 341. 12

ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिःसृतः ।
न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ॥ ११
ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ।
गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ॥ १२
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ।
साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ॥ १३
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ।
यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ १४
दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ।
आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा ॥ १५
ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ।
शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १६
तस्यां क्रीडन्त्यभिरताः स्नान्ति चैवाप्सरोगणाः ।
शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ॥ १७
तं प्रक्रमन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ।
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ॥ १८
शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतोऽभवत्तदा ॥ १९

---

first time, repeating it in its proper place. —^{e}) T1 G1. 3. 6 अदृश्येते; G2 °श्यत (for °श्येतां). —^{f}) Da4 अद्भुतम्.

11 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —^{a}) Ś1 K1. 2 पूर्वं स (for पर्वत-). Da4 -संगाभ्यां; D5. 7 -शृंगस्य (for -शृङ्गाभ्यां). —^{b}) K1. 2. 4 विनिस्सृतः (for विनिःसृतः). — G1 reads 11^{cd} twice. —^{cd}) K1 (*sup. lin.* as in text) प्रतिजगान. Dn4 गतिं च; G1 (second time). 2. 3 संगतिं (for स गतिं). G1 (first time) स्वनः प्रत्याजनोघस्य संगतं पर्वतोत्तमे (corrupt).

12 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. K1 om. 12. —^{d}) K2 शैले; Da4 शैल्य- (for शैल-). D5. 7 ये न (D5 च) कैलासवासिनः.

13 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —^{a}) Da4 शुको; D8 (before corr.) शैलम् (for शुकम्). K1 अतिक्रांतं; K7 D4 °क्रांत-; Da4 अतीक्रांतं. —^{b}) K7 द्विताकृतं. —^{c}) K6 अभून् (for आसीन्). G2 साधु साधु तवासीन्नो. —^{d}) K2 G2 नाद(G2 रस)दः सर्वभारत (sic). —After 13, T G1–3. 6 read 7.

14 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1. 3–6 transp. 14 and 15. —^{a}) K7 D8 G2. 3 सं- (for स). —^{b}) K6 सदा (for तथा). — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 14^{cd}.

15 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 transp. 14 and 15. —^{b}) K6. 7 B0. 6–9 अंतरीक्षं; Dn4 °रिक्ष-; G2 °रिक्षे (for °रिक्षं). —^{d}) K7 D4. 5. 7. 9 शुकाति- (for शुकाभि-). K7 Ds1 T1 G6 तथा (for तदा).

16 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —^{a}) K1. 4 D5 M1. 6 मंदाकिनी (for °किनीं). Ś1 K1. 2. 4 दिव्याम् (for रम्याम्). —^{b}) T2 उपदिष्टाद् (for °रिष्टाद्). K6 अपि; B0 T G1. 6 अति- (for अभि-). G2 उपविष्टां रतिप्रदां. —^{d}) K1 Da4 T2 G3 -काननं. K7 D4. 9 दिव्यपुष्पितकाननां.

17 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —^{a}) K7 क्रीडति. Da4 अभिरतः. Ś1 K1. 2. 4 तस्यां क्रीडासु निरताः; G2 कस्यां किं संत्यभिरताश्च (sic). —^{b}) K4 स्नाति; K6. 7 D4. 9 G3 ततश्च; B6. 7 Da3. a4 तीरे; B3 नित्यं; G2 चानि (sic) (for स्नान्ति). B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ते चै(B0 Dn1 D8 D8 ताश्चै)वाप्सरसां गणाः. —^{c}) Da4 D5. 7 G1. 2. 6 शून्याकारां (Da4 °र-); C8 (gloss: मानसविकाररहितम्) °कारं (as in text). T G1. 2. 6 निराकारं (G2 °रां) (for °काराः). K7 D4. 9 शून्यागारसमाकारं. —^{d}) K7 दृष्टा (for दृष्ट्वा). G1 [अ]पि वाससः; G3 विवासस्ं. —After 17, T G1–3. 6 read 19, T G1. 6 reading 22^{ab} thereafter, followed by 18.

18 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —^{a}) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 G3 प्रक्रा(D7 °का)मंतम् (for प्रक्र°). T1 G2. 6 तं प्रयांतमथाज्ञाय; T2 G1 तं प्रक्रांतमभि(G1 °था)ज्ञाय. —^{b}) G2 -समन्वितं.

19 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. B0 om. 19^{a}–22^{b}. —^{a}) D8 (before corr.) G2 उर्ध्वां. T1 G1. 3 शुकस्तु मरुताम्

महायोगगतिं त्वग्र्यां व्यासोत्थाय महातपाः ।
निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ २०
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् ।
शशंसुर्ऋषयस्तस्मै कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ २१
ततः शुकेति दीर्घेण शैक्षेणाक्रन्दितस्तदा ।
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रीँल्लोकाननुनाद्य वै ॥ २२
शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोःशब्देनानुनादयन् ॥ २३
तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् ।
प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ।
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याजहार शुकं प्रति ॥ २५

C. 12. 12633
B. 12. 334(3).26
K. 12. 341. 26

(G1 °दू)ध्वां. — b) G2.3 गत्वा (for कृत्वा). B7-9 [अं]तरीक्षगां; D7 °रिक्षिणां. B6 गतिं तामंतरीक्षगां; T1 G1.6 गतिं गत्वांतरिक्षगः. — c) D5.7 प्रभावत्वं (for °त्वं स्वं). — d) B6.8.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ब्रह्म- (for सर्व-). K6.7 D4.9 सर्वभूतगतोभवत्; G3 °भूताभयं तदा. — After 19, T G1.6 read 22ab for the first time, repeating it in its proper place.

20 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. Bo om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ś1 K1.2.4 अथ (for महा-). G3 -योगगतिम्. Ś1 K1.2.4 व्यासः; Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cv त्वन्यां; D5.7 स्वर्यां; T G1.6 चाग्र्यां; G2.3 चाह (for त्वग्र्यां). — b) Ś1 K2.4 समास्थाय; K1 समास्थाय; B6.9 Cv (gloss: व्यासः आस्थायेत्यर्थः) व्यासोत्थाय; D4.5.7 व्यासः स्थित्वा; G2 व्यासोक्त्यायं; Cn (gloss: संधिरार्षः) व्यासोत्थाय (as in text). K7 D9 M1.5-7 व्यासोप्यास्थाय तत्र तु (K7 D9 शीघ्रगः). — c) Dn1 निमिषांतरमात्रेण. — d) K2.4.7 D4.5.7.9 शुकाति- (for °भि-). G2.3 यथा (for ययौ).

21 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. Bo om. 21 (cf. v. l. 19). — b) G2 शुकाद्दतं (for शुकं गतम्). — T G1-3.6 read 21cd for the first time after 10cd. — c) B8 शशंसुर्; B9 सशंसुर्; T1 G1.6 (all second time) शशंसु. K6.7 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7.9 तस्य; D8 तत्र (for तस्मै). T G1.3.6 (all first time) शुकं गतं शशंसुः स (T2 शशंसतः; G1 शशंसुतुः); G2 (first time) शुकं गताशं*सूक्ष्मं (sic). — d) M1.5-7 तथा (for तदा). T G1-3.6 (all first time) ऋषिपुत्रस्य यत्तदा.

22 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. Bo om. 22ab (cf. v. l. 19). T G1.6 read 22ab for the first time after 19. — a) Da3 शुकाति-; M1.5.6 शुकोति (for शुकेति). Ś1 K1.2.4 Cs (gloss: शिक्षाध्यायस्वरेण) शैक्षेण; Da4 दैर्घ्येण; D5 दीर्घेन (for °ण). ❀ Cn: शुका३ इति दूराद्धूते प्लुतिः। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (Pāṇ. 6. 1. 29) इति प्लुतवद्भावात् प्रकृतिभावः। ❀ — b) Ś1 K1.2.4 दीर्घेण (K2.4 °न); K7 श्लेषेण; Da3 D5.7 शैक्ष्येण; Dn1.n4 D2.3.8 शब्देन; Ds1 शैक्षेन; Cv (gloss: वेदशिक्षासंबन्धिना) °ण (as in text). Ś1 K1.2.4 B6 G3 [आ]क्रंदितं; Ca (gloss: सक्लेशमाहूतः) आक्रन्दितस् (as in text). B7 तथा (for तदा). — c) K6 स्वरं; Da4 स वै (for स्वयं). — d) K1 D4 अनुवाद्य (for °नाद्य). K7 D9 त्रैलोक्यांतरनादिना (D9 °नीं).

23 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. — b) Da3 om. (hapl.) सर्वात्मा. K7 सर्वतोमुखैः; Dn1 °मुखं. — d) K6 Da4 D4 T2 G1.2 भो- (for भोः-). D5.7 अनुनादयत्. T1 G6 शब्देनानुविनादयत्. ❀ Ca: स नभःशब्देनानुनादयन् प्रत्याह। ❀

24 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. — a) D7 एवाक्षरं; T1 G1 एकाक्षरां (for °क्षरं). D4 lacuna; T G1.6 वाचं (for नादं). G2 तयेवकक्षरावोचं (sic). — b) B0.6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G3 भोर् (for भो). K6 B6.7 Da3.a4 समैरयत् (K6 °यन्); D8 G1 समीरयत्. Ś1 K1.2.4 भोरित्येवमुदीरयन्; D7 भोःशब्देन समीरयन्. — c) B8 Da4 T G2.3.6 M1.5-7 प्र(M6 प्रा)-व्याहरज् (for प्रत्या°). — d) Da4 -जंगमः.

25 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. — a) Da4 वा (for च). K2 ततः प्रभृत्यथाद्यापि. — c) K2 गिरिर् (for गिरि-). B9 T G2.3.6 -पृष्ठे तु (for -पृष्ठेषु). M1.6.7 गिरीशह्वारपृष्ठे तु. — d) K7 Dn1.n4 Ds1 D2-5.7-9 व्याहरंति (for व्याजहार).

26 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. — a) K4.6.7 Da3.a4

C. 12. 12633
B. 12. 334[3]. 26
K. 12. 341. 27

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमध्यगमत्परम् ॥ २६
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ २७
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ।
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ २८
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ।
वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ २९
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ३०
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ॥ ३१
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३२
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ।
वीर्येण सदृशः पुत्रस्त्वया मत्तः पुरा वृतः ॥ ३३
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ।
मम चैव प्रभावेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३४

D8 D7 T G1.8 अंतर्हित- (for °र्हितः). B8 तं (for तु). — ^{b}) D5.7 G3 तथा (for तदा). — ^{c}) Ś1 K1.2.4 सत्त्वादीन्; D5.7 धर्मादीन् (for शब्दा°). — ^{d}) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M5.6 अभ्य(G1 °भ्या)गमत्; M1.7 अभ्यगमं (for अध्यगमत्). D5.7 परमभ्यगमत्पदं. — After 26, T G1-3.6 repeat 1^{cd}, followed by 2-3.

27 For the sequence in T G1-3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. Ś1 om. 27-37. K1 om. 27^{a}-28^{b}. — ^{a}) D5 दृष्ट्वा स; G2 तं श्रुत्वा (for तं दृष्ट्वा). — ^{b}) K7 -चेतसा; Da4 -तेजसा. — K2 om. 27^{c}-28^{b}. K4 om. 27^{c}-37^{d}. K7 om. (hapl.) 27^{c}-28^{d}. — ^{c}) Dn1 -प्रस्थै (for -प्रस्थे). D4.9 विषसाद गिरिः (D4 °रेः) पृष्ठे. — ^{d}) K6 Dn1 Ds D8 अन्वचिंतयन्; Da4 अनुचिंतयेत्.

28 Ś1 K4.7 om. 28; K1.2 om. 28^{ab} (for all, cf. v. l. 27). 28^{ab} is partly damaged in B6. — ^{b}) Da3. a4 Ds M5.6 क्रीडंत्यो; D7 क्रीडंते; M1 °ति (for क्रीडन्तो). — ^{c}) K2 T2 तमृषीं. T G1-3.6 सर्वे (for सर्वाः). — ^{d}) K1.2 संत्रस्ता; M1 सर्वात्रा (sic); M6 सर्वा भ्रांता (for संभ्रान्ता).

29 Ś1 K4 om. 29 (cf. v. l. 27). K1.2 om. 29-37. — ^{a}) Bo काचित्. — ^{b}) B8 (marg. as in text) D5.7 गुल्मं (for गुल्मान्). G2 काचित्कमलान्प्रतिपेदिरे. — ^{c}) K6 वसनानाददुः काश्चिद्; T G1-3.6 वासांस्याददिरे का(G1 कां)श्चिद्; M1.5-7 वासांस्य(M1 °स्या)भ्याददुः का°. — ^{d}) Dn1. n4 Ds D2.3.8 transp. दृष्ट्वा and तं.

30 Ś1 K1.2.4 om. 30 (cf v. l. 27, 29). — ^{a}) D5.7 च (for तु). — ^{b}) K6.7 G2.3 मुनि- (for मुनिः). G2 ये (for वै). — ^{c}) Bo शक्तताम् (for स°). — ^{d}) G2 हि (for ऽभूद्). T G1-3.6 M1.5-7 व्रीलितश्च. D5.7 तदा (for च ह).

31 Ś1 K1.2.4 om. 31 (cf. v. l. 27, 29). — ^{a}) Da4 ते; G2 स (for तं). M1.6.7 दैव- (for देव-). D5.7 -नुतो (for -वृतो). — ^{b}) B8 Ds2 -सेवितः (for -पूजितः). — ^{d}) K6.7 Da4 D4.9 M1.6.7 अभ्यग(M1.7 °भ्युग-; M6 °भ्युद्र)च्छत; T G1-3.6 अभ्या(T2 G2 °भ्य)गच्छत्स; M5 °गच्छच्च (for °गच्छत).

32 Ś1 K1.2.4 om. 32 (cf. v. l. 27, 29). — ^{b}) Bo.6 शांत्व-; D5.7 साम- (for सान्त्व-). D2 अहं (for इदं). — ^{c}) D7 -शोकादि-; D9 -शोकाति- (for -शोकाभि-).

33 Ś1 K1.2.4 om. 33 (cf. v. l. 27, 29). Before 33, B8 ins. महेश्वर उवाच. — ^{a}) K6 अग्निं (for अग्नेर्). — ^{b}) K6 Bo. 7-9 Da4 Ds अंतरीक्षस्य. K7 D4.5.7.9 T2 G1.2 हि (for ह). — ^{c}) Da4 सदृशं (for °शः). — ^{d}) Bo.8 Da3 Dn1. n4 Ds D2.3.8 transp. त्वया and पुरा. Da4 त्वया पुत्र पुरा वृतः; D5.7 भूयान्मत्तः पुरा वृतः; T1 स्वयमुक्तः पुरा वृतः; G1 त्वयदत्त पुरा वृतः (sic).

34 Ś1 K1.2.4 om. 34 (cf. v. l. 27, 29). — ^{b}) G1 तप- (for तव). B8 संवृतः; Da4 संभृताः; D5.7 संमतः; G2 संभृतं (for °तः). — ^{c}) G2 तवैव च (for मम चैव). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2.3.8 प्रसादेन (for प्रभावेन). — ^{d}) G3 ब्रह्मतेजोगतः शुकः.

35 Ś1 K1.2.4 om. 35 (cf. v. l. 29). — ^{a}) G2 संगमे परमं प्राप्तो. — ^{b}) K7 Da4 Dn1 G2 दुष्प्रापम् (for °पाम्). Da4 अजितेंद्रियः; T G1-3.6 M1.5-7 अकृ-

C. 12. 12633
B. 12. 334[3]. 26
K. 12. 341. 27

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमध्यगमत्परम् ॥ २६
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ २७
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ।
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ २८
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ।
वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ २९
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ३०
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ॥ ३१
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३२
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ।
वीर्येण सदृशः पुत्रस्त्वया मत्तः पुरा वृतः ॥ ३३
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ।
मम चैव प्रभावेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३४

D8 D7 T G1. 3 अंतर्हित· (for °र्हितः). B8 तं (for तु). — b) D5. 7 G3 तथा (for तदा). — c) Ś1 K1. 2. 4 सत्त्वादीन्; D5. 7 धर्मादीन् (for शब्दा°). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5. 6 अभ्य(G1 °भ्या)गमत्; M1. 7 अभ्यगमं (for ·अध्यगमत्). D5. 7 परमभ्यगमत्पदं. — After 26, T G1–3. 6 repeat 1cd, followed by 2–3.

27 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. Ś1 om. 27–37. K1 om. 27a–28b. — a) D5 दृष्ट्वा स; G2 तं श्रुत्वा (for तं दृष्ट्वा). — b) K7 ·चेतसा; Da4 ·तेजसा. — K2 om. 27c–28b. K4 om. 27c–37d. K7 om. (hapl.) 27c–28d. — c) Dn1 ·प्रस्थै (for ·प्रस्थे). D4. 9 विषसाद गिरिः (D4 °रेः) पृष्ठे. — d) K6 Dn1 D8 D3 अन्वचिंतयन्; Da4 अनुचिंतयेत्.

28 Ś1 K4. 7 om. 28; K1. 2 om. 28ab (for all, cf. v. l. 27). 28ab is partly damaged in B6. — b) Da3. a4 D8 M5. 6 क्रीडंत्यो; D7 क्रीडंते; M1 °ति (for क्रीडन्तो). — c) K2 T2 तमृषीं. T G1–3. 6 सर्वे (for सर्वाः). — d) K1. 2 संत्रस्ता; M1 सर्वात्रा (sic); M6 सर्वा भ्रांता (for संभ्रान्ता).

29 Ś1 K4 om. 29 (cf. v. l. 27). K1. 2 om. 29–37. — a) Bo काचित्. — b) B8 (marg. as in text) D5. 7 गुल्मं (for गुल्मान्). G2 काचित्कमलान्प्रतिपेदिरे. — c) K6 वसनानाददुः काश्चिद्; T G1–3. 6 वासांस्याददिरे का(G1 कां)श्चिद्; M1. 5–7 वासांस्य(M1 °स्या)भ्याददुः का°. — d) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 transp. दृष्ट्वा and तं.

30 Ś1 K1. 2. 4 om. 30 (cf v. l. 27, 29). — a) D5. 7 च (for तु). — b) K6. 7 G2. 3 मुनि· (for मुनिः). G2 थे (for वै). — c) Bo शक्तताम् (for स°). — d) G2 हि (for ऽभूद्). T G1–3. 6 M1. 5–7 व्रीळितश्च. D5. 7 तदा (for च ह).

31 Ś1 K1. 2. 4 om. 31 (cf. v. l. 27, 29). — a) Da4 ते; G2 स (for तं). M1. 6. 7 दैव· (for देव·). D5. 7 ·नुतो (for ·वृतो). — b) B6 Ds2 ·सेवितः (for ·पूजितः). — d) K6. 7 Da4 D4. 9 M1. 6. 7 अभ्यग(M1. 7 °भ्युग·; M6 °भ्युद्ग)च्छत; T G1–3. 6 अभ्या(T2 G2 °भ्य)गच्छत्स; M5 °गच्छत्स (for °गच्छत).

32 Ś1 K1. 2. 4 om. 32 (cf. v. l. 27, 29). — b) Bo. 6 शांत्व·; D5. 7 साम· (for सान्त्व·). D2 अहं (for इदं). — c) D7 ·शोकादि·; D9 ·शोकार्ति· (for ·शोकाभि·).

33 Ś1 K1. 2. 4 om. 33 (cf. v. l. 27, 29). Before 33, B8 ins. महेश्वर उवाच. — a) K6 अग्निं (for अग्नेर्). — b) K6 Bo. 7–9 Da4 D8 अंतरीक्षस्य. K7 D4. 5. 7. 9 T2 G1. 2 हि (for ह). — c) Da4 सदृशं (for °शः). — d) Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 transp. त्वया and पुरा. Da4 त्वया पुत्र पुरा वृतः; D5. 7 भूयान्मत्तः पुरा वृतः; T1 स्वयमुक्तः पुरा वृतः; G1 त्वयदत्त पुरा वृतः (sic).

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34 (cf. v. l. 27, 29). — b) G1 तप· (for तव). B8 संवृतः; Da4 संभृताः; D5. 7 संमतः; G2 संभृतं (for °तः). — c) G2 तवैव च (for मम चैव). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रसादेन (for प्रभावेन). — d) G3 ब्रह्मतेजोगतः शुकः.

35 Ś1 K1. 2. 4 om. 35 (cf. v. l. 29). — a) G2 संगमे परमं प्राप्तो. — b) K7 Da4 Dn1 G2 दुष्प्रापम् (for °पाम्). Da4 अजितेंद्रियः; T G1–3. 6 M1. 5–7 अकु·

स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ।
दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ३५
यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ॥ ३६
छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३७
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा ॥ ३८
इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण मयाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९
एतदाचष्ट मे राजन्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४०
इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मार्थसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१

C. 12. 12649
B. 12. 334[3]. 42
K. 12. 341. 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

तात्मभिः. — c) K7 D4.9 विप्रार्षिस् (for °र्षे). — d) D5.7 तत्त्वं; T G1.6 ततः; G3 स त्वं (for तं त्वं). Da4 -शोचतो. G2 तत्र किं त्वनुशोचसि.

36 Ś1 K1.2.4 om. 36 (cf. v. l. 27, 29). — c) B0 तया (for तव). — d) G2 सफलस्य (for सपुत्रस्य). D7 भविष्यसि (for °ष्यति).

37 Ś1 K1.2.4 om. 37 (cf. v. l. 27, 29). — a) Dn4 पुत्र स्व-; T G1-3.6 स्वां पुत्र-; M1.5-7 पुत्रस्य (for स्वपुत्र-). — b) Da4 [ऽ]नपगः; Ds1 °पर्गी; G1 [ऽ]नुपगां; G2 [ऽ]नवमां; G3 [ऽ]नुवशां (for ऽनपगां). — c) K6.7 B6-9 Da3.a4 D4.9 द्रक्ष्यसि; Dn4 ईक्षते; Ds2 ईक्ष्यसे; T1 द्रक्षसे (for द्रक्ष्यसे). G2 वै लोके (for लोकेऽस्मिन्). — d) Da4 महान् (for महा-).

38 Before 38, K7 B8.9 D9 ins. भीष्म उवाच. — a) K1 सूनुनीतं (sic); K6 सोनुनीता. — b) K1.2 भद्रेण (for रु°). — c) K2.4.7 छाया (for छायां). K2 समावृत्तौ; K4 °वृत्तिं; D5 °वृत्तिः; T G1.3.6 M5.6 परावृत्तः; G2 पुरावृत्तां; M1.7 पुरावृत्तः (for समा°). — d) Ś1 K1.2.4 मुनिः परमया स(K1 °यास्त)-दा; D5 स मुनिः परयास्तदा.

39 a) G2 इतीशसं (sic) (for इति जन्म). — c) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 समाख्याता; D5.7 समाख्यातं; G2 M5.6 मयाख्याता (for मयाख्यातं). — d) M1.5-7 मा (for मां). K7 D9 -पृष्टवान् (for -पृच्छसि).

40 a) G1 आचक्ष्व (for °ष्ट). — b) B7.8 (marg.) तथा; G2 प्रभुः (for पुरा). — c) The portion from श्चैव up to वैखानस (in 12. 325. 4[102]) is lost in D7 on missing fol. — d) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 संकल्पेषु; Da4 संत्यजेषु; T1 संजल्पे तु; Cs (gloss: गोष्ठिषु) °ल्पेषु (as in text). G6 संजजल्पे पदे पदे. ❀ Cs: पदे पदे, प्रतिक्षणम् । ❀

41 D7 missing (cf. v. l. 40). — a) K7 D4.9 इदं (for इमं). — b) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 -धर्मोप- (for -धर्मार्थ-). K6 B6.7.9 Da3.a4 -शोभितं (for -संहितम्). — c) B0.7.8 समपरः (for शम°).

Colophon. V1 D6.7 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 B0.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.7 B7-9 Da3.a4 D4.5.9 M1.5-7 शुकाभि(K4.7 D4.5.9 °ति)पतनं समाप्तं; K6 B6 शुकाभिपतनं; B0 Dn1 Ds2 D2.3.8 शुकोत्पतनं समाप्तं; Dn4 Ds1 शुकोत्पतनं; T1 G2.3.6 शुकाभिप(G2 °पा)तनसमाप्तिः; M1.5-7 (also) शुकसिद्धिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 59; B7 Dn4 Ds2 T1 G6 157; B8 161; Dn1 159; Ds1 154; D8 164; T2 170; G1 156; G2 174; G3 158; M1.6.7 153; M5 189. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 42; D8 41. — After the colophon, T2 ins.:

श्लोकानां च सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ।

अक्षयनामसंवत्सरकार्तिकशुद्धषष्ठी आदिवारं । मुद्दपपुवेंकयय-गार्कि भट्टि प्रोलु अहोबलं व्राशिन, शांतिपर्वं संपूर्नम् ।

३२१

Ç. 12. 12650
B. 12. 335(4).1
K. 12. 342. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ १
कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो निःश्रेयसं परम् ।
विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ २
मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ।
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ३
देवतानां च को देवः पितॄणां च तथा पिता ।
तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।

गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येष तर्कया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५
ऋते देवप्रसादाद्वा राजञ्ज्ञानागमेन वा ।
गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ७
नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्तिः सनातनः ।
धर्मात्मजः संबभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ॥ ८

321

☞ This adhy. is missing in V1 D6. 7 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 G3 om. the ref. 1^{ab} is partly damaged in D4. — a) K6 B7 D9 T2 G1 M1. 5–7 च (for वा). K7 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च. — b) K1 नावप्रस्थो (for वान-प्रस्थो). T1 च (for ऽथ). — c) K7 आस्थाय (for °तुं). ❀ Cs: सिद्धिं, मोक्षम् । ❀ — d) Da4 M7 का (for कां).

2 a) G2 हि स्याद् (for ह्यस्य). T2 G1 ध्रुव- (for ध्रुवः). T2 -स्वर्गं. — b) Da3 Dn1. n4 Ds T1 G3. 6 नैःश्रेयसं; Da4 D3. 5 G2 निश्रे°; T2 G1 M1. 5–7 नैश्रे° (for निःश्रे°). ❀ Cs: निःश्रेयसोपदेशपरं शास्त्रं कुतो जातम्, केन प्रणीतम् । ❀ — c) K1 को नु (for केन). — d) K7 Da3. a4 Ds D4 T2 G2 M1. 7 देवं (for दैवं). K7 D9 पित्रं; Ds1 पैत्र्यं (for पित्र्यं). K6 B6–9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 अथापि वा (B6–9 Da3. a4 G1. 3 च) (for तथैव च).

3 a) Ś1 K1. 2, 4 तु (for च). Da3. a4 सं- (for कां). — d) M1. 5. 6 कथं (for येन). T2 दिवं (for दिवः). K1. 2. 4 येन न श्य(K2 च्य)वते नरः.

4 a) G2 के देवाः. — b) K1. 4 Da4 D5. 9 G1 पितॄणां. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. तथा and पिता. — c) T1 G1–3. 6 सृष्टेः; T2 सृष्टिः (for तस्मात्). K1. 2 D5 यश्च.

5 D4 om. 5^{a}–6^{b}. — a) K7 गूह्य; D9 गुह्यं (for गूढं). M1. 7 मत्-; M5. 6 मा (for मां). — b) K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 9 T G3. 6 पृच्छसि (for °से). B7 इहागतः (for °नघ). G2 अपृच्छस्त्वमहोनघ. — c) G2 तस्य (for न हि). K4. 6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एतत् (for एष). K6. 7 D5 तर्कतः; Bo तु मया; T1 G3. 6 वै मया; G1 तत्कथा; G2 विषयः; Ca (gloss: अनुमानदृशा) Cn (gloss: आर्षो लिङ्गव्यत्ययः) Cp (gloss: स्वबुद्धिसौष्ठवेन) Cs (gloss: स्वोत्प्रेक्षामात्रया) तर्कया (as in text). K6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शक्यं; B6 शक्या (for शक्यो). — d) Da4 तर्तुं (for वक्तुं).

6 D4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) G2 देव- (for ऋते). Ś1 K1. 2 D5. 9 वै (for वा). — b) M1. 7 ज्ञानगमेन (for ज्ञाना°). D5 च (for वा). — c) Ś1 K1. 2 च (for हि). Ś1 K1 Dn4 M1. 5. 6 आख्यातं (for °नं). — d) Da3. a4 त्वया (for तव). Ś1 K1. 2. 4 यन्मां त्वं परिपृच्छसि.

8 Before 8, G1 ins. नारदः. — a) B6 lacuna; T1 G2. 3. 6 [ऽ]थ; M7 [ऽ]पि (for हि). K1 नारायणो विश्वात्मा च. — b) B6 damaged; Dn1 स्वयंभुवः (for सनातनः). ❀ Cn: चतस्रो मूर्तयः, नराद्याः । ❀ — 8^{cd} damaged in B6. — c) Da4 धर्मात्मजं; G1 °त्मासौ; G2 °त्मनः; M7 °त्मज (for °त्मजः). — d) K1 Ds1 पितैव. Da4 [ऽ]त्यभाषत; G1 M6 ह्यभाषत (for ऽभ्य°). K2 पितेव प्रत्यभाषत; D5 पितैवमभ्यभाषत; G2 पितेव मामभाषत; Ca पिता मामभ्यभाषत.

कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥ ९
तेभ्यो नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ॥ १०
अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ।
तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ ॥ ११
तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ।
यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ १२
नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ।
महामेरोर्गिरेः शृङ्गात्प्रच्युतो गन्धमादनम् ॥ १३
नारदः सुमहद्भूतं लोकान्सर्वानचीचरत् ।
तं देशमगमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ १४
तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।
इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिँल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
सदेवासुरगन्धर्वाः सर्षिकिंनरलेलिहाः ।
एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा ॥ १६
धर्मस्य कुलसंतानो महानेभिर्विवर्धितः ।
अहो ह्यनुग्रहीतोऽद्य धर्म एभिः सुरैरिह ।

C. 12. 12666
B. 12. 335[4].17
K. 12. 342.17

---

9 [a]) Dn1 om. from महाराज up to बदर्याश्र (in 10[a]). — [b]) K2 परा (for पुरा). K2.7 D4.5.9 M1.7 स्वा(K2.7 स्व)यंभुवांतरे. — [c]) M1.7 नमो (for नरो). — [d]) Da4 हरिं. K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 Cn स्वयंभुवः (for तथैव च). ❀ Cn: स्वयंभुव इत्येतेन वासुदेवस्यैते चत्वारो व्यूहाः अजन्मानः । तेन तु पाञ्चरात्राणामिव वासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते, ततः प्रद्युम्नाख्यं मनः जायते, ततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पद्यते इति मतं निरस्तम् (cf. Śaṁkara on Br. S. II. ii. 34) । ❀

10 Dn1 om. up to बदर्याश्र (cf. v. l. 9). — [a]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 M1.6.7 तेषां; T G1.3.6 तत्र (for तेभ्यो). G2 नरनारायणौ रौद्रं. — [b]) M1.6.7 अव्ययं (for °यौ). — [d]) Bo सकटे; Cn (gloss: शकटवत्परप्रेर्ये शरीरे) शकटे (as in text). D5 कनकालये (for °मये). ❀ Cs: कनकमये शकटे रथे स्थितौ तपस्तेपतुः, निवृत्तिधर्मं चक्रतुरित्यर्थः । ❀

11 11 is partly damaged in B6. — [a]) B9 अंत- (for अष्ट-). Ś1 K1.2 महद्यानं; K6 हि तद्यातं; B7 हितत्वान (sic) (for हि तद्यानं). Da4 अष्टचक्रे हि तद्यंतं. ❀ Cs: अव्यक्तमहदहंकारमहाभूतरूपैरष्टभिश्चक्रैर्युक्तम् । ❀ — [b]) Ś1 K1.2.4 सनातनं; K6 B3 (orig.) T2 मनोमयं; B8 (marg.) °हरं (for °रमम्). — [c]) K1 यथाद्यौ; K6 Bo.8.9 Da3.a4 Dn4 यत्राद्यौ; Ds1 यत्र द्वै; G2 तत्र यौ (for तत्राद्यौ). D5 द्वौ (for तौ). — [d]) K6 कृष्णौ (for कृशौ). B9 कृशोधमपिसंततौ (sic); Dn4 कष्टौ शोधनिसंततौ.

12 [b]) B6–9 Da3 Dn1 D8.9 T G2.3.6 M1.7 दुर्निरीक्ष्यौ (for °रीक्षौ). — [c]) Ś1 K1.2 कुर्वांतः; K7 कुरुत; Dn1 कुर्वांते; Dn4 कुर्वात; D4 कुरुतः; D9 कुतश्चित्; G2 कुरुते (for कुर्वाते). — [d]) Ś1 K2 च तं; K7 च तौ; B3 (orig.) चैतौ; B8 (marg.) तौ वै; D4.9 वैतौ; D5 चेतौ; G2 देवान् (for देवौ).

13 [a]) Ś1 K1.2 एव ** (for अनुमते). — [b]) K1 -शोचितः; K4 -शोदितः; D4.5 -नोदितः (for -चोदितः). ❀ Ca: हृच्छयोऽत्रान्तरात्मा ॥ Cn: अन्तर्यामी । ❀ — [c]) Ś1 K1.2 महामेरु- (for °मेरोर्). — [d]) K7 D4.9 आश्रितो (for प्रच्युतो). B7 M1 गंधमादनः; D5 °मादनान्.

14 [a]) Ds2 नारदः स; D5 °दस्य (for °दः सु-). Csp सत्त्वं (for भूतं). — [b]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M5.7 सर्वलोकान्; M1.6 सर्वाल्लोँकान् (by transp.). The portion from नचीचरत् up to स (in B. 12. 343[2]. 54[a]) is lost in Ś1 on missing fol. K7 D4.9 चचार ह; D5 अचीचरन्; T G1–3.6 वशीचरन् (T1 G3.6 °त्) (for अचीचरत्). — [c]) K6 B7.9 Da4 M1.5–7 स (for तं). — [d]) K2 corrupt. K7 D4.9 आगतः (for आशुगः).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — [a]) K1 अह्निक-. G2 -वेळायां. Dn4 तपोह्नीकेवलायां च. — [b]) T1 G3.6 तद्धि; G2 तर्हि (for तस्य). K1.2 तु भूत; B9 T2 ह्यभूत् (for त्व°). — [c]) Da3.a4 इमं (for इदं). K1.2 कृत्स्ना (for कृत्स्नं). ❀ Cn: आस्पदम्, अधिष्ठानम् । ❀ — [d]) B8 यदि (for यस्मिँ).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — [b]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T G1–3.6 सकिंनरमहोरगाः (B9 Da4 °गः). — [c]) K7 एक- (for एका). B9 G2 पूर्वा (for पूर्वं). — [d]) K6 G6 मूर्तिश् (for भूयश्). K7 D4.9 M1.6.7 चतुर्विधाः; D8 °विधं.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — [a]) K2 कुशलं;

C. 12. 12667
B. 12. 33[4]. 18
K. 12. 342. 18

नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ १७

तत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ १८

एतौ हि परमं धाम कानयोराह्निकक्रिया ।
पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ ।
कां देवतां नु यजतः पितॄन्वा कान्महामती ॥ १९

इति संचिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य ह ।
सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा ॥ २०

कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।
पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ॥ २१

तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।
उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ॥ २२

नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
नमस्कृत्वा महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३

वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमम् ।

T G1-3. 6 किल (for कुल-). Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 -संताने (for °नो). —[b]) K6 B6 (marg.). 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 8 धर्मादिभिर्; K7 Bo Dn1 Ds1 D3. 5 धर्मादिभिर्; B6 (orig.) धर्मादति-; T2 G2 धर्म एव; G1 M1. 5-7 धर्म एभिर् (for महानेभिर्). K2. 4 Dn1 Ds G1 विवर्धिताः; K7 D4. 9 °र्धते; Da1 °र्धतः; G2 °र्धितं; M5 °र्धिते (for °र्धितः). T1 G3. 6 धर्म एवाभिवर्धितः. —[c]) K1. 2 G3 अहोनु-; D5 °प्यनु- (for अहो ह्यनु-). B8 अहो ह्यत्र गृहीतोत्र. —[d]) D8 सुतैर् (for सुरैर्). D5 अपि (for इह). —[e]) K1. 2. 4 हि (for च). —[f]) K6 तदा (for तथा).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[a]) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M5 अत्र (for तत्र). K6 Bo Da3 नरश् (for हरिश्). —[c]) K2 धर्मोत्तरे; K7 D4. 5. 9 °त्तमे; B6. 7 °त्तमौ (for °त्तरौ). K1. 4 स्थितौ धर्मोत्तमे ह्येतौ (K4 °ते); T G1-3. 6 M5 (*sup. lin.*) स्थितौ धर्मसुतावेव; M1. 5 (orig.). 6. 7 स्थितौ (M1. 7 °तो) धर्मस्य तौ (M6 om. तौ) गेहे. ❀ Cs: धर्मस्वभावेन स्थितौ, प्रवृत्तिधर्मकरावेव स्थितौ । ❀ —[d]) M1. 5-7 इमौ (for तथा). K1. 2. 4 निष्ठितौ; K6 [अ]धि°; Bo. 6-9 Da3. a4 M1. 5-7 वि° (for धि°). T G1-3. 6 M5 (*sup. lin.*) तथैतौ परिनिष्ठितौ.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[a]) G2 गतौ; M6 एते (for एतौ). Da3. a4 परमौ (for °मं). —[b]) K6. 7 D4. 9 T G1-3. 6 का तयोर्; Ds D2. 8 कालयोर् (for कानयोर्). K1 D5 आह्निका; Da3. a4 आह्निकी (for °क-). —[d]) B8 सनातनौ; M1. 7 यशस्विने (for °स्विनौ). K1. 2. 4 देवतानां (K2 °तस्य) सनातनौ; K7 D4. 5. 9 देवतानां च दैवतं. —[e]) K4. 6. 7 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G2. 3. 6 तु; B6 च (for नु). T2 G1-3. 6 यजतां; M1. 7 °तं (for °तः). —[f]) K2 पितॄन्कामान्; B6 Da4 D5 पितॄन्कान्वा; M1. 6. 7 पितृपाकान् (for पितॄन्वा कान्). K1 महामतीः; B6. 8 (marg.) T1 G6 °द्युती; B8 (orig.) Ds2 °मतीन् (for °मती).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[b]) K1 (also as in text). 7 Da3. a4 D4. 5. 9 च; K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु; T G1-3. 6 हि (for ह). —[d]) K2 दैवयोस् (for दे°). K1. 2. 4. 7 B6 D4. 5. 9 तयोः (for तदा).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[a]) Da4 कृतौ (for कृते). G1. 2 देवे (for दैवे). K1. 7 पित्रे. —[b]) Dn4 ताभ्यो (for ताभ्यां). K2. 4 निरीक्षत; K7 D4 निरीक्ष्य(D4 °क्ष)तः; T2 °क्षतं (for °क्षितः). —[c]) M1 पूजितं. —[d]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 यथादृष्टेन शास्त्रतः.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[a]) K6. 7 B6-9 Da3 Dn1 Ds D3. 8. 9 G1. 2 तद् (for तं). D8 (marg. as in text) त्रिविधाश्चर्यम् (for महदा°). —[b]) K2. 4 स पूर्वं; K6 Bo. 7. 9 Ds1 D5 M1. 5-7 Cs अपूर्व- (for °र्वं). D5 -विधिपूर्वकं; G2 विधिवत्तरं (for °विस्तरम्). ❀ Cs: अपूर्वविधिविस्तरम्, प्रवृत्तिबहुलेषु लोकेषु अदृष्टपूर्वं विधिविस्तरम् । ❀ —[c]) Da4 उपोपातिष्ठः; G2 °विष्टं. —[d]) T2 ऋषिं. D4. 9 नारदः सुमहानृषिः.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —[b]) K1 [अं]तरात्मनः. —[c]) K1. 2 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M1. 5-7 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 14). Before 24, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 G3 M1. 5-7 ins. नारद उवाच. —[a]) K7 G2 च (for स-). —[b]) B7 (marg. as in text) Da4 D5 गीयते; M1. 7 नीयसे (for गी°). —[c]) Ds1 ज्ञाता (for धाता). —[d]) K7 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 9 माता (for मतो). K1.

प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ २४
चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम् ॥ २५
पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ।
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ॥ २६
श्रीभगवानुवाच ।
अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ २७
यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥ २८
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।
त्रिगुणव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुषश्चेति कल्पितः ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ २९
अव्यक्ता व्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ।
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः ।
आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ३० C. 12. 12682 B. 12. 335(?).32 K. 12. 342. 33

2.4 मृ(K1 म)तो मेमृतमुत्तमं; D5 मरुतोमृतमुत्तमं; T G1-3.6 विधाता मृत्युरुत्तमः; M1.5-7 विधातामृतमुत्तमं. —^{e}) K1.2.4 D5 त्वं विधाता च सततं.

25 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —^{a}) G2 [s]पि (for हि). B7 दैव; Da4 Ds2 देवाः (for देव). —^{b}) K4.6.7 Dn4 D4 गार्हस्थ- (for °स्थ्य-). Da4 -मूलक; T2 °कां; G2 °गाः (for °काः). —^{d}) K2 -समास्थितां; B9 -समस्थितं (for -समा°). G1 नानामूर्तिः समास्थितः; G2 °मूर्तमवस्थितं.

26 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —^{a}) Da3.a4 सततं; G2 सर्वेषां (for सर्वस्य). —^{b}) K7 D4.9 T G1.3.6 M1.5-7 देवतानां (T G1.3.6 M1.5-7 दैवतस्त्वं) च शाश्वतं; G2 देवानां चापि शाश्वतं. — Da3.a4 om. 26^{cd}. —^{c}) D5 किं; M1 तं (for कं). T2 च (for तु). M1.6.7 यजते (for °से). B7 त्वं यद्यजसे नित्यं; T1 G2.3.6 कं देवं यजसे नित्यं. —^{d}) Dn1 ते; D5 किं (for कं). B3 (marg.) न वेद्म्यहं; T1 G2.3.6 तु (G3 नु) मन्यसे; G1 M1.5-7 नु (M7 न) विद्म ते (for न विद्महे). T2 पितरः के नु वाद्य ते. — After 26, T G1-3.6 M1.5-7 ins.:

800* कमर्चसि महाभाग तन्मे ब्रूहीह पृच्छतः ।

[G2 कंदर्प सुमहाभाग (for the prior half). T2 G1 M1.5-7 प्रब्रूहि (for ब्रूहीह).]

27 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K6 नारायण (for श्रीभगवान्). —^{a}) K7 D4.9 रहस्यम्; Da4 आवाच्यम्; Ds1 C8 आवाभ्याम्. —^{b}) B8 पुरातनं (for सना°). —^{c}) M6 भव (for तव). —^{d}) K1.2.4 यथा तथा. K7 D4.5.9 प्रवक्ष्यामि तु (K7 D5 om. तु) यथातथं.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 28^{ab} is quoted in Ved. Sū. Śaṁ. Bhāṣya, II. i. 1. —^{a}) K4 एतत्; D8 तत्तत् (for यत्तत्). D5 यतस्तु सूक्ष्मविज्ञेयम्; G2 प्रयत्नं सूक्ष्मवि°. —^{b}) ❀ Cp: अव्यक्तं, मायापटेनावृतम् ॥ Cs: विकाररहितम् । ❀ ❀ Cn: अचलं, कूटस्थम् ॥ Cp: विक्षेपरहितम् । ❀ —^{d}) T2 G1.3 M1.5-7 विवर्जितं; G2 विस° (for च व°). — After 28, K1.2.4 read 30.

29 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 29^{abef} quoted in Ved. Sū. Śaṁ. Bhāṣya, II. i. 1. —^{a}) M1.5-7 सोन्त्यं-तरात्मा (for स ह्यन्त°). —^{b}) K1.2.4.7 D4.9 क्षेत्रज्ञः परिकीर्त्यते. —^{c}) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 वै; T2 वा (for ऽसौ). K2.4 त्रिगुणाव्यतिरिक्तोसौ. —^{d}) K1.2.7 B8 (marg. as in text) D3 (before corr.).4.9 कथ्यते (for कल्पितः). ❀ Cn: पुरि शरीरे वसतीति योगात्पुरुष इति कल्पितः । न तु तस्य देहसङ्गित्वं वास्तवम् । ❀ —^{f}) M5 मुनि- (for द्विज-).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 14). B0 om. 30. K1.2.4 read 30 after 28. —^{a}) Dn1 अव्यक्त-; D4 T2 G1.2 M1.6.7 °क्ताद् (for °क्ता). D8 D2.3 व्यक्ति- (for व्यक्त-). —^{b}) B9 चाकृतिर् (for प्र°). ❀ Ca: या सा प्रकृतिरव्यया, वासुदेवाख्या, सर्वगता, ईश्वरापरपर्याया ॥ Cn: या सत्ता, स्वयमव्यक्ता, व्यक्तेषु भावेषु घटः सन्, पटः सन्, इति सद्रूपेण तिष्ठति, सैव सत्ता अव्यया । ❀ —^{c}) ❀ Cn: आवयोः, जीवेश्वरयोः ॥ Cs: आवामनिरुद्धांशाविलर्थः । ❀ —^{d}) T G1-3.6 या सा सदसदात्मिका. ❀ Cp: सदसदात्मकः, कार्यकारणात्मा । ❀ —^{e}) G2 त्वया सं- (for आवाभ्यां). K2.7 Ds2 (before corr.) D4.5.9 पूजितो (for पूज्यते). K7 D4.9 G1 यो; B6-9 Dn1 Ds D2.3.5.8 M1.5-7 सो; T2 [s]यं (for ऽसौ). M1.5-7 [s]थ (for हि). —^{f}) Da4 D4 G2 देवे (for दैवे). K7 पित्रे; Ds1 पैत्र्ये. K2 कंपिते; K6 B8 (marg.).9 Dn1 Ds D2.8 कल्प्यते; K7 कल्पिता; B6.7 Da3 Dn4 D3.5 कल्पते (for कल्पिते).

C. 12. 12583
B. 12. 335[4]. 33
K. 12. 342. 34

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विजः ।
आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३१
तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी ।
दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ ३२
ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपो दमः ।
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३३
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ॥ ३४

एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।
तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्ति सनातनीम् ॥ ३५
दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः ।
आत्मप्राप्तानि च ततो जानन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३६
स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलां गतिम् ॥ ३७
ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ।
कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ३८

---

31 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) K7 D4. 9 परतरः (for परोऽन्यो हि). —b) T1 G1. 3. 6 यथा (for ऽथ वा). K4 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 8. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 द्विज (for द्विजः). —c) K1. 2. 4 B0. 8. 9 Dn1 Ds D2. 3. 8 हि नः स; K6 हि स नो; G3 स हि नौ (for हि नौ स). Da4 विज्ञेयुस्. —d) B9 Da4 D5 T1 G6 M1 पूजयामहे (for °वहे).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) Da4 नैवेषां; M1. 5–7 तेनैव (for तेनैषा). K1. 2. 4 [ए]षा विहिता; D5 [ए]षा प्रस्थिता; T G1–3. 6 [ए]व स्थापिता (for [ए]षा प्रथिता). ❀ Cn: तेनैव, मायोपाधिना। ❀ —b) K1 -साविनी; B7 -भावनां; Da3 D4. 9 T2 G1 M1. 5–7 -भावनी; Dn1 Ds1 -भाविना (Ds1 °नां); D5 °ता (for °नी). — B9 om. 32cd. —c) K7 D4 देवं (for दैवं). K7 पित्रं; Ds1 पैत्रं (for पित्र्यं).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 14) —a) Ds1 ब्रह्म (for ब्रह्मा). —b) K1. 2 Da4 भृगु- (for भृगुर्). K6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा यमः; K7 D4. 9 तथैव च; B7 तथा मयः; B8 (marg.) तथा दमः; M1. 5–7 दमस्तपः (by transp.). —c) K1. 2. 7 D3–5. 9 T G1–3. 6 transp. अत्रिः and च. —d) Da4 Ds1 D4 पुलह- (for °हः).

34 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 34ab is damaged in B6. —a) K6. 7 वशिष्ठः. K1 परमेष्टि. —c) K1 कर्मदश्; K7 D4. 9 कश्यपश् (for कर्दमश्). —d) M1. 5–7 क्रीतो (for क्रोधो). B8 (marg. as in text) विकृत (for विक्रीत). T G1–3. 6 कृतो (G2 क्रोधो) विकृतिरेव च.

35 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) K6 एवं (for एक-). —c) T G2. 3. 6 यस्य (for तस्य). —d) K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds3 D2. 3. 8 पूजयंतः (for °यन्ति). Da4 पूजयंत सनातनी.

36 Ś1 missing (cf. v. l 14). —a) Ds1 पैत्र्यं. G2 सहसा (for सततं). —b) K7 D4. 9 ते सु-; D5 स च (for तस्य). —c) T2 क्रम-; G2 आत्मा- (for आत्म-). B6 Ds1 -प्राप्तानिव (for -प्राप्तानि च). K7 D4. 9 आत्म(K7 °त्मा)प्राप्तौ विचर(D9 °रं)तो. ❀ Cs: ततः, भगवत्प्राप्तानीति। ❀ —d) K7 Da4 -सत्तम (for °माः). B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्राप्नुवं(D8 पूजयं)ति द्विजोत्तमाः.

37 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) G2 सर्वस्था (for स्वर्गस्था). M1. 5–7 [अ]पि हि (for अपि). K7 D4. 9 स्वर्गस्थानादपि च ये; D6 °स्थापि हि केचित्तं. —b) K4 B0. 7. 9 Ds1 D3. 8 तान् (for तं). K7 D4. 9 तं न्यस्यंति देहिनः; D6 G2 नमस्यंति हि दे°. —d) D8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 तदादिष्ट- (for तेना°).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) K1 हीनः; D2 G2 हि नः (for हीनाः). ❀ Cn: सप्तदशभिः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियैः, गुणैः सत्त्वादिभिः, कर्मभिः शुक्लकृष्णैः ॥ Cs: महाभूतैकादशेन्द्रियाहंकारलक्षणैः। ❀ —c) K4. 6. 7 B3–8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 त्यक्तास्; B0 प्रोक्तास् (for त्यक्त्वा). ❀ Ca: कलाः पञ्चदश, भूतानां पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वेनोपाधिभेदाच्छब्दादय एव गुणाः कलाः, तास्त्यक्त्वा, भूतानि जित्वेत्यर्थः ॥ Cp: पञ्चदश कलाः, प्राणादिपञ्चकनागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयभूतपञ्चकरूपाः ॥ Cs: त्रयो गुणाः, पञ्च विषयाः, इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। ❀

39 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) D4 G2 नु (for तु). D5 गतिं (for गतिर्). Ds1 D4. 9 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). —b) K1. 2. 4 D5 दृश्यते; K6 निश्चयः; B0. 8 कल्पिताः; Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °ता; G2 °तं (for °तः). ❀ Cs: क्षेत्रज्ञः, सर्वभूतात्मा परमेश्वरः। ❀

मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
स हि सर्वगतश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ३९
दृश्यते ज्ञानयोगेन आवां च प्रसृतौ ततः ।
एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥ ४०
तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानातनुसमाश्रिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्याद्यं गतिं चैषां ददाति सः ॥ ४१
ये तु तद्भाविता लोके एकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ४२
इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः ।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४३

C. 12. 12615
B. 12. 335[4].45
K. 12. 342. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

— c) G8 भग्न- (for सर्व-). K1.7 B7.8 D4.9 T G1-3.6 -गतिश्; Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 -गुणश् (for -गतश्). — K1 om. (hapl.) 39d–41a. — d) Ds2 (before corr.) निर्गुणाश्; G2 त्रिगुणश् (for निर्गुणश्). K2.7 D4.5.9 M1.6.7 चापि (for चैव). Dn4 कल्पते; D5 दृश्यते (for कथ्यते).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 40 (cf. v. l. 39). — a) D5 om. (hapl.) दृश्यते. ❀ Cs: ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः । ❀ — b) K2 वाचां च प्रसृतौ तथा. ❀ Cn: प्रसृतौ, निर्गतौ । ❀ — c) T2 विज्ञातुम् (for ज्ञात्वा तम्). D5 तथात्मानं; M1.6.7 महा° (for तमा°). — d) K2 Da4 Ds1 M1.6.7 पूजयाव; K6 °यामः; D5 °यानं (for °यावः).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 41a (cf. v. l. 39). — a) K7 D4.9 ये (for तं). K2.6.7 B8 (marg.) D4.9 M1.5-7 देवाश् (for वेदाश्). B8 (marg.) आश्रमाश्; G2 च द्विजाश् (for चाश्रमाश्). — b) K1 -तंत्र-; K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 -मत-; K7 D4.9 -गुग-; D5 -स्थान- (for -तनु-). K1.4 -समास्थितं; K7 D9 M5 °श्रिताः; B9 °हिताः; Da4 Ds1 °स्थितः; T G1-3.6 M1.6.7 °श्रितं (for °स्थिताः). K2 नाना तदनुशां स्थितं (sic). — c) K4 Da4 संपूजयति. K2 G1.2 आद्यां; Dn1.n4 Ds D2.8 आशु (for आद्यं). T2 भक्त्या संपूजयत द्यां. — d) K1.2 गतिश्; Da4 इति (for गतिं). K2 B7 चैषा. K7 D4.9 G2 M1.5-7 दधाति (for ददाति).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) ❀ Cs: तद्भाविताः, भगवद्ध्यानसंस्कृताः । ❀ — b) K4.6.7 B0.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 ह्ये(Ds1 ह्यै)कांतित्वं; G2 श्रुतं नित्यं; M6 एकाकित्वं (for °न्तित्वं). K7 T G1-3.6 M5 समाश्रिताः (for °स्थिताः). — c) D4.9 एकम् (for एतद्). Dn4 येषां; G2 ते हि (for तेषां). — d) K1.2 ये तु तं; Da3.a4 यत्रैतं; Ds यत्तेजः; T G1-3.6 M1.5-7 तत्तेजः (for यत्ते तं). B6 च (for [उ]त).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 43. — a) T2 G1 M1.6.7 गुह्यः (for गुह्य-). Da4 -समुदेश्यस; D5 °देशं (for °देशस). T1 G2.3.6 इति गुह्यः सुदुर्दर्शस्. — c) K2.4 देवर्षे; D5 ब्रह्मर्षे; T1 G2.3.6 तर्षेण; T2 G1 तस्यर्षेर्; M1.5-7 तस्यर्षे (for विप्रर्षे). — d) K7 D3.9 ह्यस्मद्; G2 सम्यग् (for अस्मद्). K2 भक्ता (for भक्त्या). M5 तत् (for ते). K4 D5 T2 M1.5.7 श्रुतं; Da4 श्रुते (for श्रुतः).

Colophon. Ś1 V1 D6.7 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1-3 M5 नारायणीयं; K7 Da3 D4.9 नरनारायणीयं; D5 नारदनारायणसंवादः; T1 G6 नारायणनारदसंवादः; M1.6.7 नारायणीये गुह्योपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 60; B7 D8 155; B8 261; Dn1 160; Dn4 Ds2 T1 G6 158; Ds1 156; T2 171; G1 157; G2 175; G3 159; M1.6.7 154; M5 190. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 45; Dn4 44.

३२२

C. 12. 12696
B. 12. 336[5]. 1
K. 12. 343. 1

भीष्म उवाच ।

स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो
नारायणेनोत्तमपूरुषेण ।
जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं
नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ १

यदर्थमात्मप्रभवेह जन्म
तवोत्तमं धर्मगृहे चतुर्धा ।
तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य
गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ २

वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ
तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि
परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ ३

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे
शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।
तं चादिदेवं सततं प्रपन्न
एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ।
एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥ ४

तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निशम्य

322

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6.7 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 Da3 om. 1. — ^{a}) K7 एवं च मुक्तो (for स एवमुक्तो). K1 द्विसतां (for द्विपदां). — ^{b}) K1 ·पुरुषेण च; Da4 ·पुरुषेण. — ^{c}) T G1-3.6 वदतां (for द्विपदां). K7 D4.9 T G1-3.6 वरिष्ठो (for °ष्ठं). — ^{d}) ❀ Cs: लोकेषु हितमधिवासयतीति लोकहिताधिवासम् । ❀

2 Before 2, K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 ins. नारद उवाच. — ^{a}) K6.7 D4.9 एतत् (for आत्म·). K6 प्रभवं च; K7 D4.9 प्रबभूव; Bo.8.9 Dn1 D2.3.8 G1 ·प्रभवेण; B6.7 Da3.a4 Dn4 Ds D5 Cp (gloss: आत्मनः प्रभुत्वस्यातद्येण) Cs (gloss: आत्मनां प्राणिनां प्रभवो वृद्धिस्तदर्थम्; Csp as in text) °वेन; G2 °वे हि (for °वेह). D5 जन्मना (for जन्म). — ^{b}) K1.2.4 B8 त्वया कृतं; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 कृतं त्वया; G1 तथोत्तमं; G2 प्रहोत्तमं (for तवोत्तमं). K1.2.4 धर्ममूर्ते; G2 जन्मगृहे (for धर्म°). Da4 चतुर्था; G2 °र्थं. — ^{c}) K2 साध्यतां; Da3.a4 Ca (gloss: साध्याख्यायां दक्षपुत्र्याम्) साध्यायां (for साध्यतां). B8 (marg. as in text) अस्य (for अद्य). — ^{d}) K6 D4.9 व्रजामि; K7 व्रजाम (for गच्छामि). K7 दृष्टुं; Da4 Dn4 द्रष्टं (for द्रष्टुं). K1.2 Dn4 Ds1 D4 तवाद्यं (for °द्याम्). ❀ Ca: आद्यां प्रकृतिं, नारायणाख्याम् ॥ Cn: श्वेतद्वीपस्थाम् ॥ Cv: अनिरुद्धाख्याम् । ❀

3 K6 Bo.6-9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. 3^{ab} and 3^{cd}. K4 om. 3^{ab}. — ^{a}) K2 वेदाः (sic) (for वेदाः). K7 D4.9 T2 स्वधीता; Bo सु° (for स्व°). Dn1 [अ]मल· (for मम). — ^{b}) K6.7 नानृतपूर्वमुक्तं; Ds °भिन्नपूर्वं (for °मुक्तपूर्वम्). — ^{c}) Dn4 पूजा. Dn4 करोति. M1.6.7 द्विजातिपूजां सततं करोमि च. — ^{d}) K6 तव; Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 न तु; Ds1 तनु (for न च). K6 भिन्नरूपं (for °पूर्वम्).

4 ^{a}) Dn4 गुरूनि (for गुप्तानि). G1.3 तत्त्वानि (for चत्वारि). M1.6.7 यथागतं (for °गमं). Da4 D5 ते; T2 मम (for मे). ❀ Ca: उपस्थम्, उदरं, पाणिपादं, वाक्चेति चत्वारि ॥ Cn.p: पाणिपादोदरोपस्थानि ॥ Cs: वाक्पाण्युदरोपस्थानि । ❀ — ^{b}) Da4 रात्रौ (for शत्रौ). D5 समा (for समो). K6 [ऽ]स्ति; D5 lacuna (for ऽस्मि). — ^{c}) D4 om. from तं चादि up to मन (in 4^f). K1.2.4 तमादिदेवं; K6 तं चाधि°; K7 Da3.a4 D9 तं चापि दे(Da3 दै)वं; T2 G2 तं चातिवेदं (for तं चादिदेवं). Ds1 प्रपन्नम्. — ^{b}) K1.2.4 D5 एकाग्र· (for एकान्त·). K7 व्रणोमि; T2 प्रणोमि (for वृणोमि). — ^{e}) B9 ·शस्त्रैः; G2 ·सत्त्वं (for ·सत्त्वः). — ^{f}) T2 G1 अहं तम् (for अनन्तम्). T G1-3.6 एकं (for ईशम्).

5 Before 5, B6.8.9 D5 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K2 Ds D9 G1.2 पारमेष्ठस्य; Ca (gloss: नारदस्य) Cs (gloss: परमेष्ठी ब्रह्मा, तस्य पुत्रस्य) °मेष्ठ्यस्य (as in text). — ^{b}) K4.7 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds2 D2-5.8.9 M1.6.7

नारायणः सात्वतधर्मगोप्ता ।
गच्छेति तं नारदमुक्तवान्स
संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ५
ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः
सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ।
खमुत्पपातोत्तमवेगयुक्त-
स्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये ॥ ६
तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त-
मेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ।
आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन
ददर्श चात्यद्भुतरूपयुक्तम् ॥ ७
क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ।
मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरुक्तः ॥ ८
अतीन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनश्च ।
श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा-
श्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ॥ ९
वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना

C. 12. 12705
B. 12. 336(5). 10
K. 12. 343. 10

शाश्वत-; Ca (gloss: सत्त्वप्रधानाः) सात्वत- (as in text). — After 5ᵃᵇ, M5 ins.:

801* तस्मादनुज्ञां मम देहि देव
तं वै दृष्ट्वा कृतकृत्यो भवामि ।

— ᶜ) Da4 सं-; T G1-3. 6 M1. 5-7 वै (for स). — ᵈ) K6 M5 विविध-; K7 D4. 9 T G1-3. 6 विधिवत्; B7 [आ]त्मविधेः (for °विधि-). M1. 6. 7 -क्रियाः सः (for -क्रियाभिः).

6 ᵇ) K2 सोत्यर्चयित्वा; K6. 7 B6. 7 Da3. a4 D4. 5. 9 सोप्य° (for सोऽभ्य°). — ᶜ) K7 Da4 Dn4 D4. 5. 9 समुत्पपातोत्तम- (for खमु°). K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G6 -योग- (for -वेग-). G2 -युक्तं (for -युक्तस्). — ᵈ) D5 [ऽ]ति- (for ऽधि-). K7 D4. 5. 9 -मेरोः सह सं- (D5 सहसा) (for -मेरौ सहसा). Da4 निलील्ये; Dn4 विलिल्ये.

7 ᵃ) K1. 2 स; K7 G1 lacuna (for च). K1. 2 ऋषिर्; Da4 lacuna (for मुनिर्). — ᵇ) K1. 2 एकाग्रम्; B6 lacuna (for एकान्तम्). T G1-3. 6 आश्रित्य (for आसाद्य). K6 च (for स). B8 शृंगं (for शृङ्गे). — ᶜ) K7 पुर-; G2 उत्तम- (for उत्तर-). — ᵈ) K4 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाप्यद्भुत-; D5 चैवा°; G2 जात्य° (for चात्य°). K6 B8 Da3 -युक्तरूपं; B0. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G6 -मुक्तरूपं; G2 -रूपयुक्तः; M1. 6. 7 -चित्ररूपं (for -रूपयुक्तम्). K1. 2 तद्दर्शनात्यद्भुतरूपयुक्तं; M5 ततो ददर्शाद्भुतचित्ररूपं.

8 ᵃ) B9 क्षीरोदधिर्. K6 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 योत्त(B7 योंत)रतो (K6 °गो); B9 यांतरतो; Ca योत्तरगो (for उत्तरतो). K1. 2. 4 क्षीरोदवेर्यंतरगः स द्वीपः. — ᵇ) D5 ततः (for श्वेतः). K1. 2 हि नामा (K2 °ना-); B9 सुनाम्ना (for स नाम्ना). D4 विशालाः; D5 विवेच (for विशालः). — ᶜ) K1. 2. 4. 7 मेरुः (for मेरोः). K6. 7 D4. 9 सहस्रेषु तु (K6 हि; K7 om. तु); T2 G1 M1. 5-7 °स्रे स हि; G2 °स्रः स हि (for °स्रैः स हि). Da3 Dn4 स ह (for स हि). — ᵈ) K1. 2 द्वात्रिंशता वै; K6. 7 Da3 Dn4 Ds1 D4. 9 °तोर्ध्वे; T G1-3. 6 °दग्रे; M1. 6. 7 °दर्ध्वे; M5 शतत्रयार्ध्वे (for द्वात्रिंशतोर्ध्वं). Dn4 नियुक्तः (for निरुक्तः).

9 B6 partly damaged. — ᵃ) K6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 M5 (*inf. lin.*) Cp (gloss: वशीभूतत्वात्) अनिंद्रियाश्; Cs (gloss: पापकृतां द्रष्टुमशक्याः) अतीन्द्रियाश् (as in text). D5 अनिंद्रियार्थानशनाश्च तद्वन्. — ᵇ) K1 T G2. 3. 6 M7 निष्यंद-; K4 Dn4 D4. 9 निस्पंद-; K7 D8 निस्यंद-; B7 विस्यंद्र-; B9 विस्पंद- (for निष्पन्द-). K7 Da3. a4 D4. 5. 9 G2 च; G1 स (for सु-). K1. 2 M1 -सगंधिन्; K6 -सुगंधयश् (for °धिनश्). K6 B0. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते (for च). ❀ Cs: निष्प[? ष्य]न्दहीनाः, मूत्रपुरीषवर्जिताः । ❀ — Da3. a4 om. 9ᶜ-10ᵇ. — ᶜ) K1 -पापाच्; M7 -पाषाश् (for -पापाश्). — ᵈ) K1 चक्षुर्दुषः; K4. 7 Dn4 °र्मुखः; D4 °र्मुषाः; T2 °र्मुहुः; Cs (gloss: तेजोमयाः) °र्मुषः (as in text). T1 G1-3. 6 जनानां (for नराणाम्).

10 Da3. a4 om. 10ᵃᵇ (cf. v. l. 9). — ᵃ) K1. 4 B6 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 वज्रस्थिरकायाः; K2 वजकषायाः; D4. 9 ते वज्रस्थिरकायाः; T2 वज्रस्थिराकाराः; G2 वज्रस्थराकायः (for वज्रास्थिकायाः). K2 सहमानोन्मना;

C. 12. 12705
B. 12. 336[5].10
K. 12. 343. 10

दिव्यान्वयरूपाः शुभसारोपेताः ।
छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादाः
सत्पुष्करचतुष्का राजीवशतपादाः ॥ १०
षष्ट्या दन्तैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये ।
जिह्वाभिर्ये *विष्वग्वक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम् ॥ ११

भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात्सर्वे लोकाः सूताः ।
वेदा धर्मा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य विसर्गाः ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
कथं ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ॥ १३

K6 सममानानुमाना; K7 D4.9 °मानावमाना; Dn4 T1 G3.6 °मानोन्मान-; T2 समानोन्माना; G1 समानोत्मान-नामानो; G2 समाममानोन्माना; M1.6.7 स्वममानोमा (M6 °न्मा)ना (for सममानोन्माना). ❀ Cs: सममानोन्मानाः, सदृशायामविस्तारोन्मानयुक्ताः । ❀ — b) K2 दिव्यायरूपाः; K4 B7.8 Dn1.n4 D8 D2.3 T G1–3.6 दिव्यावयवरूपाः; K7 D5 दिव्यानुरूपाः; Bo.6.9 दिव्यान्वरूपाः (for दिव्यान्वयरूपाः). K1.2.4 शुभसारोदयाः; K6 °साराभ्युपेताः; T G2.3.6 शुभस्वरोपेताः; G1 शुभस्वारोपेता (for °सारोपेताः). — c) K2 कन्नावदिशीर्षा (sic); Da4 छत्राकृतिशीर्ष- (for °शीर्षा). K1.2.4 मेघनादाः (for मेघौघनिनादाः). G2 छत्राकृतिः शीर्षमाणो विनिद्राः. ❀ Cn: छत्राकृतिशीर्षाः, निर्मांसग्रीवत्वात् । ❀ — d) K4 सपुष्कर-; K6 सत्रुष्का; K7 Bo D8 Cnp संशुष्क-; B6.8.9 Da4 Dn1 Ds D2.4.8.9 T2 G1 M1.5–7 समशुष्क-; B7 Dn4 Csp (gloss: शुष्को बीजम्, चरमधातुविसर्गशून्या इत्यर्थः) समशुष्क-; Da3 संमुक्त-; T1 G3.6 संमुष्क-; G2 सुमुष्क- (for सत्पुष्कर-). K2 T G2.3.6 om. चतुष्का. Cvp (gloss: मनोहरवृषणाः) चतुरमुष्काः. K7 Da3 (also as in text). a4 D8 D4.9 Cs राजीवसि(Da4 °सी-; D8 Cs °सि)तपादाः; D2.8 °च्छदपादाः; T1 G3.6 °समपदाः; T2 राजीनितपादाः; G1 राजीशितपादा; G2 राजीवंतपादाः; M1.5–7 राजीशतसंततपादाः; Cnp नाडीशतपादाः (for राजीवशतपादाः). D5 सन्मुष्कवत्तुष्क्या राजीवशतपादाः. ❀ Ca: समुष्कचतुष्काः, चतुर्वृषणयुताः ॥ Cn: समं (पीनत्वरहितम्) मुष्कौ (वृषणौ) चतुष्कं (अंसयोः कक्ष्योश्चान्तरालं, बाहुचतुष्कं वा) च येषाम् । मुष्कौ बाहू (चतुष्कं) शुष्कं काष्ठतुल्यं येषाम् । राजीवशतपादाः राजीवत्यः, पङ्क्तियुक्ताः शिरोरेखाः, तासां शतैर्युक्ताः ॥ Cs: राजीवसितपादाः, राजीरेखाभिः सिता बद्धाः पादा येषाम् । ❀

11 a) K2 षष्टा (for षष्ट्या). K1 Da4 युक्ता; Ds1 युक्तः (for युक्ताः). ❀ Cn: षष्ट्या, षष्टिसंख्यैर्दन्तैरिव जगच्चणकचर्वणक्षमैः संवत्सरैर्युक्ताः ॥ Cv: षष्ट्या दन्तैर्, दन्तानामतिसूक्ष्मत्वात् षष्टित्वम् । तस्मादूर्ध्वमधश्चत्वारश्चत्वारो दंष्ट्राः । ❀ — 11b-d is partly damaged in B6. — b) B9 शुक्लैर् (for शुक्लैर्). K1.2 D5 T G1.3.6 ये दंष्ट्र भिश्च; K6 ये दंष्ट्राभिर्ये; K7 M5 दंष्ट्राभिश्च; Bo 7.9 Da3.a4 M1.6.7 ये दंष्ट्राभिः (by transp.). D4.9 च (for ये). G2 श्वस्थैरष्टाभिश्चाभिजीव्हा (sic). ❀ Cn: अष्टौ दिशः सर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्च युक्ताः । देशकालौ च येषां मुखमध्ये प्रविष्टावित्यर्थः । ❀ — c) G2 om. जिह्वा. K2 जिह्वाभिनयः (for °भिर्ये). K2 om. from विष्व up to मुनयः (in 12c). K1.4.6 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 T1 G3.6 विश्ववक्त्रं; K7 सर्ववक्त्रं; B7.9 Ds2 विश्वं वक्त्रं; D4.9 सर्वं वक्त्रं; T2 विश्वं वक्त्रं; G1 विष्वधीवक्त्रं; G2 विष्वग्व्यक्तं; M1.5–7 वक्त्रं शुभ्रं (M5 om. शुभ्रं) (for *विष्वग्वक्त्रं). ❀ Cn: जिह्वाभिरिव स्वाङ्गभूताभिः रसनाशक्तिभिः । ❀ — d) Dn4 लेलिह्यते; M1.6.7 °ह्वते (for °ह्यन्ते). K1 सूर्यप्रभं; K4 °मुख्यं; Da4 सूर्य **; G2 स्थियप्राख्यं (for सूर्यप्रख्यम्). ❀ Cs: जिह्वादैर्घ्यान्मुखमण्डलं परिलेढुं समर्था इत्यर्थः । ❀

12 K2 om. up to मुनयः (cf. v. l. 11). — a) B6 lacuna; D8.8 देवं भक्त्या (by transp.); D5 T1 G1–3.6 M1.5–7 भक्ता देवं. K1.4 Ca (gloss: महाप्रलयावधिस्थिरदेहाः) नित्योत्पन्ना; K7 चित्यौत्पन्नं; B8 (marg.) D4.9 नित्योत्पन्नं; B8 (also) Cap (gloss: कृत्याय, कार्याय देवादीनां, आपदपगमाय उत्पन्नाः) कृत्योत्पन्ना; T2 विश्वोत्परं; M1.5–7 विश्वोत्पत्तिं (for °त्पन्नं). ❀ Cs: विश्वोत्पन्नं, आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः (Pāṇ. 2. 2. 37) । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः ॥ Cv (reading विश्वाविश्वोत्पत्त्यव्ययम्): विश्वाविश्वानां मुक्तामुक्तानाम्, उत्पत्त्यवधि अव्ययम्, व्ययरहितम् । देवमाराधयन्तीति योग्यक्रियाध्याहारः । ❀ — b) K4.7 B8 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 संप्रसूताः; Bo श्रुताः; B6 Da3.a4 T1 G6 स्यूताः; B7 स्मृताः; D5 M1.7 प्रसूताः (for सूताः). — B8 om. 12c. — c) K1 वेद-; T G1.3.6 देवा (for वेदा). K1 Bo D4.9 धर्मो; Da4 Dn4 धर्म- (for धर्मा). G2 नानारुपा देवादयन्धर्ममूनयः शांता (sic). — d) T G6 वेदाः (for देवाः). K7 lacuna; T G1.3.6 यस्य (for तस्य). K4 B6.7 Dn1 Ds2 D2.3.8 निसर्गाः; K6.7 D4.9 विशेषाः; Bo.9 Da3.a4 Dn4 Ds1 निसर्गाः; D5 M1.5–7 विसर्गः (for °र्गाः). K1.2 देवाः सर्वे तज्जसर्गाः; G2 देवाः सर्वे नानासर्गाः. — After 12, D8 T G1–3.6 M1.5–7 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D8 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्ष-

ये विमुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ।
तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ १४
तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।
त्वं हि सर्वकथारामस्त्वां चैवोपाश्रिता वयम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
विस्तीर्णैषा कथा राजञ्श्रुता मे पितृसंनिधौ ।
सैषा तव हि वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥ १६
राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥ १७
धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृन्नित्यमतन्द्रितः ।
साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा ॥ १८
सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्यमुखनिःसृतम् । C. 12. 12714 B. 12. 336(5).19 K. 12. 343. 20

धर्म. — *Adhy. name:* D8 T2 नारायणीयं; T1 G2 नारायणीयोपाख्यानं; M1, 5-7 नारायणीये श्वेतद्वीपदर्शनं. — *Adhy. no.:* Ds1 157; Ds2 T1 G6 M1, 6 159; T2 172; G1 158; G2 178; G3 160; M5 191; M7 155].

13 ᵃ) K6 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 T1 G1, 3, 6 M5 (*inf. lin.*) अनि (Da4 °तिं-; Dn4 °तें) द्रिया (for अतीन्द्रिया). K6 Bo. 8 T2 G1, 2 M1, 5-7 अनाहारा; B9 त्वना° (for निरा°). — ᵇ) K7 D8 अनिस्यंदा:; B8, 7 अविस्पंदा:; B9 Ds1 D2, 4, 8, 9 अनिस्पंदा:; Da3, a4 अविस्यंदा:; Dn4 अनिस्यंस्या:; D5 अग्निस्यंदा:; M1, 5, 6 अनिष्यंदा: (for °ष्पन्दा:). — ᶜ) K7 कथ्यंते (for कथं ते). — ᵈ) T G1-3, 6 M5 (*inf. lin.* as in text) उच्यते (for उत्तमा).

14 ᵃ) K7 B6-8 D4, 5, 9 T1 G3, 6 M1, 5-7 ये हि मु (D4, 9 M1, 5-7 भ) क्ता; B9 यदि मुक्ता; Dn1 D8 D2, 3, 8 ये च मुक्ता; Dn4 एवमुक्त्वा; T2 ये ह मुक्तौ (for ये विमुक्ता). — ᵇ) T1 G3, 6 भारत- (for भरत-). B6 lacuna; Da4 Dn4 -सत्तम:. — ᶜ) K1 लक्ष्मणम् (for लक्षणम्). B9 G2 वै (for हि). — ᵈ) K4 Bo. 7-9 D8 D2, 3, 8 तत् (for यत्). B9 छत्र- (for श्वेत-). K1 D2 -वासिनं (for °नाम्). K6, 7 Da3, a4 Dn1, n4 D4, 5, 9 G2 श्वेतद्वीपनिवासिनां.

15 ᵃ) K1, 2, 4 एवं; D4, 5, 9 एतन् (for तस्मान्). K7 एतन्मे संशयांस छिंदि (sic). — M6 om. 15ᶜᵈ. — ᶜ) T2 -कथाकामस् (for °रामस्). — ᵈ) K1 त्वा; Da4 त्वं (for त्वां). D4 वा (for च). K1, 2, 4 Bo. 6-8 Da3 Dn1 Ds1 D2, 3, 8 M1, 7 [अ]पाश्रिता (for [उ]-पाश्रिता). G2 तां चैव वयमाश्रिता:.

16 ᵃ) Dn4 Ds1 D4 विस्तीर्णेषा. — ᵇ) K1 M6 श्रुत्वा; G1 पिता (for श्रुता). — ᶜ) K6 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 या (for सा). K1, 2, 7 D4, 9 [अ]द्य तव; K4 तव च; T G1, 3, 6 नृप हि; G2 नृपति- (for तव हि). D5 om. (hapl.) from व्या up to भक्त (in 18ᵃ). — ᵈ) B7 damaged. K6 Bo. 9 Da3, a4 -सारं; Dn4 Ds1 M1, 5-7 -सारा (for -सारो). K6 Bo. 6, 8 (marg.). 9 Dn1, n4 D8 D2, 3 (before corr.). 8 सा मता; B8 (orig.) M1, 5-7 सा स्मृता; Da3, a4 मे मता; T2 न स्मृत:; G1 संस्मृत: (for स स्मृत:). — After 16, T G1-3, 6 M6 Kumbh. ed. ins.:

802* शंतनो: कथयामास नारदो मुनिसत्तम: ।
राज्ञा पृष्ट: पुरा प्राह तत्राहं श्रुतवान्पुरा ।

[(L. 2) T1 G2, 3, 6 तदा (for पुरा).]

17 Before 17, T G1-3, 6 ins. नारद उवाच. D5 om. 17 (cf. v. l. 16). 17ᵃᵇ is partly damaged in B7. — ᵃ) G1 नामा (for नाम). Bo राजपरिचरो नाम. — ᶜ) K7 D9 G1 M1, 6 -सम-; D4 -समा:; T1 G3, 6 M5 -सम:; G2 M7 -समा (for -सख:). — ᵈ) Da3 नारायणो (for °यणं). Da4 हारौ (for हरिम्). K7 D4, 9 T1 G2, 3, 6 M5 (*sup. lin.*) भ (K7 मु) क्तो नारायणे हरौ; D2 °यणस्य हि.

18 For the repetition in K2, cf. v. l. 20. D5 om. up to भक्त (cf. v. l. 16). — ᵃ) D4 धार्मिका (for °को). K1 [s]भ्यंत-; K2, 4 [s]त्यंत- (for नित्य-). K7 D4, 9 T G1-3, 6 M5 (*sup. lin.*) -युक्तश् (for -भक्तश्). — ᵇ) K4, 6 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 M5 पितुर्; M1, 6, 7 शुचिर् (for पितृन्). K7 D4, 5, 9 अनुव्रत: (for अतन्द्रित:). — ᶜ) M1, 5-7 प्राप्तं हि (for संप्राप्तं). — ᵈ) Dn4 सुरा (for पुरा). K2 (both times) नारायणपरात्परा.

19 For the repetition in K2, cf. v. l. 20. — ᵃ) Bo. 9 शाश्वतं; Dn4 सात्वितं; D5 साश्वतं (for सात्वतं). — ᵇ) K2 (both times) प्राक्सूत-; K4 प्राक्सूते; Ds1 T G1, 3, 6 प्राक्सूरि- (for प्राक्सूर्य-). K1, 2 (both times) -निस्मृतं; D4 -निःसृत:; T2 -निसृतं; G2 (by corr.) आविर्भूतं) -निःसृतम् (as in text). G2 प्राक्सूरिमुनिभि: स्मृत:. — ᵈ) K2 तच्छ्रेषेण; D4, 9 M1, 7 तच्छेषांश्च; M5, 6 °षाच्च (for °षेण).

C. 12. 12714
B. 12. 336[5]. 19
K. 12. 343. 20

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९
पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
शेषान्नभुक्सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः ।
सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ॥ २०
तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्शन ।
एकशय्यासनं शक्रो दत्तवान्देवराट्स्वयम् ॥ २१
आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥ २२
काम्यनैमित्तिकाजस्रं यज्ञियाः परमक्रियाः ।
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ २३
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥ २४
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक्समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ।

---

20 a) K1. 2 (first time) विप्राश्. K2 (second and third time) पित्र्यशेषेण विप्राश्च; T G1-3. 6 M1. 5-7 पितॄनृषींश्च विप्रांश्च. — b) K7 G1 आश्रिताश् (for °तांश्). B7 यः (for सः). — c) K2 (second time) सत्त्वपरः (for सत्य°). — d) Da4 Ds1 अहिंसक (Ds1 °काः); M1 °स्तकः (for °सकः). K1. 2. 4 सर्वभूतहिते रतः. — e) D5 -भावेषु (for -भावेन). K2 स्म; B8. 9 च (for स). — f) D5 देवदेवे (for °देवं). B8 (marg. as in text) सनातनं; Da4 जनार्दनः; D5 °र्दने. — After 20, K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 editions ins.:

803* अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् ।

[G2 लोकात्परममव्ययं (for the post. half).]

— After 20, the sequence in K2 is: 20ab (r), 18cd (r), 19ab (r), 20abc (r).

21 b) K1. 2. 4 विज्ञाय; B6 विदित्वा; G2 दृष्ट्वा च (for वहतो). Da4 [ऽ]मित्र- (for ऽमित्र-). K1. 2. 4 B0. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -कर्षिणः; K6 -कर्शिनः; B6 -दर्शनः; B8 (orig.) -कर्षणः; B8 (marg.) -कर्शिणः; Da4 D5 M1. 6. 7 -कर्शनः (for °न). — c) B9 एकं; Ds1 शेष- (for एक-). B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 देवो (for शक्रो). — d) K2 चतुर्वा (for दत्तवान्). B0 दत्तराट् (for देव°).

22 a) K1. 4. 6. 7 B0 Dn4 D4. 8. 9 आत्मराज्यं; Da4 आत्मा राज्य-; D2 आत्माराध्यं; G2 आत्मारामं (for आत्मा राज्यं). — b) Da4 कलयत्रं; T2 G2 M7 कळत्रं. K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 वाहनं तथा (for °नानि च). — c) K4 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 G2 M1. 5-7 भागवते (B7. 8 [marg.]. 9 Da4 M1. 5-7 °तं) (for भ°). B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यत्तद्भागवतं सर्वम्. — d) K1. 2. 6. 7 B0. 6. (marg.). 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 (before corr.) D2-4. 8. 9 Ca (gloss: उदकपूर्वं दत्तं) प्रोक्षितं; B6 (orig.) प्रेक्षतं; B7 प्रेक्ष्यते; B9 प्रोक्षिते; G2 प्रोषितं (for प्रेक्षितं). K1. 2 Da4 तदा (for सदा). — After 22, T G1-3. 6 read 25.

23 T G1-3. 6 transp. 23 and 24. — a) K6 Dn4 -नैमित्तिके (for °त्तिका). K1. 2 [अ]जस्र-; K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 राजन्; T G1-3. 6 M1. 5-7 [अ]जस्रा (for °स्रं). — b) K1. 2 Da4 T G1. 3. 6 याज्ञियाः; Dn4 येति याः; G2 यजिकाः; M1. 5. 6 याज्ञीयाः; M7 यज्ञीयाः (for यज्ञियाः). K7 D4. 5. 9 M1. 6. 7 परमाः (for °म-). — c) D5 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 सर्वं; T2 सत्त्वं (for सर्वाः). K2 स्मात्स्वत्स्वम् (sic); B0 सतत्त्वम्; Dn4 corrupt (for सात्वतम्). — d) B6 Da3. a4 वव्रे (for चक्रे). Ds2 T2 समाहितं.

24 T G1-3. 6 transp. 23 and 24. — a) K1 पंच-रात्रि-; G2 पांचरात्र-. — b) D4 (also as in text) तस्य गेहसमाहितः. — c) K1. 2. 7 B0 Ds2 D3. 4. 9 M6 प्रापणं; K6 B6. 7. 9 D5 पायसं; Da4 प्रयाणा; Dn1 प्राणयं; T1 G3. 6 प्रवणा; T2 G1 पावनं; G2 प्रणवा; M1. 7 प्रावणं; Ca. n (gloss: [both] उपहारम्) प्रायणं (as in text). K7 भगवान् (for °वत्-). D6 -प्रोक्तां; T1 G2. 3. 6 -भक्ता; T2 -भक्तं; G1 -भुक्तं (for -प्रोक्तं). — d) K7 भुंज्यते; Dn4 भुंजतं (for भुञ्जते). K6. 7 B6 (marg.). 7. 9 Da3 Ds1 D4. 9 T G1-3. 6 चाग्र्य-; B8 (orig.) [ऽ]मृत-; Da4 वाग्र- (for चाग्र-).

25 T G1-3. 6 read 25 after 22. — a) K7 प्रशा-शतो; B0. 7 प्रसाश(B7 °स)तो. — b) D5 -घातनः (for -घातिनः). — c) Ds2 मानृता; G2 नाश्रिता (for नानृता). — d) K1. 2. 6 मनोदुःखं (for मनो दुष्टं). K1 D3 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. न and च. — e) K1 कलेन; K2 कालेन (for कायेन). K2 हुत-वान् (for कृत°). — f) K1 B6 पापं स (by transp.); K2 प्रापं स. K2 परमन्वपि; K7 D4. 5. 9 °माण्वपि;

न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ २५
ये हि ते मुनयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥ २६
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजा एते चित्रशिखण्डिनः ॥ २७
सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायंभुवोऽष्टमः ।
एताभिर्धार्यते लोकस्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ २८

एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
लोकान्संचिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ २९
तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ।
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३०
आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३१

C. 12. 12730
B. 12. 336[5]. 34
K. 12. 343. 35

G2 °मापदि.

26 ^{a}) G1 एते हि; M1. 7 ये हि ये (for ये हि ते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ऋषयः; D5 मनुजाः; M1. 6. 7 यतयः (for मुनयः). — ^{b}) Da4 सप्तपत्राः (for सप्त चित्र-). — G2 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}. — ^{c}) D4 reads from भूत्वा up to सप्तभिरु (in 804*, line 2) twice. Da4 Ds1 तैरेकमतिर्भूत्वा; G1 तैरेकमितिहिर्भूत्वा (sic). — After 26, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 4 (twice up to सप्तभि in line 2, prior half), 5. 8. 9 M1. 5–7 Ca editions ins.:

804* वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम् ।

[(L. 1) K6 संमितं; M1. 6. 7 सहितं (for समितं). — (L. 2) B6 (marg. as above) चतुर्भिर्; Dn4 समभिर्; D9 सामभिर्; Ca (gloss: एकालापेन) सप्तभिर् (as above). K7 Da3. a4 D4. 5. 9 M1. 5–7 उद्गीतं (for °र्णं). K7 D4. 9 M5 लोकधाम ह्यनुत्तमं; M1. 6. 7 °धर्मं (M6 °र्म्यं) ह्यनु° (for the post. half).]

27 G2 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) D5 reads from मरीचि up to व्यज्ञाः (in 805*) twice. B7 damaged. D5 (both times) अंगिरसः. — ^{b}) K1 पुलहाः (for °हः). — ^{c}) K6. 7 Bo. 6. 9 D4 वशिष्ठस्. — ^{d}) Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ते हि (for एते).

28 For the repetition in D5, cf. v. l. 27. — ^{ab}) B8 (marg.) D5 (both times) ह्येते; B9 चैतास्; D8 स्वेतास्; D9 (marg. as in text) स्वेतास् (for ह्ये°). Da4 D9 [ऽ]ष्टमं. K6 तथा स्वायंभुवोत्तमः. ❀ Cn: सप्त प्रकृतयो महदहंकारादिमूर्तयः, स्वायंभुवस्तु मूलप्रकृतिरेव । ❀ — ^{c}) K7 एतानि; Bo. 8 D5 (both times) एतैर्हि (for एताभिर्). K2 वार्यते; B9 ईर्यते (for धा°). K2 लोके (for लोकस्). — ^{d}) K1. 4 आद्यः; K2. 6 Ca आभ्यः; B8 D5 (both times) तेभ्यः (for ताभ्यः). Dn4 शास्त्रे. K1. 2. 4 विनिस्सृतं; B7 विनिसृतः; D9 विनिःस्सृतं (for विनिःसृतम्).

29 For the repetition in D5, cf. v. l. 27. G2 repeats 29^{ab} after 29. — ^{a}) B8 (marg. as in text) एकांत- (for एकाग्र-). T2 एकाश्रमरता दांता. — ^{b}) K1. 2. 7 D4. 9 ऋषयः (for मुनयः). K1. 2. 4 D5 (both times) संशि(K2 °श्रि-)तव्रताः; K7 D4. 9 शंसितव्रताः; Dn1 समये रताः (for संयमे रताः). — After 29^{ab}, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 editions ins.:

805* भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।

[D5 reads prior half twice. D8 सर्वे (for सत्य-). Da4 सत्यधर्माः परायणाः (for the post. half).]

— 29^{cde} is damaged in B7. — ^{c}) Bo श्रेयम्. T2 श्रेय (for ब्रह्म). — ^{d}) M1 नीतम् (for हितम्). — ^{e}) K2 संचित- (for संचिन्त्य). T1 G1 M1. 5–7 लोकानां चिंत्य मनसा; G2 °नां ह्याक्य मनसा (sic).

30 ^{a}) B6 damaged. K7 -कामो; B8 -कामौ (for -कामा). — ^{b}) K1 मोक्षाः (for मोक्षः). T G1–3. 6 पश्चाद्धि (for °च्च). D5 प्र- (for च). Da4 Ds1 कीर्तिताः; D8 वर्णितः. — ^{c}) K6 Da3. a4 विविधा. D5 भूमौ (for चैव). — ^{d}) K6 संस्थिता; Da4 °तिः.

31 ^{b}) K7 हरिर्. Dn4 मनुं; D5 विभुं (for प्रभुम्). — ^{c}) K6 G2 दिव्य- (for दिव्यं). Dn4 वर्षं (for वर्ष-). K7 D4. 9 M1. 5–7 ते; Da3. a4 हि; Dn4 तु (for वै). D5 दिव्यं वर्षसहस्रांते. — ^{d}) K1. 2. 4 सर्वे ते मुनयः समं; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 सर्वे वै मु(T G1–3. 6 समस्तैर्मु)निभिः समं (D5 °भिः स्तुताः); M1. 5–7 तस्थुः पवनपा द्विजाः.

32 ^{a}) K1. 4 -शास्त्रा (sic); K7 D8 D5. 9 T1 G1–3. 6 -शिष्टा; M1. 5. 6 -शस्ता (for -शास्ता). M7 ह (for हि). D4 नारायणवशा तात. — ^{b}) K2 तथा; K7 D4.

C. 12. 12730
B. 12. 336(5). 35
K. 12. 343. 36

नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेश तानृषीन्सर्वाँल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ३२
ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ।
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ३३
आदावेव हि तच्छास्त्रमोंकारस्वरभूषितम् ।
ऋषिभिर्भावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥ ३४
ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ।
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३५
कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् ।
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ३६
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च योनिरेतद्भविष्यति ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ३७
तथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादजः ।
रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ३८
सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम् ॥ ३९
अधिकारेषु वर्तन्ते यथास्वं ब्रह्मवादिनः ।
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ॥ ४०

---

8. 9 ततो; G2 हिता (for तदा). Da4 भावि (sic) (for देवी). K1 सरस्वतीं; Da4 °स्वतीः.

33 [a]) B7 damaged. K7 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रवर्ति(G1 °वृत्ति)तं; B7 °र्तिताः (for °र्तिता). — [b]) K1. 2 T G1-3. 6 M1. 5-7 तपोवद्भिर्; K7 D4. 9 तपोमुक्तैर्; B8 योगविद्भिर्; Ds2 (before corr. as in text) तपोवृद्धिर्; D5 क्रियावद्भिर् (for तपोविद्भिर्). — [c]) B6 सत्त्वे (for शब्दे). Ds2 चार्थौ (for चार्थे). — [d]) K1 एष; K7 D4. 9 शास्त्रं; D5 एषां; T2 G1 यैषा; G2 नैषा (for एषा). D4 om. from सर्गजा up to ह्यसौ (in 34[d]). K7 D9 -सर्गजं; Da4 -शर्गजाः; Dn4 -सर्गता (for °जा).

34 D4 om. 34 (cf. v. l. 33). — [a]) Dn4 चैव (for एव). — [b]) K1 ओंहंकारस्वर- (sic); Dn4 M1 औं(M1 ओं)कारास्वर- (for ओंकार°). K7 D5. 9 -भूषणं; Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -पूजितं (Dn4 °ते) (for -भूषितम्). — [c]) K1. 2 स्थापितं; K7 D9 भावितम्; D5 स्त्रावितं (for भा°). — [d]) K1. 2 यथा; K7 D9 महा-; T2 चित्र- (for यत्र). K1 कारुणिका. T1 G3. 6 गुरुः; T2 G1 गुणः; G2 [s]गुणः; M1. 6. 7 ह्ययं (for ह्यसौ). D5 यथापूर्वं यथाक्रमं.

35 [b]) K7 D4. 9 तन्निर्दिष्टः (D4 °ष्ट-); B6 अनिर्दिष्टश्च; Da4 निनिर्दिष्ट- (sic); M1 अनिर्दिष्टः (for °दिष्ट-). D4 -समीरणः (for -शरीरगः). — [c]) Da4 ऋषिम् (for ऋषीन्). — [d]) K2 अदृशः; Da4 तदृश्यं; G1 अदृश्य- (for °श्यः). D4 अदृश्यापूर्वं यथाक्रमं (sic).

36 Before 36, B6. 8 ins. भगवानुवाच. — [a]) K7 -सहस्त्रां. — [b]) Dn4 लोकानाम् (for श्लो°). T1 G3. 6 शास्त्रम्; T2 G1. 2 शतम्; M5 हितम् (for इदम्). B7 अद्भुतं (for उत्तमम्). — [d]) K1 यस्माद्धर्माः; K6 Dn1 तस्माद्धर्मः; G1 यन्मां धर्मं.

37 K1. 2. 4 om. 37[b]-38[a]. — [b]) K6 Dn1 तस्माद्; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 यस्माद् (for योनिर्). — [c]) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यजुर्ऋक्- (for ऋग्यजुः-). D5 कृत्वा स्वस्त्ययनैर्जुष्टम्. — [d]) Ds1 D5 अथर्वांगिरसौ त(D5 °सस्त)था.

38 K1. 2. 4 om. 38[a] (cf. v. l. 37). — [ab]) Dn1. n4 D8 D2 T G1-3. 6 यथा (for तथा). T G1-3. 6 M1. 5-7 च (for हि). M1. 6. 7 transp. मया and कृतो. Dn4 तथा (for मया). B7. 9 Da4 D5 कृतं (for कृतो). K1 (*sup. lin.* as in text) धर्मा; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 D8 ब्रह्म; G2 lacuna (for ब्रह्मा). B6. 7. 9 Da3. a4 प्रसादजं; Dn1. n4 Ds1 D5 °दतः (for °दजः). — [c]) Bo. 6. 8. 9 रुद्रस्य; Da3 रुद्रश्च (for रुद्रश्च). K1 क्रोधजाद्; K6 Bo Da3. a4 Dn4 °जा; G2 °नो (for °जो). B7 रुद्रस्य क्रोधजा रुद्रा. — [d]) Ds2 विकृतयस् (for प्रकृ°).

39 [a]) K7 सूर्यचंद्रमसौ. T G1-3. 6 M1. 5-7 चात्र (for वायुर्). — [c]) K1. 2. 4 -गुणा (for -गणा). — [d]) K7 भूतानि; D5 भूतानु- (for °भि-). B7 -शब्दितः (for °तम्). K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 यश्च भूतानि (K1. 2. 4 °दि-) शब्दितः (K1. 2. 4 °तं); T2 ये च भूताभिशब्दिताः.

40 [a]) K1 अदिकारेषु (sic); K7 D4. 9 अधी°. — [b]) K6 यथासुं; G1 यथार्हं (for °स्वं). — [c]) T2 G1. 2 M1. 6. 7 सर्वं (for सर्वे). G2 च (for हि). K1. 2. 4 M1. 6. 7 तथा (for यथा). — [d]) K2. 4 D5 M1. 6. 7 यथैतत्; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तथा तत् (for तथैतत्).

41 [a]) D5 भविष्यते. K6 B6. 7 Da3 हि; D5 च;

भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् ।
अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम् ॥ ४१
उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ।
तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥ ४२
स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चोशनसा कृते ।
बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रविचारिते ॥ ४३
युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
बृहस्पतिसकाशाद्धि प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४४
स हि मद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति ।
तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४५
एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम् ।
एतदर्थ्यं च धर्म्यं च यशस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ४६
अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।
स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ४७
संस्थिते तु नृपे तस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अन्तर्धास्यति तत्सत्यमेतद्वः कथितं मया ॥ ४८

C. 12. 12747
B. 12. 336[5].51
C. 12. 343. 52

M1. 6. 7 वस् (for वै). — ^{b}) G1 मदानु- (for मदनु-). Da4 -शास्त्रकं; Dn4 -शासितं (for -शासनम्). M1. 6. 7 तथा शास्त्रमनुत्तमं; M5 एतावदनुशासनं. — ^{c}) K1. 2. 4. 6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 तस्मात् (for अ°). K1. 2 प्रतीक्षते; Da4 Dn4 प्रच(Da4 °चे)क्षते; D6 प्रवक्षते; T2 °र्तते; M5 °र्तितान् (for प्रवक्ष्यते). T2 धर्मो. — ^{d}) K1 स्वायंभुवाः; G1 °भुवं (for °भुवः). T2 मनुः स्वायंभुवोदितः.

42 ^{a}) Hypermetric. K1 उशन्तो. K7 उशना च गुरुश्चैव. — ^{b}) K1 G1 [उ]त्पन्नो; K7 Dn4 D4. 9 [उ]त्पत्तौ (for °न्नौ). Da4 G2 भविष्यति (for °ष्यतः). — ^{c}) K1. 2 ततः; K7 D4. 9 T2 तथा (for तदा). K1. 7 Da4 प्रवक्ष्यत (K7 °तं; Da4 °तेः); K2 प्रतीक्षतः; Dn4 प्रचक्षतः (for प्रवक्ष्यतः). — ^{d}) T2 corrupt. K2 युष्मान्सवति उद्धृतं; K7 D4. 5. 9 युष्मन्मतिविवर्धनं; T1 G1–2. 6 °ति(G1 °त)समुद्धृतं.

43 K2. 4 om. (hapl.) 43^{ab}. — ^{a}) B6. 7 Da3 M1. 5–7 शास्त्रेषु; Da4 lacuna (for धर्मेषु). — ^{b}) Da3 शास्त्रं (for शास्त्रे). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चौश(Dn1 °शा)नसे; K7 चोशनशे; B6 चौशनसा; T2 वोशनसा (for चोश°). — ^{c}) K1 om. (hapl.) from मते up to बृहस्पति (in 44^{c}). K2 -पते चैव; G2 -मतायैव (for -मते चैव). — ^{d}) K4 Bo. 6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रतिचा(Bo. 6 [marg.] °धा)रिते; B7 प्रवितारिते; B3 परिचारिते; G2 प्रविचार्यते (for °चारिते).

44 K1 om. up to बृहस्पति (cf. v. l. 43). — ^{a}) B7. 9 Da3 सर्वं (for शास्त्रं). — ^{b}) K2 प्रजापाले; G2 °पाला (for °पालो). Da3 वसूस्; Da4 वस्तूंस्. K2. 4 G2 तथा; D4. 5. 9 T G3. 6 तदा (for ततः). — ^{c}) K6 B3–9 Da4 बृहस्पतेः (for °स्पति-). K2 -सदाकाशाद् (hypermetric); G2 -समाक्षा (for -सकाशाद्). K1. 2. 7 D4. 5. 9 हि (for वै). — ^{d}) K7 प्राप्स्यथ; Bo °से; Da4 प्राप्यते; D4. 9 प्राप्स्यति; G2 M5 प्राप्यते (for प्राप्स्यते). K1 -सत्तमः; B6. 8 -सत्तमात्; Ds1 G2 -सत्तम (for °माः).

45 ^{a}) K7 B6 (marg. as in text) D4. 9 मंभावितो; B8 Dn1. n4 सद्भा° (for मद्भा°). K1. 2 स हि मद्भावनिरतो. — ^{b}) Da4 मद्भक्तस्य; Dn4 सद्भक्तश्च. K4 भविष्यतः (for °ष्यति). — ^{c}) K7 शास्त्रेन; B9 Da4 M1. 7 शास्त्रेषु. B8 (marg.) लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — ^{d}) G2 lacuna for सर्वाः. Ds1 क्रिया सर्वा भविष्यति.

46 ^{a}) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युष्मत्- (for सर्व-). Da4 -शास्त्रेण (for -शास्त्राणां). —46^{bc} is damaged in B7. — ^{b}) G2 शास्त्रं सारमनुत्तमं. — ^{c}) K1 एतदर्थ्ये; B9 Da3. a4 Dn4 °दर्थं (for °दर्थ्यं). Da4 धर्मं. — ^{d}) K1 हस्य; K2. 4. 6 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 रहस्यं (for यशस्यं). Ds2 चैव (for चैतद्). B8 अद्भुतं (for उत्तमम्). G2 यशस्यं च ह्यनुत्तमं.

47 ^{a}) B6 तस्य (for अस्य). — ^{b}) K1. 4 Da4 Ds1 D4. 8. 9 प्रजानंतो; K6 प्रभावंतो (for प्रजावन्तो). — ^{c}) Bo. 6–8 Ds2 D3. 5 T1 G3. 6 राज- (for राजा). Dn4 श्रियो (for श्रिया). B9 युक्ता (for युक्तो). — ^{d}) Bo महा- (for महान्).

48 ^{a}) K2. 4. 6 B6. 7 Da3. a4 T G1–3. 6 नृपतौ; B8. 9 भूपतौ (for तु नृपे). — 48^{b} is damaged in K1. 2. — ^{c}) T2 अनध्यास्यति (for अन्तर्धा°). K7 D4. 5. 9 T1 G1–3. 6 M5 यत् (for तत्). K2. 4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सर्वम् (for सत्यम्). — ^{d}) K1. 2 कीर्तितं (for कथितं).

49 Before 49, B8 ins. भीष्म उवाच. — ^{b}) K2 अदशः; Da4 °इय-; T G1–3. 6 ईश्वरः. — ^{d}) K1. 2

12. 12747
12. 336[5]. 52
12. 343. 53

एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रस्थितो दिशम् ॥ ४९
ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनम् ॥ ५०

उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५१
जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणात्सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

३२३

भीष्म उवाच ।
ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते ।
बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ १

बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ।
एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २
तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः ।

---

damaged. Bo. 6. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1–3. 6 M7 प्रसृतो (for प्रस्थितो). K4 कामपि प्रसृता निजं; D5 धाम विप्रसृतो निजं.

50 ^{b}) K1. 2 ·कामार्थ·; Da4 ·लोकास्स· (for °र्थ·). K7 ·चिंतकः; Da4 ·चिंतका. — B9 om. 50^{cd}. K1 om. (hapl.) 50^{d}–51^{c}. — ^{d}) Da4 D4. 9 धर्मयोनि· (for °योनिं).

51 K1 om. 51^{abc} (cf. v. l. 50). — ^{a}) K3. 4 जाते तु (for उत्पन्ने). D5 उत्पन्ने मोक्षधर्मे च; T2 °न्नं हि रसे चैव (sic). ❀ Ca: उत्पन्नेऽऽगिरसे, बृहस्पतौ जाते। आङ्गिरसे इति आकारलोपश्छान्दसः। ❀ — ^{b}) Bo. 9 Da3. a4 योगे (for युगे). K2 ·कल्पके (for ·कल्पिते). — ^{c}) G2 सांख्योप· (for साङ्गोप·). Da4 सांगोपनिषदे शास्त्रे.

52 ^{a}) Ds1 जगुर् (for जग्मुर्). — ^{c}) K7 D4. 9 M1. 5. 6 धारकाः; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 धारणाः (T2 °णा) (for °णात्). K1. 2 ·भूतानां (for ·लोकानां). — ^{d}) K1. 2 ·भूत·; G1 ·धर्मान्; G2 ·धर्मः (for ·धर्म·). K1 ·प्रवर्तकः; G2 °र्तते (for °र्तकाः).

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a3 Dn3, n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2 4 6. 7 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1. n4 Ds D3–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G2. 6 M5. 6 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 61; B7 Dn4 G1 159; B8 261; Dn1 G3 161; Ds1 158; Ds2 T1 G6 160; D8 M1. 6. 7 156; T2 173; G2 177; M5 192. — *Śloka no.:* Da4 55; Dn1 57; Dn4 52; D8 56.

323

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6. 7 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 G2 repeats 1 and 2 (with ref.) after the first occurrence of 43^{ab}. — ^{a}) K7 [ऽ]नीते; D9 [ऽ]वीते (for ऽतीते). ❀ Cs: महाकल्पे, पूर्वस्यां हिरण्यगर्भराड्याम्। ❀ — ^{b}) K2 आंगिरसाः; Ca (gloss: बृहस्पतौ) [आं]गिरसे (for ऽङ्गिरसः). ❀ Ca: उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते, बृहस्पतावुत्पन्ने देवानां पौरोहित्यं प्राप्ते। ❀ — ^{c}) Da4 D4 G1 निवृता; G2 (both times) मुदिता (for निर्वृता). — ^{d}) G2 (first time) तदा; G2 (second time) ततो (for जाते).

2 For the repetition in G2, cf. v. l. 1. — ^{a}) K3. 4 ब्रह्मब्र(K4 °न्ब्र)ह्म; M1. 5–7 महद्ब्रह्म (for बृह°). M1. 5–7 बृहच्च् (for महच्च्). K1. 3. 4 D4. 9 चैव (for चेति). D5 बृहद्ब्रह्ममयं चैव. — ^{b}) K3 शब्दः. — ^{c}) Ds1 राजा. — ^{d}) K7 D4. 8 वृद्धो; Da4 विद्वान्; D9 corrupt (for विद्वान्).

अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक्चित्रशिखण्डिजम् ॥ ३
स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः ।
पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ ४
तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥ ५
प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्यास्त्वभवंस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ६
धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥ ७
ऋषिः शक्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः ।
कपिलश्च ऋषिश्रेष्ठः शालिहोत्रपितामहः ॥ ८
आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशंपायनपूर्वजः ।
कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ।
संभृताः सर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ ९
न तत्र पशुघातोऽभूत्स राजैवं स्थितोऽभवत् ।
अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्मसंस्तुतः ।

C. 12. 12762
B. 12. 337[6]. 11
K. 12. 344. 11

---

3 a) Da4 ततः (for तस्य). K2 बभूवाग्नौ; K4 °ग्ने; Da4 °ज्यो (for °ज्यो). — b) K1.7 राज्ञो(K7 °ज्ञा)परिचरो; K4 D4 राजोपरिचिरे (D4 °चरा). K4 वसु. — K1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — c) B8 यथा (for तदा). — d) B8 अत्र; D4 चित्रं (for चित्र-). K2.4.6.7 D1.4.5.9 -शिखंडिनं (K2.7 °नां; D2 °तं) (for °जम्).

4 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — a) D5 भाविते (for °तः). — b) K2.7 D4.5.9 दिव्येन; T2 G1.2 M1.6.7 देवेन (for दै°). T1 G3.6 हरिणा (for विधिना). K6.7 B7.8 Da3.a4 D4.5.9 T G1–3 M1.5–7 नृप; G6 तदा (for वसुः). — c) K6 B7 Da3.a4 transp. पालयामास and पृथिवीं. K1.2.7 Ds1 पृथिवी-. — d) K2 दिवसाखंडलो यथा.

5 a) K1 यज्ञी; Dn1 राज्ञो (for यज्ञो). — b) Da4 D4 अश्वमेधा (D4 °ध्ये) (for °मेधो). — d) K2 तत्रो (for तत्र).

6 T G1–3.6 read 6 after 9^{cd}. — a) K1 G2 -सुतश् (for -सुताश्). K1.2.4 D4.9 चैव; M5 चास्य (for चात्र). — b) Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M5 चा(M5 अ)भवंस् (for स्वभ°). — c) K2 एवंतश् (sic) (for एक°). G1 चेति (for चैव). — d) K1.2 त्रितश्चेति; K7 त्रितयश्च (for °श्चैव). G2 महानृषिः (for महर्षयः).

7 a) B8 lacuna from धनुषा up to ताण्ड्यश्चै (in 7^{d}). K6 Bo Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 धनुषाख्यो (for °क्षो). B8 च (for ऽथ). K4 रथेभ्यश् (for ऽथ रैभ्यश्). — b) K1 अवावसु-; D5 पूर्वा° (for अर्वा°). Da4 D8 -परावसु (for -परावसू). — c) K1 corrupt. G2 मायातिथिश् (for मेधा°). — d) D5 तांडवैश्च; G2 व्यासश्चैव; M1 कड्य° (for ताण्ड्य°).

8 a) K1 सक्तिर्; K2 शक्ति-; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 शांतिर्; K7 D4.9 दाल्भ्यो; B8 सकथिर् (sic); D5 दांत्यो (for शक्तिर्). K1.2.4.7 D4.5.9 महातेजास् (for °भागस्). — b) B9 देव- (for वेद-). K1 -शिरश्च यः; Da4 -शिरास्त्रियः; M1.7 -शिरोच्चयः (for -शिराश्च यः). — c) K7 ऋषि-श्रेष्ठ-; T G1–3.6 M1.5–7 मुनिश्रेष्ठः (for ऋषि°). K6 B9 Da4 Dn1 Ds1 D2.8 M5 ऋषिश्रेष्ठश्च कपिलः; Bo.6.8 Da3 Dn4 Ds2 D8 ऋषिः श्रेष्ठश्च कपिलः; B7 ऋषिश्च श्रेष्ठकपिलः. ❀ Ca: कपिलः, शालिहोत्रस्य पिता । ❀ — d) K7 Bo.8 D4.9 T2 शालिहो(D4.9 °हा)त्रः (for °होत्र-). K1.2.4 Bo Dn1.n4 Ds D2.8.8 -पिता स्मृतः (K2 °ताः); D5 G2 -पितामहाः (G2 °हौ).

9 a) K2 अद्यः (for आद्यः). K4 Dn1.n4 कटस्; K7 कवस्; Da3.a4 कचस्; G1 कथस् (for कठस्). K1.2.7 D4.9 तैत्तिरश् (for °रिश्). G2 आद्यकारस्तिरश्चैव; M1.5–7 आद्यकस्तैत्तिरीयश्च. ❀ Ca: आद्यः कठशाखादर्शी । ❀ — b) B8 एव च; D5 -पूर्वजाः (for °जः). K7 D4.9 वितंडश्च महानृषिः. — c) K1 कंठोथ; K7 कण्वश्च; B7 कथोथ; D9 कण्वौथ (for कण्वोऽथ). G1.2 -गोत्रश् (for -होत्रश्). T2 कण्वोधिरेव गोत्रश्च. — d) K2 कीर्तितः; K7 ऋत्विजः; D4.9 चर्त्विजः (for कीर्तिताः). G2 एते चैव प्रकीर्तिताः. — After 9^{cd}, T G1–3.6 read 6. — e) Bo.6–9 Dn4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 संभूताः (for संभृताः). D4 -सभरास् (sic) (for -संभा°). — f) T1 G2.3.6 राज्ञो (for राजन्).

10 a) G2 ततस्तु (for न तत्र). D4 -घाता (for -घातो). — b) K1.2 T1 G3.6 राजैवं स्थिरो; Dn1 Ds D8 राजैवास्थितो; Dn4 °वांछितो; D5 राजा नैष्ठिको; G2 राजा विस्मितो (for राजैवं स्थितो). T G1–3.6 M5 ह्यभूत् (for ऽभवत्). Bo सर्वराजैव स्थितोभवत् (hypermetric). — c) K1 Dn4 अहिंसा(Dn4 °स्रा)-शुचिर्; K2.4 Ds °सः (Ds °स्यः) शुचिर्; D4.9 T

C. 12. 12762
B. 12. 337(6). 11
K. 12. 344. 11

आरण्यकपदोद्गीता भागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ १०
प्रीतस्ततोऽस्य भगवान्देवदेवः पुरातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥ ११
स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् ।
अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ १२
बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुवमुद्यम्य वेगितः ।
आकाशं घ्नन्स्रुवः पाते रोषादश्रूण्यवर्तयत् ॥ १३
उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः ।
ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ १४
उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ।
किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ १५
ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान्वसुः ।

G1–3.6 °सारतिर्; D5 °साबुद्धिर्; M1.5–7 °सारुचिर् (for °स्त्रः शुचिर्). Dn4 अक्षुद्रौ; D5 °द्रैर् (for °द्रो). — d) K1 B8 D4.5.9 G2 -संस्थितः; Ds1 T G1.3.6 M1.5.7 -संस्कृतः (for -संस्तुतः). — e) M1.7 अरण्यक-. K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.8 -पदोद्भूता; D4 -पदा गीता (for -पदोद्गीता). ❀ Cs: आरण्यकपदोद्गीताः, उपनिषद्वाक्यप्रोक्ता भागाः पिष्टपुरोडाशादयः । ❀ — f) K1.2 यत्र (for तत्र). K1.2.7 D4.9 T2 G1.2 प्रकल्पिताः; K6 [उ]पशोभिताः; M1.5–7 [अ]नुकाल्पिताः (for [उ]पक°).

11 a) K1 प्रोतस् (for प्री°). B8 तत्र; G1 स्तुतो (for ततो). — b) D9 देवदत्तः (for °देवः). K1.2.4 सनातनः (for पुरातनः). — c) K1.2.4.7 D4.5.9 स सा(K1 समा-; D4 असा)क्षाद्; B6–9 Da3.a4 G1 साक्षात्तु (for °त्तं). — d) K1.2.4 चादृश्यो; K7 D9 ना°; Da4 सोदृश्ये; D5 स दृष्टो (for सोऽदृश्यो). K2.4 येन; Da4 [ऽ]न्येव; Dn4 [ऽ]न्ये मे (for ऽन्येन). B6.7.9 Da3 a4 वै दिवि (for केनचित्).

12 a) Ds1 स्वायं- (for स्वयं). K1 उपाग्राय; K2 °घ्राय; K7 D4.9 °गम्य (for °घ्राय). — b) K2 पुरोडाशे गृहेतवान् (sic). — c) K1.2 हितो; K6 B9 कृतो; Da4 ततो; T1 G3.6 हृते; T2 [ऊ]हिते; G1.2 M1.5–7 [आ]हृते (M5 °तो) (for हृतो). T G1–3.6 M1.6.7 भागे (for भागो). — d) Da4 हरिमेधसः; G2 हितमेधसा (for हरि°). ❀ Cs: हरिमादित्यमेधयतीति हरिमेधाः, छान्दसो मुमागमः (e. g. जनमेजयतीति जनमेजयः, Pāṇini 6. 3. 67)। ❀

13 b) K4 Da3 Ds D2–4.8.9 M1.5.6 स्रुचम्; K7 Da4 Dn4 स्रवम्; B0 श्रुवम्; B6–9 श्रुचम् (for स्रुवम्). Da4 अद्यन्य (sic); D5 उद्दिश्य (for उद्यम्य). K1.2 D4.5.9 वेगतः (for वेगितः). — c) K1 द्रुवोत्पत्तौ; K4 श्रुवः पातै; K7 Da3.a4 D2.3.8.9 स्रुचः पातै (K7 °तौ; Da4 °त-); B6–9 श्रुचः पातै; Dn4 सुचः पातै; D8 स्रुचो घातै; D4 स्रुवः पाते; M1.5–7 स्रुवोत्पातै (for स्रुवः पातै). T1 G2.3.6 आकाशे स्रु(G2 °शात्स्रु)क्स्रुवौ क्षिप्त्वा; T2 आकाशस्थस्रुवोत्पातै; G1 °शस्य स्रुवोत्पाते. — d) Da4 शोषाद् (for रो°). K1.2.6 अस्रूणि; Da4 Ds1 अश्रुणि; G2 अस्य; M1 अश्रु; M7 अश्रू (sic) (for अश्रूणि). K6 Dn1 M6 [अ]वर्तयन्; Da3.a4 [अ]पातयत् (Da4 °न्); Dn4 M1.7 न्यवर्तयत् (Dn4 °न्); G2 [अ]भ्यवर्तत (for [अ]वर्तयत्).

14 a) K1 [उ]परिशरं; Da3 °चरे (for °चरं). — b) M1.7 महा- (for मया). — c) K2 ग्राह्याः (for ग्राह्यः). K7 om. हि. — d) K1 सश्रयः (sic); Da4 T1 G3.6 संशयं.

15 Before 15, K1.2.4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ins. युधिष्ठिर उवाच; D5 वसुरुवाच. — a) G1 वज्रभागा (for यज्ञ°). K6 च (for हि). — b) K2.7 Da4 D4 G1 M1.7 प्राप्तासुरैरिह. — c) G2 नः (for न). K1.2.4 किमर्थं वै न (K4 वैर-) संप्राप्ते (K1 °प्तो). — d) K2 सं-; K7 B8 D4.5.9 T2 G1.2 M1.5–7 मे (for स). Dn4 हरे (for हरिर्). K7 D4.5.9 T2 G1–3.6 M1.5–7 नृप (D5 °पः) (for विभुः).

16 Before 16, K1.2.4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 ins. भीष्म उवाच. — a) K1.2 सत्वं (for स तं). K1.2.4 Da3 Dn4 D2.4.8.9 T2 समुद्भूतं; K7 अ*द्भूतं (for समुद्धूतं). — b) K4 भूमिपाले. D5 महावसुः. — d) K1.2.4 सदस्यांस्तांश्च सर्वशः. — After 16, T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

806*　　उपरिचरवसुरुवाच ।
हुतं त्वयावदानीह पुरोडाशस्य यावती ।
गृहीता देवदेवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ।
इत्येवमुक्तो वसुना सरोषश्चाब्रवीद्गुरुः ।
न यजेयमहं चात्र परिभूतस्त्वयानघ ।
त्वया पशुर्वारितश्च कृतः पिष्टमयः पशुः ।　　[5]
त्वं देवं पश्यसे नित्यं न पश्येयमहं कथम् ।

प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ १६
ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ।
नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः ॥ १७
अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १८
एकतद्वितत्रिता ऊचुः ।
वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ।
गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ १९
तप्त्वा वर्षसहस्राणि चत्वारि तप उत्तमम् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ २०
मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं त्विति ॥ २१
ततो व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी ।
सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ २२

C. 12. 12777
B. 12. 337[6]. 26
K. 12. 344. 21

वसुरुवाच ।
पशुहिंसा वारिता च यजुर्वेदादिमन्त्रतः ।
अहं न वारये हिंसां द्रक्ष्याम्येकान्तिको हरिम् ।
तस्मात्कोपो न कर्तव्यो भवता गुरुणा मयि ।
भीष्म उवाच ।
वसुमेवं ब्रुवाणं तु क्रुद्ध एव बृहस्पतिः । [10]
उवाच ऋत्विजश्चैव किं नः कर्मेति वारयन् ।
अथैकतो द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

[T G$_{1.3.6}$ om. the ref. —(L. 1) T$_1$ G$_{3.6}$ धावति (for यावती). —(L. 2) G$_2$ गृहीतो. T$_1$ G$_{3.6}$ तत्- (for मत्-). —(L. 3) T$_2$ Kumbh. ed. उक्ते (for उक्तो). —(L. 4) G$_1$ त्वया*च (for त्वयानघ). —(L. 5) G$_2$ [ऽ]यं (for च). —(L. 7) T$_1$ G$_{3.6}$ यजुर्वेदादियं ततः; G$_2$ °दोदितं ततः (for the post. half). —(L. 8) G$_1$ नु वारये; G$_2$ अवारये (for न वारये). —(L. 9) G$_2$ तस्मात्ते न च कर्तव्या (for the prior half). G$_2$ करुणा (for गु°). — Kumbh. ed. om. the ref. —(L. 10) G$_2$ क्रतुध्वंसं (for क्रुद्ध एव). —(L. 11) G$_2$ न (for नः). T$_2$ चारयन् (for वा°).]

17 ^{a}) Da$_4$ असंभ्रांतं. Da$_3$ (before corr. as in text) ऊचुश्चैव नसंभ्रांता. — ^{b}) K$_1$ रोषे (for रोषं). —After 17^{ab}, T G$_{1.3.6}$ Kumbh. ed. ins. :

807* शृणु त्वं वचनं पुत्र अस्माभिः समुदाहृतम् ।

— ^{c}) Dn$_4$ कृतपुरो (sic) (for °युगे). — ^{d}) K$_{1.2.4.6}$ B$_9$ Da$_{3.a4}$ D$_{4.9}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_6$ यस्त्वं; K$_7$ यस्त्वां; B$_7$ न त्वं; T$_1$ G$_{3.6}$ M$_5$ यं त्वं; M$_{1.7}$ यत्तं (for यस्त्वं). K$_{1.2.4.7}$ D$_{4.5.9}$ अचीकरः; B$_7$ °कृताः; Da$_4$ °कृथा; T G$_{2.3.6}$ इहाकृथाः (G$_2$ °ताः); G$_1$ इहाहैथाः (for अचीकृथाः).

18 ^{b}) K$_{2.4}$ भागे. Dn$_4$ उद्धृतः; D$_8$ उद्यतः (for उद्यतः). — ^{c}) K$_{2.4}$ न स शक्तस्; Bo Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.8}$ न शक्यः स; B$_9$ स न शक्या; D$_5$ न च शक्यस् (for न स शक्यस्). — ^{e}) Dn$_4$ प्रसादे. — ^{f}) K$_{1.2}$ सर्वे; M$_{1.7}$ न वै (for स वै). K$_6$ तु तं; K$_7$ Dn$_1$ D$_{5.9}$ M$_{1.6.7}$ चैनं; Da$_{3.a4}$ च तं; Dn$_4$ चैतं; D$_4$ चेनं; T G$_{1.3.6}$ M$_5$ एनं; G$_2$ हि तं (for वै तं).

19 Kumbh. ed. om. the ref. — For the ref., Bo.$_8$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.8}$ Cal. Bom ed. subst. the line :

808* एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ।

[Hypermetric. Bo तत्र (for ततश्).]

while T G$_{1-3.6}$ read instead 806*, line 12. — ^{a}) K$_1$ corrupt. K$_{2.7}$ Da$_4$ ब्राह्मणः (Da$_4$ °ण-). — ^{b}) K$_1$ परिकीर्तितः. — ^{d}) K$_6$ उत्तमां; Ds$_1$ उत्तरं (for °राम्).

20 ^{a}) K$_2$ तात्त्वा (sic); K$_7$ D$_{4.9}$ तथा; G$_2$ नात्त्वा (for तप्त्वा). — ^{b}) K$_6$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3.a4}$ Dn$_{1.n4}$ Ds$_2$ D$_5$ T$_1$ G$_{3.6}$ चरित्वा; D$_3$ चचार (for चत्वारि). — ^{c}) K$_1$ एकपादः; K$_{2.4}$ Bo Da$_{3.a4}$ Dn$_1$ Ds D$_{2.3.5.8}$ °पादाः; Dn$_4$ °पादा (for °पाद-). K$_1$ स्थितः (for -स्थिताः). K$_{1.2.4.7}$ D$_{4.5.9}$ सर्वे (for सम्यक्).

21 ^{a}) K$_6$ B$_6$ (marg.).$_{7-9}$ D$_{4.9}$ -भागेन (for -भागे तु). — ^{d}) K$_2$ ततः (for तपः). — Dn$_{1.n4}$ D$_{2.3.8}$ repeat 21^{ef} after 809*. — ^{f}) Dn$_1$ (first time) Ds D$_{2.3.8}$ (last three first time) देवं नारायणात्मकं. — K$_6$ B$_{6-9}$ Da$_{3.a4}$ Ds D$_5$ ins. after 21 : Dn$_{1.n4}$ D$_{2.3.8}$ after the first occurrence of 21^{ef}:

809* वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनम् ।

[Da$_4$ वरेणं (for °ण्यं). Da$_{3.a4}$ D$_5$ देवं; Ds$_1$ त्वं वै (for तं वै). D$_5$ lacuna for देव.]

22 ^{a}) Bo.$_8$ Dn$_{1.n4}$ Ds D$_{2.3.8}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$

C. 12. 12778
B. 12. 337(6).27
K. 12. 344. 31

यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं प्रभुम् ।
क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥ २३
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।
एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् ॥ २४
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ।
अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ॥ २५
एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ २६

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् ।
यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ २७
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ।
ततो नो दृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतोऽभवत् ॥ २८
न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ।
ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् ॥ २९
न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।
ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥ ३०

अथ (for ततो). K7 Ds1 [अ]वभृते; Ca (gloss : समाप्तौ) °थे (as in text). B9 ततस्तस्यावभृथे (submetric). — After 22ab, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 editions ins.:

810* स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ।

[B8 Da3. a4 °गंभीरनिर्घोषा (for °या वाचा). Dn4 प्रहर्षेण करा विभोः (for the post. half).]

— c) K7 D4. 9 च (for वस्).

23 a) Dn4 corrupt. D5 भक्त्या; G2 भूत्वा (for भक्ताः). — b) K1 द्रक्ष्यथ (sic); Da3. a4 द्रक्ष्यतस्; D5 द्रक्ष्याम (for द्रक्ष्यथ). Da4 ते (for तं). K1. 2. 4 पतिं; Dn1. n4 Ds D2. 8 विभुं; D8 (before corr.) विभो (for प्रभुम्). — c) K2 उत्तगुः*; M1. 7 उत्तरस्य (for °रतः). — d) K1 B6 Dn4 T2 M1 महाप्रभुः (Dn4 °भाः; T2 °भु); D5 °व्रताः (for °प्रभः).

24 a) T G1. 3. 6 M1. 6. 7 अत्र (for तत्र). — b) Da4 मानवांश्च; T G1–3. 6 पुरुषाश्च (for मानवाश्च). T2 चंद्रवर्चसं. — d) K6 Da4 D9 भक्ता. K2 Ds1 G2 पुरुषोत्तमे.

25 a) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 अनिंद्रिया (for अतीन्द्रिया). B0. 6–9 Da3. a4 Ds T G1–3. 6 M1. 5–7 अ(B9 ह्य)नाहारा (for निरा°). — d) K2 अनिष्टनाः; K4 °ष्पुन्याः; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 अविस्पंदाः (Da4 °दां); K7 D9 अनिस्यंदाः; Dn4 Ds1 °स्पंदाः; Ds T2 G1 M1. 5–7 °ष्यंदाः; G2 अदिष्टयादाः (for अनिष्पन्दाः). D4 सुगंधिनाः.

26 a) D4 एकांतितस् (for °नस्). G2 एकं दिनं ते पुरुषाः. — K4 om. 26b–28a. K7 om. 26cd. — c) G2 गच्छंतु (for गच्छध्वं). — d) D5 यत्र (for तत्र). B9 वै; Da3 तु (for मे). T2 प्रकाशितं. D4. 9 यत्र तेत्मप्रकाशिनः.

27 K4 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) G2 वचः (for वयं). — G2 om. 27b–28b. — b) Da4 M1. 6 वाचां. B9 शरीरिणां. T1 G3. 6 वाचं नामाशरीरिणः. — c) K2 Da4 यथाख्यानेन (for °तेन). — d) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 T1 G3. 6 M5 देशं तं (by transp.); Dn4 तं देशे; M1. 6. 7 देवं तं. K1 T G1. 3. 6 प्रतिपेदिम; K7 D4. 9 °पद्य ह; D5 प्रत्यपत्स्यहि (for प्रतिपेदिरे).

28 K4 om. 28a (cf. v. l. 26). G2 om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) K1. 2. 7 D4. 5. 9 महद्वीपं (for महाद्वीपं). — b) M5 तच्चितास् (for तच्चित्तास्). K1. 2. 7 D9 तं दिदृक्षवः (K1 °यः); B8 (marg.) M1. 5–7 तद्दि(M7 तं दि)दृक्षया (for तद्दिदृक्षवः). — T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. after 28ab: G2 after 27a:

811* सहसाभिहताः सर्वे तेजसा तस्य मोहिताः ।

[G2 om. the prior half. M1. 5–7 [अ]भिगताः (for °हताः).]

— D5 reads 28c–29b twice. — c) K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्म; Da4 [ऽ]स्मै; T2 lacuna; M1. 5. 7 तु; M6 तद्- (for नो). — d) Dn4 Ds1 ततः (for तदा). Da4 [ऽ]भवन्; Dn4 भवेत् (for ऽभवत्).

29 For the repetition in D5, cf. v. l. 28. — a) K1. 2 [अ]पश्याम. K7 D4. 9 पुरुषान्. — c) K1. 2 अथ (for ततो). Da4 M1. 6. 7 न (for नः). — d) K6 वेद- (for देव-). B6. 9 -योनिजं; Dn4 -योगतं (for -योगजम्).

30 K1 reads 30 twice. — a) B0 तत्किल; B6 न केन (for न किल). — b) K7 D4. 9 शक्यास्ते (for शक्यते). Da4 द्रष्टुमांजसाः. — c) T2 G1. 2 तपः (for

व्रतावसाने सुशुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ।
श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३१
नित्याञ्जलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ।
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ।
तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ ३२
या भवेन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ।
एकैकस्य प्रभा तादृक्साभवन्मानवस्य ह ॥ ३३
तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् ।
न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥ ३४
अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् ।
सहसा दृष्टवन्तः स पुनरेव बृहस्पते ॥ ३५
सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम् ।
कृताञ्जलिपुटाः हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥ ३६
ततोऽभिवदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम् ।
बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ॥ ३७
वयं तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः ।

C. 12. 12793
B. 12. 337[6]. 42
K. 12. 344. 47

ततः). G2 परं (for पुनर्). — d) G1 कृत्वा (for तप्त्वा). K2 Bo. 9 D5 M1. 5–7 तत्कालिकं. K6 B7 Da4 M1. 5–7 तपः (for महत्).

31 a) K1 व्रतावसने (sic); K2 °सानं; K4 °मानं; M5. 6 व्रतवासेन (for व्रतावसाने). K7 B8 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 8. 9 च शुभान्; B9 तु शु° (for सुशु°). — b) Dn4 वरान् (for न°). K1 T G1. 3. 6 ददृशिमो (K1 °म); K2 ददृशो*; K7 नद्राक्ष तान्; D4. 9 [अ]द्राक्ष्म तान्; G2 पश्यामहे (for ददृशिरे). K1. 2 स्वयं (for वयम्). D5 नराणां द्राक्ष्मतास्वयं. ❀ Ca: ददृशिरे, पुरुषव्यत्ययः छान्दसः । मेनिरे (34b) इत्यपि तथा । ❀ — c) K7 D4. 9 -शुभान्सौ(D4 °न्सो)म्यान्; Da3 -प्रतीकालन्; D5 -प्रभा सौम्य; T G1–3. 6 M1. 6. 7 -प्रभान्स्वास्या(M1. 6. 7 °न्स्वा)न्; M5 -प्रभांगान्स्वान् (for -प्रतीकाशान्). — d) D5 -लक्षिता (for °तान्).

32 a) B6 damaged. D4. 5. 9 M1. 6. 7 -कृतो; G2 -पुटान् (for -कृतान्). B8 प्राज्ञान्; D6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — b) K7 यजतः; D5 जगतः (for जपतः). K1 Ds1 उदंमुखं (Ds1 °खान्); D5 उदङ्मुखाः. — c) B6 partly damaged. K1. 2 G2 मानस- (K2 °सं); Ds1 मानसा (for °सो). K2 जप्यो; Da4 Dn4 जयो (for जपो). — d) K2 ते (for तैर्). — e) K1 G1 -मनस्केन; B8 -मनःस्थेन; T2 -मनस्कानां; M1. 5. 6 °स्तेन (for °स्त्वेन). G2 तेनैकाऽग्रमानसेन; M7 तेनैकागमनंस्तेन (sic).

33 a) K7 D4. 5. 9 भवेद्या; Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यास्भवन्; T1 G3. 6 यावंति; T2 G1 M1. 6. 7 यावती; G2 यावन्तो; M5 यावत्यो (for या भवेन्). K1 या भवेंदुनिशार्दूल. — b) K7 Ds1 D4. 9 भा; G2 ताः (for भाः). Ds1 युगक्षयं. — c) D4 एकेकस्य; D5 एकैकशः (for °स्य). — d) K1. 2 D5 भवेन् (for [अ]भवन्). Da3. a4 G2 मानसस्य (for °वस्य). K7 D4. 5. 9 T1 G1–3. 6 M5 हि; T2 वै (for ह).

34 a) K1 तेजे निवासः. — b) T1 G3. 6 [इ]मे विद्महे; T2 G1 मेनिमहे; G2 मेनामहं (for वै मेनिरे). K2. 4 स्वयं; K7 D4. 5. 9 जनाः (for वयम्). — c) K2 [अ]भिधिकः (for [अ]भ्य°). — d) K7 om. (hapl.) समते.

35 a) K1. 2. 7 D4. 9 ततः (for अथ). K1. 2. 4 -सहस्राणि (for °स्रस्य). — b) Da4 युगपदुत्थिताः. K1. 2. 4 लक्षयामः समंततः. — c) Bo. 9 दृष्टवंतस्ते (for °वन्तः स). — d) Da4 D4 बृहस्पतेः (for °ते). ❀ Ca ब्रह्मणां, बृहतां महतां च पतिं, वासुदेवम् । बृहस्पतिरेवात्र संबोध्यः, तेन बृहस्पते इति वा पाठः । ❀

36 a) Bo. 8 [अ]प्यधावंत; G1. 2 [अ]भ्यधावंतस् (G2 °ति). — b) M1. 7 तपस् (for ततस्). Dn4 Ds1 D5 [अ]च्युतं; G2 ध्रुवं (for द्रुतम्). — c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 सर्वे; Dn4 हृष्य; M1. 6. 7 दृष्टा (for हृष्टा). — d) Da4 वासिनः (for वादिनः).

37 a) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G3. 6 हि (K6 Da3 वि-) वदतां (for ऽभिवदतां). — b) K2 Da3 अश्रोष्म; Bo. 8 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अश्रौषं; B7 अस्रौस्म (for अश्रौष्म). B6–8 Dn1 T G1–3. 6 M1. 5–7 विपुल-; Dn4 [अ]वपुलं (sic) (for विपुलं). K1 Dn4 धनिं (for ध्वनिम्). — c) K7 lacuna for बलिः. Dn1 क्रियोप- (for किलोप-). K4 -हियेत; Bo. 7. 9 Dn1. n4 D8 D8 -क्रियते (for -ह्रियते).

38 a) Da3 D5 च (for तु). Ds1 तेजसस् (for °सा). D5 यस्य (for तस्य). — b) K4 Dn4 कृत-; B8 (marg. as in text) [आ]कृष्ट-; T2 G1. 2 नष्ट- (for

C.12.12794
B.12.337[6].43
K.12.344.47

न किंचिदपि पश्यामो हतदृष्टिबलेन्द्रियाः ॥ ३८
एकस्तु शब्दोऽविरतः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।
जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ ३९
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।
इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमीरितः ॥ ४०
एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
दिव्यान्युवाह पुष्पाणि कर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ ४१
तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ।
नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ।
वयं त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ४२
मारुते संनिवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते ।
चिन्ताव्याकुलितात्मानो जाताः स्मोऽङ्गिरसां वर ॥ ४३
मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ।
अस्मान्न कश्चिन्मनसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ४४
तेऽपि स्वस्था मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।
नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ४५

हत-). K1.2.4 -मानसाः; K7 B6 D4.9 -तेजसः (for -चेतसः). D5 सहस्रादित्यतेजसः. —[c]) T G1-3.6 इह (for अपि). —[d]) K6 M1.7 हृतदृष्टि-; B0.8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2.3.8 हृतचक्षुर्- (for °दृष्टि-). Dn4 -बलेंद्रियां.

39 [a]) K7 D4.5.9 च (for तु). K4.6.7 B0.6-9 Dn1.n4 D8 D2-5.8 T G2.3.6 वितत: (K7 °त-) (for ऽविरतः). —After 39[ab], K7 D4.9 T G1-3.6 Kumbh. ed. ins.:

812* आकाशं पूरयन्सर्वं शिक्षाक्षरसमन्वितः ।
[T G1.3.6 -समन्वितं.]

—[c]) Ds1 (also as in text) जितस् (for जितं). —[d]) K4 Da4 Dn4 D4 विश्वभावनः (Dn4 °नं).

40 [a]) M1.6.7 ॐ नमस्ते (for नमस्तेऽस्तु). G2 सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु. —[b]) K4.7 D8 M1.7 -पूर्वजः (D8 °जं). —[d]) B9 शिक्षावक्ष- (sic); M1.5-7 शीक्षाक्षर- (for शिक्षाक्षर-). K1.2.4 B0.6.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 T G1-3.6 -समन्वितः; Da4 -समीरितं (for °तः).

41 [b]) M1.6.7 दिव्यगंध- (for सर्व°). K7 -वहा (for -वहः). —[c]) Da4 Ds2 दिव्याण्यु(Ds2 °नु)वाह पुष्पाणि; G2 द्रव्याण्यावाह्य पु°. —[d]) K2 कर्माण्याश्च (for कर्म°). K2 G2 ओषधयस्. T1 G3.6 तदा (for तथा). K7 D4.9 काम्याश्चौषधयस्तथा.

42 [a]) T G1-3.6 यैर् (for तैर्). K4 इष्ट-; Da4 D5 T1 G1.3.6 इष्टं; Ds2 दिष्टः (for इष्टः). K1.2.4 -कालज्ञो; B5 (marg.) -रात्रज्ञैर् (for -कालज्ञैर्). ❀ Ca: पञ्चकालज्ञैः, पञ्चरात्रज्ञैः । तत्रापि रात्रिपदेन दीक्षाकाल-नित्यपूजाकाल – नैमित्तिकपूजाकाल – काम्यपूजाकाल – प्रतिष्ठा-कालाः लक्ष्यन्ते । ❀ —[b]) K7 एकांतिकैर्; Ds2 °तभिर् (for एकान्तिभिर्). — After 42[ab], K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 editions ins.:

813* भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ।

[K6 B7-9 Da4 D5 तथा; D8 सदा (for तदा). B6 मनोवाक्कायकर्मभिः (for the post. half).]

—[c]) D5 अत्र (for तत्र). K1.2.4 गतो; Ds1.s2 (before corr.) [आ]गमो (for [आ]गतो). —[d]) D4 तेर्; D5 वै (for तैर्). K1.2.4 उदाहृता; K7 Da4 उदीरिताः. — G2 repeats 42[e]-43[d] after the repetition of 1 and 2. —[e]) Da4 D4 स्वनं; D5 तं न; T2 G2 (both times) त्वेतन्; G1 चैनं (for त्वेनं). —[f]) G2 (first time) सूर्य- (for तस्य).

43 For the repetition in G2, cf. v.l. 42. —[a]) K1 D5 तु (for च). G2 (first time) मारुतैः संनिवृत्तौ च. —[b]) G2 (second time) बले च प्रतिपेदिरे. —[d]) K1 G2 जातः; D5 याताः; M1.7 जातान् (for जाताः). K1 सोंगिरसां; T2 G2 त्वंगिरसां; G1 स्मांगि° (for स्मोऽङ्गि°). Da4 वराः; G1.2 वरः (for वर).

44 [a]) K1.2.4 म(K2 मा)नुष्याणां (for मानवानां). —[b]) D5 corrupt. K1 Dn4 om. (hapl.) तेषु. —[c]) K1 तस्मान्न; K6 B6.7 Da3.a4 न चास्मान् (Da4 °त्) (for अस्मान्न). —[d]) B3 G2 M1.7 च (for वा). K2 वापि पूजयेत्; Da4 वाप्यपूजयन्.

45 [a]) K1.2 T2 G1.2 हि (for ऽपि). B8 (marg.) सर्वे (for स्वस्था). —[b]) K2 एव भावम्; B9 एकीभावम्; T2 G1.2 M1.5-7 एकं भावम्. —[c]) Dn4 तस्मासु (for ना°). K2 ददिरे; G2 दर्शिरे (for दधिरे). —[d]) Da4 ब्रह्मा; D8 एक- (for ब्रह्म-). G2 -वाचम् (for -भावम्). K7 अनुव्रताः; B9 °ष्ठिता; Dn4 °ष्ठितः (for °ष्ठिताः).

46 [a]) K2 G2 सुपरिश्रांतं (G2 °तान्). K1 ततोस्मादुपरिश्रांतास्. —[b]) K4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4

ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तांस्तपसा चापि कर्शितान् ।
उवाच खस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ ४६
दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ।
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमाः ॥ ४७
गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् ।
न स शक्यो अभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ ४८
कामं कालेन महता एकान्तित्वं समागतैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामण्डलदुर्दृशः ॥ ४९
महत्कार्यं तु कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ।
इतः कृतयुगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ॥ ५०
वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे ततः ।
सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ ५१
ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवं स सोमप ।
तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ ५२
एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ।
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

C. 12. 12810
B. 12. 337(6).59
K. 12. 344. 63

Ds D2.3.8 चाति- (for चापि). K1.2.4.6 Bo.6.8 Dn1.n4 Ds1.s2 (before corr.) D2.3 8 कर्षि(B3 °धि)-तान् (for कर्शितान्). —c) D5 स्वस्थं; G2 कथं (for खस्थं). —d) G2 भूतात् (for भूतं). B8 [अ]शरीरिकं; Da3.a4 °रजं; G3 शरीरकं; M1.5-7 [अ]शरीरगं.

47 Before 47, K1.2.4 D4.5 ins. देवदेव उवाच; K6 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M6 देव उवाच; K7 D9 देवदूत उवाच; B9 भूत उवाच. —a) K7 Ds1 दृष्ट्वा वः; Da3.a4 दृष्टारः; Dn4 दृष्टा च (for दृष्टा वः). K1.2.4 श्रेष्ठाः; T2 चैताश्च (for श्वेताः). —b) Ds1 G2 M1.5-7 Cs (gloss: अन्तर्निरुद्धाः पञ्चेन्द्रियाः यैः) पंचेंद्रिय- (for सर्वेन्द्रिय-). T2 चंद्रांशुसदृशप्रभाः; G1 अनिष्पंदाः सुगंधिनः. —c) Da4 देष्टो (for दृष्टो). —d) K1 दृष्टो; Ds1 D4 दृष्टेर्; D9 दृष्टैर्; M1.6.7 दृष्टे (for दृष्टैर्). Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G1 द्विजोत्तमैः. ❀ Cs: भगवति दृष्टे यत्फलं तद्भागवतेषु दृष्टेष्वपि भवति । ❀

48 b) K1 यथागतिम्. K1.2.4 M1.7 [ऽ]विराद्; D5 [ऽ]चिरं (for ऽचिरात्). —c) K7 D4.9 स न (by transp.); T2 न न. K1.2.4 शक्यम्; Dn4 शक्त्या (for शक्यो). K6 Da3.a4 D5.9 T G3.6 ह्यभक्तेन; K7 Bo.6-9 Dn1 Ds D2.3.8 त्व°; Dn4 त्वद्भक्तेन; D4 [ऽ]ध भ°; G1 [ऽ]न्यभ°; G2 हि विंत्तेन (for अभक्तेन). —d) Da4 damaged. K6 द्दष्टुं (for द्रष्टुं). K1 (before corr.).2 देवाः; K1 (by corr.) G1 देव (for देवः). K6.7 B6 (marg.).7 Da3 D4.9 कदाचन (K7 °नः) (for कथंचन).

49 a) Dn1 Ds D3 (before corr.) G2 कालं; Dn4 D3 (by corr.) काले (for कामं). —b) K1 चैकांतित्वं; K2 चैकांतित्वं; K7 D4.5.9 T2 M1.5-7 एकांतित्वात्; G3 एकं नीत्वा (for एकान्तित्वं). K1.2 T1 G3.6 समास्थितैः; K7 Da4 D4.5.9 T2 G1 M1.5-7 °हितैः; Dn1 D3 उपागतैः; G2 समःशितैः (sic) (for समागतैः). —c) K1.2.4 शक्यं; Ds1 सक्यो (for शक्यो). —d) Dn4 -दुर्दशः.

50 a) G1 महत्काम्यं (for °त्कार्यं). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 च; D4 नु; G2 हि (for तु). —b) K4 D5 -सत्तम: (D5 °म). —c) K2.4 6.7 B6-9 Da3 D4.5.9 ततः (for इतः). Da4 [ऽ]तीता. —d) T2 G1 विपर्यास-. Da4 गता (for गते). B6.7.9 Da3.a4 वा (for च). ❀ Cs: विपर्यासं गते, विपरीतस्वभावे, राक्षसादिभिरधर्मबहुलमिति यावत् । ❀

51 ab) K1 corrupt; Dn4 Ds1 वैवस्वतं (Ds1 °ते)-तरे; T2 G1 M5 °तांतरे. G2 transp. विप्राः and प्राप्ते. K2 तत्रायुगे (for त्रेता°). K1.2.4 तथा; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 पुनः (for ततः). —d) K7 सद्यो (for सहाया).

52 Before 52, B6.8 (marg.) ins. एकतद्वितत्रिता ऊचुः. —b) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 निशम्यैव; G2 निशाम्यैव. K1 स सोमपः; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [अ]मृतोपमं; K7 D4.9 स (D9 त) वै तदा; T1 G3.6 सुरोत्तम; T2 M1.5-7 स सोमपाः (T2 °पः); G2 पुराधिपाः (for स सोमप). —c) K7 प्रासादात्. K7 D4.5 M1.5-7 स (for स्मो). —d) K2.4 देवम्; Da4 दशम् (for देशम्). Da4 ईशितम् (for ईप्सि°). K1.2.4 ओजसा (K1 °सः) (for अञ्जसा).

53 a) K1.2.7 D5.9 हि (for सु-). —c) D5 अदृष्टः (for न दृष्टः). —d) B8 partly damaged. G2 त्वं कथं (by transp.). B8 (orig.) कथं द्रष्टुमिहेच्छसि; B8 (marg.) कथं त्वं द्रष्टुमिच्छसि. —cd) K1.2.4 विश्वसृक्; G2 °दृघ् (for °सृक्). —After 53, K4.6 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 editions ins.:

C. 12. 12811
B. 12. 337[6].59
K. 12. 344. 64

नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ।
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ।
समानीय ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५४
समाप्तयज्ञो राजापि प्रजाः पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ५५
अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ।
नारायणपरो भूत्वा नारायणपदं जगौ ॥ ५६
तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

814* अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ।

[D5 repeats this after the first occurrence of 54^{ab}.]

54 Most MSS. om. the ref. D5 reads 54^{ab} twice. — ^{a}) D4 एकम् (for एवम्). B6 (marg. as in text) एतेन; Dn4 Ds1 एव च; T2 G3 एवोक्त- (for एकत-). — ^{b}) Dn4 द्वित-; Ds1 द्वितस्; G3 वीत- (for द्वित-). G2 -त्रिततमेन (for °मतेन). — K3 om. 54^c–55^d. — ^{c}) K6 D9 अनुनीतं; Dn4 °सीतः (for °नीतः). Da4 सदश्चैव (for °स्यैश्च). — ^{e}) K4 Dn1 Ds2 D2. 3. 8 समापय; Dn4 Ds1 °नय; T1 G2. 3. 6 °प्य च; M1 °नीयस् (for °नीय). — ^{f}) K1 D5 तं देवं; K7 D4. 9 नृदेवं; G2 देवं तं (for दैवतं).

55 K3 om. 55 (cf. v. l. 54). — ^{a}) B8 lacuna for राजा. D4 lacuna; G2 राजर्षिः (for राजापि). Da4 समीयज्ञो स राजापि (sic). — ^{b}) K6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 प्रजां; K7 प्रजा; D4 lacuna; T2 प्राज्ञः (for प्रजाः). B9 वसु; T G1–2. 6 प्रभुः (for वसुः). — ^{c}) Da4 ब्रह्मशापो; D4 °शापा (for °शापाद्). Dn4 दिवं (for दिवो). — ^{d}) B6 damaged. D8 स पपात (for प्रविवेश). K1 म * तलं; K4 महीं तलं; K7 D4. 9 रसातलं; B9 D5 महीतलं; D8 ततो महीं (by transp.); G2 महीं तदा. — After 55, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 editions ins.:

815* स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।

[D2 om. (hapl.) जारा. B0 Da3. a4 °शार्दूलः.]

56 D5 om. 56^{ab}. — ^{a}) B8 (marg.) पुनर्भूमि-; Ds2 D4 अंतर्भूमि-. — ^{b}) G3 तत्रासौ (for सततं). — ^{d}) K3 -पदे जगौ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D3. 8 -जपं जपन्; K7 D4. 5. 9 -परायणः; B8 (marg.) -परं जपन्; Dn4 -जपं जपेत्; D2 **जपन्; T1 G3. 6 M5 -जपं जगौ; G2 -पदं जगत्; M1. 6 7 -परं जगौ (for -पदं जगौ).

57 ^{a}) K1 प्रभु- (hypermetric); K3. 7 D4. 5. 9 तु (for च). — ^{b}) Ds1 पुनर्देवोत्थितस्. K1 तदा; K3. 4 G2 ततः; K6 Da3. a4 च सः (for तु सः). — ^{c}) B9 (marg.) महीतलं. K7 B9 G1. 2 गत-; Da4 D5 गतं (for गतः). — ^{d}) T G1–3. 6 तदनंतरं (for सम°). — K3 om. 57^{ef}. — ^{e}) K1 परस्परम् (for परां गतिम्). — ^{f}) K1 इष्ट- (for इति).

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G2. 6 M5 नारायणीयः; K7 D4. 9 नरनारायणीयः; M6 बृहस्पतिप्रसादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 G1 160; B8 263; Dn1 G8 162; Ds1 T1 G6 161; D8 M1. 6. 7 157; T2 174; G3 192; M5 193. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 65; Dn4 D8 64.

३२४

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा भक्तो भगवत आसीद्राजा महावसुः ।
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ २
अजेन यष्टव्यमिति देवाः प्राहुर्द्विजोत्तमान् ।
स च छागो ह्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३
ऋषय ऊचुः ।
बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तुमर्हथ ॥ ४
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ५
भीष्म उवाच ।
तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ।

C. 12. 12823
B. 12. 338(7).6
K. 12. 345. 9

324

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6.7 (cf. v. l. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 a) K7 D4. 5. 9 यदि (for यदा). K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यदा भा(Ds2 भ)गवतोत्यर्थम्; G2 यदा भगवतो भक्त. — b) K7 भक्तो (for राजा). K4. 7 M7 महान्वसु; D5 महावसु. — c) D8 परिभ्रंशो (for °भ्रष्टो). K2. 4 किमर्थमपरिभ्रष्टो.

2 c) K7 om. संवादं. — d) D6 देवतानां (for त्रिदशानां). G3 तथैव च. — After 2, T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

816* इयं वै कर्मभूमिर्हि स्वर्गो भोगाय कल्पितः ।
तस्मादिन्द्रो महीं प्राप्य यजमानस्तु दीक्षितः ।
सवनीयपशोः काल आगते तु बृहस्पतिः ।
पिष्टमानीयतामत्र पश्वर्थं इति भाषत ।
तच्छ्रुत्वा देवताः सर्वा इदमूचुर्द्विजोत्तमम् । [5]
बृहस्पतिं मांसगृध्नाः पृथक्पृथगरिंदम ।

[(L. 1) T2 कल्पितं (for °तः). G1 स्वर्गो भोगप्रकल्पितः; G2 स्वर्गभोगाय कल्पते (for the post. half). — (L. 2) T2 G1 यजनार्थं (for यजमानस्). T2 दीक्षितं (for °तः). — (L. 4) T2 G1. 2 पश्वर्थम्. — (L. 6) T2 मांसगर्धाः; G1 °गृध्राः; G2 मांसं क्षुद्धाः (for मांसगृध्नाः). G1 प्रथक्प्रथगरिंदमं (for the post. half).]

3 a) G2 अजो न (for अजेन). — b) Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. देवाः and प्राहुः. D5 T1 G3. 6 द्विजोत्तमं (for °त्तमान्). — c) D5 om. च. K1 ह्यपो; K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [ऽ]प्यजो; B9 lacuna; M1 अजो (for ह्यजो). K6 lacuna; Da4 ज्ञेया. — d) K7 Da4 नान्य- (for नान्यः). K1. 2. 4 D4. 9 T1 G2. 3. 6 स्मृतः; B9 स्मृतिः; Da4 श्रुतिः; D5 स्थितः (for स्थितिः).

4 a) G2 अजैर् (for बीजैर्). — c) Da4 अजः (for अज-). Dn4 -संज्ञा न; Ds1 -संज्ञानी (for °नि). — d) Bo. 6. 7 Dn1 Ds1 छागं नो; T G1. 3. 6 भागं तं; M1. 5–7 न छागं (M7 °गा) (by transp.). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 हंतुम्; T G1. 3 6 हर्तुम् (for घ्नन्तुम्). Da4 अर्हथः (for °थ). G2 भागस्तस्य महात्मनः.

5 a) K2 धर्माः. — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 वै व- (K2. 4 ब)ध्यते (for वध्येत वै). — c) T2 इदं कृतं युगश्रेष्ठं. — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 पशुर्य(K1. 2 °र)त्र न व(K2 D4. 9 ब-; K4 बु)ध्यते. — After 5, T G3. 3. 6 ins.:

817* युष्माकमजबुद्धिर्हि अजो बीजं तदुच्यते ।

[T2 कथं यूपे ह्यजो बद्धो; G2 युष्माकमजरं बुद्धा (for the prior half). T2 ह्यजो; G2 वासो (for अजो).]

6 T G1–3. 6 M5 om. the ref. — a) Da4 संवेदिताम् (for संवद°). D5 तेषां प्रवदतां श्रेष्ठम्. — b) B8 त्रिदशैः (for विबुधैः). — c) D5 मार्गं गतो (for मार्गागतो). — d) Da4 वयुः (for वसुः). — e) K6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 अंतरीक्ष- (Da4 °क्षं) (for °रिक्ष-). T2 G1 M1. 7 -चर- (for -चरः). — f) T G1–3. 6 सहस्र- (for समग्र-).

C. 12. 12824
B. 12. 338[7]. 7
K. 12. 345. 10

अन्तरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ॥ ६
तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ।
ऊचुर्द्विजातयो देवानेष छेत्स्यति संशयम् ॥ ७
यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।
कथं स्विदन्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ८
एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।
अपृच्छन्सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात् ॥ ९
भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहो स्विदौषधैः ।
एतन्नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ १०
स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ।
कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समागताः ॥ ११

ऋषय ऊचुः ।

धान्यैर्यष्टव्यमित्येष पक्षोऽस्माकं नराधिप ।
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् ।
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ॥ १३
कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः ।
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ॥ १४
सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।

---

7 [a]) K1 सहसा यंतं; K2 °सायांते; Da4 °सांयांतुं (sic) (for °सायान्तं). —[b]) K1 वसु (for वसुं). Ds1 तं (for ते). K2 Da4 द्वं(Da4 त्वां)तरिक्षगं; K6 Bo. 8. 9 Ds1 त्वंतरीक्षगं; D5 चांतरि°. —[c]) Da4 द्विजातये. —[d]) K1 संश्रयं (for संशयम्).

8 [a]) B7 G1 -पति-; G2 -वृतः (for -पतिः). —[b]) Bo. 6. 8 Dn4 D2. 4. 8. 9 G1 -हितः; B9 -हिताः; Da4 G2 M6 -हिते (for -हित-). B7 -प्रियं; B8 प्रभुः; G2 रतः; M6 मयः (for -प्रियः). —[c]) K7 D4. 9 कथंचित्सा न्यथा ब्रूयाद्. —[d]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 transp. वाक्यं and एष. K6. 7 D4. 9 महावसुः (D9 °सुं); B9 महात्मसु; Da4 °सुरः (for °न्वसुः).

9 Before 9, B9 ins. भीष्म उवाच. —[a]) Da3 om. (hapl.) दं कृत्वा. —[b]) K1. 2 मुनयस् (for ऋषयस्). M5 तदा (for तथा). T2 G1. 3 ऋषयो विबुधास्तथा. —[c]) K7 M1. 7 अपृच्छत् (for °च्छन्). K1 Da3. a4 सहसा प्रेत्य; Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 M5–7 सहिताभ्येत्य (for सहसा°). —[d]) K6 Da4 वसु-. K7 D4. 9 अंतिके; D5 °कं (for °कात्).

10 Before 10, B8 ins. ऋषय ऊचुः. —[b]) K7 D4. 9 आहो श्विद्. K6 D4 ओषधैः; Ds1 औषधीः. T1 G2. 3. 6 अजेन स्विद(G2 किम)थौषधैः; M1. 5–7 अजैराहो स्विदौषधैः. —[c]) K1. 2. 4 एतं (for एतन्). G1 न (for नः). —[d]) K7 प्रमाणं न; G1 °णज्ञो (for °णं नो).

11 Before 11, K1. 2. 4. 7 B6. 8. 9 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. —[a]) K2 सत्यां; Ds1 सुतां (for स तान्). K1 कृतांजलिः. —[b]) K2. 7 -पपृच्छ (for -पप्रच्छ). K7 वसु. T G1–3. 6 पर्यपृच्छत वै वसुः. — Before 11[cd], B9 ins. वसुरुवाच. —[c]) B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै; D8 को; T G1–3. 6 M1. 6. 7 वा (for वः). D5 वै (for को). M5 परः (for मतः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 M5 Cs (gloss: सिद्धान्तः) कामो (for पक्षो). Csp कस्य वा कामतः पक्षः. —[d]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 द्विजोत्तमाः (for समागताः).

12 G2 om. the ref. —[a]) K7 B6. 7. 8 (marg.) Da4 बीजैर् (for धान्यैर्). K1 इष्टव्यम् (for य°). K7 Ds2 D4. 9 एवं; Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 एव (for एष). —[b]) K6 यज्ञो (for पक्षो). B6 (marg. as in text) नरेश्वर; Da4 नराधिपः. —[c]) D5 देवतानां (for देवानां तु). M1. 6. 7 पशुभिः (for तु पशुः). K2 पक्षे; K6 यक्षो (for पक्षो). T G1–3. 6 दे(T2 G1. 3 दै)वतानां तु (T2 G1 हि; G3 च) पशुभिः. —[d]) K7 D4. 9 मतं; Da4 मनो; T G1–3. 6 पक्षो (for मतो). D8 [ऽ]स्माकं (for राजन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

13 K1. 2. 4 T G1–3. 6 om. the ref. —[a]) B7 D5 च; D4 नु (for तु). T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). —[c]) K2 छागो न; T2 M1. 6. 7 भागेन (for छा°). K7 D4. 9 चैव; D5 [ए]व च; M1. 6. 7 [अ]नेन (for [अ]जेन). Da4 छागश्राजेन यष्टव्यम् (sic). —[d]) D5 उक्त्वा (for उक्तं). G2 तथा (for तदा). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 इत्युक्तं वचनं तव.

14 [a]) K1. 2 तदा; G2 वचः (for ततः). —[b]) K1. 2. 4. 7 D4. 9 ऋषयः (for मुनयः). —[d]) B7 M7 -वादिनः; Ds1 -वादिनां (for °नम्). G2 देवानां पक्षवादिनां.

अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ।
अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः ।
स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाज्ञया ॥ १६
देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणम् ।
चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ॥ १७
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना ।
अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ १८
इति बुद्ध्या व्यवस्याशु गत्वा निश्चयमीश्वराः ।
ऊचुस्तं हृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा ॥ १९
ब्रह्मण्यदेवं त्वं भक्तः सुरासुरगुरुं हरिम् ।
कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ २०
मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनाम् ।
अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ २१
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् ।

C. 12. 12841
B. 12. 336(7). 23
K. 12. 345. 27

15 Before 15, B9 ins. ऋषय ऊचुः. — a) B9 पर- (for सुर-). — b) K2 दिवा पत; T2 इहाच्युत. — K1. 2. 7 D4. 9 transp. 15^{cd} and 15^{ef}. — c) K1 तं (for ते). — d) Da4 Dn1 D4 G2 विहिता (for विहता). D9 मतिः (for गतिः). — K4 D5 om. 15^{ef}. — e) K2 B7. 9 Ds2 (before corr.) G1 M1. 7 अस्मात् (for अस्मत्-). G2 -पातेन (for -घातेन). — f) Dn4 प्रवेक्षसि. — After 15, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

818* विरुद्धं वेदसूत्राणामुक्तं यदि भवेन्नृप ।
वयं विरुद्धवचना यदि तत्र पतामहे ।

[(L 1) G2 विरुद्धदेवसूत्राणाम् (for the prior half). —(L. 2) G2 -वचनाद् (for -वचना). G2 पितामहे (for पता°).]

16 Before 16, B9 ins. भीष्म उवाच. — a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 तु; T G1-3. 6 स (for ऽथ). — b) G1 राजोपचरतस्तदा; G2 राजोपचरो मुहुः. — Before 16^{cd}, G2 ins. वसुः. — c) G1 अथा; G2 अतो (for अधो). K1. 2. 4. 6. 7 Da3 D4. 5. 9 [अ]थ (for [आ]शु). — d) Dn4 विवरणे (for °रगो). K1. 4. 7 B0. 7 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 M7 नृप (for नृपः). — e) K1. 2. 4 एनं; Da3 Dn4 D8 त्वेवं; Da4 त्वं न (for त्वेनं). K6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 विजहौ (for प्र°). G2 स्मृतिं तु नैव प्रजहौ. — f) K6 तदा नारायणाभया; G2 ततो नारायणाश्रयात्.

17 a) G2 च (for तु). K1 सहितः (for °ताः). — b) K2 पाश- (for शाप-). D5 -विमोक्षणात् (for °क्षणम्). — D4 om. (hapl.) 17^{c}-20^{d}. — c) K7 Ds1 चिंतयामाशुर्. — d) M5 स्वकृतं. B6 तं; T G1-3. 6 नः (for तत्). K1. 2. 4 सु(K1 स्व)कृतं नृपतेस्ततः.

18 D4 om. 18 (cf. v. l. 17). D2 om. 18^{b}-19^{c}. — b) G2 महात्मनः (for °त्मना). — c) K7 D5. 9 तस्य (for अस्य). Ds1 प्रतिप्रिये (for °प्रियं). — d) B8 lacuna; B9 तं; Da4 ना; G1 यद् (for नो). K1 संनितेश्नो दिवौकसैः (sic); T1 G1. 3. 6 सहितो (G3 °ते) नो दिवौकसां.

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 17). D2 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — a) K6 बुद्धा (for बुद्ध्या). D5 विमृश्य; D9 [अ]ध्यवस्य (for व्यवस्य). — b) K2. 4 Ds1 D5 ईश्वरः; T2 °रां. — c) K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 ते; K7 Dn1. n4 D8. 9 M1. 5. 6 सं- (for तं). Da3 repeats from मनसो up to गुरुं (in 20^{b}) after 20. Da3 (second time) -मानसो; Ds1 -मनसं (for °सो). — d) Ds1 सदा (for तदा).

20 For the repetition in Da3, cf. v. l. 19. D4 om. 20 (cf. v. l. 17). Before 20, B8. 9 ins. देवा ऊचुः. 20^{ab} is partly damaged in B6. — a) T1 G3. 6 ब्रह्मण्यदेव (for °देवं). T2 तं (for त्वं). K6 त्वं भज; K7 D9 भज त्वं; B0 भक्तस्त्वं (by transp.). K4 B8 Dn1. n4 D8 D3. 5. 8 ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं; G2 °णा देवतं गच्छ. — b) K7 D9 चराचर- (for सुरासुर-). Dn1 Ds2 D3 -गुरुर्हरिः (for -गुरुं हरिम्). — c) T1 G3. 6 स्तुहि स; G1 स्तुवंति (for स तव).

21 a) Da3 om. from मानना up to फलितव्यं (in 21^{d}). K6 मानता; Da4 माननास्; M1. 5-7 °नं (for °ना). K1. 2. 4 ते; K6 च; D4 न (for तु). D9 T2 मानना मद्द्विजातीनां; G2 मनानात्त्वद्वि°. — b) D4 M1. 5-7 कर्तव्यं (for °व्या). K2 ते; K4 तैर्; T1 G1. 3. 6 तु; T2 सु-; G2 नु (for वै). B8 G2 महात्मना. — The portion from 21^{c} up to 36^{a} is lost in Ds1 on missing fol. — c) K4 तपसां. — d) G1 भवितव्यं; M1. 5-7 पति° (for फलि°). B7 नृपोत्तमः;

C. 12. 12841
B. 12. 336[7]. 24
K. 12. 345. 26

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ॥ २२
यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ।
भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमाप्स्यसि ।
यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां महात्मभिः ॥ २३
प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरास्पृशेत् ।
न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेश्छिद्रे भविष्यतः ॥ २४
वसोर्धारानुपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।
स देवोऽस्मद्वरात्प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ॥ २५
एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे तत्र दिवौकसः ।
गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६

G2 नृपोत्तमं. — After 21, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

819* विरुद्धं वेदशास्त्राणां न वक्तव्यं हितार्थिना ।

[T2 G1 वेदसूत्राणां; G2 देवसूत्राणां (for वेदशास्त्राणां).]

22 Ds1 missing (cf. v. l. 21). K1. 2. 4 D5 om. (hapl.) 22. — a) G2 यतस्व; M1. 7 ततस्त्वं (for य°). G2 दृष्ट्वा (for अष्ट). — 22b-23b is damaged in B6. — c) Dn4 मेदिनं (for °नी·). — After 22ab, T G1-3. 6 ins.: Kumbh. ed. cont. after 819*:

820* अस्मत्पक्षनिमित्तं ते व्यसनं प्राप्तमीदृशम् ।

— c) T2 एतत् (for एकं). M5 दद्म (for तुभ्यं). — d) K6 B8 (marg.). 9 D4. 8 ददाम; K7 दद्मौ वै; B7 Da3. a4 G1 M1. 6. 7 दद्म वै; B8 वदामो; Dn1 दंडो वै; Dn4 दमो वै; T1 G2. 3. 6 कुर्मो वै; M5 तुभ्यं वै (for दद्मो वै).

23 Ds1 missing (cf. v. l. 21). B6 damaged. — a) K2. 4. 6 B9 Da3. a4 यावंतं; Dn4 यतस्त्वं; D5 यथा त्वं (for यावत्त्वं). — b) K7 आक्षिष्यसे; B9 आशिस्यसे; Dn1 आशिष्यसे; D9 आक्षिप्यसे (for आसिष्यसे). G2 कालमीक्ष्यावतिष्ठसे. — B8 om. 23cd. — c) D8 भूमिर्. Dn4 विचरगो; T2 विवशगो (for °रगो). — d) K4 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 तावत्त्वं (for °न्तं). K1. 2 भागम् (for कालम्). Da4 आप्स्यसि; D9 आस्यसि. — e) K1. 2. 4 च हुतं (K4 °तां); K6 Da4 Ds2 सुहुतं; K7 सु*तां; D4. 9 G1 सुकृतां; D8 सुहृतं (for सुहुतां). B8 यज्ञेण यजतां विप्रैर्. — f) K1. 2. 4 वसुधारा (K1 °रां); K7 वसो द्वारं (for वसोर्धारां). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 समाहितैः (for महात्मभिः). ❀ Cn: वसोर्धारेत्यलुक्समासः । ❀

24 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K1 पास्यसे; K2 पास्य मे; Da4 प्राप्स्यसे; G2 प्राप्यसे (for प्राप्स्यसे). T2 मद्· (for ऽस्मद्·). — b) K1. 2. 4 च ते; Ds2 T1 G1-3. 6 च त्वा; M1. 5-7 हि त्वा (for च त्वां). K1. 2. 4 अस्पृशेत्; B0. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 अस्पृशत् (B8 °शां); Da3. a4 T G1-3. 6 आविशे(Da3. a4 °शा)त् (for आस्पृशेत्). K7 D4. 9 नैवं त्वं ग्लानिमाप्स्यसि. — d) K6. 7 D4. 9 T G1-3. 6 भूमि· (for भूमेश्·).

25 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K1. 2. 4 वसु· (for वसोर्). K6 B6. 7 Da3. a4 धारासु·; B0. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 धाराभि· (for °नु·). Da3. a4 ·पीत्वा ते (for ·पीतत्वात्). — b) K2 [अ]प्यायतेन; K6 °जितेन; Da4 [अ]प्ययितेन; T G1. 3. 6 [अ]व्याहतेन; G2 [अ]प्यागतेन (for [आ]प्यायितेन). D5 सा (for च). — After 25ab, K7 D4. 9 ins.:

821* तं भक्तोऽसि महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

[D4 देवदेव· (for °देवं).]

— c) D4 G2 देवा. G2 प्रीते. K2 स देवोः सत्वरात्प्रीतो (sic); B8 स देवो भगवान्प्रीतो. — d) D9 ब्रह्मलोके. K1. 2. 4 नयिष्यति; G2 गमि° (for हि ने°).

26 Ds1 missing (cf. v l. 21). Before 26, B6 ins. भीष्म उवाच. — a) K7 D4. 9 M1. 6. 7 राज्ञः; T G1-3. 6 M5 जग्मुः (for राज्ञे). — b) K1. 2. 7 D4. 5. 9 ते त्रि·; K4 B0. 6. 7. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ते च; G2 तं त्रि· (for तत्र). — After 26ab, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

822* क्रतुं समाप्य पिष्टेन मुनीनां वचनात्तदा ।

[T2 क्रमं (for क्रतुं).]

— c) G2 गत्वा (for गताः). — d) T1 G1-3. 6 मुनयश्च (for ऋष°). — After 26, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

823* गृहीत्वा दक्षिणां सर्वे गताः स्वानाश्रमान्पुनः ।
वसुं विचिन्त्य शक्रश्च प्रविवेशामरावतीम् ।
वसुर्विवरगस्तत्र व्यलीकस्य फलाद्गुरोः ।

[(L. 1) G2 दक्षिणं. G2 प्रति (for पुनः). —(L. 2) G1 वसु (for वसुं). G2 विसृज्य (for विचिन्त्य). —(L. 3) T2 हि विवरे (for विवरगस्). T1 G3. 6 व्यलीकस्य; T2 G1 व्यालीकस्य.]

27 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 वसुस्ततः (for च

चक्रे च सततं पूजां विष्वक्सेनाय भारत ।
जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २७
तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिंदम ।
अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥ २८
ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्त्या नारायणो हरिः ।
अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥ २९
वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ।
गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्मयन्निव ॥ ३०
द्विजोत्तम महाभाग गम्यतां वचनान्मम ।
सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा मां समाश्रितः ॥ ३१
ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ।
मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ॥ ३२
भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।
अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु माचिरम् ॥ ३३
गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।
विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥ ३४
तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।
उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ३५

C. 12. 12855
B. 12. 336[?].37
K. 12. 345. 43

सततं). K7 om. पूजां. — b) Da4 भारतः. — c) K6 जाप्यं; G2 जपञ् (for जप्यं). Dn4 जप्यं नगौ वसु ततं (sic). — d) K2.4 G1 -मुखाद्गतं; B3 (marg. as in text) -मुखोदितं.

28 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — b) K1.2 पंचयज्ञान्; K7 D4.9 °कालम् (for °कालान्). Da4 Dn1 अरिंदमः. — c) Hypermetric. M1.6.7 यजेद्; M5 यजद् (for अयजद्). Da4 D4 हरि- (for हरिं). T2 G1 सुरगुरुं (for °पतिं). G2 अयाजयद्धरिं तं तु. — d) K1.2 भूमे; Dn4 भूमैर् (for भूमेर्). K7 D4.5.9 नृपः; T2 G1 [ऽ]सन्; G2 वसुः (for ऽपि सन्).

29 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) G1 स (for ऽस्य). M1.6.7 तस्य तुष्टोथ भगवान्. — K7 om. 29c–30b. B8 om. 29cd. — c) K4 मतस् (for सतस्). D6 अनन्यभक्तः सततस्.

30 Ds1 missing (cf. v. l. 21). K7 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) G1 तुतोष (for वरदो). D4 om. (hapl.) from वान्विष्णुः up to महाभा (in 31a). D8 विष्णोः. — c) T2 G2 M1.5.6 महाभागम् (for °वेगम्). — d) K1.2.4 T2 स्मयंस्तदा; K7 D9 स्वयं तदा; G1.2 स्म (G2 स) तं तदा (for स्मयन्निव). K6 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 8 आबभाषे (B7 °से)-स्मितं तदा; D5 T1 G3.6 बभाषे स्म स तं (D5 सस्मितं) तदा.

31 Ds1 missing (cf. v. l. 21). D4 om. up to महाभा (cf. v. l. 30). Before 31, B9 ins. भगवानुवाच. — a) M1.6.7 महावेग (for °भाग). — b) Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 पश्यतां (for गम्यतां). Dn4 वचनात्मने (for °नान्मम). — c) K2 साम्राड्; D4 महाद् (for सम्राड्). G2 राजन् (for राजा). — d) B7 समास्थितः (for °श्रितः). Bo.6 (marg. as in text).8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 धर्मात्मा संशि(Bo °सि)तव्रतः.

32 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — b) Dn4 -तले (for -तलम्). B9 प्रविष्टोथ रसातलं. — c) Da4 नानिता (for मानितास्). K1.2.4 T G1–3.6 न; K7 D4.5.9 हि (for तु). B8 मानितास्ते द्विजश्रेष्ठस्. — d) D5 तं (for त्वं). T1 G2.3.6 तं (for तु). Dn4 गच्छे (for गच्छ). Da4 द्विजोत्तमः.

33 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) Da4 -संगुप्तां (for -संगुप्तं). K1.2.4 T G1–3.6 भूमेर्विवरगं गुप्तं. — b) K2 गरुडो ह; G1 °डैनं. D5 समानया (for ममाज्ञया).

34 Ds1 missing (cf. v. l. 21). Before 34, B8.9 ins. भीष्म उवाच. — a) Da4 गुरुत्मान्. — G1 om. (hapl.) 34b–35a. — b) Dn4 यज्ञौ (for पक्षौ). K6 -वेगमान् (for °वान्). — c) D4 भूम्या (for भूमेर्). — d) K1.2.4 यत्रासौ (for °स्ते). K4 वाग्यते; K6 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 पार्थिवो; T2 वागतो (for वाग्यतो).

35 Ds1 missing (cf. v. l. 21). G1 om. 35a (cf. v. l. 34). — a) K7 D4.9 तमधस्तात् (for तत एनं). D8 विनिक्षिप्य; G2 समुक्षिप्य. — After 35b, G1 ins.:

824* गृहीत्वा तं वसुं भक्तं सहसा वसुधातलात् ।

— c) Dn4 तूर्णा. — d) K1 चैनाम्; Dn4 चैतम्. Da4 अमुंचतः.

C. 12. 12855
B. 12. 338[7]. 38
K. 12. 345. 44

तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।
सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः ॥ ३६
एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया ।
प्राप्ता गतिरयज्ञार्हा द्विजशापान्महात्मना ॥ ३७
केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।
ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं ते भूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

३२५

भीष्म उवाच ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः ।
ददर्श तानेव नराञ्श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्शुभान् ॥ १
पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ।

---

36 Ds1 is missing up to 36[ab] (cf. v. l. 21). —[a]) Bo. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 अस्मिन् (for त°). K1. 4. 6. 7 संयज्ञे (for संजज्ञे). —[b]) Da4 राज्ञोपरिचरः; Dn4 राजोपरिवराः (for °चरः). K1. 2 तदा; D6 महान् (for पुनः). —[c]) Dn4 शसरीरो; D4 सशरीरा. —[d]) Dn4 ब्रह्मलोके (for °लोकं). K7 D4. 9 सनातनं; D5 नरोत्तम (for नृपोत्तमः).

37 K2 om. 37[c]–38[b]. —[b]) K4 D5 दैवताज्ञया. —[c]) K4 अयज्वार्हां; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अधस्तात्तु (D5 °च्च); G2 Ca अयज्ञार्हा (for °ज्वार्हा).

38 K2 om. 38[ab] (cf. v. l. 37). D5 om. 38. —[b]) K1 उत्तमः (for ईश्वरः). —[c]) Dn4 शीघ्रेर् (for शीघ्रं). T2 G1. 2 पापं (for शापं).

39 Before 39, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. भीष्म उवाच. —[a]) K6 B5 (marg. as in text). 7 Da4 एवं (for एतत्). —[b]) K7 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 सं- (for ते). ❀ C8: ते मानवाः, सप्तद्वीपवासिनः । ❀ —[c]) B7 मानवो (for नारदो). Dn1 T G2. 3. 6 श्वेत- (for श्वेतं). —[d]) Dn4 द्वीपे (for द्वीपं). Dn4 G2 सं- (for स). B6 Da3. a4 भगवान् (for गत°). —[f]) D4 G2 शृणुष्वेकमना. K2 मम; Da4 नृपः. K1 शृणुष्वैकासना मम.

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing: K3. 5 B1–5 Da1 a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G2. 6 नारायणीयं K7 D4. 9 नरनारायणीयं; M5. 6 नारायणीये वसुशापकथनं — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 63; B Dn4 G1 161; Dn1 G3 163; Ds2 T1 G6 162; D M1. 6. 7 158; T2 175; G2 193; M5 194. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 41.

325

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15).

1 D7 is missing up to 4[102] (cf. v. l. 12. 320. 40). Ds1 om. the ref. —[a]) Da1 Dn4 D9 श्वेत- (for श्वेतं). K7 महद्द्वीपं. D5 प्राप्य द्वीपं महाश्वेतं. —[b]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 नारदो हृष्टमानसः. —[c]) K7 नरा (for नरान्). —[d]) K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -समप्रभान्; Da3. a4 -प्रभाननान् (Da4 °ना); D5 -शुभाः शुभाः; G8 -प्रभाशुभान् (for -प्रभाञ्शुभान्). Ds1 श्वेतांश्चन्द्रसमप्रभान्. — After 1, T1 G3. 6 ins.:

825* अनिन्द्रियाननाहाराननिष्यन्दान्सुगन्धिनः ।
बद्धाञ्जलिपुटान्हृष्टाञ्जितं त इति वादिनः ।

दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रधरः स्थितः ॥ २
भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुर्महामुनिः ।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय महात्मने ॥ ३
नारद उवाच ।
नमस्ते देवदेव । १ । निष्क्रिय । २ । निर्गुण । ३ ।
लोकसाक्षिन् । ४ । क्षेत्रज्ञ । ५ । अनन्त । ६ [= ११६] ।
पुरुष । ७ । महापुरुष । ८ । त्रिगुण । ९ । प्रधान । १० ॥
अमृत । ११ । व्योम । १२ । सनातन । १३ । सद्-
सद्व्यक्ताव्यक्त । १४ । ऋतधामन् । १५ । पूर्वादिदेव ।
१६ । वसुप्रद । १७ । प्रजापते । १८ । सुप्रजापते । १९ ।
वनस्पते । २० ॥
महाप्रजापते । २१ । ऊर्जस्पते । २२ । वाचस्पते । C. 12. 12864 B. 12. 339(8). 4 K. 12. 346. 4

महोपनिषदं मन्त्रमधीयानान्स्वरान्वितन् ।
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्मनसा ध्यायतः शुचीन् ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं गृणानान्सूर्यवर्चसः । [5]
पूजापरान्बलिकृतः स्तुवतः परमेष्ठिनम् ।
एकाग्रमनसो दान्तानेकान्तित्वमुपाश्रितान् ।

2 D7 missing (cf. v. l. 1). — ab) D5 transp शिरसा and मनसा. Da4 मानसा. T2 चैव (for तैश्च). Da4 पूजिताः. — c) K1 (before corr.). 2. 7 D4. 9 (before corr.) ·परमाः (K7 °म) (for ·परमः). G2 दिदृक्षवो जपपरा. — d) K1. 2. 4 Ds1 ·कृच्छ्रपरः; K7 G1 °धर·; Bo. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 °गतः; B6. 8 Da3 °रतः; Da4 °रत·; D5 °वरः; T2 °द्वैया; M1. 5–7 °व्रते (for °धरः). G3 श्वेतांबरधरं हरिं.

3 D7 missing (cf. v. l. 1). — a) K2 विप्रा; T G1–3. 6 M1. 5–7 हृष्ट (for विप्र). — b) K4 ऊर्ध्वं बाहु·; Da4 ऊर्ध्वा बाहुः. K1. 2. 4 महामनाः (K1 °नः); K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समाहितः (for महामुनिः). — c) K2 च (for स). G3 समाश्वास्य (for स विश्वाय). — d) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3. 5. 8 M1. 6. 7 गुणात्मने (for महा°).

4 D7 missing (cf. v. l. 1). — 1) K1. 2. 4. 7 D3. 4 M1. 5. 7 ॐ (K1. 4. 7 D3 M5. 7 om. ॐ) नमोस्तु ते (K4. 7 D3 om. ते); D5 T G1–3. 6 ॐ नमस्ते (for नमस्ते). K4 देवदेवः; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 G2 देवदेवेश; K7 M1. 6. 7 देव (for देव·देव). — 2) K4 om. 4^{2}. K1 निष्क्रय (sic); K7 निष्क्रेयं (sic); Dn4 विष्क्रिय (for नि°). — 3) D5 M1. 6. 7 om. 4^{3}; K4. 7 Ds1 D4. 9 read 4^{3} twice. — After 4^{3}, B7 ins. पद्मगुण. — 4) T2 om. लोक. K4 नाकसाक्षिक; K6. 7 D4. 9 लोकसाक्षिक (K7 °कः) (for °साक्षिन्). — 5) G2 om. 4^{5}. — After 4^{5}, D8 ins. पुरुषोत्तम. — 6) K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G3 M1. 6. 7 read 4^{6} second time as 4^{116}. — After 4^{6}, Bo Dn4 Ds D2. 8 ins. पुरुषोत्तम. — 8) B9 T G1–3. 6 om. 4^{8}. — After 4^{8}, K6 Bo Dn4 Ds D2. 8 ins. पुरुषोत्तम. — 9) K4. 7 D4. 9 निर्गुण [= 4^{3}] (for त्रिगुण). — 10) K1 प्रदान (for प्रधान). — After 4^{10}, K7 D4. 9 ins. अमृताक्ष, while Bo ins. अनन्ताख्य.

D7 missing (cf. v. l. 1). — 11) K6 D2 om. 4^{11}. B8 T1 G1–3. 6 अमृताख्य (for अमृत). — After 4^{11}, Da4 Dn4 Ds1 D8. 8 ins. अमृताख्य । अनन्ताख्य, while D5 ins. अरूप. — 12) D5 om. 4^{12}. K1. 2. 4 B5 T G1–3. 6 M1. 5–7 व्योमन्; K6 सोम (for व्योम). — After 4^{12}, B9 ins. अमृताख्य. — 14) D5 सदसद्व्यक्त; T2 सदसद्व्यक्तोव्यक्तम् (for °क्ताव्यक्त). — 15) K3. 7 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 8 ऋ(K7 रु)तधाम; D9 [?य]ऋतधाम; T2 उपधामन्; G2 त्रिधा°; M1. 6. 7 ऋतुपते (for ऋतधामन्). — 16) B6 om. 4^{16}. M1. 6. 7 om. 4^{16}–4^{24}. B8 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 आदिदेव (for पूर्वा°). — 17) M1. 6. 7 om. 4^{17} (cf. v. l. 4^{16}). Da4 Ds2 D9 सुप्रद (for वसु°). — 18) M1. 6. 7 om. 4^{18} (cf. v. l. 4^{16}); T2 reads it twice. — 19) K7 om. 4^{19}–4^{20}. B8 D4. 5. 9 G2 M1. 5–7 om. 19 (for M1 6. 7, cf. v. l. 4^{16}). — 20) B9 om. 4^{20}–4^{21}. K7 M1 6. 7 om. 4^{20} (for K7 M1. 6. 7, cf. v. l. 4^{19}, 4^{16}). K1 सनस्पते; D4 वन्यस्पते (sic); D9 वयस्पते (for वन°). — After 4^{20}, D5 ins. अधोक्षजपते.

D7 missing (cf. v. l. 1). — 21) G2 om. 4^{21}–4^{22}. K1 B5. 9 D5 T1 G3. 6 M1. 6. 7 om. 4^{21} (for B9 M1. 6. 7, cf. v. l. 4^{16}, 4^{20}). — 22) T2 om. 4^{22}–4^{25}. K2 G3 M1. 5–7 om. 4^{22} (for G2 M1. 6. 7, cf. v. l. 4^{16}, 4^{21}). Da4 ऊर्जुपते (for ऊर्जस्पते). — 23) K7 om. 4^{23}–4^{24}. G1 om. 4^{23}–4^{25}. B8 D9 T2 G1 M1. 6. 7 om. 4^{23} (for T2 M1. 6. 7, cf. v. l. 4^{22}, 4^{16}). T1 G2. 3. 6 वाक्पते (for वाचस्पते). — 24) K1. 6. 7 B6 D4. 9 T2 G1. 2. 3 M1. 5–7 om. 4^{24} (for K7 T2 G1 M1. 6. 7, cf. v. l. 4^{23}, 4^{22}, 4^{16}). T1 om. 4^{24}–4^{26}; G3 om. 4^{24}–4^{28}. D5 मनस-स्पते (for मनस्पते). — After 4^{24}, K4 ins. पयस्पते; B7 D7 ins. यज्ञस्पते, while D5 ins. धनपते । वयस्पते. — 25) B6 T G1–3. 6 M5 om. 4^{25} (for T G1. 2, cf. v. l. 4^{23}, 4^{22}, 4^{24}). Bo reads it twice. — 26) K2. 7 B8 Da3. a4 Ds D4 T1 G2. 3. 6 M6. 7 om. 4^{26} (for T1 G2, cf. v. l. 4^{24}).

C. 12. 12864
B. 12. 339[6]. 4
K. 12. 346. 4

२३ | मनस्पते । २४ | जगत्पते । २५ | दिवस्पते । २६ | मरुत्पते । २७ | सलिलपते । २८ | पृथिवीपते । २९ | दिक्पते । ३० ||

पूर्वनिवास । ३१ | ब्रह्मपुरोहित । ३२ | ब्रह्मकायिक । ३३ | महाकायिक । ३४ | महाराजिक । ३५ | चतुर्महाराजिक । ३६ | आभासुर । ३७ | महाभासुर । ३८ | सप्तमहाभासुर । ३९ | याम्य । ४० ||

महायाम्य । ४१ | संज्ञासंज्ञ । ४२ | तुषित । ४३ | महातुषित । ४४ | प्रतर्दन । ४५ | परिनिर्मित । ४६ | वशवर्तिन् । ४७ | अपरिनिर्मित । ४८ | यज्ञ । ४९ | महायज्ञ । ५० ||

यज्ञसंभव । ५१ | यज्ञयोने । ५२ | यज्ञगर्भ । ५३ |

— 27) K2 D5.9 G2 M1.6.7 om. 4^{27} (for G2, cf. v. l. 4^{24}). — After 4^{27}, K7 ins वयस्पते. — 28) D4 G2 M1 om. 4^{28} (for G2, cf. v. l. 4^{24}). — 29) M6 om. 4^{29}. Da4 पृथिवीपदे (for °पते). — 30) K7 Da4 D4.9 T2 om. 4^{30}. K1 दिक्पदे (for दिक्पते).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 31) Da4 दिक्पूर्वनिवास; M5 पूर्वाधिवास (for पूर्वनि°). — After 4^{31}, K6 B6.8.9 Da4 Dn4 Ds D2.3.8 ins. गुह्य, while B6 ins. पुरोहित. — 32) K7 D4.9 om. 4^{32}–4^{36}; G2 om. 4^{32}–4^{34}; G3 om. 4^{32}–4^{48}. D5 ब्राह्मणपुरोहित (for ब्रह्मपु°). — 33) T1 G6 om. 4^{33}–4^{36}. K7 D4.9 G2.3 om. 4^{33} (for K7 D4.9 G2.3, cf. v. l. 4^{32}). K2 ब्रह्मकायक; B6 (marg. as in text) °कापिल; T2 °क्रोधिक (for °कायिक). — After 4^{33}, D5 ins. राजिक. — 34) K6.7 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D2–5.8.9 T G2.3.6 om. 4^{34} (for K7 D4.9 T1 G2.3.6, cf. v. l. 4^{32}, 4^{33}); M5 reads it for 4^{35}. — After 4^{34}, D5 G1 ins. राजिक. — 35) K7 Da4 Ds D4.9 T1 G3.6 M1.6.7 om. 4^{35} (for K7 D4.9 T1 G3.6, cf. v. l. 4^{32}, 4^{33}). G2 महाराजाजिक; M5 (*inf. lin.* as in text) महाकायिक [= 4^{34}] (for °राजिक). — 36) K7 Da3.a4 D2.4.9 T G1–3.6 M1.6.7 om. 4^{36} (for K7 D4.9 T1 G3.6, cf. v. l. 4^{32}, 4^{33}). K4.6 B0.6–9 Dn1 n4 Ds2 D3.5 चातुर्महाराजिक (for चतुर्म°). — 37) G3 om. 4^{37} (cf. v. l. 4^{32}). K7 D4.9 अभास्वर; B0.9 D2 M1.5–7 आभास्वर; B7 Ds D5 T G1.2.6 भास्वर; B8 भाभास्वर; Dn4 भासुर; D8 अभा° (for आभा°). — 38) B6 D2.5 G3 om. 4^{38} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). K7 B0.7–9 Dn4 Ds D4.9 T G1.2.6 M1.5–7 महाभास्वर (for °भासुर). — 39) G2.3 om. 4^{39} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सप्तमहाभाग; K7 D4.5.9 T2 G1.6 M5 सप्तमहाभास्वर; T1 तप्तमहास्वर; M1.6.7 सप्तास्वर (for सप्तमहाभासुर). — 40) G3 om. 4^{40} (cf. v. l. 4^{32}). K1 यम्य; G2 धाम (for याम्य).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 41) G3 om. 4^{41} (cf. v. l. 4^{32}). G2 महाधाम (for °याम्य). — 42) G2.3 om. 4^{42} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). K1.2 संज्ञ । असंज्ञ; K4 सज्ज । असंज्ञ; K7 असंज्ञासंज्ञ (for संज्ञासंज्ञ). — 43) G3 om. 4^{43} (cf. v. l. 4^{32}). D8 रुषित; T1 तुष्टित; M1 तृषित (for तु°). — 44) Da4 Ds2 G3 om. 4^{44} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). D8 महारुषित; T1 °तुष्टित (for °तुषित). — After 4^{44}, K1 ins ह्यनंदन. — 45) K1.7 G2.3 om. 4^{45} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). K6 B0.6 7.9 Dn1.n4 D2.3.8 प्रमर्दन; Da4 प्रमर्दिन् (for °तर्दन). — 46) K1 B9 T1 G3.6 om. 4^{46} (for G3, cf. v. l. 4^{32}). K2 परिनिंदित; K4 परिनंदित; Ds1 G1 M1.5 (*inf. lin.*) Cs (gloss : सर्वत्र स्तुत) °कीर्तित, D4 °मित; G2 °वृत्त (for °निर्मित). — 47) G3 om. 4^{47} (cf. v. l. 4^{32}). K1.2.4 D3 T2 G1.2.6 read 4^{47} twice — After 4^{47}, Dn1 Ds D2.3.8 ins अपरिनिन्दित । अपरिमित. — 48) K6.7 B6.7 Da3 a4 D4 9 T1 G3 M1.5–7 om 4^{48} (for G3, cf. v l. 4^{32}) K1.4 अपरिनंदित; K2 °निर्दित (for °निर्मित). — After 4^{48}, K2 ins. वश; K4 Dn4 ins अपरिमित; K6 B0.8 Dn1 n4 D2.8 ins अवशवर्तिन; Cn ins वशवर्तिन् [= 4^{47}]. — 49) D3 reads 4^{49} twice — 50) Da4 Ds2 T2 G1 M1.5.6 om. 4^{50}; G3 om 4^{50}–4^{52}.

D7 missing (cf. v. l. 1). — 51) G3 om. 4^{51} (cf. v. l 4^{50}). Da4 यज्ञसंभवं; G1 M1.5.6 महायज्ञसंभव (for यज्ञसंभव). — 52) B6 om. 4^{52}–4^{53}. D5 G3 om. 4^{52} (for G3, cf. v. l. 4^{50}). D4 यज्ञयाने (for °योने). — 53) B6 om. 4^{43} (cf. v. l. 4^{52}). — After 4^{53}, G2 ins. यज्ञसूदन । यज्ञसाधन । यज्ञसांख्ययोग. — 54) G2 om. 4^{54}–4^{65}. — 55) G2 om. 55 (cf. v. l. 4^{54}). M6.7 om. 4^{55}–4^{56}. K7 D4 यज्ञसुत; B6 (marg. as in text) °तत; M1 °संस्तुत (for °स्तुत). — 56) G2 M1.6.7 om. 4^{56} (for G2 M6.7, cf. v. l. 4^{54}, 4^{55}). Dn1 यज्ञभाग (for यज्ञभागहर). — 57) B6 G2 om. 4^{57} (for G2, cf. v. l. 4^{54}). K7 D4.5.9 पंचयज्ञवर; Da4 पंचधर; Dn1 D2.8 पंचयज्ञ; T2 पंचयज्ञहर; Cs पंचयज्ञसंस्तुत (for पञ्चयज्ञधर). — 58) G2 om. 4^{58} (cf. v. l. 4^{54}). B6 पंचकर्तृते; B7.9 Da3.

यज्ञहृदय । ५४ । यज्ञस्तुत । ५५ । यज्ञभागहर । ५६ । पञ्चयज्ञधर । ५७ । पञ्चकालकर्तृगते । ५८ । पञ्चरात्रिक । ५९ । वैकुण्ठ । ६० ॥

अपराजित । ६१ । मानसिक । ६२ । परमस्वामिन् । ६३ । सुस्नात । ६४ । हंस । ६५ । परमहंस । ६६ । परमयाज्ञिक । ६७ । सांख्ययोग । ६८ । अमृतेशय । ६९ । हिरण्येशय । ७० ॥

वेदेशय । ७१ । कुशेशय । ७२ । ब्रह्मेशय । ७३ । पद्मेशय । ७४ । विश्वेश्वर । ७५ । त्वं जगदन्वयः । ७६ । त्वं जगत्प्रकृतिः । ७७ । तवाग्निरास्यम् । ७८ । वडवामुखोऽग्निः । ७९ । त्वमाहुतिः । ८० ॥

त्वं सारथिः । ८१ । त्वं वषट्कारः । ८२ । त्वमोंकारः । ८३ । त्वं मनः । ८४ । त्वं चन्द्रमाः । ८५ । त्वं चक्षुराद्यम् । ८६ । त्वं सूर्यः । ८७ । त्वं दिशां

C. 12. 12864
B. 12. 339[8].4
K. 12. 346. 4

---

a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 पंचकालकर्तृपते; D4 सर्वकालकर्तृगते; G1 पंचकालकर्तृगत; M1. 6. 7 पंचयज्ञकालकर्तृगते (for पञ्चकालकर्तृगते). — 59) G2 om. 4^{59} (cf. v. l. 4^{54}). K4 पंचरात्रिके; B1 Ds D2–4. 8. 9 पांचरात्रिक (for पञ्च°). — 60) G2 om. 4^{60} (cf. v. l. 4^{54}).

D7 missing (cf. v. l. 1) — 61) G2 M1. 6. 7 om. 4^{61} (for G2, cf. v. l. 4^{54}). K6 अपराजितनाम; T1 G8 °जिता (for °जित). — After 4^{61}, K4. 7 D9 ins. तपो(K4 °पा)मय. — 62) K7 D4. 9 T2 G2 om. 4^{62} (for G2, cf. v. l. 4^{54}). K1. 2. 4 नावसिक; B3 (marg. as in text). 9 नाम°; Da3. a4 नाधमिक; Ds नामनामिक; D5 T1 G3. 6 M5 नावमिक; G1 अनावमिक (for मानसिक). — After 4^{62}, B0 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: नाम्नि नाम्नि विदित) Cs (gloss: आगमोक्त) ins. नामनामिक. — 63) T2 G2 om. 4^{63} (for G2, cf. v. l. 4^{54}). K3 परमंवासिन्; B0. 6. 7 (orig.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M7 परस्वामिन्; B7 (marg.) परस्वामिक (for परमस्वामिन्). — 64) T1 G2. 3. 6 om. 4^{64} (for G2, cf. v. l. 4^{54}). B3 T2 सु(T2 स्व)स्वात; Da4 हुस्ना*; M1. 5–7 सुस्नान (for °स्नात). — 65) G2 om. 4^{65} (cf. v. l. 4^{54}). — After 4^{65}, K6. 7 B3 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 Cn (gloss दण्डादिहीन) Cs (gloss: सारासारविवेकचतुर । महाहंसशब्देन जीवात्मा लक्ष्यते) ins. महाहंस. — 66) K1. 2. 4 B9 D5 G2 महाहंस (for परम°). — 67) T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 om. 4^{67}. K4 परमयाज्ञक; M5 °याज्ञिय (for °याज्ञिक). — 68) B8 om. 4^{68}; B9 reads it twice. K1 सांख्ययोगेशय; G2 यज्ञसांख्ययोग; M1. 5–7 सांख्ययोगग(M5 °न)त (for सांख्ययोग). — After 4^{68}, K4 ins. अमूर्ते; K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. सांख्यमूर्ते. — 69) B1 om. 4^{69}–4^{70}. G1 अमृतशय (for अमृते°). — After 4^{69}, D8 reads 4^{72}. — 70) K7 B1 D8. 9 om. 4^{70} (for B1, cf. v. l. 4^{69}). Da4 M5 हिरण्यशय (for °ण्येशय). — After 4^{70}, K6 reads कुशे(K3 °वे)शय [= 4^{72}].

D7 missing (cf. v. l. 1). — 71) K1. 2. 4 D2. 8 om. 4^{71}. K6. 7 B0. 6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D3. 4. 9 T1 G2. 3 Cn (gloss: देवाः इन्द्रियाणि) देवेशय (for वेदे°). — After 4^{71}, T1 G3. 6 ins. तृणेशय. — 72) G2 om. 4^{72}–4^{73}. D5 M1. 6. 7 om. 4^{72}. K6 reads 4^{72} after 4^{70}; D8, after 4^{69}. B8 transp. 4^{72} and 4^{73}. — 73) K7 om. 4^{73}–4^{75}. Ds1 D4. 9 T1 G2. 3. 6 om. 4^{73} (for G2, cf. v. l. 4^{72}). B8 transp. 4^{72} and 4^{73}. K1 Cs (gloss: प्रकृतौ विद्यमान) ब्रह्मशय (for ब्रह्मे°). — 74) K7 Dn4 om. 4^{74} (for K7, cf. v. l. 4^{73}). K1 पदेशय; B0 पद्मेश (for पद्मेशय). — 75) K7 B6. 7 Da3. a4 D4. 5. 9 M1. 5–7 om. 4^{75} (for K7, cf. v. l. 4^{73}). K4 विश्वंभर (for विश्वेश्वर). — After 4^{75}, K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: सर्वतो गमनशीला सेना यस्य) ins. विष्वक्सेन. — 76) G2 om. 4^{76}. K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) D4. 5. 9 G1. 3. 6 त्वं जगन्मयः; B9 त्वं च जगदन्वयः; Da3. a4 त्वं जगदन्वयश्च; M5 त्वं जगद्जगदन्वयः (for त्वं जगदन्वयः). — After 4^{76}, B3. 9 ins. तस्य रूपस्य; Da3. a4 D5 ins. तवास्य रूपस्य. — 77) B6 om. 4^{77}–4^{78}; D5 om. 4^{77}. B9 त्वं च जगत्प्रकृतिः; G2 त्वं जगत्पतिः (for त्वं जगत्प्रकृतिः). — 78) B6. 9 Da3. a4 G2 om. 4^{78} (for B6, cf. v. l. 4^{77}). K1. 2 त्वमग्निराग्र्यं (K2 °स्यं); T2 तवाग्निरास्यः (for °रास्यम्). — 79) Da3. a4 G1 वडवामुखाग्निः (Da4 °ख्येग्नीः); D5 T G2. 3. 6 M1. 5–7 त्वं (G2 च; D5 M1. 5–7 om.) वडवा(T2 G2. 3. 6 वडवा)मुखा(D5 °खो)ग्निः (for वडवामुखोऽग्निः). — 80) T2 om. त्वम्; G2 सम् (for त्वम्). K4. 6 T2 आहुति (for °तिः).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 81) Ds2 om. 4^{81}. K1. 2 सारथिस्त्वं (by transp.). K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 om. त्वं. K6 सारथि; G2 रथी. — 83) K7 Dn1 Ds1 D9 G1. 3 om. 4^{83}. — 84) B9 om 4^{84}. K1. 2. 4. 6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5 T ins. after 4^{84}, त्वं तपः; B9 ins. it after 4^{83}. — 86) D4 चे (for त्वं). K1. 2 T G1–3. 6 M1 आद्यः; K4 B6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 8 Cs आज्यं; B7 आक्ष्यं; B9 आदित्यं (for आद्यम्). — 87) T2 om. 4^{87}. K6 तं (for त्वं). D9

C. 12. 12864
B. 12. 339[8]. 4
K. 12. 346. 4

गजः । ८८ । दिग्भानो । ८९ । हयशिरः । ९० ॥
प्रथमत्रिसौपर्ण । ९१ । पञ्चाग्ने । ९२ । त्रिणाचिकेत । ९३ । षडङ्गविधान । ९४ । प्राग्ज्योतिष । ९५ । ज्येष्ठसामग । ९६ । सामिकव्रतधर । ९७ । अथर्वशिरः । ९८ । पञ्चमहाकल्प । ९९ । फेनपाचार्य । १०० ॥
वालखिल्य । १०१ । वैखानस । १०२ । अभग्नयोग । १०३ । अभग्नपरिसंख्यान । १०४ । युगादे । १०५ । युगमध्य । १०६ । युगनिधन । १०७ । आखण्डल । १०८ । प्राचीनगर्भ । १०९ । कौशिक । ११० ॥
पुरुष्टुत । १११ । पुरुहूत । ११२ । विश्वरूप । ११३ । अनन्तगते । ११४ । अनन्तभोग । ११५ । अनन्त । ११६ [=६] । अनादे । ११७ । अमध्य । ११८ । अव्यक्तमध्य । ११९ । अव्यक्तनिधन । १२० ॥
व्रतावास । १२१ । समुद्राधिवास । १२२ । यशो-

G2 सूर्यं; M5 सूर्या (for सूर्यः). — 88) K1 Da3. a4 M7 om. त्वं. K6 Da3. a4 दिशो; T1 G3. 6 M5–7 दिशा (for दिशां). K1 जगः (by metathesis); K6 गज; B0 जगत्; B7 Da3 जगती; Da4 जगति (for गजः) K7 दिग्मतंगजः; B6 त्वं दिशां पतिः; D5 दिग्गज; D9 त्वं मतंगजः. — 89) D4. 5 om. 4^{89}. K1. 4. 7 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 त्वं दिग्भारः (K4. 7 B0. 6. 7 Dn4 Ds D2. 3. 8. 9 °नो; Dn1 °नुः); D4 त्वं विदिग्; M7 दिग्भाम्रो (sic) (for दिग्भानो). — After 4^{89}, K4. 6 B0. 7–9 Dn1 D2. 3. 5. 8 T G1–3. 6 ins. विदिग्भानो (Dn1 °नुः). — 90) K1 हहशिरः (sic); Dn4 हयशिराः; D4 नानाहयशिरः; G2 भहरशिरः (sic); M1. 7 भयशिरः; M6 हयशिर (for हयशिरः).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 91) K6 B0 D8 प्रथमत्रिसौवर्ण; K7 °त्रिसुपर्णः B7 Dn1. n4 Ds1 °सौ(Dn1 °सु)पर्णो; D2. 8 °त्रिसुवर्णौ (for °त्रिसौपर्ण). K1. 4 B6. 9 Da3. a4 D5 T2 G1 M1. 5–7 -त्रिसौप(G1 °व)र्णध(Da4 °धा)र (B7 °रः); K2 -त्रिसौपरधर; D4. 9 T1 G3 -त्रिसुपर्णध(T1 G3 °धा)र. G6 परमत्रिसुपर्णधर. — After 4^{91}, K6. 7 B0 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. वर्णधर (K7 B0 Dn1. n4 Ds D2. 8 °रः); T G2. 6 ऋकचर (sic). — 92) K7 D2 om. 4^{92}. G3 पंचाग्ने (for पञ्चाग्ने). — 93) K1 T2 G1 M1. 5–7 त्रिनाचिकेत; K2. 4 °वाचिकेत; D4 तृणाचिकेत; D9 तृणाचिकेत (for त्रिणा°). — 94) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs (gloss: वेदाङ्गानां रक्षक) षडंगनिधान (for षडङ्गवि°). — 95) K7 B6. 7 Da3. a4 D4. 9 om. 4^{95}. K1. 2. 4 प्राग्ज्योतिष्क (for °तिष). — 96) T1 om. 4^{96}–4^{97}. K6 ज्येष्ठस्यामिक; K7 Da3 D4. 9 प्राग्ज्येष्ठपाम(Da3 °मास)ग; B6. 7 M1. 5–7 प्रा(M1. 5–7 वा)ग्ज्येष्ठ; Da4 प्राग्ज्येष्ठमासिक (for ज्येष्ठसामग). — 97) D4 om. 4^{97}–4^{103}. D5. 9 T G3. 6 om. 4^{97} (for T1, cf. v. l. 4^{96}). K1. 2. 4. 6. 7 B0. 8 Da3. a4 om. सामिक. B6 Cp मासिक-; B9 सामासि- (for सामिक-). Ds1 G1 -व्रतचर (for °धर). G2 सामजंगमचर; M5. 6 सामगव्रतधर; M7 सामगप्रकार. — 98) D4 om. 4^{98} (cf. v. l. 4^{97}). K4. 6. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अथर्वशिराः; M1. 5–7 अथर्वांगिरस (for अथर्वशिरः). — 99) D4 om. 4^{99} (cf. v. l. 4^{97}). K6 Da3. a4 पंचकल्प (for पञ्चमहाकल्प). — 100) D4 om. 4^{100} (cf. v. l. 4^{97}). K2 फेनचापार्य; Ds1 फेणापाचार्य; G1 फेनपवपा°; M1. 6. 7 वेनपा° (for फेनपा°).

D7 resumes with 4^{102}. — 101) D4 om. 4^{101} (cf. v. l. 4^{97}). K1 वाल्याखिल्य; K2 M1. 5–7 बाल°; K4 Da3. a4 Ds1 D2. 3 वालि° (for वाल°). — 102) D4 om. 4^{102} (cf. v. l. 4^{97}). Da4 वैख्यानस; Dn4 वैश्वानर (for वैखानस). — 103) D4 om. 4^{103} (cf. v. l. 4^{97}). B8 भग्नयोग (for अभग्न°). — 104) K4 भग्नपरिसंख्यान; K7 अभग्नपरिसंख्यात; D5 संख्यानक; M5 परिसंख्यान (for अभग्नपरि°). — 105) B9 om. 4^{105}–4^{107}. K2 युगाद; Dn4 युगादि- (for °दे). — 106) B9 Da4 om. 4^{106} (for B9, cf. v. l. 4^{105}). — 107) B9 Da4 om. 4^{107} (for B9, cf. v. l. 4^{105}). K2. 4 Da3 Dn1 Ds2 D2 M1. 6 युगनिधान (for °निधन). — 108) G6 अखंडल; M1 आखल; M7 आखन (for आखण्डल).

111) B7 G2 om. 4^{111}; D4 reads it twice. D7 विश्वस्तुत (for पुरुष्टुत). — 112) K7 D2. 4. 9 om. 4^{112}. — After 4^{112}, K2 ins. विश्वमुहूर्त; B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. विश्वकृत्; D7 परिष्कृत; D7 (cont.) T G1. 3. 6 विश्वहुत । विश्वस्तुत; G2 विश्वस्तुत. — After 4^{113}, D7 G1. 3. 6 ins. विश्वसृ(G1 °स्मृ)त; T विश्वहृत; G2 विश्वभ्रांत. — After 4^{114}, M1. 6. 7 ins. अनन्त [= 4^{6}]; M1 अनन्तादे. — 115) M1 om. 4^{115}. — After 4^{115}, M5 ins. अनन्तनामे. — 116) [= 4^{6}] K6 B7 Da3. a4 D5. 7 T G1. 2. 6 M5 om. 4^{116}; K1. 2. 4. 7 B0. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 4. 7 (first time missing). 8. 9 G3 M1. 6. 7 read it here second time. M5 om. 4^{116}–4^{117}. After 4^{116}, M6. 7 ins. अनन्तादे. — 117) M1. 5–7 om. 4^{117} (for M5, cf. v. l. 4^{116}). K1 B8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 अनादिमध्य; K2. 7 B9 अनादि; Ds1 आनादे

वास । १२३ । तपोवास । १२४ । लक्ष्म्यावास । १२५ । विद्यावास । १२६ । कीर्त्यावास । १२७ । श्रीवास । १२८ । सर्वावास । १२९ । वासुदेव । १३० ॥

सर्वच्छन्दक । १३१ । हरिहय । १३२ । हरिमेध । १३३ । महायज्ञभागहर । १३४ । वरप्रद । १३५ [= १५७] ।

यमनियममहानियमकृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रसर्वकृच्छ्रनियमधर । १३६ । निवृत्तधर्मप्रवचनगते । १३७ । प्रवृत्तवेदक्रिय । १३८ । अज । १३९ । सर्वगते । १४० ॥

सर्वदर्शिन् । १४१ । अग्राह्य । १४२ । अचल । १४३ । महाविभूते । १४४ । माहात्म्यशरीर । १४५ । पवित्र । C. 12. 12864 B. 12. 339(c).4 K. 12. 346. 4

(for अनादे). — 119) K1.7 Bo.7 Da4 Ds2 D7 G2 M5.6 om. 4^{119}. — 120) Ds1 om. 4^{120}. D5 G1 अव्यक्तनिधा(G1 °दा)न (for °निधन).

121) K1.6 B6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 M1.6.7 व्रतवास; K7 D4.9 व्रताधि° (for व्रता°). — 122) K7 om. 4^{122}. M7 समुद्राधिवास (for °धिवास). — After 4^{122}, K1.2.4 ins. योगवास. — 123) K1.2.4 om. 4^{123}–4^{124}; K6 om. 4^{123}. B9 यशावास; M1.5–7 यशोधिवास (for यशोवास). — 124) K1.2.4 G6 om. 4^{124} (for K1.2.4, cf. v. l. 4^{123}). K7 om. 4^{124}–4^{125}. D5 तपोभिवास; M1.6 °निवास; M5.7 °धिवास (for तपोवास). — After 4^{124}, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.5.8.9 T2 G1 M7 ins. दमा(Da4 °मो)वास; M6 ins. दमाधिवास । दिवोधिवास. — 125) K7 D4.9 om. 4^{125} (for K7, cf. v. l. 4^{124}). K6 B6 Dn4 T2 लक्ष्मीवास (for लक्ष्म्यावास). — After 4^{125}, D5 ins. कान्त्यावास; D7 गीतावास । कान्त्यावास. — 126) B6 om. 4^{126}; K7 reads it twice. D7 om. 4^{126}–4^{129}. M5 विद्याधिलक्ष्म्यावास (for विद्यावास). — After 4^{126}, K7 D4.9 ins. शर्मवास । कान्त्यावास. — 127) K7 D4.7.9 om. 4^{127} (for D7, cf. v. l. 4^{126}). M1.6.7 om. 4^{127}–4^{128}. T2 G1 कीर्तिवास (for कीर्त्यावास). — After 4^{127}, B6.8.9 Da3.a4 T G1.2 ins. कान्त्यावास. — 128) Bo D7 M1.6.7 om. 4^{128} (for D7 M1.6.7, cf. v. l. 4^{126}, 4^{127}). B8 स्त्रीवास; T1 G3.6 श्रियावास; G1 श्रीनिवास (for श्रीवास). — After 4^{128}, T2 G1.3.6 ins. श्री(G1 श्रीह्री)निवास. — 129) K6 D7 om. 4^{129} (for D7, cf. v. l. 4^{126}). B6 दुर्वावास (for सर्वा°). — 130) K1 वसुदेव (for वासु°). — After 4^{130}, D7 ins. सर्वदेवगत; T2 सर्ववांछागत.

131) D7 om. 4^{131}. K1.2.4 सर्वच्छंदोग; K7 D4.9 °च्छंदग; Dn4 °च्छेदक; Ds1 °च्छंदकः; T1 G1–3.6 °च्छंदोगते; T2 °वांछाछंदगत; M1.5–7 °च्छंदगते (for °च्छन्दक). — After 4^{131}, G2 ins. हरि हरि जीव । हरि मे यज्ञ । महाभाग । भव रतिप्रद. — 132) G2 om. 4^{132}–4^{134}. Ds1 D7 om. 4^{132}. T1 G3.6 हरिहर; G1 हरिभय (for °हय). — After 4^{132}, T2 G1.3.6 ins. हरि जीव. — 133) G2 om. 4^{133} (cf. v. l. 4^{132}). K6 B6 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 read 4^{133} twice. K1 हयमेध; K2 मेधहय; D7 हरिमेय (for °मेध). — After 4^{133}, K7 Da4 ins. सुखप्रद । धनप्रद; T1 G6 यज्ञमहाभागहर । वरप्रद. — 134) D7 T1 G3.6 om. 4^{134} (for G2, cf. v. l. 4^{132}). K1 यज्ञाभागहर; K2.4 D5.9 M5.7 यज्ञभागहर; K7 यज्ञनागहर; D4 यज्ञभगहर; T2 G1.3 यज्ञमहाभागहर; M1.6 यज्ञयज्ञभागहर (for महायज्ञभागहर). — After 4^{134}, K6 Bo Da3 Dn1.n4 Ds2 D8 ins. सुखप्रद । धनप्रद; B7 हरिमेध । धनप्रद; B8 मेधाहर; Ds1 सुखप्रद. — 135) [= 4^{157}]. K4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.5.7.8 T2 G1 M1.5.7 read 4^{135} second time as 4^{157}. D8 सुखप्रद; T1 हरवरप्रद (for वरप्रद). — After 4^{135}, B8 ins. सुखप्रद; D2 धनप्रद. — 136) K6 T1 G3.6 om. यम. K1.2 om. महानियम. D3 om. महाकृच्छ्र. Da4 om. सर्वकृच्छ्र. G2 om. धर. Ds2 ins. महाव्रत before महानियम. Ds1 -महाव्रत- (for -महानियम-). D7 -कृच्छ्रादिकृच्छ्र-; G2 -कृच्छ्राकृच्छ्र- (for -कृच्छ्रातिकृच्छ्र-). D2 -सर्वकृच्छ्र- (for -महाकृच्छ्र-). B9 reads सर्वकृच्छ्र twice. M1.6.7 -महासर्वकृच्छ्रकृच्छ्र- (sic) (for -महाकृच्छ्रसर्वकृच्छ्र-). K7 D4.9 -सर्वनियमपर; B8 -सर्वनियमधर. — After 4^{136}, B9 ins. निवृत्तधव. — 137) Bo.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.8.9 निवृ(Da3 Dn1 °वृ)त्तधर्म(Da3 Dn1 D8 °श्रम)प्रवचनगत (Da3 Dn1 °ते); B9 निवृत्तधर्मनगते (sic); Da4 M1.6.7 निवृ(M1.6.7 °वृ)त्तकर्मप्रवचनगते; D5 प्रवृत्तधर्मप्रवचनगते; D7 T1 G1.3.6 निवृत्तिधर्मप्रवचनभागे (T1 G1.3.6 °गते); G2 निवृत्तधर्मप्रवचनगौर (for °गते). — After 4^{137}, K4 Dn1.n4 D8 ins. पृश्निगर्भ. — 138) Da4 om. प्रवृत्त. Dn1.n4 वृत्त-; G1 प्रवृत्ति- (for प्रवृत्त-). K7 D4.9 प्रवृत्तपदक्रमक्रिय- (for प्रवृत्तवेदक्रिय). T2 -श्रय (for -क्रिय). G2 वव्रते देवंक्रिय. — 139) D7 T1 om. 4^{139}. — 140) K1.7 D4.9 T G1–3.6 सर्वगत; K2 गर्वगत.

141) Da3.a4 om. 4^{141}. K7 D4.9 सर्वदर्सन् (sic). — 142) K2 आग्राह्य; B8 अग्रग्राह्य (for अग्राह्य). — 143) Da4 आचल; Ds1 चल (for अचल). — 144) D5 महाभूत (for °विभूते). — 145) K2 Dn1 D2–5 महात्म्यशरीर; K6 Da4 मा(Da4 म)हात्म°; K7 B9 महात्मा°; G2 मोहात्म° (for माहात्म्य°). — 146) B8.9 पवित्रपवित्र (for पवित्र). — 147) K7 Da4 G2 om.

C. 12. 12884
B. 12. 339[8]. 4
K. 12. 346. 4

१४६ | महापवित्र । १४७ | हिरण्मय । १४८ | बृहत् । १४९ | अप्रतर्क्य । १५० ||
अविज्ञेय । १५१ | ब्रह्माग्र्य । १५२ | प्रजासर्गकर । १५३ | प्रजानिधनकर । १५४ | महामायाधर । १५५ | चित्रशिखण्डिन् । १५६ | वरप्रद । १५७ [=१३५] | पुरोडाशभागहर । १५८ | गताध्वन् । १५९ | छिन्नतृष्ण । १६० ||
छिन्नसंशय । १६१ | सर्वतोनिवृत्त । १६२ | ब्राह्मणरूप । १६३ | ब्राह्मणप्रिय । १६४ | विश्वमूर्ते । १६५ | महामूर्ते । १६६ | बान्धव । १६७ | भक्तवत्सल । १६८ | ब्रह्मण्यदेव । १६९ | भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुः । १७० | एकान्तदर्शनाय नमो नमः । १७१ || ४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

4^{147}. D5 om. 4^{147}–4^{154}. — ^{148}) D5 om. 4^{148} (cf. v. l. 4^{147}). K4. 7 B6–9 Da3 Dn4 D2. 8 हिरण्यमय (for हिरण्मय). — After 4^{148}, G2 ins. ब्रह्मव्रतकृत्य. — ^{149}) Da3. a4 D5 T1 G2. 3. 6 om. 4^{149} (for D5, cf. v. l. 4^{147}). D7 ब्रह्म; T2 बृहन्; G1 M5 ब्रह्मन् (for बृहत्). — ^{150}) D5 G2 om. 4^{150} (for D5, cf. v. l. 4^{147}). K1 अप्रतार्क्य; K7 D4. 9 अतर्क्य (for अप्रतर्क्य). — After 4^{150}, M1. 7 ins. प्रश्नगर्भ.

^{151}) D5 M1 om. 4^{151} (for D5, cf. v. l. 4^{147}). — After 4^{151}, B6. 7 D7 T G2. 3. 6 M5. 6 ins. पृश्निगर्भ. — ^{152}) D5. 7 om. 4^{152} (for D5, cf. v. l. 4^{147}). K2 त्वमग्र्यः; K7 ब्रह्मग्र्यः; D2 ब्रह्माग्र्यः; G2 ब्रह्माद्य (for °ग्र्य). — ^{153}) D5 om. 4^{153} (cf. v. l. 4^{147}). K1 reads 4^{153} twice. D7 ब्रह्मादिप्रजासर्गकर; G2 प्रजासर्ग (for प्रजासर्गकर). — ^{154}) K1 om. 4^{154}–4^{158}. B9 D5 om. 4^{154} (for D5, cf. v. l. 4^{147}). — ^{155}) K1 om. 4^{155} (cf. v. l. 4^{154}). B0. 7 T1 महामयाधर; T2 महामाय*क; G1 महामायधरः G2 मायाधार (for महामायाधर). — ^{156}) K1 M6 om. 4^{156} (for K1, cf. v. l. 4^{154}). K2 M1. 7 चित्रशिखंडा (M1. 7 °ड); K7 D4. 7 T G1. 2 M5 °शिखंडि; Dn4 विप्रशिखंडिन् (for चित्रशिखण्डिन्). — After 4^{156}, Da4 ins. वरचित्रशिखण्डिन्. — ^{157}) K1. 2 D8 D9 om. 4^{157} (for K1, cf. v. l. 4^{154}). For the first occurrence of 4^{157} in K4. 6. 7 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5. 7, cf. v. l. 4^{135}. M6 धरप्रद (for वर°). — ^{158}) K1 om. 4^{158} (cf. v. l. 4^{154}). Da4 सुभागहर; D7 G2 पुरोडाशभाग (for °भागहर). — ^{159}) K2. 4 B0. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 D2 3. 8 गताध्वर; K6 M1. 6. 7 गताख्व (K6 °स्वन्); D5 गताध्व; D7 चिरगताध्वान; G2 गतध्वन् (for गताध्वन्). — After 4^{159}, D7 T1 G3. 6 ins. अ(D7 वि)तृष्णः; G2 सर्व । सर्वेश । सर्वभग । ब्रह्मभूतप्रिय. — ^{160}) G2 om. 4^{160}–4^{163}. D7 T1 G3. 6 om. 4^{160}. K6 छिन्नदृष्ट (for °तृष्ण).

^{161}) G2 om. 4^{161} (cf. v. l. 4^{160}). Da4 om. छिन्न. K6 छिन्नदृष्ट; D7 T2 छिन्नसर्वसंशय (for छिन्नसंशय). — ^{162}) G2 om. 4^{162} (cf v. l. 4^{160}). Dn1. n4 Ds1 D2. 3 8 सर्वतोवृत्त; Ds2 सर्वतोवृत्तरूप (for सर्वतोनिवृत्त). — After 4^{162}, K4 ins. निवृत्त; B0 निवृत्तरूप. — ^{163}) D5 G2 om. 4^{163} (for G2, cf. v l 4^{160}). M5 ब्राह्मणरूपधर (for ब्राह्मणरूप). — After 4^{163}, B8 ins. ब्रह्मरूप । ब्राह्मणव्रत; Dn1 n4 Ds1 D2 3. 8 निवृत्तरूप. — ^{164}) G2 ब्रह्मभूतप्रिय (for ब्राह्मणप्रिय). — After 4^{164}, B9 ins. पवित्र. — ^{166}) B9 T om. 4^{166}. M1. 6. 7 सर्वमूर्ते (for महा°). — After 4^{166}, B8 ins पवित्र. — ^{169}) K7 D4. 9 ब्राह्मणो देवः T G1–3. 6 ब्रह्मण्यदेवेश (for ब्रह्मण्यदेव). — After 4^{169}, T2 G2 ins. देव; G1 देवर्षे. — ^{170}) T1 G3. 6 देवभक्तो (for भक्तो). K1 ह्री ती (sic); K2 ह्येतां; Dn4 [ऽ]हं त्वा; D4. 9 [ऽ]हं हि; M7 [ऽ]हं त्वं (for [ऽ]हं त्वां). K2 दिग्मक्षर् (sic) (for दिदृक्षुः). G2 भक्तेह अहंद्रक्षुः (sic). — ^{171}) K6 Da3 om. 4^{171}. M1. 6. 7 एकाग्रदर्शनाय (for एकान्त°). K7 D4. 5. 9 M1. 5–7 इति नमो नमः; Da4 शक्तितः; T G1. 3. 6 इत्यों नमः; G2 एकोनं (for नमो नमः). K1. 2 दर्शनायेभ्यो नमः (for एकान्तदर्शनाय नमो नमः).

Colophon. Ś1 V1 D6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 M5 नारायणीये महापुरुषस्तवः; K4 नारायणाय महापुरुषस्तवः; K7 D4. 9 नरनारायणीयं; B0. 8 Dn4 Ds1 D2. 8 M1. 6 7 महापुरुषस्तवः; D5 T2 नारायणीयं; T1 G6 नारायणीये श्वेतद्वीपगतनारदस्तोत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 G1 162; B8 265; Dn1 G3 164; Ds1 160; Ds2 T1 G6 163; T2 176; G2 194; M1. 6. 7 159; M5 195. — *Name no.* : Dn1 200; Dn4 196; D8 192.

३२६

भीष्म उवाच ।
एवं स्तुतः स भगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ १
किंचिच्चन्द्रविशुद्धात्मा किंचिच्चन्द्राद्विशेषवान् ।
कृशानुवर्णः किंचिच्च किंचिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ २
शुकपत्रवर्णः किंचिच्च किंचित्स्फटिकसप्रभः ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३
प्रवालाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णः क्वचिद्बभौ ।
क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैडूर्यसदृशः क्वचित् ॥ ४
नीलवैडूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ५
एतान्वर्णान्बहुविधान्रूपे बिभ्रत्सनातनः ।
सहस्रनयनः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रपात् ॥ ६
सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ।

C. 12. 12870
B. 12. 341 [39]
K. 12 347. 7

326

This adhy is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283 15).

1 D5 om the ref. — a) K2. 4 D5 च (for स). — b) Dn4 D8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 C9 सत्यैश् (for तथ्यैश्). — After 1ab, D7 T G1–3. 6 read 16cd for the first time, repeating it in its proper place. — cd) K1. 2. 4 दर्शयामास मुनये रूपं तत्परमं हरिः.

2 G2 reads 2–5 after 9cd. — a) K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 M1 5–7 चंद्राद् (for चन्द्र-). — b) K6 चेंद्राद्; D7 T1 G1–3 6 चंद्र- (for चन्द्राद्). — c) Da4 कृत्वानुवर्णा; M1. 6. 7 कृशानुवर्णं (for कृशानुवर्णः). G2 किंचित्कृशानुवद्वर्णं. — d) K2 om. (hapl.) किंचि. K1. 2. 4 कृष्णाकृतिः; K6 दृष्ट्या°; Da4 धिष्ण्यागतिः; D8 °कृतिं (for °कृतिः). K7 D4. 5. 7. 9 किंचिद्धिष्ण्यसमप्रभः (D4 °पः; D5 °भुः); T G1. 3. 6 किंचिद्धिष्ण्याकृतिप्रभः; G2 °ध्यज्याकृतिप्रभः; M1. 6. 7 °द्धिष्ण्यवदीक्ष्यते; M5 °ष्ण्येव लक्ष्यते. ❀ C9: धिष्ण्यं, नक्षत्रम् । ❀

3 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. — a) Hypermetric. K2 शुकपुत्र- (for °पत्र-). M7 -पर्णः (for -वर्णः). K1. 2. 4 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 -निभः किंचित् (for -वर्णः किंचिच्च). D5 शुकवर्णप्रभः किंचित्; D7 G2 शुक (G2 °कु) वर्णत्रिवर्णश्च. — b) B9 Dn4 M1. 6 स्फाटिक- (for स्फ°). K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G1–3. 6 -संनिभः (for -सप्रभः). K6 B6. 7 Da3. a4 किंचिच्च स्फटिकप्रभः (B7 Da4 °भुः); D7 °द्धिष्ण्यसमप्रभः. — T2 G1 om. (hapl.) 3c–5b. — c) B9 Da4 -चयः (for -चय-). — d) D8 जातरूप्य- (for °रूप-). D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 -निभः; D8 -प्रभा (for -प्रभः). ❀ C9: जातरूप्यं, संसर्गरहितम् । ❀

4 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. T2 G1 om. 4 (cf v. l. 3). — a) K7 प्रवालांकुल-; Dn4 प्रभालांकुर-; D5 प्रवरांकुर-; G2 M1. 5–7 प्रवालां° (for प्रवालाङ्कुर-). Da4 -वर्णाश्च; D4. 5. 9 -वर्णाभः (for -वर्णश्च). — b) Bo. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 तथा क्वचित्; D8 तथैव च (for क्वचिद्बभौ). K1. 2. 4 श्वेतवर्णनिभः क्वचित्. — K2. 4 om. (hapl.) 4c–5b. — c) K7 D4. 9 किंचित् (for क्वचित्). Dn1 सुपर्ण-; G2 सौवर्ण-; M1 स्वर्ण-; M7 स्ववर्ण- (for सु°). — d) K6 D4. 9 C4 (gloss: मसारो, मरकतमणिः) म (K7 सु)-सारसदृशः; K7 lacuna; Bo. 6–9 Ds1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°). D7 T1 G3. 6 -सदृशच्छविः (for °शः क्वचित्).

5 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. K2. 4 T2 G1 om. 5ab (cf. v. l. 4, 3). — a) Bo. 6–9 Ds1 -वैदूर्य- (for -वैडूर्य-). K1 -संकाश; K7 D4. 5. 9 -वर्णाभ; Da4 -सदृशम् (for °श). — b) B8 -प्रभः (for -निभः). — M1 om (hapl.) 5cd. — c) K1 -कंठ- (for -ग्रीव-). K2. 4 मयूरवर्णकंठाभो; T2 G1 क्वचिन्मयूरग्रीवाभो. — d) Ds1 मुक्तहार- (for मुक्ताहार-). K4 -निभप्रभः (for -निभः क्वचित्). — After 5, K7 reads 7cd for the first time, repeating it in its proper place.

6 a) K1 एतद्- (for एतान्). K2 बलान् (for वर्णान्). K4 बहुविधा (for °विधान्). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 एतान्बहुविधान्वर्णा (Da4 °रूपा)न्. — b) K1 B9 Ds1 D8 (before corr.). 5 T2 रूपैद्; K2. 4 पूर्वो; K6 Bo. 6–9 Da3 रूपान्; K7 Dn1 Ds1 D2. 4. 9 रूपं; Da4 वर्णान् (for रूपे). Dn1 बिभ्रन्.

C.12.12871 B.12.340[39].7 K.12.347.7

ॐकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयाम् ॥ ७
शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदोद्गतं वसु ।
आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥ ८
वेदीं कमण्डलुं दर्भान्मणिरूपानथोपलान् ।
अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम् ।
धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ९
तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।
वाग्यतः प्रयतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ।
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ १०
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ ११
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।
ऋते ह्येकान्तिकश्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिको मतः ॥ १२
ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ।

K7 D4.5.9 सनातनं; Da3.a4 °तनान् (for °तनः). — D7 repeats 6c–7b after 16ab. — c) T2 G1 M7 -नयन- (for -नयनः). — d) K1.2.4 शतशीर्षा; K6 Da4 °शीर्ष- (for °शीर्षः).

7 For the repetition in D7, cf. v. l. 6. — a) G2 सहस्रादग्रबाहुश्च. — b) G1 अव्यक्तम् (for अव्यक्त). D4.5.9 T G2.3.6 M1.5–7 इव (for इति). K1.2.4 तथाव्यक्त इति क्वचित्; D7 (second time) अव्यक्तो वै सहस्रदृक्. — K7 reads 7cd for the first time after 5. 7c is damaged in B7. — d) Ds1 सावित्री; G2 वापितं. K1.2.4.7 B7 D4.5.7.9 T2 G2 तदन्वयात्; Da4 °न्वया; Ds1 °न्वयीं; D8 °न्वयं; Cp (gloss: ॐकारसंबद्धाम्) °न्वयाम् (as in text).

8 b) M1 वसुः (for वसु). K1.2.4 वेदान्स चतुरो जगौ; K6 B0.6.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8.8 चतुर्वेदान्गिरन्वहून् (K6 °न्वसु; B6 [orig.].7 °न्वसुः; B6 [marg.] °न्वहु; Da3.a4 °न्वपु:); B8 (orig.) चतुर्वेदान्समुद्गिरन्; D5.7 चतुर्वेदगतं वपुः; G3 °दोगतं वसुः; M7 °दोद्गतः वसुः. ❀ C3: चतुर्वेदोद्गतं वसु, चतुर्वेदोदितरत्नभूतम्, आरण्यकमुपनिषदम् । ❀ —For 8ab, B9 subst.

826* उद्गिरंश्चतुरो वेदाञ्शे[? °न्सशे]षान्वसुधाधिप ।

— c) B1 आरण्यकौ; Dn4 °ण्यके (for °ण्यकं). D5.7 जगुर् (for जगौ). — d) Da4 हरी नारायणो बली.

9 a) K1.2.4 वेदं; Da4 Ds1 D8 वेदी; D7 T G1.3.6 M6.7 वेदिं; G2 वेदिर् (for वेदीं). K2.4 कमंडलं; Da4 °डलु (for कमण्डलुं). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कुशान् (for दर्भान्). — b) M1 मुनि- (for मणि-). K7 अथो कुशान्; T1 अथा स्रुचः; T2 G1.2 अथो स्रु(G2 ध्रु)वं; G3 अथो स्रुचं; G6 अथास्य च; M1.5–7 अथो नवान् (for अथोपलान्). K1.2.4 मणिरूपाण्यथो कु(K2 °थोक-; K4 °वोकु)शान्; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मणीनुपानहौ कुशान्; D5.7 मणिरूप्यांस्तथा कुशान्. — c) K7 D7.9 G2 M1.6 दंत- (for दण्ड-). — After 9cd, G2 reads 2–5. — f) K7 D4.9 स्वयं; Da4 सदा; D5 तथा (for तदा).

10 a) D5 om. (hapl.) प्रसन्नं. — b) B6 lacuna; B8 D3 M6 द्विजसत्तम. — B6 om. 10c–12d. — c) D7 T1 G2.3.6 आहूतः; T2 जुह्वतः (for वाग्यतः). K4 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 प्रणतो (for प्रयतो). — e) K1 [आ]नतं; K6 ततो; Dn4 नते (for नतं).

11 B6 om. 11 (cf. v. l. 10). Before 11, B0.7–9 Dn1.n4 Ds D2.8.8 ins. भगवानुवाच. K7 D4.5.9 transp. 11ab and 11cd. — a) B0 Dn4 द्विजश्च (for द्वितश्च). — c) K1.2 D5 इदं (for इमं). K1 शेषम् (for देशम्). — d) K2 -लालसः; K6 -मानसाः.

12 B6 om. 12 (cf. v. l. 10). — b) K1 lacuna; D8 तद् (for च). K7 द्रक्षति. Dn4 नरंद्रक्षति कश्चन (sic). ❀ Cn: ददृशिरे, ददृशुः । पदव्यत्ययः छान्दसः । ❀ — c) K1 ह्येकांतिनः; K2 D4.5.7–9 T1 G3.6 ह्येकांतिनः (K2 °तः); K4 B7.9 Ds2 D2.3 ह्येकांतिक-; T2 G1.2 M1.5–7 ह्ये(M5 स्वे)कांतिन- (for °तिक-). Da3 D4.9 G3.6 श्रेष्ठास्; Da4 D5.7 T श्रेष्ठांस् (for -श्रेष्ठात्). — d) D6 त्वां च; T2 स्वं च; M7 त्वं तु (for त्वं च). K1.2 त्वं च ह्येकांतिको (K2 °के) मतः; K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 त्वं (Da3.a4 त्वां) चैवैकांतिकोत्तम (K6 B0.7.9 Da3.a4 Dn4 Ds1 °मः); D8 °के मनः.

13 13ab partly damaged in B6. — a) K4 समेतास्; G1 ममैकास्; G2 ममैते (for °तास्). Da4 श्रेष्ठ-. — b) K1 जात- (for जाता). T2 दातधर्मग्रहा द्विजां (sic); G2 जाता धर्मभृतो द्विजाः. — c) K2.6 Da3 T2 G2.3 तांस्त्वं; D4 ताश्च; D7 तांस्त्वां (for

तास्त्वं भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥ १३
वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यमिहेच्छसि ।
प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥ १४

नारद उवाच ।

अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च ।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १५
वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ।
भगवान्विश्वदृक्सिंहः सर्वमूर्तिर्महाप्रभुः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिजम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद माचिरम् ॥ १७
इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति ॥ १८
सिद्धाश्चैते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोविनिर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ १९
न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च । C. 12. 12885 B. 12. 340(38). 2 K. 12. 347. 21

तास्त्वं). K1. 2 यजस्व (for भ°). — d) After साधय, D6 reads 15cd for the first time, repeating it in its proper place. K7 यथातथं; T2 यदागतं.

14 a) K4 वृशीथे (sic) (for वृणीष्व). K6 B7 Da3. a4 मत्तो (for विप्र). T G1-3. 6 वरं वृणीष्व विप्रेंद्र. — b) D5 वद (for मत्तस्). G1 त्वा (for त्वं). Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 M1. 5-7 यद् (for यम्). D4 इच्छति. K6 B7 Da3. a4 विप्रेह त्वं यदी(B7 Da4 °दि)च्छसि. — c) K7 संप्रसन्नोहं तवाद्येह (hypermetric); T G1-3. 6 M5 प्रसन्नो हि तवाद्याहं (G2 °स्मानं). — d) G2 अव्ययं. K1. 2. 4 विश्वमूर्तिध(K2 °र्तौ ध)रोव्ययः.

15 D5 reads 15cd for the first time after साधय (in 13d). — c) B9 तु (for वै). — d) T2 यद्दृष्टो (by transp.). K2 D7 भगवन्. T1 G2. 3. 6 दृष्टोसि भगवन्मया.

16 b) K6 यः (for यत्). M5 सनातन. — After 16ab, D7 repeats 6e-7b. D7 T G1-3. 6 read 16cd for the first time after 1ab. — c) B7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 भगवन् (for °वान्). B6 सर्वदृक्; D4. 9 M1. 5-7 विश्वकृत्; G1 (first time). 2 (both times) °सृक् (for °दृक्). D7 (first time) श्रीशः (for सिंहः). — d) K2. 6 Da4 -मूर्ति- (for -मूर्तिर्). K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7 (second time) महान्; B6 lacuna; D3 भवान् (for महा-). K1. 2. 4 D5 M1. 6 -प्रभः (for -प्रभुः). D7 T G1-3. 6 (all first time) सर्वमूर्तिमयः प्रभुः.

17 K1. 2. 4 D3 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. the ref. — a) D7 स (for सं-). D8 एवं संदर्शयन्नेव. — b) K2. 4. 7 Da3. a4 Dn4 D8 D2-5. 7-9 नारदं प(K7 D4. 9 पा)रमेष्ठिनं (K2 °तं; D5 °ना). — c) Ds2 D8 देवो (for भूयो).

18 a) Da3 D6. 7 M1. 5-7 ह्यतींद्रियाहारा; Dn4 ह्यनिं-द्रियाहारो. ❀ Cs : अनिन्द्रियाहाराः, वश्येन्द्रियत्वाद्विषयं न भुञ्जते इत्यर्थः । ❀ — b) K4 मद्भक्तः. K1. 2. 4 सूर्य- (for चन्द्र-). — c) G2 एकाग्रश्च. — d) K1. 7 D4. 9 मैषां; K2 मैव (for नैषां). K7 विप्रो; Ca (gloss : एकान्तध्यानभङ्गः) विघ्नो (as in text).

19 a) K1. 2 एते; K7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 ह्येते (for चैते). T1 G1. 3. 6 महाभाग (for °भागाः). — b) D7 G2 नराश्च; T G3. 6 नरा हि; G1 नराणि (for पुरा हि). K4 मतः (for ऽभवन्). K1. 2 नरा एकांतिनो मताः; K7 पुरा ह्येकांतिकोभवत्. — c) K7 तमोरजोविनिर्मुक्तो; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 °भिर्निर्मुक्ता; T G1-3. 6 °श्यां निर्मुक्ता. — d) T2 M1. 7 प्रवेक्ष्यति.

20 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 M1. 5-7 repeat 20-21 after 45ab; D7 T G1-3. 6 repeat the same after the second occurrence of 40ab. — a) D5 (first time) दृश्यं (for दृश्यश्च). Da4 चक्षुंषी; D5 (second time) चक्षुषां (for °षा). K2 D5. 7 M1. 5-7 (all second time) जीवो; K7 (second time) चैव (for योऽसौ). — b) K6 स्पृशन्; K7 (first time) स्पृशः; Da4 स्पर्श्यं; T2 G2 M1. 5-7 (all second time) स्पृश्य (for स्पृश्यः). K1 (both times). 2 (first time). 4 (both times) वा; M5 (first time) वै (for च). — c) D7 (second time) प्रेयश्च (for घ्रे°). K2 (second time) D5 (both times). 7 (second time) चापि (for चैव). K2 (both times) गंधे च (for गन्धेन). — d) K2 (both times) न रसेन च ([second time] वि-) वर्जितः.

21 For the repetition in K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20. — b) K1 D5 (both first time) गुणः. Dn4 ते (for तं). K1 (both times). 2 (first time). 4 (both times) संभवंति; K2

C. 12. 12885
B. 12. 340[39].21
K. 12. 347. 21

न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ॥ २०
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ।
यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २१
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ २२
द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।
पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २३
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ २४
पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ २५
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणानेतान्प्रचक्षते ।
एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ २६
एतान्गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते ।

(second time) तं भवंति (for तं भजन्ति). K2 (second time). 7 (both times) D8 D4. 5. 7. 9 (last four both times) हि; M1. 5-7 (all second time) मां (for वै). — c) K2 D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 (all second time) स हि (for यश्च). G2 (second time) साक्षात् (for साक्षी). — d) D5 (second time) कल्पते (for कथ्यते). T2 (second time) लोकस्वामीति कथ्यते.

22 G1 om. (hapl.) 22-23. — a) Da4 भूय (for भूत-). — c) Da4 नित्य- (for नित्यः). K6 वा (for च). — d) K2 निष्कलो (for निर्गुणो). T2 G2 M1. 5-7 निष्कलस्. ❀ Ca: निष्कलः, शब्दादिपञ्चगुणातीतः। ❀

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — ab) K1 Ds2 D5. 7 G3 M1. 5. 6 द्वि-; K4 द्विग् (for द्विर्). K7 D4. 9 transp. तत्त्वेभ्यः and ख्यातो यः. Dn4 वः; T2 G2 [ऽ]यं (for यः). — c) D9 निश्चयश् (for निष्क्रियश्). — After 23abc, D7 G2 read 26bc for the first time, repeating it in its proper place. — d) K7 D4. 5. 9 ज्ञाननिष्ठश्; G2 °दृष्टिश् (for °दृश्यश्). K2. 4 दृश्यते (for कथ्यते).

24 a) K1 भवंत्येह; G2 वदंतीह. — b) Dn4 युक्ता; M1. 6 मत्ता (for मुक्ता). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8 G2 -सत्तमाः; D9 -सत्तमः (for °म). — c) D5 transp. स and वासुदेवो.

25 a) K6 B6. 7. 9 यस्य (for पश्य). Ds2 दैवस्य (for दे°). Dn4 माहात्मो (for °त्म्यं). — b) K1 रानरः (sic); Da4 नारदः; G1 (sup. lin.) भारत (for नारद). — After 25ab, K6 B9 Da3. a4 Dn4 ins.:

827* न विदुर्मुनयश्चैव याथार्थ्यं मुनिपुंगव ।

[Dn4 om. न. Da3. a4 यथार्थं; Dn4 यथात्म्य (for याथार्थ्यं). Da3. a4 -पुंगवः.]

— For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. D5 (second time) om. 25cd. — c) Dn4 कर्मयोर् (for °भिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 (all second time) च (for यो). — d) K1 (first time) lacuna; K2 (first time) न लिप्यते; D5 (first time) लिप्यते न; G2 (first time) न लिप्येत (for °प्यति). Da4 (first time) कदा च नः. K1. 2. 4 G1 (all second time) न लिप्ये(K4 °प्ये)त न ब(K1 बु)ध्यते; Da3. a4 D7 (all second time) न लिप्यति न ब(Da4 बु)ध्यते; T G2. 3. 6 M1. 5-7 (all second time) न स लिप्यति नारद.

26 a) K1. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5-7 चेति; K2 चैति (for चैव). — D7 G2 read 26bc for the first time after 23abc. — b) K1. 2. 6. 7 B7 Da4 Ds1 प्रचक्ष्यते. — c) Bom. ed. यत्ते (for एते). Ds1 सर्वे (for सर्व-). B6. 7 Da3 एतैरेव (for एते सर्व-). M1. 6. 7 -शरीरे च (for °रेषु). — d) K6 Da3. a4 D8 च च(Da4 क)रंति; M1. 5-7 विरमंति (for विचरन्ति).

27 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. K2. 4 (both second time) om. 27ab. — a) K1 (first time). 2. 4 स (for तु). K1. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 (all second time) एताञ्ज्ञो(D5. 7 स ताञ्जी-; T2 एभिर्जी)वो गु(G2 °वगु)णान्भुंक्ते. — b) Ds1 नैभिः; D7 T G1-3. 6 (all first time) तैर्न (for नैभिः). K4 स युज्यते; D5 (first time) समुह्यते (for स भुज्यते). K1 G1 (both second time) न स्वैभिस्तुज्यते हि सः; K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 (all second time) न स्वैभिर्भुज्य(Da4 °भिर्युज्य-; D7 °भिः सज-; M1. 5-7 न स्वैति भुज्य)ते तु (D5 च) सः. — After the second occurrence of 27ab, K1. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 (all second time) ins.:

Tabular Conspectus

of Repeated Stanzas† in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7

(†25^{c}–46^{ab} – except 26, 27^{cd}, 31^{ef}, 35–42, 43^{ef}, 44–45)

K1 G1	K2. 4	K7 D4. 9	Da3	Da4	D5	D7	T1 G3. 6	T2	G2	M1 5–7
46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46
32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}		32^{ab}	32^{ab}
32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}
33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ab}
33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}		25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*
27^{ab}		27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
828*		828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*
		829*								
28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}
		28^{cd}			28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}
29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}		29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}
		830*					830*	830*	830*	
29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}		29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}			30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	
30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}
831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*
43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}		43^{abcd}
31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	

[*N. B.* — For a third repetition of 29^{c}–30^{b}, 31^{ab} and 31^{abcd}, cf. v. l. 95]

12. 12692
12. 343(38) 1. 78
12. 347 28

निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २७
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २८
खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ।
मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ २९
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयते ।
नास्ति तस्मात्परतरं पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ ३०
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

828* पश्य जीवस्य माहात्म्यं य एवं गुणभोजकः ।
ईषल्लघुपरिक्रान्तो न गुणास्तस्य भोजकाः ।

[(L. 1) D5 G3 -भोजकाः. — Da3. a4 D5 om. line 2. — (L. 2) K1 G1 M1. 5-7 एष (for ईषल्). D7 ईषल्लघुतरः सैव; T2 °ल्पपरिक्रांतो; G3 °घुरिवात्यंतो (for the prior half).]

— K7 D4. 9 (all second time) cont.:

829* सर्वस्थः सर्वगो विश्वं गुणभुङ्निर्गुणोऽपि च ।
भोज्योऽहं भोजको भोक्ता पक्ताहं जठरेऽनलः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नं पृथक्कर्म पृथक्सुखम् ।
प्रकृतिस्थोऽवतिष्ठामि न च तिष्ठामि मूर्तिमान् ।
प्राणापानप्रवारेण शरीरं प्राप्य विष्ठितः । [5]
अहमेव हि जंतूनां निमेषोन्मेषकृद्द्विज ।
मां तु जानीहि विप्रर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभुम् ।

[(L. 1) K7 सुखगो (for सर्वगो). — (L. 5) K7 -प्रचारेण (for -प्रवा°). — L. 7 = (var.) 831*.]

— c) K7 D4. 9 गुणभोक्तैव; D7 °भाक्चैव; G2 °भृच्चैव (for °भुक्चैव). — d) K6. 7 Dn4 -स्रष्टा; Da3. a4 D8 -श्रेष्ठो (for -स्रष्टा). K6. 7 D4. 5 गुणातिगः; Ds1 °धिकाः; D8 °धिपः; D9 °न्वितः; T2 °धिकं (for °धिकः). ❀ Cn: गुणाधिकः, गुणेभ्योऽतिरिक्तः । ❀

28 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. — a) B6 Da3. a4 (last two first time) -प्रतिष्ठो (for °ष्ठा). — b) K4 (second time) पृथव्यप्सु. K7 (second time) D4 (both times). 5. 7. 9 (last three second time) निलीयते (for प्र°). —T2 (first time) om. (hapl.) 28c-30b. K1. 2. 4 Da4 G1 (all second time) om. (hapl.) 28cd. Da3 (second time) om. (hapl.) 28c-29d. B6 Da3 transp. 28cd and 29ab. — c) K7 D4. 9 (all second time) ज्योतिष्यापः; Da4 ज्योतिशापः; D4 (first time) °ष्वापः (for °ष्यापः). D8 प्रलीयंत. — d) K1. 2 वायु (sic); Da4 M1 (both times). 5 (second time). 6. 7 (last two both times) वायोः (for वायौ). D5 (second time) प्रलीयसे (for °ते).

29 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. Da3 T2 om. 29 (cf. v. l. 28). B6 Da3 transp. 28cd and 29ab. — a) G2 (both times) खं (for खे). T2 G1 (second time). 2 (both times) प्रळयं. K2 (second time) यांति. — b) Da3 मनसाकाशम्; Da4 (first time) मानसा° (for मनस्या°). D5 (second time). 7 (both times) G1 M1. 6. 7 (last four first time) आकाश (for °शम्). T G2. 3. 6 (all [except T2] second time) कालेप्या(T2 °ले ह्या)काशमेव तु. — K7 D4. 9 T G2. 3. 6 ins. after the second occurrence of 29ab:

830* कालो हि परमं भूतं मनस्येष प्रलीयते ।

[K7 D4. 9 लोको हि परमो ब्रह्मन् (for the prior half). T2 G2 एव (for एष). K7 D4. 9 मानसे च प्रलीयते (for the post. half).]

—For the third repetition of 29cd, cf. v. l. 31. — c) Da4 D4 (both first time) मना (for मनो). D7 (first time) [ऽ]पि (for हि). K2 (first time) परमां. — d) K4 (first time) तदव्यक्तौ (for °क्ते). G2 (third time) प्रलीयते.

30 30ab is quoted in Ved. Sū. Śaṃ. Bhāṣya II. i. 1. For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T2 om. 30ab (cf. v. l. 28). B0 D4 (first time). 5. 7 (both second time) G2 (first and third time) M1. 5-7 (last four second time) om. (hapl.) 30ab. For the third repetition of 30ab, cf. v. l. 31. — a) K7 (both times) अव्यक्तः; B9 Ds1 °क्ते (for °क्तं). D5 व्यक्तं (for ब्रह्मन्). — b) K1 (first time) निष्क्रये (sic); K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 G1 (all second time) निर्गुणे (K2. 4 Da3. a4 °णं); G2 (second time) निष्कळे (for निष्क्रिये). D7 यं (for सं°). — Ds2 reads 30c-31d on marg. — c) K1 G1 (both second time) परतनं; K4 (first time) B0. 6-9 Da3. a4 (last two first time) Dn1. n4 Ds D2. 3. 4. 5 (last two first time). 8 परतरः; D7 T G1-3. 6 (all first time) परं भूतं (for परतरं). — d) K2 (first time) सनातनं. — K1. 2. 4. 7 Da3.

ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ।
सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ ३१
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् ॥ ३२
तदाविशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ।
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ॥ ३३
न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ।
न च जीवं विना ब्रह्मन्धातवश्चेष्टयन्त्युत ॥ ३४

C. 12. 12900
B. 12. 340(339). 36
K. 12. 347. 35

a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 (all second time) ins. after the second occurrence of 30^{cd} (= (var.) 829*, line 7):

831* मां तु जानीहि ब्रह्मर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभुम् ।

[D5. 7 अनु- (for मां तु). K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). Da3. a4 सर्वतः (for °गं). D5. 7 पुरुषः सर्वतः प्रभुः (for the post. half).]

31 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. K1. 2. 4. 7 D4. 9 M1. 5–7 (all third time) repeat 31^{ab}; and D5. 7 T G1–3. 6 (all third time) repeat 31^{abcd}, both repetitions being followed by 29^{c}–30^{b} (also repeated third time). K1. 2. 4 (all first time) om. (hapl.) 31^{abcd}. Da3 reads 31^{abcd} on marg. — ^{a}) K7 (first time) om. हि. T2 (second time) नास्तीह; M1. 5–7 (all second time) हि नास्ति (for हि नास्ति). — ^{b}) D7 (first time) भुवं; M1. 6. 7 (all first time) जगत् (for भूतं). — ^{c}) T1 (first time) मतैकं; T2 (first time) ममैकं; G2 (first time) मदेकं (for तमेकं). K1 G1 (both second time) ऋते मासीकमेशानं; K2. 4. 7 Da3 D4. 5 (all second time). 7 (second and third time). 9 (second time) T (second and third time) G1 (third time). 2. 3. 6 (all second and third time) M1. 5–7 (all second time) ऋते मा(Da3 D7 T G2. 3. 6 (last six third time त)मेकमीशानं. — ^{d}) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 (all second time) पुरुषं लो(T2 शो)-कजी(K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 °भा)वनं. — ^{e}) B7 सर्वभूतो हि भूतात्मा. — ^{f}) D4. 9 सनातनः (for महाबलः).

32 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T2 (second time) om. 32–33. — ^{b}) K1 (first time) om. श्च. — Da4 (second time) 32^{c}–33^{b}. — ^{c}) D7 (first time) T1 (both times). 2 G1 (first time). 2 (second time). 3. 6 (both both times) M1. 5–7 (last four second time) समेत्य; G2 (first time) समात्य (for समेता). K7 D4. 9 (all second time) सहात्मानः (for महा°). — ^{d}) G2 (first time) reads शरीर twice. G3 (first time) अति- (for इति). D7 (first time) T1 (both times). 2 G1 (first time). 2 (second time). 3. 6 (both both times) संज्ञिताः; G2 (first time) -संज्ञितः.

33 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T2 om. 33; Da4 om. 33^{ab} (for both, cf. v. l. 32). — ^{a}) K4 (second time) G2 (first time) तदाविशंति; K6 B7 M1. 5. 6 (last three second time). 7 (both times) तमाविशति. K1. 2. 4. 7 D4. 5 (all second time). 7 (both times). 9 (second time) T1 (both times). 2 G1–3. 6 (last four both times) M1. 5–7 (all first time) अंतरात्मा; D5 (first time) यो ब्रह्म (for यो ब्रह्मन्). ❀ Cn: आविशतीति प्रवेशोक्त्या पाञ्चरात्राभिमतो जीवोत्पत्तिपक्षोऽपास्तः । ❀ — ^{b}) K1. 2 (both first time) अव्यक्तो; K1 G1 (both second time) स चालक्ष्यो; K2. 4 (both second time) चालक्ष्यो; K7 D4. 7. 9 (all second time) अचिंत्यो; B6. 7. 9 अदृश्यं; D5 (first time) न दृश्यो; D7 T1 (both both times). 2 G1 (first time). 2 (second time). 3. 6 (both both times) ह्य(G1 स)दृश्यो; G2 (first time) ह्यदृश्ये (for अदृश्यो). B7 G3 (second time) -विक्रमं. D5 (second time) *** भवति क्वचित्. ❀ Cs: लघुविक्रमः, क्षिप्रकारी । ❀ — D5 (second time) om. 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) K2 (first time) उत्पन्नम्. D4. 5. 9 (all first time) इव (for एव). K7 (first time) भवत्युत्पन्न इव च; D7 (second time) उत्पत्तये स भवति. ❀ Cv: शरीरे उत्पन्ने सत्येव प्रभुरिति वचनान्न जीवोऽत्र ग्राह्यः। उत्पत्तिसमये एव शरीरचेष्टकत्वस्य दुर्बले शिशावसंभवाच्च । ❀ — ^{d}) D7 (first time) नष्टयन्; M5. 6 (both first time) चेष्टये(M6 °य)त् (for °यन्). K7 D4. 9 M1. 6. 7 (all first time) पुनः (for प्रभुः). M1. 5–7 (all second time) शरीरं चेष्टयत्युत.

34 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. D5 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). T G1–3. 6 (all first time) om. 34. — ^{a}) K2 (first time) -संघातः; K4 (first time) -संघाते; B6 -संहातं (for -संघातं). K2 (second time) न विधाता तु

C. 12. 12900
B. 12. 340[39]. 36
K. 12. 347. 36

स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ।
तस्मात्सनत्कुमारत्वं यो लभेत स्वकर्मणा ॥ ३५
यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये ।
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ ३६
तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कार्यं कारणमेव च ।
यस्मात्सर्वं प्रभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तिः सा सर्वकर्मसु ॥ ३७
यो वासुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
ज्ञेयः स एव भगवाञ्जीवः संकर्षणः प्रभुः ॥ ३८
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।
प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारो महेश्वरः ॥ ३९
मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

संख्यातं. — b) M6.7 (both first time) शरीरं चेष्टये-त्प्र(M7 °यन्प्र)भुः. — c) K1.2.4.7 D4.5.9 (all second time) हि; K2.4 (both first time) वि- (for च). Dn4 [अ]ब्रज्ञत् (sic) (for ब्रह्मन्). Da4 D4 (both first time) न च जीवंति नाब्रह्मन्. — d) K4 (first time) B0.6–9 Da3 (both times) Dn1.n4 Ds D2.3.8 वायवश्च; K7 (first time) शरीरं; D5 (first time) धारयच्च् (for धातवश्च्). B9 ह (for [उ]त). Da4 (both times) वायवश्चेष्टयत्पुनः; D7 (first time) धार-यच्चेष्टयत्पुनः. — K1.2.4.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) ins. after the second occurrence of 34:

832* पृथग्भूताश्च ते नित्यं क्षेत्रज्ञः पृथगेव च ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तस्य भोजकाः ।
एते पञ्चसु भूतेषु शरीरस्थेषु कल्पिताः ।

[(L. 1) D5 ये (for ते). Da4 क्षेत्रज्ञाः. —(L. 2) K1 G1 सत्त्वे (for सत्त्वं). M1.5–7 चेति (for चैव). K1 G1 om. न. D5.7 भाजकः; G3 भोजगाः (for भोजकाः). T2 स गुणानस्य भोजकां; M1.5–7 गुणानेतान्प्रचक्षते (for the post. half). — After line 2, K7 reads the prior half of line 1 of 829*. —(L. 3) M1.5–7 हि ते (for एते). Da4 एतेषु पंचभूतेषु (for the prior half).]

35 a) K2 Da4 पर- (for परि-). ❀ Cv: जीवय-तीति जीवो नारायणः । ❀ — b) M6 शेष- (for शेषः). B6.9 शंकर्षणः; Da4 M7 संकर्षण-; D7 °र्षणात्. ❀ Cv: शिष्यते प्रलयेऽपीति शेषः । ❀ ❀ Cs: संकर्षण एव पातालेऽ-नन्तो भूत्वा पृथिवीं धारयति । ❀ — c) K1.2 Da4 सन-त्कुमारं तं (Da4 °रं त्वां). ❀ Cn: सनत्कुमारत्वं, जीव-न्मुक्तत्वम् । ❀ — d) K6 B6.7 Da4 Dn4 लभेत्स्वेन; B0.8.9 Da3 Dn1 Ds D2.3.8 M1.5–7 [ऽ]लभत्स्वेन (for लभेत स्व-). T G1–3.6 लभते यः स्वकर्मणा.

36 a) K1.2 M1.7 पंच- (for सर्व-). — b) T2 G2 प्रळयं. Da4 याति. Dn1 संक्षयं (for °ये). — c) K1 स मनाः; K2.4 D4 समानः; K7 D9 मनोसौ; B6.9 Ds1 मनसः; D5.7 स समः; M1.5–7 मानसः (for स मनः). — d) Da3 -पद्यते; Dn4 D2 -पच्यते (for -पठ्यते).

37 a) D7 यस्मात् (for त°). K6 B6 (marg.) Da3.a4 प्रभूतो (for प्रसूतो). Da4 M1.7 यत् (for यः). K1 क्रांता (for कर्ता). — b) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 transp. कार्यं and कारणं. — D5 om. 37cd. K1.4.7 D4.7.9 T G1–3.6 transp. 37cd and 37ef. — c) K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तस्मात्; G1 यस्यां (for यस्मात्). K1.2.4.7 D4.7.9 च सर्वं; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 सर्वं सं- (for सर्वं प्र-). Da4 -भवंति. — d) M5 सर्वं (for जगत्). — e) Da4 D4.5.7.9 यो (for सो). K1 [ऽ]निरुद्धा. G2 य (for स). — f) K6 B0.6–8 Dn1.n4 D2.3.8 व्यक्तः स; B9 Da3.a4 व्यक्तिः स; M1.6.7 व्यक्तिस्थः (for व्यक्तिः सा). Ds व्यक्तिः सर्वेषु कर्मसु; T G2.3.6 व्यक्तः (T2 G2 °क्तिः) सात्वतकर्मसु. ❀ Cs: व्यक्तिः सर्वेषु कर्मसु, साधुपरित्रा-णधर्मसंस्थापनभक्तानुग्रहादिसर्वकार्येषु सा व्यक्तिः, सोऽनिरुद्धो मत्स्यकूर्मादिरूपेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ❀

38 K1 om. 38a–40b. D5 G1 om. 38–39. — a) K2.4.7 D4.7.9 स (for यो). — M5 om. 38b–40e. — b) Da4 निर्गुणात्मके. — c) B6 (marg. as in text) स चैव; B7 स्म स च; Da3 स स च (for स एव). K4 B6–8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 राजेंद्र; K6 B0 विप्रेंद्र (for भगवान्). B9 ज्ञेयः स भगवाञ्जीवस्; Da4 विज्ञेयसर्वराजेंद्र (sic). — d) B9 तथा; Da4 G2 जीव- (for जीवः). K7 D4.9 विभुः; D7 [ऽ]च्युतः (for प्रभुः).

39 K1 D5 G1 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) K2.4 संकर्षणश्च. M1.7 तु (for च). — c) M1.6.7 सो (for यो). K2.7 D4.9 च (for तु). Da4 स प्रद्युम्नोनिरुद्धस्तु. — d) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स ईश्वरः; M1.6.7 [ऽ]हमीश्वरः (for महेश्वरः).

40 K1 om. 40ab; M5 om. 40abe (for both, cf.

अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ४०
मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ।
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ४१
निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।
इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ ४२
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयम् ॥ ४३
सिद्धा ह्येते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४४
अहं कर्ता च कार्यं च कारणं चापि नारद ।
अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः ।
मैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति च ॥ ४५
अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः ।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ॥ ४६

C. 12. 12912
B. 12. 340(39). 46
K. 12. 347. 47

v. l. 38). D7 T G1-3. 6 repeat 40ab after 45ab. —a) K4. 7 D4. 7 (first time). 9 प्र- (for सं-). D5 यस्माच्च सर्वं भवति. —b) Da3. a4 सर्वं (for जगत्). —c) G1. 2 अक्षरश्च क्षरश्चैव. —d) K6 भारत; Da4 नारदः. D5. 7 सत्त्वासत्त्वे च नारद.

41 a) D4. 9 यं (for मां). Da4 ह (for [इ]ह). —b) K6 युक्ता; K7 मुक्त-; G2 न च (for मुक्ता). K6 B6. 7 D5. 7 च (for तु). M7 के (for ये). K1. 2. 4 नरास्तु ये (for तु ये मम). —c) K1 पुरुषे. K1 ज्ञो यो; D8 यज्ञो (for ज्ञेयो). —d) K1. 2. 4 T2 निष्कलः; K7 निर्गुणः (for निष्क्रियः).

42 K1. 2. 4 om. 42abcd. —a) G1 निर्गुळो (for °णो). Da4 निष्कलं; Dn4 °ले; T2 निष्क्रियश्च; G1. 2 M1. 5-7 निष्कलश्च (for °लश्च). —b) G2 निष्पंदो (for निर्द्वंद्वो). —c) Da4 एतत्वज्ञानविज्ञेयं. —d) T G3. 6 M1. 6-7 इव (for इति). G2 रूपं वा नैव दृश्यते. —e) D5 इच्छेन्. Da4 इच्छन्मुहूर्तान्नपश्येयम्; T2 °र्तं नाध्येयम्; G2 °र्तारभ्योयम् (sic). —f) K7 D4. 9 हि; G2 [s]यं (for ऽहं).

43 Quoted in Ved. Sū. Śaṁkara Bhāṣya, I. i. 20; III. ii. 17. For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. G2 (second time) om. 43abcd. —a) K1. 2 (both first time). 4 (both times) D5. 7 (both first time) मया; K2 (second time) महा (for माया). Da4 (second time) त्वेषा (for ह्येषा). K2 (second time) महा-; K6 B8. 9 Da3. a4 D7 (last three first time) पुरा; B7 परा (for मया). K1 (first time) ह्येष्टा; K7 (first time) स्पृष्टा; M1. 7 (both first time) दृष्टा (for सृष्टा). —b) M1. 5-7 (all second time) मा (for मां). D5 (first time) पृच्छसि; D7 M1. 7 (all first time) पश्यति (for °सि). Da4 (both times) नारदः. —c) B7 मुक्तं (for युक्तं). —d) K1 (both times). 2 (first time). 6 D5. 7 T1 G1 (last four second time) 3. 6 M7 (last three first time) नैव; D5. 7 (both first time) ज्ञेयं (for नैवं). T G1-3. 6 (all first time) मां; T1 G3. 6 (all second time) तं (for त्वं). B9 वक्तुम् (for ज्ञातुम्). —e) M1. 6. 7 कथिता (for °तं).

44 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 read 44 after 46. —a) K1. 2. 4 एते; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 6. 7 हि ते (for ह्येते). D5. 7 महाभाग (for °भागा). —b) Da4 नरो; D5. 7 नित्यं (for नरा). K1 ह्येकांतिनो; K2 M1. 6. 7 एकांतिनो (for ह्येका°). Bo. 6 भवान्; Ds1 [ऽ]भवत्. —c) Da4 निर्मुक्त. K1. 2. 4. 6. 7 D4. 5. 7. 9 तमोरजोविनिर्मुक्ताः.

45 K6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 om. 45ab. —a) K2. 4 कामं; Da4 कर्ता (for कार्यं). —b) T2 G1. 2 करणं (for का°). —After 45ab, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 M1. 5-7 repeat 20-21 and D7 T G1-3. 6 repeat 40ab, followed by 20-21. —c) K7 D4. 9 जीवः (for जीव-). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 -संज्ञातो; K7 D4. 9 प्रख्यातो; D3. 5. 7 Cnp (gloss : जीवस्य उपकरणीभूतः जडवर्गः) -संघातो; G1 -संज्ञे वै (for -संज्ञो वै). —d) K7 Da4 जीव; T1 G3. 6 जीवाः (for जीवः). K1. 2. 4 प्रतिष्ठितः; Ds1 समाहितः; D7 M1. 5 (inf. lin). 6. 7 सनातनः; T1 G3. 6 समाहिताः; G2 °हितं (for °हितः). —c) K6. 7 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D2-5. 7-9 G1 Cn नैवं; G2 मैव (for मैवं). K1. 2. 4 [ए]षाभूद्; T G1-3. 6 भवतु; M1. 5-7 [अ]भवद् (for [अ]त्राभूद्). —d) K2 दृष्टे जीवे. K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वै; T2 G1 M1. 5-7 ह (for च).

46 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, see the Tabular

C. 12. 12914
B. 12. 340(39).50
K. 12. 347. 51

हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ४७
पश्यैकादश मे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमाश्रितान् ।
द्वादशैव तथादित्यान्वामं पार्श्वं समाश्रितान् ॥ ४८
अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ।
नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ ४९
सर्वान्प्रजापतीन्पश्य पश्य सप्त ऋषीनपि ।
वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ ५०
तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।
तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ॥ ५१
श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीम् ।
वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीम् ॥ ५२
ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरम् ।
अम्भोधरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ ५३

Conspectus on p. 1851. — a) K1.2.4 ब्रह्मा; M6.7 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). B8 अहं हि सर्वगो ब्रह्मन्. — b) K6 B6.7 Da3.a4 भूतग्रामांतरा(K6 °रा)नुगः; B0.8.9 °रात्मगः; D5.7 °रात्मकं; G2 °मात्मनामकः. — d) Ds2 नश्यामि. K2 नश्यत्सु च न चाप्यहं. — After 46, B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 read 44.

47 a) Dn4 हिरण्यगर्भौ. D9 लोके हि (for लोकादिश्च). — b) M1.6.7 चतुर्वक्त्रे. Ds1 निरुक्तग; D7 °क्तिगः; T2 G1.2 °क्तकः. ❀ Cs: निरुक्तानि नामानि गमयन्तीति निरुक्तगः । ❀ — c) K1 सनातने; Ds1 °तना. B9 ततो ब्रह्मासनो देवो; T1 G1-3.6 ब्रह्मासनग(G2 °ने ग)तो देवो. — d) K1 om. from बह्वर्थ up to वामं पा (in 48d). D7 सर्वार्थ- (for बह्वर्थ-). K2.4 मम वक्षस्यवस्थितः. ❀ Cs: बह्वर्थचिन्तकः, बहूनां रूपाणां स्याकर्ता । ❀ — After 47, K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 ins.:

833* ललाटाच्चैव मे रुद्रो देवः क्रोधाद्विनिःसृतः ।

[Da3.a4 रुद्रो (for रुद्रो). Da4 देव. D5.7 विनिर्गतः (for विनिःसृतः).]

48 K1 om. up to वामं पा (cf. v. l. 47). — a) K2 transp. मे and रुद्रान्. — b) T G1-3.6 पक्षम् (for पार्श्वम्). Da4 आस्थिता; D8 T G1-3.6 M6.7 आश्रितान् (for आस्थि°). — Da4 om. (hapl.) 48cd. — c) G2 एवम् (for एव). G2 अथ; M1.6.7 यथा (for तथा). — d) K6 B6.7.9 D8 वामपार्श्वे; B0 Da3 Dn1.n4 D5.7 वामपार्श्वं; D2.3 वामपार्श्वे; T G1.3.6 वामं पक्षं (T2 °क्ष-) (for वामं पार्श्वं). K1 ह्यवस्थितान्; K6 B0.7 T G1.3.6 M1.6.7 समाश्रितान्; Ds2 तथास्थितान्; G2 अथाश्रितान् (for समास्थितान्).

49 a) G1 नो (for मे). — b) K2 वहून् (for वसून्). T G1.3.6 समास्थितान्; G2 समुत्थितान् (for सुरोत्तमान्). — d) K2.4 D4 भिषजो; B9 भेषजौ. D7 G2 चैव (for पश्य).

50 a) Da4 om. पश्य. — b) Da4 न स; Dn4 सम (for पश्य). D4 transp. पश्य and सप्त. K7 D4.5.7.9 मुनीन् (for ऋषीन्). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तथा (for अपि). K1.2.4 सप्तर्षीं (K4 °र्षी)श्च तथामलान्. — c) B8 G2 देवान् (for वेदान्). T1 G1.3.6 पशूंश्चैव; G2 पशून्पश्य (for च शतशः). — d) B7 तस्य (for पश्य). K6 B6-9 Da3.a4 D5.7 M5 महौषधीः; Ds1 अथोषधैः (for अथौषधीः). K7 D4.9 पश्य त्वेता महौषधीः (D4 °धी; D9 °धीं); T G2.3.6 पश्य सु(T2 G2 स्र)क्च महौषधीः; M1.6.7 पश्यामृश्च महौषधीः.

51 a) Da4 तपसी. K2 नियमश्च; K6 °माश्च. — b) M5 चैव (for अपि). — c) G3 ·विधम् (for ·गुणम्). — d) G2 एकः सं- (for एकस्थं). D7 M1.6.7 मूर्तिमान् (for °मत्).

52 a) K7 D4 बलं; D9 जलं (for श्रियं). K1.2.4 कांतिं; Da4 लक्ष्मी. K1 Da4 कीर्ति. G2 श्रियं लक्ष्मीः प्रकीर्तिं च. — b) K1 D4 ककुत्सि(D4 °सि)नीं; K6 B0.6-9 Da4 D8 D2.5.8 Ca (gloss: ककुत्स्थानीयतुङ्गमेरुयुक्ताम्) Cv (gloss: दिगभिमानिनीम्) ककुद्मतीं; K7 ककुद्मिनी; Da3 G2 °द्मनीं (for °द्मिनीम्). — c) K1.2.4 D4.5.7.9 चैव (for पश्य). — d) K1.7 मत्स्था; D5.7 पश्य; G2 आस्थां (for मत्स्थां). K1.4.7 D4.9 पश्य; Da3 चैव; D7 देवान् (for देवीं). K2 Da4 मत्तां पश्य (Da4 °त्स्थां चैव) सरस्वतीं.

53 a) D5.7 चैव (for श्रेष्ठं). — c) Dn4 अंभोपरान्; G2 °धर- (for °धरान्). — d) M1 समांसि (for सरांसि).

54 a) K1.2.4.7 D4.5.7.9 M1.5-7 मूर्तियुक्तान्; B0.9 Ds1 °मतः (for °मन्तः). D8 G2 पितृगणाश्च. — b) T2 नारद (for सत्तम). M1.6.7 पश्य मत्स्थां

मूर्तिमन्तः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्य मत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान् ॥ ५४
देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ॥ ५५
अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ।
पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् ॥ ५६
मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम् ।
ततस्तस्मै वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ ५७
मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ।
अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ॥ ५८
त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्राम्यति कश्चन ।
त्वं चैव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यसि ॥ ५९
सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ।
पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ।
विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६०
प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ।
अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा ॥ ६१
एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।

C. 12. 12930
B. 12. 340(39).64
K. 12. 347. 67

चतुर्विधान्. — c) K2 D4 त्रींश्च. K1.2 चैवेमा; K7 D2.9 चेवेमान्; B1 चैवेतान्; G2 चेमांस्तु (for चैवेमान्). B1 G2 M1.6.7 गणान् (for गुणान्). B8 D6.7 चैव (for पश्य). — d) K2 मत्स्थान्; B8 स्थान- (for मत्स्थान्). G2 ज्ञप्ति- (for मूर्ति-). D6.7 स्थानवृत्तिविवर्जितान्.

55 T1 om. 55a–57b. — c) Da4 D9 पितृणां.

56 T1 om. 56 (cf. v. l. 55). — a) K1.2.4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T2 हयशिरा (for °शिरो). G2 अहं हि स शिरो भूत्वा. — b) K2 समुद्रः (for °द्रे). Da4 समुद्रे पश्चिमोत्तमान्. — c) M6 अश्नामि (for पिबामि). B8 (marg.) संगतं; Dn4 सुहुतं; D4 सुहृतं; T2 सुहृतं (for सुहुतं). K1 कव्यं (for हव्यं). K6 (also as in text).7 D9 पिबाम्यपः समुद्रस्था (K7 °स्थां). — d) K1 कव्ये चैव हुतान्वितं; K2.4 कव्यं चैव भू(K4 सु)तान्वितान् (K4 °तं); K7 D9 हव्यं कव्यं स्वाहां स्व(D9 स्वधां सु)धां.

57 T1 om. 57ab (cf. v. l. 55). — a) G2 पृष्टः (for सृष्टः). K2 परा (for पुरा). G1 ब्रह्म (for ब्रह्मा). — b) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मां; K7 स (for मद्). K6 B6 (marg.).7 Da3.a4 यज्ञैर् (for यज्ञम्). D6.7 मां यज्ञैर्योजयस्स्वयं; D9 मम पक्षमयं स्वयं. — c) Bo Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तस्मिन् (for तस्मै). — d) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 D6.7 T2 दद्यामहम्; G2 ददावेहम् (for °वहम्). K1.2 प्रादामहमनुत्तमान् (K2 °मं); K4.7 Dn1 D8 D2–4.8.9 दत्तवानस्म्यनुत्तमान् (D2 °मं).

58 a) K7 पुत्रात्वं (sic); T2 पुत्रं* (for पुत्रत्वं). K2 कंपादौ (for कल्पादौ). — b) Da4 लोकापक्षत्वमेव च; G2 लोकस्रष्टारमेव च. — c) K2 -हुतं चैव; D4 -क्षतं चैव; G2 -हुतानां च (for -कृतं चैव). ❀ Ca: अहंकारकृतम्, साभिमानमहमिति पर्यायकृतं, मत्पर्यायरूपं ब्रह्म। ❀

59 a) K1 कृतं; K2 हुतं; Da4 कृता. — b) K6 Bo.6.9 Da3.a4 Dn4 Ds1 D6.8 -क्रम्यति; K7 B6 (orig.) D1.9 T G1–3.6 M1.5–7 -क्रामति; B1.3 (marg.) Dn1 Ds1 D2.3 -क्रंस्यति (for -क्राम्यति). Da4 कश्च नः. — c) T2 वरदा (for °दो). — d) Da3 वरंशूनां; Dn4 वदेप्सूनां; G2 वरेषूणां (for °प्सूनां). Dn4 D9 G2 भविष्यति.

60 K7 om. (hapl.) 60. — b) D6 तपोधनः. D4.9 मुनीनां च महात्मनां; T G1–3.6 M1.5–7 महर्षीणां तथैव च. — Ds2 reads 60cdef on marg. — c) Da4 D9 पितृणां. — d) K1.2.4 संश्रित-; K6 संसित-; Dn1 Ds1 D1.9 शंसित- (for संशित-). K1 B9 Da3.a4 D8 G1.2 M1.7 -व्रतः; D4 lacuna; T2 -व्रतं (for -व्रत). — f) G2 भविष्यति.

61 a) K7 D4.9 T2 प्रादुर्भावं (for °भाव-). G1 -गताश्च. M1.7 प्रादुर्भागवतश्चाहं. — c) M6 (sup. lin. as in text) त्वया शास्यस्त्वथ ब्रह्मन्. — d) G2 सुरो (for सुतो).

62 a) K7 चान्याश्च. G2 सु- (for च). — b) K1 ब्राह्मणे; K7 Dn4 D7.9 M1.6 ब्रह्मणो; D4 °णा (for °णे). K7 D4.7.9 M1.6.7 -तेजसः (for °से). — After 62ab, G1 Kumbh. ed. ins.:

834* एवं रुद्राय मनवे इन्द्रायामिततेजसे ।

— c) B6 lacuna; Da3.a4 ब्रह्मा (for दत्त्वा). — d) G2 निवृत्त- (for °त्ति-). K6 भव; D4 [s]भवन्; M1.6 [s]भवत् (for ऽभवम्). D7 निर्वृतोपरमोभर्व. ❀ Cs: निवृत्तिपरमः, सर्गव्यापारादुपरतः। ❀

C. 12. 12930
B. 12. 340[39].66
K. 12. 347. 67

अहं दत्त्वा वरान्प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ६२
निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ।
तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ६३
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६४
हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि सुष्टुतः ।
सोऽहं योगगतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६५
एषोऽहं व्यक्तिमागम्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ।
कृत्वात्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ६६
एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ।
ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ ६७
अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम् ।
स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत् ॥ ६८
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः ॥ ६९
ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ७०

---

63 b) D7 निर्वृत्तिः (for निवृत्तिः). K7 D4.9 मता; Da4 M1.6 मताः; G2 सुता (for स्मृता). — c) M1.5–7 तस्मान्निवृत्तिपरमश्च. — d) D6.7 शये (for चरेत्). T G1–3.6 M1.5–7 सर्वत्र (for सर्वाङ्ग-). K2 -निवृत्तः; K4 -निवृतः; K7 D4.5.7.9 -विज्वरः (for -निर्वृतः).

64 a) K6 Bo.6.7.9 -सहायवंतश्च (for °वन्तं). K6 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च (for माम्). — b) K2 आदितस्थं; K7 °त्यस्वं; G2 °स्थं च (for °त्यस्थं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 समाहितं (for सनातनम्). — c) K7 D4.7.9 आचार्यं (for °र्याः). — d) K7 B6.9 Da3 D4.5.7.9 T G1.3.6 M1.6.7 सांख्या; M5 संख्या- (for सांख्य-). K4 -निश्रिताः (for -निश्चयाः). K1.2 सांख्यनिश्चयनिश्रिताः; G2 सांख्यानिश्चैव निश्चयः (sic).

65 B6 partly damaged. — a) K1.2.4.7 D4.9 द्युतिमान् (for भगवान्). — b) K7 D4.7.9 संस्तुतः; D5 सुव्रतः (for सुष्टुतः). K1.2.4 T G1.3.6 M1.5–7 एष यच्छं (T G3.6 यश्छं) दसि स्तु (M1.5–7 ष्टु) तः; G2 श्रावयन्सदसि स्थितः. — K6 om. (hapl.) 65c–66b. — c) K1.4 सोयं. K7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5.6 योगरतिर् (for °गतिर्). K7 D7 T1 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). D5 सोहं योजयतिर्ब्रह्म (sic). — d) K1.2 -शास्त्रानु-; T G1.3.6 -शास्त्रे च; G2 -शास्त्रैश्च (for -शास्त्रेषु). M5 निश्चितः (for शब्दितः).

66 K6 om. 66ab (cf. v. l. 65). — a) B6 lacuna; D5.7 M1.6.7 एको (for एषो). Bo M1.7 व्यक्तम् (for व्यक्तिम्). K1.2.4 आपन्नस्; Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 आगत्य; D5.7 आस्थाय (for आगम्य). — b) T G1–3.6 भुवि (for दिवि). B7 शाश्वतः (for शाश्वतः). — d) G3 संहरिष्यामि वै जगत्. — e) T G1.3.6 मत्स्थानि (for [आ]त्म°). — f) T2 G1 जंगमानि (for स्थावराणि). Da3 om. चराणि. K1.2.4.7 Bo चराणि स्थावराणि च; T1 जंगमानीतरश्च (sic); G2 जंगमानि स्थिराणि च; G3.6 जंगमानीतराणि च.

67 a) T2 वयसा; Cv (gloss: वेदविद्यया, तदभिमानिन्या लक्ष्म्या च) विद्यया (as in text). — b) K1.2.4.7 D4.7.9 M1.5–7 विचरिष्ये (for विह°). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 जगत्पुनः (for द्विजोत्तम). — d) B6 damaged; Da4 Ds1 ह; T G1–3.6 [इ]ति (for [इ]ह). ❀ Ca: विद्यया, असाधारणेन तत्त्वज्ञानेन। ❀

68 a) K1.2.4.6 Bo D8 अस्मिन्; K7 अस्मान्; T G1–3.6 आत्म- (for अस्मन्-). T2 याः (for या). — b) K1 मामृतेत्; K4 G2 M5 सासृजेत् (for °जत्). — c) Da4 प्रोक्ताः. K2 स हि संकर्षिणः प्रोक्ताः. — d) Da3.a4 सा (for सो). M1.6 ऽप्यजीजनं (M6 °नत्); M7 [ऽ]प्यजीजनं. K2 सोपिजीवत्.

69 a) Da4 अविरुद्धा (for अनिरुद्धो). K6.7 D4.9 हि; Bo [ऽ]यं; B9 Da3 [ऽ]भूत् (for ऽहं). — b) D9 मार्गो; T2 स्वर्गो; G1 सर्गे (for सर्गो). Da4 om. one पुनः. — c) Da4 अनिरुद्धास; G2 °रुद्धं. Dn1 D6.7 M1.6.7 ततो (for तथा). G2 ब्रह्मन् (for ब्रह्मा). — d) K1.2.4 तत्रापि; K6 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 तत्राभि-; Da3 तत्रादि-; G2 तत्राधि-; G3 तथादि- (for तत्रादि-). Da4 -कमलोद्भवं; D4.9 °लेभवत्.

70 a) Ds1 ब्राह्मणः (for ब्र°). — b) B6 (marg. as in text).9 Da4 D4.9 (before corr.) M5.6 त्रसानि (Da4 °नी); D6.7 भूतानि (for चराणि). K6.7 M1.7 स्थावराणि चराणि च. — T G1–3.6 om. 70cd. — c) K1.2.4 प्रजानीहि; Dn4 विजानाहि (for °नीहि). — d) K6 B6.9 Da3.a4 Ds1 M1.5–7 कल्पांतेषु (for °दिषु).

यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमयाविह ।
नष्टौ पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ।
तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥ ७१
सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलाम् ।
आनयिष्यामि स्वं स्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥ ७२
हिरण्याक्षं हनिष्यामि दैतेयं बलगर्वितम् ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ।
सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ ७३
विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ।
भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ७४
त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ।
अदित्यां द्वादशः पुत्रः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ७५

C. 12. 12
B. 12. 34
K. 12. 34

M5 om. one पुनः.

71 a) D5 om. from सूर्यस्य up to तथा (in 71e). K6 T2 G2 M1.5–7 गमनाद्; K7 D4.9 गगने (for गगनाद्). T1 G1.3.6 यथा सूर्यः स्वगमनाद्. — b) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.3.8 M1.5–7 उदयास्तमने (M1.6.7 °ये) इह; D7 °मयानि च; G2 °यासुमयापि वा (sic). — c) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 नष्टे; D7 नष्टां (for नष्टौ). K2 पुनर्भवात् (for °बलात्). T2 कारि; G2 कालाद् (for काल). — d) G2 आनयंति. K1.2.4 अमितद्युते; G2 °द्युती; M7 अमिताद्युतिः. — After 71cd, Ds D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* Ds D7 T G1.2.6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ds T2 G1 नारायणीयं; T1 G6 नारायणीये भगवत्सांनिध्यं. — *Adhy. no.:* Ds2 T1 G6 164; T2 197; G1 163; G2 195; G3 165].

— After the addl. colophon, Ds2 D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

835* भीष्मः ।
नारदस्त्वथ पप्रच्छ भगवन्तं जनार्दनम् ।
केषु केषु च भावेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ।
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु नारद तत्त्वेन प्रादुर्भावान्महामुने ।
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च कृष्णः कल्की च ते दश [5]
पूर्वं मीनो भविष्यामि स्थापयिष्यामहं प्रजाः ।
लोकान्वेदान्धरिष्यामि मज्जमानान्महार्णवे ।
द्वितीयं कूर्मरूपं मे हेमकूटनिभं स्मृतम् ।
मन्दरं धारयिष्यामि अमृतार्थं द्विजोत्तम ।
मग्नां महार्णवे घोरे भाराक्रान्तामिमां पुनः । [10]

[(L. 2) D7 G2 त्वं द्रष्टव्यो (for द्रष्टव्योऽसि). G2 सदा (for मया). — (L. 4) T1 G2 कूर्म- (for कूर्मो). G2 च (for ऽथ). — (L. 5) G2 कल्कीति; G3.6 कर्की च (for कल्की च). — (L. 7) G1 वेदाद् (for °न्). — (L. 8) G2 सूत (for स्मृतम्). — (L. 9) D7 G1 अमृतार्थे (for °तार्थं). — (L. 10) D7 T2 G1 मग्नं; G2 मग्नान् (for मग्नां).]

— e) Kumbh. ed. ततो (for तथा). Da4 Dn4 D4 G1 पृथ्वी; Kumbh. ed. विद्वन् (for पृथ्वीं).

72 Before 72, Ds ins. भगवानुवाच. — a) K1.2 B6 -सर्वांगीं; Da4 -सर्वांगा; Ds1 -सर्वांगी (for -सर्वाङ्गां). — c) K6 Bo.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 स्व-; Da4 D5 सं- (for स्वं). D7 G2 धारयिष्यामि वसुधां. — d) K1.2 G6 M1.7 वराहं (for वा°). M5 वाराहं वपुरास्थितः.

73 G2 om. 73abcd. — a) K1.2 D7 हरिष्यामि; Bo.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 वधि° (for हनि°). — b) K2 Da4 दैत्येंद्रं. — After 73ab, D7 T G1.3.6 read 73ef, also repeating it in its proper place. — c) D7 T1 G3.6 नारसिंह- (for °सिंहं). Dn4 वयः (for वपुः). — d) K2.4 हिरण्यकश्यपं. — e) D7 T G1 (all first time).2.3.6 (last two first time) सुरकार्येण वै तेन (T2 G2 चैतेन; G1 चैकेन). — f) Da4 -वंदनं (for -नन्दनम्).

74 a) M1.7 om. from स्य बल up to राज्यं (in 76a). — b) K1 बलिं; K7 Da4 बलि- (for बलिः). T2 पुत्र- (for पुत्रो). K1.2.4.7 B8 (marg. as in text).9 D4.5.9 T2 महाबलः (for °सुरः). — After 74ab, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 ins.:

836* अवध्यः सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसाम् ।

[Da3.a4 Ds1 D5 सर्वभूतानां (for °लोकानां). Dn4 -राक्षसां.]

— c) B9 स्व- (for स). — d) K2 सुराज्याच्; Dn4 द्वाराज्याच्; D7 स्वराज्यं (for °ज्याच्). K2.4 च्यवयिष्यति; Dn4 च्यावयिस्यति; D7 T G1–3.6 चालयिष्यति (for च्याव°).

75 M1.7 om. 75 (cf. v. l. 74). — a) K2 त्रैलोके. K6 च कृते; B9 [ऽ]पकृते (for °हृते). — b) D7 T

C. 12. 12945
B. 12.340(39).82
K. 12.348.13

ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ।
देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ।
बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥ ७६
त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनम् ॥ ७७
संधौ तु समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ७८
त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा ।
प्राप्स्यतो वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥ ७९
तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ।
ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ८०
ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम् ।

G1–3.6 तु (for च). M5 शतक्रतौ (for शचीपतौ). — c) D4.9 M5.6 अदित्या; G1 आदित्यां (for अ°). T1 G2.3.6 वामनः (for द्वादशः). K6.7 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अ(K7 Da4 Ds2 आ)दित्यां द्वादशादित्यः; D7 आदित्यान्द्वादशान्पुत्रः. — d) D7 T G1–3.6 M5.6 काश्यपात्. — After 75, D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. Cv ins.:

837* जटी गत्वा यज्ञसदः स्तूयमानो द्विजोत्तमैः ।
यज्ञस्तवं करिष्यामि श्रुत्वा प्रीतो भवेद्बलिः ।
किमिच्छसि बटो ब्रूहीत्युक्तो याचे महद्वरम् ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमिति याचे महासुरम् ।
स दद्यान्मयि संप्रीतः प्रतिषिद्धश्च मन्त्रिभिः । [5]
यावज्जलं हस्तगतं त्रिभिर्विक्रमणैर्वृतम् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. बटुर् (for जटी). D7 दंडी (for गत्वा). D7 स्तूयमानैर् (for °मानो). G2 द्विजोत्तम (for °त्तमैः). — (L. 2) G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्). D7 G2 बली (for बलिः). — (L. 3) D7 वचो (for बटो). G2 वरं वरं (for महद्वरम्). — (L. 4) G2 महावरं (for °सुरम्). — (L. 5) T2 G1 सदस्या मयि संप्रीताः (for the prior half). — (L. 6) T1 G3.6 हृतं (for वृतम्).]

76 M1.7 om. up to राज्यं (cf. v. l. 74). K1 reads 76a twice. — b) K4 °तेजसा (for °से). Da4 दास्यामि मिततेजसे. — c) K7 Da4 T2 G1.2 M1.6.7 देवता (for °ताः). — d) K4 स्वस्व°; Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्वे स्वे (for स्वेषु). B1 सुस्थाने (for स्थानेषु). K2.4 भारत; Da4 नारदः. — f) Da4 पातालातल°; D7 T G1–3.6 M1.5–7 °सुतल° (for °लतल°). K1 °वासिनां. — After 76, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. ins.:

838* दानवं बलिनां श्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ।

[K6 Da3 Dn4 D2.8 च बलिं; Dn1 च बलिं (for बलिनां).]

77 a) K1 करिष्यामि (for भवि°). D7 T G1.3.6 ततस्त्रे(T2 °त्र त्रे)तायुगे प्राप्ते. — After 77a, D7 T G1–3.6 ins.:

839* द्वाविंशद्युगपर्यये ।
भविष्यामि ऋषिस्तत्र जमदग्निसुतो बली ।
बाहुवीर्ययुतो रामो

— b) D7 T G1.3.6 नाम्ना; G2 बली (for रामो). K6 भृगुकुलोद्भवः; K7 Bo Da4 °द्वह. — c) Bo Da4 क्षेत्रं (for क्षत्रं). K2 क्षत्रं चोत्साधयिष्यामि; D6 छात्रं च सादयिष्यामि. — d) K1.2 D7 T G1–3.6 M1.5–7 प्रवृद्ध° (for समृद्ध°). Dn1 °वाहनः.

78 a) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 संध्यांशे (for संधौ तु). — b) K1.2.4.6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2–5.8.9 T2 G6 त्रेताया (for °यां). M1.5–7 द्वापरादितः (for °रस्य च). Ds Cs (gloss: वैवस्वतमन्वन्तरस्य द्वादशे चतुर्युगपर्याये, त्रेतायुगे) Cv द्वात्रिंशद्युगपर्यये. — c) K4 अहं (for रामो). G2 पूर्वं (for भूत्वा). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अहं दाशरथी रामो. — d) T2 जगत्पतिं.

79 a) K1 तत्रोपघाताद्; K7 त्रितोभिघाताद्; D4.9 त्रितोभिपद्याद्; D7 ततोपयातो (for त्रितोपघाताद्). K6 T2 त्रितोपघातविरूप्य (T2 °तवैरूप्याद्). ❀ Ca: आरण्यकोक्तविधया गोलोभात् त्रितं कूपे निक्षिप्य एकतद्वितौ, त्रितभ्रातरौ, तेन पापेन वानरौ वालिसुग्रीवौ भविष्यतः ॥ Cs: वानराख्यं वैरूप्यम् । ❀ — c) K1 Da3 प्राप्स्यते; K4.6 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 प्राप्स्येते; Da4 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यतो).

80 a) B6 त्वनु ये; B8 चान्वये; T1 G1.3.6 तु वने; T2 त्ववरे; G2 अवनौ (for त्वन्वये). D5.7 तयोरर्थे द्वयोर्जाता. — b) M1 भविष्यति. K6 B6.9 Da3.a4 D5.7 दिवौकसः (for वनौ°). — After 80ab, K1.2.4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

840* महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।

[Dn4 महाखला (for °बला). B8 (marg. as above) महाकायाः (for °वीर्याः).]

हनिष्ये रावणं संख्ये सगणं लोककण्टकम् ॥ ८१
द्वापरस्य कलेश्चैव संधौ पर्यवसानिके ।
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ ८२
तत्राहं दानवान्हत्वा सुबहून्देवकण्टकान् ।
कुशस्थलीं करिष्यामि निवासं द्वारकां पुरीम् ॥ ८३
वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियंकरम् ।
हनिष्ये नरकं भौमं मुरं पीठं च दानवम् ॥ ८४
प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम् ।
कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमान् ॥ ८५
शंकरं च महासेनं बाणप्रियहितैषिणम् ।

C. 12. 12957
B. 12. 340. 39
K. 12. 348. 27

— ^d) B8 सुरकार्येषु मे द्विज.

81 ^a) K1 Da4 D4 रक्षःपति- (for रक्षःपतिं). — ^b) K2.4.7 D4.9 पौलस्त्यं; G3 पौलस्त्य- (for पु°). K6.7 B8 -पांशनं; G2 -नंदनं (for -पांसनम्). — ^c) B0.6–9 Dn4 M1.5–7 हरिष्ये (for हनिष्ये). K1 वारणं (for रावणं). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 रौद्रं; D7 G1–3 संधे; T1 संखे; M1.5–7 द्रष्टं (for संख्ये). — ^d) B9 देव- (for लोक-). — After 81, Da4 D8 D7 T1 G3.6 Kumbh. ed. ins.:

841* तद्राज्ये स्थापयिष्यामि विभीषणमकल्मषम् ।
अयोध्यावासिनः सर्वान्नेष्येऽहं लोकमव्ययम् ।
विभीषणाय दास्यामि राज्यं तस्य यथाक्रमम् ।

[(L. 1) om. in Kumbh. ed. — Some MSS. विभी° for विभी° in lines 1 and 3. — Kumbh. ed. transp. line 2 and 3. Da4 D8 om. line 3.]

82 ^a) Da3 द्वापरश्च; Ds2 द्वापारस्य. K7 D9 संधौ (for चैव). — ^b) K1.2.4 Da3.a4 Dn4 D2.4.8 Kumbh. ed. संधौ पर्यावसानिके (K1 °केः); K7 D9 भारावतरणे भुवः; Ds2 संधौ पर्यवसानके. — ^d) M1.5–7 मधुरायां. D6 करिष्यति (for भवि°). — For 82, D7 T G1–3.6 subst.:

842* कलिद्वापरयोः संधावष्टाविंशे चतुर्युगे ।
प्रादुर्भावं करिष्यामि भूयो वृष्णिकुलोद्वहः ।
मधुरायां कंसहेतोर्वासुदेवेति नामतः ।
तृतीयो राम इत्येव वसुदेवसुतो बली ।

[(L. 1) G2 अष्टाविंशच् (for °विंशे). — G3 om. line 2.]

83 ^a) Dn4 ज्ञानवान् (for दा°). — ^b) K1 स्व-; K2 स (for सु-). K7 D4.9 लोक- (for देव-). K1 -कंटकं (for -कण्टकान्). D7 T G1.3.6 बहून्दैवत(T2 °न्दानव)-कंटकान्; G2 बहून्वै दीप्ततेजसः. — G2 om. 83^c–85^b. — ^c) K6 Da4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T2 °स्थलं; M1 कुलस्थलीं (for कुश°). — ^d) K6 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 निवेशं; B6 lacuna; T1 निवसं (for निवासं). K1.2 द्वारिकां.

84 G2 om. 84 (cf. v. l. 83). — ^a) B9 Da4 वसामस्; D7 T G1.6 निवसंस्; G3 निवासंस् (for वसानस्). Ds2 D2 कुर्याम् (for पुर्याम्). — ^b) K1.2 अदिते; Dn4 °तेर्. D7 T G1.3.6 -कृतं (for -करम्). Da4 आदितेर्विभयंकरं. — ^c) K2.4 घोरं; D7 नाम (for भौमं). K1 नहिष्ये नकरं घोरं (sic). — ^d) K1.2.4 पुरं; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.5.8 T1 G3.6 मुरुं; Dn4 मरु-; D7 मारु- (for मुरं). G1 वीरं (for पीठं). K1.2 ना(K2 वा)रद् (for दानवम्).

85 G2 om. 85^{ab} (cf. v. l. 83). — ^a) K1.2.4 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्राग्ज्यो(K2 प्रागजो)-तिषं (for °ष-). Dn4 रमां (for रम्यं). — ^b) Da4 -समन्वितां; M5 -समाचितं. — D2 om. 85^c–86^d. — ^c) K4.7 Da4 D4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T1 G3.6 °स्थलं (for °स्थलीं). K1 चरेष्यामि; K2.4 च नेष्यामि; D5.7 T G1.6 हरि°; G2 करि°; G3 हनि° (for नयि°). — ^d) Dn4 दत्वा (for हत्वा). K1.2 D4.5.9 [अ]रीन् (for वै). K4 दानवोरमात् (sic); K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 °त्तमं (for °त्तमान्). — After 85, D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

843* कृकलासभूतं च नृगं मोचयिष्ये च वै पुनः ।
ततः पौत्रनिमित्तेन गत्वा वै शोणितं पुरम् ।
बाणस्य च पुरं गत्वा करिष्ये कदनं महत् ।

[(L. 1) Hypermetric. G2 हि (for च). D7 कृकलासं च भूतं च (for the prior half). G2 ह (for च). D7 नृगं मोचिष्य वै पुनः (for the post. half).]

86 D2 om. 86 (cf. v. l. 85). — ^a) K7 D4.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. स- (for च). K1.2.4 महादेवं; D4 G1 °सेनौ (for °सेनं). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.8 Cal. Bom. ed. महेश्वरमहासेनौ. — ^b) K1 बाल- (for बाण-). K6 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 -हितैषिणौ; Da3.a4 T G1–3.6 M5 -हिते रतं (for -हितैषिणम्). — ^c) K2.4 चोद्युक्तो; B9 T2 [अ]थो युक्तो; T1 G3.6 [अ]थोद्युक्तो; G1 [अ]थो मुक्तो; G2 °थोद्युग्रौ (for [अ]थोद्युक्तौ). K1 पुरा ज्येष्यामि चोद्युक्तो; K7 D4.9 पराजेष्ये तथोद्युक्तौ; Da4 °जयामथोद्युक्तौ;

C. 12. 12958
B. 12. 349. 36. 94
K. 12. 348. 27

पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ ॥ ८६
ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम् ।
विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ८७
यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ।
भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ८८
जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधकः ।
भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ।
मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ८९
समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ।
वासविः सुसहायो वै मम ह्येको भविष्यति ॥ ९०
एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ।
उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ ९१

Dn4 राज्येष्याम्यथ युक्तो हि; D5 पराज्येष्ये मयोन्मुक्तो; D7 °ज्येष्ये मृधेत्युग्रे. — d) K2.4 D7 देवं; K6 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D3.5.8 T G1–3.6 M5 देवौ (for देव-). K1.2.4 Da4 D7 -नमस्कृतं (Da4 °तां).

87 B6 damaged. — a) D7 तु तं (for सुतं). Da3.a4 बलं (for बलेर्). D5 ततस्तु संगरे जित्वा. — b) K7 बाण- (for बाणं). Ds1 G2 -सहस्रिकं; D7 T1 G3.6 -सहस्रकं (for °स्रिणम्). Dn4 बाणं वै बाहुशालिनः. — d) K1.7 सोभ-; D7 पौर- (for सौभ-). — D7 T G1–3.6 ins. after 87 : Kumbh. ed. after 88 :

844* कंसं केशिं तथा क्रूरमरिष्टं च महासुरम् ।
चाणूरं च महावीर्यं मुष्टिकं च महाबलम् ।
प्रलम्बं धेनुकं चैव अरिष्टं वृषरूपिणम् ।
कालीयं च वशे कृत्वा यमुनाया महाह्रदे ।
गोकुलेषु ततः पश्चाद्धृवार्थे तु महागिरिम् । [5]
सप्तरात्रं धरिष्यामि वर्षमाणे तु वासवे ।
अपक्रान्ते ततो वर्षे गिरिमूर्धन्यवस्थितः ।
इन्द्रेण सह संवादं करिष्यामि तदा द्विज ।

[(L. 1) G2 कालम् (for क्रूरम्). — (L. 2) G2 वारणं (for चाणूरं). G3 महासुरं (for °बलम्). — (L. 3) D7 अदृष्टं (for अरिष्टं). — (L. 4) T G1–3.6 काळीयं. D7 T1 यमुनायां. — (L. 5) D7 T1 G2 गोकुले तु (for °लेषु). — (L. 6) T1 सप्तरात्रिं. G2 वर्षमाने (for °माणे). — (L. 7) G2 अपाक्रांते. Kumbh. ed. गिरिमूर्ध्नि व्यवस्थितः (for the post. half). — (L. 8) D7 तथा; G2 सह (for तदा).]

88 a) T2 यं (for यः). K2 G1.2 -यवन- (for -यवनः). M1.7 यः कालयवनाख्यातो. — b) K1.2.4.6 B7.9 Da3.a4 गार्ग्य-; G1 गर्भ- (for गर्ग-). K1.2 B7.9 Da3.a4 M1.6.7 -संभृतः; K7 D4.9 -संश्रितः; D5 -संश्रितः (for -संवृतः). G2 तेजाभिसंवृतो वधः. — c) K1 वचस्; G2 पयस् (for वधस्). — d) K2 स तु (for मत्त).

— After 88, Kumbh. ed. ins. 844* and cont.:

845* लब्धाच्छिद्य धनं सर्वं वासुदेवं च पौण्ड्रकम् ।

89 K1.2.4 om. 89. Da4 om. 89b. — b) K6 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D3.8 -विरोधनः (Dn4 °तः); D2 -विरोधिनः (for °धकः). K7 D4.9 सर्वराजावरोधकः. — c) Dn4 ख्यातो; D4 स्फीता; M1 स्फीतौ (for स्फीतो). — d) M1 भूमिपालौ. D2 गिरिव्रजेत् (for °व्रजे). — e) Ds2 D3.5.7 -परिस्पंदाद्; M1.7 °स्यंदाद्; M5.6 °ष्पंदाद्; Cs (gloss: बुद्धिकृतकौशल्यविशेषात्) °स्पन्दाद् (as in text). — f) Da4 करिष्यति (for भवि°). — After 89, K6 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

846* शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ।

Kumbh. ed. cont.: D7 T G1–3.6 ins. after 89:

847* दुर्योधनापराधेन युधिष्ठिरगुणेन च ।

[D7 G2 दुर्योधनानुरागेण (for the prior half). D7 T1 G3.6 -गणेन (for -गुणेन).]

90 90ab is partly damaged in B6. — a) K6 om. बलिषु. — c) K4 Da4 वासवि- (for °विः). K1.2 स; K4 स्व; D5 तु (for सु-). — d) K1.2.4 मत्त (for मम). K1.2.4 एव; Bo Dn1 Ds D2.3.8 स्वेको; D7 एको; G2 श्वेतो (for ह्येको). Dn4 समत्वे को भविष्यति. — After 90, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

848* युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह ।

91 a) K1.2.4 एके (for एवं). Da4 वधिष्यंति (for वदि°). — c) K4 तद्युक्तो; D7 T G1–3.6 M1.5–7 उद्यतौ (for उद्युक्तौ). K2 क्षत्र-; B8 Ds1 क्षेत्रं (for क्षत्रं). — After 91, D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

849* शस्त्रैर्निपतिताः सर्वे नृपा यास्यन्ति वै दिवम् ।

[G2 निपतितः. D7 यांति च (for यास्यन्ति). G2 नृपा यांति यमक्षयं (for the post. half).]

92 a) K4 भावावतरणं; Da4 भरावतरणं. — b) K6 Bo Da3.a4 D4.5.7 G3.6 M1.6.7 वसुधायां (for °धाया). — After 92ab, D7 T G1–3.6 ins.:

कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ।
सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ।
करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञातिविनाशनम् ॥ ९२
कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम् ।
कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ९३
हंसो हयशिराश्चैव प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता तदा ।
सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ॥ ९४
अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ।
अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ।
लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ ९५
न ह्येतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ।
यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना ॥ ९६
एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ।

C.12.12972
B.12.340[39].106
K 12.348.59

850* राज्यं प्रशासति पुनः कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
[G2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (for the post. half).]

— D5 reads 92^{cdef} twice. — ^{c}) G2 सर्वसत्त्वमतख्यानाद्. — ^{d}) K1.2.4.7 D4.9 द्वारकायां (for °याश्च). K4 Da4 D4.7.9 सत्तमः. D5 (both times) द्वारकायां वसन्नथ. — ^{e}) K4 करिष्यै. K7 D4.9 M1.5–7 कदनं; T2 G2 प्रळयं (for प्रलयं). — ^{f}) K1.2.4 आत्मनाशाभिसंवृतं; K6 B0.6 (marg.).8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5 (both times) G1 Cs (gloss: मम संकल्पानुरूपं) आत्मज्ञानाभिसंज्ञितं (K6 B6 Dn1 °हितं; B8 °वृतं; D5 °स्मृतं; G1 °क्षयं); B6.7 Da3.a4 D8 °ज्ञानाभिसंहितः; D7 °ज्ञातिसमाश्रयं; T1 G2.3.6 °ज्ञातिवधाश्रयं; T2 °ज्ञाति हि संश्रयं; Kumbh. ed. आत्मज्ञानाभिसंश्रयः. — After 92, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (no. 31).

93 ^{a}) K1.4.6 B6.8.9 Dn4 D2.3.8 G1 अपरिमेयाणि. G2 कर्माण्यनेकरूपाणि. — ^{b}) M6.7 ह्ययं (for ह्यहम्). M1 चतुर्मूर्तिरयो ह्यहं. ❀ Cs: चतुर्मूर्तिधरः, बलभद्रकृष्णप्रद्युम्नानिरुद्धमूर्तिधरः । ❀ — ^{c}) K2 गरिष्यामि; M1 भवि°; M6.7 भजि° (for गमि°). — ^{d}) Dn4 तानहं; T G1–3.6 M5 स्वानेव (for स्वानहं). K6 Da3.a4 लोक- (for ब्रह्म-). K2 -संस्कृतान्; D5 -संमतं; D7 -सत्कृतं; M1.6.7 -संस्तुतं (for -सत्कृतान्). D8 चतुर्मूर्तिधरस्त्वहं. — D7 T G1–3.6 ins. a passage given in App. I, (no. 31) after 93: Kumbh. ed. after 92.

94 K1.2.4 read 94^{ab} after 94^{ef}. — ^{a}) K1.2.4 हंसाः कूर्म(K2 °र्मा)श्च मत्स्याश्च; K6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 M1.5–7 हंसः (Da4 हंस-; M1.5–7 सिंहः) कूर्मश्च मत्स्य(Dn4 °स्य)श्च. ❀ Ca: हंसः सांख्याचार्यः कपिलः । ❀ — ^{b}) B8.9 D7 T G1–3.6 प्रादुर्भावो; Dn1 D8 °र्भावाद् (for °र्भावा). Da4 द्विजोत्तमः; Dn4 °त्तमं. K1.2.4 प्रादुर्भावा (K1 °वो) युगे युगे. — After 94^{ab}, K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Ca ins.:

851* वाराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च ।
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ।

[(L. 1) D8 वराहो नरसिंहश्च (for the prior half). — (L. 2) K6 दासरथिश्च. D5 सौगतिः (for सात्वतः).]

— ^{c}) K7 D9 यथा (for यदा). D7 G2 चैव (for वेद-). K1.4 -श्रुतिं (for -श्रुतिर्). — ^{d}) D7 तथा; T G1–3.6 M1.5–7 तदा (for मया). K6 Da4 D8 प्रत्याहृता; K7 °हृतं; Dn1 °हृताः (for °हृता). K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 पुनः; D7 T G1–3.6 M1.5–7 मया (for तदा). — ^{e}) Da4 वेदा. Da4 Ds1 सश्रुतिकाश्च. K1 T2 स वेदः स श्रुती(T2 °ति)कश्च; K6.7 D4.9 सर्वे वेदा समानीताः; G2 वेदाः सश्रुतिकश्चैव. — ^{f}) K6.7 D4 हृताः; T2 कृतः; M6 कृत्वा (for कृताः). Da4 पूर्वे; Ds1 सर्वं (for पूर्वं). K1.2 B7 कृता लोका (B7 पूर्वं) युगे युगे.

95 ^{a}) Da4 अतिक्रांता. — ^{b}) M1.7 श्रुतं (for श्रुतास्). D6 च (for ते). K1.2.4.7 D4.9 M5 वै (for वा). — ^{c}) G2 अविक्रांतश्च. D7 T G1–3.6 भगव(G2 °वा)न् (for बहवः). — ^{d}) K1.2 ममोत्तम; D8 ममोत्तमाः (for ममो°). — ^{e}) K1.2 D5 [अ]हं; Da4 lacuna (for च). — ^{f}) K1 स्वा; Dn4 स्व-; D5 च (for स्वां). K1.2.4 D5.7 T1 G1.3.6 गतः (for गताः). — After 95, K1.2.4.7 D4.9 M1.5–7 (all third time) repeat 31^{ab}; and D5.7 T G1–3.6 (all third time) repeat 31^{abcd}, both repetitions being followed by 29^{e}–30^{b} (also repeated third time). — After the third occurrence of 29^{c}–30^{b}, K1.2.4.7 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 ins.:

852* पुरुषः सर्वमेवेदमक्षयश्चाव्ययश्च ह ।
[K1.2.4.7 M1.5–7 सः (for ह).]

96 G2 om. 96^{a}–97^{b}. — ^{a}) Da3 ब्राह्मणा (for ब्र°). — Dn1 om. 96^{c}–97^{d}. — ^{b}) B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 [ह्ये]दम् (for [ह्ये]त). K7 D4.5.9 यत्त्वयाद्येह

C 12.12973
B.12.340(39).106
K.12.348.59

पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ ९७
एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः ।
एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९८
नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितम् ।
नरनारायणौ द्रष्टुं प्राद्रवद्बदराश्रमम् ॥ ९९
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥ १००
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः ।
ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाच ।
एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः ।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतः शुश्राव नारदात् ॥ १०२
पितामहो हि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ १०३

भीष्म उवाच ।
महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च ।
समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ १०४
सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।

संप्राप्तम्. —d) K1.2.4 Da3 D5 चै(Da3 D5 ए)कांतकृतबुद्धिना.

97 Dn1 om. 97; G2 om. 97ab (for both, cf. v. l. 96). —a) Ds2 तत् (for ते). D5 तत्ते सर्वं समाख्यातं. —b) D5.7 भक्तिमता (for °मतो). Dn4 Ds2 यथा (for मया). —c) D9 पुराणे (for °णं). K1.2.4 भविष्यञ्च; D9 °ष्ये; T G1.3.6 M1.5–7 °ष्यच्च (for °ष्यं). —d) Dn4 साहस्यं च (for सरहस्यं). K1.2.4 द्विजोत्तम; Da4 च सह च; M1 च सत्तमः.

98 Before 98, MSS. ins. भीष्म उवाच. —a) D5 च (for स). —b) K7 D4.9 सर्व- (for विश्व-). K7 D9 -मूर्तिधरा. —d) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 D4.5.9 M1.6.7 तत्रैवांतर्दधे प्रभुः (B8 [marg.] हरिः); Dn1.n4 D2.3.8 °र्दधे पुनः.

99 b) G3 [ई]दृशं (for [ई]प्सितम्). —c) T2 -नारायणा (for °यणौ). G2 दृष्टौ (for द्रष्टुं). K1 अथ-राश्रमं. K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 बदर्याश्रममाद्रवत् (K7 D5 °मावजन्; Da3.a4 °मद्रवत्; D4.9 °मावजत्).

100 K2.4 om. 100. —a) D5 om. from इदं up to चतुर्वे (in 100b). ❀ Cs: महोपनिषदं, महारहस्यम्। ❀ —c) K6.7 D9 -योगमितं ये(K6 ते)न; Ds1 D4.7 T G1.3.6 M1.6–7 Cs (gloss: सांख्ययोगसिद्धान्तेन समन्वितम्) °कृतांतेन (for °कृतं तेन). — D7 om. 100d. —d) T1 पांच- (for पञ्च-). K1 पंचरात्रौ नुसंज्ञितं.

101 a) Ds1 -मुखोद्गीते; D4 T2 G3 -मुखाद्गीतं (T2 °ता); M5 -मुखोद्गारं (for °द्गीतं). —b) Da4 [ऽ]श्रावयेन्. K1.2.4.7 D4.9 मुनीन्; K6 मुनिः (for पुनः). —c) M1.7 ब्राह्मणः (for ब्र°). —d) K2 Dn4 द्रष्टं; Da4 दृष्टुं (for दृष्टं). — After 101, K7 B6.8 D4.9 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K7 B6 D4.9 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K7 D4.9 भविष्यकथनं; B6.8 नारायणीयं].

— On the other hand, D7 T G1–3.6 ins. after 101:

853* श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्रुद्रः स देव्यै कथयत्पुनः ।

[G2 -मुखात्ते तु (for °द्रुद्रः). G2 देवेभ्योकथयत्पुनः (for the post. half).]

102 b) K2.6 G2 महात्म्यं. —c) K1 को (for किं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 किं वै (B7 वा) ब्रह्मा न जानीते. — K1.2.4 om. (hapl.) 102d–103c. —d) K7 D4.9 ततः (for यतः).

103 K1.2.4 om. 103abc (cf. v. l. 102). —a) K6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 [ऽ]पि; G2 तु (for हि). Dn4 भगवंस्. —b) K7 D4.9 साक्षाद् (for तस्माद्). K7 Bo T2 G1.2 अनंतरं. D5 साक्षाद्देवः सनातनः. —c) K7 B9 न स (by transp.); Da3 स न. —d) K1 अमितौजसाः; D5 तिग्मतेजसः.

104 c) D5 कालेन (for राजेन्द्र). —d) T2 G1.2 M1.5–7 प्रळयाश्. D8 G2 तथा; D5 च ये (for च ह). K7 सर्गश्च प्रलयश्च ह.

105 a) K7 B8 (marg. as in text) D4.7.9 T G1–3.6 M1.5 (also as in text).6.7 सर्वस्य (for सर्गस्य). K2 Ds1 स्मृतौ; B6 (marg. as in text) स्थितो; M6 स्मृताद् (for स्मृतो). —b) Da4 प्रजासर्गकरप्रभुः. —c) B8 damaged. K2 om. from वरं up to सकाशा (in 106a). Ds2 -प्रचुरं (for -प्रवरं). M1.6.7 जानीते देवप्रवरो (M6 °रं). —d) K4 चांतेचिकं; D8 चातोधिको; D7 G2 सर्वादि(G2 °षि)कं

जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ।
परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १०५
ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् ॥ १०६
तेषां सकाशात्सूर्यश्च श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ।
आत्मानुगामिनां ब्रह्म श्रावयामास भारत ॥ १०७
षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
सूर्यस्य तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः ।
तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ १०८
सूर्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ।
मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ १०९
देवानां तु सकाशाद्वै ततः श्रुत्वासितो द्विजः ।
श्रावयामास राजेन्द्र पितॄणां मुनिसत्तमः ॥ ११०
मम चापि पिता तात कथयामास शंतनुः ।
ततो मयैतच्छ्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ १११
सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम् ।

C. 12. 12969
B. 12.340(39).124
K. 12. 348. 74

(for चातोऽधिकं). Da4 नृपः; D5 ततः. K7 D4. 9 भूयश्चाप्य(D4 °भ्य)धिकं ततः. — D7 T G1-3. 6 om. 105ef. — f) K1. 4 पुरुषं; B9 प्रवरं (for प्रभवं). K7 D4. 9 सदा; M1. 5-7 तदा (for तथा).

106 K2 om. 106 (cf. v. l. 105). — a) K1. 4 ये तु ते; K7 ये त्वस्य; D4 यच्चान्यद्; M1. 6. 7 येप्यन्ये (for ये त्वन्ये). D5 -सदसि (for -सदने). — b) D7 T G1 2. 6 समाहिताः; G2 °हताः (for °गताः). — c) K7 प्र-; D7 G2 सं- (for तत्). — d) Ds ब्रह्म- (for वेद-). K1. 4 -सम्मितं (for -संमितम्).

107 K2 om. up to सकाशा (cf. v. l. 105). — a) K2 श्रुत्वा (for सूर्यश्च). K2 वै; K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तु (for च). K1. 4 ततः सूर्यश्च श्रुत्वा वै. — b) K1. 2. 4 ऋषीणां (for श्रुत्वा वै). Da3 भावीतात्मनां; D5 भावितान्वयं. — G2 om. (hapl.) 107c-108f. K4 repeats 107cd after 108. D5 reads 107cd twice. — c) Da3. a4 आत्मनु- (for आत्मानु-). D3 -जीविनां (for -गामिनां). K6 चेह; K6 (also) B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (first time). 8 M5 राजन् (for ब्रह्म). D5 (second time) वेदानुगामिना ब्रह्म; D7 T G1. 3. 6 आत्मानुगान्स्थितान्राजन्; M1. 6. 7 °न्मुनिगणान्. — d) K6 वै भारत (hypermetric); B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 वै ततः (B9 °दा); D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तरत्ततः (for भारत).

108 G2 om. 108 (cf. v. l. 107). — a) K1. 2. 4 षष्टिमृषि-; K6 M1. 5-7 षट्षष्टिं हि; K7 षट्च षष्टि-; Dn4 षट्षष्टी हि; Da1 षट्षष्टि हि; D5 ततः षष्टि-; D7 T G1. 3. 6 अष्टाशीति- (for षट्षष्टिर्हि). ❀ C3: षष्टिसहस्राणि वालखिल्यानाम् । ❀ — b) K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5-7 मुनीनां (for ऋषीणां). K1. 2. 4 षष्टिमृषिश्रवानि च. — B9 om. (hapl.) 108cdef. 108cde is damaged in B6. — c) M6 तपसो (for °तो). Dn4 Ds2 D5 T1 लोका (for लोकान्). — d) K1 निर्मितां. M5 वै (for ये). — f) K6 Da3 श्रुत्वा वै (for सर्वेषां). — After 108, K4 repeats 107cd.

109 a) K1. 2 B7 सूर्याभि- (for °नु-). D7 -गामिनस् (for °भिस्). — b) K6 तन् (for तैर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ऋषिभिर्भावितात्मभिः. — d) D7 T1 G3. 6 शृण्वते (D7 °तो) चैत(D7 वै त)दुत्तमं; T2 G1 शृण्वंतश्चैतदुत्तमं; G2 श्राविता वै तदुत्तमं.

110 D5 om. 110a-115b. — a) K7 D4. 9 देवतानां (for देवानां तु). — b) K2 श्रुत्वामितौ; K4 Da3 श्रुत्वामितो (for °सितो). M5 मुनिः (for द्विजः). — c) K6 B6 Da3. a4 वै तत्तु (for राजेन्द्र). — Da4 om. 110d. — d) The portion from पितॄणां up to लोकाः (in 12. 327. 5a) is lost in Da3 on missing fol. K1. 2. 4 D7 T G1-3. 6 M5 पितॄन्वै; K7 D4. 9 पितॄन्स; M1. 6. 7 पितरं (for पितॄणां). K1. 2. 4 द्विज-; Dn4 मति- (for मुनि-). K1. 2. 4 B0. 8 Dn4 Ds D8 G2 -सत्तम; T2 °मं (for °मः). — After 110, D7 T G1-3. 6 ins.:

854* एवं परंपराख्यातमिदं शंतनुना श्रुतम् ।

111 Da3 missing (cf. v. l. 110). D5. 7 om. 111 (for D5, cf. v. l. 110). K7 D4. 9 read 111ab twice. — ab) K6. 7 (first time) B0. 6-9 Da4 Dn4 Ds1 D2. 3. 8 शांतनुः (for शं°). K7 D4. 9 (all second time) पितरः श्रावयामासुः पितरं मम शं(K7 शां)तनुं. — c) K4. 6 B0. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]पि (for [ए]तत्). K6 तत्; K7 D4. 9 M1. 6. 7 तु (for च). — d) Da4 कीर्तितस्तव भारतः. — After 111, K7 D4. 9 ins.:

855* नारदाच्चैव देवर्षेः पुराणमहमाप्तवान् ।

C. 12. 12969
B. 12. 340[39]. 125
K. 12. 348. 74

सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति पुनः पुनः ॥ ११२
इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप ।
नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथंचन ॥ ११३
मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै ।
यानि श्रुतानि धर्म्याणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ॥ ११४
सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ।
एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ ११५
यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
एकान्तभावोपगत एकान्ते सुसमाहितः ॥ ११६
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः ।
स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ ११७
मुच्येदार्तस्तथा रोगाच्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ ११८
त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः ।
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ११९
ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातनः ।

---

112 Da8 missing (cf. v. l. 110). D5 om. 112 (cf. v. l. 110). D7 reads 112^{ab} and repeats 112^{cd} after 118. T G1-3.6 repeat 112 after 118. — ^{a}) G2 (first time) असुरैर् (for सुरैर्वा). K1.2 ऋषि-मिर् (for मुनि°). D7 G2 (second time) चैव; T G1-3.6 (all first time) चापि (for वापि). — ^{b}) K7 यदिदं; T1 (first time) वै यदि (for यैरिदं). T2 (first time) श्रुता (for श्रुतम्). — ^{c}) K7 D4.9 श्रुत्वा ते; D7 T G1-3.6 (all second time) ते सर्वे (by transp.). — ^{d}) K7 D4.9 भावयंति; Dn1.n4 D8 D2.3.8 पूजयंते (for °यन्ति). K1 यथा विधिः; K3.4 यथाविधि; Dn1.n4 D8 D2.3.8 समंततः (for पुनः पुनः).

113 Da8 missing (cf. v. l. 110). D5 om. 113 (cf. v. l. 110). K4 repeats 113^{ab} after 118. — ^{a}) D7 T G1-3.6 transp. इदं and आख्यानं. K6 आर्ष्येयं; Dn4 आख्येयं; D4 आख्यातं (for आर्षेयं). — ^{b}) Da4 नृपः; D7 T G1-3.6 M1.5-7 नृषु (for नृप). — ^{c}) K4 °भक्ता च (for °भक्ताय). — ^{d}) G2 [आ]ख्येयं (for देयं). K4 कथं च नः. — After 113, K1.2.4 read 120. D7 T G1-3.6 ins. after 113: K1.2.4 after 120:

856* आख्यानमुत्तमं चेदं श्रावयेद्यः सदा नृप ।
सदैव मनुजो भक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
प्राप्नुयादचिराद्राजन्विष्णुलोकं सनातनम् ।

[(L. 2) K3.4 तं देवं; D7 तथैव; G2 तदैव (for सदैव).]

114 Da8 missing (cf. v. l. 110). D5 om. 114 (cf. v. l. 110). — ^{a}) Dn4 मतौ (for मत्तो). K1.3.4.7 D4.9 [ऽ]न्यतश्च (for ऽन्यानि च). — ^{b}) K6 D7 T2 G1.2 च (for वै). — ^{c}) K3 श्रुत्वानि (for श्रुतानि). K6 B0.6.7.9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सुवाणि; K7 B3 G1.2 M1.7 धर्माणि (for धर्म्याणि).

115 Da8 missing (cf. v. l. 110). D5 om. 115^{ab} (cf. v. l. 110). — ^{b}) K7 B0 D4.9 T1 G1.3.6 उत्तमं (for उद्धृतम्). — Ds2 reads 115^{cd} on marg. — ^{c}) D5 वृत्तैः (for विप्रैः). — ^{d}) G1 कथामयम् (for °मृतम्). K1.3.4 अथ; B1-9 Da4 D8 D5 T1 इव (for इह).

116 Da8 missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) K7 Da4 चैनं; D4.9 चैतत् (for चेदं). K1.3.4 D4.5 श्रावयेत्; K7 D9 शृणुयात् (for पठते). — ^{b}) K7 चैवं; D9 चैतत् (for चेदं). K3.7 D9 श्रावयेत् (for शृणुयात्). Da4 पुनः (for नरः). — ^{c}) T2 एकभावेनोपगत; M1.6 एकांतभावोपगतम्. — ^{d}) B6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 एकांतेषु; B9 एकांतसु°; D7 °तिः सु°; G3 °तः सु° (for °न्ते सु°).

117 Da8 missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) K1.2 महद्° (for महा°). — ^{b}) K1 भूता (for भूत्वा). Dn1 चांद्रप्रभो.

118 Da8 missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) K1.2 मुच्येतांतस्; T G1.3.6 मुच्येतार्तस्; G2 °तासौ (for °दार्तस्). K7 रोगान्; D4 रागात् (for रोगात्). — ^{b}) K1.2 कथं (for कथाम्). — ^{c}) B6 (marg.) ज्ञानं; D5 कामं; D7 T G1-3.6 भक्तिं (for कामान्). — ^{d}) K1.2 भक्ति°; Da4 D7 मुक्त°; G2 मुक्ति° (for भक्त°). D7 T G1-3.6 M1.6.7 लभेत् (for व्रजेत्). — K4 repeats 113^{ab} after 118. D7 reads 112^{ab} and repeats 112^{cd} after 118. T G1-3.6 repeat 112 after 118.

119 Da8 missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) Dn4 त्वयासि; M1.7 ययापि (for त्वयापि). — ^{b}) K1.2

युधिष्ठिर महाबाहो महाबाहुर्जनार्दनः ॥ १२०
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय ।
भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ १२१
जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ।
नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ १२२
यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
स जगौ परमं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १२३
गत्वान्तरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयम् ।
पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ॥ १२४

C. 12. 13002
B. 12. 340[39]. 137
K. 12. 348. 87

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

Ds1 M1 अभ्यर्च्य॰ (for ॰र्च्यः). K1. 2. 4 M7 पुरुषोत्तमं; K7 ॰त्तम. — After 119[ab], K1. 2. 4 ins.:

857* वासुदेवं महात्मानं श्रोतव्यं विधिपूर्वकम् ।

— [d]) D7 T G1–3. 6 भवेत् (for गुरुः).

120 Da3 missing (cf. v. l. 110). K1. 2. 4 read 120 after 113. — [a]) K1 ॰देहो; Da4 ॰देवा (for ॰देवो). — [b]) Dn4 प्रापतां (for प्रीयतां). G3 जनार्दनः (for सनातनः). M5 (*sup. lin.* as in text) चतुर्मूर्तिः सनातनः. — [c]) K1. 2. 4 महासत्त्वो; T1 G3. 6 ॰भागो (for ॰बाहो). — [d]) K6. 7 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 महाबुद्धिर् (for ॰बाहुर्). — After 120, B6. 7 ins.:

858* पूजनीयो सदाभ्यग्रो मुनिभिर्वेदपारगैः ।

On the other hand, K1. 2. 4 ins. 856* and B8 D7 T G1–3. 6 ins. 859* after 120.

121 Da3 missing (cf. v. l. 110). — [b]) Da4 जनमेजयः. — [c]) D7 चात्र (for चास्य). K7 सर्वैर् (for सर्वे). D4. 5. 9 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर् (D4 ॰र्वै). — [d]) K1. 2. 4 बभुः (for [अ]भवन्). K7 B0 D4. 5. 9 नारायणपरोभवत् (B0 D4 ॰न्).

122 Da3 missing (cf. v. l. 110). — [a]) T2 देव; G2 चैव (for तेन). — [b]) K6 पुरुषेन. D5. 7 [इ]ह (for [इ]ति). Da4 भारतः. — [c]) K2. 6 B0 Dn4 Ds D5. 7 T1 G3. 6 जप्यपरो; K7 D4. 9 जाप्यपरो (for जप्यपरा). — [d]) K1. 2 B8 (marg.) Dn4 M1. 5. 6 सरस्वतिम्; K7 Ds1 D4. 9 T2 G1. 2 Cs (gloss: सरस्वतीप्रोक्तम्) सारस्वतम्; T1 G3. 6 नारायणम् (for सरस्वतीम्). K1. 2 B8 (marg. as in text) T G1. 2. 6 उदैरयन्; K7 D4 उदीरयेत् (for ॰रयन्).

123 Da3 missing (cf. v. l. 110). K1 om. (hapl.) 123. — [a]) T2 [ऽ]स्त्यस्माकं; M1. 6. 7 [ऽ]भ्य॰ (for ह्य॰). K7 कुरु॰; Da4 Ds1 D4. 9 G1 M1 गुरु॰ (for गुरुः). — [b]) D7 T1 G1–3. 6 प्रभुः; T2 प्रभुं (for मुनिः). — [c]) Ds2 transp. स and जगौ. B6 G3 पारमं (for परमं). Da4 प्राप्य (for जप्यं). Dn1. n4 D2. 3. 8 जगौ परमकं जप्यं.

124 Da3 missing (cf. v. l. 110). — [a]) K1. 2 अंतरिक्षं; K6. 7 B0. 6–9 Ds1 अंतरीक्षात्. K1. 2 D4. 5. 9 स तदा (for सततं). — [b]) K2 अमृताचयं; Da4 ॰श्रयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ॰लयं (for ॰शयम्). — [c]) D5. 9 तु; D7 T2 G1. 2 [अ]थ (for च). — [d]) K1 स्वमाश्रयं; T1 G3. 6 ॰लयं (for ॰श्रमम्). — K6 B0. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 editions ins. after 124: B8 D7 T G1–3. 6 after 120:

859* भीष्म उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मयेरितम् ।
पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रा मे कथितं पुरा ।

[B8 om. the ref. — (L. 1) M7 आख्यातं (for ॰तं). B6 (marg. as above). 7 Da4 समीरितं; T1 G3. 6 मया शुभं; T2 मयादितः; G1 मयैरितं (for मये॰). — B8 om. line 2. K6 B6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 repeat line 2 after line 6 of 860*. — (L. 2) Dn4 पारंपर्यागते. T1 G3. 6 चैतद्; G2 ह्येतं (for ह्येतत्). M5 भीष्मेण (for पित्रा मे).]

— K6 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 cont.: K1. 2. 4. 7 Ds1 D4. 9 editions ins. after 124:

860* सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
जनमेजयेन यच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ।
यूयं हि तप्ततपसः सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ।
शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः । [5]
यजध्वं सुहुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरम् ।

[३२७

C. 12. 13007
B. 12. 341(40). 1
K. 12. 349. 1

जनमेजय उवाच ।
कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १
निवृत्तं चास्थितो धर्मं क्षेमी भागवतप्रियः ।
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः ॥ २
कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३
एतं नः संशयं विप्र छिन्धि गुह्यं सनातनम् ।
त्वया नारायणकथा श्रुता वै धर्मसंहिता ॥ ४
इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः ।

[Bom. Kumbh. ed. सौतिर् (for सूत). — (L. 1) B9 D7 T G1-3. 6 वः (for ते). Da4 वैशंपायनमिरीतं (sic) (for the post. half). — (L. 2) B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G3 तत् (for यत्). D9 बुद्ध्वा; G2 कृत्वा (for श्रुत्वा). K7 D9 श्रुतं (for कृतं). B9 सर्वं (for सम्यग्). K7 यथा विधिः. — (L. 3) D5 T1 G3. 6 सु- (for हि). K7 D4. 5. 9 G2 सु-; T G3. 6 ते (for च). — (L. 4) D4 वेदविदा. T1 G3. 6 विप्रा (for मुख्या). D7 T G1-3. 6 नैमिशारण्य-. — (L. 5) Da4 सौनकस्य. K7 D4 महासत्रे (for °सत्रं). Da4 दिवौकसः (for द्विजोत्तमाः). — (L. 6) K2 सुमतैर् (for सुहु°). K6 B6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शाश्वतं (for आत्मानं). — After line 6, K6 B6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 repeat line 2 of 859*.]

Colophon. Ś1 V1 Da3 D6 missing: K2. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D1-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 8 M5 नारायणीयं; D4. 5. 9 नरनारायणीयं; T1 नारायणीयोपाख्याने जन्मरहस्यं; T2 G3. 6 नारायणीये जन्मरहस्यं (G2 जन्मजरारहस्यं); G1 नारायणीये अवताररहस्यं; M1. 6. 7 नारायणीये भगवद्दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 65; B7 Dn4 163; B8 Dn1 Ds2 T1 G6 165; D8 G3 M1. 6. 7 160; T2 178; G1 164; G2 190; M5 196. — *Śloka no.:* Da4 121; Dn1 140; Dn4 139; D8 40.

327

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15).

1 Da3 is missing up to लोकाः (in 5a) (cf. v. l. 12. 326. 110). K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D1-5. 7-9 T G1-3. 6 शौनक (for जनमेजय). — b) T1 G6 अग्र्यहरः. K1. 4. 7 D4. 5. 9 स्मृतः (for प्रभुः). K2 यज्ञेशोनुग्रहः स्मृतः. — c) K1 यज्ञधारे; K7 D1. 9 °हारी (for °धारी). D4. 9 [इ]व (for च). G3. 6 स कथं (for सततं). — d) D8 M5. 6 -वेदांगधृक्; D7 T G1-3. 6 °कृत्; M1. 7 °सृक् (for °वित्). K4 B9 D7 G1. 2 तदा; M5 कथं (for तथा). K7 D4. 9 देवभागा- (K7 °ग)प्रभुक्तया.

2 Da3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 निर्वृत्तां; K6. 7 Bo. 8. 9 G2 निवृत्तिं; Da4 °त्तां; Dn1 °त्ते (for °त्तं). D4 वास्थितो (for चा°). Dn1 धर्मे (for धर्मं). — b) K1 क्षमी (for क्षेमी). K7 -प्रभुः (for -प्रियः). K6 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 6. 7 क्षमी (K6 Bo. 6. 7. 9 Da4 D9 क्षेमी; B8 M1. 6 क्षेमं; Dn4 Ds1 क्षमा; M7 क्षमं) भागवतः (K6 °तां; M6 °तं) प्रभुः; D7 T G3. 6 क्षेत्री भागवतः (T2 °तं) कथं; G1 क्षेत्री भावशतः कथं; G2 मोक्षं भागवतः कथं. — c) K1. 2. 4 प्रवृत्त-; K6 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निवृत्ति- (for प्र°). — d) G2 विभुः (for प्रभुः).

3 Da3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 कथं प्रवृत्तधर्मेण. — b) M1 भागहा (for भागार्हा). — c) K1 निर्वृत्त-; K2. 4 D5 निवृत्त- (for °त्ति-). K1 -धर्मश्च; D7 T G1-3. 6 -धर्मेषु (for -धर्माश्च). — d) K2 कृत- (for कृता). Ds2 D4. 9 व्यावृत्ति-; G2 [अ]-व्यावृत्त- (for व्यावृत्त-). Da4 कृतारुयकृतबुद्धयः.

4 Da3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 छिंधि; K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D8 सूत; D2. 8 सौते (for विप्र). — b) K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 सौते (for छिन्धि). D9 सनातने. — c) Ds2 (by corr.) D2. 4. 5. 7. 9 M1. 5-7 -कथाः; D8 lacuna (for -कथा). G2 त्वया नारायणाच्छ्रुत्वा. — d) K2 श्रुत्वा (for श्रुता). K4

क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ।
मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मनिर्वाणं परमं सुखम् ॥ ५
ये च मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीति शुश्रुमः ॥ ६
अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ७

किं नु ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः ।
सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ।
आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ॥ ८
प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ।
ततस्तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ ९
स्मृत्वा कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ।

C. 12. 13019
B. 12. 341[40]. 13
K. 12. 349. 12

B6. 8 Da4 Dn1. n4 D2. 4. 5. 7–9 T2 G1. 2 M1. 5–7 -संहिताः; D8 -संज्ञिताः; D8 -संश्रिता (for -संहिता). — After 4, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Cn editions ins. :

861* सूत उवाच ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ।
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ।
श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ।
जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ।

[G1 om. the ref. K6 Bo. 8 (marg. as above) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सौतिर् (for सूत). — (L. 1) D7 तत् (for यत्). — (L. 2) K7 D4. 5. 9 T1 G3. 6 तदहं; Dn4 नन्वेहं (for तत्तेऽहं). K1. 2. 4 G1 (*sup. lin.* as above) संप्रवक्ष्यामि; K6 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°). K1. 2. 4 पुराणं; Da4 पौराणां (for °णं). K2 शौणकोत्तम; K6. 7 B6–9 Dn1 D4. 5 शौनकोत्तमं; Da4 °पमं; D7 T2 G1. 2 °त्तरं (for °त्तम). — (L. 3) K2 महात्म्यम्; Da4 माहात्मम्. Bo. 8 देहिनः; Cn (gloss : परमात्मनः) °नां (as above). Bo om. (hapl.); T2 परमात्मकं (for °त्मनः). — (L. 4) B9 जनमेजय- (for °जयो).]

5 Da3 is missing up to लोकाः (cf. v. l. 1). Before 5, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 ins. जनमेजय उवाच. — [a]) Da4 G2 सं- (for स-). — [b]) B9 -मानुषाः (for -मानवाः). — [c]) K2 क्रियास्वत्युदयोक्तासु; K6 °सु विधिनोक्तासु; T1 G3. 6 °स्वभ्युदयोत्थासु; T2 क्रियाः साभ्युदयोक्तासु. — [d]) K1 सुक्ता; K7 Bo. 8 शक्ता; B9 शक्त्या (for सक्ता). K1. 2. 4 B9 D9 (marg.) पश्यंति (for दृश्यन्ति). K1. 2. 4 सर्वतः (for °शः). — [e]) Da4 चोक्तास्; D4 चोक्तं. — [f]) M7 निर्वाणः (for °णं).

6 [a]) G2 एव (for ये च). K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तु (for च). D4. 9 M1. 6. 7 भक्ता (for मुक्ता). B8 (marg.) वहंति; Dn4 भवंति (for भवन्ति). K7 ये भक्ता च भवंतीह. — [c]) ❀ Cn : सहस्रार्चिषं, सूर्यान्तर्यामिणमनन्तचिद्रूपं वा । ❀ — [d]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [इ]ह (for [इ]ति). K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 T2 M5 शुश्रुम (for °मः).

7 [a]) K4 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अयं (for अहो). B8 (marg.) [ऽ]ति- (for हि). K2 T2 दुरनिष्ठेयो (for °नुष्ठेयो). — [b]) K7 D9 मोक्षो (for मोक्ष-). K1. 2. 4 -मार्गः; B7 -धर्मं- (for -धर्मः). M7 सनातनं (for °तनः). — B9 om. 7[cd]. — [d]) K4 कव्यकव्य- (for हव्य°). K7 [ऽ]भवत्; D5 °जन्; G1 [ऽ]वहन्; G2 भवान् (for ऽभवन्).

8 [a]) K2 न; K4 Dn1 Ds D2. 8 T1 G2. 3. 6 च; K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 D8 तद्; B9 lacuna; D7 T2 G1 तु (for नु). K1. 2. 7 D4. 9 [अ]थ रुद्रो वा; Ds1 M1 च रुद्राश्च. D5 किं ब्रह्मा चाथ रुद्रो वा. — [b]) K1 lacuna; K2. 7 D4. 5. 9 वा (for च). B7. 8 बल- (B8 °लि)भिः; T2 G1 M7 वलभित्. D5 विभुः (for प्रभुः). — [d]) Da4 अग्नीर्; D4 असिर्. K1 वारुण. — [e]) T1 G3. 6 आकाशो (for °शं). D7 जगतिश्च; G1 पृथिवी.

9 [a]) T G1–3. 6 प्रळयं. — [b]) K1. 2. 4. 7 चात्म(K2 °त्मा)नः; D4. 5. 9 T1 G3. 5. 6 ह्या° (for आ°). T1 पर- (for परि-). B7 -निर्मितः; D5 -कीर्तितं (for -निर्मितम्). — [c]) Ds1 यतस् (for ततस्). B7 तेनास्थितो; B8 तेनाश्रिता; D4. 9 तं नास्थिता; D5 तमा° (for तेना°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 य(M1. 5–7 अ)तस्तं वा- स्थि(G2 °स्ति)ता धर्मं (M5 मार्गं). — [d]) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G2 अक्षरम् (for °यम्).

10 [a]) K6 स्मृता; K7 D4. 9 M5 स्मृतं; Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 8 स्मृतिं; Da4 Dn1 D5 स्मृति-; M1. 6. 7 स्मृत- (for स्मृत्वा). K6 -परीमाने; Da4 -परिमाणं. — [b]) D5 वृत्तिर्येन; M1. 6. 7 प्रवृत्ता (M6 °त्तं) ये (for °त्तिं ये). D7 T G1–3. 6 ते (for ये). K2 समावृताः; K6 B7. 9 Da3. a4 D4. 9 M5 °श्रिताः; D5

C. 12. 13019
B. 12. 341[40].13
K. 12. 349. 12

दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावताम् ॥ १०
एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
छिन्धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे ॥ ११
कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ।
किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥ १२
ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ।
ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ।
नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ।
नापुराणविदा चापि शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा ॥ १४
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ॥ १५
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ १६
एतान्समागतान्सर्वान्पञ्च शिष्यान्दमान्वितान् ।
शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधाञ्जितेन्द्रियान् ॥ १७
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

°स्थिता; M1.7 समन्विताः (for समास्थिताः). — c) Da4 T2 दोष-; D5 येषु; D7 T1 G1-3.6 एष (for दोषः). D4 reads from काल up to हास (in 11c) twice. K6.7 D4 (both times).9 -परीमाणं; Bo.6-9 Da3 Dn4 Ds2 (before corr.) D5.7 T1 G1-3.6 M5.6 °माणो; D8 T2 °णामो (for °माणे). M1.7 दोषकाल-परीमाणो. — d) D7 T1 G2.6 महादोषः; T2 G1.3 M5 महान्दोषः (for महानेष).

11 For the repetition in D4, cf. v. l. 10. — a) K1.2.4.7 Ds1 D9 एवं (for एतन्). K1.2.4.7 D4 (both times).5.6 ब्रह्मन्; G2 विप्रा (for विप्र). — b) Dn4 इवार्थिव (for °र्पितम्). — c) G2 -कतनात् (for -कथ°).

12 D4 repeats 12 after भागं (in 13a). — b) K2 क्रतुषु (sic). — c) K6 om. (hapl.) from किमर्थं up to द्विज (in 13b). K7 D9 चाबरो; D4 (both times) चावरा; D7 G1-3.6 M7 चाध्वरैर् (for °रे). — d) K7 D4 (both times).9 M1.7 यजते; B8 D5 T G1-3.6 M5.6 यजंते; Da4 Dn1 ईज्यंते; Ds1 इत्यंते; D7 सृजंति (for इज्यन्ते). G2 [ऽ]पि (for त्रि-). Da4 -दिवौकसं.

13 For the repetition in D4, cf. v. l. 12. K6 om. up to द्विज (cf. v. l. 12). — a) K1.2.4 Bo.8 Da4 न; K7 हि; D4.9 तु (for प्र-). K7 Da3 Dn4 D9 -गृह्णंति. D7 T G1-3.6 ये भागं प्रतिगृह्णंति. — b) Da4 -सत्तमः. K1.2.4 यज्ञे ब्रूहि द्विजोत्तम. — c) B8 D4 ये यजतो (for ते यजन्तो). — d) G2 कस्यै (for कस्य). K1 D5.7 T2 G1.2 ददाति; B9 हरंति (for ददन्ति). K7 D4.5.9 च (for वै).

14 a) K7 अहा (for अहो). K1.2.4.7 गूढो महा-; B9 अहो मूढ-; M5 गूढतरः (for °तमः). D5 om. from मः up to कथ (in 15a). — b) Bo.7.9 जनेश्वरः; T G1.3.6 जनाधिप; G2 नराधिप (for जनेश्वर). — c) D7 न तप्त- (for नातप्त-). M6 -सहसा (for -तपसा). G2 M6 ह्येषा (for ह्येष). — b) K1 नाविदे (for नावेद-). — e) K1 न पुराणविदा; Da4 नापुराणविद्. K1.2.4.7 D4.9 M5 वापि; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 चैव (for चापि). — f) M1.5-7 शक्यं (for शक्यो). K2 व्याहंतुम् (for व्याहर्तुम्). ❀ Ca: अञ्जसा, तत्त्वेन। ❀

15 D5 om. up to कथ (cf. v. l. 14). — b) K7 च सः (for गुरुः). — c) K7 यच्च (for कृष्ण-). K1 -द्वैपायन-; G1 °यनं. — d) M7 देव- (for वेद-). K1.2.4.7 D4.5.9 G2 महामुनिः (for महानृषिः).

16 a) K1 Dn4 Ds1 सुमंतु-; M6 सुतंतुर्. K7 G2 जैमुनिश्च; Dn4 -जैमिनीश्च. — b) D5 पुलस्त्यः सु-; T2 G1.3 पैलश्चैव (for पैलश्च सु-). K7 -व्रताः (for -व्रतः). G2 पैलवश्च त्रयव्रतः. — c) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T2 G1-3 तु; Ds1 [ऽ]स्य (for वै). — d) G2 om. शुकः. K6 B7 Da3.a4 M1.6.7 तथा (for स्मृतः).

17 a) M5 शिष्यान् (for सर्वान्). — b) M5 सर्वान् (for शिष्यान्). B9 दयान्वितान्. K1.2 शिष्यान्दमशमान्वितान्. — c) M1.6.7 पंचाचार- (for शौचा°). — d) D4 यतेंद्रियान्; T1 G3.6 जितव्रतान्.

18 b) K1.4 -पंचमं (for -पञ्चमान्). — c) K7 D4.5.9 पुण्ये (for रम्ये). — d) G2 -गंधर्व- (for -चारण-). K2 -सेवते.

19 a) K1.2 Dn1 D4.9 T2 G1 M5 अभ्यसतां; M1.6.7 °सतो (for °स्यतां). Da3 देवान् (for वेदान्),

मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ॥ १८
तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयोऽभवत् ।
एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ।
ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽद्य भारत ॥ १९
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।
पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमुवाच ह ॥ २०
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ २१
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २२
त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ।
तच्छृणुध्वं यथाज्ञानं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् ।
यथा वृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ २३
परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥ २४
तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्बुधाः ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ २५
अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ।
सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ॥ २६

C. 12. 13037
B. 12. 341[40]. 31
K. 12. 349. 30

— [b]) K7 B9 Da3 भवेत्; Dn4 महान्; D8 [ऽ]भवन्. — After 19[ab], K6 ins.:

862* किं तु ब्रह्माथ रुद्रो वा देवता ऋषयस्तथा ।
प्रायः प्रवृत्तिमार्गस्थाः कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै निवृत्तिमार्गस्थाः कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै यजन्ते सर्वेऽपि क एषामीश्वरः परः ।

— [c]) K4 एव (for एष). M1. 6. 7 वयस् (for वै यस्). — [e]) K1 तस्य (for ततः). K6 वापि (for चापि). — [f]) T1 G3. 6 तद्व्याख्येयो (for तवाख्येयो). K6 [ऽ]यं; D7 हि; G2 [ऽ]पि (for ऽद्य). K7 D4. 9 M1. 5–7 यो(D9 M5. 6 यौ)गपद्येन भारत; Da4 तनाख्येयोह्यभारतः (sic); D5 तव्या *** भारत.

20 [b]) K1 -तपोनदः (for -तमोनुदः). — [d]) Dn4 प्राज्ञो (for व्यासो). K1. 2. 4 अभाषत; Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथाब्रवीत् (for उवाच ह).

21 Before 21, B8. 9 ins. व्यास उवाच. B9 om. 21[ab]. — [a]) Dn4 प्रयाहि; D4. 5. 9 मयापि; G1 महान्हि; M6 lacuna (for मया हि). G2 सुतपस्; M6 lacuna; M7 समहत् (for सुम°). — Da3. a4 om. 21[cd]. — [c]) K7 B9 Dn4 भूत- (for भूतं). G2 भवद् (for भव्यं). K4 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–5. 8 भविष्यं (for °ष्यच्च). K6 भूतभव्यभविष्यं च. — [d]) K1. 2. 4. 7 Ds1 D4. 9 सत्तम; G2 सत्तमः (for सत्तमाः).

22 [a]) Dn4 तस्या; D5 सत्यं (for तस्य). Da3. a4 -तपसा (for -तपसो). — [d]) Dn4 क्षारोदस्य; M1. 6. 7 नार° (for क्षीरो°). ❀ Ca: अनुकूलतः, कूलसमीपे । ❀

23 [a]) D9 वैकालिकम् (for त्रै°). — [c]) D5 तं (for तत्). K1. 2. 4 यथाकामं; K6 Bo. 6–9 D13. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 °न्यायं (for °ज्ञानं). — [d]) Da4 Dn4 वक्षे (for वक्ष्ये). — [f]) K2 पृष्टं; Dn1 दृष्टं (for दृष्टं). Dn4 दांत- (for ज्ञान-).

24 Ds1 om. 24. 24[ab] is partly damaged in B6. — [a]) D4 reads from यं प्राहुः up to त्मेति (in 26[b]) twice. — [b]) K2 सांख्ये वेद-; K4 संख्यवेद-; Dn1. n4 D7 सांख्या योग- (for सांख्ययोग-). — [c]) K2 G1. 2 -संज्ञं (for -संज्ञां). Da4 सं-; T2 च (for स).

25 For the repetition in D4, cf. v. l. 24. — [a]) K1. 2 Da4 D5 यस्मात् (for त°). Ds1 D5 Cs (gloss: कार्योन्मुखं प्रवृत्तम्) प्रसृतम् (for प्रसू°). — M6 om. 25[b]. — [b]) K1. 2. 4. 6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 T2 M1. 5 तं; B9 Dn1 ते; D5 यद् (for तद्). — [c]) T G2. 3. 6 अव्यक्ते (for °क्ताद्). Da4 आपन्नं; G2 (also as in text) आत्मानं (for उत्पन्नं). ❀ Cv: अव्यक्तात्, अव्यक्ताख्यप्रधानसृष्टेरनन्तरम् । ❀ — [d]) Da4 -सृष्ट्यार्थम्. M1. 6. 7 ईश्वराः.

26 For the repetition in D4, cf. v. l. 24. — [a]) B6 (marg.) Da3. a4 लोकेश (for °षु). — [b]) G1 महाराज (for °नात्मा). K1 corrupt; K2 कीर्त्यते; K4 कीर्त्यते (for कथ्यते). G2 महानाम्नेति कथ्यते. — [c]) G2 वा (for ऽसौ). K7 Bo Dn1. n4 D4. 5. 9 व्यक्तित्वम् (for व्यक्त°). B7 आपन्नं. — [d]) K1. 2. 4 निर्मिमीते (K2 °ति); Dn4 निर्ममेव; D7 °मेति; T1 °मेपि (for °मे च). — K1 om. 26[c]–27[b]. — [e]) K2. 4. 7 D4. 9 अहंकार; Da3. a4 योहंकार (for सोऽहं°). — [f]) Bo. 6. 8. 9 D8 M1. 6. 7 -तेजोगतो; Da3. a4 -तेजगतो (for

C. 12. 13038
B. 12.341[40]. 32
K. 12. 349. 31

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि भारत ॥ २७
महाभूतानि सृष्ट्वाथ तद्गुणान्निर्ममे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्तोऽष्ट ताञ्शृणु ॥ २८
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा ।
ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
वेदान्वेदाङ्गसंयुक्तान्यज्ञान्यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ॥ ३०
रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः स्मृताः ॥ ३१
ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ।
उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ३२
वयं हि सृष्टा भगवंस्त्वया वै प्रभविष्णुना ।
येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितव्यं पितामह ॥ ३३
योऽसौ त्वया विनिर्दिष्टो अधिकारोऽर्थचिन्तकः ।
परिपाल्यः कथं तेन सोऽधिकारोऽधिकारिणा ॥ ३४

-तेजोमयो). B8 हितः (for हि सः). K6 Dn4 सर्वतो जगतो हितः.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). D7 T G1-3.6 transp. 27^{ab} and 27^{cd}. —^{a}) K1.2.4 D8 D5.7 T G1-3.6 अहंकारात् (for °कार-). K7 D4.9 -प्रयुक्तानि (for -प्रसूतानि). —^{d}) T2 G1.2 M1.5-7 पंच (for महा-). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 D2.3.5.7.8 पंचधा; D8 T2 G1.2 भागतः; T1 G3.6 भागशः (for भारत). Dn4 मही तानि च पंचधा.

28 Dn4 om. 28. —^{a}) K2 दृष्ट्वा; T1 सृष्टाश् (for सृष्ट्वा). K2 Dn1 D8 D2.3.8 [ए]व; B8 (marg. as in text) वै; D7 T G1.2 च (for [श्च]थ). —^{b}) B0.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.8 तान् (for तद्-). T1 -गुणं (for -गुणान्). —^{c}) T G1-3.6 M1.5-7 निष्पन्नान्. K2 भूतेभ्यद्वैव निष्पन्ना (sic); D8 तेभ्यश्चैव विनिष्पन्ना. —^{d}) K6 D5.7 [ऽ]थ; B0.8 (marg.) Dn1 D8 D2.3.8 च (for ऽष्ट). K7 D4.9 शृणुष्व तान्; B8 (orig.) च भार्गव (for ऽष्ट ताञ्शृणु). T G1-3.6 M1.5-7 अष्टौ (G1 °ष्टा) मूर्तिमतः शृणु.

29 ^{a}) K6 B6 Da3 Ds1 M5 अत्रिः; B7 यत्रिः; D5 [अ]थात्रिः (for चात्रिः). —^{b}) Dn4 Ds1 पुलह- (for °हः). —^{c}) K6.7 B6.9 D4.9 वशिष्ठः. K7 D4.9 स (for च). —^{d}) K7 Ds1 G1 मनु- (for मनुः). Ds1 स्वायंभुवास्. —^{e}) Da3.a4 [ऽ]ष्टौ च; T1 G2.3.6 ह्यष्टौ (for ऽष्टौ ता). —^{f}) T1 G2.3.6 तासु (for यासु).

30 ^{a}) K7 B0 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 वेद- (for वेदान्). K2 -संयुक्ता; B7 -संभूतान्; Da4 -संयुक्तो (for °क्तान्). —^{b}) K4 B0.8.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 यज्ञ-; D5 lacuna (for यज्ञान्). K7 -संमतान् (for -संयुतान्). — After 30^{ab}, K7 D4.9 ins.:

863* एतान्वै सुमहाभागानृषींल्लोकपितामहान् ।
[K7 सुमहाभागो (for °भागान्).]

—^{c}) Dn1 निर्भिमे (for निर्ममे). K2 -सिद्धार्थं; Ds1 D7 T G1-3.6 M5 C8 (gloss: प्राणिसृष्टिजगत्प्रवाहसिद्ध्यर्थम्) -सृष्ट्यर्थं (for -सिद्ध्यर्थं). —^{d}) C8 (gloss: हिरण्यगर्भः) -पितामहं (for °महः). —^{e}) K2 अष्टभ्यः. K7 B7 Da3.a4 तु (for च). —^{f}) G1 जितं (for जातं).

31 ^{a}) T1 रोषात्मजो; M1 दोषात्मको (for रोषा°). —^{b}) D4.9 योसृजत्; D7 T G1-3.6 M1.5-7 असृ° (for सोऽसृ°). M1 स्वयं (for स्वयम्). —^{c}) B6 ते (for तु). K7 D4.9 एकादशैव ते रुद्रा. —^{d}) K7 D4.9 विकारि-; B0 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 °र- (for °राः). K6 B6.7.9 Da3.a4 पौरुषाः (for पुरुषाः). K1.2.4 विकारः पुरुषः स्मृतः. ❀ C8: एते रुद्राः पुरुषाः, पुरुषरूपधारिण्येकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः । ❀

32 ^{a}) Dn1 D4.9 M1.6 प्रकृतीश्; D7 T G1.3.6 प्राकृताश्; G2 प्रकृताश्च (for °तिश्). K1.2.4 रुद्राः प्रकृतयश्चैव; B8 ते च रुद्राः प्रकृतयः. —^{b}) K1 देव- (for चैव). —^{d}) Ds1 ब्रह्मणं. K1 Dn1 समुपास्थिताः; K4 समुपस्थितः.

33 Before 33, K6 Da3 ins. रुद्रा ऊचुः; Da4 रुद्रोवाच. —^{a}) K7 B0.8 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 सृष्टा (B0 Ds2 °ष्ट्या) हि (by transp.); B7 हि सृष्ट्वा; T G1-3.6 M1.5-7 सृष्टास्तु. —^{b}) K1.2.4 [ए]व; B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 च (for वै). —^{c}) Da4 अधिकारे. —^{d}) D7 G1.2 वेदितव्यं (for वर्ति°).

34 ^{a}) K1.2.4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2,

प्रदिशस्व बलं तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः ।
एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ॥ ३५
साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः ।
ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता ॥ ३६
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः ।
कथं बलक्षयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥ ३७
इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणम् ।
महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम् ॥ ३८
ततस्ते ब्रह्मणा सार्धमृषयो विबुधास्तथा ।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ३९
ते तपः समुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।
स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ४०
ऊर्ध्वं दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ४१

C. 12. 13053
B. 12. 34. 40
K. 12. 349. 46

---

2. 3 G2 [अ]भि-; D7 G1. 6 हि (for वि-). — [b]) K1. 2. 4 त्वधीकारो; B0 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 ह्यधि°; G1 M1. 5–7 अधि(M5 ह्यधी)कारे (for °कारो). K6. 7 B5. 8. 9 Da4 Dn4 D4. 9 ह्य(K7 स्व-; B8 Da4 Dn4 D4. 9 त्व)धिकारार्थचिंतक: (D4 °का:). — Dn4 D7 om. (hapl.) 34[e]–35[b]; Da4 reads the same twice. — [c]) Da4 (both times) परिपाल्य; G2 °पार्थ (for °पालय:). — [d]) D4. 5. 9 हि कर्मणा; C5 (gloss: ताच्छीलिकतृणप्रत्ययान्त: [Pāṇini 3. 2. 134–5] [ऽ]धिकर्तृणा (for ऽधिकारिणा). K6 B0. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 साहंकारेण कर्तृणा; K7 ह्यधिकारो*कर्तृणा.

35 For the repetition in Da4, cf. v. l. 34. Dn4 D7 om. 35[ab] (cf. v. l. 34). — [a]) Da2 (by corr. as in text) M1. 7 प्रदिशस्य (for °शस्व). G2 तत्र (for तस्य). — [b]) D6 सो (for यो). K1. 2 योधीकारार्थ-; M1. 6. 7 योधिकारेर्थ- (for °कारार्थ-). K1 T2 -चिंतका:. — [c]) K7 उक्ते (for उक्तो). ❀ Ca: महादेव:, देवेभ्यो महत्त्वेनोत्कर्षणयोगात् ब्रह्मैव। ❀ — [d]) K1 देवास्; K2 G2 देवस्; T2 G1 देवैस् (for देवांस्). — After 35, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Subparvan*: K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 नारायणीयं].

36 Before 36, K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 ins. ब्रह्मोवाच. — [a]) G2 देवो (for देवा). — [c]) K4 ममास्यैषा (for ममाप्येषा). — G2 om. 36[d]–37[e]. — [d]) K7 D4. 5. 9 या चिन्ता (by transp.); Da4 M1. 6 चिंतया. B9 T1 भवता (for °तां). Da4 मता:; Ds1 गता; D5 T1 मम; D7 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 इह (for मता).

37 G2 om. 37[abc] (cf. v. l. 36). — [a]) Da4 लोकं (for लोक-). K7 Dn1 D3. 4. 9 -त्रयस्य (for -तन्त्रस्य). Dn4 कृष्णस्य (for कृत्स्नस्य). — [b]) Dn1 कार्य-; G1 कार्य. T2 परिग्रहं. — [d]) K1. 2. 4 चात्मनश्; G2 स्वात्मनिश् (for ह्यात्मनश्). K7 D4. 9 M1. 5–7 तथा; Dn4 D7 च ये; T G1. 3. 6 च वै (for च मे). — After 37, K7 reads 39[e] for the first time, repeating it in its proper place.

38 [a]) K1. 2. 4 वयं; K7 D4. 9 ततः; G1 इत: (for इत:). K1. 2. 4 T G2. 3. 6 [ऽ]भि-; K7 D4. 9 [ऽ]नु-; D5 च; D7 G1 हि (for ऽपि). K7 G2 M1. 6 -गच्छाम; M7 गच्छेम (for गच्छाम:). — [b]) D5. 7 T G2. 3. 6 शरण्यं (for °णं). K6 B8 (marg. as in text) T1 G3. 6 -साक्षिकं (for °णम्). — [d]) Dn4 मनो (for स नो). K7 Dn4 वक्षति. G2 तद् (for यद्).

39 Before 39, B8. 9 ins. व्यास उवाच. — [a]) Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°). — [b]) B0 स्थिता: (for तथा). — K7 reads 39[e] for the first time after 37. — [c]) T1 G3. 6 तीरं (for कूलं). — [d]) M1. 6. 7 -हितैषिण: (for -हितार्थिन:).

40 [a]) B7 तपा:; Dn4 जय:. G2 तम् (for सम्-). — [b]) M1. 7 ब्रह्मात्तं (for ब्रह्मोक्तं). K1. 2. 4 देव- (for वेद-). — [c]) D4. 9 T2 सु-; M1. 6. 7 सा (for स). G2 तमहं नियमो नाम. — [d]) Dn4 तपश्चर्या. K1. 2. 4 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 सुदारुण: (for °णा).

41 [a]) K6. 7 Dn1 Ds1 D2–5. 8. 9 G1. 2 ऊर्ध्वे-; B0. 6–9 Da3. a4 T1 G3. 6 M1. 5–7 ऊर्ध्वा; Dn4 ऊर्ध्वें; D7 और्ध्वे- (for ऊर्ध्वं). K6. 7 Ds1 D3. 9 -दृष्टि- (for दृष्टिर्). K4 बाहुधिश् (for बाहवश्). T2 ऊर्ध्वेदृग्बाहवश्चैव. — [b]) B8 (marg. as in text). 9 एकाग्रश् (for °ग्रं). D2. 8 [ऽ]भवन्. K1. 2. 4 तथैकाग्रं मनो भवे(K1 °व)त्; K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5 एकाग्रमनसोभवन्. — [c]) K1. 2 Da3. a4 Dn4 एकपादा; K4. 6 B0. 6–9 Dn1 Ds D3. 5. 8 °पादा:; G1 °पाद: (for °पाद-). G1 सदा; G2 -स्थित: (for -स्थिता:). B0. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वे (for सम्यक्). — [d]) G2 प्रादुर्भूता: (for काष्ठभूता:).

C. 12. 13054
B. 12. 341[40]. 46
K. 12. 349. 47

दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा तदुत्तमम् ।
शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४२
भो भोः सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वागतेनार्च्य वः सर्वाञ्श्रावये वाक्यमुत्तमम् ॥ ४३
विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् ।
प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणम् ॥ ४४
सुतप्तं वस्तपो देवा ममाराधनकाम्यया ।
भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमम् ॥ ४५
एष ब्रह्मा लोकगुरुः सर्वलोकपितामहः ।
यूयं च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ॥ ४६
सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ।
तथा श्रेयो विधास्यामि यथाधीकारमीश्वराः ॥ ४७
श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहाः ।
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ॥ ४८
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् ।
तस्मिन्सत्रे तदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
देवा देवर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥ ४९
ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।

---

42 ᵃ) Da3. a4 G1. 2 दिव्यव(G2 °व्यं व)र्षसहस्रांते. — ᵇ) K7 Dn4 तप्त्वा (for तप्त्वा). K1. 4 सुदुश्चरं; K2 सुदुश्चरन्; K7 B0 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 G2 सुदारुणं; D5. 7 T G1. 3. 6 सुदुष्करं (for तदुत्तमम्). — ᶜ) D7 T G1-3. 6 वाचं (for वाणीं). — ᵈ) D7 °भूषितं.

43 Before 43, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 ins. वागुवाच; K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 भगवानुवाच. — ᵃ) K7 B8. 9 Da4 D8 D5. 7 T G1-3. 6 M5 भो (for भोः). B8 लोका (for देवा). — ᶜ) D5 [अ]थ; D7 T G1-3. 6 [अ]द्य (for [अ]र्च्य). — ᵈ) K2 वान्यम्; B8 (marg.) कार्यम् (for वाक्यम्).

44 ᵃ) Da3. a4 विज्ञातव्यो; D7 °नं वो (for °तं वो). K1 यो (for वो). K7 Da3. a4 D4. 9 महा- (for मया). — ᵇ) D4. 9 तव; G2 तपो (for तच्च). D5 च यत्; G3 च या (for महत्). Da4 तच्च लोकपितामह. — ᶜ) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 प्रभूति-; Ds2 प्रयुक्ति- (for प्रवृत्ति-). D9 -युद्धं (for -युक्तं). K6 Ds1 वर्तव्यं; D7 भूतानां; G2 वक्तव्यं (for कर्तव्यं). — ᵈ) B8 -बृंहितं (for -बृंहणम्). ❀ C8 : युष्मत्प्राणोपबृंहणम्, युष्मद्बृंहणसाधनमतिमहत्त्वकरमित्यर्थः । ❀

45 ᵃ) K7 B8 D4. 5. 9 यत्; B0 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 3 च (for वस्). B0 तवो (for तपो). G2 देवो. — ᵇ) G2 समाराधन- (for ममा°). — ᶜ) K1 भोक्षयासि; K2 भोक्ष्यस्याथ; K7 °थास्व; D5 भोक्षयध्वं; D7 भोक्ष्यथा: स; G2 °तास्य (for °थास्य). — ᵈ) K6 तपस्य (for °सः).

46 ᵃ) Dn4 ब्रह्म. K7 B6 (marg. as in text) D4. 5. 9 सुर- (for लोक-). — ᵇ) K6 B0. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 महाँल्लोक°; Da3. a4 महात्मा स (for सर्वलोक-). K7 D9 -नमस्कृतः (for -पितामहः). — ᶜ) Da4 विबुधः; D7 T2 °धाः (for °ध-). M7 -श्रेष्ठ. — ᵈ) K7 D4. 9 transp. मां and यजध्वं.

47 ᵃ) B6 lacuna; Da4 सर्वो. G3 भोगान्; M7 भगवान् (for भागान्). — ᵇ) M1. 6. 7 मम यज्ञेषु नित्यशः. — ᶜ) K1. 2. 4. 7 B6. 7 Da3. a4 D4. 5. 9 ततः; D7 T G1-3. 6 तत्र (for तथा). K1. 2. 4 B7-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 [ऽ]भि- (for वि-). — ᵈ) Da4 Ds2 D7 [अ]धिकारम्. Da4 T2 G2 ईश्वरः.

48 Before 48, K1. 2. 4. 7 B6 (marg.). 7-9 Dn1. n4 Ds2 D2-5. 8. 9 M1. 5-7 ins. वैशंपायन उवाच; K6 B0. 6 (orig.) Da3. a4 Ds1 व्यास उ°; T2 सूत उ°. D5 om. 48ᶜᵈ. — ᵈ) Da4 तेज-; G1 च स (for ते च). M1. 6. 7 ब्रह्मा ते परमर्षयः.

49 ᵃ) K2 M1. 6. 7 देव- (for वेद-). M6 -सृष्टेन (for -दृष्टेन). — ᵇ) K7 D9 आहरत्; M1. 5-7 आवहन्. Dn4 वैष्णवं तु क्रतुं महान्. — ᶜ) G2 यज्ञे (for सत्रे). K1. 2. 4 स्वयं; Da4 महा-; Dn1. n4 Ds2 D3. 8 T1 G3 सदा; D2 तथा (for तदा). Da3. a4 देवाः (for ब्रह्मा). — ᵈ) K1. 2. 4 हरेर्; K7 D4. 9 विष्णोर्; M1. 7 स्वं (for स्वयं). G1 अकल्पयन्. — B0 M1. 6. 7 om. (hapl.) 49ᵉᶠ. 49ᵉ is damaged in B6. — ᵉ) K1. 2 महर्षयश्च (for देव°). — ᶠ) K6 D4. 9 सर्वे भागम्; B6-8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 स्वयं (Dn1. n4 D8 स्वं स्वं) भागम् (for स्वयं भागान्). K7 Da4 अकल्पयत्.

50 T1 om. 50ᵃ-51ᵇ. — ᵃ) K1. 2 ते कांत-; K7 ते सर्वे; B8 (marg.) एकांत- (for ते कार्त-). K7 D4. 9 -कर्माणो; B0. 7 D2. 3. 5 -धर्माणां (for °णो). ❀ C8 : कार्तयुगधर्माणः, अहिंसादिलक्षणकृतस्वभावाः, मन्त्रलोपतन्त्रलोपक्रियालोपहिंसादिरहिताः, परमसंस्कृताः । ❀ — ᵇ) K2. 4

प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ।
बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् ॥ ५०
ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ।
अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खस्थो महेश्वरः ॥ ५१
येन यः कल्पितो भागः स तथा समुपागतः ।
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ॥ ५२
एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् ।
यूयं यज्ञैरिज्यमानाः समाप्तवरदक्षिणैः ।
युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभोगिनः ॥ ५३
यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।
कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ५४
यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ।
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः ॥ ५५
यूयं लोकान्धारयध्वं यज्ञभागफलोदिताः ।
सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिताः ॥ ५६
याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।
ताभिराप्यायितबला लोकान्वै धारयिष्यथ ॥ ५७
यूयं हि भाविता लोके सर्वयज्ञेषु मानवैः ।

C. 12. 13070
B. 12. 341[40]. 65
K. 12. 349. 64

Dn1 भागः; D5 भागान् (for भागाः). K1.2.4 -काल्पिताः; Dn1 -सत्कृतः; Ds D5.7 T2 G3.6 -संस्कृताः (Ds °तान्); G2 -संस्मृताः (for -सत्कृताः). — ^{c}) K7 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 G3.6 प्राहुर् (for प्रापुर्). K6 B6.7.9 Da3.a4 D5 -वर्णाभं (for -वर्णं तं). — ^{d}) K2 तपसः (for तमसः). Dn4 परः. K7 D4.5.9 तमसः पुरुषं परं. — ^{e}) Dn4 बृहंतं; G6 बृह्मा तं (for बृहन्तं). G2 बृहंतं सर्वदेवेशम्. — ^{f}) B6.7.9 Da4 सर्वदं (Da4 °द-); Da3 सर्वदेवं (hypermetric) (for वरदं).

51 T1 om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^{a}) K1.2.4 स (for ऽथ). Da3 दैवस्. K7 D4.9 उवाच भगवान्देवस्. — ^{b}) T2 transp. तान् and सर्वान्. M5 विबुधान् (for अमरान्). — ^{c}) B8 (marg. as in text) [ऽ]थ (for [इ]दं). K7 D4.9 अशरीरो जगादेवं. — ^{d}) K1.2.4 राजन्; K6 B6.8 Dn4 D5 स्वस्थो (for खस्थो). K4 महेश्वरं; T2 [ऽ]हमीश्वरः.

52 Before 52, B8 ins. भगवानुवाच. — ^{a}) K7 यतयः; M1.5-7 योनेन (for येन यः). K7 कल्पिता. G2 lacuna; M1.6.7 भागं (for भागः). — ^{b}) G2 यथा (for तथा). K1.2 समुपा(K2 °प)स्थितः; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 मामुपागतः; M1.5-7 स्वमु° (for समु°). — ^{c}) D9 प्राप्तो (for प्रीतो). K1.4 वै दिशामि; K2 वैद्यशामि (sic); D7 प्रविशामि; T2 प्रद° (for प्रदि°).

53 ^{a}) B6 (marg.) D5 M1.5-7 एवं (for एतद्). D7 T G1-3.6 वै (for वो). K1 देव; D7 G2 देवात् (for देवा). — ^{b}) G2 स (for मत्-). K6 B6-9 -प्रभाव-; K7 D4.9 -प्रसादात् (for -प्रसाद-). B7.9 -समुद्भवः (for °द्भवम्). — ^{c}) Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्वयं (for यूयं). K7 Bo.6.8 (last two marg.) Dn1 Ds D2-4.8.9 M1.5-7 यजमानाः; B7 विद्य°; Da3 T1 G3.6 ईजमानाः; Da4 ईज्यमानाः; Dn4 यज्यमानाः; D5 इज्यतमाः; G2 इज्यमानः (for °मानाः). — ^{d}) G1 समाप्ते (for °प्त-). — ^{f}) K2.4.6.7 Bo.6-8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G3 -भागिनः (for -भोगिनः).

54 ^{a}) Da3 यक्षंति (for यक्ष्यन्ति). — ^{c}) Ds वै (for वो). Dn4 D2.4 भागास्. — ^{d}) K7 lacuna; B6.7 तांस्तान्वै; Da3.a4 तान्वै (for ते नरा). G2 M1.5-7 देव- (for वेद-). Ds M1.6.7 -कल्पिताः (for °तान्). K6 तांस्तान्वेदप्रकल्पितान्; D5 तांस्तान्वेदेन क°.

55 ^{a}) K6 B6.7.9 Da3.a4 वै; T2 यो (for मे). — ^{b}) T1 भागस्तस्मिन्महाक्रतौ. — ^{c}) K7 D9 फल- (for यज्ञ-). G2 शतधा यज्ञभागो वै. — ^{d}) G2 वेदसूत्रो.

56 ^{a}) D7 लोकं (for लोकान्). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 भावयध्वं (for धार°). — ^{b}) K1.2 -फलार्चिताः; K4.7 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 -फलोचि(K7 °लो हि)ताः; Da4 °दितः; D5 -बलोदिताः (for -फलो°). D7 T G1-3.6 यज्ञभागैश्च (G2 °स्तु) योजि(T1 G3.6 कल्पि)ताः. — K1 om. (hapl.) 56^{c}–57^{b}. — ^{c}) Ds1 सर्वार्थे (for °र्थ-). M1.7 -चिंतकं (for -चिन्तका). — ^{d}) Da4 Ds2 यथाधिकार-; T G1-3.6 मयाधि°. M1.6.7 -निर्मितान्. Bo यथाधीकारमीश्वराः.

57 K1 om. 57^{ab} (cf. v.l. 56). — ^{b}) K6 -गुणकाल्पिताः; K7 D4.5.9 -फ(D5 -ब)लमाश्रिताः; B6.7.9 Da3.a4 -गुणकल्पिताः; D7 -फलसंस्कृताः; M1.6.7 °सत्क्रियाः (for °सत्कृताः). — ^{c}) Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G3.6 आभिर् (for ताभिर्). — ^{d}) B7 धारयिष्यति; Ds1 °यिष्यतः.

C. 12. 13072
B. 12. 341[40]. 66
K. 12. 339. 64

मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम ॥ ५८
इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ।
एभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः क्षितौ ॥ ५९
निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितम् ।
मया कृतं सुरश्रेष्ठा यावत्कल्पक्षयादिति ।
चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ॥ ६०
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि वै ॥ ६१
एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ।
प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन कल्पिताः ॥ ६२
अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ॥ ६३
सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥ ६४
सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः ।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ ६५
एते योगविदो मुख्याः सांख्यधर्मविदस्तथा ।
आचार्या मोक्षशास्त्रे च मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ६६

---

58 ^{a}) Dn4 भावितं (for °ता). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 यज्ञैः (for लोके). —^{b}) K6 B9 Da3. a4 स्वर्लो(K6 °लो)के सुरमानवैः. —^{c}) K1. 2. 4 योजयिष्यध्वम् (for भावयि°). —^{d}) G2 एषां (for एषा). K7 D4. 9 वै; G8 मे (for वो).

59 ^{a}) K1. 2 इष्ट्यर्थं; K6 Da3. a4 इत्येवं; Dn4 इत्यर्थैं; G1 इज्यार्थं (for इत्यर्थं). D5. 7 T G1. 3. 6 भाविता; G2 भावना (for निर्मिता). K6 देवा; G1 वेद्या; G2 देव (for वेदा). —^{b}) K2 यज्ञश्च. G2 यज्ञाश्च विधिभिः सह. —^{c}) K6 एवं; T1 ये हि (for एभिः). D9 प्रयतैस् (for प्रयुक्तैर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 तु (for हि). D7 एवं सम्यक्प्रयुक्तेति. —^{d}) K1 प्रीयंतु; D4 °त; T2 G1 प्रियंते. K6. 7 G2 M1. 6. 7 देवता (for °ताः).

60 ^{a}) K2 निर्मानम्; Da3 T1 G3. 6 निर्वाणम्; D7 निर्माणाद् (for °णम्). Dn4 एनद्; D1 G2 अद्य (for एतद्). —^{b}) Dn4 प्रवृत्तिं; D6 °त्त- (for °त्ति-). M1. 5–7 प्रवृत्तिरुपकल्पिता. —^{c}) B9 गुण- (for सुर-). Dn4 G1. 2 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठा). K7 D4. 9 भविष्यति सुरश्रेष्ठ. —^{d}) B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 इह (for इति).

61 ^{a}) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 [अ]थात्रिः; K7 B8 D4. 9 G2 M5 अत्रिः; M1. 6. 7 [अ]त्रिश्च (for चात्रिः). —^{b}) K1 पुलस्त्याः; Da3 °स्तः; D4 °स्वः; D9 °स्त्य- (for °स्त्यः). Da3 om. (hapl.) पुलहः. Da4 पुलस्त्यपुलहक्रतुः. —^{c}) K7 D4 वशिष्ट. K1 सप्तेति (for सप्तैते). —^{d}) K1 B6–9 D3. 5 T2 G2 मनसा (for मा°). K1. 2. 4. 7 B8 (orig.) D4. 5. 9 पुरा; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि ते (for हि वै).

62 ^{a}) Da3. a4 मुख्यो (for मुख्या). —^{b}) K1 वेदाचार्यंश्च; K2 वेदचार्याश्च; D7 वेदाचाराश्च (for °चार्याश्च). K7 D4. 5. 9 प्रकीर्तिताः (for च कल्पिताः). — B8 om. (hapl.) 62^{cd}. —^{c}) K2 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). —^{d}) K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T2 G1. 2 M5 प्राजापत्ये च; K6 °त्ये वि-; K7 D4. 5. 9 °त्ये प्र- (for °त्येन). T2 कल्पितं (for °ताः). B6. 7. 9 Da3. a4 प्राजापत्यविकल्पिताः.

63 ^{a}) Da3. a4 असौ; D4 इयं; D5. 7 T G1–3. 6 अहं; M1. 5–7 एष (for अयं). D5 क्रियावती (for °वतां). K1 मुक्ता; G2 बंधुर् (for पन्था). Ds2 क्रियाक्रियावतां पंथा. —^{b}) K2 व्यक्तीभूत-; Da4 व्यक्तिभूता; Dn4 व्यक्तभूतः; T2 व्यक्तिभूतः (for व्यक्ती°). —^{c}) K6 B7. 9 Da4 ख्यातो (for प्रोक्तो). —^{d}) G1 लोके (for लोक-). B8 -सृष्टि-; D5 -धर्म- (for -सर्ग-). K1. 2 विभुः (for प्रभुः).

64 ^{a}) M5 सनात् (for सनः). K6 B0. 6. 9 Da3. a4 D5 सनः सनी(K6 Da4 °ना)कः सनकश्च; B7 सनः सनंकिः सनकश्च; B8 सनः सनंदस(marg. °नीकः स)नकश्च; Dn4 सनत्सवाकसनकश्च; D7 T G1–3. 6 सनातनः श- (T2 G2 °नः शि-; G3. 6 °लः श)लाकश्च. —^{b}) K1. 2. 4 D7 T2 G1. 2 M1. 6. 7 सनकश्च; B0 सनकर्मा; B6–9 Da3. a4 Dn4 D5 चतुर्थश्च (D7 °स्तु) (for सनकः स-). K6 B7 -सनंदकः; T1 G3. 6 -सनंतनः (for -सनन्दनः). —^{c}) G3 सनः (for सनत्-).

65 ^{a}) K4 मानसः (for °साः). —^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 मुनयो (for ऋषयो). K5 D6 स्मृताः; K4 सुतः. — T1 om. (hapl.) 65^{cd}. —^{d}) K2. 6. 7 B0. 8. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 T2 G2. 6 निवृत्तिं; Ds1 °त्ति- (for °त्तं). B8. 9 G2 आश्रिताः; Da4 आस्थितः.

66 ^{a}) D6 योगविदां; M1 वेदविदो (for योग°).

यतोऽहं प्रसूतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान् ।
तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ६७
यो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन्यस्मिंश्च कर्मणि ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुतेऽवशः ॥ ६८
एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ।
मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥ ६९
अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः ।
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वत्रसवरप्रदः ॥ ७०
गच्छध्वं स्वानधीकारांश्चिन्तयध्वं यथाविधि ।
प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरम् ॥ ७१
प्रदृश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा ।
परिनिर्मितकालानि आयूंषि च सुरोत्तमाः ॥ ७२
इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ।
अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नैतदन्यथा ।
चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ॥ ७३
ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ।

C.12. 13069
B.12. 341[40].83
K. 12. 349. 81

K1. 2. 4 प्रोक्ताः; G2 मुक्ताः (for मुख्याः). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सांख्यज्ञानविशारदाः; D7 वेदाचाराश्च कल्पिताः. — c) Da3 आचार्य-; G2 °र्यै (for °र्या). M5 (*inf. lin.*) वेद- (for मोक्ष-). K6 B7. 9 Da3. a4 -शास्त्रेषु; K7 B6 D4. 5. 9 -धर्मेषु (for -शास्त्रे च). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आचार्या धर्मशास्त्रेषु; M1. 6. 7 °र्या वै मोक्षशास्त्रे. — d) K6 D4. 9 मोक्षशास्त्र- (for °धर्म-). T2 -प्रवर्तनाः; G1 -प्रवृत्तकाः.

67 a) K1. 2. 4 ततो (for यतो). K1 प्रसृताः; B6 प्रसभः; B7 प्रसृत-; Cp प्रभूतः; Cv प्रसृतः (as in text). — b) K1. 2. 4 अव्यक्तं त्रिगु(K4 निर्गु)णं म(K1 °जैर्म)हत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 अव्यक्तात्त्रिगुणात्मकात्. — c) K6 अस्मात् (for त°). K2 परतरं; D4 °तरा (for °तरो). D5 मोक्षः; G2 यस्तु (for योऽसौ). ❀ Cs: परतरः इत्यत्र परशब्देन जीवः समष्टिरूपोऽनिरुद्धमहापुरुषादिशब्दवाच्यः पञ्चविंशक उच्यते । ❀ — G2 om. 67b–68e. — d) Da4 कल्पिताः. K1. 2. 4 क्षेत्रज्ञः परिकीर्तितः. ❀ Cs: षड्विंशो वासुदेवः परमात्मेतिशब्दवाच्यः क्षेत्रज्ञः परिकीर्तितः । ❀ — e) K1. 2. 4 असौ; K6 सोयं; K7 D4. 9 G1 स हि (for सोऽहं). Ds1 D7 T G3. 6 M1. 5–7 स ह्यक्रियावतां पंथाः. — K6 om. 67f. — f) K1. 2. 4 B6 -लक्षणः; Da4 -दुर्लभाः.

68 G2 om. 68abc (cf. v. l. 67). — b) K6 स्व- (for च). — c) Dn4 स वृत्तो चानिवृत्तौ वा (sic). — d) D5 यत्फलं; G2 प्रकार्ति. T2 ह्यश्नुते (for सोऽश्नुते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महत् (for ऽवशः).

69 a) K2 D9 -गुरु-; G1 -मुनिर् (for -गुरुर्). —69b is damaged in B6. — d) Ds2 पितामहाः. — e) Bo -सृष्टो (for -शिष्टो). K7 D4. 7. 9 भवतां; Dn4 भविति (for °ता). — f) K7 D4. 9 सर्वत्र स; B8 सर्वलोक- (for °भूत-). Da3 -वरप्रदा; G1 °प्रद्.

70 K1 om. (hapl.) 70. — a) D9 अयं (for अस्य). K4 B6 (marg.). 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैवात्मजो (D8 °नो); B6. 7 Da3. a4 चैवान्वयो (B7 °ये; Da3 °जो) (for °नुजो). D7 T1 G3. 6 अस्यैव चानुजो रुद्रो. — b) K2 ललाटादि- (for °द्यः). — c) M1. 7 ब्रह्मानुशिष्टा. D7 भवता. — d) K2. 4 सोपि सर्व-; D5 सर्वभूत-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °सत्त्व- (for °त्रस-). G2 M1 -वरप्रदं. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वभूतवरः (Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 °धरः; B6. 7 °वर-; Da4 °करः) प्रभुः; B8 सर्वलोकहरः प्रभुः.

71 b) G2 छंदयध्वं (for चिन्त°). B7 यथा विधिः. — B8 om. (hapl.) 71cd. — c) K2 प्रवृत्यंतां; K7 D4. 9 प्रवर्त्स्यं(K2 °र्स्यं)तां; Dn4 G2 °र्ततां. — d) D2 om. (hapl.) सर्वं. K2 मारिचं (for माचिरम्).

72 a) K1. 2. 4 प्रवर्त्स्यं(K2 °वृत्यं-; K4 °वर्त्यं)तां; K6 यदिश्यंतां; K7 Dn4 D4. 9 प्रादिश्यतां; Bo. 8. 9 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 प्रदिश्यंतां (Ds1 °ती); Da3. a4 अदृ°; T2 अदृश्र्यंतां; M1. 5–7 प्रवि(M5 °प)श्यंतां (for प्रदृश्यन्तां). — b) G2 तदा (for तथा). — c) K1 पारं (for परि-). K6. 7 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -निष्ठित-; Da4 -तिष्ठत-; G1 -कर्मित- (for -निर्मित-). — d) K1. 2. 4 स्वायूंषि; Da4 आयुषि; Dn4 मायूंषि; T1 G3. 6 ह्यायूंषि; M7 चायूंषि (for आयूंषि). K6 हि; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 [इ]ह; Da4 ह (for च).

73 b) K6 B6–9 Da3 Da2 D5 T G2. 3. 6 M1. 7 काल- (for कालः). K2 श्रेष्ठाः; K6 -श्रेष्ठ; G2 -श्रेष्ठं (for श्रेष्ठः). K6 प्रवर्तितं; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3.

C. 12. 13090
B. 12. 341[40]. 84
K. 12. 349. 82

प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे ।
तत्र पादचतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ७४
ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति ।
द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ॥ ७५
ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ।
एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ७६

देवा ऊचुः ।

एकपादस्थिते धर्मे यत्रक्वचनगामिनि ।
कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः ॥ ७७

श्रीभगवानुवाच ।

यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ।
अहिंसाधर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ।
स वै देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ॥ ७८

व्यास उवाच ।

तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा ।
नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ७९

---

5. 7. 8 T1 G3. 6 °र्तितः; Da4 °र्तकः (for °र्तते). —After 73^{ab}, D5 ins.:

864* त्रिपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ।

—^{c}) B6 Da4 D7 G2. 3 अहिंसा (for °स्या). K1. 2 D7 T G1-3. 6 यत्र (for यज्ञ-). G2 परमो (for -पशवो). —^{d}) K2. 4 D4 T2 G1. 2 एतद्; B0. 6 वैतद्; Da3 Dn1 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 न तद्; D7 ये तद् (for नैतद्). K1. 2. 4 उच्यते (for अन्यथा).

74 B0 om. 74^{ab}. —^{b}) ❀ C8: त्रयी यत्र भविष्यति, प्रवृत्तिधर्मपरा वेदा यत्र भविष्यन्ति । ❀ —After 74^{ab}, D7 (first time) ins. 865*. D5 om. (hapl.) 74^{c}–75^{d}. —^{c}) M1. 6. 7 यज्ञ- (for यत्र). —T2 om. 74^{d}–75^{d}. —^{d}) B6 वरं; B8 (marg. as in text) धर्मं (for वधं). Da4 G2 प्राप्स्यंति; M7 प्राप्स्यति. K1. 2. 4 D4. 9 क्रतौ; K7 कृतौ; Da4 M7 मुखे (for मखे). G1 यान्प्राप्स्यंति हि वै मखे. —^{e}) K1. 2. 4 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यत्र; G1 ततः (for तत्र). —^{f}) D7 धर्मः स; G1 धर्मश्च (for धर्मस्य).

75 D5 T2 om. 75 (cf. v. l. 74). K1 om. (hapl.) 75. M1. 7 om. (hapl.) 75–76. —^{a}) K2 द्वापरो (for °रं). G1 ततोपरं द्वापरं नाम-. —^{b}) Da4 G2 मिश्र-; G1 युक्तः (for मिश्रः). —Dn4 om. (hapl.) 75^{cd}. —^{c}) Da4 धर्मस्य (for धर्मश्च). —D7 (first time) ins. after 74^{ab}: D7 (second time) T1 G1-3. 6 after 75: T2 after 74^{abc}:

865* तत्र वध्यन्ति पशवो यूपेष्वत्र निबध्यते ।

[T2 om. the prior half. D7 (first time) बध्यंति (for वध्यन्ति). G2 अपि (for अत्र).]

76 M1. 7 om. 76 (cf. v. l. 75). —^{a}) K1 तुर्ये तु; K2. 4 तुर्येथ; K6 चतुर्थे; B0 तिष्ठेथ; T2 सिध्येथ; G2 तिष्ये तु (for तिष्येऽथ). ❀ C7: तिष्ये, पुष्यनक्षत्रे । ❀ —T2 M6 om. (hapl.) 76^{cd}. —^{c}) K2 B0. 8 एकपादः (for °पाद-). —^{d}) K7 G1 यत्र; D7 T1 G2. 3. 6 कुत्र (for तत्र). —After 76, K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 ins.:

866* देवा देवर्षयश्चोचुस्तमेवंवादिनं गुरुम् ।

[B0 lacuna; Da4 तमेवंवादिनंश्रये (for the post. half).]

77 K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 M6 om. the ref. M1. 6. 7 देवर्षयश्चोचुः (for देवा ऊचुः). T2 ins. the ref. after 77^{ab}. —^{a}) K1. 2 एकपादे (for °पाद-). M1. 7 धर्मो (for धर्मे). T2 G2 एकपादस्थितो धर्मो-. —^{b}) G1. 2 -गामिनी; G3 -संस्थिते. —^{c}) M1. 5-7 किं नु (for कथं). K1. 2. 4 वर्तव्यम्; D7 T G1-3. 6 वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्). —^{d}) D4. 9 वदेह (for वदस्व).

78 After the ref., D7 T G1-3. 6 ins.:

867* गुरवो यत्र पूज्यन्ते साधुवृत्ताः शमान्विताः ।
वस्तव्यं तत्र युष्माभिर्यत्र धर्मो न हीयते ।

[(L. 1) D7 G3 समन्विताः (for शमा°).]

—^{a}) Da4 अत्र (for यत्र). K6 Ds2 देवाश्च (for वेदाश्च). D5 अत्र देवांश्च यज्ञांश्च; M1. 7 यत्र वेदांश्च यज्ञांश्च. —^{b}) D5 T1 G3. 6 transp. तपः and दमस्. G2 च ह (for तथा). —^{c}) T1 G3. 6 M1. 5-7 हिंसाश्च; T2 अहिंसां (for °सा-). —^{d}) K7 D4. 5. 9 प्रवर्तेयुः; T2 प्रवरेयुः (for प्रच°). —^{e}) K2. 4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वो (for वै). B7 देवः; B8 (marg. as in text) धर्मः (for देशः). D7 T G1-3. 6 हि (G1 [s]भि-) वस्तव्यो; M1. 5. 7 हि वः सेव्यो (for सेवितव्यो). —^{f}) K6 सदा; D5 पदं; M1. 6 परा (for पदा). Dn1 [अ]स्पृशत्; G2 स्पृशेति. K7 D4. 9 मा वो धर्मः परामृशेत्; B6. 7 Da3. a4 यो वै धर्मं सदा स्पृशेत्.

गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ८०
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् ।
साङ्गानावर्तयन्वेदान्कमण्डलुगणित्रधृक् ॥ ८१
ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् ।
लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ८२
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ॥ ८३
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि ।
धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।
त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ८४
यदा च सुरकार्यं ते अविषह्यं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः ॥ ८५
एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः ॥ ८६
एवमेष महाभागः पद्मनाभः सनातनः ।
यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ८७
निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्मिणाम् ।

C. 12. 13106
B. 12. 341[40]. 99
K. 12. 349. 97

---

79 ^{a}) Ds1 G1 तु (for ऽसु-). — ^{b}) M5 तदा (for तथा). — ^{c}) Da4 नमस्कृत्य (for ॰स्कृत्वा). — ^{d}) M1. 6. 7 देवान् (for देशान्). — After 79, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* B6. 8 नारायणीयं].

80 Before 80, B6. 8 ins. व्यास उवाच. — ^{b}) K2 परिवस्थितः (for पर्यव॰). — ^{d}) K2 अनिरुद्धस्; K6 T2 ॰रुद्धं (for ॰रुद्ध-). K7 D4. 9 अनिरुद्धं ततोस्थितः (K7 ॰तं) (sic); B6 ॰द्धमवस्थितं.

81 Ds1 om. 81^a–82^a. — ^{a}) K1 ते (for तं). Bo वेदो (for देवो). — ^{b}) D5 महान् (for महत्). — ^{c}) G2 सांगानवयवान्वेदान्. — ^{d}) K1. 2. 4 -गणित्र-धृत्; K6. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3. 8 Csp -त्रिदंडधृक्; T2 -खनित्र॰; G1 -कणित्र॰; G2 -गुणीकृतं; Ca. s (gloss [both]: अक्ष-मालाधरः) -गणित्रधृक् (as in text). M1. 5–7 कमंडलुक-दंडधृक् (M5 ॰भृत्).

82 Ds1 om. 82^a (cf. v. l. 81). Before 82, K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 5. 8 ins. व्यास उवाच. — ^{b}) Dn1 तं देवमतितेजसं. — ^{c}) K2 लोककांता (for ॰कर्ता). K7 D4. 9 स्रष्टा; D5 धर्म (for ब्रह्मा).

83 Ds1 om. 83; Ds2 reads it on marg. — ^{a}) M1. 7 पादंतस् (for वरदं). — ^{b}) Dn4 तस्मै (for तस्थौ). — ^{c}) Dn4 G2 M1. 6. 7 सं- (for स). Dn4 देवेशं (for देवेन). — ^{d}) Dn4 यं वेद्यं (for वचनं). K1 श्राविताः. K1. 2. 4 पुरा; K7 D4. 5. 9 तथा (for तदा).

84 Before 84, K6 Bo. 6 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 ins. भगवानुवाच. — ^{a}) Dn4 -कार्यगताः (for ॰गतीः). D7 सर्वं (for सर्वास्). T G1. 3. 6 लोककार्यागि-(T1 ॰र्या ग)तिं सर्वा. — ^{b}) Dn4 त्वां (for त्वं). D7 T G1–3. 6 चरेह त्वं (G2 ॰हं तु); M1. 6. 7 चरेथास्त्वं; M5 चरस्व त्वं (for त्वं चिन्तय). — ^{c}) K6 भ्राता; D7 T G1–3. 6 पिता; M5 तात (for धाता). — ^{d}) K1. 2. 4 जगती-; D4. 7. 9 ॰तां (for ॰तो). D7 वरः (for गुरुः). — ^{e}) K1. 2. 4 [आ]रोपि(K4 ॰प्य)त- (for [आ]वेशित-). K6 -भावो (for -भारो). D7 [ऽ]यं (for ऽहं). — ^{f}) K1. 2 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यामि).

85 ^{a}) K7 D4. 9 [अ]थ; T1 G3. 6 तु; M1. 5–7 यत् (for च). D4. 9 देवकार्यं; D5 देव सर्वं (for सुरकार्यं). Da4 lacuna; T2 तु (for ते). — ^{b}) K1. 2. 4 G1 त्वविष(K2 त्वं विष-; K4 त्वयि ष)ह्यं; K6 Da4 Dn4 D2. 8 अविस(Da4 ॰ख)ह्यं (for अविषह्यं). K2 Da4 भविष्यसि. G2 त्वद्विषः संभविष्यति (sic). — ^{c}) K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 करिष्यामि (for गमि॰). — ^{d}) K6 तदाज्ञु- (for तदात्म-). K1. 2. 4 -देशितः; K6 Da3. a4 D8 -दैशिकः; Bo M1. 5–7 -देशिकं; B8 (orig.) Dn1. n4 D2. 3. 8 -दैशिकं; B8 (marg.) -योगतः; D5 -दर्शिनं (for -देशिकः).

86 Before 86, B8 ins. व्यास उवाच. — ^{b}) K7 अंतरधीयतः; Ds1 ॰धीयते. — Before 86^{cd}, M1. 6. 7 ins. व्यास उवाच. — ^{c}) K1. 2 तथा; D5 यथा (for तेन). Ds1 [अ]नुशिष्टं. — ^{d}) K6. 7 B6 (marg.) D4. 5. 9 स्वर्लोकम्; Dn4 D2. 7. 8 G2 स्वलोकम्; M5 स्वस्थानम् (for स्वं लोकम्). Da3. a4 ततः; D4 गताः; M7 गतं.

87 ^{a}) T G2. 3. 6 एव (for एष). K7 D4. 9 महाराज; Bo. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G2 ॰भाग (for ॰भागः). — ^{b}) K2 पद्मनाभ- (for ॰नाभः). K6 B7. 9 Da3 सुरोत्तमः (for सनातनः). — ^{c}) K2 जज्ञेषु. K1

C. 12. 13107
B. 12. 341[40]. 99
K. 12. 349. 97

प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम् ॥ ८८
स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां
स धाता स धेयः स कर्ता स कार्यम् ।
युगान्ते स सुप्तः सुसंक्षिप्य लोका-
न्युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज ॥ ८९
तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् ॥ ९०
महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ९१
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा ।
वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ॥ ९२
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने ।
शान्तये सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ९३
तपसां तेजसां चैव पतये यशसोऽपि च ।
वाचश्च पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ९४
कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते ।

क्षग्रहाः· — ^{d}) B8 (marg.) यज्ञहारी; Dn4 °कारी (for °धारी). K3 नित्स्वधा; B8 (marg.) सर्वदा; T1 G3. 6 नित्यशः (for °दा).

88 ^{a}) B7 Da4 D4. 5. 7–9 T2 G1 M7 निवृत्तं (for °त्ति). K7 D4. 5. 9 श्चास्थितो; Dn4 वास्थितो (for चा°). K7 नित्यं; Dn4 धर्मे (for धर्मं). K1. 2 निवृत्ते चास्थितो धर्मं· — ^{b}) Dn4 मतिम्; T G1–3. 6 गतिर् (for गतिम्). K7 B8 (orig.) D4. 9 M1. 5. 6 अक्षर- (for °य-). B8 (marg. as in text) -धर्मिणीं; Dn1 -धर्मिणं; T1 -धर्मणां. — ^{c}) Da4 प्रवृत्ति (for °त्ति-). Da3. a4 धर्मं (for -धर्मान्). — ^{d}) K7 D4. 9 M1. 5. 6 ज्ञात्वा (for कृत्वा). D5 चिंतनं (for चित्रताम्).

89 ^{a}) K7 D9 G1 चादिः; Da4 आधिः; D4 वादिः; G2 आदि- (for आदिः). Da4 G2 om. स. K7 D4. 9 G2 M5 मध्यं (for मध्यः). D4 वांतः (for चान्तः). — ^{b}) B0. 8 D2 G1. 2 M1. 5–7 धेयं; D8 धेया; D9 ध्येयः (for धेयः). K6. 7 स कार्यो; G2 (also as in text) प्रजानां (for स कार्यम्). D7 स धाता स कर्ता स ध्येयः स कार्यं; T1 G3. 6 स कर्ता च कार्यं करणं तथैव च. — ^{c}) K6. 7 B0. 6–9 Da4 D7. 9 T G1. 3. 6 M5. 6 स; G2 lacuna (for सु·). — ^{d}) Da4 उत्पादौ; Ds1 गुणादौ (for युगादौ). D7 प्रबृद्धो (for प्रबुद्धो). K6. 7 D4. 9 जगंति (for जगद्धि). K6. 7 D4. 9 [उ]त्ससर्ज; Da4 ह्युत्ससर्गं; D7 यः ससर्जं; T G1–3. 6 चोत्ससर्ज (G2 °र्जि) (for ह्युत्स°). — For 89, K1. 2. 4 subst. :

868* स आदिः स च मध्यं वै बुद्धः सृजति वै जगत् ।
[K1 मध्ये (for मध्यं). K1 बुद्धेः (for बुद्धः).]

90 ^{b}) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 महात्मने (for गुणा°). — ^{d}) D5 धात्रे (for धाम्ने).

91 ^{a}) Dn4 महीभूताधि·; M1. 7 महाभूतानि (for °भूताधि-). — ^{b}) B0 om. (hapl.) from रुद्राणां up to पतये (in 94^d). K7 (marg.) नमः (for तथा). — D5. 7 om. (hapl.) 91^c–92^b. — ^{c}) G2 चापि (for चैव). — ^{d}) K7 (orig.) रुद्राणां; K7 (marg.) D4. 9 मरुतां (for वसूनां). Da4 जयये (sic) (for पतये). K1. 2. 4 D4. 9 T1 G3. 6 नमः (for तथा).

92 B0 om. 92; D5. 7 om. 92^{ab} (for both, cf. v. l. 91). Da4 om. (hapl.) 92^{ab}. — ^{a}) Dn1 M1. 5–7 अश्विनोः (for °भ्यां). K7 D4. 9 T G1–3. 6 अश्विनोः पतये नित्यं (G3 तुभ्यं). — ^{b}) K7 D4. 9 वसूनां पतये नमः· — K7 D4. 9 om. 92^c–93^b. — ^{c}) D5. 7 G2 देव·; M6 दैव· (for वेद·). — ^{d}) D5. 7 M1. 6. 7 देवानां (for वेदाङ्ग·). K1. 2. 4 D5. 7 नमः; T G1–3. 6 M5 तथा (for ऽपि च).

93 B0 om. 93 (cf. v. l. 91). K7 D4. 9 om. 93^{ab} (cf. v. l. 92). T2 om. 93–94. — ^{a}) D5 ·वसते; G1 ·शायिने (for ·वासिने). Dn4 समुद्रावासिने नित्यं; G2 सदुपासनाय नित्यं हि· — ^{b}) K6 मुंज· (for मुञ्ज·). ❀ Cs : मुञ्जकेशिने, कपिलरूपाय । मुञ्जवद्दीर्घा वा, सुवर्णवर्णा वा । ❀ — ^{c}) K7 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G1. 3. 6 शांताय (for शान्तये). Dn4 ·धर्माणां (for ·भूतानां). — ^{d}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 क्षेम· (for मोक्ष·). B6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 ·धर्मार्थ· (for ·धर्मानु·). B7 ·भाषिते; D5. 7 ·सारिणे (for ·भाषिणे).

94 B0 om. up to पतये (cf. v. l. 91). T2 om. 94 (cf. v. l. 93). — ^{a}) G2 तपसा (for °सां). — ^{b}) K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 पतये यशसामपि· — G2 om. 94^{cd}. 94^{cd} is partly damaged in B6. — ^{c}) K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वचसां; K7 T1 G3. 6 वाचां च; D7 वचश्च; G1 पापस्य (for वाचश्च). B8 चैव (for नित्यं). D5 बीजस्वा·

विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ९५
गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च ।
एष देवः संचरति सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ९६
एवमेतत्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वः सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः ॥ ९७
क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ ९८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता ।
सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥ ९९
स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशां पते ।
चतुर्वेदोद्गताभिश्च ऋग्भिस्तमभितुष्टुवे ॥ १००
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं मेऽकथयद्राजन्पुरा द्वैपायनो गुरुः ॥ १०१
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नमो भगवते कृत्वा समाहितमना नरः ॥ १०२
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपसमन्वितः ।
आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १०३
कामकामी लभेत्कामं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

C. 12. 13124
B. 12.341[43].115
K. 12.349.113

पतये नित्यं. —[d]) K7 D4. 5. 7. 9 नमः (for तथा).

95 [a]) Ds1 च कालाय (for वराहाय). —[b]) K1. 2. 4 चैक- (for एक-). ❀ Cs: एकशृङ्गाय, मत्स्य-रूपाय । ❀ —[d]) D5 चंद्रमूर्ति- (for चतुर्मूर्ति-). K1. 2 -धृ (K2 -धृ) ते तथा; K8 -धृते नमः; K7 D4. 5. 7. 9 धराय च (for -धृते सदा).

96 [a]) T G1-3. 6 सूक्ष्माय (for गुह्याय). D4 यज्ञ- (for ज्ञान-). D7 -मुद्राय (for -दृश्याय). —[b]) K1. 2. 4 चाक्षराय; K7 D9 ह्यक्ष° (for अक्ष°). D4 अव्ययप्राप्याव्ययाय च; D6 अक्षयायाक्षपाय च; M6 अव्यक्तायाक्षयाय च. —[c]) K1. 2. 4 स (for सं-). Dn4 सर्वगतिः (for संचरति).

97 Dn1. n4 Ds D2 (also third time). 3. 8 M1. 5. 6 read 97[ab] twice. —[a]) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (last four first time) D2 (first and third time). 3. 8 M1. 5. 6 (last five first time) एष चै (B6. 7 Da4 वै)-तत्परं (Da4 °र-) ब्रह्म. —[b]) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (last four first time) D2 (first and third time). 3. 8 M1. 5. 6 (last five first time) ज्ञेयो वि°; D5. 7 G2 यथा वै (for मया वै). —[c]) D2 reads from कथितं (in 97[c]) up to तद्वचो (in 98[a]) twice. B8 तु (for च). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 (both times). 3. 5. 7. 8 वै (for वः). K1. 2. 4 सत्यं (for सर्वं).

98 For the repetition in D2, cf. v. l. 97. —[a]) B8 D5. 7 T G1-3. 6 तद् (for मद्-). K7 तद्वचो मेऽद्य क्रियतां; D4. 9 M1. 5-7 क्रियतां तद्वचो मेऽद्य. —[b]) K2 हरिम्. T2 ईश्वरं. —[c]) K1. 2. 4 गीयसे (for °तां). T2 G1. 2 देव- (for वेद-). —[d]) K2 पूजितां.

99 G2 om. the ref. —[ab]) K2 इत्युक्त्वा; B8 (marg.) एवमुक्त्वा (for इत्युक्तास्). K6 B5. 7. 8 (also marg.). 9 Da3. a4 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदव्यासेन व्यासेन ए(G1 गुरुणा चै)वमुक्तास्ततो वयं. —[cd]) T1 G2. 6 transp सुतः and शुकः. K1 D4 सुताश्च (for सुतश्च).

100 [a]) D4 वा (for च). D8 चास्माभिर् (for °कम्). —[c]) T2 G3 चतुर्वेदोदिता(G3 °द्गीता)भिस्. K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 8 T G1-3. 5 M1. 5-7 तम् (for च). —[d]) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1-3. 6 M1. 5-7 समभि- (for तमभि-). T2 M1. 5-7 -तुष्टुवुः (for °वे). D5. 7 ऋग्भिः सामभिरस्तुवत्.

101 [b]) Da4 M1. 5-7 यन्मा; D5. 7 येन (for यन्मां). —[c]) K7 D4. 5. 7. 9 एतन्मे; M1. 5-7 एतद्धै (for एवं मे).

102 [a]) K6 B5. 7. 9 Da3 T G1-3. 6 यश्चैनं; Da4 यच्चैनं (for यश्चेदं). —[b]) B0. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 यश्चैनं (for यश्चेदं). —[d]) K1 सहाहित- (for समा°). Dn1 Ds -मतिर् (for -मना).

103 [a]) Dn1 भगवति (for भवति). B0 बलवान्; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मतिमान् (for द्युति°). —[b]) K1. 2. 4 वर्ण- (for बल-). B7 -गुणान्वितः (for -सम°). T G1-3. 6 M1. 5-7 रूपवर्णबलान्वितः.

104 [a]) K1 कामकामे; K2. 4 कर्मकामी; K6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 कामान्कामी; B7. 8 Ds2 D8 कामात्कामी; G3 M1 कामं कामी (for कामकामी).

C. 12.13125
B. 12.341[40].116
K. 12.349.114

वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १०४
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ।
लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ।
वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १०५
क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि ।
यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १०६
इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तनम् ।
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं
निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥]

[३२८

जनमेजय उवाच ।
अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ।
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः ।

K1. 2. 4 T2 M5-7 कामान्; M1 कामाद् (for कामं). K7 D4. 5. 7. 9 कामार्थी लभते कामान्. — ^{b}) K6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2-4. 8. 9 T2 G1. 2 चायुर्; Dn4 चायुम् (for आयुर्). — ^{c}) K1. 2. 7 D4. 9 सर्ववेदः; G1 °वेदि (for °वेदी). — ^{d}) K1. 2 D8 रणे (for भवेत्). — ^{e}) Some MSS. वैश्यो. M6 -भागः (for -लाभः). — ^{f}) K1. 2 शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्; K7 शूद्रश्च सुखमेधते.

105 ^{a}) D4 पुत्रान् (for पुत्रं). — ^{b}) K7 कन्याश्. G1 वै च (for चैव). K7 D4. 9 वरं (for पतिम्). B1 कन्या विंदति सत्पतिं; T1 G3. 6 कन्या वै पतिमीप्सितं. — ^{c}) K1 लग्नगर्भो; D7 °मार्गा (for °गर्भा). D4. 5. 7. 9 प्रमुच्ये(D4 °च्ये)त (for विमु°). — ^{f}) K7 D4. 9 -समृद्धिमान्; Ds2 -समन्वितं (for -समृद्धिमत्).

106 ^{a}) Dn4 क्षेप्रेण (for क्षेमेण). — ^{b}) B6 इमं यः; G1 इह यः; M1. 6. 7 य इमं (for इदं यः). D8 यदि; T G1-3. 6 [ऽ]ध्वनि (for पथि). — ^{c}) K2 कामयेत (for °यते). K6 B6-9 Da3 T G1-3. 6 M6 यो (K6 यं) यं कामयते कामं. — ^{d}) K7 lacuna; D4. 5. 7. 9 हि (for च). G2 निश्चयं (for च ध्रुवम्). — After 106, B6 ins.:

869* इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

107 ^{ab}) Da3. a4 महर्षि- (for °र्षेर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 transp. विनिश्चितं and महात्मनः. T1 G3. 6 विनिश्चितो; T2 G1. 2 M1. 5-7 विपश्चितो (for विनिश्चितं). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 कीर्तितं (for कीर्तनम्). — ^{c}) Da3. a4 D5. 7 T1 G3. 6 समागतं (for °गमं). K6 देवर्षि-; K7 D4. 5. 9 सर्षि-; Da4 वर्षि-; T2 G1 च त्रि- (for चर्षि-). T2 इदं (for इमं). G2 अभागागमं च ऋषिर्दिवौकसामिदं (sic). — ^{d}) M1. 7 निशाम्य. D7 T G1-3. 6 M6 निशम्य भक्तो लभते सुखं महत्.

Colophon. Ś1 V1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयसमासः; B6 नारायणोपाख्यानं; T1 G6 नारायणीये ऋषिदेवसंवादः; M1. 6. 7 नारायणीये ज्ञानग्रहणनिमित्तकथनं; M5 नारायणीये यज्ञाग्रहणनिमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 164; B8 266; Dn1 Ds2 T1 G6 166; D8 M1. 6. 7 161; T2 181; G1 165; G2 M5 197; G3 167. — *Śloka no.:* Da4 62; Dn1 121; Dn4 120; D8 20.

328

This adhy. is missing in V1 D6 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 Ś1 is missing up to 47^{d} (cf. v. l. 12. 321. 14). — ^{a}) D7 अश्रौषीद् (for अस्तौ°). K1. 2. 4 यैरिमैद्; K7 D4. 5. 9 यैर्विभुर्; D7 T G1-3. 6 यैदि-

श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्यथाचष्ट फल्गुनस्य हरिर्विभुः ।
प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ३

नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
पृष्टवान्केशवं राजन्फल्गुनः परवीरहा ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय ।
लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५

यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः ।
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ६

तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव ।
न ह्यन्यो वर्तयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७

श्रीभगवानुवाच ।

ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥ ८

सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ।
बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ९

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ।
निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ ।

C. 12. 13138
B. 12. 342(1). 10
K. 12. 350. 10

कैर्; M1. 5–7 वैदिको (for यैरिमं). G2 मंत्रैर् (for ष्यासः). — b) G2 अभ्यर्च्य (for सशिष्यो). K1 मधुसूदनः. — c) G2 एष; M7 एषा (for एषां). — d) M1. 6. 7 निरुक्तो (for °क्तं). K1 B7 भगवान्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 अर्हति. T2 शिश्रूषोः (for शु°). — b) G2 -पते (for -पतेर्). Da4 हरैः (for हरेः). — c) D4 तवेयं (for भवेयं). Dn4 तत्पूतः; G2 यः पूतः (for यत्पूतः).

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 G3. 6 यदाचष्ट (for यथा°). — b) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 फाल्गुन(K7 Ds1 °ण)स्य. B0. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 प्रभुः; M1. 6. 7 स्वयं (for विभुः). — c) K1. 2 [आ]त्मना; D5. 7 परं (for [आ]त्मनो). M1. 5–7 प्रहसन्नात्मनो नाम्नां. — d) G1 निरुक्तो (for °क्तं). K1 गुरु- (for गुण-). T2 -कर्मणां (for °जम्).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 4, T2 ins. जनमेजयः. — a) K1. 2. 6 B7 Da3. a4 D5. 7 तत्र; K7 D4. 9 T2 G1. 2 M1. 5–7 अस्य; T1 G3. 6 यस्य (for तस्य). — d) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 फाल्गुनः (K7 °णः); T G1–3. 6 अर्जुनः (for फल्गुनः).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). T2 om. the ref. — a) D9 सर्व- (for भूत-). D9 om. from भव्येश up to महर्षिभिः (in 6^{b}). K7 D4 भगवन्सर्वदेवेश. — b) K6 B7. 9 M1. 7 अव्ययः. K7 D4. 5. 7 सर्वभूतज- (D5 °ते ज)गत्पते; T1 G3. 6 °भवाव्य(T1 °प्य)यः; G1 °घृगव्यय. — K6 om. 5^{cd}. — c) K1. 2 -धार्मं; B6. 7 Da3. a4 T G3. 6 -धामन्; G2 M1. 5–7 -नाथ (for धाम). — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5 देवानाम् (for लोका°). B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 a4 लोकानां प्रभवाव्यय (B8 °प्यय; Da4 °व्ययः).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D5. 7. 9 om. 6^{ab} (for D9, cf. v. l. 5). — b) K7 D4 महात्मभिः (for महर्षिभिः). — K7 om. (hapl.) 6^{cd}. — c) G2 च (for स-). — d) K1 गुह्याणि; B9 Da3 ज्ञेयानि; D4. 9 मुख्यानि (for गुह्यानि).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) K6 B7 तत्त्वतः; Da4 केशवः. — c) K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3. 6 वर्णये(Ds2 °य)न्; G2 वर्तते (for °येन्). G2 नाम्ना (for नाम्नां). — d) K2 निरुक्तैस् (for °क्तं). K1. 2. 4 G2. 3. 6 M1. 6. 7 त्वदृते; T1 त्वत्र ते; T2 G1 तत्र ते (for त्वामृते).

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 T G3. 6 [ऽ]थ; D9 तु; G2 च (for स-). Da4 ऋग्वेदस्य यजुर्वेदे. — b) D5 om. (hapl.) from वाथर्व up to तथै (in 8^{d}). T2 तथैवाथर्वणेपि च; G2 °र्वसमनि (sic). — c) D4. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 सोपनिषदि (for °दे). — d) G3 एष. Ds2 ज्यौतिषे. K2 [ऽ]र्जुने; K7 D4. 7. 9 पुनः; Da4 [ऽ]र्जुनः.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D5 om. up to तथै (cf. v. l. 8). B8 damaged. — a) K6 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). — b) G2 आथर्वेदे (for आयुर्वेदे). K1. 2. 4 तथायुर्वेद एव च. — c) G2 अन्यानीमानि नामानि.

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — c) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 त्वं; D4 तु (for च). Dn4 निरुक्तं कर्मजातानां त्वं (hypermetric). — d) G2

C. 12. 13139
B. 12. 342[1]. 11
K. 12. 350. 11

कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्घ्यं स्मृतः पुरा ॥ १०
[नमोऽस्तियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ११
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः ।
योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १२]
अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ।
प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी योगधारिणी ।
ऋता सत्यामराजय्या लोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १३
तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ १४
ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ।
तत्र ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः ॥ १५
अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ।
क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः ॥ १६
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ।

नियतो (for प्र°). Da4 शृणुष्व प्रयतेऽनघ:. — G2 repeats 10^{ef} after 12^{ab}. — [e]) K2 कथमानं (for कथ्य°). M1. 6. 7 तत्त्वं (for तात). — [f]) K1. 2. 4 हि वै; Dn1 मेध्यं; T G3. 6 मे सं-; G1 मे स (for मेऽर्घ्यं). K7 D4. 5. 7. 9 त्वं हि मे परमः (D5. 7 °मं) सुहृत; G2 (first time) त्वं हि मे सर्वसंभूतं.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1. 2. 4 -शाय- (K4 °यि)ने; G2 -शंसते (for -यशसे). — [b]) K1. 2 देहिने; K7 D4. 5. 7. 9 T2 G1-3. 6 M5-7 देवानां; T1 M1 वेदानां (for देहिनां). — G2 om. (hapl.) 11^{cd}. — [c]) M1. 6. 7 देवाय (for विश्वाय). ❀ Cs: वैशंपायनः श्रीकृष्णमेव निर्गुणं परमात्मानमनेन श्लोकेन स्तुतवान् । ❀

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T2 प्रसादतो (for °दजो). — [b]) Da4 -संभवं. — After 12^{ab}, G2 repeats 10^{ef}. G2 om. 12^{c}. — [c]) D5. 7 ज्योतिर् (for योनिर्). — [d]) Da4 वरस्य (for च°). G2 सर्वस्य स्थावरस्य च. ❀ Cs: तस्मै नमः इति पूर्वेण संबन्धः । ❀

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) G3 om. दश. G2 दत्तं (for यत्तत्). — [b]) K6 B7. 9 D5. 7 सर्व- (for सत्त्वं). D5. 7 -तत्त्ववतां. K7 B1 D4. 9 वरः. — [c]) K1. 2 पुरा (for परा). B8 गुह्यं (for मह्यं). T1 G3 प्रकृतिस्था परा मह्यं (G2 लोक-). — [d]) K2 रोधसी; G3 -प्रकृतिर् (for रोदसी). T G1-3. 6 लोक- (for योग-). ❀ Cn: योगेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी । ❀ — [e]) K2 कृत-; Cn (gloss: कर्मफलभूता ब्रह्मलोकान्ता) Cs (gloss: श्रुतिविहितानि यज्ञोपकारकानि सत्त्ववचनानि, तद्रूपा) ऋता (as in text). K1. 2 पुरा; K6. 7 D7 T2 परा; D9 जरा (for [अ]मरा). B8 Ds2 [अ]जय्या; Cs [अ]-यज्या (for [अ]जय्या). T1 G1. 3. 6 ऋता सत्यपराजय्या (G1 °य्यं); G2 ऋतसत्यपरा चर्या. — [f]) T2 G2 -संज्ञता; G3 -संश्रुता (for -संज्ञिता).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K6. B6. 7. 9 Da3. a4 यस्याः; Bo. 8 T G1. 3. 6 यस्मात्; Cn (gloss: ऋताद्यात्मकात्परमात्मन्यध्यस्तात्सत्त्वात्) त° (as in text). Ds1 सत्त्वात्; Ds2 सत्त्वाः (for सर्वाः). G2 यस्मात्सर्वं प्रयत्नं ते. — [b]) Da3. a4 सर्गाः (for सर्ग-). T G1-3. 6 M1. 5-7 -प्रळय- (for -प्रलय-). — [c]) K4. 6 Dn1. n4 Ds2 D2-4. 8 तपो (for ततो). M1. 5. 6 यज्ञाश्च. — [d]) K7 Da4 D5. 7 पुराण- (for °णः). Ds शाश्वतो (for पुरुषो). — [e]) G2 अनिरुक्त (for °रुद्ध). — [f]) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 प्रभवा(B8 °वो)व्ययः. G2 लोकानां प्रभुरव्ययः.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) B7 ब्रह्मे; Da4 ब्राह्म-; D5. 7 Ca ब्रह्म-; Cs ब्राह्मे (as in text). G2 ब्राह्मेनाक्षित्रिये प्राप्ते (sic). ❀ Ca: ब्रह्मनामधेयस्य परमात्मनो महाप्रलयावसाने । ❀ — [b]) K1 [अ]पि (for हि). K2 तस्यापि मिततेजसः. — [c]) ❀ Ca: प्रसादात्, आत्मध्यानात् । ❀ — [d]) K7 D4. 9 पद्मं पद्मायतेक्षण (D4 °णः); Bo. 7 Dn4 T1 G1. 3. 6 पद्मं (T1 G3. 6 °द्म-) पद्मनिभेक्षणः (G1 °णं). — [e]) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ततो (for तत्र). — [f]) K2 सत्यस्यैव; K6 B8. 9 Da3 तस्यैव स (by transp.); T1 G1. 3. 6 स तस्यैवं; T2 स तथैव; G2 M1. 5-7 तस्यैवं सं- (G2 तु). Dn1 G2 प्रसादतः (for °दजः).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T2 अह्ना क्षये; G2 अन्विक्षये; M1. 6. 7 अहःक्षये (for अह्नः क्षये). Bo ललाटश्च. — [b]) T1 सुते; G2 धत्ते (for सुतो). K2. 4. 6. 7 B6 Ds तदा; D4. 9 सदा (for तथा). D5. 7 वासुदेवस्य वै तदा. — [c]) K7 संयज्ञे; T2 वै जज्ञे.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1. 2. 4. 7 D4. 9 transp. एतौ and द्वौ. K7 D9 पुरुष-; Da4 विबुधौ;

निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ १७
कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।
उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी त्रिपुरदारुणः ॥ १८
दक्षक्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा ।
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ॥ १९
तस्मिन्हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।
संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ॥ २०

अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन ।
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ॥ २१
यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ।
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितं मनः ।
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ २२
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति योऽनु तं स हि मामनु ॥ २३ C. 12. 13144 B. 12. 342[1]. 16 K. 12. 350. 26

M7 विबुधाः (for °ध-). G2 एतौ*विद्धिधश्रेष्ठौ. — b) G2 प्रसादात् (for °द-). K6 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 उभौ (for स्मृतौ). — c) K1 तदा चेदित-; D5, 7 T G1, 3, 6 M5 तदादर्शित-; M1, 7 तदादेहित- (for °शित-). G2 तथा अधीतवेदौ च. — d) K1, 2, 4, 7 D4, 5, 7, 9 सर्ग-; Dn4 सृष्ट- (for सृष्टि-). G2 -कालकौ (for -कारकौ). — e) K1, 2 -मात्रौ; K7 D4, 5, 7, 9 -भूतौ (for -मात्रं). — f) G1, 2 -भूत- (for -प्राणि-). M5 सर्वप्राण्यभयप्रदौ.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G1 कपर्दि-. K1, 2 जठिरो; Da4 जटिला (for °लो). G2 मुंडी (for मुण्डः). — b) K1 श्मा*न-; K6 स्मशान-; B7 श्मसान-; D4 श्मशानं (for °न-). T2 G1 -ग्रह- (for -गृह-). Da3, a4 G2 -वासकः (for -सेवकः). — cd) Bo Da3 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 7, 8 T G1, 3, 6 -चरो; Da4 D4 -धरा (for -धरो). K1, 2, 4, 7 D4, 5, 7, 9 transp. रुद्रो and योगी. G2 उग्रं तपोनीलयोगी. G2 रुद्रस् (for योगी). K6 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 परम- (for त्रिपुर-). K1, 7 D5, 7 T1 G1, 3, 6 -दारणः (for -दारुणः).

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) G1 तदा (for तथा). — c) K6 (also as in text) देवः (for ज्ञेयः). — d) G2 पांडवेशो (for °वेय). — After 19, Ds D8 C8 ins.:

870* योऽसौ रुद्रः सोऽहमस्मि योऽहमस्मि शिवः परः ।
यथा रुद्रस्तथाहं च नावयोरन्तरं तथा ।

[(L. 2) D8 नोभयोर् (for नावयोर्).]

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1, 2, 7 D4, 5, 7, 9 सं- (for हि). — b) K2 वेददेवे; Dn1 D4 देवदेव-; T G1–3, 6 भूतेशे च (T2 G1 वै) (for देवदेवे). — c) K1, 2, 4 D5, 7 पूजितो वै (K4 वैद्); K7 D4, 9 सुसंतुष्टो (for संपूजितो).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) M7 [अ]पि- (for हि). K1, 2, 7 D4, 5, 7, 9 भूतानां (for लोकानां). — b) K1, 2, 4 B8 Da4 T1 G1, 3, 6 विश्वेषां; K7 D4, 5, 7, 9 विश्वात्मा; G2 विशेष्यः (for विश्वानां). B1 पंडु- (for पाण्डु-). K2 -नंदनाः; Da4 T2 -नंदनः. — d) K2 संपूज्ययामि.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). T1 om. (hapl.) 22a–23b. — a) K1 यस्त्वहं (for यद्यहं). K1 नार्चयेय तम्; K2 °येयं तम्; K4 °ये यूयम्; K7 °येद्देवम्; D4, 5, 9 °ये देवम्; D7 °ये दैवम्; M7 °यैयं वै (for °येयं वै). Da4 तद् (for वै). — b) K1, 2 B8 (marg.) परमं (for वरदं). B7 शुभं (for शिवम्). K7 तमीशानं परं शिवं. —c) Cv (Cvp as in text) चार्चयेत् (for नार्च°). G1 किंचिद् (for कश्चिद्). G2 आत्मानं चार्चयेन्नित्यं. ❀ Cv : आत्मानं परमात्मानं मामेवार्चयेत् । अतस्तान्मोहयितुं रुद्रार्चा मया कृता । अहं तु रुद्रनामकं रुद्रान्तर्यामिणं आत्मानं परमात्मानं मामेव पूजयामि, न तु रुद्रम् । ❀ — d) K4 भावितुं; T2 G1, 3 हार्पितं (for भावितं). B8 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 इति मे भावितात्मना; G2 कश्चिज्ज्ञानार्पितं मनः. — K2, 4 repeat 22ef after 23. — f) D5, 7 [ऽ]यमनु- (for समनु-). K1 (also as in text), 2 (first time), 4 (both times) -वत्स्यति; M1, 5–7 -वत्स्यते (for -वर्तते).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 23ab (cf. v. l. 22). K2, 4 transp. 23ab and 23cd. — a) D7 G1, 2 [इ]ह; T2 M1 ह; G3, 6 च (for हि). — b) G2 सं- (for तं). — K1 om. 23c–24b. — c) M6 यत् (for यस्). — d) B8 (marg.) स च; T2 G1 हि स (by transp.). K2, 4, 7 B8 D4, 9 यस्तं ह्य(K2 B8 °स्तं चा-; K4 °स्त्वं चा)नु स मामनु. ❀ C8 : योऽनु तं, तमनुवर्तते, तस्य भक्त इत्यर्थः । ❀ — After 23, K2, 4 repeat 22ef.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1) K1, 2, 4 G1 om.

C 12. 13745
B. 12. 342.27
K. 12. 350. 27

रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ।
लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥ २४
न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानात्मानमहमात्मना ॥ २५
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥ २६
सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ।
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ २७
भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ।
सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ॥ २८
नमस्व हव्यदं विष्णुं तथा शरणदं नम ।
वरदं नमस्व कौन्तेय हव्यकव्यभुजं नम ॥ २९
चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि ते श्रुतम् ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥ ३०
ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ३१

24[ab] (for K1, cf. v. l. 23). — [a]) T G2. 6 M1. 6. 7 चेति; G2 भूत्वा (for चैव). D5. 7 रुद्रे नारायणे चैव. — [b]) D5. 7 T1 G3. 6 तत्त्वम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्). G2 एतद् (for एकं). ❀ Cv : एकं, मत्तो भिन्नम् — एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः (3. 3. 16) । तत्र स्वरूपभूतं सत्त्वं नारायणेत्याख्यया तिष्ठति, सत्त्वगुणाख्यं सत्त्वं तु रुद्रेत्याख्यया । यद्वा, एकं ममैव सत्त्वं सामर्थ्यम् । ❀ — [c]) Da4 लोकं (for लोके). G2 चरंति (for चरति). — [d]) K4 व्यक्तस्थं (for व्यक्तिस्थं).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D5 न हि मे केन यद्देयो. — [b]) G2 वर्णः (for वरः). Da4 -नंदनः. — [d]) K4 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 पुराहं; G2 वाराहं (for पुराणं). K1. 2. 4. 6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 रुद्रम् (for विश्वम्). — [f]) K7 B0. 6–9 Dn1 D8 D2–5. 7–9 T1 G1. 6 transp. आत्मानम् and अहम्. Dn4 अहसामधिमात्मना (sic); T2 G2. 3 M1. 6. 7 आत्म(M1 °त्मा)नात्मानमात्मनः (G2. 3 °ना).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Da4 प्राणमति. — [b]) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for तु). D7 कस्मैचिद्विबुधाधिपः. — [c]) M1 ऋतम्. D5 एवं तु (for एवेति). K1. 2. 4 उभे ह्यात्मानमेवेति. — [d]) T G1–3. 6 M1. 6. 7 नमामि (for भजामि).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) G2 सहेंद्राश्च (for सरुद्राश्च). — [b]) T2 सर्वैः; G2 देवः. K1. 2 महर्षिभिः; D5. 7 महर्षयः; M1. 6. 7 सहर्षयः (for °र्षिभिः). — [c]) D8 नर- (for सुर-). — [d]) Da3. a4 G2 प्रभुं (for हरिम्). K1. 2. 4 D5. 7 नारायणमरिंदमं.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M7 भविष्यां * (for °ष्यतां). K7 D4. 9 भविष्यद्वर्तमानानां. — [c]) K3. 6 Da4 अग्रणी-; K7 D4. 5. 7. 9 °जो (for °णीर्). — [d]) K2 सेव्याः. B6 (marg. as in text) नित्यदा (for °शः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K7 B8 D5. 7 नमस्यं; B7–9 D4. 9 °स्य (for °स्व). K2 हविर्दं; B0 द्रव्यदं; D8 T G3. 6 C8 (gloss : मोक्षदं) भव्यदं; M1. 7 हव्यगं (for °दं). — [b]) D4 च शरणं; G2 चरणदं (for श°). K6 B0. 6. 8 Dn4 D7 नमः; K7 D9 सदा; Da3 Ds2 D2. 4 मम; Da4 मनः; D5 नुमः; T2 नरं (for नम). — G1 om. (hapl.) 29[cd]. — [c]) Hypermetric. K1 वरदे; M6 lacuna. K1. 2. 7 B6 D9 T2 G2 M7 नम; B7–9 नमस्य; Da4 नाम; M6 lacuna (for नमस्व). — [d]) K7 -कव्यं; M6 om. (hapl.) (for -कव्य-). K6 B8. 9 Da3 Dn4 D2. 7. 8 नमः; D5 नुमः (for नम). Da4 हव्यकव्यभुजंगमः.

30 With 30, cf. 6. 29. 16. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K2. 4 चतुस्त्रिधा; D4 चतुर्विधां. — [b]) K7 B8 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 T1 G1. 3. 6 M7 एव (for एवं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M7 हि मे; K7 D4. 9 [ह्]इ मे; D5. 7 मम (for हि ते). Dn1 D5. 7 T G1–3. 6 श्रुताः (for श्रुतम्). — [c]) T2 G1. 2 M7 एकांतिन-. K2. 4 ते मामका नरश्रेष्ठास्. ❀ C8 : एकस्मिन्मयि वासुदेवे एकस्य धारणो निर्णयो येषामहमेव वासुदेव इति एकान्तिनः । ❀ — [d]) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ये (for ते). K1. 2. 4 D5. 7 ते भक्ता नान्यदेवताः; G2 ते वै ह्यानंत्यवेदिनः. — [e]) M1. 7 एवं. T1 G3. 6 गुरुस् (for गतिस्). — [f]) K7 D4. 9 -संगिनां; B8 (marg.) -कर्मिणां; D5. 7 -चारिणां (for -कारिणाम्). ❀ C8 : निराशीः, काम्यकर्मकारिषु नातीव प्रीतिमानित्यर्थः । ❀

31 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1. 2. 4 वि-; K6. 7 B6. 8 (marg.). 9 Da4 D4. 9 [ऽ]व-; T1 G3. 6

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रबुद्धचर्याः सेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् ।
भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ॥ ३२
त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ।
भारावतरणार्थं हि प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ॥ ३३
जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ ३४

नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ३५
छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ३६
गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ३७ C. 12. 13170 B. 12. 342 [1]. 42 K. 12. 350. 42

तु (for च). K6 -सृष्टास् (for शिष्टास्). K2.4 तयोर् (for त्रयो). — ^{b}) G2 [अ]भि (for हि). T2 G1.2 मे (for ते). K1.2.4 नराः (for मताः). — ^{c}) K6.7 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T2 G2 -धर्मास्ते (for -धर्माणः). — Dn4 om. 31^{d}–32^{e}. — ^{d}) G3 प्रतिबद्धस्; M7 °बुद्धं (for °बुद्धस्). D8 श्रैष्ठ्यभाक्; T1 G1.3.6 मोक्ष° (for श्रेष्ठ°).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Dn4 om. 32^{abcde} (cf. v. l. 31). — ^{a}) K7 ब्रह्मणं. K7 D4.9 सितिकंठं; T1 नील° (for शिति°). Ds1 वा (for च). — ^{b}) K2 यश्च. Da4 T2 G1.2 M7 देवता. — ^{c}) Ds1 D4.9 सेवंतो (for सेवन्ते). K1.2.4 प्रबुद्धवर्ज्या (K4 °र्ज्ये)स्ते सर्वे; K6 प्रतिबुद्धचर्याः सेवंते (hypermetric); K7 Da3 Dn1 D2.8 प्रबुद्धचर्याः सेवंतो; B0.7.9 प्रतिबुद्धवर्याः सेवंतो (hypermetric); B6 प्रबुद्ध *****; B8 प्रबुद्धवर्जे सेवंतो; Da4 Ds2 D3.5 प्रबुद्धवर्या सेवंतो; D7 T G1-3.6 प्रतिबुद्धा न सेवंते (G2 सेवेयुर्); M1.5-7 प्रतिबुद्धवर्ज्याः (M5 °र्ज्योः) सेवंते (hypermetric). — ^{d}) D5 [इ]ष्यंति (for [ए]ष्यन्ति). Ds2 D5 तत्; M5 मत् (for यत्). M1.6.7 फलं; M5 पराः (for परम्). K1.2.4 पुनरावृत्तिलक्षणाः; K6 ते ममैवेष्यंति यत्परं (hypermetric); D7 T G1-3.6 य(G2 अ)स्मात्परिमितं फलं. — ^{e}) K7 D4.7.9 M1.6.7 भक्तिं; T2 भक्तः (for भक्तं). D5.7 विशिष्टस् (for विशेषस्). Da4 T G1-3.6 तु (for ते). — ^{f}) D1 M7 एव; D9 M1.6 एवं; G1 एकः; G2 एषा (for एष). T2 पंचानु-; M5 पंथानु- (for पार्थानु-). Da4 -कीर्तिना; G2 -कीर्तिता; M1 -कीर्तिनः.

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1.2 चाहं चैव (for चैवाहं च). — ^{c}) B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु; D5 च (for हि). K1.2 D4.9 भारावतारणार्थं हि. — ^{d}) Da4 G1 मानुषी-.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6 माध्यात्म-. K7 D9 -योगाच्; T2 G1 M1.5-7 -योगं (for -योगांश्च). — ^{b}) B0 Da3 योयं; M1.7 योगं (for योऽहं). K1.4 यस्त्वं; K2 यस्तं (for यस्माच्). D7 पार्थिव (for भारत). — ^{d}) K2 T G1.3.6 [आ]भ्युदयको; G2 °दयिके (for °दयिको). K1.2.4.7 D4.5.7.9 [ऽ]परः; G2 [ऽ]पि वा (for ऽपि च).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1 नाराणाम् (for न°). B9 Da3 T G1-3.6 ख्यातो (for ख्यातम्). K6 नरनारायणख्यातस्; K7 B0 Da4 नारायणमयं ख्यातम् (Da4 °तस्); Dn4 नारायणांतं ख्यातम्. — ^{b}) K6 B9 Da3.4 त्वहम्; T G1-3.6 ह्यहम् (for अहम्). — ^{c}) K1 नारा यति; Dn4 नारायण- (for नारा इति). — ^{e}) K2 अनयं; Cn (gloss: प्रवेशस्थानं) अयनं (as in text). Da3.4 तस्य (for मम). Da3.4 T G1-3.6 M1.5-7 ताः (for तत्). — ^{f}) K7 Da3.4 D4.9 तेन; G2 M5 ततो (for अतो). Da3.4 स्मृतः; D7 T G1.3.6 [ऽ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D6.7 om. (hapl.) 36. — ^{a}) T1 G3.6 वादयामि; T2 G1.2 वास° (for छाद°). K7 D4.9 कृत्स्नं (for विश्वं). — ^{b}) K6 भूत्या (for भूत्वा). — ^{c}) K1 सर्वभूतादिवासश्च; K7 D4.9 °भूतनिवासश्च. — ^{d}) K1 तपो (for ततो). K1.2.4 T G1-3.6 [ऽ]स्मि (for हि).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K7 D4.9 स्म (for च). — ^{b}) K6 B0.8 (marg.) Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्रजनश्च; T2 ब्रह्मणा (for प्रजानां). K1.2.4 Dn1 चास्मि; D5.7 अस्मि; T1 M5 चैव (for चापि). K7 Da4 भारतः; D7 नारद. G1 ब्रह्मादीनां च भारत. — G1 transp. 37^{cd} and 38^{ab}. — ^{c}) Ds1 G1 व्याप्तो; D7 व्याप्तिर्; T2 M1.6.7 Kumbh. ed. व्याप्ते; G2 प्राप्तो (for व्याप्ता). Da4 पार्थः. K1 क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ (= 38^{e}). — ^{d}) B8 (marg. as in text) चात्यधिका (for चाभ्य°).

C. 12. 13171
B. 12. 342[1]. 43
K. 12. 350. 43

अधिभूतानि चान्तेऽहं तदिच्छंश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ३८
दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति हि ।
दिवं चोर्वीं च मध्यं च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ३९
पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ४०
ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रितकूपाभिपातितम् ।
पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ४१
ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋषिवरस्त्रितः ।
उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४२
सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत ।
अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।
सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ ४३
स्वपत्न्यामाहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ।

38 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G1 transp. 37[cd] 38[ab]. — [a]) K2 अपि; B8 अभि-; Dn4 अति- (for अधि-). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चांतेषु; D7 वातेषु (for चान्तेऽहं). T G1–3. 6 M1. 5–7 अधिभूत(T1 G3. 6 °धिभूता-; G2 °तिभूत-; M7 °धीभूत)निविष्टश्च. — [b]) K1. 2. 4 M1 तदिच्छा; B6. 9 Da3. a4 M5. 6 तदिच्छश्; D5 तदिच्छाश्; T G1. 3. 6 तद्विश्वं; M7 तद्विश्वश् (for तदिच्छंश्). K6. 7 D4. 9 श्च(K6 स्व)धितिष्ठामि भारत; D7 तदिच्छाम्यस्मि भारत; G2 तद्विरिंचोस्मि भारत. — [c]) K1 क्रमणाश्; B6. 7. 9 Da3. a4 क्रमेण; D5. 7 क्रमणश् (for °णाच्). T G3. 6 हि (for [अ]पि). M1 om. पार्थ. K2 क्रमाणाश्चाप्यहं पार्थ (sic); G2 विक्रमाच्च ह्यहं पार्थ. — [d]) Dn4 विष्णुर् (for विष्णुर्). K4 -शब्दिताः; K7 D4. 5. 7. 9 -मिश्रिताः; Dn4 -संज्ञकः; T2 -संज्ञितं (for °तः). K1. 2 विष्णुरित्यभ्ययशब्दितः.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D5. 7 इमां (for दमात्). Bo Ds2 सिद्धं (for सिद्धिं). T1 G3. 6 अभीप्सन्तो (for परी°). — [b]) T2 G1 मा (for मां). D5. 7 कीर्तयंति; T1 G3. 6 कथयंति (for काम°). K6 Bo. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 M1. 5–7 ह; B8 (orig.) Da4 च (for हि). Cpp. उदरे (gloss: हृदये) कामयंति हि. — [c]) K7 D4. 9 M5 जगच् (for दिवं). K7 Da4. D4. 9 चोर्द्धं; D5. 7 चोर्ध्वं; T2 G1 चोर्वीं; G2 चामु (for चोर्वीं). T G1–3. 6 M1. 5–7 मे (for the second च). — [d]) T2 तेन (for तस्माद्). K1. 2. 4 T G1. 3. 6 [ऽ]स्मि (for हि). ❀ Ca: दाम्नि उदरे मनसि कुर्वन्ति, ध्यायन्तीति दामोदरः । ❀

40 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 40–41. — [a]) D7 वृष्णिर् (for पृश्निर्). K1. 4. 7 D4. 5. 9 हि; G2 वा (for च). Dn4 चान्ने. — [b]) K1. 4. 7 D4. 5. 9 आपो वेदो; B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 वेद आपो; Ds2 देव आपो (for वेदा आपो). K1. 4 [ऽ]मृते; K6 B6. 8. 9 Da3 D5 घृतं; Da4 धनं; Dn4 स्मृतं; D7 [ऽ]-मृतस् (for ऽमृतं). G2 यथा (for तथा). — [c]) K4. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 गर्भः; D7 T G1. 3. 6 गर्भाः (for गर्भे). — K6 reads 40[d]–42[c] on marg. — [d]) K7 D4. 9 तथा; M7 तथो (for ततो). K1. 4 D7 T G1–3. 6 [ऽ]स्मि (for हि).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 41 (cf. v. l. 40). K6 reads 41 on marg. — [a]) B7 चाहुर्; G1 प्रभुम् (for प्राहुर्). G2 मा (for मां). — [b]) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 9 T1 G3. 6 त्रितं (for त्रित-). K1 T2 M1. 6 -पातिनः; K4 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 M5 -पातिनं (for °तम्). Dn1. n4 Ds2 D3. 5 त्रितं कूपनिपातितं (D5 °तं); D7 G1 M7 त्रितरूपाभिपा(G1 °पा हि पा)-तिनः; G2 त्रि * रूपाभिप्रार्थिनः. — [c]) K7 पृश्निगर्भस्; D8 °गर्भ (for °गर्भे). G2 व्रतः (for त्रितं). — [d]) T1 G3. 6 -वादिनः (G6 °नं); G1 -पातिनं (for -पातितम्). K1. 4 [इ]त्येवं कूपनिपातितं; G2 [इ]त्येकतद्वित-वानिदं.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 reads 42[abc] on marg. — [a]) G2 ब्रह्मणा. — [b]) K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 ह्यृषिवरस्; Da4 ह्युसि°; T1 G1. 3. 6 [ऽ]प्यृषि° (for ऋषि°). Da4 D7 त्रियः; T1 G3. 6 स्मृतः; G1 ततः (for त्रितः). T2 आद्योप्यृषिस्त्रितस्ततः; G2 आद्यावृषिवरस्तथा. — [c]) K6 B8 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 संततार (for उत्त°). D4 उदपमाद्; M1. 6. 7 उदुपानाद् (for उद°). G2 उत्तरानोपदानाद्यैः. — [d]) D8 पृश्निगर्भेति कीर्तनात्; G2 °गर्भः स कीर्तितः.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K2 अग्ने; Da3. a4 अग्निः (for अग्नेः). G2 चंद्रस्य (for सोमस्य). Da4 D7 वा (for च). — [c]) M1. 7 अंशा हे (for अंशवो). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यत् (for ये). — [d]) Da3 om. मम. B8 वै; Da3 lacuna; Dn4 Ds D4. 8 [ए]ते (for ते). Da4 -संज्ञिकाः (for -संज्ञिताः). — [e]) K1. 2 सर्वज्ञः; K6 °ज्ञं; Da4

उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया ।
बृहस्पतिरथाविन्दत्तां पत्नीं तस्य भारत ॥ ४४
ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतं तथा ।
उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ॥ ४५
पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम् ।
एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ॥ ४६
मैथुनोपगतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः ।
तस्मादन्धो जास्यसि त्वं मच्छापान्नात्र संशयः ॥ ४७
स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घं तम उपेयिवान् ।
स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा ॥ ४८
वेदानवाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान्सनातनान् ।
प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ॥ ४९
आनुपूर्व्येण विधिना केशवेति पुनः पुनः ।
स चक्षुष्मान्समभवद्गौतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५०
एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्जुन ।
देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ५१
अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनि मुखं कृतम् ।
अग्नीषोमात्मकं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम् ॥ ५२

C. 12. 13186
B. 12. 342(1). 58
K. 12. 350. 58

D9 G1 °ज्ञा; D2 lacuna (for सर्वज्ञाः). — f) Da4 ताम् (for माम्). Da4 -सत्तमः.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4. 9 ममत्याम्; B3 D6 स्वपत्न्या; T2 स्वपत्याम् (for स्वपत्न्याम्). B6-9 Da3. a4 D5. 7 साधितो (for आहितो). K2 गर्भी. Dn4 स्वयमात्माहितो गर्भ. — b) K1 उतथेन; K2 उत्तथेन; D5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 उचथ्येन; G1 उचथ्थ्येन (for उतथ्येन). T2 उचथ्यस्य स्त्रियं तथा. — c) K1 उतथ्ये; K2 उतथे; K4 उतथ्यम्; D5. 7 M1. 5-7 उचथ्ये; G1 उचथ्थ्ये (for उतथ्ये). T1 G3. 6 उचथ्ये रहिते चैव; T2 तमस्यंतर्गते चैव; G2 रहिते तासृषीर्याचे (sic). — d) T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचिद्देवताज्ञया. — e) D4. 9 अथो (for अथ). — f) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 धीमतः (for भारत). K1 तां पत्नीं सत्यभारत; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 पत्नीं तस्य महात्मनः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) K1. 2. 4 Bo. 7. 9 Da4 D4. 9 तदा (for तथा). — c) T2 गर्भं (for गर्भः). K7 कौंतेयः. — d) D8 T G1-3. 6 M1. 5-7 -गुणात्मकः (for -समन्वितः).

46 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 वरदा. — b) K1. 2 अस्यां; K6. 7 D4. 9 एवं; B7 अंबा; Da3. a4 अन्यां; M1. 6. 7 इमां (for अम्बां). K7 प्रबाधितं; Ds1 प्रवाधितुं. B6. 8 (both marg. as in text) T G1-3. 6 नार्हसे मां प्रबाधितुं. — c) G1 चैव (for श्रुत्वा). — d) D5. 7 चुकोप; G2 चुकोच (for चुक्रोध). D6 om. from शशाप up to संशयः (in 47d).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K6 Bo. 7-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 M5. 6 मैथुनायागतो यस्मात्. — b) Ds1 -वारितः (for -वारितः). — c) M7 दंढो (for अन्धो). K1 जास्यसि (sic); K4. 6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 या(Dn1 पा)स्यसि; G1 जायसि (for जास्यसि). K7 D4. 9 तस्मात्त्वमंधो भविता; T1 G3. 6 तस्मादंधोसि म त्वं हि; G2 °दंधो भव त्वं हि. — d) T2 मम शापान्न संशयः.

48 Ś1 resumes. — a) K1. 2. 4 चारात् (for शापात्). Da4 स शापादपि मुख्यास्य. — b) Da3 अंधं; Ds2 दीर्घ- (for दीर्घं). Ś1 K1. 2. 7 तप; Ds2 -कालम् (for तम). — 48cd is damaged in Ś1. — c) K1. 2 Ds1 दीर्घतपा (for °तमा).

49 49ab is damaged in Ś1. — a) K1 अध्याप; K2 अद्याप्य; B7 अधीत्य; D5. 7 उवाच (for अवाप्य). — b) K1 Da4 D4. 9 सनातनात्. — c) Ś1 K1. 2 पूजयामास तदा.

50 Ś1 is partly damaged. — a) K1. 2. 6. 7 Da4 D8 D4. 5. 7 -पूर्वेण (for -पूर्व्येण). — Da4 om. (hapl.) 50cd. — c) Ś1 K1. 2 (also as in text) न (for स). — d) K4 B8 Da3 Dn1 D2. 3 गोतमश्च (for गौ°). G1 चाभवन्. Ś1 K1. 2 तदा (for पुनः).

51 51ab is damaged in Ś1. — a) T1 G3. 6 एवं हि वरदस्याथ. — b) M1. 6. 7 [अ]च्युत; M5 [अ]प्युत (for [अ]र्जुन). — c) G2 वेदानाम् (for देवा°). K7 D4. 9 अपि (for अथ).

52 a) K1. 7 Da4 D4 अग्नि- (for अग्निः). D4 संयुक्तम्. — b) Ś1 damaged. T1 G3. 6 एकयोनिं; G1. 2 °योनिर् (for °योनि). G2 मुखः (for मुखं). D4 स्मृतं (for कृतम्). K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 एकयोनित्वमागतः; B8

C.12.13187
B.12.342[1].59
K.12.350.59

अपि हि पुराणे भवति । १ । एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ । २ । देवाश्चाग्निमुखा इति । ३ । एकयोनित्वाच्च परस्परं महयन्तो लोकान्धारयत इति । ४ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥]

[३२९

अर्जुन उवाच ।
अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ ।
एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन ।
आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ॥ २

(orig.) °योनिमुखः कृतः. — ᵉ) K7 B6.9 अग्नीषोमात्मकं. K4 B0.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 अग्नीषो(B0 °सो)ममयं तस्माज्. — ᵈ) Ś1 K1.2 G2 सर्वं; D7 कृच्छ्रं (for कृत्स्नं). K7 जगत्स्थावरजंगमं.

53 ¹) B8 M5 अपि च; T G1.3.6 आह च (for अपि हि). Dn1 पुराणो (for °णे). After पुराणे, B8 ins. श्लोको. T1 G3.6 [ऽ]भवत् (for भवति). G2 आह पुराणे भवत्वेत्र; M1.6.7 अपि च पुराणेपि भव(M1 °वं)ति. — ²) K2 B7 एको (for एक-). B0 Da3 D7 -योगात्मकाव्; B6.7.9 Da4 -योगात्मकम्; T1 G3.6 -योन्याम्; T2 G1 -योन्याव्; G2 lacuna (for -योन्यात्मकाव्). Ś1 lacuna; K6 B5-9 Da3.a4 अग्नीषोमं; K7 D4 अग्निसो- (D4 °षो)मौ; B0 D2 G2 अग्नीसोमौ (for °षोमौ). M1.5-7 एकयोग्य(M1 °यो ह्य-; M5 °योन्य)ग्नीषोमौ. — ³) K2 देवस्. — ⁴) D7 G1 इत्येक- (for एक-). K6 B7 D5 om. च. Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) पर. K7 D4.9 एतौ परस्परं; M6 ममायं परस्परं (for परस्परं). K2 महायंतो; K6 तौ महतो; K7 D4.7.9 T2 G1.2 M5 हर्षयंतो (D9 T2 G2 °तौ); B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अर्हतो (B9 Da3 °तौ; Dn4 °तां); D6 अहयंतौ; T1 G3.6 च हर्षतो; M1.7 हर्षयतौ; M6 हर्षयौ (for महयन्तो). K7 D4.9 लोकं. K4 B6.7 Da4 Dn1.n2 Ds D2.3.8 T1 G1-3.6 M5 धारयंत. K6 B0.6.7.9 Da3.a4 G3 om. इति.

Colophon. V1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn3.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.6.7 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.6 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.7.8 T2 M5 नारायणीयं; K7 D4.5.9 नरनारायणीयं; T1 G6 कृष्णार्जुनसंवादे भगवन्नामनिर्वचनं; M1.6.7 नारायणीये भगवन्नामनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 67; B7 Dn4 165; B8 267; Dn1 Ds2 T1 G6 167; D8 M1.6.7 162; T2 180; G1 166; G2 M5 198; G3 168. — *Śloka no.*: Dn1 58; Dn4 56; D8 60.

329

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v.l. 12.283.15).

1 V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44⁵). — ᵃ) K7 B0 अग्नीसोमौ (for °षोमौ). T1 G3.6 ब्रह्मन् (for पूर्वम्). — ᵇ) B7 Da4 Ds2 -योनि; T1 G3.6 -योनौ (for -योनी). K6 प्रवर्तकौ; D7 T G1-3.6 प्रकीर्तितौ (for प्रव°). B8 (marg. as in text) एकयोनित्वमास्थितौ. ❀ Cv: एक एव योनिः कारणं ययोस्तौ । अत एव उभौ मिलित्वा एकस्य यज्ञकर्मणः योनी मुखभूतौ । ❀ — ᶜ) B7 संशयं. T1 G1.3.6 धीर; T2 [ऽ]तीव (for जातस्). G2 एतं मे संशयं छिंधि. — ᵈ) D7 T1 G1-3.6 त्वं (for तं). G2 धीर (for छिन्धि).

2 V1 missing (cf. v.l. 1). G2 om. the ref. — ᵃ) G2 अहं (for हन्त). Ś1 K1.2.4 वर्णयिष्यामि; T G1-3.6 M1.5-7 कथ° (for वर्त°). — ᶜ) Ś1 K1.2.4.7 B1-9 D4.5.7.9 T G1-3.6 Cs -तेजोभवं; Cn (gloss: संधिरार्षः) -तेजोद्भवं (as in text). — ᵈ) T2 शृणु च (for शृणुष्व). B8 T1 G3.6 नृप; T2 भव (for मम).

3 V1 missing (cf. v.l. 1). — ¹) B0 तं; D7 G2 स च; T1 स सं- (for सं-). D7 G2 प्रश्नाक(G2

संप्रक्षालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थे युगसहस्रान्ते । १ । अव्यक्ते सर्वभूतप्रलये स्थावरजङ्गमे । २ । ज्योतिर्धरणिवायुरहितेऽन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके । ३ । तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते । ४ । नैव रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते नाव्यक्ते व्यवस्थिते । ५ । एतस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादक्षयादजरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषात् । ६ । अक्षयादजरामरादमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः । ७ ॥ ३

C. 12. 13192
B. 12. 343[2].6
K. 12. 351. 6

°ळ)ने; T2 G3.6 ·प्रक्षाळन· (for °लन·). K7 D4.9 निष्कांते (for ऽतिक्रान्ते). K4.6.7 Bo.8.9 Dn4 D8 D2-4.7-9 T G1-3.6 M1.8-7 चतुर्· (for चतुर्थे). D7 युगे (for युग·). K6 युगसाहस्रांते; K7 D4.5.9 M1.5-7 ·युगांते; D7 lacuna (for युगसहस्रान्ते). ❀ Ca. p: संप्रक्षालनकाले, एकार्णवकाले ॥ Cn: प्रलयकाले । ❀ —²) B8 मुच्यते; M1.5-7 व्यक्ते (for अव्यक्ते). B8 Dn1 सर्वभूते (for °भूत·). M1.5-7 ·प्रळये (for ·प्रलये). After ·प्रलये, K6 Bo.5.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. सर्वभूत·; B8 D5 M1.5-7 ins. सर्व. D7 सर्वभूतसहस्रांते प्रलये स्थावरजंगमे; T1 G1.2.6 व्यक्ते सर्वभूतसहस्रांते (T1 G6 °संहृतौ) प्रल(G2.6 °ळ)ये स्थावर°; T2 व्यक्तं प्रविष्टे स्थावरजंगमे; G3 व्यक्ते संभूतसंहृतौ प्रक्षाळये स्थावर°. ❀ Cs: अव्यक्ते दर्शनहीने स्थावरजङ्गमे, स्थावरजङ्गमरहिते । ❀ —³) D2.9 ज्योति· (for ज्योतिर्·). Ś1 K1 धरण·; K6.7 D4.9 T2 G2 M1.6.7 ·धरणी· (for °णि·). K2 ·वायुहिते; Bo.6.9 Da3.a4 D4.5.9 M5 ·विरहिते (Da4 °तं) (for ·रहिते). B9 lacuna; D4 [अं]धं (for ऽन्धे). K7 जलैकार्णव·; G3 कलोका*वे (for जलैकार्णवे). T1 G3.6 जाते (for लोके). ❀ Cn: जलैकार्णवे लोके, सलिलवच्चिदेकसमुद्रे, एकार्णववदद्वितीये इत्यर्थः । ❀ —⁴) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आप (B6-9 Da3.a4 समाप) इत्येवं (Da4 °व) ब्रह्मभूतसंज्ञ(Da4 Ds2 °ज्ञि)के; K7 D4.5.7.9 तम इत्येवाभिभूतसंज्ञे (D4.5 °संज्ञो; D7 °संज्ञके); T G2.3.6 M5 ममायमित्यविदि(G2 °विंद)ते भूतसंज्ञके (G2 °ज्ञिके; M5 °ज्ञिते); G1 मम इत्यविदितभूतसंज्ञके; M1.6.7 ममायये(M6 °यतय)मित्यविदिते भू(M7 °तैर्भू)तसंज्ञिते (for तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञके). —⁵) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 T2 न वै; T1 G3.6 न च (for नैव). K7 नो; D7 G1.2 lacuna (for the second न). K6 Da4 G2 lacuna; Dn4 नासजि (for °ति). K7 नवव्यक्ते; D4.9 न वक्तव्ये (for न व्यक्ते). K6 न चाव्यक्ते; K7 D4.9 नावक्तव्येन (sic); Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 न चाप्यव्यक्ते (for नाव्यक्ते). G2 व्यवसिते; M5 lacuna (for °स्थिते). After व्यवस्थिते; K7 ins. नावव्यवस्थिते. —⁶) Ś1 K1.2 चैतस्याम्; K4 Bo Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 एवमस्याम् (for एतस्याम्). Da3 Dn4 D2 व्यवस्थायां (for अव°). Ś1 K1.2.4 नारायणगुणाश्रयत्वाद्; K7 D4.9 नारायणाश्रयाद् (for नारायणगुणाश्रयाद्). K6 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G6 अजरामराद्; K7 D4.9 अक्षरादजराद्; Da3.a4 D5 T G1-3 M1.5-7 अजराद्; Ds1 अजरादमराद्; D7 lacuna (for अक्षयादजराद्). K7 om. (hapl.) from निन्द्रिया up to दजरा (in 3⁷). K6 T2 G1.2 M1.5-7 अतींद्रियाद्; D7 lacuna (for अनिन्द्रि°). K2 अग्राह्य·; T1 G6 अनिग्राह्याद् (for अग्राह्याद्). Ś1 K1.2 D4.9 असं(K1 सं)भवनात्; B7 Da4 असत्संभवात्; T G2.3.6 M5 असंभवतः; M1.6.7 lacuna (for असंभवात्). K6 B7.9 Da3.a4 om. सत्याद्. K4 Da4 अहिंसाल्; T2 G1 M5 अहिंस्याल्; G2 corrupt; M1.7 अहींस्या; M6 अहींस्राद् (for अहिंस्राल्). K2 लालसाद्; D4.9 अलोलुपाद्; D5.7 अलाभाद्; G1 लपादिभिर्; M5 लवदभिर्; Cn (gloss: चिन्तामणिरत्नवद्भावरूपत्वात्) ललामाद् (as in text). T2 ललामाभिधे; M1.6.7 ललामा(M1 °म)द्वितीय· (for °द्विविध·). T2 G1-3.6 ·वृत्ति· (for ·प्रवृत्ति·). D4.9 अनादिनिधनाद्विशेषाद्; D5.7 विविधप्रवृत्तिशेषात् (for °विशेषात्). ❀ Ca: एतस्यामवस्थायां, प्रलयदशायामतीतप्रायायाम् । ❀ K7 om. up to दजरा (cf. v. l. 3⁶). —⁷) Before अक्षयाद्, K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 T G1.3.6 ins. अवैराद्. Dn1 om. अक्षया. After अक्षयाद्, K4 ins. अजरायाद्. K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.8 M5 अमरादजराद्; Dn4 अनियजराद्; D8 अमराद्; D5.7 अजरादमराद्; T1 G3.6 अमरादचलाद्; T2 G1 अचलाद्; M1.7 अमरादवैराद्; M6 अमरादवैरादजराद् (for अजरामराद्). Ś1 K1.2.6 B9 Da3.a4 D4.5.7.9 अमूर्तिमतः; T2 अमूर्तेतः; M1.7 अमूरार्तितः (for अमूर्तितः). G2 अवैरादक्षयाद्यतुर्मूर्तिनः. D5 सर्वकर्तः; T2 सर्वतः; M1.6.7 सर्वकर्तृ (for °कर्तुः). K6 Bo.6.8.9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 M1.6.7 शाश्वतस्; K7 D4.9 °तस्य; Da3 सर्वतस् (for शाश्वतात्). K4 तु समः; G2 तस्मात् (for तमसः). Ś1 K1.2.4 प्रादुर्भूतस्त(K1 °स्वाच)मसो (for पुरुषः प्रादुर्भूतो). After हरिः, T1 G2.3.6 ins. इति. ❀ Cs: हरिः, अविद्याकार्यसंहर्ता । ❀

C. 12. 13193
B. 12. 343(2). 7
K. 12. 351. 7

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ।१। नासीदहो न रात्रिरासीत् ।२। न सदासीन्नासदासीत् ।३। तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपम् ।४। सा विश्वस्य जननीत्येवमस्यार्थोऽनुभाष्यते ।५। ॥ ४

तस्येदानीं तमःसंभवस्य पुरुषस्य पद्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज ।१। ततो भूतसर्गे प्रवृत्ते प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत् ।२। यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः ।३। योऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरम् ।४। कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा ।५। ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वम् ।६। दीप्यमानेऽग्नौ जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि ।७। भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति ।८॥ ५

---

4 V1 missing (cf. v. l. 1). —[1]) T G1–3. 6 ह्यपि (for अपि). K7 D4. 5. 7. 9 अत्र; T G1–3. 6 lacuna (for ह्यत्र). ❀ Cn: निदर्शनम्, श्रुतिरूपप्रमाणम् ॥ Cs: मन्त्रान्वितरां दर्शयतीति निदर्शनम् । ❀ —[2]) D3. 5. 7 T2 G2 om. the first न. Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 om. आसीत्. —[3]) K4 D4. 7. 9 तदासीत्; K7 तदानीं सत्; G3 नासदासीन् (for न सदासीन्). K2. 4. 7 Ds D3–5. 9 T lacuna; D7 सदसदासीत्; G2 नो सदासीत् (for नासदा°). —[4]) K1 विश्वं (for विश्व-). T1 G2. 3. 6 विश्वरूपा (for °रूपम्). —[5]) G2 repeats from सा विश्वस्य up to सिसृक्षमाणो (in 5[1]) after लोक (in 5[5]). K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T G2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: सर्वप्राणिवर्गस्य) Cv (gloss: नारायणस्य) विश्वरूपस्य; K7 D5. 7 विश्व-; Ds1 विश्वरूप- (for विश्वस्य). Ś1 K2. 4 B8 T1 G2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 Cs र(K2 Cs [gloss: प्रकाशिका] रा)जनीति; K1 रजनी भवति; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. v र(Ds2 रा)जनी हि; B9 जननी हि (for °नीति). G2 (first time) एवमर्थास्यो; G2 (second time) एवमर्थास्यो; M1. 7 एवस्यार्थो (for एवमस्यार्थो). Ś1 K1. 7 D4. 9 भाष्यते; K2 भविष्यते; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 [ऽ]नुभाष्यः (D8 M1. 6. 7 °ष्य); D7 भाष्ये; G1 न भाष्यते; G2 (both times) [ऽ]नुभाषते (for °भाष्यते). ❀ Cv: सा, तमोराशिः, पुरुषनामको हरिः । ❀

5 V1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in G2, cf. v. l. 4. —[1]) K6 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तमसः (for तमः-). G3 om. from पुरुषस्य up to वे स. D5. 7 G2 (both times) om. पुरुषस्य. D5. 7 om. पद्म. K2 पद्मनाभयोनेर्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2 (both times). 6 M1. 5–7 ब्रह्मयोनेर् (G2 °नौ) (for पद्म°). K2 Da1 Ds2 D5 T2 G2 (both times) M1. 6. 7 प्रजा; D7 प्रजां (for प्रजाः). K1 सिसृजमाणो; K7 D5 सिसृक्षमानो; Da4 °मात्रो; D9 सिसृक्ष्यमाणो (for सिसृक्ष°). K7 D4 अग्निसो(D4 °षो)मौ (for अग्नीषोमौ). ❀ Cn: प्रतापहेतुरेवाग्निरुग्रस्वभावः, शान्तस्वभावश्चाप्यायक एव सोमः । ❀ —[2]) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -सर्गेषु सृष्टेषु; D5. 7 -सर्गप्रवृत्तेः (for -सर्गे प्रवृत्ते). K7 प्रवर्ते; Da4 lacuna; T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रसृष्टे (G1 °ष्टाः); G2 प्रहृष्टे (for प्रवृत्ते). Ds D3 प्रजाः क्रमवशाद्; D4 प्रजाकर्म°; T G1–3. 6 प्रजाः कर्म°; M1. 6. 7 क्रमवशात्प्रजा; M5 प्रजाः क्रमशो (for प्रजाक्रमवशाद्). K7 ब्रह्मक्षेत्रम्; D5 °क्षत्रहम् (for °क्षत्रम्). K7 Da4 Ds2 D3. 9 T G1. 3. 6 M5. 6 उपा(M6 अवा)तिष्ठन्; B7–9 °तिष्ठत; D6 °तिष्ठ (for °तिष्ठत्). —[3]) Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 Ds2 G1 om. (hapl.) यद्ब्रह्म. Da3. a4 तद् (for ते). K1 D5 ब्राह्मणः. G2 यः सोमस्तद्ब्रह्म ब्रह्म यद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तद्ब्राह्मणः. —[4]) G1 योनिस्तत्; M1. 7 याग्निस्तं (for योऽग्निस्तत्). K1 क्षत्रे; K4 क्षेत्रं (for क्षत्रं). After क्षत्रं, Ś1 K1. 2. 4 G2 ins. ते क्षत्रियाः; K6 T G1. 3. 6 यत्क्षत्रं ते क्षत्रियाः (T2 °यां). D7 तस्माद्; T1 G1 क्षत्रियाद्; T2 क्षेत्राद् (for क्षत्राद्). T2 ब्रह्मे (for ब्रह्म). —[5]) Ś1 K1. 2 यस्माल्; K7 D4. 5. 9 तस्माल्; M1. 5–7 तस्मादिति (for क°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 लोके (for लोक-). K2 -प्रतिसर्जक्ष- (for -प्रत्यक्ष-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 पश्यामहे यथा; Bo. 6–9 D8 T G1–3. 6 M7 यथा (for तद्यथा). —[6]) K4 ब्रह्मणेभ्यः (for ब्रा°). T1 पुरं (for परं). Dn4 मूलं (for भूतं). Da3. a4 D5 M5 नोत्पन्नं (for °न्नपूर्वम्). —[7]) Ś1 K2 दीप्यमाने ह्यग्नौ; K6 °मानाग्नौ; K7 °मानग्नौ; D7 दीपमानेग्नौ (for दीप्यमानेऽग्नौ). After ऽग्नौ, Da3 Dn1 Ds D3. 8 ins. जुहोति यो ब्राह्मणमुखे; D4. 5. 7. 9 ins. स जुहोति यो ब्राह्मणमुखेना(D5 °णा)हुतिं. Ś1 K2 जुहूति; K7 स जुहोति (for जुहोति). T1 प्रब्रवीमि (for ब्रवीमि). After ब्रवीमि, Ś1 K1. 2 ins. [इ]ति. —[8]) K7 D9 भूतसर्ग-; G1 °सर्गं (for °सर्गः). K6. 7 D4. 9 ब्राह्मणा; T G1. 3. 6 ब्रह्मा; G2 ब्रह्म (for ब्रह्मणा). B8 धार्यताम् (for °त).

मन्त्रवादोऽपि हि भवति ।१। त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषाम् ।२। हितो देवेभिर्मानुषे जने इति ।३। निदर्शनं चात्र भवति ।४। विश्वेषामग्ने यज्ञानां होतेति ।५। हितो देवैर्मानुषैर्जगत इति ।६। अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता ।७। स चाग्निर्ब्रह्म ।८॥ ६

न ह्यृते मन्त्राद्धवनमस्ति ।१। न विना पुरुषं तपः संभवति ।२। हविर्मन्त्राणां संपूजा विद्यते देवमनुष्याणामनेन त्वं होतेति नियुक्तः ।३। ये च मानुषा होत्राधिकारास्ते च ।४। ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योः ।५। तस्माद्ब्राह्मणा

C. 12. 13197
B. 12. 343(2).13
K. 12. 351. 13

---

6 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) K6 T2 om. पि. G2 हितो; M1.6.7 lacuna (for हि). Ś1 K1.2.4 मंत्रवाचो (K2 °चोपि) भवति हि; T1 G3.6 मंत्रपादोभि- (T1 °दो वि)हितो भवति. — 2) Dn4 om. यज्ञानां. T2 हिता; M7 हेता (for होता). — 3) Ś1 K1.2 देवेति; K4 देवैति; G1 देवैर्; Ca (gloss: छान्दसम्) देवेभिर् (as in text). K4 lacuna; G1 मन (for जने). G2 om. इति; T1 G1.3.6 read इति twice. K6.7 B6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 हितो (K6 om.) देवानां मानुषाणां च (K7 D4.7.9 मनुष्याणां; Ds2 D5 मानुष्याणां च) जगत (Da3.a4 यजत; D4 जग) इति; B0.7 हितो देवानां मानुषाणां च इति; B8 हितो देवानां मुखमिमं मनुष्याणां च जगत इति. — 4) D5.7 संभवति (for भवति). — 5) K6 अग्नेर्यज्वा (for अग्ने यज्ञानां). After यज्ञानां, K4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G1-3.6 ins. त्वं. — 6) Ś1 K1.2 त्वं हि नो; K6 B7-9 Da3.a4 Dn4 D5.7 [अ]-भिहितो (D5.7 °ते); K7 B0.6 Dn1 D8 D2-4.8.9 T2 G3 त्वं हितो; G2 M6 हिते; Ca (gloss: नियुक्तः) हितो (as in text). Ds2 lacuna; M1.6.7 देवानां (for देवैर्). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 मनुष्यैर्; T2 G1 M1.5-7 मानुषे (M5 °ष्ये); G2 मनुषे (for मानुषैर्). After मानुषैर्, Ds2 ins. देवैर्. K6 जयत; B8 Da3.a4 Dn4 D5.7 यजत; T G1-3.6 M1.5-7 जन (for जगत). T1 G3.6 इतीति (for इति). — G3.6 read 6[7] twice. — 7) B8 [इ]ह; G2 lacuna (for हि). G2 होतोत (for होता). After होता, G3.6 (both first time) ins. देवैर्मानुषे जन इति. G3.6 (both first time) om. कर्ता. — 8) Da4 सं-; D4.9 च स (for स). K1.2.4 D5.7 तद्ब्रह्म; T1 G3.6 lacuna; G1 ब्रह्मा; M1.7 ब्राह्मणः (for ब्रह्म). G2 स च ब्रह्मण.

7 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) K1 न हि वृत्ते; Da3.a4 D7 न गृह्यते; Dn1 न ह्यंते; G1 न भ्यृते (for न ह्यृते). K4 B7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मंत्राणां; B0.6.9 Da3.a4 D5.7 मंत्रान् (for मन्त्राद्). K7 D4.9 तद्दाहुतिर्मंत्रेभ्यो हवनमस्ति; T1 G3.6 ब्राह्मणकृ(G3.6 °णः कृ)ते मंत्रवद्धुतमस्ति (T1 °स्ति); T2 अवभृते मंत्रद्धनतमस्थि (sic); G2 एते मंत्रघनतामस्ति. — 2) D8 om. न. After पुरुषं, B7 ins. परम-. K1 मंत्रः संभवति; K2 तमः संभवति; K7 D4.9 M1.6.7 तमःसंभवं; Da3.a4 तपः संभरति; T G1-3.6 तत्संभव इति; M5 मंत्रसंभवः (for तपः संभवति). After संभवति, G2 ins. इति. — 3) Before हविर्, B9 ins. न वा. K7 D4.9 हरि-; Da3.a4 हरिर्; D7 हरिं; T1 G2.3.6 lacuna; T2 G1 हि (for हविर्-). After हविर्, K6 Da3 ins. हि; D5.7 विना. Da3.a4 मनुष्याणां; D5 -मांत्राणां; T2 G1 -मंत्रिणां; Cs (gloss: मन्त्रवतां ब्राह्मणानाम्) -मन्त्राणां (as in text). K7 D4.9 T G1.3.6 M1.6.7 पूजा; D5.7 पूजा न; G2 पूज्या; M5 पूजया (for संपूजा). G1 विज्यते (for विद्यते). T1 G2.3.6 तवैवं; T2 G1 तथैवं (for देव-). K2 -मनुषाणाम्; K6 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -मानुषऋषी(K6 B9 Da4 °षर्षी)णाम्; B8 (orig.) -पितृऋषीणाम्; T G1-3.6 M1.5-7 -मानुषाणाम् (for -मनुष्याणाम्). After मनुष्याणां, K6 ins. यो ब्राह्मणमुखे जुहोति स विश्वेषां देवानां हित इति. B0.6.9 lacuna; Da3 M6 न; Da4 तत्; D5 मतेन; D7 एतेन; T G1-3.6 एकः; M1.6.7 अग्ने (for अनेन). T G1-3.6 स (for त्वं). G2 होच्यते (for होता). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 om. इति. B7.9 Da3.a4 युक्तः; D5 नियुक्तं; D7 युक्तं; T G1-3.6 नियुक्ता; M1.6.7 lacuna (for °क्तः). — 4) Ś1 is damaged from ये च up to भावयन्ति (in 7[7]). D5 ये; G2.3 एव (for ये च). K2 मानुषे; K6 B0.6-8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 मानुष-; K7 D4.9 मनुष्या (for मानुषा). K1.2 D5.7 होत्रधी(D5.7 °धि)कारास्ते (D5.7 °रो); K7 [अ]होरात्राधिकारा; T G1-3.6 अहोरात्रादिविचारंते (T2 °विकारेंते; G1 °विकारे; G2 °विकारांते) (for होत्राधिकारास्ते). K1.2 ते चक्रे; K7 D4.5.7.9 lacuna; B8 ते ते; T G1.3.6 M1.5-7 ते चक्रुः; G2 चात्र (for ते च). — 5) Ś1 damaged. Ds1 ब्राह्मणास्य; D4.5 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). K6 D5.7 G3 M5 lacuna; T2 इ; G1 [इ]ह; G2 भू- (for हि). K1 भाजनं (for या°). K1 विधीयति. K1 om. from न क्षत्र up to देवयन्ति (in 7[7]). B7 T G1-3.6 क्षत्रिय- (for

C. 12. 13197
B. 12. 343(2). 13
K. 12. 351. 13

ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति । ६ । यज्ञा देवांस्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति । ७ ॥ ७

शतपथे हि ब्राह्मणं भवति । १ । अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान्ब्राह्मणमुखे दानाहुतिं जुहोति । २ । एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति । ३ । अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयति । ४ । अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति । ५ ॥ ८

विश्वं ब्रह्मासृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्करम् ।
ब्रह्मघोषैर्दिवं तिष्ठन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ॥ ९
ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धा तपांसि च ।

ग्नत्र-). K2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 द्विजातीनां; T1 G3. 6 याजनं; T2 G1. 2 lacuna (for द्विजात्योः). — [6]) K1 om. 7[6] (cf. v. l. 7[5]). Ś1 damaged. G2 अस्माद् (for त°). K3 T M1. 5–7 अग्निभूता; K4 G1–3. 6 अग्निर्भूत्वा; K7 D9 ह्यग्निर्भूत्वा; D5 ह्यग्नित्वता; D7 ह्यग्नित्वंता (sic) (for ह्यग्निभूता). D5 संज्ञासुद्वहति; D7 सत्वं ज्ञानमुद्वहति; T1 G2 lacuna; T2 G1. 3. 6 यज्ञान्वहंति (for यज्ञानुद्वहन्ति). — [7]) K1 om. up to पर्यन्ति (cf. v. l. 7[5]). D5. 7 om. from यज्ञा up to the second जुहोति (in 8[2]). Ś1 damaged. G2 M1. 6. 7 यज्ञाद् (for यज्ञा). After यज्ञा, K7 ins. देवा; B6 ins. च; B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. ते. K6 भूतांस्; B8 lacuna; G2 M1. 6. 7 देवास् (for देवांस्). K1 पृथिवीं; B8 पृथ्वीं; M1. 7 (both) read पृथिवीं twice. K7 D4. 9 तर्पयंति (for भाव°). After भावयन्ति, T G1–3. 6 ins. इति.

8 V1 missing (cf. v. l. 1). D5. 7 om. 8[1] (cf. 7[7]). — [1]) K1. 2 शातपथे; B6 (marg.) सतपथे; B8 सत्पथे; Da3 शतपथो (for °पथे). After शतपथे, K4. 7 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M1. 5–7 ins. अपि. K6. 7 om. हि. Ś1 T G1–3. 6 ब्राह्मणे; K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्राह्मणमुखे; Da3. a4 ब्राह्मणो (for °णं). — [2]) D5. 7 om. 8[2] (cf. v. l. 7[7]). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 M1. 5–7 om. स. D4 सु- (for स). K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 M5 जुहुते; B9 जुहुति (for जुहोति). T1 G3. 6 स जुहोतीति समिद्धे; T2 G1. 2 स जुहोति समिद्धे (G2 °द्धो) (by transp.). After जुहोति, T G1. 3. 6 ins. अग्नौ; G2 अग्ने. K7 D9 om. यो. Ś1 K1. 2 विश्वान् (for विद्वान्). After विद्वान्, D4. 9 ins. स. K3. 4 -मुखैर् (for -मुखे). Ś1 is damaged from हुतिं up to धार (in 8[4]). K6 Bo. 7 Dn4 Ds D2. 3. 8 M5 -मुखेनाहुतिं; K7 D4. 9 -मुखे य आहुतिं; Dn1 -मुखे हुतिं; T2 G1 -मुखे दानाहुती(T2 °ति)र्; G2 -मुखे दानानाहुतीर्; M1 -मुखैर्नाहुतिर्; M6. 7 -मुखेन्ना- (M7 °खेन्ना)हुति(M7 °ती)र् (for -मुखे दानाहुतिं). After जुहोति, M1. 6. 7 ins. इति. T1 G3. 6 ब्रह्ममुखेव दानान्याहुतीर्जुहोति (T1 °होतीति). — [3]) Ś1 damaged. Before एवम्, G2 ins. स. K4 एकम् (for एवम्). D5. 7 T1 G3. 6 om. अपि. K6 अग्नि**; T2 G1 अतिभूता; G2 अतिहोता; Ca (gloss: आग्नेयाः) अग्निभूता (as in text). D4 om. from ब्राह्मणा up to प्राणा (in 8[4]). G2 ब्राह्मणो (for °णा). K1. 2. 4 Da3 lacuna; G1 [ऽ]ग्निर् (for ऽग्निं). K7 D9 संभावयंति; G2 भावयंती. — [4]) D4 om. up to प्राणा (cf. v. l. 8[3]). K7 अग्नि- (for अग्निर्). G2 M5 -भूतान् (for -भूतानि). B7 is partly damaged from प्राणान् up to संप्रदाने (12[b]). D5. 7 प्राणं (for प्राणान्). Da3. a4 Ds2 D3. 8 G6 धारयंति (for °यति). — [5]) B7 damaged. D5. 7 च (for चात्र). K7 T2 G1. 2 -गीता; Ds1 lacuna (for -गीताः). G2 तादृग्घोता (for श्लोका). K1 भवति.

9 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. — [a]) K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs transp. विश्वं and ब्रह्मा. T2 Ca. p (gloss [both]: वेदः) ब्रह्म; Cpp (gloss: हिरण्यगर्भः) ब्रह्मा (as in text). Ds2 सृजन्; G2 सृजति (for [अ]सृजत्). ❀ Cs: ब्रह्मा, ब्राह्मणः । जगत्स्रष्टापि हिरण्यगर्भः कश्चिद्ब्राह्मणः । ❀ — [b]) K1. 6 G2 सर्वादि(G2 °दी)न्; T1 G3. 6 ब्रह्मादिं (for सर्वादिर्). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 निरवस्कृतं (D5. 7 °तः); G1 निरयस्करं; G2 निरप°; Cv (gloss: निर्मूलं) निरव° (as in text). — [cd]) Ds1 ब्रह्मयोषैर् (for °घोषैर्). G2 दिव्यं (for दिवं). K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 गच्छंति; B8 lacuna (for तिष्ठन्ति). K6 B8 [अ]परा; G2 [अ]*रा (for [अ]मरा). ❀ Cs: ब्रह्मघोषैः, ब्राह्मणोच्चारितैर्वेदैः। ❀

10 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. — [a]) Ś1 K1. 2 पतिर्; K7 D9 अभीर् (for मतिर्). G1 ब्राह्मणा नाम तिष्ठंति. — [b]) G2 corrupt. K6 कर्मे (for कर्म). M1. 5–7 मनांसि (for तपांसि). — [c]) Da3. a4 धारयंती. K6 Da4 T2 मही (for महीं). Da4 वै (for च). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 शैत्याद्वार्य(Ś1 °र्या)मृते गतं (K1 °तेगमत्; K4 °तो गतं); K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cn शैक्यो वा(K6 B6 D5 शिक्षा वा-; B8 शैक्षाद्वा-; Da3. a4 शैत्या वा)गमृतं सदा (Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तथा); G2 शैत्यं चामृतं यथा (submetric). ❀ Cn: शैक्यः, शिक्यसमुदायः । यथा शिक्यं गव्यादीन्धारयति, एवं ब्राह्मणो मत्यादीनि इत्यर्थः ॥ Cs

धारयन्ति महीं द्यां च शैत्याद्वार्यमृतं यथा ॥ १०
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ ११
नैषामुक्षा वर्धते नोत वाहा
न गर्गरो मथ्यते संप्रदाने ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ १२

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावनाश्च ब्राह्मणाः ।१। वाक्समकालं हि तस्य देवस्य वरप्रदस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूताः ।२। इत्थं च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा यदा मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयो भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च ।३ ॥ १३

C. 12. 13205
B. 12. 343(2). 22
K. 12. 351. 22

(reading शैत्याद्वार्यमृतं यथा): यथा शैत्येनापोऽमृतं स्वादु, स्वादुत्वं स्वभावतो धारयन्ति ॥ Cv: वाक् शैत्यात्, शीतलत्वात् सुखकरादिति यावत्, अमृतं यथा धारयति । ❀

11 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. —b) K2 सत्यसमो (for मातृ°). T2 गुरुं. D8 नास्ति मातृसमाश्रयः; M1. 5–7 °समोश्रमः. —c) K2 Da4 D4 ब्रह्मणेभ्यो. Ś1 K1. 2. 4 T1 G3. 6 परो (for परं). —d) T G1–3. 6 भूतले (for भूतये).

12 V1 missing (cf. v. l. 1). 12ab is partly damaged in B7. —a) K7 तेषाम्; Ds1 Cs न तेषाम् (for नैषाम्). K2 उख्या; M1 उक्ता (for उक्षा). K4 वर्धतो; Bo Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वहति; B6 (marg.). 7. 8 (marg. as in text). 8 वहते; G2 चद्धते; Cpp बहवः; Ca (gloss: न गावः प्रजायन्ते) Cs वर्धते (as in text). D5. 7 नैव; T1 नोक्त- (for नोत). B8 D7 T G1–3. 6 वाहो; Cs (gloss: वाहनानि, अश्वादीनि) वाहा (as in text). —b) K2 नासागारो; K7 D9 न गौश्च(D9 °श्वा)रो; Bo स्वर्गरोम; D4 नागर्गरा; D5. 7 न मर्गरो; T2 न घर्षको; G2 *गगरो; Cs (gloss: दधिमन्थनभाण्डम्) न गर्गरी (for न गर्गरो). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8 M1. 5–7 मथ्यति; K7 मंथ्यंति; D7 G2 मध्यते; D9 मंथ्यते (for मथ्यते). ❀ Ca: गर्गरः कलशः । संप्रदाने, धनस्य पात्रे प्रतिपादने ॥ Cn: गर्गरः, दधीक्षुतैलादिनिपीडनयन्त्रम्, येषां राज्ञां, कृष्यादिहीनत्वात् तादृशा राजानो नष्टाश्चोराश्च भवन्तीत्यर्थः । ❀ —c) K1 उपध्वस्ता; K2 अपश्वस्ता; T2 M7 अवध्वस्ता; Ca (gloss: दानधर्महीनाः) अप° (as in text). Ś1 K1. 2 चरंति (for भवन्ति). G2 अवध्वद्धरता भवंति (sic). —d) K6 राष्ट्रे येषां (by transp.); Ds1 तेषां राष्ट्रे. T2 वृत्त- (for वृत्ति-). K1 -हीनः.

13 V1 missing (cf. v. l. 1). —1) K4 वेदे; Ds1 Cs (gloss: ब्राह्मणा इत्यन्वयः) T G1. 3. 6 ते च; G2 ते (for वेद-). Before प्रामाण्यात्, Ś1 K1. 2. 4 T G1–3. 6 ins. श्रुति; K7 D4. 9 इति. K4 Ds2 -प्रमाण्यात्. G2 नारायणं. K1. 2. 4 D5. 7 -मुखोद्गीताः (for -मुखोद्गताः). Ś1 K1. 2. 4 सर्वात्मनः; G2 lacuna; Cs (gloss: सर्वेषामात्मज्ञानवक्तारः) °त्मानः (as in text). K4 सर्वे; Da3 कर्म- (for सर्व-). Ś1 K1. 2 सर्वे; K4 lacuna (for सर्व-). Ś1 K1. 2. 4 B7 lacuna; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 -भावाश्च; Cs (gloss: सर्वरक्षकाः) -भावनाश्च (as in text). After ब्राह्मणाः, Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. च. —Ś1 K1. 2. 4 om. 13². B7 damaged. —2) D5. 7 om (hapl.) from वाक्सम up to ब्राह्मणाः. K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 T G1–3. 6 M5 Cs (gloss: मौनसंकल्पकाले, तपश्चरणकाले इत्यर्थः) वाक्संयमकाले; K7 D4. 9 वाक्संजननकाले (for वाक्समकालं). T2 -कालेंगितस्य (for -कालं हि तस्य). Bo Dn4 D8 वरप्रदस्य देवस्य (by transp.); B9 D2 वरप्रदस्य; Da3 Dn1 Ds D3 वरप्रदस्य देवदेवस्य; T G1–3. 6 M1. 5–7 देवस्य वरदस्य (G2 om. वर°). After वरप्रदस्य; M1. 5–7 ins. ब्रह्मणो. K6 G2 om. प्रथमं. K7 D4. 9 प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणा. K7 D4. 5. 7. 9 om. च. After वर्णाः, B8 ins. त्रयः. —3) B7 damaged from इत्थं up to मया. T2 G2 न (for च). M1 -विशिष्ट- (for -विशिष्टा). T1 ब्रह्मा (for ब्राह्मणा). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5–7 Cs (gloss: ब्राह्मणकुल) यत्र; Ds1 य एव (for यदा). After यदा, T1 G3. 6 ins. पुरा. Ds2 lacuna; M1. 6. 7 वै (for मया). G2 ब्रह्मभूतो; Cs (gloss: हिरण्यगर्भभूतेन) ब्रह्मभूतेन. D8 मया (for पुरा). K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 transp. स्वयमेवोत्पादिताः and सुरासुरमहर्षयो. Da3. a4 उत्पादिताः; T G1. 3. 6 चोत्पादिताः (for उत्पा°). T G1–3. 6 सुरासुरादयो (for °सुरमहर्षयो). K4 भूतविशेषम्. After विशेषाः, Ś1 K1. 2. 4 ins. च. After स्थापिता, K7 D4. 9 ins. च. Da4 न प्रहीताश्च; D5. 7 गृहीताश्च; G2 अति° (for निगृ°). After च, T G1–3. 6 ins. तेषां प्रभावः श्रूयतां.

14 V1 missing (cf. v. l. 1). —1) B7 dam-

C. 12. 13203
B. 12. 343 [2]. 23
K. 12. 351. 23

अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः ।१। कौशिकनिमित्तं चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वं चावाप ।२। अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरंदरस्य च्यवनेन स्तम्भितो बाहुः ।३। क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता ।४।। १४

त्रिपुरवधार्थं दीक्षामभ्युपगतस्य रुद्रस्योशनसा शिरसो जटा उत्कृत्य प्रयुक्ताः ।१। ततः प्रादुर्भूता भुजगाः ।२। तैरस्य भुजगैः पीड्यमानः कण्ठो नीलतामुपनीतः ।३। पूर्वे च मन्वन्तरे स्वायंभुवे नारायणहस्तबन्धग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव वा ।४।। १५

अमृतोत्पादने पुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृह-

---

aged. K4 D4.9 अहिल्या- (for अहल्या-). G2 om. धर्षण. K2 -दर्शणनिमित्तं; Dn4 D8 -धर्षणानिमित्तं; D5.7 °णान्निमित्तं; M7 °णनिमित्तं (for °णनिमित्तं). K7 om. from मित्तं up to द्धरिश्म. D4.7.9 lacuna; T G1-3.6 तर्हि (for हि). T1 हरिं (for हरि-). Ds1 -श्मश्रुताम्. T2 गौतमद्धरिश्मश्रुतामिंद्रियः प्राप्तः; G2 गौतमधर्मपत्नीश्रतामिंद्रियं प्राप्ता. —²) T G1-3.6 M1.6.7 गौतम- (for कौशिक-). After कौशिक, B8 ins. मेदिनी. Ś1 K1.2.4.7 D7.9 चंद्रो; B3 इंद्रो; T2 चेंद्रिय-; G2 चेंद्रियान्; M1.6.7 तेनेंद्रो (for चेन्द्रो). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7.9 मेषवृषणत्वं मुष्कवियोगं (by transp.). K6 B0 शुष्क- (for मुष्क-). G2 -वियोगान् (for °गं). D7 om. वृष. B0.6 M8 चाप (for चावाप). —³) Ś1 K2 अत्रिग्र(K2 °गृ)ह-; K1.4 अत्रिर्ग्रह-; K7 अश्विनोर्ग्रहः; T1 °नोगृह-; T2 °नोर्ग्रहणं; G2 °नो ग्रहं; M7 °नौ ग्रह- (for °नोर्ग्रह-). B0.6.8 -प्रतिषेधोद्यतस्य सव°; D5.7 °षेधाच्च सव°; T1 G1.3.6 °षेधायोद्यतस्य; T2 प्रतिषेदायोद्यतस्य; G2 प्रतिषेधायोध्यस्य; M1.5-7 -प्रतिषेधायोद्यतवज्रस्य (for °षेधोद्यतवज्रस्य). D8 वचमेन; M1.6.7 च्यवने (for °नेन). K6 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 M1.5-7 स्तंभितौ बाहू (for °तो बाहुः). —⁴) K4 क्रत्तवध- (sic); T2 कृतवधः (for क्रतुवध-). Dn4 om. मन्यु. K7 om. च. K2 क्षयेण (for दक्षेण). After दक्षेण, D4 ins. च. T2 G2 हयस् (for भूयस्). B7 is damaged from स्तपसा up to गतस्य (in 15[1]). Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आत्मानं (for चा°). Ds2 सांयोज्य; D5.7 T G1-3.6 M1.5-7 योज्य (for संयोज्य). After संयोज्य, M7 ins. त्रि. K4 नेत्रे कृतिर्; C8 (gloss: विसदृशनेत्रसंस्थानं, विरूपाक्षत्वमित्यर्थः) नेत्रा° (as in text). K6 सल्पा (for अन्या). T2 य ललाटे; G2 च ललाटे; M1.5-7 lacuna (for ललाटे). D8 रुद्रस्येत्यादिना (for °स्योत्पादिता).

15 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 partly damagd. —¹) K6 -वधार्थे; T1 G3.6 -वधाय; G1 -दहनार्थं; G2 -वधात् (for -वधार्थं). After वधार्थं, K6 ins. हि; T1 G6 तु. K1 दीक्ष्याम्; G2 समीक्षाम् (for दीक्षाम्). K7 B8 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 उपगतस्य; B0.9 अप्युप°; T2 अद्युप° (for अभ्युप°). Da3.a4 om. रुद्रस्य. After उशनसा, D4.9 M1.6.7 ins. [आ]दम; T G1-3.6 ins. स्व. K6.7 B0.7-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 T G1-3.6 M5 जटाः शिरस (T2 °सम्) (by transp.); B6 Da4 D7 जटा***; M1.6.7 जटां शिरस. T G1-3.6 उत्कृत्योत्कृत्य; M1.5-7 उत्कृत्य कृत्या (for उत्कृत्य). B7 Da3 प्रयुक्तास्; G1 M1.5-7 प्रयुक्ता (for °क्ताः). D5 जटा उत्कृत्य प्रप्रयुक्तातः प्रयुक्तातः (sic). —²) B7.9 Da3.a4 तत्र (for ततः). K4 T1 G1 भुजंगाः; T2 भुजंगः; G2 भुजंगमाः (for भुजगाः). —³) D5.7 अष्ट- (for अस्य). T2 G2 भुजंगैः. T2 G1 पीड्यमान- (for °मानः). D7 G2 कंठे; T2 कर्णो (for कण्ठो). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T G1-3.6 उप(T2 °पा)गतः; D5.7 उपनीताः (for °नीतः). —⁴) T G1-3.6 M5 पूर्वं; M1.6.7 पूर्व- (for पूर्वे). M1.6.7 om. च. D5.7 lacuna; T2 M5 स्वायंभुवो. Ds2 D7 -हस्तं (for -हस्त-). B0.8 D4.5.7.9 -बंधनग्रहणान्; B7 Dn1.n4 D8 D2.3 G2 -ग्रहणान् (for -बन्धग्रहणान्). T2 निलकंठत्वम्. K6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 एव च; D5 अवाप एव; D7 अथा एव च; T G1.3.6 उप(T1 G3.6 °पा)नीतः; G2 उपगतः; M1.5-7 lacuna (for एव वा). ❀ C8: नारायणो बदरिकाश्रमवासी । सोऽपि कश्चिद्ब्राह्मणः । ❀

16 V1 missing (cf. v. l. 1). —¹) K6.7 B0.8 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 M1.5-7 अमृतोत्पादन-; B6.7.9 Da4 °त्पाद-; T2 °त्पादांते; G2 °त्पादनांते (for °त्पादने). Ś1 K1.2.4 तपश्चरणताम्; D4.9 पुरश्चरणम्; G1 पुनर्भक्षणताम् (for पुरश्चर°). After पुरश्चरणतां, T1 G3.6 ins. विशेषस्य; T2 विषस्य; G1 वायुसमीकृतस्य विषस्य; G2 विषयस्य. K2 उपागतस्य; T G1-3.6 M1.5-7 उपगतश्च (for °गतस्य). After उपगतस्य, G1 ins. तद्भक्षणस्मृति**स्य निमित्तमेव चंद्रकलाशिरसि ब्रह्मणानि**. Ś1 K1.2 [आं]गिरसस्य; T2 °रसौ; G1 °रस- (for °रसो). K6 उपस्पृशो; Ds1 °सृतो; Ds2 °सृषतो; G1 °स्पृश-

स्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्यः किलापः । १ । अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध । २ । यस्मान्ममोपस्पृशतः कलुषीभूता न प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरमत्स्यकच्छपजन्तुसंकीर्णाः कलुषीभवतेति । ३ । तदाप्रभृत्यापो यादोभिः संकीर्णाः संवृत्ताः । ४ ॥ १६

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणाम् । १ । स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमसुरेभ्यः । २ ॥ १७

अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त । १ । हे स्वसरयं ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमस्माकम् । २ । ततो देवा वर्धन्ते वयं क्षीयामः । ३ । तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान्भजेदिति । ४ ॥ १८

अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातोवाच । १ । पुत्र किं परपक्षवर्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि । २ । C. 12. 13209 B. 12. 343[2]. 30 K. 12. 351. 30

तोर्; G2 °स्पर्शिते; M1. 6. 7 °स्पृशतौ (for °स्पृशतो). K2 प्रधानं (for प्रसादं). G1 कलापः; G2 किलापुः (for किलापः). — 2) T G1–3. 6 om. अथ. D7 T2 अपापं; G2 आपः; Kumbh. ed. अब्ध्वश् (for अपां). K2 कक्रोध; D7 चक्रोध (for चु°). — 3) Ds1 यस्मान्मनोस्पृशतः; D7 यस्यात्मनोप° (for यस्मान्ममो°). After -स्पृशतः, Ś1 K1. 2. 4 ins. आपः. Bo T1 G1. 3. 6 कलुषभूता (for कलुषी°). B7. 9 Da3. a4 om. न प्रसादमुपगताः. K6 Bo. 6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. न च; B8 च मत् (for न). D3 उपागताः; G8 उपगतः (for उपगतास्). After उपगतास्, Ś1 K1. 2. 7 D3–5. 9 G3 ins. स्थ. D6 यस्माद् (for त°). D6 मकरझष- (for झषमकर-). K1 चष-; Da4 इष-; D7 विष- (for झष-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 om. मत्स्य. K7 D4. 5. 9 -कच्छपमत्स्य-; D7 T2 -मत्स्यकच्छपः (for °कच्छप-). Ś1 K1. 2 -जंतुकीर्णाः; K4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -जंतुभिः; B9 Da3. a4 -जंतुसंकीर्णा; D7 T2 G2 -शतमंडूकसंकीर्णा; T1 G3. 6 -मंडूकसंकीर्णाः; G1 Kumbh. ed. -जंतुमंडूकसंकीर्णाः (for -जन्तुसंकीर्णाः). Ś1 K1. 2 -भवथ; K7 D4. 5. 9 -भविष्यथ; Bom. ed. -भविता (for -भवत). After इति, D5 ins. उवाच च. — 4) D7 T2 तं; G2 ततः (for तदा-). Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 सं(Ds1 सु)प्रवृत्ताः; B7 संभूताः; D6 संवृक्षाः (sic); D7 संसृताः; M1. 7 संप्रयुक्ताः; M6 संपृक्ताः (for संवृत्ताः).

17 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) K6 विश्वरूपौ; D6 °रूपा. After विश्वरूपो, Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. ins. हि. K4 त्वाष्टुः; T2 त्वाष्ट्र- (for त्वाष्ट्रः). Ds2 स्वश्रीयो; D6 सुश्रीयो (for स्वस्रीयो). After ऽसुराणां, T1 G3. 6 ins. तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्सोमपानं सुरापानमन्नादनं. — 2) K2 सं-; B8 lacuna (for स). Da4 दैवेभ्यो (for दे°). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. अदात्; D7 अवतत्; G1–3. 6 अवदत्; M5 अद्दात् (for °दत्). D6 T1 om. (hapl.) from परोक्ष up to भागम् (in 18[2]); D7 reads the same twice. T2 सुरेभ्यः (for असु°).

18 V1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D7, cf. v. l. 17[2]. D6 T1 om. 18[1] (cf. v. l. 17[2]). — 1) G2 om अथ. D7 (both times) T2 विश्वमातरं (for विश्वरूपमा°). D4 lacuna; G1 सुरा (for असुरा). D4 G2 अयाचन. After अयाचन्त, M7 ins. च. — 2) D6 T1 om. up to भागम् (cf. v. l. 17[2]). K6 अयं; D7 (both times) अपयंति; T2 अपयंते (for अयं ते). B6 lacuna for प्रत्यक्षं देवेभ्यो. Before प्रत्यक्षं, Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 ins. स. K2 प्रत्यक्षे. K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 (orig.) Kumbh. ed. अदात्; Ds1 D2. 3 (marg.). 8 अहरत् (D8 °रन्); Ds2 आहरत्; D4. 9 G1 M5 अददात्; D7 T2 G2 अवदत्; G3. 6 अदत् (for अददत्). The portion from परोक्ष up to धर्मं (in 12. 336. 16[d]) is lost in Ś1 on missing fol. — 3) T2 om. ततो. D6 T2 देवाश्च (for देवा). K1 जीयामः; D6 क्षीयाम; T1 G3. 6 M1. 6. 7 क्षयामः (for क्षी°). — 4) K1. 2 D4. 5. 9 तस्मादेनं (K2 °तं); D7 तदेवं (for °नं). T1 वरयितुम् (for वार°). Dn4 अर्हति (for °सि). After अर्हसि, K1. 2 ins. इति. K2 यथा; B6 lacuna (for तथा). Ds2 M1. 6. 7 यमस्मान् (for यथास्मान्). D7 तथास्माञ्जयेति; G2 तस्माद्वयं जयेमेति.

19 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) G2 om. अथ. B6 Da4 D5 om. वन. K7 -वनमागतं; Da3 Ds D4. 9 -वनमुपागतं; T G1–3. 6 M1. 5–7 -वनगतं (for -वनमुपगतं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 [अ]ब्रवीत् (for [उ]वाच). — 2) K4 lacuna; T2 पुत्रं (for पुत्र). K6 om. किं. D4. 5. 9 परपक्षं (for °पक्ष-). K7

C. 12. 13209
B. 12. 343[2]. 33
K. 12. 351. 30

नार्हस्येवं कर्तुमिति । ३ । स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् । ४ ॥ १९

हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान् । १ । यस्मात्त्वयान्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति । २ । तच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् । ३ ॥ २०

विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत् । १ । तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योऽप्सरसो नियुयोज । २ । ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत्तासु चाप्सरःसु नचिरादेव सक्तोऽभवत् । ३ । सक्तं चैनं ज्ञात्वाप्सरस ऊचुर्गच्छामहे वयं यथागतमिति । ४ ॥ २१

तास्त्वाष्ट्र उवाच । १ । क्व गमिष्यथ आस्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति । २ । तास्तमब्रुवन् । ३ । वयं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति । ४ ॥ २२

D4.9 -वर्धयंस; B7 lacuna (for -वर्धनस्). B7 lacuna for त्वं मातुलपक्षं. K1.2.4 नाशयिष्यसीति; D5 नाशयति (for °यसि). — ³) G2 कर्तुमुद्धर (for कर्तुमिति). — ⁴) D7 T G1.3.6 स हि; G2 हि (for स). K1.2.4 lacuna; D7 वचन-; T G2.3.6 M7 वचनम् (for वाक्यम्). B7 अनप- (for अनति-). K7 om. मिति. D7 -समतिक्रामणंयवीति (sic). K2 हिरण्यकशपुम्; D5 lacuna. K7 आगातीरे; Ds1 आगत्; D4.9 आगात्; D5 lacuna; M1.6.7 उपागात्; M5 उपागमत् (for अगात्).

20 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — ¹) M1.7 om. from हैरण्य up to भङ्गार्थम् (in 21²). D5 lacuna for हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठा. K6 B6.7 Da3.a4 om. च. Da3.a4 वासिष्ठाद्; D4 विशिष्टाद्; D7 वाशिष्ठाद्. K2 हिरण्यकशपुः. — ²) After त्वया, K7 D4.9 ins. यज्ञे. D7 T2 G2 हतोन्यो; T1 G1.3.6 वृतोन्यो (by transp.). K1.2.4 transp. वृतो and होता. Dn4 यस्माद् (for त°). K7 असमाप्ते (for असमाप्त-). T2 G1 पूर्वात् (for अपूर्वात्). K7 सत्त्वजातं; T1 G3.6 सत्त्वाद् (for सत्त्वजाताद्). Da4 Ds D3 T1 G2 प्राप्स्यति (for °सि). G2 om. [इ]ति. ❀ C3: होता हिरण्यकशिपोर्वसिष्ठः पूर्वमासीत् । स वसिष्ठो होतारमन्यं विश्वरूपं दृष्ट्वा क्रुद्धः । ❀ — ³) T2 तत्तस्मात्; G2 तस्मात् (for तत्-). K1.2.6.7 G2 शापाद् (for शापदानाद्). K2 हिरण्यकशपुः.

21 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). M1.7 om. up to भङ्गार्थम् (cf. v. l. 20¹). — ¹) Before विश्वरूपो, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. ins. अथ. D5 मातृपक्षे (for °पक्ष-). K1.2.4 -वर्धनोत्यंतं; K7 D4.9 -वर्धनार्थं; D7 °नो नात्यर्थं; T1 G3.6 °नो ह्यत्यर्थं (for °नोऽत्यर्थं). K2.7 D4 T1 G3.6 Kumbh. ed. तपस्त्यभवत्; Da3.a4 तपस्याभिरतोभवत्; D7 T2 G1.2 °सि (G2 °स्वी) ह्यभवत् (for तपस्यभवत्). — ²) After तस्य, Da3.a4 ins. तु. K1 om. from र्थमिन्द्रो up to सक्तं (in 21⁴). D5 वज्री; D7 [ऽ]न्वहदव्या (sic); T1 G3.6 बदर्याश्रममधि; T2 [ऽ]पि दहव्या (sic); G1 M1.5–7 बह्वयः; G2 बत भव्या (for बह्वीः). K2.4.7 D4.9 श्रीमतीर् (for °त्यो). K2 [ऽ]प्सरो; T2 [ऽ]प्सरसौ (for ऽप्सरसो). K6 [ऽ]भिनियोज; D4.9 [ऽ]भियुयोज; D5 [ऽ]भिसुतो न; T2 G2 युयोज; G1 युयोजि; M1.6.7 नियोजत (for नियुयोज). K7 [ऽ]प्सरोभिर्युयोज. — ³) K7 D4.9 om. च. K2.4 transp. क्षुभितं and तस्य. K2.4 om. (hapl.) from तासु up to भवत्. K6 om. न. K7 B6–8 Da4 D7 T G1.3.6 M1.5–7 इव (for एव). K6 Bo शक्तो; K7 D4.9 [आ]सक्तो; D7 T2 संते (for सक्तो). — ⁴) T1 सत्त्वं (for सक्तं). D5 चैते; D7 चेनं (for चैनं). Bo कृत्वा (for ज्ञात्वा). After ज्ञात्वा, K7 B7 D4.9 ins. ता. D7 औचुर्. D7 गच्छेमहि; T2 गच्छेदु हे (sic); G2 गच्छेमहे (for गच्छामहे). D5 om. वयं.

22 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — ¹) K4 त्वौष्ट्र; Ds1 D2.3 त्वष्ट्र (for त्वाष्ट्र). — ²) M1.5–7 मा (for क्व). D5 गमिष्यत; D7 गमितम्; T2 नामि*थ (for गमिष्यथ). K7 आस्यथास्यतां; G2 आह्यावतां (sic); G3.6 आस्यंतां. K1.2.4 om. from श्रेयो up to वृणीमह (in 22⁴). After सह, D4.9 ins. वः; T G1–3.6 वस्तुं. K7 om. श्रेयो. After श्रेयो, M1.5–7 ins. वो. D3.5 om. [इ]ति. — ⁴) K7 D4 इंद्र- (for इन्द्रं). After इन्द्रं, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G2.3.6 Kumbh. ed. ins. देवं. B7 lacuna; T1 वरं (for वरदं). Da4 पुराण-; G1 lacuna (for पुरा). T2 G2 प्रभविष्णुत्वं (for °विष्णुं). K7 D4.7.9 T1 G1–3.6 वृणीमहि; Bo.7 वृणीम; T2 वृष्णीमहि; M1.5–7 अवृणीमहि (for वृणीमह). K7 om. इति.

23 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — ¹) Dn4

अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति ।१। ततो मन्त्राञ्जजाप ।२। तैर्मन्त्रैः प्रावर्धत त्रिशिराः ।३। एकेनास्येन सर्वलोकेषु द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपावेकेनाप एकेन सेन्द्रान्देवान् ।४। अथेन्द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे ।५॥ २३

देवाश्च ते सहेन्द्रेण ब्रह्माणमभिजग्मुरूचुश्च ।१। विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पीयते ।२। वयमभागाः संवृत्ताः ।३। असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामः ।४। तदर्हसि नो विधातुं श्रेयो यदनन्तरमिति ।५॥ २४

तान्ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः ।१। स याच्यतां वरं यथा कलेवरं जह्यात् ।२। तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति ।३॥ २५

देवास्तत्रागच्छन्यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे ।१। सेन्द्रा देवास्तमभिगम्योचुर्भगवंस्तपसः कुशलमविघ्नं चेति ।२। तान्दधीच उवाच स्वागतं

C. 12. 13213
B. 12. 343 [2]. 38
K. 12. 351. 38

तत; D5 [अ]तो (for ता). G1 अत्रैव; G2 अथ वै (for अद्यैव). K7 सेंद्रो. D7 T G1-3.6 om. देवा. K1.2.4 भवंति; D5.7 T2 भविष्यति. —2) K7 D4.7.9 T2 G2 om. ततो. K7 T1 G2.3.6 M1.6.7 मंत्रं (for मन्त्रान्). D5 अथ विश्वरूपोप्रमेयमंत्राञ्जजाप. —3) G2 ता (for तैर्). K1.2.4 प्रावर्तत; Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 Kumbh. ed. अवर्धत; Ds1 अवर्धत; D4 *वर्धत (for प्रावर्धत). —4) D7 एकेनान्येन; T1 G3.6 एकास्येन (for एकेनास्येन). After लोकेषु, K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins. यथावद्. Da4 सहुतं; Ds1 सुहृतं; D7 T2 सुहं*; T1 G3.6 हुतं (for सुहुतं). Ds2 यज्ञं सुहृतेषु (for यज्ञेषु सुहुतं). D5 होमं (for सोमं). K1 [आ]पा; Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. [अ]न्नम्; D7 lacuna (for [आ]प). D7 lacuna; G1 एको (for एकेन). D7 T G1-3.6 सुरां (for सेन्द्रान्देवान्). —5) Ds2 T2 G2 यथेंद्रस्; D4 तथेंद्रस् (for अथेन्द्रस्). Da4 स्वं (for तं). K7 Dn1 D4.7.9 T G1-3.6 वर्धमानं (for विवर्ध°). After विवर्धमानं, M5 ins. दृष्ट्वा. K1.2.4 चिंतयामास (for चिन्तामापेदे). After आपेदे, Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ins. सह देवैः.

24 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —1) K1.2.4 महेंद्रेण; K7 सेंद्रा (for सहेन्द्रेण). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ते देवाः सेंद्रा (M1 सहेंद्रा) (for देवाश्च ते सहेन्द्रेण). K1.2 D5 ब्रह्मणम्; Ds1 ब्राह्माणम्. K7 D4.9 उपजग्मुर्; D5 अनु°; G2 अपिजग्मुर् (for अभिजग्मुर्). K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.7.8 Kumbh. ed. त ऊचुर् (for ऊचुश्च). —2) K7 Ds हुतः (for सुहुतः). T2 सोमं (for सोमः). B6 lacuna; G1 प्रीयते (for पी°). —3) B6 lacuna; B8 असोमपाः; D7 भागेभ्यः; T2 भागार्भः; G1 अभागार्हाः (for अभागाः). D5 प्रवृत्ताः; T2 संवृक्ताः (for संवृत्ताः). —4) K2 अपरपक्षो; K7 D4.9 ततोसुरपक्षो; G2 अरिपक्षो (for असुर°). After वयं, K7 ins. च. T1 क्षयामः; G6 क्षि° (for क्षी°). —5) K7 न; Dn1 lacuna (for नो). G2 transp. विधातुं and श्रेयो. K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. om. यद्.

25 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —1) K1.2.4 transp. ब्रह्मा and उवाच. K1.2 D5 ऋषिरेष भार्गवस्; K7 D4 ब्रह्मर्षिरेव भा°; D7 T G1-3.6 M1.5-7 एष (D7 T2 G2 य एष) ऋषिस् (for ऋषिर्भार्गवस्). K1.2.4 om. (hapl.) from तप up to स्तेपे (in 26[1]). K6 D7 T2 G2 M1.6.7 om. तप. —2) D5 transp. याच्यतां and वरं. Ds1 याच्यत. K7 Dn1.n4 Ds D2-4.9 वरो; G2 अयं (for वरं). After वरं, B7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.8 Kumbh. ed. ins. स. G6 repeats यथा. K7 कालेवरं; T G2.3.6 कळेबरं; M7 कळेवरं. After जह्यात्, Dn1.n4 Ds D2.8 ins. तथा विधीयतां. —3) T2 तस्याभिर्; G2 तस्यास्थीनि (for तस्यास्थिभिर्). T1 G3.6 M1.5-7 वज्रः (for वज्रं).

26 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). K1.2.4 om. 26[1] (cf. v. l. 25). —1) Before देवा, K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 Kumbh. ed. ins. ततो; M1.5-7 ते. K6 तत (for तत्र). K6 B6.7.9 Da4 T G1-3.6 M1.5-7 [अ]गच्छंत; K7 समागच्छन्; D5 [अ]गच्छत्स (for °च्छन्). D7 तत्र (for यत्र). G2 ऋचीको (for दधीचो). After दधीचो, K7 D4.5.9 ins. स. —2) Before सेन्द्रा, K7 B8 D9 ins. ते. K1.2.4 महीं (K4 °हें)द्रास्ते देवास्; D7 T2 G2 देवाः सेन्द्रास् (by transp.). Bo.9 Da3 Ds2 D3.5 तथा; B6-8 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.8 तं तथा (for तम्). K1.2.4.7 D4.5.9 आगम्य (K7 D4.5.9 °त्य); G2 अभिगत्य (for °गम्य). After भगवंस्, K1.2.4 ins. कच्चित्.

C. 12. 13213
B. 12. 343[?]. 38
K. 12. 351. 38

भवद्भ्यः किं क्रियताम् । ३ । यद्वक्ष्यथ तत्करिष्यामीति । ४ । ते तमब्रुवञ्शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति । ५ । अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार । ६ ॥ २६

तस्य परमात्मन्यवसृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् । १ । तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसंभूतेन विष्णुप्रविष्टेनेन्द्रो विश्वरूपं जघान । २ । शिरसां चास्य छेदनमकरोत् । ३ । तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसंभवं त्वष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान । ४ ॥ २७

तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देव-

K6 Da3 M5 तपः; Bo. 8 तपः स-; B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तपः सु-; Da4 तपस्ते; G2 तपसं; M1. 6. 7 तव; Kumbh. ed. तपसा (for तपसः). K7 कुशलो (for °लम्). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 अभिन्नं (for अविघ्नं). — 3) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 transp. दधीच and उवाच. Ds1 भवद्भ्याम्; D7 T G1-3. 6 °द्भिर्; Kumbh. ed. °तां. After भवद्भ्यः, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. उच्यतां; T2 उद्यतां. G2 om. किं. After किं, K6 ins. च. After क्रियतां, K1. 2. 4 ins. उच्यतां; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इति. — 4) K1 वक्ष्यष; Ds1 वक्ष्यथा; D6 वक्ष्यति; G2 वः कथ्यतां (for वक्ष्यथ). K1 om. तत्. K7 भविष्यामि (for करि°). Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 om. [इ]ति. — 5) K6 B7 Da4 om. ते. K7 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). D6 -त्यागं (for -परित्यागं). After हितार्थं, D7 T G1-3. 6 ins. अस्माकं च (G2 चेति). K1. 2. 4. 7 Bo D4. 5. 9 T G1-3. 6 भगवन्, B6. 8 Da3 भवान् (for भगवान्). T2 G2 वक्तुम् (for कर्तुम्). K1. 2. 4. 7 Ds2 D4. 7. 9 T G1-3. 6 अर्हसि (for °ति). — After 26[5], D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

871* एवमुक्तो दधीचस्तानब्रवीत् । १ । सहस्रं वर्षाणामैन्द्रं पदमवाप्यते मया यदि जह्याम् । २ । तथेत्युक्त्वेन्द्रः स्वस्थानं दत्त्वा तपस्व्यभवत् । ३ । इन्द्रो दधीचोऽभवत् । ४ । तावत्पूर्णे सेन्द्रा देवा आगमन्कालोऽयं देहन्यासायेति । ५ ।

[(§ 1) G2 दधीचिस्तम् (for °चस्तान्). — (§ 2) T2 G2 सहस्र- (for °स्रं). G2 व्याप्यते (for [अ]वाप्यते). T2 यद्विजह्यां; G3 यदि जह्यात् (for °ह्याम्). — (§ 3) T1 G3. 6 तथेत्युक्त्वेंद्रः. G2 स्थानं (for स्वस्थानं). G1 तपस्यभवत्; G2 त*सि भवत् (for तपस्व्यभवत्). — (§ 4) ❀ Cv : दधीचः, दधीचाश्रमगतः । ❀ — (§ 5) Kumbh. ed. पूर्वेण (for पूर्णे). G2 transp. सेन्द्रा and देवा. T2 कालोहं (for कालोऽयं). G2 काले गते तव न्यासो ह इति.]

— 6) T2 त*व; G2 तथा (for तथैव). K1. 2 Ds2 [अ]विमानाः (K1 °नः); T1 [अ]भिमानाः; G2 विमनाः (for [अ]वि°). K2 सुखदुःखमहासमो; K7 D4 °दुःखमयो; B8 °दुःखे समो; D5 °दुःखसहो (for °समो). D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. आत्मनि (for आत्मानं). After आत्मानं, D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins. परमात्मानं. K7 D4. 9 G2 शरीरत्यागं (for °परित्यागं). — After 26, Kumbh. ed. ins.:

872* श्रुतिरप्यत्र भवति । इन्द्रो दधीचोऽस्थिभिः कृतम् (Ṛv. 1. 84. 13[a]) इति ।

27 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K6 Ds D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तस्मिन् (for तस्य). D5 समात्मनि (for परमात्मनि). K2 अवस्रुते; K4. 7 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 Kumbh. ed. अपसृते; D7 T G3. 6 M1. 7 अवसिते; G1. 2 अवस्थिते; C3 (gloss : परमात्मनि लीने सति) Cv (gloss : देहाभिमानं विहाय तस्य मनसि परमात्मन्यपहृते सति) °सृते (as in text). Before तानि, D8 ins. ततस्; M1. 5-7 ins. तस्य. G2 तावति (for तानि). K6 Da3. a4 Ds2 transp. धाता and संगृह्य. T2 G2. 3. 6 Kumbh. ed. विधाता (for धाता). M1. 6. 7 परिसंगृह्य (for संगृह्य). T2 यज्ञम् (for वज्रम्). — 2) K1. 2 D5 वज्रेन. K6 [अ]भिद्येन; K7 भेद्येन (for [अ]भे°). K1 [अ]प्रधृष्टेन; K2 °वृषेण; Ds2 [अ]धृष्येण; G1 अप्यधृष्येण (for अप्र°). K1. 2. 4. 7 Ds2 D4. 5. 9 ब्राह्मणास्थि- (for ब्रह्मास्थि-). D7 T G1-3. 6 -भूतेन (for -संभूतेन). K1. 2. 4 विष्णुसंप्रविष्टेन; M1. 6. 7 विष्णुप्रभा- (M1 °भ)वाविष्टेन (for विष्णुप्रविष्टेन). D5 विश्वरूपो (for °रूपं). — 3) T2 रसस्यास्य (for शिरसां चास्य). D5 om. शिरसां. K1. 2. 4 भेदनं; G6 छेदं (for छेदनम्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 चकार (for अकरोत्). — After 27[3], D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. Cv ins.:

873* तक्ष्णा यज्ञपशोः शिरस्ते ददामीत्युक्त्वा ।

[D7 तत्क्षणेन पाप; G1 तक्ष्णा यज्ञ-; G6 तक्ष्नयज्ञ- (for तक्ष्णा यज्ञ-). Kumbh. ed. ददानीत्युक्त्वा (for ददामीत्युक्त्वा).]

— 4) D7 T2 -गात्रंधनस्; G1 -गात्रमथनस् (for °मथन-).

राज्यं परित्यज्य अप्सु संभवां शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रपेदे । १ । तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा बिसग्रन्थिं प्रविवेश । २ ॥ २८

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव । १ । देवान्रजस्तमश्चाविवेश । २ । मन्त्रा न प्रावर्तन्त । ३ । महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन् । ४ । ब्रह्म चोत्सादनं जगाम । ५ । अनिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः । ६ । २९

अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराजत्वेऽभिषिषिचुः । १ । नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयांबभूव । २ । अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च बभूवुः । ३ ॥ ३०

अथोवाच नहुषः । १ । सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुप- C. 12. 13214 B. 12. 343 [2]. 46 K. 12. 351. 46

K1. 2 -संभूतं; K7 D5 lacuna; D7 स्वभवत्; T2 G1 स्वं भव (for -संभवं). K1. 4. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G3. 6 M7 Kumbh. ed. स्वाष्ट्रोत्पादितम् (for स्वष्ट्रो°). G1 om. एव. D7 वृत्रमित्रो (for °मिन्द्रो). K1 om. जघान.

28 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —¹) K1 om. from तस्यां up to दिन्द्रो. G2. 3. 6 तस्य; M5 तस्मिन् (for तस्यां). K7 D4. 9 द्विधीकृतायां; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 द्विधाभूतायां; M5 द्विधाभूते तद् (for द्वैधीभूतायां). K2 lacuna; K4 ब्रह्महत्यायां; K6 °वध्याया; K7 D4. 9 M5 °वध्या- (for °वध्यायां). T1 G3. 6 om. भयाद्. D5 राज्यं (for देवराज्यं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 Kumbh. ed. पर्यत्यजद् (G1 °ज्य) (for परित्यज्य). D7 M1. 5–7 अ- (D7 ह्य)प्संभवां; T2 G1 ह्यसंभव(G2 °वा)त्; G1 ह्यप्सु संभवां (for अप्सु सं°). Da3 संभवं; Da4 lacuna (for °वां). After संभवां, K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. च. T1 G3. 6 M5 शीतळां; T2 शितमो (sic); G2 lacuna; M1. 6. 7 मानशीतळां (for शीतलां). K1 मानवसमरः शीतलां; K2 मानससारः शीतलां; K4 मानसं सरः-शीतलां (for शीतलां मानससरोगतां). G3 -सागरोगतां; M1. 5–7 -सरोद्गतां (for -सरोगतां). K1 नलिनी; T G2. 3. 6 M1. 5–7 नळिनीं. K1. 2 प्रपेधे; K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M1. 5–7 प्रतिपेदे; Da4 पदे पदे (for प्रपेदे). —²) K1 वैश्वर्य-; D5 ऐश्वर्य- (for चै°). K1. 2. 6 अणुमात्रं भूत्वा; K7 D4. 5. 9 अनु(D4. 9 °णु)र्भूत्वा; B6. 7 अणुमानभूत्वा (for °मात्रो भूत्वा). K2 G1 विसग्रंथिं; K7 Da4 D4. 9 विशग्रंथिं; Ds1 विषग्रंथि; D5 विश्वग्रंथिं; M1. 7 बिसं ग्रंथिं (for बिसग्रन्थिं). Ds1 प्राविवेश. T2 बिसग्रंथिमप्रविवेश (sic).

29 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). K2. 4. om. (hapl.) 29¹–29². —¹) G2 अत (for अथ). After अथ, D7 T G1. 3. 6 ins. तस्मिन्; G2 तर्हि अस्मिन्. K6 Ds1 -भयप्रणष्टे; K7 D4. 9 -भयनष्टे; D7 T G2. 3. 6 Kumbh. ed. -कृते प्रण(D7 °न)ष्टे; G1 -हते प्रणष्टे (for -भयप्रनष्टे). D5 अथ ब्रह्मन्या*भयप्रनष्टे. B8 (marg.) M1. 5–7 इंद्रे; D7 T G1–3. 6 जगदीश्वरे इंद्रे (for शचीपतौ). K1 Da4 T2 जगदीश्वरं; G2 °दनिंद्रं (for °दनीश्वरं). D5 च (for बभूव). —²) G2 देवराजस् (for देवान्रजस्). D7 om. रज. Da3. a4 चापि विवेश (for चाविवेश). —³) D5 मंत्रो; D7 मात्रो; T G2. 3. 6 मात्रा; M1. 7 lacuna (for मन्त्रा). M1. 7 om. न. K4 प्रावर्तते; G2 प्रवर्तत; M1. 7 वर्तत. —⁴) K6 ऋषीणां; M1. 6. 7 महर्षिगणानां (for महर्षीणां). K1. 2. 7 D4. 5. 9 प्रादुर्बभूवुः; Da4 °रभूत्; Ds1 °रभवत्. —⁵) K7 Da4 D4. 9 om. च. K1. 2 B9 Da3 M7 चोत्सादं; T1 चोत्पादनं (for चोत्सा°). —⁶) K2 अनिरुद्राश्च; T2 अनिंद्रश्च; G2 अनिंद्रेण (for अनिन्द्राश्च). T1 परा लोकाः; G2 बललोकाः (for [अ]बला लोकाः). K1 सुप्रहृष्या; K7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 सुप्रधर्षा; T2 सुवेधर्षा; G2 सुप्रधर्षणा; M1 सुदृष्ट्या; M6. 7 सुदृष्या (for सुप्रधृष्या). B8 संबभूवुः; B9 बभूव.

30 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —¹) K7 D4. 9 om. अथ देवा. B8 om. अथ. D8 देवता (for देवा). After देवा, D7 T2 G2 ins. च. B6 lacuna; Da3. a4 D7 चायुषं (for °षः). K2 पात्रं (for पुत्रं). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3. 8 G3 Kumbh. ed. देवराज्ये; D8 राज्ये; D7 T G1. 2. 6 देवानां राज्ये (for देवराजत्वे), K1 [ऽ]तिषिषिचुः; D7 [ऽ]भिषेकं चक्रुः; T2 [ऽ]त्यभिषेषिचुः; G1 [ऽ]भिषिच्यत; G2 न्यभिषिषिचुः; M1. 7 [ऽ]भिषिचुः (for °षिषिचुः). —²) Before नहुषः, K2. 4. 6. 7 B8. 9 D4. 5. 9 ins. ततो; D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 स. G2 ज्योतिषा (for °षां). D5. 7 ललाटैर् (for °टे). T2 G1 ब(T2 ज)लवद्भिः (for ज्वलद्भिः). K1. 2. 7 D4. 9 सर्व(K2 °र्वै)तेजोहर-; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D8. 7 T G1–3. 6 सर्वभूततेजोह(G2 °भ)रैस्; B7. 9 (both also) सर्वभूततेजो हर-

C. 12. 13214
B. 12. 343(2). 46
K. 12. 351. 46

स्थितमृते शचीमिति। २। स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमदुवाच चैनाम्। ३। सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति। ४। तं शची प्रत्युवाच। ५। प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च। ६। नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति। ७ ॥ ३१

तामथोवाच नहुषः। १। ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया। २। अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रभुक्तेति। ३। सा तमुवाच। ४। अस्ति मम किंचिद्व्रतमपर्यवसितम्। ५। तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति। ६। स शच्यैवमभिहितो नहुषो जगाम। ७ ॥ ३२

अथ शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत्। १। स च तामभिगतां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाच। २। अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय। ३। सा तवेन्द्रं दर्शयिष्य-

---

न्द्रिस् (for सर्वतेजोहरैस्). Bo. 6–9 Da4 त्रिपिष्टपं (for त्रिवि°). K1. 2. 7 D4. 5. 9 G2 पालयामास (for °यांबभूव). ❀ Cs: ज्योतिषां, ज्योतिष्टोमानाम्। ललाटे ज्वलद्भिः, यथा ललाटं सर्वोपरि। ज्वलद्भिः, अत एव सर्वतेजोहरैः। ❀ —[3]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ततो (for अथ). M1. 7 प्रकृतम् (for °तिम्). Dn1 आपेदे (for °दिरे). K6 सुस्थाश्च (for स्व°). After स्वस्थाश्च, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins. हृ(D5 रि)ष्टाश्च.

31 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1 नहुशः; B9 lacuna; D5 नाहुषः. —[2]) D8 सर्वे (for सर्व). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शक्रो(T2 शुक्रो·; G2 शमु)पभोज्यम्; Kumbh. ed. °भोग्यम् (for °भुक्तम्). K6 उपपन्नम् (for °स्थितम्). —[3]) M1. 6. 7 om. समीप. K1. 2. 7 D5. 7. 9 T2 G1. 2 M5 अगच्छद्; T1 G3. 6 आगच्छद् (for अगमद्). After अगमद्, D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins. बृहस्पतिगृहे चासीनाम् (G3 वासिनीम्). —[4]) Before सुभगे, K1. 2 ins. हे. B8 om. देवानां. G2 transp. भजस्व and माम्. T2 भजः स मामिन् (sic) (for भजस्व मामिति). —[5]) M1. 6. 7 सा तं (for तं). B8 शचीं; M7 (*sup. lin.*) सती (for शची). —[6]) K2 प्रकृता; K7 प्रकृत्यां; G1 प्रीत्या (for प्रकृत्या). Da4 तं (for त्वं). K1 reads from सोम up to मिति (in 31[7]) on marg. —[7]) Before नार्हसि, D5 ins. त्वं. K7 om. नार्हसि. K7 परपत्नीं; M1. 6. 7 °दार· (for °पत्नी·). K1. 2. 4 ·दर्शनं; K7 ·धर्षणां; G3. 6 ·प्रधर्षणं (for ·धर्षणं).

32 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) D7 T2 ततो(T2 °थो)वाच; G2 अथो° (for तामथो°). —[2]) K6 इंद्रं (for ऐन्द्रं). K6. 7 अध्यासते; D7 T2 अध्यस्यते (for अध्या°). —[3]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 om. अहम्. K2 राज्यरत्नधनहरो; K7 D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °रत्नह(D7 °स·; T2 °ध)रोहं (K7 D4 °रो); D5 राज्यहरो (for राज्यरत्नहरो). D7 G1 कश्चित्; T1 G2. 3. 6 कचित् (for कश्चित्). B8 Ds2 त्वाम्; T2 तम् (for त्वम्). K1 G2 इंद्रे भुक्ते(G2 °क्त्वे)ति; K7 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. इंद्रोपभुक्तेति; T1 इंद्रपुत्रेति (for °भुक्तेति). —[4]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चैनम् (for तम्). K1. 2. 4 प्रत्युवाच (for उवाच). —[5]) D8 lacuna; D7 T2 अस्मिन् (for अस्ति). K1. 2 व्रतं कश्चिद्; Ds किंचिन्मम (by transp.); G2 M1 मम कंचिद्. K1 उपर्यवसितं; K2 अपरि°; B8 अपर्यवस्थितं; T1 G2. 3. 6 पर्यवसितं (for अपर्य°). —[6]) Before तस्य, D7 ins. अस्ति. K7 अवभृते; D5. 7 अवसाने; T2 असिभूये; Ca (gloss: समाप्तौ) अवभृथे (as in text). T G1–3. 6 उपगम्य वदामि (for उपगमिष्यामि). K7 D4. 9 अहोभिर् (for एवाहो°). —[7]) D5 T G1–3. 6 om. स. K7 B6. 9 Da3. a4 एवम्; M1. 6. 7 चैवम् (for शच्यैवम्). D5 transp. शच्या and एवम्. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8 Kumbh. ed. om. नहुषो.

33 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) T1 om. शची. After शची, M1. 6. 7 ins. पति·. G2 om. भर्तृ. Da4 ·भयग्रहीता; D7 ·भयपरिगृहीता; T G3. 6 M1. 5–7 ·भयपरिगता; G1 ·परिभवपरिगता; G2 ·भयपरीता (for °गृहीता). —[2]) K1 अभिगतं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. अत्युद्विग्नां; Ds2 D5 उद्विग्नां; D7 T G1–3. 6 आगतां; M1. 5–7 lacuna (for अभिगतां). D7 T1 G1–3. 6 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव). K1. 2. 4 प्रधा(K2 °दा)नं; Da4 ध्यायं (for ध्यानं). K2 प्राविश्य; M1. 6. 7 प्रविश्यैव (for प्रविश्य). K2 कर्तृकार्य·; K6 भर्तुः कार्य·; D4. 9 भर्तृकार्ये; G1 **कार्य· (for भर्तृकार्य·). K2 ·तत्परं ज्ञात्वा; T2 G1 ·तत्परज्ञां. After उवाच, M1. 6. 7 ins. तां. —[8]) K1. 2 Bo. 7. 8 G2 अनेन (for अनेनैव). K1. 2. 6 Bo Ds तपसा चान्वितां; D4 °सा वान्विता; D5. 7 T

तीति । ४ ॥ ३३

साथ महानियममास्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयत् । १ । सोपश्रुतिः शचीसमीपमगात् । २ । उवाच चैनामियमस्मि त्वयोपहूतोपस्थिता । ३ । किं ते प्रियं करवाणीति । ४ । तां मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या मता चेति । ५ । सैनां मानसं सरोऽनयत् । ६ । तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत् । ७ ॥ ३४

तामिन्द्रः पत्नीं कृशां ग्लानां च दृष्ट्वा चिन्तयांबभूव । १ । अहो मम महद्दुःखमिदमद्योपगतम् । २ । नष्टं हि मामियमन्विष्योपागमद्दुःखार्तेति । ३ । तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति । ४ । सा तमुवाच । ५ । नहुषो मामाह्वयति । ६ । कालश्चास्य मया कृत इति । ७ ॥ ३५

C. 12. 13216
B. 12. 343[2]. 49
K 12. 351. 49

G1.3.6 °सान्विता (G6 °तां) (for °सा चान्विता). G2 तपसान्वितेनान्विता. Da4 D4.5 G3 देवी; D7 lacuna (for देवीं). M1.6.7 transp. वरदाम् and उपश्रुतिं. Da3.a4 उपश्रुतिमंत्रैर् (for उपश्रुतिम्). T1 G2 आवाहय; M1.6.7 उपाह्वय (for आह्वय). ❀ Cv: आरब्धवाक्यानुकूलश्रुतिरुपश्रुतिरुच्यते । ❀ — [4]) Before सा, Bo.7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. ins. तदा. B9 सा ते; G3 स्वसा; M1.7 स (for सा). K6 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5-7 Kumbh. ed. ते इंद्रं; D7 तव देवि इंद्रं; T2 तदे* (for तवेन्द्रं). K7 D4.5.7 दर्शयिष्यति; M1.6.7 °ष्यसीति (for °ष्यतीति).

34 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) K7 Da3.a4 D4.5.9 सा च; Ds2 अथ; D7 सा तथा; T G1-3.6 सा (for साथ). K6 B6.7 D5 om. महा. K1 -नियमसमागता; K2.4 -नियममागता; K6 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T2 G2 Kumbh. ed. -नियमस्थिता (for -नियममास्थिता). After नियममास्थिता, Da3.a4 D5 ins. तां; D4.9 तां च. K7 M1 देवी- (for देवीं). D5 om. वरदां. K1.2.4 Da3.a4 D4.7 T G1-3.6 transp. वरदाम् and उपश्रुतिं. Dn1 एव (for मन्त्रैर्). After मन्त्रैर्, K6 ins. उपश्रुतिं. K2 आहुयत् (sic); Dn1.n4 D8 D2.3.8 आह्वयति (for °यत्). — [2]) K7 सापश्रुतिः; T1 सोपश्रुतिं. T G1-3.6 M1.5-7 om. शचीसमीपम्. K2 T2 G2 M1.5-7 आगात्; B8 आगमत् (for अगात्). ❀ Cv: उपश्रुतिः दृश्या सती साहाय्यं चक्रे । अन्येषामदृश्यैवोपकरोतीति भावः । ❀ — [3]) K2 D5.7 एनाम्; Da4 चैताम् (for चैनाम्). D7 lacuna; T2 इदम् (for इयम्). After इयम्, G2 ins. अहम्. K1.2.4.7 Bo.7.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 G2 Kumbh. ed. अस्मीति (for अस्मि). K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2-5.8.9 G1-3.6 त्वयाहूतोपस्थिता (Ds1 °ताः; D4 °तां); D7 तथाभूते तमसि स्थिता; T1 त्वयाहूतो***; T2 तथाभूते तपस्थितात्; M1.5-7 त्वया भूतोपस्थिता (for त्वयोपहूतोपस्थिता). — [4]) D7 T G1-3.6 om. प्रियं. — [5]) M7 ता (for तां). After उवाच, T2 ins. च. K2 G2 om. शची. B8 भवति (for भगवति). G2 transp. मे and भर्तारं. K1.2.4 D5 lacuna; M1.6.7 इति त्वं (for त्वं). K1.2.4 Bo.6-9 Dn1 D2.3.8 सत्या ऋता; K6 सत्या वृता; K7 D9 सत्योपयाचिता; Da3.a4 सत्यां भाता; Dn4 सत्याश्रता; D4 सत्योपचिता; D5 शच्योरिता; T1 (also as in text) सत्यां मता; T2 सत्यामरा (for सत्या मता). After मता, D7 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ins. सतां. D5 इति; T2 सेति; G2 M1 चैति. D8 C8 (gloss: अप्रधृष्या, अप्रकम्प्या । ऋता, अविप्रलम्भका । सत्या, सत्यवादिनी) त्वमप्रधृष्या ऋता सत्या दृष्टा मता चेति. — [6]) G1.3 M1.5-7 मानस· (for °सं). — [7]) K2 Da4 तथेंद्रं (for तत्रेन्द्रं). K1.2 M7 विस-; K7 D9 बिश-; Da4 विश-; Ds1 विष- (for बिस-). Da3.a4 -ग्रंथिस्थितम्; Dn4 -ग्रंथिगम् (for °गतम्).

35 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 T2 G1 M1.5-7 Kumbh. ed. तामथ; T1 G3.6 तां; G2 अनामयः (for तामिन्द्रः). After पत्नीं, Kumbh. ed. ins. शचीं. K7 D9 कृशां क्रांतां; B8 ग्लानां कृषां; D7 कृशां गतं; T1 G2 कृशां; T2 कृतां गतं; G1.3.6 कृशांगीं; M1.6.7 कृशां दीनां (for कृशां ग्लानां). K1.2.4 lacuna; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T G1-3.6 M5 Kumbh. ed. चेंद्रो; M1 इंद्रो; M6.7 चैवमिंद्रो (for च). K2 om. दृष्ट्वा. K1.2.4.7 D4.5.9 चिंतयामास (for °यांबभूव). — [2]) D4 मे; T1 G3.6 lacuna (for मम). K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. om. महद्. K6.7 T1 G3.6 om. इदं. K1 अस्योपगतं; K4 Bo.6-9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. उपगतं (for अद्योपगतम्). — [3]) K1.2 lacuna; G2 कष्टं (for नष्टं). K1.2.7 D4.5.9 यन् (for हि). After इयम्, D7 T G1-3.6 M5 ins. अद्य. K6 अन्वेष्य; T1 G3.6 अन्वेषयति (for अन्विष्य). After

C. 12. 13216
B. 12. 343 [2]. 49
K. 12. 351. 49

तामिन्द्र उवाच।१। गच्छ।२। नहुषस्त्वया वाच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्व।३। इन्द्रस्य हि महान्ति वाहनानि मनसः प्रियाण्यधिरूढानि मया।४। त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति।५। सैवमुक्ता हृष्टा जगाम।६। इन्द्रोऽपि बिसग्रन्थिमेवाविवेश भूयः।७॥ ३६

अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वोवाच नहुषः पूर्णः स काल इति।१। तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तम्।२। स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत्।३॥ ३७

अथ मैत्रावरुणिः कुम्भयोनिरगस्त्यो महर्षीन्विक्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत्।१। पद्भ्यां च तेनास्पृश्यत।२। ततः स नहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीम्।३। सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयु-

---

अन्विष्य, K6 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. ins. यत्पत्नी; T1 G3.6 पद्भ्याम्; T2 G1.2 यत्पद्भ्याम्. K6 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. अभ्यगमद्; K7 D4.5.9 अभ्युप(D5 °पा)गमद्; D7 T G1-3.6 आगता (T2 °तां); M1 5-7 अभ्यागमद् (for उपा°). D4 5.9 सुदुःखार्ता. — K2.4 D5 om. (hapl.) 35[4]-35[7]. —[4]) K1 B6 Da3.4 Ds1 M1.6.7 वर्तसि; D7 T2 वक्त्रं स (sic); T1 G1-3.6 वर्तसे (for वर्तयसि). — K2.4 D5 om. 35[5] (cf. v. l. 35[4]). —[5]) Da3.4 transp सा and तमुवाच. Bo सा च; G2 lacuna (for सा). G2 ताम् (for तम्). — K2.4 D5 om. 35[6] (cf. v. l. 35[4]). —[6]) After मां, D7 T G1-3.6 ins. दुष्टः. K1 बाधते; K6 आह्वयते; K7 B6 Da3.4 D4.9 आरभते; B7 अभिवमते (sic); D7 G1.2 M5.6 तर्कयति; T1 तर्जति; T2 कर्तयति; G3.6 तर्जयति; M1.7 तरयति (for आह्वयति). After आह्वयति, K6.7 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 Kumbh. ed. ins. पत्नीं कर्तुं. —K2.4 D5 om. 35[7] (cf. v. l. 35[4]). —[7]) D4 कर्तुं (for मया). K1 दत्त; K6 हृत (for कृत).

36 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[2]) M1.6.7 om. गच्छ. G2 गच्छन्. —[3]) Before नहुषस्, D4.9 ins. त्वं. D7 T G1-3.6 ऋषियुक्तेन; M5 महर्षि° (for मामृषि°). Ds1 lacuna; D7 T G1-3.6 M1.5-7 वाहनेन (for यानेन). M1.6.7 om. त्वं. K6 आधिरूढ; D4 अभिरूढो; D5 अधिरूढम्; D7 lacuna; T2 असिकूलो (sic); G1 अभिरूढौ; G2 अधिगतो; M1.6.7 अतिरूढेन (for अधिरूढ). After अधिरूढ, K7 D4.7.9 T G1-3.6 ins. माम्; D8 सम्. After उद्वहस्व, K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 Kumbh. ed. ins. इति. —[4]) Before इन्द्रस्य, B7 ins. तं. K1.2.4 Bo.6.7.9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Kumbh. ed. om. हि. T2 अभिमाहुतिवाहानि; G2 lacuna (for महान्ति वाहनानि). After वाहनानि, Kumbh. ed ins. सन्ति. B8.9 Dn1 Ds1 D3.8 Kumbh. ed. मनः (for मनसः). K1.2.4 अधिरूढपूर्वाणि; K6.7 अभिरूढाणि; T G1-3.6 °रूढेन (for °रूढानि). K1 lacuna; D4 तथा (for मया). —[5]) K1.2 त्वं मा(K1 त्वमा)न्येन (for त्वमन्येन). Da3.4 उपेयातुम्; D5 उपायातुम् (for उप°). K7 D4.9 om. [इ]ति. —[6]) G2 उक्तः. D7 T G1-2.6 प्रहृष्टा (for हृष्टा). —[7]) K7 D4.5.9 T2 G2 M1.6.7 om. ऽपि. K4.7 D4.9 बिश-; Da4 विश-; Ds1 विष- (for बिस-). B8 अविशद्; T2 अविशेष (for आविवेश). K6 om. भूयः.

37 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) M6 नाथ (for अथ). G2 इंद्राणीन्; M1 एनं; M6 एनां; M7 एनान् (for इन्द्राणीम्). D7 T2 G1.3.6 M1.5-7 दृष्ट्वाभ्यागताम् (by transp.); T1 दृष्ट्वाभ्युपगताम्; G2 दृष्ट्वा ह्यागताम्. After दृष्ट्वा, K6 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. ins. तां. D5 om. उवाच. After नहुषः, Kumbh. ed. ins. यन्मे त्वया कालः परिकल्पितः. K7 om. स. D7 T G1.3.6 यो (T2 ये) मे त्वया; G2 मे त्वया; M1.6.7 यस्ते मया (for पूर्णः स). After स, G8 ins. परिकल्पितः. G2 om. काल. After काल, D7 T1 G6 M1.6.7 ins. परिकल्पितः सं(M6 स) पूर्णे; T2 G1 परिकल्पितः स संपूर्णे; G2 सत्यं परिपूर्णम्; G3 संपूर्ण. M5 यस्त्वया समयः परिकालः परिकल्पितः स पूर्णकालः. —[2]) G2 om. शक्रेण. D7 T1 G6 transp. शक्रेण and यथोक्तं. K7 यथोक्ता. After यथोक्तं, D7 T G1.2.6 ins. दुष्करमिति; G3 तं दुष्करमिति. —[3]) Before स, K7 D9 ins. ततः. K1.2.4.7 D4 lacuna; D7 T G1-3.6 अथ (for स). After स, K7 D9 ins. नहुषः. D4 om. युक्तं. K1.2.4 यानम् (for वाहनम्). K7 आधिरूढः. K1.2 स शचीम्; K4 शचाम् (for शचीसमीपम्). K1.4 G2 आगच्छत्; K2 आगच्छेत्; Da4 उपागमत्; Dn1 उपगच्छत्; D7 G1.3.6 M5 अगच्छत्; T गच्छन्; M1.7 अपगच्छत् (for उपा°).

स्तावदिति । ४ । स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् । ५ ॥ ३८

अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् । १ । ततो देवा ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः । २ । ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्मवध्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति । ३ । ततः स वरदस्तानब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतु । ४ । ततः स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति । ५ ॥ ३९

ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वेति । १ । सा पुन-

C. 12. 13217
B. 12. 342(2). 52
K. 12. 351. 52

---

38 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1. 2. 4. 7 B6 (marg. as in text) D4. 5. 9 अथैनं (for अथ). K1 G1 मैत्रावरुणि-; D5 मित्रावरुणिः; T2 मैत्रवरुणिं. After मैत्रावरुणिः, D8 ins. भगवान्. After अगस्त्यो, K1. 2. 4 ins. च; Bo. 7-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. ऋषिवरो (M5 °र्यो). K2 महर्षी; G2 महर्षि (for °र्षीन्). After महर्षीन्, G2 ins. शिबिकां वहन्. G2 om. from विक्रिय up to ब्रवीद (in 38[3]). K6 अभिक्रियमाणांस्; K7 विक्रियमानान्; Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Kumbh. ed. धिक्क्रियमाणांस्; D8 अभिक्रिय°; M1 विक्रीय° (for विक्रिय°). Before तान्, K1. 2. 4 ins. ऋषिवरः; K7 D4. 9 ऋषिः. T1 G3. 6 दृष्ट्वा (for तान्). D7 lacuna; T2 अविशेषेण (for नहुषेण). K7 पश्यन्; D7. 9 T2 पश्यत्. After [अ]पश्यत्, D7 ins. स्वयं निगृहीतः; T G1. 3. 6 स्वयमपि गृहीतः; Kumbh. ed. तदुष्करमिति स्वयमपि गृहीतः. —[2]) K7 D4. 9 om. च. K1. 2 तेनास्पृशत्; K4. 6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च तमस्पृशत्; B6. 7. 9 Da3. a4 D5 च स्पृश्यमानान्; B8 चैनानस्पृशत्; D7 च स्पृश्य; T1 चास्पृशत; T2 च पस्पृश्य; G1 च स्पृशत; G3. 6 M1. 5-7 चास्पृश्यत (for च तेनास्पृश्यत). —[3]) D5 सतः (for ततः). K2 नाहुषम् (for नहुषम्). T2 G2 अकार्यवृत्त (for अकार्यप्रवृत्त). M1. 6. 7 पापक अकार्यप्रवृत्त; M5 पाप अकार्यप्रवृत्त (by transp.). D7 T G1-3. 6 om. पाप. K7 Bo D4. 5. 7. 9 भूमिं; T1 G1-3. 6 M1. 5-7 lacuna (for महीम्). —[4]) T1 G1-3. 6 अजगरो; T2 अजंरो (for सर्पो). K6. 7 D7 भूमि-; G2 lacuna; G3 भूर् (for भूमिर्). T1 G3. 6 अद्रयश्च; T2 G2 lacuna (for गिरयश्च). K7 D4. 9 चैव (for च). T2 तिष्ठेयंस्. K1. 2. 4. 6 B6 om. तावद्. —[5]) D4. 7. 9 T2 om. स. K1. 2 महर्षवाक्य- (K1 °क्यः); D8 महर्षिवचन-; D7 ऋषिवाक्य-; T2 स्तुषिवाक्य-; G2 तु नहुषो वाक्य- (for महर्षिवाक्य-). D5 एतदस्माद् (for एव तस्माद्). G2 स्वर्गाद् (for यानाद्). K1 D4. 9 अपतत्तथा; K2. 4. 7 अपतत्; D7 T G1. 3. 6 अवा(G1 °व)तरत्.

39 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1. 2. 4 एव; D4. 9 lacuna; D7 तथा (for अथ). T2 आग्निंद्रं (for अनिन्द्रं). K1. 2. 4 lacuna; G2 पुरम् (for पुनस्). D7 T1 G1-3. 6 अभवत्त्रैलोक्यं (by transp.); T2 भवं त्रैलोक्यं; M1. 5-7 अप्यभवत्त्रैलोक्यं. —[2]) K1 देवान्; B8 lacuna (for देवा). After देवा, K7 Bo. 7 Ds2 D3-5. 7. 9 ins. च. G2 देवर्षयश्च (for देवा ऋषयश्च). After च, K6 ins. तं. Bo om. शरणं. Bo Da4 Ds1 G1 M1. 5-7 इंद्रार्थम् (for °र्थे). T1 G3. 6 इंद्रार्थे शरणम्; T2 शरभूमींद्रियाद्; G2 भोगींद्रशयनं (for शरणमिन्द्रार्थे). Bo. 8 जग्मतुः; T1 G3. 6 [उ]पाजग्मुः (for ऽभिजग्मुः). —[3]) D5 जगुश्च (for ऊचुश्च). K7 भगवानेंद्रं; G2 °वंतमिंद्रो (for °वन्निन्द्रं). K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -हत्याभि(K1 °दि)भूतं; D7 -वध्याममभिभूतं; G2 -हत्याभिभूतो (for -वध्याभिभूतं). D7 T2 G1. 2 ज्ञातुम् (for त्रातुम्). — D5 om. (hapl.) 39[4]–39[5]. —[4]) B9 om. ततः. M1. 7 वरुणस् (for वरदस्). After अश्वमेधं, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. महा-. D4. 9 om. वैष्णवं. K2 [ऽ]पि; T1 lacuna; G2 हि (for ऽभि-). Bo -जयतां; B7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -यजतां; B9 -यजत; Da3. a4 -यजंत; D7 -जनयस्वं; T2 -जनयतु; G2 यजयत् (for -यजतु). —[5]) D5 om. 39[5] (cf. v. l. 39[3]). T2 अतः; G1 lacuna (for ततः). Bo. 7 Da3. a4 Dn1 D8 D2-4. 8. 9 T1 G3. 6 Kumbh. ed. स्व- (for स्वं). After स्थानं, K7 D4. 9 ins. अभि-. K1. 6 Da4 D8 D2 G1 प्राप्स्यसि; T1 प्राप्यति (for प्राप्स्यति). Dn1. n4 om. इति. G2 स्वस्थो भविष्यतीति (for स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति).

40 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) Da4 reads from ततो up to मूचुः twice. D7 T G1-3. 6 lacuna; M1. 5-7 ते (for ततो). K7 D4. 9 च यदेंद्रं; G2 च; M1. 7 इंद्रं (for चेन्द्रं). After चेन्द्रं, K4 ins. यदा. K1. 2 G2 transp. नापश्यन् and यदा. Ds2 नापश्यद्. K7 D4. 9 lacuna; Dn4 तदा (for यदा). K1. 2. 4 सुभद्रे; B9 स्वभगे (for सु°). Ds2 आनय (for °यस्वेति). —[2]) Before सा, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ins. ततः. D7 T G1-3. 6 गत्वा; Kumbh. ed. lacuna (for पुनस्).

C. 12. 13217
B. 12. 343(2). 52
K. 12. 351. 52

स्तत्सरः समभ्यगच्छत् । २ । इन्द्रश्च तस्मात्सरसः समुत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम । ३ । बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्रायाहरत् । ४ । ततः कृष्णसारङ्गं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः स्वस्थानं प्रापयामास । ५ ॥ ४०

ततः स देवराड्देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव । १ । ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत् । २ । एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितः शत्रुवधं कृत्वा स्वस्थानं प्रापितः । ३ ॥ ४१

K2 M1. 5–7 तस्मात्सरसः; D5 सरः; G2 lacuna (for तत्सरः). K2. 4 om. (hapl.) from समभ्य up to सरसः (in 40³). Dn4 समभ्यागच्छत्; D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. इंद्रमाह्वयत्; G3 तमिंद्रमर्चयत्; M1. 6. 7 इंद्रमानयत्; M5 समभिगच्छत् (for समभ्य°). — ³) K2. 4 om. up to सरसः (cf. v. l. 40²). M1. 6. 7 अस्मात् (for त°). B8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M5 Kumbh. ed. प्रत्युत्थाय; D7 T2 G3 सत्वरमुत्थाय (for समुत्थाय). G1 Kumbh. ed. सरस्वती(G1 °ति)म् (for बृहस्पतिम्). Ds1 अति- (for अभि-). — ⁴) K1 चाश्वमेदं. K2 महाक्रांतं; Ds1 °व्रतं; D8 lacuna; M1. 7 °यज्ञं (for °क्रतुं). K2. 4 हरत्; K7 आहरन्; T2 आहरसि. — ⁵) K1. 2. 4 तत्र स; K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M5 Kumbh. ed. तत्र; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तत्र च (for ततः). After ततः, D7 ins. चतुर्षु. K1 कृष्णशारः; K2. 4. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 कृष्णसारं; B8 °सार- (for °सारङ्गं). T2 तत्र च कृषिरसारंगमेमश्यमथमुत्सृज्य (sic); G3 ततश्चाकृष्णसारंगमंजमथुरमुत्सृज्य. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. पावनं (for वाहनं). D7 T2 तमेनं; G3 एवं (for तमेव). K1. 2. 4 क्रतुं विधायेंद्रं; G2 कृत्वा इंद्रोभूद् (for कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं). K1 सं-; K2. 4. 6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 G1 Kumbh. ed. स्वं; T2 G2 lacuna (for स्व-). K2. 4 प्रवेशयामास; Da3. a4 स्थापया° (for प्रापया°). ❀ Cn: कृष्णसारङ्गं, कृष्णसारमृगवच्छुभ्रोदरकण्ठाधोभागम् । ❀

41 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — ¹) G2 देवराजो (for °राड्). T1 G3. 6 देवैश्च (for देवैर्). G3 महर्षिभिश् (for ऋषिभिः). After ऋषिभिः; K1. 2 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ins. च. K1 पयमानस्; K2 स्वयंमानः (for स्तूय°). K1 त्रिविष्टपसमीपस्थो; K2. 4 शचीसमीपस्थो (for त्रिविष्टपस्थो). K6 निष्कलंको; G2 निष्कलनिष्कल्मषो (for निष्कल्मषो). After बभूव, Da3. a4 Dn4 D4 Kumbh. ed. ins. ह. — ²) K1. 2. 4 D7 T G1–3. 6 ब्रह्महत्यां (T1 °त्या); Ds1 °वध्या (for °वध्यां). Ds2 च चतुर्षु; D7 T G2. 6 च त्रिषु (for चतुर्षु). K7 D4. 9 स(K7 श)लिलाग्नि- (for वनिताग्नि-). K2. 4 विभज्य; D5 व्यसृजत्; M1. 7 व्यभजं; M5 व्यभजतेति (for व्यभजत्). D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. व्यभजद्वनितावनस्पति(Kumbh. ed. °तावृक्ष)गिर्यवनिषु; G2 स भजद्वनितानिलवनस्पतिगोषु चावनीषु (for वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत्). — After 41², D7 T G1–3. 6 C8. v ins.:

874* वनितासु रजः । वृक्षेषु निर्यासः । गिरिषु शम्बः । पृथिव्यामूषराः । १ । तेऽस्पृश्याः । २ । तस्माद्धविरलवणं पच्यते । ३ ॥

[(§ 1) Cv (gloss : सुनः निर्यासः) वृक्षेषु सुनः. D7 T2 गिरिमपः; G1 Kumbh. ed. Cv (gloss : शिम्बनामकनीचजातीनां भूमिः) गिरिषु शिंबः; G3 रिंषुष्णोः; C8 (gloss : शिलामदननामा रक्तवर्णो जलस्रावः) गिरिषु शिशिरः (for गिरिषु शम्बः). T1 G1. 3. 6 Kumbh. ed. C8 (gloss : ईरणप्रदेशः) ऊषरः. ❀ Csp : पाठान्तरे वनितासु रजोरूपेण, अग्नौ प्रथमज्वालासु, वनस्पतिषु निर्यासः, गौः पृथ्वी तस्यामुषरः । ❀ — (§ ²) D7 T2 G3 om. ते. — (§ ³) D7 T2 तस्माद्धविरलवणः पच्यते; T1 G3. 6 °द्धि लवणं प°; G3 तस्माद्धविरलवणा प°.]

— G2 om. 41³–44⁶. — ³) D7 T2 [ऽ]ब्रवीत् (for ब्रह्म-). K2 Da4 -प्रभावोपबृंहितं (Da4 °तः); K7 D4. 9 -प्रभावबृंहितः. D7 शतपथं; T2 शरवधं (for शत्रु°). After शत्रुवधं, D7 T G1. 3. 6 ins. च. M1. 6. 7 च; M5 lacuna (for कृत्वा). K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G1 Kumbh. ed. स्वं (B8. 9 D4. 5. 9 स्वं च); B6 Da4 D7 T2 lacuna (for स्व-). After स्वस्थानं, M1. 5–7 ins. च. — After 41, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* B6. 8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* B6. 8 नारायणीयं. — *Adhy. no :* B6. 8 168]. On the other hand, D7 T1 G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins. after 41 :

875* नहुषस्य शापमोक्षनिमित्तं देवैर्ऋषिभिर्याच्यमानोऽगस्त्यः प्राह ।

यावत्स्वकुलजः श्रीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कथयित्वा स्वकान्प्रश्नान्स्वं भीमं च विमोक्ष्यते ।

[(§ ¹) Kumbh. ed. -मोक्षार्थं (for -मोक्षनिमित्तं). After ऋषिभिः, G1 Kumbh. ed. ins. च. D7 नहुष्यशापमोक्षणनिमित्तं देवैर्ऋषिशापाच्यवमानोगण्यः प्राह (sic).

आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशं-स्त्रीन्क्रमान्क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः ।१। स भर-द्वाजेन ससलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणो-रस्कः संवृत्तः ।२॥ ४२

भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपनीतः ।१॥ ४३

अदितिर्वै देवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वासुरान्हनि-ष्यन्तीति ।१। तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छत् ।२। अदितिं चावोचद्भिक्षां देहीति ।३। तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादात् ।४। अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन विव-स्वतो द्वितीये जन्मन्यण्डसंज्ञितस्याण्डं मारितमदि-त्याः ।५। स मार्तण्डो विवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः ।६॥ ४४

C. 12. 13219
B. 12. 343[2]. 56
K. 12. 351. 57

—(§ [2]) Kumbh. ed. धर्मराड्भ्रातृभिर्युतः (for धर्मराजो युधिष्ठिरः). —After § [2], Kumbh. ed. ins. भीमस्त-स्यानुजस्तं त्वं गृहीता तु युधिष्ठिरः । —(§ [3]) Kumbh. ed. त्वां च तं च विमोक्ष्यति (for त्वं भीमं च विमोक्ष्यते).]

42 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). G2 om. 42 (cf. v. l. 41). Before 42, B6.8 ins. भगवानुवाच. —[1]) K7 Da4 Ds D4.9 आकाशगंगां (for °गङ्गा-). K7 D4.9 च पुरा गतो; D5 -गतं पुरा; D7 T2 -भूतं च (for -गतश्च पुरा). T1 G1.3.6 om. पुरा. D7 T भार-द्वाजो. K1 M1.6.7 Kumbh. ed. उपस्पृशत्; K4.6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 उपास्पृशत्; T G3.6 M5 उपस्पृशंस् (for उपा°). K1.2.4 त्रींश्च; T G1.3.6 lacuna; M1.6.7 त्रि- (for त्रीन्). K1 क्रमात्; K2 Ds2 क्रमा; K7 B8 Da3.a4 D4.5.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 विक्रमान्; T2 lacuna (for क्रमान्). K2 M1.7 क्रमंतः. K1.2.4 त्रासितः; D7 T G3.6 आसादितः; G1 आस्वा-दितः; M1.6.7 अत्यासादितः (for अभ्या°). —[2]) K1.2.4 Ds D5 om. स. K2 Dn4 Ds2 सलिलेन; K7 D4.9 समतलेन; B8 G1 M1.5-7 सतलेन; Da4 ससलिल-; D5.7 सतिलेन; T1 G3.6 स्वतलेन; T2 स्थलेन; Kumbh. ed. सलक्षणेन (for ससलिलेन). K1.2. om. उरसि. D4 corrupt; T2 उरःस्थिता स्थितः. After ताडितः, M1.5-7 ins. ब्रह्मण्यदेवः. D5.7 सलक्षणं वक्षः (for °णोरस्कः). D6.7 lacuna; T2 सुवृत्तः (for संवृत्तः).

43 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). G2 om. 43 (cf. v. l. 41). —[1]) After भृगुणा, K1.2.4 D4.9 M1.5-7 ins. च. K4.6 B0.6-8 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 T2 Kumbh. ed. उपानीतः (for उप°).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 18). V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44[5]) (cf. v. l. 1). G2 om. 44 (cf. v. l. 41). —[1]) K1 अदितिं; D5 अतिर्; D7 T2 दितिर् (for अदितिर्). K1.2.4.7 D4.9 om वै. T1 G3.6 ब्रह्मौ(G6 °ह्मो)दनम् (for अन्नम्). K2 अपचत. After अपचत्, K7 D4.9 ins. तम(D9 °द)परं. K2 lacuna; M1.6.7 ते तद् (for एतद्). Da4 भुक्ता, Da4 Kumbh. ed. सुरा असुरान्; D7 T2 G1.3.6 M5 देवा असुरान्; T1 देवासुरादीन् (for [अ]सुरान्). After असुरान्, T2 G1.3.6 ins. दिवि. K2 D5 हनि-ष्यंतेति; K6.7 D4.9 °ष्यध्व इ(K7 °ष्यध्वमि-; D4 °ष्यध्वमि)ति; Ds1 हनिष्यतीति; T1 विहनिष्यंतीति (for हनिष्य°). —[2]) K7 D4.9 ततः; Da3.a4 एतत्; D7 तं (for तत्र). K1 T2 बुद्धो; K6.7 D4.9 शुक्रो; Da3.a4 तद्बुद्धो; D2 बुध्ये (for बुधो). K1.2 M5 -समाप्ता-वगच्छत्; K7 D7 T G1 °प्तोवगच्छत्; D5 -समानावाग-च्छत्; G6 -समाप्तोगच्छत् (for -समाप्तावागच्छत्). —[3]) K1.2 चावदद्; K6 B0 Da3.a4 चायाचत; K7 D9 अ-याचद्; B0.7 G3 M1.5-7 Kumbh. ed. चायाचद्; D4 lacuna; D5 स यावद्; D7 T G6 तां चायाचद्; G1 स तां चायाचद् (for चावोचद्). —[4]) D4 lacuna; D7 T G1.3.6 सा तत्र (for तत्र). D7 T G1.3.6 एव तत् (for एतत्). K1.2.4 द्रव्यं; Da4 D6.7 T2 प्राश्य; T1 G6 प्राशितं; G4 प्राश्यान् (for प्राश्यं). D7 T2 नाश्य(T2 °श्ये)नेत्यादितिर् (sic); T1 G6 नान्यस्याश्येत्य-दितिर्; G3 नान्येनेनेत्यदितिर् (for नान्येनेत्यदितिर्). After अदितिः, Ds1 ins. तस्मै. T1 G6 नाददात् (for नादात्). —[5]) K2 भिक्ष्या-; Da4 M7 भिक्षां (for भिक्षा-). K1.4 -प्रत्याख्यातेन; K2 -प्रविक्षातेन; Ds -प्रत्याख्यानत्रसितेन; M1.7 -प्रत्याख्यारुषितेन (for -प्रत्या-ख्यान°). K6.7 D9 शुक्रेण; Da4 बुद्धेन; M1.6 lacuna (for बुधेन). After बुधेन, K1.4 ins. रुषितेन. D7 ब्रह्मभूतो मा; T2 °भूतो (for °भूतेन). After ब्रह्म-भूतेन, K6.7 V1 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 C3 Kumbh. ed. ins.:

876* अदितिः ह्यसा अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा ।

[V1 om. from अदितिः up to दरे. K6 सादितिः. K6 विथा (sic); Dn4 यथा; D3.5.7 C3 lacuna (for व्यथा).]

C. 12. 13219
B. 12. 343[2]. 57
K. 12. 351. 58

दक्षस्य वै दुहितरः षष्टिरासन् । १ । ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे । २ । तासु तुल्यासु नक्षत्राख्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकां प्रीतिमकरोत् । ३ । ततस्ताः शेषाः पत्न्य ईर्ष्यावत्यः पितुः समीपं गत्वेममर्थं शशंसुः । ४ । भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभावासु सोमो रोहिणीमधिकं भजतीति । ५ । सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमावेक्ष्यतीति । ६ ॥ ४५

दक्षशापात्सोमं राजानं यक्ष्माविवेश । १ । स यक्ष्मणाविष्टो दक्षमगमत् । २ । दक्षश्चैनमब्रवीन्न समं वर्तस इति । ३ । तत्रर्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसे यक्ष्मणा । ४ । पश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थम् । ५ । तत्र

K6. 7 B7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. द्वितीयजन्मनि (for °ये जन्मनि). B0 जन्मद्वितीयस्य तु संज्ञितस्य. K1. 2. 4 V1 lacuna; T1 G3. 6 अंडसंस्थितस्य; T2 अप्यसंस्थितस्यां; G1 अस्य संस्थितस्य (for अण्डसंज्ञितस्य). K7 D3. 5. 7 T2 lacuna; D4. 9 मानितस्य (for अण्डम्). After अण्डं, K7 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 ins. मातुर्. K7 om. मारितम्. B8 om. अदित्या. V1 स्मारितमदित्यं; Dn1. n4 D8 अदित्याः स्मारितः; D8 अदित्याः स्मारितमदित्याः; D2. 4. 8. 9 G2 आदित्या मारितम् (by transp.); D6. 7 अदित्याः स मारितः; T1 G1. 3. 6 तेन मारितं; T2 तेन मातरितां. —[6]) K7 D5. 7 lacuna; T1 G3. 6 तस्मान्; M1. 5-7 तेन (for स). K1 T2 G1 M1. 5-7 Kumbh. ed. मार्ताडो; K2. 4 स चंडो (for मार्तण्डो). T1 G3. 6 अभूत् (for अभवत्). ❀ Cs: श्राद्धशब्देन श्रद्धापूर्वककर्माण्युच्यन्ते । सर्वकर्मणां देवः पतिः मन्वन्तरादौ श्राद्धदेवः सवितैव ॥ Cv: श्राद्धदेवः, वसुरुद्रादित्येषु श्राद्धभोजिष्वादित्योऽभूदित्यर्थः ॥ ❀

45 Ś1 missing (cf. v. l. 18). —[1]) After दक्षस्य, K6. 7 B7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins. या. K1. 2. 4 D4 lacuna; V1 चैव; Da4 एव (for वै). Ds2 reads from षष्टि up to मिन्दवे (in 45²) on marg. —[2]) Ds2 reads 45² on marg. Before ताभ्यः, G6 ins. स. V1 B8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. तासां (for ताभ्यः). T G1-3. 6 M1. 5-7 काश्यपाय. D7 त्रयोदश काश्यपाय. K6 G2 अदाद्; D7 lacuna (for प्रा°). D7 om. दश. After इन्दवे, M1. 5-7 ins. च. —[3]) K6 om. तुल्यासु. G2 om. तासु तुल्यासु. After तुल्यासु, Da4 ins. नक्षत्रासु. K2 नक्षत्राख्या; D8 °त्रतां; D5 °त्राख्ये (for °त्राख्यां). K2. 4 M6 हिरण्या(K2 °ण्य)म्; G2 रोहिण्यम् (for °ण्याम्). K1. 2. 4 D5 अधिकां; K7 D4. 9 lacuna (for अभ्यधिकां). K6 B7 D7 G1 M5 अधिकं (D7 °क-) प्रीतिमानभूत्; V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 6. 7 Kumbh. ed. अभ्य(V1 °त्य)धिकं प्रीतिमानभूत्; T1 G3. 6 एव प्रीतिमानधिकमभूत्; T2 सिकं प्रीतो न माभूत् (sic); G2 अधिकप्रीतिरभूत् (for अभ्यधिकां प्रीतिमकरोत्). —[4]) T2 सा; G8 ताम् (for ताः). B0 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. शिष्टाः; T2 शैषाः; G8 [अ]शेषाः (for शेषाः). K1. 2 दुःखेर्ष्यावत्यः (for ईर्ष्यावत्यः). K4 lacuna; T G1-3. 6 M1. 6. 7 पितृ- (for पितुः). K2 गते (for गत्वा). K6 B7 T G3. 6 इदमर्थं; B8 lacuna (for इम°). K2 शपंसुः; B0 lacuna; Da4 शशंससुः. —[5]) T2 G2 आसु (for अस्मासु). After तुल्य, T2 G1. 2 ins. जन्म. B8 -प्रभवासु (for -प्रभावासु). T2 सोमे; G2 lacuna (for सोमो). K6 B6. 7. 9 Da4 M1 अभ्यधिकं; B0 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. प्रत्यधिकं; D5. 7 lacuna (for अधिकं). K1. 2. 4 भजते; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 अभजत् (for भजति). T G1. 3. 6 M1. 5-7 om. इति. —[6]) B8 यक्ष्मैवैनं; Da4 यस्मैनम्; Ds1 यक्ष्मानम्; D5 यक्ष्मगनम् (sic); T2 यक्ष्मैवम् (for °नम्). K2 आवेक्ष्यामि; K6 V1 B9 आवेक्षत; K7 Da4 D5 °क्षति; B0 आविक्षत; B6 D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. आवेक्ष्यत; B7 Dn1. n4 D8 आविश्यत; B8 भज; Ds1 आविल्यत; Ds2 D2. 8 आविक्ष्यत (sic); M1 अवेक्ष्यति (for आवे°).

46 Ś1 missing (cf. v. l. 18). —[1]) After शापात्, K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 T2 G1 M5 Kumbh. ed. ins. च. Ds1 सोमो. K7 राज्ययक्ष्मानम् (for राजानं यक्ष्मा). T2 आविविशेत्; Kumbh. ed. विवेश (for आविवेश). After आविवेश, K1. 2. 4 ins. इति. —[2]) K6 B7 lacuna; M5 स च (for स). After आविष्टो, K6 ins. स. K6 B6. 7. 9 Da4 D5 उपागच्छत्; K7 D4. 9 आगमत्; Da3 Dn1. n4 Kumbh. ed. अगात् (for अगमत्). —[3]) After चैनम्, K1. 2. 7 D4. 5. 9 ins. अथ. K6 B0. 7-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 वर्तयसीति (for वर्तस इति). —[4]) K7 D4. 9 तत्र महर्षयः; T G1. 3. 6 M5. 7 तदा ऋषयः; G2 तस्मिन्म**; M1. 6 तदात्रर्षयः (for तत्रर्षयः). After तत्रर्षयः, G2 ins. देवर्षयः. B8 संक्षीयसे; D7 लक्षयसे; T2 क्षयसि; M1. 7 क्षीयते स (for क्षीयसे). —[5]) K1. 2. 4. 7 Da3 Dn4 D4. 9 G2 Kumbh. ed. पश्चिमायां

गत्वात्मानमभिषेचयस्वेति । ६ । अथागच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थम् । ७ । गत्वा चात्मनः स्नपनमकरोत् । ८ । स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास । ९ । तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव । १० । तच्छापाद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यान्तरस्थः । ११ । पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति । १२ । मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् । १३ ॥ ४६

स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्भागे तपस्तेपे । १ । तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् । २ । स तपसा तापित-

C. 12. 13221
B. 12. 343(2). 59
K. 12. 351. 60

(K1 °या) (for °मस्यां). M5 om. समुद्रे. After हिरण्य, K7 D4.9 ins. -रेतसमस्ति. K1.2 -सरसतीर्थे; K4 -सरस्तीर्थे; G2 -सरसं तीर्थं (for -सरस्तीर्थम्). — 6) K1.2.4 G2 om. तत्र. K2.4 om. (hapl.) from त्मान up to गत्वा चा (in 46[8]). K7 अभिषेचयस्वात्मानम् (by transp.). — 7) K2.4 om. 46[7] (cf. v. l. 46[6]). K1.7 D4.9 lacuna; D7 अगमत् (for °च्छत्). After हिरण्य, K7 D4.9 ins. -रेतस. K1 G2 -सरसतीर्थे (G2 °र्थं); D9 -सरस्तीर्थे (for °स्तीर्थम्). — 8) K2.4 om. up to गत्वा चा (cf. v. l. 46[6]). K1.7 D4.5.9 T1 G3.6 [आ]त्मनः; K6 B9 Da3.a4 तत्रात्मनः; B0 T2 चात्मानः (for चात्मनः). K1.4 शमनम्; K2 चमनम् (sic); K6 क्षपनम्; V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. सेचनम्; B8 शौचनम्; D5 तपनम्; G2 स्नापनम् (for स्नपनम्). — 9) K7 Ds1 चात्मनः; Ds2 [आ]त्मानं; D4 वात्मानं; D5 चात्माना (for °नं). G2 पापान् (for पाप्मनो). T1 G3.6 मोचयामास (for मोक्ष°). — 10) K6 चावभासे तत्; B0.8 °भाषितस्; D5 वाचनासितत् (sic); D7 अवभासे तत्; G2 अवभासितस्; M1.6.7 चाभासितस् (for चावभा°). K7 तत्र चात्मानं वभास प्रभावावभासितस्तीर्थे; D4.9 तत्र चा(D4 वा)वभासप्रभावावभासितस्तीर्थे; T2 तत्रावभाजतदार्थे (sic) (for तत्र चावभासितस्तीर्थे). After यदा, B8 ins. सद्यः. Da4 ततः प्रभृति (for तदाप्र°). After -प्रभृति, K1.2.4 B0.6.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G1.3.6 Kumbh. ed. ins. च. K1 तत्ते; K2.4.7 D4.5.9 तत्तीर्थं (by transp.); T2 श्रमर्थं तत् (sic). G2 om. तत्. D7 प्रभासं तत्तीर्थम्. V1 transp. तीर्थं and प्रभासं. V1 नामा (for नाम्ना). G2 ख्यातिं; M5 विख्यातं (for ख्यातं). — 11) K1 तस्मात् (for तत्-). Da4 अस्यापि; T1 G3.6 lacuna (for अद्यापि). Dn1 om. क्षीयते. K2 [ऽ]मावस्यांतरस्थः; Dn1 °वास्यांतरास्थः; D7 सोमावास्यांतरस्थः; T2 [ऽ]मास्यांतरस्थः. — 12) K6 lacuna; K7 D4.9 पूर्ण(D9 °र्णि)मासिमां(K7 °मं)ते; D5 पूर्णमासीरान्वे; D7 T G1-3.6 पौर्णमास्यांतरे (for °मासीमात्रे). After -मात्रे, D7 T G1.3.6 ins. क्षीयमाणो; G2 [अ]क्षीयमाणो. K6 lacuna; B8 T1 G1-3.6 M1.6-7 विष्ठितो; D7 वीक्षितो; T2 विष्टतो (for ऽधिष्ठितो). Before मेघलेखा-, K6.7 D4.9 ins. एककलो. D9 मेघलेख्या-; T2 मेखलेखा- (for मेघ°). D5 -प्रविष्टं; T1 G3.6 M1.6.7 -प्रतिच्छन्न-; T2 -प्रतिच्छिन्नं (for °च्छन्नं). — 13) D7 T1 G1.3.6 M1.5-7 स मेघ-; T2 समेषु (for मेघ-). M5 -सदृश- (for -सदृशं). K2 मेघावभासमिति. K1 lacuna; K2.4 वपुर्; G2 वर्णवद् (for वर्णम्). G3 अभजत् (for अगमत्). After अगमत्, T1 G3.6 ins. दक्षश्चैनमब्रवीत्. D7 T G1-3.6 तस्य (for तदस्य). K7 D4.9 शशलक्ष्म(K7 °क्ष)णो; D7 T G1-3.6 M1.6.7 °लक्षणं (for °लक्ष्म). K1 महिलम्; M1.6.7 मलम् (for विमलम्). T2 अभवन्. K6 तदस्य शशलेखालक्षणो विमलकीर्तिः पूर्णिमामधिष्ठितः कथंचित्पूर्णोभवत्.

47 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) T2 स्थूलशिरो; G3.6 °शीर्षा; M7 °शिला (for °शिरा). T1 om. from रोः प्रा up to कृशो (in 47[3]). After मेरोः, K7 D4 ins. प्रागुत्तरतः. K6 विभागे; V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G1 M7 Kumbh. ed. दिग्विभागे (for दिग्भागे). — 2) T1 om. 47[2] (cf. v. l. 47[1]). Before तस्य, K6 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. ins. ततः. D5 om. तस्य. B8 D8 om. तप. D7 तप्यमाणस्य. B0 lacuna; D7 सर्वे (for सर्व-). D5 भुवि (for शुचिर्). B0 D5 विवायुर् (for वायुर्). V1 Da4 D2.8 Kumbh. ed. वायमानः; Ds1 विवापमानः; D4 विवायामाणः; G2 वीयमानः (for विवायमानः). K7 अस्पृशन्; B8 M1.6.7 °शत. — 3) T1 om. up to कृशो (cf. v. l. 47[1]). D7 T2 G2 om. स. K1.2 D7 T2 तापितः (for °त-). K1.2 lacuna; D2 -शरीराः; G2 -वपुः (for -शरीरः). K1.2 G2 वीज्यमानो; K6 [उ]पजीव्यमानो; T2 G6 °युज्यमानो; G1 °भुज्यमानो; G3 M1.7 lacuna (for °वीज्यमानो). K2.4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. हृदये (for °य-). D7 T G1.3.6 M1.5.7 उपागमत्; M6 अवागमत् (for अगमत्). — 4) D5 तस्य (for तत्र). After तत्र, K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4

C. 12. 13221
B. 12. 343[2]. 39
K. 12. 351. 60

शरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदयपरितोषमगमत् ।३। तत्र तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां न दर्शितवन्त इति स एताञ्शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ।४ ॥ ४७

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम महर्षिः पुराभवत् ।१। तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतः ।२। तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः ।३। स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः ।४। उक्तश्चापेयो भविष्यसि ।५। एतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति ।६। तदेतद्यापि वडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते ।७ ॥ ४८

D8 D2.3.5.8 M1.5–7 Kumbh. ed. ins. किल. K2 तस्यानिदनव्यजन-; Dn1 तस्यानिलं व्यजन-; D5.7 T2 तत्रा(D7 T2 °स्या)निलस्य जन-; G2 तस्यानिलस्य विजनस्य जन- (for तस्यानिलव्यजन-). G2 -परितोषितस्य (for -परितोषस्य). K2 पुष्पसोभां; K6.7 Dn4 D4.9 °शोभा (for °शोभां). After -शोभां, K7 D9 ins. सौरभं; D4 सौरस्यं. K4.6 Bo.6–9 Da1 Dn4 D2.3.8 G2 Kumbh. ed. नि-; K7 D4.9 च; Da3 D5 lacuna (for न). D7 T2 दर्शितपद (for दर्शितवन्त). G2 तदेव (for इति). K2 तत (for स). K1 तस्वां; K2 एनः; T1 G3.6 lacuna (for एताञ्). D7 स एतान्सशापे; T2 G1 M1.5.7 स (T2 om. स) शशापैनान्; G2 तेन ऋषिणा (for स एताञ्शशाप). K1 V1 G2 M6 om. न. T1 G3.6 सार्वकालिकं; M1.5.7 स(M5 सा)र्वकाल-; M6 lacuna (for °कालं). V1 T G1–3.6 M1.5.7 Kumbh. ed. पुष्पफ(T2 °ब)लवंतो; Dn1 पुष्पवंत्यो; M6 lacuna (for पुष्पवन्तो). After पुष्पवन्तो, K1.2 ins. न; D7 ins. फलवंतो. D5 भविष्यति. ❀ C3 : भो वृक्षाः, यूयं पुष्पफलैः श्रमहरैर्वायोः समकालमेव मम क्षुत्तृट्श्रमं नोपहृतवन्तः, नोपस्थितवन्तश्च । अतो भवतां सर्वकालं फलपुष्पसमृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ❀ —After 47, B8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* B8 नारायणीयं. —*Adhy. no. :* B8 266].

48 Ś1 missing (cf. v. l. 18). Before 1, B6.8 ins. भगवानुवाच. —[1]) Before नारायणो, D7 T G1–3.6 ins. अथ. T2 -जातार्थं; M6 lacuna (for -हितार्थं). K2 वडवासलो; D4 वडवामुषो; T2 वंधश्रामुखो; G1.2 M1.5.7 बडवामुखो; M6 lacuna (for वडवा°). K1.2.4 महर्षिः पराभवत्. V1 Bo.3.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. पुरा महर्षिर् (by transp.); D5.7 महर्षिपुत्रो; T G1–3.6 M1.5.7 ऋषिः पुरा. K6 B6.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. बभूव (for [अ]भवत्). —[2]) K2.6 D4 मेरोस् (for मेरौ). T1 G3.6 तप्यमानस्य (for तप्यतः). —[3]) K2 तेनामहर्षिना; K6 तेन महर्षिणा; D4 तेन मर्षितेन; D5 तेनाधर्षितेन; T1 तेनामृषितेन (for तेनामर्षितेन). K6 om. समुद्रः. B6.7.9 Da4 D5 om. कृतः. —[4]) G2 स्वेन (for स्वेद-). K1 Da4 Ds1 -प्रस्पंद-; K2 B6 -प्रसंद-; D4.9 -प्रस्पंदन-; M1.6.7 -प्रजस्यंदन- (for -प्रस्यन्दन-). D4 -सदृशवडवास्य; D7 T2 -सदृशस्यास्य (for -सदृशश्चास्य). K1 लवनभावो; T2 lacuna (for लवण°). T2 भाजतीति (for जनितः). —[5]) After च, K6 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 T G1 M7 ins. अपि. K6 D9 अपेया (for °यो). K6 भविष्यंति; B6 °ष्यति (for °ष्यसि). After भविष्यसि, K1.2.4 V1 B8 Da1 D5.7 T G1.3.6 M1.6.7 ins. इति. —[6]) K2.4 तदेतच्च; K6 lacuna; K7 यच्च; B6 D4.9 तच्च; D7 एतत् (for एतच्च). K2.4 lacuna; K6.7 V1 B7 Da3.a4 D4.9 त्वत्तोयं; D5.7 T G1–3 M5 तोयं (for ते तोयं). After तोयं, T2 ins. बलाबंध-. K7 Ds1 वडवमुख-; Da4 वडवामुखं; D4 वडवासुष-; T2 बाहुमुख-; G2 M1.5.7 Kumbh. ed. बडवामुख- (for वडवा°). K2.4 om. (hapl.) from संज्ञितेन up to मुख (in 48[7]). K6.7 -संज्ञिकेन; Bo.8 (marg. as in text) -संज्ञातेन (for -संज्ञितेन). After संज्ञितेन, K6.7 D4.9 T G1–3.6 ins. अग्निना. G2 om. from पीयमानं up to वर्तिना (in 48[7]). B7.8 Ds1 T2 पेपीयमानं; V1 आपीयमानं (for पीय°). K6.7 D4.9 संकुलं; T1 G1–3.6 M1.5–7 lacuna (for मधुरं). T1 G6 भविष्यसि. After भविष्यति, K1 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1 D8 D5.7 T1 G1.3.6 M1.6.7 ins. इति. —[7]) K2.4 om. up to मुख; G2 om. up to वर्तिना (for both, cf. v. l. 48[6]). K1 तदेतश्चापि (for °द्यापि). G2 M1.6.7 बडवामुखेन; M5 बडवामुख- (for वडवा°). K2.4 -संज्ञितानि; K6 -संज्ञेन; G2 M1.6.7 अग्निना (for -संज्ञितेन). After संज्ञितेन, D7 ins. अग्निना; M5 ins. अग्निनाद्यश्च. K1.2.6.7 V1 Bo Da3.a4 D5.9 G2 M1.5–7 [अ]निवर्तिना; K4 वर्तिना; D7 lacuna (for [अ]नुवर्तिना). K7 G2 सामुद्रं तोयं (by transp.); V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. तोयं समुद्रात्; D5 lacuna. T G1.3.6 अग्निना पीयते तोयं सामुद्रं (for अनुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते). —After 48, D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins. :

हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां रुद्रश्चकमे । १ । भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागम्याब्रवीत्कन्यामुमां मे देहीति । २ । तमब्रवीद्धिमवानभिलषितो वरो रुद्र इति । ३ । तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति । ४ । अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनम् । ५ ॥ ४९

तदेवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम् । १ । क्षत्रमपि शाश्वतीमव्ययां पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे । २ । तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयम् । ३ । तेन जगद्धार्यते । ४ ॥ ५० C. 12. 13223 B. 12. 343(2). 65 K. 12. 351. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥]

877* पुनरुमा दक्षकोपाद्धिमवतो गिरेर्दुहिता बभूव ।
[G2 पुरा (for पुनर्). G1 दक्षकोपादुमा (by transp.).]

49 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) D7 T G1-3. 6 om. हिमवतो. M5 om. गिरेर्. Da3. a4 om. उमां. After उमां, K6. 7 D4 ins. प्राक्सतीं; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. कन्यां; D9 प्राक्कुमारीं; T G1-3. 6 M1. 5-7 प्राक्कन्यां. T2 चक्रमे (for चकमे). — 2) K1. 2. 6 D4. 9 G2 om. च. V1 reads from आगम्य up to तमब्रवीद् (in 49^3) on marg. Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 Kumbh. ed. आगत्य; T2 आगद्य; M5 उपगम्य (for आगम्य). After [अ]ब्रवीत्, D7 ins. हिमवानभिलषितो. K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. इमां (for उमां). K6. 7 D4. 9 देहि मे (by transp.); Da3. a4 मां देहि; G2 M5 दातुमर्हसि. Dn4 D8 D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 om. मे. K1 om. [इ]ति. — 3) K4 om. (hapl.) 49^3-49^4. D5. 7 अनुविद् (for अब्रवीद्). After हिमवान्, K6 ins. अनया. K2 अभिलषतो; K6 °लखितो; B6 Da4 Dn1. n4 D2 G1 °लक्षितो; D4 °भषितो; G2 °लषिते (for °लषितो). Before वरो, K1. 2 V1 Bo. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 ins. मे. K6 वरो भव; K7 वरो मे रुद्र; T1 G3. 6 रुद्रो वर (by transp.); Kumbh. ed. वरो दुहितुर्हि. — 4) K4 om. 49^4 (cf. v. l. 49^3). M5 transp. त्वया and अहं. G2 कन्या न दत्ता (for अहं कन्या-). K6 कन्यावर्णकृत-; T1 G3. 6 कन्यावरणे वृत-; M1. 6. 7 कन्यां (M6 °न्या-) वरणकृतः (for कन्यावरणकृत-). K6 -कामः; M1. 6. 7 lacuna (for -भावः). K2 प्राख्यातस्; D5 प्रत्याख्यातं; G3 lacuna (for °ख्यातस्). D5 T2 G1 त्वं (for न). K1 भवान्रत्नानां (by transp.); K2 भवरत्नानां; K6. 7 D4. 9 भवान्न रत्नवान्; D5 भवान्न रत्न-. D8 transp. भवान् and भाजनं. G1. 2. om. भवान्. D7 त्वं नरज्ञानां; T1 त्वं नरनामसंज्ञानां; T2 त्वमन्नरज्ञा नाम (sic); G3. 6 न (G6 त्वं) नरसंज्ञा नाम; M1. 5-7 त्वं हिमानां (for न रत्नानां भवान्). K6. 7 D4. 9 om. भाजनं. D8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 भविष्यसि (for °ष्यति). ❀ C8: भाजनं न भवसि, त्वदुत्पन्नानि रत्नान्यन्यैरपहृतानि भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ❀ — 5) K4 -प्रभृत्यैतद्; V1 -प्रभृति तथैव (for -प्रभृत्येतद्). K1. 2. 6. 7 D4. 9 एतदास्थितं; D5. 7 T G1-3. 6 एवं (G2 एव) तदवस्थितम् (for एतदवस्थितम्). K1. 2. 4. 6 महर्षिवचनं; K7 D4. 9 महर्षेर्वं; D5 lacuna (for ऋषिवचनम्).

50 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) K2 T1 तदेवंविधिं; K7 D4. 9 तथैवंविध- (D9 °धं); Dn4 तदेवंविधे; D8 तदेतदेवं; T2 तदेव विधिर्; G1 M5. 6 तदैवंविध-; C8 तदेवं (for °विधं). K2 महात्म्यं ब्राह्मणान्. — After 50^1, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* B6 नारायणीये ब्राह्मणमाहात्म्यं; B8 नारायणीयं. — *Adhy. no.:* B8 270]. — 2) Before 50^2, B6. 8 ins. भगवानुवाच. Before क्षत्रं, D7 T G2. 3. 6 ins. एवं. After अपि, K1. 2. 4. 6. 7 B6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 M1. 5-7 ins. च. Before शाश्वतीम्, Dn1. n4 D8 Kumbh. ed. ब्राह्मणप्रसादादेव. K6 शास्वतीम्. After अव्ययां, Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. च. D7 T2 पृथिवीपत्तिम् (for पृथिवीं पत्नीम्). K1. 2. 4. 6. 7 D4. 5. 7. 9 अभिगम्य पत्नीं (K7 D9 °त्नी) (by transp.); Dn1 पत्नीं समभिगम्य. V1 Bo. 7. 9 Da1 अधिगम्य (for अभि°). After अभिगम्य, D5. 7 ins. इव. T2 भुजि (for बुभुजे). — 3) K4 Da3 D2. 8 यद् (for तद्). K1. 2 ब्रह्माग्निषोमीयं; K6 °ग्नीषोमीय्यं; K7 °ग्नीसोमीयं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ब्रह्मक्षत्रमग्नीषोमीयं (for ब्रह्माग्नीषोमीयम्). — 4) G1 om. from जगद् up to मेवोक्त (in 12. 330. 36^e). G2 चार्यते (for धार्यते).

[३३०

C. 12. 13274
B. 12. 343 [2]. 66
K. 12. 352. 1

श्रीभगवानुवाच ।
सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः ।
बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठतः पृथक् ॥ १
बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ २
इडोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥ ३
धाम सारो हि लोकानामृतं चैव विचारितम् ।
ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥ ४

Colophon om. in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 G1 M1. 5–7. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan*: D8 D7 T G2. 3. 6 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: D8 T2 नारायणीयं; T1 G6 नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्यमग्नीषोमीयात्मकं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ds2 T1 G6 168; T2 181; G2 198; G3 169. —*Śloka no.*: Dn1. n4 64.

330

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 G1 om. up to मेवोत्त (in 36ᵉ) (cf. v. l. 12. 329. 50). B9 Ds2 T2 M5. 6 om. the ref. Before 1ᵃᵇ, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 8. 9 T2 G2 Cal. Bom. ed. ins. उच्यते; V1 B7 Da4 उच्यते च; M1. 5–7 इत्युच्यते; while D7 T1 G2. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

878* नाम्नां निरुक्तं वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसः ।
[D7 T1 वाक्यानि (for वक्ष्यामि).]

—ᵃ) K6 सूर्यचंद्रमसौ; K7 सूर्याचंद्रमसः; D5 सूर्याचंद्रमसौ. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss: परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात्) चक्षुः; M1 lacuna (for शश्वत्). —ᵇ) K6. 7 D4. 9 स्वकेशैर् (for केशैर्मे). K1. 2. 4 केशौ मे ह्यंशुसंज्ञितौ; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 केशाश्चैवांशवः स्मृताः. — V1 om. (hapl.) 1ᶜᵈ. —ᶜ) K6 B3 T G2. 3. 6 M6. 7 स्वा(G2 वा-; M6. 7 स्था)पयंश्च (for तापयंश्च). —ᵈ) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. उत्तिष्ठते (for °तः). ❀ Cv: पृथक्, अह्नि एकः, निशि एकः । ❀

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). —ᵃ) K6 Da4 तपनाच्; B3 D7 T G2. 6 स्वा°; G3 स्व°; M1. 5–7 स्था° (for ता°). —ᵇ) M1. 7 जगते. D7 T2 हर्षणाद् (for °णं). —ᶜ) K1 D4 अग्निषोम-; K7 V1 अग्नीसोम-; M1 आग्नीषोम-; M7 अग्नीषोमैः (for °षोम-). K1. 2. 4 D4. 5. 9 एतैः (for एभिः). —ᵈ) G6 om. कर्मभिः. —ᵉ) K7 [s]ह्मीशानौ; Da4 [s]यमीशानो; D7 महेशानो; T2 मही° (for ऽहमी°). ❀ Cn: जगद्धर्षयतो यस्मात्तस्मात्तौ हृषी, अग्नीषोमौ केशौ, अंशू यस्य स हृषीकेशः ॥ Cv: हृषीरिति ईकारान्तं पदं वा । तदा हृष्यौ केशौ यस्येति समासः । ❀

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 1). K6 om. 3ᵃᵇ. —ᵃ) K1. 2. 4 इडोपगी(K1 °हु)तं; K7 Bo. 7 D4. 5. 7. 9 Kumbh. ed. इलोपहूतं (B7 D5 °तो); V1 B6. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3 इलो(V1 °तो)पहूत-; Ds2 दंडोपहूत-; D8 इलोपहृत-; T G2. 3. 6 इळोपहूतं; M1. 7 इळोपभूतं; M5 इडोपहूतं; M6 इलेवभूतं (for इडोपहूत-). K1. 2. 4. 7 D4. 9 Kumbh. ed. गेहेषु; D7 T2 G2. 3. 6 यागेषु; M1. 5–7 गेयेषु (for -योगेन). ❀ Cn: इळोपहूता सह दिवा (Āśvalāyana Śrautasūtra 1. 7. 7) इत्यादिमन्त्रेणाहूतोऽहं तद्योगाद्यज्ञभागं हरे, हरणं कुर्वे, इति हरिः । ❀ —ᵇ) D5. 7 T2 G2 हरेर् (for हरे). B0 भाग्यं (for भागं). B7. 9 क्रतुस्वहं (B7 °स्वनः); T1 G3. 6 क्रतुष्वपि; T2 कृतस्वपि (for क्रतुष्वहम्). K1. 2. 4 हविर्भागं व्रजाम्यहं. — D2 om. 3ᶜ–4ᵇ. —ᶜ) T2 वर्णाश्च. V1 B7 Da3 D9 Cp मे हरिः; B6 Kumbh. ed. हरितः (for मे हरि-). D5. 7 वर्णो मे हरितश्रेष्ठस्; M1. 7 वर्णं मे हरितं श्रेष्ठं. ❀ Cn. p: हरिः, हरिन्मणि- (Cp: हिरण्यमणि)तुल्यः । ❀ —ᵈ) V1 D7 T1 G3. 6 हरिहरः; B8 °हयः; D4 T2 G2 °हरं (for °रहं). D5 G2 स्मृतं (for स्मृतः).

4 G1 om. 4 (cf. v. l. 1). D2 om. 4ᵃᵇ (cf. v. l. 3). —ᵃ) T1 G3. 6 धामाधारो; Cv (gloss: श्रेष्ठाधारः) धाम सारो (as in text). K4 Dn1. n4 Ds D3. 4. 8 भूतानाम् (for लोकानाम्). T2 यामयारोजा लोकानाम् (sic). ❀ Cn: धामशब्दो लोकसार-

नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति मां देवा वाग्भिः समभितुष्टुवुः ॥ ५
शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टं हि यत्किंचिच्छिपिविष्टं हि तत्स्मृतम् ॥ ६
यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥ ७
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्को ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ८
न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ ९

C. 12. 13233
B. 12. 342[3]. 74
K. 12. 352. 9

वाची । ❀ — b) K6. 7 D4. 9 ऋ(K7 कृ)तं वाक्यं (for ऋतं चैव). K1. 2 अभिचारिकः; V1 Bo. 6–9 Da3 अविचारितं; T G2. 3. 6 M1. 5–7 अवधारितं (for विचारितम्). D4 (also) ऋतं वाव्यभिचारिकं. — c) T2 ऋतयाम; G2 Cn °धाम (for °धामा). ❀ Cn: ऋतममृताविर्त, धाम सत्तास्फूर्तिरूपं, यस्य स ऋतधामेत्यर्थः ॥ Cp: धाम राष्ट्रे लोकसारवाची । ऋतं च परमार्थसत्यं चाहम् । पुंस्त्वं संज्ञाशब्दत्वात् । ❀ — d) K2. 4 V1 B6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. सत्यश्च; K6. 7 D4 9 सत्यं (for सत्यश्च). T2 प्रकीर्तितं. ❀ Ca: सतश्चासतश्च धारणात्सत्यः ॥ Cv: सत्यः सतीमपेक्षितः । ❀

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) K1 दृष्टां; K2. 4 इष्टां; Da3. a4 नष्टाश्च; T2 नष्टं (for नष्टां). K1. 2. 4. 6. 7 D4. 5. 9 हि (for च). K6. 7 Da4 Ds1 धरणी. — b) K2. 4. 6 Ds1 अविदं; B8 (orig.) अन्विषन्; B6 (marg.) अविंधं; T2 *विदं; G2 अविंदन् (for अविन्दं). Da3. a4 M1. 7 गुहा(M1 °गा)गतं; Ds2 M5 गुहां गतां (for गुहागताम्). D7 विदं वै ह गुहागतं. — c) K1 Da4 गोविंदम्. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 तेनाहं; D5 मां देवो (for मां देवा). — d) D5 ऋषिः (for वाग्भिः). K1 °तुष्टवः (for °तुष्टुवुः). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. देवै(G2 विप्रै)र्वाग्भिरभि(Da3 om. रभि)ष्टुतः.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 1). — ab) K6 शिपिरित्येव; Bo. 6 शिविपिष्टेति (for शिपिवि°). K1. 2. 4 चाख्येयो; K6. 7 D4. 9 चाख्यातं; V1 B8 यस्याख्या; Ds1 वाख्यायां; T1 G3. 6 यज्ञाख्यो; T2 G2 M1. 5–7 यज्ञाख्या (for चाख्यायां). K6 D4. 9 M1. 5–7 हीनरोम (for °रोमा). K6. 7 D4. 9 M1. 5–7 च यद्; D7 च या; T G2. 3. 6 शिपिर् (for च यो). ❀ Ca: हीनरोमा, हीनेषु कक्षादिषु नोत्कटरोमा शिपिविष्टोऽत्र ॥ Cn: हीनानि त्यक्तानि रोमाणीव रोमाणि, अंशवः, अवयवा येन स शिपिर्निष्कल इत्यर्थः । तेन शिपिना रूपेण यत्किंचिदाविष्टं येन, अतोऽयं शिपिविष्टः ॥ Cs: उत्तरोमा, केशश्मश्रुरोमा यः पुमान् तं शिपिविष्टशब्दोऽभिधत्ते । उत्तरोम्णा यजमानेनानुष्ठितं कर्म शिपिविष्टम् । ❀ — c) V1 येन (for तेन). K1. 2. 4 V1 च; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 Kumbh. ed. तु; T2 स (for हि). T G2. 3. 6 कर्म (for °किंचित्). D7 तेनाविष्टं स्वयं कर्म. — d) K5 शिपिविष्टो हि; B8 °विष्टेति (for °विष्टं हि). V1 च (for हि). Bo विपिविष्टेति तत्स्मृतः; B6. 9 Da3. a4 D5 शिपिविष्टो हि स स्मृ(Da4 D5 तत्स्मृ)तः; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. °विष्टेति च स्मृतः; T2 G2 °विष्ट इति स्मृतः; M7 शविविष्टं हि तत्स्मृतं. ❀ Cv: यज्ञेषु दीयमानं यन्मांसरूपं हविः तत् शिपिनामकं भवेत् । तेन शिपिना आविष्टं यत्किंचिद्वस्तु तत् शिपिविष्टं स्मृतम् । ❀

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 1). — a) K2 V1 Bo Da3. a4 Dn4 D4. 5 यस्को; B8 जस्को (for यास्को). K6. 7 Da4 D4. 5. 7. 9 नामर्षिर् (for मामृषिर्). K6. 7 इत्युग्रो; D4. 9 अत्युग्रो (for अव्यग्रो). — b) D7 T G3. 6 तेन (for नैक°). K6 मेरुपृष्ठेषु गीतवान्. — c) K6. 7 D4. 5. 9 शिपिविष्टम्; Bo. 6 शिविविपिष्ट (for शिपिविष्ट). K1. 2 ह्यथ; K6 प्राहुर्; K7 D4. 9 ह्याहुर्; B6. 7 Da3. a4 ह्यासु (for ह्यस्माद्). — d) Ds1 °नामधरा. T1 G3. 6 [s]स्मि (for हि).

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 1). — a) K1 स्तुत्वा मा; V1 Bo श्रुत्वा मां; Ds1 स्तुत्वेमां. V1 Bo. 6 शिविपिष्ट (for शिपिविष्ट). — b) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 यस्को (for यास्को). K1. 2. 4 मुनिर्; K7 Dn1 D4. 9 T1 G3. 6 त्वृषिर्; G2 M1. 5–7 ह्यृषिर् (for ऋषिर्). T2 यास्कस्त्वं द्विरुदारधीः. — c) K6. 7 D9 अहो; B7. 9 Da4 G2 M1. 5–7 अथो (for अधो). D4 अहोविष्टं; D5 अथाविष्टं (for अधो नष्टं). K1 मत्प्रसादादवराद्दिष्टिर्; K2 °दवरादिष्टो. ❀ Cn: अधो नष्टं, वेदहरणवेलायां पातालेऽन्तर्हितम् ॥ Cs: विच्छिन्नसंप्रदायम् । ❀ — d) K1 उतुम् (sic); K2 मरुत्तम् (for निरुक्तम्). Da3 अधि°; Da4 M1. 6. 7 अपि; T1 G3. 6 उप° (for अभि°). D7 T2 निरुक्त(T2 °त्त)मधिकाग्नि(T2 °रश्मि)वान्.

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 1). — a) T2 न वा जातो (for न हि जातो). K4. 6 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 Kumbh. ed. जायेयं (for जायेऽहं). — c) K2 क्षत्रज्ञः (for क्षे°). — d) Da4 अतः (for अजः).

C. 12. 13133
B. 12. 343[2].75
K. 12. 352. 10

नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ।
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ १०
सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि ।
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ॥ ११
सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम् ।
जन्मनीहाभवत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनंजय ॥ १२
निराशीःकर्मसंयुक्तं सात्वतं मां प्रकल्पय ।
सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सात्वतः सात्वतां पतिः ॥ १३
कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ १४
मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ १५

---

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) K7 नोक्तपूर्वं-मयक्षत्रम्; D5 °पूर्वमयोशुद्रम् (sic). — b) K6 नालीकं; D7 अशल्यो; T2 अशलं; C8 (gloss: असत्यं) अश्लीलं (as in text). D5 च (for वा). T G3.6 M1.6.7 कथंचन (for कदाचन). — c) K1 तव; K2 व्रत-; V1 ऋत-; Dn4 कृता; G2 जाता (for ऋता). K1 -सुता सा; K2 -युगा सा; Ds1 -स्मृता सा; D7 T G2.3.6 -स्वरूपा (T2 °पां); M1.6.7 -सरूपा; M5 -सुता या (for -सुता सा). Da4 वै (for मे). — d) K1 Kumbh. ed. सत्य-; G2 जाता (for सत्या). K1 सरस्वतीः. ❀ Cn. v: पृथिव्यप्तेजांसि (Cv: मूर्तं) सत्, वाय्वाकाशौ (Cv: अमूर्तं) त्यत्, तदुभयात्मत्वाद्वा सत्यनामाहमित्यर्थः ॥ C8: पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयं प्रत्यक्षम् । वाय्वाकाशमपरोक्षमसत् । ❀

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 1). — a) D5 हि (for [च]व). K6 सत्यां सत्येन कौंतेय; K7 D4.9 सत्यासत्यैव कौं°. — b) Ds2 मय्यावेशितम्; D5 G2 M1 माया° (for मया°). D7 आत्मनः (for °नि). — cd) K2 पुष्करे; Ds1 पौस्करे (for पौष्करे). D6.7 नित्यं (for सत्यं). ❀ C8: पौष्करे, हृदयपुण्डरीकस्थे ब्रह्मसदने, हृदयप्रत्यग्रूपेण स्थिते मयि सच्च त्यच्च आवेशितमिति मां सत्यं विदुरित्यर्थः । ❀

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 1). — a) K1.2 न सत्त्वाच् (by transp.); D7 T2 सत्यान्न. K4 न सत्त्वाश्रुतपूर्वोहं. ❀ C8: सत्त्वात्, सत्त्वादिगुणात् । ❀ — b) D9 G2 सत्यं (for सत्त्वं). K6 हि (for वै). K1 विष्टि; G2 वृद्धि (for विद्धि). ❀ C8: सत्त्वं, प्राणिजातम् । ❀ — c) K4 B8.9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 जन्मनीहा; K6 जन्मानीह; T2 G2 जन्म हित्वा; M5 जन्महीनो (for जन्मनीह). K4 B8.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 भवेत्; M5 भवं; Kumbh. ed. [आ]भवेत् (for [अ]भवत्). K1.2 Bo D5.7 सर्वं; Ds2 सत्यं; T2 सत्त्वात् (for सत्त्वं). T1 G3.6 जन्म हित्वा भवेत्सत्त्वात्. — d) K1.2 पौर्वकं; M7 पौर्वीकं; Cv (gloss: पूर्वं विद्यमानं, मूलरूपसंबन्धि) पौर्विकं (as in text). K2 जनंजय; Dn4 धनंजयः; M1.5–7 नृपोत्तम. D7 T2 G2 पूर्वकं मे नरोत्तमः; T1 G3.6 पूर्वकर्म नरोत्तम. ❀ Cp: इहजन्मनि, कृष्णावतारे, पौर्विकं नारायणभावसत्त्वज्ञानं, अतोऽहं सात्वत इत्यर्थः ॥ C8: इह अस्मिन्माथुरे आविर्भावे, यदुवंशावतारे, मे पूर्वकः पितामहः सात्वतनामा । तस्य गोत्रे जातत्वात् सात्वतः । ❀

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 1). — a) K6.7 निराशी-; Da4 निराशिः- (for निराशीः-). K1.4 M5 -संयुक्तान्; K2 -संयुक्तात्; Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 C8 Kumbh. ed. -संयुक्तः; D7 T2 G2 -युक्तश्च; M1.6.7 -संयुक्ताः (for °क्तं). — b) D5 अकल्मषं (for प्रकल्पय). K1.2.4 सात्वतांश्चा(K2 °तां चा)प्यकल्पयं; V1 Bo.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 C8 Kumbh. ed. सत्वतश्चाप्यकल्मषः; B6.7 Da3.a4 D7 °तं चाप्यकल्मषं (B6 [marg.] °षः); T G2.3.6 M1.5–7 °तं चा(G2 ना)प्यकल्पयं (M1.6.7 °यत्). — c) K7 D6.7 -तृप्तो; B6 (marg. as in text) -कृष्टो; Da3.a4 -द्रष्टो; M1.6.7 -तुष्टो (for -दृष्टो). K1.2.4 सात्वतस्तेन दृष्टोहं. — d) K1.2.4 V1 Bo.6.7 Da3.a4 सात्वतैरिति (Da4 °तैरति-) सात्वतः; B8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 C8 Kumbh. ed. सत्वतामिति सात्वतः; T2 G2 M5 Cv सात्वतः सात्वतीपते (G2 °ते पथे); M1.6.7 सात्वते पथि सात्वतः; Csp (gloss: सात्वती सुभद्रा, तस्याः पतेः तदुपास्यः) सात्वतः सात्वतीपतेः.

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 1). — a) K1 कृष्णा मे; K2 कृष्टा मे; K4 कृषा मे; K6 कर्षामि; K7 कृशामि; D7 कृत्वाहं; T2 कृतामि (for कृषामि). K1.2 मेदिनी; V1 पृथिवीं. T1 G3.6 कृत्स्नां (for पार्थ). — b) B6 Da4 T G2.3.6 M1.5–7 कृष्णायसो; Ds2 कार्ष्ण° (for कार्ष्णा°). K1.2 V1 T G2.3.6 हलः; M1.6.7 महत् (for महान्). — c) Dn1 मे यश्च (for वर्णश्च). G2 यो (for मे). — d) K4 अर्जुनः.

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 1). — a) K2.7 संश्लिषिता (for संश्ले°). K1.2.4 भूत्वा (for भूमिर्). ❀ C8: संश्लेषिता, परस्पराधारेण स्थापिता । ❀ — b) K1 lacuna; K2.4 पृथिवी (K4 °वीं) चाप एव च; T G3.6 व्योम्ना सा तथा वायुना; G2 व्योम्ना तथापि वा. — d)

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ १६
पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वलौकिके ।
तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा ॥ १७
निरुक्तं वेदविदुषो ये च शब्दार्थचिन्तकाः ।
ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ १८
शब्द एकमतैरेष व्याहृतः परमर्षिभिः ।
नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते नारायणं प्रभुम् ॥ १९
घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणम् ।
घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ २०

C. 12. 13244
B. 12. 343[?].85
K. 12. 352. 20

Dn1 G2 अतो (for ततो). K7 D4.9 मयि; B6.7.9 Da3 a4 मतं; D5 नतं (for मम). T2 वैकुंठं तत्त्वतो मम. ❀ Ca: संघट्टयति भूतजातसर्गं च शक्तित्वयेति विकुण्ठत्वे समर्थं इति वैकुण्ठः ॥ Cp: विगता कुण्ठा, असामर्थ्यं यस्येति विकुण्ठः । विकुण्ठ एव वैकुण्ठः । स्वार्थे तद्धितः । ❀

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 1). — a) D7 निर्माणं (for निर्वाणं). K6 V1 B0.6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. ब्रह्म; D7 T G2, 3, 6 M1, 5–7 विद्धि (for सौख्यं). — b) V1 B8 (marg. as in text) वर (for पर). — c) K7 V1 B8 Dn1 M1, 7 यस्मान्; G2 सस्यान् (for तस्मान्). K2, 4 मच्युत-; D7 T2 च च्युत- (for न च्युत-). Da4 -सर्वो (for -पूर्वो).

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 1). — a) K1, 2, 4 -नभसे; Cs (gloss: द्यावापृथिव्यौ) °सी (as in text). T1 G3, 6 पृथ्वी नभ इमे चोभे; M1, 5–7 नभश्च पृथिवी चोभे. — b) K1, 2, 4, 7 D4, 5, 9 कीर्तिते; Ds2 विश्रुतं; T2 विभृते (for विश्रुते). K2 विश्वलौकिकी; K6 V1 B0.6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. °तोमुखे (for °लौकिके). — D5 reads 17c–18d twice. — c) V1 M1, 5–7 च (for हि). K7 D4, 5 (both times), 7, 9 तयोः प्रसाद(D7 °ध)नार्थं च; T G2, 3, 6 तयोः संधारणार्थाय. — d) Dn1, n4 Ds2 D5 (both times), 7 मम (for माम्). K7 D9 ममाविष्कृततेजसा; D4 प्रागधः सुखमंजसा; T1 G3, 6 प्रायशः खे समासजं (T1 °जसं); T2 प्रायशस्त्रिसमास्वजं; G2 प्रगाधः खलु स्वमंजसा (hypermetric); M1, 5–7 प्रागधः खं समुंजनाः (M5 °मंजसा). ❀ Ca: न शक्येते धारयितुमिति अधो, द्यावापृथिव्यौ । ते आक्षितुं, घटयितुं, जात इत्यधोक्षजः । ❀

18 For the repetition in D5, cf. v. l. 17. G1 om. 18 (cf. v. l. 1). — a) D4, 7 T G6 M1, 5–7 निरुक्त- (for °क्तं). K1, 2, 4, 7 D4, 5, 9 -विद्वांसो (for -विदुषो). — b) B3 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. वेद-; T2 G2 ह्येते (for ये च). K1, 2, 4 B6, 7 सर्वार्थ- (for शब्दार्थ-). — c) Da4 तेषां (for ते मां). D4 गायति; D7 नयंति. K2 प्राग्वंशो; T2 प्रायशो; Cs (gloss: यज्ञे) Cv (gloss: देहे यज्ञे वा) प्राग्वंशे (as in text). — d) K7 B8 (marg. as in text) D4, 9 M5 अधोक्षजम्; T1 अथोक्षज. K1, 2, 4 B8 (marg. as in text) T G3, 6 M1, 5–7 Kumbh. ed. स्मृतः; G2 स्मृतं (for स्थितिः). ❀ Cv: अक्षजमक्षजनितं ज्ञानमधः यस्मादिति व्युत्पत्त्या । यद्वा भूमिस्थितभूम्याख्यलक्ष्मीरूपवत्, व्योम्नि स्थितश्रीदेव्याख्यलक्ष्मीरूपवच्च, स्वप्रसादाद्विना सर्वथा अदृष्टत्वाद्वा अधोक्षजः । ❀ — After 18, D7 T G2, 3, 6 ins.:

879* अधो न क्षीयते यस्माद्वदन्त्यन्येऽप्यधोक्षजम् ।

[T1 अथो (for अधो). T2 G2 हि (for ऽपि). T1 अथोक्षजं.]

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 1). — a) K6 B0, 8, 9 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 T G3, 6 Ca Cp (gloss: एकपदस्यात्मनो दर्शिभिः) Cs (gloss: पृथिवीनभसीत्यारभ्योक्तैः क्षीयत इत्यन्तैः पदप्रतीकैः व्याकृतो निरुक्तः) एकपदैर्; K7 एकमतिर्; B6, 7 Da3, a4 °पदे (Da4 °थे); G2 एव पदैर्; Cpp (gloss: एकलक्षणः) एकपदः (for एकमतैर्). K1, 2, 4 एव; B6, 7 Da3, a4 चैव (for एष). D7 एष एकपदैः शब्दो. ❀ Ca: एकपादैः, एकपदस्यात्मनः ॥ Cn: एकपदैः, पृथक्पदैः ॥ Cv: एकमतैः, एकैकमतप्रवर्तकैः । ❀ — b) K2 व्याहृतः; B6 Ds2 Cs (gloss: निरुक्तः) व्याकृतः (for व्याहृतः). — c) T G2, 3, 6 [ऽ]पि (for हि). Dn1 ह्यधोक्षजाल्.

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 1). — a) K7 घृतं; D5, 7 G2 वृतं; M1, 6, 7 कृतं (for घृतं). K1, 2 म(K2 स)मार्चिषं; D5, 7 मम धियो; T2 मामर्चिषो; M1, 6, 7 मदर्चिषा (for ममार्चिषो). ❀ Cn: अर्चिषः घृतं, वर्धकमिति शेषः ॥ Cv: यद्वा, गोघृतस्य सुवर्णवर्णत्वात् घृतं मम आर्चिषः सन्ति । ❀ — b) T G2, 3, 6 जनानां (for जन्तूनां). K6 V1 B7, 9 Da3, a4 -धारणे (for -धारणम्). ❀ Cp: जन्तूनां जीवानां प्राणधारणार्थं या ममार्चिः, तां घृतेन वर्धयते इत्यर्थः । ❀ — c) K7 घृतार्चिर्; G2 घृताचीर् (for घृतार्चिर्). K1 माव्यग्रैर्. Dn4 घृताचीह च मव्यग्रैर्; M1, 6, 7 घृतं मदर्चिरव्यग्रैर्. — d) M1, 6, 7 घृतार्चिर्वैदिकैः स्मृतः.

C. 12. 13144
B. 12. 342(2). 66
K. 12. 352. 21

त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति च स्मृताः ।
पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च एष संघात उच्यते ॥ २१
एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ॥ २२
वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
नैघण्टुकपदाख्यातं विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥ २३
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ २४

न चादिं न मध्यं तथा नैव चान्तं
कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च ।
अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः
प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ २५
शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनंजय ।
न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः ॥ २६
एकशृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो दिव्यदर्शनः ।
इमामुद्धृतवान्भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ २७

---

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). — ^{a}) T1 lacuna; T2 त्रयोभि-. B8 (marg.) मानवाः (for धातवः). — ^{b}) K6 B8 Ds2 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मे; B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. चे; Cn ते (for च). ❀ Cs: कर्मजाः मत्संकल्पजाताः इति यावत् । ❀ — ^{c}) K4 वायुं. T G2. 3. 6 M1. 6. 7 पित्तं वायु(G3 °त)श्च श्लेष्मा च. — ^{d}) K1. 2. 4 त्वेष; G2 एतत् (for एष).

22 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5 तु; G2 सं- (for च). — ^{b}) K1. 2. 4 T2 क्षीणश्च (for क्षीणैश्च). B7. 9 Da3. a4 D5. 9 तु (for च). — ^{d}) K7 Da4 त्रिधातु. Ds1 प्रचक्ष्यते. T2 त्रिधश्च माणप्रचक्षते (sic). ❀ Cn: त्रयो धातव उपाधिभूताः सन्ति अस्य इति त्रिधातुः । ❀

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 वृषो (for वृषो). — ^{b}) K1. 2 स्मृतो (for ख्यातो). — ^{c}) K1 नैघंटक-; K4 नैःपुण्यक-; K6 नैघंटव-; K7 D4. 9 नैघंटज-; V1 Dn1. n4 Ds2 D8 निघंटक-; B0 निघंटुक-; B6 नैघंटक-; B8 निघंटक-; Da4 निघुंटुक-; Ds1 निघंटुक-; M1. 5–7 नैखंटव- (for नैघण्टुक-). K1. 2. 4 V1 B8 -पदाख्यानैर्; K6 B0. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. -पदाख्याने (D5 °तैर्) (for °ख्यातं). T1 एवंविदा पदख्यातं; T2 G2. 3. 6 एवं वेदविदा(G2 °प्रदा)ख्यातं. — ^{d}) G3 विदुर् (for विद्धि). K1. 2. 7 D4. 9 वृष इ(K2 य)त्युत; G2 वृषभं ततः (for वृषमुत्तमम्).

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 कपि- (for कपिर्). K7 Da4 T2 G2 M7 वराह- (for °हः). — ^{b}) Da4 lacuna; D7 कर्मश्च. D5 वृषम्. — ^{c}) K2 D4 वृषाकपिः (for °कपिं). ❀ Cv: आ समन्तात्, कं जलं, पाययति । अकं दुःखं पिनष्टीति वा वृषाकपिः । ❀ — ^{d}) D7 T G2. 3. 6 M1. 7 काश्यपो (for क°). — After 24, K7 D4. 9 ins.:

880* नादिमन्तं न चान्तं च कदाचिद्विद्यते सुराः ।

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D5. 7 T2 M7 चादिर् (for चादिं). K1. 2 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 न चांतं कदाचिद्; K4 B7–9 D2. 3 M5 Kumbh. ed. तथा चैव नां(B9 चां)तं (for तथा नैव चान्तं). K7 न चादिर्न च मध्यस्थं न चांतं च कदाचिद्. — ^{b}) K1. 2 D4. 9 M1. 5–7 विदंते (K1. 2 विदंति; M5 वदंते) द्विजा मे; K7 विद्यते द्विजा मे; D7 T1 G2. 3. 6 ज्ञ्य(D7 य-; G2 वि)जानन्द्विजा मे; T2 वृजानं द्विजा मे (for कदाचिद्विदन्ते). V1 द्विजा मे; D5 विधत्ते; Kumbh. ed. विमंते (for विदन्ते). D5 सुरांश्चासुरांश्च; T2 G2 M1. 6. 7 सुराः सासुराश्च; Kumbh. ed. द्विजा मे सुराश्च. — ^{c}) K2 अद्याभ्यो (sic); B8 अनाथो; D7 T G2. 3. 6 °दिर् (for °द्यो). K2 हि मध्यस् (for ह्यमध्यस्). T2 G2 वा (for च). — ^{d}) Da3. a4 प्रभीतो (for प्रगीतो). K1. 2. 4 एको (for ईशो).

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 शुचिनि श्र*णियानि; D5 शुचीनि श्रवणीहंति. — ^{c}) D7 T2 G2 पापं न (G2 तु) (for पापानि). K6. 7 गृह्णामि; Da3. a4 दुष्टानि; M1. 7 कर्माणि. — ^{d}) B8 (marg.) तेनाहं; D8 तथाहं (for ततोऽहं).

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 D4 एकशृंग-. ❀ Cs: एकशृङ्गः, एकदंष्ट्रः । ❀ — ^{b}) B8 Ds1. s2 (before corr.) वाराहो. B0. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cn Kumbh. ed. नंदिवर्धनः (for दिव्यदर्शनः). — ^{c}) K2 उद्धृतया; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. चोद्धृतवान्; T2 उपास्पिहं; G2 उपावहं (for उद्धृतवान्). — ^{d}) D7 T G2. 3. 6 [ऽ]स्मि (for हि). D5 एकशृंगगता ह्यहं.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 2 V1 B8

तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य तु मापनात् ॥ २८
विरिञ्च इति यः प्रोक्तः कपिलज्ञानचिन्तकैः ।
स प्रजापतिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ॥ २९
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः ॥ ३०
हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं विभुः स्मृतः ॥ ३१
एकविंशतिशाखं च ऋग्वेदं मां प्रचक्षते ।
सहस्रशाखं यत्साम ये वै वेदविदो जनाः ।
गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्तेऽपि दुर्लभाः ॥ ३२
षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्युत ।
यस्मिञ्शाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः ॥ ३३
पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम् ।

C. 12. 13258
B. 12. 343[2]. 99
K. 12. 352. 34

(marg. as in text) M1. 5–7 तथैवाहं; Da4 तत्रैवासं (for तथै°). V1 त्रिककुदं (for °दो). ❀ Cn: त्रिककुदः, त्रीणि ककुदानि, उच्चप्रदेशाः स्कन्धपोत्रदंष्ट्रा यस्य ॥ Cs: त्रिककुदः शरीरस्य त्रिषु प्रदेशेषु, मुखस्कन्धकायेषु, श्रेष्ठतरः ॥ Cv: भुजद्वये शिरोमूले च त्रयः ककुदः, चर्मावृतपृष्ठस्थूलावयवाः यस्य स तथोक्तः । ❀ —b) K1. 2 G3 वराहं. Da4 om. रूप. —c) D7 T G2. 3. 6 M5 त्रिककुत्वे(D7 M5 °से)न (for °त्तेन). M1. 7 त्रिकुत्तेन विविख्यातः. —d) K6 B0 समापनात्; K7 Dn4 D8 D4. 7. 9 T G3. 6 M5 प्रमा°; D5 प्रमापतान्; G2 प्रमापणात्; M1. 6. 7 प्रतापनात् (for तु मापनात्).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 1). —a) K7 D5. 9 विरिंचिर्; V1 D4 विरंचि; Dn4 Ds1 विरिंचि (for °च). K4 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. यत्प्रोक्तं; K6 B3 यत्प्रोक्तः; D5 यत्रोक्तः (for यः प्रोक्तः). T2 विरिंचयति यः प्रोक्तः. ❀ Cn: विशेषेण रिणक्ति, तत्त्वानां परिसंख्यानाख्यं प्रविलयं करोतीति विरिञ्चः । ❀ —b) K4 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. कापिलं; K6 कपिलो; B6. 8 D7 T G3. 6 कापिल- (for कपिल-). —d) K1 रेदनात्; K2 V1 B0. 6. 7. 9 D7 T G2. 6 Cnp रेचनात्; K7 D4. 9 लोच°; B8 रेत°; D5 G3 रोच° (for चेत°). K1. 2. 4 सर्वथैव च (for °लोककृत्).

30 G1-om. 30 (cf. v. l. 1). —a) Ds2 -सहायवित्तं (for °वन्तं). —b) K1. 2. 4. 7 D4. 9 धनंजय (for सनातनम्). —c) K1. 2. 4. 7 D4. 9 आचार्यं (for °र्याः). ❀ Cv: कं मोक्षसुखं पिबन्त्यनेनेति कपित्वं ज्ञानं, तेवल [? तेन लः] समानः कपिलः । ❀ —d) K1. 2. 6 Ds2 सांख्य- (for सांख्या). K1. 2. 4 D5 -निश्चयः; D7 -मानसाः (for -निश्चयाः). K7 D4. 9 सांख्यं सांख्यविचक्षणाः.

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 1). —a) T2 -गर्हो (for -गर्भो). Da4 द्युतिते (for द्युतिमान्). —b) Dn1. n4 D2. 8 Cn Kumbh. ed. य एष (by transp.); D8 यः स एष. B0. 7. 9 Da3 G2. 3. 6 M1. 5–7 यच् (for यश्). K1 lacuna; T2 छजनि (sic) (for छन्दसि). K1 lacuna; B0 स्थितः; G2 M1. 5–7 ष्टुतः; G3 स्मृतः (for स्तुतः). K2. 4 एष यः समुदाहृतः; K7 D4. 9 एष छंदसि यः स्तुतः; D5. 7 एष छंदसि संस्तुतः. —c) K2 संपूजिते; K5 B0. 6. 8 (marg.) Da3. a4 संयुज्यते; D8 संपूजितो (for °ज्यते). T1 G3. 6 योगस्थैः पूज्यते नित्यः. —d) K1. 2 चैव (for एव). V1 B8 (marg. as in text) शुचिः; B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn भुवि (for विभुः). ❀ Cn: छन्दसि समष्टिलिङ्गाभिमानी सूत्रात्मा, भुवि चतुर्मुखः । ❀

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 1). —a) K4 -शाखायां; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -साहस्रं (for -शाखं च). K1. 2 एकत्रिंशच्च शाखायास्. —b) K7 मे (for मां). Ds1 प्रचक्ष्यते; D9 प्रव°. K1. 2. 4 तमृग्वेदं वदंति मां. — K1 om. 32cdef. —c) D5 om. (hapl.) from शाखं up to पञ्चा (in 33a). K7 -शाखा (for -शाखं). K7 D4. 9 सामेति; M1. 5–7 सामं च (for यत्साम). —d) D7 T2 G2 साम- (for ये वै). — D7 T G2. 3. 6 om. 32ef. —e) K2 अरण्यके; M1 अरण्यका. M1. 6. 7 धीरा (for विप्रा). —f) K2. 4 V1 B0. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. हि (for ऽपि).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 1). D5 om. up to पञ्चा (cf. v. l. 32). —a) B8 (marg. as in text) शत- (for षट्-). D7 T G2. 3. 6 षट्पंचाशत्तथाष्टौ च. —b) K1. 6 Da3 -विंशतम्; B0 -विंशतिम् (for -त्रिंशतम्). Da4 अत्युत; M6 इत्यपि (for इत्युत). D5 सप्तत्रिंशतमुच्यते; D7 T G2. 3. 6 सप्तत्रिंशत्तथैव च; M1. 7 °त्रिदशमित्यपि. —c) K1. 2 या वै; Ds2 तस्मिन् (for य°). K1 D5 M1. 6. 7 यजुर्वेदः. —d) K6 D5 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 आध्वर्यवः. V1 B0. 6 (marg. as in text) स्तुतः (for स्मृतः). K1. 2 सोहमध्वर्युभिः स्मृतः (sic).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 1). —a) D7 T1 [illegible]

C. 12. 13256
B. 12. 343[2].100
K. 12. 352. 34

कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ ३४
शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः ।
स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान्विद्धि मत्कृतान् ॥ ३५
यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् ।
सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ३६
रामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ।
बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमः क्रमपारगः ॥ ३७
नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ।
क्रमं प्रणीय शिक्षां च प्रणयित्वा स गालवः ॥ ३८
कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ।
जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ॥ ३९
पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।

वर्णं. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da8. a4 पंचकल्पं त्वथर्वाणं. ❀ Cp: पञ्चकल्पम् — नक्षत्रकल्पं, वैतानकल्पं, संहिताकल्पं, आङ्गिरसकल्पं, शान्तिकल्पम् । ❀ — b) D8 कल्पाभिः (for कृत्याभिः). K1. 4 Da4 Ds1 D2. 4. 9 -बृंहितं; D7 T1 G3. 6 -जृंभितं; G2 -जृंभिणं (for -बृंहितम्). — c) K1 कल्पयंत (for °यन्ति). K1 ह; K2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 9 [ह्]ह; M1. 6. 7 च (for हि). M1. 7 विप्र. — G2 om. 34d. — d) K1. 2 B9 आथर्वाण-; K6 B7 T आथ(T1 °थ)र्वण-; D8. 7 G3. 6 M5 अथर्वण-; M1. 7 °र्वाद- (for °र्वाण-). K7 D4. 9 वेत्तारोथर्वणस्तथा.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 1). — a) K1 -भेदश्च. — b) G2 विद्याः (for याश्च). K2 शाखाः सु-; K7 D4. 9 वेदेषु. Bo गीयते (for गीतयः). — c) K1. 2. 4 सुर-; G3 स्वर्ण- (for स्वर-). K1. 2. 4 -समुच्चारान् (for °चाराः).

36 G1 om. up to मेवोत्त (cf. v. l. 1). — a) M1. 5–7 यस् (for यत्). K6 यत्र द्वयः शिरः पार्थ (sic). — b) D7 सरूपेति; M1. 6. 7 समुद्रेति (for °देति). K6 वरप्रदः; Dn4 °प्रदे; D5 °प्रद. — c) Da3. a4 भाग- (for भागे). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पदक्रम- (M1. 6 °कर्म-) (for क्रमाक्षर-).

37 a) Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: वामदेवादिष्टेन ध्यानमार्गेण) वामादेशित-; Ds2 T2 राम° (for रामा°). K7 -मार्गेन. K1. 2 रामादिगीतमात्रेण; K4 रामाद्गि गीतमार्गेण. ❀ C8: रामादेशितमार्गेण, जामदग्न्योपदिष्टहयग्रीवाराधनप्रकारेण । ❀ — b) D4 T1 G3. 6 महात्मनः; M1 °त्मनां (for °त्मना). — c) K1. 7 D4. 9 M1. 6. 7 पंचालेन. — d) K2 D7 भूताः; G2 भूतः (for भूतात्). Dn1 सनातनः; D5 °तनान्. — e) K2 बाभ्रव्य-; D4 बभ्राव्य-; D7 T G1–3. 6 बाहुल्य- (G1 °ल्य-); M1. 7 बहुव्य-; M6 बाहुव्य- (for बाभ्रव्य-). D4 reads from स बभौ up to प्रणयित्वा (in 38d) twice. — f) K1 प्रथमाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 Kumbh. ed. प्रथमं; T1 G3. 6 M1. 6. 7 °म- (for °मः). M1. 7 -पारगं.

38 For the repetition in D4, cf. v. l. 37. — a) K1. 4 प्राप्ता; K2 प्राह्वा; M6 लब्धं (for लब्ध्वा). T2 नारायणा वरा लब्ध्वा (sic); M1. 7 °यणाध्वरं लब्धं. — c) D4 (both times) क्रमे (for क्रमं). K1. 2 प्राणीय; G1 प्रणय- (for प्रणीय). K1 शिखा; K2 शिखां; K4 शिक्षा; T1 G6 शीक्षां. — d) K1. 2 D5. 7 क्रमयित्वा (for प्रण°). B8 (marg.) [आ]शु (for स). K1. 2 स्व(K2 सु)बालकः; K6 B9 Da4 M5 तु (M5 सु-) गालवः; B6 ह्यगा°; T G1–3. 6 स बाहुलः (T2 G2 °लं; G1 °वः); M1. 6. 7 सुखावहः (for स गालवः).

39 a) K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) Da4 D7 T G1. 3. 6 M5 Kumbh. ed. पुंडरीको; K7 D5. 9 कांड° (for कण्ड°). D2 महाराजा; G2 बृहद्ब्राह्मुर् (for ऽथ राजा च). — c) Da4 M5 जाति-; D5 योगी-; D7 T1 G2. 3. 6 जनी-; T2 G1 जनि- (for जाती-). K2 स्मृत्वा (for दुःखं). — d) K2 योगं; D2 चैव; D7 स वै (for the first स्मृत्वा). D7 मृत्वा (for स्मृत्वा). — e) Da3 G1 सत्व-; Dn4 सम- (for सप्त-). G2 मुख्यत्वं (for °त्वाद्). — f) K7 D4. 7. 9 T2 G1. 2 योगिनां; T1 G3. 6 योगिनः (for योगानां). V1 संविदं; D7 T G1–3. 6 स्व(T1 G3. 6 स्वं)पदं (for संपदं). V1 B8 D2 T1 G6 M1. 5–7 गताः; B7 पुनः; D5 गतां (for गतः).

40 a) K7 D4. 9 पुराण (for पुराहम्). K2 D7 आत्मजं; T2 °नः (for °जः). T1 G3. 6 पुरा धर्मात्मजः पार्थः. — b) K1. 2 कथितः; T2 पतितः; G2 प्रसूतः (for प्रथितः). Ds1 D5 करणांतरे (for का°). — 40cd is partly damaged in B6. — c) Dn1 क्रम- (for कुरु-). — d) K6 धर्मतः; T2 G1. 2 M7 धर्मज- (for °जः).

धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ॥ ४०
नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम् ।
धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने ॥ ४१
तत्कालसमयं चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ ४२
ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
ससर्ज शूलं क्रोधेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ४३
तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम् ।
आवयोः सहसागच्छद्बदर्याश्रममन्तिकात् ।
वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ॥ ४४
ततः स्वतेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह ।
बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् ॥ ४५
तच्च शूलं विनिर्धूतं हुंकारेण महात्मना ।
जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतम् ॥ ४६
अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ ।
तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना ।
नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता ॥ ४७
अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां जगृहे नरः ।
मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत्परशुर्महान् ॥ ४८
क्षिप्तश्च सहसा रुद्रे खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।

C. 12. 13275
B. 12. 343(2). 11
K. 12. 352. 50

---

41 a) D5 पूर्वे (for पूर्वं). — b) K1 B7 अव्ययः; V1 B8 (marg. as in text) D5 T G1–3. 6 M1. 5–7 उत्तमं (for अव्ययम्). — c) K1. 2. 4 T1 G3. 6 धर्मयान-; K7 D4. 5. 9 °याने; B1. 9 °पारं (for °यानं). K2 -समारूढौ; G2 M1 समारूढः (M1 °ढं).

42 a) G2 तत्कालं (for तत्काल-). K1. 2. 4. 7 V1 B0. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -समये; G1 °यज्ञ (for °यं). K1. 2 चापि (for चैव). — d) Da4 भारतः. D5 दक्षा रुद्रश्च भारत (sic).

43 For the incident, cf. B. 12. 285[4]. 21. B6 damaged. — a) K1. 2. 7 V1 B0. 7. 9 D4. 9 दधीच-; D7 T2 G1–3 M1. 6. 7 स देवी-; T1 G6 स्वदेवी- (for दधीचि-). — b) K1. 2 रुद्रो (for दक्ष-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपाद्रवत् (for अपाहरत्). — c) Da4 बलं (for शूलं). B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. कोपेन (for क्रोधेन). — d) K1. 2. 4 प्राज्वलद्वै (K4 °न्वै); K7 D4. 9 प्रज्वलन्वै (for °लन्तं).

44 a) K7 बहुलं (for तच्छूलं). — d) T2 G1 बदराश्रमम् (for °र्याश्रमम्). D5 अंतिकं. K1. 2 समीपं बदराश्रमं; D7 बदरांतिकमंतिकात्. — e) M1. 6. 7 महता पार्थ वेगेन. — f) Dn1 [अ]पतन्; Ds2 यतन्; D5 यतो (for पतन्).

45 T1 om. 45ab. — a) K1 तु; K2 ते; K4 V1 B6 Dn1 D7 T2 G1–3. 6 तत्-; Kumbh. ed. तस्य (for स्व-). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 G3. 6 हि; K6 D7 T2 G1 च; B6 damaged; G2 तु (for ह). — 45cd is damaged in B6. — c) D5 भुजवर्णश्च; G2 मंजुवर्णास्; M1 मुंछ° (for मुञ्ज°). K1. 2. 6 V1 B9 Da3. a4 D4. 5. 9 G3 च (for तु). — d) D7 मुंच-; G2 मंजु-; M1 मुंछ- (for मुञ्ज-).

46 46ab is partly damaged in B6. — a) Dn4 तं च; G2 तस्य (for तच्च). T1 G3. 6 transp च and शूलं. K7 D4. 9 विनि(K7 °निः)क्षिप्तं (for विनिर्धूतं). — Dn4 om. (hapl.) 46b–47c. — b) G2 महात्मनः. — c) K6 जगाम शंकरं वीरं; D7 T2 °म शंकराकारं; G1 °म शांकरं कंठं. — d) D4 om. from समा up to यणः स (in 47c). K1. 2. 4 B3. 9 D5. 7 -समाहितं (for °हतम्).

47 Dn4 om. 47abc; D4 om. up to यणः स (for both, cf. v. l. 46). — a) V1 उपधावत् (for उपा°). — b) K1. 2. 4. 6 D9 G2 तपसायुतौ; D5 तमसायुतः (for तपसान्वितौ). — c) D9 T2 एतं (for एनं). K7 Da4 D9 समुद्भूतं (for °द्धूतं). ❀ Cn: समुद्धूतं, उड्डीयागतम् । ❀ — d) T2 रणे (for कण्ठे). — Da4 om. 47ef. — f) D7 T2 G2 ततो मे; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 ततोस्य (for तेनास्य). K7 D9 सितिकंठता.

48 a) K1. 2 धर्म- (for रुद्र-). M1. 7 -विनाशार्थम् (for -विघातार्थम्). — V1 reads 48b–50d on marg. — b) K1. 2. 4 इषीकं (for इषीकां). D7 T G2. 3. 6 ततः (for नरः). K6 इषीकामुद्दहन्नरः; B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. इषीकां नर उद्धरन्. — c) T2 मंत्राश्च. K1. 2 संनियुज्यैव; K7 V1 Ds2 D4. 5. 9 संनि(Ds2 D4 °यु)योज्याशु; Da4 G1 संयुजो(G1 °ये)जाशु. — d) D4 om. from सोऽभवत् up to परशु (in 49d). K7 D5. 9 सा (for सो).

49 D4 om. up to परशु (cf. v. l. 48). K7 om.

C. 12. 13276
B. 12. 343[2]. 116
K. 12. 352. 51

ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ॥ ४९

अर्जुन उवाच ।

अस्मिन्युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यमथने तदा ।
जयं कः प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन ॥ ५०

श्रीभगवानुवाच ।

तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ।
उद्विग्नाः सहसा कृत्स्ना लोकाः सर्वेऽभवंस्तदा ॥ ५१
नागृह्णात्पावकः शुभ्रं मखेषु सुहुतं हविः ।
वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ५२
देवान्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा ।
वसुधा संचकम्पेऽथ नभश्च विपफाल ह ॥ ५३
निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्च्युतः ।
अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत ॥ ५४
तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।

---

49. V1 reads 49 on marg. — ^{a}) G2 क्षपंश्च (for क्षिप्तश्च). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तेन; D5 G2 रुद्रः (for रुद्रे). — ^{b}) K1. 4 खंडनां; K2 खंडानां (for खण्डनं). B6 तथा (for तदा). — ^{c}) G1 ततोयं. — After 49, B8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* B8 नारायणीयं. — *Adhy. no.:* B8 271].

On the other hand, Kumbh. ed. ins. after 49:

881* रुद्रस्य भागं प्रददुर्भागमुच्छेषणं पुनः ।
श्रुतिरप्यत्र भवति वेदैरुक्तस्तथा पुनः ।
उच्छेषणभागो वै रुद्रस्तस्योच्छेषणेन होतव्यमिति सर्वे गव्यरूपेण तदा ॥

50 G2 om. 50^{a}–67^{b}. V1 reads 50 on marg. D7 T2 पार्थ (for अर्जुन). After the ref., M5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* M5 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name:* M5 नारायणीये नामगौणात्मकथनं. — *Adhy. no.:* M5 199].

— ^{a}) V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 T G3. 6 M7 तस्मिन् (for अ°). Da3. a4 मुहूर्ते (for युद्धे तु). — ^{b}) Dn1. n4 D5 Kumbh. ed. ·शमने; D7 ·मधने (for ·मथने). — ^{c}) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. को जयं (by transp.); B8 कं जयं. K7 D4. 9 देवस्; B8 (marg. as in text) G8 M1. 6. 7 वीरस्; D5. 7 देव; T G1. 6 वीर (for तत्र). — ^{d}) K7 V1 B8 D4. 7. 9 तन्मे शंस; D5 तन्मे संश; T2 शंस तन्मे (for शंसैतन्मे).

51 G2 om. 51 (cf. v. l. 50). M6 om. the ref. — ^{a}) M6 lacuna for तयोः संलग्नयो. D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. संरब्धयोर् (for संलग्नयोर्). K6 मध्ये; M5 वीर (for युद्धे). — ^{b}) K1. 2. 4. 7 V1 D4. 5. 9 विष्णुशंकरयोस्तदा (V1 °था). — ^{c}) K1. 2. 4 पार्थ; D8 कृच्छ्राः; M5 कृत्स्नो (for कृत्स्ना). — ^{d}) K6. 7 B8 Da3. a4 Dn4 सर्वलोकास्; V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds D2–5. 8. 9 Kumbh. ed. सर्वे लोकास् (by transp.); M5 कृत्स्नाः सर्वे. K1 M1 सर्वे भवांस्; K2 सर्वेभयंस् (for सर्वेऽभवंस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. तदाभवन् (by transp.). T1 G3. 6 लोकाः समभवंस्तदा.

52 G2 om. 52 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K6. 7 Ds1 नागृह्णात; D7 °ह्णत्. G8 पावकाः (for °कः). V1 तत्र (for शुभ्रं). — ^{b}) Dn1 Kumbh. ed. मुखेषु (for म°). K1. 2. 4 [आ]श्रावितं; D5 सुहुतो (for °तं). — ^{c}) K7 D4. 5. 9 transp. वेदा and न. K7 D4. 9 ·भासंते; T2 ·भांत स्म (for ·भान्ति स्म). — ^{d}) K6 स्वार्षाणां (for ऋषीणां).

53 G2 om. 53 (cf. v. l. 50). B8 om. 53^{ab}. — ^{a}) T2 आगस् (for रजस्). — ^{b}) D5 स मां विविशुस् (sic). G3 तथा (for तदा). — ^{c}) K1 वसुखा (sic) (for वसुधा). K1. 2. 7 V1 Bo. 8 (marg. as in text) Ds2 (before corr.) D4. 9 प्रचकंपे; Ds2 (by corr.) D7 T2 G1 सा च°; D5 च प्र° (for संच°). V1 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 च (for ऽथ). — ^{d}) T1 G3. 6 M1. 6. 7 चापि (for च वि·). K1. 2. 4 विचचाल; V1 Bo विफला न; Ds1 विफफाल (for विप°). Ds2 नभसश्च फफाल ह; T2 विश्वविह्वलतां गतः.

54 G2 om. 54 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1 Ds D4. 5. 9 निष्प्रभानि. — ^{b}) Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Kumbh. ed. आसन· (for °नात्). — ^{c}) K1 गुरुः शोषं; K2. 4 T1 G3. 6 अगुः शोषं; K7 D4. 5. 9 गताः शो(D5 क्षो)षं; V1 अगः शोषं; D7 T2 व्यगाच्छोषं (for अ°). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 T1 G1. 3. 6 समुद्राश्च. — ^{d}) K1 व्यशीर्यते; K2 विशीर्यंत.

55 G2 om. 55 (cf. v. l. 50). — ^{a}) B8 Ds2

ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ।
आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ ५५
साञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् ।
न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ ५६
यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् ।
कूटस्थं कर्तृनिर्द्वंद्वमकर्तेति च यं विदुः ॥ ५७
व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शिवा ।
नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ ॥ ५८
तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ ।
अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥ ५९
मया च सार्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु माचिरम् ॥ ६०
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ।
शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं हरिम् ॥ ६१
ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ॥ ६२
ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ।

C. 12. 13292
B. 12. 343 [2]. 132
K. 12. 352. 66

अस्मिन् (for त°). K6 Ds2 D5 एव (for एवं). K7 समुत्पन्नैर् (for °न्नै). —b) K7 निमित्तैः. D5 पांडवर्षभ. —c) K2 ऋते; K7 व्रतो (for वृतो). —e) K1.2 [अ]थ तं; V1 B0.7 D5 [अ]शुभं; D7 T G1.3.6 M5 च तं (for [आ]शु तं). —f) D5 अवर्तते; M1.7 °र्धत (for °र्तत).

56 G2 om. 56 (cf. v. l. 50). —a) K6 V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8.9 M5 Kumbh. ed. सोंजलि-; K7 सोंजलिः; Da3 D7 T1 G3.6 सांजलिः; M1.6.7 प्रांजलिः (for साञ्जलि-). D5 -प्रगृह्य (for -प्रग्रहो). —b) Dn4 निरुक्तगाः; G1 °त्तमः. —c) D5 रुद्रो. —d) K1.2.4 लोकानां शिवमस्तु वै. —e) D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. त्यज (for न्यस्य). D8 D4 विश्वेशो; D5 °शं (for °श). —f) D4.9 लोकानां (for जगतो).

57 G2 om. 57 (cf. v. l. 50). —a) K6 सदक्षयम् (for यदक्षरम्). —b) K6 B6–9 Da3.a4 भारत (for भावनम्). —c) D5.7 कूटस्थ- (for °स्थं). D7 -कल्पं (for कर्तृ-).

58 G2 om. 58 (cf. v. l. 50). —a) K1 V1 B8 D7 T G3.6 व्यक्तिभावं; K2 D8 व्यक्तिभाग-; K4 व्यक्तभाग-; G1 व्यक्तीभावं; M1.5.6 व्यक्तभावं (for व्यक्तिभाव-). K2.4 G3 [अ]पि (for [अ]स्य). M7 व्यक्तभावागतस्यास्य. —b) K1.2.4 चैका; D5 एक- (for एका). K7 D4.9 अयं (for इयं). K1 शिव; K6 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Kumbh. ed. शुभा; K7 D4.9 शिवः; T2 शिवं (for शिवा). —d) K2 D4 M7 जातो.

59 G2 om. 59 (cf. v. l. 50). —a) K1.2.4.7 D4.5.9 तेजसा (for महता). K1.4 Da4 युक्तो. —b) K1.2.4 V1 D5 सनातनौ; K6 महाबलौ; G1 (before corr.) °तपौ (for °व्रतौ). —c) K1.2 ह्यस्य; K4 यस्य (for तस्य). —d) K1.4 यस्मिंश्चित्; Dn1 Ds1 Kumbh. ed. कुतश्चित् (for कस्मिं°). —e) M1 [अ]क्रोधजस्. B8 (marg.) तस्य (for तात). —f) K6 B0 Da4 D5.7 T2 G1 पूर्वे (for पूर्व-). K2 -मार्गे (for -सर्गे). K1.2.4 सनातने; B0 Da3.a4 D5.7 T G3.6 °तन (for °तनः).

60 G2 om. 60 (cf. v. l. 50). —a) D4.5.9 transp. च and सार्धं. K1.2.4 विबुध (K1 °धैर्); K7 Da3 Dn1.n4 D2.4.8.9 M1.6.7 Kumbh. ed. वरद (for °दं). —b) K1.2.4 वरदै(K1 °द)श् (for विबुधैश्). D4.9 G1 सहर्षिभिः (for म°). — K7 om. 60c–63b. —c) D4.9 प्रसादवांस्तु (for °याशु). —d) K1 भवत; K4 भवितु (sic). M1.5–7 शंकर (for माचिरम्).

61 K7 G2 om. 61 (cf. v. l. 60, 50). Before 61, B6.8 ins. भगवानुवाच. —a) B6 damaged. K1.2.4 च (for तु). K1 उक्तस्य (for °स्तु). —b) K1 D3.7 उत्सृजत्; D4.9 अत्यजत् (for उत्सृजन्). —c) K1.2.4 Da3 D3.5.9 तदा; T1 G3.6 भवो (for ततो). —d) G1 प्रभुः. — V1 reads 61e–65b on marg. —e) D4.5.9 स (for च). —f) K1 वरदे. K6 B8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्रभुं; B0.6.7.9 Da3.a4 विभुं; M1.5–7 हरः (for हरिम्).

62 K7 G2 om. 62 (cf. v. l. 60, 50). V1 reads 62 on marg. —b) D9 यतेंद्रियः. —c) K1.2.4 तात (for तत्र).

उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ॥ ६३
यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किंचिन्मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ६४
अद्य प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्कोऽयं भवत्वयम् ।
मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ ६५
एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा ।
सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ।
तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः ॥ ६६
एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ।
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ।
ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते ॥ ६७
एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुंधराम् ।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय गोलोकं च सनातनम् ।
मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवाञ्जयम् ॥ ६८
यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते ।
तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ॥ ६९
कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ।
निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि वै रिपून् ॥ ७०

---

63 G2 om. 63 (cf. v. l. 50). K7 om. 63^{ab} (cf. v. l. 60). 63^{abe} is partly damaged in B6. V1 reads 63 on marg. — ^{ab}) K1.2.4 transp. ब्रह्मणा and विबुधैश्. Ds1 ब्रह्मणाद्य; D5 ब्राह्मणैश्. M7 चैवं (for चैव). B8 (marg. as in text) चापि; M5 चाभि- (for च सु-). D7 T G1.3.6 M1.6.7 त्रिदशैश्चैव (M1.6.7 °श्चाभि-) पूजितः. — ^{c}) M1.6.7 ईशानान् (for °नम्). — ^{d}) K6 ईशस्य (for ईशः स). K1.2.4 D7 T G1.3.6 सर्वगतो (for स जगतो). Da4 गुरुः (for हरिः). M1.6.7 देवः सर्वगतो हरिः.

64 64^{ab} = (var.) 12. 328. 23^{cd}. G2 om. 64 (cf. v. l. 50). V1 reads 64 on marg. Before 64, B8 ins. हरिरुवाच. — ^{a}) B7 damaged. D9 त्वा (for त्वां). — ^{b}) Dn4 मा गम (for मामनु). T2 यस्त्वामनुगमामनु. — D7 T G1.3.6 om. 64^{cd}. — ^{c}) Ds2 कंचिन् (for किं°). — ^{d}) K1.2.4 D5 ईदृशी; K7 अव्ययः (for अन्यथा). M5 मा ते भूदन्यथा मतिः.

65 Dn4 G2 om. 65 (for G2, cf. v. l. 50). V1 reads 65^{ab} on marg. — ^{a}) G1 श्रीवत्सं (for श्रीवत्सः). — ^{b}) B7 damaged. G1 गह्यकस्ते (sic) (for शूलाङ्कोऽयं). K1.2.4 भवेदिति (for भवत्वयम्). — ^{c}) M7 वाण्यंकितश् (for पाण्यङ्कितश्). K1 समप्राण्यंकितस्वेपि. — ^{d}) B6 damaged. D7 श्रीवत्सस् (for श्रीकण्ठस्). Da4 भविष्यति.

66 G2 om. 66 (cf. v. l. 50). 66^{abe} is damaged in B6. Before 66, K6 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. ins. श्रीभगवानुवाच. — ^{a}) K4.7 एव (for एवं). — ^{b}) K1.2 परस्परं (for °स्पर-). G3 -कृतस् (for -कृतं). — ^{c}) B0 सांख्यं; D5 प्रीतिश् (for सख्यं). K1.2.7 D4.9 प्रीतिं चै(K2 दे)वातुलां कृत्वा. — ^{d}) K1.2.4.6 G1 सह तावृषी; D5 सहितां वृषी. — ^{f}) K7 D9 विसर्ज्य; D5 विसर्ग्यंस् (for विसृज्य). K1.2 [अ]थ; D7 T G1.3.6 M1.6 तु (for त्रि-).

67 G2 om. 67^{ab} (cf. v. l. 50). — ^{a}) Da4 य एतत् (for एष ते). D5 कथितं (for °तः). — ^{b}) M1.7 घृते (for मृधे). — ^{c}) K7 D4.9 मुख्यानि (for गुह्यानि). — ^{d}) D9 कथितानि; M1.5.6 निमित्तानि (for निरुक्तानि). — ^{f}) K1 तानि (for यानि). K2 संकथितानि; G1 संकीर्तनानि (for °र्तितानि). G2 वै (for ते). M1.5-7 ता(M5.6 या)नि संकल्पितानि मे.

68 ^{a}) K4 रूपं (for रूपैश्). — ^{b}) M1.7 चरिष्यामि (for चरामीह). — ^{c}) K2 ब्रह्मं लोकं; D5 ब्रह्मलोकश्. D7 T2 G2 स्वर्लोकं ब्रह्मलोकं च. — ^{d}) D5 गोलोकश्; G2 भूलोकं; M7 नो लोकं. — ^{e}) K2 रक्षतो; D4 रक्षिता. — ^{f}) B0 भयं; B9 जयः.

69 ^{a}) T1 G3.6 देवोग्रतो (for ते सोऽग्रतो). K1.2.4 D4.9 यातो; K7 D5 जातो (for याति). — ^{b}) G2 उपस्थितः. — ^{c}) D7 T2 G2 transp. विद्धि and रुद्रं. — ^{d}) K6 देवदत्तं (for °देवं). G2 पिनाकिनं (for कपर्दिनम्).

70 ^{a}) D7 T2 G1-3.6 [अ]भिहितः (for कथितः). — ^{b}) K1.2.4.7 V1 B8 D4.5.9 क्रोधजो वै; T G3.6 °जेन (for क्रोधजेति). K2 तथा (for तव). — ^{c}) K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.7.8 T2 निहतास् (for °तांस्). K7 B8 D4.7.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 पूर्वं त्वं (for वै पूर्वं). — ^{d}) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. यान् (for वै).

71 ^{a}) D5 T1 च; G3.6 त्वं (for तं). D7 T2 G1.2 अमेयात्मप्रभावं त्वं (G2 °वस्त्वं). — ^{b}) D5 om.

अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् । नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥]

[३३१]

जनमेजय उवाच ।
ब्रह्मन्सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १
इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ २
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ ३
समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमनुत्तमम् ।

C. 12. 13317
B. 12. 344[3]. 13
K. 12. 353. 12

देव॰ — c) D5 नमस्ते; D7 G2 भजस्व; T2 lacuna (for नमस्व). V1 B9 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 नित्यं (for देवं). — d) K6 B6. 9 Da3 G2 परम्; T1 G3. 6 प्रभुम् (for हरम्). K6 B8 (marg.). 9 Dn1 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. अक्षयं; K7 Dn4 D4. 5. 9 अक्षरं (for अव्ययम्). — After 71, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-5. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

882* यः स ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
तस्य प्रभावमेवाग्र्यं यच्छ्रुतं ते धनंजय ।

[(L. 1) V1 Bo. 8 Dn4 Ds1 D2. 8 यस्य; Da4 Dn1 Ds2 D3 Kumbh. ed. यश्च; D5 यः सा (for यः स). B6 D5 कथितं (for °तः). K4 Dn4 Ds D9 पूर्वः; D5 सर्वे (for पूर्वं). K1. 2. 4 क्रोधजो वै (for क्रोधजेति). —(L. 2) K7 D4. 9 तस्मै; Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 D2 तस्मिन् (for तस्य). K6 V1 B6 (orig.). 7-9 Da3. a4 D8 Kumbh. ed. प्रभाव (for °वम्). K6 V1 B9 Da3. a4 एवायं; K7 D4. 9 एकाग्रं; Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D3. 3. 5. 8 Kumbh. ed. एवाग्रे (for °ग्र्यं). K1 यः (for यत्). B6 (marg.). 8 Ds2 D8 मे; D5 lacuna (for ते). D5 om. धनंजय.]

Colophon om. in Ds1 D5. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent —*Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-4. 8. 9 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 8 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयं; D7 T2 नारायणीये नामनिर्वचनं; T1 G6 नारायणीये श्री(G6 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे नामसंकीर्तनं विष्णुरुद्रयुद्धं; G2 नामनिर्वचनं; M5 रुद्रनारायणयुद्धकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 68; B7 Dn4 166; B8 268; Dn1 G1 168; Ds2 T1 G6 169; D8 163; T2 182; G2 198; G3 170; M1. 6. 7 165; M5 200. —*Śloka no.*: Dn1. n4 141; D8 41.

331

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 D5 T2 om. the ref. K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1-3. 6 editions शौनक उवाच (for जनमेजय उ°). — a) D5 om. (with ref.) from ब्रह्मन् up to यच्छ्रु in (1c). Editions सौते (for ब्रह्मन्). K1 माख्यातं (for °नं). — c) V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यच्छ्रुत्वेमे (T1 G3. 6 °त्वैते) मुनिगणाः (V1 M1. 5-7 °वराः). — d) V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 परं विस्मयमागताः. — After 1, K1. 2. 4. 6 V1 (after 6) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 editions ins. a passage given in App. I (No. 32).

2 a) Da4 D2 -सहस्राणि; D4 -सहस्रं हि; M5 -सहस्राख्यं (for °द्धि). — b) G3 भारताख्यान- (for °ख्यान-). Da4 D9 -विस्तरान् (for °रात्). — c) K7 V1 Bo. 6-8 Dn1 Ds1 D2-5. 8. 9 T1 G1 editions आमंथ्य; D7 आमंथ्य; G3 आविध्य; M1. 7 आमथ्यम् (for आमथ्य). K1 मतिसक्तेन; D7 मतिमंथेन; M1. 7 बुद्धिमंथेन (for मतिमन्थेन).

3 D7 T1 om. (hapl.) 3a-4b. — a) D9 तथा (for यथा). — b) K1. 2 चंदनं मलयादिव; Bo गिरीणां मलयं यथा; T2 G1-3. 6 चंदनं मलयाद्यथा. — V1 reads 3cd on marg. — c) Da4 देवेभ्य (for वेदेभ्य).

अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् । नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥]

[३३१]

जनमेजय उवाच ।
ब्रह्मन्सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १
इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ २
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ ३
समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमनुत्तमम् ।

C. 12. 13317
B. 12. 344(3). 12
K. 12. 353. 12

देव. —c) D5 नमस्ते; D7 G2 भजस्व; T2 lacuna (for नमस्व). V1 B9 D7 T G1-3.6 M1.5-7 नित्यं (for देवं). —d) K6 B6.9 Da3 G2 परम्; T1 G3.6 प्रभुम् (for हरम्). K6 B8 (marg.).9 Dn1 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. अक्षयं; K7 Dn4 D4.5.9 अक्षरं (for अव्ययम्). — After 71, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2-5.8.9 Kumbh. ed. ins.:

882* यः स ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
तस्य प्रभावमेवाग्र्यं यच्छ्रुतं ते धनंजय ।

[(L. 1) V1 Bo.3 Dn4 Ds1 D2.3 यस्य; Da4 Dn1 Ds2 D8 Kumbh. ed. यश्च; D5 यः सा (for यः स). B6 D5 कथितं (for °तः). K4 Dn4 Ds D9 पूर्वः; D5 सर्वं (for पूर्वं). K1.2.4 क्रोधजो वै (for क्रोधजेति). —(L. 2) K7 D4.9 तस्मै; Bo.6 (marg.) Dn1.n4 D2 तस्मिन् (for तस्य). K6 V1 B6 (orig.).7-9 Da3.a4 D8 Kumbh. ed. प्रभाव (for °वम्). K6 V1 B9 Da3.a4 एवार्यं; K7 D4.9 एकाग्रं; Bo.6-8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. एवाग्रे (for °ग्र्यं). K1 यः (for यत्). B6 (marg.).8 Ds2 D8 मे; D5 lacuna (for ते). D5 om. धनंजय.]

Colophon om. in Ds1 D5. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent —*Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2-4.8.9 T1 G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D2.3.8 नारायणीयं; K7 D4.9 नरनारायणीयं; D7 T2 नारायणीये नामनिर्वचनं; T1 G6 नारायणीये श्री(G6 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे नामसंकीर्तनं विष्णुरुद्रयुद्धं; G2 नामनिर्वचनं; M5 रुद्रनारायणयुद्धकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K8 68; B7 Dn4 166; B8 268; Dn1 G1 168; Ds2 T1 G6 169; D8 163; T2 182; G2 198; G3 170; M1.6.7 165; M5 200. —*Śloka no.*: Dn1.n4 141; D8 41.

331

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 D5 T2 om. the ref. K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G1-3.6 editions शौनक उवाच (for जनमेजय उ°). —a) D5 om. (with ref.) from ब्रह्मन् up to यच्छ्रु in (1c). Editions सौते (for ब्रह्मन्). K1 आख्यातं (for °नं). —c) V1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 यच्छ्रुत्वेमे (T1 G3.6 °त्वैते) मुनिगणाः (V1 M1.5-7 °वराः). —d) V1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 परं विस्मयमागताः. — After 1, K1.2.4.6 V1 (after 6) Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 editions ins. a passage given in App. I (No. 32).

2 a) Da4 D2 -सहस्राणि; D4 -सहस्रं हि; M5 -सहस्राख्यं (for °द्धि). —b) G3 भारताख्यान- (for °ख्यान-). Da4 D9 -विस्तरान् (for °रात्). —c) K7 V1 Bo.6-8 Dn1 Ds1 D2-5.8.9 T1 G1 editions आमंथ्य; D7 आमंध्य; G3 आविध्य; M1.7 आमथ्यम् (for आमथ्य). K1 मतिसक्तेन; D7 मतिमंथेन; M1.7 इति मंथेन (for मतिमन्थेन).

3 D7 T1 om. (hapl.) 3a-4b. —a) D9 तथा (for यथा). —b) K1.2 चंदनं मलयादिव; Bo गिरीणां मलयं यथा; T2 G1-3.6 चंदनं मलयाद्यथा. — V1 reads 3cd on marg. —c) Da4 देवेभ्य (for वेदेभ्य).

C. 12. 12317
B. 12. 344 (3). 14
K. 12. 353. 13

तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयम् ॥ ४
स हीशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः ।
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥ ५
यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ।
ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किंचिच्चराचरम् ।
न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥ ६
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं चापि नारायणकथा यथा ॥ ७
सर्वथा पाविताः स्मेह श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीम् ॥ ८
न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मे धनंजयः ।
वासुदेवसहायो यः प्राप्तवाञ्जयमुत्तमम् ॥ ९
न चास्य किंचिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यस्यासीत्साह्यकृत्सखा ॥ १०

— ^{d}) K1. 2 समुद्रेभ्यो; Da4 D5 G1-3. 6 ओषधीभ्यो (for ओषधिभ्यो). B6 damaged; G3 यथामृतं (by transp.). D4 ओषधियो मतं यथा (sic).

4 D7 T1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) Da4 समुद्भूतम्. K1. 2. 4. 7 B8 D4. 9 त(K2 य)था भारतसंश्लिष्टं (K4 °शिष्ट-); M1. 5-7 तथा समुद्धृतमिदं. — ^{b}) K2 यथा (for कथा-). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. इदं तथा (for अनुत्तमम्). — ^{c}) Da4 तपोनिधेस्. B0 महाभाग; D7 त्वया चोक्तं; T G1. 3. 6 M1. 5-7 त्वयेहोक्तं; G2 त्वयं भोक्ता (for त्वयोक्तं हि). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 5. 9 त्वयोद्धृतं (K1 °ध्यतं; K2 त्वयोद्धृत्तं; D5 °दितं) मतिमता. — ^{d}) D7 T G1-3. 6 -समाश्रयं (for -कथा°).

5 K7 D4. 5. 9 om. 5^{ab}. K1. 2. 4 V1 (marg.) D7 T G1-3. 6 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) K1. 2. 4 महेशो; K6 महीशो; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 editions स ईशो; D7 न हीशो; T2 समीशो (for स हीशो). — ^{b}) K1. 2. 4 सर्वभूतादिरव्ययः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °तवरप्रदः (G2 °दं). — ^{c}) K1. 2. 4 विद्धि (for अहो). V1 G1 नारायणस्. V1 देवो (for तेजो). — ^{d}) K6 Da4 दुर्धर्षं; K7 T2 दुर्दर्शं; V1 G1 दुर्दर्शो; Da3 Dn4 दुर्द्धर्षं; D4 दुर्दश्यं (for दुर्दर्शं). D8 नृप- (for द्विज-).

6 ^{a}) K1. 2 V1 तमाविशंति; K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 D4. 5. 9 यदाविशं(D4 °श)ति; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यमा° (for यत्रा°). — ^{b}) B8 damaged from सर्वे up to ततोऽस्ति (in 6^e). — ^{c}) Da3. a4 तु (for च). — ^{d}) K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). — ^{e}) K6 B1 तदस्ति; D4 ततोसि (for ततोऽस्ति). Dn4 सतोस्ति पावनं मन्ये. — D5 om. 6^f-7^c. — ^{f}) D4 रोचनं (for पावनं). D9 वा (for च). — V1 ins. the passage in App. I (No. 32) after 6.

7 D5 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). T1 G3. 6 repeat 7 after 19. — ^{a}) G2 सर्वाश्रयाभिगमनं. — ^{b}) G2 lacuna from सर्वे up to नारायण (in 7^d). — ^{c}) K1. 2. 4 तात; K7 D4. 9 मन्ये; V1 D7 T1 (first time). 2 G1. 3 6 (last two first time) M1. 5-7 प्रोक्तं; D3 तच्च; T1 G3. 6 (all second time) सौम्य (for चापि).

8 ^{a}) K2 सर्वताः (sic); V1 B8 (marg. as in text) सर्वे च; M1. 6. 7 सर्वधा (for °था). Da4 स्म्येह (for स्मेह). K7 D4. 5. 9 सर्वथा पावितोस्म्य(D5 °तोस्य)द्य. — ^{b}) Ds1 श्रुत्वैनाम् (for श्रुत्वेमाम्). B8 (marg.) अर्चितां (for आदितः). — V1 reads 8^c-13^b on marg. — ^{c}) K1. 2 Da3. a4 T2 हरि- (for हरेर्). K7 D4 [इ]दं (for [इ]ह). — ^{d}) K1 -प्रमोचिनीं; K2. 4 -प्रमोचिनीं; K7 D4. 9 G2 -प्रणा(D9 °ना)शनं; B0 Ds1 D5 T G1. 3. 6 -प्रणाशिनीं; Da4 -प्रणाशनी (for °शनीम्).

9 K1 om. (hapl.) 9. V1 reads 9 on marg. — ^{a}) D7 T G1-3. 6 तात (for तत्र). — ^{b}) K2 य एषो मे; Ds1 यदाप्स्येमि (for यदार्यो मे). ❀ Ca: आर्यः, पितामहः । ❀ — ^{c}) B6 partly damaged. K7 D4. 9 वै; D5. 7 T G1-3. 6 [ऽ]यं (for यः). K2. 4 V1 B8 (marg.) M1. 5-7 केशवेनाभिसंगुप्तः (K2 °न ह वै गुप्तः; K4 °न हयैर्गुप्तः; V1 °नाह वै गुप्तः; B8 °नाभिगुप्तः स). — ^{d}) D5 जनम् (for जयम्). B8 (marg.) आहवे प्राप्तवाञ्जयं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्राप्तवानाहवे जयं.

10 V1 reads 10 on marg. — ^{a}) K1 चास्ति (for चास्य). — ^{b}) B0 मनो (for मन्ये). — ^{c}) D8 त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). K1. 2 स्म; G1 यो; G2 तु (for स). — ^{d}) K4. 6. 7 B1-9 Da3 Dn1. n4 D2-4. 8 यथा (for यस्य). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 8 Ca (gloss: साहाय्यकृत्) सह्यकृत्; V1 मोक्ष° (for साह्य°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 M5 (*sup. lin.*) सदा; V1 तदा; Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स वै (for सखा). D5 स यस्यासीत्सकृत्सखा; G2 यस्य साह्यास्सखाभवन्.

धन्याश्च सर्व एवासन्ब्रह्मंस्ते मम पूर्वकाः ।
हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ ११
तपसापि न दृश्यो हि भगवाँल्लोकपूजितः ।
यं दृष्टवन्तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्साङ्कविभूषणम् ॥ १२
तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ।
न चाल्पतेजसमृषिं वेद्मि नारदमव्ययम् ।
श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ॥ १३
देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् ।
यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ १४
बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ।
नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत्कारणं मुने ॥ १५
श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ।
बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ १६
कियन्तं कालमवसत्काः कथाः पृष्टवांश्च सः ।
श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ॥ १७
किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी ।

C. 12. 13332
B. 12. 344 [3]. 28
K. 12. 353. 27

11 V1 reads 11 on marg. —^{a}) D9 अन्ये (for धन्याश्). K7 D4. 9 [अ]त्र; Ds1 [ए]तान्; M7 [अ]स्मान् (for [आ]सन्). T1 G6 धन्याश्च एव सर्वासन्. —^{b}) K7 B9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–5. 8. 9 पूर्वजाः (B9 °शः) (for °काः). —^{c}) D7 T2 G2 हितकृच्च सखा चैव. —^{d}) D7 T2 एषाम्; G2 एष (for येषाम्).

12 V1 reads 12 on marg. —^{a}) K6 B7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 तपसाथ सुदृश्यो हि; K7 D4 M5 °प्यसुदर्शो हि; V1 B0. 8. 9 D5 °प्यसुदृश्यो हि; B6 °प्यनुदृश्यो हि; Da3. a4 Ds2 °थ (Da4 °प्य-) सदृश्यो हि; D7 T G1–3. 6 °प्युत (G2 °प्येष) दुर्दर्शो; D9 °प्यसुकर्शोर्हि; M1. 6. 7 तपसा वाप्यसदृशो. —^{c}) Da4 D4. 5 M1. 6 यद् (for यं). K1. 2 यद्दृष्टं विद्यते साक्षात्. —^{d}) K6 श्रीवत्सांग-; K7 °त्सक- (for °त्साङ्क-). K2 B8 (marg. as in text) -विभूषितं (for °षणम्).

13 V1 reads 13^{ab} on marg. —^{b}) Dn4 D5 प(D5 पा)रमेष्ठिनः. — V1 om. (hapl.) 13^{c}–16^{b}. —^{c}) Ds1 न चान्य-; D9 ना*ल्प- (for न चाल्प-). K7 D9 -मेधस(K7 °ष)म् (for -तेजसम्). —^{d}) K2. 4 विद्धि; K7 D4 विद्म; D9 विना (for वेद्मि). T G1. 3. 6 M1. 5–7 तं चा(M1. 7 तच्चा)वैम्यद्य नारदं; G2 तच्च वैवेषि नारदं (sic). — After 13^{cd}, T2 G1. 2 ins.:

883* दृष्टवान्यो हरिं देवं नारायणमजं विभुम् ।

—^{f}) M1 त्वयं (for स्वयं).

14 V1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K1. 2 देवप्रसादात्तु मतं; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 देव(D5 वेद)-प्रसादानुमतं. —^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7 तस्य च (for तत्तस्य). B6 (marg.) ब्रह्मतत्त्वस्य दर्शनं; G2 तत्तस्य च निदर्शनं. —^{c}) K1. 2 यो; D5. 7 T2 यं (for यद्). T1 G2. 3. 6 तथा (for तदा). —^{d}) K7 D4. 9 अनिरुद्धं तनौ स्थितं; D5 अनिरुद्धं तदोत्थितं.

15 V1 om. 15 (cf. v. l. 13). —^{a}) K1 तुष्टो; K2 तं तु; K7 D4. 5 यस्तु; B7 तत्तु; D7 T G1–3. 6 यत्र (for यत्तु). —^{b}) Da3 प्रासवान्; D4 प्राद्रवन्; D5 प्रद्रवत् (for प्रा°). D7 तदा; T G1. 3. 6 ततः (for पुनः). —^{c}) K7 G2 नरनारायणो (G2 °णं). K7 D9 प्रष्टुं; D4 दृष्टुं (for द्रष्टुं). —^{d}) K7 B0 Da4 Dn4 Ds1 D2. 5. 8. 9 G2 किं तु; Dn1 किमु; D4 corrupt (for किं नु).

16 K1 V1 om. 16^{ab} (for V1, cf. v. l. 13). —^{a}) G2 om. from न्निवृत्त up to काः कथाः (in 17^{b}). D4 श्वेतद्वीपचिदत्तश्च (sic). —^{b}) Dn4 Ds1 D5. 8 प(D5 पा)रमेष्ठिनः. — V1 reads 16^{cd} on marg. —^{d}) T1 समागम्यत तावृषी.

17 G2 om. up to काः कथाः in (17^{b}) (cf. v. l. 16). K4 V1 om. (hapl.) 17^{a}–18^{b}. —^{a}) K6 कियत् (submetric) (for कियन्तं). —^{b}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 G1 कथाः काः (by transp.); Dn1 प्रश्नान्कान्. K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 ह (for सः). —^{c}) Ds1 अपावृत्ते (for उपा°). —^{d}) G2 partly damaged.

18 K4 V1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). —^{a}) K1. 2 T2 महात्मानो. — V1 reads 18^{cd} on marg. —^{c}) K1. 2 यथावृत्तं; Da3 °न्यायं; T2 यदा तत्त्वं; M7 तथा तत्त्वं (for यथातत्त्वं). —^{d}) D5 स त्वम्; G2 सर्वे- (for सर्वम्). D7 T G1–3. 6 व्याख्यातुम् (for आख्या°). T2 अर्हति. — After 18, Ds1 C8 ins. an addl. colophon [— *Adhy. name*: Ds1 नारायणीयं. — *Adhy. no.*: Ds1 165].

On the other hand, K1. 2. 4 V1 (marg.) ins. after 18:

C. 12. 12332
B. 12. 344(3). 29
K. 12. 353. 27

तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥ १९
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
निवृत्तो नारदो राजंस्तरसा मेरुमागमत् ।
हृदयेनोद्वहन्भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ २०
पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनः साध्वसं महत् ।
यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः ॥ २१
ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ।
निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥ २२
ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥ २३
तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ।
श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥ २४
जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ ।

884* सूत उवाच ।
एवं पृष्टस्तदा राज्ञा पराशर्यो महामुनिः ।
समीपस्थं ततः शिष्यं वैशंपायनमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै सर्वमखिलं यद्वृत्तं नारदस्य ह ।
तयोः सकाशं गत्वा च यथा स कृतवान्पुनः ।

[(L. 1) V1 om. पराशर्यो. — (L. 2) K2 शिष्टं (for शिष्यं). — (L. 3) V1 आख्यानं (for अखिलं). — V1 om. line 4.]

while D7 T G1-3. 6 ins. after 18:

885* सूत उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् । [5]

[G2 om. the ref. — (L. 1) D7 तथा (for तदा). — (L. 3) G2 एतत् (for अस्मै). G2 मतं (for मत्तः). — (L. 4) G2 यस् (for स). D7 G2 विप्रर्षभूस्; T2 °र्षिभूस् (for °र्षभस्).]

19 a) D4. 5. 7. 9 नमस्तस्मै भगवते. — b) K1. 2 व्यासाय परमात्मने. — After 19, T1 G3. 6 repeat 7; while T1 G3. 6 ins. after the repetition: T2 G1. 2 ins. after 19:

886* नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।
नारदेन पुरा या मे गुरवे विनिवेदिता ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।

[T2 G1. 2 om. lines 1-2. — (L. 3) G1 तु निवेदिता (for विनि°). — (L. 4) G2 शृण्वतः (for शृण्वतोः). G1 ·भीमयोः (for ·भीष्मयोः).]

20 a) K4 श्वेत· (for श्वेतं). K1. 2. 4 महद्वीपं. — b) G2 (also as in text) ईश्वरं (for अव्ययम्). — c) K2 निवृत्तौ. — d) D5. 7 तस्मात्तं (for तरसा). K4 आगतं; G1 आविशत् (for आगमत्). — ef) K1 भागं; K6 भावं; D7 राजन्; T2 G2 द्वारं (for भारं). G2 यद्वृत्तं (for यदुक्तम्). ❀ Cs: भारं, प्रश्नभारम्। परमात्मना यदुक्तं गुरुतरार्थयुक्तत्वाद्भारभूतं तद्वचनं हृदयेनोद्वहन्, चिन्तयन् । ❀

21 a) K1. 2. 7 D5. 7. 9 T G1-3. 6 तस्य (for अस्य). — b) K1 2. 4 सा(K2 स)हसं (for साध्वसं). — c) T1 [अ]ज्ञानम् (for दूरम्). — d) K1. 2 मुनिर् (for पुनर्); K1 [आ]गताः; G2 °तं (for °तः).

22 a) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 M1. 5-7 मेरोः प्रचक्राम ततः (by transp.). — c) K6. 7 D4. 9 च वै; V1 तथा; D5 स वै; D7 T G1. 3. 6 स खात्; G2 ततस् (for च खात्). K4 तूर्णीं (for तूर्णं). — d) K2 बंधरीम् (for बद°). ❀ Cs: विशालां, विशालाभिधाम् । ❀

23 d) M1. 5-7 आत्मनिष्ठं.

24 T1 G1 om. 24a-25b. — a) D4. 5 [अ]भ्यधिकः. — b) K1 सूर्यलोक· (for सर्वलोक·). K1. 2 D7 T2 G2 ·विलोचनात् (for ·विरो°). — c) K6. 7 Da4 ·लक्ष्मणौ (for ·लक्षणौ).

25 T1 G1 om. 25ab (cf. v. l. 24). Da4 om. (hapl.) 25ab. — a) K6 चारुपादभुजौ तौ तु; K7 D4. 9 बीजपद्म°; D7 T2 G2. 3. 6 जानुपादभुजौ तौ तु. ❀ Ca: जालपादभुजौ, हंसपादौ, अक्लिष्टपाणितलौ । जालपादभुजः, तन्मांसकृताहाराः। न चाभक्ष्यभक्षणे अज्ञान्तराभावे

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ ॥ २५
षष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेघौघसदृशस्वनौ ।
स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुहनू सुभ्रुनासिकौ ॥ २६
आतपत्रेण सदृशे शिरसी देवयोस्तयोः ।
एवं लक्षणसंपन्नौ महापुरुषसंज्ञितौ ॥ २७
तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ताभ्यां च प्रतिपूजितः ।
स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तदा ॥ २८
बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥ २९
श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ।
इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उपोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ३०
ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ।
ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्णिकं विधिम् ॥ ३१
पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां प्रपूज्य च ।
पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्णिकौ नृप ॥ ३२

C. 12. 13347
B. 12. 344(3).44
K. 12. 353. 43

दोष इति च भाति । न च निश्चितमर्थं दैवयोः कृते शक्नुम इति ॥ Cn: जालपादा हंसाः, तदङ्कितभुजौ, चक्रलक्षणौ, चक्राङ्कितपादौ ॥ Cp: जालपादा हंसादयः, तत्तुल्यभुजाविव भुजौ । हंसभुजतुल्यौ पाणितलौ ॥ Cs: जालपादो हंसः, तं भुञ्जानौ, रेखामयहंसयुक्तभुजाविति वा । ❀ —^{d}) K1. 4 V1 पुष्क-; K7 D4. 9 भुजः; D5 शुष्क-; D7 T किष्कु-; Cs (gloss: मुष्कः अण्डकोशः) मुष्क- (as in text). Ds1 G2 -चतुष्किनौ (for °णौ). ❀ Cv: मुष्कचतुष्किणौ, खण्डे चतुर्बीजवन्तौ । ❀

26 ^{a}) K7 Ds1 षष्टिदंष्ट्राव्; B8 damaged (for °दन्ताव्). K6 B0. 6-9 Da3. a4 D5 -भुजौ (for -दंष्ट्रौ). D7 षष्टोदष्टावष्टदष्टौ (sic); T2 शतैर्दिष्टावष्टदष्टौ. — After 26^{ab}, Ds reads 28^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) K1 स्वाम्यो; D2 स्वासौ; D7 स्वार्थौ (for स्वास्यौ). K1 प्रथु- (for पृथु-). T2 G2 तु (for च). —^{d}) K7 D4. 9 M1. 5-7 सुबाहू (K7 °हून्); D5 स्वहनू; D7 सुहनौ (for सुहनू). K2 corrupt; K4 Dn1. n4 D3. 8 सुभ्रू सुहनुनासिकौ.

27 ^{a}) K4 सदृशः; K6 B9 Da4 शिरसी; D5. 7 दहशे; T1 G1. 2. 6 सदृशी (for °शे). —^{b}) K6 B9 Da4 सदृशे; D5. 7 शिरसा (for °सी). K6 तथा (for तयोः). —^{c}) K1. 2 -संयुक्तौ (for -संपन्नौ). —^{d}) G2 -लक्षणौ; M1. 7 -संश्रितौ (for -संज्ञितौ).

28 Ds reads 28^{ab} for the first time after 26^{ab}. —^{a}) D5 वृद्धा (for दृष्ट्वा). —^{b}) D4 -पूज्यतः (for -पूजितः). —^{c}) D7 T G1-3. 6 तु भाष्यैव; M1. 5-7 [अ]-भिभाष्यैव (for °ष्याथ). —^{d}) K7 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2-4. 8 9 T2 G3 तथा; B6 damaged (for तदा).

29 ^{a}) B6 partly damaged. K1. 2. 4 बभूवांतर्गतिमतिर्; K6 Ds1 D4 °तमिति; M1 °तमती. — K1. 2. 4 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. —^{c}) K7 समागतस्; V1 D4. 9 समागतास्; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs समागतौ; Cs (also) सदोगतास् (as in text). K7 तत्र ये च; Ds2 तत्र मे वै; D7 T G1-3. 6 Cs हि तत्रैतौ (G6 °त्र तौ); M1. 5-7 तत्र मया (for तत्र ये वै). —^{d}) Da4 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -नमस्कृतौ (Da4 °तः) (for °ताः).

30 K1. 2. 4 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) M5 यथा (for मया). Ds1 दृष्ट्वा; D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 दृष्टौ (for दृष्टास्). —^{b}) Da4 damaged. K7 D4. 9 G1 M1. 5-7 इह (M1. 7 °व) सत्तमौ; Dn1 ऋषिसंमतौ (for °सत्तमौ). —^{c}) Da4 संचित- (for संचिन्त्य). K1 परमा (for मनसा). —^{d}) B8 D7 Ds3 T G2 M1. 5-7 [अ]पि (for [अ]भि-). —^{e}) K2. 4 Dn1 तपो(Dn1 संचो)पविविशे तत्र; Ds1 G1 उपोपविविशेत्तत्र; D7 T °विविशुस्तत्र; G2 °विशतुस्तत्र. —^{f}) D7 T2 पीठं (for पीठे). D7 T G1-3. 6 शिवे (for शुभे).

31 ^{a}) K1. 7 B0 तपसा; Da4 तपतां (for °सां). K6 रासी; B0 वाप्यौ (for वासौ). —^{b}) B0 दीपकस् (for यशसां). — V1 reads 31^{cd} on marg. —^{c}) B8 damaged. B0 -दमोत्पन्नौ (for °पेतौ). Da4 T2 ऋषिवंशे दमोपेतौ. —^{d}) K1 corrupt; K4 B8 (marg.) Da4 Ds D2. 5. 8 पौर्वाह्णिकं; K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 D3. 4 7. 9 T1 G3 6 पूर्वाह्णिकं; B8 पौर्वाह्णिकीं; Da3 Dn4 G1 पौर्वाह्णिके; T2 पूर्वाह्णिकिं; M1. 5-7 चैवाह्णिकं (for पूर्वाह्णिकं). B8 (marg. as in text) क्रियां (for विधिम्).

32 ^{a}) K1 अव्यग्रः; T2 °ग्रं; G2 °ग्र- (for °ग्रौ). —^{b}) K2 पादार्घ्याभ्यां; K6 Da4 Dn1 पाद्यार्घ्याभ्यां. K6 B0. 6-9 M1. 5-7 अथार्चतां (B0 °र्चेतुः; B7 °र्चितां); V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अथार्चतः (Da3. a4 °र्च्यतां; Ds1 °ग्रतः); D7 T G1-3. 6 समर्च्य तं (G2 °र्चितं) (for प्रपूज्य च). —^{c}) K7 D4. 5. 9 पीठयोरुपविष्टौ तौ (K7 तु); V1 B8 (marg. as in text) D7

C. 12. 13348
B. 12. 344(3). 44
K. 12. 353. 44

तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ।
आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोऽग्निभिर्यथा ॥ ३३
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितम् ॥ ३४
अपीदानीं स भगवान्परमात्मा सनातनः ।
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥ ३५

नारद उवाच ।

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ।
सर्वे हि लोकास्तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ।
अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ ॥ ३६
यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।
तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ ३७
दृष्टौ मया युवां तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।
इह चैवागतोऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ॥ ३८
को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ युवाम् ॥ ३९

T G1–3. 6 M1. 5–7 विविशाते पीठकयोः (D7 T1 G3. 6 पीठिकयोः ; T2 पितेकायोः [sic]; G2 पीठिकायां). — ^{d}) B1 नृपौ (for नृप). K2 T2 M1 कृता(M1 °त्वा)ति-थ्याह्निकौ (K2 °कौ; T2 °तौ) नृप; D4. 9 कृतनित्या-ह्निकौ नृप.

33 ^{b}) K6 सदृशे; D5 प्रदेशो; T2 न देशो (for स देशो). Da3. a4 [ऽ]ति-; G1 हि (for ऽभि-). K1 -व्यराज्यत; K7 D4. 5. 9 -विराजते; M6 -व्यरोचत (for -व्यराजत). — ^{c}) Da4 आज्याहूति- (for °हुति-). Da3 आज्याहुतिमथाज्वालैर्. — ^{d}) D7 हव्यवाह; M1. 6. 7 यज्ञ** (for यज्ञवाटो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M5 Kumbh. ed. यथाग्निभिः (by transp.); D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 इवाग्निभिः.

34 34^{ab} is damaged in V1. — ^{a}) K1. 2. 4 तथा (for अथ). — ^{c}) B6 lacuna; G2 सुखोपविष्ट- (for °विष्टं). — ^{d}) M6 कृत्वातिथ्यं (for कृता°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुसत्कृतं; V1 उपस्थितं; D5 सुसंस्कृतं (for सुखस्थितम्). — After 34, Dn4 ins. wrongly ततो नारायणीयेन.

35 Before 35, K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 ins. नरनारायणावूचतुः; T1 G1. 3. 6 ins. श्रीभगवान्. — ^{a}) K2 सुभगवान्; D7 T G1–3. 6 भगवता. — ^{b}) G2 सनातनं. — ^{c}) K1 श्वेतश्वीपे (sic); K2 °द्वीपेर्. K2 मया (for त्वया). K1 दृष्टा; D6 पृष्ट. — ^{d}) K2. 7 D5. 7. 9 T G1–3. 6 पुरा; Dn1 D8 D2. 3. 8 परः (for परा). ❀ Cs: प्रकृतिः, सूक्ष्मं कार-णम् । ❀

36 D7 T2 om. the ref. — ^{a}) K1 पुरुषाः; D8 प्रकृतिः. D7 T2 नादृष्टो योग पुरुषः; G2 दृष्टो सदैव पुरुषः. — ^{b}) D4. 5. 9 विश्वमूर्ति- (for °रूप-). K1. 2. 7 D2. 4. 5. 9 प्रभुः (for ऽव्ययः). D7 T2 G2 श्रीमान्विश्व-धरोऽव्ययः. — ^{c}) K1. 2. 4 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. लोका हि (by transp.); M1. 6. 7 [ऽ]-पि लोकास्. Da3. a4 चित्रस्थास् (for त°). — ^{d}) K7 D9 लोकाः; Dn4 देव- (for देवाः). K1. 2. 7 Dn4 मह-र्षिभिः; B6 lacuna; D7 G2 सुरर्षिभिः (for सह°). D4 देवास्तथर्षिभिः सह. — ^{e}) K7 चैतं; D9 चैतं; G2 चैव (for चैनं). — ^{f}) K1 युवं (for युवां). K1. 2 दृष्ट्वा (for पश्यन्).

37 ^{a}) D7 T2 यैरीक्षणैरुपेतस्य. — ^{b}) T1 अव्यय- (for अव्यक्त-). K1 -रूपदृत्; K2 Kumbh. ed. -रूप-धृत्; K6 -रूपदृक्; K7 D4. 9 -मूर्तिधृक् (for -रूप°). — ^{c}) K2. 7 उपेतो (for °तौ). — ^{d}) T1 दिव्य- (for व्यक्त-). Dn1 -रूपचरौ (for °धरौ). Da4 युवा; T2 lacuna (for युवाम्).

38 V1 reads 38^{a}–39^{c} on marg. — ^{a}) K1. 2. 4 दृष्ट्वा; Da4 ददौ (for दृष्टौ). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 Kumbh. ed. युवां मया (by transp.). Da3 om. तत्र. K7 मया दृष्टौ युवां तत्र. — ^{b}) T तव (for तस्य). T2 G1 पार्श्वतं (for °तः). — ^{c}) B3 इति (for इह). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 Kumbh. ed. transp. च and एव. G2 हि (for ऽस्मि). — ^{d}) K1. 2 V1 निसृष्टः (K1 °ष्टाः); D7 विहृष्टः (for विसृष्टः). D5 निसृष्टः परमेष्ठिना.

39 V1 reads 39^{abc} on marg. — ^{a}) G2 को देवेषु च यक्षःसु. — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तपसा (for यशसा). Da4 प्रिया (for श्रिया). K6 यशसा तेजसा श्रिया. — 39^{c} is damaged in B6. V1 om. 39^{d}. — ^{d}) K7 मुक्त्वा; Da3 lacuna; D4. 9 मुक्ता (for ऋते).

40 ^{a}) D9 तेनास (for तेन मे). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. तेन मे

तेन मे कथितं पूर्वं नाम क्षेत्रज्ञसंज्ञितम् ।
प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्यन्ति हि ये यथा ॥ ४०
तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ४१
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजप्रियः ॥ ४२
रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।
विश्वभुक्सर्वगो देवो बान्धवो भक्तवत्सलः ।
स कर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ॥ ४३
तपसा योज्य सोऽऽत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।
तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभासावभासितम् ॥ ४४
शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु सिद्धानां भावितात्मनाम् ।
एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः ॥ ४५
न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।
न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ४६
वेदीमष्टतलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वभुक् ।

C. 12. 13363
B. 12. 344(3).60
K. 12. 353.60

कथितः कृत्स्नो. — ^{b}) D7 T2 याम; G1.3.6 धाम; G2 यन्मे (for नाम). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. धर्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः; V1 धाम क्षेत्रज्ञसंहितं. — ^{c}) D5 G2 प्रादुर्भावश्च; T2 °र्भावाच्. D3 विविधा; G2 कथितस् (for °ता). — ^{d}) K2 हि मे; K6 च ये; D7 T2 भवे; T1 G3.6 M1.5–7 [इ]ह ये; G1 इ ये (for हि ये). T1 G3.6 तथा (for यथा). V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. भविष्या इह ये यथा; G2 तेन पूर्वं भवे यथा.

41 ^{a}) K7 Ds D4.9 ते (for ये). ❀ Cs: श्वेताः, शुद्धाः। ❀ — ^{b}) ❀ Cs: पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः, सदा योगरूढत्वात् अबहिर्निष्क्रान्तेन्द्रियाः, निरन्तरं परमात्मानुसंधाने स्थिताः॥ Cv: पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः, प्राकृतपञ्चेन्द्रियरहिताः। ❀ — ^{c}) K2.7 D4.5.9 हि (for च). G2 ये (for ते). K1 प्रतिबुद्धा हि मे सर्वे. — ^{d}) K2 भक्तयाश्च; K7 D4.5.9 भक्तास्तु (for °श्च). K2 पुरुषोत्तम; K7 Ds D4.9 T1 G2.3.6 °त्तमे (for °त्तमम्).

42 ^{a}) D9 अर्चयंति (for तेऽर्चयन्ति). — ^{b}) K1.2.4 D5 हरिः; G2 च सत्; G5 च यः (for च सः). T2 परमात्मैव स प्रियः.

43 K1.7 D5 G2 om. (hapl.) 43^{ab}. — ^{a}) K2 M1.5–7 योऽर्च्य(M5 °र्चे)मानो; V1 G1 सेव्य°; Da4 D3 सोर्च्य° (for सोऽर्च्य°). — ^{b}) V1 सदा च भगवान्प्रियः; B0 Da4 सदा भा(B0 भ)गवतः प्रियः; D4.9 °वतैः प्रियः; G8 सदा भगवतप्रियः. — ^{c}) T1 G3.6 विश्वसृक् (for °भुक्). — ^{d}) K1 बंधवो; K7 B7.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 माधवो (for बान्धवो). B8 (marg.) भक्ति- (for भक्त-). — G2 om 43^{ef}. — ^{e}) V1 करणं (for का°). — ^{f}) Dn1 चातिबलं (for °बल-). K1.2.4.7 V1 D4.9 कार्यं चैव महाद्युतिः; D5 सकार्यं महाद्युतिः (submetric). — After 43, K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

887* हेतुश्चाज्ञाविधानं च तत्त्वं चैव महायशाः ।

[Da3.a4 महामनाः (for °यशाः).]

44 ^{a}) K4 तवसा (for तपसा). V1 B6 Ds D3.7 T G1–3.6 M1.6.7 चात्मानं (for सोऽऽत्मानं). K1.2 तवसा योज्यमात्मानं; K7 तपसा युज्यतेत्मानं. — ^{b}) K2 Da4 -द्वीपापरं (for -द्वीपात्परं). K1 तं; Dn1 D5 G2 तत् (for यत्). — ^{c}) M1.5 (*inf. lin.*) 6.7 श्वेत; M5 तम (for तेज). K6 -व्याख्यातं (for -विख्यातं). — ^{d}) D7 -भासितः (for °तम्). K1.6 B6 Ds1 स्वयंभासावभाषितं; V1 °भिभासितं; D5 स्वयंनामावनामितं; T2 M7 स्वयंभावावभासितं (T2 °तः).

45 ^{a}) T2 G2 शांतिस्था (for शान्तिः सा). K6 साद्रिषु (for सा त्रिषु). ❀ Ca: शान्तिः, मुक्तिः। ❀ — ^{b}) D7 विशुद्धा; T विद्वानां; G2 शुद्धानां; M1.5–7 विहिता (for सिद्धानां). K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. विहिता भावितात्मना; K6 त्रिषु च विहितात्मना. — ^{c}) K1.2.7 V1 D4.5.9 स तया; D7 T G1–3.6 एकया (for एतया). — ^{d}) Da3.a4 जपम् (for व्रतम्). M1.6 आस्थितं (for °तः).

46 ^{a}) K7 transp. तत्र and सूर्यस्. — ^{b}) K7 lacuna; T G1–3.6 हि (for ऽभि-). — ^{c}) D7 T G1–3.6 M1.5–7 transp. वायुर् and वाति. K1 V1 D7 T1 G1–3.6 देवेशस्; K2 T2 °श; B8 वै देशे (for देवेशे). K7 न वायुकीर्तिदेवेशे (sic). — D5 om. (hapl.) 46^d–47^c. — ^{d}) K1.2.4 D7 T G1–3.6 यत्र ह; V1 B8 यत्र सः (for दुश्चरम्).

47 D5 om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). — ^{a}) Ds1 वेदाम्; D7 T G1–3 वेदिम् (for वेदीम्). K1 V1 अष्टदलोत्सेधां; K4.6.7 B6 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.8

C. 12. 12354
B. 12. 344[3]. 60
K. 12. 353. 60

एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ।
साङ्गानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ४७
यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ।
शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ४८
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये ।
हव्यं कव्यं च सततं विधिपूर्वं प्रयुञ्जते ।
कृत्स्नं तत्तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठति ॥ ४९
याः क्रियाः संप्रयुक्तास्तु एकान्तगतबुद्धिभिः ।
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ५०
न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ।
विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकं गतः ।
इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना ॥ ५१

Kumbh. ed. Cn (gloss : नलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देनाङ्गुलं ग्राह्यम्) °नलोत्सेधां; B7 °तलोत्साधं (for °तलोत्सेधां). ❀ Ca : अत्र तलशब्देन ताल उक्तः, तृणराज इत्येके । मध्यमाङ्गुष्ठस्य विततमात्रमिति तु तत्त्वम् । तेन चतुर्हस्तोच्छ्रितामित्यर्थः ॥ Cap : तलेति पाठेऽपि हस्तस्य तलमङ्गुलोच्छ्रायमेव भवति ॥ Cs : अष्टतालपरिमितोच्छ्रायां, प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रात्मिकाम् । ❀ —[b]) K2 भूमावस्थाय; V1 भूमिमास्थाय; D7 भूमावास्तां हि; T1 G1-3. 6 °वास्ते स; T2 °दास्त*; M1. 5-7 भौमामास्थाय (for भूमावा°). K6 विश्वहृत्; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2, 3, 8 Kumbh. ed. °कृत् (for °भुक्). K7 D4. 9 तामास्थाय स विश्वकृत्. —[c]) B8 -पादः स्थितो; Dn1 -पादास्थितो (for -पादस्थितो). K2 वेद (for देव). —[d]) D7 औध्वर्बाहुर् (for ऊर्ध्व°). Da4 उदङ्मुखाः; Ds अधोमुखः. —[e]) K2 वेदास्; T2 वेदस् (for वेदांस्). —[f]) K1. 2. 4 G2 सु(G2 om. सु)दारुणं; D5 सुदुस्तरं; D7 T G1. 3. 6 [ऽ]तिदुष्क(G1 °स्क)रं; M1. 6. 7 [ऽ]तिदुश्चरं (for सुदु°).

48 [a]) D7 T2 M1. 5-7 ब्रह्मा यद् (by transp.); T1 G3. 6 ब्रह्माथ; G1. 2 ब्रह्मा च. —[b]) K2 चरत्; Da3. a4 यथा; T1 G3, 6 च यः; G2 च सः (for च यत्). —[c]) K2 T1 विबुधाः (for °ध-).

49 [a]) K2 नगाः (for नागाः). B0. 6. 8 D3. 4. 7 M1 सुपर्ण-; T1 G3. 6 यक्षाश्च (for सुपर्णा). —[b]) B8 सिद्ध-; G2 साध्या (for सिद्धा). B8 M1. 5-7 यत्; T1 G3. 6 वै (for ये). — K2 reads 49[cd] twice. —[c]) K2 (both times) V1 D4. 7 हव्य- (for हव्यं). K2 (both times). 4 कन्यां (for कव्यं). G2 तस्मिंस्तु (for सततं). —[d]) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. विधियुक्तं; B8 (orig.) °युक्ताः (for °पूर्वं). —[e]) K4 V1 B7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. कृत्स्नं तु; K6 कृत्स्नं च; B0 कृत्स्नस्य; G1 कृत्स्नं तं (for कृत्स्नं तत्). —[f]) K1. 2. 6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds -तिष्ठते; K4 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -तिष्ठतः; D4 lacuna (for °ति).

50 [a]) D7 T2 याः प्रियाः; G2 क्रिया याः (by transp.). K4. 6 B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. च; D7 हि; D9 ता; T1 G1. 3. 6 स्युर् (for तु). —[b]) D4 om. from एकान्त up to प्रति (in 51[b]). K7 D5. 9 -कृत-; V1 -गति- (for -गत-). ❀ Cn : एकान्तगतबुद्धिभिः, अव्यभिचरितबुद्धिभिः । ❀ — Da4 om. 50[c]-51[b]. —[c]) K7 देव. —[d]) K6. 7 D2. 8 प्रतिगृह्णाति. K7 हरिः (for स्वयम्).

51 Da4 om. 51[ab]; D4 om. up to प्रति (for both, cf. v. l. 50). —[a]) K6 न तस्यास्य; G2 न चास्त्यस्य (for न तस्यान्यः). D5 न तस्यान्येषु पितरः; D7 न तस्यान्याः प्रियतराः (sic). —[b]) G2 प्रतिबुद्धेर्; Ca. s (gloss [both] : ज्ञानिभिः) °बुद्धैर् (as in text). — 51[cd] is damaged in B7. —[c]) K7 D4. 9 तिष्ठते; D7 T2 विद्यंते. —[d]) K1. 4 [ऽ]स्त्येकांतता; K2 M1. 5-7 [ऽ]स्म्ये(K2 °स्मे)कांततां; K6 D3 [ऽ]स्मैकांतिकं; K7 D4. 9 चैकांततां; V1 [ऽ]स्मैकांततां; B0. 6. 8 Dn4 Ds D2. 8 Kumbh. ed. [ऽ]स्यैकांतिकं; D5. 7 [ऽ]स्यैकांततो; T G1-3. 6 [ऽ]स्म्ये(T2 °स्यै-; G2 °स्मै)कांतिकां (G1. 3. 6 °तां) (for ऽस्म्यैकान्तिकं). ❀ Cs : ऐकान्तिकं, सर्वात्मभावम् । ❀ — 51[ef] is damaged in B6. —[e]) T1 इतश् (for इह). D7 चैव गतो. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. [ऽ]स्म्यद्य (for तेन). —[f]) V1 विसृष्टश्च महात्मना; Ds T2 °ष्टः परमात्मनः. — After 51, G1 ins. :

888* अनन्यदेवताभक्तिरनन्यमनुता हरेः ।
अनन्यसेव्यता विष्णोरनन्यार्च्यत्वमेव च ।
ब्रह्मरुद्रादिसाम्यत्वं बुद्धिराहित्यमेव च ।
अनन्यदेवालयगतिरनन्यभक्ताद्यवीक्षणम् ।
तथा कर्मफलासङ्गो ह्येकान्तित्वमिदं मतम् । [5]

52 [a]) D4 एव (for एवं). K2 भगवन्. G1 देव. —[c]) K2 आसिष्टे; K6. 7 B6-9 Da3. a4 Ds आशिष्ये; D5 आशिष्टां; T1 आसिष्यस् (for °ष्ये). V1 तं परो; D7 T2 तत्पुरो (for तत्परो). —[d]) G2 इह (for सह). ❀ Cs : नित्यशः इत्यनेन दक्षशापस्यानवसरः प्रार्थितः । ❀

एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः । आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥]

[३३२

नरनारायणावूचतुः ।
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।
न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १
अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ।
नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ २
नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
ततः स्वयं दर्शितवान्स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३
तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ।
न तत्संप्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ४
या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः ।

C. 12. 13375
B. 12. 345[4]. 5
K. 12. 354. 5

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2-5. 7-9 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D3 D2. 3. 7. 8 T2 G2 M5 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; T1 G6 नारायणीये नारदनारायणसंवादः; M1. 6. 7 नारायणीये नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 69; B7 Dn4 167; B3 266; B8 (also) 273; Dn1 G1 169; Ds1 M1. 7 166; Ds2 T1 G6 170; D8 164; T2 183; G2 199; G3 171; M5 201; M6 160. — *Śloka no.:* Dn1. n4 67; D8 66.

332

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 K1. 7 D4. 9 नारायण उवाच; D7 T2 M1 नारायणावूचतुः (for नरनारायणा°). — a) K7 धन्यस्य; Da4 D7 T2 G2. 3 धन्योस्मि (for धन्योऽसि). K2. 4 Da4 D7 T2 G2 [ऽ]स्मि (for ऽसि). — b) Da3. a4 यस्ते. B7 lacuna; G2 त्वया (for स्वयं). D5 M1. 6. 7 भुवः; D7 भुवा (for प्रभुः). — 1cd is damaged in B6. — d) K6 B7. 9 Da3. a4 D5 ऋते ह्यावां (K6 त्वां वा) द्विजोत्तम.

2 2ab is damaged in B6. — a) D5 M1. 5-7 C5 (gloss: आकाशादिसमस्तजगद्धेतुः) आकाशयोनिर् (for अव्यक्त°). — b) K1 (*sup. lin.* as in text). 2 सुदर्शः; K6 Da4 दुर्दर्शं-; Ds1 G2 दुर्दर्शः (for °र्शः). T2 पुरुषोत्तम. D5 ददृशे पुरुषोत्तमं. — c) G1 transp. ते and सत्यं. K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 Kumbh. ed. नौ (for ते).

3 a) D7 T G2. 3. 6 नास्ति (for नास्य). K1 B0 भक्तः; K4. 6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 Kumbh. ed. भक्तात् (for भक्तैः). D5 नास्ति भक्त्या प्रियतमं. — b) D7 T2 लोकः (for लोके). K3 D5 कश्चिन्न (for कश्चन). — c) Ds1 यतः; M5 अतः (for ततः). — d) K7 V1 D4. 5. 9 M1. 5-7 तवात्मानं; D7 T G1-3. 6 तदा° (for स्वमा°). D5 T2 द्विजोत्तमः.

4 D7 repeats 4ab after 4. — a) Da4 तपतस्; (for तप्यतस्). D7 (both times) तपो हि तस्य तस्तस्य; G2 तपोभिस्तदवाप्तव्यं. — b) G2 स्थानं तस्य परात्मनः. — c) K2 D8 स्वं; G1 सत् (for सं-). G1 M1. 7 -प्राप्नुयात् (for -प्राप्नुते). D7 T2 G3 न (D7 स) तस्य प्राप्नुयार्त्किचिद्; T1 G3. 6 न तत्समाप्नुयात्किंचिद्. — d) K6 त्वावां; B8 तत्वाद्; D4 यावां (sic) (for ह्यावां). Ds1 ऋते वां द्विजसत्तम.

5 a) D7 T2 याभिः (for या हि). — b) K2 समास्तस्य; D7 समं तस्य; T2 समुतस्य (sic) (for समस्तस्य). — c) B8 दैवस्य (for स्यानस्य). Dn1 D7 T2

C. 12. 13375
B. 12. 345(4). 5
K. 12. 354. 5

स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ॥ ५
तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः ।
क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिस्तु युज्यते ॥ ६
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहितो रसः ।
आपो येन हि युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकम् ।
येन स युज्यते सूर्यस्ततो लोकान्विराजते ॥ ८
तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ।
येन स युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवात्यसौ ॥ ९
तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ।
आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् ॥ १०
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतगतं मनः ।
चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ११
षड्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदसंज्ञितम् ।
विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२
ये हि निष्कल्मषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

G2 [अ]भवत् (for भवेत्). G2 तच्च (for तस्य). V1 सा भवेत्तस्य तस्य देशस्य (hypermetric). — d) K6 तस्य (for तेन). K2 विराजतः; D7 T G1. 3. 6 M5 C3 (gloss: विवर्धिता) विराजिता (for °जता).

6 b) K2 विश्वभवः; M1. 5-7 विश्वं भुवः. B0 Da4 D5. 7 पते (for पतेः). K6 वेदा द्विजभुवः प्रभोः; T2 ***शं भुवः पते; G2 देवाश्च जगतः पते. — c) B7 M1. 6. 7 क्षमाः; Cv (gloss: सहनशक्तिः) क्षमा (as in text). — d) K6 मया; T2 G2 यं यं (for यया). K1 स; K2 स; K7 D4. 5. 7. 9 प्र- (for तु). G2 उच्यते (for युज्यते).

7 a) V1 Dn4 D5. 7 T G2. 3. 6 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°). K1 om. from ते देवा up to तेजो (in 8b). K2 विप्र; K6 देवा; K7 देवान् (for देवात्). — b) K2 D5 -गतो; B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -हिताद् (for -हितो). K6 सर्वभूता हितेद्रसः (sic); V1 D7 T1 G2. 3. 6 °भूतहिते रताः (D7 °तः; G2 °तात्). — c) D7 अहो (for आपो). B6 D8 हि येन (by transp.); Dn1. n4 D2. 8 Kumbh. ed. हि तेन; G2 येन*. K2. 4 समं युक्ता; K7 D4. 9 स संयुक्ता; G2 lacuna (for हि युज्यन्ते). — d) D7 G2 द्रवत्वं; T2 बृतत्वं (for द्रवत्वं). D7 हि (for च).

8 K1 om. up to तेजो (cf. v. l. 7). Da4 om. 8. — a) K4. 7 V1 D3-5. 9 देवात्; B7 एवं (for एव). — K1 repeats 8bcd after 9a. — b) D7 T2 तैज- (for तेजो). K7 Dn4 D4. 9 G1 रूपं; B6. 7. 9 Da3 भूत-; M1. 5-7 ज्योतिर्- (for रूप-). G1 -गुणान्वितं (for -गुणात्मकम्). K6 तेजो भूतगुणात्मिकं. — c) K1 (both times). 2 ये नः (for येन). K1 (both times). 2 स; K6 V1 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 सं- (for स). — d) D7 T1 G1-3 तेन (for ततो). K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 लोके (for लोकान्). K1 (both times) व्यराजयं; K2 व्यराजत; K7 V1 D4. 9 विराजयेत् (for °जते). D5 तपो लोका विराजयेत्; T2 तेन लोकादि राजते.

9 For the repetition in K1, cf. v. l. 8. — a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 एव (for देवात्). K2 स संभूतः; G2 समुद्भूतात् (for °द्भूतः). — K1 om. 9bcd. — b) G2 स्पर्शनात् (for स्पर्शस्तु). D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 स्पर्शः पुरुषसत्तमात्. — c) K2 ते नः; K4 तेन (for येन). K2. 4 स; B6 सं-; D5 तं; G2 lacuna (for स). D5 om. (hapl.) from वायु up to युज्यते (in 10a). — d) D7 T G1-3. 6 तेन (for ततो). K2. 4 अयं (for असौ).

10 D5 om. up to युज्यते (cf. v. l. 9). — a) V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°). — b) G1 सत्य- (for सर्व-). K7 D4. 9 -भूतेश्वरात् (for -लोके°). K1. 7 D7 T2 G3. 8 प्रभो (for प्रभोः). — T1 om. 10cd. — c) D7 T2 आकाशे; G2. 3. 6 °शो (for °शं). — d) K2 संवृतं; K6 असंशयः; K7 संभृतं; B6. 7. 9 Da3. a4 D5 असंशयं; G1. 3. 6 °वृतः (for °वृतम्).

11 a) K6 B6-9 Da3. a4 D5 M1. 5-7 विश्वं; G1. 2 देवः (for देवात्). — b) D4 साक्षं- (for सर्व-). M1. 5-7 -लोक- (for -भूत-). D7 T2 G2 -गतात्मनः (for -गतं मनः). — c) K1 संयुक्ता; T2 °क्तं (for °क्तः). — d) K1. 2. 6 V1 B0. 7. 9 Da3 D8 M7 आकाश-; D5 त्वाकाश- (for प्र°). K2. 4 -वारणः; B8 (marg.) -कारणं; Da1 M1. 5-7 -धारकः (for -धारणः).

12 a) K6 B0. 6 (orig.). 7. 9 Dn1. n4 D3. 8 Kumbh. ed. सद्-; K7 V1 B6 (marg.). 8 D4. 5. 9 यद्-; D2 T1 G1. 3. 6 तद्- (for षड्-). K2 -भूतोत्पातकं; B6. 7 T1 G1. 3. 6 -भूतोत्पादनं (for °त्पादकं). K7 D4. 9 धाम (for नाम). ❀ Ca: षड्भूतानि, मनसा सह। ❀ — b)

तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ।
सर्वलोकतमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते ॥ १३
आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् ।
परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत ॥ १४
तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
मनोभूतास्ततो भूयः प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत ॥ १५
प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं तथा ।
विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ १६
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥ १७
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १८
आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ।

C. 12. 13390
B. 12. 345(4).20
K. 12. 354. 20

K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 G1. 2 देव- (for वेद-). K7 D9 -संज्ञकं; D7 -संज्ञितः (for °तम्). — c) ❀ C8 : विद्यासहायः, प्रकृतिसहायः । प्रकृतिरपि विपरीतलक्षणया विद्येत्युच्यते । ❀ — d) ❀ C8 : भगवान्, अनिरुद्धः । ❀

13 a) K7 D4. 5. 9 T1 G1-3. 6 तु; D7 T2 [s]ति- (for हि). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 निष्कलुषा (Da4 °षो) (for °ल्मषा). — b) Ds1 T2 -विवर्जिताः. — c) K1 ते; T2 lacuna; G2 च (for वै). D5. 7 मोक्षम् (for क्षेमम्). K2 तेषां तं क्षिप्यमानानां- — d) D5. 7 गच्छतो (for °तां). G2 द्विजसत्तमात्- — e) K7 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सर्वेलोके (for °लोक-). K2. 4 -तमोहर्ता (for °हन्ता). — f) K2 आद्विभ्यो (sic); Da4 आदित्या (for °त्यो). K6 B0 Ds1 D2. 3. 8 G2 द्वार (for द्वारम्). — After 13, V1 B6. 8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

889* ज्वालामाली महातेजा येनेदं धार्यते जगत् ।

14 a) M1. 5-7 -दंड- (for -दग्ध-). K1. 2. 4 -सर्वांगान्; K6 -सर्वांगो; T1 G3. 6 -कायाश्च; T2 G1 -सांगाश्च; G2 -गात्राश्च (for -सर्वाङ्गा). Da4 आदित्या सर्वदग्धांगा- ❀ Ca : आदित्यदग्धसर्वाङ्गाः, आदित्यतेजसा क्षपितसकलदेहारम्भकभूतचयाः, पावकशोधितकनकवदमलाः । अत एव परमाणुभूताः । ❀ — b) T2 अवश्याः; G2 अपश्यं (for अदृश्याः). — c) Hypermetric. K7 D4. 5. 9 M1. 5-7 परमात्म- (for °माणु-). K1 -भूतश्च (for -भूता). K1. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 5. 9 च परं (for भूत्वा तु). K2. 4 परमाणु(K4 °ण)श्च देवाश्च; D7 T1 G1-3. 6 °ण्वात्मभूतास्ते; T2 °ण्वात्मतस्ते तं. — d) K2. 4 देशं; K6 देव (for देवं). K1 तं देशं तं देशंत्युत (sic); T2 देवं प्रति विशंत्युत-

15 K4 om. (hapl.) 15. — a) K1 एव; K2 देवश्च; D5 देवाद् (for अपि). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. च (for वि-). K1 च निर्वृतो; K2 च निर्वृता (for विनिर्मुक्ता). — b) G2 अनुरुद्धतनौ. Da4 G2 स्थितः (for स्थिताः). ❀ Ca. p : अनिरुद्धतनौ, अहंकारे (Cp : अहंकारोपाधौ) । ❀ — c) D7 T2 मनोभूतस् (for °भूतास्). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. भूत्वा (for भूयः). — d) K7 D4. 5. 9 ते (for [उ]त). ❀ Ca : प्रविशन्ति, अहमेवेति व्यवस्यन्ति । ❀

16 K7 repeats 16ab after 18. — a) K1. 2. 4 D5 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 च वि-; K7 (both times) D4. 9 तु वि-; T2 वापि (for चापि). — b) K1 B8 जीव-; K7 (both times) D4. 7. 9 T G3. 6 जीवाः; G2 जीवः (for जीवं). K2 संकर्षिणां; G2 °र्षणस्; G8 °र्षणास् (for °र्षणं). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5. 6 Kumbh. ed. ततः (for तथा). G1 जीवार्थं कर्षणं तथा; M1. 7 जीवं संकर्षणंस्युत (sic). — c) B6. 9 Da3. a4 विशंते (for °ति). K4 -प्रकराः (for °वराः). — d) Ds2 G2 सांख्य- (for सांख्या). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 योगाश्च (G2 °गाच्च) तैः (for भागवतैः). K2 सांख्यता भवतैः सह-

17 a) K1. 2 B0 G3. 6 तत्र (for ततस्). K2 त्रैगुंण्य- (for त्रैगुण्य-). — b) Da3. a4 आत्मना (for अञ्जसा). — c) K7 प्रविशति; T2 °शंत (for °शन्ति). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 Kumbh. ed. द्विजश्रेष्ठाः (for °श्रेष्ठ). — Da3. a4 om. (hapl.) 17de. — d) K6 क्षेत्रत्वं (for °ज्ञं). — e) M1. 6. 7 सर्वावासा (for °वासं). — f) T G1-3. 6 बुद्धि- (for विद्धि). D5 क्षेत्रज्ञं विधिवत्ततः (sic).

18 a) G2 -मनस्काच्च- — b) D4 om. from यताः up to जातौ (in 19b). Da4 संयतेंद्रियः. — d) G2 च (for ते). — After 18, K7 repeats 16ab.

19 D4 om. up to जातौ (cf. v. l. 18). — a) K2 अपि (for अपि). — D5 om. 19b-20a. — b) K1 जातो (for जातौ). G1 द्विजोत्तमौ. — c) K1. 2

C. 12. 13390
B 12. 345(4).20
Kg12. 354. 20

रम्यां विशालमाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ १९
ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ।
भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्वस्तीत्यतो द्विज ॥ २०
विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम ।
आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यक्तदुत्तमम् ॥ २१
आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन ।
समागतो भगवता संजल्पं कृतवान्यथा ॥ २२
सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रेऽभ्यवर्तत ।
नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ २४
जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ २५
अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥]

रम्यं विलासमाश्रित्य. — [d]) K2.4 समाहितौ; B8 °श्रितौ; G2 °हितं (for °स्थितौ).

20 D5 om. 20[a] (cf. v. l. 19). — [a]) K2 यत्ते; V1 B8 ये च (for ये तु). D7 ते सैव; T2 तेनैव (for तस्यैव). K2 वेदस्य (for देवस्य). — [b]) K1.2 प्रादुर्भूताः; Ds1 G2 °र्भावः. Ds1 D5 G2 सुरप्रियः. — [c]) Da4 D7 T2 भविष्यति. K1.2.7 V1 D4.5.9 त्रिलोकार्थं; M1.7 त्रिषु लोकस्थास् (hypermetric) (for त्रिलोकस्थास्). — [d]) K4.6 B0.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1.3.6 Kumbh. ed. स्वस्त्ययो (Ds2 °यो; T2 °यो) (for स्वस्तीत्यतो). G2 नैषां स्वस्त्ययनो द्विजः. ❀ Cs: स्वस्तीतिशब्दो हेतुवचनः, स्वस्त्यर्थमित्यर्थः । ❀ — After 20, M1.5-7 ins. 890*.

21 M1.5-7 om. 21. K4 om. 21[ab]. — [a]) K1.2.6 युक्तानां; Da3.a4 मुक्ताभ्यां (for यु°). — [b]) K1.2.6.7 B9 Da3 D4.5.7.9 T2 G1.2 तथा पूर्वं (for यथापूर्वं). — K7 D4.9 om. 21[cd]. — [c]) Dn4 धर्मकालं; Ds सर्वकालं; D5.7 महाकृच्छ्रं (D7 °च्छ्र-); T G1-3.6 सर्वकृच्छ्र- (for °कृच्छ्रं). — [d]) K1.2.4 तदुक्तवान्; V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अनुत्तमं (for तदुत्तमम्). — D7 T G2.3.6 Kumbh. ed. ins. after 21: M1.5-7 after 20:

890* स्वार्थेन विधिना युक्तः सर्वकृच्छ्रव्रते स्थितः ।

22 [a]) B8 च (for त्वं). — [b]) K4 -द्वीपं (for -द्वीपे). K1.2.4 D9 द्विजोत्तम (for तपोधन). — [c]) B8 समागतौ; Da4 °गते; M6 °गमे (for °गतो).

— [d]) K1.2.4 Dn1.n4 Ds1 D2.4.8 G3 Kumbh. ed. संकल्पं; D6 संकल्पान्; G1 स जल्पं (for संजल्पं) Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. तथा (for यथा).

23 [a]) K1 तौ (for नौ). Da3.a4 सर्वं हि नाप्यविदितं; D5 सर्वं हितार्थं विदितं; D7 T G1-3.6 सर्वं हि ते सुवि°. — [b]) K2 त्रैलोके. D7 त्रैलोक्यं सचराचरं. — [c]) G2 च व्रतं (for वृत्तं वा). — [d]) K7 B8 (marg. as in text) D4.9 च (for वा). K4 वर्तते नाशुभाशुभं; M1.6.7 °ते चाशुभाशुभं. — After 23, K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

891* सर्वं स ते कथितवान्देवदेवो महामुने ।
[B6 om. सर्वं. V1 महामते (for °मुने).]

24 K1.2.7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.6.7 om. the ref. — [a]) K7 D4 5.9 ततो (for तयोर्). — [b]) K7 [ऽ]भ्यवर्ततः; B0 Dn1.n4 Ds1 D8.8 च वर्तते; B7 [ऽ]भ्यवर्ततोः; B8 Ds2 D2 Kumbh. ed. च वर्ततोः; Da3.a4 स वर्तत (Da4 °ते); D7 T G3.6 व्रते स्थितः; G1 भूते स्थितः; G2 M1.5-7 व्यवस्थितः (for ऽभ्यवर्तत). — [d]) G1 -परायणं.

25 [a]) V1 विधिना; M1.6.7 विविधान् (for विधिवन्). — [b]) K7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 -परान् (for -गतान्). — [c]) K1.2.4.7 D4.5.9 च (for हि).

26 [a]) K1.2.4 सु- (for स). — [c]) Ds अभ्यर्चयद् (for °र्चयन्). K7 D4.5.7.9 T G1-3.6 Kumbh.

[३३३]

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ।
दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ १

ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ।
क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २

त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ।
किमेतत्क्रियते कर्म फलं चास्य किमिष्यते ॥ ३

नारद उवाच ।

त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ।
दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४

ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ।
तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ।
अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६

C. 12. 13474
B. 12. 346(5). 6
K. 12. 355. 6

---

ed तावेवाभ्यर्चयन्देवौ. — [d]) K7 D4.5.9 G2 ऋषी; D7 T G1.3.6 उभौ (for च तौ).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T1 G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D2.3.8 T G2 नारायणीयं; K7 D4.5.9 नरनारायणीयं; M1.5–7 नारायणीये नारदतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 70; B7 169; B8 274; Dn1 170; Dn4 168; Ds2 T1 G6 171; D8 165; T2 184; G2 200; G3 172; M1.6.7 167; M5 202. — *Śloka no.:* Da4 26; Dn1 27; Dn4 D8 28.

333

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 M1.6.7 om. the ref. — [a]) K1 कथंचित् (for कस्य°). — [b]) T2 नारदं (for °दः). Dn4 D5.8 पा- (Dn4 D8 प)रमेष्ठिनः. — [c]) D4 दिवं (for दैवं). D3 चक्रे (for कृत्वा). K1 यथा न्याय्यं; T1 G3.6 स्वयं कर्मा (for यथान्यायं). ❀ Ca: दैवं, देवतर्पणादि । ❀ — [d]) Dn4 पित्रे (for पित्र्यं). G2 चैव; M1 त्वग्रे (for चक्रे).

2 [a]) Dn4 तातस् (for ततस्). — [b]) D7 T2 M7 धर्मात्मजं (for °त्मजः). Da3 om. प्रभुः. ❀ Cp: ज्येष्ठो धर्मात्मजः नारायण एव । ❀ — [c]) D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 -वर; T2 -वरं (for -श्रेष्ठ). — [d]) T2 देव-; G2 देवे (for दैवे). Dn4 पित्रे; D4 पैत्र्ये (for पित्र्ये). D5 कल्पितः (for °ते).

3 [b]) T2 यन्मे; G2 यत्ते (for तन्मे). B0.7 Dn4 संश (for शंस). D7 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. यथातथं (for °गमम्). K1.2.4.7 V1 D4.5.9 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि. — 3[cd] is damaged in B6. — [c]) K6 धर्म- (for कर्म). G2 क्रियते क्रियते चैव. — [d]) K1.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. वास्य; K7 वात्र; D4.5.9 चात्र (for चास्य).

4 [a]) D4.7.9 T G2.3.6 एव; D5 एवं (for एतत्). Dn4 कल्पितं (for कथितं). D5 सर्व- (for पूर्वं). — [b]) Da3 G1 देवं; D4 दैव-; G2 देव- (for दैवं). K7 D4.9 इष्यते (for इत्यपि). Da4 ब्रह्मा लोकपितामहः. — [c]) K2 D7 G1 M1.5–7 Kumbh. ed. ज्ञेयः (for यज्ञः). D5 दैवं च परमो यज्ञः; T1 G3.6 दै(T1 दे)वश्च परमो ज्ञेयः; T2 G2 दैवतश्च परो ज्ञेयः. — [d]) D5.7 परमो यः (for परमात्मा). D8 परमेष्ठ्यप्यजीजनत् (= 6[b]).

5 [a]) ❀ Cp: भावितः, प्रेम्णा वशीकृतः । ❀ — [b]) K2 M1.6.7 यजेद्; Da3.a4 D5 यज्ञे (for यजे). — [c]) K2 T2 M1.7 प्रसृतं; G2 प्रहृतः; Cv (gloss: प्रकर्षेण उदरे धारितः) प्रधृतः (for प्रसृतः). B8 तस्मात्प्रसृतः पूर्वं वै. — [d]) Dn4 T2 -पितामह-.

6 [a]) K1.2.4 ममैष; K7 D4.9 मामेव; D7 G2 तमेव; T1 ममैवं; T2 G1.3.6 ममैव (for मम वै). Da4 पितर-; T1 परमं; G2.3.6 परम- (for पितरं). M1.6.7 प्रीतं (for प्रीतः). — [b]) K7 D4.9 ह्यजीजनत्; V1 B8 (marg. as in text) अजी°; G3.6 त्वजी° (for [अ]प्यजी°). K1.2 T2 परमेष्ठिमजीजनत्; Da4 °मेष्यस्यजीजनत्; D7 T1 G1.3 प(D7 पा)रमेष्ठीमजीजनत्; M1.5–7 पितामहमजीजनत्. — [c]) K2 सत्कल्पजस्; B0

C. 12. 13405
B. 12. 346[5]. 7
K. 12. 353. 7

यजाम्यहं पितॄन्साधो नारायणविधौ कृते ।
एवं स एव भगवान्पिता माता पितामहः ।
इज्यते पितृयज्ञेषु मया नित्यं जगत्पतिः ॥ ७
श्रुतिश्चाप्यपरा देव पुत्रान्हि पितरोऽयजन् ।
वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ।
ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ८
नूनं पुरैतद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ ९
त्रीन्पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वं दत्त्वा कुशानिति ।
कथं तु पिण्डसंज्ञां ते पितरो लेभिरे पुरा ॥ १०
नरनारायणावूचतुः ।
इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम् ।
गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमाश्रितः ॥ ११
स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ।
जलकर्दमलिप्ताङ्गो लोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १२
प्राप्ते चाह्निककाले स मध्यंदिनगते रवौ ।

संकल्पयस; M1 °ल्पिजस (for °ल्पजस). ❀ Cv: तस्य, नारायणस्य । ❀ — d) B6 damaged. K1.2.7 D9 -कल्पिकः (K2 °काः) (for °तः).

7 a) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.5–7 Kumbh. ed. वै (for [अ]हं). G2 अतः (for पितॄन्). K7 साधौ; V1 कृत्स्नो. — b) G2 कृतौ (for कृते). ❀ Cn: नारायणविधौ, तान्त्रिके पूजादौ ॥ Cp: नारायणविधौ, नारायणज्ञाननिमित्तम् । नारायण इति संबोधनं वा ॥ Cs: नारायणविधौ कृते, नारायणाराधने विहिते कृते सति । ❀ — d) Dn4 पिता मातामहश्च ये. — e) K2 यज्यते; D7 G2 इत्येते (for इज्यते). — f) K4 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा; K6 यथा; G2 याज्या (for मया). T2 जगत्पतिं.

8 a) M1.6.7 अक्षरा (for अपरा). K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 देवी; Dn4 देवः; D4.5.7 T G1.3.6 Cs Kumbh. ed. देवाः (for देव). G2 श्रुतयश्च परा देव. — b) D5 पुत्रं; D7 पुत्रो; T2 G2 पुत्रा (for पुत्रान्). K6 om. हि. Ds2 पितरौ; Ca (gloss: मन्त्रं दत्त्वा पितृत्वमापन्नान्) पितरो (as in text). T2 [ऽ]यजत्. Dn4 पुत्राद्धि पितरो यतः. — c) K6.7 D4.9 वेदश्रुति- (D9 °तिं); B1 वेदः श्रुति-; T2 G2 देवश्रुतिः (G2 °ति-) (for वेद°). K1.7 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 G1 M1.5–7 प्रनष्टा; V1 प्रनष्टाश्च; D4.9 प्रनष्टां; G2 प्रणाशे (for प्रणष्टा). — d) K4 अद्यापिता; D4.9 G1–3.6 अध्यापिताः. D5 श्रुते (for सुतैः). — e) B8 मंत्राः (for मन्त्रदाः). T2 ततस्तेमं तदा पुत्राः. — f) K2.4 पिता त्वम् (for पितृत्वम्). V1 B3 (marg. as in text) प्रति-; D8 अभि- (for उप-). D7 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. पितॄणामिति (G2 °मपि) वैदिकं.

9 K7 om. 9. — a) K2 परैतद्; B0 नरैस्तद्; B8 (marg. as in text) पुत्रैस्तद्; B9 पुरे तद्; Da4 पुरैस्तद्; Dn1.n4 Ds D2.8 Kumbh. ed. सुरैस्तद्; D4.9 पुरैव (for पुरैतद्). K2 विधितं; D4 विदिता (for °तं). — c) V1 प्रजाश्च (for पुत्राश्च). — d) K2 परंपारम् (for परस्परम्).

10 a) M1.6.7 पृथ्व्याः; Kumbh. ed. पिञ्यान् (for पृथ्व्यां). K1.2 त्रीन्पिडान्व्युप्य पृथ्व्यां. — b) K6 पूर्वा; K7 Da3.a4 पूर्व-; D4 पूर्वे (for पूर्वं). K7 कुशाविह; B8 कुशासनं; D4.5.7.9 °निह; G2 कुशांतिके (for कुशानिति). — c) K2 B8 D3–5 M1.6.7 नु (for तु). K1.2.7 Ds1 -संज्ञाते; D5 -संज्ञेति; M1.6.7 -संज्ञां तु (for -संज्ञां ते). — d) K1.2.4 V1 D4.5.9 तदा; D7 T G1.3.6 पुनः (for पुरा). K7 G2 लेभिरे पितरस्तदा (G2 °तः).

11 K4 श्रीनरनारद उवाच (for नरनारायणावूचतुः). — a) Dn4 इमं (for इमां). Da3 ह (for हि). K1 पूर्वां; B6 (marg.) पूर्व- (for पूर्वं). — b) T1 -मेघलां (for -मेखलाम्). Dn4 नष्टां सागरमंभसि. — d) K2 वराहं; B7 D4 वाराह- (for °हं). K2 आश्रिताः; T2 °तां (for °तः).

12 a) K1.2.4.7 D4.5.9 च (for तु). K1 Dn1 धरणी. — b) D7 T G1–3.6 M1.5–7 स्व- (for स्वे). Da4 T2 पुरुषोत्तम. — c) Ds1 -लिप्तांगैर् (for -लिप्ताङ्गो). K2 जलकंदसलिप्तांगे. — d) T2 लोककार्याविपद्यतः.

13 a) K2.4 च वह्नि- (for चाह्निक-). K2 V1 B8 च; K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. तु; T2 न (for स). D5.7 संप्राप्ते चाह्निके काले. — b) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. मध्यदेश- (for मध्यंदिन-). — c) M1.7 दंष्ट्रान्. K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 M1.6.7 Kumbh. ed. त्रीन् (for मृत्-). K1.2.4 दंष्ट्रा (K1 दंष्ट्रा) निमग्नं (K4 विलग्नं) मृत्पिंडं. — d) M7 विधाय (for विधूय). V1 स महा- (for सहसा). K2

दंष्ट्राविलग्नान्मृत्पिण्डान्विधूय सहसा प्रभुः ।
स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद ॥ १३
स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि ।
संकल्पयित्वा त्रीन्पिण्डान्स्वेनैव विधिना प्रभुः ॥ १४
आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ।
प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयम् ॥ १५
मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् ।
अहं हि पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ॥ १६
तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधिं परम् ।
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ।
आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात्पितर एव ते ॥ १७
त्रयो मूर्तिविहीना वै पिण्डमूर्तिधरास्त्विमे ।
भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ॥ १८
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥ १९
नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ॥ २०
पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।

C. 12. 13421
B. 12. 346[5]. 23
K. 12. 355. 22

प्रभौ; K6 B3 G3 विभुः (for प्रभुः). — c) K6 Da3. a4 पृथ्व्यां स; K7 वै पृथ्वीं; T2 वै वृत्यां (for वै पृथ्व्यां). — f) K1. 2. 4 दर्भान्; D7 कुशाव्; T2 शुकाव् (for कुशान्). Dn4 T G3. 6 नारदः.

14 a) K1. 2 D4. 9 तेष्वा(D4. 9 तथा)त्मानं समुद्दिश्य; K7 स तथात्मानं समुद्दिश्य (hypermetric). — b) K1. 2 पैत्र्यं; G2 पिंडं (for पित्र्यं). K1. 7 यथा विधिः. ❀ Ca: मृत्पिण्डं दंष्ट्राग्रलग्नं प्रवृत्त्यात्मानमेव पितृत्वेन प्रकल्प्य लोकव्यवहारहेतोः । ❀ — c) K1. 2. 4 संकल्प्य तत्र; Ds1 D8 स कल्पयित्वा. K7 D4. 9 मृत्- (for त्रीन्). — d) K1. 2 तेन (for स्वेन). V1 विधिवत् (for विधिना).

15 a) K1. 2 -घातोष्म-; D7 G1. 2 -गात्रेषु; T1 G3. 6 -गात्रोष्ण- (for -गात्रोष्म-). T2 -संभूते. — b) D4 lacuna; T2 G3 अपः (for अपि). — D4 om. 15c-16b. — c) K2 मोक्ष; Dn4 D8 प्रोक्ष (for प्रोक्ष्य). D5 [अ]हिवर्गं; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 [अ]पसव्यं; T2 [अ]पसर्वं; G2 [अ]पः सर्वं; Cp (gloss: पिण्डत्यागम्) [अ]पवर्गं (as in text).

16 D4 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) K1 B8 हि (for च). — b) Da3. a4 अब्रवीत् (for उक्तवान्). — Before 16cd, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7-9 M5. 6 editions ins. वृषाकपिरुवाच. — c) Cn. p (gloss [both]: पितॄन्) पितरः (as in text). K1. 2. 4 अहं विश्वपितॄन्द्रष्टुम् (K2 °न्द्रष्टा; K4 °न्स्रष्टुम्); K7 V1 D4. 5. 9 अहं किल पितॄन्स्र(D4. 9 °न्स्र-; D5 °न्य)ष्टुम्; D7 अहं हि वै पितॄन्यष्टुम्.

17 a) Dn4 यस्य (for तस्य). K6 सत्यः; D8 सम्यक्; T1 G2. 3. 6 त्वद्य (for सद्यः). — b) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -विधीन्प- (B6 °न्व)रान्; B8 -विधीन्पुरा; B9 Dn4 -विधान्परान्; G2 -विधिं प्रति (for -विधिं परम्). — c) B3 दृग्-; Ds2 प्रति- (for प्रवि-). T1 G3 -निर्धूतां (for -निर्धूता). — d) K6 T1 G1. 3. 6 मृत्पिंडान् (K6 °द्); K7 ममैतद्; B6. 8 (marg.) Da3 D5. 7 T2 M1. 5-7 मृत्पिंडा (for ममैते). G1 मृत्पिंडादि तृणांतकं. — e) D7 आस्थिता (for आश्रिता). V1 प्राप्य; Bo. 6-9 Da3 D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. पीड्य; T2 पिड्या (for पिण्डास्). ❀ Cn: विष्णोः शालग्राम इव पितॄणां मूर्तयः पिण्डा एव । ❀ — f) ❀ Cv: तस्मात्, दक्षिणादिशि पतितत्वात् । ❀

18 ab) K7 D4 मूर्तिर् (for मूर्ति-). G2 नु (for वै). Bo पिंडान्; D5 D8 पिंडा (for पिण्ड-). K1. 2. 4. 6 V1 B6 7. 9 Da3. a4 D5 चत्वारस्तु समूर्तयः. ❀ Cv: मानुषैः पूज्यमानाः पितरः मानुषदृग्गोचरमूर्तिरहितत्वादमूर्ताः । दैवैः पूज्यमानास्तु समूर्ता इत्युच्यन्ते । ❀ — c) T G3. 6 भवंति (for भवन्तु). — d) K2 दृष्टाः (for सृष्टाः). Dn4 सनातनः.

19 a) K1 पितामहाश्च. — D7 om. (hapl.) 19b-21a. K7 om. (hapl.) 19c-20d. — d) T1 संज्ञितः (for संस्थितः).

20 K7 D7 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) G2 तास्तु (for नास्ति). — b) K2 वार्ष्णे*; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. वान्योऽर्च्यो; G3 वा लोके (for वाभ्यर्च्यो). G1 महान् (for मया). T G1-3. 6 M1. 5. 7 भवेत् (for स्वयम्). — c) T G1-3. 6 M1. 5-7 अहमेव (for को वा मम). G2 लोको (for लोके). — d) K1. 2 को वा मम; K4 D9 G2 ह्यहमेव (for अहं).

C. 12. 13421
B. 12. 346(5). 23
K. 12. 355. 23

इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ॥ २१
वराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान्सविस्तरान् ।
आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ २२
एतदर्थं शुभमते पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।
लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ २३
ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा ।
गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा ।
कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ २४
अन्तर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ।
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ।
महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥]

---

21 D7 om. 21^a (cf. v. l. 19). — ^a) K1. 2. 4 पिता पितामहश्चैव. — ^b) Ds1 om. अहमेवा. — Before 21^cd, B8 ins. नरनारायणावूचतुः. — ^c) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. एतद् (for एवम्). K4 Da4 D9 उक्ता (for उक्त्वा).

22 ^a) V1 B6. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 5. 7. 8 वाराह°; D4. 9 वराहः (for °ह-). K7 °पर्वतो (for °ते). — ^b) Dn4 हत्वा (for दत्त्वा). K1. 2. 4 सुविस्तरान्; B8 Da3 सविष्टरान्; D4. 7 T G1. 3. 6 सविस्तरं (for °रान्). — ^c) B6 damaged. K1. 2. 4 दर्शयित्वा (for पूज°). K6. 7 V1 B9 Da3 D4. 5. 9 T1 G1. 3. 6 [ए]वं; B8 च (for [ए]व).

23 ^a) D7 शुभवते (for °मते). K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 एषा त(K6 °षाम)- स्य स्थितिर्विप्र (Da3. a4 °प्रा). — ^b) K1. 2. 4 °दर्शि(K2 °र्श)नः; Ds1 °संज्ञितः. — ^c) K6 Da3. a4 लभते; D7 लभंत. K7 M7 पूजा. — ^d) G2 प्रजापति° (for वृषाकपि°). M1. 7 °वयो (for °वचो).

24 D5 om. (hapl.) 24^ab. — ^a) D7 T2 G1. 2 M1. 5–7 भक्त्या (for देवान्). T1 G3. 6 ये यजंति गुरून्भक्त्या. — ^b) T1 G3. 6 पितॄन् (for गुरूंश्च). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 देवातिथींस् (for चैवा°). — ^c) K2 Da3. a4 गांश्च. K6 M7 °मुख्याश्च; T2 °मुख्याश्च (for °मुख्यांश्च). — ^d) K2 पृथिवी; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पितरं. B6 damaged; B7 Dn4 D2 यथा (for तथा). — 24^ef is partly damaged in B6. — ^f) K1 जयंति (for यजन्ति).

25 ^a) B5 damaged. K1. 2 च (for स). — ^b) K7 D4. 9 सर्वः सर्व° (for सर्वसत्त्व°). K2 °शरीरिणः; D9 °शरीरतः (for °रगः). — ^c) D9 स्पष्टः; M6 तमः (for समः). G2 om. भूतेषु. — ^d) K1. 2. 4 चेश्वरः (for ई°). D7 सम° (for सुख°). — ^e) M1. 5–7 स वै (for महान्). K6 Da3 भूतात्मा; D5 सर्वस्य (for सर्वात्मा). K7 D4. 9 महानात्मा स सर्वात्मा; M5 (*inf. lin.*) माहात्म्यभावात्सर्वात्मा. — ^f) K2 V1 स्मृतः; K7 B8 Da4 Ds1 D4. 7. 9 G1. 3. 6 M1. 5–7 श्रुतिः (for श्रुतः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8 T2 M5. 6 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयं; T1 नारायणीयोपाख्याने नारदनारायणसंवादः; G6 नारायणीये नारदनारायणसंवादः; M1. 7 नारायणीये पितृसर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 71; B7 Dn4 169; B8 275; Dn1 G1 171; Ds1 170; D8 166; T1 G6 172; T2 175; G2 201; G3 173; M1. 7 168; M5. 6 203. — *Śloka no.:* Da4 17; Dn1. n4 D8 28.

[३३४]

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ १
प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ।
श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ॥ २
तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी ।
तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम् ॥ ३
त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्वहः ।
पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ४
नैव तस्य परो लोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ॥ ५
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ६
कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ ७

C. 12. 13434
B. 12. 347.61.8
K. 12. 356. 7

334

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 G2 om. the ref. — [a]) D4. 9 श्रुत्वा तु; T1 G3. 6 श्रुत्वैवं (for °तन्). B0 नारदं (for °दो). — [b]) B0 नरनारायणीरितं. — Ds2 reads 1[c]-2[b] on marg. — [c]) B0 Dn1 Ds2 D8. 7 Kumbh. ed. अत्यंतं (for °त-). K2 -भगवान् (for -भक्तिमान्). K2 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5 देव (for देवे). — [d]) K3. 4 ऐकांतित्वम्; M7 एकांतत्वम्.

2 Ds2 reads 2[ab] on marg. — [a]) B8 तस्य (for प्रोष्य). Da4 वर्ग- (for वर्ष-). K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 D4. 5. 9 च (for तु). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. उषित्वा वर्षसाहस्रं. — [c]) K1. 2 सुमहद् (for भगवद्-). Dn4 -आस्थानं; D4 T2 -आख्यातं (for °नं). — [d]) K7 D4. 5. 9 दृष्ट्वा तु; M1. 6. 7 आ(M1 अ)पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च). Dn4 दृष्ट्वा चरितमव्ययं. — [e]) K7 D7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. जगाम हिमवत्कुक्षाव् (K7 °त्कक्षे; D9 °त्कुक्षे); V1 जगाम हिमवंतं च. — [f]) V1 यत्रास्ते; D5 यत्तस्य (for यत्रास्य). K6 शुक; B7 स्वकम्. K7 D9 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. आश्रमं स्वं (T1 G3. 6 स) सुरार्चितं; B8 (marg. as in text) आश्रमं स्वं पुरार्जितं; Ds1 यत्रास्य आश्रमस्तु कः; D7 °स्य स्वकमव्ययं.

3 [a]) K2 [आ]ख्यात- (for ख्यात-). T1 G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. -यशसौ (for -तपसौ). K7 D4. 9 तावपि ध्यानपरमौ; D7 T2 तावद्विख्यातयशसौ. — [c]) K1. 2 D5 शुभ्रे; T2 M1. 6. 7 पुण्ये (for रम्ये). — [d]) K1. 2 तेपाते (for तेपतुस्). Da4 तपम् (for तप). V1 M1. 6. 7 तपस्तेपतुरुत्तमं.

4 [a]) K6 त्वमसि (for °पि). K7 V1 T G1-3. 6 M1. 5-7 -विक्रांत. — [b]) B8 D4. 7 T2 G1. 2 M1. 5-7 कुलोद्वह (for °द्वहः). — [c]) K1. 2 पावितांगो; Dn4 पाठितात्मा (for पावि°). K6 [अ]थ; D7 हि (for [अ]द्य). B8 सद्वृत्तः; D7 [अ]संवृत्तः; G2 संयुक्तः (for संवृत्तः).

5 [a]) Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. तस्या परो (for तस्य परो). — [b]) K6 ह्ययं (for नायं). Da4 -सत्तमः; D8 -सत्तमं.

6 Ds2 om. 6[ab]. — [a]) M1. 7 मज्जंत (for °ति). — [c]) K1. 2 द्वेष्टि (for द्विष्याद्). K6 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठं). — [d]) K7 देव- (for देवं). K1. 2. 4 विभुं; K7 हरं (for हरिम्). G2 नारायणमयं हरिं.

7 [b]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 लोकेष्वात्मा च (K1. 2. 4 तु); D7 आत्मलोकेषु; T G1-3. 6 आत्मा लोकेषु (for आत्मा लोकस्य). — [c]) K1. 2. 4 तु (for हि). — [d]) K6. 7 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. श्रुतिः; G2 श्रुतः (for स्थितिः). B9 यो योत्रिरिति स्थितः (sic).

8 [a]) Da4 Ds1 D5 स (for य). B6 एव (for एष). — [b]) Dn4 ऋषी- (for ऋषिर्). — [c]) K7 D4. 9 [ए]व (for [ए]तत्). K1. 2. 4 D4. 5. 9 सम्यङ् (for तात). D7 तेनैतत्कथिताकारा. — [d]) K6 अव्ययं (for माहात्म्यं). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8

C. 12. 13434
B. 12. 347(6). 8
K. 12. 356. 8

य एष गुरुरस्माकमृषिर्गन्धवतीसुतः ।
तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमात्मनः ।
तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ८
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ।
धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तमृते प्रभुम् ॥ ९
वर्ततां ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया ।
संकल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः ॥ १०
एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पारिक्षितो नृपः ।
ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत् ॥ ११
नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया ।
नारदेन पुरा राजन्गुरवे मे निवेदितम् ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ १२
स हि परमगुरुर्भुवनपति-
धरणिधरः शमनियमनिधिः ।
श्रुतिविनयनिधिर्द्विजपरमहित-

परमव्ययं (for °मात्मनः). — ^{c}) T2 G1 अस्मात् (for त°). K6 श्रुत्वा (for श्रुतं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 तेद्य (for चेदं). — ^{f}) T2 G3 मया (for तव). T2 (also as in text) तव (for [अ]नघ). K1. 2. 4 व्याख्यातुं (K2 °तं) नृपसत्तम; K7 D4. 5. 9 व्या(K7 आ)ख्यातं नृप तेनघ; G2 कथितं तव चानघ. — After 8, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. read 12. 336. 50^a–51^a followed by 12. 336. 49^{bcd}, for the first time, repeating the same in their proper places.

9 ^{b}) K1. 2 D5 मुनिं; K4 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 भुवि; V1 Ds1 विभुं; T1 G3. 6 परं (for प्रभुम्). — K7 om. (hapl.) 9^{cd}/. 9^{cd} is partly damaged in G3. — ^{e}) K2 पुरुषः; K4 पुरुषे (for पुरुष-). D5 -व्यास (for -व्याघ्र). D7 T G1 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्. — ^{f}) D5 त्वामृते (for तमृते). V1 विभुं; D7 प्रभुः (for प्रभुम्).

10 ^{a}) Da4 महाप्राज्ञो (for °यज्ञो). K4 वर्तते तु महायज्ञैर्. — ^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 यतः; G2 यस्तु (for यथा). — ^{c}) B6 damaged. — ^{d}) Dn4 श्रुतं (for श्रुत-). K7 D4. 9 M1. 5–7 Kumbh. ed. -धर्मा च; D7 -धर्मस्य; G1 -धर्मं च (for -धर्मश्च).

11 Before 11, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 ins. सूत उवाच; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. सौतिरुवाच. — ^{a}) K1. 2. 7 D4. 5. 9 आश्चर्यं (for आख्यानं). — ^{b}) K1. 2 परिक्षितो; K4 पाराक्षि°; K7 पारिक्षी°; D4. 5 T1 G1. 3 पारीक्षि° (for पारिक्षि°). K1. 2. 4 नृप (for नृपः). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः; M1. 5–7 श्रुत्वा भरतसत्तम. — ^{d}) G2 ताश्च (for सर्वाः). K1. 2. 4 समाचरत्; G1 lacuna; M1. 5–7 समारभ (for °भत्).

12 Before 12, Dn4 ins. सूत उवाच. After 12^{ab}, K1. 2. 4. 5. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

892* पृष्टेन शौनकाद्येह नैमिषारण्यवासिषु ।

[B9 Dn4 Ds D9 शौनकाद्येन; D3. 5 °काद्येषु; D7 °काद्यैस्तु; T G1–3. 6 °काद्यैश्च (for °काद्येह). K6 -वासिने; V1 -वासिनः; B8 (marg. as above) -वासिना; T G1–3. 6 -वासिभिः (for -वासिषु).]

— ^{c}) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Kumbh. ed. यद्वै; B6 damaged (for राजन्). — ^{d}) B6 damaged. M7 गुरवो; Ca (gloss: मम पित्रे लोमहर्षणाय व्यासाय वा) Cn (gloss: बृहस्पतये) °वे (as in text). K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 तु; K7 D4. 9 वि- (for मे). — ^{f}) K1. 2. 4 D5 शृ-ण्वतां. K7 Da4 G2 शृण्वतोः कृष्णयोरपि.

13 D5 reads 13^{a1e} twice. — ^{a}) T1 स ह; T2 न हि (for स हि). K1. 2. 4 परममुनिर्; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 5 (both times). 7–9 T G1–3. 6 Cp editions परमर्षिर् (for परमगुरुर्). K1. 2 T G1–3. 6 भुवनजनपतिर्; K4 भुवनपरिजनपतिर्; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 editions जनभुवनपतिर् (for भुव-नपतिर्). — ^{bc}) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 8 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. पृथुधरणि(K6 B8 Dn4 °णी)धरः; D5 (both times). 7 प्रभुर्धरणिधरं; T G1. 3. 6 गिरिधरणिधरः; G2 स्मरणीयविधिः (sic) (for धरणिधरः). K1. 2. 4 V1 T G1. 3. 6 Cpp शम(K1 °त)नियमनि(T1 G3. 6 °वि)धिः श्रुतिनियमपरो; K6 Da4 Dn1 D2. 3 Cn (gloss: यमा नियमाश्च पञ्च पञ्च, अहिंसादयः सत्यादयः) श्रुति(Da4 °त)-विनय(K6 °नियम)वि(Da4 °नि)धिः शमनियमनिधिः; K7 D4. 9 यमनियमविधिः श्रुतविनयनि(K7 °वि)धिः; B0 Dn4 Ds D8 Cp श्रुतिविनयनिधिः श(B0 स)मनियमनिधिः

स्तव भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ १३
तपसां निधिः सुमहतां महतो
यशसश्च भाजनमरिष्टकहा ।
एकान्तिनां शरणदोऽभयदो गतिदोऽस्तु वः
स मखभागहरस्त्रिगुणातिगः ॥ १४
चतुष्पञ्चधरः पूर्ते-
ष्टयोश्च फलभागहरः ।
विदधाति नित्यमजितोऽतिबलो
गतिमात्मगां सुकृतिनामृषिणाम् ॥ १५
तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं
रविवर्णमीश्वरगतिं बहुशः ।
प्रणमध्वमेकमतयो यतयः

C. 12. 13447
B. 12. 347.61.21
K. 12. 356. 19

(by transp.); B6.8.9 Da3 श्रुति(Da3 °त)विनयविधिः (B6 °निधेः; Da3 °निधिः) श्रु(B8 स्मृ)तिनियमपरो; D5 (both times). 7 श्रुतनियमविधिः श्रुतिनियमपरो; G2 lacuna; Kumbh. ed. श्रुतिविनयपरः शमनियमनिधिः. B7 om. शमनियमनिधिः. B7 श्रुतनियमपरो (for श्रुतिविनयनिधिर्). K1.2.4 T G1-3.6 द्विजगणसहितस्; K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.5 (both times). 7-9 Kumbh. ed. द्विजवरसहितस्; Cp (gloss: द्विजवरैर्गुरुत्वेन पूजितः) द्विजवरमहितस् (for °परमहितस्). — d) Bo.7.8 Dn1.n4 Ds2 D3.3.8 Kumbh. ed. तव च; Da4 तव तु; D7 lacuna (for तव). Da4 om भवतु. Dn4 अमराहितां; G2 अमराहिता; M1.7 अमरवर (for °हितः).

14 a) D7 om. from तपसां up to भाजन (in 14b). Before तपसां, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 ins. अ(Dn1.n4 Ds ह्य)सुरवधकरः. M1.6.7 तपसां च (for तपसां). K1.3.4 lacuna; Dn4 निधिं (for निधिः). K1 सहसां; K2.4 महसां; K7 D4.9 सुकृतां; Da3 सुमतां; Ds2 सुमहसां (for °तां). K1.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.9 यशसां; K2.4 lacuna (for महतो). — b) T2 G2 जननम् (for भाजनम्). G2 अरिकाः (for अरिष्टकहा). K1.2.4 च निधिर्मधुकैटभहा (K1 °या); K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 च भाजनं मधुकैटभहा. — c) G2 om. गतिदो. K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 Cn (gloss: कृतधर्मः, कृतयुगधर्मः) कृत(K1.2.4 पर)धर्मविदां गतिदोभयदो. — d) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 om. स. G1 सुखभाग° (for मख°). G2 om. हर. K1.2 [ऽ]स्तु स ते शरणं त्रिगुणोधि(K2 °णाद्रि)गुणः; K4 Bo.8 Dn4 Ds D2.3.8 तु शरणं स ते त्रिगुणोविगुणः (Bo Dn4 त्रिगुणाधिगुणः); K6 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणाधिकगुणः; K7 D4.5.7 [ऽ]स्तु स ते शरणं (K7 °ण्यं) त्रिगुणोविगुणः; V1 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणातिगुणः; B6.9 Da3.a4 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणाधिगुणः; B7 lacuna; Dn1 [ऽ]स्तु शरदां शतं त्रिगुणोविगुणः; T1 G8 त्रिगुणाधिकः (for °तिगः).

15 ab) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1 Ds D2-5.7-9 Cn (gloss: चत्वारो, वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः आत्मानः, तान्धारयति) Csp (gloss: चतुर्णां चित्तबुद्धिमनोहंकाराणां सर्वात्मकत्वे धारकः) चतुरात्मधरः; Da4 °रात्मधरः; Dn4 च नरान्य°; T1 चतुष्कं च यं*; G1 चतुष्पंचसरः; C8 (gloss: चतुरो वेदान् पञ्च यज्ञांश्च धारयति) °धरः (as in text). K6 पूर्णेष्टयोश्च; Da3 पूर्वे°; Ds2 पूर्तेष्टयोष्ट°; T2 °योग° (for °योश्च). G2 फलभागहरिः (for °भागहरः). K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 फ(K2 प)लभागभुगिष्ट(K1 °ग तु गिष्ट°; V1 °गभूयिष्ठ)तमेतरयोः (for पूर्तेष्टयोश्च फलभागहरः). — After 15ab, K7 D4.9 Cp ins. गतिरस्तु स ते मखभागहरः. — c) K7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T1 G1-3.6 विदधातु; T2 °धाम (for °धाति). K1.2.4 स नित्यमजो; B8 D4 G2 नित्यमजिता (G2 °ते) (for °जितो). K6 Dn1 D2 [ऽ]तिचलो (for °बलो). — d) K1.2.4 आत्मविदां; K7 D4.9 °याजिनां; V1 B8 T1 G1.3.6 °वतां; B6.7.9 Da3.a4 D5.7 °नां; T2 G2 °वान् (for °गां). K1.2.4 T1 G3.6 सुकृतां; G2 सुकृतम्; M7 °तीम् (for °तिनाम्). K1.2.4 च मुने; K7 D4.9 अखिलां; Da4 Ds1 ऋषीणां.

16 V1 reads 16ab on marg. — a) Da4 om. तं. K1.2.4 अशेष° (for लोक°). B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 °साक्षिकम् (for °णम्). B8 M1.6.7 अजरं; Dn4 अतं (for अजं). After पुरुषं, K6.7 Bo.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ins. पुराणं; B8 ins. it before पुरुषं. — b) K6 V1 Bo Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 ईश्वरं (for °र°). V1 lacuna; Da3.a4 मतिं (for °गतिं). K1.2 पुरुषः (for बहुशः). — c) K1 प्राणमधुम्; M1.6.7 प्रणवमध्वम् (for प्रणमध्वम्). K1.2.4.6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 एकमनसो; G2 एकांतमतयो; M1.6.7 एकतयो (for एकमतयो). K4.6 B7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यतः (for यतयः). — d) K7 अखिलोद्भवो. After ऽपि, K2 ins. गतिमात्मविदां

C. 12. 13447
B. 12. 347(8).21
K. 12. 356. 19

सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः ॥ १६
स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं
सूक्ष्मं पुराणमचलं परमम् ।
तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतं
बुद्ध्या यतात्मभिर्विदितं सततम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥]

[३३५

जनमेजय उवाच ।
श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः ।
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ।
महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी ॥ १
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।
स तथा नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ २

सुकृतां च मुने. Before प्रणतः, T1 ins. न मनुते; G3.6 ins. नमते. B6.7 om. प्रणतः. Da4 स सलिलोद्भवोपि तं प्रणतः; G2 सलिलोद्भवोद्भवोपि तमृषीणां प्रणमतां. ❀ Cn: सलिलमुद्भवो यस्य स नारायणः शेषशायी । तमृषिं, वासुदेवम् ॥ Cp: सलिलोद्भवो ब्रह्मा । ❀

17 D8 om. 17. —a) B7 is damaged from स हि up to पुरा (in 17b). B6 lacuna; T2 न हि; G2 स ह (for स हि). K2 पदां (for पदं). —b) K7 D4.9 शूक्ष्मं. K6 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 परायणम् (for पुराणम्). K6 Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.8 हि पदं; V1 B6.9 Da3.a4 D5 हि परं; T1 G1.3.6 परं (for परमम्). K1.2.4 परमं (K4 °म-) सुसूक्ष्ममचलं स पदं; G2 सूक्ष्मं पुराणमनूचनीबकं परम. —c) K1.2.4 सर्व-; V1 स हि; T1 G2.3.6 मतं; T2 तं; G1 मतः (for तत्). K1.2.4 lacuna; G1 सांख्यं (for सांख्य-). K1.2.4 उदारधृ(K2 °वृ)तिर्; K6 Bo Dn1 उदारवृतं (Bo om. वृतं); K7 D4 °वृत्ति-; B8 Ds1 D7 T2 G1.2 उदाहृतं; Da4 उदारं धृतं; T1 G3.6 उदाहृतं पदं (for उदारधृतं). ❀ Cn: हे उदार । धृतमिति पाठान्तरे ध्यातम् ॥ Cp: उदारतया, महत्तया धृतं, चित्ते निवेशितम् । ❀ —d) K1.2.4 मनसा (for बुद्ध्या). Dn4 आत्मनात्मभिर्; M1.5–7 यतात्म- (for यतात्मभिर्). K1.2.4 उपेत इह (K1 °व); K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 इदं सनातनं (Da3.a4 °न); K7 D4.9 इदं सततं; T G3.6 अजं नमत; G1 अजनमतः; G2 अजन्मनः (for विदितं सततम्). B8 व्यपेतात्मभिरिदं सनातनं. After सततं, D4 M5 ins. इति.

Colophon. Ś1 D6 missing. K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G6 M1.5–7 नारायणीयं; K7 Da3.a4 D4.5.9 नरनारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 72; B7 Dn4 170; B8 276; Dn1 G1 172; Ds2 T1 G6 173; D8 167; T2 186; G2 202; G3 174; M1.6.7 169; M5 204. — *Śloka no.:* Da4 22; Dn1.n4 21.

335

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 K1.2.4.7 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 T1 G1–3.6 Kumbh. ed. शौनक; T2 ऋषय (for जनमेजय). —b) K1.2 महात्म्यं. —c) G2 धर्मगृहेश्; M1.6.7 धर्मं गृहे. —e) B6 -सृष्टिश्; B7 lacuna; T2 -सृष्टौ; G1 -सृष्टां (for -सृष्टा). K1.2 [अ]पि (for च). —f) B7 damaged. K1.2.4 Ds D5.7 M6 सनातनी (M6 °ना); M1.5.7 पुरातना (for °तनी).

2 a) Da3 om. (hapl.) निवृत्तौ च. K6 निवृत्तौ च प्रवृत्तौ च. —b) T2 -कल्पितं. —c) Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा च; Kumbh. ed. तथा स (by transp.). D5.7 G2 श्रुतं (for श्रुतो). K1.2.4.6 Da3.a4 D5.7 सौते; K7 D4.9 धर्मः; T G1.3.6 सूत; G2 तात (for ब्रह्मन्).

यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ।
हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वे महोदधौ ।
तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ३
किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा ।
रूपं प्रभावमहतामपूर्वं धीमतां वर ॥ ४
दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम् ।
तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ५
एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणज्ञानसंभवम् ।
कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ।
पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासो राज्ञो धर्मसुतस्य वै ॥ ७
श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ।
उत्पन्नसंशयो राजा तमेव समचोदयत् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् ।
किमर्थं तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम् ॥ ९

C.12.13459
B.12.348[7].11
K.12.357.10

---

3 Bom. Kumbh. ed. transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — a) V1 B8 (marg. as in text) T G1-3.6 यत्तु (for यच्च). K1.6 lacuna; V1 B8 [ए]तत् (for तत्). — V1 reads 3^{b} on marg. — b) D5.7 महान् (for महत्). — c) M5 -भुजं (for -भुजो). B6.7 D8 Bom. Kumbh. ed. विष्णुर्; M5 विश्वम् (for विष्णोर्). ❀ Cn: हव्यकव्यभुजः, मूलविभुजादित्वात्कः (vār. to Pāṇini 3.2.5) । अकारान्तः शब्दः । ❀ — d) K1 उदक्षणेर्वे (sic); K6 Dn4 उदकपूर्वे; D7 उदक्पूर्व-; G2 °कपूर्वं; Cn (gloss: ऐशानकोणे) °क्पूर्वे (as in text). T2 G1.2 महोदधेः (for °दधौ). — V1 reads 3^{e}–4^{a} on marg. — e) K7 D4.9 यच्च (for तच्च). K2 पृष्टं; K7 D4 दृष्ट- (for दृष्टं).

4 V1 reads 4^{a} on marg. — a) K6 पूर्व-; G2 सर्वं (for पूर्वं). — T G1-3.6 om. 4^{cd}. — c) K1.2.4 जप-; B8 (marg. as in text) भयं (for रूपं). K1.2.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 Kumbh. ed. प्रभावं; D5.7 प्रधानं (for प्रभाव-). B9 Da3 M5 महता. — M1.6.7 om. (hapl.) 4^{d}–5^{a}. — d) M5 ह्यपूर्वं (for अ°).

5 M1.6.7 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). — a) K7 D4.9 दृष्टवान्; Ds1 दृष्टं हि; D7 ब्रूहि मे; T G1.3.6 M5 दृष्ट्वा च (for दृष्ट्वा हि). T1 G1.3.6 -श्रेष्ठस् (for श्रेष्ठम्). K1.2.4 दृष्ट्वा वा पुरुषश्रेष्ठम्; G2 दृष्ट्वा द्विज**** — b) T1 G1.3.6 स्वपूर्वम्; T2 तं पूर्वम्; G2 lacuna; M1.6.7 ह्यपूर्वम् (for अपूर्वम्). K1.2.4 अहतौजसं (K1 °सां); D7 M1.6.7 अमितौजसा. — c) K1.2 T G1-3.6 तमश्व-; K7 V1 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7.9 तदाश्व-; B8 (marg. as in text) यदश्व- (for तदश्व-). Da3.a4 पूज्य-; D5.7 पूज्यं; T G1-3.6 पूर्वं (for पुण्यं). — d) G1 कम् (for किम्). K7 D4.9 मुनिः (for मुने).

6 a) K1.2 एतं; D2 येतम् (for एतन्). Bo.7 नः संशयो; D7 T2 G1 निःसंशयं. K1.2.4.7 D4.5.7.9 सौते; B9 सर्वं; T G1-3.6 सूत (for ब्रह्मन्). — K1.2.4 om. 6^{b}–7^{a}. — b) K6.7 V1 Bo.6.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T G1-3.6 Kumbh. ed. पुराणं (for °ण-). Ds T G1-3.6 Cs (gloss: वेदोत्पत्तिस्थानं) ब्रह्म- (for -ज्ञान-). D5.7 पुराणं वेदसंमितं. — d) T G1.3.6 -संज्ञितं; Kumbh. ed. -संश्रितं (for -निर्मितम्). G2 पुराणं ब्रह्मसंज्ञितं. — e) B8 तदा; Da4 महा- (for त्वया). K7 D4.5.9 सौते; D7 T G1-3.6 सूत (for ब्रह्मन्). — f) D4 M6 पुण्या (for पुण्यां). B8 कथयतः; Da4 D6.7 °यतां (for °यता). V1 M5 कथाः; Dn4 कथा; D8 कथं (for कथाम्). K6 Ds1 T G1-3.6 M1.7 पुण्याः कथय ताः (G1 °यतः) कथाः.

7 K1.2.4 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). K7 Dn4 Ds D2.4.5.7-9 T G1-3.6 सूत; Dn1 D8 Kumbh. ed. सौतिर् (for वैशंपायन). — a) K7 D4.5.7.9 वः (for ते). Ds1 पूर्वं (for सर्वं). — b) D5.7 ब्रह्म- (for वेद-). K4 D1 -सम्मितं (for -संमितम्). — B8 om. 7^{cd}. — d) K1.2.4 राज्ञः पा(K2 प)रिक्षितस्तदा; K7 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 Kumbh. ed. राज्ञः पारि(D5.7 °री)क्षितस्य वै (K7 D4.9 च); T G1-3.6 यज्ञे पारिक्षितस्य वै. — After 7, K7 D4.9 ins.:

893* तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सर्वं तच्छृणु शौनक ।

while M5 ins. after 7:

894* कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ।
परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पारीक्षित युधिष्ठिरः ।

8 a) Da4 श्रुत्वास्य (for श्रुत्वाश्व-). K7 -शिरसां; D4.9 M1.5.6 °सौ; M7 °सी (for °सो). Da4 Dn4 D4

C. 12. 13460
B. 12. 341[7]. 11
K. 12. 357. 11

व्यास उवाच ।
यत्किंचिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ १०
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
भूतप्रलयमव्यक्तं शृणुष्व नृपसत्तम ॥ ११
धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ।
ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले ॥ १२
वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते ॥ १३
अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ।
तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १४

मूर्ति-; D7 मूर्तिर् (for मूर्ति). — b) T2 -मेधसं. — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 पप्र(K7 °पृ)च्छ जनमेजयः (K4 D5 °य); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. एतदेवमचोदयत्.

9 K1. 2. 4. 7 B7 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G3. 6 Cs जनमेजय; G1. 2 lacuna (for युधिष्ठिर). — a) K6 यत्र; D5 यत्तु; M5 (*inf. lin.*) यं तं (for यत्तद्). K7 D4. 9 संदृष्टवान्; B6–8 Da3. a4 T2 G1. 6 M1. 5–7 ददृशिवान् (for दर्शित°). K1. 2. 4 V1 यं तं द(V1 यत्तद्)दर्श वै ब्रह्मा. — b) Ds2 दैवं (for देवं). K1 हयशिरोधसं. — c) K1 lacuna; K2. 4 अथ सर्वं (for किमर्थं तत्). K7 om. तत्. — d) K1. 2. 4 D7 G2 पुनर् (for वपुर्). M1. 6. 7 -कल्पितः (for -कल्पितम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तन्ममाचक्ष्व सत्तम; T1 G3. 6 देवस्य हरिमेधसः.

10 K1. 4 om. the ref. Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 Kumbh. ed. वैशंपायन (for व्यास). — a) K1. 2. 4 D5 लोकेस्मिन्; Da4 लोकेषु (for लोके वै). K7 D4. 9 यः कश्चिदपि लोकेस्मिन्. — b) K1. 2. 4 देवबंधो; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp (gloss: देहयुक्तं प्राणिजातं) देहसत्त्वं; K7 इह बद्धो; V1 D7 T G2. 3. 6 देहबंधं; B8 (orig.) देवसत्त्वं; Da3. a4 देहसत्त्वे; D4. 9 देहबद्धो; D5 देहवहं (for °बद्धं). — c) D4. 9 सर्वैः (for सर्वं). K1. 2. 4 पञ्चभिर्; Cp (gloss: पञ्चभूतैर्) पञ्चभिर् (as in text). K7 D9 आविष्टो; Da4 आवृष्टं; D4 आदिष्टो (for आविष्टं). — d) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: ईश्वरसंकल्पमात्रैः) Cp (gloss: ईश्वरस्येक्षणमात्रजातैः) -बुद्धिभिः (for -बुद्धिजैः).

11 a) K7 Da4 -सृष्टा. — b) K1. 2. 4 विष्णुर्; D4. 9 T2 G1–3 विभुर् (for प्रभुर्). — c) V1 सर्वांतरात्मा (for भूतान्त°). — d) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 वा (for च). G2 सगुणो व्यक्तरूपधृक्. ❀ Ca: सगुणोऽस्मदादिभिः संकर्षणान्तः । निर्गुणो नित्यमुक्तो भगवद्वासुदेवाख्यः ॥ Cs: जीवरूपेण सगुणः; परमात्मरूपेण निर्गुणः । ❀ — e) T2 G1. 2 M1. 6. 7 -प्रळयम्. K1. 2. 4 अव्यग्रं; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अत्यंतं (for अव्यक्तं). — f) T G1. 3. 6 शृण्विमं; Cv (gloss: नारायणस्य शुश्रूषुः, सेवां कुर्वन्ती । लक्ष्म्याः स्त्रीरूपत्वात् स्त्रीलिङ्गं पदम्) शुश्रूषुर् (for शुणुष्व). G2 अशृण्वं तु नृपोत्तम.

12 B8 om. 12^{a}–14^{b}. — a) K2. 7 D4. 5. 9 अव- (for अथ). K1 धरण्यां सर्वलीनायाम्. — b) K6 अप्स्वेवैकार्णवे पुरा. — c) K2 ज्योतिभूते; D5 ज्योतिर्भूत-. K1. 2 [ऽ]र्णवे (for जले). D4. 7 G2 वापि; M1. 6. 7 चैव (for चापि). — d) D4 लीन-; G2 तेजो (for लीने). K7 D4. 7 वानिले; G2 चानले.

13 B8 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K2 मनोयुगे; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 मनोगते; Ca °गतो (for °नुगे). — 13^{cd} is damaged in B6. — c) D5. 7 T G1–3. 6 मनसि व्यक्त(D5. 7 °सि व्यक्ति-; G2 °स्यव्यक्त)संलीने. — d) K6 D4 वा (for च). D5. 7 चाव्यक्तितां; Cn (gloss: गुणसाम्यावस्थां) Cp (gloss: पुरुषम्) °क्ततां (as in text). Dn4 गतं; Ca गतो (for गते). K1 व्यक्ते चाव्यक्ततागते; T2 व्यक्तमाव्यक्ततां गते.

14 B8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — a) B6 damaged. Dn1 D5. 7 G2 अव्यक्तं; T2 °क्त- (for °क्ते). K1. 2 V1 D5. 7 पुरुषे (for पुरुषं). K6. 7 Bo. 7 D5 जाते; D7 यांति; T2 यातः (for याते). ❀ Cp: पुरुषं याते, पुंप्रकृतिविभागजोपाधिभेदाभावादित्यर्थः । ❀ — c) ❀ Ca: तम एवाभवत्, तम इवाभवत्, प्रकाश्यप्रकाशयोरस्मदादिगोचरयोरप्रकाशात् ॥ Cn: विशेषविज्ञानं सर्वं लुप्तमित्यर्थः । ❀ — d) K1. 2 नाप्राज्ञायत (sic); K6. 7 Bo Ds1 T2 G1. 2 M1. 5–7 न प्रज्ञायत.

15 a) K7 D4. 9 तपसो; G1. 2 तमसा (for °सो). K1 यद्भूतं (for संभूतं). ❀ Cn: ब्रह्म, जगत्कारणं परमव्योमाख्यम् । ❀ — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तमोमूलाम्; K7 D4. 9 तपोमूल(K7 °ला)म् (for तमो°). Ds2 ऋत्वात्मकं (for ऋता°). G2 Ca (gloss: अमरणधर्मकम्) Cs (gloss: आकल्प-

तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलमृतात्मकम् ।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम् ॥ १५
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ १६
विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ।
जगतश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ॥ १७
तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ।
अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः ।
हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ १८
पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ।
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ॥ १९
ददृशेऽद्भुतसंकाशे लोकानापोमयान्प्रभुः ।
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजत् । २०
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ।
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ॥ २१

C. 12. 13473
B. 12. 348 [7]. 24
K. 12. 357. 24

स्थायि) -मूलममृतात्मकं. ❀ Ca: मूलं, संहारस्य कारणम् ॥ Cn: तन्मूलामृतं स्वाध्यस्ततमसा उपेतं सत् ॥ Cs: तमोमूलं, अज्ञानं मूलं यस्य । Cv: तमोमूलं, तमःपदोदितत्रिगुणमूलम् । ऋतात्मकं, ऋतं यथार्थविज्ञानं, तदात्मकम् । ❀ —^{c}) G1 विश्वभूत- (for °भाव-). K1.2 B8 -संज्ञं तं; K7 D5.7 -संजातं; Bo.6.9 D8 M1.5–7 Cs -संज्ञातं; B7 lacuna (for -संज्ञान्तं). V1 तं तथा भावसंज्ञातं; D8 D4.9 T2 तद्विश्वभावं संज्ञा(D4.9 °जा)तं; T1 G2.3.6 तद्विश्वमृतसंज्ञातं (G2 °नं). ❀ Cs: विश्वभावसंज्ञातं, विश्वस्याहंकारे भावः उत्पत्तिः यस्मात्तद्विश्वभावम् । ❀ —^{d}) K6.7 V1 Bo.6 (orig.).7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 आश्रितं (for आस्थितम्). ❀ Cn: पौरुषीम्, वैराजीम् ॥ Cs: हिरण्यगर्भोपाधित्वेन स्थितं । ❀

16 ^{a}) K7 D4.9 T G1–3.6 यो (for सो). G2 ख्यातं (for प्रोक्तस्). —^{b}) M1.5–7 तं (for तत्). ❀ Cv: प्रधानं, प्रकृतिनियामकम् । ❀ —^{d}) B6 damaged. K1.2.4 राज-; K7 D4.9 M1.5–7 द्विज- (for नृप-).

17 17^{ab} is damaged in B6. —^{a}) ❀ Cv: विद्यासहायवान्, विद्यैव सहायो यस्य स तथोक्तः । अविद्योपादानकर्त्वं जगतो निराकर्तुमिदमुक्तम् । ❀ —^{b}) K1.2 Dn4 Ds1 विश्वक्सेनो. M7 प्रभुं. — After 17^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

895* आदिकर्मा स भूतानामप्रमेयो हरिः प्रभुः ।

—^{c}) M7 एवं (for एव). K2 चयनं (for शयनं). — K1 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. —^{e}) M1.7 चिंतयत्. K2 दृष्टिं (for सृष्टिं). ❀ Cn: चिन्तयन्, बहु स्यां प्रजायेय (Taitt. Up. 2. 6. 1) इति ईक्षणं कुर्वन् । ❀ —^{f}) D5.7 -गुणोत्तरां; T1 G3.6 M1.5–7 -गुणोदयां (M6 °यं) (for -गुणोद्भवाम्).

18 K1 D7 om. 18^{ab} (for K1, cf. v. l. 17).

—^{a}) T1 G3.6 तस्मिन् (for तस्य). —^{b}) T1 G2 मोहान् (for महान्). T1 G1.6 M1.5–7 आत्मागुणः (for आत्मगुणः). D5 मनसा ह गुणः स्मृतः. ❀ Cv: आत्मगुणः, परमात्मनो ज्ञानादिगुणभरितः । महान्, महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा । स्मृतः, पुत्र इति स्मृतः । ❀ —^{c}) D5 om. (hapl.) जातो. K1 अहंकारमतं जातो; G2 अहंकारं ततो जातं. ❀ Ca: अहंकारः, महानात्मा संकर्षणाख्यः । ❀ —^{d}) K7 D4.9 शंभुश्च; Dn1.n4 D8 D2.3.8 स तु; T G1–3.6 इव (for शुभ-). —^{e}) T G1–3.6 द्युतिमान् (for भगवान्). —^{f}) K1.2 देव- (for सर्व-).

19 ^{a}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 M5 [ऽ]निरुद्धः (for °द्धात्). ❀ Cn: पद्मे ब्रह्माण्डे, अनिरुद्धात् अहंकारात्, संभूतः आविर्भूतो ब्रह्मा । ❀ —^{b}) B6 damaged. K1 D5 पद्मनिभेक्षण; T1 G3.6 °क्षणात्; T2 °क्षणाः. —^{c}) K1 सहस्रपुत्रे; B8 T2 °पत्र-; D2 °पक्षे; G2 °वक्त्रो (for °पत्रे).

20 G2 om. 20. —^{a}) K1 om. from द्भुत up to पूर्वमे (in 21^{a}). K2 -संकाशं; K7 -संकाशां; D4.9 -संकाशाल् (for -संकाशे). —^{b}) D5 लोकनाथो मयात्प्रभु (sic); D7 लोकनाथो महाप्रभुः; T G1.3.6 Kumbh. ed. लोकानाप्याययन्प्रभुः. —^{c}) K2.6 D5.7 T1 G3.6 M1.6.7 च (for स). ❀ Cp: सत्त्वस्थः, रजस्तमसोर्मधुकैटभयोर्हननयोग्यतामाह । ❀ —^{d}) K6 Da4 M1.6 भूतगुणान् (for °गणान्). Da3 Dn1.n4 D2.3.8 T G3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. सृजन् (for सृजत्). K2.4 V1 ततो भूतानि पू(K4 V1 स)ष्टवान्; K7 D4.5.7.9 भूतसंघां(K7 °घा)स्ततोसृजत् (K7 °सृजन्).

21 K1 om. पूर्वमे (cf. v. l. 20). D5.7 om. 21^{ab}. —^{a}) B8 सर्वम् (for पूर्वम्). M1.6.7 एष (for एव). K1.2.4.7 D4.9 तु; K6 न (for च). —^{b}) G1.2 पद्मे; Cn (gloss: अण्डैकदेशे) पत्रे (as in text).

C. 12. 13473
B. 12. 348[7].25
K. 12. 357. 25

तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ॥ २२
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ २३
तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ।
बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ २४
ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ॥ २५
ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ ।
सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ २६
अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ।
रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ २७
ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ २८
वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम् ॥ २९

Da3. a4 सूर्याग्नि-; Dn4 सूर्यांसु- (for सूर्यांशु-). B8 (marg. as in text) -मत्प्रभे (for -सप्रभे). — c) K7 D4 -कृतो (for -कृतौ). G2 नारायणात्मको बिंदुर्. — d) B6 गुणोद्भवौ (for °त्तरौ).

22 a) B8 तावप्यपश्यत्; Dn4 M1. 7 तावपश्यन्; G2 तपोभ्ययत्. — b) V1 [ऽ]व्ययः (for ऽच्युतः). — c) G2 एतत् (for एकस्). K1 बिंदुं. — d) Dn4 मद्याभे; D4 मध्वाभा; M1. 7 मध्वापो (for °भो). K6 B0 Da3. a4 रुधिर- (for रुचिर-). K1 Da4 -प्रभुः (for -प्रभः). K2. 4 मद्धा(K4 °द्धां)भासो चिरप्रभः.

23 a) Da4 सु- (for स). K1 तामसौ; K2 तासमो (sic); D7 G1. 2 नामतो; T2 नाम्ना तु (for तामसो). Dn4 मातस् (for जातस्). — b) T2 तत्र; M1. 6. 7 ततो (for तदा). — c) Da3. a4 कांचनस्; D4. 9 कथितस्; T2 कलिवस् (sic); G2 कीटाभस् (for कठिनस्). T2 अभवद् (for अपरो). — d) K4. 6 V1 B0 Da3. a4 Dn4 राजसत्तम (V1 B0 Dn4 °मः); D5 राजसस्तु यः; G2 °सः स्मृतः; M7 °संस्तुतः (for °सस्तु सः).

24 a) B0 तम् (for ताव्). D5. 7 [अ]भ्यबाधतां (for °धावतां). T1 G1-3. 6 तावाद्यावसुरश्रेष्ठौ; T2 तावद्रूपसुरश्रेष्ठौ. — B0 om. (hapl.) 24b-27a. — b) Da3. a4 तमोरजो-; T2 °रक्त- (for °रज-). K1. 2. 4 ता-(K1 त)मसा राजसान्वितौ; K7 रजसम**न्वितौ; Ds2 तमोगुणरजोन्वितौ; D4. 5. 7. 9 तमोरज(D5. 7 °जः)सम-न्वितौ. — c) K1. 2. 4 पाश- (for गदा-). D5. 7 गदा-हस्तौ महासत्त्वौ. — d) K7 D4. 9 -नाभानु-; T2 G1. 2 M1. 5-7 -नालानु- (for -नालानु-).

25 B0 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) K1. 2 [ऽ]-रबिंद(K2 °दु)स्थं. — b) K2 ब्राह्मणम्. Da3. a4 अमितं प्रभुं; V1 °तद्युतिं; G2 °तोजसं (for °तप्रभम्). — c) K7 सृजतं. K7 वेदाश्च. — d) T2 अम*श्च;

G2 चत्वारश्च (for चतुरश्च). K1. 2. 4 -विक्रमौ; B8 T G1-3. 6 M1. 5-7 -विक्रमान् (for -विग्रहान्).

26 B0 om. 26 (cf. v. l. 24). — a) K1. 2. 4 D5. 7 ततस्तौ विग्रहवतौ (D5. 7 °तो); K7 D4. 9 तत-स्तान्विग्रहवतो; V1 B8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. Cv (gloss: प्रथमा द्वितीयार्थे । विग्रहवत इत्यर्थः ।) ततो विग्रहवंतस्तान्; Dn4 °वंतं तौ; D8 °वंतस्तौ. — b) K1 Ds2 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K2 [अ]सुभोत्तमौ. K7 D4. 9 दृष्ट्वा तावसुरोत्तमौ; G2 दृष्ट्वा तु ह्य°. — c) Hyper-metric. V1 राजन् (for वेदान्). K1. 2 सहसा जगृ-हाते तान्; K7 B8 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदा-अगृ(T2 °ग्र)हत् राजन्. — d) Da4 ब्रह्मण्य (for °णः).

27 B0 om. 27a (cf. v. l. 24). — a) K1. 2. 4 V1 गृहीत्वा (for अथ तौ). G2 अथ तौ दानवौ वेदान्. — b) K1. 2. 4 वेदानथ; G2 संगृह्याथ (for वेदान्गृह्य). K1 सनातनं. — c) K1 अंभो विविशितुस्तूर्णम्; V1 सलिले विविशतुस्तूर्णम् (hypermetric); D7 रसातलं विविशतुर्. — d) K4. 6 B6. 7 Dn4 D8 D2. 3. 8 उदक्पूर्णे; D4 उदक्पूर्व-; G2 °क्पूर्वं (for °क्पूर्वे).

28 a) Ds1 हृतेषु (for हृतेषु). Da3 Dn4 Kumbh. ed. देवेषु (for वेदेषु). — b) K1. 2 कल्मषम्; K7 पातालम् (for कश्मलम्). T2 अनयत् (for आविशत्). — c) K1. 2. 7 V1 B8 D4. 9 T2 G1 M1. 6. 7 ईशानः (for °नं). — d) Ds1 देवैर् (for वेदैर्). K6 निराकृतः (for विना°). — After 28, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 नारायणियं].

29 D4 om. (hapl.) 29a-30d. Before 29, K1. 2 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7-9 T1 G1-3. 6 Kumbh. ed. ins. ब्रह्मोवाच. — b) D7 वपुः

मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः ।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः ।
वेदानृते हि किं कुर्यां लोकान्वै स्रष्टुमुद्यतः ॥ ३०
अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ।
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकाय रन्धयन् ॥ ३१
को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत् ।
वेदांस्तानानयेन्नष्टान्कस्य चाहं प्रियो भवे ॥ ३२

इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ।
हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
ततो जगौ परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ॥ ३३
नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज ।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे विभो ॥ ३४
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित ।
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ३५

C. 12. 13488
B. 12. 346(7).39
K. 12. 357. 39

(for बलम्). — c) Ds1. s2 (by corr.) ब्योम; T G1. 3. 6 कामं; G2 ज्ञानं (for धाम). Ds2 (before corr.) वेद देव परव्योम. — d) K6 Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. चोत्तरं (for °मम्).

30 D4 om. 30abcd (cf. v. l. 29). — a) T G1-3. 6 इमे (for मम). — b) K1 हृतो बलात् (by transp.); K7 G1 बलार्दितः; T2 °दितं; G2 °दिति. — c) K7 अंधकारो (for °कारा). D7 T G1. 3. 6 इमे (for हि मे). — d) K1. 2. 4 जात- (for जाता). — e) V1 Bo. 6. 7 M7 वेदाहृते; Dn4 वेदाकृते; D5 वेदाहृते (for °नृते). K7 D4. 5. 9 लोकानां; Dn4 किं कुर्यां; G2 किं कार्यं (for किं कुर्यां). K1. 2 वेदैर्हृतैः कथं कुर्यां. — f) K7 D4. 9 किं कुर्यां (for लोकान्वै). K7 स्रष्टुम्. D7 G2 उद्यतं. K1. 2 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 लोकानां सृष्टिमुद्यतां (K1. 2 V1 °तः); K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. लोकानां सृष्टिमुत्तमां (D2 °मं); D5 किं कुर्यामृषिमुद्यतां.

31 a) K6 बतो (for बत). — b) K7 D4. 9 -नाशभवं (for °नजं). T2 स्वभूत् (for मम). T1 G3. 6 वेदानां नाशजं मम. — D4 om. 31c-32d. — c) D7 मनोति (for दु°). — d) K1 तीव्रं शोकविवर्धनं; K2 तीव्रं शोकाय नन्वयं; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तीव्रं (Dn1 °व्र-) शोकपरायणं; K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 तीव्र(K6 B8 Da4 °व्रं)शोकपथान्वयं; K7 D9 तीव्र(D9 °व्रं)शोककरं त्विदं; V1 तीव्रशोकं पथान्वयं; B8 (orig.) तीव्रशोकं पथावयः; D5. 7 तीव्र(D7 °व्रं)-शोकावबंधनं; T1 G3. 6 तीव्रशोकाभिवर्धनं; T2 तीव्रशोकमयं हि तत्; G1 तीव्रशोकाधरंध्रदक्; G2 °शोकाविरंध्रियः.

32 D4 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) K6 शोकार्णव- (for °र्णवे). Ds2 मग्ने (for मग्नं). K2 को हि शोकालवे मानं; T2 कोपि कोषार्णवे मग्नं. — b) K1. 2 D5. 9 हृतो वै; G2 आगत्य (for इतोऽद्य). D7 मामित-

स्तारयिष्यति. — c) Dn4 G2 वेदास्. K1 V1 G1. 6 आनयेत्; K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. चा(Dn4 स्वा)न°; G2 आहरेत् (for आनयेत्). K1. 2. 7 D5. 9 सद्यः (for नष्टान्). — d) V1 B7 Da3. a4 Dn4 Ds वाहं (for चाहं). K1 प्रियौ (for प्रियो). K1. 2 भुवि; K7 D4 भवेः; B7 Da4 G1. 2 M5 भवेत् (for भवे).

33 Before 33, K7 D9 ins. वैशंपायन उवाच; B8 ins. व्यास उवाच. — a) T2 इह (for इति). K2. 7 भाषमानस्य. — b) D2 रूप- (for नृप-). — c) T2 हरेस्तत्र समुद्भूता; G2 हरिस्तोत्रात्समुद्भूता. — d) B8 मतिर्; Da3 lacuna (for बुद्धिर्). T2 बुद्धिमता. G2 वरा; M1. 7 वरः. K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 बुद्धिरासीत्किलानघ (D5 °लातया). — e) K2. 4 परे; K7 पर-; Bo Dn4 Ds D8 वरं (for परं). K2 जप्ये; Da4 जाप्यं (for जप्यं). — f) K1. 2. 4 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D5 T1 G1-3. 6 प्रांजलि- (V1 B8 Ds1 D5 T1 G1-3. 6 °लिः); K6. 7 B6. 7 Da3 Ds2 D7 T2 M1. 6. 7 सांजलिः (B6 °लिं) (for °लि-). Bo -प्रग्रहं; T2 प्रग्रजः (for -प्रग्रहः). M1. 5-7 विभुः (for प्रभुः). ❀ C8: साञ्जलिप्रग्रहः, उद्धृतकरसंपुटः ।❀

34 Before 34, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 T2 G1-3 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. ब्रह्मोवाच. — a) Before नमस्ते, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 Kumbh. ed. ins. ॐ. D7 ब्रह्महृदयं. — b) K6 D8 M1. 6. 7 ब्रह्म- (for मम). Da4 पूर्वजं; Dn4 पूर्वतः; D9 पूजित (for पूर्वज). — c) M1. 5-7 निधन- (for भुवन-). — d) B8 Da4 -योगविधे (for °निधे). K1 विभोः; K4 Bo. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 Kumbh. ed. प्रभो; K7 विभौ (for विभो). ❀ C8: सांख्ययोगनिधे, आत्मानात्मप्रकाशक । ❀

35 a) G1 व्यक्तं व्यक्तकर; M1. 5-7 व्यक्ता(M1 °क्त)-व्यक्तर (for °कर). — b) K1. 6 V1 B8 क्षेम्यं; B6. 9

C. 12. 13489
B. 12. 346[7]. 39
K. 12. 357. 36

अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम्ने स्वयंभुवे ।
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ ३६
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम् ।
त्वत्प्रसादाच्च मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ ३७
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ॥ ३८
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ।
इदं च सप्तमं जन्म पद्मजं मेऽमितप्रभ ॥ ३९
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितः ।
प्रथितः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पितः ॥ ४०
त्वमीश्वरस्वभावश्च स्वयंभूः पुरुषोत्तमः ।
त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ ४१
ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि ।
ददस्व चक्षुषी मह्यं प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ॥ ४२

क्षेम्य- (for क्षेमं). K7 B0.6-8 Da3.a4 D8 D3.4.7.9 T G3.6 Kumbh. ed. आस्थितः; Dn4 आस्थिनः (for आस्थित). — c) V1 B8 विश्वात्मन् (for विश्वभुक्). B8 -भूतात्मन् (for °नाम्). T G1-3.6 विश्वभूतस्थ(T2 G3 °ज)भूतानाम्. — d) K1.7 अयोनिजः. K2 अंतरात्मा न योनिज; B0 D3.7 °रात्मनि योनिज; Dn4 °रात्पद्मयोनिजं; Ds2 D5 °रात्मात्मयोनिज.

36 a) B6 damaged. Dn4 प्रसादजंस्; G3 °दाते (for °दजस्). — b) M1.7 लोकसाम्ने (for °धाम्ने). K1.2.4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Kumbh. ed. लोकधाम (K1.4 °नाम्नः; K2 °नांतः) स्वयंभुवः (B7.9 °व); T G1.3.6 लोकधामन्स्वयं वि(T2 G1.3 प्र)भो; G2 °धाम स्वयं प्रभो. — d) K2 प्रथम- (for °मं). M1.7 बीज- (for द्विज-). K1.2 B7.9 Da3 M5 -पूजित; K6 Da4 -पूजितः (for °तम्).

37 a) K1 चाक्षुषां. K1.2.7 D4.9 च; M1.6.7 मे (for वै). M1.6.7 वै (for मे). — b) K2 Dn4 D5.7 T2 जन्म आसीत्; K7 D4.9 आसीज्जन्म; T1 G1-3.6 M1.5-7 जन्मेहासीत् (for जन्म चासीत्). — c) Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. तु (for च). — K7 om. (hapl.) 37^{d}-39^{a}. — d) K2.4 वादिकं; K6 चादिकं (for वाचिकं). T2 भवेत् (for महत्).

38 K7 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D3-5.7 वापि (for चापि). K2 हृतः श्रवणजाच्चापि; K6 त्वत्तो वै श्रवणं चापि; T2 चतुर्थश्रवणाजन्म. — T2 om. (hapl.) 38^{bc}. — b) K4 M1.7 चतुर्थे; G1 °र्थी (for °र्थं). Da3.a4 वै (for मे). Da4 प्रभो (for विभो). — c) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. Cn (gloss: अश्विदैवत्यघ्राणजम्) नासत्यं; M1.5-7 नासित्यं (for नासिक्यं). D4.5.7.9 नासत्यं जन्म मे चा- (D4 वा)पि. — d) K2.4 पंचम; B8 lacuna; Dn1.n4 D8 D2.3.8 M6 परमम् (for पञ्चमम्).

39 K7 om. 39^{a} (cf. v. l. 37). — a) B6 damaged. K2 अणुजं (for अण्डजं). D5 om. जन्म. ❀ Cn: अण्डं, ब्रह्माण्डं तद्दर्शनसंस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नप्रपञ्चमयम् । ततोऽपि बाह्यं षष्ठम् । ❀ — b) K2 षाष्टिं (for षष्ठं). — c) Da1 य इदं (for इदं च). — d) K1 [ऽ]ति वै प्रभो; K6 B6.7.9 [ऽ]सितप्रभ (B6.7 °भः) (for ऽमित°). K2.4 V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Kumbh. ed. पद्मजन्मेति वै प्र(K4 Ds2 D8 वै वि-; D5.7 मे प्र)भो; K7 D4.9 पद्मजातमिति प्रभो; G3 °जन्मामितप्रभो.

40 a) K1 सर्वे (for the second सर्गे). K2 हृतं; B8 Ds2 ह्ययं (for ह्यहं). — b) Da3 विगुण-; Ds1 त्रिगुणं (for त्रिगुण-). K4 B9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D3-5.7 T1 G1.2.6 M6 -वर्जित; T2 -रंजित (for -वर्जितः). — c) K1 प्रथित-; K6 प्रथम-; V1 B0.6-9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.8 M1.5-7 Kumbh. ed. प्रथमः; Da4 Ds2 D8 प्रथमं; G1 प्रथितं (for °तः). K7 B0 Da4 M5 Kumbh. ed. पुंडरीकाक्षः. — The portion from 40^{d} up to the end of 12. 339 is lost in G2 on missing fol. — d) K1 प्रदान- (for प्रधान-).

41 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K4 B7 Da3.a4 Dn1 D2.8 M1.7 Kumbh. ed. त्वमीश्वरः (for त्वमीश्वर-). K6 B9 Da3 T1 G3.6 -प्रभावश्च (for -स्व°). — b) K4 V1 D5.7 पुरुषोत्तम (K4 °माः). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 कर्मबंधं (B6-9 Da3.a4 Ds1 D2.3 °धः) स्वयंभुवः; T G1.3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. भूतानां त्वं (M1.5-7 च) प्रभावनः (Kumbh. ed. °न). — c) K1.2 D5.7 तु; K7 D4.9 च (for वि-). — d) K6. Da3.a4 वेदे (for वेद-). K2.4 Da4 वयोगितः; D5.7 अयोनिजः; T2 वृथा रतिः; G1 Kumbh. ed. वयोतिग (for वयोतिगः). ❀ Cn: यतो वेदचक्षुरहमतो वयोतिगः, कालवित् । ❀

42 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) T2 G3.6 सम्मे (for ते मे). K2 Da4 हृता; B6 damaged;

एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतोमुखः ।
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वरेण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ४३
सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४४
तस्य मूर्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४५
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती पुण्या भ्रुवावास्तां महानदी ॥ ४६
चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा संध्या पुनः स्मृता ।
ॐकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥ ४७
दन्ताश्च पितरो राजन्सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ।
ग्रीवा चास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ४८
एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ।
अन्तर्दधे स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ॥ ४९

C. 12. 13503
B. 12. 34:[2]. 53
K. 12. 357. 52

Ds1 D9 हताश्च. — b) Da3 अंधा. K4 जागृहे; Bo. 8 M1. 5–7 °मि; Da4 जाग्रहि; Dn4 जागृद्धि (for °हि). T2 अंधो जातो जगत्पते. — c) T2 G1. 2. 6 प्रदेहि (for ददस्व). B8 D5. 7 चक्षूंषि (for चक्षुषी). Da4 Dn4 मम (for मह्यं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. ददस्व चक्षूंषि मम; T1 प्रसीद भगवन्विष्णो. — d) K2. 4 तं (for ते). M1. 6. 7 प्रसीद (for प्रियोऽसि). K1 ते; K7 lacuna (for मे).

43 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 43–50. Before 43, B8 M5 ins. व्यास उवाच. — a) Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 उत्थितः (for उद्यतः). — Da4 om. (hapl.) 43^{cd}. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cs ऐश्वर्येण (for ऐश्वरेण). K6. 7 Dn4 G1 प्रयोगेन; T2 च योगेन; M1. 5–7 प्रयत्नेन (for प्रयोगेण). ❀ Cs: ऐश्वर्येण प्रयोगेण, योगैश्वर्येण । ❀ — f) M1. 7 द्वितीयं (for °यां).

44 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) K6 सुनाशिकेन; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 स्वमानिकेन; B7 D5. 7 स्वनाशिकेन; M1. 5–7 स्व(M6 स)नामिकेन (for सुनासि°). T1 G3. 6 योगेन (for कायेन). — b) T2 चाद्रिप्रभस् (for चन्द्र°). K7 V1 D4. 5. 7. 9 ततः (for तदा). — d) B9 Da3. a4 D5. 7 M1. 6. 7 आलयः (for °यं). Ds2 प्रभुं.

45 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 45 (cf. v. l. 43). — a) M1. 7 सस्य (for तस्य). G1 शुद्धा (for मूर्धा). T2 तस्य मूर्धानमभवद्. — D7 reads 45^{bcd} on marg. — b) K7 V1 D4. 9 M1. 5–7 देवताः (K7 D4. 9 M5 °ता); Bo. 7 Da3 तारकाः; Da4 °कं (for °का). — c) M5 चापि (for चास्य). T2 मेघा (for दीर्घा). — d) D7 अंश (for अंशु). K6. 7 समप्रभा (for समप्रभाः). B3 रवेरंशुमतः प्रभाः.

46 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 46 (cf. v. l. 43). B7 damaged. — a) K7 D4. 9 T2 कर्णावाकाशः पातालं (K7 °ल; T2 °लो). — b) Da3. a4 ललाटे; T2 °मो (for °टं). ❀ Cv: ललाटं भूतधारिणी, भूतानां पिशाचादीनामाधारभूतमन्तरिक्षम् । ❀ — c) K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 श्रोण्यौ; V1 D7 T G1. 6 M5. 6 Kumbh. ed. पुण्ये; G3 पूर्णे (for पुण्या). M1. 7 गंगां सरस्वतीं पुण्ये. — d) B8 भुजावास्तां (for भ्रुवा°). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महोदधी (D5 °धिः); V1 D7 T G1. 3. 6 महाद्युतेः (D7 °ते); M1. 5–7 Kumbh. ed. °द्युती (for °नदी).

47 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 47 (cf. v. l. 43). — a) K7 V1 D4. 9 चंद्र; D7 हेम (for सोम). K6 B6–8 Da3. a4 D5. 7 G1 M1. 5–7 तु; K7 D4. 9 T2 च (for ते). — b) K6 नाशा (for नासा). V1 D4. 9 पुरा स्मृता; Da4 Dn4 पुनः स्मृताः; Ds M1. 5–7 पुरस्कृता (for पुनः स्मृता). Bo सा नसं चंद्र एव च; D7 T1 G3. 6 नासा मध्या परा स्मृता; T2 नासा मे संपरा स्मृता; G1 नासा मध्यमा स्मृताः (sic). — c) K6 V1 B6. 7 Da3. a4 च (for तु). K7 D4. 5. 9 संस्कारश्चाप्यथोंकारो (D4 °थाकाश); D7 T G1. 3. 6 अभवच्चास्यमोंकारो. — d) K7 D4. 9 वि (for च).

48 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 48 (cf. v. l. 43). — a) T2 दंता**हरो राजन्. — b) Da3 श्रोमपा. M6 om. पा इति. K6 D4 विश्रुतः; K7 °ता. — c) K7 ब्रह्मलोकाश्च. — e) Dn1 D4 श्री वा; D9 श्रीर्वा; G1 ग्रीवाश्च. — f) V1 कालरात्री; T2 G1 M7 काळरात्रिर् (for काल°). M1. 6 गुणाकरा (for गुणोत्तरा).

49 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 49 (cf. v. l. 43). — a) K6 Da3 स तद् (for एतद्).

C. 12. 13504
B. 12. 346(7). 54
K. 12. 357. 53

रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ।
शैक्षं स्वरं समास्थाय ओमिति प्रासृजत्स्वरम् ॥ ५०
स स्वरः सानुनादी च सर्वगः स्निग्ध एव च ।
बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणोदितः ॥ ५१
ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबन्धनान् ।
रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ५२
एतस्मिन्नन्तरे राजन्देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५३
स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५४
अथ किंचिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ ।
यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ ५५
तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ।
पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ।
ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ५६
श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।

— [b]) B7 damaged. Da4 आवृतः. — [c]) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.8 G1 अंतर्दधौ (for अन्तर्दधे). Da4 विश्वेशा. — [d]) T2 G5 विभुः (for प्रभुः).

50 G2 missing (cf. v. l. 40). K1.2.4 om. 50 (cf. v. l. 43). — [a]) K6 रसाः; M1.6.7 रसान् (for रसां). Dn4 पुत्रः (for पुनः). K6 B7 Da3.a4 तु; T2 स (for च). — [b]) Dn4 योगं परमपारिधूत् (sic); D5 स योगं परमास्थितः. — [c]) K6 B6-9 Da3.a4 Dn1 D5 D8 Kumbh. ed. शैक्ष्यं; B0 सैक्षं; D5 सौख्यं; D9 शिक्षं (for शैक्षं). K7 V1 D4.5.9 समाधाय (for °स्थाय). — [d]) Dn7.n4 D8 Kumbh. ed. उद्गीतं (Dn1.n4 Ds2 °थं) (for ओमिति). Da3 प्रासृजन्. K7 B8 D4.7.9 T G1.3.6 स्वयं (for स्वरम्).

51 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T G1.3.6 सानुनादश्च; Da4 °दि; Dn1 °वादी; Cp (gloss: सानुनाद एव सानुनादी, स्वार्थे तद्धितः [cf. S. Kaumudī on 5. 4. 7]) सानुनादी (as in text). — [b]) B0.6 Dn1.n4 D5 D2.3.8 Kumbh. ed. सर्वशः; B8 D7 T G1.3.6 °तः; D5 lacuna (for °गः). — [c]) K1.2.4 अंतर्हितग(K1 °म)तिः; K6 °महीं गत्वा; K7 °र्बहिर्गता; Dn4 °र्मतीभूतः; D4.9 °र्बहिर्गतः; D5.7 °र्महाभूतः; T1 G3.6 °र्महिगतः; T2 °र्महीगतः; G1 अंतर्हितः सर्वः; M1.5-7 Kumbh. ed. अंतर्जलगतः; M5 (sup. lin.) अंतर्गृहगतः (for अन्तर्महीभूतः). — T1 om. 51[d]. — [d]) K1.2.4 D5 °गुणान्वितः; K7 °गुणादितः; Dn1.n4 D2.3.8 °गुणो हितः (for °गुणोदितः).

52 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) D7 असुरैः. Da3 हत्वा (for कृत्वा). — [b]) Ds2 damaged. K2.7 Da4 Dn1 °बंधनात्. Da3 वेदानखिता ***. — [c]) K2 [ऽ]पि निक्षिप्य; B8 Ds1 विनिःक्षिप्य. — [d]) K6 ततः (for यतः). G1 गतौ (for द्रुतौ).

53 G2 missing (cf. v. l. 40). — [b]) Dn4 देवौ; Ds1 वेदो. Da4 हयः शिरोधरः; Dn4 हर्षशिरो°. B8 (marg. as in text) वेदो हयशिरा हरिः. — [d]) Ds2 रसातलगतो (for °गतान्). — K1 om. 53[ef]. — [e]) K2 प्रादाश्च. T2 तान् (for च). K6 B8 Dn4 ब्रह्मणो (for °णे). K2.4 राजंस् (for भूयस्). — [f]) T2 त्वां (for स्वां).

54 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) K1.2 V1 D5 Kumbh. ed. हयशिरा. — [b]) Dn4 उदक्पूर्वौ. — [c]) Da3.a4 देवानाम् (for वेदा°). K6 B8 Dn1.n4 D5 D2.3.8 आलयं (for °यश्च). — [d]) Ds2 D4.7 T2 G1.3.6 M6.7 अश्वशिरस् (for °शिरास्). V1 नृप; G1 तदा (for ततः). T1 बभूवाश्वशिरस्थितः.

55 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) T2 M6 कंचिद् (for किं°). Da4 D4 अपश्यंतो. K1.2.4 अथ कं(K2 के)चिदपावृत्य. — [b]) Da4 °कैतभौ (for °कैटभौ). — [d]) B6 damaged. D7 वेदितौ; T2 वेगिनौ; M1.5-7 °तं (for °तौ). D8 तदा (for च तौ). K1.2.4 V1 वेगितौ तावपश्यतां; K7 D4.5.9 वेगेनापश्यतां च तौ. — [e]) B6 damaged. B8 विनिःक्षिप्तास्; D5 विनिहितास्; D9 °क्षिप्तां. — [f]) K1 D4.9 तु (for च). D5 तत्स्थानं शून्यतां गतौ.

56 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) B0 तत्र (for तत). — [b]) M1.6.7 वेगवतां (for बल°). — [c]) T2 तत (for पुनर्). K7 D4.5.9 तूर्णं (for शीघ्रं). — [d]) B0 D5 आलयं (for °यात्). K1.2.4 रसाया आलयात्तदा. ❀ Ca: रसानामालयः, समुद्रः। ❀ — [e])

भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥ ५७
आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ५८
निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् ॥ ५९
ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६०
अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।
कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वपिति भोगवान् ॥ ६१

इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ।
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ६२
निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य च ॥ ६३
रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान मधुसूदनः ॥ ६४
ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।
शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ६५
ततः परिवृतो ब्रह्मा हतारिर्वेदसत्कृतः ।

C. 12. 13321
B. 12. 348[71. 72
K. 12. 357. 70

K1. 2 V1 [ऽ]थ (for च). — f) K1 आजिकरं; K2 आतिकरं (for आदिकरं). Da4 Dn4 प्रभुः (for प्रभुम्).

57 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K7 D4. 9 सूर्य-; V1 B8 M5 श्वेत-; D7 श्वेतश् (for श्वेतं). K2 -विशुद्धाभाम्; B8 °द्धायाम्; Dn4 °द्धात्मामू (for °द्धाभम्). K6 B7 तं श्वेतं चंद्रशुद्धाभम्; B6 तं श्वेतं शुद्धचंद्राभम्; Da3. a4 तं श्वेतं चंद्रसंशुद्धाम्. — b) B8 स्थितौ (for स्थितम्). — c) V1 D5. 7 तमपि; T G1. 3. 6 द्वावपि (for भूयोऽपि). K1. 2 तमप्यमतिविक्रांतं (K2 °तौ).

58 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da3. a4 -रुचिते (for -रचिते). — D3 repeats 58b after 58c. — b) Da4 आपम् (for अपाम्). — c) K7 D4. 9 G1 -भोगाख्ये; Ds1 -भोगाद्ये (for °ढ्ये). K1. 2. 4 शयने नागतो ग्राह्ये. — d) K7 D4. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5-7 -समाकुले; Dn4 -समाततं (for -समावृते). T1 ज्वालामाले समाकुले.

59 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 T2 G1 निष्केवलेन सत्त्वेन. — b) K2 प्रसन्नं; T1 M1. 6 संपन्न- (for °न्नं). Da4 Ds1 रुचिरं (for °र-). T1 -प्रभः (for -प्रभम्). — c) T2 तं दृष्ट्वा तौ महात्मानौ. — d) B6 महासाहम् (for °हासम्). Dn4 अमुंचतौ.

60 G2 missing (cf. v. l. 40). — b) V1 reads from तमसा up to कृत (in 61b) on marg. K2 तामसा (for त°). K6 T1 G3. 6 वृतौ; Dn4 च तु (for च तौ). — c) B8 श्रेष्ठः (for श्वेतः). — d) K1. 2 श्वेते निद्रामुपागतः.

61 G2 missing (cf. v. l. 40). V1 reads up to कृत on marg. — b) K1 आरहणं; K2. 4 आरोहणं; M1. 7 आहारणं (for आह°). — c) K1. 7 कस्यैष्य (K7 °श) को न खल्वेष. — d) B8 किं स्वित्; D7 T1 G1. 3. 6 किंचित् (for किं च). K7 D4. 5. 7. 9 गौरवात् (D5 °न्) (for भोगवान्). ❀ Cs: भोगवान्, नागभोगशयनः। ❀

62 G2 missing (cf. v. l. 40). Before 62, B8 ins. व्यास उवाच. — b) T2 पोथयामासतुर्. Da4 हरिः. — c) K2 बुद्धार्थानौ (for युद्धार्थिनौ). K4. 6 (before corr. as in text) B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T2 G1 M5 Kumbh. ed. हि; V1 G6 तौ (for तु). Da3. a4 विज्ञाने (for °य). — d) K2 Ds2 G1 M1. 7 विबुधः; Da4 विबुद्ध-; D7 विविधः (for विबुद्धः).

63 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Dn4 Ds1 वा (for च). K7 D4. 9 निरीक्ष्य चासुरौ रौद्रौ. — After 63ab, T1 G3. 6 ins.:

896* विबुद्धः सुमहातेजा योधयामास तावुभौ ।

— d) K6. 7 D4. 9 हि; V1 तु; B0 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. वै; D5 ह (for च).

64 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) D5. 7 M1. 6. 7 रजस्तमाविष्टतनू. — T2 om. 64cd. — c) K7 ब्रह्मणोपचिते; Da4 M7 °पचितं; Cs (gloss: पूजां) °पचितिं (as in text). Dn4 ब्रह्मणोर्चिनिं कुर्वन्. — d) K1. 2. 7 D4. 5. 9 जघान पुरुषोत्तमः.

65 K1. 7 om. (hapl.) 65. G1 om. 65–66. — a) D7 अनु (for आशु). — b) D7 T G3. 6 M1. 5. 6 वेदानां हरणेन च (D7 तु).

66 G2 missing (cf. v. l. 40). G1 om. 66 (cf. v. l. 65). — a) D7 T G3. 6 M1. 5-7 प्रववृते; Cs (gloss: देवैः परिवृतः) परिवृतो (as in text). — b)

C. 12. 13522
B. 12. 348[7].72
K. 12. 357. 70

निर्ममे स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ६६
दत्त्वा पितामहायाग्र्यां बुद्धिं लोकविसर्गिकीम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ६७
तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ।
पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ६८
एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः ।
पौराणमेतदाख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ६९
यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयेत वा ।
न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७०
आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् ।
पञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथि देशिते ॥ ७१
एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् ।
पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७२
यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ।

K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. हरिणा; D7 हतानिर् (sic) (for °रिर्). K1. 2. 4 V1 -पारगः; D5 -संस्कृतः; D8 -सत्कृताः. — c) M1. 6. 7 च (for स). K1 ततो (for तदा). D5 सकलान् (for स तदा). K2 निर्ममेत ततं लोकान्; D7 निर्माणे स तथा लो°. — d) D8 (before corr. as in text) ब्रह्मणा वेदसत्कृतान्.

67 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) B9 D7 T G1. 3. 6 कृत्वा (for दत्त्वा). Da4 अग्रं (for अग्र्यां). — b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. मतिं (for बुद्धिं). B8 -विसर्गिनीं; Dn4 °र्गिकं; T2 G1 °र्गिणीं; M7 °र्गकीं (for °र्गिकीम्). D7 T1 G3. 6 बुद्धिं शोकविसर्गिणीं (D7 °कं). — cd) Da3 दैवो (for देवो). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 अंतर्दधे (K1 °दे) स विश्वेशो (K2 °द्वेषो). B9 गतिः (for हरिः). ❀ Ca: मायाया एवागतो मायायामेवान्तर्दधे । माया चास्य विधेया, न त्वस्मदादीनामिव मोहिनीति भावः । यतोऽसौ वस्तुगत्या व्यापाररहितस्ततो न कुतोऽप्यायातो नापि यातः । ❀

68 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 M1. 6. 7 om. (hapl.) 68a-69b. — a) Da4 दत्वा; D7 भूत्वा (for हत्वा). K7 D4. 5. 9 तौ दानववरौ हत्वा. — b) K6 हयशिरां; D9 °शरस् (for °शिरस्). — c) K6 Dn4 प्रवृत्तिं; Ds प्रकृति-; D7 G1 प्रवृत्त- (for °त्ति-). K7 D4. 9 -धर्माथैं; D7 T2 G1 -धर्मार्थां (for °र्थं). ❀ Ca: प्रवृत्तिधर्मार्थं, स्वर्गादिकामानां तल्लाभफलार्थम् । अन्यथा संसारसर्गस्यासंभव एव । ❀ — d) D7 तम् (for ताम्). — After 68, M5 ins.:

897* वैशंपायन उवाच ।
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ।

69 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 M1. 6. 7 om. 69ab (cf. v. l. 68). — a) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 एव (for एष). K7 D4. 5. 9 महायोगी; B7 lacuna; B9 महाभागा; T G1. 3. 6 °बाहो (for °भागो). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M5 अश्वशिरो (for °शिरा). — c) B8. 9 Da3. a4 पुराणम्; M7 पौराणाम्. K1. 4 तत् (submetric) (for एतद्). K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 Kumbh. ed. प्रख्यातं; T G1. 3. 6 आख्यानं (for °तं). — d) K1. 2 ईश्वरं. D7 T G3. 6 कृत्स्नं वरदमीश्वरं; G1 कृत्स्नं प्रवरमीश्वरं; M1 रूपं वै पदमीश्वरं.

70 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da3 ब्रह्माणो; D8 (before corr.; marg. as in text) धारयेन् (for ब्राह्मणो). K1. 2. 4 विद्यात्; Dn4 चित्तं (for नित्यं). — b) K2 ध्यापयेत; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. धारयीत; K7 °येति; D7 T G1. 3. 6 श्रावयेत (for धार°). Dn4 शृणुयाज्जपपीत वा (sic); D5 °याद्धारयेत्सदा. — d) B9 Da4 उपागच्छेत्; D7 अप° (for उप°). T1 G3. 6 कथंचन (for कदाचन).

71 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da3 [उ]ग्येण. — c) Dn4 पंचोलेन; D3 (before corr.). 7 T G1. 3. 6 M5 Kumbh. ed. पांचालेन. K2. 4 क्रमाः प्राप्तौ; D4. 6 कुतः प्राप्तो. — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 देवेन (for रामेण). K2 D9 देशते; B7 देवते; B8 देशितः; D7 T G1. 3. 6 दर्शिते (for देशिते). Ds देवेन परिदे(Ds2 पथि दे)शितः.

72 G2 missing (cf. v. l. 40). — b) K6 आख्यातं (for °नं). Ds1 न च; D8 परि- (for तव). — c) K7 D4. 9 पुराण- (for °णं). K1. 2. 7 D4. 9 -विहितं; D7 T1 G1. 3. 6 -सहितं (for -समितं). — d) M1 यथा; M5. 6 यन्मा; M7 तं मा (for यन्मां).

73 G2 missing (cf. v. l. 40). K2 om. from यां up to हरि (in 74d). — a) Da3 यो; Dn4 T2 या (for यां). V1 Bo तनून् (for तनुं). K7 D4. 9 या(K7 य)मिच्छेत तन्नुं देवः (K7 °व). — b) Da4 वा

तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७३
एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ॥ ७४
नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ७५
नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम् ।
नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ७६
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ।
नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ७७
अपां चैव गुणो राजन्रसो नारायणात्मकः ।
ज्योतिषां च गुणो रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ७८
नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ।
नारायणात्मकश्चापि शब्द आकाशसंभवः ॥ ७९
मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम् ।
नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत् ॥ ८०
नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ।

C. 12. 13536
B. 12. 348(7). 87
K. 12. 357. 85

(for the first तां). K1 तं (for तां). K1 द्वि (for वि-). ❀ Cv: विकुर्वाणः, विविधं कार्यं कुर्वाणः। ❀ —^{d}) T2 स्वयमेवात्मनात्मना.

74 G2 missing (cf. v. l. 40). K2 om. up to हरि (cf. v. l. 73). —^{a}) D7 वेदविधिः (for °निधिः). —^{b}) D5 तपसौ; D7 T G1. 3. 6 M5 तपसां (for °सो). M1. 6. 7 एष चैव तपोनिधिः. —^{c}) K1. 4 D4. 5. 9 transp. योगश्च (K4 D4. 5 °गं) and सांख्यं. B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 M1. 6 योगं (for योगश्च). D8 D7 T सांख्यश्च (for सांख्यं). —^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 Kumbh. ed. हविर्; Da3. a4 हरि- (for हरिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 प्रभुः; T2 प्रभुं (for विभुः).

75 G2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) D7 G1 देवा (for वेदा). —^{b}) K7 नारायणपरा मखाः. —^{d}) T2 मतिः (for गतिः).

76 G2 missing (cf. v. l. 40). K3. 4 Dn4 om. (hapl.) 76^{ab}. —^{ab}) D5 भूतं; D7 T2 G1 वृतं (for ऋतं). D7 T G3. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 नारायणाश्रयं (M1. 7 °यः) (for °त्मकम्). ❀ Ca: सत्यं वाचा सत्यवचनम्, ऋतं वस्तुगत्या यत्सत्यमिति भेदः॥ Cp: ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनमिति भेदः । ❀ —^{d}) T2 -दुर्लभं (for °भः). ❀ Cs: पुनरावृत्तिदुर्लभः, निवृत्तिधर्मकारणम् । ❀

77 G2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) G1 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). K1. 4 Dn4 -लक्षणाश्च (for °णश्च). —^{b}) B7 नारायणात्मनः. — After 77^{ab}, D5 reads 79^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. V1 reads 77^{c}–78^{b} on marg. —^{c}) Ds2 ग्रंथो (for गन्धो). —^{d}) K1. 2 M1. 6. 7 भूमेश्च (for भूमौ). K3 श्रेष्ठतमः; Dn4 श्रेष्ठतपः; D5 श्रेष्ठसतः; G1 श्रेष्ठतम- (for °तमः).

78 G2 missing (cf. v. l. 40). V1 reads 78^{ab} on marg. —^{a}) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. चापि (for चैव). K1. 2. 4 V1 रसो; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. गुणा (for गुणो). —^{b}) K2. 4 सर्वो; K6 ते; V1 स्मृतो; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. रसा; Dn4 तस्य; D5. 7 त्रयो; G3 रजो (for रसो). K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 7 Kumbh. ed. नारायणात्मकाः (M1 °क; M7 °कं). —^{c}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ज्योतिषश्च (for °षां). K6 Bo. 3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. परं; M7 गुणं (for गुणो). —^{d}) K7 D4. 9 स्मृतो (for स्मृतं). D4. 9 नारायणात्मकः.

79 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 reads 79^{ab} for the first time after 77^{ab}. —^{a}) M7 नारायणात्मकं. —K7 D4. 9 G6 om. (hapl.) 79^{bc}. —^{b}) K1. 2. 4 B3 D5 (first time) -गुणात्मकं (for -गुणः स्मृतः). T2 G1 स्पर्शो मारुतसंभवः. —^{c}) Bo. 3 (marg. as in text) Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. चैव (for चापि).

80 G2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) K4 पुनश्च (for मनश्च). K3. 4 तमो (for ततो). T1 G3. 6 मनश्चापि गुणो रूपम्. —^{b}) K1. 4 स्मृतं (submetric); D7 G1 अव्यक्तं (for °क्त-). K1 om. गुणलक्षणं. K2 G1 स्मृतं नारायणात्मकं (=78^{d}); T1 G3. 6 अव्यक्तं शुभलक्षणं. —^{c}) B3 नारायणः (for °ण-). K1. 2. 4 नारायणात्मकः कालो; D5 कालो यः प्रवर्त**; T2 ख्यातो नारायणः कालो. —^{d}) B7. 9 Da3. a4 T G1. 3. 6 तद् (for यत्).

81 G2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) Dn4 नारायणपरः. —^{b}) D8 D7 T G1. 3. 6 ह्रीश्च (for श्रीश्च).

C. 12. 13537
B. 12. 342[7].87
K. 12. 357. 85

नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ८१
कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणम् ।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम् ॥ ८२
पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥ ८३
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सब्रह्मकानां लोकानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ८४
सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ।
मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ८५
ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ।
दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ति च तपो महत् ॥ ८६
सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ८७
अयं हि नित्यः परमो महर्षि-
र्महाविभूतिर्गुणवान्निर्गुणाख्यः ।
गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं

D5 कीर्तिताः (for देवताः). — c) Da4 नारायणं (for °ण-). — d) K4 योगा (for योगो). K6 V1 B7. 9 Da3. a4 योगं (K6 °ग-) नारायणात्मकं.

82 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ह्येषां (for येषां). — b) Dn4 चाधि-; D5 वापि (for चापि). — K7 om. (hapl.) 82cd. — c) K1 स्वभावाश्च; D5 °वं. K2. 6 V1 B6. 7 Da3. a4 Ds2 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 चापि (for चैव). ❀ Cs: स्वस्मिन्सर्वं भावयतीति स्वभावः कालः, स येषां ज्योतिर्विदां मते कारणम् । मीमांसकानां मते कर्माणि कारणम् । ❀ — d) T2 देवमेषां च कारणं. — After 82, K7 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 Cs Kumbh. ed. ins. (= [var.] 6. 40. 14):

898* अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।

[(L. 1) K7 D4. 9 कारणं (for क°). — Ds1 om. line 2. — (L. 2) Ds2 तदा (for तथा).]

83 G2 missing (cf. v. l. 40). Ds1 om. 83. — a) K6 M1. 7 -संख्यात-; K7 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 5. 9 M5 -संख्याता (for °तो). — b) D8 तत्त्वं हि (for सर्वत्र). V1 B8. 9 Da3. a4 हरेः (for हरिः). — d) ❀ Cs: सर्वतोमुखैः सर्वानुकूलैः । ❀

84 G2 missing (cf. v. l. 40). — b) Da4 हरिं (for हरिर्). T2 प्रभुं. K1. 2. 4 हरिर्नारायणात्मकः. — c) K6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. Cs ब्रह्मादीनां सलोकानाम्; D7 ब्रह्मादि सलो°; T1 G3. 6 ब्रह्मादिसर्वलो°; T2 G1 ब्रह्मवादी सलो°.

85 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) G1 संघानां (for सांख्यानां). K6 D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for चापि). — b) Da3 om. यतीना. K6 चात्म- (for आत्म-). K1. 2. 4 -वादिनां; D7 T G1. 3. 6 -भाविनां (for -वेदिनाम्). — c) K2 मनीषितां. T G1. 3. 6 मनीषितानि जानाति; M1. 5-7 मनीषितानि प्रददौ (M5 जातानि; M5 [sup. lin.] ज्ञातानि; M6 प्रज्ञादौ). — d) K4 केशवे; M6 °वा (for °वो). M5 केशवो ननु तस्य वै.

86 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 om. 86-87. — b) K7 Dn4 D4 देवं (for दैवं). — d) K4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T2 Kumbh. ed. तप्यंते (for तप्यन्ति). Da4 महान् (for महत्).

87 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 om. 87 (cf. v. l. 86). — a) K7 D4. 9 आलयो (for आश्रयो). Da4 Dn4 विष्णुम्. — b) K7 D4. 9 T2 ऐश्वर्यं (for °रं). D7 T1 G1. 3. 6 सर्गम्; T2 सर्वम् (for विधिम्). B8 Ds2 आश्रितः; Ds1 T2 आस्थितं. — c) K1. 2. 4 -क्रियावासो (for -कृता°). — d) D7 T1 G3. 6 वासुदेवोपि (for °वेति). D4 वाप्यते; D7 चाप्यति; M6 वोच्यते (for चो°). K1. 2. 4 वासुदेव इति स्मृतः.

88 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K1. 4 ईशो हि; K2 ईश्वरो; D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 एषो हि; M7 एषोभि- (for अयं हि). — b) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 गुणवर्जिताख्यः; D5 Kumbh. ed. °वान्गुणाख्यः; T2 °वान्निर्गुणश्च (for °वान्निर्गुणाख्यः). — B8 om. 88cd. — c) Da4 संयोजम् (for °मम्). — d) K7 V1 Da3 D5 यथार्तावृत्- (for यथर्ता°). M7 -संप्रयुक्तं. K1. 2 काले (K4 °लो) यथर्तावृत्तसंप्रयुक्ते (K2 °क्ताः); K6 कालोपपन्नावृत्तसंप्रयुक्तः; Dn4 कालो यथर्तविगुणं प्रयुक्तः; D7 कामो यथार्तावृतसंप्र°; T1 G3. 6 कामो यथार्तं व्रतसंप्रयु°; T2 कामात्मनो नैव पश्यंति तं वै; G1 कामो यथार्थं व्रतसंप्रयुक्ते.

कालो यथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ८८
नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो
न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति ।
ज्ञानात्मकाः संयमिनो महर्षयः
पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥]

[३३६

जनमेजय उवाच ।
अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः ।
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम् ॥ १
ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥ २
चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम् ।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ३
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ।

C. 12. 12550
B. 12. 349[a]. 4
K. 12. 358. 4

89 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da4 नैतास्य (for नैवास्य). K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 बुध्यंति (for विन्दन्ति). K1 lacuna; M7 गतिर्. T2 न वै गतिं पश्यति वै महात्मनो. — b) K6. 7 V1 B6. 7 Da3. a4 D5 नैवागतिं; Ds1 न वा गतिं (for न चा°). K2 कैश्चिद्; Dn4 काश्चिद्; D5 किंचिद्. D5 -पश्येत् (for -पश्यति). — c) K2 ज्ञापकः; K7 ज्ञानात्मकः; D7 T1 G3. 6 °रिमकाः (for °त्मकाः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 संति हि (V1 B8 च) ये; D5 संशमिनो (for संय°). — d) K2 नित्य- (for नित्यं). K7 D4. 9 गुणातिगं; D8 M1. 5–7 °त्मकं; D7 T G1. 3. 6 पुराणं; M5 (*sup. lin.*) गुणातिकं (for °धिकम्).

Colophon. B7 damaged; Ś1 D6 G2 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; D7 T2 नारायणोपाख्यानं; T1 नारायणीयोपाख्याने हयशिरःप्रादुर्भावः; G6 नारायणीये हयशिरःप्रादुर्भावः; M1. 5–7 नारायणीये हयशिरोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 73; B8 277; Dn1 G1 173; Dn4 171; Ds2 T1 G6 174; D8 169; T2 187; G3 175; M1. 5–7 170. — *Śloka no.:* Dn1 D8 97; Dn4 93.

336

☞ This adhy. is missing in D6 G2 (cf. v. l. 12. 283. 15; 335. 40). The portion from 336 up to the end of adhy. 12. 339 is lost in T2 on missing fol.

1 Ś1 is missing up to धर्म (in 15d). Dn4 om. the ref. Da4 वैशंपायन (for जनमेजय). — a) K1. 2 बहूनेकांतिनः सर्वान्. — b) K1. 2. 7 D4. 5. 7 (by corr. as in text). 9 प्रभुः; Ds2 स्वयं (for हरिः). — c) K7 om. पूजां. — d) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 शिरसा (for भगवान्).

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4 यत्तु (for ये तु). B8 Dn4 D3. 5 दुग्धेंधना; D4. 9 दग्धे-न्यता. B8 लोकाः. ❀ Ca: दग्धेन्धनानलवत्प्रशान्ताः ॥ Cn: नष्टवासनाः । Cp: भगवदर्पितकर्मानुष्ठातारः । ❀ — c) D5 नैषां (for तेषां). G1 M1 च या (for त्वया). K2 [अ]पि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 हि (for [अ]भि-). — d) K7 D4. 9 परिचर्यागता; V1 T1 G3. 6 पारंपर्यात्परा (T1 [before corr.] °त्तथा); D5. 7 °पर्यक्रमा; Cp (gloss: अनिरुद्धप्रद्युम्नादिभावेन वासुदेवपर्यन्ता) पारंपर्यं गता.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D4. 9 M1. 5–7 चतुर्थ्यां; D7 चतुर्था; Cp (gloss: वासुदेवरूपायां) चतुर्थ्यां (as in text). D7. 9 T1 G3. 6 M1. 5–7 चापि (for

C. 12. 13150
B. 12. 349(6). 4
K. 12. 358. 4

अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्गच्छन्त्यव्ययं हरिम् ॥ ४
सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६
एकान्तिनां च का चर्या कदा चोत्पादिता विभो ।
एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८
आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया ।
गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ९
संमितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन ह ॥ १०
एतमर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ११
गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम ।
यथा तु कथितस्तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२

चैव). D4 M1. 6. 7 गत्या; D9 गत्वा. ❀ Ca : चतुर्थ्याम्, अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणगतीस्तिस्रोऽतिक्रम्य भगवद्वासुदेवरूपायां गत्याम् । ❀ — b) ❀ Cp : पुरुषोत्तमम्, पुरुषोत्तमाख्यमक्षरातीतं ब्रह्म । ❀ — d) K1: 2. 4. 6. 7 परमे पदे.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4. 9 T1 G3. 6 M1. 6–7 एकां(K7 °का)तिधर्मो. — b) K6 असौ (for श्रेष्ठो). — c) Ds2 (by corr. as in text) अगत्या; T1 G3. 6 अल्पार्हा (for अगत्वा). K1. 2. 4 अगत्वावग- (K2 °त्वा वै ग-; K4 °त्वैव ग)तीस्तिस्रो. — d) B6 Dn4 Ds2 नियच्छंति; B7–9 Da1 Dn1 D3. 7 T1 यद्गच्छति (for °च्छन्ति). D5 ह्यव्ययं (hypermetric) (for [अ]-व्ययं).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 सनोपनिषदान्; D8 महोप°; T1 G3. 6 सांगोप°. — c) B8 (marg. as in text) पश्यंति. K1 विविधाम् (hypermetric) (for विधिम्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 M5 विशिष्टं. Ds1 जानाति. — b) K1 एकांतिना; K7 एकांतिकां. — c) K2. 4 येन (for केन). — d) K1. 2. 4. 7 D4. 9 मुनिना (for ऋषिणा). K6 B9 Da3. a4 पुरा (for [अ]पि वा).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 या (for का). Ds1 कार्या (for चर्या). — b) Dn4 नोत्पादिता; D4 वोत्पा°. K6. 7 Ds2 D4. 7 प्रभो (for विभो). — c) K1. 2. 4 M7 एतं (for एतन्). Dn4 छिन्न (sic) (for छिन्धि).

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 समुपोढेषुनीकेषु (sic); K6 °ढेष्वलीकेषु; D8 °ढेषु सैन्येषु; D7 समयोत्थेष्वनीकेषु; T1 समवेतेष्व°. ❀ Cs : समुपोढेषु, व्यूहरचनयैकीभूतेषु । ❀ — c) B0. 6–9 Da4 D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 वै (for च). — d) K1. 2 V1 B8 (marg. as in text) D4. 7 गीतं (for गीता).

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8 G1 अगतिश्च (for आग°). ❀ Cn : अगतिर्गतिशून्यो ज्ञानधर्मः । गतिर्गतिमानुपासनाधर्मः ॥ Cs : अ[? आ]गतिश्च गतिश्चैव, आविर्भावतिरोभावश्च । ❀ — b) K7 Da3. a4 D4. 9 G1 कथितं; M1. 6. 7 गदिता (for कथिता). — c) D5 सह नो (for गहनो).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 संमतः; K6 संचितः (for संमितः). D5 साममेदेन. ❀ Cn : सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सद्योज्ञानजनकमेवं वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यःकैवल्यहेतुरित्यर्थः ॥ Cs : पूर्वमेव भगवानिमं वैदिकं धर्मं स्वयमेवाध्यापयतीत्याह — संमितमिति । ❀ — b) K2 पुरो वा; Ds2 पुरेव (for पुरैव). K1. 2 T1 G1. 3. 6 आदिकृते युगे; K4 °युगे कृते (for °युगे कृतः). — c) ❀ Cn : ईशेन, महादेवेन । ❀ — d) K1. 2. 4 D5 हि; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 च (for ह). G1 राजन्नारायणो हि सः.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5 एतदर्थं; D7 T1 G3. 6 इममर्थं; D8 एकदर्थं (sic) (for एतमर्थं). — c) K1. 2. 7 V1 D4. 9 महाभाग; Dn4 °राजः; D7 T1 G3. 6 तमाचष्ट; M1. 6. 7 महाराज (for °भागः). — d) G1 कृष्णभीमयोः.

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6. 7 B0 Da4 Ds1 D2. 8 मयाप्येष (for ममा°). — c) K4. 6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तत्कथितं; K7 D4 तु कथितं (for

यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ।
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ १३
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ।
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १४
यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ।
तदा पितामहात्सोमादेतं धर्ममजानत ।
नारायणात्मकं राजन्रुद्राय प्रददौ च सः ॥ १५
ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतमपाठयत् ।
अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ १६
तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १७
सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ १८

C. 12. 13566
B. 12. 349(a). 20
K. 12. 352. 20

तु कथितम्). D9 यथा तु कथितं सूत्रं. — [d]) K6 यथा (for तथा).

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K7 D4. 9 -समुद्गतं; Da3 -मखो°; Dn4 -मुखोद्भूतं; T1 -मुखाद्गतं. — [d]) G1 नारायणात्. — [f]) K2 D4 देवं; K7 देव- (for दैवं).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1 हेनपा; Da3. a4 फेनफा; Ds1 फेणापा; D5 फेनजा; G3 तथोपा (sic) (for फेनपा). K1. 2. 4. 7 D4. 9 मुनयश्च (for ऋषयश्च). — [b]) D5. 7 T1 G3. 6 M6 तद्धर्मं (for तं धर्मं). — V1 reads 14[cd] on marg. — [c]) K2 Da3 वेखानसाः; D4 वखा°. K1 हेनपेभ्यो; Ds1 फेण°; D4 फन° (for फेन°). — [d]) K7 D4. 9 एनं; G1 एतद् (for एतं). K1 अवामुयात्; K2. 4 V1 G1 अवामुव(K2 °वा)न्; D5 अवामुयावान् (corrupt) (for प्रपेदिरे). D7 T1 G3. 6 M1. 5–7 तं च(D7 M6 तद्ध)र्मं प्रतिपेदिरे (=14[b]); Bom. ed. धर्मं तं प्रतिपे°. ❀ Cs: प्रपेदिरे, नारायणादिति शेषः। ❀ — [e]) K7 सामस् (for सोमस्). T1 G3. 6 तं (for तु). — [f]) K6 B9 Da3. a4 अंतर्दधे; T1 G3. 6 M1. 6. 7 स्वंत° (for सोऽन्त°). ❀ Cs: ततः सोऽन्तर्दधे। ब्रह्मप्रलये भगवत्येवायं धर्मः प्रलीयते इत्यर्थः। ❀

15 Ś1 missing up to धर्मं (in 15[d]) (cf. v. l. 1). — [a]) V1 reads from क्षुषं up to द्वाचि (in 17[b]) on marg. Dn4 चाक्षयं; Cn (gloss: चक्षुर्ग्राह्यं) चाक्षुषं (as in text). Bo धर्मं (for जन्म). — [cd]) K1. 2. 4 V1 D5 ततः (for तदा). K1 पितामहाः; V1 D5 G1 °महः (for °महात्). D5 अयावत (sic); G1 अजानता (for °नत). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 7–9 T1 G3. 6 M1. 5–7 तदा (K6 D2. 8 यदा; B6. 7. 8 [marg.] Da3 ततः; Da4 यतः) पितामहेनैव (K6 B6. 7. 8 [marg.]. 9 Da3. a4 °नायं; K7 B8 [orig.] D4. 7. 9 T1 G3. 6 M1. 5. 7 °नैव) सोमाद्ध(Da3 सोमध)र्मः (K6 °स्यैः) परिश्रुतः (K7 D4. 9 स्वयं श्रुतः; D7 T1 G3. 6 प्रतिष्ठितः). ❀ Cs: सोमाद्, अनिरुद्धात्। ❀ — [e]) Ś1 K1. 2. 4 नारायणाकृतौ; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M5 °णात्मको; V1 G1 °णकृतं (for °णात्मकं). D7 T1 G1. 3. 6 धर्मं (for राजन्). — [f]) K1 रुद्राय (for रुद्राय). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 तं (for सः).

16 V1 reads 16 on marg. — [a]) D7 T1 G3. 6 तदा; M7 तपो- (for ततो). M7 -योगे (for योग-). K2 -स्थितं. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 M7 बालखिल्यान्; K7 Bo. 8 Da3 Ds1 D2. 4. 8. 9 वालिखिल्यान् (Ds1 °ल्याद्; D4 °ल्य-). — [d]) Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 एतद्; D7 T1 G3. 6 M5 एनम्; G1 ए*म् (for एतम्). K2 अपाधयत् (sic); K6 B6–9 Da3. a4 Ds1 अ(B6 उ)पादयत्; K7 D4. 5. 9 उपानयत्; V1 Dn4 अपाश्रयत् (for अपाठयत्). — [e]) Ś1 K1. 2. 4 देवस् (for भूयस्). K7 D4. 9 ते वै धर्ममिमं प्राप्य. — [f]) K7 D4. 9 देवदेवस्य (for तस्य दे°). — After 16, K7 D4. 9 ins.:

899* वालखिल्या महात्मानो धर्माय प्रददुश्च तम् ।

17 V1 reads up to द्वाचि on marg. K7 D4. 9 om. 17[ab]. — [a]) G1 त्रितीयं. — [b]) ❀ Cn: वाचिकं, वाङ्निर्वर्त्यमन्त्रार्थचिन्तनपूर्वकम्। ❀ — [c]) D5 तस्यैव; D7 T1 G3. 6 तत्रैव (for तत्रैष). — [d]) D4. 9 M1 नारायणो; D7 °णं (for °णान्).

18 [a]) B7 D7 सुवर्णो. K6 सुपर्णो वामनसृषिः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Ds1 D4. 5. 9 G1 च (for वै). Da3 तपसा चैव सुसेन; D7 T1 G3. 6 तपसश्चैव त(D7 सु)सेन. — [d]) K1. 2 G1 यमेन (for दमेन). D5 नियमेन यमेन च.

19 [a]) K4 पुरि (for परि-). Ś1 T1 G3. 6 एनं; K2. 7 D4. 9 T1 G1. 6 M1. 5–7 एतं; K6 राजन्; V1 एवं; D5 एव (for एतत्). K1 D7 त्रिः परिक्रांतवाचेन

C. 12. 135. 7
B. 12. 348. 21
K. 12. 358. 21

त्रिः परिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ १९

ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् ।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ २०

वायुना द्विपदां श्रेष्ठ प्रथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २१

तेभ्यो महोदधिश्चैनं प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणसमाहितः ॥ २२

यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु ॥ २३

जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुः ॥ २४

अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः सृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ॥ २५

सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ २६

धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ।
तेन सर्वं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २७

ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।
धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससंग्रहम् ।

(D7 °दानेन). ❀ Cn: त्रिः परिक्रान्तवान्, त्रिरावर्तितवान् । प्रत्यहमिति शेषः ॥ Cs: त्रिरधीतवान्, प्रत्यहं त्रिरनुष्ठितवान् । ❀ —b) B7 सुवर्णो; D5 सुपर्णं; T1 सुपर्णे. —c) Ś1 K1.2 G1 स्मृतं (for व्रतं). Ś1 K1.2.7 D4.9 चैतत् (for ह्ये°). —d) K6 त्रिसौवर्णम्; T1 G3.6 M5 त्रिसुपर्णम्; Cn (gloss: चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा [Ṛv. 10. 114. 3] इत्यादि सुपर्णलिङ्गकं मन्त्रत्रयम्) त्रिसौपर्णम् (as in text). T1 G3.6 इति स्मृतं (for इहोच्यते).

20 a) K6 B6-9 Da3.a4 D5 -वाद-; K7 D4.9 G8 -पादे; D7 T1 G6 -पाठे; M1.5.6 -पाद- (for -पाठ-). —b) G1 सु- (for हि). B7.9 दुस्तरं (for दुश्चरम्). —c) K2 सुपर्णश्च; D7 सुवर्णाच्. K2 चापि धिगतो; G1 चाभ्यधि°.

21 b) K4.6.7 B0.8 Dn1.n4 D8 D2.3 कथितो; V1 प्रार्थितो; Da3.a4 [उ]त्प्रथितो; M7 प्रथिते (for प्रथितो). Ś1 K1.4.6 B6.7.8 (marg. as in text).9 D5 जगदायु(K6 °सु)ना; K2 जगतायुवा (sic); Da3.a4 जगदात्मना (for °युषा). —d) Ś1 K1.2.7 D4.9 G1 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). K1 विघसादिभिः; K2 विगसाशिभिः.

22 V1 reads 22a-23b on marg. —a) Dn1.n4 D8 D2.3.8 ततो (for तेभ्यो). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 चैव (for चैनं). —c) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T1 G3.6 M1.5-7 अंतर्दधे ततो भूयो. —d) K7 B6-9 D4.7.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 -समाहृतः; Da3.a4 °हृतः (for °हितः).

23 V1 reads 23ab on marg. —a) D2 सदा (for यदा). Dn4 श्रवणता; D7 T1 G6 °णजं; Cn (gloss: अनाहतध्वनिरूपा) °णजा (as in text). G3 यदा च भूयः श्रवणं. —b) K7 D4.9 वृद्धिर्; D7 T1 G3.6 जन्म; M5 बुद्धिर् (for सृष्टिर्). —d) D5 कीर्तिमतः (for कीर्तयतः).

24 a) K1 (*sup. lin.*) द्रष्टुमना; K4 प्राप्तु° (for स्रष्टु°). —b) K7 B9 भूयो (for हरिर्). —d) Ś1 (also as in text) K2 -धर्मकरं; K6 B0 Da3 D4.7 -सर्वं°; G1 -सर्गकरः (for °करं). K4.6 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5-7 प्रभुं (for प्रभुः).

25 a) D7 T1 G6 तथा; G3 तस्य (for अथ). —b) Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6-8 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G3.6 स्मृतः; Da3.a4 ततः (for सृतः). —c) Ś1 K1.2 D5 G1 सर्व- (for प्रजा-).

26 a) Ś1 K1.2.4.7 सृज सर्वाः प्रजाः पुत्र; Dn4 सृज प्रजाश्च पुत्र वा. —b) K2 पदतस्. —c) D5 भिधास्यामि (for विधा°). —d) K7 सुव्रतः; Da4 Dn4 सुव्रतं.

27 b) K2 सात्वतां. K6 D4 om. नाम. D5 संज्ञितं (for नामतः). —c) K4.6 B7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 सृष्टं; B6 सृष्टः (for सर्वं). D5 M1.5-7 कृतयुगे. —d) D7 स्थापयिष्य (for °यस्व). D9 यथा विधिः.

28 b) ❀ Cs: हरिमेधसे, हरिमिन्द्रम् एधयतीति हरिमेधास्तस्मै । अमागमश्छान्दसः (cf. Pāṇini 6. 3. 67-69) । ❀ — D7 om. (hapl.) 28c-29b; G3 reads it twice. —c) K6 B9 धर्म्यं. Ś1 K1.2.4 अग्र्यं; Da4 Dn1 चाग्रं (for चाग्र्यं). —d) K2 समग्रहं (for ससं°). ❀ Cs: संग्रहो नाम नित्यानुष्ठानक्रमोपदेशपरो ग्रन्थविशेषः । ❀

आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २८
उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
तं कार्तयुगधर्माणं निराशीःकर्मसंज्ञितम् ।
जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ २९
ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मलोकपितामहः ।
असृजत्स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ३०
ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ॥ ३१
तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३२
धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ॥ ३३
ततः स्वारोचिषः पुत्रं स्वयं शङ्खपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३४
ततः शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशापालं सुधर्माणमध्यापयत भारत ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ३५
नासिक्यजन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।

C. 12. 13585
B. 12. 349[8]. 39
K. 12. 358. 39

—^{f}) K7 D4.9 -समुद्गतं; B0.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 -मुखोद्भवं (for °द्गतम्).

29 For the repetition in G3, cf. v. l. 28. D7 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). —^{a}) T1 G3 (both times).6 धर्मान्. —^{b}) D5 ब्रह्मणो. —^{c}) Ś1 K1.2.4 स कार्त-; K7 D9 तत्कार्त-; V1 lacuna; B0 Dn1.n4 Ds2 D2.8.8 त्वं (Dn4 तं; Ds2 [by corr.] स) कर्ता; Da4 तं कीर्त-; Ds1 त्वं कार्त-; D4 तत्कार्य-; M6 तं कर्त- (for तं कार्त-). K4.7 B0 Da4 Dn1 Ds2 D2–4.8.9 M5 -धर्माणां (for -धर्माणं). ❀ Cs : कार्तयुगधर्माणं, कृतयुगसंबन्धिस्वभावम् । ❀ — B7 om. 29^{d}–34^{b}. —^{d}) Da3 Dn4 निराशी-; M7 निराशीं. ❀ Cs : निराशीःकर्मसंज्ञितम्, क्षुद्रस्वर्गपशुपुत्राद्यासक्तिरहितम् । ❀ —^{ef}) Da4 D6.7 T1 G3.6 तपसः (for तमसः). Da4 सारं (for पारं). D8 G1 व्यक्तं (G1 °क्त-) (for [अ]व्यक्तं). B8 (marg. as in text) प्रतिष्ठितं (for व्यवस्थितम्). Ś1 K1.2.4 जगाम तपसा योज्य ब्रह्माणं लोकभावनं.

30 B7 om. 30 (cf. v. l. 29). —^{a}) K7 D4.9 गतेथ वरदे (K7 °दो) देवे (K7 D4 °वो). —^{c}) K4.6 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8 ततो (for तदा). D7 T1 G3.6 देवान् (for लोकान्). —^{d}) D5 कृत्वा (for कृत्स्नान्).

31 B7 om. 31 (cf. v. l. 29). —^{b}) Ś1 K1.2 V1 D5 पूर्वं (for आदौ). D4.9 G1 आदौ कृतयुगे श्रुतं (G1 शुभं). — M1.5 7 om. 31^{cd}. —^{c}) Ś1 K1.2 G1 ततोथ; D5 स तस्य; D7 ततोश्च (sic); T1 G3.6 ततोयं (for ततो हि). D5.7 शाश्वतो (for सात्वतो). —^{d}) B6 अवस्थितान्.

32 B7 om. 32 (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś1 K1.2 तेन चाद्येन धर्मेण; T1 G3.6 तेनैव च स ध°. —^{b}) Ds1 ब्रह्मलोक-. D4 -विसर्गवित्; D7 -निसर्गकृत्. —^{d}) Ś1 K1.2 देवं (for हरिं). K6 हरिं (for प्रभुम्).

33 B7 om. 33 (cf. v. l. 29). Ds2 reads 33 twice. —^{a}) K7 D4.9 -हेतुश्च; M5 -हेतुं (for -हेतोश्च). —^{b}) K6 Da4 Ds1 मनु-; D5 धनुं (for मनुं). K1 स्वरोदिषं (for स्वारोचिषं). Ś1 K1.2 D4.9 तथा (for ततः). —^{c}) Ś1 K1.2.4 G1 मुनिं (for तदा).

34 B7 om. 34^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) Da3.a4 तस्य; G1 तत्र (for ततः). K2 स्वरोचिषः; K4 स्वारोधिषः; Dn4 स्वारोचिषं. —^{b}) Da4 शंखप्रदं; D7 °धरं (for °पदं). B9 Da4 D4.5.9 नृपं. — After 34^{ab}, V1 B6–9 Da3.a4 M5.6 read 35^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) K7 अध्यापय; B7 Da4 Ds D4.9 (by corr. as in text) M6 अध्यापयन्. Ś1 K1.2 G1 विप्रं; B7 विप्र (for [अ]व्यग्रः). —^{d}) K7 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 स च (for सर्व-). K6 ववौ; K7 D4.9 प्रभो; B6.7 Da3 D5.7 T1 G3.6 M1.5–7 बभौ; Da4 विभौ; G1 प्रभुः (for विभुः).

35 ^{a}) K1 स्वारोचिषः (for शङ्खपदश्च). K1 om. चापि. —^{b}) K7 V1 B8 (marg. as in text) D4.9 पुत्रमात्मसमुद्भवं; M1.5–7 °त्मप्रजोद्भवं. — V1 B6–9 Da3.a4 M5.6 read 35^{cd} for the first time after 34^{ab}. B7 (first time) om. 35^{c}. —^{c}) K6 निशापालं; V1 B0.6.8 Da3 (all second time) Dn1.n4 Ds D2–5.8 दिशां पालं (for दिशापालं). Ś1 K1.2.4 स्वधर्माणम्; K6 V1 B6–9 (last five second time) Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सु(Dn4 स)वर्णाभम्; B0 सुपर्णाभम्; T1 G3.6 सुधन्वानम् (for °र्माणम्). —^{d}) V1 B6–9 (all first time) Da3.a4 (both both times) M5.6 (last two first

C. 12. 13586
B. 12. 349[8]. 39
K. 12. 358. 39

धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
उज्जगारारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ ३६
सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ।
सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतमधीतवान् ॥ ३७
वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रौच्याय मनवे ददौ ।
रौच्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुमेधसे ॥ ३८
कुक्षिनाम्नेऽथ प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्गतः ॥ ३९
अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ॥ ४०
गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ॥ ४१
बर्हिषद्भ्यश्च संक्रान्तः सामवेदान्तगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥ ४२
ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।

---

time) धर्ममेतद्(M5. 6 °मेतम)नुत्तमं. — ^{e}) D7 T1 G3. 6 M1. 5. 8 च (for सो). Ś1 K1. 2 धर्मः (for भूयः). K4 सोंतर्दधे धर्म**; K6 B6 Da3. a4 ततो अंतर्दधे भूयः; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M7 सोंतर्दधे ततो भूयः; B7 *ततोंतर्द***; B9 *ततोंतर्दधे भूयः. — ^{f}) B7 damaged. Dn4 शमे (for प्राप्ते). Ś1 K1. 2. 4 पुरा; K7 D4. 9 T1 G3. 6 नृप (for पुनः).

36 ^{a}) K4 नासिका; K6 B0. 6. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 M5 नासत्ये; K7 Da3. a4 D4. 9 नासत्य-; V1 नासिके; B7 damaged; T1 G1. 3. 6 नासिक्ये; M1. 6. 7 नासिरये (for नासिक्य-). T1 G3. 6 तदा (for पुरा). — ^{b}) Da4 पुराणः (for ब्रह्मणः). B7 Da3. a4 D5. 7. 8 पार्थिवोत्तमः. — ^{c}) V1 धर्ममेतत्; B8 (marg. as in text) °सेतुं (for °मेतं). — ^{c}) K6 B6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तज्जगाद; V1 B0. 9 Da3. a4 D5. 7 M1. 5-7 उज्जगाद; B8 (orig.) तज्जहार; G1 उज्जहार (for °गार). Da4 [अ]रविंदाख्यो. — ^{f}) D4 ब्राह्मणः. Ś1 K1. 2. 4 पुरा (K1. 4 °रः) (for तदा).

37 ^{b}) D7 प्रार्थितवान्; G1 प्राधित° (for प्राधीत°). Ś1 K1. 2 पुनः; K7 D4. 9 ऋषिः (for नृप). — ^{d}) G1 विरणो. — ^{e}) K1 कृताद्वौ (sic) (for कृतादौ). Da4 कृतादः कुलशार्दूल. — ^{f}) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 7. 8 T1 G1. 3. 6 एतद् (for एतम्).

38 B7 damaged up to मनवे (in 38^{b}). — ^{a}) B9 वीरणं (for °णश्र). — ^{b}) K2. 4 रौश्याय; K6 रभ्याय; K7 D4 रोच्याय; V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8. D2. 3. 5. 7. 8 M5 रैभ्याय; T1 नौभ्याय (for रौच्याय). K6 B9 Da3 तनये; B0. 6. 8 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 मुनये (for मनवे). Ś1 K1. 2. 4 Dn4 दधौ; T1 G3. 6 तदा (for ददौ). — ^{c}) K2. 4 रौश्यः; K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5 रैभ्यः; K7 D4 रोच्यः (for रौच्यः). K7 D4. 9 शुभ्राय (for शुद्धाय). — ^{d}) Da3 सुकृताय; M6 सुप्रसाय (for सुव्रताय). K1 स्वमेधर्मे (sic); Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सु(Dn1 स्व)वेधसे; M1. 5-7 सुधन्वने (for सुमेधसे).

39 ^{a}) K6 V1 B6-9 Da3. a4 Ds1 D2. 8 M7 कुक्षिनाम्ने स; K7 Ds2 कुक्षि(Ds2 °क्षु)नाम्ने च; B0 Dn1. n4 D8 कु(Dn4 क)क्षिनामा(Dn1 °भा)य; D5. 7 दक्षिणांते च; M1 कुक्षिनाम्नेष; M5. 6 °पाला(M5 °दा)य (for °नाम्नेऽथ). — ^{b}) K7 Da3 D4. 9 G1 M1. 6. 7 दिशापालाय; T1 G3. 6 विमलाय च (for दिशां पालाय). K7 D4. 9 बर्मिणे (for धर्मिणे). D5. 7 दिक्पालाय स्वधर्मिणे. — ^{c}) B8 (marg. as in text) स ततो (by transp.). K2 सोंतर्ददे; K4. 6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ऽ]प्यंतर्दधे; T1 G3. 6 M1. 5-7 त्वंत° (for सोऽन्त°). B6. 7. 9 Da3. a4 ततो अंतर्दधे भूयो. — ^{d}) K6. 7 V1 B0. 6 (marg.; orig. as in text). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 -मुखोद्भवः (for °द्गतः).

40 ^{a}) K6 V1 B6 (marg. as in text). 8 Da3. a4 अथांड-; Cn (gloss: सूत्रात्मनि) अण्डजे (as in text). D5. 7 ब्रह्मणि (for जन्मनि). K7 D4. 9 तथा; T1 G3. 6 ततो (for पुनर्). — ^{b}) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6 M1. 5-7 ब्रह्मणो (K7 M5 °णे) हरिमेधसः (D5 °भावया; D7 °मायया). — ^{d}) K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 -मुखात्प्रभोः; T1 G3. 6 -मुखोद्गतः; G1 -मुखात्स्वतः (for °त्पुनः).

41 ^{a}) D7 ब्रह्मणो. — ^{b}) D5. 7 यथाश्रुत- (for प्रयुक्तश्च). T1 G6 तथाविधि (for यथा°).

42 ^{a}) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 संप्राप्तः (for संक्रान्तः). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 -वेदात्मकं; Da4 -वेदांगत-; T1 °तग- (for -वेदान्तगं). D4 नृपं; D8 द्विजः; G3 द्विज (for द्विजम्). — ^{c}) K7 D4. 9 G3. 6 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठं). Ś1 K1. 2 नाम्ना च; K4 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 नामाभि-; K7 D4. 9

अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः ॥ ४३
यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन हि ॥ ४४
पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४५
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वाञ्जगृहे ततः ॥ ४६
त्रेतायुगादौ च पुनर्विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ४७
इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ४८
व्रतिनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ४९
नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५०
एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः ।

C. 12. 13601
B. 12. 349(8). 55
K. 12. 358. 55

-साmेति; M1 नामोभि- (for नाम्नाभि-). Ś1 K1.2 तत्ख्यातं; K6 -विख्यातं; T1 G3.6 -विख्याते (for -विख्यातं). G1 नाम्ना ज्येष्ठाभिविख्यातं. — [d]) K6 Bo ज्येष्ठं. Da4 -सोम- (for -साम-). K7 D4.9 ज्येष्ठसामव्रतं हरेः; D5.7 °व्रतां वरः; T1 G3.6 द्विजे सामप्रदो हरिः; M1.5-7 ज्येष्ठसामव्रताहरं.

43 [a]) Ś1 K1.2 Dn4 D5.7 -संप्राप्तो; Ds1 -संक्रांतं (for -संक्रान्तो). — [b]) K2 अविकल्पनं; K7 अपि कंपनं; T1 G3.6 अविकं पुनः (for अविकम्पनम्). — [d]) K4.6 V1 Da4 Ds1 D2 G3.6 प्रभो हरेः (Da4 °रे; Ds1 °रिः); K7 D4.5.7.9 सनातनः; B6 (marg.; orig. as in text) M1.5-7 प्रभुं हरिं; G1 प्रभोर्वरः (for °र्हरेः). B8 (marg. as in text) एष वः प्रभवो हरिः.

44 [a]) K6 ब्रह्म (for जन्म). ❀ Cn: सप्तमम्, अन्तर्यामिरूपं जन्म । इदमेव गीतायामुक्तं (6. 26. 1) प्रत्यभिज्ञानार्थम् । ❀ — [b]) K4 ब्रह्मणा; Da4 ब्रह्मणे. — [c]) K7 D4.9 यत्र (for तत्र). K2 जन्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.4 प्रथितः; Dn4 कथितं (for कथितः). — [d]) K6 V1 B6-9 Da3.a4 च; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 M1.5-7 ह (for हि).

45 [b]) Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 लोककारिणे; B3 damaged. — [c]) D5.7 स (for च). B6 (marg. as in text).7.9 Da3 पितामहस्य (B6.9 °श्च) दक्षस्य. — [d]) B7 एतौ; Dn4 एते; D5.7 एतत् (for एतं). K2.4 पुरा दधौ; Da4 पुरंदरौ (for पुरा ददौ).

46 T1 om. (hapl.) 46[a]–47[b]. — [a]) K7 ज्येष्ठे*; Dn4 ज्येष्ठेन; D4.5.7.9 ज्येष्ठे च; G3.6 ज्येष्ठे स (for ज्येष्ठे तु). — [c]) B9 आदित्य- (for आदित्ये). Da3 ज्येष्ठो. Ś1 K1.2.4 G3.6 M5 आदित्ये सवितुश्चे (M5 °ज्ये)-ष्ठे; K7 D4.9 °त्यः सविता ज्येष्ठाद् (K7 °ष्ठो).

47 T1 om. 47[ab] (cf. v. l. 46). — [a]) K6 V1 Bo.6-9 Da3 (by corr.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3.6 ततो (for पुनर्). — Ds2 om. (hapl.) 47[cd]; Ds1 reads it twice. — [c]) Da4 M1.7 मनुष्ये (Da4 °ष्य-) (for मनुश्च). K6 B5.7.9 Da3.a4 -स्थित्यर्थं; V1 -वृत्त्यर्थं; D5.7 -पूज्यार्थं (for -भूत्यर्थं).

48 [a]) K6 V1 Bo.7-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 इक्ष्वाकुना; B6 damaged. — [c]) Ś1 K1 गमिष्यंति. Da3 G1 क्षयांते (for क्षयान्ते).

49 V1 reads 49–50 on marg. — [a]) K6 Bo Dn1.n4 D2.3.8 यतीनां (for व्रतिनां). — K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.5.8 Kumbh. ed., following upon 50[a]–51[a], read 49[bcd] for the first time after 12. 334. 8. — [b]) D5 (first time) कृते:; T1 G3.6 सर्वे (for स ते). T1 G1 सर्वो; G3.6 M7 सर्व- (for पूर्वं). K7 D4.9 नरोत्तम; G1 नृपोत्तमः. — [c]) B6 (first time; marg.) पर-; Da3.a4 (both second time) हर- (for हरि-). D3 -नाम्ना (marg. °मा) सु (for -गीतासु). — [d]) B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 (all second time) समाधिविधि-; M1.7 समासा° (for समास°).

50 For the repetition of 50 in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 49. V1 (second time) reads 50 on marg. — [a]) Ś1 K1.2.4.7 V1 (second time) D4.5 (both times).7.9 G1 च; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 (all second time) सु- (for तु). — [b]) Da4 (first time) सरहस्य-. — [c]) K1.6 Da3 (last two first time) जगन्नाथ; Bo (first time) Da4 (second time) Dn4 Ds D3.5 (all first time).7 °नाथः (for °नाथात्). — [d]) D5 (both times).7 नारायणो (for °यणात्). D3 (first time) नृपं.

C.12.13602
B.12.349[8].55
K.12.358.55

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५१
धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।
अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५२
एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः ।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५३
हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ।
जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः ॥ ५४
मनश्च प्रथितं राजन्पञ्चेन्द्रियसमीरणम् ।
एष लोकनिधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥ ५५
अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।
यथेच्छति तथा राजन्क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ५६
एष एकान्तिधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम ।
मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ।
एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ॥ ५७
यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन ।
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः ।

51 For the repetition of 51[a] in K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 49. 51[a] is mostly damaged in B6 (both times). — [a]) V1 (both times) B0 Ds2 (both first time) महाधर्म°. — [b]) T1 G3.6 अथ (for आद्यो).

52 [a]) Ds1 °ज्ञानं न (for °ज्ञानेन). Ś1 K1.2 दानेन; T1 G1.3.6 चानेन (for चैतेन). — [b]) K1 स्वप्रयुक्तेन; K7 स्वयं यु°; D8 शुभयु°; D5.7 संप्रयु° (for सुप्रयु°). — [c]) Ś1 K2.4.7 D4.9 °कर्म° (for °धर्म°). — [d]) Ś1 K1.2.4 प्रीयते पुरुषोत्तमः.

53 [a]) K2 °विभागौ; M1.5-7 °विभानो (sic) (for °विभागो). — [b]) Da4 कश्चिद् (for क्वचिद्). K6 हि व्यूह°; B6-8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G1 M1.5.6 द्विर्व्यूह° (for द्विव्यूह°). Da4 °संज्ञितं. — [c]) K7 B6.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 G1 त्रिर्व्यूहश्च (for त्रिव्यू°). K1.2 B8 (marg.) संज्ञातश्च; G1 संख्याश्च; M1.7 संख्यातुश्च (for °तश्च). — [d]) K1 (*sup. lin.* as in text) चतुर्भूहश्च; Da3.a4 चतुर्व्यूहैश्च (for °र्व्यूहश्च). ❀ Ca: कदाचिदेकमेव व्यूहं श्रीवासुदेवाख्यमाश्रित्य सर्गं कुरुते, कदाचित्संकर्षणाख्यद्वितीयव्यूहसहितः कदाचित्प्रद्युम्नाख्यतृतीयव्यूहसहितः कदाचिदनिरुद्धाख्यचतुर्थव्यूहसहित इति नानाप्रकारसर्गदर्शनं पुराणादौ न विरुद्धमिति भावः ॥ Cn: अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतः, प्रद्युम्नस्त्रितयानुगतः, संकर्षणो द्वितयानुगतो वासुदेव एक एव । एतदेव व्युत्क्रमेणात्रोक्तम् । ❀

54 [a]) G1 एको (for एव). B6 damaged; T1 G3.6 च (for हि). K7 D4.5.7.9 क्षेत्रज्ञो हरिरेवेह. — [b]) Ś1 K1.2 V1 D5.7 T1 G1.3.6 निर्गुणो; B8 M1.5-7 निर्मलो (for निर्ममो). Ś1 K1.2 निष्क्रियस्; B9 निष्कलस्; D4 निष्कल्पस्; T1 G1.3.6 M1.5-7 निष्कळस् (for °लस्). — Da4 om. 54[c]–55[b]. — [c]) Ś1 K1.2.4 हरिश्च; D5.7 वीतश्च; Cp (gloss: जीवनहेतुः) जीवश्च (as in text). — [d]) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 °गुणाधिकः; K6 °गणातिगः; D8 °गुणातितः.

55 Da4 om. 55[ab] (cf. v. l. 54). — [a]) K1.2 कथितं (for प्रथितं). T1 G1.3.6 M1.6.7 अतश्च प्रथितो राजन्. ❀ Cn: मनश्च, चादहंकारोऽपि हरिरेवेत्यन्वयः । ❀ — [b]) D5.7 सर्वेन्द्रिय° (for पञ्चेन्द्रिय°). D5.7 T1 G3.6 M1.5-7 °समीरणः; G1 °रितः; Ca (gloss: प्रेरकम्) °रणम् (as in text). — [c]) Da3.a4 एक° (for एष). K1.4.6.7 B0.7-9 Da4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 M5.6 °विधिर्; Cn (gloss: लोकप्रवर्तकः) Cp (gloss: सर्वेषां लोकानामाश्रयः, लोकानां गुणसंधानं वा) °निधिर् (as in text). G1 श्रीमान्.

56 [a]) ❀ Cp: अकर्ता, संहर्ता । ❀ — [c]) Da4 यथेच्छसि. — 56[d]–57[a] is damaged in B7. — [d]) K7 D4.9 क्रीडे (D4 °ड)स्त (for क्रीडते). Ś1 K1.2.4 पुरुषोत्तमः (K4 °म); T1 G1.3.6 हरिरव्ययः. — After 56, T1 G3.6 read 61 followed by 898*.

57 [a]) B7 damaged. D5.7 एक (for एष). K4.6 B0.6 (marg.; orig. as in text).8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 G3.6 Cn (gloss: निष्कामानां भक्तानां धर्मः) एकांत° (for एकान्ति°). — D7 repeats 57[e]–58[f] after 64; T1 G3.6 repeat the same after the ref. at the beginning of 63. — [f]) D7 (both times) दुर्लभा बहुशो; T1 G3.6 (all both times) बहवो दुर्लभा (by transp.). G1 नृपाः.

58 For the repetition of 58 in D7 T1 G3.6, cf. v. l. 57. G1 om. 58-60. — [a]) D7 (both times) एकांतिन (for °न्तिभिर्). — [c]) K7 अहिंसैर् (submetric). Ś1 K1.2.4 आत्मवद्भिः; D7 (both times) कार्यविद्भिः (for आत्म°). — [d]) B7 damaged. D7 (both times) न चेत् (for भवेत्). K7 V1 कृतयुगे. — [f]) K7 D4.9 ईशैः; B0 आसीत्;

भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः ॥ ५८
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ५९
ऋषीणां संनिधौ राजञ्शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।
तस्याप्यकथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ६०
देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम् ।
यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ॥ ६१

जनमेजय उवाच ।

एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् ।
न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ६२

वैशंपायन उवाच ।

तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहबन्धेषु निर्मिताः ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ६३
देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह ।
सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ॥ ६४
अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवर्तिनम् ।
नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ६५
मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ।

C. 12. 13618
B. 12. 349[8]. 71
K. 12. 358. 71

Cn. p (gloss : [both] काम्य-) आशीः- (as in text). K4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 (before corr.). 8 -विवर्जिता; Da3. a4 D3 (by corr.) °र्जितः; Ds1 °र्जिते (for °र्जितैः). Ś1 K1. 2 रागद्वेषविवर्जितः; D5. 7 T1 G3. 6 (last four both times) M1. 5–7 ईदृशैः काम(D7 कर्म)वर्जितैः.

59 G1 om. 59 (cf. v. l. 58). — a) K2 भगवन्- — c) D5. 7 धर्मज्ञ; M5 धर्मज्ञे. — d) Ś1 K1. 2. 4 धर्मराज्ञो (K1 °ज्ञो); G3 M5 °राजे (for °राज्ञे). Ś1 K1. 2. 4 B3 M5 द्विजोत्तम. K7 D4. 5. 7. 9 धर्मराजाय धीमते.

60 G1 om. 60 (cf. v. l. 58). Bo om. (hapl.) 60b–63a. — b) Da4 शृण्वतो रामकृष्णयोः. — c) K1 [अ]कथयन्; K2 कथयत् (for [अ]प्यकथ°). D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6 सर्वं (for पूर्वं). — d) B9 T1 स (for सु-).

61 Bo om. 61 (cf. v. l. 60); T1 G3. 6 read 61 after 56. — a) M5 दैवं (for देवं). Dn1 च परमं (for परमकं). Ś1 K1. 2. 4 T1 G3. 6 एवं सु(T1 G3. 6 स)परमं ब्रह्म. — b) K1 श्वेते; Da3 Ds2 D4. 9 G1 श्वेत- (for श्वेतं). B9 अच्युतः. D5. 7 श्वेतं चंद्राभवद्युतं (D5 °भविद्युतं); T1 G3. 6 श्वेतश्चंद्रमभिच्युतः. — d) K4 परायण- (for नारा°). K7 D4. 9 M6 -परा जनाः (for -परायणाः). — After 61, D8 Cs ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : D8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : D8 नारायणीयं. — *Adhy. no.* : Ds1 171; Ds2 175]. On the other hand, T1 G3. 6 ins. after 61 :

900* तदेव केवलं स्थानं मुक्तानां परमं भवेत् ।

62 K1 Bo om. 62 (for Bo, cf. v. l. 60). — a) D8 चाद्यं (for धर्मं). — b) K2 प्रतिबद्धैर्; D4 °बुद्धौ (for °बुद्धैर्). Ds1 निसेवितं. — d) K7 आद्य-; V1 G1 ह्यन्ये; D4 G3. 6 M1. 5–7 आद्यं; D5. 7 ह्येनं; T1 अद्य (for अन्ये). Ś1 K2 -व्रतास्थिताः; D5. 7 -विध-स्थिताः; T1 -व्रतेष्विताः (for -व्रते स्थिताः).

63 Bo om. 63a (cf. v. l. 60). After the ref., T1 G3. 6 repeat 57e–58f. — b) K1 देहबंधेथ; K7 D4. 9 वेदधर्मेषु; Ds2 देवबंधेषु; M1 देहे बं° (for देह-बन्धेषु). K2 om. (hapl.) from निर्मिताः up to मोक्षार्थं (in 64d). Ś1 K1 निश्रिताः (for निर्मिताः). ❀ Cp : देहबन्धेषु, देहबन्धाः जीवाः, तेषु । ❀ — cd) D5. 7 transp. राजसी and तामसी. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 चैव (for चेति).

64 K2 om. up to मोक्षार्थं (cf. v. l. 63). G1 om. 64ab. — a) K6 B6 (marg. as in text) Da3. a4 Cp (gloss : यस्य वेदार्थ एव रोचते) वेदधर्मे(B6 °बंधे)षु; K7 D4. 9 देहबद्धेषु; Cn (gloss : देह एव बन्धो येषां तेषु जीवेषु) °बन्धेषु (as in text). B6. 7 Da3. a4 पुरतः (for पुरुषः). — b) K7 D9 -कुलोद्वहः. — d) Ś1 K1. 4 D8 मोक्षवि-; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 मोक्षाय (for मोक्षार्थ-). K7 V1 D4. 7. 9 T1 G3. 6 -निश्चयः; G1 -चिंतकः; M7 -निश्चितं (for -निश्चितः). — After 64, D7 repeats 57e–58f.

65 a) Ś1 K1. 2. 4 D8 T1 G1. 3. 6 तत्र (for अत्र). T1 G3. 6 यो (for स). — b) Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6 8 (orig.) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -वित्तमं; V1 शाश्वतं; B7. 9 -वित्तगं; D9 -विवर्तिनं (hypermetric); M1 -वर्तितं (for -वर्तिनम्). — c) Ś1 breaks off from णपरो to the end of the parvan. M7 नारायणं. T1 G6 M7 -परं (for -परो). K1. 2. 4 V1 G1 भूत्वा; T1 G6 M1. 5–7 मोक्षे (for मोक्षस्). — d) K2 सात्त्मिकः (for सात्त्विकः).

C. 12. 13518
B. 12. 349[8]. 71
K. 12. 358. 71

एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ॥ ६६
मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ६७
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ॥ ६८
सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ।
नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिम् ॥ ६९
नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् ।
एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ७०
राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ।
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशां पते ।
प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७१
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रजसा तमसा चैव मानुषं समभिप्लुतम् ॥ ७२

66 Ś1 missing (cf. v. l. 65). K1. 2. 4 om. 66[ab]. — [a]) B7 मनीषितश्च; Dn4 °षित्वं; T1 G3. 6 °षिणं; Cp (gloss: नारायणादेव सर्वं भविष्यतीति निश्चयो येषां) °षिणश्च (for °षितं). — [b]) Dn4 चिंतयेत्. — V1 om. 66[c]–69[d]. K1. 2. 4 read from 66[c] up to 74[b] followed by 899*, after 12. 337. 2. — [c]) K1. 2. 4 -भक्ताः; K6 B9 Da3. a4 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 -भक्तः; D9 -भक्ति (for -भक्तिः). After भक्तिः, Da3 reads 68 for the first time, repeating it in the proper place and omitting from सततं up to मोक्षकाङ्क्षिणः (in 67[b]).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 67; Da3 om. 67[ab] (for both, cf. v. l. 66). — [a]) M5 [ऽ]पि (for हि). K1. 2. 4 संति (for केचिद्). — [b]) Da4 उभयोर् (for यतयो). K6 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -धर्मिणः (for -काङ्क्षिणः). — K1 reads 67[c] twice. — [c]) D6. 7 एष (for तेषां). B0. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 विच्छिन्न- (for वै छिन्न-). K1 (both times). 2. 4 -कृष्णानां; M1. 7 -तृष्णायां (for -तृष्णानां). — [d]) Da4 -क्षेमवरो; D4. 9 -क्षेमावहो (D4 °हा); D6. 7 -क्षेमकरो.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 68 (cf. v. l. 66). Da3 reads 68 for the first time after एकान्तभक्तिः (in 66[c]). — [b]) D5 योपश्यन्; D7 यो यजन्; M1. 7 यत्पश्ये (for यं पश्येन्). K1 मधुसूदन; M7 °सूदनं. ❀ Cn: पश्येत्, कृपयेति शेषः । ❀ — [c]) K1. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 स तु (by transp.); K2. 4 सत्त्व-. — [d]) K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 मोक्षार्थे-; K6 B7. 9 Da3 (both times). a4 मोक्षेषु; Dn4 मोक्षे वि- (for मोक्षे च). K1. 4 -निश्चयः; D6. 7 संज्ञितः; T1 G3. 6 -चिंतकः (for निश्चितः).

69 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 69 (cf. v. l. 66). T1 G1. 3. 6 transp. 69 and 70. — [a]) D5 M6. 7 -योगे च; D7 -योगे हि; G1 -योगैर्न (for -योगेन). T1 G3. 6 सांख्यतुल्ये च योगे च. — [b]) Da3. a4 M1. 5–7 एकांति- (for एकान्त-). K1. 2. 4 B8 -सेविनां; G1 -सेविनी. ❀ Cp: एकान्तसेवितः, एकान्तिभिर्भागवतैः सेवितः । ❀ — [c]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 Cp नारायणात्मको (D7 °णपरो) मोक्षस्. ❀ Cp: सांख्ययोगयोरपि मोक्ष एव फलं, स च नारायणात्मकः । ❀ — [d]) D5. 7 तेन (for ततो). K1 (by corr.). 6 Da3 Ds1 D9 (by corr.) T1 G3. 6 याति.

70 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. T1 G1. 3. 6 transp. 69 and 70. — [a]) B8 तु (for च). — [b]) K2 प्रतिबद्धो. K6 पुनः (for पुमान्). D4 प्रतिबुद्धाभवत्पुमान्. — [cd]) K2 प्रतिबोधो (for °बुद्धो). K1. 2. 4 हि (for न). T1 G1. 3. 6 एवमेष महाभाग प्रबुद्धेषु विजायते.

71 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. — [b]) K2. 7 D4. 9 व्यामिश्री; Cn (gloss: सदोषे) Cp (gloss: विवेचनासमर्थे) व्यामिश्रे (as in text). K7 (marg.) D4. 9 प्रकृतिः स्मृता (K7 [orig.] सदा); D6. 7 प्रकृति(D5 °ता)स्थिता. — 71[c] is damaged in B6. — [c]) K2. 4 यदात्म(K2 °त्मा)कं; V1 धर्मा° (for तदा°). D6. 7 च (for हि). — [e]) Ds1 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). V1 D6. 7 युक्ता (for युक्तं). — [f]) K1. 2 नावेक्षेत; K4 न वीक्षेत; Da3. a4 नावैक्षति; Ds1 नावेक्ष्यति; D6. 7 °क्षंति (for °क्षति). K1. 2. 4 Da4 स्वयं हरिः (by transp.); D6. 7 हरिं स्वयं.

72 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. — [a]) D4 om. from पश्यत्येनं up to देवाश्च क्र (in 73[a]). K2 पश्यतेनं; M5 पश्यत्येवं. — [b]) Da3 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). K1. 2. 4 V1 B6 (marg.; orig. as in text) T1 G1. 3. 6 M1. 7 ब्रह्मा

कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम ।
हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७३

जनमेजय उवाच ।

कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ॥ ७४

वैशंपायन उवाच ।

सुसूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकम् ॥ ७५

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ।
एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ७६

यथा समुद्रात्प्रसृता जलौघा-
स्तमेव राजन्पुनराविशन्ति ।
इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा
नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ७७

C. 12. 13 31
B. 12. 349(8).23
K. 12. 358. 23

(K1. 2 G1 °ह्म) रुद्रोथ वा नरं (V1 B6 T1 G1. 3. 6 M1. 7 पुनः). — d) K1. 2. 7 B8 (marg. as in text) D5. 7 G6 M5 मानवं; K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. 3 M1. 6. 7 मानसं; Cp मानुषं (as in text). K7 D8. 9 समभिष्टुतं.

73 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. D4 om. up to देवाश्च ऋ (cf. v. l. 72). — a) Da3. a4 समं; D5. 7 नरा (for कामं). Bo वेदा (for देवाश्च). K1 मुनयश्च; K2 पुरा यश्च; K4 Bo. 6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7 ऋषयश्च (by transp.); T1 G1. 3. 6 च मुनयः; M5 चर्षयश्च. K7 D9 कामं देवर्षयश्चैव. — b) K2 सत्रस्था (for सत्त्व°). D5. 7 तत्स्था नृपविसत्तम. — c) K1. 2 G3 सूक्ष्मेण सत्त्वेन (by transp.); Da3. a4 सत्त्वेन शुद्धेन. — d) Ds2 (before corr. as in text) वैकारिकः स्मृतः. ❀ Cn: वैकारिकाः, सात्त्विकाहंकारजाः ॥ Cv: प्रायशः सत्त्वगुणे एव रताः । कदाचिदीषद्विकारसहितत्वाद्वैकारिका इत्युच्यन्ते । ❀

74 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. B6 damaged. T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 om. the ref. After the ref., D5. 7 ins. 899*. K7 om. 74. V1 D7 T1 G3. 6 Kumbh. ed. repeat 74 after 12. 337. 2ab. — a) D5. 7 (first time) गच्छत् (for गच्छेत्). — b) D4. 5. 7 (first time). 9 निष्क्रियं पंचविंशकं. — After 74 (D5. 7 after ref.), K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 editions ins.:

901* वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ।

[K1. 2. 4 D4. 9 मया पृष्टः; D5. 7 यथातत्त्वं (for °दृष्टं). D8. 4. 9 प्रवृत्तं; D5. 7 यद्वृत्तिः (for प्रवृत्तिं).]

75 Ś1 missing (cf. v. l. 65). K7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 om. the ref. — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G3. 6 सु(T1 G3. 6 स)सूक्ष्मं; K7 D9 सु(D9 सू)शूक्ष्म-. Dn1. n4 D2. 8 -तत्त्व- (for -सत्त्व-). K1. 2. 7 Ds1 T1 G1. 3. 6 M1. 7 -संयुक्तः; D9 -सहितैः; M6 lacuna (for -संयुक्तं). D5 सूक्ष्मं सत्त्वसमं युक्तं; D7 सूक्ष्मं तत्त्वसुसंयुक्तं. ❀ Cn: तत्त्वेन, अनारोपितेन रूपेण संयुक्तम्, अधिष्ठानमात्रम् । ❀ — b) K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 संयुक्तम्; Cn (gloss: सम्यक्समाहितम्, उपाधित्यागेन) °क्तं (as in text). Da4 अजिह्मगैः (hypermetric); G3 अक्षयैः (for °रैः). ❀ Cn: त्रिभिरक्षरैः, अकारोकारमकारैः । ❀ — c) Da4 M1 पुरुषं (for पुरुषः). D5. 7 पुरुषान् (for °षं). K4 Dn1 D2. 8 गच्छन्. — d) K7 D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 निष्क्रियं; Dn4 त्रिष्क्रियः (sic) (for निष्क्रियः). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पंचविंशकः.

76 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) K1. 2 G1 एतौ; K6 B8 एवं; D5. 7 एतं (for एकं). K1. 2 G1 सांख्ययोगौ; K7 D4. 9 च सांख्यं च (for सांख्ययोगं). — b) ❀ Cn: वेदारण्यकम्, जीवब्रह्माभेदपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानम् । ❀ — D9 repeats 76cdef after 77a. — d) K1. 2. 4 पंचरात्रस्तु; D5. 7 G1 °रात्रं तु; M1 °रात्रश्च; Bom. ed. पांचरात्रं च. M6 कुप्यते (for कथ्यते). — e) K7 G1 एवम्; Da4 एक; D4. 9 (both times) एव (for एष). K7 G1 एकांतिको; Da4 °तिनो (for °न्तिनां). — f) D5. 7 -परायणः; D8 °त्मकं; M7 -रमात्मकः (for -परा°).

77 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) K6 समुद्रान्प्रसृते (for °त्प्रसृता). — After 77a, D9 repeats 76cdef. — b) B6 (marg. as in text) पुरुषा विशंति (for पुनरा°). — c) K2 T1 G3. 6 -महा(K2 °हौ)-बलौघाः; D4 °जलोघा. — d) D5. 7 नारायणं वै पुनराश्रयंति.

78 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) K2 एतत्; K7 D4. 9 एवं (for एष). — b) T1 G3. 6 [s]यं तु

C. 12. 13632 B. 12. 348(8). 84 K. 12. 358. 84

एष ते कथितो धर्मः सात्वतो यदुबान्धव ।
कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोषि भारत ॥ ७८
एवं हि सुमहाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनामाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ७९
व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ८०
इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये न भजन्ति विमोहिताः ॥ ८१
कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा ।
संहारकारकश्चैव कारणं च विशां पते ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥]

पांडव (for यदुबान्धव). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 सात्वतः कुरुनंदन; K7 D4. 9 °तां यमुवाच ह; V1 °तः पुनरुत्थितः; Ds1 सात्वतः*****. — b) G1 एवं (for एनं). K2 यथा न्याय्यं; K7 D4. 9 यथा तुभ्यम् (for यथान्यायं). — d) B8 Da3. a4 M1. 5. 6 शक्तोषि; Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G1 शक्नोसि (for शक्नोषि). K1. 2. 4 D5. 7 पार्थिव (for भारत). K7 D4. 9 आख्यातः पार्थिवोत्तम.

79 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 स (for सु-). G1 महाभाग. — b) D5 om. (hapl.) रदो गु. B8 Da3. a4 गुरवो (for °वे). K7 नमः (for मम). — c) K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 यमिनाम्; K7 D4. 9 व्रति°; B6 **तं; B7. 9 Da3. a4 यततां; Dn1 यतीनां; Ds1 प्राशिषा (for यतिनाम्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाह (for आह). ❀ Cn: श्वेतानां, गृहस्थादीनाम्, यतिनां, काषायवस्त्रधारिणाम् । ❀ — d) T1 G6 M1. 6. 7 एकांति- (for एकान्त-). Ds2 -मतिम् (for -गतिम्). Da3 अव्यया; Da4 Dn4 Ds1 D9 अव्ययं.

80 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — b) Dn1 धर्म (for धर्म-). — c) T1 G3. 6 तु (for [अ]यं). Da4 तेभ्य (for तुभ्यम्). — d) G1 आख्यातुं. K1. 2 G1 प्रथितो; K7 D4. 9 प्राशिषा (K7 °षो); D5. 7 प्रभृतो; T1 G3. 6 M1. 5–7 प्रशिषा (for प्रसृतो). K1. 2. 7 G1 गुरुः; Da4 गुरो.

81 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 दुष्करो (for दुश्चरो). — b) G1 पुण्यः (for एष). — c) Ds2 D5. 7 यथा (for तथा). K1. 2. 4 [अ]न्ये च; K7 D4. 5. 7. 9 चान्ये (for [ए]वान्ये). — d) K6 V1 Bo. 8 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 भवंतीह; B6. 7. 9 भजंतीह; M5 न भवंति (for न भजन्ति). K6 च; K7 V1 Da3. a4 D4. 5. 9 M1. 5–7 [इ]ह (for वि-). K1. 2. 4 न भजंते तमोहताः (K2 °तः).

82 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) Da3. a4 कृत्स्न (for कृष्ण). — b) Da4 भावतो; T1 G3. 6 भावानां (for भावनो). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 मोहनो (K4 °ने; D4 °ना) भावनस्तथा. — c) K1. 2. 4 -कारणं (for -कारकश्). — d) K7 हि (for च).

Colophon. Ś1 D8 T2 G2 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 Ds1 D4 G1. 3 नारा (D4 नरनारा) यणीयं; K7 D5. 7. 9 नारा (K7 D9 नरनारा) यणीये विष्णुधर्मावतारः; V1 B8 Da3. a4 Dn1 नारा (Da3. a4 नरनारा) यणीये एकांतिकभावः; Bo. 6 एकांतिभावः; B7 नारायणीयैकांतिकाभावः; B9 M1. 5–7 °णीये एकांतिभावः; Dn4 Ds2 D2. 8 एकांतिक (Ds2 °का) भावः; D3 ऐकांतिकसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 74; K7 D9 15 (sic); B7 272; B8 274; Dn1 G1 174; Dn4 172; Ds2 G3 176; D3 170; T1 G6 175; M1. 6. 7 171; M5 206. — *Śloka no.:* Da3 Dn4 88; Da4 89; D8 90.

[३३७]

जनमेजय उवाच ।
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ १
किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ।
प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मवन्तम् ।
पराशराद्गन्धवती महर्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३
पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं
महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं
द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ४
तमादिकालेषु महाविभूति-
र्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् ।

C. 12. 13641
B. 12. 350(49).5
K. 12. 359. 5

337

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65 ; 283. 15 ; 336. 1 ; 335. 40).

1 G1 repeats 1^{ab} (with the ref.) after 1. K4 जनक; G1 (first time) वैशंपायन (for जनमेजय). — ^{a}) K2.7 B0.7–9 Ds2 D3.5 G3 M1.7 सांख्य- (for सांख्यं). K1.2.4.7 B5 D2.4.8.9 T1 G1 (second time).3.6 M5 Kumbh. ed. योग: (for योगं). K7 D4.9 पंचरात्रो; B7 Ds2 D3.8 G3 Kumbh. ed. पांचरात्रं (for पञ्च°). — ^{b}) K1.2.4 V1 D5.7 T1 G1 (both times).3.6 वेदाः पा(K4 प)शुपतं तथा. — ^{c}) Ds1 ब्रह्मर्षेर्; D4.5.7.9 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). G1 आत्मप्रमाणान्येतानि. — ^{d}) K1.2.4.7 B8 D3–5.7–9 G3.6 हि; V1 [उ]त; B7 ते; M5 च (for ह). G1 न हंतव्यानि हेतुभिः.

2 ^{b}) V1 बहु- (for पृथङ्-). —After 2^{ab}, V1 D7 T1 G3.6 Kumbh. ed. repeat 12. 336. 74. D7 T1 G3.6 read 2^{cd} twice. — ^{c}) V1 D7 T1 G3.6 (last four second time) वदस्व त्वं; D5.7 (first time) ब्रह्मैवैनं; G1 वद सर्वं (for प्रब्रूहि वै). K7 मे (for वै). G3.6 (both second time) यथा (for मया). Da4 पृष्टं; D7 (first time) दृष्टः (for पृष्टः). K1.2.4 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व. — ^{d}) T1 G3.6 (all first time) प्रवक्तुं ह्; G1 प्रवृत्तं (for °त्तिं). K1.2.4 यथा-तथेन (K4 °थ्येन) वै द्विज. —After 2, K1.2.4 read 12. 336. 66^{c}–74^{b} followed by 899*.

3 ^{a}) K1.4 Da4 Dn4 यज्ञे (for जज्ञे). K7 D9 परमं पुराणं; Da3.a4 °मभ्युदारं; Dn4 °मत्प्रदारं (sic); D4 पुरुषं पुराणं; D5.7 परमं ह्युदारं; T1 G1.3.6 M1.5–7 परमा(M1 °म)भ्युदारं (for °मत्युदारं). — ^{b}) K1 lacuna; Dn4 D5.7 यो (for यं). K1.2.4 D5.7 आत्मभाजं; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 C8 °योगात् (for °वन्तम्). ❀ C8 : द्वीपमध्ये, यमुनाद्वीपमध्ये । ❀ — ^{c}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. सत्यवती (for गन्ध°). D5.7 महर्षेस्.

4 ^{a}) K1.2.4.7 D4.9 पंचमं (for षष्ठं). ❀ Ca : पितामहो ब्रह्मा आद्यो यस्य वाचिकपुत्रस्य तम् । तथा न संगच्छते । केचित्पितामहशब्देन नारायण उच्यते इत्याहुः ॥ Cn : पितामहस्य आद्यो नारायणस्तं, यं षष्ठं नारायणावतारं वदन्ति । पितामहाद्यमारभ्य यं षष्ठं वदन्तीति वा, यस्मात्पितामहाद्यं षष्ठं वदन्तीति वाध्याहृत्य योज्यम् । सर्वथापि पितामहाद्यमित्येकं पदम् ॥ Cp : पितामहात्, नारायणात् । कृष्णद्वैपायनं षष्ठम् । तथा हि, प्रथमं नारायणस्ततो ब्रह्मा ततो वसिष्ठस्ततः शक्तिस्ततः पराशरस्ततो द्वैपायन इति ॥ Cs : भगवतो व्यासस्य ब्रह्मर्षिवंशप्रभवत्वमेव सर्वे जानन्ति, न तु भगवद्भवत्वमित्याह । पितामहाद्यं, यं पुत्रं पितामहादारभ्य नारायणस्य षष्ठं–नारायणो–ब्रह्मा–वसिष्ठः–शक्तिः–पराशरो–व्यास इति नारायणषष्ठम् । ❀ — ^{b}) V1 Da3.a4 अक्षय्य- (for आर्षेय-). ❀ Cs : आर्षेयविभूतिभिः शमदमादिभिः । ❀ — ^{c}) K1.2.4 [अं]शमजैक-; T1 G3.6 °कमेक-; Cv (gloss : अवा[पा]न्तरतमाख्यप्रथमावतारे वागुच्चारणसमये नारायणस्यास्याजातम्) [अं]गजमेक- (for [अं]शजमेक-). D7 -मंत्रं (for -पुत्रं). — ^{d}) B8 (marg.) -निधानं.

5 D3.7 om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) K1.2.4 B8 D4.9 T1 G1.3.6 -काले सु-; Ds1 -कालेपि; M1.5–7 -काले स (for -कालेषु). K1.2.4.7 B8 Da3 D4.9 T1 G1.3.6

C. 12. 13641
B. 12. 350[49].5
K. 12. 359. 6

ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा
व्यासं महात्मानमजः पुराणः ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम ।
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः ॥ ६
पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ७
किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ।
कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ।
गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ९
कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः ।
शुश्रूषां तत्परा राजन्कृतवन्तो वयं तदा ॥ १०
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ ११
एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः ।
शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२
वेदानावर्तयन्साङ्गान्भारतार्थांश्च सर्वशः ।
तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ १३
कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चित्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ।
वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ १४

-विभूर्तिं; B9 -विभूतं (for °तिर्). —^{b}) D8 वेद- (for ब्रह्म-). B6-9 Da3, a4 -नि(Da4 -वि)धानमाद्यं (B6, 7, 9 °द्यः); M1, 7 -महानिधानः (for °निधानम्). ✽ Cs: ब्रह्मणो वेदस्य महानिधानमाधारः। ✽ —^{d}) K1, 2, 4 ध्यायन्; Dn4 व्यासं (for व्यासं). K1, 2, 4, 6 B0 Dn1, n4 Ds D3, 8, 8 M5 Kumbh. ed. अजं पुराणं; B8 अजः पुराणं.

6 ^{a}) Dn4 स्वयैच (for त्वयैव). K6, 7 B8, 9 G1 M1, 5, 7 कथितं (for °तः). M1 पूर्व- (for पूर्वं). —^{b}) K1, 2, 4, 7 V1 B8, 9 Ds1 D3, 8 (before corr. as in text), 4, 8, 9 T1 G3, 6 संभवे (for °वो). Da4 द्विजसत्तमः. —^{c}) K6, 7 V1 D4 वशिष्ठस्य. K1, 2 [आ]त्मजः (for सुतः). D5 om. शक्तिः. —^{d}) Dn1 Kumbh. ed. शक्तिपुत्रः (for शक्तेः पुत्रः). K1 पुरःशरः (sic); K7 परासरः; Dn4 °शरं; D4 lacuna (for पराशरः).

7 ^{a}) D4 परासरस्य. —^{c}) Da4 -मुखं (for -सुतं). —^{d}) G1 [ए]कं (for [ए]नं).

8 ^{a}) G3 किमेतत् (for किमतः). T1 G1, 3, 6 M1, 5-7 Kumbh. ed. पूर्वकं (for °जं). K1 om. जन्म. —^{c}) K6 कथं यस्य; Da4 कथमस्य (for कथयस्व). T1 G3, 6 [इ]ह मम वै; G1 महाबुद्धे (for [उ]त्तममते). —^{d}) M5 जन्म नारायणात्मकं.

9 ^{a}) K1, 2 भेत्तुकामस्य; B8 वेष्टु°; Dn4 वक्तु°; G1 भोक्तु° (for वेत्तु°). Da3, a4 वेदानन्वेष्टुकामस्य; D5, 7 T1 G3, 6 M5 Kumbh. ed. वेदार्थवेत्तुर्व्यासस्य; Csp (gloss: वेदार्थाभिज्ञस्येति पाठान्तरीयोऽर्थः) वेदार्थान्वेत्तुकामस्य (as in text). —^{c}) K7 D4, 5, 9 -तृप्तस्य (for -निष्ठस्य). —^{d}) D5 -पादम् (for -पाद).

10 ^{a}) Da3 आख्यान-; Dn4 °तं (for °नं). K6 कृत्वा भागवताख्यानं. —^{b}) G1 M1, 5, 7 तप- (for तपः-). K1 B8 (marg. as in text) -शांतस्य (for -श्रान्तस्य). —^{c}) Da4 शुश्रूषा-. K6 Da3 G1 तत्परां; K7 D4, 9 परमां.

11 = (var.) 12. 327. 16. —^{a}) K2 Da4 सुमंतु-. K4 जैमनिश्; K6 Da4 Dn4 जैमुनिश् (for जैमिनिश्). —^{b}) K1 पैलाश्; M5 वैन्यश्. K1, 2, 4 चैव; Da3 च* (for च सु-). Da4 पैलवश्च दृढव्रतः. —^{c}) Dn4 शिष्ये (for शिष्यो). K4 मे (for वै). —^{d}) B0 तदा (for तथा). K1, 2, 4, 7 D4, 5, 9 G1 पंचमस्तु शुकः स्मृतः.

12 ^{a}) K1, 2, 4 D7 T1 G3, 6 एतैः (for एभिः). —^{b}) K2 उत्तमः. —^{c}) K1, 2, 4 D5 -पार्श्वे (for -पादे). —^{d}) D5 देवैर् (for भूतैर्).

13 13 is damaged in G1. 13^{cd} is damaged in B6. —^{c}) K2, 4 दातुं (for दान्तं). —^{d}) K6, 7 D4, 9 व्यासम् (for वयम्). Da4 मुक्ता वयमुपासते (sic).

14 14^{ab} is damaged in B6 G1. —^{a}) K1, 2, 4 D5 कथांतरे तु; V1 Dn4 Ds1 D4, 7, 9 T1 G3, 6 M1, 5-7 °तरे च; B7 °तरेण (for °तरेऽथ). —^{b}) K1 Da4 द्विजोत्तम; Dn4 °त्तमं. —^{c}) K2 Da3 भा(K2 भ)-रतार्थाश्च. —^{d}) D4 om. (hapl.) from नारायणा up to जन्म (in 15^{a}).

स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५
शृणुध्वमाख्यानवरमेतदार्षेयमुत्तमम् ।
आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १६
प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ।
नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ १७
ससृजे नाभितः पुत्रं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्सजडपण्डिताः ॥ १९
स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः ।
प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ २०
का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते ।
अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१
स एवमुक्तो भगवान्भूत्वाथान्तर्हितस्ततः ।
चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥ २२
स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम् ।
योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा ॥ २३
स तामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं शक्तिमतीं सतीम् ।
उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ २४
ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ।
ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ॥ २५

C. 12. 13661
B. 12. 350(49) 25
K. 12. 359. 25

---

15 D4 om. 15[abc] (cf. v. l. 14). — [a]) K1 सु- (for स). B7.8 Da3.a4 पूर्वमुक्त्वाथ वेदार्थान्. — [b]) K3 भरतार्थांश्च. K1.4 सर्ववित् (for तत्त्व°). — [d]) K1.2 व्याहंतुम् (for व्याहर्तुम्).

16 Before 16, K1.2.4 Dn1 Kumbh. ed. ins. व्यास उवाच. — [b]) K6 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 M5 Kumbh. ed. इदम् (for एतद्). M1.6.7 आर्षेयं पुरातनं (submetric). — [c]) G1 damaged. K1.2 -कालोद्भूतं; Ds2 D8 -कालोद्भवे (for °द्भवं). — [d]) K7 D4.9 साधितं; M1.6.7 विगतं (for [अ]धि°). G3 तापसाधिगतं.

17 [a]) D5 च (for वै). — [b]) Dn4 यम- (for पद्म-). M1.7 सत्त्वमेवमसंभवे (sic).

18 [a]) K1.7 समृजे; G1 सहसृजे (hypermetric) (for ससृजे). D7 T1 G3.6 M1.6.7 नाभिजं (for °तः). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. पूर्वं (for पुत्रं). — [b]) Dn1 Kumbh. ed. -प्रभः (for -प्रभम्). G1 ब्रह्माणममितौजसं. — [c]) K1.2 D5 G1 तस्याग्रे (for ततः स). — [d]) Dn4 अथैतं; G1 तथैनं.

19 [a]) K2 T1 नाभिजो; G1 lacuna (for °तो). — [b]) Da4 प्रजाः (for प्रजा-). — [c]) Dn4 सुत; M7 सृजन् (for सृज). — [d]) G3.6 M1.5–7 सजळ- (for सजड-). D5.7 ब्रह्मव्रज (D5 °व्रज) उपस्थितः.

20 D7 om. (hapl.?) 20[c]–22[a]. — [a]) V1 D5 विमनाश्च; Dn4 विप्रर्षिश्च (for विमुखश्च). — [b]) K4 -मानसे (for °सः). — [c]) K6 वरदो (for °दं). Da4 प्रणम्य देवदेवस्य.

21 D7 om. 21 (cf. v. l. 20). — [b]) K7 प्रजा स्रष्टुं; Dn4 प्रजाः सृष्टे. Dn4 तं (for ते). — [c]) Dn4 Ds1 अप्रजावान्; G1 अप्रज्ञानाद् (for °वान्). Dn4 देवं. K2 M7 अप्रजा(°ज्ञा)वाहनं देव. — [d]) Da3 M7 विधस्व (for °त्स्व).

22 D7 om. 22[a] (cf. v. l. 20). — [b]) K1.2.4 G1 M1.6.7 च (for [अ]थ). D5 [अं]तर्हिते. K1.2.4 T1 G3.6 तदा (for ततः). — [c]) G3 M1.5–7 विश्वेशो (for देवेशो). — [d]) K1.2.7 V1 Dn4 Ds1 D7 T1 वर (for वरः).

23 [a]) D5.7 स्वरूपि(D7 °पा)णां; T1 G1.6 स्वरूपाणी (for °पिणी). — [c]) K2 चैनं; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 चैव; K7 D4.9 तां स (for चैनां). B6–9 Da3 निर्योगे; Da4 °गं; T1 G3.6 M5–7 संयोज्य; M1 संपूज्यं (for निर्योगः). ❀ Cs: दुर्घटानपि पदार्थान्योजयति, घटयतीति योगः शक्तिविशेषः, तेन निर्योगः, स्वयं योगरहितोऽभवदित्यर्थः । ❀ — [d]) K1.2.4 Ds1 स्वयं च; K7 V1 D1.5.7.9 T1 G1 M1.5–7 स्वयं सं- (K7 स्व-; G1 M1 स); G3.6 स स्वयं (for स्वयं नि-). K1.2.4.7 D4.5.9 G1 ततः (for तदा).

24 [a]) D4 -योगस्था. — [b]) K1.4 शक्तिमती; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. गतिमतीं (for शक्ति°). D4.9 सतां; T1 G3.6 गतिं (for सतीम्). — [d]) K2.4 तदा (for बुद्धिं). K7 D4.9 च; Dn4 चैव (hypermetric) (for वै). B8 ईश्वरः (for अव्ययः).

25 [a]) K7 D4.9 ब्रह्माणं प्रविशस्वेति. — [b]) K7

C. 12. 13662
B. 12. 350(49).26
K. 12. 359. 26

अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः ।
भूयश्चैनं वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥ २६
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
प्राप चैव मुहूर्तेन स्वस्थानं देवसंज्ञितम् ॥ २७
तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ।
अथास्य बुद्धिरभवत्पुनरन्या तदा किल ॥ २८
सृष्टा इमाः प्रजाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुलाः ।
जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥ २९
बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः ।
भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान्प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३०
अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ।
बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ।
तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ ३१
अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ ३२
इमां तपस्विनीं सत्यां धारयिष्यामि मेदिनीम् ।
मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ॥ ३३

-सिद्ध्यर्थं- (for -सृष्ट्यर्थं-). — [e]) M1.6.7 ईश्वरोद्दिष्टा (for °रादिष्टा). — [d]) M7 बुद्धि (for बुद्धिः). D7 T1 G3.6 ह (for सा).

26 [a]) K6 B6.7.8 (marg. as in text) Da4 तथैनं; Da3 तथैतं (for अथैनं). M1.6.7 -संपन्नं (for -संयुक्तं). — [b]) D7 T1 G3.6 तं; G1 M7 सं- (for स). — [c]) B8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. चैव; D5 चेह (for चैनं). K1.2.4 G1 हरिः (for वचः). — [d]) K7 भजेह; Da4 सृजेम; D4.9 सृजेह (for सृजेमा). K2 D4 विविधा (for °धाः). — After 26, K1.2.4.6.7 V1 (marg.) B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T1 G1.3.6 Cs Kumbh. ed. ins.:

902* बाढमित्येव कृत्वा स यथाज्ञां शिरसा हरेः ।

[K6 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. [अ]सौ (for स). Da3.a4 D5.7 यथाज्ञा. K6 B6 (marg. as above).7-9 Da3.a4 D5 दधे; V1 तदा (for हरेः).]
— D7 T1 G3.6 cont.:

903* तथाकरोच्च धर्मात्मा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

27 [a]) K7 D4.9 M1.6-7 स एवमुक्त्वा भगवान्. — [c]) T1 G3.6 प्रायाच्च; G1 प्रासश्च (for प्राप). K1.2.4 चैष; K6 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M6 Kumbh. ed. चैनं (for चैव). — [d]) K1.2 D5 Kumbh. ed. स्वं स्थानं; K6.7 B6.9 Da3.a4 D2.8 संस्थानं (for स्व°). K1.2 D5 G1 वेद- (for देव-). K7 -संस्थितं; D5 G1 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).

28 [a]) K1.2 D5 प्राप्त (for प्राप्य). K6 B6-9 Da3.a4 तां वै भागवतीं (Da3 °ती; Da4 °तिं) प्राप्य. ❀ Cs: प्रकृतिं, षड्गुतोत्पादकशरीरम् । ❀ — [b]) K6 एको; B6-8 मतिं (for एकी-). Dn4 -भागवतो (for -भावगतो). K2.4 एकीभागवते भवे(K4 °व)त्; B9 Da3.a4 मतिं (Da3 °ति-) भागवतोभवत् (Da4 °तो महान्); D5 एकभागवतोभवत्. — [d]) D7 तथा (for तदा).

29 [a]) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 transp. इमाः and प्रजाः. — [c]) Da4 -गंधर्वैः; Dn4 Ds1 -गंधर्वा (for °र्वैः-). — [d]) K1.2.7 D4.9 G1 -यक्षरक्षः- (K2 °क्ष-); K4 -यक्षराक्ष- (for -रक्षोगण-). K4.6 V1 B0.8 Dn4 D2-5.8.9 M5 Kumbh. ed. -समाकुला (for °कुलाः). — [e]) K7 याता (for जाता). D5.7 T1 G3.6 चेयं; G1 ह्येवं (for हीयं). Da1 वसुमतीं. — [f]) Dn4 भयाक्रांता (for भारा°). B7 तपस्विनां; Da4 °स्विनीं; M1.7 °स्विना (for °स्विनी).

30 [a]) K2 पृथ्व्यां; K7 D4.9 श्रेष्ठा (for पृथ्व्यां). — [b]) Dn4 -रक्षसां (for -राक्षसाः). — [d]) Da3 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यन्ति).

31 [a]) K1.2.4 V1 अवश्य(K4 °श्य)मेतैः सर्वैर्हि-. — [b]) B7 damaged. K1 दर्पिताः; K6.7 D5 तर्पितैः (for द°). — [c]) K6.7 Da4 D9 बाधितव्या; Dn4 M7 व्या(M7 वा)धितव्याः (for बाधि°). K1 स्वरगणा (for सुर°). — [d]) K1.2.4 D5.7 मुनयश्च (for ऋषयश्च). — [e]) Da4 D5 T1 G3.6 M6.7 तत्र न्यायम्; D7 तत्रान्यायम् (for तत्र न्याय्यम्).

32 [b]) D7 T1 G3.6 वसुधाया (for °यां). Ds1 यथाक्रमैः (for °क्रमम्). — [c]) K2 निग्रहेन. T1 G3.6 [ए]व (for च). K1.2.7 V1 D4.9 G1 ह्यसाधूनां; K4 च साधूनां (for च पापानां). — [d]) K2 om. साधूनां. K1 प्रगृहेण; K2 प्रग्रहेन; Da4 च ग्रहेण (for प्रग्र°). V1 प्रग्रहेण च धर्मिणां.

33 [a]) V1 इयं; D7 इदं (for इमां). K7 D4.9 देवीं (for सत्यां). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds

मया धृता धारयति जगद्धि सचराचरम् ।
तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः ॥ ३४
एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ।
रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः ॥ ३५
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ।
एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ३६
अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ ३७
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्संभवो विभोः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ३८
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर ।
तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं मयैतद्वचनं मुने ॥ ३९
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ ४०

श्रीभगवानुवाच ।

मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेवं लोकप्रवर्तकः ।

C. 12.13679
B. 12. 350(49).43
K. 12. 359. 43

D2. 3. 8 M1. 6. 7 Kumbh. ed. इयं तपस्विनी सत्या; D5 इदं तपस्विनी सत्या; T1 G3. 6 इयं तपस्विनी सर्वा (T1 धारां); M5 इयं सरस्वती सत्या. ❀ Cs: तपस्विनीं, संतापवतीम् । ❀ — b) K4 T1 M1. 6. 7 धारयिष्यति (for °यिष्यामि). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 Kumbh. ed. धारयिष्यति मेदिनी. — G1 om. 33cd. — c) Da4 ह्येषादि (for ह्येषा हि). K1. 2 वि-; M1. 5–7 [अ]पि (for हि). K2 -व्रियते (for ध्रियते). — d) T1 G3. 6 पातालस्थेन. ❀ Cs: पातालस्थेन भोगिना, अनन्तरूपेण । ❀

34 a) K2 भारयति; K6 धारयंति; G1 °यती (for °यति). — b) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. विश्वं (for हि स-). — c) K7 D4. 9 तस्याः (for तस्मात्). — d) M5 करिष्येहमिहाभितः. — After 34, D7 T1 G1. 3. 6 read 36cd.

35 a) Da3 एव (for एवं). K1. 2 Dn4 D9 सं- (for स). K6 एवं स चिंतयानस्तु. — c) Dn4 रूपाण्यनेकानसृजत्. — d) K6 Dn1 Ds D2. 3. 8 प्रादुर्भावे; M5 °भावो (for °भाव-). D4. 9 वै (for सः).

36 a) K1. 2 D4. 9 G3 वराहं. — D7 T1 G1. 3. 6 read 36cd after 34. — c) B6 एतैर् (for एभिर्). K1. 2. 4 D5 नियंतव्या; Ds1 [अ]भिहं (for निहन्तव्या). — d) K7 Ds1 सुरादयः; D5 तदारयः; G3 सुरासुराः (for °रयः).

37 a) K1. 7 B9 Da4 Ds2 D3. 5. 7 जगत्सृष्टा; T1 G3. 6 °स्सृष्टुं (for °स्स्रष्टा). — b) K2 T1 G3. 6 भो- (for भोः-). K6 [अ]नुवादयन्; Da4 °नानयन्; D5 विनादयन् (for [अ]नु°). ❀ Cs: भोःशब्देन सरस्वतीमाजुहावेत्यर्थः । ❀ — d) Da4 तीव्र- (for तत्र). Dn4 भवेद् (for ऽभवत्).

38 a) K1. 2. 4 D4. 9 अपांतरतमो (K2 °पो) नाम; Dn4 अर्पाजरतमा नाम (sic); T1 G3. 6 अवांतरतमा नाम. ❀ Ca: अपान्तरतमा इति जन्मान्तरे व्यासनाम ॥ Cs: अपगतमान्तरं तमो यस्मात् ॥ Cv: अवा[पा]न्तरतम इत्यपि भगवत एव एकं रूपं, आदिनारायणाज्जातम् । परमात्मा ॥ ❀ — b) K6 स्वतो; K7 D4. 9 स्मृतो (for सुतो). K4. 7 D5. 7 विभो; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रभुः; V1 प्रभोः (for विभोः). — K1. 2. 7 D4. 9 G1 om. 38cd. — d) K6 B6–8 Da3 जितेंद्रियः (for दृढव्रतः). Da4 सत्यवादिजितेंद्रियः.

39 a) K7 D4. 9 T1 G3. 6 [आ]नतं (for नतं). V1 उवाच वचनं पूर्वं. — b) V1 देवानां हरिरव्ययः. — Before 39cd, B6 ins. श्रीभगवानुवाच. — c) K7 वेदाख्यानः; Da3. a4 °ख्या मे; Dn4 °ख्याते; Ds1 D4. 9 M5 Cs °ख्यान-; M6 °ख्यानं (for °ख्याने). K7 स्मृतिः (for श्रुतिः). ❀ Cs: वेदाख्यानश्रुतिः, वेदाध्ययननिमित्ते श्रुतिः, शाखा, कार्या प्राणिनामध्ययनसौकर्यार्थम् । संकीर्णानां ऋग्यजुःसाम्नां व्यासं कुर्वित्यर्थः । ❀ — d) K7 Da4 वरः. — f) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G6 Kumbh. ed. मम (for मया). K1. 2. 4 G1 सुत; D5 यथा (for मुने).

40 a) K7 D4. 5. 9 स्वयं; Dn1 तथा; M1. 6. 7 ततो (for तदा). K1. 2. 4 तेन वेदाः स्वयं भिन्ना. — b) D7 T1 G3. 6 मनु- (for मनोः). K1. 2. 4. 6 D5 स्वायंभुवोंतरे; D7 T1 G3. 6 °भुवांतरे (for °भुवेऽन्तरे). — d) K1 तेनासि; K2 तेनास्ति (for °स्य). — D7 T1 G3. 6 om. 40ef. — f) D5 दमेन (for यमेन). V1 नियमेन दमेन च.

41 Most MSS. om. the ref. — a) K2 [अ]पुत्र (for पुत्र). — b) K1. 2 एक-; V1 Dn1 एकम् (for

C. 12. 13630
B. 12. 350(49). 44
K. 12. 351. 43

भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ ४१
पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ।
भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ४२
तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ।
परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ ४३
तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसान्वितः ।
कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥ ४४
धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।
भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे ॥ ४५
वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४६

यं मानसं वै प्रवदन्ति पुत्रं
पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
वसिष्ठमग्र्यं तपसो निधानं
यश्चापि सूर्यं व्यतिरिच्य भाति ॥ ४७
तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः
पराशरो नाम महाप्रभावः ।
पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो

एवं). K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 Dn1 D2. 5. 8 M5 एव; K6 Bo. 7 Dn4 D3 G1 एवं; Da3 lacuna; D8 लोके (for लोक-). ❀ Cs: लोकप्रवर्तकः, लोक्यतेऽनेन धर्म इति लोको वेदस्तस्य प्रवर्तकः । ❀ — c) K4 भविष्य संबलो ब्रह्मन् (sic); K6 °ष्य च नो ब्र° (sic). — d) K2 अप्रविष्यश्च (for °धृष्यश्च). K1. 2. 4 D4. 5. 9 सर्वशः (for नित्यशः).

42 a) G1 ततस् (for पुनस्). K1 G1 तिष्येथ; K2 तिष्ठेथ; K4 तिष्योथ; Ca. s (gloss [both]: कलौ) तिष्ये च (as in text). — b) V1 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 नामतः; Da3 भारतः; D5. 8 °त (for °ताः). — c) M5. 7 महाबाहो (for °त्मानो). — d) D7 इव (for भुवि).

43 a) D7 एषां (for तेषां). — b) K1. 2. 4 Dn4 D4. 9 M5. 6 कुले (for कुल-). Dn4 भेदा (for -भेदो). — c) M1. 6. 7 परस्परं (for °स्पर-). — d) B6 damaged. G1 Cs (Csp as in text) त्वदृते (for त्वामृते). ❀ Cs: त्वामृते, त्वद्वाक्यमनादृत्येत्यर्थः । ❀

44 a) G1 अनेकथा (for °धा). K4 D7 भेदान्; D5 विद्वान् (for वेदान्). — b) K7 D4. 9 नेष्यसे; Da4 भेप्स्यते; Ds1 भत्स्यते; Ds2 भेत्स्यते; D5. 7 तेभ्यः स (for भेत्स्यसे). K1 तपसान्विताः. — c) K2 कृष्णा-; G1 कृते; M5 कार्ष्णे (for कृष्णे). — d) K7 Da3. a4 Dn4 D4 भविष्यति (for °सि).

45 V1 reads 45ab on marg. — a) K2 धर्मानां. Da4 तु (for च). D5 भविष्यमर्णां विविधां (sic). — b) Dn4 कर्त्रा (for कर्ता). D4 ज्ञानंकरस्. G1 तदा (for तथा). — V1 om. 45c-46b. D7 om. (hapl.) 45c-46d. — c) K6 भविष्यति. — d) K6 तव (for न च). K7 Bo. 7 Dn4 D2. 5. 8 विमोक्षसे. ❀ Cs: रागात्, संसारात् । ❀

46 V1 om. 46ab; D7 om. 46 (for both, cf. v. l. 45). — a) K7 वीतरागस्य; G3 वीरागतश्च (for वीतरागश्च). M1. 6. 7 transp. पुत्रः and ते. — b) Ds1 D4. 8. 9 भविष्यसि (for °ष्यति). ❀ Cs. v: परमात्मा, परे ब्रह्मणि (Cv: परमे नारायणे), आत्मा चित्तं, यस्य । ❀

47 G1 om. (hapl.) 47-51; V1 reads the same on marg. — a) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 Kumbh. ed. विप्राः (for पुत्रं). — b) D5 om. from मह up to ततो (in 48a). K7 -बुद्धि-रुक्तं (for °युक्तम्). — Ds1 repeats 47cd after पराशरो (in 48b). — c) K7 वशिष्ठम्; Ds1 (both times) विशिष्ठम् (for वसिष्ठम्). K7 T1 अग्रं. K4 Bo Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D1-4. 8 च तपो-; Da3. a4 तपसा; D7 °सां (for °सो). Da4 विधानं (for नि°). — d) K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. यस्याति-; Da3. a4 यस्याभि-; D7 यश्चाति-; T1 यस्यापि (for यश्चापि). K1. 4 व्यतिरिच्यते इति; K2 °रिश्यत इति; K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. °रिच्यते भाः; Da4 °रित्यनेनाः; Ds1 (both times) व्यतिचव्यते भाः; D7 T1 G3. 6 ह्यतिरिच्य भाति (for व्यतिरिच्य भाति).

48 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 47. G1 om. 48; D5 om. up to ततो (for both, cf. v. l. 47). V1 reads 48 on marg. — a) B9 तस्यार्थे (for °न्वये). K6 वापि (for चापि). Da4 महर्षीः; Dn4 °र्षि-. K1. 2. 4 V1 D7 T1 G3. 6 जातो हि तस्यान्व-(K2 °न्वि)य एष विप्रः. — b) K4 महाप्रभाव. — c) K7 वेदविधिर् (for °निधिर्). K1. 2. 4 Ds1 D9 वसिष्ठो; K6. 7 D4 वशिष्ठो (for वरिष्ठो). — d) K7 महातपो; D7 T1 G3. 6 M1. 5-7 °मना (for °तपा). D7 T1 G3. 6

महातपा वै तपसो निवासः ।
कानीनगर्भः पितृकन्यकायां
तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ४८
भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ।
ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥ ४९
तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसान्वितः ।
पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५०
अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मां मुने ।
अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५१
शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ।
तस्मिन्मन्वन्तरे चैव सप्तर्षिगणपूर्वकः ।
त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५२
व्यास उवाच ।
एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमं तदा ।
उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत् ॥ ५३
सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ।

C. 12. 13086
B. 12. 350[49].58
K. 12. 359. 58

तपसां (for °सो). — c) M1 कानीनगर्भाः. K1.4.7 D7 T1 G3.6 M1.5.7 -कन्यकायास्; K2 °यायास् (for -कन्यकायां). ❀ Ca: पितृकन्यकायां, पितृगणकन्यकायाम् ॥ Cs: कानीनो गर्भः, अदत्तायामुत्पन्नः । पितृकन्यकायां, योजनगन्धायाम् । सा हि पूर्वजन्मनि पितॄणां मानसी कन्या । ❀ — f) K1.2.4 सं- (for त्वं). M1.6.7 भवितासि (for °ता च). D7 T1 G3.6 तस्मादृषे त्वं भविता स (D7 °तासि) विप्रः. ❀ Ca: तस्मात्, पराशरात् । ❀

49 G1 om. 49 (cf. v. l. 47); V1 reads it on marg. 49ab is damaged in B1. — b) Bo छिंधि (for छिन्न-). K7 D4.7.9 T1 G3.6 Kumbh. ed. ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिं. — c) M7 येष्यति- (for ये ह्यति-). V1 -क्रांतिकाः; Bo -क्रांतिनाः; D5 -क्रांततः; D7 T1 G3.6 -क्रांतगाः (for -क्रान्तकाः). D4 M5 पूर्व-; Kumbh. ed. पूर्वे (for पूर्वं). — d) K6 Bo.6-9 Da3.a4 D8 D5 Cs (gloss: सहस्रयुगपर्ययात्, भविष्यत्कल्पात्, चक्रवत्परिवर्तमानात्) -पर्ययात्; K7 D4.9 -पर्यये; D8 -पर्ययः; T1 -पर्यगाः (for -पर्ययाः).

50 G1 om. 50 (cf. v. l. 47); V1 reads the same on marg. — a) Dn4 तान्. K7 Dn4 D4 T1 G6 M1.6.7 मया दिष्टान्; D7 M5 मया दिष्टो (for मयोद्दिष्टान्). — b) K1 प्रेक्ष्यसे; K2.4 प्रेक्षसे; K6 Bo रक्षसे (for द्रक्ष्यसे). K2.4 तपसान्विताः; D7 T1 G3.6 M1.5-7 नात्र संशयः. — c) K7 Dn4 द्रक्षसि; Da4 द्रक्ष्यति. K1.2 V1 D7 T1 G3.6 चानेकान्; K6 वानेक- (for चा°). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 Ds1 -पर्ययात्; K7 D4.9 -पर्ययं (for -पर्ययान्).

51 G1 om. 51 (cf. v. l. 47). V1 reads 51 on marg. — a) K3 अनाधि- (for °दि-). D4.7.9 T1 G3.6 M1.5-7 -निधनाल् (for -निधनं). — b) Da3 चक्रं (for चक्र-). K1.2 तथा (for मुने). K6 Bo.6-9 चक्रबंधं महामुने; K7 D4.7.9 T1 G3.6 M1.5-7 चक्रवक्त्रं (K7 D4.9 °वक्त्र) महामुने. — c) K6 सुते (for मुने). — After 51, K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

904* भविष्यति महासत्त्व ख्यातिश्चाप्यतुला तव ।

[V1 भविष्यसि. K6 महासत्त्वं (for °सत्त्व). Da3 चाप्यबला (for °तुला). D5 तथा (for तव).]

52 ab) K1.2 भविष्यंति. M5 मुनिर् (for मनुर्). ❀ Ca: शनैश्चरः, शनैश्चरभ्राता । कल्पान्तरे वा शनिरेव भविता मनुरिति ॥ Cv: शनैः, एकसप्तविमहायुगपर्यन्तं चरतीति शनैश्चरः, वैवस्वतमनुः । — c) K1.2 अस्मिन् (for त°). — d) K1.6 Bo.6 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M5 Kumbh. ed. मन्वादि- (for सप्तर्षि-). D7 T1 G3.6 M1.6 -पूर्वगः; M5 -पूजितः (for -पूर्वकः). K3 सप्तवर्षे च पूर्वकः; K4 सप्तर्षे चणपूर्वकः (sic); V1 स सप्तगणपूर्वकः. — e) Da3 तात; M7 वत्सा (for वत्स). — f) M1.6.7 सं(M7 स)-प्रसादान् (for मत्प्र°). — After 52, K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

905* यत्किंचिद्विद्यते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् ।
अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ।

[(L. 1) D5 सर्वं (for किंचिद्). K6 वर्धते; V1 D5 वर्तते; Da3.a4 दुर्लभे; Ds1 D8 विदितं (for विद्यते). — (L. 2) K6 ह्यन्नं; V1 ह्यन्यच्; Dn4 स्वन्यं (for ह्यन्यं). K6 चिंतयंति.]

53 MSS. om. the ref. — a) D8 वेवं (for एवं). — b) K1 अपांतरतरं; D7 T1 G3.6 अवांतरतमं; M1.6.7 अपांतरतमस् (for अपान्तरतमं). K7 Bo Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 Kumbh. ed. तथा; D5 यथा (for तदा). G1 अमप्यांतरतं तदा. — c) Da3.a4 T1 G3.6 ईशानं (for °नः). — d) K7 साधयस्वेदमब्रवीत्; D6 °यस्व तथाब्रवीत्.

C.12.13096
B.12.350(49)29
K.12.329.58

अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः ।
पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनन्दनः ॥ ५४
तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ॥ ५५
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ५६
एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छथ पुत्रकाः ।
पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ५७

वैशंपायन उवाच ।

एष ते कथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप ।
व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ५८
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ५९
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥ ६०
अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ६१
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ६२
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम् ।

---

54 ᵃ) K1.2.4 Ds1 D4.9 G1 Kumbh. ed. अपांतरतमो; T1 G3.6 अवांतरतमा (for अपान्तर°). D7 G1 Kumbh. ed. नाम्ना (for नाम). — ᵈ) K7 V1 D4.5.9 T1 G1.3.6 तदा; D7 तथा (for ततो). K7 जाता (for जातो). K1.2.4 हरे जातस्तदाज्ञया. — ᶠ) K6.7 V1 B0.9 D9 वाशिष्ठ-. G1 -नंदन (for -नन्दनः).

55 ᵃ) Ds3 तदैतत्. D5 कर्म (for जन्म). — ᵇ) D5 जन्म- (for मया). — ᵈ) K1.2 D5.7.9 T1 G1.3.6 M1.6.7 Kumbh. ed. तदा; M5 मया (for तथा). D5 नारायणाश्रयं; G1 M1.6.7 °णांगजं (for °णांशजम्).

56 K1 om. 56. — ᵃ) G1 तप्त- (for तप्तं). — ᵇ) D5 जपः (for तपः). D8 -दारुणः (for -दारुणम्). — ᶜ) K2 B9 D5 श्रेष्ठ. — ᵈ) K2 परमेन; K6 °मेश- (for °मेण).

57 ᵃ) G1 om. एतद्. B8.9 तत्; Ds3 वा (for वः). B7 G3 M1.6.7 पूर्वं (for सर्वं). — ᵇ) D4 M1.5-7 मा (for मां). K1.2 B0.8 Ds4 Dn1.n4 D3 D2-5.8.9 T1 G1 Kumbh. ed. पृच्छत; K4 °ति; K7 °ध्व (for °थ). K7 D4.9 सुव्रताः; Ds4 पुत्रकः. — ᶜ) K1 पूर्वं (for पूर्व-). K1.2 भविष्यश्च; D7 T1 G1.3.6 °ष्यच् (for °ष्यं). — ᵈ) K1.2 यथा (for मया). — After 57, K6 B7-9 Ds3.s4 Dn4 Cnp Cp ins. an addl. colophon [*sub-parvan:* K6 B8.9 Ds3.s4 Dn4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K6 B7-9 Ds3.s4 नारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 75; B7 Dn4 173; B8 275].

58 ᵃ) K1.2.4 वः (for ते). K1.2 B6-8 D7 Kumbh. ed. पूर्वः; Ds3.s4 Dn4 M1 पूर्व- (for पूर्वं). D5 एतत्ते कथितं सर्वं. — ᵇ) K1.2 स (for ऽस्मद्-). Ds4 नृपः (for नृप). — ᵈ) V1 B8.9 D7 T1 G1.3.6 पृष्टं (for पृष्टः). K1.2.4 तथा; Dn4 पुरा (for पुनः). — After 58, B6 ins. an addl. colophon [*sub-parvan:* B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* B6 नारायणीयं].

59 Before 59, B6 ins. वैशंपायन उवाच. — ᵃ) K1.2.6 B9 Ds4 Dn4 D5.7.8 सांख्य- (for सांख्यं). K1.2.4 D7 T1 G1.3.6 -योगः (for योगं). D8 G3 Kumbh. ed. पांचरात्रं (for पञ्च°). — ᵇ) K4 D7 वेदः; K7 M5 वेदान् (for वेदाः). K4 पशुपतं; B9 पाशुपतस् (for °पतं). — ᶜ) T1 ज्ञातानि (for ज्ञानानि). K1.2 M5 राजेंद्र (for राजर्षे). — ᵈ) Ds4 M1.7 विधि- (for विद्धि). K6 तु (for वै). K4 विद्धि नामानि तानि वै. ❀ Cn: नानामतानि, भिन्नप्रस्थानानि ॥ Cs: नानाविधपुरुषमतानि । प्रणेतृभेदादर्थभेद इत्यर्थः । ❀

60 ᵃ) M7 कपिलं (for °लः). G1 सांख्यवक्ता च कपिलः. — K7 om. (hapl.) 60ᶜ-61ᵇ. — ᵈ) K1.2 D7 T1 G1.3.6 वक्ता (for वेत्ता). Ds4 Dn4 M1.7 नान्य-; M6 नैतौ (for नान्यः). M6 पुरातनौ (for °तनः).

61 K7 om. 61ᵃᵇ (cf. v. l. 60). — ᵃ) K1.2.4.6 D4.9 अपांतरतमश्च; T1 G3.6 अवांतरतमाश्च (for अपान्तर°). D7 T1 G1.3.6 M1.5-7 नाम (for चैव). — ᵇ) M1.6.7 कीर्तितः (for उच्यते). — ᶜ) B9 प्राचीनगर्भस् (for °गर्भं). — ᵈ) Ds4 केशवः; Dn4 केवलं (for केचन).

62 ᵃ) K2 उमापति- (for °पतिर्). Ds3.s4 Dn4 भूतपति-; G1 पशुपतिः (for भूत°). — ᶜ) K7 D4.9

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६३
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशां पते ॥ ६४
तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति च वादिनः ॥ ६५
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ।
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ ६६
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥ ६७

सांख्यं च योगं च सनातने द्वे
वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ६८
शुभाशुभं कर्म समीरितं य-
त्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किंचित् ।
तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्या-
द्दिव्यन्तरिक्षे भुवि चाप्सु चापि ॥ ६९

C. 12. 13712
B. 12. 350. 74
K. 12. 359. 74

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥]

अव्यक्तो (for °ग्रो). — [d]) Dn4 शिव; D5 G3 शिवं; G3 (also) शुभं (for शिवः). M1. 6. 7 ज्ञानपाशुपतिं शिवं.

63 [a]) K3 Kumbh. ed. पांचरात्रस्य; D7 पंचरात्रं तु (for °रात्रस्य). K7 D4. 9 कृष्णश्च; Da3. a4 कृत्स्न* (for कृत्स्नस्य). — [b]) K1. 2. 4 Kumbh. ed. वक्ता (for वेत्ता). K7 D4. 9 स (for तु). D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 वक्ता नारायणः स्वयं. — [cd]) K7 D4. 5. 9 [अ]पि; M5 तु (for च). Da4 नृप श्रेष्ठं. Cv ज्ञानेष्वेतेषु राजेंद्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते.

64 [a]) K3. 4 Dn4 यथागम-; B6-9 Da3. a4 D5 °गतं; M5 °योगं; Cs (gloss: यथाश्रद्धम्) °गमं (as in text). K7 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 Cs (gloss: यथोपपत्ति) यथान्यायं; B6. 8 Da3. a4 तथा ज्ञानं (for यथाज्ञानं). — [b]) B7 Dn4 नारायण- (for °णः). Ds1 प्रभुं; D7 पुरा; G3 परः (for प्रभुः). ❀ Cs: निष्ठा, परं प्रतिपाद्यम् । ❀ — [c]) K1. 3. 7 D4. 9 चैवम् (for चैनम्). K7 Da3. a4 M1 एव; D7 T1 G1. 3. 6 M5 अभि- (for एवं).

65 [a]) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -कर्तारः (for -कर्तारं). — [b]) K3 प्रविशंति (for प्रवदन्ति). — [c]) V1 D5 T1 G3 M1. 6. 7 निष्ठा (for निष्ठां). M1. 6. 7 नारायण (for °यणम्). M7 ऋषिर् (for °षिं). — [d]) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वचो मम (for च वादिनः).

66 [a]) K3 निःसंशयेषु (for °शयेषु). K1. 2. 4 सत्त्वेषु; K7 D4. 5. 9 धर्मेषु; D7 T1 G1. 3. 6 भूतेषु (for सर्वेषु). — [b]) K6 V1 B6-9 Da4 स वसते; K7 D4. 9 M1. 5-7 संवसते (for वसति वै). — [c]) K7 D9 हेतुकल्पान्; D4 corrupt; D5 °जालान् (for °बलान्). ❀ Cn: हेतुबलात्, कुतर्कबलात् । ❀ — [d]) K6 D4 [अ]ध्यावसति. K1. 2 मानवान्; K6 Da4 मानवः; Dn4 माधवं (for °वः).

67 [a]) Bom. Kumbh. ed. पांचरात्र- (for पञ्च°). K1 -विदं; K7 -विदा (for -विदो). M1. 6. 7 च (for तु). — [b]) K6 यथाक्रमपरान्; D5 °विदो; G1 यथा चोक्तपरान्. ❀ Cp: यथाक्रमपराः, शास्त्रसमर्पितक्रमेणानुष्ठातारः ॥ Cs: यथोक्तपञ्चकालक्रमानुष्ठायिनः । ❀ — [c]) M5 एकांति- (for एकान्त-). — [d]) Dn4 सा (for ते). G1 हि (for वै).

68 [a]) K7 om. च. T1 G1. 6 योगश्च (for योगं). K6 सनातनत्वे; K7 Dn4 D4. 5. 9 M1 °नं वै (Dn4 M1 द्वे); Cn (gloss: श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये) °तने द्वे (as in text). — [b]) Ds1 निखिलाश्च (for °लेन). — [c]) K1. 2. 4. 7 D5. 9 G1 शास्त्रैः; D7 एतत्; T1 G3. 6 एते (for सर्वैः). D5 समग्रैर्; D7 समस्ते (for °स्तैर्). K1. 2 Ds1 M5 नियुक्तो; D7 T1 G6 निरुक्ते; Cs (gloss: निश्चयेनोक्तः) °क्तो (as in text). — [d]) D7 T1 G3. 6 नारायणं; M5 °यणाद् (for °यणो). G1 पुराणः (for °णम्).

69 [a]) K6 B7. 8 (marg. as in text) समीरणं; Cn (gloss: वेदे विहितम्) °रितं (as in text). — [b]) Bo om. सर्व. G1 -जनेषु (for -लोकेषु). T1 G3. 6 कश्चित् (for किंचित्). — [c]) Da4 भवंति (for भवति). K1. 4 Da4 Dn4 D4. 9 G1 M7 विद्या; K8 दिव्या (for विद्याद्).

[३३८

C. 12. 13713
B. 12. 351 (50). 1
K. 12. 360. 1

जनमेजय उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २
बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ३
नमस्कृत्वा तु गुरवे व्यासायामिततेजसे ।
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम् ॥ ५
उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६

❀ Cn: तस्माद्दषेः, नारायणात् । ❀ — ^{d}) K1. 2. 4 D4. 9 दिक्ष्वंतरिक्षे; K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 दिव्यं (K6 °व्यां) तरीक्षे (for °रिक्षे). K7 D4 वाप्सु; Dn1. n4 Ds चाशु (for चाप्सु). K6 B6-9 Da3. a4 चैव; K7 D4. 5. 9 वापि; V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. चेति (for चापि).

Colophon. Ś1 D6 T2 G2 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T1 G1. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 B9 G1. 6 नारायणीयं; K6 B6 नारायणीये कृष्ण (B6 वेद)-व्यासोत्पत्तिः; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 नारायणीये कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिः; Dn1 Ds D2. 3. 8 नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तिः; M1. 5-7 नारायणीये कृष्णद्वैपायनजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 76; B7 Dn4 174; B3 276; Dn1 G1 175; Da2 T1 G3 177; G6 176; M1. 6. 7 172; M5 207. — *Śloka no.:* Da4 Ds 12; Dn1 75.

338

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 336. 1; 335. 40).

1 1^{ab} is quoted in Śāṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. — ^{a}) Ds1 reads from ब्रह्मन् up to बहवः (in 2^{a}) on marg. K1. 7 D4. 9 राजन् (for ब्रह्मन्). — ^{b}) D4 नु (for तु). — ^{c}) M7 कोभ्यत्र (for को ह्यत्र). K6 B8 Ds D5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M7 पुरुष- (for पुरुषः). Ds1 D4 M1. 6. 7 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). — ^{d}) G1 M1. 5-7 का (for को).

2 Ds1 reads up to बहवः on marg. After the ref., D7 T1 G3. 3. 6 read 3-4 transposed. — ^{a}) Ds1 om. पुरुषा. B7 damaged; M1. 6. 7 राजन् (for लोके). — ^{b}) B7 damaged. K1. 2. 4 M5 -विचारिणः; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 °रणे; V1 °रिणे; M1 °रणाः (for °रिणाम्). — ^{c}) K1. 2 नैतम्; K6 B6-8 नैवम्; K7 D4. 9 नैनम् (for नैतद्). Da3. a4 नैव गच्छंति पुरुषम्.

3 = (var.) 25. Quoted in Śāṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. For the sequence in D7 T1 G1. 3. 6, cf. v. l. 2. — ^{a}) D7 T1 G3. 6 M5 हि; M1. 6. 7 तु (for च). ❀ Cn: पुरुषाणां, पूर्षु उपाधिषु वसताम्। ❀ — ^{b}) K1. 2. 7 D4. 9 तथैका (for य°). K4 D8 उच्यते (for उच्यते). — ^{c}) K2 यथा तं; K7 D4. 9 तमहं (for तथा तं). ❀ Ca: विश्वं, सर्वाधिष्ठातारम्। ❀ — ^{d}) K3 व्याख्यास्यापि; Da4 व्याख्यामि च; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 आख्यास्यामि (for व्याख्या°). D7 T1 G6 M1. 5-7 गुणातिगं; G3 °गतिं (for °धिकम्).

4 For sequence in D7 T1 G1. 3. 6, cf. v. l. 2. — ^{a}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for तु). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 व्यासाय विदितात्मने. — ^{c}) D7 T1 G3. 6 M1. 5-7 तपोनित्याय. D4 तपोयुक्तावदाताय. — ^{d}) D5 वर्णाय (for वन्द्याय). D5 परमात्मने (for °मर्षये).

5 ^{a}) G1 वै (for हि). D5 इदं सूक्तं हि पुरुषं. — ^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 पठ्यते (for पार्थिव). — ^{c}) Da8 corrupt. K1 नृतं; K7 कृतं (for ऋतं). D7 T1 G3. 6 प्रख्यातम् (for वि°). — ^{d}) Dn4 ऋषिं (for ऋषि-). K1 -संगेन; K2. 4. 6 B6-8 M5 -संघेन; B7 -संहेन (for -सिंहेन). K7 V1 D9 भाषितं; D4 भारत (for चिन्तितम्).

6 D4 om. (hapl.) 6. — ^{a}) K1 उत्सर्गेनाप-; D5

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशां पते ॥ ८
क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ९
तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् ।
वैराजसदने नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ।
आकाशेनैव योगीशः पुरा त्रिनयनः प्रभुः ॥ ११

ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ।
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ॥ १२
तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ १३
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् ।
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ॥ १४
कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा ।
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ॥ १५

रुद्र उवाच ।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६

C. 12. 13729
B. 12. 35 (50). 17
K. 12. 360. 15

°गैंनापि (for °र्गेणाप-). G1 -वर्गेण (for -वादेन). ❀ Cp: उत्सर्गेणेति, उत्सर्गसिद्धस्य देहात्माभिभावस्य अपदार्थत्वं कपिलादिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ Cs: स्वभावसिद्धो भेदभ्रम उत्सर्गः, तेन कपिलादिभिरात्मनो नानात्वप्रतिपादकानि शास्त्राणि कृतानि। नानात्वनिराकरणमपवादः। तेन पुरुषैक्यप्रतिपादकं शास्त्रं व्यासेन कृतम्। ❀ — b) K1.2.4 मुनिभिः (for ऋषिभिः).

7 a) T1 G6 समागतस् (for °सतस्). K6 G1 M6 तद् (for यद्). — b) K1.2.4 M5 पुरुषे कार्यम्; K7 D4.5.7.9 °षं त्वेकम्; T1 °षैः काम्यम्; G1 °षैकार्थम्; G3.6 M1.7 °षैकात्म्यम्; M6 °षे शास्त्रम् (for °षैकत्वम्). — d) B8 प्रसादम् (for °दाद्). K1.2.4 तस्य तेजसः अमितौ°).

8 a) G1 तत्रापि. — d) K1 त्र्यंभकस्य (sic).

9 b) G1 -सप्रभं. — d) K7 Ds1 सर्वतः (for पर्वत-). D7 T1 G3.6 पर्वतः परमो नृप.

10 a) K1.2 Ds1 अत्र; M5 यत्र (for तत्र). K1.2.4 -गतिर् (for -गतिं). Dn1 T1 G3.6 M6 देवम्. Da3.a4 तत्राध्यात्म(Da4 °त्मा)गतिस्त्वेव. ❀ Cs: अध्यात्मगतिम्, आत्मतत्त्वनिर्णयम्। ❀ — b) D7 T1 G3.6 एकांते (for एकाकी). K6 परिचिंतयन्; Ds1 प्रति°; D3.5 प्रविचिंतयत्. — c) V1 lacuna; Bo D8 -सदनं; Dn1 D8 D2.7.8 T1 G3.6 M1.5–7 -सदनान्; Dn4 -सदनी (for °ने). K1.2.4 G1 वैराज(G1 °ज्य)नित्यः स (G1 स) तदा. ❀ Ca: वैराजं, मेरौ ब्रह्मणः सदनम्। ❀ — V1 reads 10d on marg. — d) K1.7 V1 D7 वैजयंत-; Ds1 °यंते (for °यन्तं). D4 निषेवत; D7 निषेविते (for °वते).

11 e) K1 G1 योगी तु; K2.4 योगे तु; K7 D4.9 योगेशः; D5 योगी स (for योगीशः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 आकाशेन महा(D3 [marg.; *sec. m.*] पुरा)योगी. — f) K1.2.4 G1 पुत्रस् (for पुरा). Da4 पुनः (for प्रभुः).

12 a) G1 ततश्च (for ततः खान्). Ds1 निःपपात. Ds1 [अ]प्सु (for [आ]शु). — b) Da4 Dn4 -मूर्धनी. — c) M1.6.7 भवः (for [अ]भवत्). K1 प्रीते; Da4 प्रीतौ; D7 T1 G3.6 भीतो (for प्रीतो).

13 b) D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K6 सर्वेन (for सव्येन). — d) K7 D4.5.9 भुवनेशः (for प्रभुरेकः). B8 सनातनः (for प्रजापतिः).

14 b) K7 D4.9 श्चिरस्याप्रावमात्मजं; D5 निरस्याप्राय-मात्मजं (corrupt). — Before 14cd, K1.2.4.7 Dn1 D4.5.9 G1 M1.5–7 ins. ब्रह्मोवाच; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 पितामह उवाच. — c) K7 मया (for महा-). K1.2.4.7 D4.5.9 G1 M1.7 -योगिन् (for -बाहो). — d) K2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). V1 D5 G1 मेंतिके; M5 चांतिकं (for मेऽन्तिकम्).

15 a) V1 वत्स; D7 तत्र (for पुत्र). — b) D7 -तपसे; T1 G3.6 -तपसः (for °सोः). V1 स्म मोः; Da4 यदा; D5 तदा (for सदा). — c) D7 T1 G3.6 M5 हि त्वं (by transp.). K1.2.4.7 D4.5.9 G1 त्वं चैवोग्रतपा नित्यं. — d) M5 तस्मात् (for ततः). K1.2.4.7 D4.5.9 [अ]हं (for ते). K7 D4.9 तव; D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 तपः (for पुनः).

C. 12. 13730
B. 12. 351[50].18
K. 12. 360. 16

चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम् ॥ १७
कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह ॥ १८
किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम् ।
सुरासुरैरध्युषितमृषिभिश्चामितप्रभैः ॥ १९
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् ॥ २१

रुद्र उवाच ।

बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा ।
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट् ॥ २२
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वया वै पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥ २३

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ।
आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ॥ २४

---

16 ^{a}) K7 Da4 Dn4 (by corr. as in text) M6 भगवान्. — ^{b}) K1 V1 D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 -तपसो मम (for °सोमम). — D7 repeats 16^{cd} after 17. — ^{d}) Bo.8 Dn1 D8 D2.3.8 स्वंश; Da4 Dn4 त्वया (for तथा).

17 ^{a}) K7 D4.9 T1 G3.6 चिराद् (for चिर-). K1.2.4.7 D4.5.7.9 T1 G3.6 [ऽ]सि भगवन् (for हि भगवान्). G1 चिरं द्रष्टासि भगवन्. — ^{b}) T1 (before corr. as in text) मम (for मया). D7 वैराजे ह मनो मया. — ^{c}) K7 D4.5.7.9 [ऽ]स्मि (for ऽहं). D8 पर्वते. K7 Da4 प्राप्तम्. — ^{d}) K1.2.7 इमं; G1 स मे (for त्विमं). — After 17, D7 repeats 16^{cd}.

18 ^{a}) G1 याति वापि (for चापि हि मे). Da3 om. मे. — ^{b}) K1.2 चैकांतगमनेन; Dn4 एकांताग°. K7 D9 मे; D7 T1 G3.6 वै (for ते). — K1.2.7 D4.9 G1 om. 18^{cd}. — ^{c}) M1.6.7 अप्यल्पं (for अल्पं हि).

19 ^{a}) Ds1 कं (for किं). K6.7 Dn4 D8 D4.5.7.9 T1 G1.3.6 तु (for नु). K1 तत्सदन-; Cv (gloss: सत्यलोकं) तत्सदनं (as in text). — ^{b}) K4 क्षुत्पिपासादि- (for °सावि-). — ^{c}) M5 पुरा सुरैर्. K2 अप्युषितम्; Dn4 अभ्यु°; G1 अच्युतितम् (for अध्युषितम्). — ^{d}) G1 -प्रभो (for -प्रभैः).

20 ^{a}) K1.2 om. up to सततं. — ^{b}) K1.2.4 **सेवितं; K7 संनिवेशितं; Ds1 D2 तं निषे(Ds1 °से)-वितं (for संनिषे°). — ^{c}) K2 उत्सृजेमं; D7 T1 G3.6 M5 °ज्यैनं; G1 °ज्यैवं; M1.6.7 °ज्यैतं (for °ज्येमं). — ^{d}) D7 T1 G3.6 M5 एकांतं; M7 एकाकिः (for °की). M1.7 अपि (for असि). — After 20, K1.2.4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K1.2.4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 नारायणीयं].

21 D5 om. (hapl.) 21–23. V1 reads the ref. on marg. — ^{a}) K1.2 विशिष्टोयं (for वैजयन्तो). — ^{b}) K2 सेविते (for सेव्यते). — ^{c}) K1.2.6 तत्र (for अत्र). Da4 Ds1 [ऐ]काग्र्येण (for [ए]काग्रेण). — ^{d}) K2.4 चिंतते.

22 D5 om. 22 (cf. v. l. 21). K2.4 om. (hapl.) 22. V1 reads the ref. on marg.; the ref. is damaged in G1. — ^{b}) D7 दृष्टः (for सृष्टाः). — ^{c}) K1 Dn4 सृजंते; D4 सृज्यंत; D7 साक्ष्यंते; T1 G3.6 सृक्ष्यंते (for सृज्यन्ते). K1.7 D4.9 सम्यक् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K1 G1 कस् (for स). K1 स्वेकः; K6 वैकः; D7 T1 G3.6 M1.5–7 च कः; G1 स्वेष (for चैकः). Dn4 om. (hapl.) from पुरुषो up to बहवः (in 24^a).

23 Dn4 D5 om. 23 (cf. v. l. 22, 21). — ^{a}) D7 T1 G3.6 यो (for को). K1.2.4 न्वसौ (for ह्यसौ). K2 चिंतते. — ^{b}) K7 D9 त्वयैषः; Bo.9 Dn1 D8 D2–4.7.8 T1 G3.6 M1.5–7 त्वयैकः (for त्वया वै). After वै, G1 is mostly damaged for the rest of the adhy. K1.2.4 B7.8 Da3.a4 Ds1 D4 पुरुषोत्तम. — ^{c}) K1 एतं; K2 एनं (for एतन्). K7 D4.7.9 T1 G3.6 M1.5–7 छिंधि (for ब्रूहि). — ^{d}) K7 D7 T1 G1.6 M1.5–7 परं (for महत्). K1.2.4 मम; D9 प्रभो (for हि मे).

24 Dn4 om. up to बहवः (cf. v. l. 22). G1 damaged. — ^{a}) Da4 यत्र (for पुत्र). — ^{b}) K1,

बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥]

[३३९

ब्रह्मोवाच ।
शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ २
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।

C. 12. 13742
B. 12. 352[1]3
K. 12. 361. 3

2.4 यस्त्वया; D2.8 त्वया ये (by transp.). K1.2.4 समुदाहृतं. — ed) Ca एनत् (for एतद्). D5 मैवम्; D7 T1 G3.6 चैवम्; M1.7 नैतद् (for नैवम्). ❀ Ca: एवमेनदिति। सत्यमुक्तमिदं त्वया यद्बहवः पुरुषा इति। किं तु अतिक्रान्तम्, अतिक्रमरूपमिदम्। तत्रैवं न द्रष्टव्यम् ॥ Cs: अतिक्रान्तं, विचारमन्तरेणैव निश्चितम् ॥ Cv: एतत् त्वयोक्तं पुरुषबहुत्वं, एवं भवत्येव। एतेभ्यः अतिक्रान्तं, अतिशयितं दैवमपि द्रष्टव्यम्। ❀ — e) K1.2 आदा(K2 °धा)नं तु; B7 आधारस्तु; D7 T1 G3.6 आधारत्वं; Ca (gloss: आधारत्वं) Cn (gloss: अधिष्ठानं) °रं तु (as in text). K1.2.7 D4.5.9 प्रवक्ष्येहं; Dn4 प्रवक्षामि. — f) K7 D4.9 तत्; D7 T1 G3.6 M5 वै (for ते).

25 = (var.) 3; quoted in Śaṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. G1 damaged. — a) K1.2.7 D4.5 च; M1.7 तु (for स). — b) K1.2 तथैका; B8 यथैको (for °का). ❀ Ca: योनिः कारणम्, आत्मेच्छया नानालिङ्गशरीरनिर्माणद्वारा। ❀ — c) K1.2.4 ते (for तं). M5 परमं (for पुरुषं). B6 (marg.).8 (marg. as in text) दिव्यं; M1.7 सर्वे; Cn (gloss: विराजं) विश्वं (as in text). — d) K7 D4.5.9 M1.5-7 परमं (M1.7 पुरुषाः; M5 पुरुषं; M6 शृणुष्व) सुरसत्तम (K7 °मः; M5 °मं); Da3.a4 परमं सुखमुत्तमं; D7 T1 G3.6 आख्यास्यामि गुणातिगं (D7 °गतं). ❀ Cn: परमं, सूत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणम्। ❀ — G6 reads 25ef on marg. — e) D5 om. (hapl.) निर्गुणं. K6 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 D5 निर्गुणीभूत्वा (B7 Da3.a4 °ता). — f) D7 परं पदं (for सनातनम्).

Colophon damaged in G1; Ś1 D6 T2 G2 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn3.n3 D1 G4.5 M3-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2-5.7-9 T1 G6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.8 नारायणीयं; K7 D4.5.9 नरनारायणीयं; D7 T1 G6 M1.5-7 नारायणीये (om. in D7 T1) ब्रह्मरुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 77; K7 D5.9 17; B7 Dn4 175; B8 277; Dn1 176; Ds2 D7 G3 178; T1 G6 177; M1.6.7 173; M5 208. — *Śloka no.:* Da4 26; Dn1.n4 D8 27.

339

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 336. 1; 335. 40).

1 G1 om. the ref. — a) G1 damaged from शृणु up to साक्षि (in 4e). K1.2.4 D7 T1 G3.6 M1.5-7 ह्येकः (for ह्येष). — c) K2 प्रमेयश्च; B7 [अ]व्ययश्चैव (for [अ]प्रमेयश्च). — d) Da4 सर्वगस्य; D5 °योगे (for °गश्च). K1.2.4.7 D4.5.9 निगद्यते (for निरुच्यते).

2 G1 damaged. — a) K7 D4.8 transp. स and स. K7 द्रष्टुं (for द्रष्टुं). — D7 om. 2b-3a. — b) K7 D5 सत्तमः; Da4 सत्तमं. — c) K4 सगुणा; Bo Da3.a4 M5 °णैर् (for °णो). K6 B6-8 Dn1 D2.3.5.8 Kumbh. ed. सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो (K6 °श्वो); M1.6.7 °णैः निर्गुणो दृश्यो. ❀ Cn: सगुणैः, बुद्धीन्द्रियादिसहितैः। निर्गुणैः शमादिहीनैर्मूढैः। ❀ — d) D5 त्वसौ (for ह्यसौ).

3 D7 om. 3abc (cf. v. l. 2). G1 damaged. — a) Da4 D4 अशरीर°; D5 G3 lacuna (for °रः). ❀ Ca:

C.12.13742
B.12.352[1].3
K.12.361.3

वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ३
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ४
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेन केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ७
चिन्तयामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तमाम् ।
यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनम् ॥ ८
तस्यैकत्वं महत्त्वं हि स चैकः पुरुषः स्मृतः ।
महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ॥ ९

एको हुताशो बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यस्तपसां योनिरेका ।
एको वायुर्बहुधा वाति लोके
महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः ।
पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूप-

अस्मदादयः पुनर्निजकर्मार्जितशरीरनियतशक्तयः । स पुनः सर्वशरीरेषु एक एवाव्याहतशक्तिः । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः (Ch. Up. 8. 12. 1) इति श्रुतेः । ❀ — K7 om. (hapl.) 3[cd]. — [b]) D5 सर्वासु (for सर्वेषु). K3 विवसति (for निव°). — [d]) K7 D4.9 च (for स). K1.2.4 G3 लिप्येत (for लिप्यति). K1.2.4 D5 कर्मणा; K6 °सु (for °भिः).

4 Quoted in the Śāṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. G1 damaged up to साक्षि-. — [b]) D4 वान्ये (for चान्ये). G3 M1.5-7 देहि- (for देह-). D7 Śāṁ. Bhāṣya -संस्थिताः (for -संज्ञिताः). — [c]) K7 D4.9 सर्वेषु (for सर्वेषां). Dn4 D7 साक्षिभूते (for °भूतो). D7 T1 G6 M5 हि; M1.6.7 [s]यं (for ऽसौ).

5 [a]) K1 विश्वभुजौ. — [b]) K6 -नाशिकः (for -नासिकः). — 5[cd] is damaged in G1. — [c]) Ds1 सर्वेषु (for क्षेत्रेषु). — [d]) K4 स्वैरे चारी; K6 सैव चारी (for स्वैरचारी). K7 तथा सुखं.

6 6[abc] is partly damaged in G1. — [a]) K1.2 च; D7 T1 G3.6 स (for हि). — [b]) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 M1.5-7 Kumbh. ed. बीजं (K6 जीवं) चापि; Ds2 बीजं वापि; D7 बीजा वापि (for बीजानि च). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Kumbh. ed. शुभाशुभं (for °शुभे).

7 [a]) K1 नागतिं; G1.3 न गतिर् (for नागतिर्). K3 G3 नागतिस्; Da4 lacuna; G1 न मतिस् (for न गतिस्). — [b]) K1 D7 T1 G6 ज्ञेयो (for ज्ञेया). K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5-7 Kumbh. ed. भूतेषु (for भूतेन). G1 ज्ञायते च न केनचित्. — [d]) K1.2.4 D5 G1 परंतप (for यथाक्रमम्).

8 [a]) V1 चिंतयामीति (hypermetric); D7 °यात्म- (for °यामि). K1.2.7 V1 D4 G1.3 M5 तस्य (for चास्य). — [b]) G1 damaged. K7 न गतिर्; B6.8 Ds1 D4.9 T1 G3.6 M1.5-7 नागतिं; Da4 D7 नागतिर् (for न गतिं). K6 वेत्ति (for वेद्मि). K6 चोत्तरं; Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3.6 Cs (gloss: मनोवाचातिक्रान्तां) Kumbh. ed. चोत्तरां; D5.7 चोत्तमं (for °माम्). — [c]) B8 अथ ज्ञानं (for यथाज्ञानं). K7 D5.7 प्र- (for तु). — [d]) K4 पूरुषं. K4 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. तु (for तं).

9 T1 om. (hapl.) 9. — [a]) K1 G6 M1.6.7 [ए]कस्य; K3 G3 °त्व- (for °त्वं). K2.4 M5 ममत्वं (for महत्त्वं). K7 B7.9 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 Kumbh. ed. च; Da3.a4 वै (for हि). — [b]) Da4 om. स. K1.2 चैव (for चैकः). Da3.a4 उच्यते (for स्मृतः). — [c]) K1.2.4 V1 D5.7 G1 M1.6.7 हि (for स). — [d]) Da4 D4 बिभर्तैकः; Dn4 बिभर्क्ष्येकः; Ds1 विवर्तैकः; G1 वहत्येष (for बिभर्त्येकः).

10 [a]) Dn4 om. हुताशो. K6 B6-8 T1 G3.6 M1.5-7 समिद्धः; D4.5 समिध्यत; D7 °ध्य (for °ध्यते). — [b]) K1.2 चैकः; B7 एक- (for एकः). K1.2.4 तमसां; K6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Kumbh. ed. तपसो; K7 Ds D4.9 T1 G3.6 M5.6 Cs (gloss: खरश्मीनां) तपसां; V1 तेजसो; Bo तपते (for °सां). K1.2.4 यो निहंता; Da4 G1 योनिरेकः; D5.7 °रेव (for °रेका). — [c]) Ds1 बहुधा भाति; G1 बहुर्व्यापीह (for बहुधा वाति). ❀ Cs: बहुधा वाति, आवहप्रवहनिवहसंवहादिरूपेण । ❀ — [d]) Ds1 चांभसा (for चाम्भसां). K7 D8 T1 G3.6 M5 एका (for एकः). — [e]) K1 एको; K2 लोको (for चैको). K1 निर्गुण- (for °णो). D4 G1

स्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ ११
अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयम् ।
विचरेद्यो यतिर्यत्तः स गच्छेत्पुरुषं प्रभुम् ॥ १२
एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
एकात्मानं तथात्मानमपरेऽध्यात्मचिन्तकाः ॥ १३
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १४
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।
ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः ।
एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १५
यत्तत्कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम
वेद्यं परं बोधनीयं *सबोद्धृ ।
मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशितव्यं

C. 12. 13757
B. 12. 352(1).17
K. 12. 361. 17

विश्वरूपं (for °रूपस्). ❀ Cn: निर्गुणोऽपि मायया विश्वरूपो भवति । ❀ —^{f}) Da3 निर्गुण-; M7 निर्गुणाः (for °णं). B7 T1 G6 M6.7 पुरुषाश्च; G8 पुरुषश्च (for °षं). Dn4 वा च (for च). K1.2 D5 तं वै पुरुषं निर्गुणास्त्वाश्र(D5 °णं चाश्र)यंति; V1 D7 तं वै पुरुषं निर्गुणं चाविशंति (D7 °णं चापयंति); G1 तं पूरुषा निर्गुणाश्च श्रयंति.

11 11^{ab} is partly damaged in V1. —^{a}) K1 गुणोमयं (for गुणमयं). D4.9 सर्व- (for सर्वं). —^{b}) K1.2 हित्वा कर्म (by transp.); K7 कर्म हित्वा. —^{c}) K1.2.4.7 D4.9 G1 हित्वा; Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). ❀ Cp: सत्यं, कारणम्, कार्यापेक्षया । अनृतं, कार्यम्, कारणापेक्षया । ❀ —^{d}) K1.2 चैवं; G8 ह्येवं (for एवं).

12 ^{a}) K1.4 चामितं; K2 चाति तं; G1 अमितं (for चापि तं). B6 हित्वा (for ज्ञात्वा). —^{b}) K1.2 V1 G1 भावं; M1.7 भावः (for भाव-). K7 D9 -शूक्ष्मं; V1 Ds1 T1 G1.3.6 -सूक्ष्म- (for -सूक्ष्मं). D5.7 चतुष्टितं (for °ष्टयम्). ❀ Cn: अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायमधिदैवं, विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धब्रह्मरूपमध्यात्मं, विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयम् ॥ Cs: अव्यक्तं, महानहंकारो भूततन्मात्रपञ्चकं च सूक्ष्मचतुष्टयम् ॥ Cv: वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यं रूपचतुष्टयम् । ❀ —^{c}) K7 D4.9 विचरति; T1 G3.6 विचरन्यो (for °रेद्यो). K2 याति यत्तः; K7 Bo Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 Kumbh. ed. [ऽ]समुद्यद्धः (D4 °द्धाः); D5 यतिश्चांतः; D7 यति दांतं; T1 G3.6 M1.5.6 यतिर्युक्तः; G1 M7 यतियुक्तः (for यतिर्यत्तः). —^{d}) K4 Dn4 D8 D2.8 Kumbh. ed. शुभं; K7 Dn1 D4.9 G1 परं (for प्रभुम्). K1.2 D8 स गच्छेत्परमां गतिं (D8 °मं शुभं).

13 ^{a}) K1.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2-4.8.9 G1 Cp.s.v एकं (for एवं). —^{b}) D8 पंडिताः. —^{c}) K7 यथात्मानम्. T1 G3.6 एकाध्यात्मं तथाध्यात्म. —^{d}) K7 D4.9 T1 G3.6 परम् (for अपरे). K1.2 V1 Bo D5.7 G1 ध्यान-; K4.6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ज्ञान- (for ऽध्यात्म-).

14 ^{a}) Da4 ये (for यः). —^{b}) D8 T1 G1.3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. नित्यो (for नित्यं). G1 M7 निर्गुण- (for °णः). Da4 प्रभुः (for स्मृतः). — After 14^{cd}, K7 reads 15^{ef} for the first time, repeating it in its proper place. — K1.2.4 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. 14^{ef} is quoted in Śaṃ. Bhā. on Ved. Sū. II. iii. 47. —^{e}) K7 V1 D4.5.7.9 M8 कर्मफलैः; T1 G3.6 मलैश्चापि (for फलै°). G1 स कर्मणा न लिप्येत. —^{f}) D8 पर्वपत्रम् (for पद्म°).

15 K1.2.4 om. 15^{abcd} (cf. v. l. 14). —^{a}) M8 च परो (for त्वपरो). G1 परमात्मा परो योसौ. —^{b}) B7 मोक्षबंधः (for °बन्धैः). B6 प्र- (for स). Bo उच्यते (for युज्यते). T1 G3.6 मोक्षविद्यः स उच्यते. —^{cd}) T1 G3.6 शरीरी (for राशिना). V1 Bo.6.7.8 (orig.).9 Dn1 Ds1 D2.3.8 M1.5-7 Kumbh. ed. च सः; G3.6 [ऽ]ति सः (for हि सः). K6 B8 (marg.) Dn4 राशिना युज्यतेवशः. ❀ Cn. p: सप्तदशकेन राशिना, लिङ्गशरीरेण ॥ Cv: पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यसप्तसहितेन दशकेन, इन्द्रियाणां दशकेन । ❀ — K7 reads 15^{ef} for the first time after 14^{cd}. —^{e}) G1 एवं बहुविधं प्रोक्तं. —^{f}) K7 (both times) D4.9 पुराणज्ञैर् (for पुरुषस्ते).

16 ^{a}) K1.2.4 स वै; Dn1 यत्तु; D8 यत्; T1 G3.6 यद्यत्; G1 एतत् (for यत्तत्). K1 कृत्स्नां (for कृत्स्नं). M7 साम; Cn (gloss: प्रकाशकं चिज्ज्योतिः) धाम (as in text). ❀ Cv: लोकतन्त्रस्य, लोकव्यापारस्य । धाम, आधारभूतस् । ❀ —^{b}) G1 पारं (for परं). Da3 बोधनीयेश्च; Dn1.n4 बोधनीयः (for °नीयं). K1.2.4 M1.6.7 स बोध्यं; K6.7 D4.9 बुबुधैः; V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 स (Da3.a4 च)

C. 12. 13758
C. 12. 352(1).17
K. 12. 381. 17

घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् ॥ १६
द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं
ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ।
यद्वै प्रोक्तं गुणसाम्यं प्रधानं
नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ १७
यद्वै सूते धातुराद्यं निधानं
तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् ।
यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु
आशीर्युक्तं तद्धि तस्योपभोज्यम् ॥ १८
देवाः सर्वे मुनयः साधु दान्ता-
स्तं प्राग्यज्ञैर्यज्ञभागं यजन्ते ।
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च
सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ १९
चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति ।

बोद्धा; T1 G3.6 च बोध्यं; G1 सुबुध्यं; M5 च वेद्यं; Kumbh. ed. च वेद्यैः (for *सबोद्धृ). — c) K6 सतां (for मन्ता). T1 M1.6.7 मान्यं; G3.6 मन्यं (for मन्तव्यं). K1 रमणीयं रसं च; K2 मरणीयं च रंता (sic); K4 रमणीयं चरंतां; K6 V1 B6-9 D5 (both also as in text) D5.7 रसिता रसनीयं (B6 om. रसनीयं); Bo घ्रासिता घ्रासनीयं; Da3.a4 श्राविता श्रावणीयं; G1 रसनीयं रसं च (for प्राशिता प्राशितव्यं). — After 16c, Dn1 reads 17a for the first time, repeating it in its proper place. — d) B6 damaged. M7 घ्रात- (for घ्राता). K2 स्पर्शता; M7 lacuna. K1 स्पर्शिनीयं; M7 स्पर्शनि (sic). Dn4 (also as in text) D8 (before corr. as in text) ज्ञेयं ज्ञाता रसिता रसनीयं.

17 V1 reads 17 on marg. Dn1 reads 17a for the first time after 16c. — a) B6 damaged. Da3 द्रष्टा द्रष्टव्य-; T1 द्रष्टा दृष्टं; G3.6 द्रष्टा दृश्यं (for द्रष्टा द्रष्टव्यं). K2 श्रावता; G1 श्रावितं. Dn1 (first time) रसिता रसनीयं (for श्राविता श्रावणीयं). — b) K2 ज्ञात्वा (for ज्ञाता). K7 D4.9 M6 गुणयुङ् (for सगुणं). M1.6.7 निर्गुणश्च. — c) K6 B6-9 Da3.a4 गुणसंपत्; Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. तात सम्यक् (for गुणसाम्यं). K1 प्रदानं (for प्रधानं). — d) K1.2 सत्यं (for नित्यं). B9 शाश्वतश्च. K7 चैतच्छाश्वतं नित्यं चाव्ययं च.

18 a) B6 (marg. as in text).7-9 Da3.a4 धत्ते (B8 Da3.a4 °त्ते) चाद्यं (for धातुराद्यं). B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. विधानं (for नि°). K1.2.4 V1 G1 बिभर्ति सूते यश्च तत्तत्प्र(K4 सूते यत्तत्तत्प्र-; V1 सूतं यद्वै तत्प्र-; G1 सूते यच्च वै तत्प्र)-धानं; K6.7 D4.9 यद्वै धुर्यं तत आद्यं निधानं; Bo यद्वै धत्ते सूते चाद्यं विधानं; T1 G3.6 धत्ते सूते यत्तु चाद्यं प्रधानं; M1.6.7 यद्वै सूते धर्तिराद्यं (M7 °र्ति चान्यं) प्रधानं; M5 बिभर्ति सूते यच्च वै तत्प्रधानं. — b) K1 विप्रः संतं; K2.4 विप्राः संतं; V1 G1 विप्राः सर्वे; Da4 यद्वै विप्रा; T1 G3.6 M1.5-7 तं वै विप्राः (M7 °प्रा) (for तद्वै विप्राः). G1 प्रवदंतीति रुद्धं; M7 °दंते विरुद्धं. ❀ Cn : विप्राः, पूर्णज्ञाना ब्राह्मणाः । अनिरुद्धम्, अहंकाराख्यम् । ❀ — c) M5 सूते (for लोके). Dn1 वैदिके (for °कं). K6 सासु (for साधु). — d) K2 आसीर्युक्तं; K6 आशीयुक्तं; T1 G3.6 नाशीर्युक्तं. K1.2.4 G1 Kumbh. ed. तस्योपभोग्यं (K2 °गं); K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तस्यैव भाव्यं; K7 D4.5.7 तस्योपयोज्यं (K7 °युक्तं) (for °भोज्यम्).

19 a) Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 शांतास् (for दान्तास्). — b) K7 D4.5.7.9 प्रत्यग्यज्ञे (D5.7 °ज्ञैर्); B7 Da3.a4 तं वाग्यज्ञैर्; Dn1.n4 D8 D2.8 T1 G3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. Cv (gloss : यज्ञशालायां) तं प्राग्वंशे; G1 दत्तं प्राज्ञैर् (for तं प्राग्यज्ञैर्). K1.2.4 Bo.8 (marg.) D5 य(K2 या)ज्ञभाजं; D7 यजमानं; T1 G3.6 M1.5-7 यज्ञभागैर् (for °भागं). K1 B6.7 Dn1.n4 D2.4.8.9 G1 Kumbh. ed. भजंते; K7 यजंति; D5.7 भजंति (for यजन्ते). — c) B7 ब्रह्म. K7 D4.9 आदिर्; T1 G3.6 चाद्य; G1 [अ]प्यहम् (for आद्य). — d) Dn4 प्रसूतौ (for °तः). — e) B6 त्वत्तो (for मत्तो). K7 V1 D4.5.7.9 G1 स्थावरं जङ्गमं (by transp.). — f) K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 M6 च; Dn1 [अ]पि (for हि). K7 om. पुत्र. M1.7 सर्वे वेदाः संरंभस्याच्छ पुत्रः (sic).

20 a) K2 चतुर्वियुक्तः; Da3.a4 चतुर्विभक्ताः; D4.9 °र्विभक्त°; T1 G3.6 सर्वैर्विभक्तः. ❀ Cn : चतुर्धा, वासुदेवादिरूपेण विभक्तः, चतुर्विभक्तः । ❀ — b) K1.4 G1 क्रीडते स; K2 क्रीडयंते; K7 D4.9 प्रक्रीडति (for स क्री°). K1.2.4 G1 यथेच्छकं (for °च्छति). — c) D4.9 एकः (for एवं). K1.2.4 एष (for एव). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 G1 M5 Kumbh.

एवं स एव भगवाञ्ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ २०
एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥]

३४०

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि मे भवान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलोदयः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २
यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
अपि च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ।
पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन सुरर्षिणा ॥ ४

C. 12. 13767
B. 12. 383(2). 4
K. 12. 367. 4

ed. एवं स (V1 स एव) भगवान्स्वेन (K6 °ऽश्वेत°; G1 °निति; Kumbh. ed. °न्देवः). — d) D5 भातेन (for ज्ञानेन). K1. 2. 4 स्वेन ज्ञानेन शोधयन्; K7 D4. 9 T1 G3. 6 M1. 6. 7 स्वेन ज्ञानेन बोधयन् (K7 बोधयेत्; T1 G3. 6 बोधयत्); G1 तेन **न शोधयेत्; M5 ज्ञानेनैवानुबोधयन्.

21 D7 om 21ab. — b) K7 D4. 9 -पृच्छते (for -पृच्छतः). — c) Da4 सांख्यज्ञानेन विस्तारं. — d) D5. 7 तथैतद् (for यथावद्). K7 D4. 9 -वर्तितं; D5 -वर्तितः; D7 T1 G3. 6 -वर्णितः (for -वर्णितम्).

Colophon. Ś1 D6 T2 G2 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 7-9 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 G3. 6 M1. 5-7 नारायणीयं समाप्तं (K1 Ds1 संपूर्ण); K7 D4. 9 नरनारायणीयं समाप्तं; D5 नरनारायणीयं; D7 G1 नारायणीयं; M5 (also) महापुरुषकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 78; B7 Dn4 176; B8 278; Dn1 G1 177; Ds2 G3. 6 179; D8 172; T1 G5 178; M1. 5 (orig.). 6. 7 174; M5 (*sup. lin.*) 209. — *Śloka no.*: Da4 Dn4 23; Dn1 25.

340

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15). The portion from 1 up to the end of the parvan is lost on missing fol. in G1.

1 = (var.) 12. 168. 1. T2 G2 om. 1-3. M5 om. the ref. — a) K1. 2. 4 धर्मः पितामहेनोक्तो. — b) K6 प्रजाः (for शुभाः). K1. 2. 4 M1. 6. 7 राजधर्माश्रितः शुभः; B8 मोक्षधर्माः श्रिताः शुभाः; Da3. a4 मोक्षधर्माश्च शाश्वताः. — c) K2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). — d) V1 Bo. 6-9 Dn1 Ds2 D3. 5. 7. 9 T1 G3. 6 अर्हति (for °सि). M1. 6. 7 मेनघ; M5 भारत (for मे भवान्). K1 corrupt.

2 = (var.) 12. 168. 2. T2 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 स्वर्गः; K7 D4. 5. 7. 9 सत्य-; D8 C8 (gloss: अवश्यानुष्ठेयः) सत्यः; T1 G3. 6 सम्यक् (for स्वर्ग्यः). K2. 4 सत्यफलं तपः; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M5 °फलं महत्; K7 D4. 9 -शौचफलोदयः; V1 सत्यतपं फलं; D5. 7 -शौचफलं तपः (for सत्यफलोदयः). K1 स्वश्या सत्यं छलं तपः (sic). — c) K1 बहूत्पादस्य; K2 बहुस्वादस्य; K7 D4. 9 °शाखस्य; Da4 °धारस्य (for °द्वारस्य). Bo om. (hapl.) धर्मस्य. — d) D4 विकला; M1. 7 °फलाः (for °फला). K7 Ds1 D4 M1. 7 क्रियाः (for क्रिया).

3 T2 G2 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) V1 B6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 M1. 5-7 च (for तु). — b) K7 D4 om. one यो. K1. 2 धावति (for याति वि°). Da3 om. वि. D7 यो जानाति विनिश्चयं.

4 G3 reads 12. 340. 4 — 12. 353. 9 after 12.

C. 12. 13788 B. 12. 351(2). 5 K. 12. 362. 5

सुरर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ।
पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ॥ ५
स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ।
सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ६
तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ।
ब्रह्मर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ७
यथा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ८
न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किंचन ।
श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९
तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ।
आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम् ॥ १०
यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

---

168. 3; T2 reads the same after 12. 168. 5. —c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 इमां (for अपि). —b) K1 स्रोतुम् (for श्रो°). G3 इच्छामि (for अर्हसि). T2 चेत् (for मे). —d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 महर्षिणा; G2 महात्मना (for सुरर्षिणा).

5 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. —a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 महर्षिर् (for सुरर्षिर्). —b) D2 reads from संमतः up to त्रैलोक्यं (in 8b) twice. D5. 7 ·सेवितः (for ·संमतः). —c) Da3 D8 D3 (*sup. lin.*) क्रमतो (Da3 °सो); D8 क्रमतां (for °शो). —T2 om. 5d. —d) M1. 5–7 अभ्यागतो (for अव्याहतो). K6 बाहुर्व्यर्याहतो यथा.

6 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. —a) T1 G3. 6 महात्मासौ; T2 महामुनिर् (for महेष्वास). —b) T2 गत्वा (for गतः). —T2 om. 6c. —c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 सुरेन्द्रेण (for महे°). —d) K2. 4 प्रत्यासन्नतरो; K7 °सन्नगता; T1 °सन्नरतो; T2 G3. 6 प्रीत्यासनगतो (G3. 6 °रतो) (for प्रत्यासन्नगतो). K1 प्रत्यसश्चरसि सार्षिवत् (sic).

7 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. —a) K7 तं ततः क्षणम्; T1 G3. 6 कृतलक्षणम् (for तं कृतक्ष°). —c) K1. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 (both times). 3–5. 7–9 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). Ds1 कंचिद् (for किं°). —d) D5 अपि (for अस्ति). G2 तव (for त्वया).

8 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. B6 partly damaged. —a) K7 D4. 9 तथा; Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2 (both times). 3. 8 यदा; T G3. 6 वद (for यथा). K1. 2. 4 V1 G2 त्वमसि; K6 B8. 9 Da3. a4 त्वमिह; K7 D5. 7. 9 भ्रमसि; D4 नमसि (for त्वमपि). T2 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे). —c) K2 Bo. 9 T1 G3. 6 ·कौतूहलं (for °हलो). —d) K1 सिद्धिश् (for सिद्धश्). B8 (marg. as in text) D7 चरति (for °सि). K1 सार्षिवत्; T2 चाक्षरत् (for साक्षिवत्).

9 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. —a) K7 D4. 5. 7. 9 किंचिद् (for लोके). —b) K6 Da3 महर्षे (for देव°). —c) K1 कृतं (for श्रुतं). K7 V1 D4 चापि (for वा°). K1 नभूतं; K2 [अ]नभूतं (for [अ]नु°).

10 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. Before 10, B6 (marg.) ins. भीष्म उवाच. B6 partly damaged. —c) K1. 2. 4 च प्रह्लाय; G2 [उ]पसन्नाय (for [उ]पप°). —d) K2 विमलां (for विपुलां).

11 For transposition in T2 G2, cf. v. l. 4. B6 partly damaged. —a) K7 D9 च येन (by transp.). K4 कंपेन; T2 तत्त्वेन (for कल्पेन). —b) K4 तस्यै (for तस्मै). —c) K1. 2. 4 विप्रस्; T2 शृणु (for पृष्टस्). —d) B8. 9 तत् (for मे). K1. 2. 4 तथा मे गदतः शृणु.

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T G3. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–5. 8. 9 G2 M5 उंछवृत्त्यु·

३४१

भीष्म उवाच ।

आसीत्किल कुरुश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १
सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः ।
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः ॥ २
अहिंसानिरतो नित्यं सत्यः सज्जनसंमतः ।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ॥ ३
ज्ञातिसंबन्धिविपुले मित्रापाश्रयसंमते ।
कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ॥ ४
स पुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।
कुलधर्माश्रितो राजन्धर्मचर्यापरोऽभवत् ॥ ५
ततः स धर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च ।

C. 12. 13780
B. 12. 354(3). 5
K. 12. 363. 6

पाख्यानं; M1. 6. 7 नारदाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 G6 79; B6 170; B7. 9 Dn4 177; B8 276; Dn1 178; Ds2 G3 180; T1 79; T2 G2 1; M1. 5–7 175; M5 (*sup. lin.*) 210. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D2. 8 11.

341

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 [a]) D5. 7 कुरु- (for किल). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नरश्रेष्ठ; D4. 9 कुरुक्षेत्रे; D5. 7 -कुलश्रेष्ठ (for कुरु°). — [b]) K4 Ds1 T2 महापद्म- (for °पद्मे). K7 तपोवने; Bo पुरुषोत्तमे (hypermetric); B7 D4 सुरोत्तमे; Dn4 पुरोत्तम; D9 नरोत्तम (for पुरोत्तमे). — [c]) K1. 2. 7 गंगायां (for गङ्गाया). D4 नीरे; G2 M1. 6. 7 कूले (for तीरे).

2 [a]) K2 Da3 D4 सोम्यः; Ds1 सौम्य (for सौम्यः). K1 सोमानये; K2 D1. 9 सो(D9 सौ)म्यान्वयो; K7 Da4 Dn4 T2 सौम्या(Dn4 °मा)न्वये; G2 सोमान्वयो; Cs (gloss: सोमप्रसादवंशे, अत्रिवंशे) °न्वये (as in text). Ds1 वेद-; D7 चैव; T2 M7 जातो (for वेदे). — [b]) K1. 2. 4 गतार्थ-; V1 D5. 7 °र्थः; Da4 °ध्व-; Cn. p (gloss [both]: ज्ञातमार्गः) गताध्वा (as in text). T G3. 6 M1. 5–7 जितात्मा गोत्रतो भृगुः. — [c]) K1. 2. 4 धर्मे नित्यं; Ds1 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो). — [d]) K7 (marg. also as in text) धर्मचर्यासमापन्नः.

3 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 तपःस्वाध्यायनिरतः. — [b]) K6. 7 D5. 9 G2 सत्य-; V1 M1. 6. 7 नित्यं; D4 सत्यं; T2 M5 सेव्यः (for सत्यः). K7 D5. 9 ज्ञानेन; V1 स्वाध्याय- (for सज्जन-). Da4 T1 G3. 6 -संगतः; G2 -वत्सलः (for -संमतः). — [c]) G2 om. (hapl.) वित्तेन. V1 न्यायागतेन वित्तेन. — [d]) G2 transp. स्वेन and शीलेन. Da4 शीतेन; D2 छलेन (for शीलेन). K1. 2. 4 चार्चितः; Dn4 वान्वितः (for चा°).

4 [a]) K1. 2 D5. 7 T2 G2. 3. 6 -संबंध- (for -संबन्धि-). — [b]) K2 सितापाश्रय-; K4 D5. 7 T2 मित्रोपा°; K6 पुत्रापाश्रित-; K7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्वाधा(K7 D8 °पा-; Dn4 Ds D8 °वा)श्रय-; Bo. 6–9 Da3. a4 पुत्रापा° (for मित्रापा°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 -संमिते; D7 -संवृते (for -संमते). T1 G3. 6 पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिते; G2 M1. 5–7 पुत्रपौत्रसमान्विते. — [c]) D4 विख्यातो (for °ते).

5 T2 reads 5[ab] twice. — [a]) Dn4 सुपुत्रान्; T2 (second time) स पुत्रं (for स पुत्रान्). Da3. a4 D5. 7 विपुलान्; T2 (second time) बहुलं; G2 बहुलान् (for °लान्). Da3 राजन्; T1 M1. 5–7 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — Da3 om. (hapl.) 5[bc]. — [b]) K1. 2. 4 D5. 7 T2 (both times) M1. 6. 7 विमले; T1 विमाने; G3. 6 विताने (for विपुले). K7 D4. 9 तपसि स्थितः (for कर्मणि स्थितः). — [c]) K7 D4. 9 काल-; T G6 कुले (for कुल-). K1. 2. 4 -धर्माश्रयो; Da4 -धर्माश्रितो; Dn4 -धर्माश्रितां; T G3. 6 °स्थिते (for °श्रितो). — [d]) K6 V1 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धर्मचर्यास्थितो; B7. 9 Da3 a4 °श्रितो; B8 °न्वितो; T G3. 6 M1. 5–7 °रतो; G2 °मना; M5 °मनो (for °परो). K2 M1. 7 [ऽ]भवन् (for ऽभवत्). K7 D4. 9 धर्मचर्यासमापन्नः.

6 [a]) K1. 2. 4 T2 तं चैव; Ds1 T1 G2. 3. 6 ततः स्व- (for ततः स). K4 धर्म-; Dn4 धर्मे (for धर्मं). — [b]) K4 Da3. a4 Dn4 D2. 5. 7. 8 तथा; T G2. 3. 6 M1. 5–7 धर्म- (for यथा-). — [c]) Dn4 धर्मे च; T G2. 3. 6 M1. 6. 7 धर्मात्मा; M5 धर्मात्मंस् (for धर्मं च).

C.12.13760 B.12.354(3).6 K.12.363.6 शिष्टाचीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ॥ ६
किं तु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं क्षमं किं परायणम् ।
इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ७
तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः ।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ ८
स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रान्तं चैनमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

३४२

ब्राह्मण उवाच ।
समुत्पन्नाभिधानोऽसि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ ।
मित्रतामभिपन्नस्त्वां किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १
गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतं त्वहम् ।

K1. 2. 4 दधा(K4 °दा)ति विविधं धर्मं; K7 D4. 5. 7. 9 शिष्टैराचरितं चैव. — D2 om. 6d–8a. — d) K7 D4. 9 कर्म; T G3. 6 वेद; M1. 5–7 धत्त (for चिन्त्य). K7 D4. 9 चिंतयन्; Ds2 चेतसः (for °सा). K1. 2. 4 शिष्टाचीर्णं च चेतसा.

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) K7 Da3. a4 Ds2 D5. 8 किं तु; Dn4 किं न (for किं तु). Da3 कृतं; Da4 ऋतं (for शुभं). — b) K1 lacuna; K2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 किं कृतं (for किं क्षमं). K1. 2. 4 तत्; T2 यत् (for किं). — c) D5 T2 इत्येव (for °वं). K2. 6 Da3. a4 Dn4 G2 M1. 5 विद्यते; T2 भिद्यते (for खि°).

8 D2 om. 8a (cf. v. l. 6). — a) K7 तस्यैव; Da3 इत्येवं (for तस्यैवं). K2. 6 Da3. a4 Dn4 D5. 7 G2 M1. 5 विद्यमानस्य; T2 भिद्य° (for खिद्य°). — b) K6 धर्मं परममिच्छता; T1 G3. 6 M1. 5–7 धर्मे परमके स्थितः; T2 धर्मं परमभीप्सता. — c) T1 G3. 6 यः कश्चिद् (for कदाचिद्). Da4 प्रोक्तो (for प्राप्तो). — d) K4 ब्रह्मणः; T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणं (for °णः). Da4 सुसमाहिताः; T1 G3. 6 सुसमास्थितः (G3 °तं) (for सुसमाहितः).

9 a) K7 तस्मै स (by transp.). Da4 Dn4 स क्रिया (Da4 °यां) (for सत्क्रियां). — b) Ds1 श्रिया-; T1 G3. 6 भक्ति- (for क्रिया-). Da4 क्रियायुक्तेन चेतसा. ❀ Cs: क्रियायुक्तेन हेतुना, कर्मित्वेन कारणेन । ❀ — c) K1. 2 एनमासीनम्; K6 V1 B0 Da4 सुखमा°; K7 D5. 7 T2 चैवमा°; B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुसमा° (for चैनमासीनम्).

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B1–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 7–9 G2 M1. 5–7 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 80; B7 178; B8 280; Dn1 179; Ds2 G3 181; D8 174; T1 G6 180; T2 G2 2; M1. 6. 7 176; M5 211. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 9.

342

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 a) K1. 2 समुत्पन्नाभिज्ञानो; Da4 °विधानो; D5. 7 G2 °भिमानो; Cn (gloss: अभिधानी, बन्धनरज्जुः । समुत्पन्नाभिधानो, जातबन्धनः) °धानो (as in text). T G3. 6 M1. 5–7 समुत्पन्नवि(T2 M1. 5–7 °न्ने वि)धानेस्मिन्; Csp (gloss: अतिथिपूजायां निष्पन्नायां सत्यां समुत्पन्नाभिधाने त्वयि) समुत्पन्नाभिधानेस्मिन्. ❀ Ca: समुत्पन्नाभिधानः, समुत्पन्नविवक्षः ॥ Cs: त्वदादरेण सार्थकनामास्मि । ❀ — b) K6 corrupt; T1 स्वात्ममधुर्येण (for वाङ्माधु°). T G3. 6 M5 चानघ; M1. 6. 7 चार्चितं (M6 °तः) (for तेऽनघ).

धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ २
अहमात्मानमात्मस्थमेक एवात्मनि स्थितः ।
कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ॥ ३
यावद्देवानतीतं मे वयः पुत्रफलाश्रितम् ।
तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ॥ ४
अस्मिन्हि लोकसंताने परं पारममीप्सतः ।
उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ॥ ५
समुह्यमानानि निशम्य लोके
निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि ।
दृष्ट्वा च धर्मध्वजकेतुमालां
प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६
न मे मनो रज्यति भोगकाले

C 12. 13790
B. 12. 355[4]. 7
K. 12. 364. 7

—ᶜ) K4. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2–4. 8 मित्रत्वम् (for °ताम्). K7 G2 अभिपन्नस्त्वा; Bo. 6 (marg.). 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 °पन्नस्त्वं (Dn4 °स्त्वं); D5. 7 °संपन्नः; T1 G3. 6 °संप्राप्तः; T2 अतिपन्नस्त्वा; M1. 6. 7 अभिपन्नत्वात्; M5 °संप्रेक्ष्य (for °पन्नस्त्वां).

2 ᵃ) K1 गृहस्थं (for °स्थ-). D4 T1 G6 -धर्मं; G3 -धर्मो (for -धर्म). —ᵇ) K1. 2. 4 क्रतु-; D5. 7 G3 विप्र- (for पुत्र-). K1. 2. 4 D5 -शतं; D7 -गृहं; T1 G3. 6 -कृतं (for -गतं). D5. 7 G3 ततः (for त्वहम्). T2 कृत्वा धर्मं गतस्त्वहं. —ᶜ) K6 M1 कुर्यात् (for कुर्यां). K1. 2. 4 धर्मोपि (K4 धर्मोप-) परमः कार्यः; T2 धर्मं हि परमं कार्यं. —ᵈ) Da4 मार्गे (for मार्गो). K4 D4 द्विजः. T1 G3. 6 मोक्षमार्गे भवेद्द्विजः (T1 °ज).

3 ᵃ) G2 ह्यात्मानम् (for आ°). K1. 2. 4 आत्मस्थ; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आस्थाय (for आत्मस्थम्). ❀ Ca: आत्मस्थं, आत्मनि स्थितं, स्वतन्त्रम् ॥ Cs: आत्मत्वेन स्थितम् । ❀ —ᵇ) B6–8 D7 नैकम्; B9 लोकम्; Ds1 एकम् (for एक). B6 (marg. as in text). 8. 9 Cs (gloss: बुद्धिगुहायां प्रविष्टं) स्थितं; Ds2 स्थितिं (for स्थितः). K6 D5 नैकमेवात्मनिर्मितं (D5 °श्रितः); D2. 8 एक एवात्मनिष्ठितः; T1 G3. 6 एकात्मन्यप्रतिष्ठितं; G2 M1. 5–7 ऐकात्म्ये (G2 एकार्थे) पथि निष्ठितं. ❀ Cn: आत्मनि स्थितिम्, आत्मज्ञानार्थमेकाकितया स्थातुं, संन्यासं कर्तुम्, इच्छामि । ❀ —ᶜ) K1. 2. 4 वांछामि; Ds1 कांक्ष्यामि (for काङ्क्षामि). D7 T G3. 6 M1. 5–7 द्रष्टुमिच्छन्न पश्यामि. —ᵈ) K1. 2 पर-; K7 D4. 9 परं; B3. 9 बद्धं; Da4 वधः; D5. 7 बद्धुं; G2 M7 बंधं (M7 °धः) (for बद्धः). D4 साधारणे (for °रणैर्). ❀ Cn: गुणैः, विषयपाशैः ॥ Cs: सर्वप्राणिसाधारणैरशनापिपासादिभिः । ❀

4 ᵃ) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 एतद्; T2 एतान् (for एव). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 [अ]तीतं; Da3. a4 [अ]चीतं (for [अ]नतीतं). —ᵇ) K7 D4. 9 -बलाश्रितं; D7 -कला° (for -फला°). —ᵈ) Da4 आदातं; G2 (*inf. lin.*) आधातुं (for आदातुं). B9 -लोकिकं (for -लौ°).

5 ᵃ) T2 G3 तस्मिन् (for अ°). T2 न (for हि). Da3. a4 लोके (for लोक-). K7 V1 Bo. 8 (marg.) D8 D4. 7. 9 T1 G3. 6 M5 -संतारे; B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 -संभारे; T2 M1. 6. 7 -संतापे; G2 -सत्कारे; C8 (gloss: संसारसागरोत्तारसाधने) -संताने (as in text). —ᵇ) Bo Da4 पारं पारम्; B9 परस्परम् (for परं पारम्). Da3. a4 D7 अमीप्सवः; Dn4 D8 अभी(D8 °ती)प्सतः (for अमी°). —ᶜ) Ds1 अयं (for इयं). —ᵈ) Da3 अतो (for कुतो). K7 D9 धर्ममयी; D4 °मयं (for °मयः). K2 कुलधर्ममयः. K7 D4. 9 पुनः (for प्लवः). ❀ Cn: धर्ममयः प्लवः, संसाराब्धितरणसाधनम् । ❀

6 ᵃ) K4. 6 B8 T1 G3. 6 M1. 5–7 संमुह्यमानानि; Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 संयुज्य°; Da3 संव्यूह्य°; D5 T2 C8 (gloss: शिबिकादिना परैरुह्यमानानि) समूह्य°; D5. 7 सुयुज्य°; G2 समुस्थ° (for समुह्य°). D4. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 निशाम्य (for निशम्य). —ᵇ) K2. 7 निर्याति- (K7 °त)मानानि; D8 T1 G3. 6 Cs (gloss: निपातान्तानि) निपात्य°; D5. 7 निर्वात्य°; T2 निरुच्य° (for निर्यात्य°). K1. 4 समाक्षि(K4 °क्ष)कानि; K2 सत्ताक्षकानि; K7 D4. 9 तथा निशाम्य; Da3. a4 G2 M1. 5–7 Ca (gloss: सार्थिकाः सहचारिण्यस्तत्समूहाः, सार्थिकानि) च सार्थि(G2 M5 °र्थ-; M7 °र्थी)कानि; D5. 7 तथा वनानि (sic); T2 च साधकानि; Cn (gloss: सात्त्विकानि, देवादीनि) च सात्त्विकानि (as in text). ❀ Cp: सात्त्विकान्यपि प्राणिजातानि लोके निर्यात्यमानानि, पीड्यमानानि, समुह्यमानानि, कर्मस्रोतसा चाल्यमानानि ॥ Cs: सात्त्विकफलानि । ❀ —K1 om. (hapl.) 6ᶜ–7ᵃ. —ᶜ) K4. 7 V1 B7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7–9 T G3. 6 M5 तु (for च). V1 -हेतुमालां; T1 G3. 6 -केतुमानां (for °मालां). ❀ Ca: धर्मध्वजः, यमः, तस्य केतुमालां, प्रजासमूहम् ॥ Cn: केतवः, पताका रोगादयः ॥ Cs: धर्म एव ध्वजः, तस्य केतुः प्रकाशकः, तन्माला, धर्मफलानि । ❀ —ᵈ) K7 प्रयुज्यमानाम्; Da3 प्रकीर्यमाणम्; Ds1 T1 G3. 6 प्रकीर्य- (T1 G3. 6 °र्ण)मानाम् (for प्रकीर्यमाणाम्). T2 ध्वजाभां

C. 12. 13790
B. 12. 325(4).7
K. 12. 364. 7

दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र ।
तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण
धर्मार्थतत्त्वे विनियुङ्क्ष्व मां त्वम् ॥ ७

भीष्म उवाच ।

सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिलाषिणः ।
प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ॥ ८
अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः ।
न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ९
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थाश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रिताः ॥ १०
राजधर्माश्रयं केचित्केचिदात्मफलाश्रयम् ।
गुरुचर्याश्रयं केचित्केचिद्वाक्यं यमाश्रयम् ॥ ११
मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः ।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२

(for प्र°).

7 K1 om. 7ᵃ (cf. v. l. 6). — ᵃ) D7 रज्जति (for रज्यति). K7 D4.9 लोभ-; D8 भूमि- (for भोग-). K2.4 -राशौ; K7 D4.9 T1 G2.3.6 M1.6.7 -रागैर्; Da3.a4 -दाने; T2 -कामान्; M5 -रूपैर् (for -काले). — ᵇ) Da4 D8 C8 यतान्; D5.7 T2 G3.6 M5 गतिं; G2 M1.6.7 यतिं (for यतीन्). T1 अर्थयतं; G2 प्रार्थयते; G3.6 प्रार्थयतां (for °यतः). D9 [s]परत्र. — ᶜ) G3.6 तेनारतिर् (for तेनातिथे). K6 -बलाश्रितेन (for °श्रयेण). — ᵈ) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G2.3.6 M5.7 धर्मेण; M1.6 धर्मे* (for धर्मार्थ-). K6 Bo.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 धर्मे; Da3.a4 G2 M1.6.7 धर्मं; T G3.6 M5 धर्मान् (for -तत्त्वे). T2 अभियुंक्ष्व (for विनि°). Da3 D5.9 T G2.3.6 M1.5–7 मा (for मां). — After 7, M5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* M5 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name :* M5 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no. :* M5 211].

8 K6.7 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G3.6 om. the ref. B8 partly damaged. — ᵃᵇ) K1 सोतिथिं; D4 मातिथिर् (for सोऽति°). B8 transp. वचनं and तस्य. G2 वचनात् (for वचनं). K1.2.4 श्रुत्वा तस्य (by transp.). T1 G3.6 ततो निर्वेदनं तस्य. D4 युत्वा (for श्रुत्वा). Bo.6 Dn1.n4 D8 D2.3.8 धर्माभिभाषिणः; B8.9 °लासिनः; M1.7 °कांक्षिणः; M6 lacuna (for °लाषिणः). — ᶜ) K1 उवाच (for प्रो°). T1 G3.6 M1.6 मधुरं (for वचनं). — ᵈ) G2 प्रज्ञो (for प्राज्ञो).

9 Before 9, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T G2.3.6 M1.5–7 ins. अतिथिरुवाच. — ᵃ) K1.2.4 न चाहं; T2 कथं वा (for न च सं-). K7 D4.9 निश्चयं यदि जानामि. — ᵈ) K6 D5.7 बहुद्वारं; T1 बभूवाते; C8 (gloss: बहूपाये) बहुद्वारे (as in text). K7 V1 Bo.7.9 Dn1 त्रिविष्टपे (Dn1 °पे); D5.7 त्रिविष्टपं; T2 प्रतिष्ठते (for त्रिविष्टपे).

10 ᵇ) D4 धर्म- (for यज्ञ-). K1.4 D5.7 द्विज (K4 °जः). — ᶜ) K6 वानप्रस्थाश्रमाः; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 °प्रस्थाश्रयाः; D8 °प्रस्थाश्रयं (for °श्रमं). T2 बुद्धिमंतो गताः स्वर्गं. — ᵈ) Da3 Dn4 गार्हस्थ्यं; G2 °स्थं (for °स्थ्यं). K6 B7.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आस्थिताः (for आश्रिताः).

11 ᵃ) K1 मन (sic) (for राज-). K2 -धर्मश्रमं; K7 D4.9 -धर्माश्रिताः; Ds1 T2 G2 M5 -धर्माश्रयाः; D2 °श्रये (for °श्रयं). — ᵇ) Da3 om. (hapl.) केचिद्. B7 -फलाश्रयः; Da4 D8 T2 G2 C8 (gloss: आत्मा विष्णुः, स फलमाश्रयो येषां ते) -फलाश्रयाः (Da4 °ये) (for °श्रयम्). — After 11ᵃᵇ, the sequence in K7 is: 12ᵃᵇ; 13ᶜᵈ; 14ᵃᵇ; 11ᶜᵈ; 12ᶜᵈ; 13ᵃᵇ; 14ᶜᵈ. Bo om. (hapl.) 11ᶜᵈ. — ᶜ) Da3.a4 -चर्याश्रमं; Dn1.n4 D8 D2.3.8 -धर्माश्रयं; T2 G2 M1.5–7 -चर्याश्रयाः (M7 °यः) (for °श्रयं). Ds1 om. (hapl.) केचिद्. — ᵈ) K1.4 यथाश्रयं; K2 यथा श्रियं (for यमाश्रयम्). K6 केचिद्वाक्यायमानसं; K7 D4.9 °द्दानफलाश्रयं; V1 B6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D3.5.8 G3.6 M1.5–7 °द्वाक्संयमाश्रयं (M5 °याः); D7 °द्वा संयमाश्रयात्; T1 °द्वासं समाश्रयं; T2 वाक्यं यत्र समाश्रिताः.

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. — ᵃ) K7 किंचित् (for के°). — ᵇ) K7 शुश्रूषतो; Da3.a4 शुश्रुषंतो; D4 शुश्रूषंतां (for °षन्तो). D4 गतः (for गताः). — K1.2.4 Da4 om. (hapl.) 12ᶜ–13ᵇ. — ᶜ) Da3 D5.7 T1 G3.6 स्वर्गे (for स्वर्गं). — ᵈ) K1 D4.9 सत्यं चोक्त्वा तथा परे.

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. K1.2.4 Da4 om. 13ᵃᵇ (cf. v. l. 12). — ᵃ) Bo D4 विमुखाः (for ऽभिमुखाः). — T2 om. (hapl.) 13ᶜᵈ. — ᶜ) K1 Da4 Dn4 D4 उंछवृत्तेः (for उञ्छव्रतैः). T1 उंछवृत्तौ स्थिताः केचिद्. — ᵈ) K1 -मार्गपरागताः; K2.4

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ १३
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १४
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

३४३

अतिथिरुवाच ।
उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथागमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तच्च मे शृणु ॥ १
यत्र पूर्वाभिसर्गेण धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।

C. 12. 13801
B. 12. 356(5). 2
K. 12. 365. 2

T G3.6 -मार्गमुपागताः; K7 D4.5.7.9 M6 -मार्गमुपाश्रिताः; G2 M1.6.7 -मार्गं व्यपाश्रिताः (for -मार्गसमाश्रिताः).

14 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. T2 transp. 14 and 15. — b) T1 G3.6 देव- (for वेद-). K6 B9 Da3.a4 -वाद- (Da4 °द:) (for -व्रत-). K1.2.4 -धराः (for -पराः). D8 D5.7 वेदव्रतपरायणाः (D5.7 °श्रयाः). — d) K1 हृष्टात्मानो; K2 हृष्ठात्मानो; V1 तुष्टिमंतो (for तुष्टात्मानो).

15 T2 transp. 14 and 15. — a) K2.4 आर्जवेण (for °वेन). T1 G3.6 समायुक्ता (for [अ]परे युक्ता). T2 आर्जयौनपरा युक्ता (sic). — b) B0 निहितान्; Ds1 नियं° (for निह°). K6.7 B6-9 D4.5.7.9 नरैः (for जनैः). ❀ Ca: निहतानार्जवैः, त्यक्तवक्रभावैः । ❀ — c) K1.2.4.7 D9 T2 मुनयो; D5.7 शुचयो (for ऋजवो). T1 G3.6 नाकपृष्ठेषु (for °पृष्ठे वै). — d) D4.5.9 शुभात्मानः; T1 G3.6 धर्मयानं (for शुद्धात्मानः). K1 प्रकीर्तितः; D4 प्रतिष्ठितः; D5.7 दिवं गताः (for प्रतिष्ठिताः).

16 Damaged in B6. — a) K1 लोको; K2 श्लोको; K7 Da3.a4 Dn1 D2.4.5.7.8 T1 G3.6 M1.7 लोकैर् (for लोके). — b) K1.2.4 असंवृतः (K2 °ताः); K7 D4.5.7.9 असंवृतैः; M1.7 अनाहृतैः; M6 °वृते (for °वृतैः). — c) K1.2 समापि; D6 मयापि (for ममापि). K1.2.4 T G2.3.6 M1.5-7 आविद्धा; K6.7 D4.9 उद्विग्ना (for आविग्ना). D7 मयापि परमाविग्ना. — d) D4 मेघलेपेव; D7 मेखलेखेव; T2 धूमरे° (for मेघले°). Dn4 मेखलेखे च वा पुनः.

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2; Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7-9 T G2.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-5.8.9 G2 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.6.7 उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिबुद्धिविकल्पः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 G6 81; B7.8 281; Dn1 180; Ds1 182; D8 175; T1 181; T2 G2 3; G3 82; M1.7 177; M5 213; M6 170. — *Adhy. no.:* Da3 15; Dn1.n4 16.

343

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 a) D4 तु (for तु). T G3.6 M1.5-7 विप्रर्षे (for ते विप्र). — b) K1.2.4 करिष्यामि; Da3.a4 °ष्ये ह (for °ष्येऽहं). K1.2.4 V1 D5.7 T1 G3.6 यथातथं; K7 तथागमं; Da4 यमा°; Dn1.n4 D8 यथाक्रमं (for °गमम्). — c) K4 यथाख्यातुम्; D5.7 यदाख्यातम् (for यथा°). — d) K7 D4.9 धर्मतस्; D5.7 सर्वतस् (for अर्थतस्). V1 B0.6-9 Da3.a4 तत्तु (for तच्च). K4.6 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G3.6 अर्थतस्त्वं तु (K4 G3.6 °स्त्वं च) मे शृणु. — For 1cd, T1 subst.:

906* तथैवासेव गुरुणा यथाख्यातं गतार्थतः ।

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहताः स्त्रिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ १३
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १४
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

३४३

अतिथिरुवाच ।
उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथागमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तच्च मे शृणु ॥ १
यत्र पूर्वाभिसर्गेण धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।

C. 12. 13801
B. 12. 356(3). 2
K. 12. 365. 2

T G3.6 -मार्गमुपागताः; K7 D4.5.7.9 M5 -मार्गमुपाश्रिताः; G2 M1.6.7 -मार्गं व्यपाश्रिताः (for -मार्गसमाश्रिताः).

14 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. T2 transp. 14 and 15. — b) T1 G3.6 देव- (for वेद-). K6 B9 Da3.a4 -वाद- (Da4 °द:) (for -व्रत-). K1.2.4 -धराः (for -पराः). Ds D5.7 वेदव्रतपरायणाः (D5.7 °श्रयाः). — d) K1 दृष्टात्मानो; K2 दृष्ट्वात्मानो; V1 तुष्टिमंतो (for तुष्टात्मानो).

15 T2 transp. 14 and 15. — a) K2.4 आर्जवेण (for °वेन). T1 G3.6 समायुक्ता (for [अ]परे युक्ता). T2 आर्जयौनपरा युक्ता (sic). — b) B0 निहितान्; Ds1 निय° (for निह°). K6.7 B6-9 D4.5.7.9 नरैः (for जनैः). ❀ Ca: निहतानार्जवैः, त्यक्तवक्रभावैः । ❀ — c) K1.2.4.7 D9 T2 मुनयो; D5.7 शुचयो (for ऋजवो). T1 G3.6 नाकपृष्ठेषु (for °पृष्ठे वै). — d) D4.5.9 शुभात्मानः; T1 G3.6 धर्मयानं (for शुद्धात्मानः). K1 प्रकीर्तितः; D4 प्रतिष्ठितः; D5.7 दिवं गताः (for प्रतिष्ठिताः).

16 Damaged in B6. — a) K1 लोको; K2 श्लोको; K7 Da3.a4 Dn1 D2.4.5.7.8 T1 G3.6 M1.7 लोकैर् (for लोके). — b) K1.2.4 असंवृतः (K2 °ताः); K7 D4.5.7.9 असंवृतैः; M1.7 अनाहृतैः; M5 °वृते (for °वृतैः). — c) K1.2 समापि; D6 मयापि (for ममापि). K1.2.4 T G2.3.6 M1.5-7 आविद्धा; K6.7 D4.9 उद्विग्ना (for आविग्ना). D7 मयापि परमाविग्ना. — d) D4 मेघलेखेव; D7 मेखलेखेव; T2 धूमरे° (for मेघले°). Dn4 मेखलेखे च वा पुनः.

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2; Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7-9 T G2.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2-5.8.9 G2 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.6.7 उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिबुद्धिविकल्पः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 G6 81; B7.8 281; Dn1 180; Ds2 182; D3 175; T1 181; T2 G2 3; G3 82; M1.7 177; M5 213; M6 170. — *Adhy. no.*: Da3 15; Dn1.n4 16.

343

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 a) D4 नु (for तु). T G3.6 M1.5-7 विप्रर्षे (for ते विप्र). — b) K1.2.4 करिष्यामि; Da3.a4 °ष्ये ह (for °ष्येऽहं). K1.2.4 V1 D5.7 T1 G3.6 यथातथं; K7 तथागमं; Da4 यमा°; Dn1.n3 D8 यथाक्रमं (for °गमम्). — c) K4 यथाख्यातुम्; D5.7 यदाख्यातम् (for यथा°). — d) K7 D4.9 धर्मतस्; D5.7 सर्वेतस् (for अर्थतस्). V1 B0.6-9 Da3.a4 तत्तु (for तच्च). K4.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3.6 अर्थतस्त्वं तु (K4 G3.6 °स्त्वं च) मे शृणु. — For 1cd, T1 subst.:

906* तथैवाग्मेव गुरुणा यथाख्यातं गतार्थतः ।

C. 12. 13001
B. 12. 351(5) 2
K. 12. 365. 2

नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ २
समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ ।
यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ॥ ३
कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महाभागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४
स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ।
प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति चतुर्विधम् ।
विषमस्थं जनं स्वं च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६
तमभिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितम् ।
स ते परमकं धर्मं नमिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ७
स हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ।
गुणैरनवमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः ॥ ८
प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ।

---

2 ᵃ) K6 B6 (marg. as in text). 7-9 Da3. a4 यथा (for यत्र). K6. 7 B0 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 T2 M5 पूर्वा(Dn4 °र्वो)भिसर्गे (K7 °र्गो) वै; B6 (marg.) पूर्वविसर्गेण; D8 C8 (gloss: मुख्यकल्पेन) सर्वाभि°; D5 पूर्वाभिसर्गे च; T1 M1 6. 7 °दिसर्गेण; Cp (gloss: सर्वेषामनुष्ठानेन) °तिसर्गेण (for °भिसर्गेण). — ᵇ) D4 G2 धर्मे (for धर्म-). K7 D4. 9 G2 प्रतिष्ठितं; Da4 प्रवर्तितं; M1. 6. 7 °तते (for °र्तितम्). ❀ C8: धर्मचक्रं, धर्मसमूहम् । ❀ — ᶜ) K1 नैमिषी; T2 G2 M1. 5-7 नैमिशे; G3. 6 °शो (for °षे). K2 गोमते (for गोमती-). T1 गोनैमिशो भोगतीरो (sic). — ᵈ) B6 damaged. D7 T G3. 6 M7 यत्र (for तत्र). T G3. 6 M1. 5-7 नाग(T1 °गा)ह्रदो; G2 नागालयं (for °ह्वयं). Da4 परं; T G3. 6 M1. 5-7 महान्; G2 महत् (for पुरम्).

3 Damaged in B6. — ᵃ) K6. 7 B7. 8 Da3. a4 D4. 9 T2 समस्तैस्; D5 समयैस् (for °ग्रैस्). G2 M1. 5-7 यत्र. — ᵇ) K1. 2. 4 चेष्टम् (for इ°). D4. 5. 7. 9 द्विजर्षभः (D5. 7 °भाः) (for °र्षभ). — ᶜ) K1 यत्रेंद्रातिश्रयतं (hypermetric); K2 °तिचयं; T2 °कथं (for °क्रमं). — ᵈ) B7 D4 5. 7. 9 T2 राजसत्तम (for °सत्तमः).

4 ᵇ) K7 Da4 Dn1 चक्षुश्रवा; C8 (gloss: सर्पराजः) चक्षुःश्रवा (as in text). Ds1 महत् (for महान्). T1 तत्र यत्राश्रमो महान्. — ᶜ) K4 पद्मोनाभो; G2 M1. 5-7 महापद्मे; C8 (gloss: पद्मलाञ्छितनाभिः । अत्र नाभिशब्दः फणामण्डलवाचकः) पद्मनाभो (as in text). K6 V1 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 D2. 8. 8 M1. 5-7 महानागः; D5. 7 °भाग (for °भागः). T1 महागाधह्रदे नागः. — ᵈ) T1 G3. 6 इत्यभि- (for इत्येव). Da3. a4 वै श्रुतः; G2 वः श्रुतिः (for विश्रुतः).

5 ᵃᵇ) D7 सा (for स). D5. 7 T2 M1. 6. 7 transp. कर्मणा and मनसा. M5 द्विजसत्तम (for च द्विजर्षभ). — ᶜ) K2 प्रसाद इति; K7 प्रसादयितु (for °यति). K7 D4. 9 भूतात्मा (for भूतानि). — ᵈ) D5. 7 कर्मणि (for वर्त्मनि). ❀ Cn: त्रिविधे, कर्मज्ञानोपास्त्यात्मके । Cp: कायिकवाचिकमानसे । C8: त्रैवर्गिके त्रयीविहिते वा मार्गे । ❀

6 ᵃ) K1. 2 D9 साम्नां; D7 साम- (for साम्ना). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 transp. दानेन and भेदेन. — ᵇ) K7 D4. 5. 7. 9 [ए]व (for [इ]ति). Da4 D8 T2 चतुर्विधां (D8 °धः; T2 °धे) (for °विधम्). — ᶜ) T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 विषयस्थं (T1 °स्थ-) (for °मस्थं). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 समस्थं च; K7 जनस्वस्थं; D9 T2 जनं स्वस्थं (for जनं स्वं च). — ᵈ) D7 D4. 5. 7. 9 चक्षुर्भ्यामिव; T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 यथान्यायेन; Cn (gloss: चक्षुरादिध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन) चक्षुर्ध्यानेन (as in text). V1 पश्यति; B6 damaged; Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2 रक्ष्यति (Ds1 °सि) (for रक्षति). ❀ C8: चक्षुरुपलक्षितमिन्द्रियग्रामं ध्यानेन विषमदोषज्ञानेन रक्षति । ❀

7 ᵃ) B7 is damaged up to काङ्क्षि (in 7ᵇ). K6. 7 V1 B0. 9 Dn1. n4 D8 D2-5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 Cn. p अतिक्रम्य; T2 उपा° (for अभि°). — ᵇ) Dn4 पृष्टुम्; M1. 7 द्रष्टुम् (for प्र°). Dn4 Ds1 D8. 7 अर्हति (for °सि). — ᶜ) T1 G3. 6 परमिकां; T2 °मकान् (for °मकं). T1 G3. 6 धर्म्यां; T2 धर्मान् (for धर्मं). — ᵈ) K2 नामिथ्या; K6 B6-9 Da3. a4 ततस्तं; T1 G3. 6 अर्थ्यां वै (for नमिथ्या).

8 ᵃ) D4. 9 धर्मातिथिर्; T2 सर्वातिगो (for °तिथिर्). D4 नामा (for नागो). — ᵇ) K7 G6 बुद्ध-; D4. 9 M1. 5. 7 बुद्धः; T1 G3 बुधः; T2 लब्ध- (for बुद्धि-). M5 -विचक्षणः (for -विशारदः). — T1 om. 8ᶜ. G3. 6 transp. 8ᶜ and 8ᵈ. — ᶜ) K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 अनुपमैर् (for अनवमैर्). T2 गुणैरेव मयैर्युक्तः (sic). — ᵈ) Ds1 समेतैर् (for समस्तैर्).

तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९
यज्वा दानरुचिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः ।
सत्यवागनसूयुश्च शीलवानभिसंश्रितः ॥ १०
शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो
हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो
गङ्गाह्रदाम्भोऽभिजनोपपन्नः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

३४४

ब्राह्मण उवाच ।
अतिभारोद्यतस्यैव भारापनयनं महत् ।
पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् ॥ १
अध्वक्लान्तस्य शयनं स्थानक्लान्तस्य चासनम् ।

C. 12. 13812
B. 12. 3:7[6].2
K. 12. 346. 2

K1.4 G2 M5 आभिगामिकैः; K2 नाभिगामिकैः; K7 D4.9 अभिकामितैः; Cn (gloss: अभीप्सितैः) Cs (gloss: शास्त्रोक्तनिरतिशयफलप्राप्तियोग्यैः) आभिकामिकैः (as in text).

9 a) Ds1 Cs प्रवृत्त्या (for प्रकृत्या). K2 -सबलो; K3.4 -सरलो; D4.9 -संलीनो; G2 -सफलो (for -सलिलो). K7 प्रकृत्या नित्यानित्यसंलीनो (hypermetric). ❀ Ca: नित्यसलिलो, नित्यजलकार्यस्नानाचमनादिरतः ॥ Cn: नित्यं सलिलवन्निर्मलः नित्यसलिलः ॥ Cs: अतिस्वच्छहृदयः । ❀ — d) K2 [अ]नसरेण; K7 D4.5.7.9 परमेण; D8 च वरेण; T G3.6 M5 [अ]नुपमेन; M1.6.7 [अ]नवमेन (for [अ]नवरेण).

10 a) K1.4 यज्ञ-; V1 D8 यद्वा; T1 G3.6 यष्टा; G2 यं त्वा (for यज्वा). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 दानपतिः (for °रुचिः). K2 यज्ञदानरुचिरक्षा (sic). — b) K1.2 नित्ये; K7 D4.5.7.9 शौचे (for वृत्ते). K7 च परम-; M1.6.7 परमके (for च परमे). T1 व्रतेन परमेष्ठिना. — c) B6 damaged; M5 सम्यग्वाग् (for सत्य°). K1 V1 B0.9 Da4 D8 T2 G3.6 M1.6.7 अनसूयश्च; K2 अणसूयुश्च; B7.8 Ds D3.5.7 T1 अनुसूयु(D7 T1 °य)श्च (for अनसूयुश्च). — d) K6 Da3.a4 शीलवाग् (for °वान्). K6 V1 B6-9 Da3.a4 संयतेंद्रियः; K7 D4.5.7.9 अभिसंश्रु(D5.7 °स्तु)तः; B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 नियतेंद्रियः; T1 G3.6 M1.5-7 इति विश्रुतः; T2 अतिविश्रु° (for अभिसंश्रि°).

11 a) G2 वचनेनुकूलो (for वचना°). — b) K1.2.4 हितार्जवे स्पष्ट- (K2.4 सृष्ट-); K7 D4.5.7.9 सदार्जवो (D4 °वा-; D5.7 °वे) ह्यष्ट-; Da4 हितोर्जवोत्कृष्ट-; T2 हितार्जितोत्सृष्ट-; G2 हितो जवोत्सृष्ट-; M1.5-7 हितार्जवोत्सृष्ट- (for °र्जवोत्कृष्ट-). K6 -कृताकृतं च; K7 D4 -परावरश्च. T1 G3.6 हितार्जनाशनपरः कृतज्ञः. — c) D4 अवैरिकृद् (for अवैर°). K7 D4.5.7.9 T G3.6 M5 निविष्टो; G2 हि युक्तो; M1.5-7 [ऽ]भियुक्तो (for नियुक्तो). — d) T1 G3.6 -हृदस्थो; M7 -अदंभो (for -ह्रदाम्भो). M1.6.7 [ऽ]भिमनोपपन्नः (for ऽभिजनोपपन्नः). T2 गंगाह्रदे भोगिजनोपपन्नः.

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 B8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2-5.7-9 T G2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-5.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.6.7 उंछवृत्त्युपाख्याने उपदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 82; B7 Dn4 180; B8 282; Dn1 181; Ds2 G2 183; D8 176; T1 G6 182; T2 G2 4; M1.6.7 178; M5 114. — *Śloka. no.*: Da4 Dn4 D8 11.

344

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K1.2.4 om. 1a-8b with ref. Dn4 ब्रह्मा उवाच; D8 अतिथिरुवाच (for ब्राह्मण उवाच). — a) Da3.a4 D4 M1.5-7 [द्यु]त (for [द्य]त). — b) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 भारावतरणं महत्; K7

C. 12. 133. 2
B. 12. 317[6]. 2
K. 12. 316. 2

तृषितस्य च पानीयं क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ २
ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ।
एषितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो यथा ॥ ३
मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम् ।
प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ॥ ४
दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च ।
प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ।
बाढमेवं करिष्यामि यथा मां भाषते भवान् ॥ ५
इहेमां रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।
प्रभाते यास्यति भवान्पर्याश्वस्तः सुखोषितः ।
असौ हि भगवान्सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुखः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदन ।
उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ॥ ७
तत्तच्च धर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ।
व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ॥ ८

D4.5.7.9 भारा(K7 °र)पनयनं (D4 °ने) मम. — c) K7 D4.5.7.9 T G2.3.6 M1.5–7 पर्याश्वासकरं वाक्यम्; B6 damaged; D8 परिसंचारिकं वाक्यम्. ❀ C8: काङ्क्षितार्थप्रकाशकम् । ❀ — d) D8 भवता (for भवतः). D8 श्रुणु; D9 शुभं (for श्रुतम्).

2 K1.2.4 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) B3 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn4 D5 अध्वक्रांतस्य; G2 °यातस्य; M5 °श्रांतस्य (for °क्रान्तस्य). Da4 नयनं (for शयनं). — b) K6 ऊर्ध्वक्रांतस्य; B9 Da3 D5.7 स्थानक्रां°; Da4 स्थानं क्रां°; Ds1 स्थानाक्रां° (for स्थानक्रान्तस्य). D4 वा (for च). — c) G3 तृषार्तस्य (for तृषितस्य). K6 Da3.a4 G2 M1.5–7 [इ]व (for च). — d) D4.5.7.9 T2 G2 M7 क्षुधितस्य (for क्षुधार्तस्य). K6 Da3.a4 D5.7 M1.5–7 [इ]व; G2 [ए]व (for च).

3 K1.2.4 om. 3 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. (hapl.) 3a–4b. — a) V1 Ds2 च; D5 T1 G2.3.6 [ए]व (for [इ]व). T2 संप्राप्तेर्; G2 संवृत्तिर्. — b) V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 D4.5.7 T G2.3.6 M1.6.7 अर्थस्य (for अन्नस्य). K6 [ऽ]तिथिः; V1 [ऽ]पि च; B7.9 Da3.a4 T G2.3.6 M1.5.6 [ऽ]तिथे; D5.7 तथा (for ऽतिथेः). — c) K6 एधितस्य; D4.5.7 इष्टस्य च; T1 G3.6 भाषितस्य; T2 शोकदग्ध-; M7 एषितव्य- (for एषितस्य). T1 G3.6 M7 [आ]त्मजैः; G2 M1.5.6 °जे (for °नः). — d) K7 B6 Dn1 D2 T1 [ए]व (for [इ]व). G3.6 सुतैर् (for सुतो). G2 M1.5–7 [उ]द्भवः (M5 °वं) (for यथा).

4 K1.2.4 om. 4 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. 4ab (cf. v. l. 3). T1 om. 4a–5d. — a) D4 corrupt. G2.3 [ए]व (for [इ]व). — b) G6 प्रीतास्निग्धस्य. — c) K7 प्रह्लादयति; G3.6 आह्ला° (for प्रह्ला°). K6 V1 Bo.9 T2 G2.3.6 M1.5–7 मे (for मां). — d) K7 यदुदीदितं; G3.6 समुदीरितं (for यदु°).

5 K1.2.4 om. 5 (cf. v. l. 1). T1 om. 5abcd (cf. v. l. 4). — a) K6 न तु चक्षुर्; V1 B7 तत्त्वच°; Bo.9 तत्त्वं च°; B6 लब्धच°; B8 D5 नद्धच°; B8 (marg.) Da3.a4 नष्टच°; Dn4 यदत्तच° (hypermetric); Ds D7 C8 (Csp as in text) मनश्च° (for दत्तच°). K7 D9 [आ]काशं. — b) K6 Bo.6.8 Dn1.n4 D2.3.8 विमृषामि च (Dn4 °मिति); B7.9 विसृजामि च; Da4 D4 विमृशामिव; G3 विमृतस्य च (for °शामि च). — c) K6 प्रज्ञानवचनार्थोयम्; Da4 °नाद्योगम्; Dn4 °नायोयम्; D5.7 °नाच्चैष; T2 °नं चैव; M5 °नाच्चैव. — d) K6 [ऽ]पि (for हि). — e) B8 वाचम् (for बाढम्). K7 एव. T1 वनमेवं गमिष्यामि. — f) B8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 मे; T2 [ए]तद्; G2 M1.6.7 मा; M5 [ए]व (for मां).

6 K1.2.4 om. 6 (cf. v. l. 1). — a) K6 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 इमां हि; T2 इहैतां (for इहेमां). — b) K7 D4.5.7.9 निवस त्वं (for °सस्व). — d) D5.7 पर्यासुप्तः; T1 G3.6 यथाश्वस्तः (for पर्या°). — e) K7 D4.9 अस्तं (for असौ). — f) K7 D4 इवागतः (for अवाङ्मुखः).

7 K1.2.4 om. 7 (cf. v. l. 1). — b) V1 स विप्रः; M1 योतिथिः (for सोऽतिथिः). K7 B7 Da4 D7 T1 G3 शत्रुसूदनः (D7 °नं); Dn1 °कर्शन (for °सूदन). — c) V1 रात्रिं तां (by transp.). — d) T2 स हि (for सह).

8 K1.2.4 om. 8ab (cf. v. l. 1). — a) K7 D4.9 T2 ततश्च; V1 Bo T1 G3.6 तत्त्वं च; B6.8 Da3.a4 D2.8 चतुर्थं; B7.8 (marg).9 Dn1.n4 Ds D3–5.7 चतुर्थ-; M1.7 तत्तस्म (for तत्तच्च). — b) K7 D5.7 कथयतस्. K7 D4.9 T2 M5 तथा (for तदा). T1 G3.6 तथाप्यकथयत्तदा (G6 °था). — Before 8cd, K1.4 ins. भीष्म उवाच. — c) K1.2 व्य(K2 वृ)तीता सा; D5.7

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ ९
ततः स विप्रः कृतधर्मनिश्चयः
कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मवित् ।
यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं
जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

३४५

भीष्म उवाच ।
स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ।
अभिगच्छन्क्रमेण स्म कंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १
तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ।
पर्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ॥ २
सोऽभिगम्य यथाख्यातं नागायतनमर्थवित् ।

C. 12. 13624
B. 12. 358[7].3
K. 12. 3c7. 3

T2 व्यतीतासीन् (D5 °ताशा) (for °ता सा). —[d]) K6 B7. 9 Da3. a4 दिवसो यथा; D5 °सोपमां; D7 °सो मया (for °सोपमा). ❀ Ca : दिवसोपमेत्यनेन जागरवत्त्वमुभयोरपि व्यञ्जितम् । ❀ — After 8, K1. 2. 4 ins. :

907* तस्य ब्राह्मणवर्यस्य अतिथेश्चापि भारत ।

9 [a]) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 ततः प्रभाते प्रययौ. —[b]) G2 M1. 5–7 अतिथिस् (for सोऽति°). D7 G3. 6 सोतिथिस्नेहपूजितः. —[c]) K1. 2 यथा शक्तिः. —[d]) G2 M1. 6. 7 स्वधर्मम् (for स्वकार्यम्). B7 अभिकांक्षतां; Da4 °कांक्ष्यता; Ds2 °कांक्षया; G3 °कांक्षिता (for °काङ्क्षता).

10 [a]) Dn4 जातः (for ततः). V1 स्म (for स). Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 कृतकर्मनिश्चयः; B7 कृत**निश्चयः; Ds Cs सुकृतैकनिश्चयः (for कृतधर्मनि°). —[b]) K2 कृताभिनुज्ञः; Da4 कृताभ्यनुज्ञा. Bo प्रजनेन (for स्व°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धर्मकृत् (for °वित्). —[c]) D5 T1 यथोपविष्टं (for °दिष्टं). B7 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 ·संशयं; Da3 damaged (for ·संश्रयं). —[d]) K1 स्वकृतैक-.

Colophon om. in K1. 2. 4; . Ś1 D6 G1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K6. 7 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G2 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5, 8. 9 M5 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 6. 7 उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिप्रस्थानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 83; B7 Dn4 181; B8 283; Dn1 G6 182; Ds2 D7 G3 184; T1 183; T2 G2 5; M1. 6. 7 179; M5 215. —*Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 11; Dn4 12.

345

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K2. 6 om. the ref. —[a]) K6 Bo वसनानि (for स व°). —[b]) K2 तीर्थाणि (for °नि). — G6 reads from 1[c] up to ना (in 3[b]) on marg. —[c]) V1 अभ्यगच्छन्; B6 (marg. also as in text) अभिगम्य; Ds1 D3. 5 T1 G3. 6 अभि(G3. 6 °भ्या)गच्छत् (for अभिगच्छन्). K1 स (for स्म). —[d]) B6–9 उपाश्रितः; Da3. a4 उपस्थितं (for उपस्थितः). T1 किंचिन्मौनिमुपास्थितः.

2 G6 reads 2 on marg. —[a]) K1. 2. 4 स तं (by transp.); K6 ततस्; Ds1 स तु. K2 कथोद्दिष्टं; Da3 यथोद्दिष्ट·; Da4 T2 यथादिष्टं (for यथोद्दिष्टं). —[b]) K2 ब्रह्मणः; K7 D4. 5. 9 G2 वै द्विजः. — V1 reads 2[c] on marg. —[c]) Da4 om. (hapl.) from न्यायं up to यथा (in 3[a]). K1. 2 यथा न्यायं (for यथान्यायं). —[d]) K1 च; K2 ह (for सः).

3 Da4 om. up to यथा (cf. v. l. 2). G6 reads up to ना on marg. —[a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3

C. 12. 13324
B. 12. 351[7].3
K. 12. 367. 3

प्रोक्तवानहमस्मीति भोःशब्दालंकृतं वचः ॥ ३
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ।
दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ४
सा तस्मै विधिवत्पूजां चक्रे धर्मपरायणा ।
स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५
ब्राह्मण उवाच ।
विश्रान्तोऽस्म्यर्चितश्चास्मि भवत्या श्लक्ष्णया गिरा ।
द्रष्टुमिच्छामि भवति तं देवं नागमुत्तमम् ॥ ६
एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे फलमीप्सितम् ।
अनेनार्थेन चास्म्यद्य संप्राप्तः पन्नगालयम् ॥ ७
नागभार्योवाच ।
आर्य सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः ।
सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं मम ।
भर्तुर्भवतु किं चान्यत्क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ९
ब्राह्मण उवाच ।
अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह ।
प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १०

Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 यथान्यायं (for °ख्यातं). — b) D5 सार्थवान्; G2 3 M1. 6. 7 अर्थवत् (for °वित्). — d) T G3. 6 भो- (for भोः-).

4 a) G2 वचःश्रुत्या (for वचः श्रुत्वा). K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत्तस्य वचनं श्रुत्वा. — c) V1 विप्रं तं (by transp.). — d) D5 भोगिपत्नी दृढव्रता.

5 a) D5 विविधां (for विधिवत्). — b) D7 T1 G3. 6 कृत्वा (for चक्रे). — c) Bo 6. 8 (last two on marg.) T2 आसनं (for आगतं). B8 (marg.) T2 दत्वा (for कृत्वा). — d) K6 वागब्रवीत् (for चाब्र°).

6 M1. 6. 7 om. the ref. — a) K2 स्वर्चितश्च; D7 T1 G3. 6 ह्यर्चि°; T2 ह्यास्थि° (for ऽस्म्यर्चि°). K6 चासि (for चास्मि). — b) T1 G3. 6 सूक्तया (for श्लक्ष्णया). — 6c–7b is damaged in B6. — c) K6 भवती (for °ति). — d) T2 G2 M1. 5–7 नागमत्तमं (for नागमु°). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 देवं नागमनुत्तमं; V1 तं देवं नागमनुत्तमं (hypermetric).

7 7ab is damaged in B6. — a) K1. 2. 4 एतन्मे (for एतद्धि). T1 फलितं (for परमं). — b) K6 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 परमेप्सितं; V1 Bo. 9 परमी° (for फलमी°). K7 तन्मे फलमभीप्सितं. — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 चार्थेन (for अर्थेन). K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अस्म्यद्य; D5 अद्य स्म; D7 T1 चास्माद्य (T1 °स्य) (for चास्म्यद्य). — d) Bo. 7 Dn1. n4 Da3 Ds पन्नगाश्रयं; D3. 8 °श्रमं (for °लयम्).

8 K1. 2. 4 T2 M5 नाग्युवाच; K7 D4 9 नागनार्युवाच (for नागभार्योवाच). — a) K4. 6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2, 3, 8 G3 आर्यः; B8 (marg.) अर्यं; D5 अर्यः (for आर्य). D7 G3 सोढुं (for वोढुं). — b) K7 D4. 9 स गतो; D7 T1 G3 6 गतो वै; T2 G2 M5 गतोर्यो (for गतोऽसौ). T2 मे स-; G2 वास- (for मास-). K1. 2. 4 -वारिकं; K6 -वाचिकः; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 -वारिकः; T2 -दारकः; M5 -वासिकः (for -चारिकः). D5 गतो सोमस्य चारिकः. ❀ Cs : एकैकं मासमेकैकेन नागेन रथ उह्यत इति मासचारिकः । ❀ — c) D7 सप्तर्षिभिर् (for सप्ताष्टभिर्). D7 T1 G3. 6 विद्वान् (for (for विप्र). — d) T2 असंशयः (for °शयम्). K1. 2. 4 V1 तं द्रष्टासि न संशयः (K1 न संशयाः; K4 नसंशयं); K7 द्रक्षसि त्वमसंक्षयं; D4. 9 द्र (D4 om. द्र)-क्ष्यसि त्वमसंशयं.

9 a) K2 विधितम्; V1 विहितम् (for विदितम्). D5 अर्यस्य (for आ°). D7 एतद्धि ते समार्यस्य. — b) K7 D9 निवास-; T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 विवासे (for °स-). D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 कारणं (for -कर°). Ds M1. 6. 7 तव; D7 T1 G3. 6 महत् (for मम). ❀ Cn : विवासकरणं, प्रवासकारणम् । ❀ — c) The portion from भर्तु up to साध्वि (in 10b) is damaged in B6. D7 T1 हर्तु (for भर्तुर्). K1. 2. 4 वदति; V1 D7 T G3. 6 भवति; D5 एव तु (for भवतु). V1 D4 वान्यत्; Da3. a4 चास्य (for चान्यत्). — d) T1 क्रियां तां (for क्रियतां).

10 10ab is damaged in B6. K2 श्रीब्रह्म (for ब्राह्मण). — b) K1. 2. 4 साधु; Da3 lacuna (for साध्वि). B7 संप्राप्तिवान् (for संप्राप्त°). D7 T1 G3. 6 अहं (for इह). — c) Dn4 देवी (for देवि). K7 प्रतीक्ष्यमाणस्तं देवि. — d) Dn1 वत्सामि; G3 वसामि (for वत्स्यामि).

11 a) D4 स प्राप्तस्यैव; T1 G3. 6 संप्राप्तस्तस्य; T2 °प्राप्तश्चैव; M1. 6. 7 °प्राप्तस्यैवम् (for °प्राप्तस्यैव). Ds

संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ।
ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ॥ ११
अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ।
कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥ १२

भीष्म उवाच ।
ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

३४६

भीष्म उवाच ।
अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १
सर्वे संभूय सहितास्तस्य नागस्य बान्धवाः ।
भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २
तेऽपश्यन्पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् ।
समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ॥ ३
ते सर्वे समभिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ।

C. 12.13838
B. 12. 359[a].4
K. 12. 368. 4

चाप्युग्रम्; D4 M1.6.7 अव्यग्रम् (for चा°). — b) D7 अपोद्योहम् (for आवे°). K2 इव (for इह). T2 [अ]ग्रतः (for [आ]गतः). — c) K2.4 Da3 प्राप्तौ (for प्राप्तो). K1 समाभिगमनप्राप्तौ. — d) K1 M1 वाच्यं च; Da4 वाच्यस्य; D7 T1 वाच्यः स्व- (for वाच्यश्च). D7 T1 -गमनं (for वचनं). G3.6 चर (for त्वया).

12 a) Da3 वस्यामि (for वत्स्या°). Dn4 आहमापन्नवत्स्यामि (sic). — b) M1.6 गोमत्या (M6 °त्यां) (for °त्याः). T G2.3.6 M1.5-7 पुलिने (for पुलिने). K1.2.4 [ऽ]द्भुते (for शुभे). — c) Ds1 कालं- (for कालं). B3 (marg.) परिगताहारो. — d) K1.4 परिपालये; K2 प्रतिपालये; V1 Da3.a4 प्रतिपालयन् (for परिपा°).

13 M1.5-7 alone give the ref. D5 om. 13. — a) K1 Dn4 नागी (for नागीं). — b) K6 समासाद्य (for °धाय). — c) D7 T1 G3.6 M5 वेदवित्; G2 M1.7 तमेव (for तदेव). M1.7 पुलिनं (for पुलिनं). — d) Da4 D8 प्रलयौ (for प्रय°). K2 ब्रह्मणर्षभः.

Colophon om. in D5; Ś1 D6 G1 missing: K3.5 B1-5 Da1.a3 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. —*Subparvan:* K1.2.4.6.7 B6 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.7-9 T G2.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-4.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.5-7 उंछवृत्त्युपाख्याने नागपत्नीदर्शनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 T1 84; B7 Dn4 182; B8 284; Dn1 183; Ds2 D7 G3 185; D8 177; T2 G2 6; G6 184; M1.6.7 180; M5 216. —*Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 13.

346

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v.l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). The portion from this adhy. up to the end of the parvan is lost in M6 on missing fol. For transposition in T2 G2, cf. v.l. 12. 340. 4.

1 b) Dn1 D8 तपस्विनी (D8 °नः). — c) K2.4 चरता; T2 च सता (for वसता).

2 a) D8 संभूत- (for संभूय). — b) B7 *स्य; Dn1.n4 D2.3.8 T2 ह्यस्य (for तस्य). — M7 om. (hapl.) 2c-4d. — d) B0 (marg.) प्रष्टुं तं; M1 यस्मिंस्तं (for ययुस्तं).

3 M7 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) T1 दुःखितं (for पुलिने). T1 चैनं; T2 तत्र (for तं वै). — K1.2 om. 3cd. — c) D7 T G2.3.6 M5 तमासीनं; D8 समासीन- (for °सीनं). — d) T2 नित्य- (for द्विजं).

4 M7 om. 4 (cf. v. l. 2). — a) K2 क्रमभि-

C. 12. 13839
B. 12. 359[3]. 4
K. 12. 348. 4

ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥ ४
षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ।
न चाभिलषसे किंचिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ५
अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः ।
कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ६
मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ।
आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ७
त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता सता ।
बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसंकटात् ॥ ८
न हि नो भ्रूणहा कश्चिद्राजापथ्योऽनृतोऽपि वा ।
पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिबन्धुषु ॥ ९
ब्राह्मण उवाच ।
उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं मया वृतः ।
द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १०

क्रम्य; V1 Bo. 6. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 समति° (for समभि°). — ^{b}) T2 अस्यर्च. K5 वा (for च). — ^{c}) Da3 D4 वाकम् (for वाक्यम्). K6 D7 असंदिग्धाम्. — ^{d}) K1. 2 आतिथेयाय; D7 अतिथेयस्य; Ca (gloss: पद्मनागस्य) आतिथेयस्य (as in text).

5 ^{a}) T2 तस्य (for तेऽद्य). — ^{b}) Dn4 प्राप्तस्य ह; M5 °स्यैव (for °स्येह). V1 तपोधनः; T2 °वनात् (for °धन). — ^{c}) B7. 8 Dn1 D3. 8 अभिभाषसे; B9 G3. 6 °लक्ष्यते; Dn4 °तुषसे; Da1 °लप्स्यसि; Da2 °लप्स्यसे; D2 °भषसे (for °लषसे). K7 Da3 कंचिद् (for किं°). D7 न च भीर्लक्ष्यसे किंचिद्; T1 न च तल्लक्ष्यते किं°. — ^{d}) D7 आहाराद्. K1. 2 आहारं द्विजसत्तम.

6 K2 om. (hapl.) 6^a–7^b. — ^{a}) Da4 M7 अभिगतं; T2 अभ्यागतश्च (for अभि°). Da4 D5 M1. 7 चास्मि (for चासि). — ^{b}) G2 ते वयं (for वयं च). T1 (before corr.) उपस्थितः; M7 °स्थितां. Dn4 वयं त्वामुपवस्थिताः. — ^{c}) D4 वा (for च). D4 om. from तिथ्य up to हेतो in (7^c). — ^{d}) T1 G2. 3. 6 M5 कुडुंबिनः (for कुटुम्बिनः).

7 K2 om. 7^{ab}; D4 om. up to हेतो in (7^c) (for both, cf. v. l. 6). — ^{a}) B7. 9 Da3. a4 D9 फलं मूलं (by transp.). K7 B9 च (for the first वा). — ^{b}) D7 T G3. 6 यच्चान्यद् (for पयो वा). — After 7^{ab}, M5 ins. 908*. M5 om. 7^c–8^d. — ^{c}) K1. 2 अन्यद्; D4 कार्यं (for अन्नं). — ^{d}) K7 D4. 5. 9 वै द्विज (for ब्राह्मण).

8 M5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K2 त्यक्त्वाहारेण; D7 त्यक्ताभारेण. — ^{b}) K6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त्वया; G3. 6 तदा (for सता). D7 T1 वर्णेन वसता सदा (T1 तदा). — ^{c}) B8 इमं (for इदं). K1 om. सर्वं. — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 7 धर्म(K6 सर्व)-संकराद् (D5 °न्); K7 धर्मसंकटाद्. — G2 M1. 7 ins. after 8: M5 after 7^{ab}:

908* अनुग्रहार्थमस्माकमाहारं कर्तुमर्हसि ।
अनश्नति त्वयि ब्रह्मन्गच्छेम नरकं वयम् ।

[G2 om. line 1. — (L. 1) M5 आहारहेतोरस्माकम् (for the prior half). — (L. 2) M7 नगरं (for नरकं).]

9 ^{a}) D3 हीनो (for हि नो). Bo Dn1. n4 Da2 D8 भ्र(Dn4 ब्रा)ह्महा (for भ्रूणहा). — ^{b}) K1. 2. 4 जातोपथ्यो (K4 °थ्यि); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 जातापथ्यो (B7. 9 Dn1 D2. 8 °दि); D9 damaged; T2 G2 M1. 5. 7 राज(M1. 7 °जा)वध्यो (for राजापथ्यो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn4 D3. 5. 7 [ऽ]मृतो; D8 मतो (for ऽनृतो). T1 राजा परिमृतोपि वा; G3. 6 पन्नगेष्विह विद्यते. — ^{c}) Bo पूर्वासी; Dn4 पूर्वाश्म; G2 मृद्वाशी (for पूर्वाशी). K1. 2. 4 न (for वा). K2. 4 तस्मिन्; Da3 यस्मिन् (for ह्यस्मिन्). D7 T1 पूर्वस्मिन्वृक्षमूलेस्मिन्. — After 9, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub parvan*: K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 उंछवृत्त्युपाख्यानं].

10 D7 M1. 7 om. the ref. — ^{b}) T2 आरब्धो (for आहारो). D7 G3. 6 M1. 7 न (for ऽयं). K4. 7 D1. 5. 7. 9 मया कृतः (D7 कृताः); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 C8 कृतो मया; T2 G2 मया वृतः (by transp.). T1 नाहारो न मया वृतः. — ^{c}) K1. 2. 4 द्विरूने; Da4 T1 द्विरूपं; Da1 द्विनूनं; D5 द्विरून-; D7 द्विनून-; T2 द्विमास-; G2 यद्यूनं; G3. 6 C8 विरूढं (for द्विरूनं). K1. 2 दर्श(K2 °श)रात्रे (for दशरात्रं). Da3. a4 M1. 7 वा (for वै). K7 D4. 9 नागदर्शनकार्यार्थं. ❀ C8: विरूढं दशरात्रस्य । दशरात्रसंबन्धित्वेन यथा विरूढमङ्कुरितं, तथायमाहारः कृतः भुक्त इत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 कृतमागमनं म(D4 त्व)या.

यद्यष्टरात्रे निर्याते नागमिष्यति पन्नगः ।
तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ॥ ११
कर्तव्यो न च संतापो गम्यतां च यथागतम् ।
तन्निमित्तं व्रतं मह्यं नैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ १२

भीष्म उवाच ।
तेन ते समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

३४७

भीष्म उवाच ।
अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजंगमः ।
दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वतः ॥ १
तं भार्या समभिक्रामत्पादशौचादिभिर्गुणैः ।
उपपन्नां च तां साध्वीं पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ २
अपि त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ।

C. 12. 13850
B. 12. 360 [59]. 1
K. 12. 369. 3

---

11 [a]) D4 अष्टरात्र-. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 [ऽ]तिक्रांते (for निर्याते). — [b]) K1. 2 नागच्छति स पन्नगः. — [d]) K7 D4. 5. 9 हि मे व्रतं; D7 T G3. 6 M5 इहागतः (D7 °तं); G2 इह व्रतं (for इदं व्रतम्).

12 [a]) Dn1 कर्तव्यं. D7 T1 G3. 6 M5 भवद्भिरनुशिष्टोसि. — [b]) B1 यथागमं; M5 °सुखं (for °गतम्). — [c]) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं; K7 यथा (for व्रतं). K1. 2. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 T2 G2 M1. 5. 7 बद्धं; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वं; B6 D5 इदं; D7 T1 G3. 6 तस्मान् (for मह्यं). — [d]) D5 corrupt. K7 D4. 9 तमानेतुम्; T2 नैतच्छेत्तुम्; G3 °ह्मोकुम्; M5 कस्माद्भोकुम् (for नैतद्भेत्तुम्). Da3. a4 इहार्हसि (for इहार्हथ).

13 Most MSS. om. the ref. — [a]) K7 D4. 5. 9 एवं ते; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 ते तेन (by transp.); Dn4 नैतेन. D7 T1 समनुज्ञाय (for °ज्ञाता). — [c]) Bo स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्). D4. 9 M5 भुवनं (for भवनं). — [d]) K6 अक्षतार्था; Bo अकृतात्मा (for °र्था).

Colophon. Ś1 D8 G1 M6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G2. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-4. 8. 9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 7 उंछवृत्त्युपाख्याने नागबंध्वभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 85; B7 Dn4 Ds1 183; B8 285; Dn1 184; Da3 D7 G3 186; D8 178; T1 G6 185; T2 G2 7; M1. 7 181; M5 217. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 13.

347

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 [b]) K1. 2. 4 M1. 7 गते; T1 पूर्वे (for पूर्णे). K7 V1 Da3. a4 D8. 5. 7 G3. 6 प्राप्ते (for प्राप्तो). T2 M5 गतो (M5 °ते) वै पन्नगोत्तमः. — [c]) K2 दत्ताभिनुज्ञः; B8 °भ्यनुज्ञां; G2 °भ्यनुज्ञं (for °भ्यनुज्ञः). D9 स्व- (for स्वं). — [d]) K4. 7 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 T1 विवस्वता (for °स्वतः).

2 [a]) D7 T1 भ्रांता; G3. 6 कांता (for भार्या). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. [अ]भ्यु (D5 °भ्यु) पचक्राम; Dn4 [अ]भ्युपचर्कम (sic); D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 समतिक्रामत् (M7 °न्) (for समभि°). — [c]) K1. 2 M5 उपासीनां; K7 उपपन्ना; V1 समासीनां; D8 उपसन्नां; D7 T1 G1. 3. 6 उपासीनश्च (for उपपन्नां). K7 D4. 9 सर्वां; D7 G3. 6 स तां (for च तां). — [d]) K1. 2 स नागः (for पन्नगः). K7 पर्यपृच्छतः; Bo °बस्थितः.

C. 12. 13360
B. 12. 360(S).3
K. 12. 352. 3

पूर्वमुक्तेन विधिना युक्ता युक्तेन मत्समम् ॥ ३
न खल्वस्यकृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवीकृता ।
मद्वियोगेन सुश्रोणि वियुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४

नागभार्योवाच ।

शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदपारणम् ।
भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञां लोकानुपालनम् ॥ ५
सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६
विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैषिता ॥ ७
नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
धर्मो हि धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषणम् ॥ ८
अहं कस्य कुतो वाहं कः को मे ह भवेदिति ।
प्रयोजनमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥ ९

---

3 ^{a}) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 Kumbh. ed. अथ; K7 अयि (for अपि). T1 G3. 6 त्वमपि (for त्वमसि). — ^{b}) G2 M5 -भोजने (for -पूजने). — ^{c}) K1 V1 Bo T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 पूर्वयुक्तेन (for °मुक्तेन). — ^{d}) Bo युक्त-; B6. 7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8 युक्ति- (for युक्ता). K1 सत्समं; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तत्समं (for मत्समम्). T2 M1. 5. 7 युक्तायुक्तविचक्षणा; G3. 6 Kumbh. ed. युक्ता कर्मसु वर्तसे.

4 ^{a}) V1 B8. 9 अकृतार्थेव (for °र्थेन). K1. 2. 4 कच्चिन्नास्यकृतार्थेव; K7 Da3. a4 D4. 5. 9 G2 न (G2 स) खल्वसि कृतार्थेव (K7 D5 °न); D7 T1 G3. 6 न खल्वपि कृतार्थेपि (D7 °र्थेन); T2 M1. 5. 7 अथ त्वमसि सुश्रोणि. — ^{b}) K1. 2 मार्दवं गता; Ds1 °वीकृता:. — ^{c}) K1. 2 बुद्धियोगेन; Dn4 मद्वियोगेषु (for °योगेन). Da3. a4 सुश्रोणी. — ^{d}) K6. 7 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Kumbh. ed. विमुक्ता (for वियुक्ता). T1 -हेतुना (for -सेतुना).

5 T1 om. the ref. K1. 2. 4 T2 G2. 3. 6 M5 नार्युवाच; K7 D4. 9 नार्युवाच; B6 भार्योवाच (for नागभार्योवाच). — ^{a}) D8 -शुश्रूषां (for °षा). — ^{b}) K4 -पारगं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 Kumbh. ed. -धारणं (for -पारणम्). — ^{d}) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. राज्ञो; Dn4 राजा (for राज्ञां).

6 ^{b}) Bo क्षेत्रधर्मं; D5. 7 क्षात्र° (for क्षत्र°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 सनातनः; M1 उभोच्यते (sic) (for इहो°). T G3. 6 M5 क्षत्रियाणां प्रशस्यते. — T1 G3. 6 read 6^{cd} twice. — ^{c}) K1 वैश्यानां (for वैश्यानां). G3. 6 (both first time) ब्रह्म- (for यज्ञ-). K6. 7 G3. 6 (last two first time) -संपत्तिर्; T1 (first time) -सांपत्तिर् (for -संवृत्तिर्). T1 (second time). 2 G3. 6 (last two second time) सर्वेषामेव वर्णानाम्. — ^{d}) K6 आकर्षेण; K7 D4. 9 कर्षणेन; Da4 आतिथ्येय-; T1 G3. 6 (all first time) आतिथ्येन (for °थेय-). T2 -समन्वितं (for °न्विता).

7 ^{a}) K7 ब्रह्म- (for विप्र-). — ^{b}) K1. 2. 4 -कर्म वै; Bo Dn1. n4 D8. 5. 7 G3 -कर्मकृत्; T2 -कर्मवत्; G2 -कर्मतः (for -कर्म तत्). — ^{c}) K7 गृहस्थधर्मा; D5 °धर्मं; D7 °धर्मे (for °धर्मो). D5 om. (hapl.) from नागेन्द्र up to अहं त्वनेन (in 15^{a}). — ^{d}) K7 D4. 7. 9 -हितैषिणः (D7 °णा); T1 G3. 6 -हितेषिता; T2 (*sup. lin.*) -हितैषिका (for °षिता).

8 D5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Dn4 D7 G3 नियताहारतां; T1 °चारता; M7 °भारता (for °हारता). — D9 om. 8^{b}–9^{b}. — ^{b}) K6. 7 D4 ब्रह्मचर्या (for व्रत°). — M5 om. 8^{cd}. — ^{c}) K1. 2 धर्मेण; D4 धर्मा हि (for धर्मो हि). K6 धर्मे; M1. 7 वन्य- (for धर्म-). — ^{d}) Da4 इंद्रियाणि. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T2 Kumbh. ed. विशेषतः; G2 °षणात्; M1 विशोषणं (for विशे°).

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 7). D9 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 Kumbh. ed. वापि (for वाहं). — ^{b}) K1. 2. 4 कः को मेहा; K7 D4 कः कुतो मे; V1 कोहं को मे; Da3. a4 कः को मेहं; D7 कः कामेन; T1 G3. 6 को वा- (G6 वो)मित्रो; T2 कः किं मम; G2 M1. 7 कः (M7 कं) को मम (for कः को मे ह). K7 D4 भवानिति (for भवेदिति). — 9^{cd} is damaged in B6. — ^{c}) K7 D4. 9 प्रयोजनमभिप्रेत्य; G2 M1. 7 प्रयोनित (G2 °जना)-मतिर्नियम् (sic). — ^{d}) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 Kumbh. ed. मोक्षाश्रमे (V1 B7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 °मो); K7 D4. 9 मोक्षे समो; Dn4 मोक्षश्र मे (for मोक्षाश्रमी). Da3. a4 Ds D2 Kumbh. ed. वसेत्; G2 [ऽ]भवत् (for भवेत्). D7 मोक्षणेन समं वसेत्.

पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।
तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ १०
साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ।
सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विषमे पथि ॥ ११
देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ।
अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता ॥ १२
सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
स च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ १३
गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
आसीनोऽऽवर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ १४
अहं त्वनेन नागेन्द्र सामपूर्वं समाहिता ।
प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः ॥ १५
एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ १६

C. 12. 13263
B. 12. 350(59).16
K. 12. 359. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

---

10 D5 om. 10 (cf. v. l. 7). 10^{ab} is damaged in B6. — a) K7 D4.9 पतिव्रतत्वं; G2 °व्रतार्थं (for (for °व्रतात्वं). — c) B6.8 Da3.a4 T1 उपदेशं (for °देशान्). — d) Ds1 इतस्; D7 तत्त्वं (for तच्च). K1.2.4 वेत्सि भोः; G2 वेद्मि वै (for वेद्मि वै).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) T2 कर्म (for धर्म). Da4 Dn4 विजानंति; M1.7 °नानां (for °नन्ती). — b) D8 धर्मानित्ये; T1 मयि नित्यं (for धर्मनित्ये). T2 स्थिता (for स्थिते). — c) Dn4 सत्यर्थं; D7 सत्पदं; T1 सत्याहं (for सत्पथं). M1.7 सत्फलं कर्म-मुत्सृज्य. — d) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. यास्यामि विपथं पथः (B0 °थं); V1 M5 °मि विपथे पथि; T1 °मि नपथेन वै; T2 °मि वितथं पदं; G2.3.6 M1.7 °मि विपथेन वै.

12 D5 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) G2 M1.7 देवा ननु (for देवतानां). — b) T2 धर्मचर्यां. K6 B6-9 Da3.a4 D7 यथा तथा; T2 महीयते (for न हीयते). — 12^{cd} is partly damaged in B6. — d) K7 D4.9 नित्यमुक्ता (for °युक्ता). M1.7 [अ]स्म्यनिंदिता (for [अ]-स्म्यतन्द्रिता).

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 7). 13 is partly damaged in B6. — a) D8 ममाष्ट- (for सप्ताष्ट-). G2 -दिवसस्. V1 त्वत्र (for त्वद्य). K1.2 सप्ताष्टदिवसान्यद्य; T1 G3.6 अद्याष्टदिवसा याता. — b) K2 [इ]व (for [इ]ह). K6 गतस्य (for [आ]गतस्य). — c) K7 D4.9 न च; V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 M1.5.7 Kumbh. ed. तच्च (for स च). K7 D4.9 समाख्याति; M1.7 न चाख्याति (for न मे ख्याति). — d) K4 तं च (for तव). T G2.3.6 M1.5.7 कांक्षते (for °ति).

14 D5 om. 14 (cf. v. l. 7). — a) K7 D4.9 G2 स्त्वेव; V1 ह्येष (for स्वेष). T G2.3.6 M5 पुळिने. M1.7 गोमत्यस्त्वेव पुळिने. — b) G2 त्वं (for त्वद्-). K1 -समुत्सुकाः; D9 °त्पकः. — c) K7 ब्रह्मा (for ब्रह्म). ❀ Cn: वर्तयन्, आवर्तयन् । ब्रह्म, वेदम् । ❀ — d) K2 संश्रित-; K7 शंकित-; Ds1 संसित-; Ds2 D4.7.9 शंसित- (for संशित-). Da4 ब्रह्मणः संशितव्रताः. — After 14, K7 D4.9 ins.:

909* तपोध्यानपरो नित्यं सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

15 D5 om. up to त्वनेन (cf. v. l. 7). — a) Dn1 तत्त्वेन; T2 त्वन्ये च (for त्वनेन). D8 नागेन (for नागेन्द्र). — b) K1.2.4 मासपूर्वं; K6 B7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 सत्य°; B6 सत्यं पूर्वं (for सामपूर्वं). B7 समाहितः; T2 समा-हिताः. — c) K2 प्रस्थाप्यो; T2 प्रस्थास्या; G2 °स्ये (for °प्यो). T1 G3.6 वै; T2 सा (for स). K7 D4.9 प्रस्थाप्यो वै मत्सकाशं. — d) M1.7 भुजगोत्तम.

16 a) T2 मत्वा (for श्रुत्वा). K1 समाप्राज्ञ; B9 Da8 महाप्रज्ञ; G2 °राज (for °प्राज्ञ). — b) K6.7 V1 B6 Da8 D5.9 त्वं गन्तुम् (by transp.); G2 वा गंतुम्. — T2 om. 16^{cd}. 16^{cd} is damaged B6. — cd) Dn4 सा (for वा). K1.2.4 Ca दर्शनश्रव; Da3.a4 °स्रवः; Dn4 दर्शनं श्रवः; G2 M5 °नार्थिनः; M7 दर्शितार्थिनः; Cn (gloss: हे सर्प) दर्शनश्रवः (as in text). T1 G3.6 एतस्य दर्शनं श्रेय इति मे धीयते (T1 दर्शितं) मनः (G3 नमः). ❀ Ca: दर्शनश्रव इति तस्यैव नागस्य संबोधनम्, चक्षुःश्रव इत्यर्थः । ❀

३४८

C.12.13864
B.12.361.60.1
K.12.370.1

नाग उवाच ।
अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ १
को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि ।
संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ २
सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भामिनि ।
ननु नागा महावीर्याः सौरसेयास्तरस्विनः ॥ ३
वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ।
मनुष्याणां विशेषेण धनाध्यक्षा इति श्रुतिः ॥ ४
नागभार्योवाच ।
आर्जवेनाभिजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
एकं त्वस्य विजानामि भक्तिमानतिरोषणः ॥ ५

Colophon. Ś1 D6 G1 M6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 Ds D2-5.7-9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.7 नागभार्यासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 86; B7 Dn4 184; B8 286; Dn1 185; Da3 G3 187; D7 80; D8 179; T1 G6 186; T2 G2 8; M1.7 182; M5 218. —*Śloka no.:* Da4 15; Dn1.n4 Ds 16.

348

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition of T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K2 om. the ref. —ᵃ) K4 ब्राह्मेण (for ब्राह्मण-). —ᵇ) Dn4 D8 कां; D7 G2 किं (for कं). K7 D4.9 T2 G2 M1.5.7 त्वं (for तं). Da4 D8.7 M1 समनुपश्यति. K1 कं त्वसमनुपश्यसि (submetric); T1 G3 किं तत्त्वमनु°. —ᶜ) K1 om. विप्रं. T G3.6 मानुषं वाथ विप्रं वा. —ᵈ) K7 D9 दैवतं वा; V1 T1 G3.6 देवं वापि; D4 देवं तं वा; D5.7 देवतां वा (for देवं वाथ). D5 सुचिस्मिते (for शुचि°).

2 ᵃ) K1.2.4 मानुषकः (for मां मानुषः). D5.7 भूत्वा (for शक्तो). —ᵇ) K7 D4.9 द्रष्टुं कामाद्; V1 प्रष्टुकामो; Dn4 दृष्ट° (for द्रष्टु°). K1.4 Dn4 G8 यशस्विनी (Dn4 °नीं) (for °स्विनि). —ᶜ) K1 Ds1 सद्र्शन°; K2 सद्° (for संद°). —ᵈ) K6 आज्ञां (for आज्ञा°). M1.7 प्रभाषितुं (for वदिष्यति).

3 3ᵃ is damaged in B6. —ᵇ) D5 om. देव. K6 Bo.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 भाविनि (Dn4 °नी); B6 damaged; T2 G2.3 भामिनी (for °नि). V1 ऋषीणां च भाविनि (submetric). —ᶜ) K2.4 D5.7 T2 अनुरागा (K2 °रागो; T2 °राग°); K7 D4 T1 अनुनागा; V1 Bo.6-9 Ds2 D8 ननु नाग°; M1.7 नरनागा; M5 ननु नाम (for ननु नागा). —ᵈ) K1.2.4.6.7 Bo Da4 Dn1.n4 Ds D4.5.7.9 Cn (gloss: दिव्यगन्धवहाः) सौरभे(K1 °मे)यास् (for सौरसे°). K1.2.4.6.7 V1 B6-9 D4.5.7.9 T2 तपस्विनः (for तर°).

4 ᵃ) K1.4 काद्रवेयाश्; K2 काश्रवेयाश्; T G3.6 चिंतनीयाश् (for वन्दनीयाश्). —ᵇ) K7 D4.5.7.9 G2.3.6 अनपायिनि (D4 °ने; G2 °नः; G3.6 °नी); Da4 अनुपायिनः; Dn4 °पायिना; T1 °पायनी; M5 °यायिनि (for °यायिनः). T2 वयमस्यनपा इति (sic). —ᶜ) K7 V1 D4.5.7.9 T2 G2 M5 मानुषाणां (for मनुष्याणां). D4 om. विशेषेण. —ᵈ) K1.2.4.7 V1 T1 G3.6 M5 धनाध्यक्ष (for धनाध्यक्षा). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 नावेक्ष्या (Ds D8 नावेक्ष्य; D5.7 नान्वेष्या) इति मे श्रुतिः.

5 K1.2.4 V1 T2 G2 M1.7 नागी; K7 D4.9 पत्नी; T1 G3.6 M5 भार्या. —ᵃ) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 विजानामि (for [अ]भिजा°). —K7 om. (hapl.) 5ᵇᶜ. —ᵇ) Dn4 om. देवो. Da4 [ऽ]निलाशनः; T1 °शयः (for °शन). —T2 ins. after 5ᵃᵇ 910*. —ᶜ) Da4 M5 एक°; T2 एतत् (for एकं). K1.2.4 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 तस्मिन्; K6 V1 B7 D5.7 त्वस्मिन् (for त्वस्य). —ᵈ) K1 इत्यरोषणः; V1 Dn1 इति रोषणः; D8 अविरोषणः; T2 अविरेक्षण; G2 M1.5.7 न च रोषणः. —T1 G3.6 subst. for 5ᶜᵈ:

910* द्विजानामिह भक्तः स कालवित्कलिरोषणः ।

[T1 G3.6 भुक्तश्च (for भक्तः स). T1 G3.6 कविरोषणः (for कलिरो°).]

स हि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ ६
न हि त्वा दैवतं किंचिद्विविघ्नं प्रतिपालयेत् ।
तुल्ये ह्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते ॥ ७
तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
आशाछेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ८
आशया त्वभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ॥ ९
मौनाज्ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १०

C. 12. 13873
B. 12. 361[sc].10
K. 12. 370. 10

6 ᵃ) Bo T2 न हि; T1 अभि- (for स हि). K1. 3.4 कार्यांतरान्वेक्षी; K7 D4.9 °पेक्षी (for °काङ्क्षी). K6 स हि कार्यं निरांकाक्षी. — ᵇ) K2.6 Da3.a4 Dn4 Ds1 G2 M1.7 जलेप्सु-; B6 damaged (for जलेप्सुः). K2 स्तोकके; B6 damaged; Da3 स्तोतको; T G3.6 चातको (for स्तोकको). K4 D4.9 जले सु(D9 गु)सो झषो (K4 वको) यथा; K7 जले गुसो यथा झषः. — ᶜ) K1.2 वर्षा; Da3 T2 वर्षे (for वर्षं). K7 D4.9 अप्रधर्षः (D4 °धृज्य; D9 °वृष्य) क्रियापेक्षी. — ᵈ) T2 G2 M1.7 कांक्षते (for काङ्क्षति).

7 ᵃ) Bo Dn1.n4 Ds D2.8 हित्वा (for न हि). K6 Da3.a4 Ds तद्; K7 V1 B8 (marg.) D4.9 T1 G3.6 M1.7 त्वां; Bo.6 (marg. as in text).7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 त्वद् (for त्वा). K6 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cnp दर्शनं; T1 G3 M1.7 देवतं (for दै°). ❀ Cn: त्वद्दर्शनं हित्वा, विना, कोऽपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः ॥ Cp: त्वद्दर्शनं प्रति किंचिद्विघ्नं, किंचित्प्रतिबन्धकं, तं ब्राह्मणं [न] प्रतिपालयेत । ❀ — ᵇ) K4 Bo Dn1 Ds D2.3.8 विघ्नं न; K6 V1 B6–9 Da3.a4 विघ्नं तं; K7 D4.9 निघ्नंतुं; D5 G2 विघ्नितं (G2 °तुं); D7 विधितं; T G3.6 द्वितीयं; M1.5.7 द्वितीयः (for विविघ्नं). Da3.a4 D5.7 प्रतिपादयेत्. — ᶜ) K4.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तुल्यो; T1 तुल्या; G3.6 कुले (for तुल्ये). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 G2 M1.7 [ऽ]प्यभिजने (for ह्यभि°). T2 जाते (for जातो). — D4 om. 7ᵈ. — ᵈ) D5 lacuna; D7 कः (for न). B6–9 Da3.a4 D7 G3 किंचित्; G6 कंचित् (for कश्चित्). K1 पर्युपास्यते (for °पासते). K6 D9 पर्युपास्ते न किं- (D9 कं)चन; K7 पर्युपास्त कथंचन. ❀ Cn: अन्यो नागोऽपि कश्चिन्न पर्युपासते, परित्यज्य न आस्ते । अतिथिं त्यक्त्वा न कश्चिस्त्वकुले आस्ते इत्यर्थः । ❀

8 ᵃ) K1.2.4 T2 M5 स क्रोधं; D5.7 T1 G3.6 तं रोषं (for तद्रोषं). K6 B6 (marg. as in text).7–9 Da3.a4 पन्नग; D4 सहसा (for °जं). D4.9 कृत्वा (for त्यक्त्वा). ❀ Cn: सहजं, सर्पत्वजातिजम् । ❀ — ᵇ) K6 B6 (orig.) Da3 तमेकं; V1 Da4 Dn4 M5 तमेनं (for त्वमेनं). — K7 Ds1 D4.9 om. (hapl.) 8ᶜᵈ. — ᶜ) K1 आगच्छेदेन; K6 आशाछं° (for आशाछे°). K1 M1.5.7 [आ]यं (for [अ]द्य). T1 G3.6 आशाछेदनतस्त्वायं; G2 आशाछेदनतुष्यायं (sic).

9 ᵃ) V1 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ह्यभि-; Bo ह्यवि-; G2 M1.7 [अ]म्यभि- (for त्वभि-). T1 आशां न याति यन्नाशान्. — ᵇ) K1.2.6 अकृत्वास्तु-; Dn4 अकृताश्रु-; T1 अकृत्वा तु (for °त्वाश्रु-). B5 damaged; Dn4 -प्रमार्जवे (sic); T1 -प्रमार्जनं; T2 -प्रयोजनं (for -प्रमार्जनम्). — ᶜ) राजमात्रो (for °पुत्रो). — ᵈ) K6 V1 Bo.7–9 भ्रूणहत्येव; Da3.a4 Ca (gloss: भ्रूणहत्येन इति छान्दसम्) °हत्येन; T1 G3.6 °हत्या (G3.6 °त्यां) च; G2 °हत्या हि; M1.7 °हेत्यभि- (for °हत्यैव). K7 D4.5.7.9 युज्यते (D7 पूज्यते) भ्रूणहत्यया. ❀ Cn.p: भ्रूणहत्यैव, भ्रूणहत्ययैव । ❀ —After 9, K7 Ds2 D4.5.7.9 G2 M1.5.7 ins.:

911* संकल्पविहितं स्वर्थं पूरयित्वानिलाशन ।
अर्थिनां परमं लोकं यशश्चाद्यं समश्नुते ।

[(L. 2) G2 चाग्रियमश्नुते (for चाद्यं सम°).]

G2 M1.5.7 cont.:

912* प्रार्थितार्थाभिहन्ता ते मा भूत्कश्चित्कुलेऽनघ ।
सामर्थ्ये सति नागेन्द्र नरके स हि मज्जति ।

10 ᵃ) K1.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 मौने; K2 मानो; T1 मैनं; T2 मौन-; G3.6 मौनं (for मौनाज्). Ds2 ज्ञाने (for ज्ञान-). T2 -फलावाप्त्या (for °वाप्तिर्). G2 मौनेनाज्ञाफलावाप्तिर्. — ᵇ) B6 (orig.) Dn4 Ds दर्शनेन; V1 B7.8 ज्ञानेन च (for दानेन च). V1 यथा (for यशो). Da4 महान् (for महत्). K6 Bo ज्ञानेन (K6 ज्ञाने) यशसो महत्; T1 G3.6 ज्ञानेनाभ्युदयो महान्; T2 दानेनाध्ययनेन च. — ᶜ) K2 वाग्मित्तुं (sic); Dn4 वाग्मितं; G2 वाञ्छितं (for वाग्मित्वं). — ᵈ) D7 T1 महीपते (for °यते).

11 ᵃ) Dn1.n4 Ds1 D2 भूमदानेन च; T1 भूमि-प्रशमनेन (hypermetric) (for भूमिप्रदानेन). G2 M1.5.7

C. 12. 13874
B. 12. 361(60). 11
K. 12. 320. 11

भूमिप्रदानेन गतिं लभत्याश्रमसंमिताम् ।
नष्टस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते ॥ ११
अभिप्रेतामसंक्लिष्टां कृत्वाकामवतीं क्रियाम् ।
न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ १२
नाग उवाच ।
अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
रोषः संकल्पजः साध्वि दग्धो वाचाग्निना त्वया ॥ १३
न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
यस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजंगमाः ॥ १४
दोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५
अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
धर्षणाद्रोषसंविग्नाः कार्तवीर्यसुता हताः ॥ १६
जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः ।

महीं (for गतिं). — [b]) K7 D9 लभेत (for लभति). G3 आश्रय- (for आश्रम-). K1.2 V1 B6.9 Da3.a4 D5.7 -संमतां; B8 -संप°; D8.8.9 -संमिता (D8 °तं); T2 G3.6 M1.5.7 -संपदं (T2 °दा) (for -संमिताम्). T1 लभत्युग्रमसंपदं. — [c]) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 n4 D2.3.8 न्याय्यस्य; K7 D4.9 न्यायेन; Da4 Ds2 न्यायस्य; D5 न्यायोस्य (for नष्टस्य). Da3.a4 T1 G3.6 संप्राप्तिः (for संप्राप्तिं). Ds1 न्यायस्यार्थस्य संप्राप्तिं. — [d]) D7 षष्ठम्; T1 G3.6 श्रैष्ठ्यम्; G2 M1.5.7 लाभम् (for फलम्). K6 B5 (marg. as in text).7–9 Da3.a4 D5.7 अवाप्नुते; K7 D4.9 अथाश्नुते (for उपा°).

12 [a]) K1 अभिप्रीताम् (for अभिप्रे°). K1.2 Dn1. n4 Ds2 D2.3.7.8 असंश्लिष्टां (K1 °ष्टं; Dn4 °ष्ठां); B7 Da4 असंक्लिष्टा (for °क्लिष्टां). K4 D5 अभिप्रेतार्थसंश्लिष्टां. — [b]) K1.2.4 कर्मवतां; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 चात्महितां; T1 G2 M1.7 [अ]कामवतः (T1 °ताः); T2 °रता; G3.6 °वतां (for °वतीं). K6 कृतां; T1 क्रियाः (for क्रियाम्). — [c]) K1.2.4 नायाति; Ds1 न पाति (for न याति). B0 M1.7 नरकं (for निरयं). T1 G3.6 किंचिद् (for कश्चिद्).

13 D4.9 नागराज (for नाग). — [a]) K4 B0 Dn1 D8 D2.3.8 अभिमानैर्न; Da3 D4.9 अतिमानेन (for अभि°). K6 B6–9 Da3 मानोयं; Da4 मानेयं (for मानो मे). Dn4 अभिमानोवमानो मे. — [b]) K1.2 T1 G3.6 जातो; V1 याति-; G2 ज्ञाति- (for जाति-). K1.2 T1 G3.6 रोषे(K1 om. षे)ण; T2 -रूपेण; G2 M1.7 -रोषो हि (for -दोषेण). G2 M1.7 मे (for वै). K2 कृतान्; B6–9 Da3.a4 मम (for महान्). — [c]) G3.6 दोषः (for रोषः). K1.2 T G3.6 M5.7 संकल्पितः; K7 D4.9 सकल्मषः; Dn4 संकल्पतः (for °जः). K6 तद्धि; T1 साध्वी (for साध्वि). — K2.6 om. (hapl.) 13[d]–14[a]. — [d]) K1.4 Dn1 D2.3 G2 वागग्निना; D4.9 T G3.6 M1.5.7 वाग्वह्निना; D7 दावाग्निना (for वाचा°). D5 दायोदा चाग्निना त्वया (sic).

14 K2.6 om. 14[a] (cf. v. l. 13). — [a]) D5.7 रोषाधिकं (for °दहं). G2 साध्वी (for साध्वि). — [b]) K2 मध्येयम्; D7 पश्येहम्; T2 पश्यामि (for पश्येयम्). T2 [अ]प्यधिकं (for अधिकं). K1 Ds1 D8 तपः; Dn4 नमः; G3 ततः; M5 दमं (for तमः). — D5.7 om. 14[cd]. — [c]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1 तस्य; K7 D4.9 येन (for यस्य). G2 सक्ततां तां (for वक्तव्यतां). K1.2.7 D4.9 याता; K4 Da4 Ds1 D2.3.8 याति (for यान्ति). T G3.6 यस्य वक्तव्यताशीति (sic). — [d]) D8 भुजंगमः; T1 G3.6 °गता (for °गमाः).

15 [a]) Dn4 शेषस्य (for दोषस्य). — [c]) K6 यथा; B6 damaged (for तथा). B6 damaged; Da3 शक्रं (for शक्र-). B9 Da3.a4 D5.7 -प्रतिस्पर्धा (sic) (for °स्पर्धी).

16 [ab]) Da3.a4 अतः पुरगतं; Ds1 अंतःपुरागतं. D5.7 transp. वत्सं and श्रुत्वा. T1 वस्तुं (for वत्सं). V1 रोषेण (for रामेण). K2 B5.8 (orig.) Ds1 निर्हृतं; Da3 निहतं; Dn4 निद्रुतं; T2 निर्गतं; G2 निर्मितं (for निर्हृतम्). — [c]) K2 B7 वर्षणाद्रोष-; K6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 धर्षणारोष-; T2 दर्पेण रोष- (for धर्षणाद्रोष-). K1.2.4 -संयुक्तः; K7 D4.9 -संविग्नः; G2 -दिग्धेन; M1.7 -नि(M7 -वि)घ्नेन (for -संविग्नाः). D5 धर्षणारोषमुद्विग्नाः. — [d]) K1 कार्तवीर्यार्जुनो; K2.4 कार्तवीर्योर्जुनो; K7 D4.9 कृतवीर्यसुतो; G2 M1.7 कार्तवीर्यसुतो (for °सुता). K1.2.4.7 D4.9 G2 हतः; M1.7 हरः (for हताः). B6 (marg.) T1 कार्तवीर्यसहोदरा (T1 °सुबाहवः).

17 K1.2.4 om. 17[a]–18[b]. — [a]) [ऽ]विहतो (for नि°). — After 17, G2 M1.5.7 ins.:

913* तथा शक्रप्रतिस्पर्धी रोषस्य वशमागतः ।
मान्धाता निहतो युद्धे लवणेनेह रक्षसा ।

[(L. 2) G2 रसानाम्ना तु (for लवणेनेह).]

संयुगे निहतो रोषात्कार्तवीर्यो महाबलः ॥ १७
तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसश्च निपातनः ।
निगृहीतो मया रोषः श्रुत्वैव वचनं तव ॥ १८
आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनि ।
यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या सर्वगुणान्विता ॥ १९
एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं नाकृतार्थः प्रयास्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

३४९

भीष्म उवाच ।
स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ।
तमेव मनसा ध्यायन्कार्यवत्तां विचारयन् ॥ १
तमभिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान्स नरेश्वर ।

C. 12. 13285
B. 12. 361[1].
K. 12. 371. 2

18 K1. 2. 4 om. 18[ab] (cf. v. l. 17). — [a]) V1 B8 (marg.) स एष (for तदेष). K7 D4. 9 तपसः; B8 (marg.) पततां; T1 तपसा; G6 °तां (for तपसां). D9 शक्रः (for शत्रुः). — [b]) K6 V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 श्रेयसां (B0 °तां); B6–9 Da3. a4 D5. 7 श्रियश्च; T1 G3. 6 श्रेयसा; M1. 5. 7 श्रियः स (for श्रेयसश्च). K6 V1 B8. 9 Da3. a4 D5. 7 G2 M5 विनिपातनः; B0 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 T2 विनिपातकः; B6. 7 T1 G8. 6 विनिपातितः (B7 °ताः); D9 च न पातितः; M1. 7 विनिपातनतः (for च निपातनः). — [c]) K4 स वा (for मया). T1 रोषात् (for रोषः). T2 M5 करोमि भद्रे किं (M5 तं) रोषं. — [d]) K7 D4 श्रुत्वा च; B0. 7 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8. 9 श्रुत्वैवं; B6 damaged; D5. 7 श्रुत्वैतद्; T1 G8. 6 तथैव (for श्रुत्वैव). B6 damaged; T1 G3 6 वचनात् (for वचनं).

19 [a]) K6 V1 B6–9 Da4 D5 M5 तु (for च). K7 [अ]विशेषेण (for विशे°). — [b]) K7 D4. 9 शमयामि; B0 प्रसंशामि (for प्रशंसामि). D5 अनुपायिनि; G2 M7 अनपायिनी (for °पायिनि). — [c]) K2 तस्य (for यस्य). G3 विशालाक्षी. — [d]) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5. 7. 8 G2 भार्या गुणसमन्विता.

20 [a]) Dn4 एवं (for एष). D5. 7 गच्छाम; T1 G3. 6 वांछामि (for गच्छामि). — [b]) D8 M1. 7 तिष्ठति स; T2 [अ]सौ तिष्ठति (by transp.); G2 तिष्ठेति स. — [c]) D7 सर्वथा; M1. 7 सर्वं न (for सर्वथा). D4 चोत्तमान् (for चोक्तवान्). G2 M1. 7 कार्यं (for वाक्यं). — [d]) K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. 9 स कृतार्थः; Da4 माकृ° (for नाकृ°). K1. 2 प्रशाम्यति; B6 damaged (for प्रयास्यति). T1 G3. 6 M5 कृतार्थः प्रतियास्यति.

Colophon. Ś1 D6 G1 M6 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Dn1 D2–5. 7–9 M1. 5. 7 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M5 (also) नागभार्यासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 87; B7 Dn1 186; B8 287; Dn4 185; Da2 D7 G3 188; D8 180; T1 G6 187; T2 G2 9; M1. 7 183; M5 219. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 20.

349

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 1[ab] (with ref.) is damaged in B6. — [a]) G3. 6 पन्नगो (for पन्नग-). D4 -गतिस्; T1 -गतास्; G3. 6 गतस् (for -पतिस्). K2 ततः (for तत्र). — [b]) D4 ब्राह्मणं (for ब्रा°). — 1[c] is damaged in B7. — [d]) K2. 4 कालवत्तां; K6 कार्यवेत्तां; M7 कार्यं गत्वा (for कार्यवत्तां). G2 M5 विचिंतयन् (for विचार°).

2 [a]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M5 अतिक्र(K6 °क्रा)म्य (for अभिक्र°). K1. 2 राजेंद्र; K4 राजेंद्रं (for नागेन्द्रो). — [b]) K1. 2. 4 ब्राह्मणं; T2 मतिमः (for °मान्). Dn4 D5. 7 T2 नरे-

C. 12. 13065
B. 12. 362(II. 2
K. 12. 371. 2

प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ॥ २
भो भो क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्तुमर्हसि ।
इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ३
आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज ।
विविक्ते गोमतीतीरे किं वा त्वं पर्युपाससे ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतम् ।
पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ५
तस्य चाहमसांनिध्यं श्रुतवानस्मि तं गतम् ।
स्वजनं तं प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ॥ ६
तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ।
वर्तयाम्ययुतं ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ७

नाग उवाच ।

अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सलः ।

भरः (Dn4 °रं) (for °भर). — ^{d}) K6 प्रकृत्वा; D5 प्रकल्प्य (for प्रकृत्या). B8 Dn4 -वत्सल; D8 -वत्सळः (for °लः).

3 Before 3, B8 (marg.) ins. नाग उवाच. — ^{a}) K1. 2 Bo. 6-9 Da3 D9 M1. 7 भो भोः (for भो भो). K6. 7 V1 D4. 7. 9 T G3. 6 सौम्य; B8 काम्य; G2 Cp (gloss : क्षमां नयित्वा) क्षम्य; Cs (gloss : क्षमां कुरु) क्षाम्यो; Cn (gloss : क्षमापनं कृत्वा) क्षाम्य (as in text). — ^{c}) B6 damaged. Da3 om. इह. K1 V1 B7-9 Da3 D5. 7 G3. 6 M1. 5. 7 त्वमसि; K2 त्वामस्य; K6 तु मयि; Da4 lacuna; T त्वमपि (for त्वमभि-). — ^{d}) The portion from किं प्रयो up to पर्युपा (in 4^{d}) is damaged in B6. Dn4 कार्यार्थे (for कस्यार्थे).

4 B6 damaged. — ^{a}) K1 Dn4 T1 अभिमुख्याद्; Da4 आभिमुख्याद्; M7 °मुख्याम् (for °मुख्याद्). K6. 7 V1 Bo. 9 Da4 Dn4 Ds D2. 4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 M7 अतिक्रम्य; Cs (gloss : अलङ्घनीयः) [अ]नतिक्रम्यः (for अभिक्रम्य). — 4^{b} is partly damaged in B6. 4^{cd} is damaged in B7. — ^{c}) K2 गोमतेतीरे; T1 सोमशिखरे (for गोमतीतीरे). — ^{d}) K4. 6 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 7 कं वा त्वं; D5. 7 कस्मात्वं; T1 वायौ वा; T2 किं वासं (for किं वा त्वं). Da4 Dn4 Ds1 D5. 7 T1 पर्युपासते; T2 °पाससि (for °पाससे).

5 ^{a}) K7 D4. 9 धर्मारण्ये ह; T1 G3. 6 °रण्याद्धि (for °रण्यं हि). Dn4 D4 मा (for मां). — ^{b}) T1 G3. 6 नागेंद्रं द्रष्टुमागतं. — M1. 7 om. (hapl.) 5^{c}-6^{b}. — ^{c}) K6 पद्मनागं (for °नाभं). K1. 2. 4 Dn1 D4. 8 T M5 द्विजश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठं). ❀ Ca : द्विजश्रेष्ठं, नागमेवात्र । ❀ — ^{d}) Dn4 ईहितं (for आ°).

6 K1. 2. 4 M1. 7 om. 6^{ab} (for M1. 7, cf. v. l. 5). D2 om. (hapl.) 6^{c}-7^{b}. — ^{a}) T1 तं स्म (for तस्य). K7 V1 B6 (marg.) D4. 9 T G2. 3. 6 चेह (for चाहम्). K7 V1 B6 (marg.) D4. 9 T1 G2 न सांनिध्यं; T2 M5 च सां°; G3. 6 [अ]प्यसां°; Bom. ed. असांनिध्ये (for °निध्यं). — ^{b}) K7 B7 D4. 9 M5 संगतः (B7 M5 °तं) (for तं गतम्). — ^{c}) K2. 4 Da3. a4 D8 स्वजनात्तं; K6. 7 D4. 9 स्वयं नागं; D5. 7 स्वयं वासं; T1 स्वजनांतं; G2 M1. 7 आयांतं च; M5 स्वजनादहं (hypermetric) (for °जनं तं). K1. 2. 7 Bo. 8. 9 Da4 D4 प्रतीक्ष्यामि; B6 प्रतिक्षामि; T2 प्रतीच्छामि (for °क्षामि). — ^{d}) K1. 4 कार्षितः (K4 °कः); K2 कर्षिकः; K7 D4. 9 वर्षुकः; Da3. a4 कर्षकाः.

7 D2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). B6 partly damaged. — ^{a}) G3 तस्या (for तस्य). K1. 2. 4 मा क्लेश-; D4 T2 वा क्लेश-; D9 च क्लिश्य (for चाक्लेश-). T2 -करणे (for -करणं). ❀ Cn : अक्लेशकरणम्, क्लेशनिवारकम् । ❀ — ^{b}) K6 B7. 9 Da3. a4 Cp शांतिकार-; B8 शांतिकारं; D5. 7 शांतिकारः; T1 स्वस्तिजार-; T2 G3. 6 °कार्य (T2 °र्यं-) (for °कार-). K1. 2. 4 T2 -समन्वितं; B8. 9 Da3. a4 D5. 7 G2 -समाहितः (for °हितम्). — ^{c}) K2. 4 [अ]कृतं; K6 B8 D5 यतो; K7 D4. 9 [अ]मृतं; B9 Da3. a4 ततो; T1 युगं (for [अ]युतं). K1. 2. 4 M5 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आवर्तयामि तद्ब्रह्म (B7 ततो ब्रह्म). ❀ Cp. s : ब्रह्म, वेदम् । ❀ — ^{d}) D4 याग- (for योग-). K2 -प्रोक्तो; Dn4 lacuna; D4 -युक्ता (for -युक्तो). D5 निरामय; T1 G3. 6 निराश्रयः (for °मयः).

8 K6 नारद; B5 damaged; T1 G3. 6 नागेंद्र; G2 नागौ (for नाग). — ^{a}) G2 अहं (for अहो). K1. 2 -वृत्तस्; D5. 7 -वृत्तिस्; M1. 7 -ह्रुत्तस् (for -वृत्तस्). — ^{b}) K1. 2. 4. 7 D2. 4. 8. 9 साधुः (for साधु). Bo. 6. 7. 9 D5. 7 T2 G3. 6 M5. 7 -वत्सल (M7 °लं) (for -वत्सलः). K6 प्राप्तस्वजनवत्सल. — ^{c}) K2 एवं यस्; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अवाप्यस्; K6 D9 M1. 5. 7 अवायस्; K7 अमायस्; V1 Bo. 7. 8 Da3 D4 अवायस; B9 सवायस; Da4 पृथुश्रवास (hypermetric); T2 अद्वा-

श्रवाढ्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ८
अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् ।
आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ॥ ९
भवन्तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानिह ।
अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ १०
संप्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ॥ ११
वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।
कंचिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजंगम ॥ १३
अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽऽत्मनो हितम् ।
वासार्थिनं महाप्राज्ञ बलवन्तमुपासि ह ॥ १४

C. 12. 13617
B. 12. 362[1].14
K. 12. 371. 14

ढ्यस्; G2 तावद्यस् (for श्रवाढ्यस्). Da4 तं (for त्वं). K1 यस्त्वं महाभाग परं; D7 T1 G3.6 श्रवणाद्यस्तदा नागं. —d) M5 ज्ञानेन (for स्नेहेन). K1 स्नेहेन परिपश्यसि.

9 a) K1.2.4 T2 M5 विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे). —b) K1.2.4 G2 मा (for मां). K1.2.4 वर्तते (for विन्दते). —c) T1 संज्ञापय (for आज्ञा°). M1 तथा (for यथा). T1 स्वं च (for स्वैरं).

10 B6 partly damaged. —a) T1 स्वच्छदान् (sic) (for स्वजनाद्). K1.2.4 तस्मात्; G3.6 अस्मिन् (for अस्मि). T2 भवतः स्वजनो ह्यस्मि. —b) K4.7 T संप्राप्तः (for °प्तं). V1 B0.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.8.3 अहं (for इह). —c) K2 अनु; G2 ततः (for अतस्). K1.2 त्वा; G2 स्वां (for त्वां). —d) K7 D4.9 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). Da3.a4 अद्यागतो (for अभ्या°). B7 D9 T1 द्विजः (for द्विज).

11 a) B6 damaged. K7 D4.9 अत्र (for अद्य). T1 G3.6 प्राप्तश्च भगवानद्य. —b) B6 damaged. K1.2 T2 M5 संप्रयास्यति; K6 परियास्यति; K7 V1 G3.6 प्रतियास्यसि (for °स्यति). —c) K1.2.4 विसृष्टो; K7 V1 B0 Ds1 D4 विश्रब्धो; Da4 विस्तब्धो; D9 विश्र* (for विस्रब्धो). K1.2 G2 मा (for मां). T1 विश्रुत्वेमां. —d) Da4 मोक्तुम् (for यो°).

12 a) K2 D5.7 सर्व- (for सर्वे). —b) K1.2.4 विचेतसः (for विशेषतः). —c) V1 स त्वम्; T1 स्वयम् (for यस्त्वम्). B6 कृत्वा; Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). —d) K7 D4.9 मामिहैव; T1 G3.6 ममेवेह (for मामेवेह). V1 अवरुध्यते; Dn4 अनुरुध्यते; T1 अनिरुध्यते; G2 अनुरंधसे (for °रुध्यसे). G3 मामेव ह्यनुरुध्यते.

13 Da4 om. the ref. —a) K1.2.4.6.7 V1 B6 Da3.a4 D4.5.7.9 महाप्राज्ञ; B7-9 °प्रज्ञ (for °भाग). —b) K1.2.4 T G2.3.6 M1.5 भवद्- (for तव). The portion from सः up to त्मनो (in 14b) is damaged in B6. Dn4 -लालस (for -लालसः). —c) K2.6 V1 B9 T G3.6 M5 किंचिद्; D5.7 किं स्विद्; D9 केचिद् (for कं°). T1 अनर्थज्ञ; T2 अमित्रघ्न; G3.6 हि तत्त्वज्ञ; Cn (gloss: अर्थानभिज्ञः) अनर्थज्ञः (as in text). —d) Ds1 प्राप्तुकामो; D5.7 द्रष्टु° (for प्रष्टु°). V1 B0 Da4 T1 भुजंगमः (T1 °गमं) (for °गम).

14 The portion up to त्मनो is damaged in B6. —a) G2 अयम्; M1.7 एवम् (for अहम्). G2 ह्यात्मानम्; Cn (gloss: ब्रह्म) आ° (as in text). K7 B9 D4.9 G3.6 आत्मस्थं; Cn (gloss: विषयेभ्यो व्यावृत्तः) °स्थो (as in text). —b) K1 मृगमाणो; K2.4 मृग्यमाणो; K7 मार्गमाणा; Dn4 मार्गमाना; G2 मार्गते स्म (for °माणो). K6 Ds D2.3 मुनेर्; B9 पुनर् (for ऽऽत्मनो). K6.7 B0.9 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T1 Cn (gloss: विश्रान्तिस्थानं) गतिं; T2 G3.6 M1.5.7 गतं (for हितम्). D7 मार्गमाणो गुणाहितं; G3 °माणः समागमं; Ca °माणश्चलं मनः. —c) K1.2.4 कामार्थिनां (K4 °नं); Ca (gloss: संसारवासरुचिं) Cn (gloss: गृहासक्तं) वासार्थिनं (as in text). K6 B9 Ds2 D2.3.5.8 Cn (gloss: गृहदोषदर्शिनं) महाप्रज्ञं; K7 D4.9 अनुप्राज्ञं; V1 महाप्राज्ञं; B0 °प्रज्ञं; B7.8 Da3 Ds1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). G2 वासार्थिना कृतात्मानं. —d) V1 B0 Da3 Dn1 Ds1 D2.3 चलचित्तम्; Da4 Ds2 D3.5 T2 G3.6 M1.5.7 चलचित्तम्; D7 बलचित्तम्; T1 चलितचित्तम्; G2 चलाचितम् (for बलवन्तम्). K1.2.4 उपास्मि वै; Da4 D5.7 T2 Ca °साहे; D8 °स्मि ह; T1 G3.6 °सकं; G2 °सते (for °सि ह). K7 D4.9 विद्धि मां संश्रित- (D4 संसित-; D9 संसित-)व्रतं.

15 a) D4 om. from प्रका up to तस्य मे (in 16a). K2 प्रकाशतस्; D5.7 प्रकाशितस्; D9 °शितं (for °शितस्). K1 स्वं सुगुणैर्; K7 B7.9 Dn1 G6 स्वं स्वगु°;

C. 12. 13698
B. 12. 362(1).15
K. 12. 371. 15

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगभंगभस्तिभिः ।
शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति मे भवान् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

३५०

ब्राह्मण उवाच ।
विवस्वतो गच्छति पर्ययेण
वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।
आश्चर्यभूतं यदि तत्र किंचि-
द्दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ १

नाग उवाच ।
यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहंगमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ २

D5.7 तव गु°; D9 ते स्वगु°; T2 स्वस्य गु° (for त्वं स्वगु°). —b) D9 (*sec. m.*) यशोभोग-; T1 G3.6 यथा सूर्यो (for यशोगभं-). — T2 om. 15cd. —c) K2 शशस्वाकर- (for शशाङ्क°). T1 स शंकरकरस्पर्शो; G3.6 स शशांककरैः स्वीयैर्. ❀ Cs: शशाङ्ककरसंस्पर्शैः, शशाङ्ककिरणवत्सुखकरैः । ❀ —d) K6 भूत्यैर्; Dn4 द्रुयैर् (for हृद्यैर्). V1 D8 T1 G2.3.6 M7 -प्रकाशिभिः; D5.7 °शकैः (for °शितैः). D9 (*sec m.*) हृद्यैरात्मप्रभावितैः; M5 Cs (gloss: अतद्रूपप्रकाशिकैः, अनुपमैरित्यर्थः) आत्मन्यात्मप्रकाशिभिः (Cs °कैः).

16 D4 om. up to तस्य मे (cf. v. l. 15). —a) Da1 यस्य (for तस्य). T2 तस्य मेद्य समुत्पन्नं. —b) K1.2.4 नाशयस्व भुजंगम (K4 °मः); K7 D4.9 (*sec. m.*) G2 M1.7 अद्य छिंध्यनिलाशन; Da3.a4 किंचित्त्वमनि°; Dn4 विद्धि त्वम°; T1 अभिद्य निलयाशयः (sic); G3.6 मम भिंध्यनिलाशन. —c) T1 स्वार्थं; G3.6 स्वर्थं (for कार्यं). K1.2.4 V1 B7-9 Da4 करिष्यामि (for वदि°). —d) K7 Dn1 D8 D4.5.7.9 (*sec. m.*) T1 G3.6 अर्हसि (for °ति). K4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 तद्; K7 D4.9 नो (for मे).

Colophon damaged in B6; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6 V1 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-5.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M5 नागब्राह्मणसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 186; B8 288; Dn1 187; Da3 G3 189; D8 181; T1 G6 188; T2 G2 10; M1.7 184; M5 220. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 D8 16.

350

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 B6 is damaged up to पर्यये. —a) K1.2.4 वैवस्वतं (for विवस्वतो). T2 G3.6 M5 गच्छतः (for गच्छति). —b) G2 ओढुं (sic) (for वोढुं). K7 D8 D4.5.7.9 T1 भवांस्त्वं; G3.6 गतस्त्वं (for भवांस्तं). K1.2.4 सदा भवांस्तद्रथमेकचक्रं. —d) Dn4 दृप्तं; M1.7 दिष्टं (for दृष्टं). T1 G3.6 च यत् (for त्वया). B0 Dn4 संशितुम्; D5.7 दर्शितुम्; T1 संशयम् (for शंसितुम्). K7 D4.5.7.9 अर्हसेद्य; G2 M1.5.7 °से त्वं (for °सि त्वम्).

2 K6 नारद (for नाग). After the ref., K4.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G2.3.6 M1.5.7 Cs editions ins.:

914* आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान्रविः ।
यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः ।

[(L. 1) K4.7 D4.9 अनेकेषां; D5.7 मुने तेषां (for अनेकानां). K4 प्रतिज्ञा; G3.6 °ष्ठो (for °ष्ठा). Dn4 हरिः; T1 G3.6 विभुः (for रविः). —(L. 2) D5.7 T1 G3.6 ततो (for यतो). G2 -गताः (for भूताः). D5 प्रवर्तेत; T1 G2.3.6 M1.5.7 प्रजायंते (for प्रवर्तन्ते). D5.7

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् ।
विजृम्भत्यम्बरे विप्र किमाश्चर्यतरं ततः ॥ ३
शुक्रो नामासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४
योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोज्झितं पयः ।
पर्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ५

C. 12. 13907
B. 12. 363;
K. 12. 372.

-संगताः; G2 -धर्मतः (for -संमताः).]

T2 om. 2^{ab}. ^{a}) D5. 7 पश्य (for यस्य). K2 -सहस्रेण (for °सु). — ^{b}) K1. 2 D8 शाखास्विह; D5. 7 शिखास्विव; D9 शाखास्यत; G3. 6 °स्विह (for °स्विव). K1. 2 भुजंगमाः (for विहं°). — ^{d}) T G3. 6 M1. 5. 7 सिद्धा वै (for संसिद्धा). K7 D4 M7 देवतैः; T1 G3 देवताः (for दैवतैः).

3 ^{a}) K1. 2 यातो; B7-9 Da3. a4 D4 ततो (for यतो). K4 विनिस्सृत्य; Dn4 विनिसृज्य; D9 T1 विनिश्रित्य; G3. 6 विनिर्गत्य (for विनिःसृत्य). V1 स हीतो वा विनिःसृत्य. — ^{b}) B8 is damaged from श्म्याश्रितो up to वारि (in 4^{b}). Dn4 G3. 6 सूर्यरश्मिश्रि(G3. 6 °स्थि)तो महान्; D4 सूर्यरश्म्यश्रिता म°; T1 सूतो रश्मिसितो म°. — ^{c}) K1 विसृंभते; K6 विसृंभति; D5. 7 विभजंति; D9 विभजति; M1. 5. 7 विसृजति (for विजृम्भति). Da3. a4 D5. 7 [अं]तरे (for [अ]म्बरे). B7-9 Dn1. n4 D8 D2. 3 8 तत्र; M1. 5. 7 तोयं (for विप्र). — ^{d}) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. 9 T2 किमाश्चर्यमतः परं; D5. 7 °र्यं ततः परं; T1 °र्यचरं ततः. — K7 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 editions ins. after 3: D7 after 5:

915* विभज्यतां तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ।
यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा ।
दीप्तः समीक्षते लोकान्किमाश्चर्यमतः परम् ।

[(L. 1) K7 D5. 7 विभज्यतास्तु; Dn1 Ds1 editions °तं तु; Ds2 °तां नु; D4. 9 °तासु (for °तां तु). — After line 1, D5. 7 ins. 916*. — (L. 2) = 4^{cd}. D4. 9 सर्वासु (for वर्षासु). — (L. 3) D5. 7 यश्च (for यस्य). Dn4 -मध्यंस्थो. Ds1 परमा त्विषा (for परमत्विषा). — (L. 4) D4. 5. 7. 9 दीप: (for दीप्तः). D8 D7 समीक्ष्यते; D4 °क्षीते. Dn4 लोका; D5. 7 लोके.]

— On the other hand, B7-9 Da3. a4 ins. after 3: D5. 7 after line 1 of 915*:

916* शक्रचापाङ्कितघटैः यः स वारिघटोदरैः ।

[B9 च (for स). B7-9 वारिधरोद(B7 °ध)रैः.]

— After 3, D7 reads 5, followed by 915*; while T2 reads 6^{ab}.

4 K1 om. (hapl.) 4. K2. 4 om. (hapl.) 4-5. B7-9 Da3. a4 om. 4^{ab}. — ^{a}) K6 शुक्रो; Ds1 T2 G2 M1. 7 शुक्रो; Ds2 T1 शुक्ले (for शुक्रो). K7 नाम हितः; B0 नामाशितः; D4. 9 नाम शतः; T G3. 6 M1. 5. 7 नाम सितः (for नामासितः). D4 पादौ; G2 पदो (for पादो). D5. 7 शुक्रमासि त(D7 °सीद)पल्वंते. — ^{b}) K6 यथा; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यश्च (for यस्य). K6 वारिचरोदरैः; V1 °धरादरैः; B0. 6 °धरोदरैः; Ds1 °धरेंबरे; D5. 7 °धरोदरे; D9 °धरांबरे; T1 G3. 6 °धरोदये; T2 °दरोदधि (sic); G2 °धरोधरैः; M1. 5. 7 °धरोदधेः (for °धरोऽम्बरे). — ^{c}) K7 D4. 9 आपः; D5. 7 आपः; T1 G3. 6 ततः; G2 पयः (for तोयं). — ^{d}) T2 ततः (for अतः). T1 G3. 6 M1. 5-7 किमाश्चर्यतरं ततः.

5 K2. 4 om. 5 (cf. v. l. 4). D4 transp. 5 and 6. D7 reads 5 after 3. — ^{a}) Da3 om. योऽष्ट. B8 (marg. as in text) सो (for यो). M1. 7 -मासं (for -मासांस्). B7. 9 Da3. a4 D8 च (for तु). Da4 शुचिता (for °ना). K1 योष्टौ मासास्तु शुचिना; K7 D8 योष्टौ (D9 °ष्टो) मासांस्तु कविना; D4 योसौ मासास्तु कविना; D5. 7 सो(D7 ये)ष्टौ मासास्तु शुचिना; T1 सोष्टमासांश्च शु°; T2 M5 अष्टौ मासा(M5 °सां)स्तु शुचिना. — ^{b}) K1 चिरेणैव; K6 D4. 9 च(D4 व)रुणेन; K7 V1 B0. 9 Da3. a4 D7 G2 व(G2 वा)रुणेन; D8 वरुणं न; T1 G3. 6 M5 धारणेन; M1. 7 धारणो (submetric) (for किरणेन). K7 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [उ]क्षितं; Da3 [उ]द्रितं; Da4 [आ]हृतं; D4 [उ]हितं; D5. 7 [ए]धितं; T1 [अ]र्चितं; T2 [उ]च्छ्रितं; G3. 6 [अ]र्जितं (for [उ]ज्झितं). — ^{c}) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रत्यादत्ते; D4 पयं दत्ते (for पर्यादत्ते). K1 पर्यदात्तु ततः काले. — ^{d}) K1 T2 ततः (for अतः). T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 किमाश्चर्यतरं ततः. — After 5, D7 ins. 915*.

6 T2 reads 6^{ab} after 3. D4 transp. 5 and 6. — ^{a}) K7 यश्च (for यस्य). K1. 2. 4 -विद्युत्केतु; T1 -विद्युध्येषु; T2 G2 M1. 5. 7 -विद्युत्केतु (for -विद्योतेषु). — ^{b}) K4 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn editions सत्यमात्मा; Cp नित्य° (as in text). Da3. a4 D5. 7 M5 नित्यमात्मप्रतिष्ठितं. — ^{c}) K2 तयोर्; K7 वातो; V1 D4. 9 ततो; T1 यथा; G3. 6 येन (for यतो). B8 is

C. 12. 13908
B. 12. 353 (2). 9
K. 12. 372. 9

यस्य तेजोविशेषेषु नित्यमात्मा प्रतिष्ठितः ।
यतो बीजं मही चेयं धार्यते सचराचरम् ॥ ६
यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः परमोऽक्षरः ।
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ७
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।
विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ८
पुरा मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे ।
प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ९
स लोकांस्तेजसा सर्वान्स्वभासा निर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १०
हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः ।
अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ११
तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तो दत्तो विवस्वता ।
तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ १२

---

damaged from बीजं up to विप्र (in 7ᶜ). K2 महमेवं; D4 महस्वेदं; D5.7 सह स्वेदं; D9 महत्तेजं; T2 महाज्ञेयं; M1.7 मही तेयं (sic) (for मही चेयं). — ᵈ) K6 V1 B0.7–9 D2.3.8 T1 G6 M1.7 सचराचरा; D9 °चरे; G8 °चर (for °चरम्).

7 ᵃ) B6 partly damaged. K1.2.4 तत्र; M5 यत्तद् (for यत्र). D9 देवा (for देवो). — ᵇ) K6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 पुरुषोत्तमः (D4 °माः; D9 °मे); K7 परमेश्वरः; M7 परमोत्तरः (for परमोऽक्षरः). — ᶜ) K1.7 T2 विप्रः. — ᵈ) T2 ततः (for अतः). T1 किमाश्चर्यंचरं ततः; G2.6 M1.5.7 °तरं ततः; G8 °तमं ततः. — After 7, M7 ins.:

917* देवो मन्त्रमयोऽनादिः कालात्मा तेजसां निधिः ।
जगन्मयस्य क्षेत्रज्ञः किमाश्चर्यतरं ततः ।

8 ᵃ) K1.2.4 महा-; K6 B9 Da3 G2 M1.7 इह (for इव). T1 G8 आश्चर्यमि(G2 °र्यादि)दमाश्चर्यम्; G6 °र्यादपि चाश्चर्यम्. — ᵇ) K7 पुनर् (for इदम्). M1.7 के (for मे). K1.2.4 इदं मे कौतुकं शृणु. — ᶜ) K6 विनये; T2 विमलो (for विमले). K1 Da3 T G2 [ऽ]यं (for यन्). T1 महादृष्टम्; T2 महाष्टिर् (sic) (for मया दृष्टम्). — ᵈ) V1 असूर्ये (for अम्बरे).

9 ᵇ) K1.2.4 Da3.a4 D4.9 T1 G2 लोकं; D5.7 तोकं; T2 M1.5.7 मध्यं (for लोकांस्). D5.7 पतति (for तपति). — ᶜ) D5.7 आदित्यस्य (for प्रत्यादित्य-). K1.2.6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Dn1 D8 Cp -प्रतीका(D8 °कां)शं. B6 damaged from काशः up to हुता in (11ᵃ). ❀ Ca: प्रत्यादित्यप्रतीकाशः, आदित्यान्तरतुल्यतेजस्कः ॥ Cp: प्रत्यादित्यप्रतिकाशं, प्रत्यङ्मुखाः, आदित्याभिमुखाः ॥ Cs: द्वितीयभास्कर इव प्रकाशमानः । ❀ — ᵈ) K1.2.4 समदृश्यते; K6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 समदृश्यत; D5.7 प्रतिदृश्यते (for प्रत्यदृश्यत).

10 B6 damaged. — ᵃ) K7 D4.9 लोकान्स (D9 °न्स्व-) (by transp.); Dn4 स लोकास. D5.7 तेन सा (for तेजसा). — ᵇ) K1.2.4 सुभासा; V1 प्रभया; Dn4 M5 सभासा; D5.7 स्वभासौ (for स्वभासा). K1.2.4 V1 T G3.6 [अ]तिविभासयन्; K7 [अ]तीव भा°; D4 स्वविभासयन्; D5 इति भासयत्; D7 अतिभासयत्; D9 त्विति भासयन्; G2 M5 भासयन्निव; M1 भुवि भासयन्; M7 [अ]भिविभा° (for निर्वि°). K6 B0.7–9 Da3.a4 Ds1 स्वभासाभिर्विभास(B8 Ds1 °व)यन्. — G2 om. (hapl.) 10ᶜᵈ. — ᶜ) D4 आदित्यादि- (for °भि-). D5.7 [ऽ]पेत्य; T1 [ऽ]ध्येति (for ऽभ्येति). — ᵈ) K2.4 पर्यटन्; K7 D9 पारयन्; Dn4 पाद°; G8 पट° (for पाट°). T1 गमनं पशुरुशन्निव (sic).

11 ᵃ) K1.2 हुताहुतम् (for °तिर्). D9 द्योतिर् (for ज्यो°). — ᶜ) K1.2.7 Da4 D5.7.9 T1 अनिर्दिश्येन (K2 °ण). — ᵈ) K2 इति (for इव). D7 भास्करं.

12 K2 reads 12ᵃ–13ᶜ twice. — ᵃ) K2 (second time) क्षणे (for तस्य). B0 T G6 M5 [अ]भिगमनं; D9 °गमनः (for °गमन-). K6 D4.9 T G2 -प्राप्तो; G3.6 -प्राप्य (for -प्राप्तौ). — ᵇ) K1.2 (both times).4 हस्ते (K4 °स्त-) दत्ते; K6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 हस्तौ दत्तौ; B6 lacuna (for हस्तो दत्तो). D7 विवस्वतः; T1 °ते. — ᶜ) K2 (first time).4 केन (for तेन). T1 अभि- (for अपि). K2 (first time) दक्षिणौ; D9 °णे. K2 (first time) हस्तौ; D7 T2 हस्ते (for हस्तो). K2 (second time) केनापि दक्षिणैर्हस्तैर्. — ᵈ) D7 दक्षः; G2 दत्तं (for दत्तः). K1 प्रत्यर्चिनार्थिना; V1 B6 प्रत्यर्थ°; Dn1 प्रत्यर्चतार्थिना; Dn4 प्रत्यर्थप्रा°; D4 प्रत्यार्थि°; D7 प्रत्ययना°; T1 G3.6 प्रत्यर्थितो°; T2 °र्थिनार्चना (for °र्चनार्थिना).

13 For repetition in K2, cf. v. l. 12. 13 is partly damaged in B6. — ᵃ) V1 B6 T1 G3.6 हिरवै-

ततो भित्त्वैव गगनं प्रविष्टो रविमण्डलम् ।
एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् ॥ १३
तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजःसमागमे ।
अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्थो योऽयमागतः ॥ १४
ते वयं जातसंदेहाः पर्यपृच्छामहे रविम् ।
क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१

सूर्य उवाच ।
नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १
एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा ।
अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः ॥ २
ऋचश्चानेन विप्रेण संहितान्तरमिष्टुताः ।

C. 12. 13920
B. 12. 364[5]. 3
K. 12. 373. 3

च; Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 7 भित्त्वेव (for भित्त्वैव). K2 (both times) D4. 7. 9 T1 गमनं (for गगनं). — b) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 रश्मि- (for रवि-). K7 -मंडले (for -मण्डलम्). — c) T1 एक-भूतं. K1. 2 (both times). 4 D9 तु (for च). — d) K2 B7 गतिं; D5. 7 M1. 5 गतः (for गतम्). D4 क्षणादादित्यतां गतं. ❀ Cp: क्षणेनादित्यतां गतम्, क्रम-मुक्तिं यातमित्यर्थः ॥ ❀

14 V1 reads 14—12. 351. 5 on marg. 14ab is partly damaged in B6. — a) K1. 6 अत्र; D8 ततो (for तत्र). V1 D5. 7 मे (for नः). — b) K2 तेज- (for तेजः-). K7 D4. 5. 7. 9 तेजसा संगमे तयोः. — c) T2 आलये (for अनयोः). D4. 9 का (for को). — d) K7 सरथस्थौ समागतौ; D4. 5. 7. 9 रथस्थौ यौ (D4 °स्थौ यो; D9 °स्थो यो) समास्थि(D5. 7 °हि)तौ; T1 रवि-स्थो यः समागतः; T2 G3. 6 रथस्थो यः समागतः.

15 V1 reads 15 on marg. — a) Dn4 तं वयं; Da1 ते च यं; T1 ते च ये (for ते वयं). — b) G2 वयं (for रविम्). K1. 2 Dn4 T2 M1. 7 परिपृ(Dn4 यं यं पृ)च्छामहे रविं; K7 D4. 5. 7. 9 पर्य(D5 सर्वं; D7 सम)पृच्छाम भास्करं; V1 परिपृच्छामस्ततो रविं. — c) B7 damaged. K2 Da4 Dn4 क एष दिवसाक्रम्य. — d) V1 -प्रभावकः (for इवापरः).

Colophon om. in T1 G3. 6; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 T2 G2 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 M1. 5 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 89; B7 Dn4 187; B8 286; Dn1 188; Da3 190; D8 182; T2 G2 11; M1. 7 185; M5 221. — *Śloka no.:* Da4 16; Dn1. n4 D8 18.

351

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 Damaged in B6 with ref. V1 reads 1ab on marg. K7 Dn4 सूत (for सूर्य). — a) M1. 7 नैव (for नैष). T1 G2. 3. 6 M1. 7 न गंधर्वो; Cn. 8 (gloss: वह्निः) ऽनिलसखो (as in text). — b) K6 न सुरो (for नासुरो). — V1 om. 1cd. — c) K2. 7 Da3. a4 उंछवृत्तिर् (for °वृत्ति-). K1. 2 व्रतैः; K7 व्रती; Da4 D4. 9 -वृते (for -व्रते). — d) K6 B6 D6 एव (for एष).

2 V1 reads 2ab on marg. — a) K1 मूलो (for मूल-). G2 lacuna for फल. — b) K6 शीर्णपर्णाशि-नस्; K7 °पत्राशनस् (for शीर्णपर्णा°). V1 आह्वाणो नियतव्रतः. — V1 om. 2c–3d. — c) K1. 2. 4 D5. 7 G2 M7 अभक्षो; Dn4 अप्रभक्षो (hypermetric) (for अब्भक्षो). D4 -भक्षोय (for -भक्षश्च). — d) D4 द्विजः (for विप्रः). K1. 2. 4 सनातनः (for समाहितः).

3 V1 om. 3 (cf. v. l. 2). K6 Bo Da3 reads 3ab twice. — a) K6 Bo (both first time) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 मयद्रु; K7 D4. 5. 7. 9 कृतं; Bo (second

C. 12. 13920
B. 12. 354. 3
K. 12. 373. 3

स्वर्गद्वारकृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ३
असन्नधीरनाकाङ्क्षी नित्यमुञ्छशिलाशनः ।
सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजंगम ॥ ४
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः ।
प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानां परमां गतिम् ॥ ५

नाग उवाच ।
एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्यं तत्र मे द्विज ।
संसिद्धो मानुषः कायो योऽसौ सिद्धगतिं गतः ।
सूर्येण सहितो ब्रह्मन्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

---

time) देवाश्; B6-9 Da3 (first time). a4 जितश्; G3. 6 ध्रुवश्; M1. 7 ऋतश् (for ऋचश्). D9 च तेन; T2 चान्येन (for चानेन). K6 (both times) T2 विप्रेन्द्र (for विप्रेण). —3bc is partly damaged in B7. —b) K6 (first time) Bo (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3. 6 Cs (gloss : वैदिकमन्त्रैः । सम्यक् हितं देवसाक्षात्कारात्मकं प्रतिपादयतीति) संहिताभिर् (for संहितान्तर्). K4. 6 Bo (last two first time) Da3 (second time) Dn1 Ds D2. 3 T1 G3. 6 अभि(T1 °भी)ष्टुतः; Bo (second time) अभिष्टुताः; Dn4 अभिष्टुता; Ds °वृतः; G2 °ष्टुता (for °ष्टुताः). K6 (second time) स्तंघातांतरबिस्तुना (sic); K7 D5. 7. 9 तपःसंप्राप्तभक्षिणा (D7 °दक्षिणा; D9 °भिक्षुणा); B6. 8. 9 Da3 (first time). a4 संघातांतरजिष्णुना; D4 संप्रातं भिक्षुणा तपः. ❀ Cs: अन्तरभिष्टुताः, मनसा जप्ताः । ❀ —c) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वर्गद्वारे; B6. 8. 9 °द्वारः (for °द्वार-). K1. 6 Dn4 -कृतो योगे (K6 Dn4 °गो); K7 -कृतोद्योगैर्; D5. 7 -गतोद्योगा (D7 °गी); M1. 7 -कृतोद्योगा (for °द्योगो). —d) D5. 7 तेन (for येन). M5 [आ]सीत् (for [अ]सौ). T1 येनास च दिवं गतः; G3. 6 येन चार्चिर्दिवं गतः.

4 4abc is partly damaged in B6. V1 reads 4ab on marg. —a) K6 Bo Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 असंगतिर्; K7 व्युत्पन्नधीर्; V1 M5 आसन्नधीर्; Ds T1 G2. 3. 6 M1. 7 असन्निधिर्; D5. 7 आश्रितश्च; T2 असन्नधिर् (for असन्नधीर्). K1 अनाकांक्षो; K2. 4 निराकांक्षो; K7 इवाकांक्षी; D5. 7 फलाकांक्षी (for अनाकाङ्क्षी). B7. 8 आसन्नधीरताकांक्षी; D4. 9 आसीदफलताकांक्षी. —b) K6 नित्य- (for नित्यम्). K6 -मुंजं; Dn4 उंछ्य-; D9 उञ्छ-; M1 उंज- (for उञ्छ-). K2 -शलाशनः; D3 T2 -फलाशिनः; D9 G2. 3. 6 M1. 5. 7 -सिलाशनः; T1 -सिलाशिनः (for -शिलाशनः). ❀ Cs: उञ्छशिलाशनः, क्षेत्राद्रीह्यादिषु स्वामिभिरपकृतेषु लूनेषु सत्सु, दैवात्पतितां मञ्जरीमादाय उत्पतन्ति पक्षिणः । तं यत्र वृक्षादौ मञ्जरीं निक्षिप्य स्थापयित्वा तद्गतान्कणान्भक्षयन्ति तत्र पतितधान्येन यात्रामात्रशीलः स उञ्छशिलाशनः । ❀ —V1 om. 4cd. —c) Ds1 सर्वं (for सर्व-). D5. 7 -भूता(D7 °त)हितैर् (for -भूतहिते). —d) Dn4 एव; G2 ह्येष (for एष). Dn4 विप्रा (for विप्रो). K6 B7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 भुजंगमाः; Bo °गमान्; T1 M1 °गमः (for °गम). — After 4, G2 M1. 5. 7 ins.:

918* एष स्वेन प्रभावेन संप्राप्तो निर्मलां गतिम् ।
सुकृतेनास्य यत्नेन स्पृहयन्ते भवद्विधाः ।

[(L. 1) M1. 5. 7 विमलां (for निर्मलां).]

5 5abc is partly damaged in B7. V1 reads 5 on marg. —a) T G3. 6 M5 न च (for न हि). —b) Da4 Ds1 नासुरान्; D5 न सुरा (for नासुरा). —c) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6 प्रभवंति हि (D4 om. हि) (for °वन्तीह). K1. 2. 4. 6 B8 बुद्धानां (for भूतानां). —d) K1. 2. 4 प्राप्तवान्; K6 प्राप्ता तं (for प्राप्तानां). D9 om. from. परमां up to संशयः (in 12. 352. 9b). T1 om. from परमां up to द्विज (in 6b). K1 परमा; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उत्तमां (for परमां). Da4 गतिः (for गतिम्). V1 प्राप्तं मोक्षं प्रसादतः.

6 D9 om. 6; T1 om. 6ab (for both, cf. v. l. 5). MSS. om. the ref. —a) Da4 Dn4 D4 एतदेव (for एतदेवं-). K7 एवं विधि- (for एवंविधं). —b) G3 ननु; G6 न तु (for तत्र). D4. 5. 7 आश्चर्यं द्विजसत्तम (D4 °मः). —c) K6 संसिद्ध- (for °द्धो). K4 कार्यो; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कामं; V1 काले; B7 damaged; D5. 7 कार्यं; T G3. 6 M5 कश्चिद्; G2 कांतो; M1 काम्यो; M7 काम्ये (for कायो). —d) B7 partly damaged. T2 संसिद्धगतिसंगतः. —f) Dn4 पृथिव्यां (for °वीं). K1 अन्ववर्तत; K2. 4. 6 V1 B6-9 Da3. a4 अनुवर्तत (Da3. a4 °तां); D5. 7 परिवर्तिता (for परिवर्तते).

३५२

ब्राह्मण उवाच ।
आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोऽस्मि भुजंगम ।
अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानं चास्मि दर्शितः ॥ १
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम ।
स्मरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥ २
नाग उवाच ।
अनुक्त्वा मद्गतं कार्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान् ।
उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ३
उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ ।
मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि ब्राह्मण ॥ ४
न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह ।
गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५
त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः ।
लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ६ C. 12. 13930 B. 12. 365[4]. 6 K. 12. 374. 6

Colophon om. in V1 B7–9 Da3. a4 D9; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo Dn1 Ds D2–5. 7. 8 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 7 उंछवृत्तिप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 90; Dn1 T1 G6 189; Dn4 188; Ds2 191; D8 183; T2 G2 12; G3 190; M1. 7 186; M5 222. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 7.

352

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 D9 om. up to संशयः (in 9b) (cf. v. l. 12. 351. 5). T1 om. the ref. 1 is partly damaged in B6. T1 om. 1bcd. — b) K7 D4. 5. 7 सं· (for सु·). K1 Bo [ऽ]सि (for ऽस्मि). — c) K7 अन्वर्थपतितैर्वाक्यैः; D4. 5. 7 अन्यार्थोपगतैर्वाक्यैः; M5 अन्यर्थोपहितैर्वाक्यैः. — d) K7 D5. 7 चापि; D4 वापि (for चास्मि).

2 D9 om. 2 (cf. v. l. 1). K1 om. (hapl.) 2–3. — a) M1 अस्ति (for स्वस्ति). D5 च (for ते). — b) G3. 6 साध्ये (for साधो). T1 साधु पन्नगसत्तम. — c) K2 T1 भवतः; D4 °तां (for °ता). — d) K6 V1 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 ·नियोजने (for °नैः). K7 संप्रेषे समयोजने; D4. 5. 7 संक्षेपेण प्रयोजनं (D4 °ने).

3 K1 D9 om. 3 (cf. v. l. 2, 1). T1 om. the ref. K6 नारद (for नाग). — a) K2. 4 मत्कृतं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ह्यद्गतं (for म°). — b) G2 इदानीं (for क्वे°). K6 [ऽ]भवत्; Da3 [ऽ]भवन्; Da4 भवेत् (for भवान्). — 3cd is damaged in B6. — c) T2 तव (for द्विज). V1 Bo तत्कार्यं (for य°). K7 D4. 5. 7 उच्यतां द्विजशार्दूल. — d) K2 यदर्थमिह चागतः.

4 D9 om. 4 (cf. v. l. 1). B6 is partly damaged. — a) K1. 2. 4 भक्तानुक्ते; K7 उक्तामुक्ते; V1 Bo तसितु ते; D7 T1 G3. 6 ततस्तु ते; T2 उक्तेनुक्ते; M1. 7 उक्त्वा रक्ते (for उक्तानुक्ते). — b) T1 मामनंत्य; T2 मा मंत्रेण; G2 स मामंत्र्य (for मामामन्त्र्य). — c) K1 प्रत्यभिनुज्ञातस; T1 प्रत्यह्यनुज्ञातस् (for प्रत्यभ्य°). D5 मयागप्रत्यनुज्ञातस् (sic). — d) V1 Da4 T यास्यति (for °सि). V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सुव्रत (for ब्राह्मण). K1. 2. 4 ततो ब्राह्मण यास्यसि.

5 K6 D9 om. 5 (for D9, cf. v. l. 1). — ab) D4 मे (for मां). Da3. a4 D5. 7 transp. दृष्ट्वा and त्यक्त्वा. K1. 2. 4 V1 प्रणयवादिनं; Da4 D5. 7 °यवानसि; T2 °वामिह (for °वानिह). — T2 om. 5c–7b. — d) T1 G3. 6 ह्यसि (for यथा). D5. 7 तरुमूलफलो यथा.

6 D9 T2 om. 6 (cf. v. l. 1, 5). — a) T1 विभु· (for द्विज·). ※ Cn : त्वयि चाहं, भक्तिमानिति शेषः। ※ — c) K7 लोका ये (for लोकोऽयं). D5. 7 सर्वतः (for भवतः). T1 सर्वं (for सर्वः). — d) B6 damaged. T1 कं रिवतं (sic) (for का चिन्ता). K1. 2. 4 तेन ते (for तेऽनघ).

C. 12. 13831
B. 12. 365(4). 7
K. 12. 374. 7

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ विज्ञातार्थ भुजंगम ।
नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथातथम् ॥ ७
य एवाहं स एव त्वमेवमेतद्भुजंगम ।
अहं भवांश्च भूतानि सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥ ८
आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसंचये ।
सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थदर्शनम् ॥ ९
एष मे निश्चयः साधो कृतः कारणवत्तरः ।
आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजंगम ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

---

7 D9 om. 7; T2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 1, 5). 7^{ab} is damaged in B6. — a) K1 G2 एतं; V1 एव (for एतन्). B7–9 Da3 महाप्रज्ञ. — b) K1.2 T1 G2.3.6 M1.5.7 विज्ञानार्थं; K4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. विदितात्मन्; K7 D4 विज्ञातार्थं (D4 °र्थें); V1 Bo.8 (marg.) D5.7 जिज्ञासार्थं (for विज्ञातार्थ). D6 भुजंगमं. — c) K1.2 नातिक्रांता(K2 °त)स्; T2 °रिक्तः (for °रिक्तास्). T2 स्वया (for त्वया). Bo नातिविद्या त्वया देवाः; T1 नातिरिक्ततो देवाः (sic). — d) K1.2.4 सर्वथैवं; T2 सर्वदेव; G2 सर्वथेह; M1.5.7 सर्वे चैव (for सर्वथैव). K7 D4 कथंचन; D3.5 यथायथं (for °तथम्).

8 D9 om. 8 (cf. v. l. 1). Before 8, T2 ins. ब्राह्मणः. — a) Dn1 Ds2 D2–4.8 M5 Kumbh. ed. स (for य). K6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. एव त्वं; Bo एवायं; D5.7 एषोहं (for एवाहं). D7 एष (for एव). K6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. [अ]हं (for त्वम्). T1 य एवासं स एव त्वम्; G2 एष चाहं स एव त्वम्. — b) T G3.6 एव (for एतद्). K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Cn Kumbh. ed. यो(K6 अ)हं स तु (V1 त्वं) भवानपि (B6 °निति); M5 एवं सति भवानपि. ❀ Cn: तुशब्दोऽवधारणे । एतेन भेदाभेदपक्षो निरस्तः । ❀ — c) T1 भुजाश्च (for भवांश्च). K7 G2 भूताश्च; Bo D4 भूतांश्च (for भूतानि). — d) B6–9 Da3.a4 Dn1 D3.8 Kumbh. ed. यत्र गताः; Dn4 यत्र मताः; D8 यत्रागताः; D4 सत्त्वगताः; T2 ते सर्वगाः (for सर्वत्रगाः). K6 सर्वे यत्र सदा गताः; T1 G3.6 सर्वे सर्वत्र शाश्वताः.

9 D9 om. up to संशयः (cf. v. l. 1). — a) D4 आसीच्च; D5.7 आसां न (for आसीत्तु). K4.6.7 V1 Bo.7.9 D5.7 T2 G2.3.6 Kumbh. ed. Cnp भोगिपते; Cn (gloss: भोगः अहिकुलम्) भोग° (as in text). T1 आसीत्तवेजोभिपते (sic). — b) T1 संशये (for °यः). K1.2.4 Bo.6.7.9 -संक्षये; V1 -संक्षरे; D5.7 -संभवे (for -संचये). — c) M5 उंछव्रते. T1 बाध्ये (for साधो). — d) B6 damaged. K7 तरिष्यामि; D4 T1 वरिष्यामि (for चरिष्यामि). K6 अद्य; B7.9 अनु-; Dn1 D4 अथ (for अर्थ-). K4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. -साधनं; K7 D4.5.7.9 -साधकः; T2 -दर्शकः; G3.6 -दर्शितं (for -दर्शनम्). G2 चरिष्ये धर्मदर्शिभिः.

10 B6 damaged. — a) K6 V1 एव; D5.7 एवं (for एष). T1 निश्चये. K1 साधुः; K2 साधु; T1 G3.6 साध्ये (for साधो). — b) K2 कृत- (for कृतः). K4 D4.5.7.9 यथा कालो नि(K4 °लोति-; D4 °लानु-; D9 °लोनु)वर्तते; K6 B7.9 कृतं कारणवत्तरं; V1 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. कृतं (Bo °तः) कारणमुत्तमं; G2 कृतः कारणवत्ततः. — K4 om. 10^{cd}. — d) K7 कृतार्था; D4.9 ह्यर्थो. T1 स्म (for ऽस्मि).

Colophon om. in K4; Ś1 D6 G1 M6 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.6.7 B6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.5.7–9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2–5.7–9 M1.5.7 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 91; B7 188; B8 260; Dn1 T1 G6 190; Dn4 189; Ds2 192; D8 184; T2 G2 13; G3 191; M1.7 187; M5 223. — *Śloka no.:* Dn1.n4 D8 10.

३५३

भीष्म उवाच ।
स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ।
दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १
स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवोपतस्थिवान् ।
तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ २
भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३
नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने ।
कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४
देवराजेन च पुरा कथैषा कथिता शुभा ।
समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप ॥ ५
यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥ ६
पृच्छमानाय तत्त्वेन मया तुभ्यं विशां पते ।
कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ७
तदेष परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत । C. 12. 13942 B. 12. 366[5]. 8 K. 12. 375. 8

353

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G3, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K4 om. 1ab with ref. — a) G2 M1, 5, 7 समामंत्र्य (for स चा°). K1, 2 [उ]रगपतिं; K7 D4, 5, 7 नरश्रेष्ठ (D5, 7 °ष्ठो); D9 नृपश्रेष्ठ (for [उ]रगश्रेष्ठं). T1 शिवमंत्रोरगाश्रेष्ठं. — c) D9 दीक्ष्याकांक्षि (sic). T2 तथा; G2 M1, 5, 7 ततो (for तदा). — d) K4 चवनं. T1 च्यवनं गर्भसंश्रितं; G2 M1, 7 भार्गवं (G2 °व-) च्यवनं श्रितः.

2 The portion from 2 up to end of this adhy. is lost in B6 on missing fol. — a) K4 हत- (for कृत-). D4, 9 -सत्कारा (D9 °रो); T1 -सस्मारो; T2 -संकाशो (for -संस्कारो). — b) Dn1, n4 D2 [अ]भि-; Ds1 [अ]ध-; Bom. Kumbh. ed. [अ]धि- (for [उ]प-). T2 -जग्मिवान् (for -तस्थिवान्). — c) K4 तदेव; B0 G3 तत्रैव; D4 तवैव; D9 तदैव; T1 तस्यैव; M1, 7 अत्रैव (for तथैव). B8 Da4 ह्येष; T1 एतो; T2 एषां (for एतां). K6 तत्रैव च कथा ह्येषा; Da3 तथैव च कृता ह्येषा. — d) B0 G3 तथा (for तदा).

3 B6 missing (cf. v. l. 2). B7 damaged. — a) Ds1 भार्गवेन. T1 [अ]भि (for [अ]पि). — K1, 2, 4 om. (hapl.) 3b–4a. — b) K6 कनकस्य (for जन°). — Ds2 reads 3c–4b on marg. — c) B0 तथैव; Dn4 D5 तथैषा; T2 तेनैव (for कथैषा). K6 Da3, a4 कथितैषा कथा पुण्या. — d) D7 महामुने (for °त्मने).

4 B6 missing (cf. v. l. 2). B7 damaged. K1, 2, 4 om. 4a (cf. v. l. 3). Ds2 reads 4ab on marg. — a) Da3 नारदो म (for °देन). — b) K7 D4, 5, 7, 9 देवेशस्य (for °न्द्रस्य). — c) V1 T1 कथितं (for °ता). K7 D5, 9 भारत-; G3 M1, 7 वदतां (for भरत-). — d) Dn4 दृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा.

5 B6 missing (cf. v. l. 2). — a) K7 पुनः (for पुरा). — b) K6 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D2, 3, 8 Kumbh. ed. transp. कथा and कथिता. K6, 7 D4, 5, 7, 9 पुरा; T2 विभो; G3 पुनः (for शुभा). — D4 om. 5c–6c. — c) K1, 2, 4 प्रसिद्धेभ्यो (for प्रशस्तेभ्यो). — d) K6, 7 B7–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. विप्रेभ्यो; D5 lacuna; T2 मनुभ्यो (for वसुभ्यो).

6 B6 missing (cf. v. l. 2). D4 om. 6abc (cf. v. l. 5). — b) T1 G3, 6 तु (for सु-). K2 सुधारुणं. — 6cd is damaged in B7. — d) T G3, 6 कथैषा (for कथेयं). D5, 7 कथितेयं कथा मम.

7 B6 missing (cf. v. l. 2). — a) Da3 om. पृच्छ. K1 पृच्छमाणाय तत्तेन; G3, 6 °मानस्य तत्त्वेन. — T1 om. 7b. — b) D5, 7 तुल्यं (for तुभ्यं). K1, 2, 4 मया ते शुभदोत्तमा; K6 मया वैषोत्तमानघ; V1 B7–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. मया चैषो(V1 B7, 8 Da3, a4 °षो)त्तमा तव; T2 G3, 6 M5 मयाप्यद्य तवानघ; M1, 7 मयाप्यद्य शुभा तव. — d) Ds1 D9 M1 धर्मा (for धर्म्या). Da4 D4 वरः.

8 B6 missing (cf. v. l. 2). — a) K1 यदेष; K2 तदेषा; K6 T2 Kumbh. ed. तदेव; Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 यदयं; T1 G3, 6 स एष (for तदेष). B0 वै परो; G3 परमे (for परमो). — b) T1 G3, 6 यस्माद; M1, 6, 7 यन्मा (for यन्मां). K7 M5 (*sup. lin.* as in

C. 12. 13842
B. 12. 366(?). 8
K. 12. 373. 8

*असन्नधीरनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥ ८
स च किल कृतनिश्चयो द्विजाग्र्यो
भुजगपतिप्रतिदेशितार्थकृत्यः ।
यमनियमसमाहितो वनान्तं
परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ समाप्तं मोक्षधर्मपर्व ॥

॥ समाप्तं शान्तिपर्व ॥

---

text) पांडव ; D9 lacuna (for भारत). — c) K1 आसीद्वीर्येनहंकारी ; K2 4 आसीद्वीर्यो ह्यनाकांक्षी ; K6. 7 D4. 9 प्रसन्न(D9 om. प्रसन्न)धीरनाकांक्षी ; V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. आसीद्धीरो ह्यनाकांक्षी ; T1 G2. 3. 6 M1. 7 असंनिधिरनाकांक्षी ; T2 आसन्नधीरनाकांक्षी ; M5 असन्नधीरं नाकांक्षी. — d) Da3. a4 यथार्थ- (for धर्मार्थ-). K4 Dn4 G2. 3. 6 M1. 5. 7 -करणो ; K7 D4. 9 -कुशलो ; T2 -करणं (for °णे). K4 मम ; V1 D4. 9 नृपः.

9 B6 missing (cf. v. l. 2). — a) K1. 2. 4 T1 G3. 6 द्विजोऽभूद् ; K6 V1 B0 G2 M1. 7 द्विजातिर् ; B7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 M5 Kumbh. ed. द्विजो (for द्विजाग्र्यो). — b) K6 V1 B0. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -प्रतिदेशितात्मकृत्यः ; K7 -प्रतिदिशितार्थ° ; D5. 7 T G3. 6 M5 -प्रतिदर्शितार्थकृत्यः (D5 °तप्रकृत्यः ; T2 °तार्थकृत्यं) (for -प्रतिदेशितार्थकृत्यः). — 9cd is damaged in B7. — c) B0 D7 T1 G3. 6 शम- (for -यम-). K1 वनांते ; B0 वनांतरं ; T2 मनांतं ; G2 वनांत- (for वनान्तं). K6 B8. 9 Da?. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -सहो (Da3. a4 -गतो ; Dn1 -समो) वनांतरं ; D5. 7 सहितो वनांते ; T1 G3. 6 -समाधिनो वनांतं (for -समाहितो वनान्तं). — d) Da3 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 -सिलाशनः ; Ds1 -शिलाव्रातः (for -शिलाशनः). K7 D4. 5. 7. 9 परिगणितोंछशिलो (K7 °शिला) मुनिः प्रवि(D5. 7 °दि)ष्टः ; B0 परिगणितः सदा बभूव ; T2 परिगदितोंछशिलाजन-प्रदिष्टः.

Colophon. Ś1 B6 D6 G1 M6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7. 8 Da4 Ds D2–5. 8. 9 M7 उंछवृत्त्युपाख्यानं समाप्तं ; B9 Da3 उंछशि(Da3 °सि)लोपाख्यानं समाप्तं ; Dn1 D7 T1 G2. 3. 6 M1 उंछवृत्त्युपाख्यानं ; M5 उंछव्रतकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 187 ; B8 261 ; Dn1 T1 G6 191 ; Dn4 190 ; Ds2 193 ; D7 G3 192 ; D8 185 ; T2 G2 14 ; M1. 5. 7 188 ; M5 (*inf. lin.*) 224. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 9.

After the last colophon, K1 concludes with :

समाप्तं श्रीमाश्रामी मोक्षधर्माः ॥ एषामनु दानधर्माः ॥ एषामयं प्रतिसंधिः । श्री धि रः

श्रमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति ।
मोक्षधर्मेषु संख्यानां *** तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानां मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशश्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथापरे ॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञा जनप्रियम् ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । प्रसनेजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शाम्यकगीताः । मङ्किगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । सृगालकश्यपसंवादः । कर्मास्तिक्यम् । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मम् । जापकोपाख्यानम् ॥ १० ॥ मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिशास्वस्तिकम् । अन्तर्भूमिविक्रीडनम् । वार्ष्णेयाध्यात्मम् । पञ्चशिखवाक्यम् । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकम् । शक्रप्रह्लादसंवादः । श्रीवासवसंवादः ॥ २० ॥ श्रीसंनिधानम् ।

शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नम् । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणम् । तुलाधारजाजलिसंवादः । ॥ २० ॥ विचख्नुगीताः । चिरकारिकोपाख्यानम् । द्युमत्सेनसत्यवतीसंवादः । मण्डव्यजनकसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । क्षत्रगीताः । गोकपिलीयम् । भाण्डाधारोपाख्यानम् । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राशिकम् । नारदासितसंवादः । मण्डव्यजनकसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिः । दक्षप्रोक्तः स्तवो महेश्वरस्य । पाञ्चभौतिकम् । समंगनारदसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराश्रेयो । शक्राचरितम् । नारदगालवसंवादः । सगरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीताः । हंसगीताः । योगविधिः । सांख्यप्रशंसा । वसिष्टकरालजनकसंवादः । जानक्यानुशासनम् । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । जावकाध्यायः । कर्ममूलम् । शुकोत्पत्तिः । शुकपतनम् । नारायणीयम् । उञ्छवृत्युपाख्यानम् ॥ समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । शुभमस्तु सर्वबान्धवानां कल्पान्तमस्ति ॥ ॐ नमो गुरवे सरस्वतीरूपाय नमः । शान्तिपर्व समाप्तं ।

K2 concludes with :

समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । एषामनु दानधर्माः । एषामयं प्रतिसंधिः ।

श्रीयुधिष्ठिरः ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् । इति ॥
मोक्षधर्मेषु संख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथापरे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविषं भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

श्रीमोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । भीजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शाम्यकगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । शृगालसंवादः । कर्मास्तिक्यं । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । आध्यात्मकं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिवास्वास्तिकं । अन्तर्भूमिविक्रीडनं । वार्ष्णेयाध्यात्मं । पञ्चशिखावाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । बलिवासवसंवादः । श्रीमन्निदानं । द्विमत्सीनसतिवतीसंवादः । गोकविलेयः । काण्डादारोपाख्यानं । शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । शुकानुप्रश्नः । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणं । तुलाधारजाजलिसंवादः । निचानुगीताः । चिरकारिकोपाख्यानं । यज्ञनिष्ठा । चतुष्प्राशिकं । नारदासितसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिः । महारुद्रस्तवराजः । पाञ्चभौतिकं । समंगनारदसंवादः । शक्रचरितं । नारदगालवसंवादः । सागरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीताः । हंसगीताः । योगविधिः । शुकाभिपतनं । जानक्यानुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । कर्ममूलं । शुकोत्पत्तिः । जैगीषव्यासितसंवादः । नारायणीये । उञ्छवृत्तोपाख्यानं । समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । श्रीरामाय नमः ।

राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥

मोक्षधर्म पत्राणि २७७, सहस्रं ७०००, शतं ५००.

K4 concludes with :

समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । एषामनु दानधर्माः । एषामयं प्रतिसंधिः ।

श्रीयुधिष्ठिर उवाच ।

ॐ शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ इति
मोक्षधर्मेषु संख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ॥
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथा परे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ॥
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ॥
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

प्रसेनजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शम्पाकगीता । मङ्किगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । सृगालसंवादः । कर्मास्तिक्यं । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मकं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिवास्वास्तिक्यं । अन्तर्भूमिविक्रीडनं । वार्ष्णेयाध्यात्मं । पञ्चशिखावाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नं । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणं । तुलाधारजाजलिसंवादः । विचख्नुगीता ।

चिरकारिकोपाख्यानं । बलिवासवसंवादः । श्रीसंनिधानम् । द्विमत्सीनसत्यवतीसंवादः । गोकपिलेयं । भाण्डादारोपाख्यानं । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राश्निकं । नारदासितसंवादः । विदेहगीता । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिना । महारुद्रस्तवराजः । पाञ्चभौतिकं । सङ्गमनारदसंवादः । शक्रचरित्रं । नारदगालवसंवादः । सगरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीता । हंसगीताः । योगविधिः । सङ्खप्रशंसा । वसिष्टकरालजनकसंवादः । जानक्यानुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । यावकाध्यायः । कर्ममूलं । शुकोत्पत्तिः । शुकाभिपतनं । नारायणीयं । उञ्छवृत्त्युपाख्यानं । समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः ।

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकाः ।

मोक्षधर्मेषु पत्राणि १८५ श्री नारायणाय नमः ॥

K8 concludes with :

समाप्तः मोक्षधर्मः । संवत् १८५२ ज्येष्ठवदि ६ रविवासरे लिखितं मिश्रराधाकृष्ण गोपालगढमध्ये श्रीरस्तु ॥ शुभं भूयात् ॥

K7 concludes with :

मोक्षधर्मेषु च समाप्तः ।

समाप्ते मोक्षधर्मे च वाचकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यं धेनुवासांसि वाचकाय प्रदापयेत् ॥
न पूजयति यो मोहाच्छ्रुत्वा धर्मानशेषतः ।
सोऽन्यजन्मनि राजेन्द्र अन्धो मूकश्च जायते ॥

अतः परमधर्मो भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारस्त्वया प्रोक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति किंचित्त्वमीदृशीम् ॥

वृत्तान्तश्चात्र । सेनजिद्गीता । १ । पितापुत्रसंवादः । २ शम्याकगीता । ३ । प्रह्लादजनकसंवादः । ४ । शृगालकाश्यपसंवादः । ५ । आचारविधिः । ६ । अध्यात्म्यं । ७ । जापकोपाख्यानं । ८ । इन्द्रबृहस्पतिसंवादः । ९ । सर्वभूतोत्पत्तिः । १० ॥ दिशां स्वस्तिकं । ११ । अन्तर्भूतक्रीडितं । १२ । वार्ष्णेयाध्यात्मं । १३ । पञ्चशिखवाक्यं । १४ । दान्तोध्यायः । १५ । अमृतप्राशिकं । १६ । शक्रप्रह्लादसंवादः । १७ । नारदोग्रसेनसंवादः । १८ । शुकानुप्रश्नः । १९ । मृत्युपूजा । २० ॥ मतिसंवादः । २१ । धर्मलक्षणं । २२ । धर्माचारः । २३ । तुलाधारजाजलिसंवादः । २४ । चिरकापिकोपाख्यानं । २५ । द्युमत्सेनसंवादः । २६ । गोकापिलीयं । २७ । कुण्डधारः । २८ । यज्ञनिन्दा । २९ । चातुःप्रश्निकः । ३० ॥ माण्डव्यजनकसंवादः । ३१ । पुनरपि हारीतगीता । ३२ । वृत्रवधः । ३३ । वृत्रगीता । ३४ । दक्षप्रोक्तस्तवो महेश्वरस्य । ३५ । पाञ्चभौतिकं । ३६ । श्रेयोवाचीकं । ३७ । सुमंगगीता । ३८ । सुमंगनारदसंवादः । ३९ । भवभार्गवसंवादः । ४० ॥ योगविधिः । ४१ । सांख्यप्रशंसा । ४२ । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । ४३ । पावकाध्यायः । ४४ । कर्मपूलिकाध्यायः । ४५ । शुकोत्पत्तिः । ४६ । शुकातिपतनं । ४७ । नरनारायणीयं । ४८ । उञ्छवृत्त्युपाख्यानं । ४९ । एते****धर्मोक्ताः ।

गोब्राह्मणेभ्यो शिवमस्तु नित्यं
लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।
स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां
****** *** * शाः ॥

शिवमस्तु**जगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी ***** ॥

संवत् १७१६ मार्गसीरसुदी ५ भौमे मदनेन लिषितोयं ग्रंथः जानी त्रिलोचनपठनार्थं परोपकारार्थम् ॥

V1 concludes with :

समाप्तोऽयं मोक्षधर्म इति । लसं ४१२ कार्तिकशुक्लषष्ठ्यां गुरौ ए दिने कृष्णपल्लीग्रामे परमभागवतमर्यादासिंधुचक्षवग्रामस्थायीमहाशयानामाज्ञया सद्बुद्ध्या लक्ष्मीधरेण लिखितमिदं मोक्षधर्मपुस्तकमिति ।

आदर्शदोषान्मतिविभ्रमाद्वा
[स्व]राविशेषाल्लिखनस्य वेगात् ।
यदत्र शुद्धं तदशुद्धवर्त्तु (sic)
क्षमन्तु सन्तः खलु लेखकस्य ॥
बर्हापीतनटवरवधुः**कार्तकारं विप्रदासः
कनककपिशं वैजयन्तीं च दामान् ।
विप्राधेनोवधबद्धयधया प्रेक्षणोपछन्दैः
छन्दबर्हस्वपदवमलं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥

शुभं ॥ संवत १६१८ पौषशुक्लपञ्चम्यां तिथौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्रीजयप्रतापमल्लदेवेन राजधर्ममोक्षधर्मपारायणायैतत्कृतः पञ्चदशदिनान्तरे संपूर्णकृतः ॥

B6 concludes with :

युधिष्ठिर उवाच ।

समो बहुविधाकारः *श्रु भक्तः पितामहः ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति ।

ॐ नमो नारायणाय ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः । श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री श्रीरामः शुभमस्तु शकाब्दाः १५९९ ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥ श्रीरस्तु मयि लेखके ॥

B7 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । शान्तिपर्वं च ।
अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

तत्सत् । मोक्षधर्मेऽध्यायाः १८९ ॥ * * * * * * शुभमस्तु । शकाब्दाः १६५९ ॥ तेरिखश्चैत्रः ॥ श्री शिवप्रसादशर्मणः श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री रामः ॥

B8 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्म इति । अस्यानन्तरं दानधर्मो भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शुभमस्तु । शकाब्दा १६६६ (1669) सौरवैशाखस्य ऊनविंशातिदिवसे श्रीरामनाथशर्मणा ग्रन्थोऽयमलेखि स्वार्थमिति । ॐ नमो गुरवे । तत्राध्यायाः 339 श्लोकाः 147251.

B9 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । अस्यानन्तरमानुशासनिकं पर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिर्भवति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शकाब्दाः १७०२ ॥ ० ॥

शाके युगाकाशमणीन्दुयुक्ते
मीनस्थमित्रस्य मणिद्विपक्षे ।
श्रीरामकान्तेन रसाभरेणा-
लेखि क्षितीशस्य तु मोक्षधर्मः ॥

Da3 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्म इति ॥

Da4 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

Dn1 concludes with :

समाप्तं चेदं शान्तिपर्व ।
अस्यामानुशासनिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

श्रीमत्कुलदेवतापादारविंदार्पितमस्त्विदं पुस्तकं । शके १६९१ विरोधिवर्षेऽस्ये मासि बहुले पक्षके तिथौ पञ्चम्यां भार्गवे वारे लिखितं पुस्तकं त्विदं बालकृष्णेनेति शेषः । ग्रंथसंख्या १६८००.

Dn4 concludes with :

श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

Ds2 concludes with :

अस्यानन्तरमानुशासनिकं पर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D2 concludes with :

शुभमस्तु ॥

D3 concludes with :

शुभमस्तु । अस्यानु आनुशासनिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य. श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

संवत् १६६८ समये चैत्रशुदि पञ्चमी शनिवासरे ॥

D4 concludes with :

समाप्तोऽयं मोक्षधर्मः ।

श्रुतेषु मोक्षधर्मेषु वाचकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यैश्चैव वासोभिरन्नैश्च विविधैस्तथा ॥

अतः परं दानधर्मा भविष्यंति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

अस्मिन्धर्मेऽमी वृत्तान्ताः । पितापुत्रसंवादः । शम्पाकगीता । प्रह्लादजनकसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मं । जापकोपाख्यानं । इन्द्रबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । निश्चात्रस्तिकं । वार्ष्णेयाध्यात्म्यं । पञ्चशिखवाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । बलिवासवसंवादः । श्रीःसंनिधानं । श्रीवासवसंवादः । बलिवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । नारदोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नं । आचारनिर्देशः । धर्मलक्षणं । धर्माचारः । तुलाधारजाजलिसंवादः । गीताविकारिकोपाख्यानं । द्युमत्सेनसंवादः । गोकापिलीयं । कुण्डधारोपाख्यानं । यज्ञनिंदा । आनुप्राशिकः । माण्डव्यजनकसंवादः । श्रामविधिः ।

सांख्यप्रशंसा । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । जानुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । पावकाध्यायः । कर्ममूर्तिकोऽध्यायः । शुकोत्पत्तिः । शुकानुपतनं । नरनारायणीयं । उञ्छवृत्त्युपाख्यानमिति एतद्वृत्तान्ताः ।

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र जनः सुखी भवतु ॥

D6 concludes with:

समाप्तोऽयं मोक्षधर्मः ॥ श्री ॥

D7 concludes with:

श्री अपीतकुचनायकीसमेतश्रीअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु । श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु । श्रीः ॥ इति श्रीशान्तिपर्व समाप्तं ॥

सरभसकृतवेगभ्रष्टवर्णादिदोषो
यदिह भवति शास्त्रे पुस्तके हस्तदोषात् ।
सकलमपि कृतान्तं सद्गुणग्राहकानां
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ भा ३२ ॥

D8 concludes with:

पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
विंशश्चैव च अध्याया नव (३२९) चैव तपोधन ॥ १॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा सप्त शतानि च ।
सप्त श्लोकास्तथैवान्ये (१४७०७) पाराशर्येण सख्यया ॥ २
श्रुत्वा पर्वमिदं पुण्यं वाचकं पूजयेत्ततः ।
गोरथाश्वैश्च वस्त्रैश्च हेमालंकारभूषणैः ॥ ३ ॥
पूजिते वाचिके येन विष्णुस्तेनाभिपूजितः ।
श्रुतं पूर्णफलं तस्य वाचिकं पूजिते सति ॥ ४ ॥
यस्त्विमां पृथिवीं दद्यान्मेरुसागरसंमिताम् ।
तत्पुण्यं जायते तेषां श्रुत्वा पर्वमिदं शुभम् ॥ ५ ॥
यो ददाति शुभं पत्रं शान्तिकं विधिपूर्वतः ।
यावदक्षरपंक्तिश्च स्वर्गलोके वसेच्चिरम् ॥ ६ ॥
सर्वशास्त्रस्य संदोहं श्रुतिस्मृतिसमुच्चयम् ।
एतत्पुण्यं महापर्व व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
यः शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
श्लोकं श्लोकार्धपादं वा शृणुयादनुदिने नरः ॥ ८ ॥
सर्वपापविमुक्तो हि विष्णुलोके महीयते ।
इत्येते शान्तिपर्वणि धर्मत्रयेन वर्णनम् ॥ ९ ॥
शाकाकल्पागतमायमन्ते रसशरविंदः ।
शालिवाहन वर्तन्त शाकऽव्दन्यूनत्रयम् ॥ १ ॥
वेदमासवशोदश्यां शुक्लपक्षोत्तरायने ।
गुरुवारेऽभवत्पूर्णं लेखनं शान्तिपर्वणि ॥ २ ॥

वयं पुस्तकभारतः श्रमहरमत्यादरं लेखनं
शान्तिः पर्व सुधारहस्यसुमतिं गृह्णामि स्वस्ताक्षरे ।
ग्रन्थं पूर्णकृतं त्वार्पितविभोः संगृह्यतां संग्रहं
मामेवं सह रक्षणीय कुरुतमित्येव विज्ञापना ॥ १ ॥

अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D9 concludes with:

समाप्तश्च मोक्षधर्मः ।

समाप्ते मोक्षधर्मेषु लेखकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यं वापि वासांसि याचकाय प्रदापयेत् ॥
न पूजयति यो मोहाच्छ्रुत्वा धर्मानशेषतः ।
सोऽन्यजन्मनि राजेन्द्र अन्धो मूकश्च जायते ॥
अतः परं दानधर्मो भविष्यति । यस्यायं प्रतिनिधिः ।
युधिष्ठिरोवाच ॥ (277. 12. 48) श्लोकाः ७८१२.

G2 concludes with:

शुभमस्तु ॥

G3 concludes with:

हरिः ॐ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः । मोक्षधर्मः समाप्तः ॥ श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालकृष्णाय नमः ॥ अलमेलमंगासमेतश्रीवेंकटेश्वराय नमः ॥ सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रीमहागणाधिपतये नमः ॥ स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके १६१६ वर्तमाने ईश्वरनामसंवत्सरे ग्रीष्मऋतौ आषाढमासे कृष्णपक्षे २० गुरुवासरे पुष्यनक्षत्रे वज्रनामयोगे नागवाकरणे एतस्मिन्शुभदिने दक्षिणद्वारकाक्षेत्रे राजगोपालस्वामिसंनिधौ राजश्रीदामोदरपण्डितप्रभुवर्याज्ञापनया लिखितं ॥ इदं शान्तिपर्व शिंगरिणा लिखितं ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ श्रीभवानीशंकराय नमः ॥ श्रीपार्वतीपरमेश्वराय नमः ॥ श्रीकालभैरवाय नमः ॥ श्रीउमामहेश्वराय नमः ॥

सेनजिद्गीतं । पितापुत्रसंवादं । शम्पाकगीतं । मङ्किगीतं । प्रह्लादाजगरसंवादं । इन्द्रकाश्यपसंवादं । भृगुभरद्वाजसंवादं । आचारविधिः । अध्यात्मकथनं । ध्यानयोगं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादं । कृष्णमाहात्म्यं । दक्षप्रजापतिसंभवं । अवतारप्रयोजनं । अनुस्मृतिः । गुरुशिष्यसंवादं । पञ्चशिखजनकसंवादं । इन्द्रप्रह्लादसंवादं । बलिवासवसंवादं । इन्द्रनमुचिसंवादं । पुनर्बलिवासवसंवादं । श्रीवासवसंवादं । जैगीषव्य-

देवलसंवादं । उग्रसेनकेशवसंवादं । शुकानुप्रश्नं । मृत्यूत्पत्तिः । धर्मप्रश्नं । तुलाधारजाजलिसंवादं । विचख्युगीतं । चिरकारिकोपाख्यानं । द्युमत्सेनसत्यजित्संवादं । कपिलगोसंवादं । कुण्डधारोपाख्यानं । नारददेवलसंवादं । विदेहराजगीतं । हारीतगीतं । वृत्रासुरगीतं । वृत्रासुरवधं । ज्वरोत्पत्तिकथनं । नारदस्वगमसंवादं । नारदगालवसंवादं । अरिष्टनेमिसगरसंवादं । पराशरजनकसंवादं । हंससाध्यसंवादं । योगकथनं । सांख्यकथनं । वसिष्ठकरालसंवादं । जनककुमारऋषिसंवादं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादं । पुनः पञ्चशिखजनकसंवादं । सुलभाजनकसंवादं । शुकानुशासनं । शुकोत्पत्तिः । शुकजनकसंवादं । व्यासशुकसंवादं । नारदशुकसंवादं । शुकाभिपतनं । नारायणीयं । नारायणनारदसंवादं । उपरिचरवसुपतनं । नारदस्तोत्रं । भगवद्दर्शनं । जन्मरहस्यं । व्यासशिष्यसंवादं । नामनिरुक्तिः । पुनर्नारायणनारदसंवादं । हयशिरोपाख्यानं । व्यासपूर्वजन्मकथनं । ब्रह्मरुद्रसंवादं । नारायणीयसमाप्तं । अतिथिब्राह्मणसंवादं । नागीब्राह्मणसंवादं । नागीनागसंवादं । नागब्राह्मणसंवादं । उञ्छवृत्युपाख्यानं । इत्युपाख्यानपरंपरा ॥

G8 concludes with :

हरिः ॐ ॥ शुभमस्तु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

"विश्वावसुब्दे कटकमासे २३ दिने मध्यार्जुनं शेषप्पर्यार्णां सरस्वतीकोशार्थे तेप्पेरुमान्कुरुमुत्तानै (नाम्ना) लिखितं शान्तिपर्व मोक्षधर्म संपूर्ण" (in Grantha characters) ॥

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्सेवितश्रीरामार्पणमस्तु ॥
अन्ते च पत्रे लेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्य क्रमो दर्शितः । स द्राविड्यां लिखितः संस्कृते परिवर्तितः एवं भवति—

"क्रोधिवत्सरे तुलामासे २५ दिने श्रीशेषार्याणां सरस्वतीकोशार्थे ग्रन्थलेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्यायं क्रमः—

तुलामासे मुत्ताभाने (= मातामहाय) निवेद्य निबन्धनाधनत्वेन सनियममापणिकेन दापितं [धनं] वराहन् ४, पणं ३ । वृश्चिकमासे वराहन् ५ । धनुर्मासे वराहन् ३ । मकरमासे वराहन् २ । आहत्य षाष्टिके (= धान्यकाले) वितीर्णं [धनं] वराहन् १४, पणं ३ । [१० पण = १ वराहन् or सुवर्ण.]

मीनमासे शालिधान्य[काले] वराहन् १५, पणं ० । —आहत्य वराहन् २९, पणं ३ । एतद्धनं विना अण्णाशास्त्रिणामृणार्थे आर्येण आश्रुतं वराहन् ६, पणं ५ । —आहत्य वराहन् ३५, ८ । इत्थं अष्टपणाधिके पञ्चत्रिंशत्सुवर्णे ॥

[काशिवशे वितीर्णं वराहन् १५, पणं ९ विहाय [शिष्टं] अस्मद्भ्रातृमुत्तानै वशे वितीर्णं वराहन् १९, पणं ९.]

मकरमासे अय्यनाज्ञया मुत्ताभानेन मुत्तानै वशे वितीर्णं पणं २५ । आहत्य मुत्तानै वशे वितीर्णं वराहन् २२, पणं ४ ।

शालिधान्ये [धान्यकाले] अय्यनाज्ञया नोट्टंमुत्तुना दत्तं वराहन् ६ ।

पराभववत्सरे वृषभमासे २५ दिने वैवाहिकचेलार्थे पणं १४ कन्याचेलार्थे पणं ६ । आहत्य मुत्तानै वशे वितीर्णं वराहन् ३०, पणं ४."]

M1 concludes with :

शान्तिपर्व समाप्तं । "१०२१ कोल्लवर्षे शनौ मकरराशिस्थे गुरौ मेषस्थे रवौ कन्याराशिं गते कन्यामासे २२ तम दिने सोमवासरे ज्येष्ठानक्षत्रे शुक्लषष्ठ्यां वणिकरणयुतशुभसमये नेल्लुवायवारियत्त(family name)कृष्णेन लिखितं मोक्षधर्म समाप्तम्" (in Malayālam characters) ॥

M5 concludes with :

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

कौसल्यासुत ताटकामत मखत्रातर्मुनिश्लाघित
छिन्नेश्वासन जानकीवृत वनावासिन्खराद्यन्तक ।
मारीचघ्न हनूमदिष्ट रविजार्तिच्छेद बद्धाम्बुधे
सेनाभ्रातृसमेतरावणरिपो सीतेष्ट रामाव माम् ॥

कृष्णः पूतनिकानिरस्तशकटो वातान्तकः पादपच्छेत्ता वत्सबकाभिजिद्धृतगिरिर्गोपीष्टदोऽरिष्टहन् ।
केशिघ्नो हतमल्लकः स यवनक्ष्माजातिरात्ताबला साह्वोऽर्जुनसारथिः कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ॥

व्यासायाप्रतिमेतिहासरचनोल्लासाय दुर्वादिनां
त्रासायासकराय सत्सु कृतविश्वासाय दोषद्विषे ।
भासा यामुनरम्यतोयसदृशा या सायमा*सिने
दासायाभयदायिमध्वगुरुहृद्वासाय तुभ्यं नमः ॥

व्यासाय भवनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावः ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥
मळञ्चेरियुटे (owner's name) ग्रन्थं । शुभमस्तु ।

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाद्य लिखितं मया ।
पूर्णत्रय्यालयेशात्मा प्रीयतां मे रमापतिः ॥

M7 concludes with :

मोक्षधर्म समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु ॥

Ca concludes with :

इति भारताचार्य-पाठकराज-श्रीमदीशानतनयस्य श्रीसत्यखानश्रीमानदत्ताश्रयस्य श्रीभारताचार्यश्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ महाभारतार्थदीपिकायां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु उञ्छवृत्त्युपाख्यानं समाप्तम् । समाप्तं च मोक्षधर्मार्थविवरणम् ।

प्रागुपायस्य संशुद्धिर्मयाकारि यथामति ।
मोक्षधर्मार्थविवृतौ कः समर्थोऽस्ति संप्रति ॥ १
पितुः सदुपदेशेन विद्वन्मतानुरोधतः ।
प्राङ्निबन्धस्य संशुद्धौ कृतो यत्नोऽधुना मया ॥ २
अल्पाधीतिलिपिग्रस्तशुद्धाक्षरसमुच्चयः ।
विदुषां हेलया प्राच्यग्रन्थो नाशमुपेयिवान् ॥ ३
बुधैर्विमत्सरैरेव क्षन्तव्यं मम चापलम् ।
मूलग्रन्थोऽपि सोपायो लिपिदूषणभाग्यतः ॥ ४
गौडेश्वरमहामात्रश्रीमद्विश्वासरायतः ।
लब्धानुज्ञेन लिखिता मोक्षधर्मार्थदीपिका ॥ ५

Cn concludes with :

वेदान्ते लक्ष्मणार्यं क्रतुविधिविवृतौ तीर्थनारायणार्यं
तर्के धीरेशमिश्रान्फणिपतिभणितौ पोलगंगाधरार्यम् ।
वेदे साङ्गे पितृव्यं शिवमथ पितरं दक्षिणामूर्त्युपास्तौ
श्रौते चिन्तामणिं यः शरणमुपगतो भूम्नि गोपालदेवम् ॥ १
व्याकरोन्मोक्षधर्मान्स नीलकण्ठः समासतः ।
अनेन प्रीयतां देवो गिरिजापतिरव्ययः ॥ २

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे मोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशे पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ समाप्तेयं शान्तिपर्वटीका ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

Cp concludes with :

इति श्रीमहाभारते परमानन्दभट्टाचार्यकृता मोक्षधर्मटीका समाप्ता ।

कृता श्रीपरमानन्दभट्टाचार्येण यत्नतः ।
श्रीमोक्षधर्मटीकेयं परमानन्ददायिनी ॥
शाके वेदनवेषुभूपरिमिते पक्षे तिथौ ***
गौर्या मन्ददिने व्यलीलिखदिदं श्रीसत्यदेवः सुधीः ।
पूर्वार्धे जलपोक्षरक्षसहिते मासे तपस्युत्तरा-
र्धे शीघ्रं सुखदेवपण्डितवरशिष्येण साकं शुभम् ।
शोधितमेतद्यथाप्रति स्वयमेव ॥

Cs (79 of A 1879-80) breaks off at 12. 353. 4. The Hyderabad MS. of the same concludes with :

उदञ्चदजयत्तनस्तबकमर्त्यकल्लोलिनीं
परागपरिपन्थिनीममृतबिन्दुनिष्यन्दिनीम् ।
अपारगुणगुम्फितामनिशमस्य विद्योदधे-
रुपासितविपश्चितस्मरणभारतीचातुरीम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-अभयानन्दपूज्यपादशिष्येण आनन्दपूर्णमुनीन्द्रेण विद्यासागरापरनामधेयेन विरचितायां व्याख्यानरत्नावल्यां मोक्षधर्मटिप्पणिका समाप्ता ॥ इति मोक्षधर्माः समाप्ताः ॥

Cv concludes with :

हरि ॐ ॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे उञ्छवृत्त्युपाख्याने वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचितलक्षालंकाराख्यटीकायां एकद्विशततमोऽध्यायः । समाप्तं चेदं शान्तिपर्व ॥ हरिः ॐ ॥

APPENDIX I (cont.)

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS., and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

As the sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, the Appendix passages of the respective sub-parvans are given immediately after the conclusion of the text of that sub-parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan. — At the end of the Rājadharma, the first sub-parvan of the Śānti, were given Appendix passages 1–13 belonging to that sub-parvan, with the corresponding variants noted below. There being no Appendix passages to the second sub-parvan, the Āpaddharma, the present Mokṣadharma Appendix begins with No. 14.

14

After the initial ref. in 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins.:

तदेव सततं मन्ये न शक्यमनुवर्णितुम् ।
यथानिदर्शनं वस्तु न शक्यमनुबोधितुम् ।
यथा हि सारं जानाति न कथंचन संस्थितम् ।
परकायच्छविस्तद्वद्देहेऽयं चेतनस्तथा ।
विना कायं न सा छाया तां विना कायमस्त्युत । [5]
तद्वदेव विना नास्ति प्रकृतेरिह वर्तनम् ।
इदं विना परं नास्ति नेदमस्ति परं विना ।
जीवात्मना त्वसौ छिन्नस्त्वेष चैव परात्मना ।
तत्तथेति विदुः केचिदतथ्यमिति चापरे ।
उभयं मे मतं विद्वन्मुक्तिहेतौ समाहितम् । [10]
विमुक्तैश्च मृगः सोऽपि दृश्यते संयतेन्द्रियः ।
सर्वेषां न हि दृश्यो हि तडिद्वत्स्फुरति ह्यसौ ।
ब्राह्मणस्य समादृश्यो वर्तते सोऽपि किं पुनः ।
विद्यते परमः शुद्धः साक्षिभूतो विभावसुः ।
श्रुतिरेषा ततो नित्या तस्मादेकः परो मतः । [15]
न प्रयोजनमुद्दिश्य चेष्टा तस्य महात्मनः ।
तादृशोऽस्त्विति मन्तव्यस्तथा सत्यं महात्मना ।
नानासंस्थेन भेदेन सदा गतिविभेदवत् ।
तस्य भेदः समाख्यातो भेदो ह्यस्ति तथाविधः ।
एवं विद्वन्विजानीहि परमात्मानमव्ययम् । [20]
तत्तद्गुणविशेषेण संज्ञानामनुसंयुतम् ।
सर्वेश्वरः सर्वमयः स च सर्वप्रवर्तकः ।
सर्वात्मकः सर्वशक्तिः सर्वकारणकारणम् ।
सर्वसाधारणः सर्वैरुपास्यश्च महात्मभिः ।
वासुदेवेति विख्यातस्तं विदित्वाश्नुतेऽमृतम् । [25]

15

After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ दुःखशोकसमाकुले ।
संसारचक्रे लोकानां निर्वेदो नास्ति किं न्विदम् ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबन्धनस्य संवादं भोगवत्या नृपोत्तम ।
मुनिं निबन्धनं शुष्कं धमनीयाकृतिं तथा । [5]
निरारम्भं निरालम्बमसजन्तं च कर्मणि ।
पुत्रं दृष्ट्वाप्युवाचार्ता माता भोगवती तदा ।
उत्तिष्ठ मूढ किं शेषे निरपेक्षः सुहृज्जनैः ।
निरालम्बो धनोपाये पैतृकं तव किं धनम् ।

निबन्धन उवाच ।

पैतृकं मे महन्मातः सर्वदुःखालयं त्विह । [10]
अस्त्येतत्तद्विघाताय यतिष्ये तत्र मा शुचः ।
इदं शरीरमत्युग्रं पित्रा दत्तमसंशयम् ।
तमेव पितरं गत्वा धनं तिष्ठति शाश्वतम् ।
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो धनेच्छया ।
वनदुर्गमभिप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् । [15]
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्सुपरिक्षिप्तं स दृष्ट्वा व्यथते पुमान् ।
स तद्वनं ह्यनुचरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणार्थं प्रधावति ।
अथापश्यद्वनं रूढं समन्ताद्वागुरावृतम् । [20]
वनमध्ये च तत्रासीदुदपानः समावृतः ।
वल्लिभिस्तृणसंछिन्नैर्गूढाभिरभिसंवृतः ।
स पपात द्विजस्तत्र विजने सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकुले ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तस्तया परमसत्त्वया । [25]
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ।
अधस्तत्रैव जातश्च जम्बूवृक्षः सुदुस्तरः ।
कूपस्य तस्य वेलाया अपश्यत्सुमहाफलम् ।
वृक्षं बहुविधं व्योमवल्लीपुष्पसमाकुलम् ।
नानारूपा मधुकरास्तस्मिन्वृक्षेऽभवन्किल । [30]
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रववृते तदा ।
विलम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न तस्य तृष्णा विरता पीयमानस्य संकटे ।
परीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
एवं स वसते तत्र दुःखिदुःखी पुनः पुनः । [35]

14

(L. 7) Kumbh. ed. वै*** नास्ति; Cv (gloss: परं, परलोकस्थदेवताकृपां विना पुण्यं, नास्ति) विना परं नास्ति.
—(L. 8) Cv भिन्नस् (for छिन्नस्). Cv एष चैव परमात्मना (hypermetric) (for the post. half).

मया तु तद्धनं देयं तव दास्यामि चेच्छसि ।
तस्य च प्रार्थितः सोऽथ दत्त्वा मुक्तिमवाप सः ।
सा च त्यक्त्वार्थसंकल्पं जगाम परमां गतिम् ।
एवं संसारचक्रस्य स्वरूपज्ञा नृपोत्तम ।
परं वैराग्यमागम्य गच्छन्ति परमं पदम् । [40]

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संसारचक्रस्य स्वरूपं विदितं न मे ।
पैतृकं तु धनं प्रोक्तं किं तद्विद्वन्महात्मना ।
कान्तारमिति किं प्रोक्तं को हस्ती स तु कूपकः ।
किंसंज्ञिको महावृक्षो मधु वापि पितामह ।
एतं मे संशयं विद्धि धनशब्दं किमुच्यते । [45]
कथं लब्धं धनं तेन तथा च किमिदं त्विह ।

भीष्म उवाच ।

उपाख्यानमिदं सर्वं मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुमतिं विन्दते येन बन्धनाशश्च भारत ।
एतदुक्तं हि कान्तारं महान्संसार एव सः ।
ये ते प्रतिष्ठिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः । [50]
या सा नारी महाघोरा वर्णरूपविनाशिनी ।
तामाहुश्च जरां प्राज्ञाः परिष्वक्तं यया जगत् ।
यस्तत्र कूपे वसते महाहिः काल एव सः ।
यो वृक्षः स च मृत्युर्हि स्वकृतं तस्य तत्फलम् ।
ये तु कृष्णाः सिता राजन्मूषिका राज्यहानि वै । [55]
द्विषड्पदसंयुक्तो यो हस्ती षण्मुखाकृतिः ।
स च संवत्सरः प्रोक्तः पादमासर्तवो मुखाः ।
एतत्संसारचक्रस्य स्वरूपं व्याहृतं मया ।
एवं लब्धधनं राजंस्तत्स्वरूपं विनाशय ।
एतज्ज्ञात्वा तु सा राजन्परं वैराग्यमास्थिता । [60]
यथोक्तविधिना भूयः परं पदमवाप सः ।
धत्ते धारयते चैव एतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तद्गच्छ चामृतं शुद्धं हिरण्यममृतं तपः ।
तत्स्वरूपो महादेवः कृष्णो देवकिनन्दनः ।
तस्य प्रसादाद्दुःखस्य नाशं प्राप्स्यसि मानद । [65]
एकः कर्ता स कृष्णश्च ज्ञानिनां परमा गतिः ।
इदमाश्रित्य देवेन्द्रो देवा रुद्रास्तथाश्विनौ ।
स्वे स्वे पदे विविशिरे भुक्तिमुक्तिविदो जनाः ।

भूतानामन्तरात्मासौ स नित्यपदसंवृतः ।
श्रूयतामस्य सद्भावः सम्यग्ज्ञानं यथा तव । [70]
भवेदेतन्निबोध त्वं नारदाय पुरा हरिः ।
दर्शयित्वात्मनो रूपं यदवोचत्स्वयं विभुः ।
पुरा देव ऋषिः श्रीमान्नारदः परमार्थवान् ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां तीर्थान्यनुचरन्प्रभुः ।
हिमवत्पादमाश्रित्य विचार्य च पुनः पुनः । [75]
स ददर्श ह्रदं तत्र पद्मोत्पलसमाकुलम् ।
ददर्श कन्यां तत्तीरे सर्वाभरणभूषिताम् ।
शोभमानां श्रिया राजन्क्रीडन्तीमुत्पलैस्तथा ।
सा महात्मानमालोक्य नारदेत्याह भामिनी ।
तस्याः समीपमासाद्य तस्थौ विस्मितमानसः । [80]
वीक्षमाणं तमाज्ञाय सा कन्या चारुहासिनी ।
विजजृम्भे महाभागा स्मयमाना पुनः पुनः ।
तस्मात्समभवद्वक्त्रात्पुरुषाकृतिसंयुतः ।
रत्नबिन्दुचिताङ्गस्तु सर्वाभरणभूषितः ।
आदित्यसदृशाकारः शिरसा धारयन्मणिम् । [85]
पुनरेव तदाकारसदृशः समजायत ।
तृतीयस्तु महाराज विविधाभरणैर्युतः ।
प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा विविधध्वनयस्तु ताम् ।
ततः सर्वेण विप्रर्षिः कन्यां पप्रच्छ तां शुभाम् ।
का त्वं परमकल्याणि पद्मेन्दुसदृशानने । [90]
न जाने त्वां महादेवि ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ।

कन्योवाच ।

सावित्री नाम विप्रर्षे शृणु भद्रं तवास्तु वै ।
किं करिष्यामि तद्ब्रूहि तव यच्चेतसि स्थितम् ।

नारद उवाच ।

अभिवादये त्वां सावित्रि कृतार्थोऽहमनिन्दिते ।
एतं मे संशयं देवि वक्तुमर्हसि शोभने । [95]
यस्तु वै प्रथमोत्पन्नः कोऽसौ स पुरुषाकृतिः ।
बिन्दवस्तु महादेवि मूर्ध्नि ज्योतिर्मयाकृतिः ।

कन्योवाच ।

अग्रजः प्रथमोत्पन्नो यजुर्वेदस्तथापरः ।
तृतीयः सामवेदस्तु संशयो व्येतु ते मुने ।
वेदाश्च बिन्दुसंयुक्ता यज्ञस्य फलसंश्रिताः । [100]

15

(L. 36) ⊛ Cv : तद्धनं, तव देहाख्यं धनम् । ⊛ —(L. 57) Kumbh. ed. पाश- (for पाद-). —(L. 62) ⊛ Cv : धत्ते, अधःपतनम् । धारयते, ज्ञानभक्त्यादिगुणान् । ⊛ —(L. 82) Cv विजिजृंभे (for विजजृम्भे).

यत्तद्दृष्टं महज्ज्योतिर्ज्योतिरित्युच्यते बुधैः ।
ऋषे ज्ञेयं मया चापीत्युक्त्वा चान्तरधीयत ।
ततः स विस्मयाविष्टो नारदः पुरुषर्षभ ।
ध्यानयुक्तः स तु चिरं न बुबोध महामतिः ।
ततः स्नात्वा महातेजा वाग्यतो नियतेन्द्रियः । [105]
तुष्टाव पुरुषव्याघ्रो जिज्ञासुश्च तदद्भुतम् ।
ततो वर्षशते पूर्णे भगवाँल्लोकभावनः ।
प्रादुश्चकार विश्वात्मा ऋषेः परमसौहृदात् ।
तमागतं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ।
अखिलामरमौल्यङ्गरुक्मारुणपदद्वयम् । [110]
वैनतेयपदस्पर्शकणशोभितजानुकम् ।
पीताम्बरलसत्काञ्चीदामबद्धकटीतटम् ।
श्रीवत्सवक्षसं चारुमणिकौस्तुभकन्धरम् ।
मन्दस्मितमुखाम्भोजं चलदायतलोचनम् ।
नम्रचापानुकरणनम्रभ्रूयुगशोभितम् । [115]
नानारत्नमणीवज्रस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
इन्द्रनीलनिभाभं तं केयूरमकुटोज्ज्वलम् ।
देवैरिन्द्रपुरोगैश्च ऋषिसंघैरभिष्टुतम् ।
नारदो जयशब्देन ववन्दे शिरसा हरिम् ।
ततः स भगवाञ्श्रीमान्मेघगम्भीरया गिरा । [120]
प्राहेशः सर्वभूतानां नारदं पतितं क्षितौ ।
भद्रमस्तु ऋषे तुभ्यं वरं वरय सुव्रत ।
यत्ते मनसि सुव्यक्तमस्ति च प्रददामि तत् ।
स चेमं जयशब्देन प्रसीदेत्यातुरो मुनिः ।
प्रोवाच हृदि संरूढं शङ्खचक्रगदाधरम् । [125]
विवक्षितं जगन्नाथ मया ज्ञातं त्वयाच्युत ।
तत्प्रसीद हृषीकेश श्रोतुमिच्छामि तद्धरे ।
ततः स्मयन्महाविष्णुरभ्यभाषत नारदम् ।
यद्दृष्टं मम रूपं तु वेदानां शिरसि त्वया ।
निर्द्वंद्वा निरहंकाराः शुचयः शुद्धलोचनाः । [130]
तं मां पश्यन्ति सततं तान्पृच्छ यदिहेच्छसि ।
ये योगिनो महाप्राज्ञा मदंशा ये व्यवस्थिताः ।
तेषां प्रसादं देवर्षे मत्प्रसादमवेहि तत् ।

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स जगामाथ भगवान्भूतभावनः ।
तस्माद्भज हृषीकेशं कृष्णं देवकिनन्दनम् । [135]
एतमाराध्य गोविन्दं गता मुक्तिं महर्षयः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वकारणकारणम् ।
मयाप्येतच्छ्रुतं राजन्नारदात्तु निबोध तत् ।
स्वयमेव समाचष्ट नारदो भगवान्मुनिः ।
समस्तसंसारविघातकारणं [140]
भजन्ति ये विष्णुमनन्यमानसाः ।
ते यान्ति सायुज्यमतीवदुर्लभ-
मितीव नित्यं हृदि वर्णयन्ति ।

Colophon.

16

After 12. 200. 43, Kumbh. ed. **Cv** ins.:

ऐन्द्रं रूपं समास्थाय ह्यसुरेभ्यश्चरन्महीम् ।
स एव भगवान्देवो वेदित्वं च गता मही ।
एवंभूते भूतसृष्टिर्नारसिंहादयः क्रमात् ।
प्रादुर्भावाः स्मृता विष्णोर्जगतीरक्षणाय वै ।
एष कृष्णो महायोगी तत्तत्कार्यानुरूपणम् । [5]
हिरण्यकशिपुं दैत्यं हिरण्याक्षं तथैव च ।
रावणं च महादैत्यं हत्वासौ पुरुषोत्तमः ।
भूमेर्दुःखोपनाशार्थं ब्रह्मशक्रादिभिः स्तुतः ।
आत्मनोऽङ्गान्महातेजा उद्बबर्ह जनार्दनः ।
सितकृष्णौ महाराज केशौ हरिरुदारधीः । [10]
वसुदेवस्य देवक्यामेष जात इहोत्तमः ।
देहवानिह विश्वात्मा संबन्धी ते जनार्दनः ।
आविर्बभूव योगीन्द्रो मनोतीतो जगत्पतिः ।
अचिन्त्यः पुरुषव्याघ्र नैव केवलमानुषः ।
अव्यक्तादिविशेषान्तं परीमाणार्थसंयुतम् । [15]
क्रीडा हरेरिदं सर्वं क्षरमित्येव धार्यताम् ।
अक्षरं तत्परं नित्यं वैरूप्यं जगतो हरेः ।
तद्विद्धि रूपमतुलममृतत्वं भवजितम् ।
तदेव कृष्णो दाशार्हः श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षणः ।
न भूतसृष्टिसंस्थानं देहोऽस्य परमात्मनः । [20]
देहवानिह यो विष्णुरसौ मायामयो हरिः ।
आत्मनो लोकरक्षार्थं ध्याहि नित्यं सनातनम् ।

—(L. 100) ❀ **Cv**: बिन्दुः, प्रणवः । ❀ —(L. 101) **Cv** तत् (for यत्). —(L. 111) Kumbh. ed. ॰किण॰; **Cv** (gloss: वैनतेयेन पदस्पर्शे क्रियमाणे सति कणाः ये पादारविन्दरजःकणा उत्क्षिप्तास्तैः शोभितजानुकम्) ॰कण॰ (as above). —(L. 116) ❀ **Cv**: नानारत्नमणी॰, मणीनां, मुक्तामणीनाम्, ईः लक्ष्मीः — ईकारोऽब्जदले लक्ष्म्यां वाण्यां कमलकेसरे — इति रत्नमाला । ❀

16

(L. 17) ❀ **Cv**: वैरूप्यं, क्षराक्षराभ्यां वैलक्षण्यम् । ❀ —(L. 22) ❀ **Cv**: आत्मनो लोकः, स्वभक्तलोकः । ❀

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।
इतिहासपुराणानि धर्माः स्वायंभुवादयः ।
य एनं प्रतिवर्तन्ते वेदान्तानि च सर्वशः । [25]
भक्तिहीना न तैर्यान्ति नित्यमेनं कथंचन ।
सर्वभूतेषु भूतात्मा तत्तद्बुद्धिं समास्थितः ।
तस्माद्बुद्धस्त्वमेवैनं ध्याहि नित्यमतन्द्रितः ।

17 A

After 12.202, Kumbh. ed. Cv ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ केशवस्य महात्मनः ।
वक्तुमर्हसि तत्त्वेन माहात्म्यं पुनरेव तु ।
न तृप्याम्यहमप्येनं पश्यञ्शृण्वंश्च भारत ।
एवं कृष्णं महाबाहो तस्मादेतद्ब्रवीहि मे ।

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्कथामेतां वैष्णवीं पापनाशनीम् । [5]
नारदो मां पुरा प्राह यामहं ते वदामि ताम् ।
देवर्षिर्नारदः पूर्वं तत्त्वं वेत्स्यामि वै हरेः ।
इति संचिन्त्य मनसा दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ।
हिमालये शुभे दिव्ये दिव्यं वर्षशतं किल ।
अनुच्छ्वसन्निराहारः संयतात्मा जितेन्द्रियः । [10]
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्तं मुनिप्रवरं प्रति ।
मेघगम्भीरनिर्घोषा दिव्या बाह्याशरीरिणी ।
किमर्थं त्वं समापन्नो ध्यानं मुनिवरोत्तम ।
अहं ददामि ते ज्ञानं धर्मार्थं वा वृणीष्व माम् ।
तच्छ्रुत्वा मुनिरालोच्य संभ्रमाविष्टमानसः । [15]
किं नु स्यादिति संचिन्त्य वाक्यमाहापरं प्रति ।
कस्माद्भवानद्य विभेद यानं
समास्थितो वाक्यमुदीरयन्माम् ।
न रूपमन्यत्तव दृश्यते वै
ईदृग्विधस्त्वं समधिष्ठितोऽसि । [20]
पुनस्तमाह स मुनिमनन्तोऽहं बृहत्तरः ।
न मां मूढा विजानन्ति ज्ञानिनो मां विदन्त्युत ।
तं प्रत्याह मुनिः श्रीमान्प्रणतो विनयान्वितः ।
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि तव तत्त्वं ब्रवीहि मे ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदं प्राह लोकपः । [25]
ज्ञानेन मां विजानीहि नान्यथा शक्तिरस्ति ते ।

नारद उवाच ।

किंदृग्विधं तु तज्ज्ञानं येन जानामि ते तनुम् ।
भगवन्त तन्मे ब्रूहि त्वं यद्यनुग्रहवानहम् ।

लोकपाल उवाच ।

विकल्पहीनं विपुलं तस्य चू[?दू]रं शिवं परम् ।
ज्ञानं तत्तेन जानासि साधनं प्रति ते मुने । [30]
अत्रावृत्य स्थितं ह्येतत्तच्छुद्धमितरन्मृषा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं संक्षेपान्मुनिसत्तम ।

नारद उवाच ।

त्वमेव तव तत्तत्त्वं ब्रूहि लोकगुरो मम ।
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततः प्रहस्य भगवान्मेघगम्भीरया गिरा । [35]
प्राहेशः सर्वभूतानां न मे चास्यं श्रुतिर्न च ।
न घ्राणजिह्वे दृक्चैव त्वचा नास्ति तथा मुने ।
कथं वक्ष्यामि चात्मानमशरीरस्तथाप्यहम् ।
तज्ज्ञात्वा विस्मयाविष्टो मुनिराह प्रणम्य तम् ।
येन त्वं पूर्वमात्मानमनन्तोऽहं बृहत्तरः । [40]
शक्तोऽहमिति मां प्रीतः प्रोक्तवानसि तत्कथम् ।
पुनस्तमाह भगवांस्तवाप्यक्षाणि सन्ति वै ।
त्वमेनं ब्रूहि चात्मानं यदि शक्नोषि नारद ।
आत्मा यथा तव मुने विदितस्तु भविष्यति ।
मां च जानासि तेन त्वमेकं साधनमावयोः । [45]
इत्युक्त्वा भगवान्देवस्ततो नोवाच किंचन ।
नारदोऽप्युत्स्मयन्खिन्नः क्व गतोऽसाविति प्रभुः ।
स्थित्वा स दीर्घकालं च मुनिर्व्यामूढमानसः ।
आह मां भगवान्देवस्त्वनन्तोऽहं बृहत्तरः ।
तेनाहमिति सर्वस्य को वानन्तो बृहत्तरः । [50]
केयमुर्वी ह्यनन्ताख्या बृहती नूनमेव सा ।
यस्यां जानन्ति भूतानि विलीनानि ततस्ततः ।
एनां पृच्छामि तरुणीं सैषा नूनमुवाच माम् ।
इत्येवं स मुनिः श्रीमान्कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
स भूतलं समाविश्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् । [55]
आश्चर्यासि च धन्यासि बृहती त्वं वसुंधरे ।
त्वामत्र वेत्तुमिच्छामि यादृग्भूतासि शोभने ।
तच्छ्रुत्वा धरणी देवी स्मयमानाब्रवीदिदम् ।
नाहं हि बृहती विप्र न चानन्ता च सत्तम ।

17A

(L. 17) Kumbh. ed. कस्माद्भवानडं विभेद मध्ये. —(L. 43) ॐ Cv: एनं, तव हृदि ध्येयतया स्थितमन्तर्यामिणं परमात्मानम्। ॐ

कारणं मम यो गन्धो गन्धात्मानं ब्रवीहि तम् । [60]
ततो मुनिस्तद्धि तत्त्वं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
[ततो गन्धात्मकः सोऽनु प्रत्युवाच मुनिं प्रति ।]
कारणं मे जलं मत्तो बृहत्तरतमं हि तत् । [65]
स समुद्रं मुनिर्गत्वा प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा सरितां नाथः समुद्रो मुनिमब्रवीत् ।
कारणं मेऽत्र संपृच्छ रसात्मानं बृहत्तरम् । [70]
ततो बृहत्तरं विद्वंस्त्वं पृच्छ मुनिसत्तम ।
ततो मुनिर्यथायोगं जलं तत्त्वमवेक्ष्य तत् ।
जलात्मानं प्रणम्याह जलतत्त्वस्थितो मुनिः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [75]
ततो रसात्मकः सोऽनु मुनिमाह पुनः पुनः ।
ममापि कारणं पृच्छ तेजोरूपं विभावसुम् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
ततोऽग्निं प्रणिपत्याह मुनिर्विस्मितमानसः ।
यज्ञात्मानं महावासं सर्वभूतनमस्कृतम् । [80]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तश्च बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि किदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततः प्रहस्य भगवान्मुनिं स्विष्टकृदब्रवीत् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारणं मम रूपं यत्तं पृच्छ मुनिसत्तम । [85]
ततो योगक्रमेणैव प्रतीतं तं प्रविश्य सः ।
रूपात्मानं प्रणम्याह नारदो वदतां वरः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
उत्स्मयित्वा तु रूपात्मा तं मुनिं प्रत्युवाच ह । [90]
वायुर्मे कारणं ब्रह्मंस्तं पृच्छ मुनिसत्तम ।
मत्तो बहुतरः श्रीमाननन्तश्च महाबलिम् ।
स मारुतं प्रणम्याह भगवान्मुनिसत्तमः ।
योगसिद्धो महायोगी ज्ञानविज्ञानपारगः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः । [95]
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततो वायुर्हि संप्राह नारदं मुनिसत्तमम् ।
कारणं पृच्छ भगवन्स्पर्शात्मानं ममाद्य वै ।
मत्तो बृहत्तरः श्रीमाननन्तश्च तथैव सः ।
ततोऽस्य वचनं श्रुत्वा स्पर्शात्मानमुवाच सः । [100]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्पर्शात्मा मुनिमब्रवीत् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारणं मम चैवेममाकाशं च बृहत्तरम् । [105]
तं पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वव्यापिनमव्ययम् ।
तच्छ्रुत्वा नारदः श्रीमान्वाक्यं वाक्यविशारदः ।
आकाशं समुपागम्य प्रणम्याह कृताञ्जलिः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [110]
आकाशस्तमुवाचेदं प्रहसन्मुनिसत्तमम् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मञ्शब्दो वै कारणं मम ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल स वै मत्तो बृहत्तरः ।
ततो ह्याविश्य चाकाशं शब्दात्मानमुवाच ह ।
स्वरव्यञ्जनसंयुक्तं नानाहेतुविभूषितम् । [115]
वेदाख्यं परमं गुह्यं वेदकारणमच्युतम् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
वेदात्मा प्रत्युवाचेदं नारदं मुनिपुंगवम् ।
मया कारणभूतेन सर्ववेत्ता पितामहः । [120]
ब्रह्मणो बुद्धिसंस्थानमास्थितोऽहं महामुने ।
तस्माद्बृहत्तरो मत्तः पद्मयोनिर्महामतिः ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वकारणकारणम् ।
ब्रह्मलोकं ततो गत्वा नारदो मुनिपुंगवैः ।
सेव्यमानं महात्मानं लोकपालैर्मरुद्गणैः । [125]
समुद्रैश्च सरिद्भिश्च भूततत्त्वैः सभूधरैः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ज्योतिषां च गणैस्तथा ।
स्तुतिस्तोमग्रहस्तोभैस्तथा वेदैर्मुनीश्वरैः ।
उपास्यमानं ब्रह्माणं लोकनाथं परात्परम् ।
हिरण्यगर्भं विश्वेशं चतुर्वक्त्रेण भूषितम् । [130]
प्रणम्य प्राञ्जलिः प्रह्वस्तमाह मुनिपुंगवः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
उत्स्मयन्मुनिमाहेदं कर्ममूलस्य लोपकम् । [135]

—Kumbh. ed. om. lines 62-64.

— (L. 141) Cv आस्थाय (for आस्थितः).

नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
लोकानां मम सर्वेषां नाथभूतो बृहत्तरः ।
नन्दगोपकुले गोपकुमारैः परिवारितः ।
समस्तजगतां गोप्ता गोपवेषेण संस्थितः ।
मद्रूपं च समास्थाय जगत्सृष्टिं करोति सः । [140]
ऐशानमास्थितः श्रीमान्हन्ति नित्यं हि पाति च ।
विष्णुः स्वरूपरूपोऽसौ कारणं स हरिर्मम ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल स चानन्तो बृहत्तरः ।
ततोऽवतीर्य भगवान्ब्रह्मलोकान्महामुनिः ।
नन्दगोपकुले विष्णुमेनं कृष्णं जगत्पतिम् । [145]
बालक्रीडनकासक्तं वत्सजालविभूषितम् ।
पाययित्वाथ बध्नन्तं धूलिधूम्राननं परम् ।
गाहमानैर्हसद्भिश्च नृत्यद्भिश्च समन्ततः ।
पाणिवादनकैश्चैव संवृतं वेणुवादकैः ।
प्रणिपत्याब्रवीदेनं नारदो भगवान्मुनिः । [150]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तश्च बृहत्तरः ।
वेत्तासि चाव्ययश्चासि वेत्तुमिच्छामि यादृशम् ।
ततः प्रहस्य भगवान्नारदं प्रत्युवाच ह ।
मत्तः परतरं नास्ति मत्तः सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मत्तो बृहत्तरं नान्यदहमेव बृहत्तरः । [155]
आकाशे च स्थितः पूर्वमुक्तवानहमेव ते ।
न मां वेत्ति जनः कश्चिन्माया मम दुरत्यया ।
भक्त्या त्वनन्यया युक्ता मां विजानन्ति योगिनः ।
प्रियोऽसि मम भक्तोऽसि मम तत्त्वं विलोकय ।
ददामि तव तज्ज्ञानं येन तत्त्वं प्रपश्यसि । [160]
अन्येषां चैव भक्तानां मम योगरतात्मनाम् ।
ददामि दिव्यं ज्ञानं च तेन ते यान्ति मत्पदम् ।
एवमुक्त्वा ययौ कृष्णो नन्दगोपगृहं हरिः ।

भीष्म उवाच ।

एतत्ते कथितं राजन्विष्णुतत्त्वमनुत्तमम् ।
भजस्वैनं विशालाक्षं जपन्कृष्णेति सत्तम । [165]
मोहयन्मां तथा त्वां च शृणोत्येष मयेरितान् ।
धर्मात्मा च महाबाहो भक्तान्रक्षति नान्यथा ।

Colophon.

17B

Kumbh. ed. Cv cont.: D7 T G1-3, 6 M5 ins. after 12. 202:

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
प्रयाणकाले किं जप्यं मोक्षिभिस्तत्त्वचिन्तकैः ।
किमनुस्मरन्कुरुश्रेष्ठ मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात्परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तश्च हितः सूक्ष्म उक्तः प्रश्नस्त्वयानघ । [5]
शृणुष्वावहितो राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ।
श्रीवत्साङ्कं जगद्बीजमनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ।
त्वामक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादिकमलोद्भवम् । [10]
भगवन्भूतभव्येश श्रद्दधानैर्जितेन्द्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
किं जप्यं किं जपेन्नित्यं काल्यमुत्थाय मानवः ।
कथं युञ्जन्सदा ध्यायेद्ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ।
श्रुत्वा च नारदोक्तं तु देवानामीश्वरः स्वयम् । [15]
प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ।
हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।
ॐकारमग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ।

—Kumbh. ed. reads from 160 post. half to 162 post. half twice. — 56-57 ± 62-63 ± 67-68 ± 74-75 ± 81-82 ± 88-89 ± 95-96 ± 101-102 ± 109-110 ± 117-118 ± 132-133 ± 151-152.

17B

(L. 3) G1, 2 Kumbh. ed. नु (for अनु-). G1 Kumbh. ed. समुपस्थिते (for पर्यु°). —(L. 4) G1 परमं देवं (for परमां सिद्धिं). G1 om. from श्रोतु up to देवं (in line 8, prior half). —(L. 5) D7 T1 G3, 6 तद्युक्तिसहितः; T2 तद्युक्तश्च हितः; G2 M5 सद्युक्तिसहितः (for त्वद्युक्तश्च हितः). —(L. 8) Kumbh. ed. नारदः पर्यपृच्छत (for the post. half). —(L. 9) Kumbh. ed. अक्षरं परमं ब्रह्म (for the prior half). —(L. 10) Kumbh. ed. वेद्यं (for वेद्यं). ❀ Cv: चतुर्मुखब्रह्मणः आदिभूतस्य कमलस्य उद्भवो यस्मात्तम् । ❀ —(L. 12) Kumbh. ed. योगिभिर्देहमोक्षिभिः (for the post. half). —(L. 13) M5 Kumbh. ed. किं नु (M5 च) जप्यं (for किं जप्यं किं). T2 कल्यम्; G1, 2 कल्य (for काल्यम्). — After line 13, Kumbh. ed. ins.:

स्मरेच्च म्रियमाणो वै विशेषेण महाद्युते ।

एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । [20]
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति ।
इत्युक्तो नारदः प्राह प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सर्वदेवेश्वरं विष्णुं सर्वात्मानं हरिं प्रभुम् ।
अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ।
प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णुमक्षरं परमं पदम् । [25]
पुराणं प्रभवं नित्यमक्षयं लोकसाक्षिणम् ।
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षमीशं भक्तानुकम्पिनम् ।
लोकनाथं सहस्राक्षमद्भुतं परमं पदम् ।
भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानामनन्तं सर्वतोमुखम् । [30]
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।
हिरण्यगर्भममृतं भूगर्भं परतः परम् ।
प्रभोः प्रभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।
सहस्रशीर्षं पुरुषं महर्षिं तत्त्वभावनम् ।
प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् । [35]
नारायणं पुराणर्षिं योगात्मानं सनातनम् ।
संस्थानं सर्वतत्त्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।
यः प्रभुः सर्वभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
चराचरगुरुर्विष्णुः स मे देवः प्रसीदतु ।
यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः सनातनः । [40]
ब्रह्मयोनिर्हि विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
यः पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके परावरे ।
आभूतसंप्लवे चैव प्रलीनेऽप्राकृतो महान् ।
एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु । [45]
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
पर्जन्यः पृथिवी सस्यं कालो धर्मः क्रियाक्रिये ।
गुणाकरः स मे बभ्रुर्वासुदेवः प्रसीदतु ।
अग्नीषोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्रयोगिनाम् । [50]
यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
योगावास नमस्तुभ्यं सर्वावास वरप्रद ।
यज्ञगर्भ हिरण्याङ्ग पञ्चयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
चतुर्मूर्ते परं धाम लक्ष्म्यावास परार्चित ।
सर्वावास नमस्तेऽस्तु वासुदेव प्रधानकृत् । [55]
अजस्त्वनामयः पन्था ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्तिधृक् ।
विकर्तः पञ्चकालज्ञ नमस्ते ज्ञानसागर ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परोऽक्षरः ।
यस्मात्परतरं नास्ति तमस्मि शरणं गतः ।
न प्रधानो न च महान्पुरुषश्चेतनो ह्यजः । [60]
अनयोर्यः परतरस्तमस्मि शरणं गतः ।
चिन्तयन्तो हि यं नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् ।
निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ।
जितेन्द्रिया महात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः । [65]

—(L. 14) Kumbh. ed. समाध्यायेद् (for सदा ध्या°). D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ सत्त्वं (for तत्त्वं). —(L. 19) $G_{3.6}$ भारत (for नारद). —(L. 20) T_2 एकाग्र्यः (for °ग्रः). D_7 T_1 इदं (for इमं). —(L. 21) G_1 om. भगवते. —(L. 22) G_1 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो). —(L. 23) G_1 सर्वमेवेश्वरं (for °देवेश्वरं). — Before line 24, $G_{3.6}$ ins. नारायण उवाच. —(L. 24) Kumbh. ed. अव्ययं (for अव्यक्तं). D_7 T_1 दैवं (for देवं). —(L. 25) T_1 अक्षय्यं; T_2 अक्षयं (for अक्षरं). G_1 प्रभुं (for पदम्). — D_7 om. (hapl.) lines 26–28. —(L. 26) Kumbh. ed. विष्णुम् (for नित्यम्). $G_{1.2}$ अक्षरं (for अक्षयं). —(L. 33) T_2 [ऽ]हं (for तं). —(L. 34) $G_{3.6}$ महांतं (for महर्षिं). —(L. 37) T_2 संघातं; M_5 संयातं (for संस्थानं). T_2 $G_{1.2}$ -सत्त्वानां (for -तत्त्वानां). —(L. 38) M_5 सर्वलोकानां (for °भूतानां). —(L. 39) Kumbh. ed. परावर- (for चराचर-). —(L. 40) T_2 देवः (for ब्रह्मा). —(L. 41) G_1 देवः (for विष्णुः). — G_1 reads lines 42–45 after line 51. —(L. 43) Kumbh. ed. लोक- (for लोके). G_3 परापरे. —(L. 44) T_1 अभूते; G_2 अभूत- (for आभूत-). —(L. 45) G_1 देवः (for विष्णुः). —(L. 46) ❀ Cv : 'आश्रावय' इति चतुरक्षरम् । 'अस्तु श्रौषट्' इति चतुरक्षरम् । 'यज' इति द्व्यक्षरम् । 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः — इति श्रुतिवचनादेवार्थोऽवगन्तव्यः । ❀ —(L. 47) D_7 T_1 $G_{1.6}$ नो (for मे). —(L. 48) D_7 पृथिवीं (for °वी). D_7 सर्वां; T_1 G_6 सत्यं; $G_{1.2}$ सर्वे (for सस्यं). —(L. 49) T_2 गुणात्परः; G_1 गुराकरः (for गुणाकरः). G_1 M_5 नो (for मे). D_7 T $G_{1-3.6}$ विष्णुर्; Cv (gloss : कनकवर्णः) बभ्रुर् (as above). —(L. 50) T_2 G_1 अग्निसोमार्क- (for अग्नीषो°). G_2 ब्रह्मसोमेंद्र- (for °रुद्रेन्द्र-). — G_1 reads line 51 twice. —(L. 51) G_1 (both times) यस्ते यजति. — After line 51, G_1 reads lines 42–45. —(L. 52) G_1 M_5 योगवास. —(L. 54) T_1 पराचित; M_5 वरार्चित (for परा°). —(L. 55) T $G_{3.6}$ वासुदेवः (for वासुदेव). —(L. 56) D_7 T $G_{1-3.6}$ त्वम(G_3 °मा)गमः (for त्वनामयः). T_2 -मूर्तिभाक्; Kumbh. ed. °भृत् (for °धृक्). —(L. 57) D_7 त्रिवर्गः; T_1 $G_{3.6}$ त्रिगर्त- (G_3 °र्तः); T_2 त्रिकर्तः; $G_{1.2}$ M_5 त्रिणर्तः (for विकर्तः). —(L. 58) T_2

एकांशेन जगत्सर्वमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
अग्राह्यो निर्गुणो नित्यं तमसि शरणं गतः ।
सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारमयी द्युतिः ।
दिवि संजायते योऽयं स महात्मा प्रसीदतु ।
गुणादिर्निर्गुणश्चाद्यो लक्ष्मीवांश्चेतनो ह्यजः । [70]
सूक्ष्मः सर्वगतो योगी स महात्मा प्रसीदतु ।
अव्यक्तं समधिष्ठाता अचिन्त्यः सदसत्परः ।
आस्थितः परमं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ।
क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
महान्गुणांश्च यो भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु । [75]
सूर्यमध्ये स्थितः सोमस्तस्य मध्ये च या स्थिता ।
भूतबाह्या च या दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ।
नमस्ते सर्वतः सर्व सर्वतोक्षिशिरोमुख ।
निर्विकार नमस्तेऽस्तु साक्षी क्षेत्रध्रुवस्थितिः ।
अतीन्द्रिय नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तैर्न मीयसे । [80]
ये च त्वां नाभिजानन्ति संसारे संसरन्ति ते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्जिताः ।
नान्यभक्ता विजानन्ति न पुनर्मारका द्विजाः ।
एकाकिनो हि निर्द्वंद्वा निराशीःकर्मकारिणः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशन्ति विनिश्चिताः । [85]
अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।
पुण्यपापविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्त्युत ।
अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ मनोभूतेन्द्रियाणि च ।
त्वयि तानि च तेषु त्वं न तेषु त्वं न ते त्वयि ।
एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुर्यान्ति ते परम् । [90]
समोऽसि सर्वभूतेषु न ते द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
समत्वमभिकाङ्क्षेऽहं भक्त्या वै नान्यचेतसा ।
चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
त्वया त्वय्येव तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः । [95]
अकर्ता हेतुरचलः पृथगात्मन्यवस्थितः ।
न मे भूतेषु संयोगो भूततत्त्वगुणाधिकः ।
अहंकारेण बुद्ध्या वा न मे योगस्त्रिभिर्गुणैः ।
न मे धर्मोऽस्त्यधर्मो वा नारम्भो जन्म वा पुनः ।

G1 अव्यक्ताव्यक्तम् (for °क्ताद्यक्तम्). D7 T1 G3.6 व्यक्ताद्यः स (for अव्यक्ताद्यः). — D7 om. (hapl.) lines 60-67. T2 M5 om. (hapl.) lines 60-63. — (L. 64) G1 -परायणः. — (L. 66) G3 भुवि (for विभुः). T1 त्रिपादूर्ध्वं स्थितो योसावेकांशेन भुवि स्थितः. — (L. 67) Kumbh. ed. अग्राह्यं निर्गुणं. M5 नित्यम् (for नित्यं). — (L. 69) G3 यः (for ऽयं). M5 ममात्मा (for महात्मा). — (L. 70) G1 गुणादग्निर्गुणश्चान्यो (for the prior half). D7 T1 G1-3.6 [ऽ]प्यजः (for ह्यजः). — (L. 71) M5 ममात्मा (for महा°). — After line 71, Kumbh ed. ins.:

सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ।

— (L. 72) Kumbh. ed. अव्यक्तः (for अव्यक्तं). G2 समभिध्याता (for °धिष्ठाता). T2 M5 ह्यचिन्त्यः (for अचिन्त्यः). — (L. 73) D7 T G1-3.6 M5 अस्थितिः (for आस्थितः). D7 om. from परमं up to भुङ्क्ते (in line 75). T2 M5 प्रकृतिं; G3 परं; Kumbh. ed. प्रकृति- (for परमं). G1 मुंक्तो; Kumbh. ed. -श्रेष्ठः (for भुङ्क्ते). M5 ममात्मा (for महा°). — G1 om. (hapl.) lines 74-75. — (L. 74) G2 क्षेत्रजः (for °ज्ञः). T1 G2.3.6 प्रकृतिः (for प्रकृतिं). — (L. 75) T G2.3.6 M5 महागुणांश् (for महान्गु°). M5 Cv ममात्मा (for महा°). — D7 om. (hapl.) lines 76-77. — (L. 76) ❀ Cv.: सूर्यमध्ये, हृत्पद्माश्रितसूर्यमण्डलमध्ये, सोमः, मण्डलरूपी सोमः, तस्य मध्ये च या दीप्तिः, वह्निमण्डलरूपा दीप्तिः स्थिता। ❀ — (L. 77) G1 भूतबाह्य; G2 °भाव्या; G3 °भव्या (for °बाह्या). ❀ Cv: भूतबाह्या, अप्राकृतज्ञानानन्दमयी। ❀ M5 ममात्मा (for महात्मा). — (L. 78) T2 जगतः (for सर्वतः). G1 सर्वाः; G2 सर्वे (for सर्व). — (L. 79) D7 G2.3.6 M5 क्षेत्री; T1 क्षेत्रि- (for क्षेत्र-). D7 T1 G1.3 ध्रुवः (G1 °व-) स्थितः. — (L. 80) D7 मीयते; T1 G1.6 दीयसे (for मीयसे). — (L. 81) D7 T1 G1.2.6 त्वा (for त्वां). — (L. 83) T2 नारका; Kumbh. ed. भवका (for मारका). — (L. 84) T Kumbh. ed. एकांतिनो (for °काकिनो). G6 निराशः (for °शीः-). — (L. 85) Kumbh. ed. विचिंतकाः (for विनिश्चिताः). — (L. 87) G1 तां (for त्वां). — (L. 88) T2 बुद्ध्यहंकारं; Kumbh. ed. °कार- (for °कारौ). G1 मनोबुद्धींद्रियाणि च. — (L. 89) G1 ते सत्त्वं (for तेषु त्वं). — (L. 90) G1 यंति. G1 वरं (for परम्). — (L. 91) M5 मे (for ते). — (L. 92) G1 समस्तम् (for समत्वम्). G1 [अ]नन्यचेतसा. — (L. 94) D7 त्वय्येव (for त्वय्येव). ❀ Cv: त्वया, त्वया सृष्टा। ❀ — (L. 95) G3 ह्यमात्मस् (for ह्यतत्त्वस्). Kumbh. ed. ह्यतत्त्वं तत्त्वसंज्ञिकः (for the post. half). ❀ Cv: अतत्त्वः, चतुर्विंशतितत्त्वभिन्नः। ❀ — (L. 96) D7 T1 G1-3.6 अकर्म(G1.6 °र्मा) (for अकर्ता). — (L. 97) T2 Kumbh. ed. ते (for मे). T2 -गुणाधिक. — (L. 98) Kumbh. ed. ते (for मे). — (L. 99) T2 M5 ह्यधर्मो; G1 [ऽ]स्त्वधर्मो. Kumbh. ed. न मोक्षधर्मो वा न त्वं (for the prior half). — (L. 100) T2

जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्वग । [100]
विषयैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागमः ।
पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसनं जलम् ।
रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।
श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिकं पुनः ।
इन्द्रियाण्यपि संयान्तु स्वासु स्वासु च योनिषु । [105]
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् ।
वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाश एव च ।
अहंकारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
अहंकारस्ततो बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमच्युत ।
प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते । [110]
वियोगः सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मे भवेत् ।
निष्केवलं पदं देव काङ्क्षेऽहं परमं तव ।
एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ।
त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तिस्त्वत्परायणः ।
त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते । [115]
पूर्वदेहकृता मे तु व्याधयः प्रविशन्तु माम् ।
अर्दयन्तु च दुःखानि ऋणं मे प्रतिमुञ्चतु ।
अनुध्यातोऽसि देवेश न मे जन्म भवेत्पुनः ।
तस्माद्ब्रवीमि कर्माणि ऋणं मे न भवेदिति ।
नोपतिष्ठन्तु मां सर्वे व्याधयः पूर्वसंचिताः । [120]
अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

अहं भगवतस्तस्य मम चासौ सनातनः ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
दशेन्द्रियाणि मनसि अहंकारे तथा मनः । [125]
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ।
यतबुद्धीन्द्रियः पश्येद्बुद्ध्या बुध्येत्परात्परम् ।
ममायमिति तस्याहं येन सर्वमिदं ततम् ।
आत्मनात्मनि संयोज्य परमात्मन्यनुस्मरेत् ।
ततो बुद्धेः परं बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् । [130]
मरणे समनुप्राप्ते यश्चैवं मामनुस्मरेत् ।
अपि पापसमाचारः स याति परमां गतिम् ।
[ॐ] नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय भक्तानामेकनिष्ठाय शाश्वते ।
इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं सुसमाहितः । [135]
स्वपन्विबुध्यंश्च पठेद्यत्र तत्र समभ्यसेत् ।
पौर्णमास्याममावास्यां द्वादश्यां च विशेषतः ।
श्रावयेच्छ्रद्दधानांश्च मद्भक्तांश्च विशेषतः ।
यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत् । [140]

सर्वज्ञः (for सर्वग). — After line 100, Kumbh. ed. ins. :

ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ततः परम उच्यसे ।
भक्तानां यद्धितं देव तद्ब्याहि त्रिदशेश्वर ।

— (L. 102) Kumbh ed. गंधो वै (for मे घ्राणं). Kumbh. ed. रसं यातु जलं तथा (for the post. half). — (L. 103) M_5 चक्षुर्; Kumbh. ed. तेजो (for रूपं). — (L. 104) M_5 शब्द (for श्रोत्रम्). — (L. 105) $G_{1,2}$ संयातु (for संयान्तु). M_5 इंद्रियाणां गुणा यांतु (for the prior half). — (L. 106) G_1 पृथिवीं. T_2 अग्नयो; G_2 अनिलो (for अनलो). — (L. 107) G_1 C_v आकाशम् (for आकाश). — (L. 108) G_2 मोहिनं. — (L. 109) M_5 तथा बुद्धिं. — (L. 111) T_1 गणैर्; G_1 गुण- (for गुणैर्). — (L. 112) D_7 T_1 $G_{1-3,6}$ निष्कैवल्य°; T_2 निष्कैवल्यं (for निष्केवलं). T_2 पथं (for पदं). Kumbh. ed. तात (for देव). D_7 T_1 G_1 तपः (for तव). — (L. 113) एकीभूतस् (for °भावस्). ❀ C_v: एकीभावः, गोषु गावः एकीभवन्तीतिवत् एकस्थानगतत्वम् । ❀ — D_7 om. (hapl.) lines 114–119 — (L. 114) T त्वद्गतस्; $G_{1,2}$ त्वद्गतिस्; $G_{3,6}$ त्वद्भावस्; M_5 त्वद्भुक्तस् (for त्वद्भक्तिस्). — (L. 115) T_2 गमिष्यामि (for स्मरि°). — (L. 116) G_1 पूर्वदेहे (for °देह-). M_5 ये (for मे). — (L. 117) G_1 मरणे (for ऋणं मे). Kumbh. ed. प्रवि- (for प्रति-). — (L. 119) T_2 ऋणभाङ्; G_1 रणं मे (for ऋणं मे). — (L. 120) Kumbh. ed. उप- (for नोप-). G_2 पूर्वसंचितः. T_2 G_2 M_5 om. the ref. — (L. 122) G_6 आवां (for अहं). — (L. 123) G_1 प्रणिष्यामि (for प्रणश्यामि). T_2 नः प्रणश्यतु. — (L. 124) G_1 संगम्य (for संयम्य). — (L. 125) D_7 G_1 देहेंद्रियाणि. G_1 पुनः (for मनः). — (L. 126) G_2 अहंकारौ (for °कारं). — (L. 127) T_2 यतो बुद्ध्येंद्रियं; G_1 यतबुद्धींद्रियं (for °बुद्धीन्द्रियः). G_1 पश्ये. G_1 बुद्धेत्; M_5 बुद्धेः (for बुध्येत्). — Before line 128, M_5 ins. श्रीभगवान्. — (L. 128) G_2 पदं यामि (for ममायम्). Kumbh. ed. यस्य (for तस्य). — (L. 129) T_2 परमात्मानम् (for °त्मनि). — (L. 131) T_1 G_2 समनुप्राप्तौ (G_2 °प्तो). G_6 मानुषः (for मामनु-). — Before line 135, G_6 ins. भगवान्. — (L. 135) M_5 पापनाशिनीं (for सुसमाहितः). — (L. 136) Kumbh. ed. विबुद्धश् (for विबुध्यंश्). D_7 T $G_{1,2}$ यत्र यत्र (for यत्र तत्र). — (L. 137) G_1 पौर्णिमास्याम्. T_2 अमायां च (for °वास्यां). T_2 वा (for च). — (L.

अभ्यर्चयन्पितॄन्देवान्पठञ्जुह्वन्बलिं ददत् ।
ज्वलन्नग्निं स्मरेद्यो मां स याति परमां गतिम् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि शरीरिणाम् ।
यज्ञं दानं तपस्तस्मात्कुर्यादाशीर्विवर्जितः ।
मम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः । [145]
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ।
किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ।
श्रद्धावन्तो यतात्मानस्ते मां यान्ति मदाश्रिताः ।
कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तो नान्तमश्नुते ।
मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । [150]
अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यस्येव पदं मम ।
अज्ञानाय च यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशनम् ।
कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ।
तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् ।
एवं दत्त्वा नरश्रेष्ठ श्रेयो वीर्यं च विन्दति । [155]
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।

भीष्म उवाच ।

एवं पृष्टः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
यदुवाच तदा शंभुस्तदुक्तं तव सुव्रत ।
त्वमप्येकमना भूत्वा ध्याहि ज्ञेयं गुणातिगम् । [160]
भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ।
श्रुत्वैवं नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देव एकान्तत्वमुपेयिवान् ।
नारायणमृषिं देवं दश वर्षाण्यनन्यभाक् ।
इदं जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । [165]
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैर्भक्तिर्यस्य जनार्दने ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
इमां रहस्यां परमामनुस्मृति-
मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ।
विहाय दुःखान्यवमुच्य संकटा- [170]
त्स वीतरागो विचरन्महीमिमाम् ।

Colophon.

17 C

Kumbh. ed. Cv. cont.:

युधिष्ठिर उवाच ।

देवासुरमनुष्येषु ऋषिमुख्येषु वा पुनः ।
विष्णोस्तत्त्वं यथाख्यातं को विद्वाननुवेत्ति तत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व न मे तृप्तिर्हि तत्त्वतः ।
वर्तते भरतश्रेष्ठ सर्वज्ञोऽसीति मे मतिः ।

भीष्म उवाच ।

का[? स्मा]रितोऽहं त्वया राजन्यद्वृत्तं च पुरा मम । [5]
गरुडेन पुरा मह्यं संवादो भूत्सुदुत्तम ।
पुराहं तप आस्थाय वासुदेवपरायणः ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ।
गङ्गाद्वीपे समासीनो दश वर्षाणि भारत ।
माता च मम सा देवी जननी लोकपावनी । [10]
समासीना समीपे मे रक्षणार्थं ममाच्युत ।

---

138) D_7 G_1 श्रद्दधानश्च: G_2 श्रद्दधानानां (for °धानांश्च). $G_{3.8}$ मद्भक्तानां (for °क्तांश्च). —(L. 140) G_1 Kumbh. ed न तु (for तु तत्). —(L. 141) G_1 जिह्वन् (for जु°). D_7 T G_3 ददन् (for ददत्). —(L. 142) M_5 गच्छेत् (for याति). —(L. 143) D_7 G_1 om. hapl. from तप up to तप (in line 144). M_5 तपश्चेति (for °श्चैव). T $G_{2.3.6}$ M_5 मनीषिणां. —(L. 144) D_7 आशी-; G_3 आशा- (for आशीर्-). T_2 -विवर्जितं; G_1 विशेषतः (for -विवर्जितः). —(L. 146) G_2 श्वपचस्य (for श्वपाकस्य). —(L. 147) D_7 T_1 यजंतो (for यजन्ते). M_5 साधकं (for साधका). —(L. 148) G_2 दमाश्रिताः (for मदा°). —(L. 149) मदुक्ता (for मद्भक्तो). Kumbh. ed. [ऽ]मृतम् (for नान्तम्). —(L. 150) T_2 नित्यं (for तस्माद्). D_7 ध्यायन् (for ध्याहि). —(L. 151) G_2 कामं (for सिद्धिं). T_2 G_3 M_5 द्रक्ष्य-(M_5 °क्ष)से च; G_2 रक्षसे च (for द्रक्ष्यस्येव). G_3 परं (for पदं). —(L. 152) Kumbh ed. अज्ञानिने (for °नाय). G_2 transp. ज्ञानं and दद्यात्. T_2 धर्मोपदेशतः (for °नम्). —(L 153) T_1 $G_{1-3.6}$ ततः फलं (for न तत्फलम्). —(L. 158) D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ महर्षिणा. —(L 159) T_2 G_2 पुरा शंभुस्; Kumbh. ed. तदासौ मो (for तदा शंभुस्). —(L. 160) D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ याहि (for ध्याहि). T_2 ध्येय; $G_{3.8}$ ज्ञेय- (for ज्ञेयं). D_7 गुणातीतिं; T_1 $G_{2.6}$ °गतिं; T_2 °न्वितं (for °तिगम्). —(L. 162) T_2 G_2 एतं; M_5 इदं; Kumbh. ed. एतत् (for एवं). G_1 दिवं. —(L. 163) D_7 T_1 $G_{2.6}$ देवम्. D_7 T $G_{3.6}$ एकांतित्वम्. —(L 164) G_2 पुराणर्षिं (for ऋषिं देवं). —(L. 170) D_7 T $G_{1-3.6}$ संकटान्. —(L 171) Kumbh. ed. स वीतरागो विगतज्वरः सुखी. Colophon: D_7 T_1 $G_{3.6}$ M_5 अनुस्मृतिः.

तस्मिन्काले़ऽद्भुतः श्रीमान्सर्ववेदमयः प्रभुः ।
सुपर्णः पततां श्रेष्ठो मेरुमन्दरसंनिभः ।
आजगाम विशुद्धात्मा गङ्गां द्रष्टुं महायशाः ।
तमागतं महात्मानं प्रत्युद्गम्याहमर्थितः । [15]
प्रणिपत्य यथान्यायं कृताञ्जलिरवस्थितः ।
सोऽपि देवो महाभागामभिनन्द्य च जाह्नवीम् ।
तया च पूजितः श्रीमानुपोपाविशदासने ।
ततः कथान्तरे तं वै वचनं चेदमब्रवम् ।
वेदवेद महावीर्य वैनतेय महाबल । [20]
नारायणं हृषीकेशं सहमानोऽनिशं हरिम् ।
जानासि तं यथा वक्तुं यादृग्भूतो जनार्दनः ।
ममापि तस्य सद्भावं वक्तुमर्हसि सत्तम ।

गरुड उवाच ।

शृणु भीष्म यथान्यायं पुरा त्व[? त्वा]मिह सत्तमाः ।
अनेके मुनयः सिद्धा मानसोत्तरवासिनः । [25]
पप्रच्छुर्मां महाप्राज्ञा वासुदेवपरायणाः ।
पक्षीन्द्र वासुदेवस्य तत्त्वं वेत्सि परं पदम् ।
त्वया समो न तस्यास्ति संनिकृष्टप्रियोऽपि च ।
तेषामहं वचः श्रुत्वा प्रणिपत्य महाहरिम् ।
अब्रवं च यथावृत्तं मम नारायणस्य च । [30]
शृणुध्वं मुनिशार्दूला हृत्वा सोममहं पुरा ।
आकाशे पतमानस्तु वाक्यं तत्र शृणोमि वै ।
साधु साधु महाबाहो प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ।
वृणीष्व वचनं मत्तः पक्षीन्द्र गरुडाधुना ।
त्वामहं भक्तितत्त्वज्ञो ब्रवै वचनमुत्तमम् । [35]
इत्याह स ध्रुवं तत्र मामाह भगवान्पुनः ।
ऋषिरसि महावीर्य न मां जानाति वा मयि ।
असूयति च मां मूढस्तच्छ्रुत्वा गर्वमास्थितः ।
अहं देवनिकायानां मध्ये वचनमब्रवम् ।
ऋषे पूर्वं वरं मत्तस्त्वं वृणीष्व ततो ह्यहम् । [40]
वृणे त्वत्तो वरं पश्चादित्येवं मुनिसत्तमाः ।
यस्मात्त्वां भगवान्देवः श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षणः ।
अद्य पश्यति पक्षीन्द्र वाहनं भव मे सदा ।
वृणेऽहं वरमेतद्धि त्वत्तोऽद्य पतगेश्वर ।
तथेति तं वीक्ष्य मातामनहंकारमास्थितम्(sic) । [45]
जेतुकामो ह्यहं विष्णुं मायया मायिनं हरिम् ।
त्वत्तो ह्यहं वृणे त्वद्य वरमृषिवरोत्तम ।
तवोपरिष्टात्स्थास्यामि वरमेतत्प्रयच्छ मे ।
तथेति च हसन्प्राह हरिर्नारायणः प्रभुः ।
ध्वजं च मे भव सदा त्वमेव विहगेश्वर । [50]
उपरिष्टात्स्थितिस्तेऽस्तु मम पक्षीन्द्र सर्वदा ।
इत्युक्त्वा भगवान्देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
सहस्रचरणः श्रीमान्सहस्रादित्यसंनिभः ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रनयनो महान् ।
सहस्रमकुटोऽचिन्त्यः सहस्रवदनो विभुः । [55]
विद्युन्मालानिभैर्दिव्यैर्नानाभरणराजिभिः ।
क्वचित्संदृश्यमानस्तु चतुर्बाहुः क्वचिद्धरिः ।
क्वचिज्ज्योतिर्मयोऽचिन्त्यः क्वचित्स्कन्धे समाहितः ।
एवं मम जयन्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
ततोऽहं विस्मयापन्नः कृत्वा कार्यमनुत्तमम् । [60]
अस्या विमुच्य जननीं मया सह मुनीश्वराः ।
अचिन्त्योऽयमहं भूयो कोऽसौ मामब्रवीत्पुरा ।
कीदृग्विधः स भगवानिति मत्वा तमास्थितः ।
अनन्तरं देवदेवं स्कन्धे मम समाश्रितम् ।
अद्राक्षं पुण्डरीकाक्षं वहमानोऽहमद्भुतम् । [65]
अवशस्तस्य भावेन यत्र यत्र स चेच्छति ।
विस्मयापन्नहृदयो ह्यहं किमिति चिन्तयन् ।
अन्तर्जलमहं सर्वं वहमानोऽगमं पुनः ।
सेन्द्रैर्देवैर्महाभागैर्ब्रह्माद्यैः कल्पजीविभिः ।
स्तूयमानो ह्यहमपि तैस्तैरभ्यर्चितः पृथक् । [70]
क्षीरोदस्योत्तरे कूले दिव्ये मणिमये शुभे ।
वैकर्णं नाम सदनं हरेस्तस्य महात्मनः ।
दिव्यं तेजोमयं श्रीमदचिन्त्यममरैरपि ।
तेजोनिलमयैः स्तम्भैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ।
विभूषितं हिरण्येन भास्वरेण समन्ततः । [75]
दिव्यं ज्योतिःसमायुक्तं गीतवादित्रशोभितम् ।
शृणोमि शब्दं तत्राहं न पश्यामि शरीरिणम् ।
न च स्थलं न चान्यच्च पादयोस्तं समन्ततः ।
वेपमानो ह्यहं तत्र विष्ठितोऽहं कृताञ्जलिः ।
ततो ब्रह्मादयो देवा लोकापालास्तथैव च । [80]
सनन्दनाद्या मुनयस्तथान्ये परजीविनः ।
प्राप्तास्तत्र सभाद्वारि देवगन्धर्वसत्तमाः ।
ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा कृताञ्जलिपुटास्तदा ।
ततस्तदन्तरे तस्मिन्क्षीरोदार्णवशीकरैः ।
बोध्यमानो महाविष्णुराविर्भूत इवाबभौ । [85]
फणासहस्रमालाढ्यं शेषमव्यक्तसंस्थितम् ।
पश्यास्यहं मुदाकाशे यस्योपरि जनार्दनम् ।

दीर्घवृत्तैः समैः पीनैः केयूरवलयोज्ज्वलैः ।
चतुर्भिर्बाहुभिर्युक्तं * * * * * * * * ।
पीताम्बरेण संवीतं कौस्तुभेन विराजितम् । [90]
वक्षःस्थलेन संयुक्तं पद्मयाधिष्ठितेन च ।
ईषदुन्मीलिताक्षं तं सर्वकारणकारणम् ।
क्षीरोदस्योपरि बभौ नीलाभ्रं परमं यथा ।
न कश्चिद्वदते कश्चिन्न व्याहरति कश्चन ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं मा शब्दमिति रोषितम् । [95]
भ्रुकुटीकुटिलाक्षास्ते नानाभूतगणाः स्थिताः ।
ततोऽचिन्त्यो हरिः श्रीमानालोक्य च पितामहम् ।
कृत्वा च प्रस्थितं तत्र जगतां हितकाम्यया ।
गच्छध्वमिति मामुक्त्वा गरुडेत्याह मां ततः ।
ततोऽहं प्रणिपत्याग्रे कृताञ्जलिरवस्थितः । [100]
आगच्छेति च मामुक्त्वा पूर्वोत्तरपथं गतः ।
अतीव मृदुभावेन गच्छन्निव स दृश्यते ।
अयुतं नियुतं चाहं प्रयुतं चार्बुदं तथा ।
पतमानोऽहमनिशं योजनानि ततस्ततः ।
ननु तत्त्वामहं भक्तो विष्ठितोऽस्मि प्रशास्तु नः । [105]
आगच्छ गरुडेत्येवं पुनराह स माधवः ।
ततो भूयो ह्यहं पातं पतमानो विहायसम् ।
आजगाम ततो घोरं शतकोटिसमावृतम् ।
तामसानीव भूतानि पर्वताभानि तत्र ह ।
समानानीव पद्मानि ततोऽहं भीत आस्थितः । [110]
ततो मां किंकरो घोरः शतयोजनमायतम् ।
निगृह्य पाणिना तस्माच्चिक्षेप च स लोष्टवत् ।
तत्तमोऽहमतिक्रम्य ह्यापं चैव विहायसम् ।
हुंकारघोषांस्तत्राहमशनीपातसंनिभान् ।
कर्णमूले ह्यशृणवं ततो भूतैः समास्थितः । [115]
ततोऽहं देवदेवेश त्राहि मां पुष्करेक्षण ।
इत्यब्रवमहं तत्र ततो विष्णुरुवाच माम् ।
सुषिरस्य मुखे कश्चिन्मां चिक्षेप भयंकरः ।
अतीतोऽहं क्षणादग्निमपश्यं वायुमण्डलम् ।
आकाशमिव संप्रेक्ष्य क्षेमुकाममुपागतः । [120]
तत्राहं दुःखितो भूतः क्रोशमानो ह्यवस्थितः ।
क्षणान्तरेण घोरेण क्रुद्धो हि परमात्मना ।
स्वपक्षराजिना दृष्ट्वा मां चिक्षेप भयंकरः ।
* * * गरुडकुलं सहस्रादित्यसंनिभम् ।
मां दृष्ट्वाप्यथ संस्थेऽथ ह्यल्पकालोऽनिदुर्बलः । [125]
अहो विहंगमः प्राप्त इति विस्मयमानसाः ।
मां दृष्ट्वोचुरहं तत्र पश्यामि गरुडध्वजम् ।
सहस्रयोजनायामं सहस्रादित्यवर्चसम् ।
सहस्रगरुडारूढं गरुडास्ते महाबलाः ।
अन्याश्चर्यमिमं देव वपुषास्मत्कुलोद्भवः । [130]
स्वल्पप्राणः स्वल्पकायः कोऽसौ पक्षी इहागतः ।
तच्छ्रुत्वाहं नष्टगर्वो भीतो लज्जासमन्वितः ।
स्वयं बुद्धश्च संविग्नस्ततो ह्यशृणवं पुनः ।
आगच्छ गरुडेत्येव ततोऽहं यानमास्थितः ।
परार्ध्यं च ततो गत्वा योजनानां शतं पुनः । [135]
तत्रापश्यमहं यो वै ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
तत्रापि चापरं तत्र शतकोटिपितामहान् ।
पुनरेहीत्युवाचोच्चैर्भगवान्मधुसूदनः ।
महाकुलं ततोऽपश्यं प्रमाणानि तमव्ययम् ।
कपित्थफलसंकाशैरण्डाकारैः समाश्रितम् । [140]
तत्र स्थितो हरिः श्रीमानण्डमेकं बिभेद ह ।
महद्भूतं हि मां गृह्य दत्त्वा वै प्राक्षिपत्पुनः ।
तन्मध्ये सागरान्सप्त ब्रह्माणं च तथा सुरान् ।
पश्याम्यहं यथायोगं मातरं स्वकुलं तथा ।
एवं मयानुभूतं हि तत्त्वान्वेषणकाङ्क्षिणा । [145]
शिविकासदृशं मां वै पश्यध्वं मुनिसत्तमाः ।
इत्येवमब्रवं विप्रान्भीष्म यन्मे पुराभवत् ।
तत्ते सर्वं यथान्यायमुक्तवानस्मि सत्तम ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति ज्ञानं दृष्ट्वा परं हरिम् ।
नान्यथा शक्यरूपोऽसौ ज्ञानगम्यः परः पुमान् । [150]
अनन्यया च भक्त्या च प्राप्तुं शक्यो महाहरिः ।

भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भगवान्सुपर्णः पक्षिराट्प्रभुः ।
आमन्त्र्य जननीं मे वै तत्रैवान्तरधीयत ।
तस्माद्राजेन्द्र सर्वात्मा वासुदेवः प्रधानकृत् ।
ज्ञानेन भक्त्या सुलभो नान्यथेति मतिर्मम । [155]

Colophon.

(L. 140) Kumbh. ed. -संकाशम् (for °शैर्). ❀ Cv: कपित्थपदेन संसाराख्यो वृक्ष उच्यते । फलसंकाशैः, अण्डानामाकारैः । ❀ —(L 146) ❀ Cv: शिविकासदृशमित्यनेन स्वस्य भगवत्प्रेरणां विना गन्तुं शक्तिरेव नास्तीति सूचयति । ❀ —Colophon. *Adhy. name:* गरुडोक्तभगवन्महिमा.

18

After 12. 211, Kumbh ed. Cv. ins.:

भीष्म उवाच।

जनको नरदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ।
भगवन्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित्।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति।
विवादादेव सिद्धोऽसौ कारणस्येव वेदना। [5]
चेतनो विद्यते ह्यत्र हैतुकं च मनोगतम्।
आगमादेव सिद्धोऽसौ स्वतःसिद्ध इति श्रुतिः।
वर्तेते पृथगन्योन्यं न ह्यपाश्रित्य कर्मसु।
चेतनो ह्यंशवस्तत्र स्वमूर्तं धारयन्त्यतः।
स्वभावं पौरुषं कर्म ह्यात्मानं तमुपाश्रिताः। [10]
तमाश्रित्य प्रवर्तन्ते देहिनो देहबन्धनाः।
गुणज्ञानमभिज्ञानं यस्य लिङ्गा न शब्दवत्।
पृथिव्यादिषु भूतेषु तत्तदाहुर्निदर्शनम्।
आत्मासौ वर्तते भिन्नस्तत्र तत्र समन्वितः।
परमात्मा तथैवैको देहेऽस्मिन्निति वै श्रुतिः। [15]
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम्।
यथा त्रिधा प्रवर्तन्ते तथासौ पुरुषः स्मृतः।
पयस्यन्तर्हितं यद्वत्तद्वद्व्याप्तं महात्मकम्।
पूर्वं नैश्वर्ययोगेन तस्मादेतन्न शेषवान्।
शब्दः कालः क्रिया देहो ममैकस्यैव कल्पना। [20]
स्वभावं तन्मयं त्वेतन्मायारूपं तु भेदवत्।
नानाख्यं परमं शुद्धं निर्विकल्पं परात्मकम्।
लिङ्गादि देवमध्यास्ते ज्ञानं देवस्य तत्तथा।
चिन्मयोऽयं हि नादाख्यः शब्दश्चासौ मनो महान्।
गतिमानुत संधत्ते वर्णवत्तत्पदान्वितम्। [25]
कायो नास्ति च तेषां वै अवकाशस्तथा परम्।
एते नोढा इति चाख्याताः सर्वे ते धर्मदूषकाः।
अनुबन्धान्न विज्ञानं ज्ञानतो ध्रुवमव्ययम्।
नानाभेदविकल्पेन येषामात्मा स्मृतः सदा।
प्रकृतेरपरस्तेषां बहवो ह्यात्मवादिनः। [30]
विरोधो ह्यात्मसन्मायां न तेषां सिद्ध एव हि।
अन्यदा च गृहीतैः* वेदबाह्यास्ततः स्मृताः।
एकानेकात्मकं तेषां प्रतिषेधो हि भेदनुत्।
तस्माद्वेदस्य हृदयमद्वैध्यमिति विद्धि तत्।
वेदादृष्टेरयं लोकः सर्वार्थेषु प्रवर्तते। [35]
तस्माच्च स्मृतयो जाताः सेतिहासाः पृथग्विधाः।
न यत्न साध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत्।
इन्द्रियाणि सभूतानि परा च प्रकृतिर्मनः।
आत्मा च परमः शुद्धः प्रोक्तोऽसौ परमः पुमान्।
उत्पत्तिलक्षणं चेदं विपरीतमथोभयोः। [40]
यो वेत्ति प्रकृतिं नित्यं तथा चैवात्मनस्तु ताम्।
प्रदहत्येष कर्माख्यं दावोद्भूत इवानलः।
चिन्मात्रपरमः शुद्धः सर्वाकृतिषु वर्तते।
आकाशकल्पं विमलं नानाशक्तिसमन्वितम्।
तापनं सर्वभूतानां ज्योतिषां मध्यमस्थितिम्। [45]
दुःखमास्ते स निर्दुःखस्तद्विद्वान्न च लिप्यति।
असावश्नाति यद्वत्तद्भ्रमरोऽश्नाति यन्मधु।
एवमेष महानात्मा नात्मा तदवबुध्यते।
एवंभूतस्त्वमित्यत्र स्वाधीतो बुध्यते परम्।
बुधस्य बोधनं तत्र क्रियते सद्भिरित्युत। [50]

18

(L. 1–4) = 12. 212. 1–2. —(L. 6) ❀ Cv: हैतुकं, पुण्यपापादिसमूहः। ❀ —(L. 10) Kumbh. ed. उपाश्रितं; Cv (gloss: आत्मानं, परमात्मानम् आश्रिताः, तदधीना इत्यर्थः) °श्रिताः (as above). —(L. 12) Kumbh. ed. तस्य; Cv (gloss: परमात्मनः) यस्य (as above). Kumbh. ed. लिंगानु-; Cv: (gloss: लिङ्गा ज्ञापका न। शब्दवत्, श्रुतिवत्) लिङ्गा न (as above). —(L. 17) ❀ Cv: पार्थिव-देहे पृथिव्यां बहुलम्, आप्ये अपां, तैजसे तेजस इति त्रिधा। ❀ —(L. 18) Cv: पयसि अन्तर्हितम्, घृतमिति योग्यपदार्थाध्याहारः। ❀ —(L. 21) Kumbh. ed. त्वेदं; Cv (gloss: एतन्मायारूपं प्रकृतिरूपं जगत्, तन्मयं तेन नारायणेन व्याप्तं, भेदवत् भेदयुक्तम्) त्वेतन् (as above). —(L. 28) Kumbh. ed अबंधनमविज्ञानाद् (for the prior half). ❀ Cv: अनुबन्धात्, देहे एव स्नेहात्, विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानम्। ❀ Kumbh. ed. ज्ञानं तद्ध्रुवमव्ययं (for the post. half). —(L. 30) Kumbh. ed. [ऽ]पि (for हि). —(L 33) ❀ Cv: भेदनुत्, भेदसाधकः। 'नुद प्रेरणे' इति धातुः। ❀ —(L. 34) Cv (gloss: द्विप्रकारसंबन्धि, चार्वाकमतसंबन्धि, अन्यमतसंबन्धि च न) न द्वैध्यम् (for अद्वैध्यम्). —(L. 38) Kumbh. ed. इंद्रियाणि च भूरीणि (for the prior half). —(L 40) ❀ Cv: विपरीतं, उत्पत्तिलक्षणमनुत्पत्तिलक्षणं च। उभयोः, जडजीवयोः। ❀ —(L. 46) Kumbh. ed. अस्ति स (for आस्ते स). ❀ Cv: सः परमात्मा निर्दुःखः, दुःखं दुःखभरितं देहं, आस्ते साक्षितया आस्ते। ❀ —(L. 48) Kumbh. ed. नात्मानमवबुध्यते (for the post. half). ❀ Cv: आत्मा, जीवात्मा। ❀ —(L 49) Kumbh. ed. स्वाधितो. Cv (gloss: स्वकीयैर्गुरुभिरधीतः) स्वाधीतो (as above).

न त्रुधस्येति वै कश्चिन्न तथावच्छृणुष्व मे ।
शोकमस्य न गत्वा ते शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
लोकं निघ्नन्ति संभिन्ना ज्ञातिनोऽत्र वदन्त्युत ।
एवं तस्य विभोः कृत्यं धातुरस्य महात्मनः ।
क्षमन्ति ते महात्मानः सर्वद्वंद्वविवर्जिताः । [55]
अतोऽन्यथा महात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्य संयोगयोगेन शुचिरप्यशुचिर्भवेत् ।
अशुचिश्च शुचिश्चापि ज्ञानाद्देहादयो यथा ।
दृश्यं न चैव दृष्टं स्याद्दृष्टं दृश्यं तु नैव च । [60]
अतीतत्रितयः सिद्धो ज्ञानरूपेण सर्वदा ।
एवं न प्रतिपद्यन्ते रागमोहमदान्विताः ।
वेदबाह्या दुरात्मानः संसारे दुःखभागिनः ।
आगमानुगतज्ञाना बुद्धियुक्ता भवन्ति ते ।
बुद्ध्या भवति बुद्ध्यात्तं यद्बुद्धं चात्मरूपवत् । [65]
तमस्यन्धे न संदेहात्परं यान्ति न संशयः ।
नित्यनैमित्तिकान्कृत्वा पापहानिमवाप्य च ।
शुद्धसत्त्वा महात्मानो ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।
असक्ताः परिवर्तन्ते संसरन्त्यथ वायुवत् ।
न युज्यन्तेऽथ वा क्लेशैरहंभावोद्भवैः सह । [70]
इतस्ततः समाहृत्य ज्ञानं निर्वर्णयन्त्युत ।
ज्ञानान्वितस्तमो हन्यादर्कवत्स महामतिः ।
एवमात्मानमन्वीक्ष्य नानादुःखसमन्वितम् ।
देहं पङ्कमले मग्नं निर्मलं परमार्थतः ।
तमेव सर्वदुःखात्तु मोचयेत्परमात्मवान् । [75]
ब्रह्मचर्यव्रतोपेतः सर्वसङ्गबहिष्कृतः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा परं निर्वाणमृच्छति ।
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ।
कारणानुगतं कार्यं यदि तच्च विनश्यति । [80]
अलिङ्गस्य कथं लिङ्गं युज्यते तन्मृषा दृढम् ।
न त्वेव हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य च मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ।
लोकदृष्टो यथा जातेः स्वेदजः पुरुषः स्त्रियाम् ।
कृतानुस्मरणात्सिद्धो वेदगम्यः परः पुमान् । [85]
प्रत्यक्षानुगतो वेदो नामहेतुभिरिष्यते ।
यथा शाखा हि वै शाखा तरोः संबध्यते तदा ।
श्रुत्या तथा परोऽप्यात्मा दृश्यते सोऽप्यलिङ्गवान् ।
अलिङ्गसाध्यं तद्ब्रह्म बहवः सन्ति हेतवः ।
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः । [90]
तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ।
इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ।
तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् । [95]
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ति हस्तिनो हस्तिपैर्यथा ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अर्थांस्तथात्यन्तदुःखावहांश्च [100]
लिप्सन्त एके बहवो विशुष्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
हित्वा सुखं मृत्युवशं प्रयान्ति ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मन्त्रपरिग्रहैश्च । [105]
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
खं भूमितोयानलवायवो हि
सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे- [110]
द्विनाशिनो ह्यस्य न कर्म विद्यते ।
इदमनुपधिवाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरनुवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे । [115]

Colophon.

—(L. 54) Cv (gloss: हे जनक) विभो (for विभोः). —(L. 57–58) ± 1. 68. 26; Manu. 4 255. —(L. 61) Kumbh. ed. अतीतत्रितयाः सिद्धा (for the prior half). —(L. 65) Kumbh. ed. बुद्धया त्वं (for बुद्ध्यात्तं). —(L. 75) ❀ Cv: परमात्मवान्, परमात्मज्ञानवान् । ❀ —(L. 78–79) ± 12. 211. 40. —(L. 81) ❀ Cv: अलिङ्गस्य, स्वभावतो लिङ्गदेहवर्जितस्य । ❀ —(L. 82–83) ± 12. 211. 30. —(L. 90–115) = 12. 211. 41*–48*. —(L. 89) ❀ Cv: बहवः, युगपदणुत्वमहत्त्वादयः । ❀ —(L. 93) ❀ Cv: एतद्, पारलौकिकम् । इदं, ऐहिकम् । ❀ —(L. 98–99) = Ādiparvan, 693*, lines 6–7; 840*, lines 1–2; Śāntiparvan 616*; Viṣṇu P. 4. 10. 9–10; Manu. 2. 94. — Colophon. *Adhy. name*: जनकपञ्चशिखसंवादः.

19

After 12. 212, Kumbh. ed, Cv. ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

किंकारणं महाप्राज्ञ दह्यमानश्च मैथिलः ।
मिथिलां नेह धर्मात्मा प्राह वीक्ष्य विदाहिताम् ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल यदर्थं दीपिता पुरा ।
वह्निना दीपिता सा तु तन्मे शृणु महामते ।
जनको जनदेवस्तु कर्माण्याधाय चात्मनि । [5]
सर्वभावमनुप्राप्य भावेन विचचार सः ।
यजन्ददंस्तथा जुह्वन्पालयन्पृथिवीमिमाम् ।
अध्यात्मविन्महाप्राज्ञस्तन्मयत्वेन निष्ठितः ।
स तस्य हृदि संकल्पं ज्ञातुमैच्छत्स्वयं प्रभुः ।
सर्वलोकाधिपस्तत्र द्विजरूपेण संवृतः । [10]
मिथिलायां महाबुद्धिर्व्यलीकं किंचिदाचरन् ।
स गृहीत्वा द्विजश्रेष्ठैर्नृपाय प्रतिवेदितः ।
अपराधं समुद्दिश्य तं राजा प्रत्यभाषत ।
न त्वां ब्राह्मण दण्डेन नियोक्ष्यामि कथंचन ।
मम राज्याद्विनिर्गच्छ यावत्सीमा भुवो मम । [15]
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो गत्वा राजानं प्रत्युवाच ह ।
करिष्ये वचनं राजन्ब्रवीहि मम जानतः ।
का सीमा तव भूमेस्तु ब्रूहि धर्मं समाद्य वै ।
तच्छ्रुत्वा मैथिलो राजा लज्जयावनताननः ।
नोवाच वचनं विप्रं तत्त्वबुद्ध्या समीक्ष्य तत् । [20]
पुनः पुनश्च तं विप्रश्चोदयामास सत्वरम् ।
ब्रूहि राजेन्द्र गच्छामि तव राज्याद्विवासितः ।
ततो नृपो विचार्यैवमाह ब्राह्मणपुंगवम् ।
आवासो वा न मेऽस्त्यत्र सर्वा वा पृथिवी मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा ब्रह्मन्निति मे निश्चिता मतिः । [25]
इत्युक्तः स तथा तेन मैथिलेन द्विजोत्तमः ।
अब्रवीत्तं महात्मानं राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
तमेवं पद्मनाभस्य नित्यं पक्षपदाहितम् ।
अहो सिद्धार्थरूपोऽसि गमिष्ये स्वस्ति तेऽस्तु वै ।
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तज्जिज्ञासुर्द्विजोत्तमः । [30]
अदहच्चाग्निना तस्य मिथिलां भगवान्स्वयम् ।
प्रदीप्यमानां मिथिलां दृष्ट्वा राजा न कम्पितः ।
जनैः स परिपृष्टस्तु वाक्यमेतदुवाच ह ।
अनन्तं बत मे वित्तं भाव्यं मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते । [35]
तदस्य भाषमाणस्य श्रुत्वा श्रुत्वा हृदि स्थितम् ।
पुनः संजीवयामास मिथिलां तां द्विजोत्तमः ।
आत्मानं दर्शयामास वरं चास्मै ददौ पुनः ।
धर्मे तिष्ठतु सद्भावो बुद्धिस्तेऽर्थे नराधिप ।
सत्ये तिष्ठस्व निर्विण्णः स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् । [40]
इत्युक्त्वा भगवांश्चैनं तत्रैवान्तरधीयत ।
एतत्ते कथितं राजन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति कश्चिद्यदि विभो सदारो नियतो गृहे ।
अतीतसर्वसंसारः सर्वद्वंद्वविवर्जितः ।
तं मे ब्रूहि महाप्राज्ञ दुर्लभः पुरुषो महान् । [45]

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं पृष्टवानसि ।
इतिहासमिमं शुद्धं संसारभयभेषजम् ।
देवलो नाम विप्रर्षिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
क्रियावान्धार्मिको नित्यं देवब्राह्मणपूजकः ।
सुता सुवर्चला नाम तस्य कल्याणलक्षणा । [50]
नातिह्रस्वा नातिकृशा नातिदीर्घा यशस्विनी ।
प्रदानसमयं प्राप्ता पिता तस्य ह्यचिन्तयत् ।
अस्याः पतिः कुतो वेति ब्राह्मणः श्रोत्रियः परः ।
विद्वान्विप्रो ह्यकुटुम्बः प्रियवादी महातपाः ।
इत्येवं चिन्तयानं तं रहस्याह सुवर्चला । [55]
अन्धाय मां महाप्राज्ञ देह्यनन्धाय वै पितः ।
एवं स्मर सदा विद्वन्ममेदं प्रार्थितं मुने ।

पितोवाच ।

न शक्यं प्रार्थितं वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विकारो मम जायते ।
उन्मत्तेवाशुभं वाक्यं भाषसे शुभलोचने । [60]

19

(L. 28) Kumbh. ed. पक्षपदाहितः; Cv (gloss : पक्षपदं, स्थानं आहितं, कृतं येन सः। पद्मनाभस्य पक्षपातीत्यर्थः) °हितम् (as above). —(L. 34-35) ± 12. 17. 18; 171. 56; 212. 50; 268. 4; Jātaka 549, Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana Sūtra 9. 14. ❀ Cv: भाव्यं, भवितुं योग्यम् । ❀ —(L. 39) ❀ Cv: सद्भावः, सतः परमात्मनो भवतीति सद्भावः । ❀ — Colophon. *Adhy. name :* जनकोपाख्यानं.

सुवर्चलोवाच ।

नाहमुन्मत्तभूताद्य बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्यते चेत्पतिस्तादृक्स मां भरति वेदवित् ।
येभ्यस्त्वं मन्यसे दातुं मामिहानय तान्द्विजान् ।
तादृशं तं पतिं तेषु वरयिष्ये यथातथम् ।

भीष्म उवाच ।

तथेति चोक्त्वा तां कन्यामृषिः शिष्यानुवाच ह [65]
ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्योनिगोत्रविशोधितान् ।
मातृतः पितृतः शुद्धाञ्शुद्धानाचारतः शुभान् ।
अरोगान्बुद्धिसंपन्नाञ्शीलसत्त्वगुणान्वितान् ।
असंकीर्णांश्च गोत्रेषु वेदव्रतसमन्वितान् ।
ब्राह्मणान्स्नातकाञ्शीघ्रं मातापितृसमन्वितान् । [70]
निवेष्टुकामान्कन्यां मे दृष्ट्वानयत शिष्यकाः ।
तच्छ्रुत्वा त्वरिताः शिष्या ह्याश्रमेषु ततस्ततः ।
ग्रामेषु च ततो गत्वा ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ।
ऋषेः प्रभावं मत्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमाः ।
अनेकमुनयो राजन्संप्राप्ता देवलाश्रमम् । [75]
अनुमान्य यथान्यायं मुनीन्मुनिकुमारकान् ।
अभ्यर्च्य विधिवत्तत्र कन्यां प्राह पिता महान् ।
एतेऽपि मुनयो वत्से स्वपुत्रैकमता इह ।
वेदवेदाङ्गसंपन्नाः कुलीनाः शीलसंमताः ।
येऽमी तेषु वरं भद्रे त्वमिच्छसि महाव्रतम् । [80]
तं कुमारं वृणीष्वाद्य तस्मै दास्यामहं शुभे ।
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभा तदा ।
सर्वलक्षणसंपन्ना वाक्यमाह यशस्विनी ।
विप्राणां समितीर्दृष्ट्वा प्रणिपत्य तपोधनान् ।
यद्यस्ति समितौ विप्रो ह्यन्धोऽनन्धः स मे वरः । [85]
तच्छ्रुत्वा मुनयस्तत्र वीक्षमाणाः परस्परम् ।
नोचुर्विप्रा महाभागाः कन्यां मत्वा ह्यवेदिकाम् ।
कुत्सयित्वा मुनिं तत्र मनसा मुनिसत्तमाः ।
यथागतं ययुः क्रुद्धा नानादेशनिवासिनः ।
कन्या च संस्थिता तत्र पितृवेश्मनि भामिनी । [90]
ततः कदाचिद्ब्रह्मण्यो विद्वान्न्यायविशारदः ।
ऊहापोहविधानज्ञो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ।
वेदविद्वेदतत्त्वज्ञः क्रियाकल्पविशारदः ।
आत्मतत्त्वविभागज्ञः पितृमान्गुणसागरः ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः श्रुत्वा वृत्तान्तमादरात् । [95]
कन्यार्थं देवलं चापि शीघ्रं तत्रागतोऽभवत् ।
उद्दालकसुतं दृष्ट्वा श्वेतकेतुं महाव्रतम् ।
यथान्यायं च संपूज्य देवलः प्रत्यभाषत ।
कन्ये एष महाभागे प्राप्तो ऋषिकुमारकः ।
वरयैनं महाप्राज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् । [100]
तच्छ्रुत्वा कुपिता कन्या ऋषिपुत्रमुदैक्षत ।
तां कन्यामाह विप्रर्षिः सोऽहं भद्रे समागतः ।
अन्धोऽहमत्र तत्त्वं हि तथा मन्ये च सर्वदा ।
विशालनयनं विद्धि तथा मां हीनसंशयम् ।
वृणीष्व मां वरारोहे भजे च त्वामनिन्दिते । [105]
येनेदं वीक्षते नित्यं शृणोति स्पृशतेऽथ वा ।
घ्रायते वक्ति सततं येनेदं रसयते पुनः ।
येनेदं मन्यते तत्त्वं येन बुध्यति वा पुनः ।
न चक्षुर्विद्यते ह्येतत्स वै भूतान्ध उच्यते ।
यस्मिन्प्रवर्तते चेदं पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्नपि । [110]
जिघ्रंश्च रसयंस्तद्वद्वर्तते येन चक्षुषा ।
तन्मे नास्ति ततो ह्यन्धो वृणु भद्रेऽद्य मामतः ।
लोकदृष्ट्या करोमीह नित्यनैमित्तिकादिकम् ।
आत्मदृष्ट्या च तत्सर्वं विलिप्यामि च नित्यशः ।
स्थितोऽहं निर्भरः शान्तः कार्यकारणभावनः । [115]
अविद्यया तरन्मृत्युं विद्यया तं तथामृतम् ।
यथाप्राप्तं तु संदृश्य वसामीह विमत्सरः ।
कीर्ते व्यवसितं भद्रे भर्ताहं ते वृणीष्व माम् ।

भीष्म उवाच ।

ततः सुवर्चला दृष्ट्वा प्राह तं द्विजसत्तमम् ।
मनसासि वृतो विद्वञ्शेषकर्ता पिता मम । [120]
वृणीष्व पितरं मह्यमेष वेदविधिक्रमः ।
तद्विज्ञाय पिता तस्या देवलो मुनिसत्तमः ।
श्वेतकेतुं च संपूज्य तथैवोद्दालकेन तम् ।

—(L. 77) Kumbh. ed. आह (for प्राह). —(L. 87) ❀ Cv: अवेदिकाम्, अजानतीम् । ❀ —(L. 103). ❀ Cv: अत्र, संसारे । ❀ —(L. 108) ❀ Cv: येन परमात्मना, वीक्षते जीवः । ❀ —(L. 109) ❀ Cv: चक्षुः, चष्ट इति व्युत्पत्त्या चक्षुःपदवाच्यः परमात्मा, यस्य न विद्यते स भूतान्धः, भूतेष्वन्ध उच्यते । ❀ —(L. 110) ❀ Cv: यस्मिंश्चक्षुषि, परमात्मनि सतीदं जगत्प्रवर्तते, तद्येन चक्षुषा, मनसा वर्तते तच्चक्षुर्मे नास्ति । ❀ —(L 114) ❀ Cv: विलिप्यामि, विलिप्ययामि, अन्तर्णीतो णिच् । विर्निषेधे । अलिप्यं, लेपायोग्यं यथा भवति तथा करोमि । ❀ —(L. 116) ❀ Cv: अविद्यया निन्दितया । अविद्यापदेनात्र दुःशास्त्रमुच्यते । दुःशास्त्रनिन्दनजनितभगवत्प्रसादेन मृत्युं तरन्नित्यर्थः (cf. Mait. Up. 7. 9) । ❀

मुनीनामग्रतः कन्यां प्रददौ जलपूर्वकम् ।
उदाहरन्ति वै तत्र श्वेतकेतुं निरीक्ष्य तम् । [125]
हृत्पुण्डरीकनिलयः सर्वभूतात्मको हरिः ।
श्वेतकेतुस्वरूपेण स्थितोऽसौ मधुसूदनः ।
प्रीयतां माधवो देवः पत्नी चेयं सुता मम ।
प्रतिपादयामि ते कन्यां सहधर्मचरीं शुभाम् ।
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै देवलो मुनिपुंगवः । [130]
प्रतिगृह्य च तां कन्यां श्वेतकेतुर्महायशाः ।
उपयम्य यथान्यायमत्र कृत्वा यथाविधि ।
समाप्य तन्त्रं मुनिभिर्वैवाहिकमनुत्तमम् ।
स गार्हस्थ्ये वसन्धीमान्भार्यां तामिदमब्रवीत् ।
यानि चोक्तानि वेदेषु तत्सर्वं कुरु शोभने । [135]
मया सह यथान्यायं सहधर्मचरी मम ।
अहमित्येव भावेन स्थितोऽहं त्वं तथैव च ।
तस्मात्कर्माणि कुर्वीथाः कुर्यां ते च ततः परम् ।
न ममेति च भावेन ज्ञानाग्निनिलयेन च ।
अनन्तरं तथा कुर्यास्तानि कर्माणि भस्मसात् । [140]
एवं त्वया च कर्तव्यं सर्वदादुर्भगा मया ।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
तस्माल्लोकस्य सिद्ध्यर्थं कर्तव्यं चात्मसिद्धये ।
उक्त्वैवं स महाप्राज्ञः सर्वज्ञानैकभाजनः ।
पुत्रानुत्पाद्य तस्यां च यज्ञैः संतर्प्य देवताः । [145]
आत्मयोगपरो नित्यं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
भार्यां तां सदृशीं प्राप्य बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव ।
लोकमन्यमनुप्राप्तौ भार्या भर्ता तथैव च ।
साक्षिभूतौ जगत्यस्मिंश्चरमाणौ मुदान्वितौ ।
ततः कदाचिद्भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला । [150]
पप्रच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे तद्द्विजोत्तम ।
तामाह भगवान्वाग्मी त्वया ज्ञातो न संशयः ।
द्विजोत्तमेति मामुक्त्वा पुनः कमनुपृच्छसि ।
सा तमाह महात्मानं पृच्छामि हृदि शायिनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां स न वक्ष्यति भामिनि । [155]
नामगोत्रसमायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि ।
तन्मिथ्यागोत्रसद्भावे वर्तते देहबन्धनम् ।
अहमित्येष भावोऽत्र त्वयि चापि समाहितः ।
त्वमप्यहमहं सर्वमहमित्येव वर्तते ।
नात्र तत्परमार्थं वै किमर्थमनुपृच्छसि । [160]
ततः प्रहस्य सा हृष्टा भर्तारं धर्मचारिणी ।
उवाच वचनं काले स्मयमाना तदा नृप ।
किमनेकप्रकारेण विरोधेन प्रयोजनम् ।
क्रियाकलापैर्ब्रह्मर्षे ज्ञाननष्टोऽसि सर्वदा ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ यथाहं त्वामनुव्रता । [165]

श्वेतकेतुरुवाच ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
वर्तते तेन लोकोऽयं संकीर्णश्च भविष्यति ।
संकीर्णे च तथा धर्मे वर्णाः संकरमेति च ।
संकरे च प्रवृत्ते तु मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
तदनिष्टं हरेर्भद्रे धातुरस्य महात्मनः । [170]
परमेश्वरसंक्रीडा लोकसृष्टिरियं शुभे ।
यावत्पांसव उद्दिष्टास्तावत्योऽस्य विभूतयः ।
तावत्यश्चैव मायास्तु तावत्योऽस्याश्च शक्तयः ।
एवं सुगह्वरे युक्तो यत्र मे तद्भवाभवम् ।
छित्त्वा ज्ञानासिना गच्छेत्स विद्वान्स च मे प्रियः । [175]
सोऽहमेव न संदेहः प्रतिज्ञा इति तस्य वै ।
ये मूढास्ते दुरात्मानो धर्मसंकरकारकाः ।
मर्यादाभेदका नीचा नरके यान्ति जन्तवः ।
आसुरीं योनिमापन्ना इति देवानुशासनम् ।
भगवत्या तथा लोके रक्षितव्यं न संशयः । [180]
मर्यादालोकरक्षार्थमेवमस्मि तथा स्थितः ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्दः कोऽत्र इति ख्यातस्तथार्थं च महामुने ।
आकृतिं च तयोर्ब्रूहि लक्षणेन पृथक्पृथक् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

व्यत्ययेन च वर्णानां परिवादिकृतो हि यः ।
स शब्द इति विज्ञेयस्तन्निपातोऽर्थ उच्यते । [185]

सुवर्चलोवाच ।

शब्दार्थयोर्हि संबन्धस्त्वनयोरस्ति वा न वा ।

—(L. 139) ❀ Cv: ज्ञानाग्निनिलयेन, लीङ् लेप्ये इति धातोः । ज्ञानाग्निसंबन्धेन । ❀ —(L. 141) ❀ Cv: सर्वदादुर्भगा मया, [अ]दुष्टो भगो भाग्यं यस्याश्चेतसि सादुर्भगा । मया सह भस्मसात् कुर्या इति पूर्वेणान्वयः । ❀ —(L. 147) ❀ Cv: बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव, क्षेत्रज्ञयोर्जीवव्यापारयोः सदृशीं बुद्धिमिव, भेदबुद्धिमिवेत्यर्थः । ❀ —(L. 157) ❀ Cv: मिथ्यागोत्रसद्भावे, गोत्रादिकं मिथ्या अनित्यं व्यर्थं वा । ❀ —(L. 174) ❀ Cv: सुगह्वरे, संसारे । ❀ —(L. 176) ❀ Cv: सोऽहमेव, सः उक्तानन्तैश्वर्यसंपन्नः, अहमेव नान्य इति तस्य परमात्मनः प्रतिज्ञा । यद्वा । तत्त्वंपदयोः स तदितिपदवाच्यः अहमेव । जीवस्तु अतत्पदवाच्य एव, न तु मदभेदेन तत्पदवाच्यः । ❀ —(L. 184) Kumbh. ed. परिवादकृतो; Cv (gloss: परितः परमार्थरूप-

तन्मे ब्रूहि यथातत्त्वं शब्दस्थानेऽर्थ एव चेत् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

शब्दार्थयोर्न चैवास्ति संबन्धोऽत्यन्त एव हि ।
पुष्करे च यथा तोयं तथास्तीति च वेत्थ तत् ।

सुवर्चलोवाच ।

अर्थे स्थितिर्हि शब्दस्य नान्यथा च स्थितिर्भवेत् । [190]
विद्यते चेन्महाप्राज्ञ विनार्थं ब्रूहि सत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

ससंसर्गोऽतिमात्रस्तु वाचकत्वेन वर्तते ।
अस्ति चेद्वर्तते नित्यं विकारोच्चारणेन वै ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्दस्थानोऽत्र इत्युक्तस्तथार्थ इति मे कृतम् ।
अर्थास्थितो न तिष्ठेच्च विरूढमिह भाषितम् । [195]

श्वेतकेतुरुवाच ।

न विकूलोऽत्र कथितो नाकाशं हि विना जगत् ।
संबन्धस्तत्र नास्त्येव तद्वदित्येष मन्यताम् ।

सुवर्चलोवाच ।

सदाहंकारशब्दोऽयं व्यक्तमात्मनि संश्रितः ।
न वाचस्तत्र वर्तन्ते इति मिथ्या भविष्यति ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

अहंशब्दो ह्यहंभावे नात्मभावे शुभव्रते । [200]
न वर्तते परेऽचिन्त्ये वाचः सगुणलक्षणाः ।

सुवर्चलोवाच ।

अहं गात्रैकतः श्यामा भवानपि तथैव च ।
तन्मे ब्रूहि यथान्यायमेवं चेन्मुनिसत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

मृण्मये हि घटे भावस्तादृग्भाव इहेष्यते ।
अयं भावः परेऽचिन्त्ये ह्यात्मभावो यथा च मृत् । [205]
अहं त्वमेतदित्येव परे संकल्पनाम तत् ।
तस्माद्वाचो न वर्तन्ते इति नैव विरुध्यते ।
तस्माद्वामेन वर्तन्ते मनसा भीरु सर्वशः ।
यथाकाशगतं विश्वं संसक्तमिव लक्ष्यते ।
संसर्गे सति संबन्धात्तद्विकारं भविष्यति । [210]
अनाकाशगतं सर्वं विकारे च सदा गतम् ।
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनौपम्यं न शक्यते ।
न दृश्यते तथा तच्च दृश्यते च मतिर्मम ।

सुवर्चलोवाच ।

निर्विकारं ह्यमूर्ति च निरयं सर्वगं तथा ।
दृश्यते च वियन्नित्यं दृगात्मा तेन दृश्यते । [215]

श्वेतकेतुरुवाच ।

त्वचा स्पृशति वै वायुमाकाशस्थं पुनः पुनः ।
तत्स्थं गन्धं तथाघ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ।
तमोरश्मिगुणश्चैव मेघजालं तथैव च ।
वर्षं तारागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ।
आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति निश्चितम् । [220]
तदर्थे कल्पिता ह्येते तत्सत्यो विष्णुरेव च ।
यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात्परात्मनि ।
न चक्षुषा न मनसा न चान्येन परो विभुः ।
चिन्त्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वक्तुं न शक्यते ।
एतत्प्रपन्नमखिलं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् । [225]
महाघटोऽल्पकश्चैव यथा मह्यां प्रतिष्ठितौ ।
न च स्त्री न पुमांश्चैव यथैव न नपुंसकः ।
केवलज्ञानमात्रं तत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मेव वदतीति परिवादी । तेन कारणेन कृतः, ब्रह्ममीमांसायां साधितः) परिवादि॰ (as above). —(L. 188) ❀ Cv : शब्दार्थयोः, वेदरूपशब्दस्य अर्थरूपब्रह्मणश्च, अत्यन्तसंबन्धः, प्रतिपाद्यप्रतिपादक-रूपसंबन्धः । ❀ —(L. 193) ❀ Cv : विकारोच्चारणेन, विविधाकारोच्चारणेन । ❀ —(L 194) ❀ Cv : अत्रः, वेदादिरक्षकनिरपेक्षः अर्थः, परब्रह्मरूपार्थः शब्दस्थानः, शब्दस्य वेदस्याधारभूतः । ❀ Kumbh. ed. कृतः; Cv (gloss : अङ्गीकृतम्) कृतम् (as above). —(L. 195) Kumbh. ed. अर्थः स्थितो ; Cv (gloss : अर्थेन आस्थितः) अर्थास्थितो (as above). ❀ Cv : विरूढं, निश्चितम् । ❀ —(L. 196) ❀ Cv : विकूलः, दृष्टान्तानुकूलः परिहारो न कथितः । ❀ —(L. 200) Kumbh. ed. ह्यहंभावो ; Cv (gloss : अहमिति भावनामात्रे) ह्यहंभावे (as above). ❀ Cv : आत्मभावे, अनन्तकल्याणगुणसमुदाये । ❀ —(L. 201) Kumbh. ed. न वर्तते ; Cv (gloss : सामस्त्येन भगवत्प्रतिपादको न भवति) न वर्तते (as above). ❀ Cv : वाचः सगुणलक्षणाः, यः शब्दः यद्गुणवाचकत्वयोग्यः स तमेव गुणं वक्ति । ❀ —(L. 202) ❀ Cv : गात्रैकतः एकस्मिन्गात्रे, न जन्मान्तरे । ❀ —(L. 205) Kumbh. ed. तत् (for मृत्). —(L. 206) Kumbh. ed. संकल्पनामया ; Cv (gloss : ईषदीषद्गुणप्रतिपादकं नाम) संकल्पनाम तत् (as above). —(L 214–15) ❀ Cv : निरयं, निर्गतं अयं, अयनं नाशो यस्य तत्तथोक्तम् । दृगात्मा, ज्ञानस्वरूपी । ❀ —(L. 225) Kumbh. ed. प्रपंचम् ; Cv (gloss : शरणागतम्) प्रपन्नम् (as above). —(L 230) ❀ Cv : आत्मनः प्रकृत्या, परमात्माधीनस्वप्रकृ-

भूमिसंस्थानयोगेन वस्तुसंस्थानयोगतः ।
रसभेदा यथा तोये प्रकृत्यामात्मनस्तथा । [230]
तद्वाक्यस्मरणाच्चित्यं तृप्तिं वारि पिबन्निव ।
प्राप्नोति ज्ञानमखिलं तेन तत्सुखमेधते ।

सुवर्चलोवाच ।

अनेन साध्यं किं स्याद्वै शब्देनेति मतिर्मम ।
वेदगम्यः परोऽचिन्त्य इति पौराणिका विदुः ।
निरर्थको यथा लोके तद्वत्स्यादिति मे मतिः । [235]
निरीक्ष्यैवं यथान्यायं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

वेदगम्यं परं शुद्धमिति सत्या परा श्रुतिः ।
व्यावृत्त्या नैतदित्याह उपलिङ्गे च वर्तते ।
निरर्थको न चैवास्ति शब्दो लौकिक उत्तमे ।
अनन्वयाः स्मृताः शब्दा निरर्था इति लौकिकैः । [240]
गृह्यन्ते तद्वदित्येव न वर्तन्ते परात्मनि ।
अगोचरत्वं वचसां युक्तमेवं तथा शुभे ।
साधनस्योपदेशाच्च ह्युपायस्य च सूचनात् ।
उपलक्षणयोगेन व्यावृत्त्या च प्रदर्शनात् ।
वेदगम्यः परः शुद्ध इति मे धीयते मतिः । [245]
अध्यात्मध्यानसंभूतमभूतं भूतवत्स्फुटम् ।
ज्ञानं विद्धि शुभाचारे तेन यान्ति परां गतिम् ।
यदि मे व्याहृतं गुह्यं श्रुतं न तु त्वया शुभे ।
तथ्यमित्येव वा शुद्धे ज्ञानं ज्ञानविलोचने ।
नानारूपवदस्यैवमैश्वर्यं दृश्यते शुभे । [250]
न वायुस्तत्र सूर्यस्तत्राग्निस्तत्तु परं पदम् ।
अनेन पूर्णमेतद्धि हृदि भूतमिहेष्यते ।
एतावदात्मविज्ञानमेतावद्यदहं स्मृतम् ।
आवयोर्न च सत्त्वे वै तस्मादज्ञानबन्धनम् ।

भीष्म उवाच ।

एवं सुवर्चला दृष्टा प्रोक्ता भर्त्रा यथार्थवत् । [255]
परिचर्यमाणा ह्यनिशं तत्त्वबुद्धिसमन्विता ।
भर्ता च तामनुप्रेक्ष्य नित्यनैमित्तिकान्वितः ।
परमात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
समाधाय च कर्माणि तन्मयत्वेन भावितः ।
कालेन महता राजन्प्राप्नोति परमां गतिम् । [260]
एतत्ते कथितं राजन्यस्मात्त्वं परिपृच्छसि ।
गार्हस्थ्यं च समास्थाय गतौ जायापती परम् ।

Colophon

20

After 12.214, Kumbh. ed. Cv. ins :

युधिष्ठिर उवाच ।

केचिदाहुर्द्विधा लोके त्रिधा राजन्ननेकधा ।
न प्रत्ययो न चान्यच्च दृश्यते ब्रह्म नैव तत् ।
नानाविधानि शास्त्राणि युक्ताश्चैव पृथग्विधाः ।
किमधिष्ठाय तिष्ठामि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

स्वे स्वे युक्ता महात्मानः शास्त्रेषु प्रभविष्णवः । [5]
वर्तन्ते पण्डिता लोके को विद्वान्कश्च पण्डितः ।
सर्वेषां तत्त्वमज्ञाय यथारुचि तथा भवेत् ।
अस्मिन्नर्थे पुराभूतमितिहासं पुरातनम् ।
महाविवादसंयुक्तमृषीणां भावितात्मनाम् ।
हिमवत्पार्श्व आसीना ऋषयः संशितव्रताः । [10]
षण्णां तानि सहस्राणि ऋषीणां गणमाहितम् ।
तत्र केचिद्ध्रुवं विश्वं सेश्वरं तु निरीश्वरम् ।
प्राकृतं कारणं नास्ति सर्वं नैवमिदं जगत् ।
अनेन चापरे विप्राः स्वभावं कर्म चापरे ।
पौरुषं कर्म दैवं च यत्स्वभावादिरेव तम् । [15]
नानाहेतुशतैर्युक्ता नानाशास्त्रप्रवर्तकाः ।
स्वभावाद्ब्राह्मणा राजञ्जिगीषन्तः परस्परम् ।
ततस्तु मूलमुद्धूतं वादिप्रत्यर्थिसंयुतम् ।
पात्रदण्डविघातं च वल्कलाजिनवाससाम् ।

त्वाम् । ❀ — (L. 238) Kumbh. ed. व्याहृत्या; Cv (gloss: अप्राप्य निवृत्त्या) व्यावृत्त्या (as above). Kumbh. ed व्युपलिंगे; Cv (gloss: उपपन्नगुणे) उपलिङ्गे (as above). — (L. 240) Kumbh. ed. तथा (for स्मृताः). — (L. 241) ❀ Cv: तद्वदित्येव, एकैकगुणलाभायेति यावत् । ❀ — (L. 244) ❀ Cv: व्यावृत्त्या नेति नेति श्रुतौ । ❀ — (L. 246) ❀ Cv: भूतवत्, ब्रह्मादिषु यद्भूतमपरोक्षज्ञानं तद्वत् । ❀ — (L. 251) Kumbh. ed. तत्तत् (for तत्तु).

— Colophon. *Adhy. name:* सुवर्चलाश्वेतकेतूपाख्यानं. With the above cf. App. no. 20 below.

20

(L. 1) ❀ Cv: द्विधा, जीवजडात्मकतया । त्रिधा जीवे, देवासुरमनुष्यत्वेन । जडे, तेजोबन्नात्मकत्वेन । अनेकधा, पञ्चभूतात्मकतया । ❀ — (L. 2) ❀ Cv: न चान्यच्च, सर्वथा अविश्वासोऽपि न दृश्यते । ❀ — (L. 13) ❀ Cv: प्राकृतं, प्रकृतिसंबन्धि । ❀ — (L. 15) ❀ Cv: पौरुषं, पुरुषप्रयत्नः । ❀

एके मन्युसमापन्नास्ततः शान्ता द्विजोत्तमाः । [20]
वसिष्ठमब्रुवन्सर्वे त्वं नो ब्रूहि सनातनम् ।
नाहं जानामि विप्रेन्द्राः प्रत्युवाच स तान्प्रभुः ।
ते सर्वे सहिता विप्रा नारदमृषिमब्रुवन् ।
त्वं नो ब्रूहि महाभाग तत्त्वविच्च भवानपि ।
नाहं द्विजा विजानामि क्व हि गच्छाम संगताः । [25]
इति तानाह भगवांस्ततः प्राह च स द्विजान् ।
को विद्वानिह लोकेऽस्मिन्नमोहोऽमृतमद्भुतम् ।
तच्च ते शुश्रुवुर्वाक्यं ब्राह्मणा ह्यशरीरिणः ।
सनद्धाम द्विजा गत्वा पृच्छध्वं स च वक्ष्यति ।

तमाह कश्चिद्द्विजवर्यसत्तमो [30]
विभाण्डको मण्डितवेदराशिः ।
कस्त्वं भवानर्थविभेदमध्ये
न दृश्यसे वाक्यमुदीरयंश्च ।
अथाहेदं तं भगवान्सनन्तं
महामुने विद्धि मां पण्डितोऽसि । [35]
ऋषिं पुराणं सततैकरूपं
यमक्षयं वेदविदो वदन्ति ।
पुनस्तमाहेदमसौ महात्मा
स्वरूपसंस्थं वद आह पार्थ ।
त्वमेकोऽस्मदृषिपुंगवाद्य [40]
न सत्स्वरूपमथ वा पुनः किम् ।
अथाह गम्भीरतरानुवादं
वाक्यं महात्मा ह्यशरीर आदिः ।
न ते मुने श्रोत्रमुखेऽपि चास्यं
न पादहस्तौ प्रपदात्मके न । [45]
ब्रुवन्मुनीन्सत्यमथो निरीक्ष्य
स्वमाह विद्वान्मनसा निगम्य ।
ऋषे कथं वाक्यमिदं ब्रवीषि
न चास्य मन्ता न च विद्यते चेत् ।

न शुश्रुवुस्ततस्तत्तु प्रतिवाक्यं द्विजोत्तमाः [50]
निरीक्षमाणा आकाशं प्रहसन्तस्ततस्ततः ।
आश्चर्यमिति मत्वा ते ययुर्हैमं महागिरिम् ।
सनत्कुमारसंकाशं सगणा मुनिसत्तमाः ।
तं पर्वतं समारुह्य दृढशुध्यानमाश्रिताः ।
कुमारं देवमर्हन्तं वेदपाराविवर्जितम् । [55]
ततः संवत्सरे पूर्णे प्रकृतिस्थं महामुनिम् ।
सनत्कुमारं राजेन्द्र प्रणिपत्य द्विजाः स्थिताः ।
आगतान्भगवानाह ज्ञाननिर्धूतकल्मषः ।
ज्ञातं मया मुनिगणा वाक्यं तदशरीरिणः ।
कार्यमद्य यथाकामं पृच्छध्वं मुनिपुंगवाः । [60]

तमब्रुवन्प्राञ्जलयो महामुनिं
द्विजोत्तमं ज्ञाननिधिं सुनिर्मलम् ।
कथं वयं ज्ञाननिधिं वरेण्यं
यक्ष्यामहे विश्वरूपं कुमार ।
प्रसीद नो भगवञ्ज्ञानलेशं [65]
मधुप्रयाताय सुखाय सन्तः ।
यत्तत्पदं विश्वरूपं महामुने
तत्र ब्रूहि किं कुत्र महानुभाव ।
स तैर्वियुक्तो भगवान्महात्मा
यः संगवान्सत्यवित्तच्छृणुध्व । [70]
अनेकसाहस्रकलेषु चैव
प्रसन्नधातुं च शुभाज्ञया सत् ।

यथाह पूर्वं युष्मासु ह्यशरीरी द्विजोत्तमाः ।
तथैव वाक्यं तत्सत्यमजानन्तश्च कीर्तितम् ।

शृणुध्वं परमं कारणमस्ति । कथमवगम्यते । अहन्य- [75] हनि पाकविशेषो दृश्यते । तेन मिश्रं सर्वं मिश्रयते । यथा मण्डली दृशि सर्वेषामस्ति निदर्शनम् । अस्ति चक्षुष्मतामस्ति ज्ञाने स्वरूपं पश्यति । यथा दर्पणान्तर्निदर्शनम् । स एव सर्वं विद्वांश्च बिभेति न गच्छति । कुत्राहं कस्य नाहं केन केनेत्यवर्त- मानो विजानाति । स युगतो व्यापी । स पृथक्स्थितः । [80] तदपरमार्थम् । यथा वायुरेकः सन्बहुधेरितः । आश्रयविशेषो वा यस्याश्रयो वा । यथावद्विजे मृगे व्याघ्रे च । मनुजे वेणु- संश्रयो भिद्यते वायुरथैकः । आत्मा तथासौ परमात्मासावन्य

— (L. 28) ❀ Cv: अशरीरिणः कस्याचित् । ❀ — (L. 29) ❀ Cv: सनद्धाम, सनत्कुमारस्य धाम । ❀ — (L. 32) ❀ Cv: अर्थविभेदमध्ये, शास्त्रार्थस्य निमित्तेन भेदः कलहः तस्य मध्ये । ❀ — (L. 55) ❀ Cv: पारा, परायणं । ❀ — (L. 68) Kumbh. ed. तत्र (for कुत्र). — (L. 76) ❀ Cv: पाकविशेषः, धनधान्यफलादौ देहे च । ❀ — (L. 77) ❀ Cv: मण्डली, समूहः, दृशि दर्शनविषये । ❀ — (L. 78) ❀ Cv: ज्ञाने ज्ञानविषयतया, यत्स्वरूपं, स्वतन्त्रपरमात्मनः स्वरूपमस्ति । दर्पणान्तः अविवेकी प्रतिमुखमेव पश्यति, विवेकी तु प्रतिमुखनियामकं बिम्बभूतं मुखं पश्यति । ❀ — (L. 79) ❀ Cv: केन, केन वा साधनेन, जगत्करोमि । ❀ — (L. 80) ❀ Cv: युगतो युगे युगे । पृथक्, जीवजडात्मकात्प्रपञ्चादत्यन्त- भिन्नतया स्थितः । ❀ — (L. 81) Kumbh. ed. अपरमार्थः; Cv (gloss: तदपरम्, तस्मान्नारायणादपरं जगत् । आर्थं, स्वस्व- पुरुषार्थवशाज्जातं, न तु तद्वत्पूर्णम्) अपरमार्थम् (as above). — (L. 82) Kumbh. ed. यस्याश्रयं; Cv (gloss: आश्रय

इव भाति। एवमात्मा स एव गच्छति। सर्वमात्मा पश्य-
ञ्शृणोति न जिघ्रति न भाषते। [85]

चक्रेऽस्य तं महात्मानं परितो दश रश्मयः।
विनिष्क्रम्य यथा सूर्यमनुगच्छति तं प्रभुम्।
दिने दिनेऽस्तमभ्येति पुनरुद्गच्छते दिशः।
तावुभौ न रवौ चास्तां तथा वित्त शरीरिणम्।
पतिते वित्त विप्रेन्द्राः भक्षणे चरणे परः। [90]
ऊर्ध्वमेकस्तथाधस्तादेकस्तिष्ठति चापरः।
हिरण्यसदनं शेरं समेत्य परमं पदम्।
आत्मना ह्यात्मदीपं तमात्मनि ह्यात्मपूरुषम्।
संचितं संचितं पूर्वं भ्रमरो वर्तते भ्रमन्।
योऽभिमानीव जानाति न मुह्यति न हीयते। [95]

न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं
हृदा मनीषा पश्यति रूपमस्य।
न शुक्लं न कृष्णं परमार्थभावं
गुहाशयं ज्ञानदेवीकरस्थम्।

ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः। [100]
इज्यते यस्तु मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तमः।
नैव धर्मी न चाधर्मी द्वंद्वातीतो विमत्सरः।
ज्ञानतृप्तः सुखं शेते ह्यमृतात्मा न संशयः।
एवमेष जगत्सृष्टिं कुरुते मायया प्रभुः।
न जानाति विरूढात्मा कारणं चात्मनो ह्यसौ। [105]
ध्याता द्रष्टा तथा मन्ता बोद्धा दृष्टान्स एव सः।
को विद्वान्परमात्मानमनन्तं लोकभावनम्।
यत्तु शक्यं मया प्रोक्तं गच्छध्वं मुनिपुंगवाः।

भीष्म उवाच।

एवं प्रणम्य विप्रेन्द्रा ज्ञानसागरसंभवम्।
सनत्कुमारं संदृष्ट्वा जग्मुस्ते रुचिरं पुनः। [110]
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय ज्ञानयोगपरो भव।
ज्ञानमेव महाराज सर्वदुःखविनाशनम्।

इदं महादुःखसमाकराणां
नृणां परित्राणविनिर्मितं पुरा।
पुराणपुंसा ऋषिणा महात्मना [115]
महामुनीनां प्रवरेण तद्भवम्।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच।

यदिदं तप इत्याहुः किं तपः संप्रकीर्तितम्।
उपवासमथान्यत्तु वेदाचारमथो नु किम्।
शास्त्रं तपो महाप्राज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह।

भीष्म उवाच।

पक्षमासोपवासादीन्मन्यन्ते वै तपोधनाः। [120]
वेदव्रतादीनि तपः अपरे वेदपारगाः।
वेदपारायणं चान्ये चाहुस्तत्त्वमथापरे।
यथाविहितमाचारस्तपः सर्वं व्रतं गताः।
आत्मविद्याविधानं यत्तत्तपः परिकीर्तितम्।
त्यागस्तपस्तथा शान्तिस्तप इन्द्रियनिग्रहः। [125]
ब्रह्मचर्यं तपः प्रोक्तमाहुरेवं द्विजातयः।
सदोपवासो यो विद्वान्ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
यो मुनिश्च सदा धीमान्विघसाशी विमत्सरः।
ततस्त्वनन्तमप्याहुर्यो नित्यमतिथिप्रियः।
नान्तराशीस्ततो नित्यमुपवासी महाव्रतः। [130]
ऋतुगामी तथा प्रोक्तो विघसाशी स्मृतो बुधैः।
भृत्यशेषं तु यो भुङ्क्ते यज्ञशेषं तथामृतम्।
एवं नानार्थसंयोगं तपः शश्वदुदाहृतम्।
केषां लोका ह्यपर्यन्ताः सर्वे सत्यव्रते स्थिताः।
येऽपि कर्ममयं प्राहुस्ते द्विजा ब्राह्मणाः स्मृताः। [135]
रमन्ते दिव्यभोगैश्च पूजिता ह्यप्सरोगणैः।
ज्ञानात्मकं तपःशब्दं ये वदन्ति विनिश्चिताः।
ते ह्यन्तरात्मसद्भावं प्रपन्ना नृपसत्तम।
एतत्ते नृपशार्दूल प्रोक्तं यत्पृष्टवानसि।
यथावस्तूनि संज्ञानि विविधानि भवन्त्युत। [140]

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महाप्राज्ञ राजाधीना नृपाः पुनः।

इव। वा विकल्पोपमानयोरित्यमरः [3. 249]) यस्याश्रयो वा (as above). —(L 85) Kumbh. ed. च घ्राति (for जिघ्रति). —(L. 89) ❀ Cv: ता उभौ, उदयास्तमयौ, रवौ न चास्तां, मनुष्यदृष्ट्यैव उदयास्तमयौ। सूर्यस्त्वेकप्रकार एव। शरीरिणं, शरीरान्तर्गतं नारायणं वित्त। ❀ —(L. 90) ❀ Cv: पतनभक्षणसंचरणोर्ध्वगमनाधोगमनावस्थानाख्यषड्विधजीवव्यापारेषु षड्भिर्मूर्तिभिर्हि भगवान्प्रेरयतीति भावः। ❀ —(L. 92) ❀ Cv: हिरण्यसदनं, 'हिरुक्सुखं समुद्दिष्टम्' इति वचनाद्धिरण्यस्य, सुखस्य, मुकुटाद्यलंकारसुवर्णस्य वा सदनम्। ❀ —(L. 105) Kumbh. ed. विमूढात्मा; Cv (gloss: विशेषेण प्रादुर्भूतस्वरूपः) विरू° (as above). Colophon. —*Adhy. name:* मुनिसनत्कुमारसंवादः. —(L. 120) ± 12. 214. 4[ab]. —With lines 123–129, cf. 12. 214. 4–7. —(L 138) ❀ Cv: अन्तरात्मसद्भावम्, अन्तरात्मनः, अन्तर्नियामकपरमात्मनः सद्भावं विद्यमानत्वं, सद्भक्तिं वा। ❀ —(L. 146) Kumbh.

अन्यानि च सहस्राणि नामानि विविधानि च ।
प्रतियोगीनि वै तेषां छन्नान्यस्तमितानि च ।
इदं सर्वं प्राकृतकमिदं सर्वत्र पश्य वै ।
तस्माद्यथागतं राजन्यथारुचि नृणां भवेत् । [145]

भीष्म उवाच ।

अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तं शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां समूहे तु यदुवाच सुवर्चला ।
देवलस्य सुता विद्वन्सर्वलक्षणशोभिता ।
कन्या सुवर्चला नाम योगभावितचेतना ।
हेतुना केन जाता सा निर्द्वंद्वा नष्टसंशया । [150]
साब्रवीत्पितरं विप्रं वरान्वेषणतत्परा ।
अन्धाय मां महाप्राज्ञ देहि वीक्ष्य सुलोचनम् ।
एवं स च पितः शश्वन्मयेदं [प्रार्थितं] मुने ।

पितोवाच ।

न शक्यं प्रार्थितुं वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विचारो मम जायते । [155]
उन्मत्तेव सुते वाक्यं भाषसे पृथुलोचने ।

कन्योवाच ।

नाहमुन्मत्तभूताद्य बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्धि वै तादृशं लोके स मां भजति वेदवित् ।
यान्यांस्त्वं मन्यसे दातुं मां द्विजोत्तम तानिह ।
आनयान्यान्महाभाग ह्यहं द्रक्ष्यामि तेषु तम् । [160]
तथेति चोक्त्वा तां विप्रः प्रेक्षयामास शिष्यकान् ।
ऋषेः प्रभावं दृष्ट्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमाः ।
अनेकमुनयो राजन्संप्राप्ता देवलाश्रमम् ।
तानागतानथाभ्यर्च्य कन्यामाह पिता महान् ।
यदीच्छसि वरं भद्रे तं विप्रं वरय स्वयम् । [165]
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभानना ।
करसंमितमध्याङ्गी वाक्यमाह तपोधनाः ।
यद्यस्ति संमतो विप्रो ह्यन्धोऽनन्धः स मे वरः ।
नोचुर्विप्रा महाभागां प्रतिवाक्यं ययुश्च ते ।
कन्या च तिष्ठतामत्र पितुर्वेश्मनि भारत । [170]
श्वेतकेतुः कहालस्य श्यालः परमधर्मवित् ।
श्रुत्वा ब्रह्मा तदागम्य कन्यामाह महीपते ।
सोऽहं भद्रे समावृत्तस्त्वयोक्तो यः पुरा द्विजः ।
विशालनयनं विद्धि मामन्धोऽहं वृणीष्व माम् ।

सुवर्चलोवाच ।

कथं विशालनेत्रोऽसि कथं वा त्वमलोचनः । [175]
ब्रूहि पश्चादहं विद्वन्परीक्षे त्वां द्विजोत्तम ।

द्विज उवाच ।

प्रतियोगीनि नामानि छन्नान्यस्तमितानि च ।
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे सहेतुकम् ।
न मे प्रवर्तते चेतो न प्रयत्नं हि तेषु मे ।
अलोचनोऽहं तस्माद्धि न गतिर्विद्यते यतः । [180]
येन पश्यति सुश्रोणि भाषते स्पृशते पुनः ।
भुज्यते घ्रायते नित्यं शृणोति मनुते तथा ।
तच्चक्षुर्विद्यते मह्यं येन पश्यति वै स्फुटम् ।
सुलोचनोऽहं भद्रे वै पृच्छ वा किं वदामि ते ।
सर्वमस्मिन्न मेऽविद्या विद्धान्हि परमार्थतः । [185]
सा विशुद्धा ततो भूत्वा श्वेतकेतुं महामुनिम् ।
प्रणम्य पूजयामास तां भार्यां स च लब्धवान् ।
वैराग्यसंयुता कन्या तादृशं पतिमुत्तमम् ।
प्राप्ता राजन्महाप्राज्ञ तस्मादर्थः पृथक्पृथक् ।
एतत्ते कथितं राजन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । [190]

Colophon.

21

After 12. 215. 35, Kumbh. ed Cv. ins.:

नैवान्तरं विजानाति श्रुत्वा गुरुमुखात्ततः ।
वाक्यं वाक्यार्थविज्ञानमालोक्य मनसा यतिः ।
विवेकप्रत्ययापन्नमात्मानमनुपश्यति ।
विरज्यति ततो भीत्या परमेश्वरमृच्छति ।
त्रातारं सर्वदुःखानां तत्सुखान्वेषणं यथा । [5]
करोति सद्भिः संसर्गमलं सन्तः सुखाय वै ।
सतां सकाशादाज्ञाय मार्गं लक्षणवत्तया ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः परमात्मानमृच्छति ।
विषयेच्छाकृतो धर्म[र्मैः] सरजस्को भयावहः ।
धर्महानिमवाप्नोति क्रमात्तेन नरः पुनः । [10]
भक्तिहीनो भवत्येव परमात्मनि चाच्युत ।
वाचके वापि च स्थाने न हन्त्येव विमोचितः ।
साक्ष्यै(sic) चास्य रतिर्नित्यं संसारे च रतिर्भवेत् ।

ed. om. the ref. — Kumbh. ed. om. line 177. — (L. 177) ❁ Cv: छन्नानि, निगूढार्थानि, गुह्यभाषाप्रोक्तानि । अस्तमितानि, बालयुवस्थविरादिनामानि, उत्तरोत्तरदशायां पूर्वपूर्वनाम्नः ह्यस्तमितत्वात् । — (L. 185) ❁ Cv: अस्मिन्परमात्मनि सर्वं जगदस्ति । मे अविद्या, अहंममतारूपा, नास्ति । ❁ — Colophon. *Adhy. name:* सुवर्चलाख्यान; cf. Appendix I, No. 19, lines 43-260.

तस्य नित्यमविज्ञानादात्मा चैव न सिध्यति ।
उन्मत्तवृत्तिर्भवति क्रमादेवं प्रवर्तते । [15]
आशौचं वर्धते नित्यं न शाम्यति कथंचन ।
विषये चान्वितस्यास्य मोक्षवाञ्छा न जायते ।
हेत्वाभासेषु संलीनः स्तौति वैषयिकान्गुणान् ।
न शास्त्राणि शृणोत्येव मानदर्पसमन्वितः ।
स्वतःसिद्धं न भोगस्तं स्वतःसिद्धं न वेत्ति च । [20]
चिद्रूपधारणं चैव परं वस्तु अथाव्ययम् ।
नानायोनिगतस्तेन भ्राम्यमाणः स्वकर्मभिः ।
तीर्णपारं न जानाति महामोहसमन्वितः ।
आचार्यसंश्रयाद्विद्याद्विनयं समुपागतः ।
अनुकूलेषु धर्मेषु चिनोत्येनं ततस्ततः । [25]
आचार्य इति च ख्यातस्तेनासौ बलवृत्रहन् ।
नियतेनैव सद्भावस्तेन जन्मान्तरादिषु ।
कर्मसंचयतूलौघः क्षिप्यते ज्ञानवायुना ।
एवं युक्तसमाचारः संसारविनिवर्तकः ।
अनुकूलवृत्तिं सततं छिनत्त्येव भृगुर्यथा । [30]
येन चायं समापन्नो वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
अभ्यन्तरः स्मृतः शक्र तत्साम्यं परिवर्जयेत् ।
प्रथमं तत्कृतेनैव कर्मणा परिसृ[ग]च्छति ।
द्वितीयं स्वप्नयोगं च कर्मणा परिगच्छति ।
एतैरक्षैः समापन्नः प्रत्यक्षोऽसौ समास्थितः । [35]
सुषुप्त्याख्यस्तुरीयोऽसौ न च ह्यावरणान्वितः ।
लोकवृत्त्या तमीशानं यजञ्छुद्धन्यमी भवेत् ।
आत्मन्यायासयोगेन निष्क्रियः स परात्परम् ।
आयामे तां विजानाति मायैषा परमात्मनः ।
प्रातिभासिकसामान्याद्बुद्धेर्या संविदात्मिका । [40]
स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशादग्निभावो यथा भवेत् ।
शिशूनामेवमज्ञानामात्मभावोऽन्यथा स्मृतः ।
साध्येऽप्यवस्तुभूताख्ये मित्रामित्रादयः कुतः ।
तदभावे तु शोकाद्या न वर्तन्ते सुरेश्वर ।
एवं बुध्यस्व भगवन्समबुद्धिं समन्वियात् । [45]
उपायमेतदाख्यातं मा वक्रं गच्छ देवप ।
ज्ञानेन पश्यते कर्म ज्ञानिनां न प्रवर्तकम् ।
यावदारब्धमस्येह तावन्नैवोपशाम्यति ।
तदन्ते तं प्रयात्येव न विद्वानिति मे मतिः ।
यदस्य वाचकं वक्ष्ये तस्मादेतद्भवेत्सदा । [50]
तेन तेन च भावेन अपायं तत्र पश्यति ।
स्थानभेदेषु वागेषा तालुसंस्था यथा तथा ।
तद्वद्बुद्धिगता ह्यर्था बुद्धिमात्मगतं सदा ।
समस्तसंकल्पविशेषमुक्तं
परं पराणां परमं महात्मा । [55]
त्र्यय्यन्तविद्भिः परिगीयतेऽसौ
विष्णुर्विभुर्वास्ति गुणो न नित्यम् ।
वर्णेषु लोकेषु विशेषणेषु
स वासुदेवो वसनान्महात्मा ।
गुणानुरूपं स च कर्मरूपं [60]
ददाति सर्वस्य समस्तरूपम् ।
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
भक्त्या च धृत्या स समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह । [65]
वदन्ति तन्मे भगवान्ददौ स
स एव शेषं भगवान्महात्मा ।
एवं ममोपायमवेहि शक्र
तस्माल्लोको नास्ति मह्यं सदैव ।

22

After 12. 221. 57, Kumbh. ed. Cv ins.:

बालानां प्रेक्षमाणानां भक्तान्यश्नन्ति मोहिताः ।
एको दासो भवेत्तेषां तेषां दासीद्वयं तथा ।
त्रिगवा दानवाः केचिच्चतुरोजास्तथापरे ।
षडश्वाः सप्तमातङ्गाः पञ्चमाहिषिकाः परे ।

21

(L. 21) Kumbh. ed. परं सृष्टिम् (for परं वस्तु). —(L. 30) ❀ Cv: छिनत्त्येव भृगुर्यथा, भृगुर्यथा शापेनाग्निं नाशितवांस्तथा ज्ञानी भवाग्निं छिनत्ति। ❀ —(L. 31) Kumbh. ed. समापन्नं; Cv (gloss: सम्यगापदं प्राप्तः, अयं जीवः) °पन्नो (as above). —(L. 32) ❀ Cv: अभ्यन्तरः, अन्तर्यामी नारायणः। —(L. 35–36) ❀ Cv: समापन्नः, सम्यग्ज्ञातः। सुषुप्त्याख्यः, सुषुप्तिम् अ॑, सम्यक्ख्यापयति ज्ञापयतीति सुषुप्त्याख्यः। आवरणावृतः, अज्ञानावृतः। ❀ —(L. 38) Kumbh. ed. निष्क्रियं. —(L. 40–41) ❀ Cv: प्रातिभासिकं प्रतिभासयोग्यं वस्तु, तत्सामान्यात् साम्यात्, बुद्धेर्या संविदात्मका अवस्था भवेत्। स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशात्तृणादेरग्निभावः यथा भवेत्। ❀ —(L. 42) ❀ Cv: अन्यथा, अनात्मया स्थितेषु देहादिषु आत्मभावो भवति। ❀ —(L. 50) ❀ Cv: वाचकं, कृष्णरामादिनाम्नां वाचकं यदिन्द्रियम्। ❀ Kumbh. ed. संस्मरे तद्भवेत्तदा (for the post. half). —(L. 62–63) ± Kaṭha Up. II. 3. 9; Śvet. Up. 4. 20.

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेवाविवर्जिता । [5]
अन्तर्दशाहे चाश्नन्ति गवां क्षीरं विचेतनाः ।
क्रमदोहं न कुर्वन्ति वत्सस्तन्यानि भुञ्जते ।
अनाथां कृपणां भार्यां घ्नन्ति नित्यं शपन्ति च ।
शूद्रान्नपुष्टा विप्रास्तु निर्लज्जाश्च भवन्त्युत ।
संकीर्णानि च धान्यानि नात्यवेक्षत्कुटुम्बिनी । [10]
मार्जारकुक्कुटश्वानैः क्रीडां कुर्वन्ति मानवाः ।
गृहे कण्टकिनो वृक्षास्तथा निष्पाव[? प्पर्ण]वल्लरी ।
यज्ञियाश्च तथा वृक्ष्यास्तेषामासन्दुरात्मनाम् ।
कूपस्नानरता नित्यं पर्वमैथुनगामिनः ।
तिलानश्नन्ति रात्रौ च तैलाभ्यक्ताश्च शेरते । [15]
विभीतककरञ्जानां छायामूलनिवासिनः ।
करवीरं च ते पुष्पं धारयन्ति च मोहिताः ।
पद्मबीजानि खादन्ति पुष्पं जिघ्रन्ति मोहिताः ।
न भोक्ष्यन्ति तथा नित्यं दैत्याः कालेन मोहिताः ।
निन्दन्ति स्तवनं विष्णोस्तस्य नित्यद्विषो जनाः । [20]
होमधूमो न तत्रासीद्वेदघोषस्तथैव च ।
यज्ञाश्च न प्रवर्तन्ते यथापूर्वं गृहे गृहे ।
शिष्याचार्यक्रमो नासीत्पुत्रैरात्मपितुः पिता ।
विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं हित्वा पाषण्डमाश्रिताः ।
हव्यकव्यविहीनाश्च ज्ञानाध्ययनवर्जिताः । [25]
देवस्वादानरुचयो ब्रह्मस्वरुचयस्तथा ।
स्तुतिमङ्गलहीनानि देवस्थानानि सर्वशः ।

23

After 12. 221. 94, Kumbh. ed. ins.:

संस्मृत्य बुद्धीन्द्रियगोचरातिगं
स्वगोचरे सर्वकृतालयं तम् ।
हरिं महापापहरं जनास्ते
संस्मृत्य संपूज्य विधूतपापाः ।
यमैश्च नित्यं नियमैश्च संयता- [5]
स्तत्त्वं च विष्णोः परिपश्यमानाः ।
देवानुसारेण विमुक्तियोगं
ते गाहमानाः परमाप्नुवन्ति ।
एवं राजेन्द्र सततं जपहोमपरायणः ।
वासुदेवपरो नित्यं ज्ञानध्यानपरायणः । [10]
दानधर्मरतिर्नित्यं प्रजास्त्वं परिपालय ।
वासुदेवपरो नित्यं ज्ञानध्यानपरायणान् ।
विशेषेणार्चयेथास्त्वं सततं पर्युपास्व च ।

24

After 12. 222. 24, Kumbh. ed Cv ins :

एतच्छ्रुत्वा मुनेस्तस्य वचनं देवलस्तथा ।
तदधीनोऽभवच्छिष्यः सर्वद्वंद्वविनिष्ठितः ।
अथान्यत्तु पुरा वृत्तं जैगीषव्यस्य धीमतः ।
शृणु राजन्नवहितः सर्वज्ञानसमन्वितः ।
यमाहुः सर्वलोकेशं सर्वलोकनमस्कृतम् । [5]
अष्टमूर्तिं जगन्मूर्तिमिष्टसंधिविभूषितम् ।
यं प्राप्ता न विर्याद्यन्ति न शोचन्त्युद्विजन्ति च ।
यस्य स्वाभाविकी शक्तिरिदं विश्वं चराचरम् ।
यानि सृजति सर्वात्मा स देवः परमेश्वरः ।
मेरोरुत्तरपूर्वे तु सर्वरत्नविभूषिते । [10]
अचिन्त्ये विमले स्थाने सर्वर्तुकुसुमान्विते ।
वृक्षैश्च शोभते नित्यं दिव्यवायुसमीरिते ।
नानाभूतगणैर्युक्तः सर्वदेवनमस्कृतः ।
तत्र विद्याधरगणा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
लोकपालाः समुद्राश्च नद्यः शैलाः सरांसि च । [15]
ऋषयो वालखिल्याश्च यज्ञाः स्तोभाह्वयास्तथा ।
उपासांचक्रिरे देवं प्रजानां पतयस्तथा ।
तत्र रुद्रो महादेवो देव्या चैव सहोमया ।
आस्ते वृषध्वजः श्रीमान्सोमसूर्याग्निलोचनः ।
तत्रैवं देवमालोक्य देवी धात्री विभावरी । [20]
उमा देवी परेशानमपृच्छद्विनयान्विता ।
अर्थः कोऽथार्थशक्तिः का भगवन्ब्रूहि मेऽर्थितः ।
तयैवं परिपृष्टोऽसौ प्राह देवो महेश्वरः ।
अर्थोऽहमर्थशक्तिस्त्वं भोक्ताहं भोज्यमेव च ।
रूपं विद्धि महाभागे प्रकृतिस्त्वं परो ह्यहम् । [25]
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा ह्यहं यज्ञस्तथैव च ।
आवयोर्न च भेदोऽस्ति परमार्थस्ततोऽबले ।
तथापि विद्मस्ते भेदं किं मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवमुक्ता ततः प्राह ह्यधिकं ह्येतयोर्वद ।
श्रेष्ठं वेद महादेव नम इत्येव भामिनी । [30]

22

(L. 13) Kumbh. ed. वृक्षास्; Cv (gloss : छेद्यास्) वृक्ष्यास् (as above).

24

(L. 29) ※ Cv : एतयोः, अर्थार्थशक्त्योर्मध्ये । ※ — (L. 33) ※ Cv : आपरा, परमात्मा नारायणो यावत्पर्यन्तं तिष्ठति

तदन्तरे स्थितो विद्वान्वसुरूपो महामुनिः ।
जैगीषव्यः स्मयन्प्राह ह्यर्थ इत्येव नादयन् ।
श्रेष्ठोऽन्योऽस्मान्महीपिण्डा तल्लीना शक्तिरापरा ।
मुद्रिकादिविशेषेण विस्तृता संभृतेति च ।
तच्छ्रुत्वा वचनं देवी कोऽसावित्यब्रवीद्रुषा । [35]
वाक्यमस्याद्य संभङ्क्त्वा प्रोक्तवानिति शंकरम् ।
तच्छ्रुत्वा निर्गतो धीमानाश्रमं स्वं महामुनिः ।
स्थानात्स्वर्गगणे विद्वान्योगैश्वर्यसमन्वितः ।
ततः प्रहस्य भगवान्सर्वपापहरो हरः ।
प्राह देवीं प्रशान्तात्मा जैगीषव्यो महामुनिः । [40]
भक्तो मम सखा चैव शिष्यश्चात्र महामुनिः ।
जैगीषव्य इति ख्यातः प्रोक्त्वासौ निर्गतः शुभे ।
तच्छ्रुत्वा साथ संक्रुद्धा न न्याय्यं तेन वै कृतम् ।
विकृताहं त्वया देव मुनिना च तथा कृता ।
अतज्ज्ञादथ देवेश मध्ये प्राप्तं न तच्छ्रुतम् । [45]
तच्छ्रुत्वा भगवानाह महादेवः पिनाकभृत् ।
निरपेक्षो मुनिर्योगी मामुपाश्रित्य संस्थितः ।
निर्द्वंद्वः सततं धीमान्समरूपस्वभावधृत् ।
तस्मात्क्षमस्व तं देवि रक्षितव्यस्त्वया च सः ।
इत्युक्ता प्राह सा देवी मुनेस्तस्य महात्मनः । [50]
निराशत्वमहं द्रष्टुमिच्छाम्यन्तकनाशन ।
तथेति चोक्त्वा तां देवो वृषमारुह्य सत्वरम् ।
देवगन्धर्वसंघैश्च स्तूयमानो जगत्पतिः ।
अजरामरशुद्धात्मा यत्रास्ते स महामुनिः ।
इतस्ततः समाहृत्य वीरसंघैर्महायशाः । [55]
देहप्रावरणार्थं वै संसरन्स तदा मुनिः ।
प्रत्युद्गम्य महादेवं यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
पुनः स पूर्ववत्कन्थां सूच्या सूत्रेण सूचयत् ।
तमाह भगवाञ्शंभुः किं प्रदास्यामि ते मुने ।
वृणीष्व मत्तः सर्वं त्वं जैगीषव्य यदीच्छसि । [60]
नावलोकयमानस्तु देवदेवं महामुनिम् ।
अनवाप्तं न पश्यामि त्वत्तो गोवृषभध्वज ।
कृतार्थः परिपूर्णोऽहं यत्ते कार्यं तु गम्यताम् ।
प्रहसंस्तु पुनः शर्वो वृणीष्वेति तमब्रवीत् ।
अवश्यं हि वरो मत्तः श्राव्यं वरमनुत्तमम् । [65]
जैगीषव्यस्तमाहेदं श्रोतव्यं च त्वया मम ।
सूचीमनु महादेव सूत्रं समनुगच्छतः[तु] ।
ततः प्रहस्य भगवान्गौरीमालोक्य शंकरः ।
स्वस्थानं प्रययौ हृष्टः सर्वदेवनमस्कृतः ।
एतत्ते कथितं राजन्यस्मात्त्वं परिपृच्छसि । [70]
निर्द्वंद्वा योगिनो नित्याः सर्वशस्ते स्वयंभुवः ।

Colophon.

25

After 12. 223. 23, Kumbh. ed. **Cv** ins.:

इत्युक्तः संप्रशस्यैनमुग्रसेनो गतो गृहात् ।
आस्ते कृष्णस्तथैकान्ते पर्यङ्के रत्नभूषिते ।
कदाचित्तत्र भगवान्प्रविवेश महामुनिः ।
तमभ्यर्च्य यथान्यायं तूष्णीमास्ते जनार्दनः ।
तं खिन्नमिव संलक्ष्य केशवं वाक्यमब्रवीत् । [5]
किमिदं केशव तव वैमनस्यं जनार्दन ।
अभूतपूर्वं गोविन्द तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

श्रीवासुदेव उवाच ।

नासुहृत्परमं मेऽद्य नापदोऽर्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।
स त्वं सुहृच्च विद्वांश्च जितात्मा श्रोतुमर्हसि । [10]
अप्येतद्धृदि यद्दुःखं तद्भवाञ्श्रोतुमर्हति ।
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां च करोम्यहम् ।
द्विषन्ति सततं क्रुद्धा ज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ।
दिव्या अपि तथा भोगा दत्तास्तेषां मया पृथक् ।
तथापि च द्विषन्तो मां वर्तन्ते च परस्परम् । [15]

नारद उवाच ।

अनायसेन शस्त्रेण परिमृज्यानुमृज्य च ।
जिह्वामुद्धर चैतेषां न वक्ष्यन्ति ततः परम् ।

तावत्पर्यन्तं विद्यमाना । तल्लीना, प्रलयेऽपि पत्या सह स्थिता लक्ष्मीः । प्रलयेऽपि विद्यमानस्य वेदस्यार्थो नारायण एव, अर्थशक्तिस्तु श्रीरेव । युवयोस्तु प्रलये निद्रितत्वात् नार्थत्वं नाप्यर्थशक्तित्वम् । अतो विप्रलम्भार्थं कथितं शिववाक्यं भवद्भिर्न विश्वसनीयमिति भावः । ❀ —(L. 34) ❀ **Cv**: मुद्रिकादिविशेषेण, मुद्रिकाभरणादिभगवदाभरणरूपेण विस्तृता । संभृता, सं, सम्यक्, वक्षसि भृता, लक्ष्मीरिति पूर्वेणान्वयः । ❀ —(L. 44) ❀ **Cv**: विकृता, विशिष्टीकृता । तथा [अ]कृता, व्यर्थीकृता । ❀ —(L. 54) ❀ **Cv**: अजरामरशुद्धात्मा, अजरामरे, नारायणे शुद्धः आत्मा चित्तं यस्य सः । ❀ — Colophon. *Adhy. name:* असितजैगीषव्यसंवादः.

25

(L. 12) cf. 12. 82. 5^{ab}. ❀ **Cv** ऐश्वर्यवादेन, ईश्वरोऽधि-

भगवानुवाच ।

अनायसं कथं विन्द्यां शस्त्रं मुनिवरोत्तम ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां ब्रूहि तन्मे यथातथम् ।

नारद उवाच ।

गोहिरण्यं च वासांसि रत्नाद्यं यद्धनं बहु । [20]
आस्ये प्रक्षिप चैतेषां शस्त्रमेतदनायसम् ।
सुहृत्संबन्धिमित्राणां गुरूणां स्वजनस्य च ।
आख्यातं शस्त्रमेतद्धि तेन छिन्धि पुनः पुनः ।
तवैश्वर्यप्रदानानि श्लाघ्यमेषां वचांसि च ।
समर्थं त्वामभिज्ञाय प्रवदन्ति च ते नराः । [25]

भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवान्संपूज्य च महामुनिम् ।
तथाकरोन्महातेजा मुनिवाक्येन चोदितः ।
एवंप्रभावो ब्रह्मर्षिर्नारदो मुनिसत्तमः ।
पृष्टवानसि यन्मां त्वं तदुक्तं राजसत्तम ।
सर्वधर्महिते युक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [30]
लोकप्रियत्वं गच्छन्ति ज्ञानविज्ञानकोविदाः ।

Colophon.

26

After 12 224 10., Kumbh. ed. Cv ins.:

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावत्कीर्तयाम्यहम् ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा यथावृतमिदं जगत् ।
कार्यादि कारणान्तं यत्कार्यान्तं कारणादिकम् ।
ज्ञानं तदुभयं वित्त्वा सत्यं च परमं शुभम् ।
ब्रह्मेति चाभिविख्यातं तद्वै पश्यन्ति सूरयः । [5]
ब्रह्म तेजोमयं भूतं भूतकारणमद्भुतम् ।
आसीदादौ ततस्त्वाहुः प्राधान्यमिति तद्विदः ।
त्रिगुणां तां महामायां वैष्णवीं प्रकृतिं विदुः ।
तदीदृशमनाद्यन्तमव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे विकृतं च तत् । [10]
तद्वै प्रधानमुद्दिष्टं त्रिसूक्ष्मं त्रिगुणात्मकम् ।
सम्यग्योगगुणं स्वस्थं तदिच्छाक्षोभितं महत् ।
शक्तित्रयात्मिका तस्य प्रकृतिः कारणात्मिका ।
अस्वतन्त्रा च सततं विद्धिष्ठानसंयुता ।
स्वभावाख्यं समापन्ना मोहविग्रहधारिणी । [15]
विविधस्यास्य जीवस्य भोगार्थं समुपागता ।
यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनस्तद्वदशेषस्य परात्पर इति स्मृतः ।
सृष्ट्वा प्रविश्य तत्तस्मिन्क्षोभयामास विष्ठितः ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् । [20]
प्रधानतत्त्वादुद्भूतो महत्त्वाच्च महान्स्मृतः ।
प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महत्तत्त्वं समावृणोत् ।
कालात्मनाभिभूतं तत्कालोंऽशः परमात्मनः ।
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा स एव इति गीयते ।
त्रिगुणोऽसौ महाज्ञातः प्रधान इति वै श्रुतिः । [25]
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधात्मकः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ।
तामसोऽसावहंकारो भूतादिरिति संज्ञितः ।
भूतानामादिभूतत्वाद्व्यक्ताहिस्तामसः स्मृतः ।
भूतादिः स विकुर्वाणः शिष्टं तन्मात्रकं ततः । [30]
ससर्ज शब्दं तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दलक्षणमाकाशं शब्दतन्मात्रमावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
शब्दमात्रं तदाकाशं स्पर्शमात्रं समावृणोत् ।
ससर्ज वायुस्तेनासौ पीड्यमान इति श्रुतिः । [35]
स्पर्शमात्रं तदा वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु सम्सर्जाग्निमिति श्रुतिः ।
रूपमात्रं ततो वह्निं समुत्सृज्य समावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु रसमात्रं ससर्ज ह ।
रूपमात्रगतं तेजो रसमात्रं समावृणोत् । [40]
तेन संपीड्यमानस्तु ससर्जाम्भ इति श्रुतिः ।
रसमात्रात्मकं भूयो रसं तन्मात्रमावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु गन्धं तन्मात्रकं ततः ।
ससर्ज गन्धं तन्मात्रमावृणोत्करकं तथा ।
तेन संपीड्यमानस्तु काठिन्यं च ससर्ज ह । [45]
पृथिवी जायते तस्माद्गन्धतन्मात्रजात्तथा ।
अम्मयं सर्वमेवेदमापस्तस्तम्भिरे पुनः ।

पतिः, तस्य भावः ऐश्वर्यं, तस्य वादेन । ❀ — Colophon. *Adhy. name:* कृष्णनारदसंवादः (cf. 12. 82).

26

(L. 4) ❀ **Cv**: वित्त्वा, विदित्वा । ❀ — (L. 10) Kumbh. ed. वैकृतं; **Cv** (gloss: कार्याकारेण परिणतम्) विकृतं (as above). — (L. 11) ❀ **Cv**: त्रिसूक्ष्मं, श्रीभूर्दुर्गात्मिका देव्यस्तिविधाणुना महिमानिन्यो यस्य तत् त्रिसूक्ष्मम् । ❀ — (L. 32) ❀ **Cv**: शब्द एव लक्षणं यस्य तदाकाशं स्वोपादानीभूतशब्दतन्मात्रमावृणोत्, तेनाविनाभूतं स्थितमित्यर्थः । ❀ — (L. 44) ❀ **Cv**: करकं, जलमयोपलं — वर्षोपलस्तु करक

भूतानीमानि जातानि पृथिव्यादीनि वै श्रुतिः ।
भूतानां मूर्तिरेवैषामन्नं चैषां मता बुधैः ।
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तन्मात्रा इति ते स्मृताः । [50]
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
एषामुद्धर्तकः कालो नानाभेदवदास्थितः ।
परमात्मा च भूतात्मा गुणभेदेन संस्थितः ।
एक एव त्रिधा भिन्नः करोति विविधाः क्रियाः । [55]
ब्रह्मा सृजति भूतानि पाति नारायणोऽव्ययः ।
रुद्रो हन्ति जगन्मूर्तिः काल एष क्रियाबुधः ।
कालोऽपि तन्मयोऽचिन्त्यस्त्रिगुणात्मा सनातनः ।
अव्यक्तोऽसावचिन्त्योऽसौ वर्तते भिन्नलक्षणः ।
कालात्मना त्विदं भिन्नमभिन्नं श्रूयते हि यत् । [60]

27

After 12. 241. 5ab, G2. 7 ins. :

जययुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके महीयते ।
अथ सत्वरमासाद्य रथमेवं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ।
सप्तयोधायनं कृत्स्ना वान्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावन्त्यास्याः प्रसारणात् । [5]
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ।
अव्यक्तस्य यदैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
व्यक्तमाश्चापि (sic) यस्यैते तथा युक्तेन योगतः ।
तथास्यं भवयुक्तस्य विधिमात्मनि पश्यतः । [10]
निर्मथ्यमानं सूक्ष्मात्मा रूपाणीमानि दर्शयेत् ।
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मं संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं तदप्युत ।
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशं तत्रैवात्मनि पश्यति । [15]
अपरं व्यतिक्रमेच्चापि वह्निरूपं प्रकाशते ।
तस्मिन्नुपरते वास्य वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।
रूपं प्रकाशते तत्र पीतवर्णवदप्यजः ।
तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।
ऊर्ध्वा सवर्णरूपं तत्तस्य रूपं प्रकाशते । [20]
तस्मिन्नुपरते वास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।
सुशुक्लं चेतसः सम्यगव्यक्ते ब्राह्मणस्य वै ।
एतेष्वपीह जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरेषा विधीयते ।
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः । [25]
वर्णतो गृह्यते वाप्सु नायं पिबति चाशयाः ।
स्वाचास्य(sic) तेजसा रूपं दृह्यते शाम्यते तथा ।
अङ्गुल्याङ्गुष्ठमात्रेण वस्तपाटेनवत्तथा (sic) ।
पृथिवीं कम्पयन्त्येते गुणापायादिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे स्वर्णस्त्वान्न च दृश्यते । [30]
अहंकारस्य विजये पञ्च ते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ तु नितायं (sic) प्रभवत्युत ।
निर्दोषप्रभवा ह्येषा कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ।
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः । [35]
तत्रासन्नमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण वै ।
तथा व्यक्तमयीं चैव व्याख्यां पूर्वं निबोध मे ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ।
प्रोक्तं तद्व्यर्थमित्येव जायते वर्तते च यत् । [40]
जीवते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ।
विपरीतमतो यत्तदव्यक्तं समुदाहृतम् ।
पापात्मानौ च देवेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।
चतुर्लक्षणजन्तुर्यैश्चतुर्वर्गः प्रचक्षते ।
व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धिरथेतरत् । [45]
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमव्यक्तदर्शनम् ।
द्वावात्मानौ च देवेषु विषयेषु च राजतः ।
विषयान्प्रतिसंहारः सालोकं सिद्धिलक्षणम् ।
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नात्मता भवतो गिरः । [50]
आक्रुष्टस्ताडितश्चापि मैत्रं ध्यायति नाशुभम् ।
वाङ्मनःकायदण्डानां त्रयाणां च निवर्तकम् ।
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमतिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छन्यात्रामात्रव्यवस्थितः ।
अलोलुपोऽप्यथो दान्तो नाकृतिर्न निराकृतिः । [55]
नास्येन्द्रियमनःप्राणबुद्धयः सर्वसाक्षिणः ।

इत्यमरः (1. 11) ꕥ —(L. 60) ꕥ Cv : कालात्मना विष्णुना सह इदं मूर्तिचतुष्टयं भिन्नं, भिन्नकार्याय चतुर्धा अवतीर्णम् । अभिन्नं, एकीभूय स्थितं मूलरूपम् । ꕥ

27

(L. 2) G2 युयुक्षतः. — (L. 4) G1 कृत्ला (for कृत्स्ना). —(L. 29) G2 कंपयन्नेते. —(L. 37) G2 यथा (for तथा).

28

After 12. 274, N (Ś1 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2-4 absent) Kumbh. ed. ins.:

जनमेजय उवाच ।

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।
विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेधः प्रजापतेः ।
देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ।
प्रसादात्तस्य दक्षेण स यज्ञः संधितः कथम् ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [5]

वैशंपायन उवाच ।

पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् ।
गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ।
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
ऋषिसंघैः परिवृतं दक्षं यज्ञभृतां वरम् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः । [10]
सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ तुम्बुरुर्नारदस्तथा ।
विश्वावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः । [15]
इन्द्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ।
ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ।
ऋषयः पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ।

28

*** This passage is substantially the same as Vāyupurāṇa I. 30. 79ff. and Brahmapurāṇa adhy. 38-40. The variants from the Purāṇas are listed in the critical notes that follow, which register the *pāṭhabhedas* from the N recension.

B P. ऋषयः (for जनमेजय उवाच). — (L. 1) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 वै(D4 वे)वस्वतेंतरे काले (K7 D4. 9 राजा; D5. 7 कस्माद्) (for the prior half). K1. 2. 4 कस्य; K7 D4. 5. 7. 9 दक्षः (for कथं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 प्राचेतसो (for वैवस्वते). K1. 4 नृप; K2 द्विज; K7 D4. 9 स्म ह; D5. 7 स्म हि (for ऽन्तरे). — (L. 2) K1. 2 D5 कस्माद्; K4 कोशाद्; K7 D4. 9 तस्य; V. P. सुत (for ब्रह्मन्). K1 हयमेधाः (for °मेधः). K1 प्रजापते; B6. 7. 9 Da3. a4 D7 स तस्य हि (B9 D7 वै); Dn4 Ds1 प्रजायते (for °पतेः). D5 हयमेधस्य तस्य हि (for the post. half). — After line 2, Kumbh. ed. ins.:

कथं स चाभवद्ब्रह्मन्हयमेधः प्रजापतेः ।

— (L. 3) K7 D9 मन्युकृते; V. P. मृत्युं कृतं (for मन्युकृतं). B. P. बुद्ध्वा (for मत्वा). B8 (marg. as above) V. P. क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुं (for the post. half). — B P. om. lines 4-7. — (L. 4) K1. 2. 4. 7 D4. 9 प्रसादमगमद्दक्षे (K4. 7 D4. 9 °त्तस्य); B8 (marg. as above) V. P. कथं प्र(V. P. प्रा)सादयद्दक्षः (for the prior half). K1 2. 4 संहृतः; K6 संनिभः; Da3. a4 संधितं; D5. 7 V. P. साधितः; D6 संशितः (for संधितः). — (L. 5) K6. 7 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 इच्छेयं; Da3 lacuna; V. P. इच्छामह् (for इच्छामि). V. P. नो (for मे). — (L. 6) Da4 यज्ञं (for दक्षो). D8 दक्षम् (for यज्ञम्). K6 D7 V. P. आरभत् (for आहरत्). — (L. 7) Da4 reads शुभे twice. V1 -संघ- (for -सिद्ध-). — (L. 8) K4 गंधर्वाप्सरसाकीर्णो; V. P. B. P. °कीर्णं (for the prior half). V1 -लतान्विते; Da3. a4 °कुले; V. P. B. P. °वृतं (for °वृते). — (L. 9) K2 ऋषिसंगैः; Da4 B. P. ऋषिसिद्धैः (for °संघैः). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 परिवृते (K7 D4. 9 °तो) (for °तं). K7 D4. 9 दक्षो; Dn4 मोक्षं (for दक्षं). K4 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 धर्मभृतां (for यज्ञ°). K7 D4. 9 वरः; D6 lacuna (for वरम्). — (L. 10) K7 V1 Bo. 6-9 Da3 Ds1 V. P. अंतरीक्षे (for अन्तरिक्षे). V. P. वा (for the first च). Da3 om. ये. K1 Da3 om. the second च. — (L. 11) K1. 2 चोपतस्थुः (for उपतस्थुः). — V. P. B. P. om. lines 12-14. — (L. 13) K1. 2 B8 (marg.) हाहा हूहू च (for हाहा हूहूश्च). K6 गंधर्वास्; D4 गंधर्वस् (for °र्वौ). K1 तुंबुरुं; K6 D4. 9 तुंबरुर्; Da4 °बरौ; Ds1 तुंबुरुर् (for तुम्बुरुर्). K6 D9 तदा (for तथा). — D6 om. (hapl.) line 14. D7 om. (hapl.) lines 14-17. V1 reads line 14 on marg. — (L. 14) K2 [अ]प्सरसास् (for °रसस्). — D5 om. (hapl.) lines 15-17. — (L. 15) B. P. साध्याः सर्वे मरुद्गणाः (for the post. half). — (L. 16) V. P. जिष्णुना; B. P. विष्णुना (for इन्द्रेण). B8 (marg. as above) आहूता (for आगता). — (L. 17) K6. 7 Ds1 D9 उष्मपाः (Ds1 °याः) (for ऊष्मपाः). B. P. धूमपाश् (for सोमपाश्). V1 सर्वे (for चैव). Ds1 धूम्रपा (for धूमपा). K1 (both times) reads the post. half twice. V. P. आज्यपा धूमपास्तथा; B. P. आज्यपाः सोमपास्तथा (for the post. half). — (L. 18) V. P. अश्विनौ (for ऋषयः). K2. 4 ह्यागता; D4. 9 अनादि- (for आगता). — For line 18, B. P. subst.:

अश्विनौ मरुतश्चैव नानादेवगणैः सह ।

एते चान्ये च बहवो भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिदजास्तथा । [20]
आहूता मन्त्रिताः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः ।
विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तान्दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
नायं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रो न इज्यते ।
वधबन्धं प्रपन्ना वै किं नु कालस्य पर्ययः । [25]
किं नु मोहान्न पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितम् ।
उपस्थितं भयं घोरं न बुध्यन्ति महाध्वरे ।
इत्युक्त्वा स महायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा ।
स पश्यति महादेवं देवीं च वरदां शुभाम् ।
नारदं च महात्मानं दृष्ट्वा देव्याः समीपतः । [30]
संतोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ।
एकमन्त्रास्तु ते सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः ।
तस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
त्रिपातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानवः । [35]
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
देवतानामृषीणां च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
आगतं पशुभर्तारं स्रष्टारं जगतः पतिम् ।

— V1 reads line 19 on marg. — (L. 19) D4 वान्ये (for चान्ये). K1. 2. 4 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 V. P. भूतग्रामाश्च (for °ग्रामश्च). K1. 2. 4 Dn1. n4 D8 D2. 8 चतुर्विधाः; V. P. B. P. तथैव च (for चतुर्विधः). — (L. 20) B7. 8 स्वेदजा उद्भिजास्; B8 (marg.) सहजोद्भिदजास्; D5. 7 स्वेदजोद्भिज्जजास्; V. P. °द्भिज्जकास् (for °जोद्भिदजास्). B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सहसा स्वेदजोद्भिजैः; B. P. तथैव स्वेदजोद्भिदः (for the post. half). — (L. 21) V. P. मंत्रतः (for मन्त्रिताः). B8 (marg. as above) चैव (for सर्वे). K2. 4 मंत्रिभिः; Da4 पत्तिभिः; D4. 9 पत्रिभिः; Ca (gloss: पत्निभिरिति छान्दसं ह्रस्वत्वम्) पत्निभिः (as above). — For line 21, B. P. subst.:

आगताः सत्रिणः सर्वे देवाः स्त्रीभिः सहर्षिभिः ।

— (L. 22) K7 D9 व्यराजंत; D6 विराजंत (for °जन्ते). D6 ग्रहाः (for [अ]ग्नयः). — (L. 23) V1 मन्युराविष्टो; B8 (marg. as above) Ds1 V. P. मन्युमा° (for मन्युना°). K1. 2. 6. 7 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 5. 7. 9 दधीचो (for दधीचिर्). D9 (before corr.) आब्रवीत्; D9 (by corr.) अब्रवीत् (as above). — V. P. B. P. om. (hapl.) lines 24–33. Before 24, B8. 9 B. P. ins. दधीच (B9 °चिर्) उवाच. — (L. 24) B7 धर्मो (for यज्ञो). B7 [अ]नंगो (for धर्मो). K1 यत्र रुद्रेण; K2 न च रुद्रो न; K7 D4. 9 रुद्रो यत्र न (for यत्र रुद्रो न). K2 चेज्यते; B7 इष्यते; Da4 D7 युज्यते (for इज्यते). — (L. 25) K1. 2. 4. 7 D4. 9 वधकत्वं; Da4 बंधकत्वं; Ds1 वधं वधं (for वधबन्धं). K1. 2. 4. 7 D4. 9 प्रपन्नो; Da4 प्रसन्ना (for प्रप°). K6. 7 B8 (marg.) Da4 D2. 4. 9 किं तु; V1 को नु (for किं नु). ❀ Ca: पर्ययः विपर्यासः । ❀ — (L. 26) K6. 7 D9 किं तु (for किं नु). K1 B9 पर्युपास्थितं; B8 (marg.) प्रत्युप° (for पर्युप°). — (L. 27) D4 om. उपस्थितं. Da4 Dn1 D2. 8 महा- (for भयं). K1. 2. 4 B8 (marg. as above) पश्यंति; K7 V1 D4 बुध्यंते; Ds1 बुध्यति; D9 बुध्येते (for बुध्यन्ति). D9 महीध्वरे (for महा°). — Before line 28, B8. 9 ins. वैशंपायन उवाच. — (L. 28) Da4 इत्युक्ता (for °क्त्वा). K1 महायोगीं; D4 °यागी (for °योगी). K1 Dn4 पश्यंति; V1 B8 (marg.) पर्येति (for पश्यति). D5. 7 ज्ञानचक्षुषा (for ध्यानच°). — (L. 29) K1 corrupt; K2. 4 महायोगी (for °देवं). K7 D4. 9 शिवां; D8 शुभं (for शुभाम्). — (L. 30) K4 V1 B0 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तस्या (for दृष्ट्वा). — (L. 31) B8 (marg.) तोषं तु (for संतोषं). Da4 लेके (for लेभे). — (L. 32) K7 Da3. a4 एवंमंत्रास्तु (for एकमन्त्रास्तु). K1. 2. 4 D7 यैरीशो; K7 ये सर्वे; B0. 8 (marg.) येनासौ; D4 यतेशो (for येने°). — (L. 33) K2. 7 V1 D4. 5. 7. 9 अपाक्रम्य (for अपक्रम्य). K1. 2. 4. 6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 9 दधीचो (for दधीचिर्). — Before line 34, B8 ins. दधीच उवाच; B9 B. P. दधीचिरु°. D2 om. lines 34–35. — (L. 34) B8 (orig.) Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 Kumbh. ed. -पूजनाच्; D4 corrupt (for -पूजने). Ds1 पूजानां (for पूज्यानां). K2 पूजने; B8 (orig.) Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 Kumbh. ed. [अ]पूजनात्; B9 [अ]पूजयन् (for [अ]पूजने). — V. P. om. lines 35–39. — (L. 35) K4. 6 B0. 6 Dn1. n4 D8 D2–9 Kumbh. ed. Cap Cpp नृघातकसमं. ❀ Ca. p ब्रह्मवधसुरापानस्तेयानां (Ca: मिलितानां त्रयाणां) पातकानां तुल्यम् । ❀ K1. 2 पूरुषः (for मानवः). — For line 35, B. P. subst.:

नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ।

— B. P. om. lines 36–39. — (L. 36) K4 चोक्तपूर्वं; Da4 क्रोध° (for नोक्त°). Dn4 वक्षे (for वक्ष्ये). — (L. 37) D6 om. सत्यं. — (L. 38) D2 स्वागतं (for आ°). K1. 2 D4 पश्य; D9 पश्व- (for पशु-). Ds2 D4 जगतां; D7 च जगत्- (for जगतः). — (L. 39) K6 सर्वे तं (for सर्वेषां). K1. 2. 4. 7 B3 (marg.). 9 Da3 D5–7

अध्वरे ह्यग्रभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ।

दक्ष उवाच ।

सन्ति नो बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । [40]
एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ।

दधीचिरुवाच ।

सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमन्त्रितः ।
यथाहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतम् ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।

दक्ष उवाच ।

एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे [45]
हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतम् ।
विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं
प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एषः ।

देव्युवाच ।

किं नाम दानं नियमं तपो वा
कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य । [50]
लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
भागस्य चार्धमथ वा तृतीयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणां भगवान्स्वपत्नीं
प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच ।
न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि [55]

पश्यतां (B9 Da2 D6 °तः) (for पश्यत). — After line 39, D8 D3 ins.:

लोकाध्यक्षं सुराध्यक्षं देवदेवं वृषाकपिम् ।
सर्वेषामन्तकर्तारं तं देवं पश्यत प्रभुम् ।
संहर्तारं च देवानां निर्मातारं तथैव च ।
सर्वेषामग्रभोक्तारं तं देवं पश्यत प्रभुम् ।

[D8 om. (hapl.) lines 1–2.]

— K2 om. lines 40–41. — (L. 40) K7 D9 वै; V. P. B. P. मे (for नो). V1 reads from रुद्राः up to महेश्वरम् (in line 41) on marg. — (L. 41) K1 (before corr.) एकादशावास्थगतां; K1 (by corr.) V1 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 V. P. °दशावस्थगता (K1 °गतं); K7 D4.9 °दशस्थाः शतशो (D4 °शा) (for the prior half). V. P. B. P. नान्यं (for नाहं). B. P. विद्मो (for वेद्मि). B7 महेश्वरः (for °श्वरम्). K1.2 दधीचः; D4.9 देव्युवाच (for दधीचिरु°). — (L. 42) K4 V1 Bo.8 (marg. as above) Da4 Dn1.n4 Da2 D2–8 एव (for एक-). B7 -मंत्राणां; D4 -मंत्रायं (for -मन्त्रोऽयं). V. P. सर्वे निर्मंत्रिता देवा (for the prior half). V1 Da2 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. येनासौ न; V. P. येन ईशो; B. P. ममेशो न (for येनेशो न). — (L. 43) B8 (marg. also as above) तथाहं; Da4 यथा हि; D5.7 यस्याहं (for यथाहं). K1 नाहं; K2 नायं; B8 (marg.) अन्यां; D5.7 नान्यां; D9 lacuna (for नान्यं). D5.7 देवतां (for दैवतम्). — (L. 44) K7 Da4 यथा; B8 (marg. also as above) तदा (for तथा). B8 यज्ञोयं (for विपुलो). K2 यज्ञो नायं; B8 विपुलो न (for यज्ञोऽयं न). D9 (by corr.) रुद्र (for दक्ष). — B. P. om. lines 45–48. — (L. 45) K1.7 D4.9 मखेशस्य; V. P. मखे श्वर (for मखेशाय). D4 सुवर्णपात्र- (for °पात्रे). — (L. 46) K1.2 समग्रं (for °स्तं). K4 D4.9 -पूर्वं (for -पूतम्). — (L. 47) D4 om. from मस्य up to पति (in line 50). — Kumbh. ed. repeats line 48 after repetition of line 51. — (L. 48) K6 हरिर्; B6.7.9 हविर्; V. P. प्रभोर् (for प्रभुर्). B6 भुजं; D5.7 विभुं; V. P. विभो (for विभुश्). K1.2 V. P. ह्याहवनीय; K7 D9 यो ह°; B6 D5 वाह° (for चाह°). B9 D5.7 शेषः; V. P. नित्यं (for एषः). Dn4 देवा ऊचुः (for देव्युवाच). — (L. 49) K7 D9 जप्यं (for दानं). K6 B6–8 Da3.a4 D5.7 नियतं (for °मं). — (L. 50) K1 D2 गर्ति; K2 गतिर् (for प°). K1.2 D2 मया (for मम). — Kumbh. ed. reads line 51 twice. — (L. 51) Kumbh. ed. (second time) च तथैव सर्वं (for भगवानचिन्त्यो). — After the repetition of 51, Kumbh. ed. repeats line 48. — (L. 52) V. P. यज्ञस्य (for भागस्य). K1 D4.9 वार्धम् (for चार्धम्). K6 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 त्वथ वा (for अथ वा). Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. ह्यर्धं तथा भागमथो तृतीयं; B. P. यज्ञस्य चेंद्राग्नमरैर्निचित्र (°भक्तं). — MSS. om. the ref.; B. P. ब्रह्मोवाच (for वैशंपायन उवाच). — (L. 53) K2.6 V1 Bo.9 Da4 Ds1 D5–7 स पत्नीं; K7 स्वपत्नीं; V. P. अचिंत्यः; B. P. विचिंत्य (for स्वपत्नीं). — (L. 54) Ds1 प्रकृष्टरूपः; D5 प्रहृष्टभूतः; D7 °भीतः; V. P. B. P. पत्नीं प्रहृष्टः (for प्रहृष्टरूपः). D5 कुपिताम् (for क्षुभिताम्). — Before line 55, B. P. ins. महेश्वर उवाच. — (L. 55) K1.2.4 V1 B6.7.9 Da3.a4 D4.9 मां (Da4 मा) यत्तु-; K8 मां यस्त्व-; B8 (marg) मां सु-; D5 यां यं तु; D7 यां वत्तु; V. P. देवेशि (for मां देवि). K1.2.4.6 B7.8 Da3.a4 D4.9 कुचोदरांगि (for कृशोदराङ्गि). — (L. 56) K6 V1 B6–9 Da3.a4 D5.7 त्वयि यन्; K7 D4.9 त्वयि तन्; Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 वचनं (for

किं नाम युक्तं मयि यन्मखेशे ।
अहं हि जानामि विशालनेत्रे
ध्यानेन हीना न विदन्त्यसन्तः ।
तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा
लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः । [60]
मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतरं सामगाश्चोपगान्ति ।
मां ब्राह्मणा ब्रह्मसत्रे यजन्ते
ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागम् ।

देव्युवाच ।
सुप्राकृतोऽपि भगवन्सर्वः स्त्रीजनसंसदि । [65]
स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ।
भगवानुवाच ।
नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ।
यं स्रक्ष्यामि वरारोहे तवार्थे वरवर्णिनि ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम् ।
सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं घोरं प्रहर्षणम् । [70]

मयि यन्). B8.9 मखे मे; D6 मखेशं; V. P. B. P. तवेदं (for मखेशे). — K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Da3.a4 D4.5.7.9 transp. lines 57-58 and 59-60. — (L. 57) K2 तु; Bo.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 5-7.9 Kumbh. ed. B. P. वि- (for हि). — (L. 58) K7 D4.9 ज्ञानेन (for ध्यानेन). V. P. सर्वं; B. P. सर्वे (for हीना). K2 न विचित्य; V1 न वदंति; B8 (marg.) विवदंति; V. P. हि वदंति; B. P. च विंदंति (for न विदन्ति). K2 V. P. B. P. संतः; D4 सतः; D5.7 [अ]सत्त्वाः (for [अ]सन्तः). — (L. 59) V. P. न वाद्य (for तवाद्य). B8 कोपेन (for मोहेन). K1.2 V1 B6-9 Da3.a4 D5.7 तु सेंद्र-; K7 D4.9 B. P. सहेंद्र-; V. P. महेंद्र- (for च सेन्द्र-). V. P. -देवो (for -देवा). — (L. 60) Dn4 लोकाः स्वयं (for लोकास्त्रयः). V. P. लोकत्रयं सर्वथा संप्रमूढं; B. P. लोकत्रयं सर्वमथो विनष्टं. — (L. 61) K1.2.4.7 D4.9 महाध्वरे (D4 °र-); Bo Da4 Dn1 Ds1 ममा° (for माम°). B. P. मामध्वरेशं नितरां स्तुवंति. — (L. 62) K7 B8 (marg. as above) D4.5.9 V. P. रथं (D5 °थां)-तरे (for रथंतरं). K4 D4 सामगश् (for °गाश्). K1.2.4 चोच्चरंति; K6 B7.9 D6 चोपगायंति (for °गान्ति). V1 B8 (marg.) V. P. B. P. साम गायंति गेयं (B. P. मह्यं) (for सामगाश्चोपगान्ति). — (L. 63) K1 Bo.7.8 (marg.) मां ब्रह्मणा; K7 मा ब्रा°; B8 (marg. as above) गायंति मां (for मां ब्राह्मणा). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. ब्रह्मविदो; B7 °सूत्रेण; B8 (marg.) °मयं; B. P. °मंत्रैर् (for °सत्रे). K6.7 B6-9 Da3 D5.7 B. P. यजंति; D4.9 °तो (for यजन्ते). — (L. 64) K1 अध्वर्यवः; K2 ह्यध्व°; V1 corrupt; B8 (marg. as above) चाध्वर्यवः; D4.9 महाध्वर्ये; V. P. माध्वर्यवः (for ममाध्वर्यवः). K6 V1 B7 Da3 भागान् (for भागम्). — (L. 65) D7 सुप्राकृतोसि; V. P. अप्राकृतोपि (for सुप्राकृतोऽपि). Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. पुरुषः; D5 V. P. भगवान् (for °वन्). B. P. विकत्थसे प्राकृतवद् (for the prior half). K1.2.4 B8 (marg.) Ds1 B. P. V. P. सर्वस्त्री-; B8 शर्वं स्त्री-; Dn4 सर्वत्र (for सर्वः स्त्री-). — (L. 66.) K1 स्तौमि; B. P. स्तौषि (for स्तौति). K1.2 गर्वयते; K6 B7 गर्भायते; K7 D4.9 वर्ध°; Da4 सर्वा°; V. P. गोपायते; B. P. गर्वायसे (for °यते). K6.7 Ds1 D4.9 V. P. वापि (for चापि). — (L. 67) K1.2 देवेश; K7 Bo.6.7.9 D4.5.9 देवेशे (for °शि). K1.2.4 मां; V. P. त्वं (for मे). K1.2.4 वरवर्णिनि; D6 तत्सुमध्यमे; V. P. उपगच्छ च (for तनुमध्यमे). B. P. यथा त्वमनुगच्छसि (for the post. half). — (L. 68) K6 B6-8 Da3.a4 यत्स्रक्ष्यामि; K7 सिस्र°; Dn4 यं स्रक्षामि; Ds1 D4.9 B. P. संस्रक्ष्या°; D6 यं वक्ष्या° (for यं स्र°). V1 Bo.8 Da3.a4 B. P. भागार्थे; B7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. B. P. यागार्थे; D5.7 तवाग्रे; D6 योगार्थे; V. P. भागार्थं (for तवार्थे). K1.2.4 तनुमध्यमे (for वरवर्णिनि). — MSS. om. the ref.; B. P. ब्रह्मोवाच (for वैशंपायन उवाच). — (L. 69) Da4 उक्त्वा (for उक्त्वा). V. P. एवमुक्त्वा तु भगवान् (for the prior half). D6 समां; V. P. पत्नीं (for उमां). K1 D2 प्रियं (for प्रियाम्). — (L. 70) K2 क्रुद्धो; K4 क्रुद्धाद्; V1 क्रोधाद् (for वक्त्राद्). K1 भूत- (for भूतं). K2.4.7 D8 D8-9 घोर- (for घोरं). K1.2 Ds D6 प्रदर्शनं; V1 प्रहर्षितं; B8 (marg. as above) D5.7 प्रधर्षणं (for प्रह°). B. P. V. P. भूतं क्रोधाग्निसंनिभं (B. P. °भवं) (for the post. half). — After line 70, Da3.a4 read line 77 for the first time, repeating it in its proper place. K1.2.4 D5.7 read line 71 twice. — (L. 71) B6-8 Da3 D3.4 क्षिप (for [आ]-क्षिप). K1.2.4 D5.7 (all second time) आक्षिप त्वं मखं शीघ्रं; B. P. तमुवाच मखं गच्छ (for the prior half). K1 (both times).2.4 (both first time).7 D5.7 (last two first time).9 V. P. [इ]ह; B. P. त्वं (for [इ]ति). K1.2.4 (all first time).7 D4.5 (both times).7 (first time).9 प्रजापतेः (K1.4 °ते); D7 (second time) महाबल (for महेश्वरः)- — After line 71, K7 D4.9 V. P. read line 76; while B. P. ins. after line 71:

तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः ।
तस्माद्वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया ।
देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ।
मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी ।
आत्मनः कर्मसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा । [75]
देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ।
आत्मनः सदृशः शौर्याद्बलरूपसमन्वितः ।
स एव भगवान्क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ।
अनन्तबलवीर्यश्च अनन्तबलपौरुषः ।
वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः । [80]
सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् ।
रुद्रानुगा गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ।
भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
ततः किलकिलाशब्दैराकाशं पूरयन्निव । [85]
तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकसः ।

नाशयाशु क्रतुं तस्य दक्षस्य मदनुज्ञया ।

— (L. 72) K1.2.4 यथा; V1 तथा; Bo.6.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. V. P. ततो (for तस्माद्). K1.2.4 वंधाद् (for वक्त्राद्). B. P. ततो रुद्रप्रयुक्तेन (for the prior half). K1.2.4 V1 सिंहेनेव हि; V. P. °नेवेह (for °नैकेन). K7 D4.9 सिंहेनेव बलीयसा; B. P. सिंहवेषेण लीलया (for the post. half). — (L. 73) D5.6 देवा (for देव्या). D5.7 (marg. as above) मृत्युम् (D7 °त्यु-) (for मन्यु-). B8 (marg.) -व्यपेतार्थं; D5 अपोहार्थं; V. P. B. P. -कृतं मत्वा (B. P. ज्ञात्वा) (for -व्यपोहार्थं). Ds1 D8 ततो; D4 हता; D5.7 दत्तो (for हतो). D4 च; V. P. B. P. स (for वै). — After line 73, K7 D4.5.7.9 ins.:

ततः क्रुद्धा उमादेवी गणांस्तत्र ससर्ज ह ।

[D5.7 महादेवी (for उमा°).]

— (L. 74) K7 D4.9 (before corr.) च महाभीमां; V1 D5.7 महता भीमा; D8 च मही भीमा (for च महा°). K2.4 मन्युना चोमया सृष्टा (for the prior half). K1 (before corr.) महाकालो; K7 D4.9 (before corr.) °कालीं; V. P. B. P भद्रकाली (for महा°). K7 D9 (before corr.) महेश्वरीं; Ds1 D4 °श्वरं (D4 °रः) (for °श्वरी). — (L. 75) K1.2.4.7 D4.9 कर्मसाक्षी तु (D4 तु) (for कर्मसाक्षित्वे). K1.2 D8 तया; K7 सार्धं; V1 D5.7 त्वया; D4 तव (for तेन). K1 सा तं; K7 तया (for सार्धं). K1.2.4.7 D4.9 सहानुगः; K6 B9 D8 °नुगाः (for °नुगा). — K1.2.4 V1 B. P. om. (hapl.) lines 76–77. K7 D4.9 V. P. read line 76 after 71. — (L. 76) D5.7 आशु मतं (for अनुमतं). K7 D4.9 V. P. श्रुत्वा (for मत्वा). V. P. वीरभद्रो महाबलः (for the post. half). — K7 om. (hapl.) lines 77–78. B7.8 D4.9 V. P. om. (hapl.) line 77. D2 om. (hapl.) lines 77–109. D5.7 transp. lines 77 and 78. B8 reads line 77 on marg. Da3.a4 read line 77 for the first time after line 70. — (L. 77) Da4 (both times) सदृशं; D8.6 सदृशाः (for सदृशः). D5.7 शौर्ये (for शौर्याद्). K6 -वीर्यसमन्वितः (for -रूपसम°). — Bo om. (hapl.) line 78. — (L. 78) B. P. एव (for एव). Dn4 क्रोधं; V. P. क्रुद्धः (for क्रोधः). K4 पति- (for प्रति-). D4 प्रतिरूपममाश्रितः (sic); V. P. B. P. प्रेतावासकृतालयः (for the post. half). — V. P. B. P. om line 79. — (L. 79) K1.2.4.7 V1 B6–9 D4.5.7.9 तु (for च). K1.2.4 चानंत- (for अनन्त-). — (L. 80) K7 D4.9 B. P. वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half). D8 देवा (for देव्या). K1 -प्रवर्तितः; K2.4 -प्रवर्तकः; K7 D4.9 -प्रमर्दकः (for -प्रमार्जकः). — (L. 81) B8 (marg.) D5.7 रौद्रान्; Ds1 D4.9 रोम्यान्; B. P. आत्मना (for रौम्यान्). Da3 नाना-; B. P. एव (for नाम). B9 गणेश्वरान्; Dn1 गणान् (submetric); Ds1 गणेश्वरः (for °श्वरान्). — (L. 82) Bo.3 (marg.) Dn1.n4 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. रुद्रतुल्या (for रुद्रानुगा). K7 गणा यैर्द्रीं; V. P. महावीर्या (for गणा रौद्रा). K2 रुद्रवीर्या; K7 B8 (marg.) D4.9 तुल्यवीर्य- (for रुद्र°). Da4 -पराक्रमः (for °क्रमाः). B. P. रुद्रानुगान्गणान्रौद्रान्रुद्रवीर्यपराक्रमान्. — After line 82, V1 D4.5.7 V. P. B. P. ins.:

रुद्रस्यानुचरा रौद्राः सर्वे रुद्रपराक्रमाः ।

[V. P. B. P. सर्वे (for रौद्राः). V. P. रुद्रसमप्रभाः (for °पराक्रमाः).]

— (L. 83) K6 B8.7 Da3.a4 निष्पेतुस्ते; D5.7 विनिष्पे- (D7 °निपे)तुस् (for ते निपे°). K1.2.4 तदा (for ततस्). K1.2.4.7 V1 Da3.a4 D4.5.7.9 V. P. B. P. om. from दक्ष up to कायाः (in line 84). K6 -जिघांसया (for -विहिं°). — (L. 84) Ds1 महाकायाः (for °कायाः). — (L. 85) K1.2.4 V1 B8.3 Da3.a4 D4.5.7.9 V. P. किलकिलाशब्दो; B7 °शब्दम्; Ds1 किलिकिलाशब्दैर् (for किल°). Bo.9 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. पूरयंति च (for °यन्निव). — After line 85, B. P. ins.:

समभूत्सुमहाविप्राः सर्वरुद्रगणैः कृताः ।

— (L. 86) B9 येन (for तेन). K6 B6–9 Da3.a4 D5.7 V. P. B. P. सर्वे (for तत्र). Ds1 त्रस्तात्रस्तदिवौ-

पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चकम्पे च वसुंधरा ।
मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुक्षुभे वरुणालयः ।
अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः ।
ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न चन्द्रमाः । [90]
ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः ।
एवं तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यवमानिताः ।
प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ।
प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विमर्दन्ति तथा परे ।
आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः । [95]
चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
विशीर्यमाणा दृश्यन्ते तारा इव नभस्तलात् ।
दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ।
क्षीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्दमाः ।
दधिमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः । [100]
षड्रसा निवहन्त्येता गुडकुल्या मनोरमाः ।
उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
पानकानि च दिव्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ।
भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च ।
रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः । [105]
क्षोभयन्सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।

कसः (for the post. half). —(L. 87) K7 पर्वताश्च-; D6 °जाश्च (for °ताश्च). D6 बिशीर्य च (for व्यशीर्यन्त). D4 चकंप; V. P. कंपते (for चकम्पे). —(L. 88) K1 D5 मरुता(D5 °त)श्च् (for मा°). K1.2.4 चापि (for चैव). K1.2.4 [अ]घूर्णंत (for घूर्णन्ते). V. P. मेरुश्च घूर्णते विप्राश्च; B. P. मरुतश्च ववुः क्रूराश्च (for the prior half). V. P. क्षुभ्यंते (for चुक्षुभे). K4 वरुणालये; V. P. °लयाः (for °लयः). —(L. 89) D5.7 B. P. वै न (for नैव). Da4 lacuna; Ds2 (before corr.) दीयंते (for दीप्यन्ते). K1.2.4 दीप्यते नैव; Da4 मैव दीप्यति; Ds1.s2 (before corr.) नैव दीयति; V. P. न च दीप्यति; B. P. न चादी° (for नैव दी°). —(L. 90) K6.7 B8 (marg. as above) D4.9 च (for न). V. P. B. P. तारकाः (for चन्द्रमाः). —(L. 91) D4 न प्रकाशंत; V. P. नाभ्यभाषंत; B. P. न प्रभासंते (for न प्रकाशन्ते). K4 मानुषः; K6 V1 B6.7.9 D5.7 मानवाः; K7 B8 D4.9 V. P. B. P. दानवाः (for मानुषाः). —(L. 92) D4 नु; V. P. हि (for तु). K3 तिमिरे भूते; Da8 V. P. °रीभूतो (V. P. °तं) (for °भूते). Bo Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 Kumbh. ed. [अ]पमानिताः; V. P. विमानिताः; B. P. गणेश्वराः (for [अ]वमानिताः). —(L. 93) V. P. प्रभंजते (for प्रहरन्ति). B. P. प्रभंजंत्यपरे यूपान् (for the prior half). B. P. घोरान् (for यूपान्). —(L. 94) K6 Da4 प्रयतंते; B6 प्रतपंति; B7 Da8 प्रपतंते; B9 D5.7 प्रपतंति; B. P. प्रणदंति (for प्रमर्दन्ति). V. P. विनृत्यंति; B. P. विकुर्वंति (for विमर्दन्ति). —(L. 95) B. P. त्वरितं वै प्रधावंति (for the prior half). K7 D8 -वेग- (for -वेगा). —(L. 96) K1.2.4 भग्नानि; K7 V1 D4.9 चूर्णयन्; Da4 Dn4 V. P. चूर्णते (for चूर्ण्यन्ते). K1.2.6.7 Bo.6.9 Da4 D4.5.7.9 द्रव्याणि (Bo.6 D4.5 °नि); K4 दिव्याणि (for °नि). V. P. B. P. याग(B. P. यज्ञ)स्यायतनानि च (for the post. half). —(L. 97) K1.2.4 V. P. B. P. शीर्यमाना(K4 V. P. B. P. °मा)नि; K6.7 Da4 विशीर्यं(Da4 °र्णं)माना (K7 °नो); Dn1.n4 D8 विशीर्णा इव; D7 विसृज्यमाणा (for विशीर्यमाणा). Bo.8 (marg. as above) Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. नभस्तले (for °स्तलात्). —(L. 98) K2 -पाप- (for -पान-). K1 -रक्ष्याणां; K7 Bo.8 Da4 Dn1.n4 D4.6.8 V. P. -भक्षाणां (for -भक्ष्याणां). K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 दृश्यं(K7 °श्य)ते (for राशयः). K1.2.4 च तथोच्छ्रयाः; K7 सर्वतोश्रयाः; V1 B9 D4.5.7.9 पर्वतोच्छ्रयाः (for °तोपमाः). —(L. 99) V1 प्रदृश्यंते; Da4 [ऽ]प्यदृ°; D6 व्यदृश्यंत; V. P. B. P. तथा चान्या (for ऽथ दृश्यन्ते). D8 दधि- (for घृत-). Dn4 -कर्दमा. —D5 reads line 100 twice. —(L. 100) D5 (both times).7 क्षीर-; V. P. B. P. मधु- (for दधि-). K2 -मंडौदका; K7 -मांडो° (for -मण्डो°). K1.2.4 शर्कराखंड-; Da4 खंडकर्कर- (for °शर्कर-). —(L. 101) K7 B6.8 (marg. as above).9 D4.9 V. P. B. P. षड्रसान्; Da8.a4 यत्र सा (for षड्रसा). B8 (marg. as above) विवहंति (for निवहन्ति). V. P. B. P. अन्या (for एता). K1.2 गुरुकुल्या; K4 गुडकल्पा; D8 दधिकुल्या; D6 कुरुकुच्या (for गुडकुल्या). —(L. 102) K7 Bo Dn4 D9 भक्षाणि; D8 लक्ष्याणि (for भ°). K2 [अ]पि (for च). —D4 om. (hapl.) lines 103–104. —(L. 103) V. P. B. P. यानि कानि (for पानकानि). K7 दिव्यानि लेह्यचोष्यानि (for the prior half). K7 चष्य-; Da4 लेह्यै (for लेह्य-). K1 -चूष्याणि; K2 -शु°; K4 -श्रू°; K7 -पेयानि (for -चोष्याणि). V. P. लेह्यं चोष्यं तथापरे (for the post. half). —(L. 104) K2 Da4 भुंजंते; Dn1 भुज्यंते; B. P. भुंजंति (for भुञ्जते). K2 विलुप्यंति; Da4 °पंति; D5.7 विलिंपंति; V. P. विलुंठति (for विलुम्पन्ति). Dn1 [उ]त्क्षिपंति च; V. P. च सर्वशः; B. P. क्षिपंति च (for [आ]क्षिपन्ति च). —V. P. om. lines 105–106. —(L. 105) K2 रुद्रलोकान्; B6.9 Da8.a4 °काया (Da4 °कायान्); B. P. °कोपा; D5.7 रौद्रकायान् (for रुद्रकोपान्). V1 B. P. महाकोपाः (for °कायाः). —(L. 106) K1.2.4 प्रक्षोभ्य;

क्रीडन्ति विकृताकारैश्चिक्षिपुः सुरयोषितः ।
रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरक्षितम् ।
तं यज्ञमदहच्छीघ्रं भद्रकाली समन्ततः ।
चकार भैरवं नादं सर्वभूतभयंकरम् । [110]
छित्त्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च ।
ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति ।

वीरभद्र उवाच ।

नाहं रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तुमिहागतः ।
देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः । [115]
द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रांश्चैव कौतूहलेन च ।
तव यज्ञविनाशार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ।
वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ।
भद्रकालीति विज्ञेया देव्याः कोपाद्विनिःसृता ।

K7 D4.9 तेजयत् (D4.9 °न्) (for क्षोभयन्). K2 सर्व-; Da3.a4 पर- (for सुर-). B8 (marg.) क्षोभयंतश्च सैन्यानि; B. P. भक्षयंतोथ शैलाभा (for the prior half). K1.2.4 भीषयंति (for °यन्तः). B. P. च सर्वतः (for समन्ततः). — D8 om. (hapl.) lines 107–109. — (L. 107) K1.2.4.7 D4.9 क्रीडंते (K7 °डंतो) (for क्रीडन्ति). K1.2.4 B6.8 (marg.) विविधाकारैश्; B0 Dn1.n4 D8 D2.3.6 Kumbh. ed. B. P. V. P. विविधाकाराश् (for विकृताकारैश्). K1.2.4.7 V1 D4.9 व्या(V1 व्य)क्षिपन् (K7 °त्); B8 (marg.) विक्षिप्य (for चिक्षिपुः). Dn4 -योषितं; D4 °ता (for °तः). — After line 107, B. P. ins.:

एवं गणाश्च तैर्युक्तो वीरभद्रः प्रतापवान् ।

— (L. 108) K1.2.4.7 Da3.a4 D4.9 रुद्रकोपात्; V1 °क्रोधः; B8 (marg. as above) °क्रोध-; Ds1 V. P. °कोप- (for °क्रोधात्). B8 (marg. as above) V. P. प्रयुक्त(V. P. °क्ता)स्तु; Ds1 [आ]त्मयत्नेन; D5.7 त्वय°; D9 प्रयत्तेन (for °त्नेन). B. P. रुद्रकोपप्रयुक्तश्च (for the prior half). Da3.a4 सर्वं (for सर्व-). B8 Ds2 D8 -दैवैः; Dn4 -देवः; D4 -देवे; D5.7 -सैन्यैः (for -देवैः). — (L. 109) B8 (marg. as above) Dn1.n4 D8 D3.6 Kumbh. ed. रुद्रकर्मा; D5.7 रुद्रकाली; V. P. रुद्रकल्पाः; B. P. भद्रकाल्याः (for °काली). V. P. B. P. समीपतः (for समन्ततः). — After line 109, B7 reads line 115. — (L. 110) V. P. B. P. चक्रुरन्ये तथा नादान् (for the prior half). B8 (marg. as above) -प्राणि- (for -भूत-). V. P. B. P. -भयंकरान् (for °करम्). — (L. 111) K1 lacuna; K7 D4.9 [ऽ]थ; V. P. B. P. [ऽ]न्ये (for वै). K1.2 सा ननाद; K6 जुहाव च; K7 D4.9 स च नादं (for ननाद च). D5 om. from मुमोद up to न वा (in line 114). K6 ननाद च; K7 D4.9 मुमोच ह; B7 Da3.a4 °द ह (for °द च). V. P. विनदंति भयंकराः; B. P. व्यनदंत भयंकरं (for the post. half). — (L. 112) B. P. शक्रादयो (for ब्रह्मा°). D4 चापि (for चैव). — (L. 113) V. P. B. P. भूत्वा (for सर्वे). K1.2 ब्रूहि नः; K7 D4.9 ब्रूहि किं (for कथ्यतां). K7 D4.9 कथ्यतां करवाणि ते; D7 को भवानिति भारते (for the post. half). — (L. 114) D7 न हि; V. P. न च (for नाहं). V. P. B. P. देवो (for रुद्रो). D8 न वा देवा; V. P. न चादित्यो; B. P. न दैत्यो वा (for न वा देवी). D5.7 नैनं; V. P. B. P. न च (for नैव). D4.9 इहागताः; D7 °गतौ (for °गतः). — B8 Da3.a4 V. P. B. P. om. line 115; B7 reads the same after line 109. — (L. 115) Ds1 देवा (for देव्या). D2 मन्युं (for मन्यु-). K1.4 ज्ञात्वा; K2 कृत्वा (for मत्वा). Ds1 रुद्रः (for क्रुद्धः). K2 सर्वात्मकाः (for °त्मकः). K2 om. प्रभुः. — (L. 116) B8 (marg. as above) च नैव (for वा नैव). K1.2 D5.7 विप्रेंद्र; K7 Da3.a4 D9 °द्रा (for °द्रान्). V. P. B. P. नैव द्रष्टुं हि देवेंद्रान् (B. P. च देवेंद्रा) (for the prior half). D4 एव; V. P. B. P. न च (for नैव). K2 (by corr.).4 V1 B0.8.9 Dn4 D2.3.6.8 Kumbh. ed. कौतूहलेन वा; Dn1 कौतुहलं तदा; V. P. B. P. कौतूहलान्वितः (B. P. °ताः) (for °लेन च). — (L. 117) V. P. B. P. दक्ष- (for तव). K1.2.4 -विनाशाय; B0.8 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 Kumbh. ed. -विघातार्थं (for -विनाशार्थं). — K1 Ds1 om. सं-. B. P. संप्राप्तोहं सुरोत्तमाः (for the post. half). — (L. 118) V. P. ख्यातं (for ख्यातो). B. P. वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half). K2 भद्रकोपाद् (for रुद्र°). K1 विनिःस्मृतः; V. P. विनिर्गतं (for विनिःसृतः). — (L. 119) K1 भद्रकाले तु; V. P. B. P. °काली च (for °कालीति). K7 V1 B0.8 Da3 Dn1.n4 D8 D2–4.6.8.9 Kumbh. ed. B. P. विख्याता (for विज्ञेया). B9 D4.9 देव्या (for देव्याः). V. P. B. P. क्रोधाद् (for कोपाद्). K1.2 Da4 विनिस्सृता; K1 विनिःसृताः; V. P. B. P. विनिर्गता (for विनिःसृता). — (L. 120) K7 D5.7 V. P. B P. प्रेषितो (V. P. B. P. °ता) (for °तौ). B8 (marg.) उपागतौ; B9 इहांतिकौ; D5.7 V. P. इहागतः (V. P. °ता); B. P. उपागता (for इहागतौ). — (L. 121) B0.8 (marg. as above) V. P. B. P. राजेंद्र (for विप्रेन्द्र). V. P. देवं तं त्वम् (for देवदेवम्). — For line 121, K1.2.4.7 V1 D4.9 subst.:

गच्छ प्रपद्य देवेशं स ते दास्यति शंकरः ।

[V1 प्रपद्य (for °द्य). K1 चास्यति; K2 शाम्यति

प्रेषितौ देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतौ । [120]
शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिम् ।
वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः ।
वैशंपायन उवाच ।
वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।
तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । [125]
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ।
दक्षप्रजापतेर्यज्ञे द्रव्यैस्तु सुसमाहितैः ।
आहूता देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
देवो नाहूयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वरः ।
तत्र क्रुद्धा महादेवी गणांस्तत्र व्यसर्जयत् । [130]
प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ।
शूलनिर्भिन्नहृदयैः कूजद्भिः परिचारकैः ।
निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ।
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृद्धिभिः । [135]
पक्षवातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ।
यक्षगन्धर्वसंघैश्च पिशाचोरगराक्षसैः ।
प्राणापानौ संनिरुध्य वक्त्रस्थानेन यत्नतः ।

(for दास्यति).]
—(L. 122) Dn4 D2.8 कोपो (for क्रोधो). K7 D4.9 देवेशाद्; V. P. रुद्रस्य (for देवस्य). B. P. om. from वर up to हृदयैः (in line 133). K1.2.4 वरदाने (for °दानं). K6 B6.7.9 Da3 D5.7 न दैवतैः; K7 वा नान्यथा; D4.6.9 च नान्यतः; D3 न वा°; V. P. न देवतः (for न चान्य°). Da4 वरदानंददेवतैः (for the post. half). —(L. 123) MSS. (except B8) om. the ref. D4.9 यज्ञभृतां (for धर्म°). —(L. 124) V. P. देवेशं (for स्तोत्रेण). K1.2.4 स्तोत्रेण तोषयामास (by transp.). B6 lacuna; D9 (before corr.) प्रणिपद्य; V. P. शूलपाणिं (for प्रणिपत्य). — Before line 125, K1.2.4.7 V1 B8 Da3.a4 D4.9 ins. दक्षः. — V. P. om. lines 125–130. —(L. 125) D5 प्रपद्य (for °द्ये). —(L. 126) V1 महात्मानं महादेवं; B6 damaged (for the prior half). — After line 126, D5.7 ins. an addl. colophon; while K7 D4.9 read line 138 for the first time, repeating it in its proper place. Before line 127, B7.8 D5.7 ins. वैशंपायन उवाच. —(L. 127) K6 B9 Ds1 D2.3.6.8 दक्षः; B9 दक्षश्च (hypermetric) (for दक्ष-). K6.7 B9 Dn1.n4 Ds1 D2–4.6.9 -प्रजापतिर् (for °पतेर्). K1.2.4 यज्ञो; Dn1.n4 Ds1 D2 यज्ञैर् (for यज्ञे). V1 B9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. तैः (for तु). K4 त्वां (for सु-). —(L. 128) V1 D4 सर्वे (for सर्वा). D5.7 स- (for च). —(L. 129) B9 देवे (for देवो). K1.2.4.6 V1 B9.9 Da3.a4 D4.9 विश्वकर्ता (for °कर्मा). —(L. 130) K1.6.7 V1 B6.7.9 D5.7 ततः (for तत्र). K1.2.4 महेशानी; K6 V1 B6.9 Da3.a4 उमादेवी (for महा°). B8 ततः क्रुद्धतमा देवी (for the prior half). K4 Ds1 व्यसर्जयेत् (for °यत्). —(L. 131) K6.7 D3 प्रदीप्त-; Da4 प्रदीपे; V. P. प्रदुष्टे (for प्रदीप्ते). K6 यज्ञवाटे च; K7 D4.9 यज्ञप्रवरे; D6 °वाटेषु; V. P. °वादे तु (for °वाटे तु). K1.2 B8 (marg. as above) D5.7 प्रदीपिते य(B8 °जापतेर्य)ज्ञवाटे; K4 °पिते यज्ञवाटे तु (hypermetric) (for the prior half). D6 प्रद्रुतेषु (for विद्रु°). D5.7 द्विजेषु च (for द्विजातिषु). —(L. 132) K1.2.4 तारायोगम्; V1 B6–9 Da3.a4 D4.5.7.9 तारामृगम् (for °गणम्). V. P. तारामृगमये दीप्ते (for the prior half). K1 रौद्र- (for रौद्रे). K1.2.4.7 D4.9 भीमे; B8 (marg. as above) दीप्त-; V. P. भीम- (for दीप्ते). K1 ममाशरे; K2.6 D4.9 महाशरे; K4 महाहवे; V1 B8 (marg.) °सुरे; B9 तथात्मनि; B8 शरासने; Ds1 महामुने; V. P. °नले (for °त्मनि). —(L. 133) Da4 शून्यनिर्भिन्न-; Da4 स्थूल° (for शूल°). K1.2.4 V1 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 V. P. -वदनैः (for -हृदयैः). D8 कूटद्भिः; B. P. न वरः (for कूजद्भिः). V1 परिवारितैः; D6 °चारिकैः (for °चारकैः). D7 पट्टसामुसलादिभिः (for the post. half). — Before 134, B. P. ins. ब्रह्मोवाच. D7 om. line 134. —(L. 134) K4 B7 निखातोत्पातितैर्; Ds1 °दोत्पाटितैर्; D9 °तोत्पादितैर् (for °तोत्पाटि°). B6 शूर्पैर् (for यूपैर्). K1.2.4.6 B7.8 Da4 D5 B. P. ततस्ततः; V1 V. P. यतस्ततः (for इतस्ततः). —(135) D7 कूजद्भिः प्र- (for उत्पतद्भिः). K1 B9.6.8.9 D3.5.7 गृध्रैर् (for गृध्रैर्). K1.2 चामिष- (for आ°). K1.2 V. P. B. P. -गृध्नुभिः; K6 -गृध्रिभिः; Ds2 (before corr. as above; by corr.) -गार्धिभिः (for -गृद्धिभिः). —(L. 136) K4 पलवात-; K7 D3.4.9 पक्षिपा(D3 °वा)त-; B6.7.9 Da3.a4 V. P. पक्षताप- (for पक्षवात-). K1 शिवाशित-; K2 शिवशत-; Da3 शिवाशतं; B. P. शिवारुत- (for °शत-). K1 -विनाचितैः; K2 D8 B. P. -विनादितैः (for -निनादितैः). —K1.2.4.7 D4.9 V. P. B. P. om. line 137. —(L. 137) V1 D5.7 -राक्षस- (for -गन्धर्व-). K6 -सिद्धैश् (for -संघैश्). V1 -किंनरैः (for -राक्षसैः). — K7 D4.9 read line 138 for the first time after 126. —(L. 138) B. P. समारुध्य (for संनि°). K1.2.7 (both times) B6.7 D4.9 (last two both times) वज्र- (K2

विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ।
सहसा देवदेवेशो अग्निकुण्डात्समुत्थितः । [140]
बिभ्रत्सूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्तकोपमः ।
स्मितं कृत्वाब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
श्राविते च मखाध्याये देवानां गुरुणा ततः ।
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
भीतशङ्कितवित्रस्तः सबाष्पवदनेक्षणः । [145]
यदि प्रसन्नो भगवान्यदि चाहं तव प्रियः ।
यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देयो वरो मम ।
यद्दग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितम् ।
चूर्णीकृतापविद्धं च यज्ञसंभारमीहितम् ।
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितम् । [150]
तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतमहं वृणे ।
तथास्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्र्यक्षो देवः प्रजापतिः ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् ।
नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् । [155]

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्नामधेयैः स्तुतवान्दक्षो देवः प्रजापतिः ।
वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः ।

°ज्रं); V1 B8 (marg. as above) मन्यु-; D5.7 यज्ञ- (for वक्त्र-). K6 -स्थाने च; V1 -स्थानानि (for -स्थानेन). B6 om. यत्नतः. V. P. ततः स्थानेन यत्नतः; B. P. चक्षुःस्थाने प्रयत्नतः (for the post. half). ❀ Ca : वक्त्रस्थानेन, वक्त्रासनापरनाम्ना पद्मासनेन स्थितः । ❀ —(L. 139) K6 विदार्य; V1 वधाय; Ds1 निवार्य; B. P. विधार्य (for विचार्य). K1 पर्वतो (for सर्वतो). K1 दृष्टं (for दृष्टिं). D5.7 बद्ध- (for बहु-). Da3 Dn4 Ds1 -दृष्टिम्; D9 इष्टिर् (for दृष्टिर्). —B P. om. lines 140–141. —(L. 140) K1.2 त्वग्नि-; K4.7 B8 Dn1 D2.3.6.8.9 Kumbh. ed. ह्यग्नि-; Da4 अग्नि (for अग्नि-). Ds1 विनिःसृतः; V. P. उपागतः (for समुत्थितः). —(L. 141) V. P. चंद्रसूर्य- (for बिभ्रत्सूर्य-). K6 D4.9 V. P. संवर्तकोपमं (for °कोपमः). —(L. 142) D6 स्मृत्वा (for कृत्वा). —(L. 143) Ds1 आविते; D5.7 आश्रिते; V. P. श्रावितं (for °ते). Da4 om. च. V. P. समाख्याय; B. P. महाख्याने (for मखाध्याये). V. P. गुरुभिः; B. P. पितृभिः (for गुरुणा). K7 D9 तथा; V. P. B. P. सह (for ततः). —(L. 145) K2.7 V1 B6–9 Da4 D4.5.7.9 भीतः; K4 वीतः (for भीत-). B8 -संत्रस्तः; D5.7 -चित्तः सन्; B. P. -चित्तस्तु (for -वित्रस्तः). —Before line 146, B8 B. P. ins. दक्ष उवाच. —(L. 146) K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 D4.9 V. P. B. P. वाहं (for चाहं). Dn1.n4 D3 Kumbh. ed. भवत्प्रियः; D2 भवप्रियः; D4 तव प्रियाः (for तव प्रियः). —(L. 147) B7.9 Dn1.n4 D8 B. P. चाहम्; Da3.a4 चायम् (for वाहम्). Bo.8 (orig.) Dn1.n4 D8 D2.3.5–7 Kumbh. ed. वा वरदो; D8 वां वरदो (for देयो वरो). —(L. 148) K1 यदग्नं; D5.7 दग्धं च; V. P. यज्जग्धं; B. P. यद्भक्ष्यं (for यद्दग्धं). K7 D4.9 असितं; V1 अनिशं; B. P. श्रासितं (for अशितं). K4 नापि ते; Ds1 D4 नाशिनं (for नाशितम्). —(L. 149) K1.2.4 चूर्णीकृत्वापविद्धं; D4.9 चूणीकृताप°; V. P. चूर्णीकृतं चाप°. K6 B6.7.9 Da3.a4 आहितं: Bo.8 (orig.) Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. B. P. V. P. ईदृशं (for ईहितम्). —(L. 150) K2 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. सु-; Bo स; D5.7 [ए]व (for च). K1.2.4 संहितं: Bo सुचिरं: D4 संवितं (for संचि°). —(L. 151) Da4 D4 नत्र: B. P. न च (for तन्न). K2 B3.8 देव (for मह्यं). D4 एनम् (for एतम्). D5 V. P. वृणोम्यहं (for अहं वृणे). B. P. त्वत्प्रसादान्महेश्वर (for the post. half). —K2 om. line 152. Before line 152, B. P. ins. ब्रह्मोवाच. —(L. 152) D2 भगनेत्रं (for °नेत्र-). Da4 -हतो (for -हरो). —(L. 153) V. P. B. P. धर्माध्यक्षं महादेवं (for the prior half). Dn4 देव-; V. P. त्र्यक्षं (for त्र्यक्षो). Da4 देव-; V. P. तं वै (for देवः). Dn4 त्र्यक्षरो देवं प्रजापतिः (hypermetric); B. P. त्र्यंबकं च प्रजापतिः (for the post. half). —(L. 154) K4.7 B6–8 Ds2 D4.5.7.9 अवनिं; Ds1 अवनिर् (for अवनीं). K6 रक्षां (for दक्षो). D5 om. भवाद्. K1.2.4 B6.7 D4.7.9 वरान्वरान्; V1 हराद्वरान्; B3 Da3.a4 D5 भवाद्वरान् (for °द्वरम्). —(L. 155) K1.2.4 अथ; B. P. चाष्ट- (for अष्ट-). K6 -शतेनैव (for -सहस्रेण). —After line 155, B6–8 Dn4 B. P. ins. an addl. colophon. —After the colophon, B. P. ins.:

ब्रह्मोवाच ।

एवं दृष्ट्वा तदा दक्षः शंभोर्वीर्यं द्विजोत्तमाः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा संस्तोतुमुपचक्रमे ।

—V. P. B. P. om. lines 156–159. —(L. 156) K4 यन् (for यैर्). K6 यैर्नामधेयैस्तु भगवान् (for the prior half). D8 दत्तो (for दक्षो). K7 देव-; D8.9 (before corr.) Kumbh. ed. देवं (for देवः). D5.7 वृषध्वजं (for प्रजापतिः). —(L. 157) Da4 सं**मानय

गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।
दक्ष उवाच ।
नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन । [160]
देवेन्द्रबलविष्टम्भ देवदानवपूजित ।
सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय ।
सर्वतःपाणिपादान्त सर्वतोक्षिशिरोमुख ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।
शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय । [165]
गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते ।
शतोदर शतावर्त शतजिह्व शतानन ।
गायन्ति त्वां गायत्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणं त्वां शतक्रतुमूर्ध्वं खमिव मेनिरे ।
मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्राम्बरसंनिभ । [170]
सर्वा वै देवता ह्यस्मिन्गावो गोष्ठ इवासते ।
भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ।
आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।

(for श्रद्धा ममानघ). —(L. 159) K2.4 प्रकटानि; B8 (marg.) प्रशस्यानि (for प्रकाशानि). — V1 B0.6.8 Dn1 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. om. the ref. —(L. 160) D5 lacuna; D7 भगवन् (for नमस्ते). D5 भगवन्देव (for देवदेवेश). Da4 -बलसूदनः (for °सूदन). B. P. नमस्तेंधकसूदन (for the post. half). —(L. 161) D5 om. बल. K1.2.4.7 B8 D4.9 -बलविष्टंभिन्; V. P. ह्यमरश्रेष्ठ; B. P. त्वं बलश्रेष्ठ (for -बलविष्टम्भ). K7 B0.9 D4.6.9 -पूजितः (for -पूजित). —(L. 162) Da3.a4 सहस्राक्षो (for °स्राक्ष). Da4 विरूपाक्षस् (for °पाक्ष). K1 (*sup. lin.* marg.) त्र्यक्ष; D6 यक्ष (for त्र्यक्ष). K1.2.7 Da3 Ds D4.5.7.9 यज्ञाधिप (for यक्षा°). K7 D4.9 प्रियः; B9 प्रियं (for प्रिय). —(L. 163) K7 D4.9 -पाणिपादांतः; Da3.a4 -पाणिपादांतं; V. P. B. P. -पाणिपादस्त्वं (for °पादान्त). K4.7 B9 Da3.a4 D2.4.6.9 V. P. B. P. -शिरोमुखः (K4 D2 °खं) (for °मुख). —(L. 164) D5.7 सर्वत्र (for °तः-). K7 V1 D4.9 V. P. B. P. -श्रुतिमाँल् (for °मल्). V. P. सर्वान् (for सर्वम्). K1 V1 Da3.a4 Dn4 D5.7.8 तिष्ठति (for °सि). — K1 om lines 165–166. —(L. 165) K4 शंखकर्शा; Dn4 B. P. शंकुकर्णो (for शङ्कुकर्ण). K7 B. P. महाकर्णः (for °कर्ण). Da3 lacuna; Dn4 B. P. कुंभकर्णो (for कुम्भकर्ण). K7 Dn4 B. P. [अ]र्णवालयः. —(L. 166) Da3 राजेंद्र- (for गजेन्द्र-). B. P. गजेंद्रकर्णो गोकर्णः (for the prior half). Da4 पारिकर्णं; D6 पणिकर्णं; B. P. शतकर्णो (for पाणिकर्ण). —(L. 167) Ds1 शांतोदर; B. P. शतोदरः (for °दर). Ds1 शतावार्त; B. P. शतावर्तः (for °वर्त). K7 B. P. शतजिह्वा (B. P. °ह्वः) (for °जिह्व). K7 D4.9 शताननः; B0.8 (marg.) Dn1 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. नमोस्तु ते; B. P. सनातनः (for शतानन). — After line 167, K1.2.4.7 V1 Dn4 D4.9 ins.:

शतवीर्य शतस्कंध शतात्मक नमोऽस्तु ते ।

[V1 शतशीर्ष (for °वीर्य). K2 शतस्कंद; V1 °स्वर (for °स्कंध). K6 शतात्मन; V1 शतानन (for °त्मक).]

—(L. 168) K7 त्वं; Ds2 D2.4.7–9 Kumbh. ed. त्वा (for त्वां). K1.2.4 D5 गायत्रिणस्त्वा (K4 D5 °स्त्वां) गायंति; B8 lacuna (for the prior half). K1.2.4 B0 B. P. V. P. ह्यर्चयंति; K6 B6–9 Da4 [ऽ]भ्यर्चयंति; Da3 [ऽ]भ्यर्चयत्; D4.9 [ऽ]त्यर्चय(D9 °यं)ति; D5.7 ह्यर्चंति च (for अर्चयन्ति). K4 D2.8 [अ]र्ककर्मिणः; K6.7 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 कपर्दिनं; Dn4 [अ]र्कमंत्रिणः; V. P. तथार्चिनः (for [अ]र्कमर्किणः). Dn1 Ds1 Kumbh. ed. अर्च(Ds1 °र्चं)त्यर्कमर्किणः (for the post. half). — V. P. om. line 169. —(L 169) K1 (before corr. as above; by corr.) Da3 Ds2 ब्रह्माणम्; K2.4 V1 Da4 ब्राह्मणा(K4 Da4 °ण)म् (for ब्रह्माणं). K1.2 B8 (marg.) Da3.a4 Ds2 D2.4.8.9 Kumbh. ed. त्वा (for त्वां). K1 B6.8 (marg.) Da3 a4 शतक्रतो (for °क्रतुम्). B8 शतक्रतुं त्वां ब्रह्माणम् (for the prior half). K2 Ds2 D4.9 उर्द्वं(D42 °र्द्व)शम्; B6 [अ]प्यूर्ध्वं खम् (for ऊर्ध्वं खम्). D9 एव (for इव). K7 B0 Ds2 D8 (*inf. lin.* marg. as above).6.9 येमि(D6 °नि)रे; D5.7 वायुना (for मेनिरे). — For line 169, B. P. subst.:

देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।

—(L. 170) K4 D2 मूर्तौ हि; K7 D4.9 मूर्तिर्हि; V. P. मूर्तीश (for मूर्तौ हि). V. P. त्वं (for ते). B. P. मूर्तिमांस्त्वं महामूर्तिः (for the prior half). K1.2.4 D4.9 समुद्रां(K4 °द्रें)बुधरा इव; V. P. समुद्रांबुधराय च; B. P. समुद्रः सरसां निधिः (for the post. half). —(L. 171) B8 (marg. as above) ह्यस्यां (for ह्यस्मिन्). V. P. सर्वा ह्यस्मिन्देवतास्ते; B. P. त्वयि सर्वा देवता हि (for the prior half) K1.2.4 गोष्ठे (for गावो). K1 2.4 गान (K2 °वा; K4 °व) इवागतः (K2 °ताः); K6 B6.8.9 Da3.a4 D5.7 गोष्ठेष्विवासते (for गोष्ठ इवा°). —(L. 172) K1 भवशरीरे; B P. त्वत्तः शरीरे (for भवच्छ°). V. P. शरीरं ते प्रपश्यामि (for the prior half). B9 सोयम् (for सोमम्). B. P. अग्नि- (for अग्निं). —(L. 173) K6 B9 Da3 a4 वा विष्णुं; V. P. B. P. विष्णुं च (for वै विष्णुं). K1 ब्रह्माणंद-; V. P. B. P. ब्रह्माणं स- (for °णं च). B7 प्रजापतिं; D4 शतक्रतुं (for बृहस्पतिम्).

भगवान्कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च ।
असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ । [175]
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये चैव नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
नमश्चण्डाय मुण्डाय अण्डायाण्डधराय च । [180]
दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ।
नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च ।
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ।
नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ।
सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने । [185]
नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ।
शत्रुंदमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।
नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः । [190]
सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ।

— (L. 174) K7 D9 साधनं; D4 करणं (for का°). Ds1 कार्य-; D6.7 सर्वं (for कार्यं). V. P. क्रिया कार्यं कारणं च; B. P. क्रिया करणकार्ये च (for the prior half). V. P. B. P. कर्ता (for क्रिया). K6.7 B8 Da3.a4 Dn4 D4.9 B. P. कारणम् (for कर°). — (L. 175) K7 समश्(for सतश्). V. P. B. P. असच्च सद-सच्चैव (for the prior half). K2.4 त्वव्येव; K7 D4.9 त्वमेव (for तथैव). K6.7 V1 B0.6-9 Da4 D4 D3.6 प्रभवाव्ययौ; Dn1 °व्यय; V. P. °व्ययं (for °प्ययौ). — (L. 176) K6.7 B9 सर्वाय; Ds रुद्राय (for शर्वाय). V1 नमो भगवते तुभ्यं; Dn4 नमो भवापराशर्वाय (hypermetric) (for the prior half). Ds शर्वाय (for रुद्राय). — (L. 177) B0.7.8 (orig.) Da3 Dn1.n4 D8 D3.8. 6-8 Kumbh. ed. नित्यं; D4 corrupt (for चैव). Ds1 D4.7.9 V. P. नमस्तु (for नमोऽस्तु). Da4 -यातिने (for -घातिने). — (L 178) K1 त्रिशेषाय; K2 त्रिशूलाय; K4 त्रिशीलाय (for त्रिशीर्षाय). K1.2.4.7 B8 D9 -पाणये; K6 V1 B8 (marg.) V. P. B. P. -धारिणे (for -पाणिने). — V1 om. line 179. D4 repeats lines 179–180, followed by the post. half of line 183, after line 183. — (L 179) K2 त्रिंबकाय; Ds1 D5 अंध° (for त्र्यम्ब°). — K1.2.4 om. (hapl.) lines 180–181. — (L. 180) Dn1 D8 Kumbh. ed. कुंडाय (for मुण्डाय). B5.8 (marg.) मंडाय; B8 (marg. as above) मुंडाय (for अण्डाय). Da3 [आ]शुधराय; Da4 [आं]शुंध°; D4 (both times).9 [अं]बुध° (for [अ]ण्डध°). V. P. B. P. प्रचंडाय (B. P. विश्वचंड-) धराय च (for the post. half). — D5 om. (hapl.) lines 181–182. — (L. 181) K7 D4 डिंडिमासक्त-; V1 B. P. दंडिने सर्व- (B. P. शंकु-); Da3 डिंडिमसम-; V. P. दंडिमासक्त- (for दण्डिने सम-). K6 B0 Da3 -कीर्णाय (for -कर्णाय). K7 D4.9 डिंडि-; Ds1 दिङ्ग-; D8 दिंडि- (for दण्डि-). B. P. -दंडाय (for -मुण्डाय). — B9 reads line 182 twice. — (L. 182) K1 तथोर्ध्वदंष्ट्र-; K2 तथांडु°; K6 B5.7 Da3.a4 D7 नमो मशक-; B8 नमोर्ध्वकेश-; Dn1 V. P. °ध्वंदंड-; B. P. °र्ध्वदंहि- (for °र्ध्वदंष्ट्र-). K6 B6-8 Da3.a4 D7 -दंष्ट्राय (for -केशाय). B9 (second time) नमो मकरदंष्ट्राय (for the prior half). K1.7 B7.8 D4.7 B. P. शुक्काय; K2.4 शुद्धाय; V. P. निष्काय (for शुक्लाय). K1.2.4 विततराय; K7 D4.9 V. P. B. P. विकृताय; V1 वरदाय; Ds1 [अ]वनता°; D7 च शुभाय (for [अ]वतताय). K8 B5.9 (second time) Da3.a4 शुश्रूषावनता (K6 °ना)य च (for the post. half). — After line 182, V1 ins.:

देवानां [च] पतये च व्यसूवर्णे कपर्दिने ।

— K7 reads line 183 on marg. — (L. 183) K6 विमोहिताय (for विलो°). B8 (marg. as above) V. P. ते (for वै). — After line 183, D4 repeats lines 179–180, followed by post. half of line 183, and ins.:

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माम‍ृतात् । (Ṛv. 7. 59. 12).

— (L. 184) Da4 D5.7 V. P. नमस्तु; D9 नमोऽस्त्व- (for नमोऽस्तु). Ds1 प्रतिरूपाय (for [अ]प्रति°). Da3 om. विरूपाय. Da4 शिवाय (for शिवाय). V. P. शिवाय च नमोस्तु ते (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 185–186. — (L. 185) K2.4 सूर्यशालाय; B8 (marg. as above) V. P. B. P. °पतये (for °मालाय). Da4 शुक्र-; D4 मूर्ध- (for सूर्य-). — Ds2 reads line 186 on marg. — (L. 186) K2 Da4 प्रथमनाथाय (for प्रमथ°). B. P. वै नमः (for धन्विने). — V. P. B. P. om. (hapl.) line 187. — (L. 187) K1 शत्रुदंडाय; K2.4 शत्रुन्दमाय; K7 D4.8 संक्रंदनाय (for शत्रुंदमाय). K6 B5.7 Da3.a4 धूम्राय; B8 (marg.) चंडाय (for दण्डाय). K1.2.4 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7 पर्णं (Da4 D5.7 °र्णा) धार-; D8 पर्णधासु (for पर्णचीर-). K1.2.6 V1 Da3.a4 D4 -पुटाय; K4 -युजाय; D5.7 -कटाय; D9 corrupt (for -पटाय). — K6 Ds1 om. (hapl.) line 188. Da4 reads line 188 twice. — (L. 188) K1.2.4.7 V1 D4.8 हिरण्यवर्णाय (for

नमो होत्रेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ।
नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ।
नमोऽस्तु कृशनासाय कृशाङ्गाय कृशाय च ।
संहृष्टाय विहृष्टाय नमः किलकिलाय च । [195]
नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च ।
स्थिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च ।
नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ।
नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ।
नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च । [200]
कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ।
भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च ।
उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ।
नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ।
विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च । [205]
नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे ।
पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ।

°गर्भाय). — After line 189, B. P. ins.:

शत्रुघाताय चण्डाय पर्णसंघशयाय च ।

— (L. 190) D9 स्तुताय (for स्तु°). K4 स्तुत्वाय; B. P. स्तुतये (for स्तुत्याय). Da4 स्तुत्यमानाय (for स्तूयमा°). — (L. 191) B8 (marg.) D5.9 शर्वाय; D2 सर्वे (for सर्वाय). V. P. [अ]भक्ष्य- (for सर्व-). K1 lacuna; K2.4 V. P. -भक्ष्याय (for -भक्षाय). K1 om. सर्व. — After line 191, B8 (marg.) reads line 193 for the first time, repeating it in its proper place. — (L. 192) K1.2 D4.9 ह्रत्रे च; K4 हुर्ते च; K6 V1 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 हव्याय; K7 हुंत्रे च; B7 V. P. होत्राय; B. P. होमाय (for होत्रेऽथ). K1.2.4.7 V1 D4.9 होत्रे च; K6 B6.8.9 Da3.a4 D5.7 होत्राय (for मन्त्राय). K1 (before corr.) -पताकिनी; D4 -पताकिना (for °ने). — (L. 193) K1 V1 B8 नम्याय; K3.4.6 B9 V. P. नमाय; B0 नभ्याय; B6 (both times) नभाय; Da3.a4 रमाय; Ds2 D2.6.8 नामाय; D4.9 [ऽ]नमाय; D5.7 [ऽ]नंताय; B. P. [ऽ]नम्याय (for नाभाय). K1.2.4.7 V1 B8 (marg.) नम्राय; K6 नास्त्याय; B8.9 D2.8 V. P. B. P. ना(B9 V. P. B. P. न)म्याय; Da3.a4 D5.7 रामाय; D4.9 नाम्नाय (for नाभ्याय). V. P. B. P. om. from the post. half up to the prior half of line 195. B9 नमश्च कटकाय च (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 194–195. — (L. 194) K1.4.6 कृशनाथा(K6 °गा)य; K2.7 D9 [अ]कृशनामा(K2 °धा)य; B6.7.9 Da3.a4 Dn4 Ds2 D5.6 कृशनाशाय; B8 (marg.) क्लेशनाशाय; Ds1 वृषनासाय (for कृशना°). Da4 कृताय (for कृशाय). — K2 om. (hapl.) lines 195–197. — (L. 195) K1.4 V1 B7 संकु(K1 °गृ)ष्टाय; K7 B9 Da3.a4 D4.5.9 स(B9 सं-; D5 सु)कृष्णाय; B6 सतृष्णाय (for संहृष्टाय). K1.4 V1 विकृष्टाय; K7 B9 Da3.a4 D4.5.9 विकृष्णाय; B6 वितृष्णाय; Dn1.n4 नमस्तुभ्यं (for विहृष्टाय). D4 reads नमः twice. K1 B8 (marg as above) Ds1 D9 किलिकिलाय (for किल°). — (L. 196) V. P. नमस्ते; B. P. नमस्त्वां (for नमोऽस्तु). K4 वंचमानाय; Da4 शयनाशाय; Ds2 (by corr.) D5.7 शममानाय (for शय°). K6 D5.7 शयि(D5.7 °य)नाय; D9 शमिनाय (for शयिताय). — (L. 197) K7 D9 सुताय; D4 श्रिताय. V. P. चलमानाय (for धाव°). V. P. मुद्राय; B. P. कुब्जाय (for मुण्डाय). D5.7 जटिलात्मने; V. P. B. P. कुटिलाय च (for जटिलाय च). — (L 198) V1 नर्तकशीलाय (for नर्तन°). K2 सुख- (for मुख-). V. P. -कारिणे (for -वादिने). — Da4 transp. lines 199 and 200. — (L. 199) K1.4 नाट्योपहार-; V1 वाद्योप°; Da4 नमोप°; Dn4 नद्योप°; Ds1 lacuna; B. P. बाधापहाय (for नाद्योपहार-). ꕥ Cn: नद्यां भवानि नाद्यानि, कमलानि । ꕥ D2 om. from र up to हासाय (in line 202). K1 -शालिनी; B9 Da4 -शीलिने; B. P. -कारिणे (for -शालिने). V. P. गीतवाद्यरताय च (for the post. half). — (L. 200) Da3 om. श्रेष्ठाय. K1 -प्रथमनाय (for -प्रमथ°). — Ds1 om. line 201. B. P. om (hapl.) lines 201-202. — (L. 201) K6 B5.9 सुकालनाय; Da3.a4 D5.7 स्वकालनाय; V. P. कलनाय च (for कालनाथाय). B9 Da3.a4 कव्याय; Dn1 V. P. कल्पाय (for कल्याय). K1.2.7 D4.9 का(K1.2 क)लनाय क(K2.7 D4.9 °नायैक-)-लव्याय (for the prior half). — After line 201, K7 reads line 205. — (L. 202) K1.2.4.6.7 V1 D4.9 दुंदुभी(K7 D4.9 °भि)भीम-; B6.7.9 D5.7 दुंदुभेर्भीम-; B8 (marg.) दुंदुभीनाद- (for भीमदुन्दुभि-). K6 -साहाय; B8 (marg. as above) -माषाय (for -हासाय). K1.2.4.7 V1 B6.8 (last two marg.) D4.9 V. P. भीमसेनप्रियाय च (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 203–205. — (L. 203) K7 उग्राय नमो नित्याय (for the prior half). V. P. नमस्ते; B. P. नमश्च (for नमोऽस्तु). — (L. 204) B8 (marg.) कराल- (for कपाल-). K7 B0 Da3.a4 Ds1 D9 V. P. चिता-; B. P. सित- (for चिति-). — K7 reads line 205 after line 201. — (L. 205) K2.6.7 Da4 Dn1 Ds1 D2.6 V. P. बिभीषणाय (for °वि°). Da3 repeats भीष्माय. D6 reads from भीष्माय up to धराय च on marg. B. P. भीमाय (for भीष्माय). V1 V. P. B P. भीष्म- (for भीम-). K7 -वराय; B8 (marg.).9 -पराय (for -धराय). — K1 om. (hapl.) lines 206–207.

नमो वृषाय वृष्याय गोवृषाय वृषाय च ।
कटंकटाय चण्डाय नमः पचपचाय च ।
नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । [210]
वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरातिवरदे नमः ।
नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ।
संभिन्नाय विभिन्नाय छायायातपनाय च ।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च ।
नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च । [215]
एकपाद्बहुनेत्राय एकशीर्षे नमो नमः ।
नमः क्षुद्राय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ।
पञ्चालाय सिताङ्गाय नमः शमशमाय च ।
नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने ।
सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । [220]
प्राणघण्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ।

—(L. 206) B. P. नाना- (for नमो). Da4 विश्वतवक्त्राय; Dn1. n4 विक्षतव°; D9 V. P. विकृतवक्षाय (for °वक्त्राय). D4 om. (hapl.) from च up to गोवृषाय (in line 208). K7 बहुजिह्वाय; B6 (marg.) V. P. B. P. खड्गजिह्वा(B6 B. P. °ह्वो ग्र-; D7 षड्जिह्वाय च (for खड्गजिह्वाय). K2 4. 7 दंष्ट्रिने. —(L 207) K7 क्षयाय; D5. 7 पक्वान्न-; D9 पक्षाय (for पक्वाम-). B. P. पक्षनासलवार्धाय (for the prior half). K3 Dn1 D9 V. P. तुंब-; K6. 7 B9 Da3 D8 तुंबि- (for तुम्बी-). —B. P. om. (hapl.) lines 208–213. —(L. 208) K1 Da3 D2 वृषाय; K3 वृष्टाय; D9 दृष्याय (for वृ°). D2 om. गोवृषाय. D5. 7 नमोस्तु ते; D9 दृषाय च (for वृषा°). V. P. वृष्णये वृषणाय च (for the post. half). —(L. 209) K1. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3 8 Kumbh. ed. दंडाय (for चण्डाय). Da4 पंचपचाय च; Ds1 पचाय च नमः; V. P. सावयवाय च (for पचपचा°). —Ds2 om. line 210. —(L. 210) D7 पर्व- (for सर्व-). V. P. नमस्ते वरकृष्णाय (for the prior half). K1. 4 धनदाय (for वरदाय). K2 वरदाय वराय च (for the post. half). —After line 210, Ds1 reads lines 214–215. —K2. 4 om. line 211. —(L. 211) Hypermetric. K1 V1 B5. 7 9 Da3 a4 V. P. वरगंधमाल्य(K1 °ल)वस्त्राय; B8 (marg as above) वरगंधवस्त्रमाल्याय; D4 °माल्यवस्त्रागंधाय; D5. 7 °गंधसुमाल्याय (for the prior half). D5. 7 वस्त्राय (for वराति-). V. P. -वरये (for °दे). B3 (marg. as above) नमश्चीरधराय च (for the post. half). —(L. 212) K1. 2. 4 [ऽ]र्थिने (for रक्त-). V. P. शोभनाय (for भाव°). D2 om. from लिने up to तमाय च (in line 215). K1 D8 अक्षिमालिने. K2 भावनायक्षमालिने; K6 भावनाक्षमा°; V1 D5. 7 भावनाक्षाय शा(V1 मा)लिने (for the post. half). —(L. 213) D5 संभिन्नाम-(for °न्नाय). Da3 repeats विभिन्नाय. K7 D4. 9 छायायै; B8 (marg) होमाय (for छायाय). K1. 2 तपनाय; K7 Da3 D4. 9 पा(D4. 9 प)तनाय (for [आ]तप°). B8 (marg.) क्ष्मापातालपटाय च; D5. 7 संक्षयाय क्षयाय च; V. P. विविक्तविकटाय च (for the post. half). —Ds1 reads (hapl.) lines 214–215 after line 210. —(L 214) B6 अमोघ-; Ds1 D8 (marg.). 8 सुघोर- (for अ°). K1. 2 रूपतराय; V1 -घोरतमाय; B6 -घोररताय; B8 (marg. as above) D5. 7 -रूपतमाय (for -घोरतराय). —(L. 215) K4 शमशमाय; K6 V. P. शांततराय (for शान्ततमाय). —K4 om. (hapl.) lines 216–218; B. P. om. line 216. —(L 216) K4. 6 B0. 6–8 Ds2 Dn1. 4 D2 3. 8 एकशीर्षे; Da3 a4 Ds1 D8 Kumbh. ed. °शीर्ष्णे (for °शीर्षे). K1 2. 7 Dn1 D2. 4. 5 7. 8 Kumbh. ed. नमोस्तु ते (for नमो नमः). —(L. 217) B0 Dn1. n4 D5 D5. 6 Kumbh. ed. क्षुद्राय क्षुद्र-; B7 corrupt; D2. 3 रुद्राय क्षुद्र-; V. P. नमो वृद्धाय (for नमः क्षुद्राय). K1 क्षुब्धाय (for लु°). B. P. नमो वृद्धाय शुद्धाय (for the prior half). K6 संविभागप्रियाय नमः; B8 lacuna (for the post half). —(L. 218) D8 (before corr.). 5. 7 पांचालाय; B. P. पवनाय (for पञ्चालाय). B8 (marg. as above) शिखंडाय; B7 Da3. a4 शिताङ्गाय; B. P. पतंगाय (for सिताङ्गाय). V. P. पंचमालार्चितांगाय (for the prior half). K3 समवचाय; K7 D4. 9 शमदमाय; B9 Da3. a4 Ds2 (before corr.) D5. 7 समसमाय; V. P. पाशुपताय (for शमशमाय). B. P. नमः सांख्यपराय च (for the post. half). —K2 om. (hapl.) lines 219–220. —(L. 219) K1. 4 नमस्ते चंडघंटाय; V. P. B. P. नमश्चंडाय (B. P. °श्चंडैक-) घंटाय (for the prior half). B8 (marg. as above) मुंडाय; V. P. घंटया (for घण्टाय). K6 [अ]घाटघंटिने; B8 (marg. as above) [अ]घट्टघट्टने; D8. 6 (before corr.) [अ]घंटिघंटिने; V. P. जम्भरंभिणे (for [अ]घण्टघण्टिने). Da4 B. P. घंटाघंटाय (B. P. °जल्पाय) घंटिने (for the post. half). —(L. 220) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सहस्रा(Dn4 D2. 8 °स्र)ध्मात-; Ds1 सहध्मातन-; D5. 7 सहस्रशब्द- (for °शत-). K7 D4. 6. 9 घंट- (for घण्टा-). K6 -माल- (for -माला-). —(L. 221) B8 (marg. as above) प्राण-; Ds1 corrupt (for प्राण-). V. P. B. P. -दंडाय (for -घण्टाय). K1 2. 4 शर्वाय; B0. 3 (marg. as above) Ds2 D8 वंधाय; B8 (marg.) घंटाय; V. P. त्यागाय; B. P. नित्याय (for गन्धाय). K4 कालकलाय; K6 Da3. a4 किलकि°; B6 किलक°; V. P. हिलिहिलाय (for कलक°). B. P. नमस्ते लोहिताय च (for the

हूंहूंहूंकारपाराय हूंहूंकारप्रियाय च ।
नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ।
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च । [225]
यज्ञवाहाय दान्ताय तप्यायातपनाय च ।
नमस्तटाय तव्याय तटानां पतये नमः ।
अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा ।
नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ।
सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । [230]
नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ।
बालानुचरगोप्त्राय बालक्रीडनकाय च ।
नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च ।
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः ।
नमः षट्कर्णतुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च । [235]
वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ।
नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ।
श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।
प्राणभग्नाय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ।

---

post. half). —(L. 222) K1 हुर्तुंकाराय; K2 हुहुंकाराय; K4 हुंडुत्काराय; K6 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D5-7 V. P. B. P. हूंहूं(D8 हूहू)काराय; K7 हुंडुंकार- (submetric); B7 हुहुहूंकार-; D4 हुत्काराय (submetric); D9 हुर्दुत्का° (for हूंहूंहूंकार-). B6 -देवाय; B. P. -रुद्राय (for -पाराय). K1 हुत्तुंकार-; K2. 4 D4 हु- (K4 हुं)डुत्कार-; K7 B7 D8 हूं(B7 हु- ; D8 हू)हूंकार-; Dn4 हुंहुंकार-; D5. 7 V. P. हुंहुं°; D9 हुदुंत्कार- (for हूंहूंकार-). B. P. भगाकारप्रियाय च (for the post. half). — B0 om (hapl.) lines 223-230. — (L. 223) K1. 2. 4 शमवते; K6 V1 B6. 9 Da3. a4 श्म(B6 स)मदमे; D7 श्मशानिने; B. P. [ऽ]पारवने (for शमशमे). V. P. नमश्च शंभवे नित्यं (for the prior half). Da3 -वृक्षालयेपि च; D9 -गृक्षालयाय च; V. P. B. P. -वृक्षकलाय (B. P. °प्रियाय) च (for -वृक्षालयाय च). — K6 om. (hapl.) lines 224-226; B. P. om. (hapl.) line 224. — (L 224) K1. 2. 4 Dn1 Ds2 D3. 5. 7 Kumbh ed. -सृगालाय (for -शृगा°). K1. 2. 4 Ds2 [इ]तराय; B8 (marg. as above) प्रियाय; B8 (marg.) वराय (for तराय). D5. 7 तथा यज्ञतमाय च (for the post. half). — D5. 7 om. (hapl.) lines 225-226. — (L. 225) K1. 2. 4 यजुषे; Ds2 (before corr.) जनिने (for यजिने). V. P. B. P. नमो यज्ञाधिपतये (for the prior half). V. P. हुतायोपहुताय च; B. P. भूताय प्रस्तुताय च (for the post half). — (L 226) Da3 reads the prior half twice. V. P. दानाय (for दान्ताय). Da4 तपाय (for तप्याय). K1. 2 B6. 8. 9 Da3 D9 V. P. तपनाय; D8 [आ]तपराय (for [आ]तपनाय). B. P. तप्याय च भगाय च (for the post. half). — (L. 227) K1. 2 तुदा(K2 °त्वा)य; D4 तराय (for तटाय). Da3. a4 Dn4 D3. 8. 9 तव्याय; Ds1 तप्राय; V. P. भव्याय (for तव्याय). K2. 4 तव्यानां; V. P. तडितां; B. P. तटिनी- (for तटानां). — (L. 228) K4 अन्नदाने (for अन्नदाय). K1. 2 अन्नदात्रेषु (K2 °ण) पतये (for the prior half). K1 तेन्नभुजाय च; K2 तेंनभुजाय च; K4 [ऽ]स्त्वंभभुजाय च; K6. 7 V1 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 B. P. त्वन्नभुजाय च; D4 स्वन्नभुगाय च; D9 [ऽ]स्त्वन्नभुजाय च; V. P. [ऽ]-स्त्वन्नभवाय च. — K7 D4. 9 om. (hapl.) lines 229-230. — (L 230) K2. 4 सहस्रद्योत-; B. P. सहस्रोद्धत- (for °स्रोद्यत-). — (L 231) B8 (marg. as above) -रूपाय (for -वर्णाय). V. P. नमोस्तु बालरूपाय (for the prior half). K2 om. from बाल up to लुब्धाय (in line 233). Ds1 बालारूप- (for बालरूप-). — (L. 232) Ds1 D9 बालानुवर-; V. P. बालानां चैव (for °नुचर-). K1. 7 D9 V. P. -गोप्त्रे च; K6 D5. 7 -गोमाय; Ds1 corrupt.; D4 -गोप्त्रेव (for -गोप्त्राय). B. P. नमो बालार्करूपाय (for the prior half). K6 D9 बालाक्रीड(D9 बालक्रीडा)नकाय; B. P. कालक्रीडनकाय (for बाल°). — (L. 233) K7 D4. 9 बालाय; V. P. B. P. शुद्धाय (for वृद्धाय). K1 B8 (marg.) बालाय; K7 D4. 9 वृद्धाय; Dn4 V. P. B. P. बुद्धाय; Ds1 लब्धाय (for लु°). Dn4 क्षुधाय; D5. 7 क्रुद्धाय (for क्षुब्धाय). K1. 2. 4. 6. 7 D9 क्षो(K4 क्षौ)भनाय; Ds1 क्षोसना° (for क्षोभणाय). V. P. क्षोभणायाक्षताय च; B. P. क्षोभणाय क्षयाय च (for the post. half). — (L. 234) D8 तरंगांतिक- (for °गाङ्कित-). Ds1 lacuna; D8 मुंडकेशाय; B. P. मुक्तके° (for मुञ्जके°). — (L. 235) B8 (marg.) -शीलाय; V. P. B. P. -निष्ठाय (for -तुष्टाय). B8 (marg.) D6 विकर्म- (for त्रिकर्म-). — (L. 236) K1. 2. 7 B8 (marg. as above) D4. 9 V. P. -प्रवर्तिने (K1 °ते); K4 -निवर्तिनी; B0 D8 -निवर्तने; Da4 -निवर्तते (for -निवर्तिने). B. P. पृथग्धर्मप्रवर्तिने (for the post. half). — (L. 237) K1 घोष्याय; K2. 7 V1 D4. 9 V. P. घोषाय; K6 प्रष्याय; Ds1 D2. 8 घुष्टाय; B. P. श्रेष्ठाय (for घुष्याय). K1. 2. 7 V1 D4. 9 V. P. घोष्याय; Dn4 घोराय; B. P. ज्येष्ठाय (for घोषाय). K1 कालकलाय; K7 D4. 5. 9 किलिकिलाय; Da3. a4 D7 किलकि° (for कलक°). — B7 om. (hapl.) line 238. — (L. 238) V1 श्वेतपिंगाक्ष- (for श्वेतपिङ्गल-). B8 श्वेत- (for कृष्ण-). B8 (marg.) कृष्णारक्तेक्षणाय च. — V. P. B. P. om.

धर्मार्थकाममोक्षाणां कथ्याय कथनाय च । [240]
सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने ।
नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
ईशान वज्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
त्र्यम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते । [245]
काम कामद कामघ्न तृप्तातृप्तविचारिणे ।
सर्व सर्वद सर्वज्ञ संध्याराग नमोऽस्तु ते ।
महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते ।
महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते ।
स्थूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे । [250]
दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे ।
सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ।
उन्मादन शतावर्त गङ्गातोयार्द्रमूर्धज ।
चन्द्रावर्त युगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते ।
त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । [255]
अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्पवनोऽनलः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च तथोद्भिजाः ।

(hapl.) line 239. — (L. 239) K1.2.4 प्रागदंडाय; B6.7.9 D1.9 °नम्राय; B8 (marg.) °लम्राय; Da3.a4 °मग्नाय (for °भग्नाय). K1.2.4 नम्राय; K6 B6 (marg. as above). 7.8 (marg. as above) Da3.a4 दंडाय (for दण्डाय). K2.4 कृता(K4 °पा)य; K7 कृष्याय (for कृताय). — (L. 240) Dn1.n4 Ds2 D3 Kumbh. ed. B. P. धर्मकामार्थ-; D2.8 धर्मकर्मार्थ- (for धर्मार्थकाम-). B. P. -मोक्षाय (for °णां). K6 V1 B6 8.9 Da3.a4 D5.7 कथाय; V. P. B. P. क्रथाय (for कथ्याय). V. P. B. P. क्रथनाय (for कथ°). B0.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. कथनीयकथाय च (for the post. half). — (L. 241) K7 -मोक्षाय; B8 (marg. as above) -योगाय (for -मुख्याय). K1 Da4 -प्रवर्तिते; B8 (marg.) -प्रियाय च (for -प्रवर्तिने). V. P. B. P. योगाधिपतये नमः (for the post. half). — (L. 242) K1 Dn4 मनो-रथ्य-; Da3 नमो रथ्यं; Da4 नमोरथ्य-; D6 नमो रथ-. K6 B3.8 (marg. as above). 9 D5.7 चतुष्पथनिकेताय; B. P. नमो रथ्याधिरथ्याय (for the prior half). K6 7 V1 B3.9 Da4 Ds1 D4.5.7.9 -रताय; B. P. -पथाय (for -रथाय). — (L. 243) D4 वीतक्लेशाय वै नमः (for the post. half). — (L. 244) V. P. वज्र-संहाय; B. P. रुद्रसंघात (for वज्र°). — K1.2.4 om. (hapl.) lines 245–247. K7 D4 read and D9 repeats line 245 after the first line of the addl. passage after line 255. — (L. 245) V1 B0.8 D5.7 त्र्यंबकां-कित-; Da3.a4 त्र्यंबिकांबिक-; Ds1 (before corr.) अंबकां-बिक- (for त्र्यम्बकाम्बिक-). D6 त्र्यंबकांबिकथनाय; V. P. अविवेकैकनाथाय; B. P. त्र्यंबकायांबिकानाथ (for the prior half). V1 व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः (for the post. half). — (L. 246) D4 om. from काम up to संध्या (in line 247). Ds1 B. P. काल (for काम). K7 तृष्णा-तृष्ण-; V1 B0 Da3 Ds D2.8 दृप्तादृप्त-; B8 (marg. as above) दृष्टादृष्ट-; D5 तृप्तातृप्ति-; D9 तृष्णातृष्ण- (for तृप्तातृप्त-). D5.7 -विकारिणे. V. P. धृष्टोदृप्तनिसूदनः; B. P. दुष्टोदृप्तनिषूदन (for the post. half). — (L. 247) K7 D9 शर्व (for सर्व). K7 B8 (marg. as above). 9 D9 V. P. सर्वज्ञ; Da3.a4 सर्वेशु (for सर्वज्ञ). B. P. सर्वगर्हित सर्वज्ञ (for the prior half). K7 D9 संध्याचर; B8 (marg.) °राम; D4 °चर; B. P. सद्योजात (for संध्याराग). — V1 B0 Dn1 om. (hapl.) line 248. B. P. om. (hapl.) lines 248–252. — (L. 248) B8 (marg. as above) महासत्त्व महोरस्क (for महाबाहो महासत्त्व). — (L. 249) V. P. -चयप्रख्य (for -चय°). — (L. 250) K1.2 Dn4 D5.7 -जटिल (as above); K6.7 D4.9 V. P. -जटिने; Cn (gloss: जटिलवदाचरति जटिल् तस्मै) °ले (as above). K7 B8 (marg.) Da3.a4 D4.5.9 -वाससे (for -धारिणे). D7 वल्काजिनसुवाससे (for the post. half). — Da4 om. (hapl.) line 251. — (L. 251) D8 दीर्घ- (for दीप्त-). K1.2 B8 (marg. as above) -सूर्याग- (for -सूर्याग्नि-). K1.2.4 Dn4 D4.9 -जटिल; K6 B0 D5.7 Kumbh. ed. V. P. -जटिने; V1 -वाससे (for -जटिले). B8 (marg as above) V. P. -धारिणे; Ds1 -वासते (for °से). K1 2 4.7 D4 9 व्याघ्राजिनधराय च; V1 व्याघ्राजिनवाससे (submetric) (for the post. half). — (L. 253) D7 चंद्रावर्त युगावर्त (for the prior half). D3 गांग- (for गङ्गा-). K1 -तोयान्नमूर्धज; K2 °स्रमूर्धज (for °र्द्रमूर्धज). — (L. 254) Kumbh. ed. चंद्रवर्त (for चन्द्रावर्त). B. P. चंद्रार्धसंयुगावर्त (for the prior half). — (L. 255) K7 D4.9 V. P. अन्नकर्ता; Dn1 Kumbh. ed. अत्ता भोक्ता (for अन्नभोक्ता). K2 त्वम् (for च). K6 त्वमनु मनुभोक्ता च (for the prior half). D3 (before corr. as above; by corr.) अन्नदान्न- (for °दोऽन्न-). V. P. अन्नदश्च त्वमेव हि (for the post. half). — After line 255, K7 D4 9 ins :

यज्ञवाताय दान्ताय तप्याय तपनाय च ।
महामायाय प्रख्याय महाकल्प नमोऽस्तु ते ।

[With line 1, cf. line 226. — After line 1, K7 D4 read and D9 repeats line 245.]

— (L. 256) Ds [अ]न्नपक्ता (for च पक्ता). D6 अन्नं

त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च ।
त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां वर । [260]
मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ।
ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ।
हायिहायि हुवाहायि हावुहायि तथासकृत् ।
गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ।
यजुर्मयो ऋङ्मयश्च त्वामाहुतिमयस्तथा । [265]
पठ्यसे स्तुतिभिस्त्वं हि वेदोपनिषदां गणैः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ।
त्वमेव मेघसंघाश्च विद्युत्स्तनितगर्जितः ।
संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्धमेव च ।
युगा निमेषाः काष्ठास्त्वं नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः । [270]
वृक्षाणां ककुदोऽसि त्वं गिरीणां शिखराणि च ।
व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् ।
क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च ।
वज्रः प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ।
त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाक्षमे । [275]

तु स्रष्टा भोक्ता च (for the prior half). K7 D4.9 पक्त- (for पक्-). K1.2.4.7 B6 (marg.).7.8 (marg.).9 Da3 D4 5.9 -भुक्तप(K7 °व)चोनलः ; Da4 corrupt ; D7 -पक्तपचो° (for -भुक्पवनो°). V. P. पक्तभुक्तपचे नमः (for the post. half). — For lines 255-256, B. P. subst. :

नमोऽन्नदानकर्त्रे च अन्नद्प्रभवे नमः ।
अन्नभोक्त्रे च गोप्त्रे च त्वमेव प्रलयानल ।

— (L. 257) V. P. जरायुजोंडजश्चैव (for the prior half). K7 D4.9 सं(K7 स)स्वेदजम् ; Bo स्वेदजश्च (for °जाश्च). K7 Bo D4.9 अ(Bo त)थोद्भिजः (for तथोद्भिजाः). K1.2.4 स्वेदजाश्चौ(K2 °श्चो)द्भिरा(K2 °द)स्तथा ; B8 (marg. as above) स्वेदजा उद्भिजास्तथा ; V. P. B. P. स्वेदजोद्भिज्ज एव च (for the post. half). — (L. 258) K4 तम् (for त्वम्). Da3.a4 भूतग्राम- (for °ग्रामश्). K2 चतुर्विदः (for चतुर्विधः). — (L. 259) V. P. ब्रह्मा (for स्रष्टा). B8 (marg. as above) पातिर् (for प्रति-). K1.2.6 Bo Da3.a4 D5.7 -हंता ; B6 (marg.) भर्ता (for -हर्ता). K1.2.4.7 D4.9 V. P. त्वमेव च (for तथैव च). — (L. 260) Da4 D4 V. P. त्वम् (for त्वाम्). V. P. एव (for आहुर्). D3 वेद- (for ब्रह्म-). K1.2.4 -विद्वांसो ; V. P. -विदुषाम् (for °षो). B. P. त्वमेव ब्रह्मा विश्वेश (for the prior half). Da3 ब्रह्मो ; V. P. अपि (for ब्रह्म-). K1.2.4 V1 B8 गतिं ; K6 Bo.7.8 (marg.) 9 Da3.a4 Ds D2.3.8 वरं ; K7 D4.9 गतिः ; D7 V. P. वरः (for वर). B. P. अप्सु ब्रह्म वदंति ते (for the post. half). — (L. 261) V. P. सत्त्वस्य ; B. P. सर्वस्य (for मनसः). V. P. अब्वायुर् ; B. P. सुधांशो (for खं वायुर्). K1.4 गतिः ; K7 D4.7.9 पतिः (for निधिः). — (L. 262) K1.2.4 7 D4.9 वृक्षो हंसो मधुष्कार (for the prior half). K1.2 त्वा ; Da4 त्वं (for त्वां). — D4 om. (hapl.) lines 263-264. — (L. 263) K7 D9 हाविहावि ; V1 हायोहायि ; D5 हाइ° ; V. P. हविहावी (for हायिहायि). K1.2 हुयो(K2 °हो)हायि ; K7 D9 हुवोहावि ; V1 B8 (marg.) हुवेहायि ; B9 हुवाहावि ; B7 हवाहायि ; D7 हुता° ; V. P. हवोहावी ; B. P. हरे हायि (for हुवाहायि). K1.2.4.7 B7-9 Da3 D9 हुंवाहायि ; K6 V1 Bo Da4 Dn4 Ds D3 (before corr.).6 हुवाहायि ; B6 हुयो° ; Dn1 हायि° ; D2.3 8 हुवाहोपि (D3 [by corr.] °यि) (for हावुहायि). Ds1 D8 तथा (for [अ]सकृत). D5.7 वा (D7 चा) हायि तपसा सकृत् ; V. P. हुवां वाचाहुतिः सदा ; B. P. हुवाहावेति वासकृत् (for the post. half). — (L. 264) D5.7 जपंति (for गायन्ति). K1 D9 त्वा (for त्वां). K1.2 Da4 D5.7 सुरश्रेष्ठाः (for °श्रेष्ठ). — (L. 265) K1.2.4.7 D4.6.9 यजुर्मय- (D6 °या) (for यजुर्मयो). K2 ऋक्साममयश् ; Dn4 Ds1 D8 वाङ्मयश् (for ऋङ्मयश्). K7 D4 9 आहुतिशयस् ; Bo आहुतिर्मयस् (for आहुतिम°). D5.7 त्वामाहुर्ऋषयस्तथा ; V. P. B. P सामाथर्वमय(B. P. °युत)स्तथा (for the post. half). — (L. 266) K7 Bo.9 Ds2 D7 पठ्यते ; D9 पच्यसे (for पठ्यसे). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. चैव (for त्वं हि). V. P. B. P. पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं (for the prior half). V. P. B. P. कल्पोप- (for वेदोप-). — (L. 267) D6 ब्राह्मण- (for ब्राह्मणाः). K2 वरवराश् ; K7 D4.9 वर्णपराश् ; B. P. वर्णाश्रमाश् (for °वराश्). D7 शूद्रा वर्णाश्रमावराः (for the post. half). — Bo om. line 268. — (L. 268) V. P. त्वाम् (for त्वम्). K6 B6.9 Da3.a4 मेघवर्ण(B6 Da4 °र्णा)श्च ; B8 (orig.) मेघसंघश्च ; B8 (marg.) मेघसंबंधो ; Dn4 °संघाय ; D5.7 °वर्णाय ; B. P. [आ]श्रमसंघाश्च (for मेघसं°). V. P. विश्वस्तनित- (for विद्युत्स्त°). K1.2 D7 V. P. -गर्जितं ; D4.6 -गर्जिताः ; B. P. एव च (for -गर्जितः). — (L. 269) Kumbh. ed. त्वाम् (for त्वम्). K1 अवतो ; Da4 ऋतयो (for °वो). V1 वा (for च). — (L. 270) Dn1 Ds2 D8 Kumbh. ed. युगं (for युगा). B8 (marg. as above) काष्टाश्च (for काष्ठास्त्वं). V. P. कलाकाष्टानिमेषाश्च (for the prior half). D4 om. from नक्ष up to पततां (in line 272). D7 ग्रहास्तथा ; B. P. युगानि च (for ग्रहाः कलाः). — (L. 271) K1.2 B. P.

व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ।
त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा ।
छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता त्वं नेता मन्ता पिता मतः ।
दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ।
गङ्गा समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च । [280]
लता वल्ल्यस्तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः ।
द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्पफलप्रदः ।
आदिश्चान्तश्च देवानां गायत्र्योंकार एव च ।
हरितो लोहितो नीलः कृष्णो रक्तस्तथारुणः ।
कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा । [285]
अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो ह्यनौपमः ।
सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ।
उपप्लवश्चित्रभानुः स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
होत्रं होता च होम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः । [290]
त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम् ।

वृषाणां (for वृक्षा°). V. P. B. P. ककुदं त्वं हि (for °दोऽसि त्वं). —(L. 272) K7 व्याघ्रा; V. P. B. P. सिंहो (for व्याघ्रो). K2 पतितां; Da4 पततस्; D6 पतनं; B. P. पतयस् (for पततां). K2.7 V1 B0 8 D4 तार्क्षौ (K7 °क्षां) (for तार्क्ष्यो). K1 [ऽ]नंताश् (for ऽनन्तश्). B. P. नक्षत्रानंतभोगिनां (for the post. half). —(L. 273) K1.2 [ऽ]म्बुदधीनां (for ह्युदधीनां). D5.7 शस्त्राणां (for वस्त्राणां). B. P. मंत्राणां प्रणवस्तथा (for the post. half). —(L. 274) B0 8 D5.7 V. P. वज्रं (for वज्रः). —(L. 275) D9 (before corr. as above) ईर्ष्या (for इच्छा). Da3 a4 त्वमेवाहुर्वषट्कारो (sic); V. P. इच्छा द्वेषश्च रागश्च; B. P. त्वमेवेच्छा च द्वेषश्च (for the prior half). K1 राग- (for रागो). D4 9 क्षमाक्षमी; B. P. दमः क्षमा (for क्षमाक्षमे). V. P. मोहः क्षान्तो दमः शमः (for the post. half). —(L. 276) Ds1 लाभः (for लोभः). K7 कामः क्रोधो; V1 कामक्रोध- (for °क्रोधौ). —(L. 277) K1 (before corr.) Dn4 D4 V. P. चापि; Da4 वापि (for चापी). Dn4 खड्गांगी; Ds1 खट्वांगी (for खट्वाङ्गी). K1 corrupt; K2.4 Da4 D4.9 जर्जरी; Ds1 D8 कर्करी; D7 बुर्बुरी; B. P. मुद्गरी (for झर्झरी). K1 2.4.6 V1 B6 7.8 (marg. as above).9 Da3 D5.7 रथी (for तथा). —(L. 278) Da4 छिन्ना (for छेत्ता). K1.2.4 च स्रष्टा (for प्रहर्ता). V1 V. P. B. P. च (for त्वं). K1 2.4.6 D4.9 मितोम (K1 °मि)तः; B0.8 Da3.a4 D5.7 पितामहः (Da4 °ह); B9 पिता मम; B. P. [अ]सि नो मतः (for पिता मतः). V. P. त्वं नेतापृथंतको मतः (for the post. half). —(L. 279) K6.7 Da3.a4 Ds1 D2.6.7 धर्मार्थः (Da4 °र्थ-) (for धर्मोऽर्थः). —(L. 280) Ds1 गंगाः; V. P. इंद्रः; B. P. इंदुः (for गङ्गा). Da4 यज्ञ्वलानि; Dn1 प्रज्व° (for पल्व°). —(L. 281) V. P. वल्ली- (for वल्ल्यस्). K3 तृणौषध्यः (for तृणौ°). —(L. 282) B0.8 (marg. as above) D6 -शुभारंभाः (B8 °भ-); B9 -गुणारंभ-; Da3 Dn4 °रंभाः; Dn1 D8 D2.3.5.7.8 Kumbh. ed. -समारंभाः (Dn1 D5.7.8 Kumbh. ed. °भः) (for गुणारम्भः). K1 V1 B5.7 Dn1 D3.6.8 Kumbh. ed. काळः; K4 कामः (for काळ-). K4 -फळप्रदः; B0 Dn4 Ds2 D3.6 °प्रदाः (for °प्रदः). —(L. 283) K1.2.4 अंतश् (for चान्तश्). K1.2.4 B8.8 (marg.) Dn1.n4 Ds1 D2.6.8.9 वेदानां; B7 दैवानां; V. P. मध्यश्च (for देवानां). K2 गायत्र्यांगार; D8 °त्रोंकार (for गायत्र्यों°). —(L. 284) Da4 हरीतो (for हरितो). V1 B6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D3.5.7 Kumbh. ed. रोहितो (for लो°). B. P. कृष्णो (for नीलः). D7 कृष्ण- (for कृष्णो). K1.2 [अ]सितः; K4 मितः (for [अ]रुणः). B. P. नीलः पीतस्तथा श्वेतः (for the post. half). —(L. 285) K1 कद्रुशः; B6 (marg.).8 रुद्रश्; D5.7 बभ्रुश् (for कद्रुश्). B. P. बभ्रुः (for चैव). K1.2 कापोतो (for क°). Da3.a4 पिंठकस्; B. P. मच्छ[स्व]कस् (for मेच°). —V. P. B. P. om. line 286. —(L. 286) V1 Da3.a4 सुवर्णश् (for अव°). K1 सवर्णश्; D4 सुवर्ण (for °र्णश्). B0 वर्णाकारो (for वर्ण°). K1.2.4 ह्यनूपमः; K7 Dn1 D4.9 ह्यनो°; Da3.a4 ह्यधोमुखः; Kumbh. ed. घनोपमः (for ह्यनौपमः). —K1.2.4.7 D4.9 ins. after line 286: B. P. V. P. after 285:

सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ।

[K2 चापितो (for चाप्यतो).]

—B6.8 D5.7 read line 287 twice. —(L. 287) K7 D4.9 [अ]थ (for च). V1 सुवर्णनेता विख्यातः; B6.8 (both first time).9 D5.7 (last two first time) सुवर्ण- (D7 °र्णा)वर्णरेताश्च (for the prior half). B8 (marg. first time) सुपर्ण- (for सुवर्ण-). B6.8 (both second time) सुवर्णश्चित्रकस्तथा; D5.7 (both first time) °श्चित्रपस्तथा; D5.7 (both second time) सुवर्ण(D7 °र्णा)-श्चानलो मतः (for the post. half). —(L. 288) Da4 त्वं; V P. [ऽ]थ (for च). K4 [ऽ]मलः; K6 D8 D2.3.8 [ऽ]निलः (D8 °ळः) (for ऽनलः). —(L. 289) V. P. B. P. उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च (for the prior half). —(L. 290) K1 V1 होत्रो (for होत्रं). D8 होम्यं (for होता). K7 D4.9 हव्यं च; V1 B7 Da3.a4 D5.7 होम्यश्च; D8 होता च; V. P. होमस्त्वं (for होम्यं च). B6.7.9 Da3.a4 D5.7 हुतश् (for हुतं). V. P. हुतं च

पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
गिरिको हिण्डुको वृक्षो जीवः पुद्गल एव च ।
प्राणः सत्त्वं रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ।
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । [295]
उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुतं जृम्भितमेव च ।
लोहितान्तर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदरः ।
शुचिरोमा हरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः ।
गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रियः ।
मत्स्यो जलचरो जाल्योऽकलः केलिकलः कलिः । [300]
अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः काल एव च ।
मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपक्षक्षयंकरः ।
मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकबलाहकः ।

प्रहुतं प्रभुः (for the post. half). — (L. 291) B7 त्रिमौवर्णं; Ds1 B. P. °पर्णस्; V. P. सुपर्णं च (for त्रिसौपर्णं). B. P. ग्रह्मन् (for ब्रह्म). K1.2.4.7 D4.9 शिक्षाहोत्रत्रिसौपर्णो (K1 °र्णी; K4 °र्णं); V1 D5 शिक्षाहोत्रं त्रिसौपर्णं; D7 शिक्षाहोत्रं त्रिसौवर्णौ (for the prior half). — (L. 292) V1 V. P. पवित्राणां पवित्रं च (for the prior half). — B. P. om. line 293. — (L. 293) D6.7 गिरिजो (for °को). K1.2 V1 B0.6 (marg.).7–9 Da3 Ds2 D3.4.6.9 हिंदुको; K7 हिंडको; Da4 टीडुको; D5.7 हिंडिको (for हिण्डुको). K7 D4.9 [ऽ]ध्यक्षो (for वृक्षो). V. P. गिरिस्तोकस्तथा वृक्षो (for the prior half). K4.6.7 Da4 D4.9 जीव- (for जीवः). K4 -मुद्गल; V1 D4.9 -पुंगव; Dn4 वुद्गल; Ds1 युद्गल; Ds2 युद्गाल; D5.7 पिंगलम्; V. P. पुंगल (for पुद्गल). — K7 reads lines 294–295 after line 298. — (L. 294) K7 D4.9 transp. रजश् and तमश्. V. P. सत्त्वं त्वं च रजस्त्वं च; B. P. प्राणश्च त्वं रजश्च त्वं (for the prior half). K1 B8 च प्रमदस्; B6 Da3 D5.7 चायुर्मदस्; Da4 चायुर्दमस्; V. P. च प्रजनं (for चाप्रमदस्). B. P. तमः सत्त्वयुतस्तथा (for the post. half). — Da4 om. line 295. — (L. 295) Da3 D4.9 प्राणापानः (D4 °न-); V1 B9 प्राणोपान- (B9 °नं) (for प्राणोऽपानः). K1 श्चुदानो; K7 उदान- (for °नो). D6 व्यानम् (for व्यान). V1 दानव्यानश्च वायवः (for the post. half). — D4 om. line 296. — (L. 296) Dn4 om. च. V. P. उन्मेषश्चैव मेषश्च (for the prior half). K6 क्षतं (for क्षुतं). K6 जंभितम् (for जृम्भि°). B. P. क्षुत्तृड्जृंभा तथैव च (for the post. half). — (L. 297) K7 D4.6.9 लोहितांत(D4 °ग)गता (for °तर्गता). K6 वृष्टिर् (for दृष्टिर्). V. P. लोहितांगो गदी दंष्ट्री; B. P. लोहितांगश्च दंष्ट्री च (for the prior half). K6 B6 D5.7 महानंतो (for °वक्त्रो). K1 सहोदरः; K6 वृको°; V1 महोरगः (for °दरः). — (L. 298) K1.2.4 D5.7 सूचिरोमा; B0.7 D9 शुचीरोमा; Dn1 Ds2 D8 Kumbh. ed. सूची°; Dn4 Ds1 D2.6.8 शूचीरोमा (for शुचिरोमा). K7 हविःश्मश्रुर्; D2 हरश्मश्रुर् (for हरि°). K6 रुद्ध- (for ऊर्ध्व-). Ds2 चलोचलः; D6 च चापलः; V. P. त्रिलोचनः (for चलाचलः). — (L. 299) K1.4 Da3 D9 -नृतज्ञो; K2 -क्रतुज्ञो; K6.7 V1 B6.8 (marg.).9 Da4 D4.5.7 -नृत्यज्ञो; V. P. B. P. -नृत्यांगो (for -तत्त्वज्ञो). K1.2.4.7 D4.9 गिरि- (for गीत-). Da4 -वादनकः (for °नक-). — (L. 300) K1.2 जालो (K1 °तो) जल्पो; K7 B6.7.9 Da3.a4 D4.5.7.9 B. P. जालो जलो; V. P. जलो जलो (for जलचरो). K1 lacuna; K2.6.7 V1 B8 D2.4.9 V. P. जल्यो; Da3 जालो; Ds1 D5.7 जाल्मो; B. P. [ऽ]जय्यो (for जाल्यो). K1.2.6.7 D4.9 जल-; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 D6 जलः; D5.7 जिली-; V. P. जवः (for ऽकलः). K1.2.6 Ds2 (before corr.) D8 कालिकिलः; K7 कालिकलः; V1 B0.8 Da3.a4 D7 किलिकिलः; B6.7 किलिकालिः; B9 D5 किलकलः; Da1 केलिःकलः; D3 (by corr.) केलिकल-; V. P. कालः कली (for केलिकलः). K6 Ds2 (before corr.) किलः; V1 कविः; Da3 lacuna; D7 किलिः; V. P. कलः (for कलिः). B. P. जलव्यालः कुटीचरः (for the post. half). — (L. 301) Da3.a4 आ(Da4 अ)काशश्; D6 आकालश्; V. P. B. P. विकालश् (for अका°). K1.2.4 V1 B6.7.9 D4.5.7.9 विकालश्; Da3.a4 विकाशश्; V. P. B. P. सुकालश् (for [अ]तिका°). K4.7 Ds1 D4.6.9 दुष्काल- (for दुष्कालः). K1.2.4.7 B8 (marg.) V1 D4.9 B. P. कालनाशनः (V1 °कः; B8 [marg.] °न) (for काल एव च). — (L. 302) Da4 मृत्यु- (for मृत्युः). K1 क्षुराश्; K6.7 B0.6.8 (marg.).9 Da3.a4 D3–5.7.9 क्षरश्; B8 क्षुद्रश् (for क्षुरश्). B6 हृद्यश्; Ds1 कल्पश्; Ds2 कल्यश् (for कृत्यश्). V. P. B. P. मृत्युश्चैव (B. P. °श्चैवा-) क्षयोंतश्च (for the prior half). D5.7 यक्षो (for पक्षो). K1.2.4.7 D4.9 रक्षो (K7 D4.9 यज्ञो) यक्षभयंकरः; V1 यज्ञो यज्ञक्षयं°; B0 पक्षो यक्षः क्षयं°; B6–9 Da3.a4 क्षयो मायाकरं°; B8 (marg.) Dn4 D8 य(Ds1 प)क्षो यक्षक्षयं°; V. P. क्षमापायकरो हरः; B. P. क्षमामायाकरोत्करः (for the post. half). — (L. 303) K6 B9 D8 D3.6 मेघनीलो; B0.6–8 Da3.a4 °माली; D2.5.7 °मालो (for °कालो). K1.2.4.7 D4.9 V. P. संवर्तकोंतकश्चैव; V1 समूर्तकांतकश्चैव; B8 (marg.) सर्वतोंतकरश्चैव; B. P. संवर्तो वर्तकश्चैव (for the prior half). B8 (marg.) सर्वेतुक- (for संवर्तक-). V. P. B. P. -बलाहकौ (for °हकः). — (L. 304) K1.7 B0.6–8 Ds1 D3.5–7 घटो; K2.4 घटी; Da4 घोटो; D4

घण्टोऽघण्टो घटी घण्टी चरुचेली मिलीमिली ।
ब्रह्मकायिकमग्नीनां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् । [305]
चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ।
चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च यः ।
सदा चाक्षप्रियो धूर्तो गणाध्यक्षो गणाधिपः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रियः ।
शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः । [310]
भगनेत्राङ्कुशश्चण्डः पूष्णो दन्तविनाशनः ।
स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः ।
गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ।
धाता विधाता संधाता विधाता धारणोऽधरः ।
ब्रह्मा तपश्च सत्यं च ब्रह्मचर्यमथार्जवम् । [315]
भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ।
भूर्भुवः स्वरितश्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः ।
दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तोऽदान्तनाशनः ।
चन्द्रावर्तो युगावर्तः संवर्तः संप्रवर्तकः ।

घाटो (for घण्टो). K1. 2. 4 घटीं; Da3 घटा (for ऽघण्टो). K2 घटौ (for घटी). K7 घाटी; D4 घटी (for घण्टी). V. P. वटो घटीको घंटिको; B. P. घंटाकी घंटकी घंटी (for the prior half). K1. 4 घंठीचिरु; K2 चिरुचीरी; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 Cnp रुद्रची(K6 °ची·; Da4 °चा)-ली; K7 चुचुनिली; V1 चरुचिरी; B0 °चेवी; B8 चिरीचिली; B8 (marg.) चुरुचीली; Ds1 D6 चरुचेला; Ds2 रुद्रचेली; D4. 9 चुचुचीची (D4 °चि); D5 चुरुचीरी; D7 रुरुचीरी (for चरुचेली). K1. 2. 4 चिरीचिनी (K2 °ली; K4 °लीः); K6 विलीमिली; K7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 D9 Cnp चिली(Da4 °चा)मिली; B8 (marg.) विनिमिली; Ds1 मिलामिली; D5. 7 चिरिर्मि-(D7 °र्मे)ली; D8 विलीमली (for मिलीमिली). V. P. B. P. चूडालो लवलो बली (B. P. लवणोदधिः) (for the post. half). — (L. 305) K6 ब्रह्मा- (for ब्रह्म-). K6 -कारिकम् (for -कायिकम्). B8 (marg.) आदीनां; D6 अग्र्यानां (for अग्नीनां). K1. 2. 4. 7 V1 B6-9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 ब्रह्मकाल(B9 °म)यमाग्नीनां; V. P. ब्रह्मकालोग्निवक्त्रश्च; B. P. ब्रह्मा कालाग्निवक्त्रश्च (for the prior half). K6 दंडा (for दण्डी). V. P. मुंडी (for मुण्डस्). K1. 2. 7 D4. 9 त्रिदंडभृद्; D5. 7 त्रिपुंड्रधृक् (for त्रिदण्ड°). — (L. 306) K7 चातुर्युगश्; B9 चतुर्युग-; Ds2 चतुर्वेगश्; D4 चातुर्वर्ग-; D5. 7 चतुर्युगं (for °र्युगश्). D9 चातुर्होत्रे (for °होत्र-). V. P. B. P. चतुर्होत्रश्चतुष्पथः (for the post. half). — (L. 307) D6 चतुराश्रम्यनेता च; V. P. चतुराश्रमवेत्ता च (for the prior half). Ds1. s2 (before corr.) D5. 7 चातुर्वर्ण-; D4 चतुर्वर्ण्य- (for चातु°). D8 -कृतश् (for -करश्). V. P. B. P. ह (for यः). — (L. 308) K1 V1 B9 Da3. a4 रक्षःप्रियो; K2. 4. 6 B6. 7. 8 (marg. as above) रक्ष(K4 °क्षा)प्रियो; K7 D4. 9 दक्षप्रियो; B8 (marg. also) यक्षप्रियो; D5. 7 क्षरप्रियो (for चाक्षप्रियो). K6 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 मूर्तो (for धूर्तो). V. P. B. P. क्षराक्षरप्रि-(B. P. °रः प्रि)यो धूर्तो (for the prior half). K2 गणाध्यक्ष्यो; V. P. गण्योगण्य-; B. P. गणैर्गण्यो (for गणाध्यक्षो). K4 गणाधिप; B8 (marg.). 9 गणप्रियः (for गणाधिपः). — (L 309) Da4 -माल्यांबर- (for -माल्याम्बर-). K1. 2 B5 (marg. as above). 7. 9 Da3. a4 D4. 9 गिरिको; V1 गिरीशो; D5. 7 गिरिजो (for °शो). K7 D4. 5. 7. 9 B. P. गिरिजाप्रियः. — (L. 310) K1 D5 शिल्पकः; V. P. शिल्पिशः; B. P. शिल्पीशः (for शिल्पिकः). Da4 शिल्पिनां; Ds1 B. P. शिल्पिनी (B. P. °नः) (for शिल्पिनां). D5 D4 B. P. सर्वशिल्प- (for °शिल्प-). — (L. 311) B. P. -नेत्रांतकश् (for °कुशश्). V. P. चंद्रः (for चण्डः). K1 पूर्णो; K7 पूष्णौ (for पूष्णो). K1. 2. 4 B5. 7. 9 Da4 D5. 7 -विनाशकः; K6 -विनासकः (for °शनः). — V. P. om. 312. — (L. 312) V1 स्वधा स्वाहा (by transp.). D4 वषट्कारा (for °रो). B. P. नमोस्तु ते (for नमो नमः). — (L. 313) D4 गूढव्रता (for °व्रतो). K2 गूढतपास् (for गुह्य°). V. P. गुह्यावर्तश्च गूढश्च; B. P. गूढव्रतश्च गूढश्च (for the prior half). Da4 lacuna; Ds1 तरकस् (for तार°). Ds2 तारकायमः (for °मयः). V. P. गूढप्रतिनिषेविता; B. P. गूढव्रतनिषेवितः (for the post. half). — After line 313, B. P. ins.:

तरणस्तारणश्चैव सर्वभूतेषु तारणः ।

— (L 314) D4 स धाता; V. P. सत्त्वानां (for संधाता). K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 8 (marg.) Da3. a4 D4. 5. 7. 9 V. P. निधाता; B8 (also marg.) प्रधाता (for वि°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 धरणीधरः; K6 धरणो° (for धारणो°). — (L. 315) K2 ब्राह्मा तपश्; V. P. B. P. तपो ब्रह्म. Ds2 सत्वश् (for सत्यं). K2 अथालवं; K6 अथार्जवी; B. P. तथार्जवं (for अथा°). — (L. 316) K6 भूतभृद् (for °कृद्). Da4 भुतो; Ds1 D8 (by corr.) भु(D8 भू)मो; D5. 7 भावो (for भूतो). Da3. a4 भूतभव्यो (for °भव्य-). D4 -भवाद्भवः (for -भवो°). — (L. 317) D2 om. भूर्भुवः. K1. 2 स्वःकृतश्; K6 सुरितश् (for स्वरि°). V. P. तथोत्पत्तिर्; B. P. भूतो ध्रुविर् (for ध्रुवो दान्तो). — Da3 om. lines 318–319. B. P. om. line 318. — (L. 318) K1. 2. 4. 7 B8 D4. 5. 7. 9 कांतो; K6 B0 D6 शांतो (for क्षान्तो). V. P. ईशानोदीक्षणः शांतो (for the prior half). D4. 9 दुर्दांता (for °न्तो). K1. 2. 4. 6. 7 D4. 9

कामो बिन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः । [320]
नन्दीमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः ।
चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वग्निमुखस्तथा ।
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ।
अधर्महा महापार्श्वो दण्डधारो रणप्रियः ।
गोनर्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः । [325]
त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोमार्गोऽमार्ग एव च ।
श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ।
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्धर्षो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विषो दुर्जयो जयः ।
शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णक्षुज्जराधिधृक् । [330]
आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ।
मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामागमो गमः ।
शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकवनालयः ।

[ऽ]दांतवाहनः; V. P. [ऽ]दंतनाशनः (for ऽदान्तनाशनः). — (L. 319) K1.4 चंद्रावर्तो; Dn1. n4 D7.4.8 Kumbh. ed. चंद्रावर्त-; V. P. B. P. ब्रह्मावर्त- (for चन्द्रावर्तो). K1.4 युगावर्तः; V. P. B P. सुरावर्त- (B. P. °र्तः) (for युगावर्तः). K4 सर्वतः; K7 D4.9 युगानां (for संवर्तः). V. P. B. P. कामावर्त नमोस्तु ते (for the post. half). — (L. 320) D4 कामा (for कामो). K4 विदुर् (for बिन्दुर्). K4 धरः; Da3, a4 अणु- (for अणुः). D4 स्थूलाः (for स्थूलः). K1.2 कामोर्चिर्दुर्धरः (K2 °र्दुर्दुरः) स्थूलः; V. P. B. P. कामर्बिबनिहर्ता च (B. P. °विनिर्हंता) (for the prior half). K1 -प्रजाप्रियः; K2.6 D4 -स्रजः (K2 °जा) प्रियः; Da4 -स्तरप्रियः; V. P. -रजःप्रियः (for -स्रजप्रियः). D5.7 कर्णिकारोश्रयः (D7 °य-) प्रियः (for the post. half). — B. P. reads lines 321–324 after line 326. — (L. 321) K1.2.4.7 Da3. a4 D4.9 नांदीमुखो; Ds2 नदी°; V. P. मुखचंद्रो (for नन्दीमुखो). K6 सोममुखः (for भीम°). B. P. अखंडश्चंद्राभिमुखः (for the prior half). Ds1 प्रमुखो (for सु°). Da3 a4 दुर्मुखोन्मुखः; D5.7 °खोमुखः (for °खोऽमुखः). — (L. 322) K1.2.4.7 B8 (marg. as above) D4.9 B. P. [अ]भिमुखस्; D2 [अ]प्यग्नि°; V. P. ह्यभि° (for [अ]ग्नि°). B. P. V. P. सदा (for तथा). — (L. 323) K7 D9 हिरण्यवर्णः (for °गर्भः). V. P. महोदधि-; B. P. धनदोर्ध- (for महोरग-). — (L. 324) D4.9 अधर्मदा (D9 °दो) (for °हा). K1.2.4.7 V1 D4 महापार्थो; B6.7 °त्मार्थो; B9 °र्थार्थो; D5.7 °नर्थो; D9 मदापार्थो; B. P. महादक्षो; V. P. °दंडो (for °पार्श्वो). K4 दंडोधर-; Dn1. n4 Ds1 D7.8 Kumbh. ed. चंडधारो (for दण्ड°). Bo.7–9 Ds D2.3.6.8 गणप्रियः; Dn1. n4 Kumbh. ed. गणाधिपः (for रणप्रियः). — (L. 325) K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 गोनंदो; B8 (marg. as above) गोनर्तो; D6 गोनदो; V. P. गौतमो (for गोनर्दो). K1 (by corr.) गोप्रतानश्; K1.2.4 (before corr.) °दानश्; B8 (marg. as above) °धानश्; B8 (marg.) B. P. गोप्रचारश्; D5–7 गोप्रदाता (for गोप्रतारश्). — (L. 326) K6 B6.8 (marg. as above).9 Da3. a4 D5.7 त्रैलोक्यनाथो; D6 °गोप्तो (for °गोप्ता). K4 गौमार्गो; K6 गा°; B8 (marg.) गोमांगो; Ds3 गोमार्गौ; D6 गोमात्रो (for °मार्गो). V. P. मानदो मान एव च; B. P. गोप्ता गोगर्ग एव च (for the post. half). — After line 326, B. P. reads lines 321-324. — (L. 327) V. P. B. P. तिष्ठन् (for श्रेष्ठः). K6 D5.7 स्थितश् (for स्थिरश्). B8 (marg. as above) निष्कंपः (for स्थाणुश्च). K2 om. (hapl.) from निष्क up to म्पश्च (in line 329). B8 (marg as ab ve) कंपकः (for निष्कम्पः). — (L. 328). B8 (marg. as above) दुःसाध्यो (for दुःसहो). B. P. निष्कंपश्च सुनिश्चलः (for the post. half). — (L. 329) V. P. दुर्धरो (for दुर्धर्षो). Da4 दुष्प्रकंप्यश् (for दुष्प्रकम्पश्). B. P. दुर्धरो दुर्वशो नित्यो (for the prior half). V. P. दुर्विदो; B. P. दुर्दर्पो (for दुर्विषो). B P. विजयो (for दुर्जयो). — (L. 330) D3 B. P. शशांक- (for शशाङ्कः). B3 (marg.) शीतोष्णः; B. P. नयन- (for शमनः). K1.2 4.7 D4.9 शशांकसमशीतोष्णः (for the prior half). Da4 D6 शीतोष्णः (for °ष्ण-). V1 -क्षुज्जराधिकः; Dn1 Ds2 D2.8 Kumbh. ed. °राधिकृत् (for °धिधृक्). K1.2.4.7 B8 (marg.) D4.5.7.9 क्षुत्तृष्णा (K7 D5.7 °ष्णो) चा(K7 D5.7 ह्य-; B8 वि)जरामरः; V. P. शीतोष्णं दुर्जराथ तृट्; B. P. शीतोष्णः क्षुत्तृषा जरा (for the post. half). — (L. 331) K7 D4.9 व्याधिका; B8 (marg.) व्याधितो; Da4 D5 lacuna (for व्याधिहा). B. P. व्यधिपश्च यः (for व्याधिरेव च). — (L. 332) K1.2.4.6 B6.8 Dn1 D4 समयज्ञो (K2 °ज्ञ; B6.8 Dn1 D4 °ज्ञ-); V. P. सद्यो यज्ञो; B. P. सद्यो यज्ञ- (for मम यज्ञ-). K4 मृगव्याध- (for मृगव्याधो). Da4 B. P. व्याधिनाम् (for व्याधी°). K1.2.7 D4.9 आकरोगरः (D9 °तः); K4 आकुरोगमः; V1 आगमोमलः; B9 आगमोपमः; V. P. B. P. आकरोकरः (for आगमो गमः). — (L. 333) D9 शिखंडा (for शिखण्डी). K2 पुंडरीकाक्ष; B. P. पुंडरीकश्च (for °काक्षः). B6.8.9 D5.7 पौंडरीक- (for पुण्ड°). Ds1 -वनाश्रयः (for -वनालयः). V. P. B. P. पुंडरीकावलोकनः (for the post. half). — (L. 334) K7 दंडदारस्; V1 दंडपाणिश्; Da4 °धार- (for °धारस्). V1 चोग्रदंडो; V. P. सदंडश्च (for त्र्यम्बकश्च). B. P. दंडधृक्चक्रदंडश्च (for the prior half). K2 ह्युग्रदंडो (for उग्रदण्डो). D6 न नाशनः (for [ऽ]ण्डना°). K6 B6.7.9 Da3. a4 D5.7 उग्रदंडधरो-

दण्डधारस्त्र्यम्बकश्च उग्रदण्डोऽण्डनाशनः ।
विषाग्निपाः सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वं मरुत्पतिः । [335]
अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देवदेव गणेश्वरः ।
विषाग्निपा मृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा ।
मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वमेव तुषिताज्यपाः ।
हिरण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव

त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च नपुंसकं च । [340]
बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्रो
नागेन्द्रशक्रुर्विश्वकर्ता वरेण्यः ।
त्वं विश्वबाहुस्तेजस्वी विश्वतोमुख-
श्चन्द्रादित्यौ हृदयं च पितामहः ।
सरस्वती वाग्बलमुत्तमोऽनिलः [345]

समः; V1 दंडश्च विघ्ननाशनः; V. P. दंडमुंडविभूषितः; B. P. रौद्रभागविनाशिनः (for the post. half). — D4 transp. lines 335 and 336. D4 reads lines 335–337 twice. D5 reads lines 335–336 twice. — (L. 335) K1 विषाद्र्यपः; K2 विषाद्र्यपः; K4 विषा अपः; K6 V1 B3 विषाग्रपाः; K7 B9 D4 (both times). 9 °द्र्यपाः; Bo. 7. 8 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3. 6 विषाग्र(D2 °द्य)पान्; Da4 विषाग्राया (sic); D7 °ग्रवान् (for °ग्निपाः). Da4 क्षुरश्रेष्ठः; D6. 9 सुरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठः). V. P. B. P. विषपोऽमृतपश्चैव (for the prior half). K1. 2 शो(K2 सो)मपस्; Da3. a4 सोमपात् (for °पास्). K1. 2. 4 मरुत्पते; K7 D4 (both times). 9 जगत्पते (for मरुत्पतिः). V. P. B. P. सुरापः क्षीरसोमपः (for the post. half). — After line 335, B. P. ins.:

मधुपश्चापपश्चैव सर्वपश्च बलाबलः ।
वृषाङ्कराम्भो वृषभस्तथा वृषभलोचनः ।
वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसंस्कृतः ।

— V. P. B. P. om. lines 336–343. — (L. 336) K7 B6 (marg. as above). 7. 9 Da3. a4 D4 (both times). 9 अमृतपा; Dn4 D5 (both times). 7 अमृतस्; Ds1 अमृतयास् (for °पास्). K7 Da4 Ds1 D2. 4. 5 (last two both times). 7. 9 जगन्नाथो (for °न्नाथ). K1. 2. 4 जगन्नाथोऽस्मृतपो (for the prior half). K7 D4 (both times). 9 देवदेवो महेश्वरः (for the post. half). — (L. 337) K1. 4. 7 D4 (both times) विषाद्र्यपा; K2 °द्र्यपा; K6 B6. 9 °ग्रपान्; V1 Bo. 7. 8 Ds2 D3. 5–7 °ग्रगा; Da3. a4 विषा*पान्; Ds1 °ग्निपान् (for °ग्निपा). K6 B6 Da3. a4 मृत्युपाच् (for °पाश्). K4 क्षीरपः (for क्षीरपाः). V1 मृतपास्; D3. 6 सोमपस् (for सोम°). — (L. 338) K1. 2. 4 मधुश्च्यु(K2 °श्च)तामद्र्यपाश्च; K7 मधुश्चुतामग्रपास्त्वं; Da3. a4 मधुश्च्यु(Da4 °श्चु)तानामग्रपाच; Dn1 D2. 4 (both times). 6. 8. 9 मधुश्च्यु(D6 °श्चु)तानामग्र(D4 °द्र्य)पास्त्वं (hypermetric) (for the prior half). Ds2 त्वमेक- (for त्वमेव). K1 तुषितात्यपाः; V1 Dn1 Ds1 D3. 8 °श्चपाः; B7 °ता ह्मपः; B8 (marg.) °क्षयः; Dn4 °जपाः; Ds2 रुषिता ह्मपाः; D4 (both times) corrupt (for तुषिताज्यपाः). — (L. 339) K7 Ds1 हिरण्यरेता (for °रेताः). V1 B3 (marg.) Da3. a4 D7 त्वमेव हि (for त्वमेव). Kumbh. ed. त्वं त्वमेव तुषिताग्यपाः. — (L. 340) K7 D4. 8 स्त्री त्वं (by transp.). K1. 2 पुमांश्चैव; V1 पुमांसश्च (for °स्त्वं च). K1. 2. 4 नपुंसकश्च (for °सकं च). B8 त्वं स्त्री पुमांस्त्वं त्वमेव नपुंसकं च; D8 स्त्रीपुमांसश्च त्वं च नपुंसकमेव च. — (L. 341) V1 युवाश्च (for युवा). D4 स्थविरा (for °रो). K1. 2. 4 दीर्घदंष्ट्रो (for जीर्णदंष्ट्रो). — (L. 342) Before नागेन्द्र, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 ins. त्वं. K1. 7 नगेंद्र-; V1 Da4 नागा; Ds1 नागेंद्रः; Ds2 D5. 7 lacuna (for नागेन्द्र-). V1 Da4 Ds2 lacuna; Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. शक्रस् (for -शक्रुर्). After शक्रु, K1. 6 ins. त्वं; K2. 4 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 5–7 Kumbh. ed. ins. त्वं विश्वकृ(D5 °जि)त्; K7 V1 Da4 D4. 8 ins. विश्वकृत् (V1 °कर्तृ). Bo D8 D3. 6 om. विश्वकर्ता. After विश्वकर्ता, V1 Bo. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6–8 Kumbh. ed. ins. विश्वकृद्विश्वकृतां. K2. 7 D9 वरेण्य; B9 हिरण्यः; D8 lacuna (for वरेण्यः). — (L. 343) D5 om. त्वं. K1. 2. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 Kumbh. ed. विश्वबाहोर्; V1 lacuna (for विश्वबाहुस्). After विश्वबाहु, K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 D8 D2–9 Kumbh. ed. ins. विश्वरूप; B6 ins. रूप; B7. 9 ins. अ(B8 ध)रूप; Da3. a4 ins. स्वरूप. — (L. 344) After चन्द्रादित्यौ, K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 Kumbh. ed. B. P. V. P. ins. चक्षुषी ते. K1 हृदये (for °यं). Da3 वा (for च). K7 पितामह. — After line 344, K7 Ds2 D2. 9 ins.:

अग्निकोपप्रसादीयो धर्मकामप्रसादकः ।
[Ds2 अग्निः क्षिप्र- (for अग्निकोप-).]

while V. P. B. P. ins. after line 344:

अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधितः ।

[B. P. अग्निष्टोमस्तथा देहो (for the prior half).]

— B. P. V. P. om. lines 345–346. — (L. 345) Before सरस्वती, K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. ins. महोदधिः; V1 ins. अग्निकोपः. K1 सरस्वतीर्. K1 उ*मो; K4 Dn1. n4 D8 D2. 6. 8 Kumbh. ed. अनलो; Bo D5. 7 तुमु(D7 °तु)लो; D8 अनिलो

अहोरात्रो निमेषोन्मेषकर्ता ।
न ब्रह्मा न च गोविन्दः पौराणा ऋषयो न ते ।
माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ।
या मूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् ।
त्राहि मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् । [350]
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ।
भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ।
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्तास्तु नित्यशः ।
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः । [355]
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।
जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । [360]
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ।
प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि ।
ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ।
ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । [365]
नमस्तेऽभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ।
येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम् ।

(for उत्तमो). K4 Ds [ऽ]नलः (for ऽनिलः). — Ds1 D5. 7 om. line 346. — (L. 346) K4. 7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D1–4. 6. 8. 9 अहोरात्रं; V1 B9 °रात्र- (for °रात्रो). K1. 2. 6. 7 D4. 9 निमिषोन्मेष- (for निमेषो°). K6 Bo. 6 (marg. as above). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 Ds Kumbh. ed. -कर्मा; Dn4 -कर्मणा; Ds1 D2. 6. 8 -कर्म (for -कर्ता). — (L. 347) D6 न च; Ds lacuna (for न). K2 ब्रह्म (for ब्रह्मा). K1. 2. 4 पुराणा; B9 Dn4 पौराणाम्; B. P. V. P. पुराण- (for पौराणा). K7 Da3. a4 D4. 9 B. P. न च; D6 च ते (for न ते). — (L. 348) K2 वेत्ति तं (for वेदितुं). K2 शक्त्या; K4 सक्ता (for शक्ता). K1. 2 यथातथ्येन (for याथा°). K7 मे (for ते). K7 Dn4 D2 शिवः (for शिव). — (L. 349) K7 B9 सुसू॰क्ष्मास्ते (for सुसू°). K1. 2. 4 मम नायां (K1 °यं) ति; K7 D4. 9 या न यांतीह; V1 न स वा यांति; B6 (marg.) मुनयो यांति; Dn4 न मह्यं याति; D5. 7 न समायांति; (for न मह्यं यान्ति). B. P. शिवा या मूर्तयः सूक्ष्मास्ते मह्यं यांतु दर्शनं. — (L. 350) K2. 7 D4. 9 B. P. V. P. ताभिर् (for त्राहि). K7 D4. 9 सहितो; B. P. सर्वतो (for सततं). K6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7 देव; Dn4 रक्षे (for रक्ष). Da4 इवौरसं (for °रसम्). — (L. 351) Dn4 रक्षसां (for रक्ष मां). D4 reads from नमो up to दुर्दृशः (in line 353) twice. — (L. 352) K1 भक्ताकंपी च; K2 °नुकंपे (for °नुकम्पी). K2 च भवान् (for भग°). K2 भक्ताश्च; D4 (both times) भक्तं (for भक्तश्च). — (L. 353) K1 पुंसामावभ्य; K2 पुमांसावृत्य; V. P. पुंसामाहृत्य (for °मावृत्य). K1 दुर्मृशः; K4 दुर्दर्शः; K6 B6 (marg. as above) Da3. a4 दुस्पृशः; B7 D7 दुस्पृहः; D4 (both times). 9 V. P. दुर्दशः; D5 दुःसहः; B. P. दुर्दृशां (for दुर्दृशः). — (L. 354) K1. 2 तिष्ठं (K2 °ष्ठ) ते कः. K6 समो (for स मे). — Lines 355–356 = 12. 47. 35. — (L. 355) K2 समदर्शनः; Bo. 8 (marg. as above) Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8 Kumbh. ed. संयतेंद्रियाः; Ds1 स यतेंद्रियाः (for समदर्शिनः). — (L. 356) D4 पश्यति (for पश्यन्ति). Ds भगवते (for योगात्मने). — B. P. V. P. om. (hapl.) lines 357–360. — (L. 357) K1. 2. 4. 7 D4 6. 9 जटिने (for °ले). K1 लंबोधर- (for लम्बोदर-). — (L. 358) K6 -निषंडाय (for -निषङ्गाय). K2 Bo. 7. 8 (orig.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. ब्रह्मात्मने; V1 रुद्राय ते (for °त्मने). — Lines 359–360 = 12. 47. 41. — (L. 359) K2 नद्याः (for नद्यः). — Da3. a4 om. line 361. — (L. 361) K1. 4 संक्षोभयति; K2 संक्षोभवति; K6 B6. 7. 8 (marg. as above) D5. 7 संभक्षयति; K7 B8 (marg.) D4. 9 संभक्षयित्वा (for संभक्ष्य सर्व-). K1. 2. 4 B. P. V. P. समुपस्थिते; Ds1 पर्युपासते (for पर्युपस्थिते). — (L. 362) K1 Da3 -मध्यस्थं (for -मध्यस्थस्). K1 प्रपश्ये (for प्रपद्ये). K1. 4 [ऽ]श्वशायिनं; K6 [ऽ]नुशा°; Da4 Ds1 [ऽ]ब्धशायिनं; V. P. [ऽ]प्सु शा° (for ऽम्बु°). — (L. 363) V. P. वदने (for वदनं). K1 हारोर्; K6 वाहो (for राहोर्). Da3 पिबतो; V. P. ग्रसते (for पिबते). — (L. 364) K1. 4 Da3. a4 D5. 7 सोमा; K2. 6 V1 B6. 7 D9 [अ]सौ मा (for मां सो). K7 D4 भूत्वा सोमोभिरक्षतु; B. P. V. P. भूत्वा सोमाग्निरेव च (for the post. half). — After line 364, B. P. V. P. read lines 367–368. — (L. 365) V. P. चाप्युत्पतिता (for चानुप°). K1. 2 गर्भान्; B9 भागा; V. P. गर्भाद् (for गर्भा). B. P. येनाप्युत्पादिता गर्भा (for the prior half). K1. 2. 6 D4. 9 यथाभागम् (for यथाभागान्). B. P. V. P. अधो (B. P. °पो) भागगताश्च ये (for the post. half). — (L. 366) K4 सुधा स्वाहा; K6 स्वाहा स्वधा (by transp.). B. P. V. P. तेषां स्वाहा स्वधाश्चैव (for the prior half). D6 प्राप्नुवंति; V. P. आप्नुवंतु (for प्राप्नु°). K1 B6. 7. 8 (marg.). 9 नुदंतु; K2 नदंतु; V1 Bo नमस्तु; B8 ददंतु; D8 मुदं नु; V. P. स्वदंतु (for मुदन्तु). K1. 2. 4. 7 B6. 7. 9 D4. 5. 7. 9

रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यं चाप्याययन्तु च ।
ये न रोदन्ति देहस्था देहिनो रोदयन्ति च ।
हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः । [370]
ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च ।
हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ।
ये च पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च । [375]
चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।
रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गताः ।
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।
येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च ।
असंख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः । [380]
सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
अथ वा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः । [385]
एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
प्रसीद मम भद्रं ते तव भावगतस्य मे ।

V. P. च; Dn1 Ds1 D8 मे (for ते). Da4 प्राप्नुवंति चतुष्टयः; B. P. आप्नुवंति स्वदंति च (for the post. half). — B. P. V. P. read lines 367–368 after line 364. — (L. 367) B. P. अंगुष्ठ- (for येऽङ्गुष्ठ-). B7 सर्वदर्शिनां (for °देहिनाम्). — (L. 368) B. P. च (for हि). Da3 रक्षंतु ते महिमोभिर्त्यं (sic) (for the prior half). K1. 2. 4. 7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 ते मां; K6 मां ते; V1 तेषाम् (for नित्यं). K1. 2. 4 V1 V. P. आप्याययंतु; K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 D5. 7 अध्यापयंतु; Da3 ऋधाप°; D8 चाप्यायनंतु (for °ययन्तु). Bo. 8 Dn1. n4 D2. 6 B. P. V. P. मां; Ds2 D2. 8 ते (for च). Ds1 नित्यदाप्यापयंतु मे (for the post. half). — (L. 369) K7 V1 Dn4 D9 च (for न). D9 (marg.) रुदंति; B. P. रोहंति (for रोदन्ति). B8 देहिनां; D6 देहतो; B. P. V. P. प्राणिनो (for देहि°). — (L. 370) K1. 2 हर्षयंतो (for °यन्ति). K6 V1 B8. 9 Da4 च (for न). K6 दुष्यंति; K7 D4. 9 कुप्यंति; B. P. क्रुष्यंति (for हृष्यन्ति). V1 [ऽ]श; B8 (marg.) च; Ds1 D2. 5. 7 B. P. V. P. तु (for ऽस्तु). — (L. 371) B. P. V. P. ये समुद्रे नदीदुर्गे (for the prior half). K7 D4. 9 गुहासु च (for पर्वतेषु). K7 D4. 9 दरीषु; Dn4 ग्रहासु; Ds1 गुहासु (for °षु). — (L. 372) Dn4 वृक्षमूले तु (for °मूलेषु). K7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. कांतारे (for °र-). — (L. 373) K2 चतुरेषु (for चत्व°). B8 (marg. as above) [अ]वटेषु; Dn1 रथेषु; B. P. V. P. सभासु (for तटेषु). — V. P. om. lines 374–375. V1 reads line 374 on marg. — (L. 374) K6 -शालासु (for -शालासु). — (L. 375) V1 B7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. B. P. V. P. येषु (for ये च). K1. 2. 4 सर्वेषु (for पञ्चसु). K7 D4. 9 दिग्विदिक्षु तथैव च; D7 दिशासु विदिशासु च (for the post. half). — (L. 376) B. P. इंद्रार्कयोर् (for चन्द्रार्कयोर्). D4 मध्यागता (for मध्य°). K1 चांद्रार्क- (for चन्द्रार्क-). — Bo repeats lines 377–378 after line 389. — (L. 377) Bo (second time) रसानलं. D4. 9 ये तु (for first ये च). D4. 9 तस्मात् (for the second ये च). K1. 2. 4 B8 B. P. V. P. तस्मात्परं; D4. 9 परनरं; D5. 7 तेभ्यः परं (for तस्मै परं). K7 ये च तस्मात्परतरं गताः (hypermetric) (for the post. half). — (L. 378) Bo (second time) व्यतिक्रामे (for the second नमस्तेभ्यो). B8 (marg.) Ds1 D5. 7 B. P. तेभ्यस्तु; D6 V. P. °श्च (for तेभ्योऽस्तु). B. P. सर्वशः (for नित्यशः). Bo (second time) देवदेवं महेश्वरं (for the post. half). — B. P. V. P. om. lines 379–381. V1 reads lines 379–380 on marg. — (L. 379) K4 तेषां (for येषां). K2 संख्यां. B3 lacuna for the prior half. K1. 2 वा (for च). — (L. 380) K2 असंख्येइ (for °ख्येय-). K5. 6 Da3 D4. 7. 9 -गणा (for -गुणा). Bo. 8 (marg.) तेभ्यश्च; Ds1 D8 (by corr.). 8 तेभ्यस्तु (for तेभ्योऽस्तु). — B3 om. line 381. — (L. 381) B. P. सर्वस्त्वं सर्वगो देवः (for the prior half). K6 -भूतहरिर् (for °पतिर्). D5. 7 हि सः; B. P. भवः (for हरः). — (L. 382) Ds1 त्वं (for च). D5. 7 नाभिमंत्रितः (for न निमं°). — K1. 2. 4 D5 om. (hapl.) lines 383–384. D7 om. (hapl.) 383–386. D8 reads lines 383–384 on marg. — (L. 383) K7 D4. 9 B. P. V. P. चेज्यसे (for ही°). B. P. देव (for यस्माद्). K7 D4. 9 विपुल- (for विविध-). — Dn1 reads lines 385–386 on marg. — (L 385) K7 D9 शूक्ष्मया; Da4 सु° (for सूक्ष्म°). B. P. V. P. मोहितः सूक्ष्मया तव (for the post. half). — (L. 386) K6 एकस्मात्; B. P. तस्मात्तु (for एतस्मात्). Da4 येन (for तेन). B. P. त्वं मया (for तेन त्वं). D8 om. त्वं न निमन्त्रितः. — (L. 387) K7 V1 B6. 8 (last two on marg.). 9 D4. 9 भक्तस्य; B. P. V. P. देवेश (for भद्रं ते). K1 D5. 7 भवद्भावगतस्य; K2. 4 भवद्भागव°; V1 B7. 9 भवभावग°; D9 भवमागवतसा (sic) (for तव भावगतस्य). K1. 2. 4. 7 V1 B6. 9 D4. 9 च;

त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ।
स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत । [390]
परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि ।
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ।
अथैनमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः । [395]
आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविद्वाक्यसंमितम् ।
दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरातनम् ।
भूयश्च ते वरं दद्मि तं त्वं गृह्णीष्व सुव्रत ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु । [400]
वेदात्षडङ्गादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तितः ।
तपः सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवैः ।
अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम् ।
अब्दैर्दशाहसंयुक्तं गूढमप्राज्ञनिन्दितम् ।
वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् । [405]

D5 ते (for मे). B. P. V. P. त्वमेव शरणं मम (for the post. half). — V. P. om. line 388. — (L. 388) K7 चैव (for देव). K2 नमस्; K6 V1 B6 Da3. a4 D5–7 मतिस्. D5. 7 स्थिता (for त्वयि). B. P. त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्योस्तीति मे मतिः. — After line 388, K1. 2. 4 ins.:

व्यतिक्रममिमं नाथ क्षन्तुमर्हसि शंकर ।

— Before line 389, B6. 8. 9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ins. ब्रह्मोवाच. — (L. 389) Da4 स्तुत्वैव; Dn4 श्रुत्वैवं (for स्तुत्वैवं). V1 महामतिः (for प्रजापतिः). — After line 389, B6 repeats lines 377–378; while B6 ins. after 389:

मनसः प्रणिधानेन ध्यात्वा हृदि जगत्पतिम् ।
दक्षो नामभिरस्तौषीद्देवदेवं महेश्वरम् ।

— (L. 390) Ds1 D2 प्रभाषत (for अभा°). — Before line 391, B. P. ins. श्रीभगवानुवाच. — (L. 391) B5 partly damaged. K1 परितुष्टे (for °तुष्टो). K1. 2 स्वव्रत. — (L. 392) B. P. V. P. तु (for अत्र). V. P. B. P. मत्समीपं (for °पे). K1 भविष्यति; B. P. V. P. गमिष्यसि (for भवि°). — B. P. reads lines 393–394 after line 400. — (L. 393) K2 D4. 9 वाजिपेय- (for वाज°). B7 -शतानि (for -शतस्य). B. P. वै (for च). — (L. 394) K2 Ds1 फलभागे (Ds1 °गा) (for °भागी). Da4 भविष्यति. — Before line 395, B6. 8 9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ब्रह्मोवाच. — (L. 395) K6 V1 B5–9 Da3. a4 D5. 7 अथ चैव; B. P. तथैवम् (for अथैनम्). K6 भव. B7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. लोकस्याधिपतिर्भवः. — (L. 396) B. P. V. P. कृत्वाश्वास- (for आश्वासन-). B8 देवो (for वाक्यं). B. P. V. P. वाक्यज्ञो (for °विद्). K2 Dn1 D8 D2. 3. 5. 7. 8 -संमतं; K4 D9 -सम्मितं; B6 -संगतं; B8 (marg.) -संनिभं; B. P. -संहितं; V. P. आहृतं (for -संमितम्). — Before line 397, B8 ins. भगवानुवाच; B. P. श्रीशिव उवाच. — (L. 397) B8 damaged. K2 Da4 मन्यु- (for मन्युर्). K6 Da4 D4. 9 विघ्नमिदं (for विघ्नमिमं). B. P. दक्ष दुःखं न कर्तव्यं यज्ञविध्वंसनं प्रति. — (L. 398) Dn1 अयं (for अहं). V1 B. P यज्ञहनस्; Ds1 °रहस्; V. P. यज्ञहा न (for °हरस्). V. P. त्वन्यो (for तुभ्यं). K1. 2 दिष्टम्; Da4 दृष्टम् (for दृ°). K1. 4 7 V1 D4. 9 पुरातने; B8 (marg. as above) पुरा मया; B. P. पुरानघ (for पुरातनम्). V. P. दृश्यते तत्पुरा त्वया (for the post. half). — (L 399) K1. 2. 4 चाहं; B. P. V. P. च तम् (for च ते). Dn1 दद्यां; B. P. V. P. इमं (for दद्मि). K1. 2. 4. 7 V1 D8 D4. 9 ख्यातं; K6 B6. 7 Da3. a4 ख्यातिं; Ds2 तं तं; D2. 6. 8 तत्तं; B. P. V. P. मनो (for तं त्वं). K1 corrupt; K7 Ds1 गृह्णीष्व; Da4 गृह्णीय (for °ष्व). K2 स्वव्रत; K7 Da4 सुव्रतं (Da4 °तः) (for सुव्रत). D5. 7 ख्यातं हृदि शुभव्रत (for the post. half). — (L. 400) B. P. -सुमुखो (for -वदनो). D4. 9 त्वमिहैक-; B. P. V. P. त्वमे(B. P. ममै)काग्र- (for तदिहैक-). — After line 400, B. P. reads lines 393–394. — (L. 401) B. P. V. P. वेदान् (for वेदात्). B. P. V. P. षडंगान् (for °षडङ्गाद्). B. P. बुध्यस्व (for उद्धृत्य). K7 D4. 9 सांख्ययोगे; B6 Ds1 D3 (by corr.) सांख्याद्योगाच्च; B. P. सांख्ययोगांश्च; V. P. सांख्यान्योगांश्च (for सांख्ययोगाच्च). K6 D3 (before corr.) मुक्तितः; K7 भक्तितः; B. P. V. P. कृत्स्नशः (for युक्तितः). — (L. 402) K1 D5 ततः; Dn1 तप्तः (for तपः). B. P. V. P. तपश्च विपुलं तप्त्वा (for the prior half). — B. P. V. P. om. line 403. — (L. 403) B6. 8 (marg.) D7 अ(B6 आ)द्रिष्यं (for अपूर्वं). K6 विश्वतोभद्रं; K7 D4. 9 सर्वतो रुद्रं. B6. 7 Ds2 D3–5. 7 Kumbh. ed. सर्वतोमुखम् (for विश्वतो°). — (L. 404) B6 partly damaged. K1. 2 D4. 9 V. P. अर्थैर् (for अब्दैर्). K1. 2 Ds1 D5. 7 दशार्धैर्; K6. 7 B8. 9 Da3. a4 Ds2 D4. 6. 9 V. P. दशार्ध- (K7 °र्धं); V1 B6. 7 D8 दशार्ह- (for °ह-). B. P. अब्दैर्द्वादशभिर्युक्तं (for the prior half). V1 नित्यम्; D6 मूढ- (for गूढम्). Da3 B. P. [अ]प्रज्ञ-; D6 -प्राज्ञम् (for [अ]प्राज्ञ-). K1 V. P. -निर्मितं; K6 D9 -नंदि°; D4 -नंदिनं; D6 [अ]निंदितं

गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम् ।
मया पाशुपतं दक्ष योगमुत्पादितं पुरा ।
तस्य चीर्णस्य तत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम् ।
तच्चास्तु ते महाभाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः ।
एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः । [410]
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ।
दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्शिवः ।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मसंमितः । [415]
यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः ।
श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ।
व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दितः ।
राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ।
अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् । [420]
तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ।
न राक्षसाः पिशाचा वा न भूता न विनायकाः ।
विघ्नं कुर्युर्गृहे तस्य यत्रायं पठ्यते स्तवः ।

(for -निन्दितम्). — (L. 405) B. P. विनीतं न कश्चित्समं (for the post. half). — (L. 406) K1 B6 (marg. as above). 9 Da3. a4 D5.7 कृतान्तैर्; V. P. श्रुत्यर्थैर् (for गतान्तैर्). D5.7 अध्यवसितम् (for अध्यवसितम्). K7 D4.9 ग(D4.9 श)तांतरव्यवस्थितम्; B8 गतांतरध्यवसितं; B. P. समागतं व्यवसितं (for the prior half). K7 D4.8 अत्याश्रयम्; V1 B6 (marg.). 9 अन्याश्रमम्; B7 अभ्याश्रमम्; B8 D3 य(D3 अ)त्याश्रमम् (for [अ]त्याश्र°). K7 D4.9 इमं; V1 B6 (marg.) पदं (for इदं). K1.2.4.7 B9 D4.5.7.9 स्मृतं; V1 B6 (marg.) Da4 कृतं (for व्रतम्). B. P. V. P. पशुपाशविमोक्षणं (for the post half). — After line 406, B. P. ins:

सर्वेषामाश्रमाणां च मया पाशुपतं व्रतम् ।

— (L. 407) D6 माया (for मया). D6 पाशुपतिं (for °पतं). K1 corrupt; K2 दक्षो; Ds1 दक्षं; Ds2 दत्तं (for दक्ष). B. P. V. P. उत्पादितं शुभं दक्ष (B. P. दक्ष शुभं) (for the prior half). K4 B7.9 Dn1 D5 D2.3.6.8 शुभम्; D4 यागम् (for योगम्). B. P. V. P. सर्वपापविमोक्षणं (B. P. °चनं) (for the post. half). — (L. 408) K1.2.4 D4.9 B. P. V. P. अस्य (for तस्य). K4 शीर्णस्य (for ची°). K1.2.4 ते; K6.7 V1 B6.8 Da3.a4 Ds1 D4.6.9 B. P. यत् (for तत्). K6 पश्यति (for भवति). Da4 पुष्कलं (for पुष्कलम्). — (L. 409) K7 D4.9 तथास्तु; D8 तवास्तु; V. P. तदस्तु (for तच्चास्तु). D5.7 मे; B. P. सु (for ते). K2.6.7 Ds1 D4.5.7.9 त्यजतां (for त्यज्यतां). B. P. V. P. मानसस्त्यज्यतां (by transp.). — Before line 410, B8.9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ब्रह्मोवाच. D5.7 om. lines 410-412. — (L. 410) Da4 उक्ता (for उक्त्वा). B. P. तु देवेशः (for महादेवः). Ds1 सुपत्नीकः (for सपत्नीको). B9 Dn1.n4 D5 D2.3.6.8 Kumbh. ed. V. P. B. P. सहानुगः (for वृषध्वजः). — (L. 411) K6 प्रदर्शनम् (for अदर्श°). Da3 -विक्रम; D4 B. P. -तेजसः (for -विक्रमः). — (L. 412) D4 -प्रोक्त- (for -प्रोक्तं). K1.6 Da3.a4 D4 इदं; B. P. V. P. चापि (for इमं). K1 संकीर्तयेद् (hypermetric) (for कीर्त°). — (L. 413) V. P. चायुर् (for आ°). — (L. 414) D5.7 भूतेषु (for देवेषु). B. P. भगवान्भवः; V. P. योगवान्हरः (for भगवाञ्शिवः). — (L. 415) B. P. दक्ष- (for ब्रह्म-). K4 Da3.a4 D4.9 -सस्मितः (Da4 °तां); B6 (marg.) V. P. B. P. -निर्मितः (for -संमितः). — (L. 416) B8 Ds1 यशोराज्यं; Da4 °राज- (for °राज्य-). V. P. -वित्तायुर्- (for -कामार्थ-). B6 (marg. as above) -धर्म- (for -धन-). B. P. यशःस्वर्गसुखैश्वर्यवित्तादिजयकांक्षिभिः. — (L. 417) B. P. V. P. स्तोतव्यो (for श्रो°). K1.2 तु (for च). B7 यत्नभिः (for यत्नतः). — (L. 418) D4 हीना; D9 हीनश् (for दीनश्). K1.2 V1 B6 Dn1 Ds1 D4.9 चौरग्रस्तो; K6 चोरैर्ग्रस्तो; K7 घोरग्रस्तो; B8.9 Da3.a4 D5.7 चौरैर्ग्रस्तो; V. P. चौरत्रस्तो (for चोरग्रस्तो). K6 भवार्दितः (for भया°). B. P. नरो ग्रस्तो भयादिभिः (for the post. half). — (L. 419) Da3 D4 -युक्तो; D5.7 -गुप्तो (for -युक्तो). Da4 राजकार्योभियुक्तो वा; B. P. V. P. °कार्येनियुक्तो वा. — (L. 420) V1 B. P. अनेनैव च; V. P. °न चैव (for °नैव तु). K2 om. व तु. B6 (marg. as above) इयात् (for व्रजेत्). B. P. गणानां च महेश्वरात्; V. P. गणानां स गणाधिपः (for the post. half). — After line 420, B. P. ins.:

इह लोके सुखं प्राप्य गणराडुपजायते ।

—B. P. V. P. om. line 421. — (L. 421) K6 B8.9 D5.7 तपसा; Da3 ताप°; Da4 तमसा (for यशसा). D4 reads यशसा twice. K6 D8 मुक्तो (for युक्तो). — (L. 422) V. P. न च यक्षाः (for न राक्षसाः). B8 Da3 D5.7 पिशाचाश्च; Da4 °चास्य (for °चा वा). B. P. न यक्षा न पिशाचा वा (for the prior half). V. P. B. P. नागा (for भूता). — (L. 423) V1 V. P. B. P. कुर्युर्विघ्नं (by transp). K1.2 तस्मिन्; B6.8 (marg.) Da3.a4 तत्र (for तस्य). K1.2.4.7 V1 B9 D4.9 तिष्ठति (for पठ्यते). B. P. V. P. यत्र संस्तूयते भवः (for the post. half). — (L. 424) B. P. V. P. वा इदं (for चैव या). D7 मद्भक्ता; V. P.

शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी ।
पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् । [425]
शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं कीर्तयेद्वा समाहितः ।
तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ।
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचानुकीर्तितम् ।
सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ।
देवस्य च सगुहस्य देव्या नन्दीश्वरस्य च । [430]
बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ।
ततस्तु युक्तो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् ।
ईप्सिताँल्लभते सोऽर्थान्कामान्भोगांश्च मानवः ।
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः । [435]

Colophon.

सुभक्त्या (for तद्भक्ता). K1.2.6 V1 B8 (marg. as above) व्रत- (for ब्रह्म-). Ds1 D2.8 -वादिनी (for -चारिणी). B. P. भक्त्याथ भवभाविता (for the post. half). — (L. 425) B. P. भर्तृ- (for मातृ-). V. P. पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां (for the prior half). K6 पूजा (for पूज्या). K1 देवकं; B. P. चैव ह (for देववत्). — (L. 426) D5.7 श्रृणुयाच्च (for °याद्यः). V1 नित्यं (for कृत्स्नं). B. P. V. P. श्रृणुयाद्वा इदं सर्वं (for the prior half). K1.2 श्रावयेद्; K7 D4.9 कीर्तयन् (for °येद्). B. P. V. P. [अ]प्यभीक्ष्णशः (for समाहितः). — D4 om. lines 427–428. Da4 reads line 427 twice. — (L. 427) K1.2.4.6 B9 कार्याणि (for कर्माणि). K7 सिद्धं (for सिद्धिं). Dn4 [अ]भीक्ष्णः; B. P. V. P. [अ]विघ्नतः (for [अ]भीक्ष्णशः). — (L. 428) B9 Da3.a4 कीर्तितं; Dn1.n4 वर्जितं (for चिन्ति°). K7 D9 कार्यं (for यच्च). Da4 lacuna; D5 यत्र (for यच्च). B8 (orig.) [अ]नुकीर्तनं; B8 (marg.) प्रकीर्तयेत्; B. P. V. P. [अ]प्युदाहृतं. — (L. 429) K1.2.4.7 D4.9 [ऽ]र्थाय; B8 (marg. as above) क्षिप्रं (for तस्य). K4 अनुकीर्तनं (for अनुकीर्तनात्). Da4 Kumbh. ed. स्तवस्यानुकीर्तिनां (Kumbh. ed. °र्तनां) (for the post. half). — (L. 430) B7 om. स. K1.2.4 Bo Ds2 सगुह्यस्य; Dn1.n4 D5.7 Kumbh. ed. गुहस्यापि; D8 गुह्यस्य च (for सगुहस्य). K7 D4.9 V. P. B. P. देवस्य स गुहस्याथ; B8 देवस्य च सगुहस्यात्र (for the prior half). K4 देवा (for देव्या). K1.2.4 वा वत्सरस्य (for नन्दीश्व°). V. P. तु (for च). — (L. 431) K1.2 सुनियतिं (K2 °तं); K6 D4.9 सुविहितां; B. P. विभजतः; V. P. विभवतः (for सुविहितं). K1.2 दानेन (for दमेन). — (L. 432) D5.7 च; B. P. प्र-; V. P. स (for तु). V. P. शुल्को (for युक्तो). K1.2 आहुर्; B8 (marg.) अथ (for आशु). — (L. 433) K1 ईप्सितं (for ईप्सिताँल्). K1.2.4.6.7 B8.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7.9 ह्यर्थान्; V1 कामान्; B. P. [ऽ]प्यर्थान्; V. P. [ऽ]त्यर्थं (for सोऽर्थान्). V1 अर्थान्भोगांश्; Bo Dn1.n4 D2.3.6.8 भोगान्कामांश् (by transp.); D5.7 कामान्भोग्यं. K7 D4.9 शाश्वतान्; V1 पुष्कलान् (for मानवः). — (L. 434) D4 मृताश् (for मृतश्). B6–9 Da4 D5.7 मृतः (D5.7 शुभं) स्वर्गमवाप्नोति (for the prior half). K2 B9 D5.7 transp. च and न. B. P. V. P. स्त्रीसहस्रपरी(B. P. °समा)वृतः (for the post. half). — After line 434, B. P. ins.:

> पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
> मृतश्च गणसायुज्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ।
> वृषेण विनियुक्तेन विमानेन विराजते ।
> आभूतसंप्लवस्थायी रुद्रास्यानुचरो भवेत् ।

— (L. 435) Da4 इत्यस्तु (for इत्याह). K7 मुनिः (for प्रभुः). — After line 435, K1.2.4 ins.:

> इति सत्यं विजानीयान्मोक्षं स लभते चिरात् ।
> यश्चासत्यं विजानीयान्नरकं स प्रपद्यते ।
> इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।
> त्रिः सत्याह सरस्वतीति वचनात्पुनः पुनः पुनः ।

[(L. 2) K4 संप्रपद्यते (for स प्रप°). — (L. 3) = line 435. — (L. 4) K4 om. one पुनः.]

On the other hand, B. P. ins. after line 435:

> नैतद्वेदयते कश्चिन्नैतच्छ्राव्यं च कस्यचित् ।
> श्रुत्वेमं परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापयोनयः ।
> वैश्याः स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ।
> श्रावयेच्च विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
> रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः । [5]

Colophon. Ś1 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 absent. — *Sub-parvan :* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2 दक्षप्रजापतिप्रोक्तः श्रीमहारुद्रसहस्रनाम (K2 °नामस्तवराजः) समाप्तः; K4 श्रीमहारुद्रसहस्रनामस्तवः; K6 V1 Bo 6–9 Da3.a4 Ds1 D3–5.7–9 दक्षप्रोक्तस्तवः समाप्तः; K7 दक्षप्रोक्तशिवस्तवः समाप्तः; Dn1 दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवः; Dn4 शिवसहस्रनामस्तवः समाप्तः; Ds2 दक्षप्रोक्तहरस्तवः समाप्तः; D2 दक्षप्रोक्तः स्तवः समाप्तं सहस्रनाम; D6 दक्षस्तवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 9; B7 160; Dn1 110; Dn4 Ds2 109,

29 A

After 12. 308, G1 M5 Kumbh. ed. ins :

युधिष्ठिर उवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमं संवादं गुरुशिष्ययोः ।
कपिलस्यासुरेश्चैव सर्वदुःखविमोक्षणम् ।

आसुरिरुवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् । [5]
भगवन्नमितप्रज्ञ वक्तुमर्हसि मेऽर्थतः ।

किं व्यक्तं किमव्यक्तं किं व्यक्ताव्यक्ततरम् । कति तत्त्वानि किमाद्यं मध्यमं च तत्त्वानां किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च । किं नु स्वर्गाप्ययं कति सर्गाः किं भूतं किं भविष्यं किं भव्यम् । किं ज्ञानं किं ज्ञेयं को ज्ञाता किं बुद्धं किमप्रतिबुद्धं किं [10] बुध्यमानम् ।

कति पर्वाणि कति स्रोतांसि कति कर्मयोनयः । किमेकत्वं किं नानात्वम् । किं सहवासविवासं किं विद्याविद्यम् । इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यद्भवानाह किं व्यक्तं किमव्यक्तमित्यत्र ब्रूमः । अव्यक्तम् । अग्राह्यमतर्क्यमपरिमेयमव्यक्तम् । व्यक्तमुपलक्ष्यते । [15] यथर्तवोऽमूर्तयस्तेपु पुष्पफलैर्व्यक्तिरुपलक्ष्यते तद्वदव्यक्तं गुणैरुपलक्ष्यते प्राग्गतं प्रत्यग्गतमूर्ध्वमधस्तिर्यक्च । सतश्चाननुग्राह्यत्वात्साकृतिः ।

अव्यक्तस्य तमो रजः सत्त्वं तत्प्रधानं तत्त्वं परं क्षेत्रम् । सलिलममृतमभयमव्यक्तमक्षरमजं जीवमित्येवमादीन्य- [20] व्यक्तनामानि भवन्ति । एवमाह ।

अव्यक्तं बीजधर्माणां महाग्राहमचेतनम् ।
तस्मादेकगुणो जज्ञे तद्व्यक्तं तत्त्वमीश्वरः ।

तदेतदव्यक्तम् । प्रसवधारणादानस्वभावमापो धारणे प्रजनने आदाने गुणानां प्रकृतिः सदा पराप्रमत्तं तदेकस्मिन्कार्य- [25] कारणे ।

यदप्युक्तं किं व्यक्तमित्यत्र ब्रूमः । व्यक्तं नामासुरे यत्पूर्वमव्यक्तादुत्पन्नमीश्वरमप्रतिबुद्धगुणस्थमेतत्पुरुषसंज्ञकं महदित्युक्तं बुद्धिरिति च धृतिरिति च । सत्ता स्मृतिर्मतिर्मेधा व्यवसायः समाधिः प्राप्तिरित्येवमादीनि व्यक्तपर्यायनामानि वदन्ति। [30] एवमाह ।

महतः सिद्धिरायत्ता संशयश्च महान्यतः ।
पुत्रसर्गस्य दीप्त्यर्थमौत्सुक्यं च परं तथा ।

---

29 A

(L. 3) G1 इतिहासं पुरातनं (for the post. half). — (L. 5) G1 बुद्धिनिश्चितं (for °निश्चयम्). — (L. 7) G1 व्यक्ताद्व्यक्ततरं (for व्यक्ताव्यक्त°). Kumbh. ed. किमिति (for कति). — (L. 8) G1 अधिभूतमधिदैवं च ; Kumbh. ed. अधिभूतदैवतं च (for अधिभूतमधिदै°). — (L. 9) G1 Kumbh. ed. भव्यं च (for भव्यम्). — (L. 10) Kumbh. ed. om. किं ज्ञेयं. Kumbh. ed. किमप्रबुद्धं (for किमप्रति°). — (L. 13) G1 Kumbh. ed. सहवासं निवासं (for सहवासवि°). M5 विद्याविद्या (for विद्याविद्यम्). — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 16) G1 Kumbh. ed. मूर्तयस् (for ऽमूर्त°). G1 व्यक्तं; Kumbh. ed. व्यक्त- (for अव्यक्तं). — (L. 17) Kumbh. ed. शतश्चानुग्राह्यत्वात् (for सतश्चाननुग्रा°). — (L. 19) Kumbh. ed. व्यक्त उत्तमो (for अव्यक्तस्य तमो). Kumbh. ed. om. from परं up to अव्यक्त (in line 20). — (L. 20) G1 भयम् (for अभयम्). G1 अजं जीवदित्येवम्; Kumbh. ed. अजरमित्येवम् (for अजं जीवमित्ये°). — (L. 22) Kumbh. ed. बीजधर्मागं (for °धर्माणां). — (L. 23) G1 यस्माद् (for त°). G1 एकगुणं (for °गुणो). — (L 24) Kumbh. ed. प्रसवाधारणादान- (for प्रसवधा°). — (L. 25) Kumbh. ed. स पराप्रमत्तं (for सदा परा°). G1 Kumbh. ed. एतस्मिन् (for एक°). — (L. 27) M5 om. यत्. Kumbh. ed. अव्यक्तम् (for व्यक्तम्). Kumbh. ed. तत्र (for अत्र). — (L. 28) G1 Kumbh. ed. उत्पन्नतत्त्वमीश्वरम् (for उत्पन्नमी°). Kumbh. ed. -संज्ञिकं (for -संज्ञकं). M5 om. महदित्युक्तं. —(L. 29) G1 मतिरित्युक्तं (for बुद्धिरिति च धृतिरिति च). Kumbh. ed. om. धृतिरिति च. G1 Kumbh. ed. धृतिर् (for मतिर्). — (L. 30) G1 Kumbh. ed. समाधि- (for समाधिः). Kumbh. ed. -पर्याये (for -पर्याय-). —(L. 32) Kumbh. ed. मम व्यक्तादुपात्ता सिद्धिरागता (sic) (for the prior half). Kumbh. ed. संयमश्च (for संशयश्च). G1 Kumbh. ed. महश्चतः (for महान्यतः). — (L. 33) Kumbh. ed. परसर्गश्च (for पुत्रसर्गस्य). — (L. 34) G1 Kumbh. ed. तदेषो(Kumbh. ed.

तदेवोर्ध्वस्रोतोभिमुखत्वादप्रतिबुद्धत्वाच्चात्मनः प्रकरोत्यहंकार-मव्यक्ताव्यक्ततरम्। [35]

यदप्युक्तं किं व्यक्ताव्यक्ततरमित्यत्र ब्रूमः। व्यक्ताव्यक्ततरं नाम तृतीयं पुरुषसंज्ञकम्।

तदेतयोरुभयोर्विरिञ्चिवैरिञ्च्ययोरेकैकश उत्पत्तिः। विरिञ्चोऽभिमानिन्यविवेक ईर्ष्या कामः क्रोधो लोभो दर्पो मोहो ममकारश्चेत्येतान्यहंकारपर्यायनामानि भवन्ति। एवमाह। [40]

अहं कर्तेत्यहंकर्ता ससृजे विश्वमीश्वरः।
तृतीयमेतं पुरुषमभिमानगुणं विदुः।

अहंकाराद्युगपदुत्पादयामास पञ्च महाभूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणानि। तान्येव बुद्ध्यन्त इति। एवमाह।

भूतसर्गमहंकाराद्यो विद्वानवबुध्यते। [45]
सोऽभिमानमतिक्रम्य महान्तं प्रतितिष्ठते।
भूतेषु चाप्यहंकारो असरूपस्तथोच्यते।
पुनर्विषयहेत्वर्थे स मनःसंज्ञकः स्मृतः।

विखराद्वैखरं युगपदिन्द्रियैः सहोत्पादयति। श्रोत्रघ्राणचक्षुर्जिह्वात्वगित्येतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानवबुध्यन्त [50] इति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वदन्ति। एवमाहुराचार्याः। वाग्घस्तौ पादपायुरानन्दश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विशेषाः। आदित्योऽश्विनौ नक्षत्राणीत्येतानीन्द्रियाणां पर्यायनामानि वदन्ति। एवमाह।

अहंकारात्तथा भूतान्युत्पाद्य महदात्मनोः। [55]
वैखरत्वं ततो ज्ञात्वा वैखरो विषयात्मकः।
विकारस्थमहंकारमवबुध्याथ मानवः।
महदैश्वर्यमाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम्।

Colophon.

कपिल उवाच।

यदप्युक्तं कति तत्त्वानि भवन्तीति। तदेतानि मया पूर्वशः पूर्वोक्तानि। एवमाह। [60]

तत्त्वान्येतान्यथोक्तानि यथावद्योऽनुबुध्यते।
न स पापेन लिप्येत निर्मुक्तः सर्वसंकरात्।

यदप्युक्तं किमाद्यं मध्यमं च तत्त्वानामित्यत्र ब्रूमः। एतदाद्यं मध्यमं चोक्तं बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतितत्त्वानि विशेषपर्यवसानानि ज्ञातव्यानि भवन्तीत्येवमाह। केनेत्यत्रोच्यते। [65]

देवदत्तयज्ञदत्तब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रचण्डालपुल्कसादिरेतानि ज्ञातव्यानि बुद्ध्यादीनि विशेषपर्यवसानानि मन्तव्यानि प्रत्येतव्यान्युक्तानि। एतदाद्यं मध्यमं च। एतस्मात्तत्त्वानामुत्पत्तिर्भवति अत्र प्रलीयन्ते। केचिदाहुराचार्याः। अहमित्येवमात्मकं शरीरसंघातं त्रिषु लोकेषु व्यक्तम्। अव्यक्तसूक्ष्माधिष्ठितमे-[70] तद्देवदत्तसंज्ञकम्। देहिनां योगदर्शनम्। अबुद्धपुरुषदर्शनानां तु पञ्चविंशतितत्त्वानां बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोर्व्यतिरिक्तमुपेक्षकं शुचि

यदेषो)र्ध्वस्रोताभिर्महत्वाद् (for तदेवोवोर्ध्वस्रोतोभिमुखत्वाद्). —(L. 35) G7 व्यक्ताद्यक्ततरं (for अव्यक्ताव्य°). —(L. 36) Kumbh. ed. अव्यक्ततरम् (for व्यक्ताव्यक्ततरम्). —(L. 38) G7 एकैकस्य; Kumbh. ed. एकैक (for एकैकश). —(L. 39) Kumbh. ed मदो दर्पो (for दर्पो मोहो). —(L. 40) G7 Kumbh. ed. चैतानि (for चेत्येतानि). —(L. 42) Kumbh. ed. एनं (for एतं). —(L. 43) Kumbh. ed. उन्मादयामास (for उत्पाद°). —(L. 45) Kumbh. ed. अनुबुध्यसे (for अवबुध्यते). —(L. 46) Kumbh. ed. अभिमानम् (for सोऽभि°). —(L. 47) G7 Kumbh. ed. अहंकारम् (for अहंकारो). G7 असद्रूपस्; Kumbh. ed. अश्वरू° (for असरू°). —(L. 49) G7 Kumbh. ed. श्रोत्रं घ्राणं (for श्रोत्रघ्राण°). —(L. 52) Kumbh. ed. [इं]द्रियाणि (for कर्मेन्द्रि°). Kumbh. ed. विशेषं (for °षाः). Kumbh. ed. [ऽ]श्वीनि; G7 [ऽ]श्वीनौ (for ऽश्विनौ). —(L. 53) G7 भवंति (for वदन्ति). —(L. 56) Kumbh. ed. राज्ञां (for ज्ञात्वा). Kumbh. ed. वेखर्यो (for वैखरो). —Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलाङ्गिरिसंवादः.

G7 om. the ref. —(L. 59) Kumbh. ed. om. इति. G7 Kumbh. ed. तत्त्वमेतानि (for तदेतानि). G7 मयानुपूर्वशः; Kumbh. ed. यमानुपूर्व्यशः (for मया पूर्वशः). —(L. 60) Kumbh. ed. प्रोक्तानि (for पूर्वोक्तानि). (L. 61) Kumbh. ed. तत्त्वान्यथोक्तानि (sic) (for the prior half). Kumbh. ed. तथाविद्यो (for यथावद्यो). Kumbh. ed. निबुध्यते (for ऽनुबु°). —(L. 63) Kumbh. ed इहाद्यं (for किमाद्यं). —(L 65) Kumbh. ed. ज्ञातव्यानि भवंतीत्येव मामकेनेत्यत्रोच्यते (for the line). —(L. 66) Kumbh. ed. तदेव तद्यथा दत्त- (for देवदत्तयज्ञदत्त-). —(L. 67) Kumbh. ed. प्रत्येतव्याभ्युक्तानि (sic) (for °तव्यान्युक्तानि). —(L. 69) G7 Kumbh. ed. एतदात्मकं (for एवमात्मकं). —(L. 70) G7 सशरीरसंघातं; Kumbh. ed. स शीरसं° (for शरीरसं°). Kumbh. ed. om. सूक्ष्म. —(L. 71) Kumbh. ed. om. देहिनां. G7 Kumbh. ed. योगदशम- (for °दर्शनम्). G7 Kumbh. ed. om. अबुद्ध. —(L. 72) Kumbh. ed. प्रतिबुध्यमानयोर् (for बुद्धयमानाप्रतिबुद्धयोर्). Kumbh. ed. om. उपेक्षकं. —(L. 75) Kumbh. ed. [ऽ]प्यव्यक्तम् (by transp.). G7 Kumbh.

व्यक्तमित्याहुराचार्याः । एवं चाह ।

चतुर्विंशतितत्त्वज्ञस्त्वव्यक्ते प्रतितिष्ठति ।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञोऽव्यक्तमप्यतितिष्ठति । [75]

Colophon.

29 B

G7 M5 cont.:

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चेत्यत्र ब्रूमः । अध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चासुरे वक्ष्यामः । पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतम् । आनन्दोऽध्यात्ममनुभवोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतम् । हस्तावध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतम् । [5] वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतम् । घ्राणोऽध्यात्मं घ्रेयमधिभूतं भूमिरधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतमाकाशमधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतं सूर्योऽधिदैवतम् । जिह्वाध्यात्मं रसोऽधिभूतमापोऽधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्प्रष्टव्यमधिभूतं वायुरधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं मन्तव्य- [10] मधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं पुरुषोऽधिदैवतम् । एतावदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च सर्वत्र प्रत्येतव्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे नृपतौ कीटे श्वपाके शुनि हस्तिनि । [15]
पुत्तिकादंशमशके विहंगे च समं भवेत् ।
अव्यक्तपुरुषयोर्योगाद्बुद्धिरुत्पद्यतेऽऽत्मनि ।
यया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
य एतत्त्रितयं वेत्ति शुद्धं चान्यदुपेक्षकम् ।
विरजो वितमस्कं च निर्मलं शिवमव्ययम् । [20]
संदेहसंकरान्मुक्तो निरिन्द्रियमनीश्वरम् ।
निरङ्कुरमबीजं च शाश्वतं तदवाप्नुयात् ।

यदप्युक्तं किं नु सर्गाप्ययमिति अत्र ब्रूमः । तद्यथा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाश्चत्वारो भूतग्रामाः कालाग्निनाहंकृतेनानेकशतसहस्रांशुना दह्यमानाः पृथिवीमनुप्रलीयन्ते । तदा- [25] त्तगन्धा कूर्मपृष्ठनिभा पृथिवी अप्सु प्रलीयते । तदुदकं सर्वमभवत् । अग्निरप्यादत्ते तोयम् । तदाग्निभूतमभवत् । अग्निमप्यादत्ते वायुः । स वायुरूर्ध्वमधस्तिर्यक्च दोधवीति । तद्वायुर्भूतमभवत् । वायुमप्यादत्ते व्योम । तदाकाशमेव निनादमभवत् । तदाकाशं मनसि प्रलीयते । मनोऽहंकारेऽहंकारो महति [30] महानव्यक्ते तदेतत्प्रलयमीहते । प्रलयान्तान्महाप्रलय इत्युच्यते । प्रणष्टसर्वस्वं तम एवाप्रतिमं भवति । अग्राह्यमच्छेद्यममेयमप्रतर्क्यमनाद्यचिन्त्यमनालम्बमस्थानमव्ययमजं शाश्वतमिति । एवमाह ।

सर्गप्रलयमेतावत्तत्त्वतो योऽवबुध्यते । [35]
उत्तीर्य सोऽशिवाद्दस्माच्छिवमानन्त्यमाप्नुयात् ।

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तमासुरे कति सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नव सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्ति । अव्यक्तान्महदुत्पद्यते । तं विद्यासर्गं वदन्ति । महतश्चाहंकार उत्पद्यते । [40] अहंकारात्पञ्चभूतसर्गः । भूतेभ्यो विकारः । यस्मात्कृत्स्नस्य जगतस्तेजस्तदेतत्प्रभवाप्ययम् । एवमाह ।

उत्पत्तिं निधनं मध्यं भूतानामात्मनश्च यः ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

यदप्युक्तं किं भूतं किं भव्यं किं भविष्यच्चेत्यत्र ब्रूमः । [45] भूतं भव्यं भविष्यं चासुरे त्रैलोक्यं कालः । स महात्मा संप्रत्यतीतानागतानामुत्पादकानामुत्पादकश्चानुग्राहकश्च तिरोभावकश्चेत्येवमाह ।

---

ed. अधितिष्ठति (for अतिति°). — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

29 B

G7 om. the ref. — (L. 1) G7 इति अत्र (for चेत्यत्र). — (L. 3) G7 विसर्गम् (for विसर्गो). — (L. 6) G7 सूर्यो (for अग्निर्). — (L. 10) G7 स्पृष्टम् (for स्प्रष्टव्यम्). — (L. 14) G7 om. त्याह. — (L. 16) G7 पुत्रिका- (for पुत्तिका-). — (L. 25) G7 om. शत-. — (L. 31) G7 प्रलीयते (for प्रलयमीहते). — (L. 32) M5 प्रनष्ट- (for प्रणष्ट-). G7 -सर्वस्वम् (for °स्वं). — (L. 33) G7 अनादिमचिंत्यमनालंब्यम् (for °द्यचिन्त्यमनालम्बम्). — (L. 36) G7 अश्नुते (for आप्नुयात्). — (L. 37) G7 om. इति. — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

G7 om. the ref. — (L. 42) G7 तम् (for तद्). G7 आहुः (for आह). — (L. 44) G7 विद्याविद्ये च यो वेत्ति (for the prior half). — (L. 46) G7 संप्रतीतानागतानाम् (for संप्रत्यतीताना°). — (L. 47) G7 उत्पादकं

भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारं कालमीश्वरम् ।
योऽवबुध्यति तद्वामी स दुःखात्परिमुच्यते । [50]

कतरस्माद्दुःखात् । जन्मजरामरणाज्ञानबधिरान्धकुब्जहीनातिरिक्ताङ्गवधबन्धवैरूप्यचिन्ताव्याधिप्रभृतिभिरन्यैश्चानेकैरिति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं ज्ञानमिति अत्र ब्रूमः । ज्ञानं नामासुरे प्रज्ञा । सा बुद्धिर्यया बोद्धव्यमनुबुध्यते । किं पुनस्तद्बोद्धव्यमित्यत्रोच्यते । बोद्धव्यं नाम द्विविधमिष्टानिष्टकृतम् । तद्यथा । इदं [55] धर्म्यमिदमधर्म्यम् । इदं वाच्यमिदमवाच्यम् । इदं कार्यमिदमकार्यम् । इदं ग्राह्यमिदमग्राह्यम् । इदं गम्यमिदमगम्यम् । इदं श्राव्यमिदमश्राव्यम् । इदं दृश्यमिदमदृश्यम् । इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यम् । इदं भोज्यमिदमभोज्यम् । इदं पेयमिदमपेयम् । इदं लेह्यमिदमलेह्यम् । इदं चोष्यमिदमचोष्यम् । [60]

कुतश्चैतान्यवतिष्ठन्ते । क्व वा प्रलीयन्ते । कस्य वैतानि । कस्य वा नैतानि । तत्रोच्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेव प्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि पुरुषस्येत्यत्राह । यद्यव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्तेऽव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते ।

केन खल्विदानीं कारणेनेष्टानिष्टकृतैर्द्वंद्वैरवबुध्यते [65] क्षेत्रज्ञः । कस्मादभिमन्यते ममैतानि द्वंद्वानि । अहमेतेषां मत्तश्चैतान्यवतिष्ठन्ते मय्येवाभिप्रलीयन्त इत्येवमाह ।

प्रवर्तमानान्प्रकृतेरिमान्गुणां-
स्तमोवृतोऽयं विपरीतदर्शनः ।
अहं करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते [70]
तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वरः ।

यदा स्वयमभिमन्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि ममेति । तदास्य विज्ञानाभिसंबन्धाद्विवासो भवति । एवमाह ।

सेतुरिव भवेत्प्रकृतिर्जलमिव गुणा मत्स्यवत्क्षेत्री । [75]
तस्मिन्स्वभावलुलिते जले प्रवृत्ते चरति मत्स्यः ।

एवं स्वभावयोगात्सृजति गुणान्प्रकृतिरित्यभिमतम् । न सोऽज्ञेषु प्रविचरति क्षेत्रज्ञो ज्ञः परः प्रकृतेरिति ।

यदप्युक्तं किं ज्ञेयमिति । अत्र ब्रूमः । ज्ञेयं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति एवमाह । [80]

अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
विशेषान्पञ्च चैवाहुर्दशैकं च प्रकाशकान् ।
एकादशेन्द्रियाण्येव एतावज्ज्ञेयसंज्ञितम् ।
पञ्च पञ्च हि वर्गाणि विज्ञेयान्येव तत्त्वतः ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि विदित्वैतानि तत्त्वतः । [85]
विशुद्धः पुरुषश्चास्माद्वर्गहीनो न शोचति ।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
त्रयस्त्रिवर्गान्यो वेद शुद्धात्मनि स लीयते ।

के ते त्रयस्त्रिवर्गा इत्यत्र ब्रूमः । सत्त्वं रजस्तम इति प्रथमः । उत्पादकोऽनुग्राह्यकस्तिरोभावक इति द्वितीयः । बुद्धोऽ- [90] प्रतिबुद्धो बुध्यमान इति तृतीयः । एवमेते त्रयस्त्रिवर्गा भवन्ति । एवमाह ।

त्रयस्त्रिवर्गान्विज्ञाय याथातथ्येन मानवः ।
कर्मणा मनसा वाचा प्रविमुक्तो न शोचति ।

कार्यं कारणं कर्तृत्वमिति त्रिवर्गगुणाः । के गुणा गुण- [95] मात्रा गुणलक्षणं गुणावयवम् । सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः । तत्र तत्त्वदर्शनता भयनाशः स्वस्थभावता प्रसन्नेन्द्रियता सुखस्वप्नप्रतिबोधनमिति सत्त्वमात्राः । रागिता मत्सरिता साहसिकता

(for °दकाद्). — (L. 51) G7 ·हीनातिरिक्तांगावयववबंध· (for °क्ताङ्गवधबन्ध·). — Colophon. *Adhy. name :* M6 कपिलासुरिसंवादः·

G7 om. the ref. — (L. 58) G7 om. इदं दृश्यमिदमदृश्यम्. G7 किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं (for इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यम्). — (L. 60) After अचोष्यम्, G7 ins. इदं. — (L. 62) G7 तत्र च्यवते (for तत्रोच्यते). — (L. 63) G7 [अ]भिप्रलीयंते (for प्रलीयन्ते). G7 क्षेत्रज्ञस्य (for अव्यक्तस्य). G7 om. from तानि up to अभिप्रलीयन्ते (in line 64). — (L. 65) G7 केनेदानीं (for केन खल्विदानीं). — (L. 66) G7 ममैवैतानि (for ममैतानि). — (L. 70) G7 [ऽ]वमन्यते (for ऽभि°). — (L. 74) After विवासो, G7 ins. [ऽ]ज्ञात्सृजति गुणान्. — (L. 75) G7 क्षेत्रि (for क्षेत्री). — (L. 77) G7 प्रकृतिगुणान् (for सृजति गु°). G7 नासौ ज्ञेषु (for न सोऽज्ञेषु). — (L. 81) G7 बुद्ध्यहंकारे (for बुद्ध्यहंकारौ). — (L. 82) G7 प्रयोजकान् (for प्रकाश°). — (L. 84) G7 एवमादधुः (for एव तत्त्वतः). — (L. 85) G7 पंचविंशतितत्त्वतः (for the post. half). — (L. 86) M6 यत्र यत्राश्रमे (for यत्र तत्रा°). — (L. 90) G7 उत्पाद्यको (for °दको). — (L. 95) G7 वर्गगुणाः (for त्रिवर्ग°). — (L. 98) G7 ·प्रतिबोधनेति (for °धनमिति). M6 साहसिता (for साहसिकता). — (L. 99) G7 अलसता (for मूढता)·

परितापितारिष्टस्वप्नप्रतिबोधनतेति रजोमात्राः । मूढता निद्रावेशिता धर्मद्वेषिताकार्येष्वतिप्रमोदिता स्मृतिनाशश्चेति [100] तमोमात्राः । गुणवृत्तमित्युपास्य सर्वभूतमध्यस्थस्तमसाभिभूतः स्वपिति । सत्त्वविशुद्धोऽवबुध्यते । स्वप्नप्रतिबोधनान्तरं रज इत्यवयवान् । य एवं विन्दते प्राज्ञः सर्वतो विमुच्यत इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं को ज्ञातेति अत्र ब्रूमः । ज्ञाता नामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षको ज्ञानत्रिको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः [105] परः । तं विदित्वा निरवयवमनामयमस्माद्दुःखाद्विमुच्यत इत्येवमाह ।

पञ्चविंशतितत्त्वाढ्यं निष्कलं शुचिमव्रणम् ।
न शोचति नरो ज्ञात्वा सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ।

यदप्युक्तं किमप्रतिबुद्धं किं बुध्यमानं चेति । अत्र [110] ब्रूमः । अप्रतिबुद्धं नामासुरे अव्यक्तम् । बुध्यमानं बुद्धिस्थम् । परमेताभ्यामन्यदुपेक्षकं शुचिज्ञं व्यभ्रमित्येवमाह ।

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः ।
पारावर्यं विदित्वा तु ज्ञानसाफल्यमाप्नुयात् ।
ये त्वेवं नाम बुध्येरन्यथाशास्त्रनिदर्शनात् । [115]
त्रितयं तेष्वसाफल्यं शास्त्रस्याभवदासुरे ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं कति पर्वाणि भवन्तीति अत्रोच्यते । पञ्च पर्वाणि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । तम इत्यज्ञानमेवाधिकुरुते । मोह इत्यालस्यमेवाधिकुरुते । महामोह इति काममेवाधिकुरुते । कस्मात् । महतामप्यत्र देवदानव- [120] महर्षीणां महान्मोहो भवतीति । तामिस्र इति क्रोधमेवाधिकुरुते । अन्धतामिस्र इति विषादमेवाधिकुरुते । विषादश्च मृत्युः । स चाप्रतिबुद्धस्य भवति । कस्मात् । यस्मात्त्वस्थोऽहमिति पश्यन्मोहात्स सत्त्वविनाशे नित्यस्य क्षेत्रज्ञस्य विनाशमनुपश्यति । यत्रैककालमन्धतामिस्रं विषादमेवार्छति । अहं मरिष्यामि [125] अहममृतोऽनित्यत्वादज्ञानत्वाच्च । मरणजननत्वे स्वशरीरसंस्थिते परशरीरसंज्ञिते चाभिष्वजते । अहं तव मम त्वं माता मम मातुरहं पुत्रो मम पितुरहमित्येवमादिषु स्नेहायतनेष्वभिधत्ते । सततं दुःखानुबद्धस्तासु तासु योन्यवस्थास्वभिषिच्यमानो मम सुखं मम दुःखमित्येवमादिभिः सर्वद्वंद्वैरभ्याहतोऽहंकारस्पृष्टो [130] मात्सर्यकामक्रोधलोभमोहमानदर्पमदाविष्टस्तृष्णार्तश्च । इन्द्रियानुकूलतोऽतिकृच्छ्रत्वाच्चियतमानसः शुभाशुभमेव कर्म कुर्वन्स्थावरनिरयतिर्यग्योनिष्वेवोपपद्यते वर्षसहस्रकोटिशतान्यनन्तान्येकोऽनवबोधात् । एवं ह्याह ।

पर्वाणि पर्वाणि घोराणि योऽविद्वान्नावबुध्यते । [135]
स बध्यते मृत्युपाशैर्हर्षशोकसमन्वितः ।
बुध्यमानो ह्यदीनात्मा विदितार्थस्तु तत्त्वतः ।
विमुच्यते मृत्युपाशैर्विद्यया गतनिश्चयः ।

इति ।

यदप्युक्तं कति स्रोतांसि भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । [140] पञ्च स्रोतांसि भवन्ति । मुख्यस्रोतस्तिर्यक्स्रोत ऊर्ध्वस्रोतोऽर्वाक्स्रोतोऽनुग्रहस्रोतश्चेति ।

Colophon.

— (L. 100) G7 [अ]प्रमादता (for [अ]तिप्रमोदिता). — (L. 101) G7 [अ]पास्य (for [उ]पास्य). — (L. 102) G7 स्वपितृ- (for स्वपिति). M5 सुप्त- (for स्वप्न-). — Colophon : *Adhy. name* : M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 105) G7 ज्ञानात्मको (for ज्ञानत्रिको). — (L. 106) G7 परं (for परः). G7 om. (hapl.) मनामय. — (L. 108) G7 -तत्त्वाद्विं- (for -तत्त्वाढ्यं). — (L. 109) G7 न शोचति वेदश्रुतिनिदर्शनाद्. — (L. 112) G7 शुद्धज्ञं (for शुचिज्ञं). — (L. 116) G7 शास्त्राभावादथासुरे (for the post. half). — Colophon : *Adhy. name* : M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 117) G7 om. पञ्च पर्वाणि. — (L. 124) G7 यत्रैकाल्यम् (for यत्रैककालम्). — (L. 126) G7 मर्त्यो (for अमृतो). G7 -संश्रिते (for -संस्थिते). — (L. 127) G7 om. (hapl.) परशरीरसंज्ञिते. — (L. 128) G7 पितुरित्येवमादिषु (for पितुरहमित्येव°). — (L. 129) G7 दुःखानुद्वंद्वस् (for °बद्धस्). G7 [अ]भिनिविष्यमाणो (for [अ]भिषिच्यमानो). G7 मम सुखदुःखम् (for मम सुखं मम दुःखम्). — (L. 132) G7 [ऽ]कृत्वा (for ऽतिकृच्छ्रत्वात्). G7 om. कुर्वन्. — (L. 133) G7 [अ]वपद्यते (for [ए]वोपपद्यते). — (L. 134) G7 ह्याहुः (for ह्याह). — (L. 135) G7 अवपद्यते (for नावबुध्यते). — (L. 136) G7 बध्यते मृत्युपाशैश्च (for the prior half). — Colophon : *Adhy. name* : M5 कपिलासुरिसंवादः.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं कति कर्मयोनयो भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । पञ्च कर्मयोनयो भवन्ति धृतिः श्रद्धा सुखा विविदिषाविविदिषा चेति । तत्र धृतिर्नाम कर्मयोनिः । धृतिं योऽनुरक्षति त्रिविधेन [145] कर्मणा वाङ्मनःकायसमुत्थेनेति । एवमाह ।

वाचि कर्मणि संकल्पे प्रतिज्ञां योऽनुरक्षति ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिज्ञश्च धृतेरेतत्स्वलक्षणम् ।

श्रद्धा नाम कर्मयोनिः । श्रद्धां यस्त्वनुतिष्ठते सोऽनसूयादमादिभिः विज्ञानसंयोगब्रह्मचर्यगुरुकुलनिवासगृहस्थवान- [150] प्रस्थदानाध्ययनप्रतिग्रहमन्त्रादिभिर्नक्षत्रनियमैः श्रेयः प्राप्स्यामीत्येवमनुष्ठानं कुरुत इति । एवमाह ।

ब्रह्मचर्यानसूये च दानमध्ययनं तपः ।
यजनं याजनं चैव श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ।

सुखं नाम कर्मयोनिः । यः सुखकामो भवति प्राय- [155] श्चित्तपरः परेण यत्नेनानुतिष्ठति । तद्यथा सत्यं काममन्युविषयगोब्राह्मणकर्म । अनुलोमानामपि प्रोक्ता सावित्रीत्यन्याश्च विद्या बह्व्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीति । एवमाह ।

कर्मविद्यातपोभिस्तु यो यत्नमनुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं तपश्चैव तत्सुखायास्तु लक्षणम् । [160]

विविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वं ज्ञातुकामता । आगमांश्च कुरुते श्रुतिविशेषाकाङ्क्षी क संज्ञा क वासंज्ञेति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्म ह्यारभते तु यः ।
सैषा विविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

अविविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वमेवाज्ञातुकामता [165] सर्वकर्मभ्यो निवर्तनमिति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्मभ्यो यो निवर्तते ।
सैषाविविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

यदप्युक्तं किमेकत्वं किं नानात्वमिति । अत्र ब्रूमः । एकत्वं नामासुरे यदयं सत्त्वमभिष्वजते क्षेत्रज्ञः व्यक्तं चाव्यक्तं [170] चाप्रतिबुद्धत्वात्तदेकत्वमपदिश्यते । नानात्वं नाम यदयं सत्त्वादव्यक्ताच्च स्मृतः समावर्तयते । एतन्नानात्वमपदिश्यते प्रतिबुद्धत्वात् । एवमेषां भौतिकाहंकारिकमाहात्मिकाव्यक्तीनां चतुर्णां पुरुषाणां सत्त्वेनैकत्वं भवति नानात्वं चेति । एवमाह ।

नानात्वैकत्वमेतावद्यो न विन्दत्यबुद्धिमान् । [175]
स बध्यते सर्वबन्धैरसंबन्धाद्विमुच्यते ।

यदप्युक्तं किं सहवासविवासमिति । अत्र ब्रूमः । सहवासं नामासुरे यदयं सत्त्वमभिषजते क्षेत्रज्ञोऽव्यक्तं चाप्रतिबुद्धत्वादेतत्सहवासमित्यपदिश्यते । विवासं नाम यदयं सत्त्वादव्यक्ताच्च वासं प्रतिसमावर्तयते प्रतिबुद्धत्वादेतद्विवासमपदिश्यते । [180] एवमप्रतिबुद्धानां विषयाभिषङ्गिणामेषां भौतिकाहंकारिकमाहात्मिकाव्यक्तिकानां चतुर्णां पुरुषाणां सत्त्वेन सहवासविवासमन्यत्वात् । एवं चाह ।

विवासं सहवासं च यो विद्वान्नावबुध्यते ।
स बद्धः सत्त्वसंवासैः संसारान्न प्रमुच्यते । [185]

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं विद्याविद्येति । अत्र ब्रूमः । अविद्या नामासुरे भवत्येषा इष्टानिष्टाव्यतिरिक्ता त्रयी पुनर्भाविकी । विद्या नामासुरे भवतीष्टानिष्टव्यतिरिक्तान्वीक्षिक्यपुनर्भाविकी । सर्वभूताभयंकरी सर्वलोकेष्वालोकनाय सर्वज्ञानावबोधनाभ्युद्यता [190]

— (L. 145) G7 न रक्षति (for ऽनुर°). — (L. 146) G7 वाङ्मनससमुत्थानेन (for °मनःकायसमुत्थेन). — (L. 147) G7 न रक्षति (for ऽनुर°). — (L. 148) G7 धृतेरेतस्य (for °रेतत्स्व-). — (L. 149) G7 त्वधितिष्ठेत् (for त्वनुतिष्ठते). — (L. 150) G7 विशेयानां संगयोग- (for विज्ञानसंयोग-). G7 -कुलवास- (for -कुलनि°). — (L. 155) M5 सुखा (for सुखं). — (L. 158) G7 प्राप्नुवंति (for प्रापयन्ति). — (L. 162) G7 -विशेषकांक्षित्वसंज्ञात्वसंज्ञेति (for -विशेषाकाङ्क्षी क संज्ञा). — (L. 163) M5 कर्मभ्यो यो निवर्तते (for the post. half). — (L. 166) G7 om. सर्व. — (L. 168) G7 स्वनुष्ठिता (for अनु°). — (L. 170) G7 व्यक्तश्चाव्यक्तश्च् (for व्यक्तं चाव्यक्तं). — (L. 171) G7 एकत्वम् (for तदेकत्वम्). — (L. 172) G7 स्मृत्या (for स्मृतः). M5 प्रकृतिबुद्धत्वाद् (for प्रतिबु°). — (L. 173) G7 आत्मिकाव्यक्तीकानां (for °व्यक्तीनां). — (L. 177) G7 om. किं. — (L 179) After सहवासम्, M5 om. इति. M5 व्यक्ताच् (for अव्य°). — (L. 181) G7 एष स प्रतिबुद्धविषयस्त्वभि- (for एवमप्रतिबुद्धानां विषयाभि-). — (L. 182) G7 om. सत्त्वेन. — (L. 186) G7 om. इति. — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 188) इष्टानिष्टव्यतिरिक्ता (for °निष्टाव्यतिरिक्ता). — (L. 190) G7 सर्वभूतेष्वालोकनामय- (for °लोकेष्वालोकनाय). G7 -ज्ञानावबोधनाध्यात्मना (for °भ्युद्यता). — (L. 191) G7 [आ]चार्याभिगम- (for °यैमभिमन्य).

सर्वदुःखनिर्मोक्षायोपदिष्टेत्याचार्यमभिगम्य याथातथ्यदर्शनाच्च भवति । एवमाह ।

ऊर्ध्वं चावाक्च तिर्यक्च न क्वचित्कामयेद्बुधः ।
न हि ज्ञानेन चाज्ञाने शर्म विन्दति मानुषः ।
मानुषत्वाच्च देवत्वं देवत्वाच्च मनुष्यताम् । [195]
स तु संधावतेऽजस्रमविद्यावशमागतः ।
यस्त्वविद्यामधःकृत्वा विद्यार्थमवबुध्य च ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि विद्याविद्ये स बुद्धिमान् ।
पारावर्ये सुखं ज्ञात्वा विदित्वा च परं बुधः ।
मुच्यते देहसंतानाद्देहाच्चामृतमाप्नुयात् । [200]

इति ।

Colophon.

आसुरिरुवाच ।

भगवन्किं कुशलाकुशलं वर्गावर्गं किं कृत्स्नक्षयं किं शुद्धाशुद्धं किं नित्यानित्यं किं केवलाकेवलं किं परात्परं किं पश्यापश्यं किं शाश्वताशाश्वतं किं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं किं योगायोगमित्यत्र संदेहो मे भवत्यप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षं चैतद्भगवतः । [205] तदनुभाषितुमर्हति भगवान्मदनुग्रहाय धर्मेण । इति ।

कपिल उवाच ।

यदुक्तमासुरे किं कुशलाकुशलमिति । अत्र ब्रूमः । कुशलं नाम सर्वेषु वेदेषु सर्वेषु शास्त्रेषु सर्वासु विद्यास्वधिगतयाथातथ्यत्वम् । अकुशलं नाम सर्वेषामनधिगतयाथातथ्यत्वम् । तदेतत्कुशलाकुशलं कर्म सत्त्वमाहुः । सत्त्वमूले खल्वेते [210] कुशलाकुशले सत्त्वभूते सत्त्व एव प्रलयं गच्छतः । सत्त्वं चैवाविशेषस्त्यजति । तन्मूलं चैतत्कुशलाकुशलमशेषतः सत्त्वमिति । एवमाह ।

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चैव चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चैव कुशलाकुशलं स्मृतम् । [215]

यदप्युक्तं किं वर्गावर्गमिति । अत्र ब्रूमः । वर्गं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । अव्यक्तं महानहंकारः पञ्च महाभूतानि पञ्च विशेषा एकादशेन्द्रियाणि । तद्वर्गम् । एतस्माद्वर्गादपवर्ग उपवृत्तः क्षेत्रज्ञः शुचिरुपेक्षको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्तात् । एवमाह । [220]

पञ्चविंशात्परं व्यक्तमहंकारस्ततः परः ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञस्तत्त्वानां प्राप्नोत्यजमनुत्तमम् ।

इति । [225]

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं कृत्स्नक्षयमिति । अत्र ब्रूमः । कृत्स्नक्षयं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । अव्यक्तं महान्बुद्धिरहंकारः पञ्च महाभूतानि पञ्च विशेषा एकादशेन्द्रियाणि पुरुषेण व्याप्तानि भवन्ति । स्वतस्तस्मात्तत्त्वानि । नाहमेतेषां नैतानि मत्तः सर्वतः सर्वागीति । एवमाह । [230]

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कृत्स्नक्षयमवाप्नुयात् ।
कृत्स्नक्षयं न चाप्नोति असम्यग्दर्शने रतः ।

यदप्युक्तं किं शुद्धाशुद्धमिति । अत्र ब्रूमः । शुद्धं नामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा साक्षिमात्रको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परो यः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः । यथा मन्तव्यं तथा मन्यते यथा [235] बोद्धव्यं तथा बुध्यते यथा वक्तव्यं तथा ब्रवीति यथा कर्तव्यं तथा करोत्यहंकाराप्रतिबुद्धत्वात् । बुधेन क्षेत्रज्ञेन सर्वं दृष्टं सर्वागमाः सर्वद्वंद्वानि सर्वज्ञानानि तपश्चातपश्च शुद्धश्चाशुद्धश्च । अनेन मार्गेण क्षेत्रज्ञस्याशुद्धधर्मिणः शुद्धिमृच्छति । अमार्गेण ज्ञानदृष्टान्तागमप्रामाण्यात्सुविपुलमपि तपस्तप्त्वा [240] संसार एव मज्जत्यप्रतिबुद्धत्वात् । एवमाह ।

— (L. 192) G1 शोचति (for भवति). — (L. 194) G1 चाशानेन (hypermetric) (for चाज्ञाने). M5 मानुषं (for मानुषः). — (L. 201) G1 om. इति. — Colophon. *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

M5 om. the ref. — (L. 202) G1 om. the first किं. G1 कृत्स्नं (for कृत्स्नक्षयं). — (L. 203) G1 om. (hapl.) किं नित्यानित्यं. — (L. 205) After अप्रत्यक्षत्वात्, G1 ins. च. G1 भवति (for भगवतः). — (L. 207) M5 कुशलाकुशलत्वम् (for °शलम्). — (L. 210) G1 कुशलं (for कुशलाकुशलं). — (L. 211) G1 लयं (for प्रलयं). — (L. 219) G1 अवर्गां उपवृत्तिः (for अपवर्गं उपवृत्तः). — (L. 220) G1 परस्तसात् (for परस्तात्). — (L. 221) G1 पराव्यक्तम् (for परं व्यक्तम्). G1 ततोपरः (for ततः परः). — (L. 225) G1 om. इति. — Colophon. *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 228) G1 भूतानि (for महाभू°). — (L. 229) G1 om. तस्मा. — (L. 233) G1 om. किं. — (L. 234) G1 परः (for परो यः). — (L. 239) G1 क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञस्य). G1 शुद्धम् (for शुद्धिम्). G1 ऋच्छति धर्मेण (for ऋच्छति । अमार्गेण). — (L. 241) G1 [अ]प्रति-

सुशुद्धं पुरुषं दृष्ट्वाप्यशुद्धमिति मन्यते ।
स तपो विपुलं प्राप्य संसारे प्रतितिष्ठति ।

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं नित्यानित्यमिति । अत्र ब्रूमः । नित्यं [245] नामासुरेऽव्यक्तम् । अनित्या विकाराः । अव्यक्तमनित्यं प्रवदन्ति सर्गप्रलयधर्मित्वाद्विकाराणाम् । तथैवाधिष्ठातारमनित्यं प्रवदन्ति अधिष्ठानकर्तृत्वाद्विकाराणाम् । अनेनैव हेतुना एवमेतयोरुभयो- र्नित्यत्वान्नित्यः क्षेत्रज्ञ इत्येवमाह ।

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः । [250]
नित्यानित्यं विदित्वा तु न जन्म पुनराप्नुयात् ।

यदप्युक्तं किं केवलाकेवलमिति । अत्र ब्रूमः । केवलं नामासुरे परं क्षेत्रज्ञोऽप्रकृतिरविकारः । प्रकृतिविकारगुणाधिष्ठितत्वादकेवलं बुद्धिस्थं बुध्यमानं पुरुषमाचार्याः । यदि ह्येष बुध्येत नाहमे- तेषां प्रकृतिविकाराणामिति केवलश्च स्यादन्यश्च [255] स्यात् । यदा त्वेष प्रकृतिविकारानधितिष्ठमानोऽभिमन्यते ममैते प्रकृतिविकारा अहमेतेषामिति तदैष प्रकृतिविकाराणामधिष्ठि- तत्वादकेवलः स्यात् । एवमाह ।

बुध्यमानो यदा बुद्ध्या विकारानधितिष्ठति ।
तदा सह गुणैरेष सर्गप्रलयभाग्भवेत् । [260]
यदा त्वेष विकाराणामन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा विकारानुत्क्रम्य परमव्यक्तमाप्नुयात् ।

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं परात्परमिति । अत्र ब्रूमः । परात्परं नामासुरे कर्मेन्द्रियेभ्यः परं बुद्धीन्द्रियं बुद्धीन्द्रियेभ्यो मनो मनसो [265] विशेषा विशेषेभ्यो महाभूतानि महाभूतेभ्योऽहंकारोऽहंकारा- द्बुद्धिर्बुद्धेर्महान्महतश्चाव्यक्तम् । तदेतदासुरे परात्परं भवति । अपरमेतत् । परमेतेभ्योऽन्यः क्षेत्रज्ञस्त्वसर्गप्रलयधर्मा । असर्ग- प्रलयधर्मिणावबुद्धबुध्यमानावव्यक्तपुरुषौ । न त्वेतावद्बुध्यमाना- प्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धः । एवमाह । [270]

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः ।
परापरं विदित्वा तु न जन्म पुनराप्नुयात् ।

एवमेताभ्यां बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यामन्यं बुद्धं बुद्ध्वा न शोच- तीति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं पश्यापश्यमिति । अत्र ब्रूमः । अनादि- [275] निधनादग्राह्यत्वादासुरे शाश्वतमव्यक्तम् । प्रसवधारणादानगुण- स्वभावत्वादशाश्वतम् । अन्ये चाचार्यास्तथैवाधिष्ठातारमनेनैव हेतुना शाश्वतं च वर्णयन्ति । शाश्वतस्तु भगवान्क्षेत्रज्ञो बीजधर्मा प्रकृतिविकारयोर्व्यतिरिक्तः शुद्धधर्मा मुक्तधर्मा चेति । एवमाह ।

पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति । [280]
अपश्यस्तावपश्यत्वात्पश्यापश्यौ न पश्यति ।

इति ।

यदप्युक्तं किं व्यतिरिक्तमिति । अत्र ब्रूमः । व्यतिरिक्तं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः । यथा पुष्करपर्णस्थो बिन्दुर्न श्लेष- मुपगच्छत्यन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथा मुञ्जा- [285] दिषीका निष्कृष्टा न पुनराविशति अन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथोदके प्रवर्तमाने मत्स्यो न प्रवर्ततेऽन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथोदुम्बरे मशको भिन्न उदुम्बरे न पुनरभिष्वजतेऽन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथा कूलाद्वृक्षः पतंस्तत्कूलं मुञ्चत्यन्यत्वात्तथा

बोधत्वात् (for °बुद्धत्वात्). —(L. 242) G7 अशुद्धं (for सुशुद्धं). G7 किं शुद्धमिति (for [अ]प्यशु°). — Colophon. *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

G7 om. from line 252 up to माचार्याः (in line 254). —(L. 255) G7 केवलः (for केवलश्च). —(L. 256) M5 ·विकारावधि· (for °रानधि·). —(L. 257) M5 तदेष (for तदैष). —(L. 261) G7 अन्योन्यम् (for अन्योऽहम्). —(L. 263) G7 om. इति. — Colophon. *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 266) G7 om. (hapl.) महाभूतानि. —(L. 267) G7 परावरेण (for परात्परं). —(L. 268) M5 om. अप- रमेतत् । पर. M5 सर्गप्रलयधर्मः (for [अ]सर्गप्रलयधर्मा). G7 सर्ग· (for [अ]सर्ग·). —(L. 273) M5 शोचति (for °तीति). — Colophon. *Adhy. name :* M5 कपिलासुरि- संवादः.

(L. 275) G7 अनाद्यनिधनाद् (for अनादिनि°). —(L. 279) G7 व्यतिरिक्त· (for व्यतिरिक्तः). — Lines 280-281 = 29C, lines 267-268. —(L. 281) G7 पश्यतः (for पश्यति). —(L. 282) G7 om. इति. —(L. 284) G7 पुष्करपर्णे (for °पर्णस्थो). —(L. 286) M5 निकृष्टा (for निष्कृष्टा). — G7 om. (hapl.) from यथोदके (in line

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः। यथा वृक्षाद्वा शकुनिरुत्पतन्स तं वृक्ष- [290]
मुत्सृजत्यन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः। कस्मादन्यत्वात्। सर्वेषामेव-
मन्यत्वम् । कूलमन्यद्वृक्षोऽन्यः। मशकोऽन्योऽन्यदुदुम्बरम् ।
अन्यो मत्स्योऽन्यदुदकम्। मुञ्जमन्यदन्येषीका। अन्यदुदकमन्य-
त्पुष्करपर्णम् । तथान्यत्क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽन्यः पुरुषः पञ्चविंशकः।
अन्यश्चास्मात्क्षेत्रज्ञ इति। [295]

Colophon.

कपिल उवाच।

यदप्युक्तं किं वियोगावियोगमिति। अत्र ब्रूमः। अवियोगो नामासुरे विषयविषयिणौ प्रति विश्लेषो न भवत्यप्रतिबुद्धत्वात्। वियोगो नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशतीनां तत्त्वानामसंसक्तो नाहमेतेषामन्ये चैते ममेत्यनभिमन्यमानो वियोगी भवति।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः परात्मा भवतेऽमृतः। [300]
स मुक्तस्तत्त्वसंतानात्परेण समतां व्रजेत्।

Colophon.

कपिल उवाच।

एवमेतदासुरे परं पुरुषादन्यद्व्यक्तमबुद्धं बुध्यमानोऽभिमन्यते। नानाभावात्क्षेत्रधर्माव्यक्तमक्षेत्रधर्मा क्षेत्रज्ञः । बीजधर्माव्यक्तमबीजधर्मा क्षेत्रज्ञः। सर्गधर्माव्यक्तमसर्गधर्मा क्षेत्रज्ञः। प्रकृतिधर्माव्यक्तमप्रकृतिधर्मा क्षेत्रज्ञः । गुणधर्माव्यक्तमगुणधर्मा [305] क्षेत्रज्ञः । अविमलधर्माव्यक्तं विमलधर्मा क्षेत्रज्ञः। अबुद्धिधर्माव्यक्तं बुद्धिधर्मा क्षेत्रज्ञः । अशुचिधर्माव्यक्तं शुचिधर्मा क्षेत्रज्ञः । अमुक्तधर्माव्यक्तं मुक्तधर्मा क्षेत्रज्ञः। अविविक्तधर्माव्यक्तं विविक्तधर्मा क्षेत्रज्ञः। अकुशलधर्माव्यक्तं कुशलधर्मा क्षेत्रज्ञः। अपश्यधर्माव्यक्तं पश्यधर्मा क्षेत्रज्ञः। अचेतनधर्माव्यक्तं चेतन- [310] धर्मा क्षेत्रज्ञः। अवियोगधर्माव्यक्तं वियोगधर्मा क्षेत्रज्ञः। अविमोक्षधर्माव्यक्तं विमोक्षधर्मा क्षेत्रज्ञः। किं च भूयो द्रष्टा क्षेत्रज्ञो द्रष्टव्यमव्यक्तम् । श्रोता क्षेत्रज्ञः श्रोतव्यमव्यक्तम् । मन्ता क्षेत्रज्ञो मन्तव्यमव्यक्तम् । बोद्धा क्षेत्रज्ञो बोद्धव्यमव्यक्तम्। एवमेवासुरे अन्यदव्यक्तमन्यः पुरुषः पञ्चविंशति- [315] तत्त्वमन्यदन्योऽस्मात्क्षेत्रज्ञ इति।

Colophon.

कपिल उवाच।

एवमेतदासुरे बुद्ध्वा बुद्ध्वा निर्द्वंद्वं निर्नमस्कारमस्वाहाकारस्वधाकारमनहंकारं क्षेत्रज्ञं शुद्धं निर्द्वंद्वेन निर्द्वितीयेन शुद्धेनालुब्धकेनाहिंसकेन यथालब्धोपजीविनाप्यपगतकामक्रोधलोभमोहमानदर्पेणात्मवता सर्वभूतदर्शनेन सम्यग्दृष्टिना यता- [320] त्मना शान्तेन दान्तेन शून्यागारनदीपुलिनवृक्षमूलवृक्षकोटरबुसागारावसथगृहानित्येन यात्रामात्रभोजनाच्छादनेन यत्र क्वचन शायिना भिक्षुणा स्वकार्यमनुष्ठातव्यम्। प्रतिभाव्यमुपसर्गं जित्वा योगेन योगकार्यमनुष्ठेयम्। तद्द्विविधं ध्यानम्। तद्यथा प्राणायामात्मकं चतुर्विधं सगुणप्राणायामात्मकं च मानसम- [325] गुणम्। तद्यथा श्रोत्रं श्राव्येभ्यः प्रतिसमावर्तयति घ्राणं घ्रेयेभ्यश्चक्षू रूपेभ्यस्त्वचं स्पर्शेभ्यो जिह्वां रसेभ्यो मनो मन्तव्येभ्योऽहंकारमभिमानेभ्यो बुद्धिं बोद्धव्येभ्यः । तदेतदिदमिन्द्रियग्राममस्मादिन्द्रियविषयात्स्वैः स्वं निरुध्य देवताः प्रतिसमावर्तयति। जलजानीव प्रलाययति मानसेभ्यः संकल्पेभ्यः [330] प्रतिसमावर्तयति मानसमिन्द्रियाणि । मानसेभ्यश्चैवं संकल्पेभ्यः प्रतिसमावर्तयित्वा महात्मा क्रतुमुच्चयते। महाक्रतवो भूतादिश्च

---

287) up to क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः। यथा (in line 289). —(L. 292) G1 कूलमन्यो (for °मन्यद्). —(L. 294) M5 क्षेत्रमन्यः (for क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽन्यः). —(L. 297) G1 विशेषो (for विश्लेषो न). —(L. 299) G1 [अ]भिमन्यमानो (for [अ]नभि°). — G1 om. lines 300-301. — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 303ff.) The sequence of the pairs in G1 is: क्षेत्र-अक्षेत्र, बीज-अबीज (G1 subst. तत्त्व-अतत्त्व), सर्ग-असर्ग, प्रकृति-अप्रकृति, मुक्त-अमुक्त, विमल-अविमल, बुद्धि-अबुद्धि, विविक्त-अविविक्त, कुशल-अकुशल, शुचि-अशुचि, पश्य-अपश्य, चेतन-अचेतन, वियोग-अवियोग, मोक्ष-अविमोक्ष; while that in M5 is: क्षेत्र-अक्षेत्र, विविक्त-अविविक्त, विमल-अविमल, चेतन-अचेतन, बुद्धि-अबुद्धि, वियोग-अवियोग, मोक्ष-अविमोक्ष. — G1 om. (hapl.) the pair गुण-अगुण; while M5 om. (hapl.) the pairs बीज-अबीज, सर्ग-असर्ग, प्रकृति-अप्रकृति, गुण-अगुण, शुचि-अशुचि, मुक्त-अमुक्त, विविक्त-अविविक्त, कुशल-अकुशल, पश्य-अपश्य, चेतन-अचेतन. — G1 (in all cases) reads अव्यक्तः (for °क्तं). — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 317) G1 निर्नमस्कारः स्वाहाकारवषट्कारस्वधाकारान् (for निर्द्वंद्वं निर्नमस्कारमस्वाहाकारस्वधाकारम्). —(L. 318) G1 अहंकारक्षेत्रज्ञशुद्ध- (for अनहंकारं क्षेत्रज्ञं शुद्धं). G1 [अ]लुब्धेन (for [अ]लुब्धकेन). —(L. 320) G1 -दर्शनसम्यग् (for -दर्शनेन स°). —(L. 321) G1 -बुधागारावसथ- (for -बुसागारा°). —(L. 322) After भोजनाच्छादनेन, G1 ins. च. —(L. 323) G1 अपवर्गं (for उपसर्गं). —(L. 325) G1 सगुणमप्राणायामात्मकं (for सगुणप्रा°). —(L. 326) G1 यदा (for यथा). —(L 330) G1 प्रलयायेति (for प्रलाययति). —(L 331) G1 मानससंकल्पान् (for मानसम्). G1 चैनं (for चैवं). After चैवं, G1

भूतविशेषाश्च महत्यात्मनि महान्तमात्मानं कृत्स्नं च विवेचयित्वा व्यक्तमनुयुङ्क्ते। तत्रातीतः क्षेमी भवति तस्मादयं विवृतः। यश्च ततः क्षेत्रज्ञमसमावृतो भवति निर्द्वंद्वो निर्द्वितीयः [335] शुद्धो मुक्तो नित्यः केवलो भवति। एषोऽन्त एषोऽपवर्ग एषा निष्ठा एतन्नैष्कर्म्यम्।

तद्यथा तथोपनयनेन पूर्वतरैश्चाचार्यैरुपदिष्टम्। तदेवमुपदेशः। तत्र श्लोको भवति।

यथास्य जाग्रतः स्वप्नो यथा स्यात्तमसा वृतः। [340]
विभागज्ञस्य मोक्षस्तु यस्त्वज्ञः स पुनर्भवेत्।

Colophon.

कपिल उवाच।

एतावदेवासुरे ध्यानमनुवर्णितम्। परिसंख्यानमपि चोक्तम्। चतुर्विंशतितत्त्वमेतत्कारणमित्यत्र ब्रूमः। तदेतद्बुद्धिरर्थं बुध्यमानमेतदाचार्याः शुद्धमिच्छन्त्यनवबोधात्। नान्यमगुणं पुरुषम्। कस्त्वेषोऽधिष्ठातृसंज्ञकः प्रकृतिविकाराणामन्यस्त्वप्रती- [345] कारः।

तदेतत्प्रकृतिविकारसंज्ञकादन्यदव्यक्तात्पुरुषं शुद्धं निष्कैवल्यमनवयवमजं क्षेम्यमेवाह।

येनेयं ससुता बहुप्रसविनी लोकाश्रयालम्बिना
योनिस्थाः पुरुषाश्च येन विदिता बुद्ध्या सदा बुद्धवत्। [350]
द्रष्टा चैव परो गुणैर्विरहितो ज्ञानातुरीयोऽक्षय-
स्तद्वद्वर्तयतीह यः कृतमतिर्मुक्तः स योन्याधिकः।

तदेतदुपसंख्यानमनुवर्णितं याथातथ्यदर्शनादनवबुद्धानां प्रतिबोधनमिति।

Colophon.

कपिल उवाच।

साङ्गोपाङ्गेषु सेतिहासपञ्चमेष्वासुरे वेदेष्वष्टासु विद्या- [355] स्थानेष्वमृतमुद्धृत्य मयानुवर्णितं सांख्यज्ञानमेतावदेतज्ज्ञातव्यं पञ्चविंशतितत्त्वानि। तदेतन्नापुत्राय नाशिष्याय नासर्वस्वप्रदायिने नासंवत्सरोषिताय वा वर्तयितव्यम्। परमज्ञानमित्यर्थमृषयो वेदप्रोक्तं वेद्यं वेत्स्यन्तीति। तदेतदासुरे नावबुध्यन्त्यक्षीणपाप्मानोऽन्यथैव प्रवृत्ताः स्वाहाकारस्वधाकारोंकारवषट्कारै- [360] र्ऋषिकोटिसहस्राण्यनन्तानीष्टानिष्टकृतेन कर्मणा। तथैव देवदानवासुरपिशाचभूतराक्षसविद्याधरगन्धर्वयक्षनागकिंनरादयोऽन्ये भूतग्रामा अज्ञानपथमाश्रिता अज्ञानमेवावलीयन्ते। जायन्ते चासकृदसकृज्ज्ञानात्स्थावरनरकतिर्यग्योनिष्वेवोपपद्यन्ते वर्षकोटिशतसहस्राण्यनेकानि। कथंचित्कस्यचिद्धर्मबुद्धिरपि [365] स्यात्। कुत एव मोक्षबुद्धिः।

तेऽप्यपवर्गेणैव सुखकामाः प्रतिकूलदुःखनिवर्तनमेव कुर्वन्तो भावोत्पादकं त्रैलोक्यादन्यदपश्यन्तो निःसरणं त्रैलोक्यमेवागाधं प्रपतन्ति। तद्वदासुरे लौकिकेष्वपि तु दर्शनेषु परं वेदप्रामाण्यम्। ते चापि दुःखसंसारवर्तका एव। कुत एव। [370] वेदार्थं यज्ञो यज्ञार्थं स्वर्गः स्वर्गार्थं सुखं च मोहायतनमिष्टं मोहप्रभवं जन्म। तच्च सुखदुःखहैतुकमोहप्रभवं जन्म। तथैव चापि निधनम्। तच्चापि दुःखहैतुकरतम्। तस्मान्मन्त्रग्रामो दुःखस्य परस्परं हेतुः। तस्मादुपशमरुचयो दुःखसमुद्रौघमुक्तितीर्षन्तो हित्वा सर्ववेदानुपशमशास्त्रेषु प्रयुज्यन्ते। तद- [375] भ्यासाच्च शास्त्रस्य दुःखमार्गाविच्छेदं कुर्वन्ति। स्वात्मन्येकत्वेनावतिष्ठन्ते शीतीभूता अमृतं प्राप्ताः। एवमाह।

तेषां शास्त्राभ्यासाद्दुःखस्रोतो निवर्तते। अत्यन्तच्छिन्ने दुःखस्रोतसि शान्तिरिहान्ताय दुःखस्य। तदेतदासुरे मयोत्पन्नमात्रेणै-

---

ins. मानसेभ्यः. — (L. 332) G1 महा- (for महात्मा). G1 महात्मा ऋत्वो (for महाकृ°). — (L. 335) G1 क्षेत्रज्ञ (sic) (for °ज्ञम्). — (L. 336) G1 अंतं (for ऽन्त). — (L. 338) G1 यदुपदिष्टं (for उपदिष्टम्). G1 तदेव (for तदेवम्). — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 342) G1 एतदेव (for एतावदेव). — (L. 343) G1 बुद्धा स्वं (for बुद्धिरर्थं). — (L. 344) G1 शुद्धमित्यनवगच्छंति (for शुद्धमिच्छन्ति). — (L. 345) G1 अप्रकृतिविकारः (for अप्रतीकारः). — (L. 347) Before अव्यक्ताद्, G1 ins. अव्यक्तम्. — (L. 348) After अनवयवं, G1 ins. अनामयम्. G1 एवमेव (for एव). — (L. 349) G1 योगाश्रयालंबिना (v. l. योगाश्रया°) (for लोकाश्रयालम्बिना). — For line 350, G1 subst.:

येनस्थाः पुरुषाश्च योनिविहिता बुद्धाप्रबुद्धा भगवान्।
— (L. 352) G1 यस्तद् (for तद्वद्). — Colophon. *Adhy. name:* M5 कपिलासुरिसंवादः.

(L. 355) G1 अष्टादशसु (for अष्टासु). — (L. 358) G1 वर्तितव्यं (for वर्तयित°). — (L. 363) G1 [उ]पलीयंते (for [अ]वलीयन्ते). — (L. 364) G1 -कोटिसहस्राणि (for -कोटिशत°). — (L. 366) G1 तत (for कुत). — (L. 367) G1 प्रतिकूला (for °कूल-). G1 एवं (for एव). — (L. 369) G1 om. तु. — (L. 370) G1 एवं कुर्वतः (for the first एव). — (L. 371) G1 स्वर्गः सुखार्थं (for स्वर्गार्थं). — (L. 374) G1 समुद्रौघमुत्तिष्ठंतो (for दुःखसमुद्रौघमुक्तितीर्षन्तो). — (L. 376) G1 एकत्वे वाव तिष्ठंते (for °त्वेनाव°). — (L. 377) G1 अमृत- (for अमृतं). — (L. 378) G1 छिन्ने (for अत्यन्तच्छिन्ने).

वावबुद्धं प्राकृतज्ञानम् । यदन्तरोत्पन्नस्तत्र भगवान्विरि- [380] ञ्चोऽपि विक्रोशितवान्सप्तकृत्वः । यदा न तस्य कश्चित्प्रतिवचनं प्रायच्छत्ततः प्रवृत्तस्तत्र भवान्पुनः सर्गाय निवृत्त इति ।

Colophon.

भीष्म उवाच ।

तदेतत्परमज्ञानमासुरेराचार्येणानुशस्तं परमर्षिणा भगवता कपिलेन परेण बहुमानेन । भगवता चासुरिणा शास्त्रं भगवते पञ्चशिखाय पञ्चशिखेन कात्यायनाय कात्यायनेन [385] गौतमाय गौतमेन गार्ग्याय गार्ग्येणावव्यायनाय आवव्यायने- नर्षिभ्य ऋषिभ्यः । ततेदत्परमं तत्परेण भगवता व्यासेन व्यासा- न्मयावाप्तं परमज्ञानं तथा मत्तो भवता प्राप्तमिति ।

तदेतद्ब्राह्मणांस्तात श्रावयेत्संशितव्रतान् ।
क्षत्रियान्याज्ञिकांश्चैव प्रजापालनतत्परान् । [390]
वैश्यांश्च नृपशार्दूल सर्वातिथ्यकृतव्रतान् ।
शूद्रांश्च शुश्रूषपरान्सर्वसत्त्वहिते रतान् ।
यद्यपि स्युस्त्रयो वर्णा यज्ञे चाधिक्रियन्ति वै ।
मन्त्रवर्जं तु शूद्राणां क्रिया दृष्टा इति श्रुतिः ।
सूत्रकारवचस्त्वेतद्वेदकारवचस्तदा । [395]
शास्त्रकारास्तथा चैतत्प्रवदन्तीति नः श्रुतम् ।

Colophon.

29 C

G7 M6 cont.:

युधिष्ठिर उवाच ।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
यत्प्राप्य क्लेशं नाप्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सनत्कुमारस्य सतः संवादं नारदस्य च ।
सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशाः । [5]
पूर्वजाश्च त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिनः ।
सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुतिः ।
चतुर्थश्चैव तेषां स भगवान्योगसत्तमः ।
सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षयः । [10]
हैरण्यगर्भश्च मुनिर्वसिष्ठः पञ्चमः स्मृतः ।
षष्ठः स्थाणुश्च भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृक् ।
ततोऽपरे समुत्पन्नाः पावकाद्वरुणक्रतौ ।
मानसाः स्वयंभुवो हि मरीचिप्रमुखास्तथा ।
भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा । [15]
अनुजोऽङ्गिरसोऽथात्रिः पुलस्त्योऽत्रेस्तथानुजः ।
पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहोऽनुपमद्युतिः ।
पठ्यन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजसः ।
सर्गमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामहः । [20]
मूर्तिमन्तोऽमृतीभूतास्तेजसातितपोन्विताः ।
सनकप्रभृतयस्तत्र त्रयः प्राप्ताः परं पदम् ।
कृत्स्नक्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ।
सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
विचचार त्रयो लोकानैश्वर्येण परेण ह । [25]
रुद्रश्चाप्यष्टगुणितं योगं प्राप्तो महायशाः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं राजन्नेतरे नृपसत्तम ।
मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्यर्थमेव ते ।
नियुक्ता राजशार्दूल तेषां सृष्टिं शृणुष्व मे ।
सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः । [30]
सर्ववेदेषु चैवोक्ताः खिलेषु च न संशयः ।
इतिहासे पुराणे च श्रुतिरेषा पुरातना ।
वरदे कथ्यत इति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।

— (L. 381) G7 क्रोशितवान् (for विक्रो°). After सप्तकृत्वः, G7 ins. इति. — (L 382) G7 भगवान् (for भवान्). — Colophon. *Adhy. name:* M6 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 383) G7 परमं (for परम-). G7 [अ]नुशासितं (for °शस्तं). — (L. 387) G7 om. the second ऋषिभ्यः. — (L. 388) G7 om. तथा. G7 [अ]वाप्तम् (for प्राप्तम्). — (L. 392) G7 शुश्रूषणपरान् (hypermetric) (for शुश्रूषप°). — (L. 393) G7 यज्ञेनाधि- (for यज्ञे चा°).

— Colophon. *Adhy. name:* M6 कपिलासुरिसंवादः.

29 C

(L. 9) G7 योगमाश्रितः (for °सत्तमः). — (L. 13) G7 वरुणाक्रतौ (for °णक्रतौ). — (L. 14) G7 मानसाः स्वयंभुवो भूमेर् (hypermetric). — (L. 18) G7 कथ्यंते (for पठ्यन्ते). — (L. 26) G7 -गुणितो (for °तं). (L. 31) M6 संशयाः (for °यः). — (L. 33) G7 परदे (sic) (for वरदे). — (L. 35) G7 गुणाः (for गणाः).

एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
गणाः सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा । [35]
पितॄणां चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुतिः ।
देवैर्व्याप्ता इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
देवलाच्च नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतः ।
गौतमादथ कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च । [40]
मार्कण्डेयात्तथैवैतद्दषेर्देवतमात्तथा ।
पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
परं रहस्यं राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्मा पृच्छसि भारत ।
तदिहैकमनाः श्रद्धी शृणुष्वावहितो मम । [45]
स्वायंभुवस्य संवादं नारदस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारो भगवान्दीपं जज्वाल्य तेजसा ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा वै विचचार महामुनिः ।
स कदाचिन्महाराज मेरुपृष्ठे समेयिवान् ।
नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना । [50]
जिज्ञासमानावन्योन्यं सकाशाद्ब्रह्मणस्तदा ।
ब्रह्मभागगतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ।
मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठं बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
श्रुतिमाञ्श्रुतिमच्छ्रेष्ठं स्मृतिमान्स्मृतिमत्तरम् ।
क्षेत्रविरक्षेत्रविच्छ्रेष्ठं ज्ञानविज्ञानवित्तमम् । [55]
लोकविल्लोकविच्छ्रेष्ठमात्मविच्चात्मवित्तमम् ।
सनत्कुमारं तत्त्वज्ञं भगवन्तमरिंदम ।
सर्ववेदार्थकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
सांख्ययोगं च यो वेद पाणावामलकं यथा ।
नारदोऽथ नरश्रेष्ठ तं पप्रच्छ महामतिम् । [60]
त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्याश्च सर्गांश्च तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

सनत्कुमार उवाच ।

श्रूयतामानुपूर्व्येण नव सर्गाः प्रयत्नतः । [65]
तथा कालपरीमाणं तत्त्वानामृषिसत्तम ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महामुने ।
तमसः कुर्वतः सर्गस्तामसेत्यभिधीयते ।
ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः । [70]
पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणास्तथा ।
वेदास्तपश्च यज्ञाश्च धर्मश्च भगवान्विभुः ।
प्राणः संवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च । [75]
नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्येश्वरस्य वै ।
कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुमानतः ।
चतुर्युगसहस्रं तु चतुर्युगमरिंदम ।
प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
दशकल्पसहस्राणि अव्यक्तस्य महानिशा । [80]
तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः सांख्याश्च तत्त्वतः ।
निशां सुप्त्वाथ भगवान्क्षपान्ते प्रत्यबुध्यत ।
अहः कृत्वा सुखं तात ससर्ज प्रभुरीश्वरः ।
हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ह्यण्डजं जलजं मुनिम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् । [85]
मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वं शंभुं स्वयंभुवम् ।
अणिमालघिमाप्राप्तिमीशानं ज्योतिषां परम् ।
तस्य चापि निशामाहुर्वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्चकल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
न सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसस्यानुपूर्वशः । [90]
सृजते स त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ।
अहंकारेण वै लोका व्याप्तास्त्वाहंकृतेन च ।
येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ।
देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वाधस्तिर्यगेव च । [95]
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमथ कुर्वतः ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
अहंकारश्च सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

(L. 44) G7 मां (for मा). —(L. 47) G7 जज्वाल (for °ल्य). —(L. 51) G7 ततः (for तदा). —(L. 53) G7 बुद्धिमत्तमं (for °मत्तरम्). —(L. 55) G7 ज्ञान° विज्ञानवित्तरं (for the post. half). —Before 61, G7 ins. नारदः. —(L. 64) G7 कालसंख्या च सर्गश्च. —(L. 66) G7 -परिणामं (for -परीमाणं). —(L. 68) G7 -संख्या (for -संख्यां). —(L. 78) G7 चतुर्युगसहस्रात्तु (for the prior half). —(L. 80) G7 महायशाः (for °निशा). —(L. 82) G7 क्षपांते प्रतिबुध्यते (for the post. half). —(L. 84) G7 अजं च जनितं मुनिं (for the post. half). —(L. 87) M5 (also as above) -महिमा- (for -लघिमा-). —(L. 92) G7 वै (for च). —(L. 99) G7 पंचमः (for

एतेषां गुणतत्त्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातयः । [100]
शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च ।
गुणेष्वेतेष्वभिरताः पङ्कलग्ना इव द्विपाः ।
नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूताः सक्ता अव्यक्तसागरे ।
एतेषामिह वै सर्गं चतुर्थमिह कुर्वताम् ।
द्वे तु कल्पसहस्रे वै अहो रात्रिस्तथैव च । [105]
अनन्त इति विख्यातः पञ्चमः सर्ग उच्यते ।
इन्द्रियाणि दशैकं च यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
मनः सर्गगतं तात विशत्सर्वमिदं जगत् ।
न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मनः ।
एतस्यापि तु वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातयः । [110]
अहः कल्पसहस्रं वै रात्रिरेतावती तथा ।
उर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्गं सप्तमं ब्राह्मणा विदुः ।
अष्टमश्चाप्यधःस्रोतस्तिर्यक्तु नवमः स्मृतः ।
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च महामुने ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि कालसंख्याश्च तेऽनघ । [115]
अप्ययं प्रभवं चैव अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रवक्ष्याम्यपरं तत्त्वं यस्य यस्येश्वरश्च यः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्तथा वै निबोध मे ।

Colophon.

सनत्कुमार उवाच ।

अधःस्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव ह । [120]
एताभ्यामीश्वरं विद्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचरः ।
बुद्धीन्द्रियाणामथ तु मन ईश्वरमुच्यते ।
मनसः पञ्च भूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम् ।
भूतानामीश्वरं विद्याद्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् । [125]
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेव परेषु वै ।
कालाग्निरप्यहः स्वं ते जगद्दहति चांशुभिः ।
ततः सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
हाहाभूतानि दग्धानि स्वयोनिं गमितानि वै ।
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका । [130]
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा ।
जगत्प्रलीनं जगति जगत्यप्सु प्रलीयते ।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा ।
ततो मयूखजालेन सूर्यस्यापीयते जलम् ।
जलात्मा प्रलीयत्यर्के तदा ब्राह्मणसत्तम । [135]
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा ।
अग्निभूतं तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते ।
तं तथा विस्फुरन्तं हि वायुर्ध्वंसयते महान् ।
महता बलवेगेन आदत्ते तं हि भानुमान् ।
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा । [140]
प्रणश्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ।
तस्य तं निनदं शब्दमादत्ते वै मनस्तदा ।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठतेऽमूर्तिमांस्तु वै ।
भुङ्क्ते तु स तदा व्योम मनस्तात दिगात्मकम् ।
व्योमात्मनि विनष्टे तु संकल्पात्मा विवर्धते । [145]
संकल्पात्मानमादत्ते चित्तं वै स्वेन तेजसा ।
चित्तं ग्रसत्यहंकारस्तदा वै मुनिसत्तम ।
विनष्टे च तदा चित्ते अहंकारो भवेन्महान् ।
अहंकारं तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापतिः ।
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते । [150]
तं तदा त्रिषु लोकेषु मूर्तिष्वेवाग्रमूर्तिजम् ।
येन विश्वमिदं कृत्स्नं निर्मितं वै गुणार्थिना ।
मूर्तिं जलेश्वरमपि व्यवसायगुणात्मकम् ।
ग्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्तोऽव्यक्तमसंशयम् ।
एषोऽप्ययश्च प्रलयो मया ते परिभाषितः । [155]
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ।

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्मं शब्दोऽधिभूतं दिशोऽधिदैवतम् । वायुर्द्वितीयं भूतं त्वगध्यात्मं स्पर्शोऽधिभूतं विद्युदधिदैवतं स्यात् । ज्योतिस्तृतीयं भूतं चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतं सूर्योऽधिदैवतं स्यात् । आपश्चतुर्थं भूतं जिह्वाध्यात्मं [160] रसोऽधिभूतं सोमोऽधिदैवतं स्यात् । पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणम-

°मम्). —(L. 103) G1 वशीभूताः (for [अ]वशी°). —(L. 104) G1 कुर्वतः (for °ताम्). —(L. 105) G1 अहोरात्रस् (for अहो रात्रिस्). —(L. 113) G1 अष्टमं (for °मश्). —(L. 115) G1 चतुर्विंशतिसूक्तानि. —Colophon. *Adhy. name :* M5 सनत्कुमारगीता.

(L. 120) G1 om. the ref. —(L. 124) G1 सद्गुणानि (for सगुणानि). —(L. 127) G1 कलाग्निरहस्वं ते (for the prior half). —(L. 135) G1 प्रविलीयति (for प्रलीयति). —(L. 136) G1 सर्वान् (for भूतान्). G1 तथा (for तदा). —(L. 138) G1 वायुर्ध्वंसायते महान् (for the post. half). —(L. 143) G1 स शब्दगुणवानात्मा (for the prior half). —(L. 148) G1 अहंकारमवे महान् (for the post. half). —(L. 154) M1 व्यक्ताव्यक्तम् (for व्यक्तोऽव्यक्तम्). —(L. 155) G1

ध्यात्मं गन्धोऽधिभूतं वायुरधिदैवतं स्यात् । पाञ्चभौतिकमेत-
च्चतुष्टयमनुवर्णितम् ।

अत ऊर्ध्वं त्रिविधमिन्द्रियविधिमनुवर्णयिष्यामः । पादावध्या-
त्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतं स्यात् । हस्तावध्यात्मं [165]
कर्तव्यमधिभूतं इन्द्रोऽधिदैवतं स्यात् । पायुरध्यात्मं विसर्गोऽ-
धिभूतं मित्रोऽधिदैवतं स्यात् । उपस्थमध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं
प्रजापतिरधिदैवतं स्यात् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतं अग्निरधि-
दैवतं स्यात् । मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतं
स्यात् । अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽ- [170]
धिदैवतं स्यात् । बुद्धिरध्यात्मं व्यवसायोऽधिभूतं ब्रह्माधिदैवतं
स्यात् । एवमव्यक्तो भगवानसकृदसकृत्सर्गान्कुरुते संहरते च ।
कस्मात्क्रीडार्थम् । यथादित्योंऽशुजालं क्षिपति संहरते च यथा
चान्तरिक्षादभ्रकोश उत्तिष्ठति ।

स्तनितं गर्जितोन्मिश्रं तच्च तत्रैव प्राणशत् । [175]

एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च । यथा चार्णवादूर्मिजालं
नीचोच्चं प्रादुर्भवति तच्च तत्रैव प्राणशदेवमव्यक्तो लोकान्सृजति
संहरते च । यथा च कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च प्रवेश-
यत्येवमव्यक्तो लोकान्प्रसारयति गिरति च । चेतनश्च भगवान्पञ्च-
विंशकः शुचिः । तेनाधिष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति । नित्यं [180]
सहधर्मा च भगवतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोऽक्रियावान्भगवान्परम-
प्रकृतिरणुः क्षेत्रज्ञः क्षेम्य इति ।

Colophon.

नारद उवाच ।

यद्यचेतना प्रकृतिश्चेतनाधिष्ठिता चेतयति कस्मान्न मोक्षोऽ-
स्ति । भवद्विधानां चेतस्काङ्क्षिणां चेतो हि पञ्चविंशकमुपदिशन्ति
योगाः सांख्याश्च । तच्चायुक्तमुपदिशन्ति । तद्वञ्चनाच्चा- [185]
युतप्रकृतिसहधर्मा प्रकृतिं वर्तमानामनुवर्तते इति । अनुवर्तमा-
नाच्च मन्यामहे अधिष्ठातृत्वादणुत्वाच्चेत इति । अतश्च भवत्येव
दोष इति । यथा हि कश्चिद्दीर्घमध्वानं गच्छति सङ्गवान् । असङ्ग-
स्यागमवतो गमने न प्रयोजनं भवति । अथ गच्छति सोऽपि सङ्गी
भवति । मत्स्यश्चोदकं सहधर्मिणावेव । एवं भगवद्वच- [190]
नात्प्रकृतिपुरुषौ । यद्युदकं प्रवर्तमानं मत्स्योऽनुप्रवर्तते ननु सङ्ग-
वान्भवति असङ्गी मत्स्यस्तस्य किं सङ्गवृत्त्यानुवर्तनेन ।

सनत्कुमार उवाच ।

देवर्षे तत्रासङ्गं वर्णयन्ति पुरुषस्य । न भगवता व्यक्तेन
सङ्गोऽस्ति निर्गुणस्य गुणिना । तत्र श्लोकानुदाहरन्ति बुधाः ।
तानुपधारयस्वैकार्थे पर्यायवचनं कृत्वा । [195]

अधिष्ठा पुरुषो नित्यं प्रकृत्या न च आत्मनः ।
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते ।
चेतना पुरुषो नित्यं कालस्य न च आत्मनः ।
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते ।
द्रष्टा हि पुरुषो नित्यं मनसो न च आत्मनः । [200]
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते ।
बोद्धा हि पुरुषो नित्यं वेदस्य न च आत्मनः ।
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते ।
ज्ञाता हि पुरुषो नित्यं क्षेत्रस्य न च आत्मनः ।
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते । [205]
कर्ता हि पुरुषो नित्यं परस्य न च आत्मनः ।
तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते ।

देवर्षे तत्रासङ्गमनुवर्णयन्ति पुरुषस्य । शुचिर्हि भगवा-
न्क्षेत्रज्ञोऽशुचिनीं प्रकृतिमुदाहरन्ति । सङ्गी हि सङ्गवान्सङ्गी
चासङ्ग इति योऽसङ्गो ह्यात्मानं सङ्गिनमनुपश्यति स [210]
खल्वज्ञानीत्युच्यते बुधैरिह ।

एतस्याविद्याग्रस्तस्य उद्भवाक्षेपशतसहस्रकोटिशोऽप्ययमान-
स्याव्यक्तसागरे सुमहान्दुःखयोगो भवति । यथा च समुद्रं प्रया-
तस्य कृतप्रायश्चित्तस्य अर्थतर्षिणो वणिक्संघस्य यानपात्रार्णवो-
दरगतश्चण्डवायुना भिद्यमान इतस्ततश्च विमलाभिरू- [215]
र्मिभिर्भिद्यमानो हाहाभूतो जनो व्यापद्येत् । शतशश्चाप्राप्तमनो-
रथाः प्लवान्गृहीत्वा । प्लवाश्चोन्मज्जन्ति निमज्जन्ति चान्योन्य-
मवलम्बमानाः । एवमज्ञानी पुरुष उन्मज्जति निमज्जति च । यथा

पषोप्ययो हि प्रलयो (for the prior half). —(L. 167) G1 विष्णुरधिदैवतं (for मित्रोऽधिदैवतं). G1 उपस्थोध्यात्मम् (for उपस्थमध्या°). —(L. 172) G1 असकृत् (for असकृदसकृत्). —G1 om. (hapl.) from यथा चार्णवादूर्मि (in line 176) up to संहरते च (in line 178). —(L. 181) G1 परमः प्रकृतिरहितः (for परमप्रकृतिरणुः). —(L. 185) G1 तद्वचनाच्चायुक्तः (for तद्वञ्चनाच्चायुत°). —(L. 186) G1 अनुवर्तनाच्च (for °वर्तमानाच्च). —(L. 187) G1 एव (for एव). —(L. 189) G1 गमने (for गमने न). —(L. 204) G1 श्रोता (for ज्ञाता). —(L. 208) G1 वर्णयंति (for अनुवर्णयन्ति). —(L. 209) G1 असंगी (for सङ्गी). —(L. 211) G1 om. बुधैरिह. —(L. 212) G1 om. सहस्र. G1 [ऽ]प्येधमानस्य (for ऽप्यय°). —(L. 214) G1 हुत- (for कृत-). G1 यानपात्रेर्णवादागतचंडवायुना (for °पात्रार्णवोदरगतश्चण्डवायुना). —Colophon. *Adhy. name:* M1 सनत्कुमारगीता.

तत्रोन्मज्जंश्च निमज्जंश्च कश्चित्पारमासादयति स मुक्तस्ततस्तस्या-
पदो मृत्युमुखात् । [220]

Colophon.

नारद उवाच ।

भगवन्नच्छेद्याभेद्यादाह्यातर्क्यानन्त्याकल्प्यानादिमध्या यदा
प्रकृतिस्तद्वत्पुरुषोऽप्येभिरेव गुणैर्युतः । तत्कथमनित्यां प्रकृति-
मुदाहरन्ति नित्यं पुरुषमिति ।

सनत्कुमार उवाच ।

देवर्षे सम्यगभिहितं भवता । अच्छेद्याभेद्यादाह्यातर्क्यानन्त्या-
कल्प्यानादिमध्या प्रकृतिर्हि पुरुषश्च । कर्तृत्वाद्गुणाना- [225]
मनित्यां प्रकृतिमुदाहरन्ति अकर्तृत्वान्नित्यः पुरुषः । यदि प्रकृति-
र्गुणान्कुर्याद्विद चात्मानं पुरुषश्च । नित्यानित्यभावे वीतरागत्वे
चास्य निर्द्वंद्वता च । यदा त्वयमेव स्यान्नान्यदस्ति मम परमित्य-
मिमन्यमानो नित्यत्वतामेति । तत्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

उभावमूर्तौ ह्यजरावुभावेव महात्मभिः । [230]
विदितौ विषयी चैव विषयश्च महामुने ।
पुरुषो विषयी नित्यं प्रकृतिर्विषयः स्मृतः ।
व्याख्यातौ शास्त्रविद्भिर्हि मशकोदुम्बरौ यथा ।
प्रकृतिर्न विजानाति भुज्यमानमचेतनम् ।
पुरुषश्चापि जानाति भुङ्क्ते यश्च स भुज्यते । [235]
महदादयो गुणा भोज्यं भोक्ता तु प्रकृतिर्द्विज ।
मन्यन्त्येवं विभागज्ञा भोक्तारं तस्य चेश्वरम् ।
ऐश्वर्यं भवतीशत्वात्प्रकृत्या द्विजसत्तम ।
अनीशत्वादनैश्वर्यं पुरुषस्यानुचक्षते ।
विभूतित्वाद्विभुत्वं हि पुरुषस्य महामुने । [240]
द्वंद्वभावादनित्यं हि त्रिगुणा प्रकृतिस्तथा ।
निर्द्वंद्वो निर्गुणो नित्यः पुरुषोऽत्रानुचक्षते ।
क्रियाकरणयोगित्वादनित्या प्रकृतिर्द्विज ।
क्रियाकरणहीनो हि नित्यः पुरुष उच्यते ।

एवमनुमन्यन्ते यतयः स्तुन्वानाः पुरुषम् । सत्त्वं [245]
क्षेत्रं परं गुहाक्षयकरं चलव्रणकरं निशिचरं निधिर्मतिः स्मृतिर्धृति-
रिति चैतानि प्रकृतिपर्यायनामानि । अथापराणि भूतं भव्यं भवि-
ष्यमिति । सत्त्वं रजस्तम इति त्रिगुणमेतत्प्रकृतिरित्यनुपश्यति ।
अथ तदव्यक्तात्परमव्ययं शिवं क्षेममयं शुचि व्यभ्रमिति विमल-
ममलमचलमजरमकरमतरमभवमिति । अभवनमनयन- [250]
मगमनं पृथगिति चैतानि पुरुषपर्यायनामानि । अत्र पश्यन्तु
भवन्तः क्षेत्रज्ञं विमोक्षं विशोकं विमोहम् । विदम्भाद्विलोभाद्वि-
काराद्विरुद्वादानृशंस्यादलौल्यमशरणमभयमनवयवं पश्यन्ते ।
तद्यथा मशकोदुम्बरयोर्विवासमहवासोऽन्य एव स्वभाव एवमेव
ज्ञानाज्ञानयोर्विवाससहवासः । अन्यदेव ज्ञानमज्ञानम् । [255]
क्षेत्रज्ञस्त्यक्ष्यति प्रकृतिं न च प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं त्यक्ष्यति । मन्यते
प्रकृतिं क्षेत्रज्ञो न च प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं मन्यते । बुध्यते प्रकृतिं
क्षेत्रज्ञो न च प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं बुध्यते । पश्यति प्रकृतिं क्षेत्रज्ञो
न च प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं पश्यति । एतद्विवाससहवाससमित्येतद्धाना-
त्वदर्शनं पश्यन्ति देवर्षे । ज्ञातारं तदसङ्गमनुपश्यतु [260]
भवान्पुरुषे । अत्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

योगाश्च सांख्याश्च वदन्ति सम्य-
क्न पञ्चविंशात्परमस्ति किंचित् ।
अथान्यथा पश्यति तत्त्वमेत-
द्वयं तु पश्याम गुरोर्नियोगात् । [265]

इत्येतद्योगदर्शनम् । अत्र सांख्यैर्गीतम् । श्लोको भवति ।

पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति ।
अपश्यस्तावपश्यत्वात्पश्यापश्यौ न पश्यति ।

प्रकृतिः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्चापरः । क्षेत्रज्ञः षड्विंशकोऽनुपश्यति ।

—(L. 225) G7 om. हि. G7 [अ]गुणानाम् (for गुणा°). —(L. 227) G7 पुरुषं (for °षश्). G7 नित्यानित्यभाव- (for °नित्यभावे). —(L. 228) G7 चास्य (for च). G7 एवं (for एव). G7 om. मम. —(L. 229) G7 नित्यत्वम् (for °त्वताम्). —(L. 245) G7 om. यतयः स्तुन्वानाः पुरुषम्. —(L. 246) G7 शुभाकारकं (for गुहाक्षयकरं). G7 चलं पूर्णकरं (for चलव्रणकरं). G7 निशाकरं (for निशिचरं). G7 निशि निधिस्मृतिर्मतिरिति (for निधिर्मतिः स्मृतिर्धृतिरिति). —(L. 247) G7 अभूतमभव्यमिति (for भविष्यमिति). —(L. 248) G7 प्रकृतिम् (for °तिर्). —(L. 249) G7 पुरुषम् (for परम्). —(L. 250) G7 अमरम् (for अकरमतरम्). G7 अभवम् (for अभवनम्). —(L. 252) G7 विलोभ· (for विलोभाद्). —(L. 253) G7 अलोल्यम् (for अलौ°). G7 पश्यति (for पश्यन्ते). —(L. 254) G7 एतद् (for तद्). G7 -सहवासम् (for °वासो). —(L. 255) M6 विवाद- (for विवास-). G7 प्रकृतिज्ञानं (for अज्ञानम्). —(L. 256) G7 नवप्रकृतिं (for न च प्रकृतिः). After त्यक्ष्यति, G7 ins. मन्यते प्रकृतिं क्षेत्रज्ञं त्यक्ष्यति. —(L. 258) G7 प्रकृतिं क्षेत्रज्ञः (for प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं). —(L. 260) G7 दैवज्ञाः (for देवर्षे). G7 तदंगं पश्यतु भवान्पुरुषः (for ज्ञातारं तदसङ्गमनुपश्यतु भवान्पुरुषे). —(L. 264) G7 एतं (for एतद्). —Lines 267–268 = 29B 280–81. —(L. 268) G7 पश्यतः (for °ति). —(L. 269) G7 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञं (for क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्). —(L. 271) G7 देवर्षेयमयः

न तत्पञ्चविंशः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्वा परं क्षेत्रज्ञं पश्यति । [270] देवर्षे यन्मया बहुभिर्जन्मभिरवाप्तमिदानीम् । ये ह्येवं पश्यन्ति शिवं हि तेषामिहैव चामुत्र संशयो नास्ति । सुखं परं जन्म चाहं ब्रवीमि । न त्वितरं मृत्युं विवेदाहम् ।

प्रतिविरम स बुद्धिविग्रहात्परमशुचिस्त्वमुपास निर्ममः ।
बहुभिररिभिरेतदावृतं प्रकृतिमयं हि शरीरमध्रुवम् । [275]
यदि जयसि शरीरमेकतो ननु विजितास्तव सर्वशत्रवः ।
मुनिभिर्ऋषिभिरीरितं परं परमशुचिं तमुपास्य ते गताः ।

एतन्मयोपसन्नेषूपदिष्टं देवर्षे हिरण्यनाभस्य महासुरस्य शिवस्य चैतन्नमुचेर्नारदस्य प्रह्लादस्य वृत्रस्य विरोचनस्य बलेर्मरीचेः पुलस्त्यपुलहयोः । तथैव भृग्वङ्गिरसोरत्रि- [280] वसिष्ठकाश्यपानां शुक्रस्य चेन्द्रस्य बृहस्पतेश्चाङ्गिरसोत्तमाय । तथैव विश्वावसवे मयोक्तं गन्धर्वाप्सरोभिश्च । एतद्ब्रह्म सर्वत्र समं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणि चेन्द्रे शुनि कीटे पतंगदंशमशकेषु सम्यगनुदर्शनाच्च पश्यामः । सर्वस्य मोक्षधर्मो विद्यते । एतत्पदमनुद्विग्नं जन्ममृत्युतमोनुदमुपशान्तं समुत्तीर्णमवस्थित- [285] मपज्वरम् ।

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो नारदः स महामुनिः ।
परया च मुदा युक्तः प्रणम्य शिरसा गुरुम् ।
प्रदक्षिणं च तं कृत्वा जगाम भवनं स्वकम् ।
भगवानपि तत्रैव सद्यस्त्वन्तरधीयत । [290]

Colophon.

29 D

Gr Ms cont.:

भीष्म उवाच ।

संयमनः काशिपतिरविमुक्तगतं मुनिं पप्रच्छ ज्ञानविज्ञानं कपिलादागतागमम् ।

संयमन उवाच ।

को विश्वं सृजते सर्वमिदं संहरते च कः ।
कश्च विश्वमधिष्ठाय तिष्ठत्यग्निवदारुषु ।
कश्च विश्वमविश्वं च नित्यमेवानुपश्यति । [5]
कौ च तौ मुनिशार्दूल नमस्ये तावुभावपि ।
कति तत्त्वानि विश्वात्मा भगवान्हव्यकव्यभुक् ।
किं च हव्यं च कव्यं च पठ्यते शास्त्रदर्शनात् ।
कश्च सत्त्वात्समुत्पन्नस्तस्मात्तत्त्वाद्विशारदः ।
कश्च तत्त्वादिरित्युक्तस्तथा प्राणादिरेव च । [10]
भूतादिश्च मुनिश्रेष्ठ विकारादिस्तथैव च ।
कस्मादाददते चैव विसृज्य च पुनः पुनः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
विमोक्षश्चास्य भगवन्योऽयं देहेषु वर्तते ।
सविज्ञानं सदशकं तथोपनिषदं मुने । [15]
वर्तते त्वयि कार्त्स्न्येन योगशास्त्रं तथैव च ।
पुराणं च मुनिश्रेष्ठ यथाबुद्धि सनातनम् ।
साङ्गोपाङ्गाश्च चत्वारो वेदास्तिष्ठन्ति वेदवित् ।
सर्वस्य चास्य ज्ञानस्य ग्रन्थतश्चार्थतश्च ते ।
विदितं वेदितव्यं हि पाणावामलकं यथा । [20]
परावरज्ञो भगवानित्येवमनुशुश्रुम ।
तेन त्वामनुपृच्छामि सर्वभूतहिते रतम् ।
परोक्षमेतदस्माकं तव प्रत्यक्षमेव च ।
मन्याम मनसा देव यतीनां यतिसत्तम ।
तदनुग्रहधर्मेण अक्षयेणाव्ययेन च । [25]
शाश्वतेनाप्रमेयेन अचलेनामृतेन च ।
जन्ममृत्युविमुक्तेन योक्तुमर्हसि मानद ।
सर्वथा तेन देहेन असद्वन्द्वेन मे मुने ।
बध्यामि भगवन्नित्यमित्यर्थमहमागतः ।
काशिराज्यं परित्यज्य भगवन्तमरिंदम । [30]
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि याथातथ्येन तत्त्वतः ।

(sic) (for देवर्षे यन्मया). Gr आत्मभिर् (for जन्मभिर्). —(L. 274) Gr -विरमस्व (for °म स). Gr उपासन् (for उपास). —(L. 277) Gr निर्मितं (for ईरितं). Gr -शुचिम् (for -शुचिं तम्). —(L. 279) Gr om. प्रह्लादस्य. —(L. 283) Gr पतंगे (for पतंग-). —(L. 287) Gr द्विज- (for मुनि-). —(L. 288) Gr मुदया (for च मुदा). —(L. 289) Gr कृत्वाथ (for तं कृत्वा). —Colophon. *Adhy. name:* Ms सनत्कुमारगीता समाप्ता.

29 D

—(L. 6) Gr नमस्य (for °स्ये). —(L. 9) Gr (also as above) तत्त्वात् (for सत्त्वात्). —(L. 11) Gr विकारादिस् (for मुनिश्रेष्ठ). Gr तथैव च दयानिधे (for the post. half). —(L. 12) Gr पुनः सृजति वै कथं (for the post half). —(L. 14) Gr विमोक्षं (for °क्षश्). Gr भगवान् (for °वन्). —(L. 15) Gr सर्वज्ञानं (for सवि°). —(L. 17) Gr यथा बुद्धिः (for यथाबुद्धि). —(L. 22) Gr त्वा परि- (for त्वामनु-). —(L. 28) Ms सद्वन्द्वेन (for असद्वन्द्वेन). —(L. 29) Gr ध्यायामि

ममानतस्य भगवञ्छिष्यस्यामितबुद्धिमान् ।
वक्तुमर्हसि शान्त्यर्थमेतमर्थं महामुने ।
ममोद्वहस्येव मनः तत्त्वं श्रोतुं परायणम् ।
पापघ्नममृतं श्रेष्ठं पवित्राणां परायणम् । [35]

पञ्चशिख उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल सर्वमेतदसंशयम् ।
सर्वस्य चास्य ज्ञानस्य कृत्स्नकारी भवानपि ।
विशनाद्विश्वमित्याहुर्लोकानां काशिसत्तम ।
लोकांश्च विश्वमेवेति प्रवदन्ति नराधिप ।
लोकानामप्यविशनादविश्वमिति तं विदुः । [40]
ईदृग्भूतीयमेवाहुरपरं शाश्वदर्शनात् ।
विश्वाविश्वे नरश्रेष्ठ तत्त्वबुद्धिपरायणाः ।
नराणां नरशार्दूल तत्त्वमेतदसंशयम् ।
अमृताश्च त्रयोऽप्येते नित्याश्चेति वदन्ति वै ।
विभागिनश्च वै नित्यं विमलाश्चेति नः श्रुतिः । [45]
अजाश्चामूर्तयश्चैव अप्रकम्प्याव्ययाश्च ह ।
अग्राह्याश्चाप्रतर्क्याश्च तथामर्त्याश्च पार्थिव ।
अनादिनिधनाश्चैव तथामूर्त्याश्च तेऽनघ ।
अच्छेद्याश्चामराश्चैव अप्रदह्यतमाश्च वै ।
निर्गुणाश्चेतनाश्चैव पश्याश्चेति नराधिप । [50]
यथैतदुक्तमाचार्यैरेवमेतदसंशयम् ।
सन्ति सर्वे गुणा ह्येषां त्रयाणां नृपसत्तम ।
अहं तत्त्वं प्रवक्ष्यामि यथा चाचार्यदर्शनम् ।
एकोऽत्र गुणवांश्चैव तथैवाचेतनश्च ह ।
अपश्यश्च महाराज प्रधान इति पठ्यते । [55]
प्रत्ययं चोपसर्गो वै विधानं मन इष्यते ।
प्रधान इति नामास्य एतयोर्धर्म उच्यते ।
संधावतीति राजेन्द्र इत्येवमनुशुश्रुम ।
तस्य तत्संप्रवक्ष्यामि नव तांश्च निबोध मे ।
प्राकृतान्यस्य चत्वारि वैकृतानि तु पञ्च वै । [60]
पूर्वमुत्पद्यतेऽव्यक्ताद्व्यक्तो व्यक्तादिरुच्यते ।
प्राणानामादिमेवैतमाहुरध्यात्मचिन्तकाः ।
महानिति च नामास्य प्राहुर्वेदविपश्चितः ।
बुद्धिरित्यपरे राजन्विरिञ्चेति तथापरे ।
एतस्मात्खलु वैरिञ्चमुत्पन्नानि नराधिप । [65]
विरिञ्चाद्राजशार्दूल वैरिञ्चः सर्ग उच्यते ।
एकैकशो विरिञ्चो वै वैरिञ्चादुत्पत्तितः स्मृतः ।
एते सर्गा महाराज विद्याविद्येति नः श्रुतिः ।
वैरिञ्चात्पञ्च भूतानि वैरिञ्चानि नराधिप ।
उत्पद्यन्ते महाराज अहंकारादसंशयम् । [70]
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
पञ्च भूतविशेषाश्च युगपत्काशिनन्दन ।
वैरिञ्चो विषयार्थी तु जज्ञे भूतेषु पञ्चसु ।
मन इत्यभिदिश्येत विस्वरादिस्वरस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियाणि राजेन्द्र तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि । [75]
चतुरः प्राकृतान्सर्गान्युगपत्तान बुद्धिमान् ।
वैकृतान्पञ्च चैवाहुरध्यात्मकृतनिश्चयाः ।
त्वं चैवान्ये च राजेन्द्र तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
तिर्यक्सर्गं तथा मुख्य ऊर्ध्वोऽर्वाक्स्रोत एव च ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैतान्विद्धि पार्थिव । [80]
एतद्धि सर्गनवकं सांख्ययोगनिदर्शनम् ।
मयेयमानुपूर्व्येण तत्त्वसंख्या च तेऽनघ ।
यश्च यस्मात्समुत्पन्नस्ततश्चैवानुवर्णितः ।
विकारादि मनः प्राहुस्त्रयाणां पञ्चकानि वै ।
भूतादीनां तु पञ्चानामाहुर्विस्वरमेव तु । [85]
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोश्च ह ।
विरिञ्चमाहुः प्राणादिं ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां व्यक्तानां नृपसत्तम ।
आदिमव्यक्तमित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
इति । [90]

Colophon.

पञ्चशिख उवाच ।

एतद्धि मूर्तिसंघातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।

(for बध्यामि). — (L. 31) G1 यथातत्त्वेन (for याथातथ्येन). — (L. 33) G1 एतदर्थं (for °मर्थं). — (L. 34) G1 transp. तत्त्वं and श्रोतुं. — (L. 35) G1 पवित्रांगं (for °त्राणां). — (L. 39) G1 लोकाश्च (for लोकांश्च). — (L. 46) G1 अजा अमूर्तयश्च (for अजाश्चा°). — (L. 51) G1 यदेतद् (for यथैतद्). — (L. 53) G1 वाचार्य- (for चाचार्य-). — (L. 54) G1 हि (for ह). — (L. 55) G1 महाभाग (for °राज). — (L. 56) G1 प्रधानं (for वि°). — (L. 59) G1 सर्वं (for तत्सं-). — (L. 66) G1 स वै सर्ग इहोच्यते (for the post. half). — (L. 68) G1 श्रुतं (for श्रुतिः). — (L. 73) G1 वैरिञ्चोपि विषयार्थं (for the prior half). — (L. 74) G1 वैस्वरं (for °रस्). — (L. 76) G1 बुद्धिमन् (for °मान्). — (L. 78) G1 एव (for चैव). — Colophon. *Adhy. name:* M1 संयमनपृच्छ

आव्यक्तिकस्य सादृश्यं विरिञ्चस्य प्रजापतेः ।
व्यक्तस्याव्यक्तमित्याहुर्विश्वरूपस्य नः श्रुतिः ।
वेदितव्यो महाराज विश्वरूपः सनातनः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च । [95]
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं तन्निबोध जनेश्वर ।

श्रोत्रमध्यात्मं शब्दोऽधिभूतमाकाशमधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्पर्शोऽधिभूतं वायुरधिदैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मं गन्धोऽधिभूतं पृथिव्यधिदैवतम् । पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतम् । हस्ता- [100] वध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतम् । उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं पुरुषोऽधिदैवतम् । [105] एतदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च सर्वं विज्ञातव्यम् ।

अनभिद्रोहेण ब्राह्मणेन्द्रे शुनि कीटे पतंगपुत्तिकादंशमशकेष्वित्येवं प्रयोक्तव्यं स्यात् ।

आत्मन्येवात्मलिङ्गे चैतस्याव्यक्तिकस्य महात्मिकस्याहंकारिकभौतिकवैकारिकेभ्यश्च कालज्ञानं पुरुषेभ्यो व्याख्या- [110] स्यामः । तदेतत्पर्यायशतसहस्रशः पञ्चशतं पञ्चाहोरात्रमपदिश्यते पञ्चानां पुरुषाणाम् । तत्रैकस्य प्रतिषिद्धमव्यक्तस्य चतुर्णां वक्ष्यन्त्याचार्याः । महदादीनां पर्यायशतसहस्राण्यशीतिमहोरात्रमपदिश्यते । प्राधानिकस्य महतश्चत्वारिंशत्पर्यायशतसहस्राण्यहोरात्रमपदिश्यते । [115]

आहंकारिकस्य भौतिकस्य पुरुषस्य पर्यायदशसहस्राण्यहोरात्रमपदिश्यते । वैकारिकस्य पुरुषस्य मनसः पर्यायमपि चतुर्युगम् । तदेतत्पर्यायशतसहस्राणि पञ्चाशतमव्यक्तस्याहोरात्रस्याकेवलस्य । एभ्यः पश्येन्नित्यं कालज्ञानम् । कालज्ञानेऽस्याव्यक्तस्याचेतनस्य ज्ञानविज्ञानमिति पश्यन्त्या बीजधर्मिणं [120] बीजधर्मिणामप्रसवधर्मिणामप्रकृतिधर्मिणामप्रलयधर्मिणां प्रलयधर्मिणामिति ।

Colophon.

संयमन उवाच ।

भगवन्यदा खल्वग्निर्दारुशतसहस्रकोटिष्ववतिष्ठमानस्तत्स्थत्वान्नित्यं सहधर्मा स्यादेवं खल्वयं क्षेत्रसहस्रकोटिष्ववतिष्ठमानस्तत्स्थत्वान्नित्यं सहधर्मः स्यात् । यदि खल्वस्यानिष्टं [125] क्षेत्रं सहधर्मित्वं स्यान्नायमिष्टानिष्टे प्रवर्तमानः प्रकृतिमनुवर्तेत गुणसर्गाय गुणसर्गम् । यच्चानुवर्तमानस्य प्रकृतिसहधर्मित्वं स्याद्भवतु । न ह्यनिष्टगुणेनानुगम्यमानामभिष्वजत इत्यर्थमस्येष्टा प्रकृतिर्गुणांश्चताननुवर्तते च । तदभिष्वजनादनुगमनाच्च तत्स्थत्वाच्च नित्यस्यानित्यमनुपश्यामः । तद्धेतुमात्रं [130] वक्ष्यामः । कश्चिद्गुण्यगुणिना सार्धं समीयाय । समेत्य च कार्यकारणं स कुर्वीत । तं च तथेष्टानिष्टे प्रवर्तमानं गुणिनमथागुणोऽनुवर्तते तत्स्थत्वात् । ननु सोऽपीष्टानिष्टवद्भवति तत्स्थत्वात् ।

यदि ह्ययमिष्टानिष्टव्यतिरिक्तः सद्भावो नायमिष्टानिष्टवत्त्वमित्यर्थमस्येष्टानिष्टस्वभावमिष्टं येनायमनुवर्तते चाभिष्व- [135] जते चेति । तदनुष्वजनादनुगमनाच्च कार्याकार्यकर्तृत्वमस्यानुपश्यामः । कार्याकार्यकर्तृत्वाच्चायमिष्टानिष्टवान्भवति ।

यदुक्तमिष्टानिष्टे नायमिति तन्मिथ्या । गुणवानयं क्षेत्रज्ञो नागुणवान् । यद्ययमगुणवान्स्यान्नायमिष्टानिष्टे प्रवर्तमानां प्रकृति-

(L. 92) G7 अव्यक्तिकस्य (for आ°). — (L. 93) G7 एव (for इति). — (L. 97) G7 आकाशो (for °शम्). — G7 om. (hapl.) from उपस्थो (in line 102) up to धिदैवतम् (in line 103). — (L. 106) G7 इति (for च). — (L. 107) G7 जनाभि- (for अनभि-). G7 ब्रह्मणींद्रे (for ब्राह्मणेन्द्रे). G7 -पतत्रिकादंश- (for -पुत्तिकादंश-). — (L. 108) G7 एव (for एवं). — (L. 109) G7 आत्मनैव (for °न्येव). G7 ममात्मिकाहंकारिक- (for महात्मिकस्या°). — (L. 111) G7 उपदिश्यते (for अप°). — (L. 112) G7 तंत्रैकस्य (for तत्रैकस्य). After चतुर्णां, G7 ins. वर्णानां. — (L. 113) G7 वक्ष्यामि (for वक्ष्यन्ति). G7 [आ]चार्याशीतिम् (for [अ]शीतिम्). — (L. 114) Before प्राधानिकस्य, G7 ins. वैकारिकस्य. — (L. 115) G7 अपदिश्यंते (for °श्यते). — (L. 117) G7 अपदिश्यंते (for °श्यते). G7 मासः (for मनसः). — (L. 118) G7 om. (hapl.) होरात्र. — (L. 119) G7 कालज्ञानस्य (for °ज्ञानेऽस्य). — (L. 120) G7 बीजधर्मिणा (for °धर्मिणं). — (L. 121) G7 प्रकृतिधर्मिणां प्रकृतिधर्मिणा (for अप्रसवधर्मिणामप्रकृतिधर्मिणाम्). G7 अप्रलयधर्मिणा (for °धर्मिणां). — Colophon. *Adhy. name:* M5 संयमनपृच्छा.

(L. 124) G7 सहधर्मी (for °धर्मा). — (L. 125) G7 om. यदि खलु. G7 यस्य (for अस्य). — (L. 129) G7 om. च. G7 अनुवर्तनाच् (for °गमनाच्). — (L. 131) G7 गुणस्त्वगुणिना (for गुण्यगुणिना). — (L. 132) G7 om. स. G7 गुणो (for [अ]गुणो). — (L. 134) G7 यद्यप्ययम् (for यदि ह्ययम्). G7 सता ह्यनायायमिष्टत्वभावमिष्टं (for सद्भावो नायमिष्टानिष्टवत्त्वमित्यर्थमस्येष्टानिष्टस्वभावमिष्टं). — (L. 137) G7 इष्टानिष्टवत्स्याद्भवति (for °निष्टवान्भवति). — (L. 138)

मनुवर्तेत धर्मिणीम्। तदनुवर्णितानि द्वंद्वस्य द्वंद्वधर्मि- [140] त्वात्पश्यामः। तदनुपपन्नं स्याद्व्यतिरिक्तस्यातिरिक्तत्वमनिर्द्वं-द्वस्य सद्वंद्वत्वं च पश्यस्य। आचार्य पश्य त्वं केवलस्याकेव-लत्वं नित्यस्य चानित्यत्वं केवलस्याकेवलत्वं स्वातन्त्र्यं चास्य।

पञ्चशिख उवाच।

भोः संयमन यदेतदुक्तं भवता न वयमस्यैतदेवं गृह्णीमः। एक-त्वमेवैतदुपदिष्टं भवता तत्र यन्नेष्टम्। संयोगं नित्यं जानीते [145] सृज्यमानमसकृत्संहरमाणं च। गुणांस्तु गुणसंहरणमनुव्याख्या-स्यामः। तद्यथा चत्वारो भूतग्रामा जरायुजाण्डजोद्भिदस्वेदजाः कालाग्निनाहंकारेणाप्रमेयप्रभावानुभावेन शतसहस्रांशुना दह्य-माना विघूर्णन्तोऽवशा भूमौ पतन्ति। ततस्तैर्भूतैर्हीना भूर्विवसना शुद्धा स्थण्डिला कूर्मपृष्ठनिभा बभूव। तां तथाभूतां [150] जगज्जननीं जगतीमापो भुञ्जते। प्रणष्टा भूर्जलमेव स्यात्। जल-मादित्यो रश्मिभिरादत्ते। समन्तादपां विनाशादग्निर्जाज्वल्यमानोऽ-न्तरिक्षचरान्भूतानुपयुज्याग्निर्जलमादत्ते। अग्निं च वायुः। विन-ष्टेऽग्नौ वायुरेवाग्निः स्यात्। स तदा सर्वप्राणभृतां प्राणानुपयुज्य वायुराकाशं स्यात्। आकाशं मनो मनोऽहंकारोऽहंकारं [155] महान्सूर्यः सूयनात्। कृत्स्नस्य जगतः सर्वसूर्याणामेकीकृत्य लोकां-स्त्रीन्नाशाय स्यान्महतस्तमसो मध्ये तिष्ठत्येकस्तमप्याददव्यक्तम्। तदेतत्पञ्चाहोरात्रिकं प्रलयं महाप्रलय इत्युच्यते। प्रलयान्महतस्त-देकत्वं प्रणष्टसर्वस्वं सर्वमूर्तिजालेश्वरविनाश्योदकं मूर्त्यैकं स्यात्। तदेतद्धव्यं कव्यं च प्रकरणाद्गुणतां कव्यमित्युच्यते स [160] हरणाद्धव्यमिति। तदेतद्गुणवन्निर्गुणं गुणोपयोगाद्गुणकर्तृत्वाद्गुणी-त्युच्यते बुधैः। क्रीडार्थमेवासकृत्सृजते च गुणान्। अनवबोधात्तद-परस्त्वहमेवैकः स्यान्नान्यः स्यादिति। यदि ह्येषावबुध्येतान्योऽस्ति मम वर इति न सृजेदुदासीनत्वाच्च सर्गसंहारयोरप्यसिर्न भवेत्।

यदुक्तं भोः संयमन को विश्वं सृजते कृत्स्नमिदं संह- [165] रते चेति। यदप्युक्तं कश्च विश्वमधिष्ठाय निष्ठत्यग्निवद्दारुष्विति। पञ्चविंशकोऽन्योऽन्यस्याप्यव्यक्तस्य त्रयोविंशतितत्त्वस्य चतुर्विंशकस्य द्रष्टा द्रष्टव्यस्य श्रोता श्रोतव्यस्य मन्ता मन्तव्यस्य बोद्धा बोद्ध-व्यस्याधिष्ठाता वा। अनेनाधिष्ठिता प्रकृतिर्गुणान्संहरते च नर्तते। न चेतनेनाचेतना निर्गुणेन गुणिनीति पश्येनापश्येति [170] शुद्धेनाशुद्धा नित्येनानित्या केवलेनाकेवला सर्गधर्मिण्यसर्गधर्मिणा-दर्शनधर्मिणा दर्शनधर्मिणी क्षेत्रधर्मिणाक्षेत्रदर्शनात्। कस्मात्। पृथक्त्वात्। पृथग्भावमस्य प्रपद्यतोऽनेकत्वं नेष्टं भवतः। प्रकृतिक्षेत्रज्ञयोरेकत्वमनवबोधदर्शनमेतदबुधानां दर्शनम्। न बुधा ह्येवमेतदनुपश्यन्ति पश्यापश्ययोरेकत्वम्। पश्यं [175] पश्यन्तं दैवादन्य एव पश्यः। कस्मात्। शास्त्रदर्शनात्। शास्त्र-दर्शनस्य चानवबोधादबुध इत्युच्यते बुधैः। बुधश्चायं क्षेत्रज्ञो बुद्ध्यादीन्गुणानभिवर्तमानाननुबुध्यते प्रकृतितः। तच्च बोद्धव्यम्। न त्वेवं प्रकृतिर्गुणान्क्षेत्रज्ञं वा। अनवबोधात्। यदि ह्येवं बुध्ये-रन्प्रकृतिर्वा गुणा वा बुद्धं बुद्धसहधर्मिणी स्यात्। भवे- [180] युस्ते च। बुद्धोऽनुबुध्यति तमनुबुद्धत्वात्प्रकृतिरभिमन्यते। अहमे-वास्य नान्यः स्यादिति। इष्टान्यभिष्वजतेऽऽत्मजानां यजन-याजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहं भक्ष्याभक्ष्यं पेयापेयं वाच्या-वाच्यमिति। गमनं संकोचनं प्रसारणं प्रियाप्रियं गम्यागम्यं शुभाशुभं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां चावाप्तिरित्येव- [185] मादीन्गुणानुत्पादयत्यनवबोधात्। प्रकृतिरनुभूयते द्वंद्वत्वात्। तदनेकत्वमस्य क्षेत्रज्ञस्य प्रपद्यते। निर्द्वंद्वस्य चास्य प्रवर्तमानस्य पश्यत उत्पद्यतेऽहंकारकृतो दोषः स्यात्। अहमेनां प्रत्याचक्षेऽ-

G1 तत्कथं (for तत्). —(L. 140) G1 गुणधर्मी (for धर्मिणीम्). G1 -वर्तितानि (for -वर्णितानि). —(L 141) G1 तदुपपन्नः (for तदनुपपन्नं). G1 व्यतिरिक्तत्वम् (for व्यति-रिक्तस्यातिरिक्तत्वम्). —(L. 142) G1 असद्वंद्वत्वाच् (for सद्वंद्वत्वं). G1 का चास्य (for आचार्य). —(L. 143) G1 अनित्यत्वं (for चानि°). G1 केवलत्वं (for केवलस्याकेवलत्वं). —(L. 145) G1 यन्नेष्टः (for °ष्टम्). G1 संयोगान् (for संयोगं). —(L. 146) G1 सज्यमानम् (for सृज्य°). G1 संहारमनुवक्ष्यामः (for गुणसंहरणमनुव्याख्यास्यामः). —(L. 147) G1 जरायुजांडजोद्भिजाः (for °द्भिदस्वेदजाः). —(L. 153) G1 अंतरिक्षचरांश्च (for °चरान्). —(L. 154) G1 तं (for स). —(L. 155) G1 तथाहंकारं (for मनोऽहंकारोऽहंकारं). —(L. 156) G1 एकीकृत्वा (for °त्य). —(L. 157) G1 om. स्यात्. —(L. 160) G1 हव्यकव्यं (for हव्यं कव्यं). G1 कर्तव्यम् (for कव्यम्). G1 संहरणाद् (for स ह°). —(L. 161) G1 तं गुणवंतं (for गुणवत्). G1 गुणिनमुपदिश्यते (for गुणीत्युच्यते). —(L. 162) G1 क्रियामेवमेवासकृत् (for क्रीडार्थमेव). G1 नत्वनवबोधाद् (for अनव°). G1 अहमस्त्वहम् (for तदपर-स्त्वहम्). —(L. 166) G1 यदुक्तं कश्चिद् (for यदप्युक्तं कश्च). —(L 167) G1 चतुर्विंशतिकस्य (for °विंशकस्य). —(L. 169) G1 om. च. —(L. 171) G1 सहधर्मिण्य-सहधर्मिणा. —(L. 173) G1 अस्याः (for अस्य). G1 प्रपद्यते नैकत्वं (for °तोऽनेकत्वं). —(L 174) G1 एव तद् (for एतद्). —(L. 175-176) G1 om. पश्यं पश्यन्तं दैवादन्य एव पश्यः. —(L. 177) G1 अबोधाद् (for चानव-बोधाद्). —(L. 178) G1 अवबुध्यते (for अनु°). —(L. 179) G1 प्रकृतिं वा (for °तिर्गुणान्). G1 अनवबोधा अबुधस्य (sic) (for वा। अनवबोधात्). —(L. 181) G1 बुद्धामनु- (for बुद्धोऽनु-). M1 प्रकृतिं (for °तिर्). —(L. 182) G1 इष्टानिष्टानभिष्वजते सहजा (sic) (for इष्टान्यभिष्वज-तेऽऽत्मजानां). —(L. 187) G1 om. चास्य. —(L. 188)

इमेनां बुध्यामीति । न चैषा पश्यत्याचक्षते मन्यते बुध्यते चाहंकारात् । यदि ह्यमिमन्येद्वाभिष्वजेद्वा । एवमनु- [190] बुद्धः स्यात् । अनुबन्धाच्च शक्तित्वं स्यात् । शक्तित्वाच्चास्य व्यतिरेकत्वं स्यात् । यदि ह्ययमिष्टानिष्टाभ्यां मध्यस्थः कथमस्येष्टानिष्टकृतो दोषः स्यात् । भवति निर्द्वंद्वत्वाच्चास्यालेपकत्वाच्चास्य व्यतिरेकत्वं स्यात् । भवतश्चात्र श्लोकौ यथा ।

पङ्कस्यापि हि दोषेण नोपलिप्यति पङ्कजम् । [195]
तथाव्यक्तस्य दोषेण नोपलिप्यति केवलः ।
केवलत्वं पृथग्भावात्पङ्कपङ्कजयोर्यथा ।
तथास्य सहभावत्वाद्विनाभाव इति स्मृतः ।

एवमस्य भो संयमन व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्तत्वं भवति । असहभावमसहभावत्वाच्च । अन्यत्वमन्यत्वान्निस्तत्त्व- [200] मिति । अत्र श्लोका भवन्ति ।

घोरादगाधादव्यक्तादस्तमस्ततरं जनाः ।
प्रतीपभूतमन्यस्या मन्यन्ते तत्त्वबुद्धयः ।
ये त्वबुद्धास्तपोयोगादेकत्वं नानुपश्यति (sic) ।
ते व्यक्तनिष्ठादेकत्वाज्जायन्ते च म्रियन्ति च । [205]
निर्द्वंद्वधर्मिणो नित्यमत्यन्तं द्वंद्वधर्मिणा ।
अनित्याच्च महाराज द्वंद्वनिष्ठा भवन्ति ते ।
अश्रद्दधानाः शास्त्रस्य द्वैधीभावाच्च पार्थिव ।
कालस्यास्ये निमज्जन्ति उन्मज्जन्ति भवे नराः ।
अद्वैधात्तु भवेन्मोक्षो ह्यव्यक्तग्राहधर्मिणाम् । [210]
विमुच्यैतद्विमोक्षः स्यादविमोक्षात्पुनर्भवः ।

Colophon.

पञ्चशिख उवाच ।

भोः संयमन एवमन्योऽव्यक्तधर्मिणोऽप्यगुणो गुणधर्मिणोऽप्यचलश्चलधर्मिणोऽप्रकृतिः प्रकृतिधर्मिणः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रधर्मिणो विमुक्तश्चाविमुक्ताद्विमलश्चाविमलाच्छुद्धोऽशुद्धाद्योगश्चावियोगान्मोक्षश्चाविमोक्षात् । एवं पुष्करपर्णस्थ इवाब्बिन्दु- [215] र्नित्यमसक्तस्तत्स्थत्वान्मशकोदुम्बरयोर्मत्स्योदकयोश्च यथाव्यक्तं भवति सहभावादेवमस्य क्षेत्रज्ञस्यान्यत्वं भवति । तदुष्यमाणस्य पश्येनापश्यस्य पश्यतश्चापश्यबुद्ध्याबुद्धस्य चेतनाचेतनस्य केवलाकेवलस्य नित्यानित्यस्य ज्ञानाज्ञानस्य । एवमस्य भोः अज्ञातस्याव्यक्तस्योपकरणं शोकादशोकं, मोहादमोहं, [220] स्थिरात्स्थिरं, अन्नादनन्नं व्रणादव्रणं काजादकाजं सीमादसीमं पुरादपुरं पुरस्य चाप्यवदारणं पुरत्वमुपदिश्यते । लोकादलोकं कालादकालं भयादभयं शिवादशिवं विमुत्वाच्चाविमुत्वम् । एवमस्यानुपश्यतः खल्वव्यक्तमविजनमस्यैकत्वं परमनुपश्यतो नानात्वात्क्षेम्यादक्षेम्यः स्यादक्षेम्यादव्यक्तात् । भवन्ति [225] चात्र श्लोकाः ।

क्षेम्याक्षेम्यं नानुपश्येत नित्यं
क्षेम्यस्त्वन्यस्तं तु नैवानुपश्येत् ।
षड्विंशो वा पञ्चविंशो नु राज-
न्नव्यक्तश्च प्राहुरेवं विधिज्ञाः । [230]
योऽयं बोद्धा पञ्चविंशः परस्य
स मन्यते ईदृशोऽस्मीति राजन् ।
बुद्धस्य वै बोधनात्तेन सम्य-
ग्गच्छत्ययं न चलो नाचलस्त्वम् ।
एवं बोद्धा केवलात्केवलः स- [235]
न्स स्याद्व्यक्तः किं च संज्ञानसंज्ञः ।

G1 पश्यन् (for पश्यत). G1 आचक्षे ते (for प्रत्याचक्षे). —(L. 189) G1 चैष (for चैषा). G1 om. मन्यते. —(L. 190) G1 ह्ययं मन्येताभिषजेद्वा (for ह्यमिमन्येद्वाभिष्वजेद्वा). G1 अनुबंधः (for °बुद्धः). —(L. 192) G1 यदायम् (for यदि ह्ययम्). —(L. 194) G1 om. स्यात्. —(L. 199) After भवति, G1 ins. व्यतिरिक्तत्वात्. —(L. 202) G1 अस्तमं त्वजरं (for अस्तमस्ततरं). —(L. 203) G1 अन्यस्मान् (for °स्या). —(L. 204) G1 एकत्वेनानुपश्यतः (for the post. half). —(L. 205) G1 जायंति (for जायन्ते). —(L. 206) G1 अबोधाद् (for अत्यन्तं). —(L. 207) G1 अनित्यत्वान् (for अनित्याच्च). —(L. 210) G1 अव्यक्ताच्च (for अद्वैधात्तु). G1 ह्यप्येकग्राहधर्मिणा (for the post. half). —Colophon. *Adhy. name:* M5 संयमनपृच्छा.

(L. 212) G1 एवायमन्यो व्यक्तधर्मी (for अन्योऽव्यक्तधर्मिणो). —(L. 213) G1 [ऽ]क्षेत्रः (for क्षेत्रज्ञः). After क्षेत्रधर्मिणो, G1 ins. विमुक्तश्चाविमुक्तश्चेति। अशुचिनः प्रशुचिः. —(L. 214) G1 विमुक्तिश्चाविमुक्ताच्च (for विमुक्तश्चाविमुक्ताद्). G1 चाशुद्धाद्वियोगश् (for ऽशुद्धाद्योगश्). —(L. 216) G1 मत्स्योदकयो विन्मूषिकयोश्च (sic) (for °दकयोश्च). —(L. 218–219) G1 चेतनेनाचेतनस्य केवलेनाकेवलस्य नित्येनानित्यस्य ज्ञानेनाज्ञानस्य. —(L. 220-221) M5 शोकाशोकं मोहामोहं स्थिरास्थिरं. —(L. 222) G1 अपदिश्यते (for उप°). —(L. 224) G1 अनुपदेशतः (for अनुपश्यतः). G1 अविभक्तमविभाजनम् (for अव्यक्तमविजनम्). G1 अनुपदिश्यतो (for अनुपश्यतो). —(L. 225) G1 क्षेम्यः स्यादक्षेम्यः (for क्षेम्यादक्षेम्यः). G1 om. (hapl.) दक्षेम्या. —(L. 228) G1 नैवाभि- (for नैवानु-). —(L. 234) G1 न च लोकाद्गलत्वं (for न चलो नाचलस्त्वम्). —(L. 236) G1 स साव्यक्तः (for स स्याद्व्यक्तः). —(L. 238) G1 प्रभावं (for

निर्द्वंद्वस्य द्वंद्वभावात्मकस्य
भावान्न स्यान्न प्रभावः शुचिः स्यात् ।
शुचिप्रबोधादशुचित्वं तदा स्या-
न्निलोकसद्भावगुणप्रवर्तकम् । [240]
भवत्ययं केवल एव केवलः
समेत्य नित्याममलामलं शुचिम् ।

शुचिप्रबोधनस्य भोः संयमन बुध्यमानस्य पञ्चविंशस्य बुद्धात्षड्विंशबोधनत्वमुपदिशन्ति । बोद्धारं बुध्यमानस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्तत्वमुपपद्यते । केवलं नाहमस्याः [245] कश्चिन्नेयं मम काचन षड्विंशस्याहमनेन मम सह चैकत्वमिति । तत्र श्लोकः ।

साम्यः साम्यं शुचिं दृष्ट्वा शुचिमाहुर्मनीषिणः ।
बहिः कृत्वा तमिस्रालमव्यक्ताचेतनं परम् ।

इति । [250]

तदेतद्भगवता बुद्धमवाप्य महत्तत्त्वं परमर्षिणा परमगुरुणा मम कपिलेन गुरुणा च ममासुरिणा जातिशतैर्बहुभिरवाप्तं कृत्स्नक्षयं कपिलात् । ममाप्येवमेव शिष्यदशकत्वमुपगम्य जातिशतैर्बहुभिरवाप्तं भगवत आसुरेः सकाशात् । मत्तश्च कात्यायनेनाप्तम् । गौतमेन कात्यायनादवाप्तम् । गौतमाच्च [255] गार्ग्येणावाप्तम् । तदेतत्परंपरया बहुभिराचार्यैरवाप्तं कृत्स्नक्षयममृतार्थतत्त्वं विमलममलज्ञानम् । अत्यगाधमचेतनमकेवलमव्यक्तमपास्य नित्यं चेतनं केवलं ज्ञानं प्रतिबुद्धं बुध्यमानेन पञ्चविंशकेन षड्विंशकम् । अत्र श्लोका भवन्ति ।

सुतस्यैतद्वर्णितं मन्नियोगा- [260]
द्वाराणस्यां क्रीडमानेन राज्ञा ।
तत्त्वज्ञानं पृच्छतः प्राञ्जलिः स्या-
त्पृच्छंस्तस्य ग्रन्थतश्चार्थतश्च ।
प्रोक्तं ह्येतत्षोडशप्रश्नमुग्रं
निस्तत्त्वाख्यं विंशत्षट्चैव राजन् । [265]
यं वै बुद्ध्वा बालकाय प्रणम्य
मूर्ध्नाभ्यर्णे पादयोर्ह्वयमाणः ।
पद्भ्यां गतस्तत्त्वमवाप्य कृत्स्नं
सनत्कुमारादमृतं परं वै ।
सनत्कुमारेण ममोपदिष्ट- [270]
मेतन्महद्ब्रह्म यथावदद्य ।
तत्ते श्रुतं तद्भव वीतशोक
एतं महाप्रश्नमवाप्य चार्थम् ।
तुल्यं भवान्पश्यतु ब्रह्मणश्चे-
दिन्द्रस्य स्थाणोर्मशकस्य चैव । [275]
पतंगकीटे शुनि च श्वपाके
सर्वं हि सर्वत्र नरेन्द्रसिंह ।
यस्त्वन्यथा पश्यति ह्यल्पबुद्धि-
रव्यक्तनिष्ठः स भवेत राजन् ।
सत्त्वस्य सर्वस्य ह्यपश्यमानो [280]
अबुद्धिमान्दुःखमुपैति नित्यम् ।
न चास्य दुःखं स तु दुःखमेति
वैषम्यबुद्धित्वमवाप्य मोहात् ।
तद्गच्छ राजन्स्वपुरीं विशालां
वाराणसीमश्वरथेन शीघ्रम् । [285]
एतावदेतत्परमं रहस्य-
मुक्तं मया तेऽतिविधाय सर्वम् ।
ज्ञानी भवांश्च त्वमबुद्धबुद्धि-
र्बुद्धिर्हि ते ज्यायसी राजसिंह ।
बुद्धं त्वयाग्र्यं परमं पवित्रं [290]
षड्विंशकं पञ्चविंशात्परं यत् ।
न पञ्चविंशकात्पुनः प्रजायते नरोत्तमः
स यत्र तत्र संवसंस्त्रिवर्गविच्छुचिर्भवेत् ।

°वः). — (L. 242) G7 अमलामयं शुचिः (for °मलं शुचिम्). — (L. 243) G7 -प्रबोधादस्य (for -प्रबोधनस्य). G7 -विंशकस्य (for -विंशस्य). — (L. 246) G7 [अ]हमहं चास्यानेन (for [अ]हमनेन). — (L 249) G7 अव्यक्ताचेतनः (for °चेतनं). — (L. 251) G7 बंधम् (for बुद्धम्). G7 अहं (for महत्). — (L. 253) G1 कृत्स्नं (for कृत्स्नक्षयं). G7 मया (for मम). G7 शिष्यदर्शत्वम् (for °दशकत्वम्). — (L. 257) G7 अवत्यागाधमचेतनम् (for अत्यगाधमचेतनम्). — (L 258) G7 अचेतनमज्ञानप्रतिबुद्धमव्यक्तं (for नित्यं चेतनं केवलं ज्ञानं प्रतिबुद्धं). — (L. 260) G7 तस्यैवैतद्वर्णितमात्मयोगाद्. — (L. 261) G7 राज्ञः (for राज्ञा). — (L. 262) G7 प्रांजलेः (for °लिः). — (L. 263) G7 पृच्छां तस्य (for पृच्छंस्तस्य). — (L. 265) G7 निस्तत्त्वाः षड्विंशकश्चैव राजन्. — (L. 267) G7 मूर्ध्नापन्नः (for मूर्ध्नाभ्यर्णे). G7 दृश्यमानः (for ह्वयमाणः). — (L. 269) G7 परोत्सं (for परं वै). — (L. 272) G7 transp. तत् and ते. — (L. 273) G7 एतन् (for एतं). — (L. 280) G7 अपश्यमाने (for ह्यपश्यमानो). — (L 283) G7 अपश्यमानः (for अवाप्य मोहात्). — (L. 287) G7 यतते नरोत्तम (for ऽतिविधाय सर्वम्). — G7 om. lines 288–292. — (L. 293) G7 om. भवेत्. — (L 295) G7 अवबुध्यते (for °बुध्यति). — Colophon. *Adhy. name :* M8 संयमनपृच्छा समाप्ता.

शुचिर्हि पञ्चविंशकस्तथैव षाड्विंशक-
त्वमवबुध्यति यदा तदा शुचिर्भवेदिति। [295]

Colophon.

[29 E

G7 M5 cont.:

वैशंपायन उवाच।

पुरा युधिष्ठिरो राजा प्रयतेनान्तरात्मना।
द्वैपायनमृषिश्रेष्ठं पप्रच्छाथ कृताञ्जलिः।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैरुदारमतिभिः शुभैः।
पृथिव्यामुपविष्टैस्तु विनीतैरुत्तमौजसैः।
भगवान्सर्वभूतानां सर्वज्ञः सर्वदर्शिवान्। [5]
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु धर्मेण च दमेन च।
तदिच्छाम उपश्रोतुं मङ्गल्यमृषिसत्तम।
कथां भगवता प्रोक्तां सर्वपापप्रणाशिनीम्।
वयं च यद्यनुग्राह्याः सर्वे भगवतो मताः।
ब्रूहि सत्यवतां श्रेष्ठ शृणुमोपहिता वयम्। [10]
एवं संप्रश्रयादुक्तः सत्यात्मा सत्यवादिना।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्।
युधिष्ठिर महाप्राज्ञ कुरूणां वंशवर्धन।
श्रोतुमिच्छसि कौन्तेय भ्रातृभिः सहितः शुभाम्।
इमां कथामुपश्रुत्य नराणामर्थसिद्धये। [15]
विजयश्च नरेन्द्राणामिह पार्थ न दुर्लभः।
शान्तिकी पौष्टिकी रक्षा सर्वदुःस्वप्ननाशिनी।
कथेयममराकारा दैवतैरपि कथ्यते।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम्।
बाल्येऽवात्सं तु यद्वीर अगस्त्येन महात्मना। [20]
पुरा कृतयुगे राजन्महर्षिः कुम्भसंभवः।
मित्रावरुणयोः पुत्रः श्रीमानतितपाः प्रभुः।
स चाश्रमपदे पुण्ये पुण्यकर्मा महातपाः।
समा द्वादशको राजन्वयसा भरतर्षभ।
स्व आवसथ एकाकी ह्यभ्राकाशकृतव्रतः। [25]
मित्रावरुणयोः स्वर्गं गतयोः सुकृतात्मनोः।
पुष्करस्योत्तरे तीरे सर्वदेवनमस्कृतः।
पर्वतो भास्करो नाम भास्कराभः स्वतेजसा।
अतः प्रभवते राजन्पुण्यस्रोता महानदी।
वरदा वितमा नाम सिद्धचारणसेविता। [30]
तस्मिन्गिरिवरे तस्यासीत्तः पैतृक आश्रमः।
पुण्यपुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभितः।
तप्यते शिशुरेकाकी तपो द्वादशवार्षिकम्।
यत्र तप्तं पुरा वत्स दिव्यैरन्यैस्तपोधनैः।
नेश्वरेण न चेन्द्रेण यमेन वरुणेन वा। [35]
नित्योर्ध्वबाहुरादित्यं भास्करे तस्थिवान्मुनिः।
ऊर्ध्वमुखो निरालम्बो जितात्मा पवनोपमः।
निरावृतो निरालम्बो नियतात्मा जितेन्द्रियः।
निर्द्वंद्वो निरहंकारो निराशो निःस्पृहः क्वचित्।
काष्ठभूतस्तपस्तेपे सर्वभूतहिते रतः। [40]
निर्वृतो निस्तमा धीरो निवृत्तः सर्वतः समः।
तमेवमुपसंपन्नमुदारमनसं शुचिम्।
भास्करे वर्तते नित्यं तप्यमानमतीव च।
अवर्धत महापुण्ये स हि धर्मेण भारत।
अथ कौन्तेय कालेन केनचिद्भरतर्षभ। [45]
अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनां पुण्यकर्मणाम्।
आनुपूर्व्येण यातानि महीं कृत्वा प्रदक्षिणम्।
सपर्वतवनोद्देशां सनदीनदसागराम्।
तत्र तत्र महापुण्याः पुण्यतीर्थाभिलाषिणः।

Colophon.

द्वैपायन उवाच।

एतस्मिन्नन्तरे पार्थ ऋषिसंघः स वै महान्। [50]
प्रदक्षिणं महीं कृत्वा भास्करं गिरिमभ्ययात्।
ते तं गिरिवरं पुण्यमथ कृत्वा प्रदक्षिणम्।
ततो गिरिनदीं पुण्यां तीर्थहेतोरुपागमन्।
अष्टाशीतिसहस्राणि तत्र नद्यां युधिष्ठिर।
विगाह्य तज्जलं राजन्प्रहृष्टा मुनयोऽभवन्। [55]
केचित्सस्नुर्यथाकामं केचिदत्र उपस्पृशन्।
केचित्पुण्येन तोयेन पितॄन्देवानतर्पयन्।

(L. 2) G7 [अ]धि- (for [अ]थ). —Before line 5, G7 ins. युधिष्ठिरः; before line 11, वैशंपायनः; before line 13, व्यासः. —(L. 20) M5 बाल्यावात्सं (for बाल्येऽवात्सं). —(L. 25) G7 तमावसथ (for स्व आवसथ). G7 °कृतं व्रतं (for °कृतव्रतः). —(L. 32) G7 अभिसंवृतः (for उपशोभितः). —(L. 36) G7 आदित्ये (for °त्यं). —(L. 37) G7 ऊर्ध्वोन्मुखो (for ऊर्ध्वमुखो). M5 नियतात्मा जितेंद्रियः (for the post. half). —(L. 41) G7 निस्तमो (for °मा). —(L. 47) G7 धर्मज्ञ (for यातानि). —Colophon. *Adhy. name:* M5 अगस्त्यवर्धमानः.

(L. 56) G7 उपाविशन् (for उपस्पृ°). —(L. 57) G7 पितृदेवांश्च तर्पयन् (for the post. half). —(L.

केचित्प्रक्रीडितास्तत्र जपन्त्यन्ये तपोधनाः ।
अध्यात्मं चिन्तयन्त्यन्ये केचिद्वेदानधीयिरे ।
कथाः शुश्रुवुरन्ये च प्रोक्ता अन्यैस्तपोधनैः । [60]
ध्यानमन्ये ह्युपासन्त निषेदुश्च तथा परे ।
एवं तैर्ऋषिभिः सिद्धैर्वितमा पुण्यवर्धनी ।
नदी सा पुरुषव्याघ्र द्योतते तैस्तपोधनैः ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थ देवराजः पुरंदरः ।
पितामहं पुरस्कृत्य सह देवैः समेयिवान् । [65]
वितमायां तदेकान्ते तस्यां नद्यां युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीत्पुष्करजः सुरेश्वरमरिंदमम् ।
विज्ञाय मुनिसंघस्य धर्मे रागमुपस्थितम् ।
पुरंदर महाबाहो सर्वथा श्रोतुमर्हसि ।
ऋषीणाममरश्रेष्ठ धर्मे रागमुपस्थितम् । [70]
इमं मुहूर्तमेतेषामहंकारः सुरेश्वर ।
प्रभविष्यति सर्वेषामस्वर्गीयो न संशयः ।
स भवान्देशमुत्सृज्य इमं सुरवरेश्वर ।
गन्तुमर्हसि धर्मात्मन्द्रष्टुमेतन्न ते क्षमम् ।
स ततस्तद्वचः श्रुत्वा देवराजः पितामहात् । [75]
जगाम भरतश्रेष्ठ सह देवैररिंदम ।
गते देवेश्वरे शक्रे पितामहपुरोगमे ।
अष्टाशीतिसहस्राणि परमं हर्षमभ्ययुः ।
ते प्रनृत्ताः प्रगीताश्च तथा प्रहसिता अपि ।
वितमाया जले पुण्ये तस्मिन्प्रक्रीडिताः परे । [80]
एकान्ते च महाप्राज्ञो नारदः कलहप्रियः ।
तन्त्रीयुक्तकमादाय मुनिर्वेदानधीतवान् ।
संवर्तोऽप्यथ कौन्तेय जलादुत्थाय भारत ।
उवाच तानृषीन्सर्वान्हर्षेण महता युतः ।
श्रूयतामृषिभिः सर्वैरिदं मम वचो द्विजाः । [85]
रोचते यदि सर्वेषां क्रियतां मुनिसत्तमाः ।
अहमुग्रतपा विप्रा भवन्तोऽपि तथैव च ।
न तुल्योऽस्मत्प्रभावेण धर्मेण च तथा परः ।
दीर्घकालप्रचीर्णस्य यमस्य नियमस्य च ।
तपोबलं न पश्यामि किमप्येतत्कथंचन । [90]
संवर्तवचनं श्रुत्वा सर्वं तदृषिमण्डलम् ।
अहंकारवशं प्राप्तं तद्वाक्यमभिनन्दति ।
अहंकृत्वा ततः सर्वे ऋषयः कुन्तिनन्दन ।
परस्परमवज्ञाय तत्र तेऽथामितौजसः ।
भृगुस्ततो महाराज सर्वर्षिगणपूजितः । [95]
संवर्तवचनं तत्र स सत्कृत्येदमब्रवीत् ।
एवमेतन्न संदेहो यत्त्वयोक्तं धृतव्रत ।
तस्मात्प्रभावं तपसो द्रष्टुमर्हाम सर्वशः ।
ऋषयः श्रूयतां तावन्मम वाक्यं धृतव्रताः ।
अहं शुचिरहं श्रेष्ठः अहमुग्रतपोधनः । [100]
अहं प्रधान इत्येवं यज्जल्पथ तपोधनाः ।
किमेतत्कथयित्वा वो ह्यहंकारात्पुनः पुनः ।
प्रत्यक्षं द्रष्टुमिच्छाम इह धर्मस्य नः फलम् ।
न तपो विद्यते यत्र सर्वभूतेष्वसंशयम् ।
उपस्पृश्य ततस्तोयं पुनरभ्युपगम्यताम् । [105]
दृश्यतां सुप्रतप्तस्य धर्मस्य महतः फलम् ।
यत्र येन तपस्तप्तं तथा दशादशात्मकम् ।
तद्दर्शयध्वं संगम्य तपो यस्य यथा कृतम् ।
ततो भृगुवचः श्रुत्वा सर्वं तदृषिमण्डलम् ।
भृगोर्वचः पुरस्कृत्य तथेत्यूचुर्महर्षयः । [110]
ते तु क्रोधादहंकारं प्राप्य सर्वे महर्षयः ।
नदीं तां वितमां पुण्यामुपस्प्रष्टुं विचक्रमुः ।
ते तत्र भ्रष्टतपसो वितमायां जलं शुभम् ।
उपस्पृश्य महाराज जप्यमावर्तयंस्तदा ।
ततस्तद्गगनं रुद्धं सर्वैस्तैर्ऋषिसत्तमैः । [115]
तपोबलं नरश्रेष्ठ दर्शयद्भिरसंशयम् ।
कश्चिदाकाशमाविश्य ज्वलद्धर्मेण केवलम् ।
अप्सरोभिस्तथा चान्ये पूताः स्वर्गगता द्विजाः ।
पुष्पवर्षैस्तथा चान्यैः पूज्यन्ते गुह्यकैरपि ।
केचिदाकाशमाविश्य दिव्यां चेष्टामकुर्वत । [120]
तथासीत्सुमहान्नादो हर्षात्तेषामरिंदम ।
अन्योन्यं पश्यतां तत्र हसतां च युधिष्ठिर ।
ते दृष्ट्वा बलमन्योन्यं धर्मस्य भरतर्षभ ।

---

59) G1 अधीयते (for °यिरे). — (L. 62) G1 ते (for तैर्). — (L. 74) G1 एषां (for एतन्). — (L. 75) G1 ततस्तु (for स ततस्). — (L. 82) G1 वेदम् (for वेदान्). — Before line 85, G1 ins. संवर्तः. — (L. 88) G1 धर्मे न (for धर्मेण). — Before line 91, G1 ins. व्यासः. — (L. 92) G1 अभिनंदत (for °नन्दति). — Before line 97, G1 ins. भृगुः. Before line 109, G1 ins. व्यासः. — (L. 112) G1 प्रचक्रमुः (for विच°). — (L. 113) G1 च प्रनष्ट- (for तत्र भ्रष्ट-). — (L. 118) G1 चान्यैर् (for चान्ये). G1 वृत्ताः (for पूताः). — (L. 121) G1 दोषो (for नादो). — (L. 125) G1 दृष्ट्वा च (for तु दृष्ट्वा). — (L. 132)

तदेवं कथयन्तस्ते तीरे नद्यास्तथा विभो ।
तं तु दृष्ट्वा विदित्वा च धर्मलोपं महात्मनाम् । [125]
नारदः कुरुशार्दूल घट्टयंस्तन्त्रियुक्तकम् ।
अथ ते ऋषयः सर्वे गन्तुकामा नभस्तलम् ।
यथापूर्वममित्रघ्न अशक्ता गमनाय हि ।
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
अशक्ता गमने राजंस्ततोऽन्योन्यमपश्यत । [130]
ते निरस्ता निरुत्साहा निराशा गमनं प्रति ।
तत्रैवासन्महाभाग भ्रष्टपक्षाः खगा इव ।
परस्परमुदैक्षन्त एवमुक्त्वा महर्षयः ।
किमिदं किं न्विदमिति धिक्कष्टमिति चापरे ।
ते वीक्षमाणाः कृपणाः स्वर्गे विगतचेतसः । [135]
अहंकारेण महता वसुधायां निपातिताः ।
मोहस्य वशमागम्य सर्व एव विचेतसः ।
न किंचिदभिजानन्ति धर्मस्य गमनस्य वा ।
यदा विमनसः सर्वे खगाः खात्पतिता इव ।
अथैतान्नारदोवाच हर्षादिदमथो वचः । [140]
किमुदीक्षथ मोहस्था नाकपृष्ठं यियासवः ।
दुर्लभोऽयं गुणो भूयो भवतां नष्टधर्मिणाम् ।
अहंकारेण महता नष्टो धर्मः सनातनः ।
एवं गते न पश्यामि स्वर्गं गन्तुं यथा पुरा ।
एते स्थ ऋषयः सर्वे पक्षहीनाः खगा इव । [145]
तेन धर्मातिलोपेन चिन्तितेन दुरात्मना ।
एते स्थ सर्वे संवृत्ता निराशा गमनं प्रति ।
नद्यास्तीरे शुभे पुण्ये धर्मं कुरुत यत्नतः ।

Colophon.

द्वैपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषयो दीनचेतसः ।
तं नारदमृषिश्रेष्ठं प्रह्वा भूत्वाथ तेऽब्रुवन् । [150]
पुनरस्मद्विधैर्भूयो नाकपृष्ठं तपोधन ।
अधिष्ठातुं कथं वापि न भवेद्धर्मसंकरः ।
तेषां तु वचनं श्रुत्वा नारदः पुनरब्रवीत् ।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय योगमागम्य वै शुभम् ।
अहंकारस्य जानीध्वमृषयो दारुणं बलम् । [155]
किमाशास्य तु पापस्य कर्मणश्चरितस्य वै ।
अहो फलमनार्यस्य दुष्कृतस्य महत्त्विदम् ।
यदेवं प्राप्यते दोषस्त्वहंकारो महर्षिभिः ।
क्व तद्वर्षसहस्राणि तप्तस्य तपसः फलम् ।
क्व तन्नष्टं पुरा त्विष्टं नियमः क्व च वै दमः । [160]
यदूर्ध्वबाहुभिः शान्तैः क्व नु तस्य फलं गतम् ।
यदर्थं चार्चिता देवाः पितरश्च तपोधनाः ।
क्व नु तस्य फलं विप्राः तपसोऽप्यस्य वै गतम् ।
एते कर्तव्यधर्माः स्थ पुनरेव यथा पुरा ।
एवं गते न पश्यामि गमनं वह्निविष्टपम् । [165]
अहंकारप्रभावेण तेन संशयिता गतिः ।
अहमप्यनुगन्ता वै केवलेन तु कर्मणा ।
अनेन कारणेनाप्तमेवं संशयमात्मनि ।
तदियं प्रवरस्रोता नदी पुण्यजला शुभा ।
कर्तव्यो धर्म इह तु यदि नास्ति नभोगतिः । [170]
वायुभक्षा निराहारा नियता विजितेन्द्रियाः ।
इह धर्मं सुनिभृता भवन्तः कर्तुमर्हथ ।
इह देवेश्वरेणापि वासवेन महात्मना ।
धर्म उग्रः सुचरितो वितमायाः पुरोपरि ।
इह देवेन देव्या च रुद्रेण सुमहत्तपः । [175]
तप्तं वर्षसहस्राणि दिव्येन विधिना पुरा ।
इमां सरिद्वरां प्राप्य विष्णुनापि महात्मना ।
शुभं जलमुपस्पृश्य प्राप्तो दुस्तरसंक्षयः ।
एष प्रभावो धर्मज्ञा नद्या अस्या न संशयः ।
चरित्वेह ततः पुण्यं गमिष्यथ शुभां गतिम् । [180]
यदा विमनसः सर्वे परं दैन्यमुपागताः ।
सर्व एव महात्मानः ततस्तान्नारदोऽब्रवीत् ।
दैन्यमेतत्परित्यज्य सर्वकार्यावसादकम् ।
श्रोतुमर्हथ वै सर्वे प्रयतेनान्तरात्मना ।

G7 महाभागा (for °भाग). — G7 om. line 133. — (L. 135) G7 एवमुक्त्वा वीक्षमाणाः (for the prior half). — (L. 138) G7 गमनाय (for °नस्य). — Before line 141, G7 ins. नारदः. — (L. 141) G7 उद्वीक्षथ (for उदी°). M5 इयासवः (for यि°). — Colophon. *Adhy. name*: M5 अगस्त्यवर्धमानः.

(L. 149) G7 दिव्य- (for दीन-). — Before line 151, G7 ins. ऋषयः. Before line 153, G7 ins. व्यासः and before 154, नारदः. — (L. 158) G7 अहंकारो (for त्वहं°). — (L. 159) G7 किं (for क्व). — (L. 160) G7 कृतं नष्टं (for क्व तन्नष्टं). — (L. 163) G7 तपसोत्र तु वै गतं (for the post. half). — (L. 167) G7 केवलं न (for केवलेन). — (L. 168) G7 अहम् (for आप्तम्). — Before line 181, G7 ins. व्यासः. — (L. 182) G7 सर्वानेव

यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं भवद्भिः कार्यसाधनम् । [185]
सर्वथा मानमुत्सृज्य विनयेन दमेन च ।
यदिदं वचनं मेऽद्य करिष्यथ तपोधनाः ।
इदं मुहूर्तमाकाशं यथापूर्वं गमिष्यथ ।
यदि मद्वचनं सर्वे यथोक्तमनुतिष्ठथ ।
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वेषां कल्मषं नाशमेष्यति । [190]
अनृतं नोक्तपूर्वं मे मुनिरस्मि धृतव्रताः ।
मद्वचः श्रूयतां साधु नारदोऽस्मि तपोधनाः ।
धर्मो वस्त्यक्तमानानां स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
इदं मुहूर्तं सर्वेषां मद्वाक्यं परिगृह्य तु ।
भावज्ञेयानि धर्म्याणि वाक्यानि सुहृदां सदा । [195]
क्रियतामविचारेण ममेदं वचनं हितम् ।
संवर्तस्य हितार्थाय यथावदिह लप्स्यथ ।
कथयिष्यामि वः सम्यक्सर्वेषामेव साधुषु ।
श्रुत्वा क्षमाक्षमं ज्ञात्वा यद्धितं तत्करिष्यथ ।
शाश्वतं च ध्रुवं चैव यथास्थानं गमिष्यथ । [200]

Colophon.

द्वैपायन उवाच ।

ते तस्य वचनं श्रुत्वा तदा ऋषिवरा नृप ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनाः सर्व एव तदाभवन् ।
तं भृगुः प्रयतो भूत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
उवाच पुरुषश्रेष्ठ विस्मयाद्रुचिरं वचः ।
किं नु तद्दैवतं ब्रह्मन्व्रतं वा नियमोऽपि वा । [205]
यत्कृत्वा खेचरश्रेष्ठ नाकपृष्ठं लभेमहि ।
सर्वथा नैतदाश्चर्यं देवर्षे तव यन्मतम् ।
अस्माकमनुकम्पार्थं यत्त्वं वदसि धार्मिक ।
ततो वद हितं वाक्यं पापमेतत्प्रमार्जितम् ।
को वा स नियमो विप्र समाधेयो हि नः पुनः । [210]
तदेते वै वयं सर्वे ऋषयो मुनिसत्तम ।
बद्धाञ्जलिपुटाः प्रह्वास्तव साधो प्रसादने ।
तत्तु धर्मात्मनः श्रुत्वा भृगोर्वाक्यं महायशाः ।
कृताञ्जलिपुटांस्तांश्च ऋषीन्दृष्ट्वा महामुनिः ।
ततः प्रहस्य तद्वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः । [215]
सर्वानेव समासीनानिदं वचनमब्रवीत् ।
हन्त वः कथयिष्यामि सर्वे एव निबोधत ।
क्षमं चाप्यनुकूलं च स्वर्गाय च हिताय च ।
एष शैलवरे बालो मित्रावरुणसंभवः ।
अगस्त्यो नाम धर्मात्मा भास्करे तप आस्थितः । [220]
धैर्येण तपसा चैव धर्मेण च दमेन च ।
न तुल्यो विद्यते यस्य सर्वेषां भवतामपि ।
तं बालमुग्रतपसं धर्मात्मानमनिन्दितम् ।
अभिगच्छत संहृत्य ऋषयो मानमात्मनः ।
यदि मानं च मोहं च त्यक्त्वा दर्पं च केवलम् । [225]
अभिगच्छत तं बालं गमिष्यथ यथा पुरा ।
स ह्यर्क इव तेजस्वी भास्करे पर्वतोत्तमे ।
तपश्चरति लोकस्य स्वस्तिहेतोर्धृतव्रतः ।
न तुल्यस्तेजसा तस्य धर्मेण च दमेन च ।
उपतिष्ठत तं सर्वे वरदं मुनिपुंगवम् । [230]
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा नारदस्य महात्मनः ।
हृष्टेन मनसा सर्वे तस्य वाक्यमधिष्ठिताः ।
नारदं ते तथेत्युक्त्वा सर्वे कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
प्रसन्नमनसो वीर जग्मुस्ते भास्करं गिरिम् ।
ते तं गिरिवरं पुण्यं सर्वकालफलद्रुमम् । [235]
अविरुह्य यतात्मानः सर्वतः प्रत्यलोकयन् ।
स तु पर्वतराजस्य भास्करस्यांशुमानिव ।
उपर्युपरि धर्मात्मा चरत्युग्रं तपः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे ऋषयः शत्रुसूदन ।
तस्मान्नातर्कयंस्ते तद्यदुक्तं नारदेन वै । [240]
ततस्त्वभिगताः सर्वे तं बालमृषिसत्तमाः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रयतानि यतानि च ।
सर्वेषां वचनात्तेषां भृगुस्तत्र यतव्रतः ।
अब्रवीत्तं महात्मानं दीप्यमानः स्वतेजसा ।
अगस्त्य श्रेष्ठ साधूनां नित्यं सुचरितव्रत । [245]

(for सर्वे एव). — Before line 183, G_7 ins. नारदः. — (L. 184) G_7 ते (for वै). — (L. 192) G_7 तद्वचः (for मद्वचः). G_7 धृतव्रताः (for तपोधनाः). — (L. 195) G_7 भावश्रेयांसि (for °ज्ञेयानि). — Colophon. *Adhy. name:* M_5 अगस्त्यवर्धमानः.

Before line 205, G_7 ins. भृगुः. — (L. 205) G_7 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — (L. 206) G_7 च मुनिश्रेष्ठ (for खेचर°). — (L. 207) G_7 सर्वदा (for °था). — (L. 212) G_7 तपसा यो प्रसादने (sic) (for the post. half). — Before line 213, G_7 ins. व्यासः. Before line 217, G_7 ins. नारदः. — (L. 218) M_5 क्षुवं (for क्षमं). — (L. 224) G_7 संत्यज्य (for संहृत्य). — (L. 228) G_7 धृतं वचः (for धृतव्रतः). — Before line 231, G_7 ins. व्यासः. — (L. 241) G_7 त्वधिगताः (for त्वभि°). — (L. 244) G_7 दीप्यमानं (for

श्रोतुमर्हसि धर्मज्ञ वचो मुनिवरात्मज ।
वयं दैवतसृष्टेन अहंकारेण मोहिताः ।
दममुत्सृज्य धर्मेण रागस्पृष्टा विमोहिताः ।
भवत्प्रसादादिच्छामो गन्तुमिष्टां शुभां गतिम् ।
अहंकारादिदग्धानां सर्वेषां शरणं भव । [250]
अष्टाशीतिसहस्राणि मोक्षयित्वा भवानिमान् ।
कल्मषादतिधर्मेण शश्वल्लोकानवाप्स्यसि ।
दानेनानेन धर्मस्य महर्षे मुनिसत्तम ।
आत्मानं च पितॄंश्चैव जीवलोकं च तारय ।
वयं त्वा प्रयताः सर्वे स्वर्गहेतोरुपस्थिताः । [255]
अष्टाशीतिसहस्राणि तारयेमानि तेजसा ।
वयं त्वमिगताः सर्वे भवतः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
आशया त्वत्सकाशाच्च काङ्क्षमाणाः शिवं पदम् ।
यथार्थं कुरु धर्मज्ञ ऋषीणामिह चागमम् ।
अर्हसे तेजसा स्वेन रक्षितुं शरणागतान् । [260]

Colophon.

द्वैपायन उवाच ।

स तानृषिगणान्दृष्ट्वा अगस्त्यः शरणागतान् ।
बद्धाञ्जलिपुटान्सर्वान्प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
प्रत्यर्चयित्वा सर्वान्वै विनयेनोपगम्य च ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं सर्वान्स ऋषिसत्तमान् ।
सुस्वागतं वो भवतु साधूनां सर्वशस्त्विह । [265]
स्वमाश्रमपदं तावदृषीणां भवतामिदम् ।
ततस्तेष्वर्हतः कृत्वा स चातिथिविधिं द्विजः ।
उपविश्य यथान्यायं प्रश्रयावनतः स्थितः ।
अगस्त्यस्तांस्ततः सर्वान्कृताञ्जलिरभाषत ।
नमो भगवतामस्तु सर्वेषामेव वः समम् । [270]
पुत्रोऽहं भवतां साधु शिष्यो वा प्रणतोऽब्रुवम् ।
का शक्तिर्मम बालस्य मुनेरकृतकर्मणः ।
भवतामभयं दातुं स्वर्गं प्रापयितुं तथा ।
मुनेः कर्तव्यधर्मोऽयं केवलं किंचिदेव हि ।
नाम धर्म इति श्रुत्वा किंचिन्नियमवानहम् । [275]
कुतो धर्मः कुतः पुण्यं कुतो दानं कुतो दमः ।
येन दद्यामहं धर्मं भवतां स्वर्गकाङ्क्षिणाम् ।
प्रसीदत न मे रोषं यूयं वै कर्तुमर्हथ ।
संभावयामि नात्मानं येन दद्यामहोऽभयम् ।
तदेतद्वचनं श्रुत्वा मुनेस्तस्य महात्मनः । [280]
चक्रुस्ते गमने बुद्धिं तामेव वितमां तदा ।
ततस्त्वगस्त्यः सहसा तानुवाच धृतव्रतः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
शिरस्यञ्जलिना बालः प्रणम्य शिरसा ह्यपि ।
इदं वचनमिष्टात्मा सर्वानेव तदाब्रवीत् । [285]
न गन्तव्यमलं तावत्सर्वैर्ऋषिगणैरितः ।
दास्यामि यदि शक्ष्यामि स्वर्गीयं भवतां वचः ।
गमिष्यथ यथापूर्वं यदि धर्मो भविष्यति ।
मुहूर्तं स्थीयतां तावद्यावत्तावदुपस्पृशे ।
स गत्वा वितमां पुण्यामृषिस्त्वरितमात्मवान् । [290]
यथाविधि उपस्पृश्य ततस्त्वभ्याजगाम ह ।
ततः पूर्वां दिशं धीमानधिष्ठाय कृताञ्जलिः ।
हृष्टेन मनसोवाच स्थितो ह्यूर्ध्वमुदङ्मुखः ।
यद्यस्ति सुकृतं किंचिद्देवता वा सुपूजिताः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि यान्त्वेतानि यथा पुरा । [295]
ध्रुवाय चास्तु सर्वेषां स्वर्गं स्थानं महात्मनाम् ।
मम सत्येन तपसा नियमेन दमेन च ।
एतस्य वचनस्यान्ते ततस्तु भरतर्षभ ।
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
स्वर्गमारुरुहुस्तानि मुदितानि यथा पुरा । [300]
वचनं श्रूयते तत्र साधु साध्वित्यनन्तरम् ।
साधु पुत्र सुपुत्रस्त्वं मित्रस्य सुधृतव्रत ।
साधु सत्त्ववतां श्रेष्ठ साधु सत्यवतां वर ।
साधु दानमिदं पुण्यं साधु ब्रह्मण्यता च ते ।

°मानः). — Before line 245, G1 ins. भृगुः. —(L. 247) G1 -दृष्टेन (for -सृ°). G1 लंघिताः (for मोहिताः). —(L. 255) G1 त्वां (for त्वा). —(L. 258) M5 शिवः (for शिवं). —(L. 260) G1 तेन (for स्वेन). — Colophon. *Adhy. name:* M5 अगस्त्यवर्धमानः.

(L. 263) G1 तु (for च). — Before line 265, G1 ins. अगस्त्यः. —(L. 266) G1 भावितात्मनां (for भवतामिदम्). — Before line 267, G1 ins. द्वैपायनः. Before line 270, G1 ins. अगस्त्यः, and before 280, व्यासः. Before line 286, G1 ins. अगस्त्यः. Before line 290, G1 ins. व्यासः. —(L. 291) G1 यथाविधिर् (for °विधि). — Before line 294, G1 ins. अगस्त्यः, and before line 298, व्यासः. —(L. 298) G1 ते (for तु). — G1 om. line 300. Before line 302, G1 ins. ऋषयः. —(L. 302) G1 वरुणस्य च (for सुधृतव्रत). — Before line 307, G1 ins. व्यासः. —(L. 308)

त्वत्प्रसादाद्वयं सर्वे नाकपृष्ठमिदं क्षणात् । [305]
प्राप्तवन्तो यथापूर्वमहो दानं तवाक्षयम् ।
नेदुर्दुन्दुभयः स्वर्गे अहो दानफलस्य वै ।
घुष्यते चाप्यहो दानं त्रिभिर्लोकैर्महामुने ।
देवा महोरगा यक्षा गन्धर्वाः सिद्धचारणाः ।
अगस्त्यं पुरुषश्रेष्ठं पुष्पवर्षैरवाकिरन् । [310]
गन्धर्वा गीतघोषेण विचित्रैर्वादितैस्तथा ।
अहो दानं घोषयन्तो अगस्त्यं पूजयन्ति वै ।
ऊर्वशी मेनका रम्भा श्यामा काली तथैव च ।
रामा योजनगन्धा च गन्धकाली तथैव च ।
वराप्सरा ह्यनृत्यन्त अगस्त्यं भरतर्षभ । [315]
अहो दानं घोषयन्ति शतशश्चैव मानद ।
मनोरमं सुसंहृष्टा देवगन्धर्वपन्नगाः ।
घोषयन्तो महानादमगस्तेर्मुदितास्तदा ।
तिष्ठन्त्यभिमुखाः स्वर्गं साधु साध्वित्यथोऽब्रुवन् ।
ध्रुवं ते चाप्यहो दानं तस्य लोकास्त्रयस्तदा । [320]
दिव्यपुष्पधरा मेघाः सर्वतः समुपस्थिताः ।
ववृषुः पुष्पवर्षाणि अगस्त्यस्याश्रमं प्रति ।
एवं तदा महाराज अगस्तेः साधुवादिनः ।
घुष्यते चाप्यहो दानं सर्वतो भरतर्षभ ।

Colophon.

द्वैपायन उवाच ।

अहो दाने घुष्यमाणे ब्रह्मर्षेस्तस्य वै तदा । [325]
नारदः परमाश्चर्यमद्भुतं प्रतिवीक्ष्य तत् ।
स तस्माद्धितमातीरादुत्थाय मुनिपुंगवः ।
हर्षेण महता युक्तो भास्करं गिरिमारुहत् ।
सोऽधिरुह्य महाप्राज्ञ पश्यते बालकं मुनिम् ।
निर्विकारं तदासीनं धैर्येण महतान्वितम् । [330]
तं दृष्ट्वा नारदो बालमगस्त्यं मुनिसत्तमम् ।
देवर्षिर्वर्धयामास हर्षादमरसंनिभम् ।
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ ध्रुवाय मुनिसत्तम ।
भवता विजिता लोका हितकाम महामुने ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रापयित्वा नभस्तलम् । [335]
तदेतद्भवतावाप्तं महादानं महोदयम् ।
नैतदिन्द्रादिभिर्देवैरवाप्तमृषिभिर्न च ।
यत्त्वयाद्य महाप्राज्ञ प्राप्तं बालेन केवलम् ।
स्वर्गीयमेतद्धर्मज्ञ ध्रुवाय मुनिसत्तम ।
भवता विजिता लोकाः सर्वलोकहितैषिणा । [340]
कर्तव्यो बहुलश्चैव त्वया धर्मो ह्यसंशयम् ।
भवानस्मिन्युगे पूर्वे ऋषिरेको गुणैः स्मृतः ।
भविष्यसि महाप्राज्ञ ध्रुवः शाश्वत अव्ययः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य यथान्यायमिदं वचनमब्रवीत् । [345]
भगवन्केवलं बाल्यादवाप्तं तपसा विभो ।
मयाद्य कथमप्युक्तं कृते तेषां महात्मनाम् ।
ते गताः सहसा सर्वे वचनान्मम नारद ।
नाकपृष्ठं महात्मानः स हि धर्मः समार्जितः ।
अगस्त्यवचनं श्रुत्वा नारदो भरतर्षभ । [350]
उवाच परमप्रीतस्तद्वाक्यमभिपूजयन् ।
किं नाम बुध्यसेऽऽत्मानमगस्ते पूर्वनिर्जितान् ।
लोकांस्त्वया महाप्राज्ञ धर्मेण महता चिरम् ।
भवानेको मुनिः पूर्वं वृषभो नाम नामतः ।
यदा च वर्षकोटी वै युगमासीन्महाव्रत । [355]
दिव्यसंकल्पकं नाम पूर्वकल्पे कृते युगे ।
यदा द्वीपान्समुद्रांश्च पर्वतांश्च वनानि च ।
विष्णुः संकल्पयामास सहितः पद्मयोनिना ।
तदापि हि भवाञ्जातः सलिलाद्धि स्वयं प्रभो ।
पुष्कराच्च यथा ब्रह्मा यथा तोयाच्च पावकः । [360]
तथा त्वमपि धर्मज्ञ स्वयंभूः सलिलोद्भवः ।
एवं हि कथयामास वरदः पद्मसंभवः ।

M5 पुष्यते (for घुष्यते). G7 महामुनेः (for °मुने). — (L. 315) G7 वराप्सरसोनृत्यंत (for the prior half). G7 पुरुषर्षभ (for भरत°). — (L. 319) G7 अभिगताः (for °मुखाः). — (L. 321) M5 संवृतः (for सर्वतः). — (L. 323) G7 अगस्त्ये (for °स्तेः). — Colophon. *Adhy. name :* M5 अगस्त्यवर्धमानः.

(L. 325) G7 तस्मिन् (for अहो). — (L. 326) G7 तु (for तत्). — (L. 329) G7 महाप्राज्ञः (for °प्राज्ञ). — Before line 333, G7 ins. नारदः. — (L. 333) M5 om. धर्मज्ञ. — (L. 334) G7 हितकाम्य (for हितकाम). — Before line 344, G7 ins. व्यासः. Before line 346, G7 ins. अगस्त्यः. Before line 350, G7 ins. व्यासः. Before line 352, G7 ins. नारदः. — (L. 354) M5 पूर्वं भो (for वृषभो). — (L. 355) G7 वर्षकोटि (for °कोटी). — (L. 360) M5 पावकान् (for °कः). — (L. 364) G7 तत्र तेत्मा न संज्ञेयः (for the prior half). G7 पूर्व- (for तव). — After line 368, G7 ins. :

तव सर्वं महाप्राज्ञ पूर्वजन्म तपोमयम् ।
तत्र ते ज्ञानसंज्ञेयस्तव जन्म प्रबुध्यताम् ।

अगस्त्य उवाच ।

यथा तथास्तु भगवन्दिष्ट्या ते ऋषयो गताः । [365]
दिष्ट्या ते न वृथा सत्या भगवन्वागुदाहृता ।
अहंकारकृतं मन्ये न च सत्यं ममान्यथा ।
न स्मराम्यनृतं तात कदाचिदपि भाषितम् ।

Colophon.

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ श्रूयतां परमाद्भुतम् ।
यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ कल्मषं नाशमेष्यति । [370]
भविष्यति न दुःस्वप्नः पापं न प्रभविष्यति ।
नित्यं स्वस्तिकरं धन्यं पुत्रपौत्रे भविष्यति ।
भविष्यति महाराज जीवलोकेऽप्यनामयम् ।
तदिदं कथयिष्यामि कुन्तीपुत्र निबोध मे ।
पुरा द्वादशवर्षेण यदवाप्तमगस्तिना । [375]
स कदाचिन्महाराज महात्मा कुम्भसंभवः ।
उपवासस्य महतः समाप्तौ नियतव्रतः ।
उपविष्टः शुचिः स्नातः समाप्तौ सुधृतव्रतः ।
ततस्तु सहसा ह्येव उत्पपात महातपाः ।
स जगाम तदाकाशं वायुनेव समुद्धतः । [380]
देवगन्धर्वचरितां गतिं सिद्धनिषेविताम् ।
स सिद्धचारणाकीर्णां विद्याधरनिषेविताम् ।
प्राप्यान्तरिक्षं भगवान्किंस्वित्किमिति चाब्रवीत् ।
स सप्तमपथं गत्वा पवनस्य महातपाः ।
स जगाम तदाकाशं वायुनेव समुद्धतः । [385]
देवगन्धर्वचरितां गतिं सिद्धनिषेविताम् ।
पश्यते विमलाः सर्वा दिशो दश नृपोत्तम ।
विमानानि च देवानां पर्वतांश्च वनानि च ।
महानुभावान्यक्षांश्च सर्वतः प्रविलोकयन् ।
देवतानां निकेतानि दिव्यानि भवनानि च । [390]
गन्धर्वनगरं चैव तत्र तत्रान्ववैक्षत ।
सप्तद्वीपवतीं रम्यां बहुपर्वतशोभिताम् ।
पट्टणागारकीर्णां च चतुःसागरमण्डिताम् ।
सोऽपश्यत महीं रम्यामगस्त्यो भरतर्षभ ।
दिव्येन चक्षुषा राजन्दैवतानि च भारत । [395]
ततस्त्वाकाशमाविश्य सप्तवायुपथां गतिम् ।
अगस्त्यो नीयते राजन्धर्मेण भरतर्षभ ।
स पश्यति नभो दीप्तं ज्वालार्चिर्भिर्निरन्तरम् ।
धूमान्धकारसंछन्नं प्रदीप्तवनसंनिभम् ।
तं दृष्ट्वा व्यथितस्त्वासीत्स तदा कुम्भसंभवः । [400]
किमेतदिति चाविग्नश्चक्रे संस्थामवस्थिताम् ।
ततस्तु सहसागत्य दैवतं पुरुषाकृति ।
तस्थौ वै पार्श्वतस्तस्य अगस्त्यस्य कृताञ्जलिः ।
स तु तं प्रश्रयादेव उपसंगम्य चाब्रवीत् ।
अगस्त्यः प्रयतो नित्यं शुचिना चैव चेतसा । [405]
ब्राह्मणोऽस्मि महाभाग कथमभ्यागतो नभः ।
ततः प्रदीप्तमालोक्य शङ्कितः साधु कथ्यताम् ।
सशरीरतया नेदं विदितं मे यथाविधम् ।
ततोऽस्मि व्यथितो देव तत्प्रसीद वदस्व मे ।
एवं पृष्टं तदा राजन्मुनिना दैवतं तु तत् । [410]
सत्कृत्य वचनं तस्य ततो वचनमब्रवीत् ।
अवगच्छाम्यगस्त्य त्वामृषिं परमधार्मिकम् ।
सशरीरमनुप्राप्तमतोऽहं समुपस्थितः ।
इदं खलु नभः सर्वमग्निरेव धृतव्रत ।

व्यासः ।

नारदस्तु वचस्तस्य प्रतिपूज्य महात्मनः ।
प्रदक्षिणं च तं कृत्वा वर्धयित्वा च भारत ।
जगाम त्रिदिवं तात तदा देवर्षिभिर्वृतः ।
पूज्यमानो महाराज देवगन्धर्वचारणैः ।

— Colophon. *Adhy. name:* M5 अगस्त्यवर्धमानः.

(L. 370) G7 नरो मुच्येत किल्बिषात् (for the post. half). — After line 370, G7 ins.:

प्रयाणे चोपयाने च राज्ञां मङ्गल्यमिच्छताम् ।
स्त्रीणां प्रसवकाले च मङ्गल्यं भरतर्षभ ।
अभिषेककाले राज्ञां च कुमाराणां च मङ्गलम् ।
निबोधस्वेदमाश्चर्यमनुभूतमगस्तिना ।
यत्ते श्रुत्वा नरश्रेष्ठ कल्मषं नाशमेष्यति । [5]

— (L. 372) M5 पुत्रपोत्रो (for °पौत्रे). — (L. 373) G7 जीवलोकस्य पावनं (for the post. half). — (L. 377) G7 समाधौ (for समाप्तौ). — (L. 383) M5 चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्). — G7 om. lines 385-386. — (L. 400) G7 चासीद् (for स्त्वा°). — (L. 403) G7 पुरतस् (for पार्श्व°). — Before line 406, G7 ins. अगस्त्यः. — (L. 406) G7 अप्यागतो (for अभ्या°). — Before line 410, G7 ins. द्वैपायनः. Before line 411,

तत्तो ज्योतिषमित्युक्तं कारणेन न संशयः । [415]
ज्योतींष्येतास्तारका वै नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
नित्यं तापयते चापि सहस्रार्चिर्दिवाकरः ।
इदं तु दहनाकारं यत्पश्यसि धृतव्रत ।
स्वर्गस्तत्र महातेजा दाहनं पावकस्य च ।
तत्रार्चिष्मान्हुतवहो लोकत्रयचरो महान् । [420]
स्वयमग्निः स्थितो विप्र अतो दीप्तमिदं नभः ।
अत्रस्थमभिगच्छन्ति देवाः सर्षिगणास्तदा ।
हुताशनं महाभागं वरदं च स्वयंप्रभम् ।
अत्रस्थं वरदं देवं सर्वदेवनमस्कृतः ।
अधिगच्छति देवानां शान्त्यर्थं मधुसूदनः । [425]
अत्रस्थं दैवतैर्ब्रह्म देवलोकश्च निर्मितः ।
पर्वताश्च समुद्राश्च द्वीपाश्च सरितस्तथा ।
एतत्तत्प्रथमं स्थानमग्नेस्त्रैलोक्यपूजितम् ।
प्रदीप्तं यत्त्वमालोक्य शङ्कितोऽभूर्द्विजोत्तम ।
तदेतन्निर्विशङ्कस्त्वं मुने प्रविश मा व्यथाः । [430]
नेदं धर्मात्मना दीप्तं नभः पवनशीतलम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दैवतस्य धृतव्रतः ।
सत्कृत्य तदसंमोहाद्विवेश स मुनिर्नभः ।
स पश्यमानस्तत्रस्थान्देवानृषिगणांस्तथा ।
जगाम दृश्यमानश्च पूज्यमानश्च तैरपि । [435]
स तन्नभो महातेजा विवेश हिमशीतलम् ।
महर्षिदैवताकीर्णं पद्मैरिव जलाशयम् ।
तत्रस्थानि विमानानि दैवतानां ददर्श च ।
सध्वजानि पताकाश्च सविमानांश्च तोरणान् ।
गन्धर्वांश्चैव धर्मात्मा प्रनृत्तांश्चाप्सरोगणान् । [440]
सोऽपश्यत महातेजास्तस्मिन्हौताशने ह खे ।]

Colophon.

30

After 12. 315. 22, Kumbh. ed. Cv. ins.:

उवाच च महाप्राज्ञं नारदं पुनरेव हि ।
मलं पृथिव्या बाह्लीका इत्युक्तमधुना त्वया ।
कीदृशाश्चैव बाह्लीका ब्रूहि मे वदतां वर ।

नारद उवाच ।

अस्यां पृथिव्यां चत्वारो देशाः पापजनैर्वृताः ।
युगंधरस्तु प्रथमस्तथा भूतिलकः स्मृतः । [5]
अच्युतच्छल इत्युक्तस्तृतीयः पापकृत्तमः ।
चतुर्थस्तु महापापो बाह्लीक इति संज्ञितः ।
मृगोष्ट्रगर्दभक्षीरं पिबन्त्यस्य युगंधरे ।
एकवर्णास्तु दृश्यन्ते जना वै ह्यच्युतस्थले ।
मेहन्ति च मलं पापा विसृजन्ति जलेषु वै । [10]
नित्यं भूतिलकेऽत्यन्तं तज्जलं च पिबन्ति च ।
हरिबाह्यास्तु वाहीका न स्मरन्ति हरिं क्वचित् ।
ऐहलौकिकमोक्षं ते मांसशोणितवर्धनाः ।
वृथा जाता भविष्यन्ति बाह्लीका इति विश्रुताः ।
पुष्कराहारनिरताः पिशाचा यदभाषत । [15]
मुसुण्ठीं परिगृह्योग्रां तच्छृणुष्व महामुने ।
ब्राह्मणीं बहुपुत्रां तां पुष्करे स्नानुमागताम् ।
युगंधरे पयः पीत्वा क्षुधिता ह्यच्युतस्थले ।
तथा भूतिलके स्नात्वा बाह्लीकांश्च निरीक्ष्य वै ।
आगतासि तथा स्नातुं कथं स्वर्गं न गच्छसि । [20]
इत्युक्त्वा ब्राह्मणीभाण्डं पोथयित्वा मुसुण्ठिना ।
उवाच क्रोधताम्राक्षी पिशाची तीर्थपालिका ।
एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमथान्यथा ।
गच्छ बाह्लीकसंसर्गादशुचित्वं न संशयः ।
यद्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति जनार्दनम् । [25]
न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिः संसर्गिणामपि ।
उद्युक्ता ब्राह्मणी भीता प्रतियाता सुतैः सह ।
स्वदेहस्था जजापैवं सपुत्रा ध्यानतत्परा ।
अनन्तस्य हरेः शुद्धं नाम वै द्वादशाक्षरम् ।
वत्सरत्रितये पूर्णे ब्राह्मणी पुनरागता । [30]
सपुत्रा पुष्करद्वारं पिशाच्याह तथागतम् ।
नमस्ते ब्राह्मणि शुभे पूताहं तव दर्शनात् ।
कुरु तीर्थाभिषेकं च सपुत्रा पापवर्जिता ।
हरेर्नाम्ना च मां साध्वी जलेन स्प्रष्टुमर्हसि ।

G7 ins. देवः. — (L. 419) G7 स्वर्ग्यस् (for स्वर्गस्). — (L. 422) G7 अधि- (for अभि-). — G7 om. line 423. — (L. 424) G7 -नमस्कृतं (for °स्कृतः). — (L. 426) G7 जीव- (for देव-). — (L. 430) G7 व्यथा (for व्यथाः). — Before line 432, G7 ins. व्यासः. — (L. 439) G7 सविमानान्सतोरणान् (for the post. half). — (L. 441) G7 हि (for ह). — Colophon. *Adhy. name:* M5 अगस्त्यवर्धमानः.

30

(L. 23) Cv (gloss: परितः आवर्तनं कृत्वा, परितो दृष्ट्वा च) परावृत्य परीक्ष्य च (for the post. half).

इत्युक्ता ब्राह्मणी हृष्टा पुत्रैः सह शुभव्रता । [35]
जलेन प्रोक्षयामास द्वादशाक्षरसंयुतम् ।
तत्क्षणादभवच्छुद्धा पिशाची दिव्यरूपिणी ।
अप्सरा ह्यभवद्दिव्या गता स्वर्लोकमुत्तमम् ।
ब्राह्मणी चैव कालेन वासुदेवपरायणा ।
सपुत्रा चागता स्थानमच्युतस्य परं शुभम् । [40]
एतत्ते कथितं विद्वन्मुने कालोऽयमागतः ।
गमिष्येऽहं महाप्राज्ञ आगमिष्यामि वै पुनः ।
इत्युक्त्वा स जगामाथ नारदो वदतां वरः ।
द्वैपायनस्तु भगवांस्तच्छ्रुत्वा मुनिसत्तमात् ।

31

D7 T G1-3, 6 ins. after 12. 326. 93: Kumbh. ed. after 12. 326. 92:

ततः कलियुगस्यादौ भूत्वा राजतरुं श्रितः ।
भाषया मागधेनैव धर्मराजगृहे वदन् ।
काषायवस्त्रसंवीतो मुण्डितः शुक्लदन्तवान् ।
शुद्धोदनसुतो बुद्धो मोहयिष्यामि मानवान् ।
शूद्राः श्राद्धेषु भोज्यन्ते मयि बुद्धत्वमागते । [5]
भविष्यन्ति नराः सर्वे मुण्डाः काषायसंवृताः ।
अनध्याया भविष्यन्ति विप्राश्चाग्निविवर्जिताः ।
अग्निहोत्राणि सीदन्ति गुरुपूजा च नश्यति ।
न शृण्वन्ति पितुः पुत्रा न स्नुषा नैव मातरः ।
न मित्रं न कलत्रं वा वर्तते ह्यधरोत्तरम् । [10]
एवं भूतं जगत्सर्वं श्रुतिस्मृतिविवर्जितम् ।
भविष्यति कलौ नग्नो ह्यशुद्धो वर्णसंकरः ।
तेषां सकाशाद्धर्मज्ञा देवब्रह्मद्विषो नराः ।
भविष्यन्ति ह्यशुद्धाश्च न्यायच्छलविभाषिणः ।
ये नग्नधर्मश्रोतारस्ते समाः पापनिश्चयैः । [15]
तस्मादेते न संभाष्या न स्प्रष्टव्या हितार्थिभिः ।
उपवासत्रयं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ।
ततः कलियुगस्यान्ते ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
कल्किर्विष्णुयशःपुत्रो याज्ञवल्क्यपुरोहितः ।
सहाया ब्राह्मणाः सर्वे तैरहं सहितः पुनः । [20]
म्लेच्छानुत्सादयिष्यामि पाषण्डांश्चैव सर्वशः ।
पाषण्डिषङ्क्तान्हत्वा वै तत्रान्तःप्रलये ततः ।

31

Before line 1, Kumbh. ed. ins.:

द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयाम्यहम् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. द्विज- (for भूत्वा). D7 राजतरं; T1 G3.6 °ग्रहं (for °तरुं). G2 भूत्वा राजतरश्रुतं (for the post. half). —(L. 2) Kumbh. ed. भीषया (for भा°). G2 मागधैरव (for मागधेनैव). T1 G3.6 Kumbh. ed. वसन् (for वदन्). —(L. 3) T -दंडवान् (for -दन्त°). —(L. 5) Kumbh. ed. शुद्धेषु (for श्रा°). D7 Kumbh. ed. भुज्यंते; T2 G1.2 भोक्ष्यंते (for भोज्यन्ते). T G6 बुद्धित्वम् (for बुद्ध°). —(L. 6) G1 Kumbh. ed. बुद्धाः (for मुण्डाः). —(L. 7) G2 om. च. Kumbh. ed. याग- (for चाग्नि-). —(L. 8) D7 G2 अग्निहोत्रा विनश्यंति (for the prior half). D7 च सीदति; G2 [अ]वसीदति (for च नश्यति). —(L. 9) T2 शुश्रूषंति (for न शृण्वन्ति). D7 पुत्र (for पुत्रा). T2 G1 Kumbh. ed. भ्रातरः (for मा°). —(L. 10) D7 T2 G1 मित्रा; Kumbh. ed. पौत्रा (for मित्रं). D7 T2 G1 Kumbh. ed. कल(T2 °ळ)-त्रा (for °त्रं). D7 T2 G1.2 वर्तंते (for वर्तते). Kumbh. ed. वर्ततेप्यधमोत्तमाः (for the post. half). —(L. 11) G2 हाहाभूतं (for एवं भूतं). —(L. 12) T2 G1 कलिर् (for कलौ). D7 नग्ने; T1 G6 मग्ना; G2 नग्ना; Kumbh. ed. पूर्णे (for नग्नो). Kumbh. ed. धर्म- (for वर्ण-). —(L. 13) D7 T2 G1 धर्मज्ञ- (for धर्मज्ञा). G2 Kumbh. ed. -ब्रह्मविदो (for °द्विषो). —(L. 14) D7 न्यायस्थल-; T1 न्यायश्चल- (for °च्छल-). —(L. 15) T2 नग्नधर्मा; Kumbh. ed. नष्टधर्म- (for नग्न°). Kumbh. ed. पापनिश्चये (for °निश्चयैः). —(L. 16) D7 इति; Kumbh. ed. एता (for एते). T2 G1.2 स्पृष्टव्या; Kumbh. ed. स्पृश्या च (for स्प्रष्टव्या). —(L. 18) D7 ब्राह्मणोपरि- (for °णो हरि-). —(L. 19) T1 G3.6 कर्की; G2 कल्किं (for कल्किर्). Kumbh. ed. याज्ञवल्क्यः (for °वल्क्य-). G1 -पुरोहितं (for °हितः). — After line 19, Kumbh. ed. ins.:

तस्मिन्नाशे वनग्रामे तिष्ठेत्सोन्त्रासिमो ह्ययः ।

—(L. 20) D7 संहता; G2 संगता; Kumbh. ed. सहया (for सहाया). T2 पुरं (for पुनः). — After line 21, Kumbh. ed. ins.:

पाषण्डश्च कलौ तत्र माययैव विनश्यते ।

—(L. 22) T2 G1.2 पाषंड- (for पाषण्डि-). Kumbh. ed. पाषंडकांश्चैव हत्वा (for the prior half). G2 तत्र तैः (for तत्रान्तः-). Kumbh. ed. तत्रांतं प्रलये ह्यहं (for the post. half). — After line 22, T2 G1 ins.:

अहं पश्चाद्भविष्यामि यज्ञेषु निरतः सदा ।

32

K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins. after 12. 331. 1: V1 after 6:

सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ।
पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीम् ।
दुर्दर्शो भगवान्देवः सर्वलोकनमस्कृतः । [5]
देवैः सब्रह्मकैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ।
दृष्टवान्नारदो यत्र देवं नारायणं हरिम् ।
नूनमेतद्ध्यनुमतं तस्य देवस्य सूतज ।
यद्दृष्टवाञ्जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ । [10]
नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्ब्रवीहि मे ।

सूत उवाच ।

तस्मिन्यज्ञे वर्तमाने राज्ञः पारिक्षितस्य वै ।
कर्मान्तरेषु विधिवद्वर्तमानेषु शौनक ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ।
परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पितामहपितामहम् । [15]

जनमेजय उवाच ।

श्वेतद्वीपान्निवृत्तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
ध्यायता भगवद्वाक्यं चेष्टितं किमतः परम् ।
बदर्याश्रममागम्य समागम्य च तावृषी ।
कियन्तं कालमवसत्कां कथां पृष्टवांश्च सः ।

नारद उवाच ।

कथं ज्ञेया जगन्नाथ पाषण्डाः षड्विधा मया ।
एतदाचक्ष्व भगवंस्त्वद्भक्तस्य विशेषतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मन्त्रिन्द्रकाश्च ये केचिन्मद्भक्तद्वेषिणश्च ये ।
ब्रह्मरुद्रादितुल्यत्वं ये मन्यन्ते ममाधमाः ।
अवतारेषु दिव्येषु मन्यन्ते प्राकृतं च माम् । [5]
मदुपासनहीनाश्च वेदाप्रामाण्यवादिनः ।
एते पाषण्डिनो ज्ञेया मन्त्रिरस्याः कृतादिके ।

— (L. 23) Kumbh. ed. ततः (for अहं). — After line 23, Kumbh. ed. ins. (= 850*):

राज्यं प्रशासति पुनः कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।

32

(L. 2) K2 तदा (for तथा). T2 G2 सौम्य (for सौते). — (L. 3) K2 पारितांगाः; D5 परितृप्ताः (for पाविताङ्गाः). V1 सर्वे च पाविताः स्मो वै; D7 T2 G2 विशुद्धचित्ताः संवृत्ताः (for the prior half). — (L. 4) Da4 नारायणाश्रयं; G2 °श्रमं (for °श्रयां). G2 पुण्यं (for पुण्यां). K1. 2. 4 -प्रा(K2. 4 -प्र)णाशिनीं; Da4 -प्रमोचनीं; G2 °चनं; G6 °चिनीं (for °चनीम्). — (L. 5) K2 Da4 दुर्दशो; Ds2 दुर्धर्षो; D5 मूर्धन्यो (for दुर्दर्शो). K2 सर्वलोकः; Ds2 °लोकं (for °लोक-). — (L. 6) K1 2. 4 सर्वैर् (for कृत्स्नैर्). Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सब्रह्मकैः (Bo सर्वलोकैः) सुरैः कृत्स्नैर् (for the prior half). D7 T G1–3. 6 च स- (for नैव). — (L. 7) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. यत्तु (for यत्र). Da4 देवे (for देवं). — (L. 8) K1 reads नूनं twice. K2 नूनं ह्यनु मतं: D5 एतत्तु° (for एतद्ध्यनु°). — (L. 9) D7 T2 यं (for यद्). T2 दृष्ट्वा वा (for दृष्टवान्). — (L. 10) T2 प्रार्थयत् (for प्राद्र°). K1. 2. 4 सुत (for भूयो). K1. 4 नारदौ; T2 नारदे (for नारदो). — After line 11, K1. 2. 4 D7 T G1–3. 6 ins.:

समागमे तस्य ताभ्यां यद्वृत्तं तच्च कथ्यताम् ।

[T G3. 6 चाभ्यां (for ताभ्यां). G2 तस्य (for तच्च).]

B8 Dn1 D5 Kumbh. ed. सौतिर् (for सूत). — (L. 12) T1 तस्य (for तस्मिन्). V1 D5 T1 G3. 6 पारीक्षितस्य (for पारि°). K1. 2 राज्ञः परिक्षितस्तदा (for the post. half). — (L. 13) D7 कर्मेंद्रियाणि; G2 कामांतरेषु (for कर्मान्त°). G6 शौनकः (for शौनक). — (L. 14) K1 2 व्यासं सर्व- (for व्यासमृषिं). Da4 देवनिधि- (for वेदनिधिं). D7 T2 G1 विभुं (for प्रभुम्). — (L. 15) K1 राज्येंद्रः; K6 B7. 9 Da4 Ds2 D3. 5. 7 राजेंद्र (for राजेन्द्रः). Da3 om. the ref. — (L. 16) Dn4 श्वेतद्वीप- (for °द्वीपान्). G3 निववृते (for निवृत्तेन). Ds2 महर्षिणा (for सुर°). — (L. 17) D5 ध्यायतां (for °ता). K1 भगवान् (for भगवद्-). T1 किमितः; G2 क्रमतः (for किमतः). V1 तेन किं वा कृतं द्विज (for the post. half). — (L. 18) K1. 2. 4 आगत्य (for आगम्य). K1 om. (hapl.) समागम्य; K2. 4 D7 समागत्य (for °गम्य). K4 तान् (for ताव्). — (L. 19) K6 अवसन् (for अवसत्). K1. 2 V1 D5. 7 T2 G1. 2 काः (V1 D5 का) कथाः (for कां कथां).

APPENDIX II

This Appendix assembles together passages from some of the Purāṇas which show such close similarities with portions of the Mokṣadharma that, unless both are borrowing from a common source, either the Purāṇa or the Mokṣadharma has to be considered as the borrower, the fact of borrowing being betrayed by certain deliberate changes in wording which are easily discernible. —It will be noted that certain Purāṇa variants also figure in the corresponding Mbh. critical apparatus. It is not, however, claimed that we have, in this Appendix, listed all such Purāṇa parallelisms. Some further remarks in this connection will be found in the General Introduction.

I

12. 175

[Corresponding readings for Mbh. 12. 175. 1—185. 27 and (omitting 12. 186) for 12. 187—188 found in the Bṛhan-Nāradīya Purāṇa (Venkateshwar Press edition, Bombay 1923), adhy. 42. 1 to 44. 20 and 44. 21 to 105.]

1 For युधिष्ठिर, श्रीनारद. —^{a}) For विश्वं, ब्रह्मन्. —^{d}) For पितामह, सनंदन.

3 ^{d}) धर्माधर्मविधिः कथं as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

4 ^{d}) For नो, मे as in T2 M1. 7.

5 For भीष्म, सनंदन. —^{a}) शृणु नारद वक्ष्यामि. —^{b}) For इतिहासं, चेतिहासं. —^{c}) For श्रेष्ठं, शास्त्रं as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

6 ^{b}) For इवौजसा, महौजसं as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

7-9 For 7-9, B. N. P. subst.:

भरद्वाज उवाच ।
कथं जीवो विचरति नानायोनिषु संततम् ।
कथं मुक्तिश्च संसाराज्जायते तस्य मानद ।
यश्च नारायणः स्रष्टा स्वयंभूर्भगवान्स्वयम् ।
सेव्यसेवकभावेन वर्तेते इति तौ सदा ।
प्रविशन्ति लये सर्वे यमीशं सचराचराः । [5]
लोकानां रमणः सोऽयं निर्गुणश्च निरञ्जनः ।
अनिर्देश्योऽप्रतर्क्यश्च कथं ज्ञायेत कैर्मुने ।
कथमेनं परात्मानं कालशक्तिदुरन्वयम् ।
अतर्क्यचरितं वेदाः स्तुवन्ति कथमादरात् ।
जीवो जीवत्वमुल्लङ्घ्य कथं ब्रह्म समन्वयात् । [10]
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ।

11 Before 11, B. N. P. ins. भृगुरुवाच as in Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D3-6. 8. 9. —^{a}) For विख्यातः, यः पूर्वो as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. —^{b}) For श्रुतपूर्वो, विश्रुतो वै as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. —^{d}) For तथाभेद्यो, तथा तेभ्यो.

12 ^{b}) For [अ]क्षरो, [अ]क्षयो as in K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1 M5.

15 ^{d}) For निधिः, विधिः as in T1.

16 ^{c}) For सु-, स as in K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9.

17 ^{a}) For -संज्ञास्, -संघास्.

18 ^{a}) For निःश्वासस्, निश्वा° as in Bo. 6-9 Da4 Dn4 Ds1 D4. 6. 8 T2 G1. 2 M7. —^{b}) For सिराः, शिराः as in K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5-8 M1. —^{c}) For तु, च as in K7 V1 Da3. a4 D4. 6. 9.

19 ^{a}) For [ऊ]र्ध्वं, [ऊ]र्ध्वं-. —^{b}) For पादौ, पदौ. भुजौ दिशः (by transp.) as in D3 M5. —^{c}) For ह्यनन्तत्वात्, ह्यचिंत्यात्मा as in K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

20 ^{a}) For एव, एष as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2-6. 8. 9 M1. 6. 7.

21 ^{c}) For यतः, ततः as in D7 T G1-3. 6 M5-7.

22 ^{d}) For मेऽर्थतः, तत्त्वतः as in K4. 6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

23 ^{b}) For सिद्धचारण-, °दैवत- as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9.

24 ^{b}) For दृश्यतः, पश्यतः. —^{d}) For भास्वराश्चाग्नि-, भास्कराभाग्नि- as in K6. 7 Dn1 D4. 5. 8. 9.

25 ^{d}) For विद्धि, वेद.

26 ^{d}) For अप्रमेयं, ह्यप्रमेयं.

28 ^{b}) For पन्नगाधिपः, °पाः as in K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds1 D2–5.8.9 T2 G1 M1.5–7.

31 ^{d}) For प्रमाणं, प्रमाण°. — ^{e}) अदृश्यो यस्त्वगन्धो यः. — ^{f}) For उदाहरेत्, उदीरयेत्.

32 ^{a}) परिमीता यदा गतिः. — ^{c}) For तदा गौणम्, तदागण्यम्.

33 ^{a}) For तद्, यद् as in K4.6 V1 Bo.6.7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8. — ^{c}) For शक्तो, शक्यो as in K6 Da3 Dn4 Ds D5.8.

35 ^{a}) For पुष्करादू, पुष्करो.

37 ^{d}) सृजत्येष जगद्विधिः.

12.176

1 ^{b}) For सृजते, °ति. — ^{d}) For तद्ब्रूहि, तद्वहिर्.

2 ^{c}) For संधुक्षणार्थं, संरक्षणार्थं as in K4.6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T G1–3.6 M5 Cn.p

3 After 3^{a}, B. N. P., by eye-wandering, repeats 2^{d}–3^{a}.

5 ^{c}) For च, वा as in K4.6.7 V1 Bo.6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–9.

7 ^{c}) For पवनपा, स्पर्धमाना as in K6 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn4 Ds D2.3.5.

8 ^{a}) For धर्ममयी, ब्रह्ममयी as in Ś1 (*sup. lin.*) K6.7 Bo.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.

9 ^{a}) स्तिमितमाकाशम् as in K6.7 Bo.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–6.8.9. — ^{b}) For आकाशम्, अनंतम् as in K6 Bo.7.8 (marg.) Dn1 Ds D2.3.5.8.

10 ^{b}) तमसीव तमः परं.

11 ^{a}) For भाजनम्, भवनम्.

12 ^{b}) For नभसोऽन्ते, °सोंतं.

13 ^{a}) For स एष, एषु वै.

14 ^{c}) For प्रादुर्भवति, °रासीद्. — ^{d}) For वितिमिरं, निस्तिमिरं as in K4 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8. For नभः, तमः.

15 ^{b}) खं समाक्षिपते जलं as in K6 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8. — ^{c}) तदग्निवायुसंपर्काद्.

16 ^{a}) For आकाशे, °शं as in K4.6 V1 Bo.8 Da3.4 Ds D2.3.5.6.8 G1. — ^{b}) For स्नेहस्, °हात्. — ^{d}) For उप°, अनु° as in K6 Bo.6 Da3 Dn4 D2.3.8.

17 ^{c}) For इह, इयं. — ^{d}) For यस्यां, यस्याः as in D4.6.9.

12.177

1 ^{a}) For एते ते, य एते as in K6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.4–6.9 G1–3.6 M1.5–7. — ^{b}) For ब्रह्मा, रक्ष्या. For पुरा, मनुः.

2 ^{c}) पश्चात्तेष्वेव भूतत्वं.

3 ^{a}) For अमितानां, °तानि as in Ś1 K1.2. For महाशब्दो, महाशानि. — ^{c}) For कस्य, अन्य as in K7 Ds D4.7.

5 ^{a}) इत्यतः पंचभिर्युक्तैर्. — ^{c}) For श्रोत्रं, श्रोत्रे. For घ्राणं, घ्राणो as in Ds D2.3.

8 ^{c}) For विजानन्ति, वि° जानंति. — ^{d}) ये चैवं पंच धातवः.

9 ^{b}) For अभौमत्वाद्, अभूमित्वाद् as in K4.6.7 B1 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.9 G3.

10 ^{c}) For पुष्पफले, °फल° as in K4.6 V1 Bo.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8. — ^{d}) For समुपलभ्यन्ते, °पद्यते as in K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.8.

11 ^{a}) ऊष्मतो म्लायते पर्णं as in K6 V1 Bo.6–9 Da3 Ds D2. — ^{c}) म्लायते शीर्यते चापि as in K4 Bo.7 Dn1.n4^{a} Ds D3.8 Cn.

12 ^{a}) For -निष्पेषैः, -निर्घोषैः as in K6 B6.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7. — ^{b}) For फल°, फलं as in K4.7 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T G1–3.6 M1.

13 ^{a}) For वृक्षं, वृक्षान्. — ^{c}) For अदृष्टेस्, अदृष्टस् as in D7. — B. N. P. om. 15–16.

18 ^{a}) For आदत्तं, आदत्ते as in Ś1 K2.

20 ^{b}) For स्नायु च पञ्चमम्, स्नायुश्च पंचमः as in Ś1 K1.3.7 D4.6.9. — ^{c}) For संख्यातं, संघातं as in K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2.3.6 Cpp. — ^{d}) For पृथिवीमयम्, °मये.

21 ^{a}) For तेजोऽग्निश्च, तेजो ह्यग्निस् as in K4.6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T1 G2.3.6. — ^{c}) For जरयते, जनयते as in Ds1 (*sup. lin.*). For चापि, यच्च as in K6.7 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.

22 ^{a}) For अथास्यं, तथास्यं as in K6 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.6.8.

24 ^{a}) For प्रणीयते, प्रीणयते as in K6 Ds D3.5. — ^{c}) For स्वाक्चैव, [ऽ]पश्चैव as in K6 V1 Bo.6.8.9 Dn1 Ds D2.3.5.8.

25 ^{b}) For प्रतिभेदाच्, पंच भेदाच्. — ^{d}) For वेदयन्ति, वेद°.

26 ^{c}) For चक्षुर्म्यां, चक्षुर्म्यः. — B. N. P. reads 26^{cd} as in Bo. 6–9 Da3. a4 M1. 6 after 28^{cd}.

29 ^{b}) For चायां, चापि as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Cp.

30 ^{b}) For सूरिभिः, ऋषिभिः as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

32 The sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in B. N. P. is as in D6. 8 in the Tabular Statement on P. 1012. — After 32^{cd}, B. N. P. reads 34^{ab} as in V1 Bo Dn1. n4 D4. 9. — ^{e}) एवं षोडशविस्तारो as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9.

33 ^{b}) द्विगुणौ वायुरित्युत as in Dn4.

34 ^{b}) For पिच्छलो, पिच्छिलो as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 5 M1. 5. 6. — ^{c}) For सुखो, सुखं as in D5 T1. — ^{e}) एवमेकादशविधो as in K6 Dn4 Ds D2. 3. 8 Cnp.

36 ^{b}) For पञ्चमस्, धैवतस् as in K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — ^{c}) For धैवतश्, पंचमश् as in K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1. — ^{d}) For निषादकः, निषादवान् as in V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

37 ^{b}) For -लक्षणः, -संभवः as in K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — ^{c}) -त्रैस्वर्येण, ऐश्वर्येण as in K4. 6 V1 B6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 Cn.

38 ^{d}) न वेत्ति विषमा गतिः.

39 After 39, B. N. P. ins. 491* as in K4. 6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cn.

12. 178

1 B. N. P. om. 1^{a}–2^{b}.

2 ^{c}) पार्थिवं धातुमासाद्य.

3 ^{b}) For परिपालयन्, °येत्. — ^{c}) For च, वा.

4 ^{d}) For विषयाश्, विषयश् as in K4. 6 B1 Dn4 D4. 5 G1.

5 ^{b}) For प्राणेन, प्राणैस्तु. — ^{c}) For च, तु.

6 ^{b}) For च समाश्रितः, समुपा° as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. — ^{c}) For वा, च.

7 ^{a}) For कर्मणि बले, कर्मनियमे. — ^{c}) For तं, ते. — ^{d}) अध्यात्मज्ञानकोविदाः.

9 ^{a}) For धातुषु, बाहुषु. — ^{c}) For धातूंश्, बाहूंश्. — ^{d}) For अवतिष्ठति, अतिचेष्टते.

10 ^{b}) For -समाहितः, -समीहितः. — ^{c}) For स्वधिष्ठानः, स्वधिष्ठानं as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

11 ^{a}) For पायुसंयुक्तम्, °पर्यंतम् as in K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. — ^{b}) For गुदसंज्ञितम्, °संज्ञिते. — ^{c}) For स्रोतस्, रेतस्.

14 ^{a}) For नाभेर्, नाभ्या as in B8 (marg.) D7 T G2. 3. 6 M6. 7. — ^{b}) For स्थितः, स्मृतः as in D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6. — ^{c}) For नाभिमध्ये, °मूले. — ^{d}) For समाहिताः, च संस्थिताः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

15 ^{a}) For प्रसृता, प्रस्थिता as in K6. 7 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9.

16 ^{a}) For ऽथ, [ऽ]पि. — ^{c}) जितक्लमाः समा धीरा as in K6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. — ^{d}) For आदधुः, आदधन् as in K6 V1 B8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 T1 G1. 3. 6 M1.

17 ^{a}) For विहितः, °त-. — ^{c}) तस्मिन्समिध्यते नित्यम् as in K6 V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — ^{d}) अग्निः स्थाल्यामिवाहितः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7.

12. 179

1 ^{a}) For प्राणायते, प्राणपतिर्. — ^{d}) For तस्माज्, ततो.

2 ^{a}) For यदि, यतः. — ^{b}) वह्निनैवोपलभ्यते. — ^{c}) For चैव, चैतत् as in Dn1. n4. — ^{d}) For तस्माज्, तदा.

3 ^{a}) For प्रमीयमाणस्य, प्रम्रिय° as in T1 G3. 6.

4 ^{a}) For वातोपमो, वायुमयो. — ^{c}) For दृश्यो, पश्येद्.

5 ^{a}) संश्लेषो यदि वातेन as in K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8.

6 ^{c}) क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.

7 ^{a}) For -साधारणे, -धारणके as in K6. 7 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9. — ^{b}) For कुतः, कृतं. — ^{c}) For अन्यतरत्यागाच्, °तराभावाच् as in K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. — ^{d}) For संग्रहः, संशयः as in Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cnp.

8 ^{c}) For कोष्ठभेदात्खम्, कोष्ठभेदार्थम्.

9 ^{d}) For पञ्चधा, पंचतां as in B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M5.

10 ^{c}) For वेदयति, खेद°. — ^{d}) For वा, च as in K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

13 [a]) For उपयुक्तस्य, °भुक्तस्य as in K4. 6. 7 Dn1 D2. 4–6. 9. — [b]) For वा, च as in K6. 7 Dn1 D8 D2. 4–6. 9.

14 [c]) For बीजान्यस्य, जीवा° as in B7–9 Da3.

15 [a]) For बीजमात्रं, जीव° as in B6. 8. — [d]) For प्रवर्तते, प्रणश्यति.

12. 180

Before 180. 1, B. N. P. ins.:

इति मे संशयो ब्रह्मन्हृदये परिधावति ।
तं निवर्तय सर्वज्ञ यतस्त्वामाश्रितो ह्यहम् ।
सनन्दन उवाच ।
एवं पृष्टस्तदानेन स भृगुर्ब्रह्मणः सुतः ।
पुनराह मुनिश्रेष्ठ तत्संदेहनिवृत्तये ।

1 [a]) For जीवानां, जीवस्य as in K6 B8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5.

2 [c]) समिधामग्निदग्धानां. — [d]) यथाग्निर्दृश्यते तथा as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8.

3 [a]) For तथा तस्य, तस्य नाशात्. — [b]) For यदि नाशो, तद्विनाशो. — [d]) For च, वा.

4 B. N. P. repeats 4[a]–5[b] after 5[ab]. — [d]) For दृश्यते, विद्यते as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9.

5 [b]) यथाग्नि(Da4 तथाग्नि-; G2 स चाग्नि)र्नोपलभ्यते as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 G2. — [d]) For दुर्ग्रहः स, दुर्ग्राह्यो हि as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8.

6 [c]) For गृह्यते, नश्यते.

8 [b]) ततो देहमचेतनं as in K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8.

9 [a]) For ऽभ्येति, [ऽ]न्वेति as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M5. 7. — [c]) For तत्र, तेषां as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M1. 6. 7. For एकत्वं, °त्वाद् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8.

12 [b]) For -संयुते, -संज्ञके. — [d]) For ज्ञातुम्, वेत्तुम् as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9.

14 [a]) For यद्यजीवं, यद्यजीव-.

16 [a]) सर्वे पश्यंति यद्दृश्यं. — [c]) For तद्धि, चक्षुः as in K4. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9.

17 [a]) For न च ब्रूते, न चाघ्राति as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9. — [b]) For जिघ्रति, भाषते as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9. — [c]) For स्पर्शरूपौ, °मनौ as in D1 T1 G2. 3. 6.

18 [a]) हृष्यति क्रुध्यते कोऽत्र (Da4 को नु) as in K6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8. — [b]) वाक्यं वाचयते च कः.

19 [a]) For न, तं. — [c]) For श्रुणि, श्रुणोषि as in K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. — [d]) For श्रुणाश्च, श्रुणाश्च as in B7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8.

20 [c]) For स वेत्ति, सवेति. — [d]) For देहः, देहं.

21 [d]) देहत्यागेन नश्यति as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9.

22 [a]) आपोमयमिदं सर्वम् as in K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9.

25 [a]) For सचेतनं, अ° as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4 M1. 5. 7. — [c]) For ततः, अतः as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8. For क्षेत्रविदं, °विदो as in Cv.

26 [d]) दशार्धतस्तस्य शरीरभेदः as in K6 D2. 3 M5. 6.

27 [a]) भूतेषु सर्वेषु (by transp.). — [b]) For संवृतः, सर्वदा.

28 [c]) For लब्धाहारो, लब्धा° as in D4 G1.

29 [d]) For अक्षयम्, आनंत्यम् as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8.

12. 181

2 [b]) For तपो, तथा.

3 [a]) For -गन्धर्व-, -गंधर्वा as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 T2 G1 M1. 5. 6.

4 B. N. P. om. 4[b]–5[a] as in D3.

6 [b]) For विभज्यते, विभिद्यते as in K6. 7 B7 Dn1 D2–4. 8. 9. — B. N. P. om. 6[c]–7[d].

8 [c]) For तनुः, त्वंतः.

10 [b]) For ब्राह्ममिदं, ब्रह्ममयं as in K6 V1 Bo. 6–9 D8. 5–8 T1 G2. 3. 6. — [d]) For कर्मभिर्, कर्मणा.

11 [a]) For -भोग-, -भोगाः. — [b]) For क्रोधनाः, क्रोधता. — [c]) For -स्वधर्मा, -स्वकर्म-.

12 [a]) For गोषु, गोभ्यो as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9. For समाधाय, °स्थाय as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8. — [c]) For स्वधर्मं, °र्मान् as in K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D8. 8 G2.

13 [a]) For ·प्रिया, ·परा·

14 [a]) For व्यस्ता, व्याप्ता· — B. N. P. om. (hapl.) 14[c]–15[d].

17 [a]) For चैतत्, चैव as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2. — [b]) For [अ]तद्विदः, तद्विदः as in K6 V1 Bo. 6–9 D2–6. 8. — [d]) For हि जातयः, द्विजा° as in K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 D5. 7. 8 T G2. 3. 6 M5. 6.

18 [b]) For बहुधा, विविधा· — B. N. P. om. 18[e]–20[b].

12. 182

2 [d]) For षट्सु, ब्रह्म·

3 [b]) For विघसाशी, विद्याभ्यासी·

4 [a]) For दमोऽद्रोह, अथो द्रोह as in K6 Bo. 9 D8. — [b]) For क्षमा, कृपा as in K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da4 Ds D8. 8. — [e]) For तपश्च, तपसां·

5 [b]) For ·संमतः, ·संगतः as in K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. — [e]) For यश्च, यस्तु as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

6 [a]) विशल्याशु पशुभ्यश्च as in K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 8. — [b]) कृष्यादानरतिः शुचिः as in K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

8 [a]) For लक्ष्यं, लक्ष्म as in Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 D5. 6. — [b]) For चैतन्, तच्च as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [d]) ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च as in Ś1 K1. 2. 4 V1 B7–9 Da3. a4 M5.

9 [e]) For ज्ञातव्यं, ज्ञानानां as in K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9. — After 9, B. N. P. ins. (with var.) 496* as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

10 [a]) For नित्यं, नित्य· as in T2. For तपो, श्रियं as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7. — [b]) For श्रियं, तपो as in K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7. For रक्षेत, रक्षेत्तु· — [e]) For मानावमानाभ्याम्, मानापमानाभ्याम् as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1.

11 [b]) For त्विह, द्विज as in K7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 (orig.). 6. 7.

12 [e]) For अविस्रम्भे न, अविश्रंभेण as in K6. 7 V1 D4. 8. For गन्तव्यं, मंतव्यं·

13 [a]) For परिग्रहान्, °ग्रहाद् as in Da4 D7 M1. 5. 6. — [e]) For अशोकं, अशोक·.

14 [d]) व्यासंगेषु ह्यसंगिना·

16 [a]) मनः प्राणेन गृह्णीयात् as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D3. 5. 7 T2 G2. 3. 6 M1. — [c]) For निर्वाणाद्, निर्वेदाद् as in K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 (*inf. lin.*). For निर्वाणो, निर्वाणं as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — [e]) For ब्रह्म, ब्रह्मन् as in K6. — [f]) For स वै तेन, निर्वेदेन as in K4 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

17 [a]) For शौचेन, शौचे तु· — [b]) For तथाचार·, सदाचार· as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2. — [c]) For सानुक्रोशश्, स्वनुक्रोशश्·

12. 183

1 [a]) सत्यं व्रतं तपः शौचं· — [b]) For सृजति च, विसृजते as in K6 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [d]) स्वः सत्येनैव गच्छति·

2 [d]) For तमसावृतम्, °वृताः as in K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

3 [a]) सुदुष्प्रकाश इत्याहुर्· — [c]) For सत्यानृतात्, °नृतं as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9.

4 [ab]) For त्वेवंविधा, [अ]प्येवंविधा as in K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. B. N. P. transp. वृत्तिः and लोके as in Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9. For सत्यानृता, °नृते as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. — [d]) For दुःखं, दुःख· as in G1 M6.

5 B. N. P. om. 5 as in Da4 G1.

6 [c]) For ·सृष्टिं, ·सृष्टं as in T1 G1.

8 [d]) For भ्रश्यते, नश्यते as in K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

9 [2]) For सर्वारम्भप्रवृत्तयः, वस्तुप्रवृत्तयः as in K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. For सुखार्थी, °र्थम् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 G1 M1. 6. 7. — [3]) For ह्यतस्, हीतः. After न ह्यतः, B. N. P. ins. परत्र. For त्रिवर्गफलं, अपवर्गफलाद्. — [4]) For एष, एव as in K4 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8. For धर्मार्थयोरारम्भस्, °गुणारंभस् as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. For सुखप्रयोजना, °प्रयोजनार्थं as in K7 V1 Dn4 D7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7. After प्रयोजना, B. N. P. ins. आरंभाः·

10 [1]) For यद्, वद्· For स्त्रिय, स्थितिर् as in K6 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds3 D2. 3. 6. 8 Cp. 8. For तत्र

गृह्णीमः, न तदुपगृह्णीमो as in K6 V1 Bo. 6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — 2) After एष, B. N. P. ins. काम्यो as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. For अभिलषन्ति, अभिशीलयंति. — 3) Before श्रूयते, B. N. P. ins. तपसि as in Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. B. N. P. om. च as in Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 and om. भगवांस् as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6. — 5) For शमम्, समम्. — 6) For ब्रूमो, भूमौ as in K7 D4. 9. For न, न तु. For अयं प्रतिगृहीतो, अंजयति गृहीतो. After गुण, B. N. P. ins. -विशेष as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — 7) For भगवता, भवता as in V1 B5 M1. 5–7. — 8) For ऽपि, हि. B N. P. om. च भवति. For दुष्कृताद्, अन्यथा. — B. N. P. reads 9 after the ref. in 11. — 9) For अत्रोच्यताम्, अत्रोच्यते.

11 1) Before तमोग्रस्ता, B. N. P. ins. ततस् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7. — 2) For -मानानृतादिभिर्, -हिंसा° as in K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D3. 8. B. N. P. om. न. For न चामुत्र, नामुत्र as in K2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 T2 M1. 6. 7. — 3) For -गणोपतापैर्, -रुजो° as in K6 B1 Dn1. n4 Ds D2. 8. — 4) For -बन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्, -बंधनपरिक्लेशा° as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. — 5) For चण्डवातात्युष्णाति-, वर्ष° as in K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

12 1) B. N. P. om. from शारीरै up to तथा (in 13b).

13 c) शारीरं मानसं नास्ति. — d) For पापकं, पातकं as in K7 V1 D5 M6.

14 d) For समं तु, सुखं तत् as in K6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

16 a) For -निर्माणं, -निर्माता. — b) धर्मस्य चरितस्य च. — B. N. P. om. 16cd.

12. 184

1 B. N. P. om. 1ab (with the ref.).

2 B. N. P. om. the ref. — c) For भोग, भोगान् as in K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9. — d) For सर्वम्, स्वर्गम् as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

3 d) For उपतिष्ठति, °तिष्ठते as in K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

4 a) For असत्सु, °ज्यो as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7. — d) For आप्यते, अश्नुते as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

6 a) For स्वधर्मचरणे, °र्माचरणे as in K6. 7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 T2. — c) For धर्म-, स्वर्ग- as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 5–7. — d) For विमुह्यति, °ह्यते as in K6 B6–9 Dn4 Ds D2. 8. 3 T2 M5–7.

7 c) For य आचारास्, समाचारास् as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8. — d) For तान्, तन् as in Bo.

8 1) After भगवता, B. N. P. ins. ब्रह्मणा as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7. — 2) B. N. P. om. तावत्. For उदाहरन्ति, आहरंति. — 3) For -विनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा, -नियमव्रतविनियतात्मा as in K6 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. For तन्द्रालस्ये, तद्बयालस्यं. For नित्यो, -नित्य- as in K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 G3. 6. After नित्यो, B. N. P. ins. भिक्षा as in K6 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. For भैक्षादि-, भैक्ष्यादि- as in K6. 7 Dn4 Ds1 D4. 6. 8. 9 G6. For -निर्देशानुष्ठान-, निदेशा°.

9 After मानसं, B. N. P. ins. इति.

10 2) For समुदाचार-, सदाचार- as in K1 D7 T1 G1–3. 6. — 3) For समावृत्तानां, °वृतानां as in K4 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. For सदाराणां, सदाचाराणां as in K4. 6 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M6. For -धर्मचर्या-, -धर्मचर्य- as in K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — 4) For अवेक्ष्य, अपेक्ष्य as in B7. 8 Da3 Dn1. n4 D3. 4. 9. For [अ]गर्हितेन, °हित-. For स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन, °योपलब्धप्रकर्षेण वा as in Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8. For अद्रिसारगतेन, अद्भिः सागरगतेन. For हव्य, द्रव्य-. For प्रवर्तयेत्, वर्तयेत् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7. — 6) For -वासिनः, -निवासिनः as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8. For ये चान्ये, येन्ये. For -धर्मानुष्ठायिनस्, °निनस्. For अप्यत एव, अप्यतरा च.

11 1) After वानप्रस्थानां, B. N. P. ins. च as in Ś1 K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8. For साधुपथ्यदर्शनाः, °पथ्योदनाः as in V1 B9 Dn1 D6. — 2) तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनसूयावाक्यदानसुखसत्कारासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रिया चेति.

13 1) For वेदाभ्यास, विद्या° as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1 5–7.

14 a) For श्लोकौ, लोकौ. For वत्सलाः, वात्सल्याः

as in Dn4 Ds1. For सर्वभूतानां, °भूतेभ्यः as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1. 3. 5. 6. 8 M1. 5-7. — b) वायोः श्रोत्रस्तथा गिरा. — c) परितापोपघातश्च as in K6 Dn1. n4 D1. 3. 8.

15 a) For अक्रोधः, °र्धं.

16 For -गन्धोपभोग-, -नित्योपभोग- as in K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 M1. 5-7. For -नृत्त-, -नृत्य- as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M7. For -नयनाभिरामसंदर्शनानां, -नयनस्नेहरामाद°. For -पेयलेह्य-, -लेह्यपेय- as in K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1. 3. 5. 8. For स्वदारविहारसंतोषः, स्वविहारसंतोषः as in K4. 6 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8.

18 d) स्वर्गस्तस्य (by transp.) as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9.

12. 185

1 B. N. P. om. the ref. — 1) For ऋषि-, अपि as in K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. For सुविविक्तेषु, स्वभक्तेषु. For -महिषवराह-, -वराहमहिष-. For -सृमरगजाकीर्णेषु, शार्दूलवनगजा°. For तपस्यन्तो, तपस्यंते. — 2) For -वस्त्राहारोपभोगा, -वस्त्राभ्यवहारोपभोगा as in K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. For -मूलफल-, -फलमूल-. For -भूमि-, -भू-. For अस्कन्नहोमबलि-, शुष्कबलिहोम- as in K6 D8. For -होमार्जन-, -संमार्जन- as in K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D1. 3. 8 T2 M5. For पवननिष्टप्त-, °विष्टंभ- as in K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. After योगचर्या, B. N. P. ins. अनुष्ठान. For -धर्मानुष्ठानहृत-, °परिशुष्क- as in V1 B8. For -मांसशोणितास्, -मांसशोणित- as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1. 3. 5. 6. 8 M1. 5-7. For उद्वहन्ति, °हंते as in K6 V1 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

2 a) For नियतश्, °त-.

3 2) For अग्निधन-, अग्निंधन-. For परिबर्हसङ्गान्, °संगेषु as in V1 Bo. 6-9 Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7. For आत्मनः, आत्मानं as in K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 D3. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 7. B. N. P. om. आरम्भेषु as in K6 Bo. 6 Da4 Dn1. n4 Ds D1. 3. 8. For अरिमित्रोदासीनेषु, °दासीनानां as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-6. 8. 9. For तुल्यवृत्तयः, °दर्शनाः as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7. For -जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां, °स्वेदजानां as in Ś1 K1. 2 B6. 7. 9 Da4. For अनुचरन्तो, °संचरंतो as in K7 Ds2 D4-7. 9 T G1-3 M7. B. N. P. om. from नगरं up to भैक्षाः (in 3[8]). — 3) After भैक्षाः, B. N. P. ins. न and om. काम. For -दर्पमोहलोभ-, -दर्पलोभ-मोह- as in K6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 3. 8 T G1. 3. 6 M1. 6. — 4) भवंति चात्र श्लोकाः as in K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-9 T G1-3. 6 M5.

4 b) For चरति यो, यश्चरते as in K6 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

5 b) For शारीरम्, श° as in D5 G1. — c) विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिः as in Bo. 6 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9. — d) For चिताग्निनां, °ग्निना as in V1 Bo. 7-9 Ds1 D5 M1. 6. 7. For स व्यतियाति, व्रजते हि as in K6 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

6 a) For कुरुते, चरते as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M5. 6. — b) For सुसंकल्पित-, स्वसं° as in D7 T1 G1-3. For -बुद्धियुक्तः, -युक्तबुद्धिः as in V1 Bo. 6.

8 d) for वरो, परो.

11 a) नान्यो हि बध्यते तत्र. — c) For परोक्षधर्मो, परो ह्यधर्मो as in K6 Dn1. n4 D2. 3. 8.

12 a) यानासनाशनोपेताः as in V1 Ds2 D2 T G1-3. 6 M1. 5-7. — d) For प्रासाद-, प्रसाद- as in K7.

14 b) For नैकृतिका, नैष्कृ°.

15 d) For पण्डिताः, [अ]पंडिताः as in K6 V1 Bo. 6-9 Da4 D3. 7. 8 T1 G1 3. 6 M1. 5-7.

16 B. N. P. reads 16 after 18.

17 a) For सोपधं, °धे as in Ś1 K2. 4.

18 a) For आसेवते, संसे°. — c) For नाचरेद्, आ°. — d) न तपस्तस्य वर्धते.

19 d) For कृत्वा, तथा as in Da3 D6. For अतोऽन्यथा, अथान्यथा as in K6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8.

20 c) For इष्टेष्ट-, इष्टेष्ट- as in Ds1 D6.

21 c) For इहत्यास्, °स्थास् as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7.

22 a) यदि सत्कारमिच्छंति as in D8. — c) For तथैवान्ये, तथा चान्ये as in K4. 6 Bo. 7-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

23 a) For -भक्षणे सक्ता, °णासक्ता as in K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 G2. — d) For ते, च.

24 a) गुरूनुपासते ये तु. — d) For ते जानन्ति, विजानंति as in K4. 6 V1 Bo Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8.

25 b) For संक्षेपाद्, संक्षिप्तो as in K4. 6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

26 B. N. P. om. from 26 (with the ref.) up to the end of adhy. 186.

12. 187

This adhy. ± B. N. P. 44. 21-82; it also ± B. 12. 286 [5], which is om. in Ś1 D1 T G1.3.6 M1.5-7, but is read by K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 G2 Kumbh. ed. The variants in these latter are given below, together with the B. N. P. variants, following upon the Tabular Statement showing the relationship of these three texts.

TABULAR STATEMENT

12. 187	B. 12. 286[5]	B. N. P. 44. 21-82	12. 187	B. 12. 286[5]	B. N. P. 44. 21-82
1-2	1-2	21-22	22^{ab}	23^{ab}	43^{cd}
om.	om.	23^{ab}	22^{cd}	om.	44^{ab}
3^{ab}	om.	23^{cd}	23	23^{cd}-24^{ab}	44^{cd}-45^{ab}
3^{cd}	om.	24^{ab}	24	24^{cd}-25^{ab}	45^{cd}-46^{ab}
4	3	24^{cd}-25^{ab}	25^{ab}-26^{ab}	om.	46^{cd}-47^{ab}
505*, 1-2	4	om.	26^{cd}	32^{ab}	48^{ab}
5-6	5-6	25^{cd}-27^{ab}	27-29	om.	48^{cd}-51^{ab}
505*, 7	7^{ab}	om.	30-32	29-31	51^{cd}-54^{ab}
om.	7^{cd}	om.	33	25^{cd}-26^{ab}	54^{cd}-55^{ab}
505*, 8-9	8	om.	34	26^{cd}-27^{ab}	55^{cd}-56^{ab}
7^{ab}	9^{ab}	27^{cd}	om.	27^{cd}	om.
7^{cd}	9^{cd} (subst.)	28^{ab}	35	28	56^{cd}-57^{ab}
8^{ab}	10^{ab}	28^{cd}	36	om.	57^{cd}-58^{ab}
8^{cd}	12^{ab} (subst.)	29^{ab}	37	33	58^{cd}-59^{ab}
9^{ab}	11^{ab}	29^{cd}	38	om.	59^{cd}-60^{ab}
9^{cd}	10^{cd}	30^{ab}	39-40	34-35	60^{cd}-62^{ab}
10^{ab}	11^{cd}	30^{cd}	41	38	62^{cd}-63^{ab}
om.	12^{cd}-13^{cd}	om.	42	37	63^{cd}-64^{ab}
10^{cd}	15^{ab}	31^{ab}	43	36	64^{cd}-65^{ab}
11^{ab}	om.	31^{cd}	44-46	om.	65^{cd}-68^{ab}
11^{cd}	15^{cd}	32^{ab}	47	39	68^{cd}-69^{ab}
om.	om.	32^{cd}-33^{ab}	48	40	69^{cd}-70^{ab}
12^{ab}	17^{ab}	33^{cd}	49^{ab}	41^{ab}	70^{cd}
12^{cd}	17^{cd}	34^{ab}	49^{cd}	om.	71^{ab}
om.	18^{ab}	om.	50^{ab}	41^{cd}	71^{cd}
13^{ab}	14^{ab}	34^{cd}-35^{ab}	50^{cd}	om.	72^{ab}
13^{cd}	14^{cd} (subst.)	35^{ab}	51-52	42-43	72^{cd}-74^{ab}
14	16	35^{cd}-36^{ab}	53^{ab}	44^{ab} (subst.)	74^{cd}
15	om.	36^{cd}-37^{ab}	om.	om.	75^{ab}
16	18^{cdef}	37^{cd}-38^{ab}	53^{cd}	44^{cd} (subst.)	75^{cd}
17	om.	38^{cd}-39^{ab}	54-56	om.	76-78
18	19	39^{cd}-40^{ab}	57^{ab}	32^{cd}	79^{ab}
19	20	40^{cd}-41^{ab}	57^{cd}	om.	79^{cd}
20	21	41^{cd}-42^{ab}	58-59	45-46	80-81
21	22	42^{cd}-43^{ab}	60	om.	82

1 B. N. P. भरद्वाज (for युधिष्ठिर). K1.2.4 om. 1–5. — a) D4 आध्यात्मं. — b) For चिन्त्यते, K6 V1 Bo.6 (orig.).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 Kumbh. ed. विद्यते. K7 B6 (marg.).8 D4.9 G2 पुरुषस्योपदिश्यते. — c) For यतश्, B. N. P. यथा. For चैतत्, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. चैव. — d) For पितामह, B. N. P. तपोधन.

2 B. N. P. भृगुर् (for भीष्म). — a) For मां पार्थ, B. N. P. विप्रर्षे. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. सर्वज्ञानं (K7 सर्वं ज्ञानं; B7 सर्वज्ञान-; D5 धर्मज्ञानं) परं बुद्ध्या (B7.8 Da3 °द्धा). — b) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. यन्मां त्वं (K7 यन्मां त्वां; G2 यन्मा त्वं) परि- (Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 Kumbh. ed. अनु)पृच्छसि. — d) For श्रेयस्करतरं, B. N. P. °तमं. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. तस्य व्याख्यामिमां शृणु. — After 2, B. N. P. ins. 503*.

3 c) For सद्यः, B. N. P. तस्य.

4 c) For भूतानां, K6 B6 Da4 सत्त्वानां. — d) For प्रभवाप्ययौ, K7 V1 B6.7 D5 °व्ययौ. — After 4, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–3.8.9 G2 Kumbh. ed. ins. (505*, lines 1-2):

स तेषां गुणसंघातः शरीरं भरतर्षभ ।
सततं हि प्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।

[(L. 1) For -संघातः, Bo Dn4 Ds2 D3.6 -संहारः. — (L. 2) For सततं, B8 (marg.) महितं; G2 संततं. For हि, G2 ते. For गुणास्ते, G2 गुणेषु.]

5 a) For ततः, B. N. P. यतः. For तत्रैव, Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed भूतानि. — b) For यान्ति, G2 ह्यंति. For पुनः पुनः, B. N. P. लयं पुनः. — c) For भूतेषु, K7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. भूतेभ्यः. — d) For यथा, G2 तथा. K7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. ऊर्मयः सागरे यथा.

6 a) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. प्रसारयि(Da3 °रय-; Ds °दायि)-त्वेहांगानि; Da4 °रयति ह्यंगानि; G2 °थैव यथांगानि. — b) For पुनः, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed यथा. — c) For तद्वद्, K1.2 एवं. For भूतात्मा, K1.2.4.6.7 V1 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6 8.9 G2 Kumbh. ed. भूतानाम्. — d) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. अल्पीयांसि सवीयसां (Da4 °सं; Dn4 D3 °सी). — After 6, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. ins.:

आकाशात्खलु यो घोषः संघातस्तु महीगुणः ।
वायोः प्राणो रसस्त्वब्भ्यो रूपं तेजस उच्यते ।
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्रिच्यते पुनः ।

[(L 1) For संघातस्, V1 संहा°. For महीगुणः, Da4 नदी°; Dn4 Ds1 D5 महा°. — (L. 2) For प्राणो, K6 प्राण-; Da4 प्राणे, G2 प्रमाणो. For रसस्, K1.2 रसास्. For तेजस, K6 Bo.6.7 Da4 D9 तेजसम्; B8.9 Da3 D5 G2 तैजसम्; D2 तैजस. K7 रूपं तेजस्तु मुच्यते (for the post. half). — (L. 3) For तन्मयम्, Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. [ए]तन्मयम्. For एवैतत्, K2 एवेदं; Da3.a4 एतद्वै. For सर्वं, K6.7 सर्व-. — (L. 4) For प्रलये, G2 प्रळये. For च, K7 D4.9 स-; G2 तु. For अभ्येति, G2 °त्य. For तस्माद्, K7 D4.9 य°. For उद्रिच्यते, K1.2.4 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. उद्दिश्यते; K7 D4.9 उत्पद्यते; G2 उत्तिष्ठते.]

7 K1.2.4 om. 7^{a}–8^{b}. — c) For वैषम्यं, B. N. P. वै सम्यक्. — d) For तत्, B. N. P. तं. For ऽनु, B. N. P. न. — For 7^{cd}, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. subst.:

विषयान्कल्पयामास यस्मिन्यदनुपश्यति ।

8 a) For शब्दः, K6.7 V1 B6–9 Da3.a4 Ds2 D2–6.9 G2 Kumbh. ed. शब्द-. — b) For त्रयम्, K6 त्रय; Da4 यत्र. — cd) B. N. P. वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतं. — For 8^{cd}, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 Kumbh. ed.:

प्राणः स्पर्शश्च चेष्टा च वायोरेते गुणाः स्मृताः ।

[For प्राणः, K6 Dn4 प्राण-; K7 प्राणा. For स्पर्शश्, K6 B6 (marg. as above).7 Da3 a4 सृष्टिश्. For स्मृताः, B8 (marg.) त्रयः.]

9 D5 G2 om. 9^{ab}; D9 reads the same on marg. — a) For रूपं, K4 रूप-. For तथा पक्तिस्, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 Kumbh. ed. विपाकश्च (Da3.a4 Ds D2.8 °कं च); B. N. P. तथा पाकस्. — b) For तेज, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 Kumbh. ed. ज्योतिर्; Da3.a4 ज्योतिम्. — cd) For रसः, B9 Da4 रस-; D4.9 B. N. P. रसाः. For क्लेदश्, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3–6.8.9 Kumbh. ed. स्नेहश्; Ds1 D2 स्नेहं; Ds2 स्नेहे. K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. अपामेते (B6.8 [marg]).9 Da3.a4 D5 °व) गुणाः स्मृताः. G2 स्नेहो रसज्ञावमगुणाश्च त्रय स्मृताः.

10 ^{a}) For प्रेयं प्राणं, Ds1 प्रेयं प्राणं. — ^{b}) For ते तु; K2 [इ]त्येते; K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. एते. — After 10^{ab}, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. ins.:

इति सर्वगुणा राजन्व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत ।
मनःषष्ठानि चैतेभ्य ईश्वरः समकल्पयत् ।

[(L 1) For सर्व-, K1.2.4.7 D4.9 सत्त्व-; V1 B6.8 D8 सर्वे. K1 व्याख्यातः. K1.2 पंचभौतिकाः; Dn4 पांचभौतिकः; D8 °भौक्तिकाः. — (L. 2) For कालः, K7 lacuna; D5 काल-. For कर्म, B9 कूर्म-. — (L. 3) For चैतेभ्य, Bo.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. चैतेषु. Dn4 ईश्वरः समकल्प्य च; D5 °रः पर्यकल्पयत् (for the post. half).]

— ^{c}) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. इंद्रियाणि नरे (K4 °रं) पंच. — ^{d}) For तु, K1.2.4.6 Dn4 B. N. P. च; D4 तु. For उच्यते, D4 उद्यते.

11 ^{b}) For विज्ञानानि, B. N. P. °तानि. — ^{c}) For सप्तमी, K1.2.4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. सप्तमीं; G2 °मं. For बुद्धिरिति, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. बुद्धिमेव. — ^{d}) For क्षेत्रज्ञः, Bo क्षेत्रज्ञाः. K7 D4.9 क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं. — After 11, B. N. P. ins.:

श्रोत्रं वै श्रवणार्थाय स्पर्शनाय च त्वक्स्मृता ।
रसादानाय रसना गन्धादानाय नासिका ।

12 K2.4 G2 om. 12; D8 reads the same on marg. — ^{a}) For आलोकनाय, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. °चनाय. — ^{b}) For संशयं, V1 संश्रयं. — ^{c}) For अध्यवसायाय, K6 अव्यवसायार्थं; K7 D4.9 अध्यवसायैव; Bo.7.8 Dn1 Ds D2.3.6.8 B. N. P. अध्यवसानाय; B6.9 Da3.a4 °साना- (Da4 °मा)र्थं; Dn4 °साम्नाय. — ^{d}) K1.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. साक्षी (K7 D5.9 क्षेत्री) क्षेत्रज्ञ उच्यते. — After 12, K1.7 V1 B6–9 Da3.a4 read 14^{ab} for the first time repeating it in its proper place, and thereafter ins.: K2.4 Bo Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. ins. after 12:

तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत ।

[For चेति, K6 Ds चैव. K1.2.4.7 D4.5.9 सत्त्वं रजस्तमश्चैव (for the prior half). For कालः, K2 Da4 काल-.]

13 ^{a}) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. यदूर्ध्वं पा(K7 Bo D2.8 G2 Kumbh. ed. °र्ध्वंपा)दतलयोर्. — ^{b}) For यदर्वागूर्ध्वं, K1.4 V1 B6.7.9 D4–6.8 G2 अवाक्चोर्ध्वं; K2.6 Da3.a4 Dn4 अर्वाक्चोर्ध्वं (K6 °क्चार्धं); Bo.8 Ds2 D2.3 Kumbh. ed. अवाङ्मूर्ध्नेश्च; Dn1 अवाङ्मूर्ध्नं; Ds1 अवागार्द्धश्च. For पश्यति, K1.2.4 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. °ति. B. N P. अवाक्चोर्ध्वं पश्यति. — ^{d}) For विद्ध्यद्धि-, B. N. P. विभुना. — For 13^{cd}, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. subst.:

एतस्मिन्नेव कृत्स्नेयं वर्तते बुद्धिरन्तरे ।

[For कृत्स्नेयं, K4 कार्त्स्न्येन; K6 कृत्वेयं; Dn4 कृत्स्नेव. Dn4 D4 अंतरं.]

14 ^{a}) For पुरुषे च, B. N. P. °षैर्. K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. इंद्रियाणि च (G2 °णीव) कर्ता च. — ^{b}) K1.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 G2 Kumbh. ed. विचे(B8 °जे)तव्यानि भागशः; K2 विचेतानि च भागशः. — K2.4 G2 om. 14^{cd}. — ^{d}) B. N. P. तेपि भावास्तदाश्रिताः. — For 14^{cd}, K1.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 Kumbh. ed. subst.:

तमः सत्त्वं रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रयाः ।

[K1 B8 (marg. as above) सत्त्वं रजस्तमश्चैव (for the prior half). For तदाश्रयाः, Da3.a4 Dn4 °श्रयः.]

15 ^{a}) B. N. P. एतां बुद्धिं नरो बुद्ध्वा. — ^{b}) For आगतिं, B. N. P. अ°. — ^{c}) For चैव, B. N. P. चैवं.

16 ^{a}) For गुणान्, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 Kumbh. ed. B. N. P. गुणैर्. For नेनीयते; K1 D5 न नीयते; K2.4 नरी°; K6 नानी°; B8 (marg.) निर्णी°; B9 निली°; Ds2 नेमी°; B. N. P. विनश्यते. For बुद्धिर्, Da3.a4 स्वार्थं. — ^{b}) For बुद्धिर्, K1 B9 D4.9 B. N. P. बुद्धेर्. For [अ]पि, K6 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. च. — ^{c}) For मनः-, Dn4 D2 मन-. For सर्वाणि, K6 B6.7.8 (marg. as above).9 Da3.a4 D8 भूतानि. — ^{d}) For बुद्ध्यभावे, K2 D5 बुद्ध्या°. Da4 D2.6 गुणः.

18 ^{a}) For येन, G2 एन. For पश्यति, K4 B6 पश्यंति; G2 पश्यंत. — ^{b}) For शृणोति, K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. शृण्वती. For श्रोत्रम्, K6 D8 श्रोत्र. K2 शृणोति श्रोत्रं पश्यति. — ^{c}) K1.2.4 जिघ्रति च तथा घ्राणं; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 जिघ्रती (Da3.a4 °ति) भवति घ्राणं; K7 D4.9 G2 घ्रायती भवति घ्राणं (G2 °णो); D5 जिघ्रती घ्राणमित्युक्ता. — ^{d}) K1.2.4.7 D4.9 रसं(K7 D4.9 °स)ते जिह्वया रसान्; K6 V1 Bo.6–9

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. रसती रसना रसान् (V1 Ds1 °सं); G2 रसती जिह्वया रसान्.

19 [a]) For स्पृशति च, B. N. P. स्पर्शयति. For स्पर्शान्, B. N. P. स्पर्शं. K1. 2. 4 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. स्पर्शनं स्पृशती (K2. 4 स्पृशति; V1 Dn1. n4 Ds2 Kumbh. ed. स्पर्शती) स्पर्शान्; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 स्पृशती भवति स्पर्शं (K6 °र्शो); K7 D4. 9 स्पर्शयन्स्पृशती स्पर्शान्; D5 स्पृशंती भवती स्पर्शान्; G2 स्पर्शं स्पर्शती स्पृश्यं. — [b]) Ds2 नैव प्रोक्तानि भारत. — [c]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. यदा (B. N. P. येन) प्रार्थयते किंचित्. — [d]) For किंचिद्, B. N. P. तदा. K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. तदा भवति सा मनः.

20 [a]) For अधिष्ठानानि, K7 अरि°; Dn1 अधिष्ठाना हि; G2 अनधिष्ठानि; B. N. P. अधिष्ठानात्तु. For बुद्धेर्हि, K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Kumbh. ed. बुध्या हि; K4 चैतानि; G2 बुध्येत. — [b]) For पृथगर्थानि, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. पृथगेतानि. For पञ्चधा, K6 पंच च. — [c]) B. N. P. इंद्रियाणीति तान्याहुस्. — For 20[cd], K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. subst.:

इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दुष्टेषु दुष्यति ।

[For [इ]ति, Ds1 च. For तानि, K7 D4. 9 यानि. Bo om. दुष्टेषु. B6. 7. 9 Da3. a4 तेषु नश्यत्सु नश्यति; B8 (marg.) तेषु नष्टेषु नश्यति; G2 तेषु तुष्टेषु मृ° (for the post. half).]

21 Bo om. 21[ab]. — [a]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. पुरुषे तिष्ठती (K2 °ते; Da4 °ति) बुद्धिस्. — [b]) For वर्तते, Dn4 °ति. — K2. 4. 7 D9 om. (hapl.) 21[c]–22[b]. — [d]) For अनु-, K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 Kumbh. ed. अपि; G2 अभि-; B. N. P. उप-. For -शोचति, K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn4 D5 शोचते.

22 [a]) For the second न, K1 नु. — [d]) For [अ]वस्थिता, B. N. P. वर्तते.

23 K7 D9 om. 23[ab]. — [a]) For सेयं, K6 संधे; Ds1 यं यं. For भावांस्, K1 भावं; K2 बुद्धिस्. — [b]) For एतान्, D6 °नि. For नाति-, K2 V1 D5. 6 B. N P. अति-; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 Kumbh. ed. परि-; K6 अप-; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 अनु-. — K6 om. (hapl.) 23[c]–24[d]. — [d]) For महा-, V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. यथा. K1. 2. 4. 7 B8 (orig.) D4. 5. 9 वेलामिव महोर्मिमान्; G2 महावेल इवो°.

24 [a]) K1. 2. 4. 7 V1 B8 (orig.) Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 8. 9 Kumbh. ed. इति (K7 D4. 9 प्रवि-) भाव(K4. 7 D4. 9 °ग)गता बुद्धिर्; Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn4 इति भागवती बुद्धिर्; D6 G2 इति (G2 अपि) भागवता बुद्धिर्. — [b]) For भावे, B. N. P. भावैर्. B8 (marg.) त्रिषु भावेषु वर्तते. — G2 om. (hapl.) 24[cd]. — [c]) For प्रवर्तमानं, B6 °मानस्. For हि, K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Kumbh. ed. तु. B. N. P. वर्तमानो मुनिस्त्वेवं. — [d]) For तद्भावम्, D5 B. N. P. स्वभावम्. V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8 Kumbh. ed. तद्भावे नानुवर्तते.

25 [b]) For प्रदर्शयति, B. N. P. प्रवर्त°. — [d]) For मोहश्च, B. N. P. क्रोधस्तु.

26 [b]) B. N. P. सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु. — [c]) For बुद्धिगतिः, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D3. 4. 6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. °गतीः; D5 °गतः, B. N. P. °गताः. — [d]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. व्याख्याता यावतीरिह (V1 B6. 7. 8 [marg.]. 9 Da3. a4 D5 G2 °तीर्मया); B. N. P. व्याख्यातास्तव भावनाः.

28 [a]) For वेदना, B. N. P. °नाश्. — [d]) For भारत, B. N. P. मानद.

30 [a]) For तत्र, Da3. a4 तन्नु; B. N. P. तव. For -संयुक्तं, D5 -संयुक्तः. — [b]) For वा, Da4 या. — [c]) D2 om. from वर्तते up to यदविदु (in 58[b]). For भाव, K1 भावा. — [d]) For इत्यवेक्षेत, K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. इत्युपेक्षेत; B7 इत्युत्प्रेक्ष्यत; B. N. P. इत्यानक्षीत. For तत्, K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D4. 5. 9 तं. For तदा, B7 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 Kumbh. ed. B. N. P. तथा.

31 K1 om. 31. — [a]) For यद्, Dn4 यं. For दुःख-, G2 सुख-. — [b]) For अतुष्टिकरम्, K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. अप्रीति°. — [d]) For तन्नसंरभ्य, K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 4. 6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. तद(K2 V1 °दा)संरभ्य. D5 तत्संरभ्य विचिंतयेत्; B. N. P. जानीहि मुनिसत्तम.

32 [a]) For मोह-, B8 (marg.) लोभ-. G2 अथ धर्मोहसंयुक्तम्. — [b]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 Kumbh. ed. काये (K1 °ले; V1 °मे; Ds1 °य-) मनसि वा भवेत्; Da4 कायेन मनसि भवेद्; G2 B. N. P. अव्यक्तविषयं भवेद्. — [c]) Dn4 अप्रतर्क्यम्.

33 ^{b}) For संशान्त-, K6 B6.7.8 (marg.) G2 उत्सिक्त-; Da4 उत्सुक्त-; Dn4 संशाति-; D5 उद्रिक्त-; B. N. P. वा शांत-. For -चित्तता, K2 -चिंतिता; K4 -चित्तया. — ^{c}) For अभिवर्तन्त, K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 G2 Kumbh. ed. उपपद्यं(K7 °द्य)ते. — ^{d}) For इत्येते, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 G2 Kumbh. ed. पुरुषे.

34 For 34^{ab}, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 G2 Kumbh. ed. subst.:

परिदाहस्तथा शोकः संतापोऽमूर्तिरक्षमा ।

[For परिदाहस्, Da4 °हारस्. For शोकः, K7 शोक-. For ऽमूर्तिर्; Ds2 Ds [ऽ]पूर्तिर्. K2 संतापपूर्तिरक्षमा; K7 V1 D4-6.9 °पोत्पत्तिरक्षमा; G2 °पो भृशमक्षमा (for the post. half).]

— ^{d}) For हेत्वहेतुभिः, K1.2.7 B8 (marg. as in text) Da3.a4 D4.9 G2 हेत्व(K2 °तु)हेतुतः; V1 हेतुहेतुभिः; B9 चेह हे°; B. N. P. देहहेतुभिः. — After 34, K1. 2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 G2 Kumbh. ed. ins.:

अविद्या रागमोहौ च प्रमादस्तु व्यथा भयम् ।

[G2 अवमानस्तथा मोहः (for the prior half). G2 om. from प्रमाद up to मोहः (in 35^{a}). For तु व्यथा, K6 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. स्तब्धता; B8 (orig.) च तथा; B9 *व्यथा. K1.2.4 प्रमा(K1 °सा)दोथान्यथा भवेत्; K7 D4.5.9 मदालस्ये तथा भयं (D5 °ये).]

35 G2 om. 35^{ab}. — ^{a}) For अभिमानस्, B. N. P. अप°. K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. अ(B7 प्र)समृद्धिस्तथा दैन्यं (K1.2.4 लोभः); K7 D4.5.9 असमृद्धिस्तथोन्मादः. — ^{b}) For प्रमादः, K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. प्रमोहः. For -तन्द्रिता, K2 -तंद्रितः; K6 -तंत्रिता; B. N. P. -तंद्रिते. K7 D4.9 प्रमादः सत्यशीलता; D5 °दश्च प्रतंद्रिता. — ^{c}) For अभिवर्तन्ते, K1.4.6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn4 Ds D3.4.6.8.9 Kumbh. ed. उप°; K2 B8 (orig.) Dn1 D5 उपपद्यंते. — ^{d}) For विविधास्, D5 विधिवत्.

36 ^{a}) For दूरगं, B. N. P. दूषणं. — ^{c}) For सुनियतं, B. N. P. स्व°.

37 ^{b}) For पश्य, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D3-6.8.9 G2 Kumbh. ed. विद्धि; B. N. P. यस्य. Da4 अंतयोरेतदंतरं. — ^{c}) For तु, K6 Bo.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D3.6.8 G2 Kumbh. ed. [ऽ]त्र; V1 D5 च; B8 (orig.) हि; D4.9 तु. For गुणानेक, K1 गुणाः केन.

38 ^{a}) For चापि, B. N. P. वापि. — ^{c}) B. N. P. अन्योन्यमेतौ स्यातां च. — ^{d}) For तयोः, B. N. P. [उ]भयोः.

39 ^{a}) For तौ, K1.2.4.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1. n4 Ds D3-6.8.9 Kumbh. ed. तु; K6 च. G2 वृद्धिभूतौ प्रकृतयतौ. — ^{b}) For संप्रयुक्तौ, K7 स प्र*क्तौ; B. N. P. संप्रयुक्तश्. For च, K1.6 Bo.6.7.9 Da3.a4 तु. —K2 om. 39^{cd}. — ^{c}) For जलं चैव, K1.4.6.7 V1 Bo 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3-5.8.9 G2 Kumbh. ed. [ऽ]हिरन्यः स्यात् (K1 B5 [marg.].9 सन्); D6 हिरण्यः स्यात्. — ^{d}) K4 6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3-5.8.9 Kumbh. ed. संप्रयुक्तो भवेत्तथा (K6.7 B8 D4. 5.9 °दा); D6 °क्तो भवेत्सदा; G2 संप्रयोगस्तयोस्तथा.

40 ^{a}) For न गुणा, K1 नागुणा. — ^{b}) For वेत्ति; K1 2.4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3-6 8.9 G2 Kumbh ed. वेद. For सर्वशः, K1.2.4.6 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5.6.8 Kumbh ed. °तः. — ^{c}) For परिद्रष्टा, K1 °द्दृष्टा; K6.7 Da4 °दृष्टा; D5 प्रतिद्रष्टा. For च, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1. n4 Ds D3-5.8.9 G2 Kumbh. ed. B. N. P. तु. — ^{d}) For संस्रष्टा, K2 D6 संद्रष्टा; K7 सदृष्टा; B9 Da4 Ds संसृष्टा; D5 संसृष्टान्. For मन्यते, K6 मनुते. For सदा, K6 V1 B6.8 (orig.).9 Da3.a4 D5.6 यदा; K7 D4.9 न च; Bo Dn1.n4 Ds D3.6.8 Kumbh. ed. यथा; B7 जगत्; B8 (marg.) B. N. P. तथा.

41 ^{a}) For इन्द्रियैस्तु; K6 °यैश्च; B8 °याणि; B. N. P. °यस्तु. — ^{b}) For कुरुते, K4 B7.9 Dn1.n4 Ds2 D3.5.8 G2 Kumbh. ed. क्रियते. For बुद्धिसप्तमैः, K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D3.5.6.8 Kumbh. ed. °रंतरा; K7 D4.9 B. N. P. °सत्तमैः; Ds1 °रुत्तरा; G2 °सत्तरा. — ^{c}) For निर्विचेष्टैर्, K4.6 V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D3.5.6.8 Kumbh. ed. निश्चक्षुर्भिर्; G2 निश्चरद्भिर्. K1.2.7 D4.9 निश्चक्षुरिति जानद्भिर्; B7 Da3.a4 निश्चक्षुर्भिरिंद्रियाणाम्. — ^{d}) For परमात्मा, K1.2.4.6 V1 Bo Dn1.n4 Ds D3.5.6.8 G2 Kumbh. ed. इंद्रियाणि; K7 B6.8.9 D4.9 इंद्रियाणां; B7 Da3.a4 अजानद्भिः. For प्रदीपवत्, K1.2 °यन्; V1 °येत्; B. N. P. °वान्.

42 ^{a}) For सृजते, K7 सृजाते. — ^{b}) K1 क्षेत्रज्ञाः. — ^{c}) For एष, V1 Da3.a4 D6 एव; B8 एवं. — ^{d}) For ध्रुवः, K7 B7 D4.5.9 B. N. P. ध्रुवं; B7 बुधः. Da4 सत्त्वक्षेत्रकृतो ध्रुवं.

43 ^{a}) For आश्रयो, K6 °ये; Dn4 °मो; D4 °या. — ^{b}) K1.2.4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D3.5.6.8.9 G2 Kumbh. ed. गुणसर्गेण (K1.2 °वर्गेण; B8 [orig.] °संगेन; D9 G2 °सर्गेन) चेतना (Ds1 D6

°ता); K7 गुणसर्गो न चेतसा; Da3. a4 गुणः सत्त्वस्य चेतना; D4 गुणसर्गेन च ततः. — c) For संसृजति, Da3 a4 B. N. P °जते. K1. 2. 4 सत्त्वमस्यासृजत्यन्यान्; K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D3 6 8 Kumbh. ed. सत्त्वमस्य (B8 °न्ये) सृजत्यन्ये (Ds2 °जत्यन्ये; D8 °जन्त्यन्ये); K7 D4. 9 सत्त्वमस्य सृजत्यन्यान् (K7 °न्या); G2 सत्त्वं ह्यस्मात्संसृजते. — d) For न गुणान्वै, K1. 2. 4 7 V1 Bo. 8 (orig.) D4. 6. 9 गुणान्वा न; K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 गुणानां वा; Dn1. n4 Ds D3. 8 Kumbh. ed. गुणान्वेद; D5 न गुणा वा; G2 गुणानेन. For कदाचन, K1. 2. 4 G2 कथंचन.

45 c) B. N. P. सर्वभूतात्मभूतस्मात्. — d) For परमां, B. N. P. उत्तमां.

46 b) For लिप्यमानो, B. N. P. सलिलेन.

47 b) For स्वबुद्ध्या, K1 2 4 D6 तद्बुद्ध्या; K6 V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds2 D3. 8 तद्बुद्ध्वा; K7 B6. 8 (orig) Da3. a4 D4. 5. 9 G2 बुद्ध्या तु(Da3. a4 हि). For विहरेन्, Dn1 D4. 8 Kumbh. ed. विहरन्. K1 नराः. Ds1 तद्बुद्ध्वा विहरेदिह. — d) For चरेद्, K1. 2. 4 6 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. स वै; B. N. P. समो.

48 a) K1. 2. 4. 7 Bo. 7 8 Dn1. n4 Ds D3. 4. 6. 8. 9 G2 Kumbh ed. स्वभावसिद्ध(K1 °द्धि)मेवैतद्; K6 V1 B6. 9 Da3. a4 D5 स्वभावाद्बुद्धिरेवैतद्; B. N. P. भावयुक्त्या प्रयुक्तस्तु. — b) For स नित्यं, K1. 4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. य- (K1. 4 त)दिमान्; K2 तद्धिमान्. For सृजते, B8 (marg. as in text) न सृजेद्. — c) For ऊर्णनाभिर्, K1. 4 तूर्ण°. For स्रष्टा, K1. 2. 4 सत्त्वं; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. B N. P. सूत्रं. — d) G2 विज्ञेयास्तं तु षड्गुणाः.

49 a) For प्रध्वस्ता, K1 प्राध्वस्ता; K2 प्रदुष्टा. D5 प्रकृता नातिवर्तते. — b) For निवृत्तिर्, K2 निवृत्ता; K6. 7 V1 Bo. 6 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. प्रवृत्तिर्. — K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. om 49cd.

50 b) For इति, K6 अपि. For चापरे, Ds2 D4 वापरे. — d) For अध्यवस्येद्, B. N. P. व्यवस्येत.

51 a) For इतीमं, K1. 2. 4 D4. 5 ततो वै; V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds2 D3. 6 G2 Kumbh. ed. इतीदं. — b) For बुद्धि-, K1. 2 B7 विद्धि. D8 om. (hapl.) from भेदमयं up to विद्धि (in 52d). For -भेदमयं, K1. 2 -चित्त°; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 6. 8 G2 Kumbh. ed. B. N. P. -चिता°; K7 D4. 9 -मोह°; Ds1 -चित्य°. — d) For न शोचेच्, K1 विमुक्ताश्; K2. 4 B8 विमुक्तः; K6 विशोकः; K7 विशोकं; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 9 G2 विशोकश्.

52 d) For ज्ञानमिदं, B. N. P. °मिदे.

53 a) For महानदीं, B. N. P. °नद्या. — After 53ab, B. N. P. ins. 509*. — For 52-53, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed subst.:

> ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वीमिमां पूर्णां नदीं नराः ।
> यथागाधामविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ।
> न तु ताम्यन्ति विद्वांसः प्लवन्तः पारमम्भसः ।
> अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानं तु परमं प्लवः ।

[(L. 1) For प्रच्युताः, K2 प्रच्युतः; K7 प्रत्युत; Da4 Ds1 प्रच्युता. For पृथ्वीम्, K1. 2. 4 पृथ्व्या; G2 पृथ्व्याम्. For इमां, K1 2. 4 इति; K7 D4. 9 G2 इह; V1 Dn1. n4 D3. 5 Kumbh. ed. मोह-. D5 -पूर्णं. For नदीं, K1 B7 Da4 Dn4 D4 नदी. For नराः, K1 जनः; K2. 4. 7 B8 (marg.) D4. 9 जनाः. — (L. 2) For यथागाधाम्, K1. 4. 7 V1 B8 Dn1. n4 D3. 4. 9 G2 Kumbh. ed. यथागाधम्. For विद्धि, B7 D5 G2 बुद्धि-. For लोकम्, V1 योगम्. Bo. 9 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 Kumbh. ed. बुद्धियोगमयं तथा (for the post. half). — (L. 3) For न तु, Bo Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 Kumbh. ed. नैव. For ताम्यन्ति, K1 तप्यंति; K2. 7 ताम्यति. For प्लवन्तः, K6 सर्वतः; K7 प्लवतः; Ds1 प्लवनं. For पारमम्भसः, D5 परमांभसः. K4 प्लवंत पारसंभव (for the post. half). — (L. 4) For अध्यात्म-, Dn1 आ°. For -विदुषो, K1 2. 4. 7 B8 (marg. as above) D4. 5. 9 -कुशला. For धीरा, K7 D4. 5. 9 वीरा. For ज्ञानं तु, K1. 2. 4 ज्ञानेन. For परमं, K1. 2. 4. 7 D4. 6 परम-; D9 °मः. For प्लवः, K1. 2 -प्लवाः.]

54 a) For एतां, B. N. P. एवं. For सर्वां, B. N. P. सर्वो. — b) For आगतिं, B. N. P. अ°. — d) B. N. P. लभते च शमं ततः.

55 b) B. N. P. प्रेक्ष्य यश्च विमुंचति.

56 d) For दुर्जयेषु, B. N. P. दुर्वापेषु.

57 a) For बुद्ध्वा, K7 Da3. a4 G2 बुद्ध्या. D4 G2 बुद्धिः. K4 एतद्बुद्ध्वा किमन्यद्धि. — b) For बुद्ध-, K1. 2 V1 बुद्धि-. For -लक्षणं, Da4 -लक्षणे.

58 a) For ततो, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. महद्. — b) For भवेत्, B8 Da3. a4 परत्र. — c) For गतिर्, D4. 9 मतिर्. — d) For प्रवदन्ति, B. N. P. प्रवदति. K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. स(B8 [marg.] सु)कृद्दपदर्शी(K1. 2 °दपि

दर्शि-; K6 °दुपदेश)यतीह तुल्यतां.

59 [a]) For यत्, B. N. P. यः. — [b]) For निर्णुदति, B. N. P. निर्दहति. — For 59, K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 Kumbh. ed. subst. :

यत्करोति बहुदोषमेकत-
स्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतम् ।
नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ
यच्च दूषयति यत्करोति च ।

[(L. 1) For यत्, Da3. a4 यः. For करोति, K7 V1 °षि. For -दोषमेकतस्, K1. 2. 4 -नित्यमेककस्. — (L. 2) For पुरा कृतम्, B8 (marg.) पुरातनं; D4 पुरा क्षतं. — (L. 3) For तद्, Da3. a4 यद्. — (L. 4) For यत्, B7. 9 Da3. a4 D4. 9 तत्. For च, K1. 2. 4 [अ]सौ; Bo. 6. 9 चेत्]

60 [ab]) B. N. P. लोकमायुरभिसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः. — [c]) For अशोचतो, B N. P. न शोचते. — [d]) B. N. P. जायते यदि भयं सदा.

Colophon. *Sub-parvan :* K1. 2. 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 पांचभौतिकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 10; B7 106; Dn1 111; Dn4 110; Ds1 11.

12 188

1 भृगुर् (for भीष्म). — [a]) हंत ते संप्रवक्ष्यामि. — [b]) For ध्यान-, ज्ञान-. — [d]) गच्छंतीह महर्षयः as in B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

3 [a]) For पार्थ, B. N. P. चापि.

4 [b]) For नित्यमाश्रिताः, निष्परिग्रहाः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn4 D2. 3. 8 Cnp. — [c]) For असङ्गीनि, असंगानि as in K4. 6 Bo. 6. 7 Das Dn1 n4 D2. 3. 6. 8 G6. For अविवादीनि, B. N. P. °धादीनि.

5 [a]) तत्र ध्यानेन संक्लिष्टम् as in Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2.

6 [b]) त्वचा स्पर्शं (by transp.) as in K7 Da3. a4 Dn1 Ds D4–6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7. — [c]) For विद्याज्, विद्याज् as in K7 Da3 Dn1 Ds1 D4. 6. 9.

7 [b]) For योगवित्, B. N. P. तत्त्व°.

8 [a]) For संसज्य, संगृह्य as in K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8. 5.

9 [b]) For चलाचलम्, B. N. P. बलाबलं. — [c]) For पूर्वं, पूर्व- as in B9 D4 T1 G1. 2. — [d]) For मनोऽन्तरम्, B. N. P. मनस्त्वरा.

11 [a]) For -संरुद्धं, B. N. P. °द्ध-. — [b]) आत्मषष्ठमनंतरं as in K7 Da3. a4 D4. — [c]) For समुद्भ्रान्तं, B. N. P. °दांता.

12 [c]) For तच्चित्तं, चित्तं च as in Bo. 7–9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 G6.

14 [b]) B. N. P. गततंद्रो ह्यमत्सरी.

15 [c]) B. N. P. मुनेः समाधियुक्तस्य.

17 [a]) For पांसु-, पांशु- as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 4–6. 8. 9. — [d]) For परिभावनाम्, B. N. P. °भावनाः.

18 [b]) For शुष्क-, B. N P. शुष्कं. — [c]) For क्रमशस्, B. N. P. क्रमेण.

19 [b]) For सं-, B. N. P. शं. — [d]) For स सम्यक्, B. N. P. सम्यक्वद्.

20 [a]) For चैव, चैवं as in Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8. — [b]) For पञ्चवर्गश्च, पंचवर्गं as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7. For च भारत, B. N. P. मुनीश्वर. — [c]) For ध्यानपथं, °पथे as in K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8. For प्राप्य, स्थाप्य as in K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3 8.

22 [d]) For तन्, B. N. P. तु.

2

[Variants from the Bṛhan-Nāradiya Purāṇa 45. 5–58 for 12. 211–212.]

12. 211

1 B. N. P. om. 1.

2 For भीष्म, सनंदन. — [cd]) यथा मोक्षमनुप्राप्तो जनको मिथिलाधिपः.

3 [b]) मिथिलाया अधीश्वरः.

4 [a]) For स शतम्, श्मशानम्. — [b]) For वसान्ति, वसति.

5 [d]) For आत्मतत्त्वे न, °तत्त्वेन as in Cnp. Cs.

6 [d]) For अपि, अथ as in Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

7 [a]) For -धर्माणां, -धर्माणः.

9 [d]) For विस्मापयति, विस्मा°.

10 [d]) For -वर्षसहस्रिकम्, °सहस्रकं as in K6. 7 Dn4 D7 T G1–3. 6 M5. 6.

11 ^{a}) पंचस्रोतसमागम्य. — ^{b}) कापिलं मण्डलं (by transp.) as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7. — ^{d}) For निबोधयत्, न्यवेदयत् as in V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cap.

12 ^{a}) For संसिद्धो, संयुक्तो as in Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8. — ^{b}) For मुनिः, आसुरिः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5. 6. — ^{d}) For बुबुधे, वि°. For देवदर्शनः, देह° as in Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D3. 6 Cpp.

13 ^{d}) For तद्, तम् as in K1. 2. 4 D2. 8.

14 ^{c}) For कपिला, °ली.

15 ^{a}) For आगम्य, °त्य. — ^{c}) For स, च.

16 ^{b}) For कापिलेयाय, °यस्य as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M1. 5–7 Cap Cpp. Cs.

17 ^{a}) For सामान्यं, °न्यो. For कपिलो, जनको as in K7 V1 B8 D4. 9 Cp. — ^{b}) धर्मज्ञो ज्ञानिनं मुने.

18 ^{b}) कापिलेयानुदर्शनं.

19 ^{a}) For परमकल्याय, °कल्याणं as in K6 Bo. 6–9 Dn4 Ds D3. 6.

21 ^{a}) For कर्मसंसर्गः, धर्म° as in K4 V1 B6–9 Dn1. n4 D2 3. 5. 6. 8. — ^{e}) For तद्, तम् as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 9 M1. For मोघं, मोहं as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 Ca.

24 ^{d}) For तथा, यथा as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

25 ^{b}) For असति, असित-.

27 ^{a}) For ऽस्ति, [ऽ]सिन् as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7. — ^{b}) For वा, च as in K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — ^{d}) For स्मृतः, स्थितः as in B8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

29 ^{a}) प्रेतभूतप्रियश्चैव. — ^{e}) For मृते कर्म-, मृतकर्म-. For -निवृत्तिश्, -निवृत्तिं.

30 For न त्वेते, नन्वेते as in K6 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1 Ds D3. 5. — ^{e}) अमूर्तस्य हि मूर्तेन as in K6 Ds2 D5 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv. — ^{d}) For नोपपद्यते, °लभ्यते as in Bo Dn1. n4 Ds D3. 6.

31 ^{a}) For -चेष्टानां, -तृष्णा च as in B8 Ds1 M1. — B N. P. om. (hapl.) 31^{c}–32^{d}.

33 ^{a}) For व्यूढे, नष्टे. — ^{e}) For ऽन्याज्, [ऽ]साज् as in V1 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 8. For देहस्, मोहस्.

34 ^{b}) For श्रुतितो, श्रुततो as in K2. 4. 7 V1 Bo. 6–8 Dn4 D2–6. 8. 9.

35 ^{b}) For दान-, ज्ञान- as in Ś1 K1 B8. 9 Da4. — ^{e}) For अन्याचरितं, अस्या° as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — ^{d}) सामान्यात्प्रतिपद्यते.

36 ^{a}) For यदा, अपि as in K4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. For हि, तु. — ^{e}) सुखितो दुःखितो वापि as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. — ^{d}) For दृश्योऽप्यस्य, दृश्यादृश्य- as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

37 ^{a}) For तथा, यथा as in K7 V1 Bo. 7–9 Da4 Ds D4. 5 9 M7 Cs. v. For मुसलैर्, मुशलैर् as in K6. 7 D4–6. 9. — ^{e}) For पृथग्, वृथा.

38 ^{a}) ऋतुसंवत्सरौ तिष्यः as in V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 Cn. s. — ^{b}) For च, [ऽ]थ as in Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. — ^{c}) यथा तातानि पश्यति.

39 ^{a}) For हि, [अ]भि- as in V1 Bo. 6. 8 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5–7. — ^{b}) For वा, च as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8.

40 ^{d}) For उपयान्ति, °याति.

41 ^{a}) For -विधानं, -विधातश् as in K7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8. — ^{b}) For -फलागमः, °गमे as in Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9. — ^{e}) For यदर्थं, तदर्थं as in K6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7.

42 ^{c}) एतदस्तीति नास्तीति. — ^{d}) For किंचित्, कश्चित् as in T2 G1–3. 6 M5. 6. For प्रतिपद्यते, °दृश्यते as in Bo Dn1. n4 Ds2 D6. 8.

43 ^{b}) For तत्तत्समभि-, तत्सम्यगभि-. — ^{c}) For निविशते, निवसते as in D5.

45 ^{a}) For तथात्यन्त-; तथा इंति. — ^{b}) लिहंत एते बह्वोपशुष्काः.

46 ^{a}) For ह्यध्रुवजीवितस्य, ह्यध्रुवजीविनः किं.

47 ^{a}) For हि, ऽपि as in Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. — ^{b}) For परि-, प्रति- as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — ^{d}) For विनाशिनो ह्यस्य, °नाप्यस्य.

12. 212

1 For भीष्म, जनक. — B. N. P. om. 1.

2 ^{a}) For यदिदं, यदि न as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. s.

4 c) For कल्पेन, °त as in K6 V1 B6 (marg.) Cp.

5 Before 5, B. N. P. ins. सनंदन उवाच.

6 Before 6, B. N. P. ins. पंचशिख उवाच. — f) For अप्यपाश्रित्य, अप्यु° as in D7.

7 a) For पञ्चशाखोऽयं, पंचधा तोयं as in Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. — b) खं (B. N. P. खे) वायुर्ज्योतिषो धरा as in K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8. — c) For ते स्व-, तेषु.

8 b) For यच्चापि, यश्चापि as in Ś1 K1. 4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2. For पार्थिवम्, °वः as in K4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G3 Cp. — d) For इति, अपि as in K6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7. — f) For कर्मसंग्रहः, कार्य° as in Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 M7 (*sup. lin.*).

11 b) For वेदना, चेतना as in Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. Cv. — d) अन-दुःखासुखेति च.

12 b) मूर्त्यर्थमेव ते त्रयः. — d) For षड्गुणा, सद्गुणा.

13 a) तेषु कर्मणि सिद्धश्च as in Bo. 6. 7. 9 D3. 6. — c) For शुक्रं, शुद्धं as in B6 M1. 7 (*inf. lin.*).

15 c) For किमधिष्ठाना, °धिष्ठानात् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M1. 5. 7.

16 a) For मनो, जनो. — c) शृणुयात्तच्च मोक्षाय.

18 b) For व्रतान्यपि, °नि च. — c) For तपोयोगः, °योगं as in K4. 6. 7 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 6. 8.

19 d) For ह्यन्यथा, हि तथा as in K1 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6.

20 c) For मनः-, बल- as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5–7 Ca. p. s.

21 c) For शेफो, मेढ्रो. — d) For विसर्गे, °र्गः as in K6. 7 D7 G6.

22 a) For तु, च as in K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — b) इति पंचान्वितं विदुः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — d) For अवसृजेन्, °सृजन्.

24 c) For येन यस्, येनायं as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

25 a) For चैव, चापि as in K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — b) For चैव, चापि as in K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. — d) For प्रसूता, प्रसृता as in B8 T1 G1–3. 6 M5. 6. For ·साधना, ·साधिनी as in D6.

29 B. N. P. om. 29–43.

44 a) For तु, च as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2. — d) For बिसस्येव, विष° as in Ds1.

45 a) For च, हि as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn. For बहुभिर्, विविधैर्. — e) For यदा, यथा. For सुखदुःखे, दुःखसौख्ये.

46 b) For ततोनिमित्ते, तनोर्नि°. — d) For महद्भय-सक्ताः, °त्यशक्ताः.

47 b) पाल्यमानः, याल्य°. — d) विध्वंसते लोष्टमिवादि-मृच्छन्.

48 b) For यथावत्, यथा च as in V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. — e) विहाय गच्छन्ननवेक्षमाणस्.

49 a) For द्रुमं, मत्स्यं. — b) For प्रपतति, नि° as in K4. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9. For असक्तः, अशक्तः. — c) For सुखदुःखे, दुःखसौख्ये.

50 B. N. P. transp. 50 and 51. — c) न खलु मम हि दह्यतेत्र किंचित् as in V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8.

51 a) For विदेहराजः, निशम्य राजा as in Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8. — b) For भाष्यमाणः, °माणं. — c) For निश्चितार्थे, °तार्थः as in K4 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7.

52 b) For न हीयते, महामुने. — e) उपद्रवाननुभवते ह्यदुःखितः.

3

[Variants for 12. 214 from B. 13. 93. 1–17.]

1 b) हविस्ते यदि भुंजते.

2 a) For ·व्रतोपेता, ·व्रताश्चैव. — b) For कार्य-कारिणः, कामकारणे. — c) For च, तु as in D8 T2 M5–7.

3 cd) तपः स्यादेतदेवेह तपोन्यद्वापि किं भवेत्.

4 ab) मासार्धमासोपवासाद्यत्तपो मन्यते जनः. — c) आत्मतंत्रोपघाती यो. — d) न तपस्वी न धर्मवित्. — e) त्यागस्य चापि संपत्तिः.

5 b) For सदैव च, तथैव च. — d) वेदांश्चैव सदा जपेत्.

6 [b]) For भारत, मानवः. — [d]) For जपेत्, पठेत्.

7 B. 13. 93 repeats 7^{ab} (with var.) after 7^{cd}. — [a]) For अमृताशी, ऋतवादी (first time). — [b]) नियतश्च सदा भवेत् (first time); पवित्री च सदा भवेत् (second time). — [c]) For सदा च, कथं च.

8 [b]) For कथं भवेत्, च पार्थिव.

9 [a]) For प्रातराशं, सायमाशं. — [b]) प्रातराशं च यो नरः. — [c]) For च भवेद्, भवति. — [d]) For कथंचन, [अं]तरा पुनः.

10 [b]) For ब्राह्मणः, नैव ह. — [d]) दानशीलस्तु मानवः.

11 [c]) दानं ददत्पवित्री स्याद्.

12 [b]) For सदा स ह, नरः सदा. — [c]) For सकलं, केवलं as in K4. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 9 T2 G1. 3. 6.

13 [a]) For नाश्नानः, नाश्नाति. — [b]) ब्राह्मणेषु तु यो नरः.

14 [a]) For देवताभ्यः, देवेभ्यश्च. — [b]) संश्रितेभ्य-स्तथैव च. — [c]) अवशिष्टानि यो भुंक्ते.

15 [b]) For ब्रह्मणा सह, ब्रह्मणः स्मृताः. — [c]) For चाप्सरोभिः, ह्यप्सरसो. — [d]) गंधर्वैश्च जनाधिप.

16 [a]) देवतातिथिभिः सार्धं. — [b]) For पितृभिश्, °भ्यश् as in B9. — [c]) For पुत्रपौत्रैश्च, पुत्रपौत्रेण.

4 A

[Variants for 12. 231-233 from Brahma-Purāṇa (Anandashram ed., 1895), adhy. 235-236.]

12. 231

2 [a]) For प्रजावाञ्, प्रज्ञा° as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G3. — [b]) ख्यातः प्राज्ञोन-सूयकः. — [c]) सत्यधर्ममतिर्ब्रह्मन्.

3 [d]) For ऽभिधत्स्व, वदस्व as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9. For मे, नः.

4 [b]) यथैकाग्र्यमवाप्यते as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [c]) For पुरुषैस्, °षस् as in B8 (marg.). — [d]) For तच्च, तत्त्वं as in K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9.

5 [a]) For विद्यातपसोर्, ज्ञान°.

7 [a]) For सारो, स्नेहो as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [d]) For खेष्वाकाशं, कोष्ठा°.

8 [a]) For क्रान्ते, क्रांतौ. — [b]) For भुक्तम्, भोक्तुम् as in K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. For अर्छति, इच्छति as in K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 6 M1.

9 [c]) For दर्शनानि, दश तानि as in D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6.

10 [a]) For शब्दं स्पर्शं, शब्दस्पर्शौ. — [c]) For इन्द्रियाणि, °यार्थान् as in Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. For त्वर्थान्, विद्याद् as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. — [d]) इंद्रियेभ्यस्तु (B9 °श्च) नित्यदा as in Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

11 [b]) अवश्यानिव रा(? वा)जिनः.

14 [b]) For चेतना, °नाः. — [d]) For कदाचन, कथं-चन as in K7 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 D2-6. 8. 9.

15 [c]) For विप्रः, विप्राः.

16 [c]) For सं-, तु.

18 [a]) For व्यक्त-, सर्व- as in K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7. — [b]) मर्त्येषु परमार्चितं. — [d]) For -भूयसे, -भूयतः.

19 [a]) विद्याविनयसंपन्न-.

24 [a]) For शकुनीनाम्, शकुंता° as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8. — [b]) मत्स्यानामिव चोदके as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [d]) तथा ज्ञानविदां गतिः as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

26 [b]) For तिरः, पुनः as in K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — [d]) नैव किंचिन्न कश्चन.

27 [a]) For ऽन्तःस्था, तत्स्था. — [c]) For यः सहस्रं, यद्यप्यग्रे.

28 [c]) तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति as in K2. 6. 7 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7.

29 [a]) For -पादान्तं, -पादं तत् as in D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7.

31 [b]) For द्वैधी-, द्वेधा. — [d]) For ह्यमृतम्, त्व° as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 6. 8.

32 [a]) For गत्वा, कृत्वा. — [c]) ईदृशः सर्वभूतस्य as in B8.

33 [a]) For हानिभङ्ग-, हानेनाभि-. — [b]) नराणां संच-येन च.

34 [a]) For चाक्षरं, च क्षरं as in Bo. 7-9 Da4 Dn4 Ds M7.

12. 232

1 [a]) भवतां पृच्छतां विप्रा. — [c]) For सांख्य-, सांख्यं

as in K4 G1. For -न्यायेन, -ज्ञानेन as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8.

2 a) For ते कृत्स्नं, भो विप्रा. — b) कीर्तयिष्याम्यतः परं. — c) आत्मनो व्यापिनो ज्ञानं.

6 a) For श्रोत्रे, श्रोत्रं as in D7 T1 G1. 3. 6.

7 b) For लोभं, दंभं as in Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8.

8 a) For चार्चेद्, चाथ. — b) For प्रणमेत च, °मेत्सदा. — c) For रुषितां, उद्धतां.

9 b) For रसः, जगत्. — c) For एकस्य, एतस्य as in V1 B6. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8. For भूतं, भूत- as in M1. 5. 6. — d) For द्रयं, दृष्टं as in K4. 6 B5–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8.

10 c) शौचं चैवात्मनः शुद्धिर्.

11 B. P. om. 11cd as in K7 M1. 6. 7.

12 b) For लब्धालब्धेन, लभ्यालभ्येन. — e) For धुतपाप्मा, धूत° as in V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7. — f) For निनीषेद्, निषेवेद्.

13 c) पूर्वरात्रेपरार्धे च. — d) For आत्मना, °नः as in G6.

14 b) यथेकं छिन्नमिंद्रियं. — d) For दृतेः, गिरेः as in D5.

15 a) For मनस्तु, °सः. — b) For कुमीनान्, कूर्माणाम् as in Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9.

17 ab) पंचेंद्रियाणि मनसि हृदि संस्थापयेद्यदि. — c) For संस्थाय, °यां as in B6. 7. 8 (marg.). 9.

18 d) For पश्यति, पश्यंति as in D7 G1. 3. 6. For आत्मना, °नि as in K7 V1 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7. — e) For च तत्र, तत्र तु.

20 d) For -सात्म्यताम्, -साम्यतां as in K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M1 Cn. p.

21 b) For घ्राण-, घ्राणं as in Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo D81 M1. — c) For रसस्पर्शें, रसः स्पर्शः. — d) For शीतोष्णे, °ष्ण- as in Da3. a4.

22 a) For प्रतिभाम्, °भान् as in Ś1 K7. For उपसर्गांश्, °सर्गांश्. — b) For उप-, प्रति-. — d) For स्वात्मनैव, साम्येनैव.

23 b) For त्रैकाल्यं, त्रैलोक्ये. — d) वृक्षमूलेषु योजयेत्.

24 b) For गोष्टे, कोष्टे as in C8. — c) For एकाग्रश्, °ग्रं as in K2. 4. 6 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1. 6 M1. 6. — d) For नोद्वेजयेन्, नोद्विजते.

25 b) नियंतुं चंचलं मनः as in B8. — c) For तं तं, तत्र.

26 B. P. om. 26ab.

27 a) For नाभिष्वजेद्, नातिव्रजेत्. — d) For लब्धालब्धे, °लब्ध- as in D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7.

28 b) For अपवादयेत्, अभि° as in D7 T G1. 3. 6.

30 a) For सर्वात्मनः, स्वस्था° as in V1 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. — d) For -ब्रह्माति-, -ब्रह्माभि- as in Ś1 K2 V1.

31 a) वेदनार्तान्परान्दृष्ट्वा. — c) For एतस्मिन्, एवं तु. For मार्गे, मार्गं.

33 b) यमिंद्रियातिगमगोचरं द्विजाः. — B. P. om. 33c–34b.

34 c) For चेयात्, चेमां as in K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8. For -सात्म्यतां, -साम्यतां as in K2. 4 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G1 M1. 6. 7. — d) प्रयांत्यनावृत्तिगतिं मनीषिणः.

12. 233

1 a) For यदिदं, यथैवं.

2 a) For इच्छामि, °मस्. — b) For मे, नः. — c) For त्वन्योन्य-, अ° as in K7 V1 D4. 6. 9 T2 G1. 3. 6 M1. For -वैरूप्ये, °प्यं as in D5. 7 T G1. 3. 6.

3 For भीष्म, व्यास. — ab) शृणुध्वं मुनिशार्दूला यत्पृच्छध्वं समासतः. — c) For एतौ, चोभौ.

4 cd) शृणुध्वं सांप्रतं विप्रा गहनं ह्येतदुत्तरं.

5 a) For प्रोक्तं, युक्तं. — b) For [इ]त्यत्रैव, तत्रैव as in V1 B8. — cd) यक्षस्य सादृश्यमिदं यक्षस्येदं भवेदथ.

6 d) निवृत्तो वा विभाषितः.

7 b) For तु प्र-, च वि- as in K7 B6 D5. 9 T M5.

8 d) अव्यक्तं ह्यक्षरात्मकं.

9 b) For -बुद्धितरा, °रता as in K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8. — c) For -जालानि, -जालेन.

11 a) For कर्मणः, °णां as in T2.

12 a) न म्रियते यत्र गत्वा.

13 b) For अजरं, अचलं as in K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9. — c) For अव्याहतम्, °कृतम् as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8. — d) For चावियोगि च, चावियोगवित्.

15 b) For तात, द्विजाः. — c) विप्राश्चंद्रसमस्पर्शः. — d) For स्थितम्, स्थितः.

16 c) न वक्तुं शक्यते द्रष्टुं. — d) For वक्रं, चक्र-.

17 c) For विद्धि, विद्याद्. — d) For तात, विप्राः.

18 b) For अब्बिन्दुर्, बुद्बुदुर्. — d) For त्याग-, योग- as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8.

19 [b]) ज्ञेयं जीवगुणात्मकं.

20 [b]) For चेष्टयते, जीवगुणं. — [d]) For प्रावर्तयद्यो, प्रकल्पयंती.

4 B

[Variants for 12. 238–240 from Brahma-Purāṇa 236. 22–64; and for 12. 241–242 from B. P. 237. 1-39.]

12. 238

1 [a]) For प्रकृतेस्, °त्यास् as in K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9. — [b]) क्षेत्रज्ञास्ते परिश्रुताः. — [d]) न जानाति स तानपि as in K1. 2. 7 Da3 D4. 5. 9 Ca.

2 [a]) For चैष, चैव as in K6 V1 B9 D5. 7 T G1–3. 6. — [d]) For दृढैः, दृढः as in T1 G1. 3. 6.

4 [d]) For सा परा, परमा as in D8 M1. 6.

5 [b]) For गूढोऽऽत्मा, गूढात्मा as in K1. 2 V1 Bo. 7–9 Da4 D8 D2. 4. 9 M1. 6. 7. — [d]) For तत्त्व-, सूक्ष्म- as in K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8.

6 [c]) इंद्रियैरिंद्रियार्थाश्च. — [d]) For बहु चिन्त्यम्, बहु चित्तम्.

7 [a]) ध्यानेपि परमं कृत्वा. — [d]) ततो गच्छेत्परं पदं.

9 [a]) For हित्वा तु, विहत्य as in B7. 9.

10 [d]) For आनन्त्यम्, अत्यंतम् as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6.

11 [b]) For तृप्तः, स्वप्ने as in K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. For स्वपेत्, भवेत्. — [c]) For निवाते, निर्वाते as in D8.

12 [a]) For सत्त्वाहार-, लब्धाहारो as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7.

13 [c]) For -प्रत्ययिकं, -प्रत्यायकं as in K1. 2 D7.

14 [a]) For दशेदमृक्-, दशवर्ष-.

15 [d]) For पुत्र-, मुक्ति-.

16 [b]) For [अ]तपस्विने, तप° as in K1. 6. 7 D4. 9.

18 [a]) For श्लाघते, श्लाघिने as in K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn4 D8 D2. 6. 8.

19 [a]) For यद्यपि, यदपि as in T2.

20 [ef]) तद्युष्मभ्यं प्रयच्छामि यन्मां पृच्छत सत्तमाः. — For 687*, B. P. subst.:

> यन्मे मनसि वर्तेत यस्तु वो हृदि संशयः ।
> श्रुतं भवद्भिस्तत्सर्वं किमन्यत्कथयामि वः ।

12. 239

1 For शुक उवाच, मुनय ऊचुः. — [b]) For मे, नः. — [c]) For चेदं, विप्रो.

2 [a]) For तात, विप्राः. — [b]) For विद्यते, पठ्यते as in K7 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 D3–9 M1. 6. — [cd]) युष्मभ्यं कथयिष्यामि तस्य व्याख्यावधार्यतां.

3 B. P. om. 3[c]–5[d].

6 [a]) For पञ्चैव, यश्चैव. — [cd]) आकारं तु भवेद्यस्य यस्मिन्देहं न पश्यति.

7 [a]) For अकरोद्यत्, आकाशाद्यं. — [b]) For -लक्षयेत्, -वर्ण°. — [c]) For इन्द्रियाणि, इंद्रियाणां as in K6. 7 D4–7. 9 M1. 6. 7.

8 [a]) For ते, वो. For वर्तयिष्यामि, वर्ण°. — [b]) For इह, अनु- as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M5. — [c]) शृणुध्वं तदिहैकाग्र्या.

9 [b]) For -संभवम्, -लक्षणं.

10 [c]) For स्नेहो, स्वेदो.

13 [a]) For च भावश्च, स्वभावश्च as in K6 Dn1. n4 D2. 8 T1 G1. 3. 6 Cn. — [b]) For एतेऽऽत्म-, एते स्व- as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. — [c]) For न, ते as in Da3. — After 13, B. P. reads 17-19 as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed.

14 [a]) For नरे, नरैः. — [b]) For तु, तन्. — [d]) क्षेत्रज्ञं विद्धि चाष्टमं.

16 [d]) तान्गुणानुपलक्षयेत् as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8.

17 [a]) For इह, इव as in K1. 6. 7 V1 Ds1 D4. 6. 9 T2 G1 M1. 6. — [b]) For वि-, सं-. — [d]) For बुद्धिः सृष्टा, बुद्धिश्रेष्ठो.

18 [b]) अवाकोर्द्धं च पश्यति (sic). — [c]) For वै, सा.

19 [a]) For गुणान्नेनीयते, गुणैस्तु नी°. — [d]) For बुद्ध्यभावे, बुद्ध्याभावात्.

20 [a]) For संशुद्धं, संयुक्तं.

21 For 21[cd], B. P. subst. 689* as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M7.

22 [b]) For अव्यक्त-, अव्यक्तं as in K2 Da3. a4 D5. 7. For -विषयं, -विषमं. — [d]) For -धार्यताम्, -धारयेत् as in K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7.

23 [a]) For आनन्दः, आनंदं. — [b]) For साम्यं, स्वाम्यं

as in B8 D8 D4 Cs. — d) वर्तते सात्त्विकान्गुणान् as in B5. 7. 9 Da3. a4.

24 d) For हेत्वहेतुतः, हेतुतत्त्वतः.

12. 240

1 c) हृदयं प्रियमेवेह,

2 b) For परमं, च परं as in K1. 2 T1 G2. 3. — d) For मतः, स्मृतः as in M1. 6. 7.

3 b) बुद्धिरेवात्मनायिका.

4 b) For विक्रियते, विकुरुते as in K1. 2. 4. For ह्यणु, ह्यनु as in V1 B5. 9 Da3. a4 D5. 7.

5 a) For भवते, च भवेद् as in K7 B8 (marg. as in text) D4-7. 9. — b) For रसती, रसंती as in K1. 2 D6 T1 G1-3. 6 M1. 5. 6. — c) For जिघ्रती, जिघ्रंती as in D5. 7 T1 G1-3. 6 M1. 5. 6. — d) For विक्रियते, विकुरुते.

6 a) For [इ]ति, तु as in K2. 6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6. — b) तेषां वृत्त्या वितिष्ठति. — c) For तिष्ठती, °ति as in Da4. — d) बुद्धिभावव्यवस्थिना.

7 b) For शोचते, °ति as in K1. 2. 4. 7 V1 B8 D4-7. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7. — d) For युज्यते, मुह्यते as in B8 (marg. as in text).

8 a) For सेयं, स्वयं.

9 c) For अधिष्ठानानि, °ष्ठाने च. — e) For [ए]व, च. — f) For विजेतव्यानि, विचे° as in K6 B5. 7. 9 Da3. a4.

10 b) For यद्यन्नानु-, यद्यदा च. — c) For -गता, -मना. — d) For भावे, भावो as in K2. — e) For प्रवर्तमानं, °मानस्. — f) For अनु-, अति- as in V1 Bo. 7-9 Da3 D4-7 9.

11 ab) ये वै भावेन वर्तंते सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु. — c) For अन्वर्थाः, °र्थान् as in T2 M-.

12 a) For नरः, मनः as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6.

13 b) For विद्वान्, बुद्ध्वा. — c) अप्रहृष्यंश्, संप्र°.

14 c) For अनयें, अनेकैर्.

15 c) For ह्यात्मा, [s]स्यात्मा as in K4 V1 B7. 8 Dn1. n4 D81 D2-9. — d) दीपदीप्ता यथाकृतिः as in K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. — f) For अपगते, उप° as in B6. 9 Da3. a4. — After 15, B. P. ins. 690* as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 Cn. Kumbh. ed.

16 After 16ab, B. P. ins. 691* as in K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. — f) न कथंचित्प्रलिप्यते.

17 d) For -मार्गेषु, -संगेन. For [अ]सज्जतः, सज्जतः as in K1 V1 Bo. 6 (marg.). 9.

18 a) For सत्त्वम्, स्वयम्. — b) For गुणान्वापि, गुणेष्वपि. — d) For स, च.

19 b) For स्रष्टा, द्रष्टा as in V1 B8. — c) For एतद्, एवम् as in T G1-3. 6. — d) अंतरं लक्षयेन्नरः.

20 a) For तौ, [ए]तौ as in Ś1 K1 B9 Da3 M5.

21 a) यथाश्मना हिरण्यस्य. — c) For चापि, वापि as in K4. 6 Bo. 7. 8 Dn4 D8 D3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7.

22 b) For च, ह as in K6 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5-7.

12. 241

1 b) For त्वनु-, त्वधि- as in K1. 2. 4. 6 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8.

2 d) सृजते तद्गुणांस्तथा as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D81 D2. 3. 8.

3 a) For प्रध्वस्ता, प्रवृत्ता. — d) For निवृत्तिर्, °त्तिम् as in D6 M1. 6.

4 d) For गर्भशयो, वै संशयो.

5 a) अनादिनिधनो ह्यात्मा as in K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. — b) For आसाद्य, तं बुद्ध्वा as in K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. For विचरेन्, विहरेन् as in K6 B7-9 Da3. a4 Cp.

6 a) इत्येवं हृदये सर्वो. — c) अनित्यं सुखमासीनम्. — d) For अशोचंश्, °च्यं.

7 a) तरयेत्प्रच्युतां पृथ्वीं. — c) अवगाह्य च विद्वांसो. — d) For विद्धि लोकम्, विप्रा लोलम्.

8 a) For ताम्यति, तप्यति as in Ś1 K1. 2. 4. — c) एवं विचिंत्य चात्मानं.

9 a) तां (तं) बुद्ध्वा नरः स्वर्गं. — c) समचेष्टश्च वै सम्यग्.

10 a) एतद्द्विजन्मसामर्थ्यं. — c) आत्मज्ञानसमस्नेह-.

11 a) For एतद्, तत्त्वं.

12 b) For भवेत्, परत्र as in V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7.

13 a) For लोकम्, लोके. For जनस्, नरस्. — b) तत्र देवमनिरीक्ष्य शोचते. — c) तत्र चेत्कुशलो न शोचते.

14 b) For निर्णुदति, निंदयति.

12. 242

1 For शुक उवाच, मुनय ऊचुः. — a) For धर्मेभ्यस्, भूते° as in K6 Bo D8. — d) For तं, तद् as in K2. 7

B8 D4.6.7.9 M1.6.7. For मे, नः.

2 b) पुराणमृषिभिः स्तुतं.

3 b) For यत्नतः, तत्त्वतः as in V1 B8. — c) For निष्पतिष्णूनि, प्रसृतानीह.

4 b) For ह्यैकाग्र्यं, [अ]प्यैकाग्र्यं as in K6.7 B1-9 Dn1. n4 D8 D2-9. — c) For तज्जायः, विज्ञेयः.

5 c) For इवासीत, स एवासीद्.

6 c) तदा चैवात्मनात्मानं. — d) For द्रक्ष्यसि, °थ.

7 c) For तं पश्यन्ति, प्रप°. For महात्मानो, °त्मानं as in Ś1 K1.2.

9 c) For ह्यत्र, ह्यस्य.

10 cd) दृष्ट्वात्मानं तथा यूयं विरागा भवत द्विजाः.

11 a) For विमुक्तः, °क्ताः. — b) For इवोरगः, °रगाः. — d) अचिंता विगतज्वराः.

12 b) For -प्रवाहिनीम्, -प्रवाहिणीं.

14 B. P. transp. 14^b and 14^d as in K6 V1 B6-9 Da4. — d) For कामग्राह-, °क्रोध- as in K6 D6.7.

15 c) For तात, तां तु. — d) For जिह्वावर्ता, °वर्त-.

16 d) For आत्मवित्, °वान् as in K6 B6.9.

17 b) ब्रह्मभूयाय कल्पते. — c) For संतीर्णः, उत्तीर्णः.

18 a) For भूमिष्ठानि, भूयि°. — b) सर्वस्थानान्निरीक्ष्य च. — c) For अप्रहृष्यंश्च, अप्रसीदंश्च. — cf) For द्रक्ष्यसि, °थ. B. P. transp. भूतानां and सर्वेषां as in K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8.9 T G1-3.6 M1.5-7. For प्रभवाप्ययौ, °वाप्ययं as in K6 T G1.3.6 M1.5.

19 a) For एवं वै, एतद्धि. — c) For श्रेष्ठ, श्रेष्ठा as in K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7 T1 G3.6. — d) For तत्त्व-, सत्य- as in K6 B6.7.9 Da3.a4.

20 a) आत्मानोव्यापिनो विप्रा. — b) For इदं, इति.

21 c) For अब्रुवं, अब्रवं as in M1.6.7. For तात, विप्रा.

22 a) For एतन्, एवं. — b) For नैव, न च as in Ś1 K1.2. For चेदं, [ए]वेदं as Ś1 K1.2.

23 B. P. om. 23^{cd}.

24 b) For न च, तथा as in K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8. — c) For पुत्र, विप्रा.

25 b) For -गुणान्वितेन, -दयान्वितेन. — c) दृष्ट्वा हितं प्रीतमना यदर्थं.

4 C

[Variants for 12. 266 from the Brahma-Purāṇa 237. 40-57.]

12. 266

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — d) श्रोतुमिच्छामहे मुने.

2 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच. — a) असाद्य तन्महाप्राज्ञा. — d) मृगयध्वं सदानघाः.

3 a) घटोपकरणे बुद्धिर्. — b) For सानघ, सा मता as in V1 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.6.8. — c) एवं धर्मोद्युपायार्थे. — d) For नान्यद्, नान्य- as in K1.2 Da3.a4 Dn4 D2.6.7 T1 G3.

4 d) तच्छृणुध्वं ममानघाः.

6 b) रक्षेत्क्षेत्रं च संविदं.

7 B. P. om. 7^{ab} as in Ds1 D2.5.8 G2.

8 a) For रोगान्, योगी.

9 d) सामर्थ्यं संगवर्जनात्.

10 b) For क्षुधं, क्षुधां as in K6.7 V1 Bo.6-8 Dn1.n4 D8 D2.3.5-8 M6. — c) कारुण्येनात्मनात्मानं.

11 a) For तन्द्रीं, तंद्रां as in D5.7. — c) For बहुभाष्यं, °भाषां as in T1 G1.3.

14 d) For तथेमान्, यथावद्.

15 c) For आहारतः, आचा° as in K6 Bo.7.9.

16 b) For अपहन्ति, उप° as in K4.7 Bo.7 Dn1.n4 D8 D1-9.

17 d) For निनीषेद्, निर्विशेद्.

18 d) For व्यवस्थितिः, ह्यव°.

19 d) नियमाः कामतोव्ययाः.

5

[Variants from the Skanda-Purāṇa, Maheśvarakhaṇḍa, adhy. 45. 4 up to end of the adhy. for 12. 258.]

12. 258

1 Sk. P. om. 1-3.

4 a) For चिरं हि, चिरेण. — d) यो विमृश्य प्रपद्यते.

5 Sk. P. om. 5^{ab}.

7 ^{a}) व्यभिचारेण कस्मिन्स.

8 ^{a}) For [उ]क्त्वा, [उ]क्तः as in D5.7 M1.6.

10 ^{b}) For स्वधर्मो, ह्यधर्मो.

12 ^{b}) युक्तं मातुश्च रक्षणं. — ^{c}) For युक्तक्षमात्, क्षमायोग्यात्. — ^{d}) नातिवर्तेत वै कथं as in D4.9.

13 ^{b}) For जज्ञियाम्, °वान् as in K6.7 Bo.6-9 Dn1.n4 D8 D2-9.

14 ^{b}) For प्रकृतः पुनः, परिकल्पितः.

15 ^{d}) For ·निश्चये, ·लिप्सया as in K4 D4.6.9.

16 Sk. P. om. 16^{a}–17^{b}.

18 ^{c}) For पूयन्ते, चूर्यते.

19 Sk. P. om. 19 as in M5.

20 ^{d}) For प्रीयन्ति, प्रीणंति as in T2 G1.

22 ^{c}) For सुत·, सुतः as in Ds1. For ·स्नेहैः, ·स्नेहं as in G2.

23 ^{a}) For विचिन्तितं, विचिंत्य तं. — ^{c}) For ह्यल्पतरं, नाल्पतरं as in K4.7 Dn1.n4 D2-4.6.8.9.

24 ^{c}) For पुंसां, पुंसः as in Ds2 D4.6.9. — ^{f}) For आर्तस्य, अर्थस्य. — After 24, Sk. P. ins. 708* as in K4.7 Dn1.n4 D3-7.9.

25 ^{a}) For च, स as in K4 V1 Bo.6-9 Da4 D4.6.9 T G1-3.6 M5.7. — ^{b}) स्थावर्यमपि कर्षति.

26 ^{a}) For ·समाकीर्णो, °पन्नो as in K7 V1 D4-7.9 T G1-3.6 M5.7.

27 ^{c}) For रक्षत्येव, °येच. — ^{d}) For पोष्टा, पोष्य·.

30 ^{b}) For स्मृता, तथा as in D4.6.9. — ^{d}) For वीरसूत्वेन, °सूत्वे च.

31 ^{a}) For शुश्रूर्, श्वश्रूर्. — ^{b}) माता स्यान्माननातथा. — Sk. P. om. 31^{c}–39^{d}.

40 ^{a}) For समावायम्, °वापम् as in Ś1 K7 T G1-3.6 M5. — ^{b}) For एकत्वं, °त्वं. — ^{d}) पूगो नात्येति मातरं. — After 40, Sk. P. ins.:

> पतिता गुरवस्त्याज्या माता च न कथंचन ।
> गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।
> एवं स कौशिकीतीरे बलिं राजानमीक्षतीम् ।
> स्त्रीवृत्ति चिरकालत्वाद्धन्तुं दिष्टः स्वमातरम् ।
> विमृश्य चिरकालं हि चिन्तान्तं नाभ्यपद्यत । [5]
> एतस्मिन्नन्तरे शक्रो ब्राह्मणं रूपमास्थितः ।
> गायन्गाथामुपायातः पितुस्तस्याश्रमान्तिके ।
> अनृता हि स्त्रियः सर्वाः सूत्रकारो यदब्रवीत् ।
> अनस्ताभ्यः फलं ग्राह्यं न स्याद्दोषेक्षणः सुधीः ।
> इति श्रुत्वा तमानर्च मेधातिथिरुदारधीः । [10]
> दुःखितश्चिन्तयन्प्राप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।

41 Sk P. om. 41^{d}–48^{b}.

48 ^{cd}) अहोहमीर्ष्ययाक्षिप्तो मग्नोहं दुःखसागरे.

49 Sk. P. om. 49^{bc}.

50 ^{a}) For अन्तरेण, सत्वरेण as in D4.7 M1.6.7. — ^{c}) For यद्यद्य, यद्यं.

51 ^{c}) For यद्यद्य, यदद्य as in D4.6.9 T1 G3.6.

52 ^{c}) For पातकेभ्यश्च, °के विष्टं. — ^{d}) शुभाह्न चिरकारिक.

53 Sk. P. om. (hapl.) 53–55.

56 ^{a}) For राजन्, प्राप्तो. — ^{b}) गौतमोचिंतयत्तदा. — ^{c}) For चिरकारिं, °कारिकं as in K7 V1 D4.9 M1.6.7. — ^{d}) For स्थितम्, मातुर्. For अथान्तिके, उपांतिके as in K7 D4.9.

57 ^{c}) ततो, स्थितो as in K7 D4.6.9.

58 ^{a}) For गौतमस्तु, मेधातिथिः. — ^{c}) निराकारां तु जीवंतीं.

59 Sk. P. om. 59.

60 ^{a}) हन्यादिति न सा वेद as in K7 D4.6.9. — ^{b}) स्थिते सुते (by transp.) as in Ś1 K1.2.4 D4.6.9.

61 ^{a}) For चासीत्, आ°.

62 ^{a}) For स्तुत्वा, स्मृत्वा.

63 Sk. P. om. 63^{ab} as in K7. — ^{cd}) चिरं मुदान्वितः पुत्रं मेधातिथिरथाब्रवीत्.

64 ^{b}) For चिरं भव, भवेचिरं. — ^{cd}) चिराय यत्कृतं सौम्य चिरमस्मि दुःखितः.

65 Sk. P. om. 65^{cd}.

66 ^{a}) For मित्रं, मंत्रं. For बध्नीयाच्, संधी° as in K7 D4.6.9. — ^{c}) For हि कृतं, विहितं as in D4-7.9.

67 ^{a}) For रागे, रोगे.

69 Sk. P. om. 69^{a}–72^{b}.

73 ^{b}) चिरमिष्टानुपास्य च.

74 ^{c}) For चिरं ब्रूयाच्, शृणुयाच्. — After 74, Sk. P. ins.:

> धर्मे शत्रौ शस्त्रहस्ते पात्रे च निकटस्थिते ।
> भये च साधुपूजायां चिरकारी न शस्यते ।
> एवमुक्त्वा पुत्रभार्यासहितः प्राप्य चाश्रमम् ।
> ततश्चिरमुपास्याथ दिवं यातश्चिरं मुनिः ।

75 SK. P. om. 75.

5 A

[Variant readings from Brahma-Purāṇa (Venkateshwar Press, Bombay, 1923), adhy. 39-40, and from Vāyu Purāṇa (Anandashram, Poona, 1905) for 12. 274.]

12. 274

5 a) For महाराज, B. P. V. P. द्विजश्रेष्ठाः. — b) For ·विश्रुतम्, B. P. ·पूजितं as in K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5-7. — c) B. P. ज्योतिः स्थलं नाम चित्रं.

6 a) For तत्र, V. P. तस्मिन्. For गिरितटे, V. P. °श्रेष्ठे. — b) For हेम-, B. P. V. P. सर्व-. For ·विभूषिते, B. P. ·विचित्रिते. — c) For विभ्राजन्, B. P. V. P. विस्तीर्णे.

7 b) B. P. V. P. नित्यं पार्श्वस्थिताभवत्. — c) B. P. V. P. आदित्याश्च महात्मानो. — d) For महौजसः, V. P. [अ]मितौ°.

8 d) For अभिसंवृतः, B. P. V. P. परिवारितः.

9 a) For अधिपः, B. P. V. P. ईश्वरः as in K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1-3 M1. 5-7. — After 9ab, B. P. V. P. ins. 734* as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5. 6. — d) For ऽपरे, B. P. V. P. [ऽ]पि च as in K7 D4. 9.

11 a) For शिवः सुखो, B. P. सुखशिवो. — c) For ·कुसुमोपेताः, B. P. °पेतः. — d) For महाद्रुमाः, B. P. [ऽ]भवन्द्रुमाः; V. P. द्रुमास्तथा as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2.

12 a) For चैव, B. P. साध्याः. — d) For पर्युपासन्त, B. P. °पासत as in Da4 T2; V. P. °पासंति. For भारत, B. P. V. P. तत्र वै.

13 a) For महाराज, B. P. V. P. तथान्यानि.

14 a) For हृष्टा, B. P. धृष्टा. — b) For ·प्रहरणोद्यताः, °णायुधाः. — d) B. P. V. P. तस्थुर्वैश्वानरोपमाः.

15 a) B. P. V. P. नंदीश्वरश्च भगवान्.

16 c) For देवं, V. P. देव-. — d) For कुरुनन्दन, B. P. V. P. द्विजसत्तमाः.

17 b) For पूज्यमानः, V. P. दीप्य°. — d) For व्यतिष्ठत, V. P. °स्थितः.

18 V. P. om. 18-20. — d) For ऽन्वपद्यत, B. P. [ऽ]भ्य° as in K7 D4.

19 a) For मखं, B. P. मखे as in K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 9. — c) B. P. स्वर्गस्थानादथागम्य. — d) For बुद्धिम्, B. P. दक्षम्. For तदा, B. P. तथा.

21 a) B. P. V. P. गतास्तु देवता ज्ञात्वा. — c) For साध्वी, B. P. शर्वे. — d) For पतिम्, V. P. तदा.

22 Before 22, B. P. V. P. ins. उमोवाच as in B9. — a) For क्व नु यान्त्येते, B. P. कुत्र यांत्येते; V. P. क्व गता ह्येते.

24 For उमा, देवी. — b) For नाभिगच्छसि, B. P. नानु°; V. P. न गतोसि वै. — d) For ते न विद्यते, V. P. प्रतिषिध्यते.

25 c) B. P. V. P. यज्ञेषु मम सर्वेषु as in K1. 2. 4 G2 M7.

26 a) B. P. पूर्वागतेन गंतव्यं.

27 a) For ·भूतेषु, B. P. V. P. ·देवेषु as in K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9. — c) For चाप्रधृष्यश्, B. P. V. P. चाप्य° as in K7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5-8 T1 G3.

28 a) For ते, B. P. V. P. तु. — c) For उत्पन्नं, B. P. V. P. आपन्नां. — d) For ममानघ, B. P. महानयं.

29 B. P. om. 29-33. V. P. om. 29a-38b.

34 a) For ततः स, B. P. स तस्य. For नृपते, B. P. °तेर् as in Dn4 Ds1 D6 G1. — b) B. P. बाध्यमानस्तदा गणैः.

35 d) B. P. तदर्थमगमत्प्रभुः.

36 a) For सुरेशस्य, B. P. गणे°.

37 a) For तु, B. P. च as in K4 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 T G1-3 M7. — cd) B. P. प्रादुर्भूतो महानग्निर्ज्वलत्कालानलोपमः.

38 a) For चाजायत, B. P. [उ]दपद्यत. — b) For पुरुषर्षभ, B. P. द्विजसत्तमाः. — c) For ऽतिमात्र-, [ऽ]तिमात्रो as in K1. 4 V1 B8 Da4 D5. 7 T2.

39 a) For ऽतिलोमाङ्गः, B. P. °रोमांगः. — b) For श्येनोलूकस्, B. P. शोणकर्णस्. — c) For करालः, B. P. कराल· as in K4 D2. 3.

40 c) For [अ]भ्यद्रवन्, B. P. प्रद्रुताः. — d) For भीता, B. P. गता.

41 b) B. P. विक्रमेण तदा तु वै. — c) For राजन्, B. P. सर्वा. — d) B. P. सप्तद्वीपा समंततः.

42 a) For हाहाभूते, B. P. महा°. — b) B. P. देवलोकभयंकरे. — cd) B. P. तदा चाहं महादेवमब्रवं प्रतिपूजयन्.

43 a) For भवतो, B. P. °ते as in K1. 2.

44 a) For हि, B. P. च. — b) For परंतप, B. P. सहस्रशः.

45 b) B. P. स्वेदजस्ते सुरर्षभ.

47 a) For ब्रह्मणा, B. P. स मया. — cd) B. P. भगवान्मां तथेत्याह देवदेवः पिनाकधृक्.

48 b) For उत्सयंश्च, B. P. स स्वयं च. — c) For अज्ञाप, B. P. V. P. °प्य. — d) For ब्रह्मणा, B. P. चोमया.

49 d) B. P. V. P. शृणुध्वमथ (V. P. °ध्वं तत्र) वै द्विजाः.

50 a) For शीर्षाभि°, B. P. शिखाभि°. — b) For शिलाजतुः, B. P. °जतु as in K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2. 3; V. P. °रुजः. — d) For च, V. P. [अ]पि.

51 a) For खोरकः, V. P. खौ° as in K6 M7. — b) For ऊषरं, B. P. ऊखरः; V. P. ऊषरः as in B8. 9 M1. 5. 6. — c) For पशूनामपि, B. P. शुनामपि च; V. P. इभानामपि. For धर्मज्ञ, B. P. °ज्ञा.

52 a) V. P. रंध्रोद्भूतं तथाश्वानां. — d) For ज्वरः, B. P. द्वेषः. For महात्मना, B. P. °त्मनां as in D5. 7; V. P. °त्मभिः.

53 a) For अब्जानां, V. P. अजानां. B. P. जनानामपि भेदश्च. — d) For हिक्किका, V. P. हिमिका.

54 a) For [अ]थ, V. P. [अ]पि as in T1 G1-3. For धर्मज्ञ, B. P. V. P. वै विप्राः. — c) For तु, B. P. च as in K7 Ds1 D4. 9. For धर्मज्ञ, B. P. V. P. सर्वज्ञा (V. P. °ज्ञ). — d) For विश्रुतः, B. P. कीर्तितः. — f) B. P. मध्ये चापि निवेशितः; V. P. मध्ये च विशते सदा.

55 B. P. V. P. om. 55-59.

60 c) For सुखी, B. P. V. P. नरो. — d) For स, B. P. च as in T2 G2.

6

[Variants for 12. 289-296 from the Brahma-Purāṇa (Anandashram, 1895), adhy. 238-244.]

12. 289

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — a) सांख्यं योगस्य नो विप्र. — c) For सर्वज्ञ, धर्मज्ञ as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9. — d) For कुरु°, मुनि°.

2 For भीष्म उवाच, व्यास उ°. — b) योगान्योगविदुत्तमाः. — c) For श्रैष्ठ्यं, श्रेष्ठैः.

3 b) For शत्रुकर्शन, मुनिसत्तमाः. — c) For श्रैष्ठ्यं, श्रेष्ठं as in K1 B8. — d) For योगाः, योगं as in D5. 7 T1 G3. 6.

4 a) For चेदं, वेदं as in K6. 7. — b) For सांख्याः, सांख्यं as in M6. 7.

6 d) For त्वद्विधैः, भवद्भिः.

7 a) For प्रत्यक्ष°, °क्षं. — d) समवेते द्विजोत्तमाः.

8 a) For ज्ञाने, ज्ञाते as in K4. 6 B7-9 Ds2 D8. 9. — b) For नृपते, मुनींद्राः.

9 b) For चानघ, °घाः. — d) For न समं, त्वसमं.

10 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — b) For पितामह, महामुने. — c) For न दर्शनं, तद्दर्शनं. — d) तन्नो ब्रूहि द्विजोत्तम.

11 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच. — c) योगास्तिरोदितान्दोषान्. — d) For तत्, तान् as in B6. 7. 8 Da3.

12 a) For चानिमिषाः, वा° as in K1. 2. 6 D4 5. 7. For स्थूला, स्थूलं as in K1. 2 V1 B6-8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6. — c) For योगास्, योगात् as in B5. 8 T1 G3. 6.

14 a) For राजन्, विप्रा. — b) For बलान्विताः, °न्वितः. — c) For योगाः, योगात् as in K1. 2 V1 T1 G3. 6. — d) For विमलाः, विमलं as in K6. 7 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-7. For शिवम्, शुभं.

15 a) अचलास्त्वाविला विप्रा.

16 a) For कौन्तेय, विप्रेंद्रा. — b) For जाल°, जालं as in K4. 7 Dn1. n4 D3. 4. 8 M5. For झषाः, द्विजाः. — cd) बंधं न गच्छंत्यनघा योगास्ते तु सुदुर्लभाः.

17 b) For अरिंदम, °दमाः. — c) For तत्र सक्ता, तत्राशक्ता. — d) For च, तु.

18 b) तद्वद्योगपरा द्विजाः. — c) अबला न विमुच्यंते.

19 a) For राजन्, विप्रा. — d) For योगोऽबलः, योगबलः as in K2. 6 V1 B6-9 D5. 7 G2. 3 M1. 6 7. For प्रभो, स्मृतः.

20 a) यदा राजन्, तदा विप्रा. — c) For च्युतः,

-गत: as in V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8. — d) For अपि, इमां as in K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da3. a4.

21 a) For तद्वज्जात-, तत्त्वज्ञान-.

22 a) For राजन्, विप्राः. — d) For ऽवशः, च सः.

23 a) For च, तु as in K1. 2. 4 B8 (marg.). — b) For विष्टम्भयति, विष्कंभ° as in V1 Bo. 6. 8. 9. — d) न भवेद्विषयैर्हतः.

24 a) विशंति वा वशाद्याथ. — b) For योगा, योगाद् as in B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7. — c) प्रजापतीन्मुनीन्सर्वान्.

25 c) विशंते तद्द्विजाः सर्वे.

26 c) For योगः, योगं as in D7.

27 a) For चैव, कश्चित्. — c) For पार्थ, विप्राः.

28 b) बलार्थं मुनिसत्तमाः. — c) विमोक्षप्रभवं विष्णुम्.

29 a) For योगे, योग- as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. — b) For विशां पते, द्विजोत्तमाः. — d) For तव, द्विजाः.

30 b) For चाभिभो, वा द्विजाः. — d) शृणुध्वं मुनिसत्तमाः.

32 a) स्नेहपात्रे यथा पूर्णे. — c) For यत्त, युक्त as in K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2.

33 a) For युक्त्वा, मुक्तस्. — b) योगं तद्वत्सुनिश्चलं. — d) For -दर्शनम्, °ने.

34 a) For कौन्तेय, विप्रेंद्राः. — d) For पार्थिव, विप्रांस्तु.

35 b) For युक्त्वा, युक्तो as in Ds1 M1. 5-7. For तत्त्ववित्, योग° as in K1. 2. 6. 7 V1 B6-9 Da3 D4. 5. 7. 9 G2. — d) For नृप, द्विजाः.

36 a) For युक्त्वा, युक्तः as in G3. — d) For पुरुषर्षभ, °र्षभं as in B7 Dn4 Ds1 D2. 8.

37 a) For नृपते, च द्विजा. — d) For लक्षं, लक्ष्य- as in T2 G2.

38 a) For आवेश्य, आविश्य as in V1 B6. 7 Da3. a4. — b) For योगी, योव-. For योऽचलः, सोचलः. — c) पाशं हत्वेव मीनानां.

39 a) नाभ्यां शीर्षे च कुक्षौ च. — c) For स्पर्शने, श्रवणे as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 8. 9. For चापि, वापि as in D3. — d) For -विक्रम, -विक्रमः as in K7 V1 Dn1 Ds1 Ds T1 M1. 5-7.

40 d) For विशां पते, द्विजोत्तमाः.

41 a) For स, सु-. For अमलप्रज्ञः, अचलप्रख्यं as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8.

42 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — b) For भारत, सत्तम.

43 For भीष्म उवाच, व्यास उ°. — b) For भक्षणे, भो द्विजाः.

44 b) For अरिंदम, द्विजोत्तमाः. — c) For एकारामो, °हारी.

46 b) For मनुजेश्वर, मुनिसत्तमाः.

47 b) For शीतोष्णे, °ष्णं as in Ds1 D5. 7 T G1. 3. 6. — c) भयं शोकं तथा स्वापं. — d) For पौरुषं, °षान् as in Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M5-7 Cn. s.

48 b) घोरां दृष्ट्वा च भो द्विजाः. — c) For स्पर्शान्सर्वान्, स्पर्शं निद्रां as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 7. 8 G3. 5. For तन्द्रीं, तंद्रां as in D5. 7 G3. 6. — d) For नृपसत्तम, मुनिसत्तमाः.

49 a) For महात्मानः, °त्मानं as in D5. 7.

50 c) For न, यः as in K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8. For ह्यस्मिन्, क्षिप्रं as in K6 B6. 8. 9. — d) For भरतर्षभ, मुनिपुंगवाः.

52 d) For युवा, तथा.

53 b) For भजते, व्रजते as in K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — d) बहुदोषोपि संमतः.

54 a) For सुस्थेयं, आस्थेयं as in K6. 7 B7-9 Da3. a4 D4. 9. — b) For महीपते, द्विजोत्तमाः. — c) For धारणासु, °णा सा. — d) For दुःस्थेयम्, दुर्गं°.

55 a) For विपन्ना, विपमा. For तात, विप्रा. — b) यांति वै न शुभां गतिं. — d) पुरुषाणां तु वै द्विजाः.

56 a) For कौन्तेय, योगादौ. — c) For दुःखं च, दुःखित्वं. — d) सुखित्वं स विशिष्यते.

57 a) For निष्पन्नं, नियतं. — b) नानामुनिनिषेवितं. — c) परं योगस्य पंथानं. — d) For तद्, तं.

58 a) For ब्रह्म महन्, ब्रह्ममयं as in Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1. For महात्मन्, मुनींद्रा. — c) For षडाननं च, महानुभावं. — d) For षड्-, यद् as in V1 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8. For च महानुभावान्, सुमहानु°.

60 a) ताराधिपं खे विमलं सुतारं. — c) For घोरान्, वाचलान्. — d) नदीश्च सर्वाः सनगांश्च नागान्.

61 a) For नागान्नगान्, साध्यांस्तथा. — b) For -संघान्, -सिद्धान्.

62 a) For येयं नृपते, या विप्रवराः. — b) For देवे, दैवे. — d) नारायणं तं द्रुतमाशुवंति.

12. 290

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — ^{ab}) सम्यक्क्रियेयं विप्रेंद्र वर्णिता शिष्टसंमता.

2 ^{a}) For कार्त्स्न्येन, धर्मस्य. — ^{b}) For पृच्छते, तत्त्वतः.

3 For भीष्म, व्यास. — ^{a}) शृणुध्वं मुनयः सर्वे. — ^{b}) For सांख्यानां, आख्यानं. — ^{c}) For बुद्धैः, वृद्धैः as in K6 B9 Da3 a4.

4 ^{a}) For न, सु-. — ^{b}) For मनुजर्षभ, मुनिसत्तमाः.

5 ^{b}) For नृप, द्विजाः.

6 B. P. om. 6^{ab}. — ^{d}) For गान्धर्व-, गंधर्व- as in Bo.

7 ^{b}) तिर्यक्त्वं चरतां द्विजाः.

8 ^{a}) For राजर्षि-, महर्षि-. — ^{b}) For ब्रह्मर्षि-, राजर्षि-.

9 ^{b}) For चेश्वरान्, वै परान्. — ^{c}) For प्रजेशानां, प्रमाणस्य.

10 ^{b}) For लोके, लोकैर्. — ^{c}) For तत्त्वं, कालं. — ^{d}) For वदतां वर, मुनिसत्तमाः.

11 ^{a}) For प्राप्ते, प्राप्त-. — ^{cd}) तिर्यक्त्वे पततां विप्रास्तथैव नरकेषु यत्.

12 ^{a}) For कृत्स्नान्, ज्ञात्वा. — ^{b}) For भारत, भो द्विजाः.

13 ^{a}) ज्ञानयोगे च ये गुणा. — ^{d}) नृप, द्विजाः.

15 B. P. om. (hapl.) 15^{bc}.

16 ^{b}) For एकगुणं, चैक°. — ^{d}) प्रलयप्रेक्षणेन तु.

17 ^{b}) For भाविताः शुभैः, °तात्मभिः.

18 ^{c}) For शब्दे सक्तं, शब्दग्राह्यं. — ^{d}) For -गुणेषु, -गुणेन as in B9 Dn1 T G1. 3. 6.

19 ^{a}) त्वचं स्पर्शं तथा सक्तं. — ^{b}) For नभसि चाश्रितम्, चैव तदा°. — ^{c}) For संसक्तं, संयुक्तं as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6. — ^{d}) For अर्थेषु, मोहेषु.

20 ^{c}) For तथा सक्ताम्, समायुक्ताम्. — ^{d}) For अपस्, आपस् as in K1. 7 V1 Bo. 6 Da4 Dn4 Ds1 D5. 7 T2 G6 M7 Ca. For चाश्रिताः, संश्रिताः as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

21 ^{a}) For संसक्तं, संयुक्तं as in T G1–3. 6 M1. 5–7. — ^{c}) तमो महति संस्थितं.

22 B. P. om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{c}) For सत्त्वे, सत्त्वं.

23 ^{c}) For संसक्तं, संयुक्तं as in T2 G1–3. — ^{d}) तथा मोक्षं च न कचित्.

24 ^{a}) For -युतं, -गुणं as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1 Cn. — ^{c}) For चेतनां, भावनां. — ^{d}) ज्ञात्वा देहसमाश्रितां.

25 ^{a}) मध्यस्थमिव चात्मानं. — ^{c}) For विज्ञाय, वै ज्ञात्वा. — ^{d}) For नृपते, विप्रेंद्रा.

26 After 26^{ab}, B. P. ins. 747* as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions.

27 ^{a}) For अवाक्, आद्यं. — ^{b}) For प्रवहं, प्रभवं. — ^{c}) For सप्त वातांस्, सप्तधा तांस्.

28 ^{b}) For मार्गांश्, सर्गांश्. — ^{d}) For परंतप, °तपान्.

29 ^{a}) For महतश्, मरु°. — ^{b}) For महर्षीन्, ब्रह्म° as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs. — ^{c}) For ज्ञात्वा, दृष्ट्वा as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — ^{d}) For नृप, द्विजाः.

30 ^{b}) For पार्थिव, भो द्विजाः. — ^{c}) For चाप्यशुभां, वाचां शुभां. — ^{d}) For नृपते, अर्चार्हाः.

31 ^{c}) For योनीषु, योनिषु as in K6 Da4 Ds1. — ^{d}) For संसारान्, संचारान्.

33 ^{c}) For सिराशत-, शिरा° as in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. — ^{d}) For पुरेऽशुचौ, पुरेथ वै.

34 ^{a}) For [अ]हितम्, हितम् as in K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — ^{b}) For नृप, द्विजाः. — ^{d}) For रमणीयाव्, °यान्.

35 ^{b}) For भरतर्षभ, मुनिसत्तमाः.

37 ^{b}) For नृप, द्विजाः.

38 ^{b}) For क्षयं, पक्ष-. — ^{c}) रागं मोहं च संप्राप्तं.

39 ^{d}) For विज्ञाय, विज्ञानं.

40 ^{d}) विज्ञाय च पुनर्द्विजाः.

41 ^{b}) For दृष्ट्वा, भित्त्वा. — ^{c}) For जन्तूनां, सत्त्वानां. — ^{d}) मरणाय धृतात्मनां. — After 41, B. P. ins.:

सात्त्विकानां च जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भो द्विजाः.

43 ^{b}) ये न सम्यग्द्विजोत्तमाः.

44 ^{d}) For गतयः, च गतीः.

45 ^{d}) For प्र-, च as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 M6.

47 ^{c}) For च तथा, दृष्ट्वा च as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

48 ^{a}) For क्षयं, तथा. — B. P. om. 48^{c}–50^{b}.

50 ^{c}) For -विक्लवतां, -वैक्लव्यतां as in V1 B6 Da3. a4 G2 M1. 5. 7. — ^{d}) For भारत, तत्त्वतः as in K4. 6

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

51 b) For संश्रितान्, संश्रि°.

52 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — a) For स्वगात्रोद्भवान्, उत्पातभवान्. — b) For [अ]मितविक्रम, ब्रह्मवित्तम. — c) For एतन्मे, एतं नः. — d) For तत्त्वतः, [अ]शेषतः.

53 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच. — a) For प्रभो, द्विजा. — d) शृणुध्वं मुनिसत्तमाः.

55 c) For -संशीलनान्, -संसेवनान् as in K1. 2. 4 Bo 7-9 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6. — f) For लब्धाहारतया, अल्पा° as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 G2 For नृप, द्विजाः.

57 b) For वृनम्, क्रूरं as in B8 (marg.) Da4 D5. 7 G2 Cv. — e) For चित्त-, चित्र-.

58 a) For श्वभ्रनिभं, संभ्रमितं. — c) For सुखाढ्यीनं, °धानं as in K6. 7 D4. 9. — d) For अभावगम्, -महाभयं.

59 a) For राजन्, विप्रा. — b) For देहं, स्नेहं as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — d) For नृप, द्विजाः.

60 e) For छित्त्वाशु, °त्म- as in K7 D4. 9. — f) For भारत, सत्तमाः.

61 a) For दुःखोदकं, दुःखादिकं. — c) For -महाग्राहं, -महाघोरं.

62 d) For अरिंदम, द्विजोत्तमाः.

63 b) स्थितं व्रतमनीषिणः. — c) For हिंसाशीघ्र-, हर्षसंघ-. — d) For -महाकरम्, -समाकुलं.

64 b) For -समीरणम्, °रितं. — d) For -महागजम्, °रुजं as in K7 D3. 5. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7.

65 a) For -संघाटं, -संघट्टं as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cs. — b) श्लेष्मयोगं द्विजोत्तमाः. — c) For भीमं, घोरं as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 8. — d) For शोणितह्रद-, °तोद्गार-.

66 b) For -सुदुस्तरम्, °ष्करं. — d) For -त्याग-, -योग-.

67 a) प्रलब्ध्वा जन्मलोकोयं. — d) प्राणयोगमयोर्मिलं.

68 a) वृंदानुगामिनं क्षीरं. — c) For -दुष्प्राप-, -दुर्लभ- as in Bo Ds. — d) For वडवामुख-, वाडवामुख-.

69 a) For मुनयः, यतयः as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds3 D2. 3. 5. 7. 8. — b) For भारत, चानघाः.

70 a) For सांख्यान्, ज्ञात्वा as in K6 B6. 8 (marg.). 9 D5. 7. — d) For नृप, द्विजाः.

71 b) For भारत, चानघाः.

72 a) For सुगन्धी, सुगंधश् as in K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G2. — b) For भारत, भो द्विजाः. — c) For कौन्तेय, विप्रेंद्रा.

73 a) For लोकेश, °शान्. — c) For राजेन्द्र, विप्रेंद्राः.

74 a) For शुद्धात्मन्, °त्मा as in K1 T2 G1-3 M1. 5. 7.

75 b) तद्भूता यतयोमलाः as in K7 D4 9 T G3. 6 M1. 5-7 Cv. — d) For चाभिभो, च द्विजाः. — e) For पार्थ, विप्रा. — After 75, B. P. ins. 750* as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions.

76 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — d) रमंते तत्र वा न वा.

77 a) For तन्मे त्वं, तत्त्वं नो. — d) प्रष्टुमर्हसि सत्तम.

79 b) पश्याम परमं द्विज. — d) For तु, तु as in Bo Da4 Dn1 Ds2 T G6. For दुःखतरं, दुःखांतरं.

80 For भीष्म, व्यास. — a) For त्वया तात, मुनिश्रेष्ठाः. — b) For सु-, च. — e) For बुद्धानाम्, बुधा° as in Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6. — d) For भरतर्षभ, मुनिसत्तमाः. — f) शृणुध्वं वचनं मम.

81 d) For देहिनो, °नां as in K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9. For नृप, द्विजाः. — e) For कारणानि, क° as in K7 B8 (marg.) D4. 9 M1. 5. 6 Cs.

82 d) For फेना, वेला as in B7. 9.

83 b) For शत्रुतापन, द्विजसत्तमाः.

84 b) स्मृत्वा स्पृशति चानघाः. — d) For भारत, भो द्विजाः.

85 a) For [इ]ह, इ. — d) For हतविषा, विषहता.

87 d) For भारत, सत्तमाः.

88 a) For तद्वन्, चापि as in K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8. — c) For धर्मात्मंस्, सर्वेशाः. — d) For तेजसश्च, स्नेहजांश्च as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8.

89 a) For पार्थ, विप्राः. — e) For सर्वात्मना, °नेव as in K6 B6. 9 Da4 D5. 7. — d) For क्षेत्रज्ञः स, °ज्ञेषु as in K6 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. For युधिष्ठिर, द्विजोत्तमाः.

90 a) आत्मा चरति क्षेत्रज्ञः. — b) For कर्मणी, °णा as in Ds. — d) For विभो, द्विजाः.

91 [b]) शुद्धं सूक्ष्मं परात्परं. — [cd]) नारायणं महात्मानं निर्विकारं परात्परं.

92 [a]) For पुण्य-, सर्वं- as in B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4. — [b]) प्रविष्टं च ह्यनामयं. — [d]) निर्वृतं तं च सत्तमाः.

93 [a]) श्रेष्ठं तत्र मनो विप्रा. — [b]) For भारत, भो द्विजाः.

94 [a]) For चाल्पेन, वा°. — [b]) For गुणार्थिना, गुणांस्तथा. — [c]) For युक्तेन, उक्तेन as in K4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1. For कौन्तेय, विप्रेंद्रा. — [d]) सांख्ययोगेन मोक्षिणीं.

95 [a]) For राजन्, विप्रा. — [c]) For कौन्तेय, विप्रेंद्राः.

96 [a]) For ते, वः. — [c]) For अव्यक्तं, एवोक्तं as in K6 B6.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.7.8.

98 [d]) प्रवक्तारो महर्षयः.

99 [a]) For देवाश्च, वेदाश्च as in K6 B6 D5.7 G2 M5–7. — [b]) For तथागम-, तथा साम-. — [d]) For परतोऽच्युतं, परमाच्युतं.

100 [c]) For युक्तास्, उ° as in K7 B8 D3.5.7.9 T2.

101 [a]) अमूर्तिस्तस्य विप्रेंद्राः. — [d]) महांति मुनिसत्तमाः.

102 [a]) For [इ]ह, हि as in K2. — [b]) For पृथिवीपते, द्विजसत्तमाः. — [c]) अगम्यगम्यसंज्ञानि. — [d]) For जङ्गमं तु, गम्यं तत्र.

103 [a]) ज्ञानं महद्वै महतश्च विप्रा. — [c]) For विविधं, विधिवत्. For पुराणं, °णे as in K4.6 B6.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 T G1–3.6. — [d]) For नरेन्द्र, मुनींद्राः.

104 [b]) यथार्थशास्त्रेषु विशिष्टदृष्टं. — [d]) For महन्महात्मन्, महामुनींद्राः.

105 [a]) For शमश्च दृष्टः, समस्तदृष्टं. — [b]) For सूक्ष्मं च, मोक्षश्च. — [c]) For सुखानि, च यानि. — [d]) For राजन्, विप्राः.

106 [a]) विपर्ययं तस्य हितं सदैव. — [c]) For चानु-, चापि. For -संचार्य, -संधार्य as in Ds1. — [d]) For विप्रेषु यतेषु, विप्रायतनेषु.

107 [b]) दिवौकसश्चापि च योगसांख्याः. — [c]) For ततो, अतो as in K6 V1 B6.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G3.6. — [d]) For पार्थिव, भो इह.

108 [b]) For नावाग्-, नाथो-. — [c]) For चाबुधानाम्, चाप्रधाना as in K4.6 B9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8. — [d]) ये ज्ञानमेतन्मुनयो न सक्ताः.

109 [cd]) (कृत्स्नं हि सांख्या मुनयो महात्मन्नारायणे धारयताप्रमेयं.

110 [a]) For नरदेव, परमं हि. — [b]) For नारायणो, °यणाद् as in K6 B3.8.9. — [d]) For तदाप्ति, हरेत.

12. 291

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचुः. — [c]) For किं च, किं स्विद्.

2 [b]) पृच्छामस्त्वां महामुने. — [c]) For महाबाहो, मुनिश्रेष्ठ. — [d]) For कुरुनन्दन, मुनिपुंगव.

3 [a]) त्वं हि ज्ञानविदां श्रेष्ठः. — [b]) For उच्यसे, प्रो° as in K7 D4.9.

4 B. P. om. 4–5.

6 [a]) For इच्छामि, °मस्. — [b]) त्वत्तः सर्वं महामते. — [cd]) न तृप्तिमधिगच्छामः शृण्वन्तोमृतमुत्तमं.

7 For भीष्म, व्यास. — [a]) For ते, वो. For वर्तयिष्येऽहम्, वर्णयिष्यामि as in K2.

9 [a]) For परमध्यात्म-, परमात्मनि.

10 [a]) स्वच्छंदं सुकृतं चैव.

11 Before 11, B. P. ins. करालजनक उवाच as in B8. — [c]) For यस्मात्, यस्मिन्. — [d]) For आप्नुवन्ति, प्राप्नु° as in K7 D4.5.7.9.

12 [d]) For क्षेम्यम्, क्षेमम् as in Da4 T G1.3.6.

13 [c]) For यत्र, यत्र.

14 [a]) For -साहस्रं, °स्यं. — [b]) For चतुर्गुणम्, °युगं as in K1 V1 B6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 M5 Cv. — [c]) For -शतावृत्तं, °वर्तं as in K2.4.7 V1 D4.9. — [d]) अहस्तद् (by transp.) as in K6 V1 B6.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8.

15 [a]) For -कर्माणं, -कर्मणि. — After 15, B. P. ins.:

यत्रोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि मूलतो नृपसत्तम ।

17 [b]) For स्मृतः, स्मृतिः as in B8. — [d]) For विरिञ्च, विरिंचिर् as in K4.7 B6.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8. For चाप्युत, चाप्यथ as in D4.5.7.9 T G3.6 M1.5–7.

19 [a]) For वृतं, धृतं as in K6.7 B6–8 Da3 D3.9 Cp. For नैकात्मकं, एका° as in K7 D4.9. — [d]) For स्मृतः, श्रुतः as in B6.9 Dn4 Ds D2.3 M5–7.

20 After 20[ab], B. P. ins.:

प्रधानं तस्य संयोगादुत्पन्नं सुमहत्पुरम् ।

— [d]) For अहंकृतम्, नमस्कृतं.

21 [a]) For व्यक्तम्, व्यक्तिम्. For उत्पन्नं, आपन्नं as in

K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — d) For -सर्गम्, -सर्ग as in D5. 7 G1.

22 a) अचरश्च चरश्चैव. — d) For -शास्त्रार्थ-, -शास्त्रानु-.

23 c) For भूतेषु, नृपते.

24 e) For शब्दः स्पर्शश्च, शब्दस्पर्शौ.

25 d) For अर्थवत्, °कृत्.

26 c) वाग्घस्तौ चैव पादौ च.

28 b) For सर्वाकृतिषु, °कृतिः प्र-.

29 ab) एवमेतत्तत्समुत्पन्नं त्रैलोक्यमिदमुत्तमं. — d) सदैव नरकार्णवे.

32 b) For सवृक्षे, सवृके as in Kumbh. ed. — c) या च मूर्तिश्च यत्किंचित्.

33 c) For अस्ति, आसीद् as in K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G6.

34 b) For -संज्ञकम्, °कः. — d) यच्चाक्षर इति स्मृतं.

35 a) ततस्तत्क्षरमित्युक्तं. — c) For प्राहुर्, चाहुर्. — d) For अव्यक्तं, °क्ताद् as in Bo. 6. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7.

36 a) For चैवाग्रजो, °क्षरो. — b) For -निदर्शनम्, -विवर्जनं.

37 a) For -विंशतिमो, °तिको as in K6 B6 Da3. a4 M7 (*inf. lin.*). For विष्णुर्, [ऽ]मूर्तः. — b) For निस्तत्त्वस्, स नित्यस्. — c) तत्त्व-, सत्त्व- as in K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6-9 D5. 7 M7. For एतत्, तत्त्वं. — d) For तत्त्वम्, सत्त्वम्.

38 a) यदमूर्तिः सृजव्यक्तं. — b) तन्मूर्तिमधितिष्ठति as in D5. 9. — d) For ह्यमूर्तः, °र्तिः as in D5. 7 T2.

39 b) For आतिष्ठते, °ष्ठत.

40 a) For -धर्मिण्या, -धर्मेण. — b) For असर्ग-, स सर्ग- as in K4. 6. 7 V1 B5-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 G2. — d) For -संज्ञकः, -संज्ञितः as in K6 Bo. 7. 9 Da3. a4.

41 a) For महानात्मा, महात्मा च. — b) For -कोविदः, -कोटिशः as in B6. 9 D5. 7 G2 M1. 5-7 Cp. — d) नाभिमन्येत बुद्धिमान्.

43 b) For नान्यो, बालो. — c) योहं न सोहमित्युक्तो. — d) For अनु नि-, एवानु- as in K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cv.

45 d) For वै, तु as in K1. 2. 4.

46 b) For तथा, अथ as in V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

47 a) For निष्कैवल्येन, निष्के° as in G2. — c) For -पापेन, °षु. — d) For पुण्येनैकेन, पुण्यमात्रेण.

48 b) For क्षरम्, मोक्षम्.

12. 292

1 d) तथा च न स भिद्यते.

2 c) उत्पद्यति तपोयोगाद्.

3 a) For मानुषत्वाद्, मनुष्य° as in G3. — b) For दिवो, देवो as in K6. 7 V1 Da3. a4 D4. 9 M1. 5-7. For एव, एति as in K1. 7 V1 B3 D4. 5. 7. 9 M1. 6. 7. — d) For आनन्त्यं, आलयं.

4 a) For कोशकारो, कोष° as in V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D2. 8 Ca. — b) For समनुरुन्धति, समभि° as in K6 B9.

6 a) For ऽर्शसां रोगे, [ऽ]तिसारे च. — b) गंडमालाविचर्चिके. — c) For श्वित्रे, श्वित्र- as in Bo. 8 Da3 Dn4. For ऽग्निदाहे, [ऽ]ग्निदग्धे as in K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6.

7 b) For शरीरिषु, °रिणां. — d) For तान्येषोऽप्यभि-, तान्येवात्माभि-. — e) अभिमानातिमानानां.

8 a) For च दुर्वासाः, चतुर्वासाः as in Bo. 7-9 Da4 D4. 7.

9 a) For चीरधारणम्, वीरमासनम्. — b) तथा शयनमेव च. — d) For कण्टक-, चक्रक-.

10 c) For -पङ्के, -पाके.

11 b) फलगृह्यान्विताश्च च. — c) उद्याने खललग्ने तु. — d) For -कृष्णाजिनानि च, °जिनान्वितः.

12 a) For शाणीवाल-, मणिवाल-. — After 12, B. P. ins. 754* as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 Ca. n editions.

13 a) For कीटकावसनश्च, कटैक°. — d) [अ]भिमत्य च बुद्धिमान्.

14 c) एकरात्रांतराशित्वम् as in K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 8. 9.

15 a) For -कालश्च, -कालं as in D5. 7. — b) For -कालिक, -कालिकम्. — d) तथा चाष्टाहभोजनः as in D5.

16 B. P. om. 16^{ab}.

17 ab) वायुभक्षश्च पिण्याकदधिगोमयभोजनः. — d) काशपुष्पाशनस्तथा.

18 b) For [आ]चामेन, चान्येन.

19 b) For सुखकाङ्क्षया, सिद्धि° as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

20 a) For -पन्थानम्, -युक्तानि. — b) धर्माधर्माश्रयाण्यपि. — cd) उपाश्रयानप्यपरान्पाखंडान्विविधानपि.

21 After 21^{ab}, B. P., om. 21^{cd}, ins. lines 1 and 3 of 755*.

22 ^{a}) For सुविचित्रांश्च, विविधांश्चापि as in K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3 8. — ^{d}) विद्याश्च विविधास्तथा.

23 ^{a}) For द्विजक्षत्रं, °क्षत्र- as in T2 G2. — ^{b}) For -शूद्रं, -शूद्रांस् as in Dn1.n4 G2. — ^{d}) For -कृपणेष्वपि, °णादिषु as in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8.

24 ^{a}) अभिमन्येत संधातुं. — ^{b}) For त्रिविधान्, विवि°.

25 ^{a}) For स्वधाकार-, स्वाहाकार- as in K1.2 V1. — ^{b}) For स्वाहाकार-, स्वधाकार- as in K1.2. For -नमस्क्रियाः, °स्क्रिये as in B6.7.9 Da3.a4. — ^{c}) यजनाध्ययने दानं as in B6.7 Da3.a4. — ^{e}) याजनाध्ययने चैव as in V1 B6.7 T G3.6 M1.5-7. — ^{f}) For यच्च, तथा as in K1.2.

26 ^{a}) For -विवादे च, -विधानेन. — ^{b}) For विशसनेऽपि, °सनेन. — ^{d}) For क्रियापथम्, सनातनं.

27 ^{b}) For महा-, मयं as in Ds2 D5.7. — ^{d}) अतीत्यैकोवतिष्ठते.

28 ^{b}) For तत्कालेन, तत्काले सं-. — ^{c}) एवमेवैष तत्सर्वं.

29 ^{c}) For एव, एतां as in K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8. For विकुर्वाणः, प्रकु°. — ^{d}) For -कर्मणी, -धर्मिणीं as in K6 V1 Bo.6-9 Dn1 D8 (before corr.).

30 ^{a}) For क्रियाक्रिया-, क्रियां क्रिया- as in K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8. — ^{b}) For त्रिगुणातिगः, °धिपः as in K6 V1 Bo.6-8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8. — After 30, B. P. ins. 756* as in K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 editions.

31 ^{a}) For अथैतानि, अती° as in K6 B6.7.8 (marg.).9 Da4 D5.7. — ^{b}) मम वर्तंति नित्यशः as in G3. — ^{c}) For ममैवैतानि, मत्त एतानि. — ^{d}) प्रलये यांति मामपि.

32 ^{c}) मन्यते पक्षबुद्धित्वात्.

33 ^{a}) For मयैतानि, ममै°.

34 ^{a}) For एव, एवं as in Ds1 D2. — ^{c}) For -अन्तं च, एव तु.

35 ^{a}) For च, न as in K7 Bo.6.8 (marg.) Da3.a4 D5. — ^{c}) For महद्दुःखं, सुखदुःखं as in Ds2.

37 ^{ab}) एष एवं द्विजातीनामात्मा वै स गुणैर्वृतः. — ^{d}) For निरये, °यं as in K7 D2.4 9.

39 ^{a}) For एव, एवं as in B7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 M1 6 7. For अश्नाति, आप्नोति as in Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8.

40 ^{c}) For तदश्नाति, तथाप्नोति.

41 ^{a}) For -योनौ, -योनि- as in K6 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2 M1.5-7.

42 ^{ab}) अलिंगप्रकृतित्वाच्च लिंगैरप्यनुमीयते. — ^{d}) For पश्यति, मन्यते as in K6 Bo.6.7.9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 M1.5-7.

44 ^{c}) For वागादीनि, रागा°. — ^{d}) For [ए]त्र, [इ]ह as in K6 Bo.6-9 Da4 Dn4 D2 7.8.

45 ^{a}) For ऽभिमन्येत, हि म° as in K7 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9. — ^{d}) For अकालः, °लं as in T1.

46 ^{b}) अमृतं मृतमात्मनः. — ^{c}) For अमृत्युर्, °त्युं. — ^{d}) For अचरश्, °रं.

47 ^{a}) For अक्षेत्रः, °त्रं as in D9. — ^{b}) असंगं संगमात्मनः. — For 47^{c}-48^{b}, B. P. subst.:

● अतत्त्वं तत्त्वमात्मानमभवं भवमात्मनः ।

48 ^{c}) For अक्षरः, °रं. — ^{d}) अबुद्धत्वाद्धि बुध्यते.

12. 293

2 ^{a}) जन्मांतरसहस्राणि. — ^{c}) For तिर्यग्योनौ, °ग्योनि- as in K6.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3 G2 M1.5-7.

3 ^{c}) For लीयते, नी° as in K7 Bo Da3 Dn4 D8. — ^{d}) For एवमेष, °मेव as in D4.9. For ह्यबुद्धिमान्, कुबु°.

4 ^{a}) कला पंचदशी योनिस् as in Bo.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8. — ^{c}) For एतद्, एवं as in G2. — ^{d}) सोमं वै षोडशांशकैः.

5 ^{a}) For कलायां, कलया as in B8 Ds1 D8.9 T G1-3.6 M1.5-7. — ^{cd}) धीमांश्चायं न भवति नृप एवं हि जायते.

6 ^{c}) For उप-, अपि. — ^{d}) For सा, सः as in K1.2.

7 ^{a}) ममत्वं क्षपयित्वा तु. — B. P. om. (hapl.) 7^{c}-11^{b}.

11 ^{d}) स एव त्रिगुणो भवेत्.

12 For कराळजनक, जनक. — ^{cd}) स्त्रीपुंसयोर्वा संबंधः स वै पुरुष उच्यते.

13 ^{a}) ऋते तु पुरुषं नेह as in K6 V1 Bo.6.7.8 Da3.

a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — b) For गर्भं, गर्भान्. — d) For निर्वर्तयेत्, निर्वर्तते as in K6 G1.

14 c) For निर्वर्तयति, निर्वर्तयेद् as in K7 D9 M1. 7.

15 a) For अभिसंरोधाद्, अतिसंयोगाद्.

17 a) For -मांसं, -मांस-. — b) For अपि, अनु- as in K1. 4. 7 D4. 5. 9 G2.

20 d) For सर्वथा, सर्वदा as in K7 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 3. 6.

21 c) अजेयमजरं नित्यम्.

22 c) For चैतन्, वक्ष्ये. — d) तत्त्वग्राही यथा भवान्.

23 c) For तु, च as in K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. — d) For यथावत्त्वं °तत्त्वं as in K3 Da3 G2.

26 a) For पृष्टः संस्, पृष्टस्तु. — b) For तादृशो, मा°.

27 a) न यः समुत्सुकः कश्चिद्. — After 27, B. P. ins.:

अज्ञात्वा ग्रन्थतत्त्वानि वादं यः कुरुते नरः ।
लोभाद्वाप्यथ वा दम्भात्स पापी नरकं व्रजेत् ।

28 b) For तं, तद्. — c) सोपीहास्यार्थतत्त्वज्ञो. — d) For चैव, नैव.

29 c) For याथातथ्येन, यथा तत्त्वेन.

30 b) For सांख्यैस्, सांख्यं.

31 d) यद्भवानित्थमात्थ मां.

32 a) For निष्पत्तिर्, निर्वृत्तिर् as in K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1.

33 a) For [अ]बीजस्य, बीजस्य as in K1. 2. 6 B6–9 Da3. a4 Ds1 D2 T2 G1 Cv. — b) For अस्य देहिनः, अपि दे° as in K2. 4 B8 (marg.) Dn1.

34 b) For निविशन्ति, विरमंति. — c) For प्रकृतितो, °तिजा. — d) For सन्ति, यांति.

35 d) For प्राकृतानि, °तेन.

36 b) For त्रैलिङ्ग्यं, स्त्रीलिंगं as in K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. — c) For नैव पुमान्, वायुरेष. — d) रस इत्यभिधीयते.

37 d) मूर्तं चामूर्तयस्तथा.

38 b) For ह्यलिङ्गम्, स लिंगम्. — c) For -विंशतिमस्, -विंशतिकस् as in Da4 M1. 5–7. — d) For [अ]नियतात्मकः, नियं° as in K1. 2. 4 V1 Bo Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8.

39 b) सर्वदर्शनकेवलः. — d) For [अ]गुण, गुण as in K3. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 7. 8 M7.

41 a) For सर्वान्, एतान् as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5–7. — d) गुणभेदान्प्रपश्यति.

42 b) For सांख्या, सांख्य- as in K2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G1. For योगाश्, योगं as in K1. 2. 4 M7. — c) For महाप्राज्ञम्, °प्राज्ञा. — d) For अबुद्ध-, प्रबुद्ध-.

43 a) For अथाव्यक्तं, यथा°. — b) For सगुणं, स्वगुणैः.

45 a) For प्रबुद्धास्, °द्धस्. For त्वव्यक्तम्, अ°. — b) अवस्थातननी(°पनभी)रवः. — c) For प्रबुध्यन्ति, न बुध्यंते as in D5. — d) For गमयन्ति, [अ]वगच्छंति.

46 b) For असम्यग्, न सम्यग्. — c) बुध्यमानं प्रबुध्यंते. — d) For the first पृथक्, द्वाभ्यां.

48 b) For प्रवर्तते, प्रचक्षते as in K6 B5. 8 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M5. 6. — c) For एकत्वं, °त्व- as in K7 D4. 9 G1. — d) For चाप्यदर्शनम्, चास्य द° as in K1. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 G2. 6.

49 a) तत्त्ववित्तत्त्वयोरेव. — b) For एव, एतन् as in K6. — c) पंचविंशतिभिस्तत्त्वं.

50 b) For निदर्शनम्, मनीषिणः. — c) वर्ज्यस्य वर्ज्यमाचारं.

12. 294

1 b) For ऋषिसत्तम, द्विज°. — c) पश्यतस्तद्धि संदिग्धम्.

2 a) तथाबुद्धप्रबुद्धाभ्यां as in V1 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

4 c) द्वंद्वं चैवानिरुद्धं च.

5 c) For सांख्यं, सांख्य- as in K1. 2. 6 Da4 Dn4. For कार्त्स्न्येन, कृत्स्नेन. — d) बुद्धाबुद्धिं पृथक्पृथक्.

7 d) For वेदविदो, विद्या° as in K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2.

8 d) For मनसस्, मा° as in K7 B8 D3–5 Cnp.

9 c) द्विकालं नोपभुंजीत. — d) For युञ्जीत, भुंजीत as in B8.

10 d) For ततः, यतः.

11 a) For तं, स. — b) For आत्मानं, ना°.

12 a) For तैश्चात्मा, विश्वात्मा as in K7 D3. 8.

13 c) For परे चैव, परार्धे च. — d) For धारयेत, °यीत as in K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. For ऽऽत्मनि, हृदि.

15 a) For अकम्पः, अकंप्यः as in B7 Dn1 Ds G1

M1. 5–7. — b) For गिरिवच्, दारु॰ as in V1 B6–8 Da3. a4 D7 T G1. 3. 6. — c) For बुधा, बुद्ध्या as in K7 B5 Da3. a4 Dn4 D5. 7. For ·विधानज्ञास्, ॰ज्ञस् as in K1. 7. — d) For तदा, ततो as in V1 B6–9 Da3. a4.

16 — b) न च पश्यति किंचन. — d) न च संकल्पते मनः as in D5. 7.

17 a) For चाभि-, चापि as in D5. — b) For बुध्यति, बुध्येत.

18 ab) न भाति हि यथा दीपो दीप्तिस्तद्वच्च दृश्यते. — cd) निर्लिंगश्चाधश्चोर्ध्वं च तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्.

19 a) तदा तदुपपन्नश्च.

20 a) For विधूम, निर्धूम as in K1. 2. — b) For रश्मिमान्, ॰वान् as in K2. 4. 7 V1 Bo. 7 D2. 4. 9 M7. — d) पश्यत्यात्मानमात्मनि.

22 c) For तदन्तः, सर्वत्र as in K6 B6. 7 Da3. a4 D5 G3.

24 a) For स तमोनुद, तमसो दूर. — c) For वितमस्कश्च, विमतश्चैव. — d) For ·संज्ञितः, ·संज्ञकः as in K7 B8 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7.

25 a) For योगमेतद्, योग एष as in V1 Bo Ca. n. p. For योगानां, लोकानां. — b) किमन्यद्योगलक्षणं as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D7. 3. 8. — c) For पश्यं, पश्यन् as in K6. 7 Bo. 8 Ds1 D4. 9 G2. 3. 6 M1. 6. 7. For प्रपश्यन्ति, ॰श्येत.

27 a) For प्रकृतिं, प्रख्यानं. — b) For प्रकृतिवादिनः, ॰मात्मनः.

28 b) For तृतीयम्, ॰य as in K1. 2 D7 T G1. 3. 6. — d) For सांख्यानु॰, ॰त्म- as in K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8.

30 c) For विधि-, सांख्य- as in K6 B9. — d) For रताः, स्थिताः as in D5 M1. 5–7.

31 d) For सृज्यन्ते, गृह्यंते.

32 a) For अनुलोमेन, आनुलोम्येन as in K7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6.

33 d) For यदासृजत्, तथासृजि. — f) For ज्ञेयचिन्तकैः, ज्ञानकोविदैः.

38 c) For अव्यक्तम्, ॰क्त as in K6. 7 Ds2. — d) ज्ञातारं पंचविंशकं as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2.

41 b) परिसंख्या न विद्यते. — c) For सांख्यं, संख्या. — d) For प्रचक्षते, प्रवक्ष्यते.

42 a) For तत्त्वानि च, चत्वारिंशच्. — b) For परि॰, प्रति· as in Da3. a4. — c) संख्या सहस्रकृत्वा तु.

43 a) पंचविंशत्प्रबुद्धात्मा. — b) For स्मृतः, श्रुतः. — c) यदा बुध्यति आत्मानं.

45 c) गुणवत्त्वाद्यथैतानि as in K1. 2 V1. — d) For निर्गुणोऽन्यस, ॰णेभ्यस् as in K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 G2.

46 b) For विद्यते, वर्तते as in D5. — c) For ऽक्षरभावत्वाद्, क्षरभावाच्च. — d) For अपरस्परम्, न पर॰.

47 ab) पश्यंत्यमतयो ये न सम्यक्तेषु च दर्शनं. — c) For ऽव्यक्तं, [ऽ]व्यक्ति.

48 d) व्यक्तस्यैवानुवर्तनात्.

49 c) For एनम्, एवम् as in K7 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 7.

12. 295

2 a) For अविद्याम्, अभेद्यम् as in K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 G2. — b) For ·धार्मि वै, ·धर्मिणः. — c) For ·निर्मुक्तं, इत्युक्तं. — d) विद्याविद्ये च विंशकः as in Bo. 6–9 Da3.

3 a) परस्परस्य विद्या वै. — d) For [अ]स्य, [अ]ति·.

5 a) For विशेषाणां, विषयाणां.

6 c) अहंकारस्तथा विद्या as in K7 D4. 5. 9.

7 a) For बुद्धेः, बुध्या as in K1. 2. 4. 6 B7–9 Da4 D5. — b) For परमेश्वरम्, ॰मेश्वरः.

8 ab) अव्यक्तमपरं प्राहुर्विद्या वै पंचविंशकः. — d) For ज्ञेयं, ज्ञेय॰. For पार्थिव, पारगः.

10 a) विद्याविद्ये तु तत्त्वेन as in V1 B8. — b) For मयोक्तं, मयोक्ते as in V1 B8 T2 G1–3.

11 b) For च नक्षरौ, अनक्षरौ as in V1 Bo. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8. — d) यथाज्ञानं तु ज्ञानतः.

12 c) For एतौ, एव as in K6 V1 B8.

13 b) For अक्षरम्, अव्ययं.

14 c) For अधिष्ठानाद्, ॰ष्ठानं as in V1 D7 T G1. 6 M1. 5–7.

15 a) यदंतर्गुणजालं तु. — b) For अव्यक्तात्मनि, तद्व्यक्ता॰. — c) तदहं तद्गुणैस्तैस्तु. — d) For पञ्चविंशो, ॰विंशे as in K7.

16 c) For यदा तात, तदा तावत्. — d) क्षेत्रज्ञः संप्रणीयते.

17 ab) यदाक्षरं प्रकृतिर्यं गच्छंते गुणसंज्ञिता. — c) For वैदेह, वै देहे as in K2. 7 M1. 5–7. — d) For प्रति·, परि· as in T1 G6.

18 b) For ·परिक्षये, ॰क्षयात् as in D7 T G3. 6.

19 [b]) गुणवती गुणेष्वथ. — [c]) For त्वभि°, त्वथ as in K6 B6-9 Da4.

21 [c]) For चैव, चैष as in B6.9 M1.5-7. — [d]) मिश्रोन्योन्यस्य दृश्यते.

22 [c]) For [अ]परं, परं as in K4 V1 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8. — [d]) तदा पश्यन्नु संसृजेत्.

23 [b]) योहं कालनिमज्जनः. — [c]) यथा मत्स्यो ह्यभिज्ञानाद्. — [d]) For तथा, जलं as in K6 B6-9 Da3.a4.

25 [a]) यथाज्ञानाद्, अथाज्ञानाद् as in K1 T2 G3. — [cd]) आत्मानं तदवज्ञानादन्यं चैव न वेद्म्यहं.

26 [a]) For अबुद्धस्य, कु°. — [b]) For मज्ञम्, मज्ञ as in V1 B8 Da3.a4.

27 [a]) For अत्र, अनु°. — [b]) For मोक्षणम्, मेक्षयं as in Dn1. — [c]) साम्यमेकत्वतां यातो as in K6 V1 B6.8 Da3.

29 [c]) संसर्गादतिसंसर्गात्.

30 [a]) For अनयाहं, सोहमेवं as in K6 B6.8.9. — [c]) उत्तमाधममध्यानां.

31 [a]) समानमायया चेह. — [d]) For एष, इह as in K7 D4.9. For भवे, भव as in K1.2.4 V1 D6.

32 [b]) कालमेतं विवंचनात्.

33 [a]) न तत्तदपराद्धं स्याद्.

34 [a]) For °रूपासु, °रूपोथ. — [c]) For अमूर्तश्च, °तिश्च as in K2.4 B9 Da4 Ds2 D5 T G1-3.6 Cs For मूर्तात्मा, [अ]मूर्तात्मा as in K6.7 V1 B6-9 Da3.a4 D4.9 T1.

35 [a]) प्रकृत्या च तया तेन. — [d]) For किं कृतं, विकृतं.

36 [ab]) समता न मया काचिदहंकारे कृता मया. — [d]) For येयं, सोयं as in D7 G1.3. — [e]) For एष, अव° as in K6 B6 Da4.

37 [a]) For अनया, मनसा. — [c]) For अपेत्याहम्, अपलप्राम्.

38 [c]) For क्षमं, क्षेमं as in K1.6 V1 Bo.7-9 Dn1 Ds2 D8.5.8. — [d]) For नैकत्वम्, नैवैकम्.

39 [a]) For नियच्छेत, निगच्छति.

42 [a]) सांख्ययोगो मया प्रोक्तः. — [c]) यदेव सांख्यशास्त्रोक्तं as in K6.7 B6.8.9 G2.

43 [a]) For प्रबोधनकरं, °परं.

44 [a]) For चैव हि तद्, चैवमिदं as in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8. — [b]) For कुशला, विदुषो as in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8. — [d]) पुनर्भवपुरःसरं.

45 [b]) For न पश्यति, पश्यते च. — [c]) For तत्र, तत्त्वं as in K7 V1 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2-4.8.9 Cp.

46 [c]) For बुद्धं च, बुद्धत्वं.

12. 296

1 [b]) For गुणविधिं, °निधिं as in K6.7 B6.7.9 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1.3.6 Cp.s. — [c]) गुणानां धार्यतां तत्त्वं.

2 [ab]) अजो हि क्रीडया भूप विक्रियां प्राप्त इत्युत. — [d]) नानेव प्रतिचक्षते.

3 [a]) For विकुर्वाणां, °र्वाणो as in K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.8. — After 3[ab], B.P. ins.:

गुणानाचरते ह्येष सृजत्याक्षिपते तथा ।

4 [a]) For त्वेव, त्वेवं. — [b]) For चाथ, तात as in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2. — [d]) तदाहुः प्रतिबुद्धकं.

5 [a]) For चाव्यक्तम्, चा° as in B7 D3.4. — [d]) ममात्मक इति श्रुतः.

6 [a]) अन्योन्यप्रतिबुद्धेन.

8 [b]) For च बुध्यते, विबु°. — [c]) For ह्यनुगतम्, °गत°. — [d]) तत्स्वभावे महाद्युते.

9 [a]) For न तु, चैव. — [cd]) पंचविंशं चतुर्विंशमात्मानमनुपश्यति.

11 [c]) For षड्विंशो, °शं as in Ds1 D7 T1 G1.3.6 M1.5-7. — [d]) तदा बुद्धः कृतो व्रजेत्.

12 [c]) For निर्गुणः, °णां as in B7.9 Da3.a4 Cp.

13 [d]) For विमुक्तोऽऽत्मानम्, °क्तात्मानम् as in K1.2.4.6 Da3.a4 Ds1 T1 G6 Cs.

14 [a]) For तद्, तु as in K4.6 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cs. — [cd]) तत्त्वसंश्रवणादेव तत्त्वज्ञो जायते नृप.

15 [a]) For चैष, चैव as in M1.5-7. — [b]) संसारेषु निमज्जति. — [c]) एषामुपैति तत्त्वं हि. — [d]) For बुद्धस्य, बुध्यस्व.

16 [a]) For ऽहम्, [ऽ]यम्.

18 [c]) भवत्यस्य, भवेत्तस्य as in D7 T G1.3.6. — [d]) For न, [अ]नु° as in M1.5-7 Cs.

19 [a]) बुध्यमानेन बुद्धेन.

20 [b]) षड्विंशं कर्मजं विदुः.

21 [c]) For प्रोक्तो, उक्तो. — B. P. om. 21[ef].

22 [c]) For मत्स्योऽम्भसि, मत्स्योदके as in K6.7 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9.

23 a) For [अ]व-, च as in K7 V1 B6–9 Da3. a4. — cd) एतावन्मोक्ष इत्युक्तो ज्ञानविज्ञानसंज्ञितः.

24 a) For अस्य, आशु. — b) For देहेषु, देहे प्र-.

25 c) For परेण, परश्च as in V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5–7. — d) For एव, एव as in D5.

26 b) नाशुद्धेन च बुद्धिमान्. — c) For मुक्तेन, बुद्धेन.

27 a) नियोग-, वि° as in K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 C8. — b) विमुक्तात्मा भवत्यथ.

28 b) For -दीप्तिमान्, -बुद्धि°.

29 d) For अवाप्नुते, °प्यते.

30 c) अमत्सरस्त्वं प्रतिगृह्य बुध्या.

31 a) For न वेद-, तद्वेद-. — c) For विवित्समानाय, विधित्स° as in K6 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8.

32 a) देयं तथा शिष्यविबोधनाय.

33 d) For क्रियावते, कृपा°.

34 cd) विनीतवेषाय न हैतुकात्मने सदैव गुह्यं त्विदमेव देयं.

35 c) For श्रेयसा, °से as in K2 B8.

36 b) For नदेयं, अदेयं as in K6 B7. — cd) जितेंद्रियाय प्रयताय देयं देयं परं तत्त्वविदे नरेंद्र.

37 a) For अस्तु, अस्ति as in D7 T G2 M1. 5–7. — d) For निःशोकम्, विशो° as in K6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7.

38 a) अगाधमेतदजरामरं च. — c) For त्यज चाद्य सर्वं, परवादसंज्ञं. — d) For ज्ञानस्य, एतस्य. For इदं, इमं as in K1. 2. 4. 7 B0. 7 D4. 5. 9 T2 G2.

39 b) For गदतो, हि ततो. — d) For यथाद्य वै त्वया, यथा त्वयैतत्.

40 b) For चोक्तमथ, नोक्तमन्यत्. — c) For तथावाप्तं, यथावाप्तं as in K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6. — d) For महज्, महा- as in K1. 3. 4. 6 B0 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 T2 G2. For पुराणम्, परायणं as in K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9.

41 For भीष्म, व्यास. — cd) पंचविंशं मुनिश्रेष्ठा वसिष्ठेन यथा पुरा.

42 c) For नाव-, नाति-. — d) For ऽजरामरः, °मरं as in K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 T1 G1. 3. 6.

43 b) ज्ञानं भोः परमं मया. — c) For तात, विप्राः. — d) For नृप, द्विजाः.

44 c) For -शार्दूलान्, °लो as in K6. 7 B8 Da3. a4 D4. 5. 9.

45 c) मा शुचध्वं मुनिश्रेष्ठास्.

46 a) For वित्ते, भिन्ने as in K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9. — c) For तस्य, यस्य. — d) For नैतद्, नैनं. For पार्थिव, तत्त्वतः.

47 b) For उपद्रवन्, °वान् as in B6–9 T1 G6 M1. 5–7.

48 c) यदि वा मुच्यते वापि.

49 a) अज्ञानसागरे घोरे. — b) For ह्यव्यक्तो, °क्ता. — d) For भारत, भो द्विजाः.

50 a) For यस्माद्, त° as in K1. 2 B0 D4. 9 G2 M7. — b) For उत्तीर्णस्त्वं, उपक्षीणात्. — cd) तस्माद्यूयं विरजस्काश्च वितमस्काश्च भो द्विजाः. — After 50, B. P. ins.:

> एवं मया मुनिश्रेष्ठाः सारात्सारतरं परम् ।
> कथितं परमं मोक्षं यं ज्ञात्वा न निवर्तते ।
> न नास्तिकाय दातव्यं नाभक्ताय कदाचन ।
> न दुष्टमतये विप्रा न श्रद्धाविमुखाय च ।

7

[Variants from Bṛhan-Nāradīya Purāṇa (Venkateshwar Press, Bombay, 1923), I. 58. 2c—62. 35d for 12. 310. 10 to the end of 12. 320.]

12. 310

11 b) For -वनायुते, -वनायते. — d) For भीमैर्, भौमैर् as in K2. 4.

13 d) For कुरुसत्तम, मुनिसत्तमः as in V1 B8.

14 a) For अपां, तथा as in Ś1 K1. 2. — b) For चाभिभो, चाभितः as in K2. 4. — c) For संमितः, संमतः as in Ś1 G1 M6.

15 b) दुष्प्रापमकृतात्मभिः as in K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8.

17 c) For लोकेशं, साध्यांश्च. — d) वसुभिश्चाष्टभिः सह.

18 B. N. P. om. 18c–19b as in K4.

20 ^{c}) For धारयाणः, °यानः as in Ś1 K1.2.7 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.4.8.9 T2 G1.2. — ^{d}) For ज्योत्स्नाम्, शरदि as in Ś1 K1.2.4.

21 ^{d}) For ऋषिः, व्यासः.

24 B. N. P. om. 24–25.

26 ^{b}) For भारत, नारद.

27 B. N. P. om. 27^{cd}.

28 ^{d}) For महान्, तव as in K7 D4.5.9.

29 ^{a}) For तद्भावभावी, °भागी. — ^{b}) For तदपाश्रयः, तदु° as in K6 B3.9 Da3.a4 D9. — ^{c}) For [आ]वृत्य, तस्य as in Ś1 K1.2.4.

12. 311

1 ^{a}) एवं लब्ध्वा वरं देवो. — ^{b}) For वरं, व्यासः. — ^{c}) For अरणीं, °णिं.

2 ^{a}) For राजन्, विप्र. — ^{d}) For अपश्यद्, ददर्श as in Ś1 K1.2.4.

3 ^{a}) For ऋषिरप्सरसं, स तामप्स°. — ^{d}) For युधिष्ठिर, मुनीश्वर.

4 ^{a}) For च, तु. — ^{c}) शुकीभूय महारम्या.

5 ^{c}) For शरीरजेन, स्मरराजेन.

6 ^{c}) For तद्, तं as in Ś1 K1.2.4 D5 T G1.3.6. — ^{f}) For हृतः, हृतं as in D9 G1 M5.

7 ^{a}) For तस्य, चापि. — ^{b}) For मुनेरशि-, मुनेरेतच्.

8 B. N. P. om. 8^{cd}.

9 ^{a}) For तु, [ऽ]स्यां.

10 ^{a}) For यथाध्वरे, यथैव हि as in Ś1 K1.2.4.

11 ^{a}) विभ्रचित्रं च विप्रेंद्र. — B. N. P. om. 11^{cd}.

12 ^{a}) For गङ्गा, गंगां as in K1. For श्रेष्ठा, श्रेष्ठां. — ^{b}) For जनेश्वर, स्वरूपिणीं. — ^{cd}) अभ्येत्य स्नापयामास वारिणा स्वेन नारद.

13 ^{ab}) कृष्णाजिनं चांतरिक्षाच्छुकार्थे भुव्यवापतत्. — B. N. P. om. 13^{cd}.

14 ^{a}) For जैगीयन्ते, जगीयंत (sic). For स, च as in K6 V1 B2 Da3.a4 D8.

15 ^{c}) For हाहाहूहू, °हूहूश्च as in K6 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T G1–3.6.

17 ^{b}) For [अ]त्र, च as in K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.8.

19 ^{d}) देवा वासांसि चामितः as in Ś1 K1.2.

20 ^{d}) For भारत, नारद.

22 ^{c}) For महाराज, द्विजश्रेष्ठ.

24 ^{d}) वेदशास्त्राणि चामितः as in Ś1 K1.2.4.

25 ^{d}) For समाहितः, °हिताः.

26 ^{e}) For मान्यश्च, जन्यश्च as in K2.4.

27 ^{b}) For नराधिप, मुनीश्वर.

12. 312

1 ^{c}) For गुरुं, तदा.

2 ^{c}) For यथा मे, यथैव. — ^{d}) For प्रभो, मुने as in Ś1 K1.2.4.

3 ^{c}) For पुत्र मोक्षं, मोक्षशास्त्रं.

4 ^{a}) For नियोगाज्, निदेशाज् as in Ś1 K1.2. — ^{d}) For भारत, नारद.

5 ^{a}) For स तं, शतं. — ^{d}) For -विद्या-, -शास्त्र- as in Ś1 K1.2.

6 ^{d}) For विशेषतः, नराधिप.

7 ^{b}) जनकं मैथिलं (by transp.) as in K4 V1.

9 ^{b}) न सुखाय क्षणात्त्वया. — ^{c}) न द्रष्टव्या विशेषा हि as in Ś1 K1.2.4.

10 ^{c}) For च वशे, वसथे as in Ś1 K1.2.

13 B. N. P. om. 13^{b}–14^{b}.

14 After 14, B. N. P. ins.:

स देशान्विविधान्स्फीतानतिक्रम्य महामुनिः ।
विदेहान्वै समासाद्य जनकेन समागमत् ।
राजद्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवारितः ।
तस्थौ तत्र महायोगी क्षुत्पिपासादिवर्जितः ।
आतपे ग्लानिरहितो ध्यानयुक्तश्च नारद । [5]

15 B. N. P. om. 15–28.

31 B. N. P. om. (hapl.) 31–32.

33 After 33, B N. P. ins.:

दर्शयित्वासने स्थाप्य राजानं च व्यजिज्ञपत् ।
श्रुत्वा राजा शुकं प्राप्तं वारस्त्रीः स न्ययुङ्क्त च ।
सेवार्थं तस्य भावस्य ज्ञानाय मुनिसत्तम ।

34 B. N. P. om. 34.

35 ^{a}) For चारुवेषाः, °केश्यः.

36 B. N. P. om. (hapl.) 36^{b}–37^{b}.

37 ^{c}) For नार्यो, तस्य. — ^{d}) पाद्यादीनि व्यकल्पयन्.

38 B. N P. om. 38^{ab}.

39 ^{b}) For तदन्तः-, तास्ततः. — ^{d}) एकैकत्वेन नारद.

41 [b]) जितक्रोधो जितेंद्रियः. — [c]) ध्यानस्थ एव सततं.

43 [a]) For कृत्वैव, कृत्वा वै as in Ś1 K2. — [d]) For विचिन्तयन्, व्यचिंतयत्.

45 [a]) ततः प्रातः समुत्थाय.

46 [a]) For कार्ष्णिस्, तत्र. — [b]) For -शेषमच्युतः, °मप्युत as in B8 (marg.). — [d]) For भारत, नारद.

12. 313

1 For भीष्म, सनंदन. — [a]) For जनको, सहितो as in Ś1 K1.2.4. — [b]) For सह भारत, द्विजसत्तम.

2 B. N. P. om. (hapl.) 2^{ab} as in K2.4 G8.

3 [a]) महदासनमादाय as in Ś1 K1.2.4. — [b]) For बहु-, सर्व- as in Ś1 K1.2. — B. N. P. om. 3^{c}–4^{b}.

4 [c]) For प्रददौ, प्रददे. — [d]) For परमार्चितम्, परमोचितं as in Ś1 K1.2.

5 [b]) शास्त्रदृष्टेन कर्मणा as in Ś1 K1.2.4. — [d]) For अर्घ्यं, सार्घं. — [e]) For मन्त्रवत्, मंत्रतः as in Ś1 K1.2.4. — [f]) प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः.

6 B. N. P. om. 6.

8 For 8^{c}–9^{b}, B. N. P. subst.:

उदारसत्त्वाभिजनो राजापि गुरुसूनवे ।
आवेद्य कुशलं भूमौ निषसाद तदाज्ञया ।
सोऽपि वैयासकिं भूयः पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।

9 [d]) पर्यपृच्छद्विधानवित्.

10 [c]) For याज्यो, ह्याद्यो.

11 [a]) तत्र त्वं गच्छ तूर्णं वै. — [b]) स ते हृदयसंशयं as in Ś1 K1.2.4. — [c]) प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च as in Ś1 K1.2.4. — [d]) सर्वं छेत्स्यत्यसंशयं as in Ś1 K1.2.

13 [d]) For वा, च.

15 [b]) For चाभिभो, चान्वितः. — [d]) ह्यतृष्णश्चानसूयकः.

16 [b]) For अपवर्ज्य, °वर्त्य. — [c]) For अथ, अनु- as in Ś1 K2 Ds2 G2.

17 [d]) For तथैव च, अनादृते.

18 [a]) For पुत्रपौत्रं तु, °पौत्रांश्च. — [c]) For यथाशास्त्रम् °न्यायम्, as in K1 M5. — [d]) For अर्चयन्, पूज°.

19 [a]) For स वनेऽग्नीन्, सर्वानग्नीन् as in K1.4 Da3.4.

20 After 20^{ab}, B. N. P., as in Ś1 K1.2.4, reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) For निवस्तव्यम्, तु व°. — [d]) For वनेषु च, न वा नृप as in Ś1 K1.2.4.

21 B. N. P. om. 21^{cd}.

22 [a]) For -विज्ञानं, °ने as in C8. — [c]) For -संबन्धं, B. N. P. (first time) -संवासाज्; B. N. P. (second time) -संबंधाज् as in Ś1 K1.2.4. — [d]) For स्मृतः, B. N. P. (second time) तथा.

23 [d]) For तदुभयं, तत्रोभयं.

24 B. N. P., as in K2, reads 24^{c}–25^{b} after 34^{ab}. — [d]) चतुराश्रमसंज्ञकः.

25 [b]) बहुजातिगुणकर्मणा as in Da4 D8 (B. N. P. °र्णा).

26 [a]) For चार्यं, चार्ये. — [c]) For वै, हि as in Ś1 K2.

27 [c]) For त्रिष्वाश्रमेषु, त्रिधा°.

28 [b]) For विवर्जयेत्, विस°.

29 [c]) For नोप-, नैव.

30 [a]) पक्षीवत्पवनादूर्ध्वम्. — [d]) निर्द्वंद्वः शुभसंगतः as in Ś1 K1.2.

31 [c]) For धार्यन्ते, धार्यते as in G2.

32 [a]) For आत्मनि, चा° as in K2.4. — [b]) For रतं, रत्नं.

33 [d]) For तदा, स तु.

36 [a]) For श्रव्ये, श्राव्ये as in B0 Dn1 Ds2 D8 T2 G1 M5. — [b]) For चाप्ययम्, चाव्य° as in K2 B7.8 (marg. as in text) D5.7 T1 G3.6. — [c]) For समो, समा.

37 [b]) For [ए]व, च.

41 [d]) For वेद, वेत्ति as in K7 D1.9.

42 [c]) For तव, चैव as in Ś1 K1.2.

43 [a]) चैव (by transp.) as in Ś1 K1.2.4 B8. — [c]) For ममापीदं, समादीप्तं as in Ś1 K1.2.4.

44 [b]) For च गतिस्, [अ]वगतिस्.

45 [b]) [अ]विमोक्षजात्, विमेषजात् (sic).

46 [d]) आर्तिमासादयंति तां.

47 [d]) For परम्, पदं as in Ds1.

48 [b]) For लोलुपा, वस्तुषु as in K1.2.4. — [c]) For नृत्त-, नृत्य- as in K4.6.7 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T1 G3.6.

49 [d]) तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिं as in K1.2.4.

50 [c]) For मार्गम्, मार्गे. — [d]) अक्षयं चाप्यनामयं.

51 [b]) For यदात्मकः, [अ]पदात्मकः.

12. 314

1 For भीष्म उवाच, सनंदन उवाच.

2 ^{c}) For उद्दिश्य, आसाद्य. — ^{d}) पाराशर्यं ददर्श च.

3 B. N. P. om. 3^{a}-23^{b}.

23 For 23^{cd}, B. N. P. subst.:

शिष्यानध्यापयन्तं च पैलादीन्वेदसंहिताः ।

24 B. N. P. om. (hapl.) 24^{a}-25^{b}.

25 ^{f}) दिवाकरसमप्रभः.

26 B. N. P. om. 26–27.

28 For 28^{ab}, B. N. P. subst.:

पितुर्जग्राह पादौ च सादरं हृष्टमानसः ।

— B. N. P. om. 28^{cd}.

29 ^{b}) पितुः सर्वसुरार्चीः. — ^{d}) For प्रीतमानसः, मोक्षसाधनं. — After 29, B. N. P. ins.:

तच्छ्रुत्वा वेदकर्तासौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
समालिङ्ग्य सुतं व्यासः स्वपार्श्वस्थं चकार च ।
ततः पैलादयो विप्रा वेदान्व्यासादधीत्य च ।
शैलश्रृङ्गाद्भुवं प्राप्ता याजनाध्यापने रताः ।

30 B. N. P. om. 30–49.

12. 315

1 For भीष्म उवाच, सनंदन उ°. — B. N. P. om. 1–9.

10 ^{a}) For शिष्येषु, विप्रेषु as in K1. 2.

11 For 11, B. N. P. subst.:

तमुवाचाशरीरी वाग्व्यासं पुत्रसमन्वितम् ।

13 B. N. P. om. 13^{c}-22^{d}.

23 ^{b}) बहुकालं द्विजोत्तम. — B. N. P. om. 23^{cd}.

24 ^{d}) For -वेजितः, -वीजितः as in K1. 4.

26 ^{d}) सर्वे वायोर् (by transp.) as in K1. 2. 4.

28 ^{b}) For निर्मलं, निश्चलं as in K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6.

29 ^{c}) For न्यस्य, तस्य. — ^{d}) For बुद्ध्या, बुद्धा.

30 ^{c}) द्वावेतौ प्रत्ययं यातौ.

31 ^{b}) For यत्र, यतः as in K1. 2. For संवान्ति, संयांति as in V1 B6 T G1. 3. 6. — ^{c}) For [प्र]ते, ते as in K1. 2. 7 D4. 5. 9 T G1–3. 6.

33 ^{a}) For श्रेयः, जज्ञे as in K1. 2. 7 D5. 7. 9 G3.

34 ^{b}) For शत्रुतापनः, °मर्दनः as in K1. 4. 7 D9.

35 ^{a}) For सर्वतो, °शो as in K6. 7 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7. — ^{c}) For प्राणनाच्च्, प्रीण°. For भूतानां, सर्वेषां as in K1. 2. 4. 7.

36 ^{a}) For प्रेरयति, प्रेष° as in K4. 6. 7 D4. 5. 7. 9. — ^{b}) For च यः, तथा.

37 ^{a}) अंबरे स्नेहमाभ्रेभ्यस् as in K2. 4. — ^{c}) For संवाति, सोभ्येति as in K1. 2. 4.

39 ^{c}) For [आ]ददते, ददते. — ^{d}) For ऽम्बरे, वने as in K4.

40 ^{c}) For वर्षिष्ठस्, बंहिष्ठस् as in K1. 2. 4. 6.

41 ^{a}) For समुह्यमाना, संनीय°. — ^{b}) For पृथग्, महा-.

42 B. N. P. om. 42.

43 ^{b}) क्रियंते तरुजा रत्या.

44 B. N. P. om. 44^{c}-45^{b}.

46 ^{d}) For विष्टभ्य, तिष्ठति.

47 ^{d}) येन याति वसुंधरां as in K1. 2 T G1. 2. 6.

48 ^{d}) For जवतां, जीवतां.

49 ^{c}) For वर्त्मानु-, धर्मेनु-.

50 ^{a}) For अन्वीक्षतां, °क्षता.

52 ^{a}) For सृष्टः, वृष्ट्या. — ^{b}) तोयान्येन निवर्तते. — ^{c}) For परावहो, परी°. For परो, वरो.

53 ^{c}) For संवान्ति, संवांतः. — ^{d}) For -धारिणः, -चारिणः as in K1. 2 B8 T G1. 3. 6.

54 ^{d}) पवमानेन वायुना as in K4 D5. 7.

56 ^{b}) न पठंत्यतिवायुतः.

12. 316

1 B. N. P. om. (with ref.) 1–5.

8 ^{d}) For -लक्षणम्, -लक्षणः as in V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G3.

9 ^{a}) For चलति, भवति as in Ś1 K1. 2. — ^{d}) इहामुत्र तथाश्रुते.

11 ^{b}) For रक्षेत, °च्च as in K6. 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9.

12 ^{d}) सत्यं हि परमं हितं.

13 B. N. P. om. 13^{a}-14^{b}.

18 ^{b}) भूतैर्मैत्रायणश्चरेत्.

21 ^{a}) For निरामिषा, °शिषो as in Ś1 K2. 4 D5. 7 G3. — ^{b}) For त्यजेद्दामिषम्, °दाशिषम् as in D5. 7. — ^{c}) आमिषं, आशिषं as in K1. 2. 4 D5. 7. — ^{d}) For -तापाद्, -ग्रामाद्.

23 ^{c}) For ब्राह्मणे, °णो.

24 ^{b}) For य एको, वराको. — ^{c}) किंचित्प्रज्ञानतृप्तोसौ as in Ś1 K1. 2.

25 ^{a}) For लभति, लभेत as in Ś1 K1. 2. 4 V1.

26 ^{b}) For समभिद्रुतः, °द्रुतं as in M1. 7. — ^{c}) संसारं पश्यते जंतुम्.

27 ^{c}) For चार्थ-, वार्थ- as in K6. 7 D9.

28 ^{d}) For वेष्टयन्, वेष्टितो.

31 ^{a}) For महा, मोह- as in Ś1 K2. 4. D4. 9. — B. N. P. om. (hapl.) 31^{bc}.

32 ^{b}) For -संचयाः, -संचयं as in K7. — ^{d}) For -दुष्कृतम्, °ते as in Ś1 K1. 4.

33 ^{b}) For ते, वै.

34 ^{c}) For -कान्तारम्, -कर्तां° as in K2. 4 D5. 7.

35 ^{a}) For त्वा, त्वां as in K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 M7. — ^{c}) For त्वा, त्वां as in K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 8 G2. 3. — ^{d}) गच्छंतमनुयास्यतः as in K1. 2. 4.

36 ^{c}) अनुसार्यन्ते, °शीर्यते.

37 ^{a}) For निबन्धनी, निर्बंधिनी. — After 37, B. N. P. ins. 793* as in Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9.

38 ^{d}) For -दुरावहाम्, °रुहां as in Ś1 K1. 2.

39 ^{b}) For -वटाकराम्, -कराकरां. — ^{d}) For बुद्धिनावा, °नावं as in K2.

40 ^{a}) For त्यज, त्यक्त्वा. — ^{b}) For उभे, ह्युभे. — B. N. P. om. (hapl.) 40^{cd} as in Da3. a4 Ds1.

41 ^{c}) For बुद्ध्या, बुद्ध्वा.

42 ^{c}) For चर्मावनद्धं, घर्माव°. For दुर्गन्धि, दुर्गंधि as in V1 Bo. 6–9 Das Dn1. n4 Ds2.

43 ^{b}) For आतुरम्, अस्थिरं as in Ś1 K1. 2.

44 ^{d}) For महद्यत्, असाद्यत् as in Ś1 K1.

46 ^{b}) For संहितः, °तं.

47 ^{b}) अनित्यमभिधीयते as in Ś1 K1. 2. 4.

48 B. N. P. om. 48^{cd}.

49 ^{b}) तद्व्यक्तमभिधीयते. — ^{c}) अव्यक्तमथ तज्ज्ञेयं.

50 ^{c}) For विततम्, विहितम्.

52 ^{c}) For विविधान्, °धात्. — ^{d}) न निवृत्तिश्च देहजात्. — ^{e}) For लोके, लोक- as in Ś1 K1. 2. — ^{f}) रिष्यते, °ति as in K2 B7. 9.

53 ^{c}) For अमूर्तै, अमूढं as in K2. 4.

54 ^{c}) For स, स्व- as in Ś1 K2. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 M5. 6. — ^{d}) For जन्तून्, जंतुर्.

56 ^{a}) For मोहार्तों, मोहांतो as in Ś1 K1. 2. 4 B6. — ^{cd}) वध्यते तप्यते चैव भयवत्कर्मभिः सदा.

57 ^{c}) For संसारं, °रे. — ^{d}) For बहुवेदनः, बाहुवर्जितः.

58 B. N. P. om. (hapl.) 58.

59 ^{a}) For नवं बन्धं, च संबंधान् as in K2. — ^{b}) For निवर्त्य, निवृत्त्या as in K2 B6. 7 Da3. a4. — ^{d}) For अप्यबाधां, अव्याबाधां as in K1. 2. 7 D4. 9 G1.

12. 317

1 ^{c}) For लभते, लभ्यते. For बुद्धिं, बुद्धिर्. — ^{d}) For तां लब्ध्वा, लब्धायां.

2 ^{a}) शोक-, हर्ष-. — ^{b}) For भय-, शोक-.

3 B. N. P. om. 3.

5 ^{c}) ताननाद्रियमाणश्च as in K1. 2. 4. — ^{d}) स्नेहबंधाद्विमुच्यते as in K1. 2. 4.

6 ^{c}) अनिष्टबुद्धितां यच्छेत्. — ^{d}) ततः क्षिप्रं विराजते.

7 ^{c}) For अप्यभावेन, अस्या° as in K1. — ^{d}) For न, तु.

8 ^{b}) तथैव च न युज्यते.

9 ^{d}) For द्वावनर्थौ, महानर्थे.

10 B. N. P. om. (hapl.) 10 as in Ds1 D8.

11 ^{b}) For वा, च as in K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 T G1–3. 6.

12 ^{d}) For अपि, अभि- as in K2. 4.

13 ^{c}) For विज्ञान-, विज्ञाय as in K2 T2 G1. — ^{d}) For बालैः, वान्यैः.

14 ^{ab}) B. N. P. transp. यौवनं and जीवितं as in K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 T2. — ^{c}) For -संवासो, -संवासं. — ^{d}) न गृध्येत्पंडितः क्वचित्.

15 ^{a}) नाज्ञानप्रभवं दुःखम्. — ^{b}) For एकः, एकं.

16 ^{a}) For बहुतरं, प्रिय° as in K2. 4.

17 ^{b}) For वापि, अपि as in K1. 2 Bo. — ^{c}) For अभ्येति, अत्येति as in K2 D4 M1. 5–7. — ^{d}) सुखमप्यश्नुते परं.

18 ^{b}) च न (by transp.) as in K1. 2. — ^{c}) श्रुत्वैव नाधिगमनं.

19 ^{b}) For वैशेषिकीं, °षिका.

21 ^{b}) For तुष्टिम्, तुष्टिं. — ^{d}) For पश्यन्ति, शंसंति as in K1. 2. 4.

22 ^{b}) For वयो, योषि- as in K1. 2. 4. — ^{c}) For

स्वशरीरेषु, स° as in K1. 2.

23 ^{a}) For [अ]भावं, भावं as in V1 Bo. 6. 9 Dn1. n4 D8 D1. 3. 6. 7. — ^{b}) For बुद्ध्वा, बुद्ध्या as in K1. 2. 4 Bo Ds1. — ^{d}) For पश्यन्तः, पश्यंति as in K1. 2 Da4 D5. 7 T G1. 2. 6.

24 ^{a}) For संचिन्वानकम्, °न्वन्नेकम् as in K1. 2.

25 ^{b}) दुःखस्यास्य विमोक्षणे as in K1. 2. — ^{c}) अशोचश्चारभेत्नैव.

26 ^{ab}) शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गंधे च परमं तथा.

27 ^{a}) For प्राक्संप्रयोगाद्, वाक्सं° as in K1. 2. 6 V1 Bo. 6–9 D5. 7 M1. 5–7. — ^{c}) विप्रयोगश्च सर्वस्य. — B. N. P. om. 27^{d}–28^{c}.

28 ^{d}) न वाचा न च विद्यया.

29 ^{a}) For प्रतिसंहृत्य, परि° as in K1. 2. 4.

30 ^{a}) अध्यात्मगतमालीनो.

12. 318

1 B. N. P. om. (with ref.) 1^{a}–2^{b}.

2 ^{c}) For -रोगेभ्यः, -दुःखेभ्यः as in K2.

3 ^{a}) भजंति हि शरीराणि. — ^{b}) For शारीर-, शरीर- as in Da4.

4 ^{a}) For विवित्साभिस्, चिकित्सा°. — ^{c}) For अवशस्य, आमयस्य. — ^{d}) For अपकृष्यते, अनु° as in K1. 2. 4.

5 ^{a}) For स्रवन्ति, संसंति as in K1. 2. 4.

6 ^{a}) अपर्यंत्यमत्यंतं. — ^{d}) For निमेषं, निमिषं.

7 ^{a}) सुखदुःखाभिभूतानाम् as in K1. 2 D9. — ^{b}) अजरो जरयत्यसून्.

8 ^{c}) For इष्टानिष्टान्, °निष्टा as in K1. 2. — ^{d}) For अस्तं, मतं.

9 ^{a}) For यम्, यद् as in K1. 2. 4 D8 D5. 7.

10 ^{a}) For च हि, चैव as in K1. 2. — ^{d}) For प्रहीणाश्च, प्रहीनाश्च as in K1. 2. 4 D8 D5. 7.

11 ^{a}) For बालिशाः, निष्फलाः as in K2. — ^{c}) For आशीभिर्, आशाभिर्.

12 ^{c}) For लोकस्य, लोकेषु as in K1. 2. — ^{d}) सदुःखेष्वेव जीयते.

13 ^{c}) कश्चित्कर्माणि कुरुते.

14 ^{a}) अपराधान्समाचष्टुं.

15 ^{b}) For वा न वा, मानवः as in K1. 2. 4.

17 ^{a}) For चोद्भिजमानानां, उद्भिज°.

18 ^{b}) For -गृद्धिभिः, -हेतुभिः as in K1. 2. 4. 6. 7 B6. 9 D4. 5. 7. 9.

19 ^{c}) For विपुलान्, विम° as in K1. 2. — ^{d}) For लब्धास्, लब्ध्वा as in K2.

20 ^{a}) For अन्योन्यं, °न्य- as in Da4 M7. — B. N. P. reads 20^{cd} twice. — ^{c}) इवाविष्टो, °दृष्टो as in K1. 2. 4. — ^{d}) For योनिं, योनौ.

21 ^{ab}) तानि पूर्वशरीराणि नित्यमेकं शरीरिणां.

22 ^{b}) For चलाचलम्, बलाबलं as in B6 D5. 7. 9. — ^{c}) विनश्यन्तं, °श्यति as in K7 D5. 7. 9 M5. — ^{d}) For इवाहितम्, °चलां.

24 ^{d}) For जीर्यते, °ति as in K7 D4. 9.

25 ^{a}) For गर्भ-, गर्भे as in K1. 2. 4. 7 Bo. 8 Dn1 Ds1 D2. 3. 8. — ^{c}) For the second वा, च. — ^{d}) न कर्तुं विद्यतेवशः.

26 ^{a}) प्रभवंत्युदरे गर्भा. — ^{c}) For सहान्येषां, महा°.

27 ^{c}) For प्रजां च, पूजां न as in Ś1 K2.

28 ^{a}) For शतस्य, गर्भस्य as in Ś1 K2. 4. — ^{b}) For दशमीं, ईदृशीं.

29 ^{c}) For विमथ्यन्ते, विवध्यंते as in Ś1 K2. — ^{d}) For व्यालैः, व्याघ्रैः as in Ś1 K1. 2.

30 ^{c}) For वेदनां, °ना as in Ś1 K1. 2 D4.

31 ^{a}) For निपुणा, विविधा as in Ś1 K1. 2. 4. — ^{b}) For संभृतौषधाः, संमतौ° as in Ś1 K2 D7. — ^{d}) For व्याधैर्, व्याघ्रैर् as in B9.

32 ^{a}) For पिबन्तः, पिबंति as in Da4. — ^{d}) नागैर्नागा इवोत्तमाः as in Ś1 K2.

33 ^{a}) For के, कैर् as in K7 D4. 9. For चिकित्सन्ते, °त्स्यंते as in K4. 7 Da4 Ds2 (by corr.) D4. 9. — ^{c}) श्वापदाश्च दरिद्राश्च.

35 ^{c}) स्रोतसा महता क्षिप्रं.

36 ^{c}) For व्यतिवर्तन्ते, ह्यतिवर्तंते. — ^{d}) For नियुक्ताः, निर्मुक्ताः as in K6. 7 D4. 9.

37 B. N. P. om. 37.

39 ^{a}) For -मदमत्तांश्च, °मत्ताश्च as in K1 D5. 7 T G1–3. 6. — ^{b}) मानान्मयमदेन च. — ^{c}) For क्रूरा, शूरा as in K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G1 M6.

40 ^{b}) For असमीक्षिताः, °मीक्षितां as in Ś1 K1. 4. — ^{d}) न कंचिदतिगच्छति.

41 ^{d}) For शिबिकागताः, °रुहः.

42 ^{a}) For शतश्रीकाः, गतश्रीकाः as in K2. 4. — ^{d}) For विधवाः, विविधाः as in K2. 4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8.

43 ^{d}) For मात्र, नात्र as in K6.

44 For 44, B. N. P. subst.:

धर्मं चापि त्यजाधर्मं त्यज सत्यानृतां धियम् ।
सर्वं त्यक्त्वा स्वरूपस्थः सुखी भव निरामयः ।

45 B N. P. om. 45–62.

63 ^{d}) गत एव परं पदं. — B. N. P. om. 63^{cd}.

12. 319

1 B. N. P. om. 1 (with ref.).

3 ^{b}) आदित्येन विरोचिते.

4 ^{b}) For नापि, न च as in Ś1 K1. 2. — ^{c}) For धीमान्, धाम्नि.

5 ^{b}) -विनिःसृतम्, -विनिःसृतः as in Ś1 T1 G6.

7 B. N. P. om. 7^{a}–10^{b}.

12 B. N. P. om. 12–13.

14 ^{b}) For तदा, तथा as in G1 (marg.).

15 ^{d}) कोयं सिद्धिमुपागतः.

16 B. N P. om. 16^{a}–26^{b}.

27 ^{a}) For ततः, तस्मै.

28 B. N. P. om 28–29.

12. 320

1 B. N. P. om. 1^{ab} (with ref.).

2 ^{a}) For हित्वा, त्यक्त्वा as in Ś1 K1. 2. 4.

3 ^{b}) For लिङ्गवर्जिते, लिंगपूजिते as in Ś1 (before corr.) K2. 4. — B. N. P. om. 3^{c}–7^{d}.

8 ^{a}) ततः स शृंगेप्रतिमे. — ^{b}) For मेरुसंभवे, °संनिभे as in Ś1 K2. 4. 7 D4. 9. — ^{c}) For द्वे, च as in D4. 5. 7. 9.

9 ^{b}) भारत, नारद.

10 ^{c}) ते शृंगेत्यंतसंश्लिष्टे. — ^{e}) For महाराज, द्विजश्रेष्ठ.

12 B. N. P. om. 12–15.

16 ^{a}) For रम्याम्, दिव्याम् as in Ś1 K1. 2. 4. — ^{d}) For -काननाम्, -काननं as in K1 Da4 T2 G2.

17 ^{a}) तस्यां क्रीडासु निरताः as in Ś1 K1. 2. 4. — ^{cd}) निराकारं तु साकारा ददृशुस्ते विवाससः.

20 ^{a}) For महा-, अथ as in Ś1 K1. 2. 4.

21 ^{b}) गतं शुकं (by transp.). — ^{cd}) शशंसुर्मुनयः सिद्धा गतिं तस्मै सुतस्य त्वां.

22 ^{a}) For दीर्घेण, शब्देन as in Dn1. n4 D2. 3. 8. — ^{b}) दीर्घेण क्रंदितं तदा.

23 ^{a}) For सर्वगतो, °गतिर्.

24 ^{b}) For भो, भोर् as in Bo. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3.

25 ^{a}) For च, वा as in Da4.

26 ^{a}) For अन्तर्हितः, °हित- as in K4. 6. 7 Da3. a4 D8 D7 T G1. 3. For तु, तं as in B8. — ^{e}) For शब्दादीन्, सत्त्वादीन् as in Ś1 K1. 2. 4.

27 B. N. P. om. 27^{c}–37^{d}.

38 ^{b}) व्यासो रुद्रेण नारद. — B. N. P. om. 38^{c}–40^{d}.

CRITICAL NOTES

ON THE MOKṢADHARMA

☞ Purely exegetical notes are given sparingly and only where necessary. The sub-parvan bristles with philosophical technicalities often interpreted by commentators to accord with their own ideologies, the text being at times even deliberately altered to suit the purpose. In places, therefore, the notes had to be somewhat more detailed than was intended. —Appropriate extracts from the commentators are supplied in the Critical Apparatus, to which reference is invited.

A few corrections and additions to the Critical Apparatus are included in the following Notes at the proper places, enclosed within square brackets.

168

1 [b]) राजधर्माश्रिता: should obviously include the contents of both the earlier sub-parvans, the Rājadharma as well as the Āpaddharma. They are dharmas or duties to be practised by the king who, as such, belongs to the गृहस्थाश्रम, the second or the householder's stage of life. Yudhiṣṭhira now wants to know which is the highest धर्म of the आश्रमिन्s. The question can split itself into (i) which is the best आश्रम and (ii) which is the highest duty in that आश्रम; and **Ca** and the प्राचीनटीकाकारs to whom he refers (see Crit. App. to st. 2) answer by anticipation that it is the मोक्षधर्म—the Way of Release —to be practised in the fourth or the Saṁnyāsa āśrama that king Yudhiṣṭhira is here inquiring after. The reply given in the next stanza would show that this is not really the case.

2 This stanza seems to have been deliberately misread and misinterpreted by **Cn** and a small minority of the BD group of MSS., and the editions and the translations are seen to blindly follow suit. They distinguish between the ordinary Āśrama-duties which are rewarded by heaven attainable only after death, and the meditation upon the Brahman, सति (=सद्दस्तुनि, ब्रह्मणि) तप:, the fruit of which is to be attained by the जीवन्मुक्त in this very life (अप्रेत्य). The second half of the stanza does not go well with this interpretation of the first half, and the Calcutta translators, with a view to make a sequential statement, had to translate that half first. Das. a4 **Cap**, reading स्वर्ग्य: सत्यं परं तप:, correctly construe स्वर्ग्य: with the first pāda. —Yudhiṣṭhira's inquiry was about the highest Dharma of all the āśramas. The reply of Bhīṣma is that Dharma, for whichsoever āśrama prescribed (सर्वत्र), has Heaven as its reward, provided of course that the Dharma is duly performed. It is the assiduity-in-its-discharge (तप:) that assures certainty of reward. For this interpretation of तपस्, cf. Manu. 11. 235 : ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं, तप: क्षत्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपो वार्ता, तप: शूद्रस्य सेवनम्। Cf. the Bhagavadgītā 18. 45–46. The second half of the stanza comes in naturally after this. —[Crit. App., line 9, *read* Das. a4 **Cap** *for* Das. a4.]

3 [a]) विनये, given by Ś1 K1.2 only, is more appropriate to the context in the sense of 'course of discipline' than विषये. —[b]) विनिश्चयम्, 'conviction of its being correct, and consequent firm attachment to it'. —[c]) अभिजानाति, आभिमुख्येन जानाति. —[Crit. App., line 8, *read* G2 *for* G3.]

4 The stanza is quoted in Ānandavardhana's Dhvanyālokalocana, iv, p. 238 (Kāvyamālā ed.).

—Bhīṣma is prepared to admit that not all can follow the relentless ideal of कर्मणैव हि संसिद्धि (B. G. 3. 20): the ceaseless repetition of the self-same routine of works or 'Duties' might pall and make one long for a 'repose that is ever the same'. The साधनचतुष्टय in the orthodox enumeration: नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपद् and मुमुक्षुत्वम् (cf. the Vedāntasāra 4) is hinted at in st. 4–5 and in the general discussion of the next 7 or 8 chapters. But seeing that Janaka is cited there as well as elsewhere in the Mokṣadharma as a model to follow, it cannot be said the Śāntiparvan advocates संन्यास as the *only* means of salvation. There is, we can say, a शुकसंप्रदाय advocating कर्मसंन्यास; a जनकसंप्रदाय advocating कर्मयोग; and—in the present form of our Śāntiparvan which suspends the conversation between Bhīṣma and Yudhiṣṭhira from chapters 327 to 339 to introduce an evidently subsequent discussion between Janamejaya and Vaiśaṁpāyana (between Sauti and Śaunaka according to the editions) about the Pāñcarātra school—a नारदसंप्रदाय advocating Bhakti: all the three collaborating together to constitute the ultimate philosophical teaching of the Śāntiparvan no less than that of the Bhagavadgītā.[1] —[Crit. App., line 3: *before* पर्येति, *add* Cn (gloss: पर्यालोचयति).]

6 P. P. S. Sastri's Madras edition, on the basis of a couple of Telugu-Grantha MSS. (similar to T2 and G2 of our Critical Apparatus) places, after st. 5, the उञ्छवृत्ति episode given at the end of the Śāntiparvan, 12. 341. 4 to 353. 9. The shift is neither justified nor adequately documented. As will be pointed out later, a definite purpose is served by concluding the Mokṣadharma with the उञ्छवृत्ति episode. Here it disturbs the context. —[Crit. App., line 3: *after* np, *ins.* (gloss: विविधरूपेण अवस्थिते).]

7 ^{d}) 'should bring about dimunition of sorrow.'

10 [Crit. App., line 1: *ins.* in the beginning, 10^{ab} = (var.) 12. 26. 18^{ab}.]

12 This Senajit need not necessarily be identified with the Pasenji of the Buddhist canon. Senajit and Prasenjit can very well be two distinct persons; and, in any case, no chronological conclusion need be based upon their identity.

13 [Crit. App. following 459*, line 1: *before* —c), *ins.* 13^{cd} is damaged in B7.]

16 ^{b}) ज्ञातयः primarily connotes paternal relationship, while बान्धवः, maternal. Cf. Manu. 3. 31, 264 and the commentary on the same. The distinction is not always observed and hence, probably, Ś1 K1. 2. 4. 6 substitute सुहृदः for बान्धवः to avoid a supposed tautology.

17 = (var.) 11. 2. 8: B. 15. 34. 17; quoted (with var.) by Śaṁkara in the Bhagavadgītābhāṣya on 2. 28.

18 ^{b}) 'Happiness [is nothing positive, but] has its source [in the cessasion of] the anguish of pain.' 18^{ef} = 3. 247. 45^{ab}: 12. 26. 23^{ab}; 149. 84^{ab}. Cf. Jātaka 423, gāthā 2; cf. also the words of Socrates in the Phædo, 60 B: "How singular is the thing called pleasure, and how curiously related to pain, which might be thought to be the opposite of it."

19 Lines 1–2 of 461* = 12. 194. 18^{cd}.

21 ^{c}) लोकपर्यायवृत्तान्तं, 'the real secret of this worldly process, or the vicissitude of happiness and sorrow'. Cf. the gloss of Cn quoted in the Crit. App. Ca explains: लोक्यते प्राप्यते इति सुखदुःखप्राप्तिपरिहारलक्षणो लोकः। तस्य येन मार्गेण परि समन्तात् आयः गमनागमने, तत्र वृत्तान्तो निर्णयः।

22 ^{d}) भागिनं, 'whenever it is his lot'. —The Ś1 K1. 2. 7 reading भाग्यर्थो भजते नरम् is an attempt at simplification.

27 ^{b}) मूढतां व्यतिक्रान्ताश्च; this is necessary; for, a sheer मूढ is beyond हर्ष and संताप.

28 ^{d}) Next to परिदृप्ताः, 'bloated' (given by Ś1 Ca only), परिदृप्ताः 'arrogant' of M1. 6. 7 seems to be the only acceptable reading. The others are mainly the creations of copyists and their ignorant correctors. Cn reads परिभूताः which is glossed by पराभवेन.

[1] See on this subject my paper on "The Bhagavadgītā: Trichotomy *versus* Triune-Unity" in the Karmarkar Commemoration volume, pp. 1–6, Poona, 1948.

29 The first line is better construed as — आलस्यं सुखमपि [or आलस्यनिर्मितं सुखमपि] दुःखान्तम्, दाक्ष्यं दुःखमपि [or दाक्ष्यनिर्मितं दुःखमपि] सुखोदयम्.

33 ^{b}) Cn glosses : गुप्तं, कामादिभ्यो रक्षितं चित्तं येन स गुप्तचित्तः । युक्तचित्त इति पाठे प्रतीचि योजितचित्तः । अत एव उदयास्तमयज्ञं, जगदुत्पत्तिलयस्थानं ब्रह्म तज्ज्ञम् । — Cn states that 463* is read by the गौडs : none of our B MSS. reads the line, though it is found in the Kumbh. ed.

34 =(var.) 12. 26. 25. — ^{d}) एकाङ्गमपि, शरीरैकदेशभूतमपि (Cn). Deussen compares Matth. 5. 29 : "If thy right hand causeth thee to stumble, cut it off, and cast it from thee".

35 ^{ab}) 'Whatever place is left void by the abnegation of desires is made good by [the resulting] happiness.'

36 Cf. Udānam (P. T. S.) ii. 2 :

> Yaṁ ca kāmasukhaṁ loke
> yaṁ cidaṁ diviyaṁ sukhaṁ ।
> Tanhakkhayasukkhassa te
> kalāṁ nagghenti solasin ॥

The stanza is quoted by Abhinavagupta in the Dhvanyālokalocana to prove that शान्त is a रस in addition to the usual nine.

38 [Crit. App., line 1 : in the beginning, *ins.* =(var.) 12. 26. 21 .]

39 ^{d}) The primary ŚK group is correct in not introducing क्रोध by the side of काम, as can be seen from the following context. ^{ef}) एषः obviously refers to कामः taken collectively. Not perceiving this, an extra line (464*) is put in by most MSS. except the ŚK. — ^{f}) Cv changes मनोमयः into मनोभवः (= कामः). एष, कामसमूहः if allowed to wax strong, is sheer death to all mental peace.

41 [Crit. App., lines 7 and 9 : *for* M1. 5–7, *read* M1 (both times). 5. 6. 7 (both times). Line 9, *after* the first M1, *ins.* (both times).]

44 [Crit. App., line 1 : *after* (var.), *ins.* Vāyu P. (Bibl. Ind. ed.) II. 31. 96 ; 12. 243. 5. Line 2 : *before* K7, *ins.* 44^{ab} = 12. 21. 4^{ab} ; 312. 33^{ab} : Harivaṁśa I. 30. 41^{ab}.]

45 [Crit. App., line 3 : *for* 91, *read* 98.]

46 The gāthās that follow (st. 48 ff.) are evidently taken over from an earlier literary source. Jātaka 330 quotes as gāthā 2 —

> Sukhaṁ nirāso supati āsā phalavatī sukhā ।
> āsaṁ nirāsaṁ katvāna sukhaṁ supati Piṅgalā ॥

which resembles 168. 52 ; but the important philosophical reflection of Piṅgalā in st. 48^{cd} concerning the self within is unknown to the Jātaka. The common source of all the varying versions of the story might conceivably be some floating ascetic poetry.

49 ^{cd}) The point of the contrast is the अन्तिके सन्तं रमणं, i. e. the Self, in whose case there is no coming near and going away, and आयान्तं कान्तं, who cannot in that case be the true कान्त. Cn quotes Bṛhadāraṇyaka Up. iv. 5. 15 and observes दर्पणापगमे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव अविद्यानाशे ईशजीवयोर्भेदाभावात् । — ^{d}) कान्तेति, double saṁdhi, which Ś1 K1. 2. 4 V1 try to avoid by transp.

50 ^{a}) अकामाः as acc. plu. for अकामां, the Vulgate reading.

52 [Crit. App., line 2 : *for* Jātaka 320, Gāthā 20, *read* Jātaka 330, Gāthā 2 ; Sāṁkhyapravacanabhāṣya, iv. 11.]

169

☞ This dialogue between the Father and the Son occurs twice in this Parvan according to the Calcutta (6522–6561 ; 9928–9966), GK. (adhy. 175, 278[7]) and Kumbhakonam (adhy. 174, 283) editions, and it is so read in 18 out of the 36 MSS. of our Critical Apparatus. In an expanded form, it is given in the Mārkaṇḍeya Purāṇa adhy. 10 ff. It is included in "Muir's Metrical Translations from Sanskrit Writers" (Trübner : London, 1879), pp. 28–32 ; and some analogous sentiments are found in the Dhammapada iv. 47–48, in Jātaka no. 509, gāthā 4, and in the Uttarādhyayanasūtra, xiv. 21–23. The central frame-work of the story — the son admonishing the father — is common to the Pāli and the Jain sources, there being four sons in the former and two in the latter. In the Uttarādhyayana xix, likewise, a son — prince Mṛgāputra — in consequence of pūrvajāti-smaraṇa, or reminiscences of past life, is seen to play the rôle of

the teacher to his father, and stand firm against worldly temptations. But there is very little else common beyond the sameness of the theme for moral disquisition and a few common stanzas. It would therefore be neccessary to conclude that all the texts are drawing upon a floating legend or story and utilizing it for some special purpose, each in its own way. Of the three stories, the one in the Mbh. appears more natural than the other two.

6 The st. is quoted in the Śāṁkarabhāṣya on Bṛ. Up. iv. 5. 15 with the v. l. पुत्रपौत्रान् (for पुत्र पुत्रान्).

7 [Crit. App., line 3 : *before* —^{a}), *ins.* 169. 7^{ab} = (var.) 12. 309. 75^{ab}.]

8 [Crit. App., line 1 : *for* 7, *read* 8.]

9 [Crit. App., line 20 : *after* **C**n. s, *ins.* Kumbh. ed. (first time).]

10 ^{d}) 'Caught within Death's net and struggling.' —The variant ज्ञानेन can be read as [ऽ]ज्ञानेन. [Crit. App., line 14, *before* **C**p., *ins.* **C**np.]

11 The transp. of 11^{cd} and 11^{ef} with the change of तदेव into तदैव, and the ins. of 466* are the two devices used to secure smoothness of construction. —^{e}) तदैव, i. e., with the consciousness of waning life at each dawning day and the consequent absence of peace of mind and happiness from sunrise to sunset, that whole day turns out, to the discerning, a sheer blank and waste. —Star no. 466*: lines 1–2 'That very night when the fœtus enters the mother's womb and commences counting night number one of life's downward journey, that is also the night when it makes a formal commencement of its return-journey towards Death.' [Crit. App., line 1: at the end of the line, *om.* K7; line 28 : *after* M5, *ins.* (first time).]

12 [Crit. App., line 1 : *for* Dhammapada II *read* Dhammapada IV.] The Dhammapada stanza iv. 47 is a combination of 169. 12^c (with v. l.) and 17^{bcd}, and stanza iv. 48, that of 12^c, 17^c, 12^a (v. l.), 19^d (v. l.). The reading पुष्पाणि in Dhammapada iv. 47^a, vouchsafed by a few of our MSS., does not suit the context. [Crit. App., line 16 : *before* K8, *ins.* 12^{ef} = 12. 309. 19^{cd}.]

13 ^{b}) 'Let not Time pass by you as sheer unnoticed blank.' [Crit. App., line 3 : *after* 14^{abcd}, *ins.* M1. 5–7 (all second time) read 13^{ab} after 14^{cd}.]

14 ^{f}) निवेक्ष्यते, √ विश्, 'effect a lodgment.' [Crit. App., line 1 : *om.* 329. 37. Line 11, *before* —^{c}), *ins.* 14^{cd} = 787*. Line 22 : *for* K5, *read* K7. Line 26 : *for* B5, *read* B6.]

15 ^{b}) 'There is no other purpose or justification for life (save the practice of Dharma).'

17 ^{c}) सुप्तं व्याघ्रं — this can happen ordinarily only by day-time when every intelligent creature is expected to be alert; सुत्तं गामं of the Dhammapada stanza suits the context somewhat better. The वा can be इवार्थे.

18 [Crit. App., line 1 : *before* D7, *ins.* — For the repetition of 18^a in Da3, cf. v. l. 17.]

20 ^{ab}) फलमप्राप्तं, फलप्राप्तिहीनं, अत एव फलसङ्गिनम्। [Crit. App. to 469*, line 7 : *for* रविं, *read* रविं.]

21 [Crit. App., line 7 : *after* time ins. a semicolon and *read* Da4 third time also.]

23 ^{c}) Deussen renders : 'ein Sammelpunkt der Götter ist der Wald.' **C**n gives a more acceptable sense : 'Forest [-life] is a cattle-pen for penning in the senses.' — The stanza that follows fits in well with that interpretation.

25 'The ahiṁsā in thought, word and deed, when practised, secures immunity from the bondage of all those karmans that deprive one of the [true] aim of life.'

26 ^{c}) Copyists do not clearly distinguish between असत्त्याज्यं and असन्त्याज्यं (i. e. असंत्याज्यं), so that from the collation sheets it has become now difficult to find out what MSS. read असत्त्याज्यं (= असत् त्याज्यं) as given by the Bombay and the Kumbh. editions. असंत्याज्यं, as an attributive adjective to सत्यं (meaning 'never to be given up'), gives better sense. **C**np gives असत्याद्यं (reading of Cal. ed.) and a few MSS. असत्याज्यं as variants, explained as असत्यं आद्यं (or आज्यं) = भक्ष्यं यस्य [सत्यस्य].

28 [Crit. App., line 7 : *after* K4, 7] both times, *ins.* B8 first time.]

29 ^{c}) **C**n glosses क्षेमी by परसुखार्थी.

31 [d]) क्षेत्रयज्ञैः, as distinguished from the ब्रह्मयज्ञ upon which his mind was set. क्षेत्रयज्ञैः, a variant given by several good MSS., is explained by **Cn** (not in a convincing manner) by शरीरत्यागैः. Cf. 12. 257, the विचख्नुगीता.

34 In the second pāda, the v. l. पितः (for स्पिता), can be understood as a vocative. The accepted text has reference to the father's words in 6^{b} above. [Crit. App., at the end: *ins.* — After 34, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 32.]

35 Quoted by Śaṁkara in the Bṛ. Up. Bhāṣya on iv. 4. 9. — [c]) दण्डनिधानं is better explained as self-castigation (in the event of any lapses). For the explanation of निधानं as 'laying aside' by **Ca** **Cs**, see Crit. App.

36 Quoted by Śaṁkara in the Bṛ. Up. Bhāṣya on iv. 5. 15 (with the v. l. किं ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते for the first pāda).

Colophon [Crit. App., line 17: *for* M1. 6. 7 (all, *read* M6. 7 (both.]

170

1 [b]) स्वतन्त्रिणः, **Cn** : स्वशास्त्रानुसारिणः; 'each after his own fashion'.

2 [c]) The name is sometimes read as शंपाक, explained by **Cn** as — शम्, आत्मसुखम्, तेन पाकः, रागद्वेषादिराहित्यान्निर्मलः।

5 [b]) अभिसंनयेत्, subject दैवम्. In the corresponding passage, 12. 28. 6, it is paraphrased by तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते.

6 'Sustaining the brunt of affairs and withal not in the fullness of spirit, thou art [in a vacillating mood] pursuing neither what is [true] bliss, nor what thou desirest.' **Cn**, reading न ईशिषे (or supplying न with ईशिषे), understands the stanza differently.

8 [c]) The variant अनमित्रपथः is equally good, though grammatically (cf. Pāṇini 5. 4. 72) it should be °पथं — 'it is a forlorn, friendless path.' [Crit. App. line 10: *for* G1-8, *read* G1. 8.]

12 [c]) **Cn** seems to have emended चारिष्टो into चारिष्टो; but अरिष्टः as noun, should have been अरिष्टं in the sense intended. As a Masc. noun अरिष्टः means something quite different. —It is possible to understand अरिष्टः (अविद्यमानं रिष्टं [= injury] यस्मात्) as a Bahuvrīhi in the sense of a saviour, and consequently also, a source of danger, as Deussen seems to have done. But why all this ado for a reading not supported by MSS. outside the **Cn** family?

17 [f]) त्रिभिः — **Cn** : त्रिभिः, धनरूपाकुलैः. The reading प्रसिच्यते (drenched, overwhelmed) is given by Ś1 (orig.) K1. 2. 7 V1 B8 (marg.). 9 D4. 7. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5-7. Some of these MSS. (K1. 2. 7 D4. 9 T2) read °सक्त in 18^{a}, but the others retain the same root. In the corresponding passage in 12. 28. 7^{cd}–8^{ab}, the same root सिच् is supported by a good majority of MSS., although there too Ś1 shows the hand of the corrector changing orig. प्रसिच्यति into प्रसिध्यति.

19 [cd]) प्रतिषेधन्ति 'hit or impinge against'; punish (**Cn** : दण्डयन्ति): **Cp** सिद्धलक्ष्यः, 'one who has hit the target'.

21 [cd]) 'Bearing well in mind how, as the world goes, there ensues a concourse of the imperishables with the perishables.'

171

2 [c]) अविवित्सा 'absence of any desire to pry into the real nature of things or seek to obtain them', which is but the next step to निर्वेद. **Cn** reads अविधित्सा, explained by कर्मणि इच्छाभावः, and gives विधित्सा as a v. l. rendered by श्रवणादीच्छा; probably this is a slip in **Cn** for विवित्सा.

6 [Crit. App., line 4: *after* D4, *ins.* (both times).]

9 [a]) अविहितं, 'not allotted by Fate'.

10 [ab]) पूर्वं कृतस्य (= अधिगतस्य), [ततः] अनर्थैर्युक्तस्य, तथापि भूयः [प्रयत्नं] अनुतिष्ठतः—अथ वा, पूर्वकृतस्य परिणामभूतैरनर्थैर्युक्तस्य मम इदानीं कर्म कुर्वतः—मम प्राक्तनसंगत्या लब्धमनर्थं पश्यत। — [c]) संगत्या, by concatenation [of forces].

11 [b]) गच्छति, the subject is उष्ट्रः understood. In 11^{cd}, जम्बुक plays the same rôle as उष्ट्र. For उन्माथ, cf. 12. 136. 23, where the commentators explain it as the hunter's net or trap for catching wild fowls and other game. A जम्बुक apparently seems to have, by sheer accident (काकतालीयम् adv.), run away with the net, carrying along with it the baits placed for the

fowls and also the fowls caught within. The exact fable is not preserved, but it might be somewhat like the one in 12. 136. [Crit. App., line 10 : *after* तालीयम्), *ins.* — K2.4 read 11^d twice. Line 11 : *for* K2.4.7, *read* K2.4 (both first time). Line 16 : at the end, *ins.* (both second time).]

12 ^a) मणी वोष्ट्रस्य, quoted by Bhaṭṭoji under Pāṇini 1. 1. 11, observing, इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः। Cf. वादेलौपे in Kāvyaprakāśa 10. 89. — मणी, two jewelled pendants, or small water-jugs (cf. Cn on 3. 185. 11 मणिकाख्यपात्रे; cf. also मेदिनी—मणिरलिञ्जरः). The word can also denote tags of skin hanging down below the nostrils of the camel. It is explained by the शब्दकल्पद्रुम to mean also अजायाः कण्ठस्थितस्तनः.

16 This stanza is not to be found in its proper context, viz. towards the end of 12. 313, where one naturally looks for it. As the Bengali translator, P. C. Ray, observes, to make Vyāsa quote here a verse of his own son looks somewhat odd.

17 ^d) मन्दस्य, जीर्यतः.

21 ^cd) Reading नैव in 21^c, the construction is : किं जातु प्रेष्यतामियात्। with the reply, नैव इयात्. With नैवं, it can be taken as a question of appeal : "Is it not indeed thus that one becomes a slave to others ?"

23 [Crit. App., line 2 : *for* D3, *read* B7. Lines 6–7 : the D7 variant should come *after* the D6.8 variant.]

27 [Crit. App., line 8 : *before* B6.9, *ins.* —^d).]

28 ^b) स्वादु is attributive adj. to उदकं and not predicative as Deussen renders it. One can never have too much of the sweet water of the Gaṅgā. — ^c) मद्विलापनम्, said ironically with reference to the अर्थ.

29 ^b) The Calcutta translators propose reading भूतग्रामं (given by Da4 T1 G6.6 only) for °ग्रामः and take यः (in 29^a) to refer to कामः (understood). To ask काम to go away यथाकामम्; or to abide — इसता— (not in my body, but somebody else's body) is not a straightforward construction. And the same translators propose interpreting युष्मासु (in 30^a) as referring to not the भूतानि and इन्द्रियाणि, but to 'all attributes founded on *Rajas* and *Tamas*'. — In 32–33, of course, काम is directly mentioned.

31 ^c) Deussen apparently reads or at least interprets सत्त्वं by सत्यं, which, as a reading, is found in K1 alone. श्रुते सत्त्वं 'I study the scriptures not for gain (which would be रजस्), nor blindly (which would be तमस्), but with faith and understanding.

35 ^ab) Deussen and the Calcutta translators apparently construe : धने अवज्ञानसहस्रैः (i. e. °हस्रेभ्यः) अपि कष्टतरा दोषाः. According to Cn, the sense would be : [अ]धने अवज्ञानसहस्रैः [हेतुभिः] दोषाः कष्टतराः. —^d) दुःखैर्विधीयते 'is brought into existence by, or achieved only after, sufferings'.

36 ^b) पुरा निघ्नन्ति = हनिष्यन्ति, किं तु तत्पूर्वं क्लिश्यन्ति, उद्वेजयन्ति च. The v. l. पुरो, which has good support, can mean 'in the sight of all'. [Crit. App., line 8 : *for* time, *read* times.]

37 ^a) मन्द- (for which अर्थ- is a *lect. fac.*) can mean 'stupid', as is made explicit in st. 30.

41 ^b) अहमबुद्धिमानस्मीति नाहं बुध्यामि। Deussen renders : 'ich denke nicht mehr wie ein Unverständiger".

42 ^d) नस्योतं, नासासूत्रं, nose-cord ; more usually नस्यं or नास्यं : cf. 3. 31. 25 ; Manu. 8. 291. — The whole speech can be compared to the Buddha's words to Māra.

52 [Crit. App., line 4 : *for* सप्तम इति, *read* सप्तममिति. Lines 15–17 : *transfer to the end* the v. l. B6 (marg.). 8 .... सुखी.]

54 [Crit. App., line 4 : *for* Dn1. a4 *read* Dn1. n4.]

56 [Crit. App., line 2 : *for* 339, *read* 539. Line 5 : *for* Da8, *read* Da3.]

61 The specific lesson to be learnt from the six "teachers" is well brought out by the commentators from whom extracts are given in the Crit. App. — No. 2, *kurara* or osprey is the subject-matter of Jātaka 330 : cf. gāthā 2 —

Yāvadevassāhū kiñci tāvadeva akhādisu ।

Saṁgamma kulalā loke, na hiṁsanti akiñcanaṁ ॥

The Sāṁkhyapravacanabhāṣya iv. 5 as also Bhāgavata Purāṇa 11. 9. 2 clearly explains the point :

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत॥

For no. 4, the explanation of Cs (accepted by Cn) seems preferable, in support of which a verse of Vararuci is quoted (Crit. App., lines 17–18). The explanation in Jātaka 330, gāthā 4, is not quite cogent. Cs also gives a better explanation for the approach of the maiden desirous of pounding rice so as to be within hearing of the elders' conversation (which, Cs tells us, related to her own impending marriage). The Sāṁkhyapravacanabhāṣya iv. 9 has no explanation to give and that of Cn falls flat. — [Crit. App., line 18 : *after* 9–12, *ins.* also given in the Kumbh. ed. — Line 26 : *after* 5–8, *ins.* Cs. — Crit. App. to 475*, line 10 : *for* in text, *read* above. — Lines 11–12 : *for* With lines 5–6, cf., *read* Lines 5–6 = . — Line 18 : *after* नाव-)., *ins.* The Śāṁkarabhāṣya on V. S. III. 2. 10, refers to this as the इषुकारन्याय.

172

3 [b]) कल्यचित्तं, 'of fresh or healthy mind'. —[Crit. App., line 7 : read कल्यं *for* कलं.]

4 [b]) For निर्विवित्सः, cf. 12. 171. 2[c].

14 [b]) For पर्याय, cf. 3. 261. 29[d] : 6. 2. 5[c]; 80. 47[c].

18 [c]) Cn, reading and explaining सर्वमामान्यगः, considers सर्वसामान्यतो (or सर्वं सानान्यतो) as an अपपाठ. सर्वसामान्यतः, 'from the point of view of sameness of nature underlying all things'.

19 This is one of the reasons why the व्रत is called आजगरं (=अजगरे प्रतीतं) or belonging to the 'goat-swallower' : cf. the extract from Cp in Crit. App. to st. 25.

20 [a]) आस्रवति, 'trickles down unto me; falls to my lot'.

25 The metre of st. 25–37 is पुष्पिताग्रा. —[Crit. App. line 13 : *for* °भूमीषु, *read* °भूमिषु.]

26 [b]) -संचरणः or -संसरणः = -गतिः (Cp); -संवरणः = -भक्षणः (Cs).

29 [b]) इहार्यं, the second word can be अर्यं (=स्वामिनं), or आर्यं (= one from of a respectable family). The v. l. अहार्यं can mean 'what or who could well have been avoided.

31 [c]) उपगतफलभोगिनः, the emphasis is upon उपगत. Cn resorts to शाकपार्थिवसमास with a view to equate भोगिनः with सर्पाः.

33 [ab]) The first two lines, according to the v. l. chosen, can be interpreted in various ways : (i) ईहनार्थैरुपगतबुद्धिः, [अथापि] आत्मसंस्थः सन्, असुखार्थं [= दुःखं] अभिगतं अवेक्ष्य; (ii) ईहनार्थैः [हेतुभिः] असुखार्थं [= दुःखं] अभिगतमवेक्ष्य उपगत(= स्वाधीन)बुद्धिरात्मसंस्थः; (iii) ईहनार्थैः उपगतबुद्धिं [पुरुषं] असुखार्थं [दुःखं] अभिगतमवेक्ष्य, आत्मसंस्थः [सन्]; besides the आद्यः, i. e., the simplest, पाठ put up by Cn.

34 [ab]) 'Neither emotionally (हृदयं) nor intellectually (मनः) is one able to perceive that the pleasure one longs for is both inaccessible and perishable.' I seem as though to perceive it, and so — etc.

36 [a]) अनुनिशाम्य, 'having carefully observed one after another'. —Cn reads विप्रपातं, precipice or abyss'; विप्रयातं, 'going in diverse and contrary ways'. —[The marg. reference on p. 987 should read C. 12. 6688, and that on p. 988, C. 12. 6689.]

173

10 [a]) सर्वे लाभाः साभिमानाः, 'all gains involve an element of [self-]destruction'. Cf. AV. 9. 5. 4 असिना माभिमंस्थाः; Śatapatha Brā. II. 6. 2. 6; Mbh. 3. 36. 13. — [d]) अभिमन्यसे, 'art cherishing wicked thoughts against'.

11 [Crit. App., line 3 : *delete* the bracket in the beginning.]

12 [Crit. App., line 5 : *for* G1. 3, *read* G1–3. Page 989, marginal references : *for* C. 12. 7002, *read* C. 12. 6702. Crit. App. to 477*, lines 4, 5 : *for* in text *read* above. The star passage is om. by Ś1 K1. 2. 4 only, and might have perhaps been taken into the text, though it seems to be an afterthought.]

22 [Crit. App., line 5 : in the beginning, *ins.* Ca. n.]

25 [Crit. App., line 3 : *for* नार्त्तिः, *read* नार्तिः.]

32 [Crit. App., line 6 : *for* °मंतो, *read* धनमंतो. — Line 9, *ins.* semicolon after उपनामिताः.]

33 [c]) ते खल्वपि, i. e., the authors of दासत्व upon others.

36 [Crit. App., line 11 : *for* द्रुहः up to असं, *read* स्वया up to पूर्णः.]

39 'Neither on account of some [false] slander, nor on account of any real [blemish] that brings degradation' (अग्रहारिणा), shouldst thou throw thyself away.

44 [b]) दुस्तीर्थः, 'born of bad parentage'.

45 ff. In B. xiii. 37. 11–14 we are told that a person who behaves in the manner described in the present passage is as good as a dog. In the Bhāgavata IV. 19. 10 ff. we are told how, for obstructing the horse-sacrifice of Pṛthu and behaving like an arrogant infidel, Indra was condemned to become a शृगाल or jackal, from which situation he was pardoned and saved by Hari upon Indra's repenting. —[Crit. App., line 9 : *for* अनिरयो read अनिर्दयो].

47 [Crit. App., line 1 : *for* sequence, *read* repetition. —Line 6 : *after* K6. 7, *ins.* (both times). —Line 8 : *after* K7, *ins.* (both times).]

48 [Crit. App., line 1 : *for* sequence, *read* repetition. —Line 2 : *after* K4. 6. 7, *ins.* (both times).]

50 [Crit. App., line 1 : *for* Bo, *read* V1.]

Colophon. —[Crit. App., line 3 : *before* K2, *ins.* semicolon *for* full-point.]

174

☞ This adhy. = Cal. ed. 6745–6784 and 12138–12157; = GK 181 and 323 [2]; = Kumbh. ed. 179 and 330; = P. P. S. 169 and 308. Of the 26 N MSS. used for the Crit. App. of this parvan, 25 MSS. (the 26th, D6, missing second time) and of the ten S MSS., only one, G2, read the adhy. twice. The variants from the repeating MSS. are included in the Crit. App. of this adhyāya.

1 A pious unassuming man like Maṅki was denied the happiness that was his due : therefore give up cravings was the teaching of adhy. 171. The next Ājagaravrata adhy. emphasised the need of philosophical contemplation on the evanescence of worldly things; and adhy. 173 is tuned to the same key. This would naturally suggest the inference as to the futility of all Karmans; but it is worth noting that the ultimate lesson insisted upon is—पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः (st. 20[cd]). —[Crit. App., line 11 : *for* After 2, *read* After 1.]

2 [Crit. App. line 11 : *for* [except D6] first time, *read* first time; D6 [second time] missing. —Line 20 : *for* all [except D6] first time, *read* all first time; D6 [second time] missing.]

3 [c]) The sense is that from dying in hundreds, they begin to die by thousands. —[Crit. App., line 9 : *for* D2–9 (all [except D6] both times), *read* D2–5. 7–9 both times; D6 [second time] missing). —Lines 21 : *for* both first time, *read* first time; D6 [second time] missing.]

5 [c]) The B3 Cap Cv reading हस्तत्रागेन, with the interpretation of Cv, fits well in the context. —[Crit. App., line 14 : *for* 6. 8, *read* 6 (second time missing). 8. —Line 15 : *for* first time, *read* first and third time. —Line 16, *ins.* Ś1 (by corr. as in text) *before* K1; and *ins.* Ś1 (before corr.) *before* K2. —Line 17 : *for* हस्तयापि, *read* हस्त(Ś1 by corr. °स्ता)त्रापि.]

6 [Crit. App., line 11 : *for* 6. 8 *read* 6 (second time missing). 8.]

7 [Crit. App., line 3 : *for* 6 *read* 6 (second time missing). —Line 20 : *for* 5. 6. 8, *read* 5. 8. —Line 21 : *for* M8 (all [except D6 M6] second time), *read* M6 (all [except M8]; D6 [second time] missing).]

8 [Crit. App., line 4 : *for* 6, *read* 6 (second time missing).]

9 [Crit. App., lines 6 and 7 : *for* M5, *read* M5 (both times).]

11 [Crit. App., lines 14–15 : *for* D2–9 G2 (all [except D6] second time), *read* D2–5. 7–9 G2 (all second time; D6 [second time] missing).]

16 [Crit. App., line 6 : *for* D4. 6. 9 (all first time), *read* D4. 6. 9 (all first time; D6 [second time] missing).]

17 [Crit. App., line 16 : *after* M5, *read* Kumbh. ed.]

18 [Crit. App. line 6 : after 6, *ins.* (first time; second time missing). —Line 13 : for first time, *read* first time; D6 [second time] missing.]

19 [Crit. App., *ins.* in the beginning : =(var.) 12. 231. 24.]

Colophon [In the beginning, *ins.* D6 (second time) missing.]

175

Initial Note. [Line 4 : *for* Appnedix, *read* Appendix. — At the end, *ins.* For adhy. 175–180, cf. La Cosmogonia di Bhṛgu, by Angelo Maria Pizzagalli: Memorie del R. Instituto Lombardo di Scienze e Lettere (pp. 95–149), Milano, 1910; cf. also App. II (no. 1), pp. 2106 ff.]

4 [Crit. App.: in the beginning, *ins.* = (var. 9).]

10 ff. 482*, 483* are allied to the Bṛhan-Nār. Purāṇa passage cited in App. II (No. 1), p. 2106. Very few MSS. of the N recension show the Purāṇa influence. Viṣṇu is, however, mentioned in st. 20. — [Crit. App. 482*, line 1 : *for* in text, *read* above.]

20 [c]) सर्वभूतात्मभूतस्थो — It is worth noting that the Elements created by Brahman are not outside Brahman, but constitute his very being. It is worth noting also that the 'elemental' cosmogony and the 'mythological' cosmogony with Brahmā (=Viṣṇu) coming out of the lotus (st. 15) are mixed up in the present treatment. — [Crit. App., line 1 : *om.* (hapl.).]

27 [Crit. App., line 3 : *before* स्मृतम्, *ins.* for.]

29 [a]) भगवतः, 'of the mighty Ākāśa', the extent of which is described in st. 23–28. The v. l. नभसः makes this explicit. — [Crit. App., lines 4–5 : *read* the T G3. 6 *v. l. before* the G1 M1. 5–7 *v. l.*]

34 That Brhmā's being produced from the Lotus which is sprung from the Earth, the fifth creation of God Mānasa (st. 15), cannot be consistent with Brahmā being called the Primal Being (st. 34). This is explained away by calling Brahmā a form (मूर्ति) of the मानस. — [Crit. App., line 6 : *for* D4, *read* D4 (both times).]

176

2 [d]) सृष्टं प्रथमतो जलम्, —The प्रजाविसर्ग was about to start; but prior to that, the मानस had created आकाश as the first act of the भूतविसर्ग. Thus we have to understand two processes to avoid self-contradiction.

6 [a]) ब्रह्मकल्पे — On this **Cp** observes : तेनेयं सर्वा प्रक्रिया ब्राह्मकालिकी इत्यपि कथितं स्यात्, which is the traditional method of harmonizing what looks apparently incapable of harmonizing.

11 ff. Here is an original explanation why शब्द is to be regarded as the property of आकाश ; also of the origination of fire through the concussion of water and wind (as illustrated in the phenomenon of lightning). The solidification of the water-drops as hails (st. 14) leading in the course of time (st. 15–16) to the production of the solid earth are other attempts at rationalizing the traditional cosmology. — The sequence of creation in 175. 13–15 (which is expounded in a mythologizing way in 176. 9–17) goes, however, against the Classical Sāṃkhya. It is to be noted that once the creative process starts, there is no interference in it on the part of the Creator.

15 Pizzagalli observes (p. 135) : " From fire which has become solid comes the earth — a much more accurate doctrine if by solid fire we may understand the incandescent cosmic matter. But who knows what other image has suggested the idea to let the earth be born of fire ".

177

3 The Bhūtas are the Mahābhūtas, each possessing a single all-pervading characteristic. The प्रजाs (each one of them), possess all the five characteristics. St. 10–19 explain how signs of the five pervade the whole creation. — [Crit. App., line 6 : *after* K4, *ins.* (both times).]

8 [Crit. App., line 2 : *after* marg., *ins.* D6 transp. 7 and 8.]

10 [c]) पुष्पफले, 'in different flowers and fruits'— to be taken as समाहारद्वंद्व. °फलैर्, the S reading, is an easier construction, while पुष्पफलव्यक्तिर् does not give the desired sense.

11 [c]) शीतेन has to be read as शीते न. The different v. l. for म्लायते are apparently due to construing शीतेन as one word. The opposite effects of ऊष्मन् and शीत prove the existence of स्पर्श by अन्वय and व्यतिरेक.

Cn gives the two verbs, but that reading is not adequately supported. —[Crit. App., line 7 : *for* °ग्ला, *read* ग्ला. —Line 11 : *for* शीतेन, *read* शीते न.]

12 ^{a}) -निष्पेषैः, 'by the clattering sounds', कठोरैः शब्दैः as **Ca** explains it.

16 ^{ab}) It is not the plant that sucks up water by the lotus-stalk, as Deussen understands the line, but it is an ordinary feat done by any person: ❀ **Cv** : उत्पलनालेन उत्पलनालाख्यकरणेन, जलं श्वासेनोर्ध्वं नीतं जलं, यथा वक्त्रेण पुरुष आददते। ❀ —^{c}) पवनसंयुक्तः, because sucking up cannot be done without the help of the wind.

17 ^{a}) As read by majority of MSS., the pāda is hypermetric, and we could have accepted that reading as well. The singular सुखदुःखस्य (given by $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{7}) can be taken as gen. of the समाहारद्वंद्व, or possibly, as = सुखस्य दुःखस्य च, the termination स्य being understood with each of the two words.

24 ^{a}) **Cv** reads प्राणान्प्राणवतः and explains प्राणान् by इन्द्रियगणान्. —^{b}) व्यायच्छते, **Cv** : विकासयति.

25 ^{a}) उच्छ्वसिति—**Cv** : ऊर्ध्वं शिरोमध्ये, श्वासं प्रापयति.—[Crit. App., line 1 : *for* उच्छ्वासिति *read* उच्छ्वसति.]

27–28 =(var.) B. 14. 50. 41^{cd}–43^{ab}. The instances given by **Cn**, **Cs** and **Cv** are as under—

	Cn	Cs	Cv
इष्टः —	कस्तूरिकादौ;	चन्दनादौ;	तण्डुलादिधान्यगन्धः.
अनिष्टः —	शवादौ;	शवादौ;	अमेध्यादिगन्धः.
मधुरः —	मधुपुष्पादौ;	गुडादौ;	गुडादिगन्धः.
कटुः —	मरीच्यादौ;	मरीच्यादिषु;	मरीचिगन्धः.
निर्हारी —	सर्वगन्धाभिभावको हिंग्वादौ;	सर्वगन्धतिरस्कारी कस्तूरिकादिषु;	लवणादिगन्धः.
संहतः —	चित्रगन्धोऽनेकद्रव्यकल्कगतः;	कर्दमादिषु;	शर्करादिषु मिश्रितो गन्धः.
स्निग्धः —	सद्यस्तप्तघृतादौ;	मृगमयादौ;	घृतचन्दनादिगन्धः.
रूक्षः —	सर्षपतैलादौ;	यवादिषु;	सर्षपादिगन्धः.
विशदः —	शाल्यन्नादौ;	कर्पूरादौ;	कुसुमगन्धः.

in B. 14. 50. 42, अम्ल is added as the tenth गन्ध.

29 =(var.) B. 14. 50. 43^{cd}–44^{ab}. —[Crit. App., line 2 : *for* स्पर्शः, *read* स्पर्शश्.]

30 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 44^{ab}–45^{ab}.]

31 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 45^{cd}–46^{ab}.]

32 =(var.) 14. 50. 47^{ab}, 46^{cd}, 47^{cd}. The Tabular Statement on p. 1012 would show that there has been much confusion in the citation of the different instances, and some erroneous classification, which has made **Cn** give the ingenious explanation (under GK. 34^{cd}) —काठिन्यादयः स्पर्शभेदा अपि चक्षुषापि निर्णेतुं शक्या इति रूपमध्ये पठिताः। —^{b}) अणु (*n.*) for अणुः (*m.*) as predicated of ज्योतीरूपगुणः. The reason possibly is because the atom as such and its qualities are incapable of being perceived by the layman's naked eye, although the Yogin can directly see the same. —[Crit. App., line 4 : *for* D_{7}, *read* D_{6}.]

33 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 48^{cd}–49^{ab}.]

34 ^{b}) मृदुदारुणः to be understood as मृदुः and दारुणः, the termination being supplied with both. Cf. सुखदुःखस्य in 17^{a} above. —[Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 50^{ab}, 49^{cd}, 50^{cd}. —Lines 9–10 : *om.* $K_{4.7}$ D_{7} in line 9, and in its place *transfer* $D_{4.6.9}$ दारुणो मृदुः from line 10. —Crit. App. to 488*, lines 1, 2 : *for* D_{5}, *read* D_{8}.]

35 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 52.]

36 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) B. 14. 50. 53^{abcd}. —Line 10 : *for* B_{2}, *read* D_{2}.]

37 ^{c}) The correct reading is त्रैस्वर्येण (given in $Ś_{1}$ K_{1} Da_{3} D_{7} T $G_{1-3.6}$). Cf. the gloss of **Ca**. B. 14. 50. 53^{ef} gives इष्ट, अनिष्ट and संहत as three additional varieties of शब्द.]

39 [Crit. App., line 10 : *for* 5–3, *read* 5–8.]

178

☞ Adhy. 12. 178 corresponds to 3. 203. 13–30, the v. l. from which are enclosed in rectangular brackets in the following notes.

1 = (var.) 3. 203. 13 —[^{a}) For आश्रित्य, आसाद्य as in $K_{6.7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8.9}$ $M_{1.6.7}$.]

3 =(var.) 3. 203. 15^{abcd} —[^{a}) मूर्धानमाश्रितो वह्निः.]

4 = (var.) 3. 203. 16[cdef]. — [d) For भूतानि, भूतानां as in D4.5. For विषयाश्च, विषयश्च as in K4.6 B7 Dn4 D4.5 G1.]

5 = (var.) 3. 203. 17. — [c) For च, तु as in K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–6.8.9.]

6 = (var.) 3. 203. 18, where the reading पावकः in 18[b] seems to be due to case-attraction. The topic is अपानः and not पावकः. Also, in 18[a], the text reads बस्ति- whereas वस्ति- seems to have a more general support of MSS. in our passage. — [a) For वस्ति-, बस्ति- as in K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 T1 G3.6 M5. For -मूलं, मूले. For गुदं, गुदे. — b) For पावकं, पावकः as in B6.8 Da3.a4 M6. For च समाश्रितः, समुपाश्रितः as in K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.]

7 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = 3. 203. 19.]

8 = (var.) 3. 203. 20. — [a) संधौ संधौ संनिविष्टः. — b) For संनिविष्टस्, सर्वेष्वपि.]

9 = (var.) 3. 203. 21. — [b) For समानेन, स तु वायु-. — d) For अवतिष्ठति, परिधावति.]

10 With 10, cf. 3. 203. 23. — [a) अपानोदानयोर्मध्ये. — b) प्राणव्यानौ समाहितौ. — c) For स्वधिष्ठानः, त्वधिष्ठानं as in K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.]

11 = (var.) 3. 203. 24. — a) आस्यं = आ + आस्यं; the subject is स्रोतः. — [a) तस्यापि पायुपर्यंतस्. — b) तथा स्याद्गुदसंज्ञितः. — c) स्रोतांसि तस्माज्जायंते. — d) For स्रोतांसि, -प्राणेषु.]

12 = (var.) 3. 203. 22. — [a) For च, तु.]

13 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = 3. 203. 25. — Lines 4–5 : *for* Da4 गुणांते ; Da गुदांतं, *read* Da3 गुदांतं ; Da4 गुणांते.]

14 = (var.) 3. 203. 26. — [a) For नाभेर्, नाभ्या as in B8 (marg.) D9 T G2.3.6 M6.7. — d) प्राणाः सर्वे (by transp.). For समाहिताः, प्रतिष्ठिताः as in K7 D4.6.9.]

15 = (var.) 3. 203. 27. — [a) For प्रसृता, प्रवृत्ता. For सर्वे, सर्वास् as in K7 B6 D6.7 T1 G1.]

16 = (var.) 3. 203. 28[abcd]. — [a) योगिनामेष मार्गस्तु. — b) For तत्पदम्, तत्परं as in K4.]

17 = (var.) 3. 203. 28[ef], 30[ab]. From the उपक्रम (st. 1) and उपसंहार of this adhy., it would seem that the movements of the gastric fire (अनल) take place along the path of the अनिल or the wind within the body. — [a) For विहितः, विततौ as in M1. — b) For प्राणापानेषु, °पानौ हि as in M1.7. For देहिनाम्, देहिषु. — c) तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्. — d) For समाहितः, इवाहितः as in K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7.]

179

1 On the evidence of these questions, particularly 12. 180. 11–18, Dahlmann calls Bharadvāja a materialist (Die Sāṁkhya Philosophie, pp. 193 ff.); but the questions of Bharadvāja are pitched on a much higher key than that of a mere Cārvāka. — a) प्राणायते, found in Ś1 (*sup. lin.*) K2.4.7 V1 D4.9 T1 G2.3.6 Cp, seems to signify प्राणवदाचरति (Pāṇ. 7. 4. 25); perhaps प्राणयते would be the more regular form. ❀ Cn : लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति। ❀

2 b) पच्यते, Cn : स्पष्टीक्रियते,- the root being √पचि विस्तारवचने, which would normally give the form पञ्चते, but, as Cn explains, with reference to Pāṇini 6. 4. 24, इदित्वभावेऽपि नलोपः.

3 [Crit. App., line 5 : after D4, *ins.* (both times).]

4 a) ❀ Cn : वायुमण्डलवद्द्रव्यः, वात्याचक्रवद्वायुना सह द्रव्यः स्यात्। ❀

5 If the atmospheric wind, the Prāṇa and the Soul are three distinct entities, when, at death, the Prāṇa-wind is assimilated and lost in the atmospheric wind, the Soul — the third thing — ought to be nevertheless perceptible as such : cf. the explanation of Cs.

14 Cf. Bṛ. Up. 3. 9. 28.

180

15 [Crit. App., line 3 : *after* the first as well as the second K1, *ins.* (both times).]

18 [Crit. App., lines 6 and 8 : *after* G1, *ins.* (both times).]

28 [Crit. App., line 1 : *for* 203. 37., *ins.* 203. 37 : 12. 238. 12.]

29 [Crit. App., line 1 : *for* 203. 35., *ins.* 203. 35 : 12. 238. 10.]

181

2 [d]) स्वर्गाय, 'as means to Heaven'; the Ds variant सर्गाय would mean 'in the interest of His creation'.

6^c-7^d —V1 reads this on marg., apparently because it was om. (hapl.), as is also done by Br. Nār. Purāṇa.

10 Bhṛgu's statement that members of the four castes were all originally Brahmans, and that it is differentiation in occupation (कर्मभिः) that created the distinction between the castes; and further, that all of them are equally entitled to perform यज्ञ, is noteworthy. Compare 12. 60. 38-40. **Cn** tries to get over the difficulty by saying (12. 181. 3) : गुणवृत्तं वर्णशब्देनोच्यते. In other words, born Brahmans can behave like the Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras, but do not, on that account, lose their ब्राह्मणत्व. The context, however, is about, world-creation.

20 [d]) धर्मतन्त्रपरायणा — **Cv** : धर्मतन्त्रं, योगानुष्ठानं, तदेव परं अयनं विलयस्थानं यस्याः सा तथा।

182

1 [Crit. App., line 3 : *for* K5 *read* K6.]

8 [c]) न वै भवेत्, in the absence of the लक्ष्य mentioned in st. 7. —[d]) न च ब्राह्मणः, because of the presence of the शूद्रलक्ष्य.

9 [Crit. App., line 1 : before —^{ab}, *ins.* 9^{ab} = (var.) 12. 316. 10^{ab}. — Crit. App. to 496*, lines 1 and 2 : *for* in text, *read* as above.]

10 [Crit. App., line 1 : *for* 40, *read* 40; 316. 11.]

11 [Crit. App., line 1 : *before* 3, read (var.).]

12 Cf. Note to 12. 154. 27, p. 942.

13 [Crit. App., line 1 : *for* 47, *read* 47 : 12. 316. 20.]

14 [Crit. App., line 1 : *for* 48, read 48 : 12. 316. 22.]

16 [a]) 'It is only from cessation of hankering that eternal-peace proceeds.' —[Crit. App., line 2 : read the line thus : T2 G2. 3. 6 M1. 6 प्राणेन (M6 प्राणे वि-) गृह्णीयात् (for प्राणे निगृ°).]

183

4 [ab]) लोके वृत्तिः, the N variant, should perhaps have been read than the accepted वृत्तिर्लोके, and in any case there should be a wavy line underneath.

10 [1]) **Cn** interprets the v. l. परमा स्थितिः by नित्यं सत्त्वं and observes : सुखान्न परमस्तीति पाठान्तरं नोपगृह्णीमो, नित्यसुखस्यानुपलम्भात्. — [5]) The deletion of उमापतिः in the S recension may be an after-thought. — [Crit. App., line 20 : after °लपन्ति, *ins.* comma *for* semicolon.]

11 [Crit. App., line 22 : *before* 11^4, *ins.* (hapl.).]

15 **Cn** interprets सर्वभूतानां जनित्री by अविद्या and supplies इव after पृथिवी and tries to arrive at the conclusion : मोक्षस्य निर्विषयसुखात्मत्वम्.

184

7 [a]) ❀ **Cn** : चतुर्णामाश्रमाणां धर्मश्चातुराश्रम्यम् । ❀

8 [Crit. App., line 5 : *for* अनुतिष्ठताः (G3 °तः), *read* अनुतिष्ठता (G3 °तो). — Line 46 : *for* स्वाध्यायफलः, *read* ·स्वाध्यायफलः.]

11 [1]) द्रव्योपस्कारः from √कृ(डुकृञ्) करणे is interpreted by **Cn** as धनवर्जनम्; द्रव्योपस्करः from √कॄ, किरति, विक्षेपे by द्रव्यसंपादनम्. The सुडागम is possible only in these two roots, and not in the case of कॄञ् कृणाति, or कॄ कृणाति-ते हिंसायां. — [Crit. App., line 27 : *for* सूयावस्तु°, *read* सूयावस्तुप्र°.]

16 [Crit. App., line 18 : *for* B7. 8, *read* B7. 8. — Line 21 : *for* Ds1, *read* Ds2.]

Colophon [Crit. App., line 5 : *om.* M5.]

185

1 [1]) सृमर (cf. Pāṇ. 3. 2. 160; Amara 2. 5. 11) is a variety of deer (*Bos Grunniens*); cf. 1. 60. 60^d : 3. 98. 14^b : 7. 29. 19^b; B. 7. 68. 6^a; etc. — [2]) स्थानासनिनो, 'the [bare] ground upon which they stand serves as their resting place'.

3 [2]) तुल्यवृत्तयः = तुल्यमनोवृत्तयः, which is clarified by the v. l. तुल्यदर्शनाः. ग्रामैकरात्रिकाः, double saṁdhi (ग्रामे

एकरात्रिकाः), 'residing for not more than one night in a village.'

8 Cn here raises the issue : किमिह श्रौतो हिमवदुत्तरभाग एव परलोकत्वेन प्रतिपाद्यते, उत श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मेति, and decides in favour of the latter alternative, putting it down as व्यासकूटं (i. e., व्यासकूटं), so that his लेखक Gaṇapati, should not write too fast for him! Cf. B. 1. 1. 74–87. The actual description does not warrant such an interpretation.

10 [c]) काले मृत्युः, Cn reads as कालेऽमृत्युः and glosses : अमृत्युः आत्मा, समाधिकाले प्रभवति, ईश्वरो भवति।

12 The description of the ideal लोक ends with this stanza. —[Crit. App., line 5 : *for* D2, *read* D7.]

14 [b]) नैकृतिकाः, Cn : आत्मवञ्चनपराः.

19 [Crit. App., lines 1–3 : *om.* the portion from K4. 6 in line 1 up to लोक) in line 3.]

186

Initial Note [*For* 33–63, *read* 34–63.]

2 [c]) It would be possible to emend ह्यभिविख्याताः into *अभि° with a hiatus; but असन्त इति (instead of °न्नस्तिरति) is an equal possibility. —[Crit. App., in the beginning, *ins.* With 2, cf. B. 13. 162. 34.]

3 [Crit. App., line 1 : *after* 35, put semicolon and *ins.* Manu. 4. 56^{ab}.]

7 [a]) If समुत्तिष्ठेत् refers to rising up after finishing meals, आर्द्रपाणिः would be the correct reading as referring to the उत्तरापोशन with the usual formula अमृतापिधानमसि, cf. Manu. 4. 76; if समुत्तिष्ठेत् refers to active work following meals, नार्द्रपाणिः ensures, while the washed hands are getting dry, an interval of a few minutes' rest after meals. See the extracts from the Comm. in the Crit. App. — [b]) Washing the feet immediately before retiring to sleep is prescribed, the interval while the feet are getting dry being utilised in prayers : cf. Mṛcchakaṭika, Act. 3, between st. 7 and 8. The v. l. नार्द्रपाणिः can be understood as advice against sleeping immediately after meals, while the washed hands are still wet.

8 [a]) शुचिकामम्, 'peacefully disposed'.

12 [b]) 'It is understood as what flows from the mother's bosom.'

13 Apparently, the statement made here seems to be at variance with B. 13. 162. 43. A मांसभक्षणनिवृत्त person is, according to the latter text, permitted to eat यजुषा संस्कृतमांस. If so, the text in 12. 186. 13^{a} should be यजुषा [अ]संस्कृतं मांसं. In the alternative, we have to understand the statement in 12. 186. 13^{cd} as referring to persons who are *not* निवृत्तमांसाशन, while 13^{ab} refers to निवृत्तमांसाशन persons, for whom, as Cn expressly says, even the यज्ञियमांस is prohibited.

14 [d]) 'should place it before them', as being due to their kindness.'

17 [a]) तीर्थं, the person whom man considers as तीर्थरूप, the preceptor. — [b]) शुचिः, fire. — [c]) चौक्ष्यं, the v. l. for शौचं, denotes cleanliness (Marathi चोख).

20–22 Like st. 21–22, st. 20 also prescribes different modes of greeting : In the case of commercial transactions, the greeting is—अपि शोभनं पण्यम्? In the case of farming—अपि कृषिः बाधते (Marathi बढती होणें)? In the case of sowing—अपि बहुकृतं सस्यं? In the case of herds of kine being driven [to the field or home]—अपि सुवाह्यं वर्तते? Upon someone sneezing (क्षुते), the usual greeting still is शतं जीव.

23 [c]) To make sense, the variant सह स्त्रिया (for सुतस्त्रिया) has to be interpreted as referring to a woman other than one's wife or पत्नी—पृथक्शय्या in the latter case being against the code. सुतस्त्रिया can mean सुतस्य स्त्रिया, but more properly, perhaps, सुतेन स्त्रिया च [एकत्र शयनम्]. —[Crit. App., line 6 : *for* K2. 4 -स्त्रियश्; D4. 9 स्त्रियो ; *read* K2. 4 D4. 9 -स्त्रियः.]

25 [ab]) The subject is वैकृतं, 'bodily defect' (which indicates a sinful heart). — [cd]) 'Those who purposely conceal them from good folks come to grief.'

28 [b]) विवर्तमानस्य, 'even though the perpetrator might have changed his status'.

32 [a]) 'It is the gods that ordain men's birth-and-station.'

187

[Initial Note, line 1 : *for* B. 12. 285, *read* B. 12. 286[5]. Line 2 : *before* Bṛhan, *ins.* along with those from.]

1 **Ca** explains the transition from the discussion of आचार in the preceding adhy. to that of the अध्यात्म in the present adhy. thus : आचारात्सत्त्वशुद्धौ ब्रह्मज्ञानमध्यात्मरूपं जिज्ञासुः पृच्छति. **Cn** understands by अध्यात्म the योगधर्म ; cf. extract from the comm. cited in the Crit. App. The adhy. does not discuss the regular cosmology beginning with the Creator. The star-passage 502*, inserted in several MSS. after 12. 187. 1, is the initial stanza of 12. 175, but the reply to it given in 12. 175. 12 is not to be found in the present adhy. 187. In B. 286 [5] (which repeats 12. 187), in st. 13, ईश्वर is introduced, but that is evidently a later device. The same is perhaps the case with 504* and the gloss of **Cv** on the same. Cf. st. 6 below.

2 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 2, cf. 12. 239. 2.]

3 [Crit. App. to 504*, in the beginning, *ins.* (L. 1).]

4 [Crit. App., in the beginning, *ins.* 4^{ab} = (var.) 12. 239. 3^{ab}. —]

5 5^{cd} = (var.) 12. 239. 3^{cd}. — ^{cd}) The construction is somewhat difficult and has lead to the *lect. fac.* महाभूतेषु भूतानि, which is not adequately supported. 'The Great Elements interpenetrate [all created] beings, which are like the waves of the ocean'.

6 ^{c}) The principle here designated as भूतात्मा is called भूतकृत् in 7^{b}, and it is said to be responsible for the creation and absorption of the Bhūtas. In 37 and 42, the creation of the guṇas is ascribed to सत्त्व and in 43, we are told that there is no ulterior supporting principle higher than सत्त्व. But these descriptions do not suggest any personal entity like ईश्वर, परमात्मा or ब्रह्म. It is the commentators and the authors of extra passages like 504* that are anxious to introduce it. [Crit. App., in the beginning, *ins.* — With 6, cf. 12. 239. 4.]

7 ^{d}) अनु, 'afterwards, by subsequent experience'. The v. l. न, found in the Southern and the Middle-group MSS., is probably an original scribal confusion between न and नु. — [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) 12. 239. 6.]

8 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 8, cf. 12, 239. 9.]

9 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 9, cf. 12. 239. 10.]

10 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 10^{ab}, cf. 12. 239. 11^{ab}.]

11 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 11, cf. 12. 239. 14.]

12 [Crit. App., in the beginning, *ins.* With 12, cf. 12. 239. 15.]

13 ^{a}) The proper reading, possibly, might have been मूर्ध्नः for ऊर्ध्वं in 13^{a}, which v. l. is found for the ऊर्ध्वं in 13^{b}. The construction then would be मूर्ध्नः पादतलाभ्यां [च] यद् [यथासंख्यं] अर्वाक् ऊर्ध्वं च । In chaste Sanskrit, in the subsequent reference, what is spoken of last is referred to first, and what is spoken of first is referred to last. The other method of reference is of course not unknown in Sanskrit. — ❀ **Ca** and **Cs** agreeing *verbatim*) ऊर्ध्वं पादतलाभ्यामित्यादिना सर्वशरीरव्यापित्वं दर्शयति । न तु दिगम्बरवत् शरीरपरिमाणत्वमस्य नियमयति । **Cv** : ऊर्ध्वं पादतलाभ्यामित्यत्र पातालमेतस्य हि पादमूलमिति वचनात्पादतलाभ्यामूर्ध्वं विद्यमानं चतुर्दशलोकात्मकं जगत् । अवाक्, त्रिविक्रमावतारे अवाक् पश्यति । अन्यदा ऊर्ध्वं पश्यति । ❀ — ^{d}) ❀ **Cp** : अन्तरं, ब्रह्माण्डोदरम् । एतेन नायं शरीरपरिमाणः, किं तु विभुवदिति दर्शितम् । ❀ — [Crit. App., in the beginning, *ins.* 13^{ab} = 12. 239. 18^{ab}. — Line 4 : *after* M5, *ins.* **Cv**.]

16 507* — This star-passage = 19^{cd}; it need not have been taken as a separate star. — [Crit. App., in the beginning, *ins.* = 12. 239. 19.]

18–19 The subject of पश्यति ... शृणोति ... जिघ्रति ... जानाति ... स्पृशति is पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिः, and at each of its activities it is continuously assuming a corresponding विकार (विक्रियते, 19^{b}). — [Crit. App., lines 3, 5, 12, 14 : *after* a4, *ins.* (both times). — Line 9, *om.* D7 T1.]

24 ^{a}) The v. l. for अतिभावगता, viz. अ-त्रिभाव-गता, अविभाव-गता, अ-विभाग-गता, all denote the transphenomenal state of the Buddhi, when it is not occupied with anything in particular. It then abides as sheer existence (निर्वृत्तिक as **Cn** puts it), its location being the same as that of the Mind. — [Crit. App., line 3 : *for* अत्रिभागवता, *read* अत्रिभावगता.]

30 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) 12. 212. 29 ; 239. 20.

31 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : = (var.) 12. 212. 30. — Line 6 : *after* Ds1, *ins.* : (both times).]

32 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : = (var. 12. 212. 31). — Line 4 : *for* Ds, *ins.* : Ds1 (both times). s2.]

33 **Cs** reads प्रहर्षः in 33[a], but explains it, as if the word was अप्रहर्षः, by अनुभूतसुखस्मृत्या मनसि प्रसन्नाभावः. — [Crit. App., in the beginning, *ins.* : With 33, cf. 12. 239. 23.]

34 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : With 34, cf. 12. 239. 24.]

35 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : With 35, cf. 12. 239. 25.]

36 [Crit. App., line 4 : *after* K1, *ins.* : (both times).]

37 **Cv** introduces 37 by — इदानीं द्वा सुपर्णेति श्रुत्यर्थं सविस्तरमाह.

40 [cd]) Although merely परिद्रष्टा, he wrongly deems himself as their creator, the function of creation really belonging to the सत्त्व aspect.

42 On 42[cd], **Cv** observes — इति वचनेन मोक्षानन्तरमपि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः सम्यक्संबन्धकथनात्सत्त्वपदेनात्र सर्वत्र प्राणिसमूह एव गृह्यते। प्राकृतसत्त्वगुणस्य मोक्षदशायामभावेन नित्यसंबन्धायोगात्.

45 [Crit. App., line 1 : *for* is B7, *read* in B7.]

54 [Crit. App., line 7 : *delete* semicolon after **Cp**.]

59 [Crit. App., line 6 : before — [d]), *ins.* : — Da4 repeats 59[d].]

188

1 [b]) ध्यानयोगश्चतुर्विधः — These four stages of contemplation are already mentioned in 12. 46. 2–4, where Yudhiṣṭhira describes the four stages of Kṛṣṇa's ध्यानयोग — (i) विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं फलं प्राणायामादं (12. 46. 3[ab]; 188. 5); (ii) ततो मनसि इन्द्रियलयः (12. 46. 3[cd]; 188. 6–7); (iii) ततो मनसो बुद्धौ (12. 46. 4[ab]; 188. 8–9); (iv) ततो बुद्धेरात्मनि (12. 46. 4[cd]; 188. 2–3) : cf. the quotation from **Cs** cited in the Crit. App., while Sarvajña-Nārāyaṇa was the authority of **Ca** (एवं तावत्सर्वज्ञनारायणमतानुसारेण विवृतः श्लोकः).

4 [b]) नित्यं, i. e., नित्यं पदम्. — [c]) अविवादीनि, 'not inciting untoward thoughts'.

10 This and the following two stanzas dilate upon the necessity of constant and continued control of the mind : cf. 6. 24. 60.

15 विचार and वितर्क are graded forms of Yogic concentration on some व्यक्त objective ; विवेक concentrates upon the अव्यक्त and leads to 'अहमेवेदं सर्वं' consciousness which, so long as the अस्मिता consciousness persists, is the penultimate Yoga, while the highest (subsumed under विवेक, but not specified in the text) is technically known as the सानन्द, which, ऐश्वर्याविर्भावं विनापि भवतीति मुख्यः, as **Cn** explains.

17 [a]) करीषं = शुष्कगोमयचूर्ण. — [d]) परिभावनम्, मूर्त्याधाकारेण कल्पनम्। बहुकालं जले क्लिन्नाः सन्तश्चिक्कणतां प्राप्य मूर्त्याधाकारं ग्रहीतुं शक्ताः (**Cn**).

19 [Crit. App., line 8 : before D5, *ins.* : B8 (marg.) सम्यक्प्रशममेति सः.]

21f. — The bliss attainable by the culmination of the सानन्दयोग cannot be described in words, as **Cn** says, quoting मैत्रायणी उपनिषद् (6. 34).

189

3 [Crit. App., line 3 : *ins.* at the end : K7 (*inf. lin.*) यापकाः (for जा°).]

4 [Crit. App. line 1 : *read* Da3. a4 D5 *for* Da3. a4. — Line 2 : *read* D2–4 *for* D2–5.]

5 Life-long recitation of the Veda in Saṁhitā, Pada, and other forms, which constitutes the exclusive occupation of a class of Vedic students (thanks to whom the ancient Vedas have been preserved intact to the present day), it is worth noting, comes in here and in the following chapters (190–193) for a special encomium, very much like the उञ्छवृत्ति mode of discipline towards the end (according to P. P. S. ed., in the beginning) of the Mokṣadharma sub-section. This is characteristic of the catholicity of the Mbh. teaching. The comparison here is between वेदान्त and जप. 511A* attempts to equate them respectively with Sāṁkhya and Yoga.

7 According to the Vedānta, in the fourth Āśrama, ordinary Vedic recitation (जपनं) comes to an end, is not normally permissible (cf. स्मृतिमुक्ताफल,

I, p. 190, lines 9–10); on the other hand, the peace-and-tranquility (शान्तिः) which ensues from [silent] Saṁhitā-japa (Veda-vāda) is [by itself] capable of steadiness in or mergence into Brahman (cf. the fate of the Jāpaka in 12. 193. 20). Hence both these modes-of-life are, from one point of view, connected with one another (as requiring a disciplined life leading to the same goal), and from another, not so connected (the one relinquishing, and the other continuing saṁhitā and allied recitations). This is detailed in st. 8ff.

14 Even a Jāpaka, while steadily pursuing his *japa* of the Saṁhitā, might lapse into Samādhi, wherein the whole text is vividly presented to his inner self; and when so engrossed in its presence, his Japa-activity can as such cease to be the normal japa, and so he could eventually attain the same "Brahman" goal.

15 [Crit. App., line 4 : *for* 15, *read* 15[ab].]

16 [Crit. App., line 7 : *before* G6, *ins.* : — K2 repeats न कार्याणाम्.]

190

2 [c]) In view of the question in st. 1, निरयम् here denotes some निकृष्ट (lower, short of the highest) अयनम्. Cf. the comm. cited in the Crit. Apparatus.

7 [c]) स एव, Ca : राग एव.

8 [Crit. App., line 5 : *read* पतितस् *for* पतितः.]

11 [d]) दृढग्राही 'possessed of strong and haughty disposition'.

12 [b]) ब्रह्मणि, Cv explains by वेदे. —[c]) The Jāpaka, intent upon वेदजप or प्रणवजप, is already सद्भूतः, at one with the 'Truly Existent'. Why should he hanker for any other goal thereafter (अथ)? The v. l. सद्भूतः and अथ are given by the primary ŚK group.

191

6 [c]) निरयाः, lower goals as compared with the highest, which the true Jāpaka is capable of attaining.

7 [c]) द्वाभ्याम्, रागद्वेषाभ्यां धर्माधर्माभ्यां वा (Ca)। प्रियाप्रियाभ्याम् (Cn. p)। पुण्यपापाभ्यां तत्फलाभ्यां वा (Cs)। जननमरणाभ्याम् (Cv)। युक्तमिति पाठे ज्ञानानन्दाभ्याम् (Cp)। व्याप्तिनित्यत्वाभ्याम् (Cs).

त्रिभिः, धर्मार्थकामैः, भूतादिकालैः, तेजोबलप्रकाशैर्वा युक्तम् (Ca)। गुणैः प्रियाप्रियहेतुभिः, ज्ञेयज्ञानज्ञातृभावैर्वा मुक्तम् (Cn)। सत्यज्ञानानन्दाख्यैः युक्तम् (Cs)। सत्त्वरजस्तमोगुणैः, सृष्टिस्थितिसंहारैः, तेजोबन्नात्मकैस्त्रिभिरुपादानैर्वा मुक्तम् (Cv).

—[d]) अष्टाभिः पुरीभिः, स्वयमेवोक्तम्—

अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम्।
अभयं चानिमित्तं च अक्लेशमनवग्रहम्॥ (Ca)
भूतेन्द्रियमनोबुद्धिर्वासनाकर्मवायवः।
अविद्या चेत्यमुं वर्गमाहुः पुर्यष्टकं बुधाः॥ (Cn. p)
अणिमा लघिमा चैव गरिमा महिमा तथा।
ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाश्य(म्य)मेव च॥

इत्यष्टैश्वर्यैः (Cp. s)। अष्टमदैः (Cv)।

त्रिभिरेव वा, सत्त्वादिभिः सृष्टिस्थितिप्रलयशक्तिभिर्यद्वा दमत्यागाप्रमादैर्वा युक्तम्। मुक्तमिति पाठे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिर्हीनम् (Cp. s)।

8 [a]) चतुर्लक्षणवर्जं — ❀ Ca : चतुर्लक्षणैः ब्राह्मणत्वादिभिः, अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्यैर्वा, भूत्यनुग्रहप्रलयवैषम्यैर्वा वर्जम्। Cn : लक्ष्यते, ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणानि, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयः। रूपादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षस्य विषयः। गुणजातिक्रियाहीनत्वान्न शब्दस्य। असङ्गत्वेन संबन्धाग्रहान्नानुमानस्य। सर्वसाक्षित्वेन अजडत्वाच्च न बुद्धेः। Cs : उत्पत्तिवृद्धिक्षयविनाशैः॥ ❀ —[b]) ❀ Ca. p : चतुर्भिः कारणैरालोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसायैः प्रधानव्यक्ताव्यक्त(v. l. °व्यक्तादृष्ट)पुरुषैर्वा कारणैर्वर्जितम्॥ Cs : परमकारणनिमित्तकारणोपादानकारणसहकारिकारणानि। यद्वा, आलोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसायैः प्रधानाव्यक्तादृष्टपुरुषैर्वा॥ ❀ —[c]) ❀ Ca : हर्षः बाह्यविषयसमुत्थः, आन्तर आनन्दः। ❀

9 [a]) कालः संपच्यते — Time itself ripens and passes away, but does not, as elsewhere (कालः पचति भूतानि), ripen and annihilate anything else.

11 [c]) तस्य स्थानवरस्य, i. e., मोक्षस्य.

192

1 [a]) For the status and the functions of the three, cf. explanation of Cn quoted in the Crit. App. under 16.

6 [a]) The v. l. सोऽऽद्यम् (= सः + आद्यं); Cn explains it as स + उद्यं(√वद्) = सोद्यं).

7 [a]) देव्या, by सावित्री, the presiding deity of the वेद and the गायत्रीमन्त्र.

8 519* : चतुर्भिरक्षरैः viz. — ॐ, भूः, भुवः, स्वर्. — अक्षराष्टका — [ॐ] आपः, ज्योतिर्, रसः, अमृतम्, ब्रह्म, भूर्,

भुवः, स्वर् [ॐ] — जगद्बीजसमायुक्ता, i. e., preceded and followed by ॐकार, which is the जगद्बीज. — चतुर्विंशाक्षरा, i. e., the three pādas of the गायत्री.

11 [Crit. App., line 3 : *read* विप्रर्षे *for* विर्षे.]

15 [Crit. App., line 4 : *before* सन्निमित्तं, *read* D5 *for* D6.]

20 [c]) For निरयान्, S reads निलयान्. The निलयs of the Gods are, according to the current context, as good as निरयs (cf. 12. 191. 11).

38 [Crit. App., line 1 : *read* repetition *for* repetition.]

53 [a]) 'I will not make a second speech' : cf. st. 55 below.

57 [Crit. App., line 2 : *read* मृषावाक्यं *for* °वाक्यं.]

68 [c]) 'With the horizontal bar of the weighing balance held evenly in the centre'.

72 [c]) अनृतिकौ, glossed as अनृतवक्तारौ by Cs; cf. Pāṇini 5. 4. 34.

77 [cd]) 'If the Brāhmaṇa desires to give, let him confer upon me the favour of accepting the proferred wealth.'

79 [Crit. App., line 5 : *read* विप्र- *for* विप्र.]

95 [b]) द्विगुणं फलम् — Cv : तद्दत्तधेनोः पुत्रीभूते गावौ.

114 [Crit. App., line 2 : *read* वाभ्यां *for* आवाभ्यां.]

115 [Crit. App., line 1 : at the end, *ins.* : — K6 repeats 115[c].]

118 [Crit. App., line 2 : *om.* D5 ब्रह्मणं, and thereafter *read* : Ds2 T1 (before corr.) ब्राह्मणं; D5 ब्रह्मणं.]

122 [Crit. App., line 6 : the last word is द्वैत-.]

193

1 [Crit. App., line 2 : *after* marg., *ins.* : as in text.]

4 [d]) *Delete* the wavy line below वचः.

7 [Crit. App., line 2 : *read* G1–3. 6 *for* G1. 3–6.]

15 [c]) विषयप्रतिसंहारम्, 'withdrawal [of the senses] from the sense-objects'.

17 [a]) उपस्थितकृतौ, 'easily controlled', apparently qualifies भ्रुवौ and also the नासिकाग्रं situated below the eye-brows.

18 [Crit. App., line 1 : *before* cf., *ins.* : for both, .]

28, 31 [Crit. App., line 15 and 4 : *read* Ś1 *for* S1.]

29 [f]) यथास्थानानि, either two words, or an आर्षप्रयोग for यथास्थानम्.

194

3 **Ca**, in view of the v. l. प्रजापतिः (for °तिं), and देवर्षिसंघप्रवरं (for °रो), observes : गौडीयपुस्तकेषु मनुरेव बृहस्पतिरिति भाति 'प्रजापतिः श्रेष्ठतमं पृथिव्यां महर्षिसंघप्रवरं महर्षिः। बृहस्पतिः प्रश्नमिदं पुराणं पप्रच्छ' इति पाठदर्शनात्। एतच्च बृहस्पतिर्देवगुरुरिति प्रसिद्धिविप्रलब्धैः विमलबोधशोधितमित्युपेक्षणीयम्। प्रजापतेः (v. l. °तिं) श्रेष्ठतममित्येव पाठो ज्यायान्। अत एवाध्यायेषु मनुरुवाचेत्युक्तम्।

8 With 8, cf. Ch. Up. vii. 1. 2–4.

11 [Crit. App., line 9 : *before* छंदति, *ins.* (gloss : इच्छति).]

14 Quoted in the Śāṁkarabhāṣya on B. G. 13. 2.

15 [Crit. App., line 6 : *before* ❀ **Ca**, *ins.* — [d]).]

17 [c]) For सं+स्था in the sense of 'to come to a stand-still, to die' : cf. आश्वलायनगृह्यसूत्र, iv. 6.

20 [Crit. App., line 4 : *read* Das *for* Das.]

195

2 [a]) इमे, 'the creatures in the world'.

3 [d]) **Cp** divides परमस्वभावम् into परम् अस्वभावम् and glosses : परं मोक्षम्, अनावृत्तिलक्षणम्, अस्वभावम् (परमत्वादिविहीनम्)। अज्ञा गृह्णन्ति, प्राकृतत्वादेव परत्वाभावः। यदा तु विमुखानीन्द्रियाणि प्रत्याहृतानि स्युस्तदैवात्मा ज्ञातः स्यात्।

5 [d]) ❀ **Cn** : स्वं, प्रत्यगभिन्नं स्वभावम्, स्वरूपसत्तां पश्यति। ❀

6 [d]) समुपायम्, 'creative process'. ❀ **Cn** : (reading समुदायम्) : कर्ता, कर्म, करणं, देशकालौ, सुखदुःखे, प्रवृत्त्यारम्भाख्यो यत्नो, गत्यादिकं रागादृष्टेश्वरादिकं च समुदायः। ❀

9 [c]) दीपवृक्षाः, the allusion is to the branching stone-pillars erected in the courtyards of temples to

hold the illuminating lamps.

10 [d]) ज्ञानैकदेशः (as read by Ś1 K1-4 Ḍs2 D5 T M1. 5. 6), 'the sole repository of knowledge'.

16 With 16^{ab}, cf. Kaṭha Up. II. 3. 9; Śvetāśvatara Up. iv. 20.

22 [d]) अनुकूलम्, 'by the side of the bank'.

23 [ab]) Construe: यथा [यथा] चलं [वस्तु] दृष्टिपथं परैति [तथा तथा] सूक्ष्मम्, [यथा यथा] अभिपाति (= brought near) [तथा तथा] महद्रूपम्, तथा etc.; cf. Śākuntala i. 9: यदालोके सूक्ष्मं etc. Cn glosses: उपनेत्रदर्पणयोरपायेऽक्षरस्थौल्यं, मुखस्य दृश्यत्वं चापैति etc. The point made is the deceptive nature of sense-perception.

196

2 [ab]) युगपत्समस्तान् (presented before him), अतुल्यकालं (= अयुगपत्) समस्तान् वा इन्द्रियार्थान् कृत्स्नं (in their entirety) आवेक्षते (reviews together). Cn explains the v. l. नोपेक्षते by प्रकाशयत्येव. — [c]) संचरते, अवस्थात्रयम् (Cn).

4 With 4, cf. Kaṭha Up. II. 3. 9; Śvet. Up. iv. 20. — [b]) इन्द्रियेन्द्रियम्, i. e., इन्द्रियस्येन्द्रियं, as the Ātman is: cf. श्रोत्रस्य श्रोत्रम् etc., Kena Up. 1. 2; or, इन्द्रियेन्द्रियम्, इन्द्रियप्रकाशकमिन्द्रियम्, in accordance with the text (Bṛ. Up. iv. 4. 18): प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः etc. — [d]) ❀ Cn: तच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यम्। येन पश्यति तद्विनश्यति। ❀

6 [a]) पार्श्वं, because it is always snow-clad.

8 With 8, cf. Raghuvaṁśa xiv. 40. The spot (लक्ष्म) on the moon, though a familiar phenomenon, is not correctly ascertained (न विन्दति) as to whether it is भूमिच्छाया (= प्रतिबिम्ब of the earth), or not; but that does not negate its real ultimate nature (परायणम्). ❀ Ca: बिम्बं लक्ष्म पश्यन्नपि अशास्त्रविदबुद्धिः शशो वा जगद्बिम्बं वेति संदिग्धे।

9 [b]) It is possible to understand बुधाः as ऽबुधाः and take the word with समनुपश्यन्ति (supplied from 9^{c}). 9^{ab} gives an example of a *prima facie* perception (of redness) and the attribution of it to where it does not belong (i. e., the Sun). 9^{cd} gives the opposite example of the wise astronomer's [exact] ascertainment of the Sun's motion where it does not appear to the ignorant.

10 "The wise desire to bring into close proximity the distant object desired to be known by making it the target of knowledge". — For निनीषन्ति, Ca also gives the v. l. निर्णयंते and explains it by— ज्ञानेनाभ्यासप्रसादभाविना निश्चेतुमिच्छन्ति आरुरुक्षुदशायां, योगिन इति भावः। For अभिसंहितम् (not °संधितम्), cf. Pāṇini 7. 4. 42.

14 [d]) परं, शुद्धं बोध्यं, न पश्यति घटवत्।

19 [a]) ❀ Ca: उत्पत्तौ, प्रतिपदि। वृद्धौ, पूर्णिमादौ। व्ययतः, क्षये दर्शे। ❀

22 [cd]) शरीरनिर्मुक्तः शरीरी — शरीरश्चिदात्मा तेन विनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते (Cn)।

197

1 [a]) व्यक्तम्, स्थूलशरीरम्. — [d]) प्रेत्य, लिङ्गाद्वियुज्य.

5 [c]) अदृष्ट्वैव तु — असाक्षात्कारज्ञानवान् (Ca).

8 Quoted in the Śāṁkarabhāṣya on B. G. 3. 4, and on Bṛ. Up. Bhāṣya iv. 4. 22.

10 With 10, cf. B. G. 3. 42 and Kaṭha Up. I. 3. 10–11; II. 3. 7–8.

19 [d]) अभिगतं, not अतिगतं as in 19^{bc}, because no reaching beyond the पर is possible.

198

The initial star-passage 540* is om. in ŚK and S. Its object, as Cn (*apud* st. 8) says, is — दुःखनिवृत्त्युपायं वैराग्यमुक्त्वा सुखप्राप्त्युपायं ब्रह्मात्मज्ञानमाह। Several of the lines already occur in Parvan 11, and a few in Parvan 3.

1 [a]) 'Knowledge is consequent upon the cognizing operation directed against the knowables'. — The knowledge of Brahman, however, is possible when, as 2^{d} is careful to state, ध्यानयोगसमाधि is superadded to the ordinary operation of knowing.

3 [a]) गुणवती, 'so long as it is busy with objects possessing qualities'. — [c]) Cap, reading अवदाराभिनिःस्रोतं, explains: यथा पर्वताभिदारणेनाभितो निम्नाभिमुखं स्रोतः गिरेः शृङ्गात्स्वभावतो वर्तते। The v. l. अवधाराभि° and अवताराभि° convey the same sense.

5 [a]) बुद्धिमपहृतं मनः, 'the mind, only when under Buddhi's control or guidance'. — [cd]) गुणावेक्षि as the mind normally is, it cannot have any vision of the quality-less.

7 [Crit. App., line 1: *read* (? hapl.) *for* (hapl.).]

14 With 14, cf. Kaṭha Up. II. 3. 10.

16 [Crit. App., line 3 : *delete* the bracket in the beginning.]

17 [cd]) Ca (reading द्वितीया मिथुनव्यक्तिः) explains : द्वितीया तु महतो मिथुनव्यक्तिः, द्वयोः सात्त्विकतामसिकयोरुत्पत्तिः; while Cn (reading as in text) explains : द्वितीया प्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति। न पुनर्यादृच्छिकी सृष्टिरित्यर्थः.

18 [b]) Reading श्रेयः, there is hardly any point in the statement that श्रेयः is superior (उत्कृष्यते) to अधर्म. On the other hand, one can argue that अश्रेयः, failure when aiming at the sky, is superior to failure when aiming at the tree. Or, we can understand उत्कृष्यते in the sense of 'is obtained or derived from'.

199

1 [a]) ते = प्राणाः in the Upaniṣadic sense of indriyas. The v. l. तैः is given by the middle group. — [d]) Cf. Bh. Gītā, 7. 7[d].

4 [Crit. App., line 3 : *before* 4[cd], *ins.* (hapl.).]

7 [Crit. App., line 2 : *read* धर्म- *for* धर्म.]

9 [d]) आत्मस्थाः = देहनिष्ठाः

15 [a]) प्रकाशन्ते, विषया इत्यर्थः. The v. l. एते is explained by Cn, quoting (Vedāntaparibhāṣā, Sec. 7):

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥

20 [a]) Ca gives अदृष्टतः as a variant, which is explained by धर्माधर्मवासनाप्रतिबद्धत्वात्. According to Cn, अदृष्टतः stands here for the four आध्यात्मिकतुष्टिs described in the Sāṁkhyakārikā 50, while कर्मणः प्रतिसंधेः indicates the five other तुष्टिs described in the same Kārikā. Both these are अनुपायs or wrong, misguided, remedies.

21 Another set of impediments are the eight temptations of Yogic siddhis (*ibid.*, Kārikā 51). — [b]) दर्शनात्, i. e., कल्पनात्, in the false hope that the siddhis are the true goal.

23 [b]) गुणान् इमान्, the "guṇas" or nature of the Highest. — [d]) That object along with (सह) its "guṇas" and "avayavas" can only be inferred. ❀ Ca : गुणैरैश्वर्यादिभिर्ब्रह्मावयवभूतैरिव सहितम्। ❀

25 [c]) ❀ Cn : मनसा, विचारात्मकेन समृद्धः, पूर्वमिति शेषः। ❀

26 ❀ Ca : बुद्धिर्विषयबुद्धिः, तया प्रहीणः। मनसा अणिमादिसमृद्धिमता, समृद्धः। निराशीर्गुणतां, आशंसालक्षणेन संसारहेतुना गुणेन, रागेन, शून्यत्वम्। ये तु विलोभ्यमाना विषयैस्ते परं ब्रह्म त्यजन्ति, तस्य ज्ञाने यत्नमेव नाचरन्ति। यथा वायुरिन्धनस्थं, इन्धनलीनमग्निं त्यजतीति दृष्टान्तः। ❀

27 [a]) Ray translates गुणादाने by 'destruction (√दा = to cut) of guṇas' and construes : गुणादाने बुद्धिपराय, गुणविप्रयोगे बुद्ध्यवराय. Cp also renders गुणादाने by गुणोच्छित्तौ. Deussen translates बुद्धिपरावराभ्यां by 'unto that which is too high and too deep for the intellect'.

28 It is possible to read व्यक्तकर्मा as well as ऽव्यक्तकर्मा. As Ca explains : जन्मनः प्राक् पुरुषोऽव्यक्तात्मा। ततः शरीरालम्बनेन तत्प्रेरणादि व्यक्तमात्मनः कर्म। तेन अनुमीयमानत्वाद्व्यक्त इवासौ। ततः शरीरनाशे, अन्तकाले, अव्यक्तत्वं गच्छति. Cf. B. G. 2. 28. The karman, however, is not really that of the Ātman, who is निरतिशयमकर्ता. Hence Ca has to say व्यक्त इवासौ. This is explained in the latter half of the stanza, which attributes the activity to the indriyas. — [Crit. App., line 8, *before* D6, *ins.* : B8 (marg.) ग्लायद्भिश्च ; .]

29 [b]) The देह does not, in spite of the इन्द्रियs and the पञ्चभूतs, move of its own accord, independently of the presence of the Highest Immutable.

200

8 [Crit. App. line 3 : *delete* Cp पुरुषोव्ययः.]

9 [a]) दृष्ट्वा, having seen the last of the Mahābhūtas properly created. Possibly also, seeing the earth and deeming it not a suitable place for quiet resting. — [Crit. App., line 7 : *ins.* Cp *before* पुरुषोव्ययः.]

14 [c]) Cv connects तमसः with जज्ञे, rather than with पूर्वजः, as in Ca.

15 [c]) ब्रह्मणः + उपचितिं can give ब्रह्मणोपचितिं by double संधि; or we can divide the words into ब्रह्मणा + उपचितिं. The word अपचिति does not normally have the sense that Cn assigns to it.

17 With 17, cf. 201. 4, where वसिष्ठ takes the place of दक्ष.

20 [b]) त्रिश त्रिशः, thrice ten (=30) daughters.

26 The Malayālam v. l. for 26[d] is to be understood as two words अजघन्य: and अजघन्यजः.

33 [Crit. App., line 4: *before* --c), *ins.*: — After 33[ab], D6 reads line 2 of 545*.]

38 [Crit. App., line 7: *for* °ध्यक्षस् *read* °ध्यक्षश्.]

39 With 39, cf. 5. 138. 25, where the same peoples are mentioned as being the leading peoples of the South. The name तलवर (also तल[or ताल]चर, "walking under palm trees") seems to be a tribal appellation. For मण्डपैः in 39[d] (given by Ś1 K1. 2. 4 Dn4), मद्रकैः, the more familiar term, could have been accepted. It is to be noted also that, in st. 40–41, the यौनs (Ionians), काम्बोजs and गान्धारs are referred to with contempt.

41 [c]) बल is the optional spelling of वड (cf. 1. 85. 4: 6. 2. 17: 7. 6. 25; 29. 40; 59. 21: 12. 99. 33). The word denotes a species of carnivorous bird. In the present passage, which appears to be a late addition, no MS. gives the spelling वड, which has been generally accepted in the Crit. Ed.

43 [Crit. App., line 4: *after* ed., *ins.* **Cv**.]

201

3 With 3–4, cf. 12. 200. 17.

11 [a]) ❀ **Ca**: शशबिन्दुः, वृष्णीनां पूर्वजः। सोपि प्रजापतिः। ❀

18 [Crit. App., line 6: *for* अहिर्मेघो, *read*: अहिर्बध्नो.]

20 [cd]) ❀ **Ca**: ते च देवाः, देवापेक्षया पूर्वे, पूर्वभाविनः, इति द्विविधाः पितरः। पितॄणां पितर आसन् इति श्रीहरिवंशे वक्ष्यति। ❀

29 **Ca** understands रुषद्रुकवष as one name and धौम्यपरिव्याध also as one name and so gets four times seven Guardians for the four quarters, instead of (7+9+7+7=) 30, as in the text.

30 [a]) For भगवान्, the S recension reads दुर्वासाः.

202

10 552* **Cv** explains गृहीत्वा by औषधिवनस्पतीन् गृहीत्वा. — In connection with 553*, **Cv** tries to explain the physical possibility of the earth entering the पाताल, and the other details of the Varāha incarnation, and concludes: तस्माद्वराहस्य समुद्रे विहारः, अगस्त्यजलपानं च न विरुद्धम्.

14 [Crit. App., line 8: *before* D9, *ins.*: Ds2 (by corr.).]

22 [Crit. App., at the end, *ins.*: B6 (marg.) देवा देवर्षयस्तथा.]

30 [Crit. App., line 1: *before* 30[ab], *ins.*: (hapl.).]

Colophon [Crit. App., last line: *for* 17, *read*: 17 A, 17 B, 17 C; the passage 17 B (=Kumbh. adhy. 210) being also given by D7 T G1–3. 6 M5.]

203

5 [ef]) **Ca**, like **Cs**, divides the pāda into सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते. Dividing the pāda as in text, the interpretation can be — क्षयोदयाः [क्वचित्] विपरीताः, [क्वचित्] सम्यग्वृत्ताः, कथं निवर्तन्ते।

11 [a]) On कालचक्रम्, **Cn** observes: परं कालचक्रं, न त्ववांचीनं संवत्सराख्यम् (cf. Śvet. Up., 1. 4). — [c]) त्रैलोक्यं, adv., 'in all the three worlds', cf. Pāṇini, 5. 1. 124, Vārttika.

14 [c]) प्राप्य is corrected by Ś1 K2 into प्राप्तान्, as required by the context.

15 [Crit. App., line 1: *before* Manu., *ins.* 1. 1. 37: 12. 224. 70;]

19 [c]) In view of जगाद in 18[d] (and उक्तानि in 20[b]), वेदं (given by Ś1 K2 only) seems more appropriate than वेद, the reading of the remaining MSS. The st. is quoted in Br. Sūtra Śāṃ. Bh. on I. 3. 29.

27 [d]) विकारे षोडशं, viz., 5 ज्ञानेन्द्रियs + 5 कर्मेन्द्रियs + 5 विषयs + thinking or reflection; hence we get 16 mental functions.

29 [Crit. App., line 4: *after* K7, *ins.*: (both times).]

30 [d]) सर्वे व्यस्तं, 'having power of concentration and diffusion'.

31 [d]) उपासीनम् — As the पुरुष, in contrast to the usual Sāṁkhya view, is described as the कर्ता, he is also not उदासीन (like the Sāṁkhya पुरुष) but उपासीन,

'attentive'. He is not = the one who अनश्नन्यो अभिचाकशीति (cf. Mundaka Up. 3. 1. 1), but the one who पिप्पलं स्वाद्वत्ति (ibid.).

32 [Crit. App., line 2 : *before* K1, *ins.* : Ś1 (by corr. as in text) T2 सौम्यगुणा. — Line 3 : *delete* T2 सौम्य° along with the preceding semicolon.]

36 [Crit. App., line 7 : *after* Ś1, *ins.* : (by corr.).]

204

1 [Crit. App., line 3 : *before* — c), *ins.* : — b) D7 T G1.3.6 चराणि स्थावराणि (by transp.).]

2 With 2, cf. Ch. Up. 6. 12.

4 a) As contrasted with the स्वभावहेतुजा भावाः, i. e., those working through natural propensities, as illustrated in 2–3, are the अव्यक्तजा भावाः which, unable to work through natural impulses, 'exist through the operation of the efficient cause (चेतयितुः कारणात्). — b) कारणलक्षणाः, कारणं ब्रह्म लक्षयन्ति ते (Cn). — d) अभिसंहिताः, मिलिताः (Ca).

5 d) ❀ Cn : संहतम्, अज्ञानोपाधि जीवम् । भ्वादयो नित्यं जीवेनासंगता इत्यर्थः । ❀ — [Crit. App., line 7 : the word after for is — संहितम्.]

6 a) सर्वनीत्या, सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्गतं, ज्ञातम् (Ca). — b) ❀ Ca : मनोहेतु सुलक्षणम्, आत्मानुमानेन सप्रमाणम् । Cn (reading मनोहेतुमलक्षणम्) : मनोजन्यमनिर्वचनीयम् । प्राग्भवीयवासनावशादेव प्रतीयते । ❀

7 a) ❀ Cn : तत्, जीवस्वरूपम् । कारणैर्वासनाभिः । ❀

8 a) अव्यक्तं, प्रकृतिरविद्या वा (Ca). — b) परिमण्डलम्, नेमिः (Ca). Cv gives a fuller explanation : अव्यक्तं मूलप्रकृतिस्तदेव नाभिस्थानीयच्छिद्रं, व्यक्तानि महदहंकारबुद्ध्याख्यानि अराणि, एकादशेन्द्रियपञ्चभूताख्यषोडशविकाराः परितो मण्डलाकारा यस्य, क्षेत्रज्ञेन नारायणेन धृतं स्निग्धं मनोहरं कालाख्यं अक्षं यस्य ।

10 a) तर्षात्, फलतृष्णया (Cn). — d) सः = परिग्रहः. — [Crit. App., in the beginning, *ins.* : Da3 repeats 10^{ab} after 11^{ab}. — Line 3 : after Da3, *ins.* : (first time). — Line 5 : after d), *ins.* : Da3 (second time) हेतुमान् (for स हेतुर्).]

11 a) ❀ Cn : विवर्तवादाश्रयेण परिहरति — नाभ्येतीति । रज्जूरगयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशो न घटत इत्यर्थः । कार्याणां तूपकरणे इति पाठे तु, उपकरणे, सत्ताप्रदानरूपोपकारे । ❀ — d) हेतुमान्, नारायणो हेतुर्यस्य (Cv). — [Crit. App., line 5 : *before* — c), *ins.* : — After 11^{ab}, Da3 repeats 10^{ab}. — Line 7 : at the end, *ins.* : Da3 कर्म तत्कुरुते तर्षात्;.]

13 a) Ca reads सरजाः for सरजः, and connects the word with वायुः.

15 c) वार्ता = कृषिः (Ca); सुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूता क्रिया (Cn).

205

1 The ref. has to be गुरुरुवाच as in 12. 203. 7; 204. 1, 205. 27 and elsewhere. Note the v. l. for 26^{d} below. — 1^{ab}, 2^{ab}, 3^{ab} extol the प्रवृत्तिमार्ग, while 1^{cd}, 2^{cd}, 3^{cd} extol the मोक्षमार्ग. Cp, however, gives an alternative explanation for विज्ञाननिष्ठानाम्, viz. विविधज्ञाननिष्ठानाम्.

2 d) संस्तुतं, प्रशस्ततरम् (Cn).

5 b) देहयापनम्, यथाकथंचिद्देहस्थितिं, उपभोक्तव्यकर्मक्षयमात्रार्थम् (Ca). Cn interprets 5^{cd} somewhat differently : विवरं, आत्मविविदिषाख्यं द्वारम् । नाभ्रुयात्, न स्वीकुर्यात् ।

7 c) ❀ Cn : उत्क्रम्येति पाठः स्वच्छः । ❀

13 [Crit. App., line 11 : *for* देहनिर्वाप- *read* देहनिर्वाह-.]

15 b) The reading यशसा is found in Ś1 K1.2.7 V1 B0.6 (marg.).8 D2–4.6.9. वर्चसा is probably an improvement. — [Crit. App., line 8 : *after* om., *ins.* : (hapl.).]

22 The सात्त्विक(हर्षज)प्रमोह is illustrated in the Uttara-Rāma-carita 1. 35. The v. l. प्रसादः is inacceptable, because प्रसाद can hardly be हर्षज.

24 [Crit. App., line 7 : *after* corr., *ins.*, after a semicolon : by corr. as in text.]

25f. The ref. शिष्य उवाच, found only in Ds1 T G1–3.6 M5, seems alone to be correct. Compare the v. l. of some of the other MSS. for 26^{d} to avoid the word पितामह.

27 The reply to 25^{ab} is furnished by 27^{ab}; to 25^{c} by 27^{cd}; and to 25^{d} by 28. — cd) संभूतं, पुनः पुनरुत्पन्नं or बलवत् (Ca). अयसयम् (according to Pāṇini 1. 4. 20) in the sense of [a rope or chord] 'of iron texture', which is snapped into two by an axe of steel (अयस्), which, however, is itself damaged in the process. — e) अकृतात्मा, as opposed to विशुद्धात्मा.

28 ^{b}) ꙮ Cn (reading शुद्धात्मकमकल्मषम् : शुद्धात्मकं, सत्त्वम् । अकल्मषं, काममोहराहित्यात् ॥ Cs (reading कालसंभवम्) उत्पादवशायामेव । — ^{d}) ꙮ Cs (reading सर्वमात्मवतां क्षमम्) क्षमं, वोढुं शक्यम् । ꙮ

30 ^{d}) मांसादानां वज्रुष्कृतं, यागीयपशुमारणं, मन्नवत् (i. e., अनिषिद्धं) ब्रूयुः etc. : cf. Sāṁkhyakārikā 2 : दृष्टवदानुश्रविकः etc.

31 ^{ab}) Ca illustrates 31^{ab} with the gloss : तमसः प्रतीपं रजः । तेन रजोगुणावलम्बेन तमसा सह तामसाः क्रोधादयो नाशनीयाः । Cn observes : अथमेति छेदः । That is not quite necessary. Through the influence of रजस्, one is at times led to undertake धर्मयुक्त works, but more than that, अर्थयुक्त ones, and most of all, the कामयुक्त works.

206

1 ^{b}) भरतर्षभ, the reading of the majority of both S and N, cannot be the text. See Note to 12. 205. 25f. — ^{d}) साधनात् — when they are achieved, i. e., controlled or overpowered. Ca gives शमनात् as an equivalent or variant.

4 ^{c}) ꙮ Cn : मानः, आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । दर्पः, उच्छृङ्खलत्वम् । अहंकारः, परेषां तुच्छीकरणम् । ꙮ

5 ^{d}) 'Become liable to, or targets for, birth and its opposite.'

7 [Crit. App., line 1 : *for* the second B0, *read* V1.]

8 [Crit. App., line 7 : for Cn, read Cnp.]

10 ^{c}) अस्वसंज्ञान्, मानुषेति संज्ञाहीनान् (Cn).

16 ^{a}) शब्दरागात्, शब्दतृष्णापूर्वकाद्दृष्टवशात् (Ca). — [Crit. App., *ins.* at the end : — After 592*, K2 ins. 591*.]

17 ^{d}) यापनं, देहयात्रानिर्वाहः (Cn).

18 ^{b}) ब्रह्मणा, आत्मना (Ca).

19 ^{a}) उपादानात्, कर्मणां फलेच्छापूर्वकत्वात् (Ca); देहेन्द्रियादीनां गर्भेऽङ्गीकारात् (Cn).

20 ^{a}) रजस्येव । तमस्तु केवलं रजोव्यतिरेकेणाप्रवर्तकमिति भावः (Ca).

207

2 ^{d}) The v. l. -दर्शिनः is probably influenced by 3^{b}; while -वादिनः is found in Ś1 K2. 4 and denotes 'persons who rely upon the authoritativeness of the Vedas': and not 'persons who are able to recite the mantras', nor the 'seers' of them.

5 ^{c}) अर्थसामान्यं, 'attainment of similar or same objectives'. — Some MSS. read पार्थ (as an address to युधिष्ठिर), which goes against the fact that the adhy. is a conversation between the गुरु and his शिष्य.

8 ^{cd}) Supply हीनं or परिवर्जितं after श्रोत्रेण and चक्षुषा.

10 ^{d}) कन्यसीं (Uṇādi, 4. 111), lower or inferior; impecunious or hand-to-mouth : cf. 3. 219. 8^{b}. The context requires कनिष्ठां (given by K1. 2. 4) or, संन्यासीं (given by M6); or, possibly, संन्यसीं (glossed by Cv). Very probably, however, कन्यसीं, if that is the original reading here, should signify 'belonging to or comparable to that of a virgin, i. e., कामपराङ्मुख. This is borne out by the following stanzas.

13 ^{c}) स्वप्ने च is an assertion subsidiary to the main statement मग्नः त्रिर्जपेत्. If there be रागोत्पत्ति in dreams (स्वप्ने) — since plunging into the water is not immediately possible — he should perform the अघमर्षणजप mentally after awakening from the dream.

15 ^{b}) छिद्र as well as बन्धन can help, by steady or periodic discharge of excess of putridity, and at other times, by the stemming of its flow. The Ātman within the body is without these safe-guards.

19 ^{b}) मनोवहा, 'conveying thought-matter to all parts of the body'.

22 The construction is — यथा शुक्रं सृजन्ती मनोवहा रजः अभ्येति, [तथा] स्वप्नेऽप्येवं भवति.

23 The three can possibly be woman, body, and mind. ꙮ Ca : भूजलतेजोबीजम् । यद्वा वृषणद्वयलिङ्गबीजम् । ꙮ

24 [Crit, App., line 4 : *before* K1, *ins* : Ś1 (by corr).]

26 ^{a}) भविता, भविष्यत्येव (Ca).

208

1 ^{a}) दुरन्तेषु — दुरन्त, 'fraught with evil'.

9 ^{b}) मनोज्ञं, 'agreeable result'. Ca explains it by निर्वाणम्.

11 The stanza has to be interpreted in the context of the preceding and the following stanzas : "One clever at discourse (वाक्प्रबुद्धः), were he to argue passionately in favour (संरागात्), or against (विरागात्), [a proposition], he, with the [force of his] intellect, with mind uncontrolled, and with his senses influenced by Rajas : he, by his action, only achieves a Tāmasa activity". Cn, reading वाक्प्रबुद्धो हि संसारः, glosses : संसारः, ऐहिक आमुष्मिकोऽर्थः सर्वो वाचैव प्रबुद्धोऽस्ति, अतः साध्वीमेव वाचं वदेत्। वैराग्यं चेत्, तामसं हिंसादिकं कर्मापि स्वीयं व्याहरेत्। पुण्यं पापं वा कर्म स्वमुखेन प्रकाशितं चेन्नश्यतीति भावः।

13ff. ^{a}) Ca, reading मोष in the sense of लोप्त्र or stolen property, seems quite good. —^{c}) Considering that it is a pathway other than the one fraught with danger, i. e., supposedly शिवा or safe. The stanza presupposes a story in which a rich man's property is stolen by some robbers (दस्यु) who are chased and who, very cleverly, scatter the stolen property along the way-side (प्रकीर्ण) and so, gaining time, run away stealthily and rest under some far-off tree-shade as innocent travellers. The owner picks up the property and, finding it heavy, notices the दस्युs and engages them to have it taken home (हार्येत) along a lonely pathway, considering it safe. His true safety of course can lie only when he recognizes the दस्युs and, driving them away, goes by a truly safer way. In view of the proposed explanation, we might put a wavy line under मे in मेष (= आमिष), as there is not sufficient support to actually adopt the reading मोष.

16 ^{c}) निष्प्रचारेण, निरुद्धेन (Cn).

19 Apparently a contrast is intended between ब्रह्मव्रत and ब्रह्मभूयाय; in the former there being देवतासंसर्ग, which ceases in the latter condition, since the Brahman cannot manifest itself with the senses functioning.

20 ^{d}) वृत्तिः, i. e., तन्मयी वृत्तिः.

22 ^{d}) ❀ Cn : प्रवृत्तं कर्म तदनुरोधेन योगेऽन्तरायं न कुर्यात्। ❀

24 ^{b}) ❀ Cn : त्रीँल्लोकान्, जाग्रदादीन्। ❀

25 ^{b}) ❀ Cn : असूयुः, शाश्वतमनुपाधिमात्मानं दूषयन्। ❀

209

3 ^{d}) The various attempts to avoid the irregular जागरति (given by Ś1 K1.2.4 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.6.8) point to its being the original reading.

6 ^{a}) Cf. Bṛ. Up. 1. 5. 21—श्राम्यत्येव वाक्, etc.

14 [Crit. App., line 11 : *for* by corr., *read* before corr.]

210

1 Cn understands the चतुष्टयं as—पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्यं द्वयं, दार्ष्टान्तिकं च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयम्। The whole adhy. gives several occasions for such differences of views.

3 [Crit, App., line 2, *before* —^{a}), *ins.*: K7 M5.6 repeat 3^{ab} before 4^{cd}. G1 transp. 3^{ab} and 3^{cd}.]

4 [Crit. App., line 5 : *for* 3^{ab}., *read* 3^{ab}; while G1 repeats 6^{ab}.]

6 ^{b}) अव्यक्त-, i. e., the प्रकृति. —[Crit. App., line 1 : *before* D7, *read* G1 repeats 6^{ab} after 4^{ab}.]

9 ^{ab}) ❀ Cs : [प्रकृत्या, -सत्त्वया, इति] पञ्चम्यर्थे तृतीया। ❀

10 ^{c}) पुरुषौ, i. e., the individual soul and the Brahman, the परमपुरुष. —^{d}) असंहितौ, not possessing the nature of aggregation.

11 The agent is, according to the Sāṁkhyas, निरतिशयमकर्ता. He appears to be doing, because of the करणs or इन्द्रियs, which alone can possess motion or activity.

14 According to Cs, the प्रवृत्तिलक्षणधर्म taught by नारायण (st. 2) ends with st. 13; while the निवृत्तिलक्षणधर्म begins with the present stanza. ❀ Cs : एवं नारायणोपदिष्टस्तत्त्वचतुष्टयवेदी तत्प्रकार उक्तः। संप्रति निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणः (sic; प्रजापतिः?) कथितवानिति यदुक्तं तस्य स्वरूपमाह। ❀

21 "Seeing that the देही, so long as he is under the influence of रजस्, has to discharge the normal functions of the body (देहवान्), he should follow the dictates of the Scriptures (शब्दवत्) and, by the force of his वैराग्य, resist being attracted towards various activities, and so retain the balance of his mind (प्रकृतौ स्थितः). Thus, if he succeeds in avoiding all प्रमादs up to the very last (आ देहात्), he

wins Mokṣa after the dissolution of the body."

22 [a]) ❀ Cn : हेतुयुक्तः, हेतुर्मूलाज्ञानं, तदनाशात् । ❀ — [cd]) "As to when he is to realize the highest knowledge (परप्रत्यय), he cannot alter or transcend whatever might have been pre-ordained about it."

23 [a]) "Having intellectually grasped the [inevitable] dissolution and re-orgination of the Saṁsāra." — [b]) विपर्ययम्, the opposite of अन्त and प्रभव; or, reading ऽविपर्ययम्, i. e., the opposite of विपर्यय or मिथ्याज्ञान. — [d]) "Having, by the intellect, regulated the vagaries of the mental operations." — [ef]) "The foundations of life are, intellectually speaking, shaken in their case; and yet they cling to them because they are subtle (and difficult to abjure absolutely)." Such people constitute so-to-say a graded hierarchy on the pathway to the Mokṣa.

24 [d]) भावितात्मा, योगशोधितमतिः (Cn). — [f]) सत्तां = अविद्याशबलं ब्रह्म.

25 [b]) ❀ Cn : विद्युत्संशब्दितम्, सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतेः (Ch. Up., 8. 4. 2) विद्युद्वत्सकृद्विभातत्वेन विद्युत्संशब्दितमिति विशेषणम् । ❀

28 [Crit. App., line 3 : *for* Bo. 6–9, *read* Bo. 6 (marg. as in text). 7–9.]

29 [Crit. App., line 5 : *for* D2–4, *read* D2, 3.]

31 [b]) निवर्तन्ते, 'return to the Saṁsāra'.

33 [Crit. App., line 2 : *for* अन्तस्थः, *read* अन्तःस्थः.]

34 [ab]) "Just as by means of the shuttle (सूच्या), the threads are made to move together to constitute the cloth."

36 Cv adds after this an extra stanza beginning with जलादर्शे यथा लोकः meant to prove the जीवेश्वरभेद.

211

1 Ca introduces the adhy. with these words : पूर्वाध्याये वैतृष्ण्यमेव मुक्तिहेतुरित्युक्तम् । तद्राज्यधुरं धारयित्वा कर्तुमशक्यमिति मत्वा मुक्तेषु पूर्वराजनिकरेषु प्रथमगण्यस्य जनकस्य वृत्तं मोक्षोपायत्वेन सेवितुकामो युधिष्ठिर उवाच । Cp explains : अधिकारिणोऽवश्यं मुक्तिरित्यभिप्रेत्य तत्रापि राज्यासक्तिं विरुद्धां मन्वानः पृच्छति ।

5 [ab]) Cv, curiously enough, explains प्रेत्यभावेन (v. l. for प्रेत्यभावे च) and प्रेत्य जातो (v. l. for प्रेत्यजातौ) with the words : स जनकः योगजशक्त्या प्रेत्यभावेन मरणेन, प्रेत्य परलोकं गत्वा, जातः, पुनः स्वदेहं प्राप्तः सन्, तद्वचनानि न मानयामास. Cn, likewise, observes : तत्र तार्किकाणां विभूनामात्मनां पूर्वदेहेन्द्रियवियोगो मरणम्, अपूर्वदेहेन्द्रियसंबन्धो जन्मेति विनिश्चयः । सांख्यानां तु, आत्मनां करणानां च विभूनामेव सतां, अरण्यामग्नेरिव तत्र तत्र वृत्तिलाभो जन्मवृत्तिविलयो मृत्युरिति विनिश्चयः । तथा कर्ता भोक्ता विभुरात्मेति पूर्वेषामात्मतत्त्वं, परेषां तु भोक्तैव न कर्तेति । तत्र अपाषण्डत्वात्किंचित्तुष्यन्नपि भूयिष्ठं न तुष्यति, आगमविरोधात् । — [Crit. App., line 5 : *for* K3, 6, 7, *read* K6, 7.

7 [c]) सुपर्यवसितार्थः, सिद्धार्थः (Ca).

10 612* ❀ Ca : अयं च श्लोकः बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते विक्रमादित्यभट्टजनमेजयादिभिस्तु ब्रह्मपुराणे पञ्चशिखस्तुतिप्रसङ्गेन व्याख्यातः ॥ Cs : अयं च श्लोकः प्रायो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । प्रायस्त्वयं ब्रह्मपुराणीयपञ्चशिखस्तुतिप्रसङ्गेन व्याख्यायते । पञ्च स्रोतांसि पञ्चेन्द्रियाणि, तत्र निष्णातोऽवस्थित इत्यर्थः । यद्वा — गङ्गा सरस्वती रैवा यमुना च महानदी । एताः पुण्यतमा लोके शरयू पञ्चमी स्मृता ॥ एतासु निष्णातः कृताह्निकः इत्यर्थः । पञ्चभिरहोरात्रैर्यदाप्यते तत्कर्म पञ्चरात्रम् । तानि च यथा — ब्रह्मपञ्चरात्रं, नारदपञ्चरात्रं, शाण्डिल्यपञ्चरात्रं, गालवपञ्चरात्रं, कापिलपञ्चरात्रं चेति । एषु विशारदः, पण्डितः । .... । पञ्चानां, नारायणानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवसंज्ञानां, यद्वा मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिपुरुषतत्त्वानामभिज्ञः । पञ्चकृत्, पूर्वोक्ताः प्राणापानादिहोमलक्षणाः । पञ्चगुणः, पञ्च वायवो गुणा यस्य । यद्वा महापातकादिपञ्चविधपापनिवृत्तिगुणः । पञ्चशिखः पञ्च शिखाः, पुरःसराणि, यस्येति । ❀ Compare also Śvet. Up., i. 5.

11 समासीनम्, i. e., सत्रमासीनम् .... आगम्य .... निबोधयत्, the subject is आसुरिः, while the object is महत् कापिलं मण्डलं, the great treatise (cf. मण्डलs of the Ṛgveda) of Kapila's Philosophy, teaching the पुरुषावस्थ अव्यक्त as the great truth.

12 [ab]) The reference, in view of 10^a, and the explanation of st. 11 given above, should preferably be to पञ्चशिख and not to आसुरि as some commentators take it. पुरुषावस्थमव्यक्तं (11^c), क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं (12^c), and एकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं अव्ययम् (13^{abd}) are the topics covered by Āsuri's teaching in that "Maṇḍala". It is not quite convincing to understand मण्डल in the present context in the sense of a troop of followers.

14 There seems to be some confusion amongst the commentators as to who the कापिलेय is. From st. 18, it would seem that कापिलेय = पञ्चशिख. The commentator Cp, however, quotes : मृकण्डोः कपिलायां तु मार्कण्डेयोऽभवन्महान् । सोऽध्यगीष्टात्मविज्ञानमासुरेरात्मदर्शनम् — इति पुराणम्.

Pañcaśikha (having probably lost his mother in his infancy) had a wet nurse named कपिला, who was the wife of some Brahman (ब्राह्मणी), and not the wife of आसुरि, as some seem to have interpreted.

17 [a]) कपिलः = पञ्चशिखः. The v. l. जनकं smooths the difficulty, as also सामात्यं (for सामान्यं); सामान्यं समदृष्टि, supply जनकं, which several MSS. actually read.

19 [d]) Construe : यत् सांख्यं (सांख्यशास्त्रं इति) विधीयते तत् ।

20ff. What follows in the rest of the chapter is a compressed and closely reasoned summary of the Sāṁkhya philosophy as taught by Pañcaśikha. St. 20-23 : "the world is evanescent and full of misery. Despairing of allaying the misery by natural science, men turn to the Āgama in the hope that it would give happiness. But the world outside—the sorrows, old-age and death—proves too much to the so-called self (cf. Sāṁ. Kārikā 1-2)."

21 [a]) यदर्थं, the supposed 'happiness' for which कर्मन् is undertaken. —[Crit. App., line 1 : *before* K2, *ins.* : Ś1 (before corr.). —Line 3 : before —[b]), *ins.* : ❀ Ca : कर्मादेः संसर्गः, करणम् । ❀]

22 [a]) ❀ Ca : तेषामाचार्याणां शतसंख्याकानां मध्येऽन्यतमोऽसहमानश्चार्वाकमतावष्टम्भेन प्रत्यवतिष्ठते—दृश्यमाने इति । —[c]) आगमात्परमस्ति, वेदानुसारेण परं प्राप्यते, इति ब्रुवन् । —[d]) पराजितः, he courts sure defeat : the argument would not stand.

24ff. "If, nevertheless, one were to argue that a thing can exist even though the world might not be able to supply proofs for it, just as, for example, our king here (i. e., Janaka) considers the Ātman as ageless and deathless, we ask, what is "is", or "is not" when the concept has no basis to stand upon? How is that going to explain the world-process? What can be its basis? Sense-perception is the only basis of what we [ourselves] reason out and ascertain, and of what we are told to believe in; so that Pratyakṣa = Āgama ; and reasoned-out truth (kṛtānta) is nothing outside Pratyakṣa".

25f. Cn introduces the stanza thus : एवं प्रत्यक्षविरोधात् श्रुतिप्रामाण्यं दूषयित्वा व्याप्तिग्रहादनुमानस्यापि तद्दूषयति—अस्ति नास्तीति । ❀ Cp : प्रत्यक्षादागमोऽस्त एवाभिन्नः । न ह्यागमोऽप्रत्यक्षमूलः । स कृतान्तो वा, ऐतिह्यं वा । न किंचन, प्रवादमात्रमप्रमाणमित्यर्थः । ❀

27 [a]) यत्र तत्र अनुमाने, in any kind of अनुमान. ❀ Cp : अनुमाने, देहो नात्मा, दृश्यत्वात्, परवदित्याद्यनुमाने । ❀ —[b]) कृतं भावयते, 'one reaches the conclusion of non-eternity (कृतं)'. —[cd]) The v. l. नान्यो (for अन्यो) is due to the failure to realize that नास्तिकानां = न + आस्तिकानां. The comm. Cp interprets the st. correctly.

28 The comm. Cp on this very terse stanza is worth quoting in full. ❀ रेतस्तेजोविशेषो वटकणिकायां, सूक्ष्मे वटबीजेऽस्ति (cf. Ch. Up., 6. 12. 1-3) यतस्तदचेतनमपि महान्तं वृक्षं जनयति। एवं रेतो [अ]वटकणिकायां, योनिरूपे गर्ते, क्षिप्तमचेतनमपि शरीरं जनयिष्यति, किमात्माधिष्ठानेन । यथा च नवनीतं पच्यमानं सौरभं च शब्दं च करोति, तथा अचेतनमपि शरीरं जनयिष्यति † । यथा च सुरभि द्रव्यं संसर्गाद्वस्त्रादौ सौरभ्यमापादयति, तथा पूर्वदेहस्थितं ज्ञानं क्षणिकमपि देहान्तरेऽपि संस्काराधानं करोति । ततः पूर्वानुभूतं संधानं करिष्यति । एवं जातिस्मृतिरपि । .... । यथा चायस्कान्तमणिः संनिधावचेतनमपि चालयति, भ्रम[य]ति, चुम्बति, तथा शरीरमपि । यथा च सूर्यकान्तमणिः सूर्यसंनिधौ स्वपरप्रकाशं वह्निं जनयति, तथा शरीरमपि भूतचतुष्टयमिलितं ज्ञानं जनयिष्यति । यथा च तप्तलोहादिकं जलं शोषयति, तथा शरीरं पिबति करोति चाशनम् । यथा च देवताप्रतिमादि अभ्युपादनमाराधितं सत्प्रसीदति, काम्यफलेन योजयति ‡ । तथा शरीरमपि । .... । अतः कायाकारेण परिणतानि भूतान्येव चेतयन्ति । इति सर्वमुक्तमात्माभावे प्रमाणम् ।

30 [c]) The S variant अमूर्तस्य मूर्तेन is in effect tantamount to अमर्त्यस्य मर्त्येन. The Ātman is अमूर्त as well as अमर्त्य. — Thus far the criticism of the चार्वाक्s or the Materialists.

31 ff. Ca considers st. 31 ff. as reply to an objec-

---

† Cp adds here—रस शब्दे इति धातोः,—which suggests that there might have been for घृत- the v. l. रस-.

‡ Cn glosses—मन्त्रप्रतिपाद्या देवता लोकायतिकेन प्रार्थ्यते । This can hardly suit the Lokāyatikas. What is obtained as favour from the Deity is really either accidental or the result of strong will-power. Anyhow the fact, being vouchsafed by experience, has to be admitted, but one need not bring in any supernatural factor : that seems to be the sense.

tion urged by the Materialists to the position taken as to the nature of the Ātman in st. 30 : यद्येवमातपादिना यदास्य किमपि नापक्रियते, शीतादिना न चोपक्रियते, तर्हि नित्यमुक्तस्यास्य कथं बन्ध इत्याह — अविद्या कर्म तृष्णा च (v. l. for 31ª) । . . . . सर्वस्यात्मनः संक्षयमौपचारिकमाहुः । . . . . ॥ ननु तर्हि क्षणिकं विज्ञानमेव संतानरूपतया संसरतु, कृतं नित्येनात्मनेति बौद्धमतमाशङ्क्य निराकरोति — यदा स रूपतः (34ª) इति । — Following Cn, on the other hand, the बौद्धपूर्वपक्ष begins from st. 31, and the following three stanzas are regarded as setting forth the well-known प्रतीत्यसमुत्पाद theory of causation : compare Br. Sūtra II. ii. 19 with the Bhāṣya of Śaṁkara. All that we have before us — it is the बाह्यास्तित्ववादिन् that is speaking — is a series of entities capable of mutual interaction in a given mode, and so producing a stream of phenomenal mutation. We can and need know nothing more : अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति (Śaṁ. Bh.). ❀ Cp : यथा क्षेत्रं बीजप्ररोहे मूलकारणं तथा अविद्या । यथा बीजमुप्तं सत् काले प्रसूतं फलदमेवं कर्म । यथा सेको जलसेचनं बीजाङ्कुरोत्पत्तौ सिञ्चनद्वारा, तथा तृष्णा फलदात्री (तृष्णा संजननम् understood as two words) । नीरागस्य कृतमपि कर्म न फलप्रदम्, कर्तृत्वादेस्तत्त्वज्ञानोपमर्दितत्वात् । It is also possible to consider तृष्णासंजननम् as one word : 'the product of hankering' is स्नेह, which sets the लोकयात्रा rolling on and on until the thinking-machinary (चित्ते, चिन्त्यतेऽत्रेति चित्तं, देहः, चेतनस्याधिष्ठानम्) gets defunct and the series comes to a stand-still. There is no ground, in all this process, to posit any eternal and identical Self passing from one causal-series to another. A new body comes into existence, but there is no ground for relating it to its predecessor (st. 34). The upshot of it all is that there is no need to assume the existence of any Ātman (सत्त्वस्यात्मनः संक्षयम्, i. e., कृतं नित्येनात्मना — Cp).

33 ᶜ) अन्यात्, given by Ś1 K2.4.6 Dn1 Ds1 D4.9 (for the regular अन्यस्मात्), seems to have been probably original.

34 The refutation of the above view begins from st. 34. — ❀ Cp : यदा स क्षणिकः प्रत्ययः पूर्वप्रत्ययविलक्षणो रूपतो जातितश्च । द्रव्यजातीयाद्द्रव्यजातीयमेवेति न नियमोऽस्ति । श्रुतितः, संज्ञापि भिन्ना । ❀ — ᵇ) Cp reads ऽध्वनः and glosses : अध्वानश्च देशाः । न ह्यन्यदेशेन कारणेनान्यदेशं कार्यं जन्यते ।

36 ª) अयं, संततिपतितो ज्ञानक्षणः (cf. प्रबोधचन्द्रोदय, Act 3, the discussion between the Kṣapaṇaka and the Buddhist Bhikṣu). Cp concludes : तस्मादेक एवात्मा पूर्वापरानुसंधाता कर्ता भोक्ता चेति सिद्धम् । — [Crit. App., line 2 : *for* Cn, *read* Cn. p.]

37 ªᵇ) ❀ Cp : यदि च पूर्वस्मिन्विनष्टे तज्जातीयमन्यदुत्पद्यते इति बौद्धो मन्यते, तदा मुसलहतेऽपि शरीरे शरीरान्तरमुत्पद्येत । न चैवमुपलभ्यते । ❀

38 ❀ Ca : न सदृशमुत्पाद्यैव पूर्वस्य प्रतिसंख्यानिरोधः, नाशः । विसदृशादनन्तरं विसदृशा एव सत्त्वादयो यतो दृश्यन्ते । शीततर्वनन्तरमुष्ण ऋतुः, उष्णानन्तरं च वृष्टिमानिति दृश्यते । . . . . । ततो न सदृशात्सदृशोत्पत्तिः । . . . . । तेन कारणे सति देहस्य नाशो न प्रतिक्षणे ॥ Cp : तिथिरपि नष्टचन्द्रा, अर्धचन्द्रा, पूर्णचन्द्रा चेति यतः, ततोऽपि न सदृशात्सदृशोत्पत्तिः । किं च, सादृश्यहेतुसाम्ये सति कार्यसादृश्यमपि जायते । वर्षान्तरीयवसन्तोत्पादपर्वादित्यस्य दृष्टान्तान्तरत्वं सत्त्वसंक्षये दर्शयति । यद्वा, अतीतानि घटादीनि कार्याणि नष्टानि पुनर्भूतानि पश्यन्ति † । ❀

41 ❀ Ca : तथा च चार्वाकमते परलोकाभावाद्बौद्धमते चोभयलोकदर्शिन एकस्याभावाल्लोकयात्रा व्याहन्येतेत्याह — लोकयात्रेति । ❀

42 ᶜ) ❀ Ca : अधुना सांशयिकान्प्रत्याह — एतदस्तीदमस्तीति । ❀

43 ᵇ) ❀ Cp : नानामतमनुसरताम् । ❀ — ᶜᵈ) 'The intellect has lodgement somewhere, and there it withers.' वृक्षवत्, संशयदोलागता वातान्दोलिता इव वृक्षाः, जीर्यन्ति, क्षयमुपयान्ति (Ca) । — [Crit. App., line 7 : *before* यत्तत्समभि-, *ins.* ; B8 (marg.) इतश्चेतश्च.]

44 ᵈ) हस्तिनः, पङ्कमग्ना इत्यर्थः (Cp).

45 ᵇ) ❀ Cp (reading विशुष्काः) कामाग्निदग्धमनसः. — [Crit. App., line 1 : *for* अर्थांस्, *read* अर्थास्त.]

47 Cp introduces the st. thus — ननु निष्फलस्यात्मनो देहनाशे घटाकाशस्येव घटनाशे कुतो देहान्तरसंभावनेत्यत आह — भूय्योमेति । — ᵇ) सदा, तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तम् (Cp).

48 ᶜ) ❀ Cp : न रमन्ते विषयेष्विति नराः, विवेकिनः, तत्पतिर्जनकः । ❀

212

1 ᵈ) सांपराये = cf. Kaṭha Up. I. i. 29, ii. 6; in the latter place, Śaṁkara explains the word thus : संपरा ईयते इति संपरायः, परलोकः ।

2 ᵇ) ❀ Ca : संज्ञा, सम्यग्ज्ञानम् । शरीराद्युपाधिभिन्न एक एवात्मा नानेव, प्रतिबिम्बन्यायेनानेकत्राविद्यावशादवभासत इति

† The material of broken jars (earth) being available for the production of similiar new jars.

ज्ञानम् ॥ Cp : संज्ञा, नाम । उपलक्षणमेतत् । नामरूपकर्माणि यदि न सन्ति तदा शरीरं नास्तीत्यर्थः । ❀ — With 2^{ab}, cf. Br. Up. 2. 4. 13—अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति । —^{cd}) ❀ Cp : अज्ञानं किमनिष्टं करिष्यति, ज्ञाने वा किमिष्टम् । ❀

4 ❀ Cp : भूतेषु, भूतकार्येषु असंसर्गः, असङ्गस्तत्त्वज्ञानेन; विनाशिषु, स्वर्गपुत्रपश्वादिषु संसर्गो वा यागादिना । कल्पेन, शास्त्रेणेत्यर्थः । ❀ — [Crit. App., line 3 : *before* कल्पेत, *ins.* (gloss : उचितो भवेत्).]

5 ^{a}) ❀ Cp : तमसा, तमोगुणकार्येण संदेहविपर्ययेण । ❀

6 ^{ab}) ❀ Cp : न हि देहत्यागे सच्चित्स्वरूपिण आत्मनो निवृत्तिः, किं तु तत्त्वज्ञानेन विरोधिना अज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावेऽवस्थाने संसाराभावः । अतः यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तस्यैव संसाराभावः, सर्वस्येति न । ❀ Cf. Śaṁkara, concluding stanza of the चतुःसूत्रीभाष्य—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ —^{ef}) The construction is : अन्योन्यमपाश्रित्यापि पृथग्वर्तते . ❀ Cp : अव्यपाश्रित्य, अनाश्रित्य । न हि रूपग्रहणे चक्षुरिन्द्रियान्तरमपेक्षते । यद्वा । अव्यपाश्रित्य, आश्रित्यैव । न हि निरधिष्ठानमिन्द्रियमर्थक्रियाकारि । न वा गोलकं देहानाश्रितम्, न वा देहस्तत्तदिन्द्रियविरही तत्तज्ज्ञानसमये समर्थः । तस्मादन्योन्यमाश्रित्यैव समाचारः । अन्योन्यमव्यपाश्रित्येति वा पाठः । ❀ — [The wavy line in 6^{ef} should be extended up to व्यपा- .]

7 ^{c}) स्वभावेन, आत्मना । युज्यन्ते, शरीराकारतामापद्यन्ते । (Cp). — [Crit. App., line 18 : *for* न स्वकर्मवशेन *read* स्वकर्मवशेन वा .]

10 [Crit. App., last line : *read* आत्माधीनत्वाद्वा गुणाः ।]

12 ^{b}) मूर्त्यथ—मूर्ती irregular for मूर्तिः; मूर्तयः is *lec. fac.* —^{cd}) There are the five guṇas of matter which become objects of cognition by the operation of the mind (ज्ञानसिद्धये षड्गुणाः). ❀ Cp : षट्, तद्वता सह । गुणा गुणभूता ज्ञानोत्पादका इत्यर्थः । ❀

13 ^{a}) कर्मनिसर्गः—cf. B. G., 18. 47^{cd} : स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । —^{d}) अव्ययम्, अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् (Ca).

14 ^{b}) आत्मभावेन, and not गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा as the B. G. (3. 28) advises.

15 ^{b}) ❀ Cp : शरीरेऽहमिति इन्द्रियादौ ममेति यद्यहंता ममता नष्टा, तदा दुःखसंततिः किमधिष्ठाना, किमधिकरणा वर्तते । ❀

16 ^{a}) सम्यग्ज्ञानः, the proper attitude of the mind, is indeed the best त्यागशास्त्र; Ca paraphrases it by त्यागप्रधानम्.

17 ^{a}) त्याग एव, downright त्याग. —^{b}) उक्तानां, नित्यनैमित्तिकानाम् (Ca). —^{cd}) Every कर्म involves त्याग of some factors (cf. 18); if this is perceived wrongly, and not in its true aspect, the त्याग is bound to be painful. — Ca observes : अन्ये तु अस्यैव ग्रन्थस्य सर्वकर्मसंन्यासं साध्यं मन्वानास्त्याग एव हीत्यादेरमुमर्थमाहुः । उक्तानाम्, आरुरुक्षुं प्रति स्मृत्यादावुक्तानामनुक्तानां च काम्यनिषिद्धानां सर्वेषामपि कर्मणां त्याग एव श्रेयानिति । अतोऽन्यथा ये वर्तन्ते नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायिनस्तेषां दुःखफलः क्लेश इति । तदशाब्दम् । यदुक्तानि कथं त्याग एषाम् । अथारुरुक्षुं प्रत्युक्तानीति ब्रवीषि तदप्यचारु । जनदेवस्योपदेष्टव्यस्यारुरुक्षुत्वादेव । न च सर्वसंन्यासः साधयितुं शक्यते । न हि कश्चित्क्षणमपि (B. G., 3. 5) इति भगवतो वचसा अशक्यत्वेनैव कीर्तनात् ।

18 ^{a}) द्रव्यत्यागे, पुरोडाशपशुसोमरसादेस्त्यागे (Ca). —^{b}) व्रतानि, ब्रह्मचर्यकृच्छ्रादीनि (Ca). —^{c}) Ca reads रागत्यागे for सुखत्यागे, and gives सुखत्यागे as a variant.

19 [Crit. App., line 4 : *after* B7-9, *ins.* Cp (gloss : ज्ञानं).]

20 ^{c}) The variant बलषष्ठानि—cf. the gloss of Ca —would go against 22^{c}; the mind is the connecting link between the buddhi and the ten indriyas.

21 [Crit. App., line 5 : *after* D4, *ins.* (both times).]

22 [Crit. App., line 11 : *after* D6, *ins.* Ca (gloss : प्रेरयेत्).]

29 [Crit. App., line 8 : *after* V1, *ins.* (both times).]

30 [Crit. App., lines 5, 8, 11 : *after* V1, *ins.* (both times).]

32 The श्रोत्र is कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशः and शब्द, the quality, is also with the Ākāśa; but it is attentiveness (विज्ञान) that alone can produce the knowledge of the sound; and thereafter, by further reflection, the awareness of the indriya and its quality. This is not the case in the other indriyas, where the three happen almost simultaneously.

34 ^{d}) द्वादशमी, irregular for द्वादशी—आर्षो मट्प्रत्ययः, Pāṇini 5. 2. 48-49 (Cn) : cf. 1. 162. 13^{d}.

35 [Crit. App., line 3 : *for* -भावे, *read* -भाव. —Line 4 : *delete* ❀ Ca; and line 5, *delete* । ❀. *Transfer* the comm. portion अयुगपद्भावे .... मोक्षः *before* तामसो in line 8.]

36 Ca introduces the st. thus : ननु न कदाचिच्छरीरा-

दिषु सत्त्वे तत्कारणानां त्रयाणां त्यागः । तदत्यागे चापवर्गस्यानुपपत्ति-रित्याशङ्क्य परिहरति । Cn observes : व्यावहारिकं युगपद्भाव-मुक्त्वा प्रातिभासिकं तमाह—इन्द्रियाणीति । — ^{a}) अवसृज्यापि 'having directed the indriyas towards the various objects'. — ^{b}) श्रुतागमम् =आगमाच्छ्रुतमात्मानं प्रथमं मनन-ध्यानाभ्यां दृष्ट्वा, साक्षात्कृत्य (Ca). — ^{c}) नानुपर्येति, does not encompass them, know them on all sides. Cn interprets differently.

41 ^{ab}) सर्वेषां न संसारच्छेदो नापि संसारसद्भाव इत्युप-संहरति (Cp). ❀ Ca : एवं सति नानात्वादात्मनां एकस्य संज्ञा-यामेक एव मुच्यते, नान्ये अनन्ताः, इत्युच्छेदशङ्कापि संसारस्य नास्ति। ब्रह्माण्डमण्डले जीवानामनन्तत्वात् अशून्यतेति न्यायात् । अत एव संसारनित्यतापि एकस्यात्मनो नास्ति । मोक्षकारणे सति मोक्षसिद्धे-रिति भावः । ❀

42 ^{b}) व्यक्तीः, पृथगात्मतास्फूर्तीः (Cp). — ^{c}) न च स्वतां नियच्छन्ति, समुद्रात्मत्वेन पृथक्सत्तास्फूर्तेः (Cp). — ^{d}) सत्त्वसंक्षयः, शरीरविनाशः (Ca).

43 ^{c}) अतिसंमिश्रिते, अत्यन्तं सुसदृशत्वेन आपाततोऽर्वाग्दृशा अवक्ष्यमाणविशेषेऽपि, तत्त्वदृशा च गृह्यमाणभेदे सति (Ca). प्रति-संमिश्रिते, इन्द्रियाहंकारादिमिलिते (Cp).

45 ^{ab}) दृढैः, यज्ञदानादिना अनुच्छेद्यैः, प्रजानिमित्तैः आधि-भौतिकैः । दैविकैः (v. l. for दैवतैः), आधिदैविकैः (Cp).

46 ^{d}) ❀ Cp : महद्धर्यसक्ता इति पाठे महर्द्धि, पारमैश्वर्य-योगि, सृष्टिप्रलयसमर्थम् । ❀

50 Ca introduces the st. with : एवं शिक्षिताध्यात्म-तत्त्वस्य जनदेवस्यावस्थां शिष्यप्ररोचनायाह—अपि चेति । Cn observes : केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः (211. 1) इति युधिष्ठिरप्रश्नबीजमुपन्यस्यति—अपि चेति । This should mean that the पञ्चशिख discourse ends with st. 49, and the three concluding stanzas are भीष्म's own comment on the same. —App. I, 19, however, continues पञ्चशिख's discourse after adhy. 12. 212.

51 ^{c}) निश्चितार्थं, well-knit argument with a definite conclusion. अभि+सम् in the preceding word implies careful scrutiny of the argument : cf. विमोक्ष-निश्चयं in 52^{b}. —[Crit. App., line 6 : *after* वा, *ins.* : ॥ Ca : अनृतपदं, असत्यरूपमविद्याजातम्.]

52 ^{d}) ❀ Cp : कापिलं कपिलप्रोक्तं ज्ञानम् । इत्य, एत्य, ज्ञात्वा मैथिल इव । ❀

213

7 With 7, cf. B. 5, 63. 12 (= 5. App. I. 3, 11–12).

11 ^{d}) "Attains a position of trustworthiness amongst men." —[Crit. App., lines 5–6 : *after* °जिताः, *read* Da3. a4 ·निवर्तनं ; Ds2 (before corr. °जितं (for ·विवर्जनम्). —Line 20 : *read* किं तु for किंतु.]

13 ^{b}) मयात्, 'through pride or arrogance".

15 ^{c}) परिमितप्रज्ञः, 'with talents adequate for each occasion'.

214

1 The topic of the chapter hardly fits in with the context. Its proper place is the दानधर्म section of the अनुशासनपर्व, where it is given as adhy. B. 93. There Cn explains the point as follows : दशाहादौ व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मणकामाय यजमानस्यार्थे यदि भुञ्जते, तत्कथम् । स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान्, उत ब्राह्मणस्य कामभङ्गो वेति प्रश्नार्थः। According to Cs, the question discussed is about the "निमन्त्रणपरवश" Brahmans : किमेते ब्राह्मणा दमविरुद्धेन कार्पण्येन युक्ताः परग्रहेऽन्नानि भुञ्जन्ते । — ^{c}) ब्राह्मणकामाय, i. e., फलावेदकब्राह्मणनिर्दिष्टफलप्राप्तये.

2 The point seems to be that while व्रत demands निरामिषत्व, the वेद demands सामिषयज्ञ. So, if the व्रत is अवेदोक्त and you observe it, and at the same time you follow the Veda by सामिषयज्ञ, you are a time-server, aspiring for the immediate (कार्यकारिणः), and cannot be said to follow the व्रत rigorously. —In B. 13. 93. 2^{cd}, the v. l. कामकारणे is explained by इच्छया, हेतुना. If, on the other hand, the व्रत happens to be वेदोक्त, and you follow that, as also the सामिष-यागs prescribed by the Veda, it would be like following the opposite commands of two masters, and eventually you will be लुप्तव्रत.

4 ^{ef}) "Where not to press a point too far (त्यागः), and where to allow the spirit to prevail over the letter (सन्नतिः = correct yielding), is declared (शिष्यते) to be the best Tapas." In the corresponding Dānadharma passage the pāda is read (in Bom. ed.) as — त्यागस्य चापि संपत्तिः.

6 ^{b}) In the corresponding दानधर्म passage, सदा-स्वप्नः is explained by Cn as सदा+अस्वप्नः, स्वधर्मे जागरूकः.

7 For विघसाशी, cf. 12. 11 and the cross-references there cited, and the Critical Notes.

10 A modern "Kavi" par excellance, quite an expert in his trade, proposes to read the line as—भार्या

गच्छन्तौ भौति [bhaw(*a*)ti] ब्रह्मचारी सदा द्विजः (BBRAS., vol. 27 (1952), pt. II, p. 247) ! — [Crit. App., line 11 : *before* ❀ **Ca**, *ins.* B6 द्विजः (for नरः).]

11 ^{cd}) The S recension avoids the interpāda hiatus by substituting स्याद् for च, while the primary Kashmir version inserts तथा. The hiatus found in the middle recension seems to be probably original.

14 With 14, cf. 12. 11. 24.

215

☞ For the main topic of this adhy., cf. 2. 61. 58ff. : 5. 35 : 12. 124 ; 172.

16 [Crit. App., line 7 : *for* °तस्, *read* कुर्वतस्.]

17 ^{d}) स्वमूर्त्यज्ञ, 'innocent of his own powers and limitations'.

19 ^{a}) निर्वृत्तिः = happening (contrary to अभिनिर्वृत्तिः, warding off or subdual, in 20^{a}). — ^{b}) अनिवृत्तिः, absence of return to (contrary to संवृत्तिः, repetition, in 20^{b}). — [Crit. App., lines 4–6 : transfer the **Ca** gloss to line 4, after the K6 Dn1 variant.]

25 The topic that man is the slave of his past is discussed in Yogasūtra 4. 3 : निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां, वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्, and in the comm. thereon.

26 **Cv** interprets प्रकृतिं in 26^{b} and स्वभाव in 35^{a} by नारायण. It also reads App. I, No. 21 after st. 35.

36 [Crit. App., *at the end, ins.* : — After 36, B8 repeats 34–36 by mistake.]

216

7 [Crit. App., line 2 : *before* K1. 2. 4, *ins.* Ś1 [before corr.].]

20 [Crit. App., line 1 : *for* छत्रं, *read* छत्रं.]

24 [Crit. App., line 5 : *for* छत्रं, *read* छत्रं.]

26 [Crit. App., line 7 : *after* T, *ins.* (T1 both times).]

217

3 [Crit. App., lines 2 and 5 : *after* Da4, *ins.* (both times).]

8 ^{a}) For भाव n. (lower or depraved existence); cf. भावानि चरणैः क्षिपेत् (12. 120. 10) — Pāṇini 1. 1. 3 and the Bhāṣya on the same (Kielhorn, vol. 1, p. 44, line 5).

14 ^{cd}) Cf. 6. 24. 19^{cd}.

16 ^{c}) कृतेनैव, i. e., by one who is himself (or by something which is itself) the product of another : not by the unproduced producer. — ^{d}) ❀ **Ca** : तस्यापि प्रागदृष्टस्य इदानीं फलाभिमुखस्यापि ईश्वर एव कर्ता व्यापारकः । ❀

21 ^{b}) आवाराः, boundaries or limits.

22 If, in deference to my vigilence (मे पश्यतः), काल were not to do his work of destruction, I would feel हर्ष and दर्प ; but feel also क्रोध, for काल's failure to do his duty,

41 ^{a}) द्वादशानाम् — **Cs** quotes : धाता मित्रोऽर्यमा चैव वरुणोंऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ — [Crit. App., line 4 : *for* B8, *read* B6 (marg.). 8.]

42 With 42–43, cf. 12. 216. 5ff. Normally the function of शक्र is संरक्षण and विमोचन ; of धनद, संयमन ; and of वरुण, पाशबन्धन.

46 ❀ **Ca** : मासार्धमासा एव वेश्म, स्थिरं वासस्थानं, यस्य । ❀ — ^{c}) ❀ **Cn** : वर्षसुखमिति पाठे, वर्षनीति वर्षो धर्ममेघाख्यं ध्यानं, तदेव सुखं यस्य । निर्विषयध्यानैकगम्यं कालमाहुरिति प्रसिद्धेः । ❀ — [Crit. App., in the beginning : *ins.* G1 reads 46^{ab} twice. — Line 3 : *ins.* **Cap.** *before* **Cpp.** — Line 5 : *for* G1. 2 -संवृतं, *read* G1 (first time). 2 -संवृतां. G1 (second time) अहोरात्रयदृच्छया.]

49 **Ca** introduces the stanza thus : कालस्य द्वे रूपे इत्याह । — ^{abc}) ❀ **Cn** : यथा दर्पणेषु मुखं प्रविश्य स्वरूपस्य अगमकमपि गमकं भवति, एवं सत्त्वेषु, बुद्धितत्त्वेषु (= प्राणिषु [**Cp**]) चित्प्रतिबिम्बरूपेण आवेश्य (= स्वसत्तामात्रेणैवारोप्य [**Cp**]) लिङ्गं (= प्रमातृत्वप्रमेयत्वादिलक्षणं [**Cp**]) निरुपाधिकचैतन्यस्य ज्ञापिका भवति । ध्रुवम्, उपाधिधर्मास्पर्शिनम् (कूटस्थं नित्यं [**Cp**])। — ^{d}) तत्त्वदर्शिनः, चतुर्विंशतितत्त्वचिन्तकाः (**Cs**). — [Crit. App., line 6 : *before* निर्लिंगम्, *ins.* **Cp** (gloss : अशेषलिङ्गशून्यम्).]

50 ^{ab}) ❀ **Ca** : भूतानां तु, सूर्यादीनां विपर्यासं, विपरीत-

वृत्तिं दृष्ट्वा, गतवान् अतीतो दिनयामादिरिति मन्यन्ते, अनुमिमते । — [cd]) "But that is not the highest knowledge; for, He is beyond the Prakṛti."

51 [c]) न ह्यातव्यः, सर्वगतित्वात् (Ca). — [f]) पञ्चधा [स्थितानि] इन्द्रियाणि। केवलं पूर्वोक्तलिङ्गमात्रगम्योऽयमित्यर्थः ।

218

10 [b]) विद्धाति, Cp supplies सुस्थिराम्.

19ff. ❀ Cn : वित्तं, तीर्थादिपुण्यं, यज्ञादिधर्मः, विद्या चेति श्रियश्चत्वारः पादाः, भूमौ, जले, अग्नौ, विद्वत्सु च निहिताः। तेषामुपघातः स्तेयकामाशौचाश्रमैः । ❀

20 [d]) The vocative लक्ष्मि (from लक्ष्मी) is possible according to Pāṇini 4. 1. 45.

23 [d]) अलम्, even though water is द्रवरूप.

30–31 St. 30 should rather have been a six-pāda, and st. 31 a four-pāda anuṣṭubh. The equal shining of the sun in the eastern, southern, western and northern sky, necessarily implies (a) the sun's going round and round the horizon with an increasing altitude; (b) having reached the maximum altitude, the sun's rotation with a decreasing altitude; and (c) his setting for the rest of the year. This is a phenomenon possible in the Polar and Circumpolar regions as described by B. G. Tilak : *Arctic Home in the Veda*, chapter V. Bali's mistake is his ignoring stage (b). A vague reminiscence of the ancestors of the Devas and Daityas in the Circumpolar region seems to underlie the present passage. The Sun's midday setting seemed so strange and unnatural that the original hiatus सूर्यो *अस्तम् has been sought to be removed and 'corrected' by the MSS. and explained away by the commentators; while a modern critic has sought to make the emendation a theme for raillery (JBBRAS., vol. 27, pt. II, 1952, pp. 249, 258) †. Cn perceives here a reference to the मधुविद्या in Ch. Up. 3. 4–6 — अयं लोकनाशक्रमश्छान्दोग्ये मधुविद्यायां यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता इत्यादिना दर्शितः । स एवात्र बलिना स्वराज्यकालकथनायोदीर्यते ।

219

9 [a]) "In the case of one's friends, fulfilling adequately (सु) such of their expections only as are capable of producing weal." — [Crit. App., lines 11–18 : *read the c) variants as follows* : — c) K1 आशाः सुशंचः ; K4 B6 (marg.). 9 आशा सुशर्म्या ; V1 आशा सुधर्म्या ; T1 G2. 3. 6 आशां सुधर्म्यां (G2 °शर्म्यां); T2 आशास्तु धर्म्या ; G1 आशाः सुधर्म्या ; M1. 5–7 आशा सुध(M6 °ह्र)र्म्या (for आशाः सुशर्म्याः). K1 उत्कर्वं कुर्वन् (sic); B9 सुहृदाशु कु° ; T1 G2. 3. 6 सुहृदां स कुर्वन् ; T2 M1. 5–7 सुहृदा सुकु° (for सुहृदां सुकुर्वन्). K6 Bo. 6 (orig.). 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cn आशासु धर्म्यासु (D4 सर्वास्तु ; D9 सर्वासु) परासु कुर्वन्.]

10 [Crit. App., line 2 : *after* Ds1, *ins.* D3.]

13 [a]) पर्यायैः, कालक्रमागतैः सुखदुःखैः (Cn).

18 [Crit. App., line 7 : *for* परिषत् *read* परिषत्; line 9 : *for* सभासदः, *read* ·सभासदः.]

220

1 [Crit. App., line 1 : *for* ref., *read* ref. with 1[a].]

18 [Crit. App., line 1 : *delete* Ś1 ; line 2, *ins.* Ś1 *before* V1.]

25 [ab]) मया स्वभावः, 'your disposition by (i. e., towards) me'.

28 [Crit. App., line 4 : *for* om., *read* om. (? hapl.).]

36 [a]) प्राकृतया बुद्ध्या should go with मन्यन्ते in 36[c], rather than with प्रलपन् in 36[b].

57 [c]) संहनन, 'bodily texture' : cf. Uttara Rāmacarita, 6. 21.

61 [Crit. App., line 2 : *for* Da3. a3, *read* Da3. a4.]

86 [d]) 'Grief avails nothing'.

94 [d]) क्षयं, house or residence ; क्षयं प्राप्तो, 'gone into the clutches of'.

97 [c]) संपिण्डयति, 'makes a sum-total of them all'.

100 With 100[c], cf. 11. 2. 3[b] : 12. 27. 29[b] ; 317. 20[b].

109 With 109[c], cf. 3. 203. 41[c] : 12. 316. 12[a].

114 प्रति + मुच्, ordinarily, to fasten or impose; here = to release one after the other.

† It is learnt that our critic has since changed his mind and accepted the emendation after all.

221

9 [a]) व्यपेत, more remote than पूर्ववृत्त.

12 [a]) सुपर्णार्कचरितम्, सुपर्णेन गरुडेन च, अर्केण च, चरितं क्रान्तम् (Ca).

14 [b]) -भक्ति-, a patch or group or collection [of stars]. The v. l. ताराकल्पसमस्रजम् uses the word कल्प not (as in 14[a]) in the sense of सदृश, which would be tautology with the following सम), but in the sense of specific grouping or arrangement. That reading, given by Ś1 K1. 2, 4 Dn1, could also have been accepted.

19 [d]) परम्, adv.; आत्मना, 'with zeal; heart and soul'.

21 [d]) सन्नतिः = सज्जनैर्नता. We can also read संनति in the sense of one who is saluted for prosperity : cf. संस्तुतिः in 22[d].

34 [d]) Ca, reading ह्रीनिषेवाः, explains — ह्रीरकार्यनिवृत्तिः, सैव निषेवो येषां ते, i. e., practising modesty; but in other MSS., with the reading ह्रीनिषेवाः, the interpretation in Ca.p is as given in the Crit. App.

36 With प्रगेनिशाः, cf. st. 63[b]. — After 36[ab], Cp. v seem to have read an extra line :

661A* कृत्वास्त्रीशयना नासन्नोदक्यस्त्रीषु शायिनः।

[Cv : उदक्याः, रजस्वलाः.]

— [Crit. App., line 8 : *for* [c]), *read* [b]).]

37 [a]) To look at one's own image in a vessel full of liquid ghee is regarded as particularly auspicious : cf. Bhāgavata, 10. 70. 12; Gadādharapaddhati, Ācārasāra, p. 193 : स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्।

44 With 44, cf. 12. 159. 66 (and the Crit. Notes on the same); Manu. 11. 173.

51 [a]) यूनः, irreg. for युवानः.

52 [b]) प्रभवन्तः + आत्मनः = प्रभवन्त + आत्मनः = प्रभवन्ताऽऽत्मनः (double saṁdhi) = प्रभवताऽऽत्मनः (नलोपश्छान्दसः, as Ca remarks). The text could be regularized by reading वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभव आत्मनः (the reading of Ś1 K1. 2), or वर्तयत्येव पितरि पुत्रः प्रभवतात्मना (the reading, in part, of several S MSS.). The reading वर्तयत्येव पितरि can mean, पितरि पुत्रं प्रवर्तयति (guiding or giving instruction) सति, पुत्राः प्रभव आत्मनः. — [cd]) अमित्रभृत्यतां, अमित्रतां, अभृत्यतां च प्राप्य — 'the sons no longer willing to consider themselves as the friends or the servants of the father, and shamelessly parading their attitude'.

54 [b]) 'The [holy] fire burnt low in the house' — i. e., they disregarded their religious duties.

59 [a]) पाटी = sieve; पिटकं = granary basket. — [Crit. App., line 7 : *read* पाटीपिटकं *for* पाटीपटकं; — line 8 : *read* -पिठकं) : पिठकं.]

61 [d]) पर्यश्नन्ति = परित्यज्य अश्नन्ति, segregating themselves from the servants : by themselves.

63 [b]) For प्रगेनिशाः, cf. st. 36[b] above.

65 [d]) बहुमान for the वेदविदः and अवमान for the अनृचः respectively. — [Crit. App., line 1 : *before* — [a]), *ins.* D2 om. 65[ab] (cf. v. l. 64).]

74 " Morning after morning, the teachers, शिष्यानुप्रहिताः, at the behest of the pupil, made inquiries (सुप्रश्नं) for him (तस्मिन्), carried out plans (कल्पनं), and accomplished errands (प्रेषण).

89 [Crit. App., line 4 : *for* [अ]थ, *read* [ऽ]थ.]

222

1 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = 12. 269. 1. —]

2 [Crit. App., in the beginning, *ins.* = (var.) 12. 269. 2. —]

3 : 665* [Crit. App., in the beginning, *ins.* (L. 1).]

8 [cd]) निह्नुवन्ति governs समयं (settled policy) and सुकृतं.

223

3 [a]) संकल्पते, 'are agreed upon; are enthusiastic over'.

5 [Crit. App., line 6 : *delete* (hapl.).

9 [a]) सुखशीलः, of easy and pleasant disposition towards others'.

18 [b]) प्रकृतेः, 'of the ministry' — अकुत्सयन्, 'without malice or rancour'. — [c]) संसर्गविद्या, 'the art of maintaining pleasant contacts with peoples'.

23 [Crit. App., line 7 : *after* ed., *ins.* Cv.

— Colophon, line 1 : *for* Dn2. 3, *read* Dn2. n3.]

224

1 **Ca** begins the comm. on this adhy. with the following stanza :

गुरूपदेशतः पूर्वनिबन्धपरिमर्शतः ।
शुकानुप्रश्नविवृतिः क्रियते बुधबोधिनी ॥

The comm. also explains the pointed reference to the भृगुभारद्वाज dialogue (12. 175ff.) by — भृगुभारद्वाजश्रवणोद्भूतप्रश्नस्ततो भूयोऽन्यविशेषान्तरं पृच्छामीति पौनरुक्त्यपरिहारः । For the similarities and differences between the several Sāṁkhya treatments in the Mokṣadharma —such as adhy. 175–180; 187; 195–198; 211–212; 224–226; 231–233; 238–241; 291–297; 298–303; 304–306; 313; and 326 — see the General Introduction.

7 ^{d}) नैपुण (for the usual नैपुण्य) — Pāṇini 5. 1. 130 and the Pradīpa on the Vyākaraṇa-Mahābhāṣya 4. 1. 4. 98. Cf. st. 40^{b} below.

8 ^{b}) वैयासकिः, cf. the Siddhānta-kaumudī under Pāṇini 7. 3. 3.

12 This table differs from that in the Manusmṛti (1. 64) in making 15 (not 18) Nimeṣas = 1 Kāṣṭha, and 30$\frac{1}{10}$ Kalās (not 30) = 1 Muhūrta. On this discrepancy, **Ca** observes : दिनप्रकर्षापकर्षापेक्षं मानद्वयमिदम् । तथा हि । दक्षिणायनदिने काष्ठां परमामापन्नं दिनमष्टादशमुहूर्तमेव । उदगयने दिनरात्रिमुहूर्तेष्वप्येवमेवोह्यम् ।

15–16 The day of the पितृs = one mortal month, with 15 days of sunshine and 15 days of night; the day of the Gods = one mortal year, with 6 months of sunshine and 6 months of night.

19 ^{cd}) ❀ **Cv** : तस्य कृतयुगस्य तावच्छती, चतुःशती, संध्यापि पादोनत्वात्त्रिशती । संध्यांशः, तस्याः संध्यायाः पूर्वांशः उत्तरांशश्च तथाविधः । पूर्वांशोऽपि द्विशती, उत्तरांशोऽपि द्विशती, मिलित्वा चतुःशतीत्यर्थः । तथा च कृतत्रेतायुगसंध्या । स्वपूर्वोत्तरांशाभ्यां सह अष्टशतीत्यर्थः । त्रेतायुगद्वापरयुगयोः संध्यापि पादोनत्वात् त्रिशती । संध्यांशः, तस्याः संध्यायाः पूर्वांशः उत्तरांशश्च, तथाविधः । सार्धशतं पूर्वांशः, सार्धशतमुत्तरांशः । मिलित्वा षट्शतीत्यर्थः । एवं द्वापरकलियुगयोः संध्यापि पादोनत्वाद् द्विशती । पूर्वांशः उत्तरांशश्च शतं शतम् । मिलित्वा तु चतुःशती । एवमेव कलियुगकृतयुगयोः संध्यापि पादोनत्वाच्छतं शतम् । पूर्वोत्तरांशेन तु पञ्चपञ्चाशत् । मिलित्वा द्विशती । पूर्वांशे पूर्वयुगधर्मा एव बहुशः, मध्यमे तु मध्यमा इति प्रदर्शनाय संध्यासंध्यांशाविति भावः । एवं चतुर्युगसंध्यासु मिलित्वा वत्सराणां द्विसाहस्रविभागो द्रष्टव्यः ।

23 ^{c}) For चौरिक, cf. Pāṇini 5. 1. 133.

28 ^{a}) द्वादशसाहस्रीम् — 4000 + 400 + 400, plus 3000 + 300 + 300, plus 2000 + 200 + 200, plus 1000 + 100 + 100 = 12000.

31 The commentators give varying explanations of the stanza, involving varying पदच्छेदs. Thus : **Cn** — ब्रह्मा = जीवः ; [अ]क्षय्यं = क्षेतुमशक्यम् ; विकुरुते = मायया विकारयुक्तं करोति ; च = तस्मात् ; महद्भूतं = अहंकारम् ; व्यक्तात्मकं = वियदाद्यात्मकं ; मनः [च] ॥ **Cp** — क्षय्यं = कार्यं ; विकुरुते — कालकर्मादिसहकारिलाभात् ; ब्रह्मा = ईश्वरः ॥ **Cs** — अक्षय्यं ब्रह्म = मूलप्रकृतिं ; विकुरुते = क्षोभयति ; महद्भूतं = महत्तत्त्वं ; व्यक्तानि = कार्यत्वात् तन्मात्राणि ; तदात्मकं तद्धर्मं मनः, अहंकारान्मनो जातम् । तेन कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मनसा अहंकार उक्तः ।

32 ^{a}) **Cn** quotes the following Smṛti, quoted in the Śāṁ. Bh. on Ved. Sūtra 1. 4. 1, to support its interpretation of ब्रह्म as महत्तत्त्वम् — मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते । पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥

34 ^{b}) **Ca**. s observe that the first two of these seven (सप्त), viz. महत् and अहंकार, having been already dealt with, the creation of the five भूतs alone is described in what follows.

40 On Brahmasūtra 2. 3. 29, Śaṁkara, quoting this stanza, observes : गन्धोऽपि गुणत्वात्साश्रय एव संचरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन — उपलभ्य etc. **Cn** observes on the point as follows : अत्र पूर्वार्धोक्ता व्यवस्था सूक्ष्मभूतेष्वेव ज्ञेया । स्थूलेषु तु पञ्चीकरणादूर्ध्वं सर्वाण्यपि पञ्चगुणानि । त्रिवृत्करणपक्षे च आकाशवायू क्रमेणैकद्विगुणिकौ, इतराणि पञ्चगुणान्येवेत्याशयः ।

44 ^{ab}) **Ca** observes : तपसश्चरणाय, शरीरैकसाध्याय ; therefore, सर्वभूतानि चादाय.

48 ^{b}) धर्माधर्मे, adj. ; the v. l. धर्माधर्मौ understands the word as a noun.

50–52 50^{a} = The Mīmāṁsakas. — 51^{abc} = The Jainas. — 52^{d} = सिद्धान्त. — यत्र दृष्टस्य फलसाधनता तत्पौरुषम् । यत्र सुविहितस्यापि यत्नस्य वैफल्यं तत्र दैवम् । कण्टकादिषु तैक्ष्ण्यादिः स्वभावः ।

56 ^{cd} = Vāyupurāṇa (Ānandashram) 9. 64^{ab} ; = Mārkaṇḍeyapurāṇa 48. 43^{ab}. — 672* : The passage is absent only in Ś1 K1, which may have been a case of haplography ; but 55^{ab} and 672* (line 3) are

repetitious, and so the passage is perhaps better omitted from the constituted text.

57 The ten steps of Ātmasiddhi are differently explained by the commentators: **Ca**: (1) संज्ञा, वेदादि; (2) भेदः, भेदको धर्मः; (3) तपः, कृच्छ्रचान्द्रायणादि; (4) कर्म, शरीरम्; (5) यज्ञः, ज्योतिष्टोमादिः; (6) आख्या, आख्यानम्; (7–8–9) लोकाः [7 ज्येष्ठः, 8 मध्यमः, 9 कनिष्ठः]; (10) आत्मसिद्धिः = कैवल्यम्. **Cn**: (1) वेदाध्ययनम्; (2) पत्नी, गार्हस्थ्यम्; (3) as above; (4) सर्वाश्रमसाधारणं संध्योपासनादि; (5) as above; (6) तटाकारामादि आपूर्ताख्यम्; (7–8–9) [आ]लोकः, ध्यानादिधर्माः, having for the subject 7 यज्ञाङ्ग, 8 अध्यात्म, 9 शुद्धस्वरूप; (10) as above. **Cp**: (1–2) नामभेदम्, उद्भिद्बलभिदादि; (3) तपः, कृच्छ्रादिकम्; (4) कर्म, दानादि; (5) यज्ञाद्याः, ज्योतिष्टोमादिकाः, (7–8–9) लोकाः, इन्द्रलोकादयः; (10) सिद्धयः, अणिमाद्याः, शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् ॥ दशभिः क्रमैः मण्डलैः ।

58 ^{c}) यथायुक्तम्, विस्पष्टतरम् (**Cn**).

59 ^{b}) वियोगिनः, 'of one who is not a Yogin'. —^{d}) बलम्, the बल which produces पृथग्भाव.

60 = Maitrāyaṇī Up. vi. 22.

61 = आरम्भ, undertaking projects for the welfare of the subjects. The variant आलम्भ- (i. e., पश्वालम्भ-) is a false improvement, since पश्वालम्भ is not restricted to the Kṣatriyas only, notwithstanding 61^{d}.

62 [Crit. App., line 7: *read* [s]विधिः *for* [अ]-विधिस्.]

64 ^{c}) संयन्तारः, exercising control upon, and creating demand for.

65 ^{a}) एते, i. e., the Vedas. —^{d}) व्यस्यन्ते, which gave व्यास his name.

66 ^{d}) केवला धर्मसेतवः, i. e., as unattainable ideals.

67 Between 67^{a} and 67^{b}, supply स इदानीं.

68 ^{a}) अधर्मव्रतसंयोगं, adv. — °संयोगो यथा स्यात्तथा.

70 [Crit. App., line 1: *after* cf., *ins.* 1. 1. 37: 12. 203. 15; — *before* —^{a}), *ins.* Quoted in the Śaṁ. Bh. on Ved. Sū. 1. 3. 30.

225

8 ^{a}) तुमुलम्, probably as an adverb, to go with दोधवीति; मूलं, संभवम् perhaps gives better sense.

11 **Ca** introduces the stanza with — इदानीं ब्रह्मवर्षशते महाप्रलयं प्रकृतिलीनानिखिलविकारमादर्शयति ।

226

15 [The star-passage after Crit. App., line 5, should be numbered 674A* in place 674*.]

16 The story of काव्य (the Ś1 K1. 2. 4 reading), sacrificing his own life for that of a Brahman, is not known. Reading काव्य, **Cv** finds a story, but it is not apt, as शुक्र had provided that कच should revive him after issuing out from the teacher's belly.

17 On the incident, **Cv** states: रन्तिदेवाख्यो राजा महद्दुर्भिक्षे सति स्वयमभ्यनुज्ञातः सन् अहोरात्रं बहुदिनपर्यन्तं दीनानामन्नं दत्त्वा स्वस्य प्राणसंकटे तृषापरिहारायानीतमुष्णोदकं च भिक्षुरूपिणे वसिष्ठाय दत्त्वा तदैव मृतः सन्स्वर्गमवाप. — [Crit. App., line 1: *for* B. 13. 137. 6, *read* 12. 281. 7: B. 13. 137. 6: B. 14. 90. 97–98.]

21 ^{a}) For मृष्ट-, the v. l. अष्ट- is not quite apt. In such contexts, parasols with hundred ribs (शतशलाक) are spoken of. — [Crit. App., line 6: *for* छत्रं *read* छत्रं.]

24 Under 24, in the corresponding दानधर्म passage (B. 13. 137. 9), the text reads सावित्रः कुण्डलं दिव्यं, and **Cn** refers it to the story of Karṇa. In the next pāda, यानं च is read for शरीरं in the same place.

37 [Crit. App., line 6: *for* निष्ठा°, *read* निष्ठास्मानो.]

227

4 [Crit. App., line 4: *before* —^{c}), *ins.* 3^{cd} = (var.) B. 14. 46. 24^{ab}.]

5 ^{b}) The six are: यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, and प्रतिग्रह.

8 [Crit. App., line 1: *for* 12. 232. 12, *read* 12. 232. 12^{cdef}.]

12 ^{e}) The feature described in the first two lines is due to the fact that the world is tossed this way and that (वृत्तम्) by the स्वभावस्रोतस्.

15 ^{b}) The v. l. अर्थकामजलेन involves द्विरुक्ति with कालोदकेन. —^{d}) विहिंसा, benevolence. The trees floating on the stream are equated with benevolence, because such trees often save creatures that

are being borne away by the current, as P. C. Ray notes. — [Crit. App., line 8 : *after* om., *ins.* (hapl.).]

19 [d]) In the stream you must be always on the move: sheer passivity is bound to be fatal. — [Crit. App., line 3 : *for* Das, *read* Das.]

22 [Crit. App., line 4 : *for* ब्राह्मण *read* ब्राह्मण.]

23 [c]) अनन्तरा, 'without delay or hindrance'.

25 [cd]) Cf. st. 3[cd] above.

228

1 Construe : अथ रोचयेत्, तथा उन्मज्जन्निमज्जंश्च मनसा द्रुह्येत, [तर्हि] ज्ञानवान् [सन्] प्लववान् भवेत्, i. e., ज्ञानप्लववान्भवेत्। With the v. l. द्रोहयेत् (for रोचयेत्), the construction will have to be : अथ चेन्मनसा द्रुह्येत, द्रोहयेच्च, [तर्हि] उन्मज्जन्निमज्जंश्च (च = एव – Ca) भवति। ज्ञानवान् प्लववान्भवेत्।

3 [b]) The twelve Yogas are enumerated in Manu. 12. 120–121 —

खं संनिवेशयेत्खेषु (1) चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् (2)। पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः (3) स्नेहेऽपो (4) गां च मूर्तिषु (5)॥ मनसीन्दुं (6) दिशः श्रोत्रे (7) क्रान्ते (= पादेन्द्रिये) विष्णुं (8) बले हरम् (9)। वाच्यग्निं (10) मित्रमुत्सर्गे (11) प्रजने च प्रजापतिम् (12)॥

Cn finds the twelve in st. 3[a]–4[b] as read in the Bom. ed. But they can hardly be designated योगs, as they are — as Cn interprets them — possibly the means of Yoga. [It is also necessary in that interpretation to understand -निश्चयः at the end of 3[d] as -निश्चयैः [Cn : निश्चय इति सुपां सुलुगिति भिसः स्वादेशः।] Cs gives an alternative and simpler interpretation : द्वादश योगान्, द्वादशानां कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धीनां संयमान्, दशकर्माशुभानर्थान्, दशभिः कर्मभिः यतः अशुभं दुःखं जायते तस्य [अनर्थान्] नाशकान्. — It is also possible to understand the passage to mean उपायापायनिर्भयः सन् दशकर्मसुखानर्थान् दशकर्म[समुत्पन्न]सुखानि तत्समुत्पन्नान् अर्थांश्च, युञ्जीत = सेवेत. — [Crit. App., line 17 : *read* दश- *for* दश. — Line 20 : *read* दशकर्मा- *for* दश कर्मा-. — Line 21 : *after* नुगानर्थान्, *ins.*; (also) दशकर्माशुभानर्थान्.-]

4 [Crit. App., at the end *ins.* : K7 (before corr.; marg. as in text) उत्तमां (for आत्मनः).]

7 [a]) महादुर्ग, 'very difficult to cross'. — [Crit. App., line 9 : *after* ❀, *ins.* — with 7[cf], cf. 6. 28. 44[cd] : 12. 232. 30[cd].]

8ff. In st. 8–15 follows a complete रथरूपक, equating the various parts of the chariot with the requirements of the Yoga. They are enumerated below with necessary explanations :—

Yoga terms	Chariot-parts
धर्म	उपस्थ — (1) bottom of the car; (2) owner's place called बन्धुर, including the नीड or basket (also known as काष्ठा) for the charioteer.†
ह्री (sense of shame)	वरूथ — the all-round wooden ledge or guard for protection.
उपाय and अपाय	कूबरौ — two poles (also called इषे) fastened to the काष्ठा or box.
अपान (inhaled) breath	अक्ष — axle.
प्राण (exhaled) breath	युग — yoke.
प्रज्ञा + आयुस् + जीव	बन्धनानि — the rope-fastenings upon which the strength of the chariot depended. ‡
चेतना	बन्धुर or वन्धुर — fore-part of the chariot at the end of the shafts.
आचारग्रह	नेमि — tyre (also called प्रमण्डल).

† Usually the सारथि had a separate seat in front of the रथिन्, although it was possible for him to manage the horses from the owner's place also, since the owner had sometimes to fight as well as function as his own charioteer. At times, on the other hand, besides the principal सारथि (the धूःसारथि), there were two additional पार्ष्णिसारथिs or side-charioteers.

‡ No nails were used to join the wooden parts. As st. 13 informs us, there were seven main ropes (धारणाs), and seven subsidiary ropes (प्रधारणाs) for the back and side fastenings (योक्त्राणि) respectively.

Yoga terms	Chariot-parts
दर्शन and स्पर्शन	वह — the two rear-horses. †
घ्राण and श्रवण	वाहन — the two front horses. †
प्रज्ञा	नाभि — the nave of the wheels into which the spokes are fixed.
सर्वतन्त्र = prescriptions	प्रतोदः — whip.
ज्ञान	सारथि — the charioteer.
क्षेत्रज्ञ	अधिष्ठाता or रथी — the owner.
श्रद्धा and दम	पुरःसर — the two servants who ran ahead to clear all obstacles.
त्याग (renunciation)	वर्त्म — pathway.
ध्यान	गोचर — actual way traversed.

N. B. — The following parts of the chariot are not here mentioned : स्तम्भ, the banner-pole, fixed into the axle (अक्ष) ; कूबर, the upper end of this pole where the banner was displayed ; इषा, the lower end of the pole, and त्रिवेणु or three-cornered piece of wood joining the अक्ष and the स्तम्भ ; अरs or spokes between the नाभि and the नेमि ; रश्मिs or reins for guiding the horses ; परिस्कर or guards and अपस्कर or hind-pieces for the wheels ; अधिष्ठानs or two seats or standing places over the wheels used as emergency-lifts ; शिप्राs or bits for the horses ; ध्वज or banner, and (on ceremonial occasion) the आतपत्र or royal umbrella. ‡

13 [a]) धारणाः, एकस्मिन्विषये चित्तस्य स्थापनम् (**Cn**). स्थानभेदात्तासां सप्तत्वम् । स्थानानि च भूमिरापोऽनलो वायुराकाश-महंकारो बुद्धिरित्येतानि (**Ca**). — [c]) पृष्ठतः, विप्रकृष्टतराः चन्द्र-सूर्यध्रुवमण्डलादिधारणाः, पार्श्वतः किंचित्संनिकृष्टाः नासाग्रभ्रूमध्यकण्ठ-कूपादिधारणाः (**Cs**). — [d]) प्रधारणाः, subsidiary धारणाs.

15 [c]) विक्रमाः, reversals of the धारणा sequence.

17ff. For the seven रूपs enumerated in st. 17–20, cf. Śvet. Up. 2. 11. The resulting fruits mentioned in st. 21–26 have also their parallels in the same Upaniṣad, 12ff.

23 [Crit. App., line 3 : *for* इव, *read* इव.]

29 [d]) The four लक्षणs appear as six विकारs in the Nirukta 1. 3. 2, and in the Vyākaraṇa-Mahābhāṣya, vol. 1, p. 248. Cf. Śāṁ. Bh. on the Bhagvadgītā 2. 20.

34 [Crit. App., line 2 : *delete* the hyphen in -म्लाडितश्.]

36 [Crit. App., last line on p. 1278 : *ins.* semi-colon after सांख्ये.]

229

1 [Crit. App., line 4 : *after* M5, *ins.* **Cs**.]

2 Decision between three possible answers as to the nature of the ज्ञान by which one gets beyond the pair of life and death is asked for : (1) Is it विद्या (mere theoretical knowledge), or प्रवृत्तिलक्षणधर्म, or निवृत्ति ? — [Crit. App., line 4 : *delete* **Cs**. — Line 11, at the end : *ins.* **Cs**.]

3 [ab]) **Cs** apparently reads सन्यासत्वं (gloss : स्वहेतु-कत्वं) for स्वभावेन. **Ca** explains it by — स्वीयेन प्रत्यक्षादि-प्रतीतेन भावकेन कारणेन विना भावमुत्पत्तिं यः पश्येत्. **Cn** connects विना with भावम् — विना भावम्, अधिष्ठानसत्तां विना, अचेतनः सः उन्मत्तवदुपेक्षणीयः (**Ca**). — [d]) **Cs** reads युक्त-हेतुकः (for मुक्त°) and explains it by प्रयुक्तकुतर्ककलापः ; **Ca** explains मुक्तहेतुकः by त्यक्तहेतुकः. **Cn** reads मुक्तहेतु-कान् and glosses : सर्वान् शिष्यान्, मुक्तहेतुकान्, ऊहापोह-कौशलेन रहिता हेतवो येषां तान् निर्बुद्धीन्, पुष्यते, पुष्णाति, रक्षति.

4 [a]) एकान्तभावेन, दृढत्वेन (**Cn**), नियमेन (**Cs**). — [cd]) " They try, by means of a sieve, to shake off grain-chaff, but find no grain as a result. " The commentators attempt various interpretations. ❀ **Ca** : सोऽपि क्षणं (v. l for तृण-), फलरहितं इषीकां वा तृणस्य फल-रहितस्य पूत्वा, सूर्प्येण प्रस्फोट्य, यथा न किंचिल्लभते ॥ **Cn** : ते तृणं मुञ्जं, पूत्वा संशोध्य, तदन्तर्गतां प्रागदृष्टामिषीकामपि किं वा न लभन्ते इति काका दृष्टविरुद्धवादित्वं तेषामुक्तम् ॥ **Cs** : दूर्वातृण-

† In view of Av. 4. 11. 8 — मध्यमेतदनडुहो यत्रैष वह आहितः, वह can denote the shoulder-piece of the yoke, there being two such pieces for the rear-horses and two for the front horses in chariots with four yoke-animals. Sometimes the horses were arranged as two front horses and two side-horses (पार्ष्णिवाहौ).

‡ For further details, see Hopkins : *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India* (JAOS., Vol. XIII, 1888), pp. 235ff.

वृषीकाः, दूर्वास्थैस्तृणैः कृतासनाः, दुर्बलसिद्धान्ताः। ❀ — [Crit. App., line 8 : *for* तृणमि· *read* क्षणमि·.]

6 [d]) Ca explains परभाव thus : परं भावयतीति परमार्थप्रापकत्वात् परभावो विद्या ।

7 [b]) ❀ Cs : सस्यसंहरणानि, व्रीह्यादिलवनानि । ❀

10 [a]) ❀ Ca : परावर्यं, परत्वमपरत्वं च । ❀ — [Crit. App., line 1 : *before* read, *ins.* M5.]

12 [cd]) 'It is proper that the power of locomotion should distinguish these two distinct categories, one by its presence, the other by its absence.' — [Crit. App., line 13 : *after* M1, *ins.* Cn (gloss : विशेषं कृत्वा या चेष्टा सा) Cs. — Line 15 : *for* (for *विशेष्ययोः), *ins.*, after semicolon, Ca (gloss : विशेष्ययोर्जङ्गमाजङ्गमयोः, चेष्टैव जङ्गमे विशेषः) विशेष्ययोः (as in text).]

15 Cs explains, मध्यमानि by क्षत्रियादीनि, and उत्तमानि by ब्राह्मणाख्यानि. Since the excellence of the पार्थिवानि consists in their being eaters of cooked food, the denizens of the earth (मध्यमानि) are superior as they eat स्वयमर्जित food — observes Ca — while the denizens of स्वर्ग as well as of नरक are मनुष्यदत्तपिण्डमात्रोपजीवीनि. Hence men are superior, particularly as they adhere to their जातिधर्म, some by instinct, others by conscious effort.

20 [d]) अजन्म = मोक्षः.

22 [d]) ❀ Cs : परे, उपनिषद्भागे, परमात्मनि । ❀

23 [a]) According to Vār. 6 on Pāṇini 8. 3. 36, अन्तःस्थं and अन्तस्थं as also बहिःस्थं and बहिष्ठं are both possible forms. — [c]) The v. l. तान्न पश्यामः can be taken to mean : we do not ordinarily see them, or, seeing them, do not recognize them or realize their greatness.

230

☞ Quite a large number of stanzas in this adhy. are repeated from 12. 224.

2 [cd]) Whether कर्म is involuntary or automatic, or whether it is a conscious endeavour. Assuming the latter alternative (3[b]), further explanation is offered.

5f. On the evidence of MSS., the stanzas seem to have been read differently here and in 224. 51 ; but the passages can be interpreted to yield the same meaning. The ultimate conclusion in both places is the same : सत्त्वस्थाः समदर्शिनः (230. 6[d] = 224. 52[d]). In the present passage, पृथग्भूतं and अविवेकं are stated as two contrasted views in the field. In 224. 51, one statement, denying the पृथग्भूत (or the विवेक) alternative, is made. Or, we can read 224. 51[c] as त्रय एते पृथग्भूता (without अवग्रह), Cn being the authority for the अवग्रह insertion into the text.

8 [Crit. App., line 5 : *for* अपि, *read* [अ]पि.]

14 [ab]) In the कृत age, there was one वेद and one वर्ण. In the त्रेत, the वेदs, वर्णs and आश्रमs existed in their entirety.

18 [ab]) वृष्टिः भौमानि भूतानि वर्षति — the reference can also be to the numerous insects that the first rains always bring in.

231

Initial Note : At the end, *ins.* With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 235. 1-35, the v. l. from which are given in App. II, No. 4 A.

2 [a]) The three qualifications imply the full discharge of obligations (ऋणानि) to the पितृs, the ऋषिs, and the देवs.

7 [a]) सारो, the essence or juice.

8 [a]) क्रान्ते, पादेन्द्रियबले पाणीन्द्रिये च (Cn).

12 [a]) तथैवेषां — इष् f. = energy : 'of all the senses and their energies'. The reading is found in Ś1 K1. 2 Bo. 6-8 Da4 Ds2 D3. 5, and is a *lec. dif.* evidently.

13 [a]) इन्द्रियार्थाः, not the physical objects of the senses, but only their mental images, dwell within the body. — [bc]) चेतना (= बुद्धिः) and जीव (= soul) are two distinct entities. Their distinction is clarified in the next stanza (चेतनातो जीवस्य भेदकमाह — Cs).

14 [a]) ❀ Ca : आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य, देहेन संश्लेषो नास्ति ।। Cn : सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयो यः प्रागुक्तो देहः सोऽपि नास्ति ।। Cs : आश्रयः, उपादानकारणं सत्त्वस्यात्मनो नास्ति । ❀ Deussen understands the passage quite differently : Wie es scheint, werden hier die Guṇas geleugnet und das Sattvam für ein blosses Product des Tejas erklärt ; and P. C. Ray offers his own explanation. — [b]) चेतना is not related to जीव, as a गुण is to a द्रव्य, the गुणिन् ; because we can think of the existence of a द्रव्य without the गुणs, but not that of the जीव

without the चेतना; चेतना in fact is the भेदक, the ever-present differentiating characteristic of the जीव. —^{c}) ❀ Ca : सत्त्वमात्मा, तेजो बुद्धिं सृजति ।। Cn : तेजः, वासना, सत्त्वं सृजति, न तु गुणान् ।। Cs : बुद्धिसत्त्वं तेजः सृजति, चैतन्यं प्रकृतिरादौ प्रसारयति । ❀ To correctly interpret the passage, in the presence of the above disparity of views, appears rather difficult.

22 ^{a}) वेद is better interpreted as a finite verb : "As much of the "Ātman" he realizes in himself, that much also does exist in another's "Ātman". —[Crit. App., in the beginning, *ins.* : for sequence in K7, cf. v. l. 19. —]

23 [Crit. App., line 1 : *for* 269, *ins.* 270[69].]

25 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : With 25^{ab}, cf. 1. 1. 188^{ab} : B. 11. 2. 24^{ab}. —]

232

Initial Note : *After* 36-68, *ins.* [v. l. in App. II, (No. 4A).]

2 ^{c}) आत्मनो ध्यायिनः—आत्मध्यानवतः.

8 ^{a}) अग्नींश्च, various fires like लौकिक, दिव्य, श्मशान, वाडव, as well as the four kinds of sacrificial fires are here intended. —^{c}) रुषितां, furious or irritated; the v. l. रुशितां signifies annoying or causing injury.

11 [Crit. App., line 4 : *after* K7, *ins.* D9.]

15 ^{b}) Cp gives also the v. l. कूर्मानिव, glossed by शृङ्गिणो मत्स्यान्, अतीवावहितात्मनः.

21 ❀ Cn : प्रमोहो, लयः । भ्रमो, विक्षेपः । आवर्तः, उभयास्पर्शी कषायः । घ्राणेति दिव्यगन्धादिग्रहणम् । मारुताकृतिरिति शीघ्रगतिः । ❀

29 With 29^{ab}, cf. 6. 27. 20^{ab}. — 29^{c} = 6. 40. 54^{c}.

30^{d} = 6. 28. 44^{cd} : 12. 228. 7^{cd}.

32 [Crit. App., line 5 : *after* ^{d}), *read* Da3 गच्छेते. Da4 गच्छेत्परमां गतिं.

33 [Crit. App., line 12 : *before* M7, *ins.* : Da4 lacuna ;]

34 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : Before 34, M5 ins. भीष्म उवाच. —]

233

Initial Note : at the end, ins. : [v. l. in App. II, (No. 4A).]

1–2 Quoted in Śaṁ. Bh. on Bṛ. Up. 2. 4. 1.

6 Quoted in Śaṁ. Bh. on Bh. Gītā 2. 21.

7 Quoted in Śaṁ. Bh. on Bṛ. Up. 2. 4. 1 and Bh. G. Bhāṣya on 3. 1.

10 Contrast this view with that expressed in Bh. Gītā 2. 46, and the comments of Śaṁkara on the same.

18 With 18, cf. 12. 180. 23^{cd}–24^{ab}.

19 ^{cd}) = 12. 180. 24^{cd}.

20 = 12. 180. 25.

234

1 ^{ab}) The metaphysics of creation (1^{ab}) and the Yogic meditations (1^{a}) have an intellectual and supersensuous appeal. So Śuka is now renewing his inquiry on the ethical side.

6 ^{d}) अन्विच्छ in Ś1 K1. 2; अन्विच्छन् or अन्विष्यन् can be construed only with तप्यन् (7^{b}) and चरन् (8^{c}).

9 ^{d}) आशितः, appeasing hunger. —[Crit. App., line 1 : *after* cf., *ins.* 12. 237. 24; 255. 33; 261. 2. — *Before* — a), *ins.* quoted in Śaṁ. Bh. on Chā. Up. 2. 23. 1.]

20 ^{b}) Like an arrow : exactly to the point; but not quite so fast, as the arrow.

21 [Crit. App., line 6 : *for* G1–3, *read* G1. 2.]

235

1 [Crit. App., last line : *for* G1–8, *read* G1–3.]

2 ^{c}) As to the spelling of the word कुसूल, the Tattvabodhinī, under Uṇādi 539, quotes the विश्व — कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्. ❀ Cs : कुसूलधान्यः, पञ्चषण्मासपर्याप्तधान्यः । कुम्भीधान्यो, मासमात्रपर्याप्तधान्यः ।। Cv : कुसूलपदेन चत्वारिंशत्प्रस्थतण्डुलमानेन तृणैराच्छाद्य यो बन्धः क्रियते स कुसूल इत्युच्यते । एकमासपर्यन्तं भार्यायाः स्वस्य च जीवनोपायसंग्राहकमित्यर्थः । ❀

4 In the marginal ref.—*for* 244[5], *read* 244[3]. —[Crit. App., line 2 : *for* च्यवना, *read* च्यवना.]

5 ^{c}) अप्राणी, probably signifies मृतमांस.

7 [Crit. App., line 5 : the last word is उपास्यातिथयः.]

9 Cn takes नखरैः as one word and glosses : दम्भार्थं नखलोमधरस्य, connecting the word with अपविद्ध- in 9^{c}. Cs gives a more acceptable explanation : पातकं कृत्वा खरैः गर्दभैः संप्रयातस्य, राज्ञा यस्मै गर्दभारोहणं कारितं तस्मै, हव्यं कव्यं वा अर्हणार्थं न विधीयते.

11 685*, [Crit. App., line 2 : *for* cm. *read* om.]

22 ^{a}) The usual word (as in Manu. 10. 112^{a}) is शिलोञ्छ; hence the second word should be -शिलैः and not शीलैः. The commentator on Manu. 4. 5 explains : अङ्गुलिभ्यां अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुच्चयित्वा एकैकधान्यादिगुटकोच्चयनमुञ्छः, मञ्जर्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः । उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः ।

23 ^{a}) Manu. 3. 37 understands वंश्यान् after परान्. It is possible to connect पूर्वान् with पितामहान् and supply पुत्रादीन् after परान्.

25 ^{b}) हितः=विहितः. — [Crit. App., line 6 : *for* K7 D4–6. 9, *read* K7 D4 (both times). 5. 6. 9. — Line 9 : *for* D4. 9, *read* D4 (both times). 9.]

26 [Crit. App., line 12 : *after* om., *ins.* (hapl.); *for* द्वितीयो, *read* द्वितीयः.]

236

1 [Crit. App., line 8 : *for* 286*, *read* 686*.]

3 ^{b}) सर्वलोकाश्रयात्मनाम्, सर्वलोकानामयमाश्रयः, आश्रमः, स्यादित्यभिप्रायवताम्.

4 Cs introduces the stanza as follows : द्विविधो वानप्रस्थः, गृहस्थसमो भिक्षुसमश्च. The treatment of the first extends up to st. 13, the second begins thereafter.

7 [Crit. App., line 3 : *read* अपालकृद् *for* अपालकृत्.]

9 [Crit. App., line 2 : *read* केचि *for* केचिद्.]

10 With this, compare the Kumārsambhava, canto 5, st. 20–29.

12 ^{d}) सकृत्, to ensure that very little solid grain is dissolved into the liquid drink.

15 ^{b}) साधारणः, चतुर्थाश्रममुद्दिश्य मुख्यतया विहितोऽपि सर्वाश्रमसाधारणः (Ca), so that one can take it straight from the ब्रह्मचर्य Āśrama.

16 [Crit. App., lines 6–8 : *after* — ^{d}), *read* as *follows* : D4. 9 मधुवृंदो (for °च्छन्दो). Ś1 मधुच्छंदोघयशिणः (sic); K1. 2. 4 °दौ(K2 °दो)घवर्षिणः; G2 °दोघमर्षणाः.]

22 ^{d}) वेदस, wealth (cf. Katha Up. I. i. 1). ❀ Cn : सर्ववेदसदक्षिणाम्, सर्वस्वदक्षिणाम् । ❀

24 ^{a}) सद्यस्कान्—completed from start to finish in one day.

25 ^{b}) आत्मनि + एव + आ + आत्ममोक्षणात्.

26 ^{c}) सद्यः, a reference to what is known as आतुरसंन्यास may have been intended.

29 ^{a}) ❀ Cn : यमेषु, अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु । चात् शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु नियमेषु । ❀ — ^{b}) by स्वशास्त्र, Cs understands the वेदान्तसूत्रs.

237

1 Ca observes : यथैव वानप्रस्थाश्रमे कर्मैकशरणस्तथैवात्र स्यादिति पितरं प्रति सोपहासमाह ।

2 [Crit. App., line 4 : *after* — ^{b}), *read* K1 om. (hapl.) श्यामाश्रमा.]

3 ^{b}) The ref. is to the चतुष्पदी निःश्रेणी mentioned in 12. 20. 4^{ab}; 234. 15. — ^{c}) परं स्थानं, the highest rung of the ladder.

8 ^{b}) प्रास्ताः of the S MSS. is evidently an improvement. प्राप्ताः, 'descended or hurled into', the point of similarity being that they are not returned upwards (or backwards) to the thrower. The variant द्विपाः, favoured by the B D versions, gets its explanation from the circumstance, as observed by Ray, that elephants, when they happen to fall into a deep narrow well, become utterly helpless and unable to come out.

11 The pādas 11^{d}, 12^{d}, 13^{d}, 14^{d}, 22^{d}, 23^{d}, 24^{d} are found as refrains in 3. 197. 31 to 36; 3. 885*, 4; 3 App. I. 19, lines 60, 62, 64, 66 : and 5. 423*, 10. — Ca, *apud* st. 11, observes : शुकानुप्रश्नपद्येषु दुरूहेषु समन्ततः । प्राच्योपायपितृव्याख्याविशेषौ शरणं मम ॥

13 ± 3. App. I. 19, lines 65–66. — [Crit. App., line 2 : *ins.* a semicolon after अहारिव.]

15 ± Manu. 6. 45, where the word निर्देशं is explained by Kulluka as : निर्दिश्यते इति निर्देशो भृतिः, तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ।

18 ^{a}) Both **Ca** and **Cp** read नाम (for नाग-); but since we have the repetition पदानि and पदजातानि, a distinction between नाग and कुञ्जर seems to have been implied. 18^{ab} can be interpreted only as a second upamāna-statement, both being summed up in 19^{ab}. The three lines recur in B. 13. 114. 6^{a}–7^{b}, where **Cn** interprets them quite differently from its interpretation in the present passage.

19 ^{b}) धमर्थिम् to be interpreted as a समाहारद्वंद्व.

23 ^{b}) In view of the diverse interpretations of रत्यर्थं given by the commentators, which seem to be a counsel of despair, it is better to read the word as [ऽ]रत्यर्थं, which gives better sense. —[Crit. App., line 8 : *for* तत्समीष, *read* तत्समीप.]

24 = (var.) 12. 234. 9 ; 255. 33 ; 261. 2.

25 ^{d}) न कर्माणि, i. e., प्राणिभयोत्पादककर्माणि, and not *all* acts whatsoever.

27 ^{a}) उत्तान = उत्ताने, supply मुखे सति. No tautology with आस्येन, after which निमित्तभूतेन can be understood : 'With mouth opened, he offers the oblation by its means'. This interpretation is just possible in view of the extract from **Cp** quoted in the Crit. App. But a much better interpretation is given in **Ca** : उत्तानः ऊर्ध्वविततोऽग्निः, आकुञ्चितः, अधः पवनेनोद्धतो जठरावलाख्यः, आस्येन मुखेन, हविर्जुहोति, हविर्गृह्णाति । एवंभूतो लोकस्य नाभिरिवाधारभूतो वैश्वानरोऽग्निरेव हतस्य यतेरङ्गं देहं मांसाढ्यं, अङ्गानि, यज्ञाङ्गानि, कृतं पक्वमकृतमपक्वं हविः, वैश्वानर आत्मन्याहितोऽस्नेहान्नरूपः सर्वमेव प्रपेदे ॥ अथ वा अयमेवार्थः छन्दोगविशिष्टे वैश्वानरविद्याप्रकरणे (Ch. Up. 5. 10–25) । स एव परमात्मरूपेण स्तूयते । उत्तानः ऊर्ध्वमुखो वैश्वानरपक्षे, परमात्मपक्षे उत्तानः उदारो महानित्यर्थः । आस्येन मुखेन, पक्षे बुद्ध्याद्युपसंहारमुखेन । हविर्घृतादि, पक्षे विषयग्रामम् । जुहोत्याददाति । आदानेऽपि हुर्धातुर्वृत्तिकारेण पठितः । पक्षे विकारहेतून्करोति । लोकस्य चराचरस्य, नाभिर्मध्ये स्थितः, पक्षे उत्पत्तिस्थानं, ब्रह्मविवर्तत्वात् । जगतः प्रतिष्ठा, स्थितिहेतुः । .... । पक्षे, श्रवणमनननिदिध्यासनशमयमनियमाद्युक्तम् । अङ्गानि, हृदयशिरःशिखानेत्रकवचास्त्राणि । पक्षे प्राणायामप्रत्याहारप्रतिष्ठानध्यानधारणासमाधिरूपाणि । कृतं संधुक्षणादिना कृतज्वालाजटिलत्वं, तत्रैव होमस्य विहितत्वात् । पक्षे सकलपरमात्मज्ञानोचितोपदेशानुष्ठानम् । अकृतं सधूमत्वमलेलिहानत्वादि तत्र होमस्याविहितत्वात् । पक्षे गुरूपदेशादिना विना परमात्मतत्त्वानुष्ठानमकृतत्वम् । एतच्च सर्वं वैश्वानरविद्याभिज्ञ एव पुरुषः प्रकर्षेण जानाति, नान्य इत्यर्थः ।

28 ^{a}) प्रादेशमात्रं, cf. Ch. Up. 5. 18—यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमात्ति । **Cp** quotes for the passage the following "Smṛti"—द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं नाभिचक्रं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्य आत्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ —[Crit. App., line 9 : *before* (for सदैवतेषु), *ins.*, after a semicolon — **Ca** सहदेवकेषु.]

29 **Ca**, with some added v. l., also gives another explanation : यद्वा, त्रिवृतं नवगुणं, दिव्यभौमान्तरिक्षाणि भौमजाठरवैद्युतानि तथा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाः एभिर्वृतम् । पक्षे नवभिरिन्द्रियाधिष्ठानैः पञ्चमहाभूतप्रकृतिमहदहंकारबुद्ध्याख्यैः शरीरद्वारभूतैर्युक्तम् । त्रिवृच्छब्दो वेदे नवसु परिसंख्यातः । उक्तं च—यूपं त्रिवृता परिवीयेति । सुपर्णं, सुपर्णमिव हृदयाकाशचारित्वात् संसारवृक्षफलास्वादकत्वाच्च । एवमेव जीवात्मानमुपाधिरहिततया अग्र्यम्, परमात्मरूपम् । अत एवास्य परमार्थतां, सकलपुरुषार्थेभ्योऽनुनीयतमत्वं च, ये विदुः, जानीयुस्ते परमकृतं (*v. l.* for परमार्थतां) मोक्षाख्यं पदं व्रजन्ति । अथ वा सुवर्णमित्यादिपाठे (for सुपर्णं) अयमर्थः । सुवर्णं शोभनवर्णम् । पक्षे सुष्ठु वर्ण्यते वेदान्तादिभिरिति सुवर्णं ये पुरुषा विदुः । अग्र्यमुत्कृष्टं, पक्षे, अग्र्यमादिभूतं, जगतः परमार्थतां, वेदार्थतां वेदार्थतत्त्वरूपं, ये विदुस्ते पुरुषाः सर्वलोकेषु महीयमानाः पूज्यतमाः । देवाः, अभिलषितसुखोपभोक्तारः नित्यानन्दमया वा । समर्थाः, शक्तित्रयोपेताः । पक्षे चैतन्यानन्दविभवोपेताः । अमृताः (*v. l.* for सुकृतं), जराव्याधिशोकरहिताः । पक्षे प्रकृतिविकाररूपमृत्युच्छलरहिताः । भवन्ति (*v. l.* for व्रजन्ति) । इति । यथाव्याख्यानं पाठश्च विज्ञेयः । —^{a}) त्रिधातुं, cf. 12. 330. 22.

30 [Crit. App., line 11 : *before* **Cv**, *ins.* **Ca** : शरीरात्मनि, जीवे निखिलोपाधिहीनत्वेन ब्रह्मीभूतशुद्धबुद्धतया प्रकाशमाने ॥]

31 [Crit. App., line 20 : *before* **Cs**, *ins.* **Ca.n** भोग्यात्मनि, शरीरे, अन्तरिक्षे, हार्दाकाशे (**Cn** *also* मायायां) ॥]

32 ^{b}) The six are the seasons ; the twelve are the months ; and the parvans are the पौर्णिमासी and the अमावास्या of each month.

33 ^{a}) यः संप्रसादं (i. e., जगतः शरीरं) अधिगच्छति, स सर्वान् लोकानधिगच्छति. —[Crit. App., line 6 : *after* **Cn**, *ins.* (reading संप्रसादः). — Line 11 : *after* तान्, put a semicolon and *ins.* **Ca** (gloss : स्थितान्) हितान्.]

238

Initial Note : *ins.* at the end : With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 236. 22–41 (*v. l.* in App. II [no. 4 B]).

1 [Crit. App., line 14 : *delete*, with the semi-

colon, D9 स न.]

7 [b]) For विद्यासंपादितं (explained by **Cn** : अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजधीवृत्त्या विद्यया संस्कृतम्), **Ca** reads विद्यासंशोधनं.

8 **Ca** reads [अ]चलितस्मृतिः in 8^b and [ऽ]मृत्युम् in 8^d, applying the stanza to the ज्ञानिन्, which would go against हित्वा तु in 9^a. The epithet चलितस्मृतिः, would indicate one who has forgotten the real purpose of life, who, in the technical Pāli terminology, is सतिपट्ठाणहीन.

9 [Crit. App. : *read the last line thus* — T2 कालकरो ; **Ca** (gloss : कालस्य जरयिता, कालनाशको वा) **Cn** (gloss : कालंजरपर्वतवदप्रकम्प्यः) कालंजरो (as in text).]

12 [a]) पूर्वापरे रात्रे, irregular for पूर्वरात्रे अपररात्रे च ; or रात्र (outside a compound — Pāṇ. 5. 4. 87) might have been used as a neuter noun, as in त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा in B. 13. 136. 11^a.

18 [Crit. App., line 1 : *before* 18^{abcd}, *ins.* (hapl.).]

239

Initial Note : *ins.* at the end : With 239, cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 236. 43–64 [*v. l.* in App. II (no. 4 B).]

3 If भूतानि = सागर, and महाभूतानि = ऊर्मयः, the भूतानि would be the same as what came to be called the तन्मात्रs ; or, भूतानि (created beings) = सागरः, and ऊर्मयः = महाभूतानि, i. e., their constituents. The first explanation seems more likely : see, however, the remarks of **Cn** quoted in the Crit. App., and see particularly st. 4–5. **Ca** observes : पञ्चभूतानि सर्वभूतेषु देहारम्भकानि.

5 [d]) निर्दिश्यते, सर्गे स्थावरं, प्रलये जङ्गमम् । or तथा, i. e., भूतमयम्.

18 The commentary **Cv** sees here a reference to the त्रिविक्रम or वामन अवतार. It writes : यदूर्ध्वं पादतलयोरित्यत्र, 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इति वचनात्, यज्जगत् पादतलयोरूर्ध्वं विद्यते तज्जगत् त्रिविक्रमावतारे अवाक् पश्यति, शक्तिपर्यालोचनायामवाक् पश्यति । मूर्तिविशेषावस्थापर्यालोचनायामूर्ध्वं पश्यति ।

20 [Crit. App., line 3 : *for* [c]) *read* [b]) ; line 4 : *for* [d]) *read* [c]).]

21 [Crit. App., line 1 : *after* the first om., *ins.* (hapl.).]

Colophon, line 5 : *for* 6. 8. 6, *read* 6. 8. 9.

240

In the beginning, *ins.* as initial note —

☞ With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 236. 65–89 [*v. l.* in App. II (no. 4 B)].

3 [Crit. App., line 4 : *for* M7 °रमनः, *read* M7 [ऽऽ]रमनः.]

5 [Crit. App., line 2 : *for* D2–4. 3. 8. 9, *read* D2–4. 6. 8. 9.]

9 [Crit. App., line 10 : *for* Da8. a4, *read* Da3. a4.]

16 [d]) ❀ **Cv** (reading नदोषैः as one word) नदोषैः, रागादिदोषाभावैः । ❀

18 [ab]) The Cal. ed. reads नापि for वापि and, with that reading, Deussen, supplying यस्य from 17^b, translates : " dessen Ātman vertieft (reading प्रसरति) sich nur in das Sattvam und niemals mehr in die [übrigen (i. e. रजस् and तमस्)] Guṇas ". Other translators and commentators offer no literal and accurate explanation, and mostly gloss over the line omitting what could not be translated. In view of st. 19–20, it is obvious that सत्त्व here = बुद्धि, and आत्मा = क्षेत्रज्ञ ; but Ātman creating the सत्त्व (प्रसवति — also the S *v. l.* प्रसृजति or प्रस्रवति) is not possible on the premises of the Classical Sāṁkhya, unless we take it to be the मौलिकसांख्य, subjective or idealistic in nature, described in Jain texts as प्रत्यात्मप्रधानवादिनो मौलिकसांख्याः. In 18^b, unless we read, with the Calcutta edition, गुणानापि (recorded in not a single MS. of the Critical Apparatus), we shall have to read कदाचन as कदा च न to obtain the negative import (or adopt the Ś1 K1. 2 *v. l.* कथं च न). The line in that case can mean : 'The Soul can [subjectively take the first step to] create the Buddhi, but [thereafter the soul would leave the Buddhi free to follow on and create the गुणप्रपञ्च, and] not bother also to create the Guṇas directly himself ; although — 19^b adds — he is, on an ultimate view (यथातथम्), their [mediate] creator. An interpretation of the rest of the adhy. on the above lines offers no difficulty, so that the पुनरध्यात्मवाद (12. 239. 1^{ab}) will have to be understood as concerned with the मौलिक-

सांख्य theory, and not with its later development familiar from the text books. — [Critical App., line 6 : *after* अपि, *ins.*; Cal. ed. नापि. — *Read*, in line 6, कथं च न, and in line 7, कदा च न as three separate words.]

20 [Crit. App., last line : *read* °युक्तश् *for* °युक्तस्.]

241

[Insert the following note at the beginning :

☞ With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 237. 1–14 [*v. l.* in App. II (no. 4 B)].

1 [b]) अनुतिष्ठति (अनु-, in a subordinate or unconcerned manner), for which 12. 187. 42 and B. 12. 286[5]. 37[b] read परिपश्यति, denoting the mere साक्षित्व of the क्षेत्रज्ञ. — [d]) The word ईश्वर is an adj. to क्षेत्रज्ञ and does not denote the Supreme Soul as distinguished from the individual soul. **Cs**, however, understands it that way : ईश्वरः परमात्मा तदा उदासीनवन्निर्व्यापार एव भवति. So also **Cp**.

2 [a]) तत् = सत्त्वम्.

5 [Crit. App., at the end : *ins.* — After 5, Ds1 reads 7.]

7 [Crit. App., line 2 : *before* — [a]), *ins.* : Ds1 reads 7 after 5.]

14 It is worth noting that, as in the B. G., अनभिसंधिपूर्वककर्म is stated here to be the saving doctrine.

242

☞ With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 237. 15–39 (*v. l.* in App. II, no. 4 B).

4 [Crit. App., in the beginning, *ins.* : With 4[ab], cf. 12. 232. 13[ab]. —]

6 [Crit. App., line 4 : *after* K6, *ins.* (by corr.).]

7 [Crit. App., line 2: *before* — [c]), *ins.* : — 7[cd] = 12. 232. 19[ab].]

23 This stanza, **Cn** introduces thus : यद्यपि तन्त्रभेदेन जगदुत्पत्तिप्रकारा भिद्यन्ते, तथापि शमादिसंपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्तावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयावस्थानं मुक्तिरिति सर्ववादिसंमतम् । वादिनो देहनाशो वा शून्यभावो वा दुःखनाशो वा लिङ्गभङ्गो वा अविद्यानिवृत्तिर्वा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्वा परमानन्दावाप्तिर्वेति शब्दत एव विकल्पयन्ति । तदेतदभिसंधायाह — यथेति ।

25 [Crit. App., line 5 : *for* दमान्वितेन, *read* -दमान्वितेन.]

243

2 [d]) 'Vedic studies do not detract from his character as a Brāhmaṇa with highest knowledge' — assuming (4[d]) that he does not use that knowledge as a means of livelihood.

11 [a]) तपसः + उपनिषद् (double saṁdhi); उपनिषद्, the highest goal or fulfilment.

14 [a]) **Ca** glosses षड्भिः by मनःषष्ठैरिन्द्रियैः. — [b]) अधिकमत्रिभिः — मत्रिभिः, मननशीलैः; **Cp** glosses by श्रेष्ठैः मात्रिभिः. **Ca**, reading प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः, observes : प्राज्ञैः, प्रकृष्टज्ञानजनकैः । अत एव, अधिगतं त्रिभिर्मात्रिभिरेव हितमाहुः. — [Crit. App., line 9 : at the end of the line, *ins.* a hyphen.]

15 [Crit. App., line 5 : *for* स्त्वक्तस्, *read* स्त्वक्तम्.]

16 [a]) निष्प्रचारं । प्रचारो, विषयसंचारः (**Ca**).

17 [Crit. App., at the end : *read* वेद स *for* स वेद.]

Colophon : *for* G2 missing, *read* om. in G2.

244

1 [a]) द्वंद्वानि, with श्राव्यः. — [b]) अर्थधर्मावनुष्ठितः, i. e., अनुष्ठितार्थधर्मः. — [Crit. App., line 8 : *after* श्राव्य-, put a semicolon and *ins.* D5.7 श्राव्याः.]

5 [d]) 'The nature of which consists in the destruction of darkness.' [Crit. App., line 12 : *before* ताम्र (and also *before* °रसि), ins. **Cs**.]

12 [a]) कालाष्टमैः, i. e., 5 भूतs + 6th बुद्धि + 7th प्रकृति + 8th काल ; for, as **Ca** observes, अहंकारस्तु बुद्धेर्न व्यतिरिच्यते, गुणत्रयाच्च नान्या प्रकृतिरिति भावः — जीव (or क्षेत्र) being the percipient. **Cn** takes the opportunity to refute the other Padārthas of the Nyāya System like सामान्य, विशेष, समवाय and अभाव.

245

1 [c]) **Ca** observes : कर्मभिः परिपश्यन्तीत्यनेन ज्ञानं प्रति

कर्मणः कारणत्वं वदन्नवश्यकर्तव्यत्वं स्वाश्रमविहितानां कर्मणां दर्शयति. Cn.s explain : कर्मभिः योगानुष्ठानैः (Cs : योगशास्त्रोक्तैर्यमनियमधारणासनादिभिः), योगिनः लिङ्गात्मानं समाधौ साक्षात्कुर्वन्ति. —[Crit. App., line 4 : *ins.* a hyphen *before* दृश्यंति.]

2 Cs introduces the st. by योगिनो माहात्म्यमाह। The topic continues for the next few stanzas. Cn takes चरन्ति as शत्रन्तम्, which does not seem to be likely in view of विचरन्ति in 2^c; but गच्छन्ति and तिष्ठन्ति in 2^b could be construed that way with advantage : 'surveying all that is moving and stationary'.

3 ^{cd}) ❀ Ca (reading सत्त्वमन्तस्तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति) अन्तः शरीरमध्ये सत्त्वमात्मानमेव दहराकाशे सत्त्वस्यात्मनः प्रतिरूपमिवावच्छिन्नदेशोपधानं व्यापिनमव्यवच्छिन्नं पश्यति । ❀ For प्रतिरूपं, cf. Katha Up., II. ii. 9 — एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च.

5 ^{cd}) 'Whether they be under the influence of the dualism of Pradhāna, or whether they be on the way to rise above the rajas consequent upon karmans.' The v. l. -[अ]द्वैधयुक्तानां, as well as द्वैधमुक्तानां, equates the persons mentioned in 5^c with those in 5^d; while Ca interprets प्रधानद्वैधयुक्तानां by आत्मनः पृथक्प्रधानमिति दृष्टिमताम्.

13 ^{a}) दृष्टेषु, the Ś K V majority reading, can mean, 'as seen or ordained in Śāstras'.

14 ^{b}) ❀ Cn : षडङ्गानि, — सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तदृष्टिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ — इति वायुपुराणोक्तानि । ❀ — ^{c}) 'Intent upon the disposal or effacement of the Pradhāna.' The v. l. प्रधानविधियोगस्थः can mean 'established in the main vidhi and Yoga'.

246

1 ^{d}) विवित्सापरिमोचनः, several MSS. read °परिषेचनः which is tautologous with 2^b. By परिमोचनs are meant the descending off-shoots (Mar. पारंबी) which surround the trunk of a tree like the अश्वत्थ, tempting the youngsters to climb up (or down) — exactly what विवित्सा (greed or curiosity) would do in the case of the कामद्रुम. परिमोचनी is also recorded as the name of a दुष्पर्शा plant.

4 ^{cd}) The efforts, troubles and tribulations (आयास, [not आयस 'made of iron']) are the fetters that hide the fruit on all sides.

5 ^{c}) ❀ Cn : वैषयिकसुखमपि दुःखमेवेति मत्वा दुःखयोरित्युक्तम् । ❀ — ^{d}) द्वयोः, i. e., the वृक्ष and the पाश ; or सुखदुःखयोः.

8 [Crit. App., line 2 : *after* कर्षणम्, *ins.* as in Ś1 K1. 2. 4 V1 only. — Line 3 : *for* 5–8, read 5. 8.]

9ff. The second रूपक is thus introduced by Cn : अग्निमाध्याये विद्यां विवक्षुस्तन्निर्वर्त्यं संसारं पूर्वोक्ताज्ञानकृतं कुराज्यरूपकेणाह — शरीरं पुरमित्यादिना । भोगायतनत्वात् शरीरं पुरम् । भोगजसुखाभिमानित्वात् बुद्धिः स्वामिनी । तस्या अर्थचिन्तकममात्यस्थानीयं मनः । बुद्धेर्भोगार्थं विषयधनमर्पयन्तीति इन्द्रियाणि पौराः । ते च मनसा अमात्येन प्रवर्त्याः ।

11 ^{a}) For अर्थे, cf. 9^d. — ^{c}) अद्वारेण, acquired by forbidden or surreptitious means.

12 ^{a}) दुर्धर्षा, not [normally] assailed by passion. — ^{b}) साधर्म्यं, proneness normally to take the colour of, or be affected by, रजस् and तमस्.

13 [Crit. App., line 13 : *for* यमर्थम् *read* यमर्थं ; *for* यदर्थम् *read* यदर्थं.]

14 ^{b}) ❀ Cn : संकल्परूपेण मनो यदा बुद्धेः सकाशात्पृथग्भवति तदा तत् केवलं मन इत्युच्यते ।

247

2 ^{ab}) दीप्तानलनिभः, अत्यन्ततपस्वी ; धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे (Ca).

3 ^{c}) सक्तिः, not well documented, gives a better sense : cf. extract from Ca in the Crit. Apparatus.

4 ^{d}) भौमाप्यास्रवणं, भौमानामाप्यानां च आस्रवणं, शुक्रादिकम् (Cs).

6 ^{b}) वाक्स्थानं, वागिन्द्रियगोलकानि (Cn). — ^{d}) भवः, जन्ममरणे (Cn).

8 ^{cd}) ❀ Cn : पञ्चाशतमित्यार्षम् । पञ्चभूतात्मभाविताः, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं रूपं, तत्र लक्षिताः । ❀

11 Ca understands the point of Yudhiṣṭhira's query to be that Buddhi should have अध्यवसाय as its solitary and exclusive guṇa : the reply is that the five guṇas enumerated in st. 10 are only sub-divisions of अध्यवसाय. Cv, on the other hand, says : सर्वश्रेष्ठाया बुद्धेर्बहुगुणैर्भवितव्यमिति शङ्कितुराशयः !

248

7 ^{b}) The King's name is given in the Droṇa (B. 52. 26 = 7 App. I [No. 8], line 45) as अकम्पन.

16 [Crit. App., line 1 : *read* महातेजः *for* महातेजो.]

19 [b]) For वेदाध्वरपतिः, see the gloss of Cn. The Droṇa version (App. I, 8, line 79) reads निशाचरपतिः. Cf. the function of हरिकेश in Creation in 10. 17. 11ff. — The Droṇa (line 98) also gives the novel idea of dividing time into future, past and present, which is absent in the Śāntiparvan version, where (vide 249. 12[cd]) आवृत्तिजाः प्रजाः are asked for.

249

6 [ab]) संहारान्तं मा क्रुधः, 'let not your anger go to the length of outright destruction'.

10 [d]) निवर्तेरन्, 'return back to the world of the living', a *v. l.* also endorsed by the Droṇaparvan (B. 7. 53. 12[d]).

15 [Crit. App., line 4 : *for* बैंम्यो *read* वैंम्यो.]

16 [Crit. App., line 3 : *before* — [b]), *ins.* D4 reads 16[b]–17[b] twice.]

17 [Crit. App., in the beginning, *ins.*: For the repetition of 17[ab] in D4, cf. v. l. 16. — Line 5, *after* D4, *ins.* (both times).]

250

4 [Crit. App., line 5 : *for* ऽस्तु, *read* [ऽ]स्तु.]

5 [c]) 'Survivors would think of the dead sons etc. with malediction for the author of their death.'

7 [d]) For this, the Droṇa version (B. 7. 54. 6[ab]) has the sylistic कायेन विनयोपेता मूर्ध्नोद्यनखेन च.

16 [d]) Cs quotes here the following stanza from the वैजयन्ती — शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतार्बुदे। न्यर्बुदं वृन्दखर्वं च निखर्वं शङ्खमम्बुजम् ॥ — [Crit. App., line 1 : *before* — [c]), *ins.* Bo एव च (for दुश्चरम्).]

19 [a]) ❀ Ca : पद्मं त्रयोदशाङ्क एव, एकस्माद्दशगुणवृद्धया। पञ्चदशोऽङ्कः पद्ममित्यपरे । ❀

21 The Droṇaparvan version (B. 7. 54. 26) introduces a visit to पुष्कर, गोकर्ण and मलय in the course of the austerity. — [Crit. App., line 5 : *for* हारस, *read* हारश्.]

24 [Crit. App., line 2 : *for* राजन्, *read* राजन्ँ.]

28 After 28[cd], the Droṇa improves the text by adding the line : लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयस्तथा (B. 7. 54. 35). — [Crit. App., line 4 : *for* D2. 3. 5. 7. 8 *read* D2. 3. 5. 7.]

30 This is peculiar to the Mokṣaparvan version and is om. in the Droṇaparvan version.

33f. In the corresponding Droṇa version, although these stanzas are present (with var.), the suggestion about काम and क्रोध (B. 7. 54. 38) is (oddly enough) made to emanate, in the first instance, from मृत्यु herself.

35 [cd]) The corresponding Droṇaparvan lines read — तस्मात्कामं रोषमप्यागतं त्वं संत्यज्यान्तः संहरस्वेव जीवान्. This refers to मृत्यु's own काम and क्रोध which hardly suits the context. According to the Mokṣaparvan version, it is the embodied Kāma that, at this juncture, approaches the Brahmā and Mṛtyu, and the former asks the latter to अभ्यागतं रोचय, make best use of the new-comer and employ him (संयोज्य, cf. Droṇa संत्यज्य) for the assigned task. Kāma and Krodha, although two, are often (as in Bh. G. 3. 37) thought of as two-in-one.

38 [ab]) Cn, on the corresponding Droṇaparvan line (B. 7. 54. 46), glosses as under : देवाः इन्द्रियाणि, प्राणिभिर्जीवैः सह गत्वा, तत्रैव परलोके वृत्ताः, वृत्तवन्तः पुनर्भूत्वा संनिवृत्ता भवन्ति । — The Droṇaparvan gives at the end of the narrative a फलश्रुति (B. 7. 54. 54), which clearly proves it to be a later addition.

251

3 With 3, cf. Manu. 2. 6, 12.

4 [a]) Cal. ed. reads धर्माणि for कर्माणि.

6 [ab]) ❀ Cn : आपदि तु यथा पापवानपि अपापवादी भवति, अधर्मकृदपि धर्मकृद्भवति तथैवोक्तमापद्धर्मेषु । कर्णपर्वणि (8. 49. 41ff.) वा युधिष्ठिरं जिघांसोरर्जुनस्य बोधाय भगवता सत्यवादिनोऽहिंस्रस्याख्यानमुक्तं तदिहानुसंधेयम् । ❀

22 [Crit. App., line 6 : *for* एकस्माद्, *read* एकस्मात्).

252

1 [Crit. App., line 2 : *before* सूक्तं, *read* Ca.]

3f. 'The indications laid down take one to the goal : they both create but nevertheless enable one eventually to cross over [the impediments]' —

but when (the text goes on) special or exceptional circumstances are held to alter the nature of Dharma, there can be no fixity of standard.

5ff. To make virtue† depend upon the conduct of the good is no sure solution, because standards of even the best of men differ according to time and the circumstances.

6 [d]) On अप्राकृत, **Cn** observes: अगस्त्यादिरप्राकृतोऽपि बहुहिंसाकरं दण्डकारण्यशापाख्यमधर्मं चकार.

11 [c]) संस्था, the established order of things: **Cp** explains it by मर्यादा. **Cn**, by way of illustration, says: जनमेजयाश्वमेधे इन्द्रापराधादश्वमेधसंस्थालोप इव.

12 [cd]) Cf. Katha Up. I. 3. 14: क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया.

14 [a]) For गोभ्याशे, see Pāṇini 6. 1. 122–123. — Both the निपान and the कुल्या exist for a while and then cease to be. **Cv** seems to have read गवाभावे, as seen from his gloss: गवामभावे उदकपानपात्रीव, क्षेत्राभावे कुल्ये च, विप्राभावे धर्मोऽपि न दृश्यते.

15 To illustrate the कामादन्ये, **Cp** cites विश्वामित्रेण श्वमांसभक्षणादि (12. 139); for [cd], **Ca** cites: बहवः कंचिदाचारं वेदादिबाह्यमाचरन्ति। स एव महाजनपरिग्रहधिया अन्यैः सेव्यमानो धर्मो भवति, धर्म इव प्रतिभासते।

18 [Crit. App., line 4: *after* text)., *ins.* —K7 repeats 18[b] after 19[a]. —*After* K7, *ins.* (both times). —*For* यो परं, *read* योपरं.

19 [Crit. App., line 2: *before* —[b]), *ins.* — After 19[a], K7 repeats 18[b].]

253

1 **Ca** introduces the adhy. thus: एवमुल्लङ्घितप्रमाणसरणिमिव युधिष्ठिरं सदाचारपुरस्कारप्रवृत्तं सदाचारपुरस्कारेणैव प्रबोधयितुमुपक्रमते भीष्मः.

18 [d]) मलिनः — मलयुक्तस्य.

20 [c]) The name of the bird is differently spelt. In 2. 38. 17[d], **Cd** gives it as भुलिङ्गः (glossed बिलशायी), and the same spelling is also given in 2. 41. 18–19. S generally spells it as कुलिङ्ग, but in 12. 163. 9[c], S has a different word in the context. The spelling भुलिङ्ग is very meagrely supported in the Crit. App. of the present stanza, though it has better support in st. 28 below.

32 [a]) For the usual सायं सायं, S reads साये साये, which is evidenced in the Śatapatha Br. 7. 3. 2. 18 (साये भूते).

34 [Crit. App., line 4: *after* Dn1, *ins.* Ds2 (by corr.).]

41 [e]) आस्फोटयत्, बाहुशब्दमकरोत् (**Cn**).

254

23f. The idea seems to be: where two meet there gathers a crowd: so *ācāra* is an accidental concatenation of rules culled from everywhere.

24 [c]) करीषाणि, cow-dung cakes.

26 [c]) क्रोशतः, as **Cn** notes, refers to the roaring sub-marine fire which is here put forth as the उपमान.

27 [b]) अन्यः = अनन्यसदृशः, having a distinctive something about him. अपरः = अविद्यमानः परः (= शत्रुः or श्रेष्ठः) यस्य, i. e., शत्रुरहितः or अत्युत्कृष्टः. — [e]) अल्पहृल्लेखाः, *lit.*, on whose heart nothing produces an enduring impression. — [f]) कृत्स्ननिर्णयाः, who would at once jump to an all-embracing and far-reaching conclusion [without taking into account special circumstances that would make all the difference in the world].

34 **Cp** introduces the st. by — कर्मफले न विश्वसितव्यमित्याह.

35 [c]) भूतभव्यार्थम् — 'for the prosperity of all beings'.

36 [cd]) 'Dharma can be understood as forming the underlying presupposition of diverging courses of conduct.'

39 [b]) कारयन्ति, 'make them carry out commands'. The next couple of lines constitute a powerful plea against slavery, and in favour of humane treatment to lower animals, offering striking analogy to Jainism. In 41, Tulādhāra pleads for the innocence of the profession of vending oil, ghee, honey and

† Compare Aristotle's definition of virtue as the mean between two extremes: but such a mean as the wise man might choose! — And the wise man's choice changes according to time and the circumstances!!

drugs; but orthodox Jainas would object to the selling of some of the articles (e. g., honey).

43 [d]) Probably castigation of yoke-bulls is intended by तेन कर्मणा.

45 [d]) गाः + आलभन् (double saṁdhi).

49 Cf. Sutta-nipāta 311 — Tayo rogā pure āsuṃ : icchā, anasanañ, jarā । Pasūnāñ ca samārambhā attānavutti-m-āgamuṃ ॥

50 [ab]) "Investigate the [so-called] Dharma by [independent] ratiocination: do not follow the majority blindfold."

255

3 [d]) वार्ता, particularly the कृषि and गोरक्ष, but not वाणिज्य, which even तुलाधार was professing.

6 [Crit. App., line 1: *before* 6[ab], *ins.* (hapl.).]

7 [b]) The [dakṣiṇā-beggars] make no end to their saying: 'this to be given away': 'that to be given away'. — [Crit. App. to 705*: *before* D4, *ins.* Dn4 transp. ह्येतं and विद्धि धर्मं.]

8 [b]) औषधैः, वनस्पतिभिः.

10 [a]) Deussen proposes to read आत्मानः 'themselves'. This is not necessary. According to the text आत्मा वै पुत्र नामासि, आत्मानं here = पुत्रम्, who is an exact replica of the father.

12 [d]) अभवन्, prospered.

14 [cd]) Construe: यः अप्रमाणेन, कुतर्केण, अशुभं प्रमाणं कुर्यात्.

15 [a]) ❀ Ca : मयेदं, स्वजात्याश्रमोद्देशेन विधीयमानं, कर्तव्यमेव । न त्वत्र फलमेतत्कारणं, इति यो वेत्ति सोऽभयं ब्रह्मैव वर्तते, प्राप्य तिष्ठते । ❀ इतिकर्तव्यम्, the ultimate purpose underlying individual acts. — [b]) ब्राह्मणोभयम् — Ca : ब्राह्मणः अभयं [ब्रह्म]; Cn ब्राह्मणो भयम्; more probably ब्राह्मण + उभयम्.

16 [ab]) The current tradition is that action, although विगुण as involving पशुवध, is to be preferred. — [cd]) Such action involves भूतोपघात; and as to securing the purpose for which such acts are to be performed, the less said the better (संयमः).

17 [d]) आसन्, कृतादौ इति शेषः (Ca. p).

19 [d]) Cn quotes Ch. Up. 5. 18. 2 : प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति, चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति, etc.

21 [c]) अस्ति नः तत् तु अतो भूयः, referring to the graded view of reality in Ch. Up. 7. 2-26.

24 [b]) 'They do not stake their wealth and good name for such sacrifices.'

26 Ca observes : यद्यात्मनिष्ठास्तर्हि कुतः कुर्वते कर्माणीत्याह — स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते (BG. 3. 21) इति न्यायेन लोकशिक्षार्थम् ।

29 [a]) For this, Ca. p quote BG. 6. 41.

30 This has obvious reference to the stereotyped description of a religious and prosperous man as found both negatively and positively in 12. 68. 23; 74. 9-10; 329. 12.

34 [ef]) Cp regards 34[e] = absence of श्रौत offerings; 34[f] = स्मार्तधर्मराहित्यम्; and so explains — इदं, स्वाध्याययागदानाकरणपूर्वकग्राम्याचरणमपि दैवतं विष्णुसंबन्धि कृत्वा यथातथावद्विष्णुमवाप्नुयात् । Ca, however, observes : अत्र श्रेयार्थमेवं पठन्ति — कर्म अभिनिन्दितमिति दैवतं वासुदेवमुद्दिश्य यज्ञास्यमवाप्नुयात् इति च व्याचक्षते — तदतितुच्छम् ।

35 [b]) कष्टम्, दुर्ज्ञेयम् (Ca). — [Crit. App., line 19 : *after* 9, *ins.* Ca (gloss : न उपेक्ष्या इत्यर्थः).]

36 [ab]) In spite of Manu. 5. 40 : यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः.

37 [ab]) Whether there be yajñas or no yajñas, the beasts do not deserve to be killed for them. — [d]) After death, the beasts, in fact, offer their whole body and hyde as a pūrṇāhuti for the use of man. Cf. 12. 260. 27.

38 [ab]) Rather than employing the services of the शामित्र (who kills the victim) and of his assistants in the पशुयाग, the Yajamāna would be conferring far greater distinction (प्रकरोति) upon his own wife if he makes an offering of पुरोडाश cakes which it will be her duty and privilege to prepare and cook! — [cd]) सर्वेषां पशूनां, genitive for ablative, 'more holy than all the beasts'.

256

2 [Marginal reference : *read* B. 12. 265[4]. 2 *for* B. 12. 26[4]. 2.]

5 [Crit. App., line 5 : *read* D2-4. 8 *for* D2-4. 8. 9.]

6 [ab]) 'Ritual conducted on the basis of ahiṁsā [is beneficial] in this world as well as in the next.' Deussen proposes to read अनहिंसाकृतं, and construe it with the next line. On the other hand, **Cn** suppplies हिंसा as the subject of 6[c], which it reads as श्रद्धां निहन्ति. — [cd]) स्पर्धा, sense of competition and conflict, ruins everything : cf. st. 16 below. If that is not destroyed (reading [अ]हता), the man is utterly lost. — [Crit. App., line 15 : read साहता as one word.]

7 [ab]) 'Neither words, not intention, nor ritual can save one who lacks faith (√वर्ध् to cut).

9 [ab]) Kulluka on Manu. 4. 224 comments : एकोऽधीतवेदः कृपणश्च, परो दाता वृद्धिजीवी च. But 10[cd] suggests that 9[ab] does not mention two combined types, but four separate individuals.

10 [f]) **Cv** and a few MSS., reading च (for न), and with the backing of the Taitt. Up. text (1. 11. 3) श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया देयम् (not अदेयम्, which seems to be more appropriate), come to the conclusion that the offerings of a कदर्य and वार्धुषि are acceptable provided they are given in faith (cf. 8[b]). But 10[d] definitely says इतरत् (i. e., अवदान्यस्य = कदर्यस्य and वार्धुषेः, i. e., of the miserly and the usurer) हतम्.

13 [c]) ❀ **Ca** : निवृत्तिमर्थतो व्याचष्टे, निवृत्तशीलदोषो यः इति । ❀ This clearly shows that निवृत्तिः (in 13[b]) is not कर्मनिवृत्तिः or निवृत्तिमार्ग, as some are inclined to take. Hence, in 13[a], the words have to be taken as या + पवित्राणां and *not* या + अपवित्राणां. — [Crit. App., line 3 : *for* यापवि°, *read* या पवि°.]

16 [a]) For स्पर्धा, cf. 6[c]. — [Crit. App., line 1 : *for* Bo. 6-9, *read* Bo. 6-8. — Line 8 : *for* 35-36[b], *read* 35.]

17 [Crit. App., line 7 : *before* तु, *ins.* (both both times).]

20 [Crit. App., line 5 : at the end, *ins.* (both times).]

22 [cd]) The M version reads this line after 15[ab], which hardly fits in, as the words of the birds end with st. 16. The line will have to be somehow understood as भीष्म's words to युधिष्ठिर. — At the end, **Ca** adds : मोक्षधर्मार्थविवृतौ मदीयं साहसं महत् । किं च प्राचीनटीकार्थरक्षार्थमयमाह्वयः ॥ मतिमद्भिर्विमृश्यैतत्क्षन्तव्यं मम चापलम् । प्राचीनोपायरक्षा हि विदुषां हितकारिणी ॥

257

1 [d]) The name of the king is given as विचख्यु in the Cal. ed., and as विचक्यु also in **Ca**. The Comm. observes : विचख्नुर्नाम राजा वेदादौ प्रसिद्धः यस्य वैचक्नवी पुत्री. **Ca** is here obviously thinking of गार्गी वाचक्नवी of Bṛ. Up. 3. 6, a name derived from वचक्नु.

3 [a]) "स्वस्ति गोभ्यः" seems to be a part of the आशीस् which the Brahmans pronounced at the conclusion of the याग.

5 [c]) कामरागात्, **Cn** (v. l.) कामकारात्, i. e., as an allowable option; but the qualification बहिर्वेद्यां would favour the accepted text. **Ca**, however, reads बहिर्वेदाः and glosses it by वेदार्थानभिज्ञाः and observes बहिर्वेद्यामिति पाठस्तु निरर्थः । नायमभिप्रायो वेदवचसां यदवश्यं हिंसा कार्या, अपि तु सर्वथा रागाधीनवृत्तयः । तन्निवर्तयितुमिदमुक्तम् — यद्यवश्यमेव हिंसा कार्या, यज्ञायैव कर्तव्या, न तु कामात्पशवो हिंस्या इति भावः ।

7 [c]) The v. l. अनाचारः, favoured by the majority, can also be accepted ; particularly in view of the singular संशितः. Only, in that case, the plural in कृपणाः फलहेतवः will have to be taken as a parenthetical or an independent clause.

11 [d]) For चो(चौ)क्षैः, cf. note on 12. 118. 13. **Cv** gives an ingenious interpretation of चोक्षैः (च + उक्षैः). — [Crit. App., line 3 : *before* V1, *ins.* Ś1 (by corr. as in text) यज्ञेषु (for वेदेषु).]

12 [b]) विवदन्ति, are constantly at war.

258

[Initial Note, line 3 : *for* No. 2, *read* No. 5.]

5 [Crit. App., line 2 : *for* D2, *read* D2. 8 G2.]

7 In connection with the story, **Cv** observes : एकवारमिन्द्रागमने पुत्रं प्रति जहीत्याज्ञा दत्ता, पुनरेकवारमिन्द्रागमने शिला भवेति शापो दत्तः इति कथाद्वयमनुसंधेयम् ।

10 [d]) किं नु मां नात्र पीडयेत् — पीडयेदेवेत्यर्थः.

15 [ab]) The words at the जातकर्म are — अश्मा भव, परशुर्भव; and at उपाकर्म, आत्मा वै पुत्र नामासि.

19 [Crit. App., line 12 : *for* समायोगो, *read* समायोगः.]

31 [a]) शुश्रूः, waitress, nurse. — [b]) देहमनन्तरम्, *alter ego*. — [c]) ह्न्याद्, question of appeal.

32 [Crit. App., line 3 : *after* Ś1, *ins.* (by corr. as in text).]

34 [c]) याप्यन्ति, deserve to be dismissed; act basely (denominative verb from याप्य): cf. याप्यं तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत् — Medinīkośa (यद्विकवर्ग, st. 48).

37 [e]) अपराध्यत्वात्, 'being sinned against' in almost all matters.

38 [a]) निर्देशः, this refers to the special privilege conceded to all women when they agreed to participate in the fourth part of Indra's ब्रह्महत्यादोष (12.273. 42ff.). **Cn** quotes a version of the story from Taittirīya Saṁhitā (2. 5. 1. 5 — ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै, काममा विजनितोः सं भवामेति). —[marg. ref., : *read* B. 12. 267 [6]. 41 *for* B. 12. 297 [6]. 41.]

45 [a]) समया — adv., entirely; स मया, as two words, not suited to context, and hence changed in some MSS. into स तया to accord with the facts.

47 [b]) नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः, to whom he gives the benefit of the ten अवस्थाs or धर्मs, viz. — मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥ Cf. Crit. Note to 12. 63. 13. **Cn**, however, adds : इन्द्रस्यानपराधत्वं द्वेषराहित्यान्मुनिनेहोक्तं, न तु व्यवहारतः.

48 [Crit. App., line 3: *for* वोह्यूर्ध्वे-, *read* वो ह्यूर्ध्वे-.]

55 [d]) The final vocative can be taken as an exclamation of endearment.

60 [Crit. App., line 9 : *ins.* a semicolon *after* विनीत-.]

70 [Crit. App., line 2 : *delete* (K1 °च). —Line 6 : *delete* D6 चिरेण (for चिरं न).]

75 [Crit. App., line 6 : *ins.* a hyphen *before* महातपाः.]

259

1 **Ca** begins the comm. by observing : यद्यहिंसा परो धर्मस्तर्हि कथं चौरादेर्वधाभावे प्रजारक्षणमित्याशङ्क्य पृच्छति । **Cn**, similarly, — एवमहिंसैव धर्मो हिंसैव च पापमिति स्थिते, दण्ड्यान्दण्डयतो राज्ञः कथमहिंसत्वं स्याददण्डयतो वा कथं प्रजासंरक्षणं स्यादिति पृच्छति । **Cp** thus explains the purport of the adhy. — प्रागभिहितं भवता मुनेरपि हस्तच्छेदो विहित इति (12. 24) । इदानीमहिंसैव धर्मोऽन्यो धर्माभास इति । कथं दस्यूनामवधे प्रजारक्षणं भवतीति संदिहानः पृच्छति । **Cs** observes : पूर्वस्मिन्नध्याये हिंसात्मकं कर्म चिरं विमृश्य कर्तव्यं, न तु सहसेत्युक्तम् । इदानीं चिरं विमृष्टेष्वपि विषयेषु केषुचिद्धिंसैव कर्तव्यतयोपदिश्यते । सा च महानधर्मः । तत्कथं कस्यचिदपि हिंसामकुर्वता प्रजा पालयितव्या इति प्रष्टुकामः पृच्छति ।

6 [a]) इदं मम-एतन्नास्य-इति, i. e., there will be an all-round grabbing of private property with the result that ordered social existence as such will cease to prevail.

9 [a]) तत्त्वाभेदेन, 'without any discrimination as to the basic principles'. — [b]) अन्यथा, i. e., यथाविधि नीतिशास्त्रं कर्माणि [च] असमीक्ष्यैव, वधः न [कार्यः].

10 [d]) पुरुषे हते, when the दस्यु, who might conceivably be the head and support of his family, is punished by death.

11 [ab]) It is never too late to improve: that possible chance is lost by administering capital punishment. — [cd]) In 11^d, we can read शोभना as well as अशोभना. From a couple of whom one member is good, the progeny can be possibly good, possibly not-good.

13 Prior to death, three modes of punishment, mentioned in 13^{ab}, can be administered. This last (death) should not precede the three modes.

15 [d]) वासनम्, permission to stay only after imposing the संन्यासदीक्षा on him. Or, वासनम् can be taken as expulsion, i. e., निर्वासनम्.

21 [ab]) ❀ **Ca** : पापैकप्रवृत्त इत्यर्थः । ❀

22 Lotus does not grow in cemetery, and if it does, it is not considered as holy. Similarly one does not expect good conduct or divine grace from persons possessed by ghosts. **Cp** remarks at the end as follows : तद्यथा पद्मं स्वगुणैरुत्कृष्टं श्मशानादुपादाय कश्चिच्छिरसि कुर्याद्देवाय वा दद्यात्, तत्राश्वसीत कः । भाविपिशाचाद्युपद्रवाशङ्कितचेताः स्यात् — इत्यर्थः ।

23 On this st., **Ca** observes : अधुना प्रत्युत्तरापरिस्फूर्तौ यथाकथंचित् स्वाभिमतामहिंसां पुरस्कुर्वन् सत्यवानाह । From st.

24 up to the end of the chapter, the words are spoken by द्युमत्सेन, as is clear from the vocative सत्यवन् in 34^{b}. Even Deussen does not notice this, and translates the words as though they were a continuation of the speech of Satyavat. — ^{a}) तान्, साधून्, whom, as a king, it is your duty to protect by punishing the malfactors. — ^{cd}) Construe : तथा [सति], भूतभव्यस्य लाभेन [दस्यूनां] अन्तं कुरु, [नान्यथा]।

24 Ca. p observe in the beginning : पुत्रं प्रति सानुकम्पमिवाह । — ^{cd}) अपत्रपन्ति, subject दस्यवः. They cow down before such a king and behave the way they do.

25 Cp thus gives the अन्वय of 25^{ab} — राज्ञा वित्रास्यमाना दस्यवः सुकृतो भवन्ति । दुष्कृतीन् तान् राजा कामान्न हन्ति, किं तु सम्यगस्य भवत्विति धियैव ।

26 ^{ab}) 'It is nothing but good conduct that people put forth in their dealings with the good.'

32 [Crit. App., line 1 : *for* D4–7. 8 *read* D4–7. 9.]

34 ^{b}) Unable to explain the vocative सत्यवन्, Ca observes : मध्ये द्युमत्सेनोत्तरवचनात् पद्यं पतितमिति लक्ष्यते. Cf. note to st. 23 above.

Colophon : At the end, Cp adds : समाप्तं मोक्षधर्मटीकायां पूर्वार्धम् । शाण्डिल्यलक्ष्मणकृते मोक्षधर्मप्रकाशके । पूर्वार्धमिदमापूरि विवेक्तव्यं विवेकिभिः ॥

260

☞ In his Inaugural-Dissertation, Das "Gokapilīyam", Friedrich Weinrich (Göttingen 1928) has given a critical edition of adhy. 260-262 with German translation and notes, as also the full text of Nīlakaṇṭha's and Arjunamiśra's comm. on the same. This edition is based on the following MSS. (not included in our Crit. App.), besides the usual printed editions :

1	N[1] — Chambers 528^{e} (text)	in Devanāgarī
2	N[3] — no. 756, from the Berlin State-Library (with Cn)	"
3	N[2] — no. 330 (with Ca)	"
4	N[5] — London MS. (with Ca)	"
5	N[4] — Bodleian Library, Oxford, (text)	"
6	N[6] — no. skt. 220, from München	"
7	B[1] — 363, Paris	in Bengālī
8	B[2] — 346-348, Paris	"
9	G[1] — MS. from Göttingen, (text); Palm leaves	in Grantha
10	G[2] — MS. from Göttingen (text); Palm leaves	"
11	Mokṣadharmasāroddhāra, Comm. of Sadānanda (Pandit, 1916)	

1 f. Ca introduces the adhy. as follows : गृहस्थत्वेन कर्मप्रधानत्वात् युधिष्ठिरः कर्मज्ञानसमुच्चयं पुरस्कृत्य पृच्छति । Cp, on the other hand, observes : एवं तावदहिंसाख्यो धर्मः संन्यासे एव निरपायः सिध्यतीति अहिंसामुखेन त्याग एवाभिप्रेतः । तत्र च सर्वेषां भूतानां गृहस्थपोष्यानां विरोधो दृश्यते । तस्मादेन प्रकारेण तेषां विरोधो न स्याद्यथा च प्राणिहिंसा न संभवेत्तत्पृच्छति। — ^{b}) The v. l. योग is not adequately supported both in 1^{b} and 2^{b}. There is an element of त्याग in the गार्हस्थ्यधर्म so called, and षाड्गुण्य can be obtained even in that धर्म, since the गार्हस्थ्य and the post-गार्हस्थ्य धर्मs are closely akin (अदूरसंप्रस्थित). What is wanted is a त्याग which does not rise from aversion to संसार (भूतानामविरोधेन) and that has the षाड्गुण्य as its reward. Cf. Bh. G., 5. 5. — The v. l. सुदूर in 2^{c} has very little support.

6 Cf. 12. 254. 46. — ^{a}) Cn quotes the आम्नाय as follows : तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते (Ait. Br., 1. 15). Cf. Yājñavalkya Smṛti, 1. 208; Uttara-Rāma-carita, iv. 1, lines 15–30. — ^{d}) यष्टुं for त्वष्टुः has very little support, and it can only mean 'for a yajña'.

7 ^{b}) समये, धर्मसमये शाश्वते (Ca).

8 ^{c}) The text adopted follows Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 and can be rendered : 'As I remember' Truth has become rather lax : 'Vedas! Vedas!! Vedas!!!' — ^{d}) The प्लुत vowel indicates disapproval or निन्दा. The variant असत्या, given and explained by Cv, can be safely ignored. Kapila, it is to be noted, does not spurn the Vedas straight away. They have a truth, loosely worded, and needing proper interpretation. Compare the अध्वर्युयतिसंवाद in B. 14. 28. 7ff.

9 ^{c}) हंहो, in imitation of the cow's bellowing, being the first sound produced by स्यूमरश्मि through the cow's vocal organism. यते for यदि is poorly supported and does not quite suit the metre. — ^{d}) केनापरे = (i) के न अपरे, i. e., सर्वेऽपि मताः (ironi-

cally, = अवमताः); (ii) [त्वया] वेदाः मताः; केन अपरे मताः (or अपरेऽमताः); (iii) the अपरे धर्माः which are to make अशिथिलसत्य of the Vedas: by what method (केन) are they to be determined (मताः)? — [Crit. App., line 10: *ins.* ❀ *before* **Cp**.]

11f. People consider the utterance of the विदितात्मन् (possessing the qualifications mentioned in 11^{ab}) as always "ārṣa". What has a person, averse to all ārambha, to say about the Vedas?

12 ^{d}) एकार्थानि, 'leading to the same goal', so that they should not be अदूरसंप्रस्थित (st. 2^{c}), be so diametrically opposed in practice as हिंसा and अहिंसा. Cf. Manu. 6. 88–89.

13 ^{a}) गच्छति, supply परमां गतिम्; The v. l. सुदूरसंप्रस्थितयोः in 2^{c} is hence not acceptable.

15 ^{a}) सर्वार्थान्, the goals to be reached by the different paths: cf. 12. 194. 10. — ^{d}) नैष्ठिकी श्रुतिः, as a complete and ultimate Vedic injunction. **Cp** quotes: त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजेतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥

16 In view of 15^{b} and 16^{d}, there should not be a clear-cut statement such as अनारम्भ = अदोष; आरम्भ = दोष in the first half of the stanza, as **Cn** and other Vedāntic interpreters seem to make out. In 17^{c}, Kapila is anxious to appeal to Reason and not to Scripture (ऋते आगमशास्त्रेभ्यः), so that it is better to read 16^{b} as आरम्भेऽदोषः, rather than आरम्भे दोषः.

17 ^{a}) प्रत्यक्षं, here and in 261. 37, 39, 40 and other passages, denotes a direct Scriptural evidence that cannot be challenged.

19 ^{d}) Cf. Ch. Up. 5. 2. 1 — किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति । Cf. also Bṛ. Up. 6. 1. 14.

20 ^{d}) Cf. Śatapatha Br. 6. 2. 1. 18. — [Crit. App., line 7: *before* **T**, *ins.* D8 (marg.) [अ]धान्यश्च;]

21 ^{ab}) Cf. 6. 25. 10. — ^{d}) Cf. Ṛv. 10. 90. 16^{a}.

22 711* Quoted by **Cn**.s, where, in line 4 (prior half), the v. l. ऋक्षाश्च वानराश्चैव is given.

23 ^{cd}) स्वां शक्तिं विचिन्वीत, employ the best of his ability for the यज्ञ.

26 [Crit. App., line 6: *for* D8, *read* D9.]

27 ^{d}) संभवति (for संभावयति), honours; संभरति, contributes to.

29 With 29^{ab}, cf. Manu. 5. 39, Viṣṇusmṛti 51. 61.

30 This st., as inculcating फलत्यागत्याग, is the core of the argument, and, although found in all MSS., Weinrich proposes to omit it on the ground that it goes against st. 17.

33 With 33^{cd}, cf. Śatapatha Br. III. 6. 3. 1 — यो दीक्षते यज्ञं ह्यभि दीक्षते, यज्ञं ह्येवेदं सर्वमनु ।

36 ^{cd}) The यजमान or द्विज is included amongst the 17 (cf. st. 26), and yet, in a sense, he — as the very source and the fountain-head — is outside of them all.

261

2 [Crit. App., line 1: *for* 237. 24, *read* 237. 21; 255. 33.]

6 Cf. Manu. 6. 87, 89; Vāsiṣṭha Dh. Śāstra 8. 14–16. Viṣṇu Smṛti 59. 27–28; Gautama Dh. Śāstra 3. 36 — where what is known as the ऐकाश्रम्य view, namely, that the गृहस्थाश्रम is the one indispensable support of all āśramas, is advocated. That is also Syūmaraśmi's point.

9 Weinrich considers 9^{abcd} as a late addition. — ^{ab}) ❀ **Ca**: ओषधीनामुत्पादोऽपि गृहस्थादेव कृषिवाणिज्यादिद्वारेत्याह — यास्ताः स्युरिति ॥ **Cn**: तासामपि मूलं वृष्ट्यादि, गार्हस्थ्यमेव । तथा ह्याह — अग्नौ प्रास्ताहुतिः ..... Manu. 3. 76. — N^{1} reads गृहादिभिः (for गृहादिति) — a reading absent in our Crit. App. — On this topic, cf. Aśvaghoṣa: Buddhacarita, 9. 21: प्राप्तो गृहस्थैरपि मोक्षधर्मः.

10 ^{e}) The v. l. शमस्योपरमः Deussen renders by 'Hingabe an die Ruhe' as if शमस = शमार्थ. — ^{f}) नाम पण्डितैः can also be read as one word as **Ca** suggests; in either case, the expression is ironical.

11 हेतुः and मर्यादा are predicates of ब्राह्मण the subject. Weinrich supplies 'activity' as the subject.

12 ^{cd}) अविश्रम्भेषु and विश्रम्भेषु, variously explained as in पारलौकिक and ऐहिक matters; or in matters beyond and within the pales of experince. Weinrich, not convincingly, renders: 'whether there be uncertainty or certainty of the गर्भ fructifying'.

13 ^{a}) संश्रयणे, as **Ca** correctly explains, means at

the ceremony of the amalgamation of the पिण्ड or rice-ball given to the मृत with the पिण्डs given to the मृत's father, grandfather and other पितृs, so that the मृत becomes thereafter entitled to belong to the class of the पितृs. — [b]) संस्थिते पात्रभोजनम् is the annual मृतश्राद्ध, when a worthy Brahman has to be fed. संस्थिते = मृते = तमुद्दिश्य. — [Crit. App., line 17 : *after* om., *ins.* (hapl.)]

14 [ab]) The three classes of the पितृs as enumerated. — [d]) मन्त्राश्च कारणम् as an independent sentence. ❀ Ca : मन्त्राः स्वार्थद्वारा पूर्वोक्तमृतस्याप्यौर्ध्वदेहिकमनुमन्यन्ते । ❀ — [Crit. App., lines 9, 10 : delete the preceding hyphen in -मंत्रश्च and -मन्त्राश्च.]

15 [cd]) Cf. : जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवानाजायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः (Taitt. Saṁ. 6. 3. 10. 5). Cf. also Manu. 6. 35-37.

16 [d]) अनृतं, अशरीरतालक्षणं मोक्षस्वरूपम्, सत्याभासं कृत्वा आत्मनः अज्ञानं संवृतम्.

17 Because of the change in metre, Weinrich regards this stanza as later.

18 [d]) ब्रह्मणि, वेदे ; Cn वैदिककर्मणि. 'One reaches the Truth or the Highest Entity through Scriptures.'

20 [c]) The same Veda which is the authority for यज्ञ is also (in the Upaniṣadic portions) the authority for winning the "Immortal". ब्रह्मणा can also signify the Vedic recitation alone, without accompanying karmans. Ca reads वेदान् for देवान् and glosses : ब्रह्मदानेनैव ते यतयो वेदांश्चातुर्मास्यादिना तर्पयन्ति.

21 [d]) 'Being on the track of the trackless Entity.' See the gloss of Cs in 12. 231. 23[d] and 254. 32[d]. Ca — under 12. 254. 32 — explains : पदं, व्यवसायः, अव्यवसायस्य परममुक्तलक्ष्मीकामस्य पदैषिणः ; while Cn, in the present passage, glosses : अपदस्य, पद्यते गम्यते वस्तुस्वरूपमेभिरिति पदानि गुणाः, तद्रहितस्य पदैषिणः, गुणकामा देवाः । and adds — एतेन मुक्तस्य सोपाधिकावस्थायां सार्वात्म्यं, वास्तवं तु चिन्मात्रत्वमिति दर्शितम् । तथा च सूत्रम् — एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायण इति (Br. Sū. IV. 4. 7) । सगुणैकान्तवादी जैमिनिः, निर्गुणैकान्तवादी औडुलोमिः, अवस्थाभेदेनोभयमुपगच्छतो बादरायणस्य त्वविरोध इति भावः । In the two earlier passages, however, Cn gives somewhat inconsistent explanations, taking पदैषिणः as gen. singular in one case, and nom. plural in the other (अपदस्य मार्गरहितस्य पदैषिणः ब्रह्मबुभूषोः । and पदं ब्रह्मलोकादि, तद्रहितस्य पदैषिणो देवाः). — Weinrich considers this st. as a later gloss.

22 Weinrich considers st. 22-28 as an addition — an early addition which happens to be preserved in all the MSS. used ! He finds a Buddhistic tone underlying them. Compare what are known in Buddhist texts as the दशशीलानि or the दशकुशलानि. — [a]) चतुर्द्वारं (द्वाराणीव पिधायकानि — Cn); चतुर्मुखं (मुखानीव भोगसाधनानि — Cn). — [b]) The v. l. वाचा = निन्दा; it is not the instr. case. — [Crit. App., line 10 : *for* B6. 7-9, *read* B6-9.]

23 [Crit. App., line 13 : *for* D3 *read* D8]

24 [a]) अर्छेत्, 'yield to' or 'foster'. — [b]) जनवाद, idle gossip or slander.

25 [b]) साधुभिरागतः, when associated with good people.

26 [a]) Cn takes वीर separately as a vocative addressed to युधिष्ठिर, forgetting that the words are addressed by कपिल to स्यूमरश्मि. Cf. the explanation of Cp. Weinrich proposes to read भार्यां for नारीम्. — [c]) भार्याव्रतं, on the analogy of the पतिव्रत (i. e. एकपतिव्रत) observed by the wife : Cp explains that in this matter, the wife's inclination, in view of Indra's boon to womankind, has to prevail, quoting the Smṛti : यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्.

27ff. Hereby Kapila tries to show that moral stamina is far higher than mere ritualism.

29ff. For earlier तं देवा ब्राह्मणं विदुः refrains, see Crit. Note to 12. 237. 11. For देवाः in the refrain, वेदाः has been conjectured by Sieg, Weinrich and others against the authority of all MSS. "Gods", i. e. those whose voice is preserved in the Vedas.

30 [a]) Deussen translates the pāda thus : "an der Ruhe vor allen Gegensätzen", while Weinrich renders it more specifically by "während alle anderen parrweise leben." Cf. the gloss of Ca.

32 [Crit. App., line 5 : *ins.* the following addl. references : Baudhāyanadharmaśāstra. 2. 10. 17. 30; Vāsiṣṭhadharmaśāstra 10. 2.]

33 On the mistaken intrusion of the reference कपिल उवाच before st. 33 in some MSS., Cp observes : अत्र कपिल उवाच इति पाठो दृश्यते, तदा एवमुक्त्वा पुनरपि विरोधपरिहाराय कपिल उवाच इत्यर्थः । — The fruits of Vedic actions, men cannot know without the authority of

the Vedas themselves (वेदानामन्तरेण). Knowing and conceding all the fruits, one prefers nevertheless a variety of action regardless of its fruit. — All MSS., except G2 M, here add two stanzas which are repeated later as 12. 262. 16c–18b.

34 On this st., **Ca** observes : सत्यं कर्माणि व्युष्टियुक्तानि, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या चिरकालफलध्रुवाणि । तथापि तान्यवश्यं विगुणानि, दुष्टसर्वाङ्गेन क्रियापहारेण क्रियमाणान्यपि न फलं जनयन्ति । The characteristics mentioned in the first half of the stanza are opposite to those given in the second half. Thus, ध्रुवाणि is contrasted with अनैकान्तिकानि, and विगुणानि should accordingly signify the opposite of व्युष्टिमन्ति. This epithet is changed by Weinrich, adopting Sieg's conjecture, into ऋष्टिमन्ति, 'causing damage', which does not quite fit in. The word व्युष्टिमन्ति, lit. 'full of brightness', 'producing outshining results' (as **Ca** glosses the word), seems therefore to be correct.

35 The alleged गुण (viz. व्युष्टि) is not easy to perceive or to bring into operation, or to make it operative sufficiently long.

36 ❀ **Cn** : 'कुरु कर्म त्यजेति च' इति परस्परविरुद्धं पक्षद्वयमुपदिशतो वेदस्य प्रामाण्यं यथा निर्वहेत्, यथा च त्यागश्चात्यागश्च एतौ पक्षौ व्यक्तौ, ... तयोस्तत्त्वं मे ब्रवीहि । ❀ — [Crit. App., line 2 : *after* 36–37, *ins.* with ref.]

38 On this, **Cn** observes : तत्र सुखाद्यनुभवं परीक्षितुमशक्तः प्रतिवादित्वं परित्यज्य शिष्यत्वेन कपिलमनुसरन् स्यूमरश्मिरुवाच. — [Crit. App., line 4 : *for* 39b, *read* 39d.]

39 ❀ **Cn** : विषयः प्रत्यक्षम्, बुद्धिः प्रत्यक्षतरम्, प्रत्यक्षतमं तु किम् ? बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः, उत बुद्धिनिष्कृष्टोऽन्यः कश्चिदात्मेति । ❀

40 c) Weinrich emends यथागमम् into यथाकामम्, so as to remove all difficulties in interpreting the stanza !

41 a) नावीव निबद्धा, कर्णधारहीना (**Ca**). — b) सानिबन्धना, along with unto whatever it is tied. For the simile, cf. 12. 228. 1–2.

42 c) **Ca**, reading [ऽ]नावृत्तो (for नावृत्तो), glosses by मुक्तिदशापन्नः. — d) अपवृत्तः — निष्कर्मा (**Cn**). — Weinrich correctly observes that stanzas 42–43 constitute a very strong argument that the adherent of the प्रवृत्तिमार्ग can urge against the votary of the निवृत्तिमार्ग.

47 ab) There may be enough learning, but not the essence of wisdom. — cd) **Cv** takes the opportunity to defend the द्वैत view by observing — यथा विरुद्धं देहब्रह्मैक्यं न भवति, तथा विरोधसाम्याज्जीवपरमात्मैक्यं च न भवति. — [Crit. App., line 6, in the beginning, *ins.* भवन्तश्च [अ]ज्ञानिनः, प्रशस्तज्ञानहीनाः, — and *after* **Cp** : *ins.* सर्वत्र, सर्वेभ्यो मूर्खेभ्यो, भवन्तो ज्ञानिनः किं तु निरागमाः.]

48 With 48–50, cf. 12. 18. 31 ff. See also Hopkins, *The Great Epic*, p. 88. The reference need not in such passages be restricted to Buddhists. — [Crit. App., line 7 : *for* द्वेवश्च *read* द्वेषश्च.]

50 b) ❀ **Ca** : न गुणान्, कर्महेतून्, कर्मसिद्धये अनुयुङ्क्ते, प्रेरयति ।

54 [Crit. App., line 8 : *for* यदन्यायमहाशास्त्रम् *read* यदन्यायमहाशास्त्रं.]

55 Weinrich unnecessarily emends 55d into तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः, and translates : [Aber] unsere, Lehre ist : " Was anders als die Vedaworte ist, das ist Śāstra ! " — It is not likely that, after st. 54, Syūmaraśmi would say this of himself.

60 [Crit. App., line 7 : *for* आनन्त्य, *read* आनन्त्यं.]

262

2 b) Cf. महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः (Manu. 2. 28cd). — d) Weinrich unnecessarily emends पात्रं into वेदे.

3 ab) 'He who claims to win immortality by Karman : how that is feasible I explain to thee'. Weinrich emends आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा into आनन्त्यमनुचिन्त्येदं कर्मणः, which has the support of विद्यासागर. ❀ **Cs** : कर्मणां दानाध्ययनादीनां, आनन्त्यं मुक्तिफलत्वं, अनुचिन्त्य निर्णीय, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, तदानन्त्यं ब्रवीमि । ❀ That निराशीर्बन्धन (13d) कर्म could in olden times win the highest goal is the tenor of the entire text down to st. 26. **Cn**, following Śaṁkara's Advaita, considers such फलाशारहितकर्म as useful only for चित्तशुद्धि, but that is importing an idea not present in the text. The commentator Paramānanda, in his gloss on 4c and his v. l. for 5b and 15a, definitely supports the कर्मयोग view ; and, in respect of both these points, **Ca**. n also agree. Cf. also 12. 255. 12cd.

4 Weinrich proposes to omit 4ef as being of the

nature of a later gloss or addition. For the same reason he also drops 10, 12, 18[cd], 20–25, 29, 39, 42, and 44–45, where he sees the hand of more than one glossator.

5 [a]) पापकृत्याः (acc. plu. fem.) governed by अनाश्रिताः. —[Crit. App., line 2 : *for* Bo. 6–9 *read* Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9]

6 [e]) Weinrich unnecessarily emends त्रिशुक्लाः into शुशुक्लाः. — [Crit. App., line 5 : *after* all, *ins.* [except V1]]

10 [Crit. App., last line : *for* both, *read* last two]

11 [cd]) 'They do not follow the mere letter of the law [but its spirit], and so do not end by following pseudo-Dharma.'

12 [Crit. App., line 4 : *read* °रेत् *for* रेत्; line 5 : read M1. 5–7 *for* M1. 3–7.]

16 [c]) संवृतानां, guarded or defended; संशितानां can mean sharpened or purified. — [Crit. App., line 27 : *for* B3 *read* B8]

17 [Crit. App., line 16 : *after* T2, *ins.* (both times)]

29 [a]) अपवर्गगतिः, 'being a gateway to Mokṣa'.

32 [d]) यथातथ्येन probably one word as in 3. 46. 3.

36 [cd]) The second half of the stanza is quoted by Śaṁkara as कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते. Reading रसज्ञानेन तिष्ठति, we can interpret it by 'is steadied in the knowledge of the Highest Bliss'.

40 [Crit. App., line 4 : *for* B7. 3, *read* B7. 8]

45 [d]) ब्राह्मणाय, ब्रह्मविदे (**Ca**).

263

8 [b]) न चान्यैर्मानुषैर्वृतः, and so no chance of his being मानुषैर्जडीकृत or slow to respond to human demands.

9 [Crit. App., line 6 : *after* D4, *ins.* (both times)]

12 [d]) No crime that can claim kinship with ingratitude.

15 [a]) तत्रस्थं, appearing in his dream. The name of this यक्ष is given as मणिभद्र as well as माणिभद्र. See 2. 10. 14 : 3. 61. 123 ; App. I. 12. line 14; 140. 6 : B. 13. 19. 33, 41 : B. 14. 65. 6.

16 [c]) आरब्धाः (√रभ् to grasp), 'attracted by'. आबद्धाः and आराद्धाः appear to be glosses. —[d]) प्रच्छिन्दन्ति, 'snatch away'.

21 717* [Crit. App., line 2 : *read* विद्वांसो *for* विद्वांसः]

27 [d]) तुष्टास्य, double saṁdhi.

30 [c]) अभ्यागतः waking up from dream. —[Crit. App., line 5 : *for* [अ]भ्यस्तानि *read* [ऽ]भ्यस्तानि]

37 [Crit. App., line 4 : *before* G1, *ins.* After 719*, G1 reads 40[a] for the first time, repeating it in its proper place.]

40 [Crit. App., *in the beginning, ins.* : G1 reads 40[a] for the first time after 719*. — Line 1 : after G1, *ins.* (both times)]

44 [Crit. App., line 1 : *for* 44–46, *read* from ref. preceding 44 to ref. following 46.]

45 [Crit. App., line 3 : *for* °म्रेच्छेः क, *read* °म्रेच्छेः क-]

52 [Crit. App., line 5 : *for* 282 *read* 273]

264

☞ Regarding this adhy., **Cp** observes : बहूनां यज्ञतपसामित्याद्यध्यायो लेखकप्रमादेन विनष्ट एव। मया तु पूर्वटीकानुसारेण पाठमुल्लिख्य व्याख्यायते ।

4 [a]) For श्यामाक, cf. Śākuntala iv. 14. —[b]) सूर्यपत्नी and सुवर्चला are also names of vegetables according to the commentators cited in the Crit. App. The word सूर्यपत्नी, however, according to the commentator श्रीधर on the Bhāgavata 10. 1. 29, denotes a नवोढा. That might explain her conduct.

5 [c]) On this, **Ca** quotes—यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः.

6 [b]) पुष्करचारिणी, like सत्य in 6[d], seems to be a proper name. —[d]) सत्येनानुविधीयते, she obeys the inclinations of her husband Satya. The pāda can also possibly be divided into सत्ये न अनुविधीयते. —[f]) स्वभाव, her own free will.

7 [a]) मयूर, more usually named अपामार्ग, *Celosia*

Cristata or *Achyranthes Aspera*. See Caraka, 12. 23; 23. 57. — ^{c}) कृतं, her actions.

8 This stanza has been differently interpreted. It is regarded by **Ca** as a further description of the wife of सत्य, who is said to be दानववंशजा (शुक्रस्य आजातिः) and having no conception of the proper Dharma (अधर्मवित्), and with her mind engrossed in other objectives (अपध्यानात्). In this interpretation, 8^{ab} will have to be a continuation of st. 7. The majority of the Devanāgarī MSS. refer it to the मृग, and to suit that context, read the line with **Cn** : शुक्रस्य पुनराजातिः पर्णादो नाम धर्मविद् — शुक्र, as the दैत्यगुरु, being presumably interested in the हिंसामययज्ञ. The मृग, we are later told (st. 16f.), was God Dharma, and in that context we can understand that, owing to an [intended] disrespect towards शुक्र (शुक्रस्य अपध्यानात्), he was condemned to become a मृग, oblivious, in that state, of what was the correct religious duty (अधर्मवित्), but permitted to be reborn as धर्म (पुनराजातिः) after the end of his life as a deer. This explains how the मृग was able to discourse on Dharma with human voice.

9 [Crit. App., line 5 : *for* व्युत्पत्त्या, *read* व्युत्पत्त्या]

10 ^{b}) तं, मृगं; संन्यमन्त्रयत्, ऐकमत्येन पुष्टिं ददौ ।

12 Sarasvatī apparently discovers that there is something wrong in the Yajña, and demands the deer as a victim, which Satya would not assent to. **Cs**, however, observes : संदिहानस्य ब्राह्मणस्य संदेहनिवृत्त्यर्थं मृगो मायया सावित्रीं कृत्वा आत्मनोऽग्नौ प्रक्षेपं तया चोदयतीत्यर्थः । — [Crit. App., line 1 : *for* G1–3, *read* G1, 3.]

15 The last to tempt Satya was the deer himself, who endows Satya with the power to see the Gandharvas, Apsarases and the vimānas. The result : the deer is killed and God Dharma completes his निष्कृति or atonement. — [Crit. App., line 7 : *ins.* a hyphen *before* लब्धेन and *before* लब्धेन.]

18 Although, in the end, Bhagavān Dharma officiates at Satya's animal-sacrifice, and so satisfies the यजमानपत्नी, Satya in the bargain loses all his तपस् (17^c) — Dharma, owing to शुक्र's curse (st. 8^{ab}), not being able to give the right advice. The story therefore condemns हिंसा. **Cp** observes : मया कार्यानुरोधेन हिंसाफलं दर्शयित्वा त्वं प्रलोभितोऽसि । वस्तुतो नायं धर्मः । अतः पुनरपि निष्कामतया मूलफलद्रव्येण यजेति ॥ **Cs** : एवं पत्नीयजमानयोर्मनोदोषेण यज्ञस्तपश्चोभयमपि नष्टम् ।

265

1 [Crit. App., line 3 : *for* D8 *read* B8]

5 [Crit. App , line 1 : *before* — ^{a}) *ins.* : B8 transp. 5^{ab} and 5^{cd}.]

16 [Crit. App., line 2 : *for* द्वेषः *read* द्वेषः;]

20 ^{d}) अनुपायात्, 'not through false or pseudo-remedies'.

23 Colophon : **Cp** does not name adhy. 265, but adhy. 266 as चतुःप्राश्निक.

266

At the end of the initial note, *ins.* : With this adhy., cf. the Brahmapurāṇa (Anandashram) 237. 40-57 [v. l. in App. II no. 4^c].

1 ^{b}) अनुपायतः — There is a view which regards मोक्ष or salvation—after the aspirant has done his part of the work of साधन, उपासना and ब्रह्मावगति even — as a matter of ईश्वर's sheer, unrestrained इच्छा or प्रसाद. For the consequential delayed appearance of the fruition, once the मुमुक्षु has done his duty, it is futile to assign any cause such as प्राक्तनकर्मलेश or ज्ञाताज्ञातापराधलव, or any other imaginable and assignable resaon. अवगतिपर्यन्तं कर्तुः स्वातन्त्र्यम् । परं तु भगवदधीनम् । Bhīṣma seems to be complementing Yudhiṣṭhira for not holding any such view. Having done one's duty, one need not hanker after the fruit or be disappointed if it is delayed or even does not come. That is the essence of the फलाभिसंधिरहितकर्मयोग.

3 On the simile, **Cn** observes : उपायो द्विविधः, प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्च । साध्ये धर्मे (= करणे घटस्य) चिकीर्षाबुद्धिसिद्धे, ब्रह्मणि (= घटोत्पत्तौ) आवरणापगमेन ज्ञानमात्रमिति घटदृष्टान्तेन ज्ञेयम् ।

5 ^{c}) सत्त्वसंसेवनात्, आलस्यादित्यागपूर्वकं सात्त्विकभगवद्ध्यानादिधर्मसेवनात् (**Cn**).

6 ^{b}) क्षेत्रज्ञशीलनात् — cf. कस्त्वं त्वं वा कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः । Śaṁkara, Mohamudgara, st. 12.

7 ^{a}) आवर्ते, suspicious of some error somewhere, the tendency to begin the whole thing over and over again repeatedly.

9 ^{b}) For उपेक्षया, अवेक्षया is an easy emendation; cf. the interpretation of **Ca**.

10 ^{c}) कारुण्येन, by pitying the offenders for their erroneous views.

14 ^{d}) -साधनान् (नन्यादित्वात् (P. 3. 1. 314) ल्युप्रत्ययः) = -साधकान्.

15 The side-reference on p. 1460 should be C. 12. 9869 B. 12. 275[4]. 15 K. 12. 280. 15 — [Crit. App., line 6 : delete the hyphen in -शुद्धिर्.]

18 ^{c}) अनुदीर्णत्वं, दर्पाहंकाररराहित्यम् (Cn).

267

Cs prefaces the comment with : योग उपदिष्टः, सांख्यमिदानीमुपदेष्टुमुपक्रमते ।

5 [Crit. App., line 1 : *before* cf. *ins.* for both]

6 ^{b}) शाश्वतान्, अणुरूपेण नित्यान् पृथ्व्यप्तेजोवायून्, आकाशो नित्यैकस्वरूपः, कालात्मानौ च (Ca) ।

7 ^{c}) असिद्धिः, predicate : 'undoubtedly unproven (or non-existing) is any entity superior to these'. ❀ Cp : तर्हि कथमद्वैतमित्याशङ्क्याह — आसिद्धि । आ तत्त्वसाक्षात्कारमेवैषां नित्यत्वादिसिद्धिः, अनन्तरं न स्वरूपसिद्धिरपीति भावः। अतो यावत्तज्ज्ञानं न जातमस्ति, तावदेतेभ्यो भूतेभ्यः परं कारणान्तरं प्रधानादिरूपं, मुक्तसंशयस्तन्निश्चयवान्न उपपत्त्या तर्केण युक्त्यानुमानेन वा ब्रूयात्, किं तु तत्प्रधानादिकमसदेवेति ब्रूयात् । असंशयम्, संशयोऽत्र नोचित इत्यर्थः । ❀

8 [The side-reference on p. 1461 should be: C. 12. 9881 B. 12. 276[5]. 9 K. 12. 281. 8 — Crit. App., line 2 : *after* M1. 5-7, *ins.* Cs]

16 ^{a}) चित्तम्, attentiveness or sentiency, distinguished from मनस्, mental cognition.

22 ^{a}) As the 'sixth' कर्मेन्द्रिय or चेष्टेन्द्रिय, बल or energy is added. — On this point, Cp observes: बुद्ध्यादीनि भौतिकानीति देवलमतम् । न तु सांख्यविकल्पनया अन्यथा बोध्यम् ।

25-26 Explain how memories of the joys etc. are transferred to the dream-creations. — [Crit. App. to 25, line 1 : in the beginning, *ins.* K7. — Line 5 : *for* last two, *ins.* all. — After K7, *ins.* : (both times)]

27 ^{a}) एकतमेषु — सात्त्विकेषु, राजसेषु, तामसेषु वा जन्तुषु एकतमेषु येषु केषुचित् (Cn) । विधिमाश्रिताः, कर्मगतिमाश्रिताः (Cn). In other words, according to the dreamer's karman, he is destined to get the experience. द्वयोः, in both the states of wakefulness and dreaming; the same (i. e., similar but not identical) visions are experienced. — [Crit. App., last line : *before* D4. 9, *ins.* K7]

28 The list is somewhat involved : ज्ञानेन्द्रियाणि अष्टौ (including चित्त, मनस् and बुद्धि), कर्मेन्द्रियाणि षट् (including बल), त्रयो भावाः, = 17, plus the Soul or the देही as the 18th.

29 The Guṇas + the body form a togetherness only because there is the Śarīrin ; in the absence of the latter, they will not form a unit. ❀ Cp : सर्वानेव गुणान्साधकत्वेन, आत्मनः परिच्छेदकत्वेन, शरीरेऽन्तर्भाव्य तस्य जीवनहेतुत्वेन विवेचयति । ❀

30 This alternative list includes 5 भूत s (i. e., the भौतिक constituents of the body, presumably तन्मात्र s : cf. तन्मात्रभेदेनैव भूतानामपि ग्रहणम् [Cp]) + the usual 5 कर्मेन्द्रिय s + मनस् + महत् + अहंकार + the शरीरिन्. ❀ Cp : शरीरम् । तत्तु पाञ्चभौतिकम् । एको मनो नामागुणः । दश ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः । अष्टौ, प्रकृतिर्महदहंकारस्तन्मात्राख्याः । तन्मात्रभेदेनैव भूतानामपि ग्रहणम् । ❀ — ^{e}) ऊष्मणा ; Ca equates it with the जठरानल.

31 ^{ab}) The breath and the bodily heat are the marks of life.

268

10 ^{b}) ❀ Cn (reading आत्मना सोपमो) आत्मौपम्येन सर्वेषां सुखमिच्छेत् । ❀ — Regarding the repetition of B. 12. 278 [7] at the end of this adhy., Ca observes : अत्रापि केचित्पितापुत्रसंवादाख्यानमधिकं पठन्ति दार्ढ्यार्थम् ।

269

7 ^{ab}) The central street of a village, leading from the main gate to the temple was generally crowded by men and women. Less crowded roads were those running either by the right or the left of the main road : cf. Havell : *History of the Aryan Rule in India*, p. 26. — ^{c}) 'Not making the full normal circuit of the food-begging'; or, अनापन्नः = (अन् + आपन्नः) = आपदा रोगादिना न ग्रस्तः (Cp), भैक्षचर्या being taken with न गच्छेत्.

8 ^{a}) अवकीर्णः, इतस्ततश्चलनेन विक्षिप्तः (Cp), with an unsettled or disturbed mind.

10 ^{a}) अनुयात्रिकम्, 'just sufficient for immediate minimum need'. — ^{b}) मात्रालाभ, 'obtaining the full measure of one's requirements'.

11 ^{a}) साधारणं, meant to be shared with others, as that may lead to troubles in partition.

14, 724* [Crit. App., line 7 : *for* पाश्रितं, *read* °पाश्रितं]

16 ^{d}) For परिव्राजके (in the sense of परिव्राजकसंबन्धि), see Pāṇini 5. 2. 127.

17 ^{c}) 'Not frequenting places where he had been before'.

18 ^{c}) 'He should accept [food], of the nature of which he has no previous knowledge or expectation.'

270

1 ^{d}) अस्माभिः, for the ablative अस्मभ्यः.

2 ^{a}) लोकसंभावितैः देवैः, by us who, according to men's notions, are the very 'gods', though actually we are born as mere mortals.

3 ^{b}) दुःखसंज्ञकम्, 'which, in common parlance, is painful'. ꕥ Cn : दुःखसंज्ञकं, दुःखनाशकम् — मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा (८१२) इति धातुपाठे जानातेर्मारणार्थत्वानुवादात्, 'पशुं संज्ञपय' इति ब्राह्मणदर्शनाच्च । ꕥ

4 The stanza is differently explained by the commentators : The 17 (in 4^{a}) are explained by Ca. n as प्राणs (5) + मनस् (1) + बुद्धि (1) + ज्ञानेन्द्रियs (5) + कर्मेन्द्रियs (5); by Cp as कर्मेन्द्रियs (5) + ज्ञानेन्द्रियs (5) + अन्तःकरण, consisting of मनस् (1) and बुद्धि (1) + भूतपञ्चक or तन्मात्राs (5); by Cs. v as महाभूतs (5) + इन्द्रियs (11) + बुद्धि (1). The हेतुभूत five in 4^{b} as संसारवर्धकैः पञ्चभिः — 'कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम्' इति प्रागुक्तैः (12. 232. 4^{ab}; 266. 14^{ab}) योगदोषैः; the 5 इन्द्रियार्थs; the 3 guṇas; and, lastly, the अष्टाभिः in 4^{d} as the 5 स्थूलभूतs + अविद्या + अहंकार + कर्म by Cn (thus giving $17 + 5 + 5 + 3 + 8 = 38$ categories). Ca has no explanation for 4^{b}, and — in agreement with Cs — considers 4^{cd} as listing only one group of $5 + 3$ (thus giving 30 categories). Cp explains 4^{b} by महाभूतकारणीभूतैः पञ्चभिः इन्द्रियार्थैः [=] शब्दादितन्मात्रैः; and these, सत्त्वादिभिर्मिलित्वा, become 8, so that Cp has only $17 + 8$ (= 25) categories. Cs. v explain 4^{b} by शरीरारम्भकैः पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः. Cv (like Cn) regards 4^{d} as a fresh list of 8, which are enumerated as धनमद, कुलमद, विद्यामद, यौवनमद, प्रभुत्वमद, परिजनमद, धर्ममद, and दानमद.

5 ^{a}) पुनर्भवं, 'a newly transformed mode of existence'. The sages, says Yudhiṣṭhira, are above the hankering for पुनर्भव, because their existing mode of life leaves nothing to be desired. On the other hand, we had kingdom; we lost it; we recovered it; and are still unsatisfied. — [Crit. App., line 3 : *for* व्रजन्ति *read* व्रजंति]

6 ^{c}) संख्यातः, of limited duration.

7 ^{b}) प्रसक्तः, in the usual course of things. — [Crit. App., line 5 : *for* दोष (for षः), *read* दोष- (for दोषः)]

8 ^{a}) The variant नेशः denies man's freedom of choice. Cp, in this connection, quotes (Kauṣ. Up. 3. 8) एष ह्येवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते, and later observes : केवलं प्रतिबन्धनिवृत्तौ पुरुषप्रयत्नः । Cf. st. 12 below. — [Crit. App., line 3 : *for* G2, *read* G1]

9 ^{b}) मानःशिलं, रक्तपीतं रजः, succeeding the अञ्जनमयरजः, being, however, in reality, without any colour. — [Crit. App., line 2 : *delete* G2 जयो ;]

10 After 10^{ab}, K4 writes an unconnected stanza :

सावित्री ।
किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥

12 Cn, after some discussion, reaches the conclusion : अतः ज्ञानेनाज्ञानापनोदे सति कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपि साध्यमिवोच्यते । तस्मादुक्तमुक्तम् — अयत्नसाध्यमिति, the function of the महर्षि being ceaseless endeavour for ब्रह्मोपासना. Cs takes a slightly different view : ब्रह्मप्राप्तौ ज्ञानमेव साधनं न कर्मेत्याह — अयत्नसाध्यमिति । यत्नः कर्म, अयत्नो ज्ञानम्, तेन साध्यं ब्रह्मभावं वदन्ति । तत्त्वज्ञानं कुतो लभ्यत इत्युक्तम् — ये चापीति । युक्ताः (v. l. for मुक्ताः), रागद्वेषरहिता ज्ञानिनः । न शाम्यन्ति, न उपासनादुपरमन्ति ।

16 ^{b}) The words can be understood as विदित्वा संक्षयम्, or विदित्वा [अ]संक्षयम्.

20 ^{b}) अदृष्टवान्, better to regard it as आर्ष for दृष्टवान्, like जीवानि for जीवान्.

21 ^{a}) तिर्यग्गच्छन्ति, i. e., crossing over (by crossways) from one to the other.

23 ^{a}) 'Whose reckoning by Time has already been reckoned : whose last hour has struck'. — ^{b}) ꕥ Cn : सृष्टिस्थित्योः परायणं, परमात्मानं भाषमाणं, कथयन्तं तं वृत्रं ..... असुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यं मत्वा, तद्बुद्धिपरीक्षार्थं प्रत्यभाषत । ꕥ सृष्टिस्थितिपरायणं can also mean, lying

on the ground, mortally wounded. — [Crit. App., *in the beginning, ins.* : MSS. om. the ref. — Line 5 : *for* D4-9, *read* D4.9]

25 [c]) अवधं, from √ वृधु हिंसायाम्.

29 [Crit. App., line 6 : *after* वक्ष्यति, *ins.* (12. 330. 15)]

271

9 [d]) संयमेन, योगेन (Cn).

12 [Crit. App., line 6 : *for* एका° *read* एकाजातौ]

14 [b]) तिलसर्षपम् — The strong smell of तिलसर्षप (sesame and mustard) requires very strong fragrance to overcome it.

16 [b]) प्रसङ्गिषु, स्त्र्यादिसङ्गिषु (Cn). — [Crit. App., line 6 : *after* om., *ins.* (hapl.)]

20 [c]) ❀ Cn : एकादशविकारात्मेति वैकारिकस्तृतीय ऐन्द्रियकः सर्ग उक्तः । त एते त्रयः प्राकृताः सर्गाः । यथोक्तं वैष्णवे — प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्राह्मणस्तु यः । तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गो हि स स्मृतः ॥ वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः । इत्येष प्राकृतः सर्गः स स्मृतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ❀

25 [cd]) The hiatus between the two pādas is avoided in N by the insertion of हि.

27 [c]) Note the TG variant रुद्रश्च for विष्णुश्च.

30 [c]) पारिमाण्यं, स्वार्थे तद्धितः (Cn).

31 [a]) On वाप्यः, Cv observes : अनेन ज्योतिश्चक्रस्थविमानान्युपलक्षयति ।

32 [a]) वालकोट्या, by the tail-end of the porpoise.

33 The doctrine of the six colours or लेश्यs of the soul was accepted by the Ājīvikas, and is found in several Jain texts like the Uttarādhyayanasūtra 34. 3 :

किण्हा नीला य काऊ (कपोत = धूम्र) य तेऊ (तेजस् = red) पम्हा (= पद्मकेसर = yellow) तहेव य । सुक्कलेसा य छट्ठा य नामाइं तु जहक्कमम् ॥

On these colours, Ca writes : तत्र तमोबहुलं कृष्णं, तमोरजोभ्यां रजसोऽप्राधान्ये धूम्रं, तमसोऽप्राधान्ये रजस उद्रेके च नीलं, रजसोऽत्यन्तबलवत्त्वे रक्तं, रजसो दीनत्वेन सत्त्वोद्रेके हारिद्रं (= पीतं), तमसोऽत्यन्तक्षयेण रजसो लेशतः संभवेऽपि सत्त्वस्य तीव्रोद्रेकात् शुक्लम् । Cn, similarly : यदा तमस आधिक्यं, सत्त्वरजसोः न्यूनत्वसमत्वे तदा कृष्णो वर्णः । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये धूम्रः । तथा रजस आधिक्ये सत्त्वतमसोर्न्यूनत्वसमत्वे नीलवर्णः । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये मध्यमो वर्णः, तच्च रक्तं लोकानां सह्यतरम् । ...... । सत्त्वस्याधिक्ये रजस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वे हारिद्रः पीतवर्णः, तच्च सुखकरम् । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये शुक्लं, तच्चात्यन्तसुखकरम् ।

Ca and Cn seem to agree in all particulars except about the constitution of the धूम्र colour, which has to be understood as possessing सत्त्व in समत्व, रजस् in न्यूनत्व and तमस् in आधिक्य. See, for further details, लोकप्रकाश सर्ग ३, श्लोकs 298–318, Bhavanagar (1929).

35 [Crit. App., line 11 : *ins.* hyphen at the end of the line]

36 [Crit. App., line 7 : *ins.* hyphen *after* बुद्धि and after सिद्धि]

40 [d]) संहारविक्षेपशते — two centuries, one of संहार and one of विक्षेप.

42 [Crit. App., line 1 : *for* B3 *read* B8]

45 [d]) अष्टापरान्, Cn (reading अष्टावरान्) glosses : अष्टौ पुर्यः अवरा अनुत्कृष्टाः पश्चाद्भूता वा येषु तान् सगुणात्मरूपान् लोकान्.

46 [a]) अष्टौ = 8 वसुs; षष्टिं = 49 मरुत्s + 11 रुद्रs; शतानि = शतगणस्थदेवान्तरलोकs. — [b]) मनो[ऽ]विरुद्धानि = मनोनुकूलानि. — [Crit. App., line 5 : *for* -निरुद्धानि, *read* मनोनिरुद्धानि. — Line 6 : *for* -विबुद्धानि ; *read* °विबुद्धानि ; — Line 7 : *for* मनोनुरुद्धान्, *read* °नुरुद्धान् and *for* -विरुद्धानि, *read* °विरुद्धानि]

48 [Crit. App., line 10 : *transp.* -लोके *and* -लोकं]

49 [d]) संहार = समाधि ; विक्षेप = waking up from the समाधि.

50 ❀ Cn : तत्तु स्थानं देवस्य महादेवस्य कैलासमिति [Cv : वामनस्य] वदन्ति शाम्भवाः । विष्णोर्वैकुण्ठमिति वैष्णवाः [Cp : आदितस्य ; Cv : नरस्य] । ब्रह्मणो ब्रह्मलोकमिति हैरण्यगर्भाः । शेषस्यानन्तस्येति तद्भक्ताः ; [Cp : संकर्षणस्य] । नरस्य जीवस्यैव तत्परं स्थानमिति सांख्याः ; [Cp : नारायणसखस्य नरस्य] । देवस्य द्योतमानस्य चिन्मात्रस्य विष्णोर्व्यापकस्य परब्रह्मणस्तुर्यमूर्तिस्वरूपस्य परमस्येति 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धमित्यौपनिषदाः ; [Cp : महाविष्णोः] । ❀

51 [Crit. App., *in the beginning, ins.* : B1 reads 51–56 twice without v. l. — Line 7 : *before* T, *ins.* B6 (marg.) उपरि स]

52 [b]) स्थानानि, because they are अधिकारिन्s : Cp : Br. Sūtra 3. 3. 32. — [d]) सर्वापदा (= सर्वावतः (?) cf. Br. Up. 4. 3. 9. — [Crit. App., st. 52–56 : In

the beginning of each, *ins.*: For the repetition in B7, cf. v. l. 51.]

57 [Crit. App., line 8 : *for* यत्, *read* यत्]

60 f. स भगवान् (60a) = source of the 4 व्यूहs; तुरीयार्धे (61a) = वासुदेवव्यूह; अवाक्‌स्थित (62a) = संकर्षणव्यूह; विधाता (62c) = प्रद्युम्नव्यूह; and सनत्कुमार (63c) = अनिरुद्धव्यूह, possessing अनिरुद्धगति everywhere.

68 b) पाण्डवाः, vocative. The conclusion of the adhy. is almost a bathos!

272

3 d) अव्यक्तदर्शनात्, owing to my inability to see things clearly. Cp: असंभावितश्रवणात्.

4 d) पदान्वये, व्यक्तदर्शनवेदान्तवाक्यार्थविचारे (Cn).

15 [Crit. App., line 2 : *for* D3. 5, 6–8, *read* D3. 5–8]

16 [Crit. App., line 4 : *read* the Da3 v. l. thus: Da3 transp. युद्धं and द्रष्टुम्]

21 With 21, cf. B. 14. 11. 19. The रथंतरसाम, acc. to Cs, is अभि त्वा शूर नोनुम (Ṛv. 7. 32. 22). — [Crit. App., line 1 : *for* B3 *read* B8]

30 [Crit. App., line 3 : *for* G1–3 *read* G1. 3]

Colophon [Crit. App., line 8 : *for* G2 *read* G1]

273

☞ The Vṛtra story occurs in Tait. Saṁ. 2. 5. 1 : Kāṭhaka Saṁ. 12. 10 : Maitrāyaṇī Saṁ. 2. 4. 1 : Śatapatha Br. 1. 6. 3. 1–5; 4. 2. 6; 5. 5. 4 : Jaiminīya Br. 2. 153–157. Also in Mbh. 3. 9–18 : 12. 329. 17–41 : B. 14. 11. 6–20.

7 [Crit. App., line 4 : *for* K1 *read* K2]

10 [Crit. App., line 1 : *before* — b), *ins.*: Before 10, B8 ins. भीष्म उवाच.]

16 [Crit. App., line 4 : *for* D2. 3. 5–3 *read* D2. 3. 5–8]

54 [Crit. App., line 6 : *for* V7 read V1]

58 [Crit. App., line 3 : *before* शिखंडाः *ins.* Cn]

274

Initial Note : add at the end — For variants for this adhy. from the Brahma- and Vāyu- purāṇas, cf. App. II, no. 5A.

4 [Crit. App., line 5 : *before* — d), *ins.* B8 (marg.) विस्तारात्कथयिष्यामि]

9 734* The महर्षिs are properly omitted in the ŚK enumeration. — [Crit. App., line 1 : *before* K7, *ins.* — (L. 1). — Line 3 : *for* in text, *read* above]

14 [Crit. App., line 1–2 : *transp.* the G3 v. l. *after* the T2 v. l.]

17 [Crit. App., line 3 : *for* D8, *read* D3]

28 [Crit. App., line 4 : *for* B3, *read* B8]

30 [Crit. App., line 5 : *before* G1, *ins.* B0 नंदितं;]

34–35 For the incident, cf. Śākuntala 1. 6.

275

9 [Crit. App., line 5 : *ins.* a semicolon at the end of the line]

14 b) नानागतं, accruing from various sources.

15 a) कौली = कौल्य, formed on the analogy of औचित्य–औचिती; cf. Pāṇ. 5. 1. 123. — d) परत्र शीले, 'as apart from or in the absence of शील'.

16 a) = 6. 24. 66a.

19 [Crit. App., *read line 1 thus*:. — a) D8 अर्थकामः. — c) T1 G1. 3 तृष्णामोहं (for °मोहौ)]

20 d) वाभयम् is better read as two separate words in view of st. 1, 3 and 21. It is possibe to take वाभयम् as one word (वा + अभयम्), implying that he is ever alert and never too cock-sure. — [Crit. App., last line : *read* 'से भयं (for वा भयम्)']

276

2 d) कूटस्थं, situated at the very top, the best; अविकारि, अत्यन्तिकमैकान्तिकम् (Cn): cf. 20d below.

4 c) Cn, reading श्रेयस्कामः, glosses: श्रेयस्काम इति शिष्यलक्षणम्, शेषं गुरुलक्षणम् ।

5 c) भवति, त्वयि (Cn. a v).

7 [Crit. App., line 7 : *for* Cp *read* Cn. p]

9 b) 'Finding solace in setting one Śāstra against another.'

12 [a]) ❀ Cn: आश्रमाः = शास्त्राणि चत्वारि — तत्र धर्मो नास्त्येवेत्येकं शास्त्रम् । अवैदिकः शाक्यादिकल्पितश्चैत्यवन्दनादिरेव धर्मो, नान्य इत्यपरम् । वेदोक्त एव धर्मो, नान्य इति तृतीयम् । धर्माधर्मातीतं वस्तुमात्रमस्तीति चतुर्थम् । ❀ — [c]) अनुपश्य, गुरुभ्योऽधिगम्य (Cn).

21 [a]) धर्मेण, i. e., ब्रह्मचारिणां धर्मेण (Cs).

24 [ab]) Do not seek to establish your work as the very best by censuring other people's work.

25 [cd]) 'Make up for their own deficiency in गुणs by finding faults in other people's good work.'

34 [d]) Manu reads लोके for लोकम् (= ordinary mode of life).

39 [d]) कर्मणां विषयं विद्धि — In other words, he does not escape the grip of karmans. — [Crit. App., *read line 14 thus* : नः ; K7 विघशासनः ; B9 विघशासिनः (for विघसाशिनः).]

41 [Crit. App., line 4 : *for* G1 read G3]

42 [a]) आकाशस्थाः, imagining that they are not treading the mortal earth at all : thinking too highly of themselves. — [b]) दोषं, अविद्यमानमपि.

44 [Crit. App., line 3 : *read* from वींत up to चरेयु *for* from वीत up to चरेयुर्]

47 [a]) खट्वां समारूढः — see the interpretation of Ca and Cn. It is possible that खट्वा here means the stocks for criminals (Marāṭhī खोडा), which are extremely painful to the legs; and so the phrase signifies 'when undergoing punishment for a crime committed'.

48 The king and his officers receive their meals (bribes) before the inmates of the house get their morsel !

51 [c]) आसन्नं can go with आमिषम् (in 51), but can also be taken adverbially to signify 'at the nearest opportunity'.

54 [a]) उपसंष्टेषु — those that have come under a shadow or suspicion.

277

5 [Crit. App., line 9 : *read* धन *for* धन-]

14 [b]) कीटपिपीलिकाः, supply विनश्यन्ति.

19 [c]) को हेतुः — the reply can well be : It is निर्हेतुक duty.

25 [Crit. App., last line : *for* स- *read* सः]

26 [Crit. App., last line : *for* सं *read* सं-]

30 The full Table of वाह and प्रस्थ is given by the commentators as under —

5	गुञ्जs (or कृष्णालकs)	= 1 माषः ।
16	माषs	= 1 कर्षः ।
4	कर्षs	= 1 पलम् ।
$13\frac{1}{2}$	पलs	= 1 प्रस्थः ।
100	प्रस्थs	= 1 आढकः ।
200	आढकs	= 1 द्रोणः ।
20	द्रोणs (altenatively, 10 द्रोणs)	= 1 कुम्भः ।
10	कुम्भs	= 1 वाहः ।

31 [a]) Cf. 12. 169. 9[a].

32 [b]) नपश्यन्, मृत्युनाभ्याहतं लोकं इत्यनुकृष्यते (Cn).

35 [Crit. App., line 5 : *for* -वसनं, *read* वसनं]

46 [c]) गार्हस्थ्ये, even while in the householder's status. Ca gives the gist of the adhy. in these words : गार्हस्थ्यं, सङ्गं त्यक्त्वा कर्तव्यताबुद्ध्या स्त्रीसङ्गाद्यपि, न बन्धाय, कुतो यज्ञादिरिति । See the concluding stanza 47.

278

4 [Crit. App., line 9 : *before* D4, *ins.* B8 (marg. as in text)]

7 Cn gives here an आख्यायिका — एवं ह्युपाख्यायते । असुराः किल देवान्बाधित्वा भृगुपत्न्या आश्रमं प्रविशन्ति । तं च देवाः प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो विष्णुं शरणमीयुः । ततो विष्णुश्चक्रेण भृगुपत्न्याः शिरश्चिच्छेद । ततो हतावशिष्टा असुरास्तत्पुत्रं शुक्रं शरणमीयुः । स च मातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभयं दत्त्वा देवान्बाधते ।

10 [Crit. App., line 5 : *for* Da *ins.* Da3. a4]

18 The शूल came to be called पिनाक, says Cn, because it was bent पाणिना (प्+आ+ण्+इ+न्+आ) with the result that प् joined with the middle vowel इ (= पि) and became the first syllable ; since न् = ण्, in the course of the bending, both ends of the words came together and formed the second syllable ना ; and क is the final noun-making termination ! (यतः पाणिना अनामयत् अतः पिनाकम् । तेन आद्यपदस्य आद्यन्तवर्णाभ्यां

द्वितीयस्य मध्यमाभ्यां कप्रत्ययुक्ताभ्यां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शनं कृतम् ।)

19 [Crit. App., line 2 : *for* द्दृष्ट्रा *read* दृष्ट्वा]

22 For God Śiva's अन्तर्जलतपश्चर्या, cf. 10. 17. 11.

33 [Crit. App., line 3 : *for* परिपृष्टवान् *read* परिपृष्टवान्]

279

9 [c]) दशार्धप्रविभक्तानां, पञ्चत्वं प्राप्तानाम् (**Ca.** n). — [d]) बहुधा गतिः — पापिनां तिर्यक्त्वं, पुण्यवतां स्वर्गः, तयोः साम्ये मानुषत्वं, तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे मुक्तिरिति (**Cn**).

10 [b]) निषिच्यते, coated or guilded.

13 **Cn** separates the first line as प्रेत्य अकृतं कर्म न यान्ति । जनाः सदा स्मरन्ति, and gives, as v. l., the text as read in the edition, which **Cn** regards as interpreting the stanza as a statement of the चार्वाक view. — [d]) चतुर्विधं, पुण्यं पापं नीतिरनीतिश्चेति (**Cn**).

14 [b]) वेदाश्रयः कृतः, as in the text पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन (Bṛ. Up. 3. 2. 13).

16 [a]) निरन्तरं, uniform.

17 [b]) कूटस्थं, भोगाभावादनुपक्षीणं, परिपाकाभावे फलमयच्छद्देवोदास्ते ।

22 [b]) अन्येन, ज्ञानवर्त्मना (**Cn**).

280

1 [c]) रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैः, चिह्नाभिः (**Cn**).

2 The division of सेवाश्रितेन (in 2^a) into सेवा+अश्रितेन and of द्विजातिहस्तात् (in 2^c) into द्विज+अतिहस्तात् (**Cn** अतिहस्तः = अतिक्रान्तकर्मा !), proposed by **Cn** and followed even by Deussen, seems unconvincing, particularly in view of 4^{ab}. The idea seems to be that service even from the hand of a द्विज who, being वृत्तिहीन, betakes himself to it deliberately and of set purpose, has to be considered as praiseworthy, if it is rendered unto a person of the lower caste ; but not so, if it is rendered by one Dvija unto another (because the recipient of the सेवा ought to be ashamed of taking it from a colleague of the same status). This obvious interpretation was naturally unpalatable to **Cn** and the other commentators. Note also how, in st. 4–5, **Cn** takes वर्ण in the special sense of colour according to the colour-theory of the souls alluded to in adhy. 271 above : contrast the interpretation of सत्क्रिया (4^c) in **Cp**. s.

5 [d]) ह्न्यात्, in other words, turn the वर्णोत्कर्ष into वर्णापकर्ष. — [Crit. App., line 7 : *for* ध्रुण्यात्, *read* पुण्यात्]

6 [Crit. App., line 6 : *read the line thus* : [अ]-भि(Da3. a4 °ति)निर्वृदे(D4 °द्)त्; D8]

7 [cd]) 'Just as a pure and holy man would not drink polluted water'. Compare the v. l. in **Cn** and its varying interpretation.

8 [cd]) 'Even the truly repentant man (प्रत्यापन्न) is not always quite able to feel at home.'

9 [d]) प्रस्थितस्य, at the hour of death ; **Ca** : मरणदशापन्नस्य.

10 [ab]) विरक्तं, 'slightly reddened', and not कृष्णोपसंहितं or one dyed in the juice of the Bhallātaka (= cashew-nut, *Semecarpus Anacardium*), as **Cn** observes.

13 [a]) The text can be कामकृतं as well as [अ]कामकृतं, both giving an acceptable sense. — [Crit. App., at the end, *ins.* — [d]) Bom. Cal. ed. ब्रह्मवादिनः (for वेदपारगाः) : cf. 12^d.

14 [Crit. App., line 3 : *read* D4. 8 यद्वर्तेते, omitting the portion in brackets between the last two letters.]

19 [Crit. App., line 8 : *after* **Cs**, *ins.* (reading यथाभावं नाप्नोति)]

20, 21 [Crit. App., line 1 : *read* Da3. a4 *before* D2. 3. 6. 8]

281

2 [a]) गौरवेण परित्यक्तम्, गुरुधर्महीनं [मातृपित्रादिकम्]. — [Crit. App., line 4 : *ins.* hyphen *before* प्रतिग्रहे]

3 [ab]) Namely, विशिष्टस्य दानं, विशिष्टात् प्रतिग्रहः.

8 [b]) Regarding माठर as an attendant of the Sun, Mukuṭa, the commentator on Amara, observes : तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च यः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञकः । Cf. also 3. 3. 68. In the context, the interpretation of **Cs** seems preferable.

9 [b]) That man owes a debt to himself, viz. 11^{ab}

as explained by Cn, is a noteworthy idea.

13 [b]) Cp explains that ऋचीकतनय here denotes शुनःशेपः. Normally ऋचीकः = भार्गवः. In the बह्वृच (or ऐतरेय) ब्राह्मण (7. 17. 7[a]), we read : यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्. There seems to be some oversight or confusion in the names.

282

1 Nīlakaṇṭha introduces his comment on the adhy. by—तत्र वृद्धसेवाप्रशंसार्थं शूद्रवृत्तिं महीकरोति । Vidyāsāgara by—एतावता त्रैवर्णिकानां साधारणो धर्म उक्तः । इदानीं शूद्रस्य धर्ममाह । —[a]) वृत्तिः, means of support. —[Crit. App., line 5 : *ins.* T2 *before* G1. 3]

4 K7 quotes on marg. कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः (= Hitopadeśa Prastāvanā, st. 30) as a parallel to the stanza.

5 [b]) भाव्यते, 'is painted'.

283

1 [Crit. App., line 6 : *for orig., read marg.*]

2 [d]) [अ]वृत्तिः, having no other means of sustenance.

5 [a]) अपूर्विणा, 'having no precedents in his family of other persons having previously done it' : cf. the interpretation of कृतपूर्विणः in 5[c].

6 [d]) नग्राह्यम्, not a thing to be imitated.

13 [b]) नकारणम्, 'of no avail' in curbing people.

16f. Cn understands a रूपक in the stanza with following equations — सः = महामोहः ; शूलः = शूलवत्तीक्ष्णा बुद्धिः; देवाः = इन्द्रियाः; दिवि = हार्दाकाशे; वासवः = चिदात्मा; तेजसा = संस्कारशेषेण.

17 [Crit. App., line 1 : *before* V1, *ins.* D4 reads 17 twice. — Line 2, *after* D4, *ins.* (both times)]

19 [b]) विपृथुः, Ca wrongly identifies him with पृथु.

23 [Crit. App., last line : *for* D4, read D7]

29 [b]) ईहकः, अयाचयीं (Cn).

30 [a]) For हृल्लेख, cf. 12. 254. 27[a] — 'Earlier carvings, i. e., prejudices or pre-conceived notions in the heart'.

284

10 [Crit. App., line 11; and st. 11, Crit. App., line 1 : *for* वैदम् *read* वैदसु]

26 [Crit. App., line 5 : *before* K4, *ins.* K2 damaged.]

285

1ff. Cn regards this adhy. as a reversion once more to the discussion of the six colours of the soul (cf. adhy. 12. 271 and 280). The problem of the संकरजातिs is treated at length in B. 13. 48.

8 [a]) Deussen wrongly divides the pāda into क्षत्रजा-अतिरथा-अम्बष्ठा. . For the other mixed castes, see Manu. 10. 8ff. Numbering the four castes in order as 1, 2, 3 and 4—with F standing for the father and M for the mother — the mixed castes named would be : — अम्बष्ठ (1 F, 3 M); उग्र (2 F, 4 M); वैदेहक (4 F, 1 M); श्वपाक (?); पुल्कस (1 F, 2 M); स्तेन (?); निषाद (1 F, 4 M); सूत (2 F, 1 M); मागध (2 F, 3 M); आयोग (4 F, 3 M), करण (3 F, 4 M); व्रात्य (4 F, 2 M); and चण्डाल (?). Manu omits स्तेन, gives no name for 3 F + 1 M and for 3 F + 2 M, and regards श्वपाक as the progeny of a सूत from उग्रा mother, and does not exactly characterize the चण्डाल beyond designating him as नराधम. Cs quotes वैजयन्ती to the effect : चण्डालं ब्राह्मणी शूद्रात्.

12 [b]) अपकृष्टेन जन्मना, वर्णतारतम्यदृष्टिमता रजस्तमोग्रस्तेन (Cn). — The theory is more fully set forth in B. 13. 48. Cn gives the example of काक्षीवत् detailed in 1. 98. 25–30.

14 [ab]) ऋश्यशृङ्ग the son of काश्यप alias विभाण्डक *m* शान्ता, from whom was produced शक्ति *m* अदृश्यन्ती, from whom was produced पराशर *m* सत्यवती, from whom was produced व्यास (3. 110–113). Contrast the explanation in the Crit. App. given by Cs.

18 ❀ Cn : 'तस्येदं विश्वमासीद्यदिदं किं च, तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्' इत्यादिश्रुतेः कर्मजान्येव सर्वाणि गोत्राणि, परमात्मनि कर्मजन्यैव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति प्रघट्टकार्थः । ❀

23 [b]) संविभागिता, willingness to share out whatever is due to others.

25 [c]) अभीकारः, see Pāṇini 6. 3. 122.

28 ^{a}) A Śūdra is equated by people who set much store by Vedic knowledge with the वैदेहक, i. e., with the son of a Brahman mother from a Śūdra or Vaiśya father. — ^{cd}) The last two lines envisage a clear attempt to merge caste-distinctions in the domain of Viṣṇu-bhakti, and not to give too much importance to Vedic mantras.

29 [Crit. App., last line : *for* B3 *read* B8]

33 f. **Cp** observes : जातिश्च कर्म चैतद्द्वयमपि यद्यपि दोषहेतु, तथापि पुरुषकृतिसाध्यत्वं कर्मण्येव, न जातावित्यभिप्रायेण कर्म विशेषयति ।

39 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{c}), *ins.* — D7 reads 39^{cd} on marg.]

286

8 ^{d}) Supplying न from the first line, नापकर्षति = न मारयति ; **Ca**, however, observes : अवकर्षतीत्यवशब्दो निषेधे.

9 The actions intended are certain practices calculated to give away a part (or the rest) of one's life to another in a solemn ceremony.

10 ^{ab}) 'Who, being tired of their life, want to end it. — ^{d}) क्रियावतां पुलिनेषु, as participants in some heroic acts ; **Cn** renders it by पुलिनवत्सु तीर्थेषु or what came to be called "Ghāt-murders".

11 ^{cd}) 'There is always a sequence of circumstances which furnishes the causal probability of the occurrence.'

13 ^{a}) द्वितीयं, अदृष्टान्यत (**Ca**. p). — ^{cd}) Cf. : तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये (Chh. Up. 6. 14. 2).

14 ^{d}) समागमं, समागमस्थानम् (**Ca**). — [Crit. App., line 4 : *ins.* hyphen before स्वाध्यायाश्रि-]

19 ^{c}) जायते, i. e., जायते इव.

23 Cf. 6. 30. 24.

24 ^{c}) [अ]प्राकृतेन. The प्राकृत modes are mentioned in st. 25-26. This is क्रियावतां पुलिनेषु (st. 10 above).

25 [Crit. App., line 5 : *read* वध *for* वधः]

29 ^{b}) वृद्धानुपास्यं, 'involving attendance upon the elders in knowledge'. With the formation of this word, **Ca** compares : यथा वैयके दीर्घजीवितीयोऽध्यायः, and observes : तेन नापशब्दभ्रमोऽत्र कार्यः, — a भ्रम which has led to the emendation वृद्धानुपास्य in several MSS.

30 ^{b}) For the five महायज्ञs, cf. Manu. 3. 71.

37 ^{a}) **Cp** explains the reading त्यागो दाने, by दाने सत्यपि, since, प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् । — ^{b}) **Cp** emphasizes the word शरीरम् by observing वस्त्रादिभ्यः शरीरमेव ग्राह्यम् । — [Crit. App., line 5 : *after* M5-7, *ins.* **Cp** (gloss : वस्त्रादिभ्यः)]

287

3 ^{ab}) The ज्ञान (namely असङ्गः श्रेयसो मूलम्) is the highest attainment of knowledge.

7 [Crit. App., line 9 : *for* क्लि° *read* क्लिश्य°]

13 [Crit. App., line 1 : *before* — ^{a}), *ins.* G3 reads 13 twice. — Lines 1, 6, 8 : *after* G3, *ins.* (both times)]

14 ^{a}) इहते, irreg. for ईहते.

21 ^{ab}) अभिमन्यते, gives preference to. — ❀ **C**s : कुटुम्बादिकार्ये परार्थः, स्वकार्ये योगः । ❀

23 The liquid is not soaked or assimilated by the पक्वपात्र, which consequently remains firm. The आमपात्र, on the other hand, absorbs the liquid, loses its firmness and is burst open. Hence the conclusion in 24^{cd}, which seems to enjoin फलाशारहितभोग.

25 ^{a}) 'Enveloped in a misty or clouded vision' : cf. Ṛv. 10. 82. 7^{cd}.

26 [Crit. App., line 9 : *for* °नत्तो *read* °नतो]

31 ^{cd}) 'The (slender thread of) mental attachment drags the body after it. — [Crit. App., line 2 : *before* **C**s, *ins.* **Cn** (gloss : धीवराभिप्रायेण)]

32 [Crit. App., line 5 : *for* D3 *read* D8]

34 ^{a}) गृहसंस्थस्य, न तु तादात्म्याभिमानिनः (**Cp**).

38 **Cn** says that the golden कार्षापण had eight [circular] marks upon it. — [Crit. App., line 10 : *after* **Cnp** *ins.* (gloss : सूत्रकेन, मुद्रयेति यावद् । यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जातिविशेषः)]

39 ^{b}) आत्मनो शुभाशुभानि यान्ति, i. e., have their own ways of fructification.

42 [Crit. App., line 4 : *after* **Cn** *ins.* (presumably reading उपायाविसंवाद्)]

288

☞ The 'हंस-साध्याः' dialogue occurs in a much abridged form in 5. 36, from which some parallels are here noted. The Haṁsa there is sage Ātreya in the disguise of a swan.

5 [b]) पतते, 'flies with you'; is in vogue. —[Crit. App., line 3 : *for* शब्दं-, *read* -शब्दं]

7 Cf. 5. 36. 4.

8 [b]) परं, उपनिषद्रहस्यं (Ca). —[d]) रुशतीं, shining or high-flown. —[Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 1. 82. 8 : 2. 59. 6 : B. 13. 104. 31.]

9 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 1. 82. 11 : 2. 59. 7 : 5. 34. 77 : B. 13. 104. 32. —]

11 [a]) अभिषङ्गव्यलीकं, slanders based upon deep-rooted prejudices.

15 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 1. 82. 6. —]

16 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = 1. 82. 7 : 5. 36. 5. —]

17 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 5. 36. 11. —]

18 [ab]) Always be ready to pardon, whether the authors of the offence be persons of lower rank, or those superior to you, or your equals.

19 [a]) निभृतः, पूर्णः (Cn). —[b]) विवित्सा, greed. Cn, reading विधित्सा, renders it by तृष्णा. —[c]) 'Actuated by greed (लिप्समानः from √लभ्), I do not transcend limits [of propriety].'

22 [b]) उत्सेचने स्तम्भः — This probably refers to the water-lifting apparatus (Tamil : Erram) familiar in South India. The stout or full-grown stump of the tree which serves as the fulcrum for the bamboo-pole, at the long end of which is attached the pitcher for lifting up water from the deep well, is naturally an object of solicitude for all. Compare Mṛcchakaṭika : the words of Sūtradhāra (BSS, I. 8. 11) : जं दाणि अहं वरण्डलबुओ विअ दूरं उक्खिविअ पाडिदो. —[Crit. App., line 5 : *for* °वने *read* उत्सेचने]

25 [Crit. App., line 9 : *read the line thus* : धये-खुषः Dn4 D8 (by corr.) नाबुधानां (Dn4 °ना) ह्येयेद्बुधः ; D5, 7]

26 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) Manu. 2. 162^{cd}–163^{ab}.]

30 [b]) The four teats are the four objects of प्रशंसा mentioned in stanza 1[a].

32 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 5. 36. 13 : Pañcatantra 1. 249.]

33 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = 5. 36. 10.]

36 [c]) अपेतदोषान् probably for दोषापेतान्, beyond censure.

37 [b]) सर्वाशिना, 'all-consuming'.

38 [Crit. App., *in the beginning, ins.* = (var.) 5. 36. 12. — Line 2 : *for* व्याहृतान् *read* व्याहृतान्न्]

43 [Crit. App., line 7 : *before* M1, 7 *ins.* D8 (before corr.)]

289

Initial Note : *ins at the end* — With 12. 289-296, cf. Brahmapurāṇa (Ānandashram) 238–244 (the v. l. from which are given in App. II, No. 6.)

3 ff. Ca observes : सांख्ये योगबलरहितानामपि विज्ञानमात्रेण मुक्तिरुपदिश्यते, तत्र युक्तम् । योगे तु ईश्वराराधनेन योगोत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारः सन् अविद्यालये मुच्यते । अयमाशयः । शास्त्रज्ञानं परोक्षज्ञानरूपं, न प्रात्यक्षिकभ्रमापनोदायालमिति । सांख्ये तु युक्तिदत्तं भवदुःखापनयनत्वम् । Cn observes : अत्र सांख्यं नामैकात्म्यज्ञानं, इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिप्रसिद्धम्, न तु कापिलं षष्टितन्त्राख्यम् ; 'संहृत्य सर्वम्' (751*) इत्युपसंहारात् । षष्टितन्त्रे तु प्रधाने एव सर्वलयो न त्वन्तरात्मनीति प्रसिद्धम् । —[Crit. App., line 7 : *after* B8, *ins.* Ds2. — Line 8 : *for* B8 (marg.) *read* B6. 8 (both marg.)]

7 [a]) As an example, Cn mentions कण्ठकूपे धारणायां क्षुत्पिपासानिवृत्तिः.

9 For further confirmation, Cn quotes योगवासिष्ठ (5. 78. 8 f.) — द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥

17 [a]) सूक्ष्मं is very probably an instance of case-attraction. In view of the expression अबलाः in 18[c], सूक्ष्माः gives a better sense. —[Crit. App., line 2 : *for* K2. 4 D4 T G2. 3. 6 सूक्ष्माः, *read* K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1. 5–7 सूक्ष्मं. — Line 3 : *for* सूक्ष्मं, *read* सूक्ष्माः]

24 Ca refers to the incident in 12. 278 9ff. : शुक्रो यथा धनदमाविश्य तद्धनं जहारेति प्रागत्रैव वर्णितम् ।

30 ^{a}) आत्मनः, मनसः (Cs); also आत्मना, मनसा (Cs) in 40^{c}.

34 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{c}) *ins.* — After 34^{ab}, G1 reads 36^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.]

36 [Crit. App., line 5 : *before* — ^{d}) *ins.* G1 reads 36^{cd} for the first time after 34^{ab}.]

38 ^{cd}) The comparison of the Yogin with the fisherman who kills the fish is somewhat odd, even though the point of comparison is the one-pointedness एकचित्तता of the pursuit and the certainty of the result, namely, the sin of killing. The v. l. पापः in Ca for पापं requires पदं to be supplied in both the उपमान and the उपमेय statements, besides the awkwardness of equating the Yogin with the sinful fisherman. The Cn variant हन्ति पुनीतानां has not much support. The reading (not included in the Crit. App.) given by Cs : पापं हन्ति च भीतानां is also not quite satisfactory.

41 [Crit. App., line 4 : *for* °प्रश्न *read* °प्रश्नः. — Lines 11, 12 and 13 : *for* K4 B6 *read* B6 D8]

46 मासं अखण्डं उपोष्य —'continuous abstinence from flesh' (as glossed by Cn) — is not quite satisfactory, although Nīlakaṇṭha quotes texts in support. अखण्डं मासं उपोष्य, an entire month's fast, quite fits the context. It is also read by Cs.

48 ^{a}) अरतिम्, 'getting wearied' of the stringent discipline.

49 ^{b}) ❀ Cn : आत्मानं त्वंपदार्थम्; आत्मना बुद्ध्या । ❀

52 ^{d}) Only a youthful and energetic man can escape it safely.

61 ^{d}) विशेत is the common verb for all the accusatives in the preceding stanzas 58–61.

290

5 ^{a}) ज्ञानेन परिसंख्याय — On this Ca observes : सांख्यं, सम्यक्ख्यानम् । योगेऽपीत्थमेव ज्ञानम्, परं तत्र प्रत्यक्षमत्र तु शास्त्रमात्रमूलमिति भेदः । कर्मसमुच्चयासमुच्चयकृतो भेद इति चेत्तदचारु । सांख्येऽप्याश्रमकर्मणोऽत्यागात् । आश्रमकर्मत्यागे तु न सांख्यं न योगः । यथोक्तं प्राक् — प्रत्यक्षहेतवो योगाः (12. 289. 7^{a}) इत्यादि ।

7 [Crit. App., line 2 : *for* 7 on marg. *read* 7^{a}–8^{b} on marg.]

8 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{a}), *ins.* D8 reads 8^{ab} on marg.]

15 ^{c}) Buddhi was already mentioned in 14^{d}; its mention here once more, says Cn, is प्रातिलोम्येन सत्त्वे तत्प्रविलापनार्थम्.

18 ff. On the topic, Cn observes — अत्र प्राणेभ्यो देवाः, देवेभ्यो लोकाः, इति श्रुत्यनुसारादिन्द्रियेभ्यो देवतासृष्टिं देवताभ्यो लोकसृष्टिं चाभ्युपेत्य ब्रह्मणि सर्वलयमाह — रूपेणेति । रूपेण रूपवता द्रव्येण । दृष्टिं चक्षुरिन्द्रियम् । संयुक्तं कुण्डलेन कनकमिव । चक्षुर्व्यतिरिक्तो रूपद्रव्यदेवतादिर्विषयो नास्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

24 ❀ Cn : अयमर्थः । यथा स्वप्ने एकस्यैवात्मनो वासनावशात्सर्वजगदात्मकत्वं, आत्मनश्चासङ्गत्वं दृश्यते, एवं जाग्रद्भमेऽपि ज्ञेयम् । — [Crit. App., line 10 : *for* D2. 3 *read* D2. 3. 8]

28 ^{d}) राजर्षीन्, namely, वैन्य and others.

38 ^{d}) क्वचित्, in some individuals.

40 ^{a}) 'Great honour shown [undeservedly] to those not in possession of, i. e., not entitled to, Mokṣa.'

43 ^{c}) सदेवकेषु लोकेषु, 'towards pious people'. — ^{d}) न वर्तन्ति, 'do not behave [properly]'.

44 ^{d}) गतयः पृथक्, supply वर्तन्ते ताः, governed by विज्ञाय.

49 ^{c}) जरामृत्युं, i. e., जरासहितमृत्युं.

55 ^{c}) सत्त्वसंशीलनात्, 'by developing sāttvika habits'.

63 ^{d}) -महाकरम् 'possessing great caverns (आकर) of various sensuous-tastes'.

64 [Crit. App., line 4 : *for* 65^{a}, *read* 65^{b}]

65 [Crit. App., line 1 : *for* 65^{a}, *read* 65^{ab}]

68 [Crit. App., line 5 : *ins.* hyphen *before* दयोदकं. — Line 7 : *ins.* hyphen *before* दु-]

70 ❀ Cn : यथा कमलनालेनान्तःसुषिरेण जलं मुखेनाकृष्यमाणमन्तः प्रविशति, तद्वदात्मनि प्रणिधीयमानमनोद्वारा सूर्योऽन्तराविश्य तत्रैव हृदयाकाशे सांख्यान्प्रति स्वनाडीभिः संबन्धाच्चतुर्दशभुवनगतान्विषयान्वहति, प्रापयति । ❀

72 [Crit. App., line 5 : *for* वहती *read* वहति]

75 ^{b}) It is to be noted that the text places

परमात्मन् higher than नारायण. See, however, the gloss of Cv. भूनायतनाः + अमलाः, double saṁdhi. — ^{ef}) ॐ Cn : सेयमात्मनिष्ठा योगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोध इत्युच्यते। सांख्यैस्तु तत्तद्विषयसहितानां वृत्तीनां लवणोदकन्यायेन प्रविलापनमित्युच्यते। एवमयं भाषाभेद एव। शमादि साधनं, कैवल्यं च फलं पक्षद्वयेऽपि समानम्। ॐ

76 ^{cd}) The point at issue is, as Cn observes, whether in the state of मोक्ष there is any विशेषविज्ञान.

81 ॐ Cn : अयं भावः । प्रत्यक्षं हि बाह्यमर्थं चक्षुषैव पश्यति, तदभावे न पश्यति। न च तावता आत्मनः प्रकाशनशक्तिर्हीयते, तेन विनापि स्वप्ने तद्दर्शनात्। एवं सुषुप्तिसमाध्योर्मनसा विनापि नास्यात्मनो ज्ञशक्तिवियोगः, उपकरणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्। तथा च करणाभावकृतमेवास्य विशेषविज्ञानराहित्यं, न त्वज्ञत्वकृतमिति कैवल्येऽपि नात्मनः सार्वज्ञ्यहानिः। तथा च श्रुतिः (Bṛ. Up. 4. 3. 23) — यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति .... इत्यादिका सुष्यादावप्यात्मनो द्रष्टृत्वादिकं दर्शयति। ॐ

82 [Crit. App., line 4 : *for* B7. ९ *read* B6 (marg. as in text). ७. ९]

86 ^{c}) गतयः for गतीः; or supply ताः to go with आक्रम्य.

94 Cn introduces the stanza by — एवं जीवन्मुक्तिसद्भावमुक्त्वा विदेहकैवल्यमाह — शक्यमिति ।

95 ff. Ca observes : एतेन फलैक्याज्ज्ञानलक्षणोपायैक्याच्च दर्शनयोरैक्यमादर्शितम्। कर्मापि मोक्षहेतुरित्येतावता योगो भिद्यते। तदपि वस्तुगत्या न भेदकम्। कर्मणो यमनियमादेरुभयत्रापि तुल्यत्वादिति परमार्थः। न च, यदि कर्मयोगे ज्ञानं समुच्चीयते, गृहस्थं प्रत्येव तस्य संभवादिति वाच्यम्। ब्रह्मचारिगृहस्थयतिषु स्वाश्रमविहिताकरणे दोषात्तदवश्यं कार्यमेवेति न कर्माश्रयी। ये तु उत्पन्नसाक्षात्कारतया स्वतो गलितकर्माणः ते कपिलशास्त्रोपदेशतामापन्नाः।

110 Quoted (with var.), Brahmasūtra Śāmkarabhāṣya 2. 1. 1.

291

1 [Crit. App., line 3 : *after* 1^{cd} *ins.* a semicolon and *add* : D7 reads it twice.]

7 ^{d}) करालजनकस्य — कराल is here, as in 12. 296. 37, an individual name, like जनदेव in 12. 211. 3 and 212. 1; वसुमान् in 12. 297. 2; दैवराति in 12. 298. 4 and धर्मध्वज in 12. 308. 4 — there being separate individuals (namely वसिष्ठ, पञ्चशिख, भृगुवंशधर, या[य]ज्ञवल्क्य[ल्क] and सुलभा, respectively) with whom the king holds his philosophical discourse. In 12. 307, the Janaka who holds discourse with पञ्चशिख is hence probably जनदेव, while Janaka, the father of Sītā, seems to have been named सीरध्वज (Uttara Rāmacarita 4. 9^{6}). Any discrepancies in their philosophical teachings can hence be accounted for that way.

11 ^{c}) यस्मात्, having reached which [Brahman] — ल्यब्लोपे पञ्चमी (Pāṇini 1. 4. 31, Vārttika).

11, 12 [Crit. App. : *transfer* the concluding note about addl. Colophon *from* st. 11 *to* st. 12]

18 ^{d}) एकाक्षरः, i. e., यथार्थाक्षरः. Cf. the gloss of Cs.

26 [Crit. App., *in the beginning, ins.* Cf. Manu. 2. 90.]

28 ^{a}) ॐ Cn : एषा मूलप्रकृतिः, चतुर्विंशा, चतुर्विंशतितमी। चतुर्विंशीत्यृजुः पाठः। ॐ The 24 are : 5 भूतs + 5 तन्मात्राs + 10 इन्द्रियs + 1 मनस् + 1 अहंकार + 1 बुद्धि [= महत्], together with अक्षर or ब्रह्म the root and origin of creation. Beyond these 24 is the 25th, the Viṣṇu (st. 38).

30 [Crit. App., line 4 : *for* पिशाचे *read* -पिशाचे]

31 [Crit. App., line 9 : Ds1 actually reads र्णेवैये. If the रेफ sign means transposing of letters, the reading would be वैर्णेये, as in text.]

38 [Crit. App., line 10 : *for* G2 °तमो (for °तिमो) *read* G2 पंचविंशतितमो (hypermetric) (for चतुर्विंशतिमो)]

41 [Crit. App., *in the beginning, ins.* B7 reads 41^{ab} twice. — Line 2 : *before* Da3, *ins.* B7 (first time)]

46 [Crit. App., *in the beginning, ins.* Cf. Manu. 12. 40. —]

292

1 ^{b}) 'Follows the advice of an unenlightened person'.

6 ^{a}) अर्शसां रोगे, hemorrhoids or piles. — ^{cd}) 'Leprosy, white (श्वित्र), wet (कुष्ठ), or spotted (सिध्म).

10 ^{c}) वीरस्थानं and अम्बुपङ्क as separate places of repose,

12 ^{a}) 'Clad in hemp- or flax- garments.

17 [b]) 'On corn-grains found intact in the cow-dung after over-feeding the cow with grains the night before'.

25 [ab]) नमस्क्रियाs of various kinds preceded by oblations accompanied by स्वधाकार, वषट्कार and स्वाहाकार. The whole line should have been, strictly speaking, one word as given by K1. 2 alone; but it is not impossible to construe the line as it is. — [Crit. App., line 3 : *for* स्वधाकार- *read* -स्वधाकार-]

34 [Crit. App., line 8 : *after* K7 *ins.* Ds2]

38 [Crit. App., line 3 : *before* D4 *ins.* B8]

40 [Crit. App., line 8 : *before* G1 *ins.* D5 कामजा ;]

42 [b]) लिङ्गैः, namely, from the products of प्रकृति like महत् and the rest. The लिङ्गs of the पुरुष, likewise, are the things (e. g. भोग) that happen only in consequence of the पुरुष's presence; and that, without the Puruṣa, the Prakṛti would not be active. Cf. Sāṁkhyakārikā 42, 57. — [c]) Deussen takes तथैव to signify प्रकृतिसदृशं, and proposes to emend अनुमानात् into अभिमानात् (cf. st. 45). Because of this अहंभाव, the Puruṣa considers the marks of the प्रकृति as though they were his own marks.

43 [b]) अव्रणः, the M reading, (which one is half inclined to adopt) conveys the sense that the पुरुष has no व्रणs or apertures like the Prākṛtic body, and yet, wrongly considering himself as the owner of the व्रणs, imagines himself as the author of works. Deussen renders अव्रणम् by 'für sündlos gehaltenes' ('which is deemed to be sinless'), while **Cn** explains अव्रणम् by निर्विकारम्.

293

2 [Crit. App., line 3 : *for* **Ca**. p *read* **Cp**]

3 [b]) तत्र, [आकाश]मण्डपे (**Cv**). The षोडशी कला is the only अमृतकला. The remaining fifteen forms or vestures (कोशs) appear and disappear in the sky thousands of times.

4 [a]) पञ्चदशा योनिः, i. e., पञ्चदश अधिकाः आसु इति पञ्चदशाः कलाः; the word being formed, according to Pāṇini 5. 2. 45, to convey the sense that the 15 कलाs are supernumerary, the 16th being the only real and अमृत कला, which is the source (योनि) as well as the merging place (धाम) of them all, so that the real moon is the 16th Kalā. — [b]) ❀ **Ca** : धाम, स्थानम् । निःशेषतो गणनेन पञ्चानां महाभूतानां, पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वात् सर्वैक्ये (5+4+3+2+1 =) पञ्चदशगुणानां साक्षात्कारणत्वात् कलात्वेन वचनम् ।

5 [d]) जायते, as कलाद्वयविशिष्टः, कलात्रयविशिष्टः, etc. in various योनिs.

6 [a]) The sixteenth कला in the case of the individual, as **Cn** says, is the चित्कला. — [Crit. App., line 6 : *read* न तूप- for न तूप]

7 [a]) **Cn** observes : गौडास्तु एवं तां क्षपयित्वेति पठन्ति । तदा पञ्चदशीपर एवायमुत्तरार्धः श्लोकः । Other ways of improving are : एतामक्षपयित्वा or नैव तां क्षपयित्वा as found in different groups of MSS. The text can give the desired sense if क्षपयित्वा can be taken to mean "having [nominally] utilized it as the basis". This explains 7^{cd}.

12 [Crit. App., line 5 : *for* D5 *read* D5. 7]

14 [Crit. App., line 2 : *for* D7 repeats 14^{a} *read* D5. 7 read 14^{ab} for the first time after 12^{ab}]

18 [Crit. App., line 2 : *before* — [a]) *ins.* V1 reads 18^{ab} on marg.]

20 [Crit. App., line 4 : *before* — [c]), *ins.* — After 20^{ab}, T1 reads 22^{c} for the first time, repeating it in its proper place.]

22 [Crit. App., line 3 : *before* — [c]), *ins.* — T1 reads 22^{c} for the first time after 20^{ab}.]

31 [Crit. App., line 8 : *before* ❀ **Cn**, *ins.* Bom. ed. अथ चैन्द्रियकं तात.]

36 [b]) The त्रैलिङ्ग्यं **Cn** further explains thus : अन्तःकरणविशिष्टमाभासचैतन्यं प्रमाता, अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टं प्रमाणम्, घटाद्यवच्छिन्नं प्रमेयम् ।

42 [Crit. App., line 7 : *for* D2. 3. 5. 8 *read* D2. 3. 5 (both times). 8. — Line 13 : *for* D5. 7 read D5 (both times). 7]

49 [Marginal ref. : *read* B. 12. 306[5]. 38]

294

3–4 [a]) अक्षर has एकत्व, while क्षर has नानात्व.

4 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{c}) *ins.* 4^{cd} = 12. 295. 46^{ab}.]

6 **Ca** observes : सांख्यं पृष्टमपि योगं प्राधान्येनोत्तरयति ।

7 [Crit. App., line 7 : *for* K5 *read* K6]

10 **Ca** introduces the st. by the words — अथ प्रत्याहारमाह· — ^{d}) ꕥ **Cn** : चतुर्विंशादज्ञानात्प्रकृतिसंज्ञात् परं पञ्चविंशं, प्रतिगन्तुं चोदयेत् — इत्यर्थः । ꕥ

13 **Cs** introduces the st. by अथ धारणां वक्तुमुपक्रमते ।

16 ^{b}) **Ca** : रस्यति — रसयतीत्यर्थे छान्दसम् ।

22 [Crit. App., line 2 : *after* D7 *delete* G1]

24 [Crit. App., lines 13, 14 : *for* निर्लिङ्ग *read* निर्लिङ्गः]

25 [Crit. App., line 8 : *after* T2 सत्यं, *ins.* **Ca** पश्यं; and, within the following brackets, *read* as in text *for* for पश्यं]

35 [Crit. App., line 6 : *before* D5, *ins.* K1, 2, 4 lacuna for तच्च क्षेत्रं.]

41 ^{b}) 'They display their mastery in enumeration' : संख्यां प्रकुर्वन्तीति, सम्यगाख्यानवत्त्वाद्वा सांख्याः, प्रकृतिं पुरुषं विविक्ततया पश्यन्तीति सांख्याः (**Cp**).

42 [Crit. App., line 7 : delete ꕥ; and line 9 : *ins.* ꕥ *before* **Cv**. — Line 10 : *ins.* । ꕥ at the end]

45 ꕥ **Cn** : एवं ब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकं पश्यन्न सम्यग्दर्शी, अधिष्ठानं तु पश्यन्सम्यग्दर्शीत्यर्थः । ꕥ

295

1 ff. In 294. 4–5, seven questions — (i) नानात्वैकदर्शनं; (ii) बुद्धं, अप्रतिबुद्धं and बुध्यमानं; (iii) विद्याविद्ये; (iv) अक्षरं and क्षरं; (v) सांख्यं; (vi) योगं; and (vii) पृथक्त्वापृथक्त्वे — were posed as questions for solution. Of these, (v), (vi) and (i) were answered in that chapter. The remaining four will be answered in the present chapter, says **Cn**.

3 ^{a}) परस्परं, i. e., परतः परतराम्.

9 ꕥ **Cn** : ज्ञानं धीवृत्तिः, ज्ञेयस्तदभिव्यङ्ग्यो बोधः । यो विज्ञाता प्रमाता स एव पञ्चविंशको बोध इत्यर्थः । ꕥ

10 [Crit. App., line 7 : *after* B8, *ins.* (marg. as in text)]

12 [Crit. App., line 2 : *for* **Cs** *read* **Cv**]

21 ꕥ **Ca** : अन्यत्वतां, भिन्नताम् इति पाठे छान्दसो भावप्रत्ययः, अन्यथा न भावप्रत्ययात्तात्वप्रत्यय इष्यते । ꕥ — ^{c}) प्रकृत्या, 'by reason of his association with Prakṛti'.

22 Cf. Bṛ. Up. 4. 4. 12.

27 ^{a}) अयमत्र, i. e., पुरुषोत्तमः (**Cv**).

28 ^{a}) ꕥ **Cp** तुल्यतामिति । न चान्वाहार्यारोपः, किं तु यथार्थानुभव एव इत्याह — तुल्यताम् । ꕥ

33 ^{d}) पराङ्मुखम्, i. e., बहिर्मुखम् or विषयं भोक्तुमुद्युक्तः (as opposed to अन्तर्मुखम् or brooding on the inward self).

40 ^{c}) ज्ञानसंपन्नं, to the best of my knowledge.

44 ^{d}) शरः = upper part of the milk-cream. Cf. the gloss of **Cp**. Towards the end, **Cn** gives some general observations as to the relation of सांख्य to योग, which are worth quoting : अज्ञातो योगः संसारः, ज्ञातो मोक्षः, इति योगस्यादरो दृश्यते । तथा च सांख्यस्य शिष्यानुग्राहकत्वाद्योगस्य च वेदशास्त्राद्दृतत्वाद्द्वयमप्यपरित्याज्यम् । ननु कथं तर्हि द्वाविमौ मार्गावित्युद्घोषः । प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि । तथा हि । द्विविधो मोक्षाधिकारी, कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्राद्यो वाक्यार्थविचारात्प्रागेवानुष्ठितयोग इति न तं प्रति ध्यानापेक्षा । विविक्तस्य त्वंपदार्थस्य प्रागेव दृष्टत्वात् । तस्य तत्पदार्थाभेदमात्रं वाक्यात्प्रतिपत्तव्यम् । तं प्रति योग उपसर्जनः, सांख्यं प्रधानं, चरमत्वात् । यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्याच्छ्रवणादावेव प्रवर्तते, तस्य वेदान्तैः परोक्षं ज्ञानं जायते तदर्थस्य निदिध्यासनादापरोक्ष्यम् । तं प्रति सांख्यमुपसर्जनं, योगः प्रधानम् ।

46 ^{a}) The अप्रतिबुद्धं or जडप्रकृति is discussed in detail in the Sāṁkhya ; but it is mostly absent in the Yoga. — [Crit. App., *in the beginning*, *ins.* 46^{ab} = 294. 4^{cd}. —]

296

3 The बुध्यमान is the जीव, which is the पञ्चविंश or the 25th entity, which has yet to acquire the highest knowledge : चिदाभासोऽपि दृश्यत्वान्नान्यं द्रष्टुमीष्टे — न हि घटो घटं बुध्यते (**Cn**).

6 ^{a}) अप्रतिबुद्धेति = °द्धः इति, a double saṁdhi.

7 ^{b}) बुध्यते, **Cv** supplies स्पष्टम्. — ^{c}) The षड्विंश is, as **Cn** says, the निरुपाधिचैतन्यं, सर्वप्रकाशकम् । सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । It sees the चतुर्विंशम् (= अव्यक्त or प्रकृति), as well as the पञ्चविंशम्, the soul.

10 The true knowledge overcomes the distinction between the knower and the known.

13–14 The 26th, however, is निस्तत्त्वं, not to be counted as a तत्त्व; it is the basis of the 25 तत्त्वs. Cf. Cn, quoted under st. 15.

16 ❀ Cp : न च पदार्थशोधकेन विवेकज्ञानमात्रेण कृतकृत्यता, किं तु जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानेनैवेत्याह — षड्विंशोऽहमिति । ❀

18 [d]) यदा बुद्धया न बुध्यते — cf. the explanation of Cn quoted in the Crit. App. — Cv interprets the pāda as a rebuke for the अद्वैत view, which is 'void of intelligence'. — एवमन्धपरंपरया दुर्मतस्य प्रवृत्तिर्भवति । — [Crit. App., line 3 : *for* D2. 3. 3, *read* D2. 3. 8]

21 [Crit. App., line 1 : *after* om., *ins.* (hapl.)]

22 [b]) तद्वत्, i. e., आधाराधेयभावेन. — With 22–26, cf. 12. 187. 37–39; 240. 19–21; 303. 13–18. It is to be noted that in these four sets of passages, more or less identically worded, a distinction is made between (i) सत्त्व = प्रकृति = अव्यक्त = अप्रतिबुद्ध = the 24th तत्त्व; (ii) पुरुष = बुध्यमान = the 25th तत्त्व; and (iii) the केवल and सनातन = निस्तत्त्व = अज. This is what came to be known as the सेश्वरसांख्य view-point, which, with special emphasis on the केवल character of the षड्विंश, can be equated with the अद्वैतवेदान्त; while with an equal emphasis on the पञ्चविंश and the षड्विंश, it can be equated with the भक्ति doctrine of the भेदाभेद as well as of the भेदवादि schools.

23 In the light of the above, it would be interesting to read Cv on stanza 23 : एतयोः, जीवपरमयोः, आधाराधेयभावेन नानात्वं, भिन्नत्वम् । एवमेव मशकवन्मत्स्यवच्च जीवानां नानात्वम्, एवमेवौदुम्बरवज्जलवच्च आधारभूतब्रह्मणि एकत्वं, स्वगतभेदवर्जितत्वं चावगन्तव्यम् । भेदाभेदव्यावर्तनाय एवमित्युक्तम् । न हि मशकौदुम्बरयोर्जलमत्स्ययोश्च भेदाभेदं कोऽपि प्रेक्षावान्ब्रूते, जीवपरमयोरात्यन्तिकभेदसमर्थनमात्रेणापि स्वमतसिद्धेः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि परोदीरितश्रुतीनामप्युक्तविधया ब्रह्मणि सावकाशतां सूचयित्वा परमतत्त्वं च निषेद्धुं नानात्वैकत्वमित्युक्तम् । नानात्वं च एकत्वं चेति द्वंद्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । इदं च ब्रह्मधर्मिकैकत्ववत् जीवब्रह्मभेदस्यापि पारमार्थिकत्वं च सूचयितुम् । अत एकयोक्त्या सविस्तरं स्वमतं स्थापयन् परमतं च दूषयन् मुनिश्रेष्ठो वसिष्ठः सकलविदुषां गरिष्ठः ।

24 [b]) This pāda is a paranthetical explanation of the पञ्चविंश. — [cd]) Construe : अव्यक्तगोचरात् एष मोक्षयितव्यः इति प्राहुः । Cv supplies, after पञ्चविंशतिकस्य (= नारायणस्य) मोक्षयितव्य इति, दयां as the object of प्राहुः.

25 ff. The construction up to 29 is patterned on the same model : परे समेत्य परधर्मा; शुद्धेन समेत्य विशुद्धधर्मा; etc.

26 [Crit. App., line 1 : *after om.*, ins. (hapl.)]

29 Cv concludes : उक्तविधया नवविधमेव साद्दश्यं, न तु सर्वोत्तमकर्तृत्व-सर्वज्ञत्व-लक्ष्मीनारायणत्वादिकम् ।

31 [a]) न चाप्यनिष्टस्य and नावेदनिष्टस्य seem to be two methods of improving the text thought of by ŚK on one side, and BS on the other. The interpretation of Cs, unpalatable to orthodoxy, is worth considering. Cn, in the interpretation quoted in the Crit. App., refers to the story of निदाघ, for which cf. Viṣṇupurāṇa II. 15.

34 [c]) अहितक्षमे, परक्लेशान् कुर्वते (Cs), न देयम् ।

50 At the end of the adhy., Ca adds — वसिष्ठेन करालस्य संवादो विवृतो मया । यथोपदेशं विबुधैर्विचार्य प्रतिगृह्यताम् ॥

297

1 [ab]) कश्चिज्जनकात्मजः, no MS. reads कंचित् (to go with ऋषिं in the second line).

2 [d]) वसुमान् seems to be the name of the जनकात्मज.

4 [Crit. App., line 8 : *for* K1 *read* K1. 2]

12 [c]) 'Deserved by reason of their vows and purity.'

13 [Crit. App., line 3 : *for* tor *read* for]

18 [Crit. App., line 4 : *for* Cn *read* Ca. n]

23 For the incident, cf. 1. 91. अधृतिः, धैर्याच्च्युतः, as 1. 91. 8 has it.

24 763* — A king named जानकि is mentioned in 1. 61. 36[cd].

298

1 [b]) विमुक्तं सर्वसंश्रयात् 'free from all dependence; self-sufficient'. -संश्रयात् seems to be a *lec. fac.*

14 [a]) ❀ Cn : एते शब्दादयो दश विशेषाः । विकारान्तरानुपादानत्वं विशेषत्वं, तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं, न स्थूलप्रक्रियादिषु । ❀

21 [Crit. App., line 1 : *after* om. *ins.* (hapl.)]

24 [Crit. App., line 15 : *for* आर्ज° *read* आर्जवकं]

299

4 [Crit. App., line 3 : *for* G1. 3. 6 *read* G3. 6]

8 **Cn** introduces the stanza by : एवं दृष्टिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टिदृष्टिमाह. — [Crit. App., line 8 : *for* शुश्रुमः *read* -शुश्रुमः]

17 **Cp** quotes : विश्वं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन । स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

300

3 [Crit. App., line 7 : *for* K1. 2. 4 *read* K4. — Line 9 : *for* परम् *read* नरम्. — Line 10 : *for* K1 *read* K1. 2]

9 [Crit. App., *ins. in the beginning* : K4 reads 9^{ab} twice. — Line 1, *after* 4 *ins.* (both times)]

11 ^{d}) चारिकम् 'omnimotive' or going everywhere.

13 [Crit. App., line 1 : *before* — ^{a}) *ins.* V1 reads 13^{ab} on marg.]

15 [Crit. App., line 7 : *for* G8. 6 *read* G3. 6]

301

Initial Note : *ins.* at the end : With 1–13, cf. App. I. 29 B, lines 2–13.

1 [Crit. App., line 4 : *om.* (hapl.)]

2 [Crit. App., line 4 : *om.* (hapl.)]

5 Quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya 11. iv. 14.

7 [Crit. App., line 5 : *for* Da4. a4 *read* Da3. a4]

13 [Crit. App., line 5 : *delete* K6]

16 [Crit. App., line 5 : *for* 15 *read* 16]

26 ^{a}) गन्धवासः, 'scented robe'.

302

4 [Crit. App., line 4 : *for* sie *read* sic. — Line 6 : *for* B4 *read* B7]

11 ^{d}) ❀ **Ca** : तस्थुरात्मेति छान्दसम् । ❀

13 ^{d}) The text च निर्म्रणौ is found in K1. 2. 4 **Ca**.

Colophon [line 11, *after* G3 *ins.* M5. — Line 12 : *for* M1. 5–7 *read* M1. 6. 7]

303

1 The M version gives the name in the ref. (and throughout the adhy. 303–306) as यज्ञवल्कः, i. e., यज्ञस्य वक्ता । तस्य अपत्यं याज्ञवल्क्यः (by Pāṇini 4. 1. 105). According to Śaṁ. Bh. on Bṛ. Up. 1. 4. 3, this याज्ञवल्क्य the son of यज्ञवल्क had देवरात as a personal name. The muni देवरात (= शुनःशेप), the son of विश्वामित्र, seems to be different from याज्ञवल्क्य's father देवरात.

4 ^{b}) **Cp**, reading ज्ञः (as in text), quotes : रूपसंस्कारतुल्या धी रागद्वेषौ भयं ** । गृह्यते वाश्रयं यस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥

14 With 14–15, cf. 12. 187. 37–39 ; 240–21 ; 296. 23–26.

15 [Crit. App., line 4 : *before* — ^{e}) *ins.* — K1 reads 15^{e}–16^{b} twice. *After* K1 *ins.* (both times). — Line 6 : *for* K1. 2. 4 *read* K1 (both times). 2. 4]

16 [Crit. App., *in the beginning, ins.* For the repetition in K1, cf. v. l. 15. — Line 1 : *For* K1. 2, *read* K1 (both times). 2]

304

5 **Ca** introduces st. 5 by — योगेषु पाशुपतं योगं प्राधान्यादाह ।

6 **Cn** observes : एतद्यदृष्टं फलं मोक्षान्तेषु योगधर्मेषु श्रद्धोत्पादनार्थमुक्तं, न तु योगिनामवश्यादरणीयम् ।

7 ^{c}) ❀ **Cn** : अष्टगुणं, अष्टाङ्गम् । प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडङ्ग इति मैत्रायणीयोपनिषदि (6. 18) षडेवाङ्गान्युक्तानि । तथापि यमनियमाभ्यां श्रुत्यन्तरोक्ताभ्यां सह अष्टसंख्या बोध्या ।

9 [Crit. App., lines 12–13 : *transfer* the v. l. for मनः to line 15 *after* (for धारणं).]

19 With 19, cf. 6. 28. 19.

305

1 ff. **Cn** thus introduces the adhy. : कैवल्यप्राप्तिं राजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह । The देवता of each part of the body mentioned in 1–7^{ab} is the goal to which the soul reaches.

5 ^{b}) The D5 reading उत्तमं for अनुत्तमं (with a hiatus) is found only in that solitary MS.

— [Crit. App., line 9 : *before* D5 *ins.* — V1 reads from नुत्तमं up to चाप्नुयात् (in 5^d) on marg.]

11 ^{c}) **Cn** gives the following as examples of the विक्रियापत्ति — दातुः कार्पण्यम्, कृपणस्य दातृत्वम्.

20 ^{a}) -धारणं = योगं.

306

☞ **Cn** regards the teaching in this adhy. to be akin to the Brahmavidyā rather than to the Sāṁkhya : ❀ **Cn** : अत्र अव्यक्तमव्याकृतं मायाशबलं हार्दाकाश इति पर्यायास्त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वाचकाः । ❀

6 [Crit. App., line 2 : *before* T *ins.* D7. — Line 3 : *before* — ^{b}) *ins.* — D7 om. (hapl.) 6^b–7^a.]

7 [Crit. App., line 1 : *before* ^{a}) *ins.* D7 om. 7^a (cf. v. l. 6). —]

15 [Crit. App., line 1 : *after* अर्थं *ins.* Bom. ed. अर्थ्यं]

19 ^{c}) -दक्षिणायै + अथ; -दक्षिणाया + अथ; -दक्षिणायाथ — double saṁdhi.

23 ^{b}) कारितं, that is, explains **Cs**, by the grace of भास्कर.

28 ^{c}) तथा अज्ञः ज्ञः and तथा ज्ञः अज्ञः both give तथाज्ञोज्ञः, which can be split into तथा ज्ञोऽज्ञः or तथाज्ञो ज्ञः, but preferably the latter in view of 39^c. — ^{d}) In this pāda, three questions are put forth. — [Crit. App., line 16 : *for* तथाज्ञोऽज्ञः *read* तथाज्ञो ज्ञः]

41 It will be noted that the reply to the question mooted in 28^{ef} is not given in K2. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 T1 G2 M1. 5–7; while the reply given by the others occurs in five different forms as seen from the Crit. App. below 779* and 780*. It seems to have been an original omission which could have been made good in the constituted text as प्रकृतिं सूर्यं इत्याहुः सूर्यादः पुरुषः स्मृतः (with a wavy line) as forming 41^{ab}. But it was thought better to leave the lacuna, which is vouched for by the majority of the MSS. Regarding these questions and their answers, **Cv** observes : यद्यपि सर्वत्र प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रश्नस्तथापि विश्वात्मिका प्रकृतिः, विश्वभिन्नः पुरुषः, अविद्यात्मिका प्रकृतिः, विद्यारूपः पुरुषः, इत्यादिना गुणविशेषप्रदर्शनाय पुनः पुनः प्रश्नः ।

43 Cp quotes as parallel Śvet. Up. 4. 5 — अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां etc. — [Crit. App., line 6 : *for* M1 5–7 *read* M1. 5 (both times). 6. 7]

44–45 With this stanza begins the reply from the आन्वीक्षिकी point of view : ❀ **Cn** : इदानीमान्वीक्षिक्या, केवलतर्कबलेन, प्रत्यवस्थितस्य तर्कबलेनैवोत्तरं वक्तुमुपक्रमते । ❀ Prakṛti loses some of its guṇas, but not all; there is no dimunition of any kind in the puruṣa — पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (Bṛ. Up. 5. 1).

48 ^{b}) पञ्च वेदान्, treating the शुक्ल and the कृष्ण यजुर्वेद as two; or, पुराणपञ्चमाः वेदाः.

49 [Crit. App., line 7 : *for* मंथं (for मण्डं) *read* मंथं; **Ca** (gloss नवनीतम्) मण्डं (as in text)]

53 ^{c}) सः = पञ्चविंशको जीवात्मा. — ^{d}) ❀ **Cv** : प्रागवसिष्ठेन पञ्चविंशो हरिरेवेति बहुधा प्रपञ्चितम् । इदानीं षड्विंशमनुपश्यन्तीति षड्विंशस्यैव ज्ञेयत्वं याज्ञवल्क्येनोच्यते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्याशङ्क्य महदादिचतुर्विंशतितत्त्वेषु जीवानामन्तर्भावे पञ्चविंशो हरिरेव । जडजीवौ विभज्य कथने चतुर्विंशं जडं, पञ्चविंशो जीवः, षड्विंशो नारायणः, इति विवक्षाभेदेन पञ्चविंशो जीवोऽपि भवति । अतः षड्विंशमनुपश्यन्तीति याज्ञवल्क्यो स्वाभिप्रायमुद्घाटयति । शाश्वतः, अव्यक्तः प्रकृत्याख्यप्रधानतत्त्वम् । अन्यः, हरेरन्यः । तथा पञ्चविंशको जीवोऽपि हरेरन्योऽस्ति । तस्माज्जडजीवविवेके जीव एव पञ्चविंशः, जडाभिमानित्वात् । जीवानां जडेष्वेवान्तर्भावे हरिरेव पञ्चविंश इति द्वौ पञ्चविंशौ पश्यन्ति । तं षड्विंशमेकमित्येव पश्यन्ति । तस्मिन्द्वैधभावो नास्तीति भावः । तेन कारणेन पञ्चविंशकमच्युतं, अच्युतमेव नाभिजानाति, किं तु विवक्षाभेदाद्द्वावपि मुख्यामुख्यतया पञ्चविंशो जानातीति योजना । ❀

55 ^{a}) ❀ **Cn** : ते सांख्या योगाश्च एतज्जीवेशाभेददर्शनं, नाभिनन्दन्ति । नापि त्वभिनन्दन्त्येव तत्र सांख्याः, स्पष्टमेवाभेदमाहुः । योगा अपि मोक्षे पञ्चविंशं सर्वक्लेशशून्यं निर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छन्तस्तादृशं चेश्वरं मन्वानास्तयोश्च निर्विशेषयोर्विशेषकृतस्य भेदस्यायोगात् फलतोऽभेदमेवेच्छन्तीति भावः । ❀ — [Crit. App., *at the end ins.* — After 55, B6 ins. an addl. colophon.]

69 ^{d}) 'According to the illustration given by the Śruti.' The Śruti, **Cn** says, is Brahmabindūpaniṣad 12 : एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

72 ^{a}) मत्स्येव, double saṁdhi.

85 ^{ab}) **Cs** adds, ब्राह्मणाचार्यो न लभ्येत तदा.

86 f. Cs introduces the stanza by observing : क्षत्रियादेरपि आचार्यत्वे हेतुमाह । Two grounds are given : (1) Although born from different parts of the body,

they are all ब्रह्मज, and they all speak Brahman, because there can be no object of speech outside Brahman.

91 [a]) अनुशास्त: irregular for °शिष्ट:.

94 It is obvious from the description in this stanza that this Janaka is different from the Janaka of the Bhagavadgītā 3. 19–20.

98 [Crit. App., line 6 : *for* D5 °त्पर: *read* Ds2 (before corr.) परां गतिं; D5 परात्पर:]

99 [Crit. App., line 6: *before* — [c]) *ins.* —After 781*, G3 reads 101^{ab} for the first time, repeating it in its proper place]

101 [d]) सेवितव्या: + अविपश्चिता (double saṁdhi). — [Crit. App., line 2 : *before* — [a]) *ins.* G3 reads 101^{ab} for the first time after 781*]

102 [d]) Supply the verb लभते after ज्ञात्वाव्यक्तं.

104 [d]) Supply the verb जानते at the end.

108 **Ca** reads at the end of the adhy. इति भारताचार्य - पाठकराज - श्रीमदीशानतनयस्य जगदानन्दश्रीमद्विश्वासरायसमाश्रयस्य मिश्रभारताचार्यश्रीमदर्जुनस्य कृतौ भारतार्थदीपिकायां टीकायां मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादः समाप्तः ।

307

1 **Cs** introduces the adhy. by — पूर्वस्मिन्नध्याये ज्ञानादेव कैवल्यं, नान्येनेत्युक्तमुपश्रुत्य युधिष्ठिरश्चोदयति ।

2 The four possible methods of overcoming death and old-age here mentioned are (1) Yogic practices; (2) discharge of apportioned task; (3) knowledge; and (4) Medicinal and Chemical remedies. The conclusion in 14^{d} is: दद्याच्चैव यजेत च, which is (2) on the basis of (3), seeing that you cannot interfere with the normal course of जरा and मृत्यु.

8 [d]) 'None comes to his rescue'.

9 [Crit. App., line 4: *before* — [c]), *ins.* K2, 4 om. (hapl.) 9^{cdef}.]

10 [b]) निष्टनन्त: 'roaring or thundering'. — [Crit. App., line 9-10: *transfer* — [d]) *before* B9 in line 9]

12 [b]) 'Which are constantly seen to be impermanent'. — [Crit. App., line 5: *for* °ताश्च *read* °ताश्च·]

308

1 [Crit. App., line 1 : *for* D7 *read* D5. 7]

5 [b]) कृतागम: 'having won authoritative knowledge'.

19ff. ❀ **Cn** gives the point of the story as follows : एकस्मिन्नेहे इव लिङ्गदेहेऽपि द्वयोर्जीवयोरवस्थानं भवति । तेन स्थूलसूक्ष्मदेहौ गृहवज्जीवस्यानात्मनावित्युक्तम् ।

20 [a]) चर्या, tour or journey : 'Whither are you travelling ?'; the v. l. वर्षेयं, ('Where did you spend this rainy season ?'), recommended by **Cap**, is also good. — [Crit. App., line 14 : *before* T *ins.* B6 (marg.)]

21 [b]) सद्भावो, 'the actual state of things', which can be known by सत्समागम, i. e., सतां सम्यगागम or 'authoritative declaration' by the good people.

22 [Crit. App., line 2 end, *ins.* ; **Cs** पुत्रा°. — Line 13 : *for* °हैम् *read* °हैं. — Line 17 : *for* T2 G1 *read* T G1. 3. 6]

23 [Crit. App., line 4 : *after* षिकं, *ins.* अधिगतावेशिकं]

25 [c]) The various interpretations of the त्रिविध मोक्षमार्ग in the Comm. cited in the Crit. App. are worth noting : Cf. st. 38–40.

27 [d]) This explains why the King was described as संन्यासफलिक: in 4^{a}. Cf. 37 below.

29 [b]) Śaṁkara in the Bṛhad. Up. Bh. reads परमोऽवधि: for परमो विधि:.

30 [bc]) The महत् here cannot be the महत्तत्त्व of the Classical Sāṁkhya, since it is described as leading to द्वंद्वप्रमोक्ष.

34 [b]) शिखाप्रोक्तेन, perhaps, a Bhikṣu who, in spite of his status as a monk, had still पञ्चशिखाs : cf. st. 42 below.

41ff. This is evidently akin to the कर्मयोग in the Bhagavadgītā. **Cn**, however, states that ज्ञाननिष्ठा is कर्मोपसर्जना, and कर्मनिष्ठा is ज्ञानोपसर्जना; in other words, as **Cs** observes, बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठा.

42 If true knowledge (whatever its nature) secures Mokṣa even when one still continues to have त्रिदण्ड as an appanage or परिग्रह, why quarrel with the royal umbrella and other signs — provided there

is no attachment ? — and with the गार्हस्थ in general ? ॐ Ca : मानस एव सङ्गत्यागः संन्यासः । अन्यथा यतेरपि त्रिदण्डादिपरिग्रहरूपः सङ्गोऽस्त्येव । विहितत्वात्त चेत्कर्तव्यः, छत्रादिकमपि राज्ञ उपकरणं विहितमात्रानुष्ठानान्न दुष्टम् । ॐ — [Crit. App., line 5 : *for* तुल्यावतौ *read* तुल्यावेतौ]

43 [cd]) The line is differently read in the editions : Bom., Kumbh. ed. : तत्तदालम्बते सर्वद्रव्ये स्वार्थपरिग्रहे । Cal. ed. तत्तदालम्बते सर्वं द्रव्यं स्वार्थपरिग्रहे । Madras ed. तत्तदालम्बते द्रव्यं स्वे स्वे द्रव्यपरिग्रहे ।

45 [a]) Ca interprets the word आधिपत्ये so as to include the four āśramas : गार्हस्थ्य (राजा), वानप्रस्थ (ऋषि), संन्यास (भिक्षुक), and ब्रह्मचर्य (आचार्य). Compare also the interpretation in Ca of आधिपत्य in 46[a], where the word आधिपत्य can also denote भिक्षुसंघाधिपत्य.

47 [b]) त्रिविष्टब्धः, दण्डः, the staff with three staves tied together : cf. 12. 18. 19, 32; Manu. 9. 296.

52 [c]) -अश्म, whetting stone.

53 [b]) जातास्थः, the word could also be [ऽ]जातास्थः, and may have been purposely placed where it is found to permit the two-fold interpretation.

55 [d]) 'You have invaded me and what seemed to belong to me.'

56 [d]) 'There is no occasion for गोपना or concealment, because it has become almost a second nature.' Or, as a question of appeal : Does it not behove the मुक्त to protect himself from fall ?

58 [c]) 'Through whose injunction.'

63 [b]) कार्यापेक्षा, through some kind of motive.

65 [d]) 'Now that it is revealed, it is meet that I should speak it out.'

71 [c]) सत्त्रप्रतिच्छन्ना, under cover of some disguise (सत्त्र = कैतव = छद्म) : cf. 4. 10. 13; 34. 19; 36. 34, 36. Also विश्वकोश (± Amara 3. 181) — सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे ।

75 After 75, M5. 6 ins. an addl. Colophon [*Sub-parvan* : M5. 6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no.* : M5 144; M6 142].

78 The six वाक्यगुणs are enumerated in st. 87; the twelve पददोषs are enumerated in st. 88–89; and the nine बुद्धिदोषs in st. 90. — [d]) The 18 गुणs are probably the 6 वाक्यगुणs plus the opposites of the twelve वाग्बुद्धिदोषs — वाग्दूषणादिविपर्यासेन मधुराक्षरत्वादयो गुणाः (Cn). The 9 वाग्दोषs + 9 बुद्धिदोषs mentioned in the stanza are not, however, clearly designated by names, as far as the 9 वाग्दोषs are concerned.

80 [cd]) 'As they find expression (संसार्यमाणानां) in the denoted objects through words and their connotations.'

81 [b]) अभेदेन वर्तते, i. e., unable to distinguish which श्रेय is intended or proper. Reading भेदेन वर्तते, the pāda can mean : when the sense, *prima facie* seems to be now this and now that.

82 [d]) संख्या, सम्यक् ख्यानं, the pros and cons with reference to any proposed interpretation.

83 [a]) इदं पूर्वं — e. g. प्रतिज्ञा; इदं पश्चात् — e. g. हेतुः, as in the normal पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्.

84 [Crit. App., *in the beginning, ins.* : D4 repeats 84 after 89. — Line 1, *after* a4 *ins.* (both times). — Line 4, *after* D4 *ins.* (both times). — Line 5, *after* a4 *ins.* (both times)]

87 [b]) 'Not conveying sense a little short of, or a little in excess of, what is exactly intended.' — [c]) नाश्लक्ष्णं, 'not unpolished'.

89 Ca gives बभ्रुवाहन as an example of कष्टशब्द, and mentions बाणादिशब्द (probably, the long compounds in Bāṇa's Kādambarī) in the same connection. Ca also cites नारद (Smṛti (?), Purāṇa (?), or Pāñcarātra (?)) : शब्दहीनमर्थदुष्टं विसंधि पुनरुक्तिमत् । व्याकीर्णं वाक्यसंकीर्णमपदं वाक्यगर्भितम् ॥ अभिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिके पदे । भग्नच्छन्दोयती द्वे च अशरीरमरीतिमत् ॥ देशकालविरुद्धे द्वे वाक्ये दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ — After this, Ca also quotes सरस्वतीकण्ठाभरण. It is perhaps possible to reduce the 12 पददोषs, as they appear *prima facie*, by regarding निष्कारणं = अहेतुकं = आनुकल्पेन (i. e. interpretable only in a गौण sense), and by combining न्यून and कष्टशब्द into one, in which case the 9 वाग्दोषs and 9 बुद्धिदोषs mentioned specifically in st. 78 can be made good. — [Crit. App., line 12 : *before* K1, *ins.* : Ś1 (before corr.). — *At the end, ins.* — After 89, D4 repeats 84.]

91 [Crit. App., line 7 : *for* B8. 9 *read* B8 (marg. as in text). 9]

92 [Crit, App., line 4 : *for* D2. 3. 8 *read* D2. 3. 8]

96 Cp summarizes the reply from 96 to 125 as

follows: पृच्छतस्तव कोऽभिप्रायः । किं देहमुद्दिश्यायं प्रश्नः, उत आत्मानमुद्दिश्य । आद्ये, देहे अनात्मकत्वादचेतनत्वात्प्रतिक्षणं परिणामित्वात्प्रारब्धकर्मणां प्रतिक्षणबाध्यमानत्वात्स्वदेहसाधारण्याच्च न प्रश्नविषयत्वम्.

98 Cp introduces the st. by — संश्लेषमाह. — ^{c}) पृथगात्मा, each one of the 10 is a distinct entity. — [Crit. App., line 4: *delete* Bo. 6–9 Da3. a4 D5. 7 आत्मानं (for °नः).]

100 f. Each of these ten has a specific function which it discharges mechanically, without knowing what itself or the others are doing, without any consciousness of team-work and depending, even for the discharge of its own function, on factors which it cannot command or control. As Cn says: चक्षुः सहकार्येव, न तु प्रकाशकम् ।

106 ^{d}) This सामर्थ्यं, or the totality as one unified entity, is characteristic no. 15. — [Crit. App., line 3: *ins. at the end* — Ds1 reads 106^{cd} twice. — Line 4: *after* Ds1 *ins.* (both times)]

107 f. The 16th characteristic is called संघात, which makes it possible to designate the totality by names like देवदत्त, which have an individual and a generic aspect (व्यक्ति, no. 18 and आकृति, no. 17) and become therefore liable to सुखदुःखादिद्वंद्व.

108 [Crit. App., line 2: *for* G1. 3–6 *read* G1–3. 6]

112 ^{a}) एकविंशः, 'one twenty', एका चासौ विंशतिश्च, बाहुलकात् कर्मधारयः (Pāṇini 2. 1. 57). — [Crit. App., line 5: *at the end, ins.* a semicolon]

113 ^{ab}) The कश्चित् = सांख्यः who believes in the अव्यक्त or प्रधान. — ^{cd}) स्थूलदर्शी = ईश्वरवादी कणादः, or the common unsophisticated man.

114 Thus from st. 97 to 114, Sulabhā answers the question कासि, and that too, as Cn observes, चिदंशाभिप्रायेण; and the conclusion is that, from that point of view, सुलभा, जनक, and all individuals are one! The same question, जडांशाभिप्रायेण, is explained from st. 116 to 125. Both these answers, further, are देहमुद्दिश्य. The reply आत्मानमुद्दिश्य begins from st. 126.

121 ff. The body changes every moment (as even modern science admits). You asked a question about the body that you then saw. That body has changed since, and cannot be the same to which my reply can refer: एवं प्रश्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्कासि कस्यास्तीति प्रश्नस्यानुपपत्तिः (Cn).

125 [Crit. App., lines 15–16: *om.* इव; and *transfer* the preceding G2 *before* Cn in line 16]

126 It would have been possible to divide st. 126–127 into three stanzas of two lines each. Cn, however, observes: आत्मनीति सार्धश्लोकः. — [Crit. App., line 2: *for* 126^{cd} *read* 126^{bc}]

128 Cs introduces the stanza by — पुत्रादिषु (v. l. for छत्रादिषु) विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः (st. 22) इति जनकेनोक्तमाक्षिपति. — ^{cd}) Construe: यः त्वं कृतवान्, क्रियावान् असि, तस्मिन् क्रियावति त्वयि किं मुक्तलक्षणम् ?

129 You profess to be a निःसङ्गकर्ता; but all of your acts betray your attachment either for धर्म alone (1), for अर्थ alone (2), and for काम alone (3); for धर्म and अर्थ (4), for धर्म and काम (5), and for अर्थ and काम (6); and, finally, for all the three (7). — [Crit. App., line 19, *for* तमुन्तस्य *read* तन्मुक्तस्य]

130 The महीपालविधि (st. 25^{b}) of which you are a past master implies that you cannot have a समं चक्षुः.

132 ^{cd}) If आत्मनि सङ्गस्थानदर्शनं is understood as a मुक्तलक्षण with Ca (with which Cn agrees), the reading in 132^{d} has to be किमन्यत् for किं त(or अ)स्मिन्. But having seen the सङ्गस्थानs one after another (अनु) in others, there may ensue a hankering to experience the same in one's own person, (as Sulabhā imagines to be the case with Janaka), in which case, it is not a मुक्तलक्षण, so that किं तस्मिन् would be the correct reading.

133–136 A sovereign ruler of the entire earth can, at any single moment, reside in only one city in the kingdom (134^{cd}), occupy only one house in that city (135^{ab}), one cot in that house (135^{cd}), and even of that cot only one half (136^{ab})! What is the fun of your asking me the question in 58^{ab}? So much for शयन, the first सङ्गस्थान of the four mentioned in 133^{cd}. In this connection, Cn quotes — गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि । प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतयः ॥

137 ^{c}) 'In the few limited (or in the innumerable) qualities or virtues [in which the king as such is commonly believed to excel others]'.

138 ^{b}) 'Gets submerged even in small matters',

140 [d]) In the specific status and function which belongs to him as a King. We might compare in this connection the very limited freedom enjoyed by a constitutional monarch.

145 [b]) एकस्थानेऽपि, 'even if he sees them together'.

154 Compare Manu. 9. 294.

155 [b]) ❀ **Cn** : त्रिदण्डविष्टम्भो यथान्योन्याश्रयेण तिष्ठति, एवं मित्रादयः सप्त। नात्र तेषां प्रधानगुणभावोऽस्तीत्यर्थः। ❀

157 [b]) The three can also be प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति, and मन्त्रशक्ति; but the explanation of **Ca** is better.

158 [Crit. App., line 2 : *for* क्षत्रधर्मो *read* क्षत्रधर्मो;]

159 [a]) असाधारणः, a rare entity. — [b]) 'every kingdom has a king.' — [d]) परम्, the highest good.

160 [b]) पवित्रं, 'mystic emblem'. — [d]) न विद्यते, for the reason given by **Ca**.

166 [c]) 'fettered by attachment and limitation.'

175 [d]) मोक्षवार्तिकः, 'vainly ranting about Mokṣa'.

176 Construe : [एकस्य] ज्ञस्य मुक्तस्य [अपरेण] मुक्तेन एकत्वभाव–पृथक्त्वाभावयोः समायोगे = एककालीनत्वे सति, [तयोः] वर्णसंकरः न हि जायते. In other words, both are simultaneously one and simultaneously separate. Deussen seems to understand the whole passage differently: "Since indeed only one union between भाव (= पुरुष) and अभाव (= प्रकृति) is possible , a मुक्त, by reason of the unity (एकत्व) and the isolation (पृथक्त्व) of the पुरुष, cannot have caste-intermixture with another मुक्त". This interpretation, if I understand Deussen correctly, is somewhat problematic.

178 [d]) पृथक्त्वेनाश्रयाः, we have a distinctness of abode, and so there cannot be any intermixture.

180 आश्रम and वर्ण are distinct from the पुरुष as such, and are distinct from one another. — ❀ **Cn** : पाणिकुण्डादयः एकदेशस्था अपि परस्परं न संकीर्यन्ते, कुसरान्नवदेकलोलीभावं न गच्छन्ति, एवमाश्रमाणां वर्णानां च आत्मनः सकाशात्ते, तव, मद्विधस्य, पृथक्त्वात्कथं वर्णसंकर इति श्लोकत्रयार्थः। ❀

188 [Crit. App., line 1 : *for* T2 repeats *read* T2 G1 repeat. — Line 2 : *for* नावमंस्था *read* नावमंस्था; G1 (second time) सवर्गस्था]

191 **Cn** adds at the end : एतेन गार्हस्थ्ये मुक्तिर्दुर्लभा, अतः संन्यास एव श्रेयानिति सुलभामतमेव सिद्धान्त इति दर्शितम्।

Colophon, line 11 : **Ca** gives the colophon : इति श्रीभारताचार्यपाठकरत्नश्रीमदीशानतनयस्य भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकायां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु सुलभाजनकसंवादः समाप्तः। — Concluding note : *for* No. 29 *read* No. 29 A and B.

309

1 ❀ **Cp** : तत्र निर्वेदकारणं शुकं प्रति पित्रोपदिष्टं जगद्दोषदर्शनम्। व्यक्ताव्यक्ततत्त्वनिश्चयस्तु नारदेनोपदेक्ष्यते। भगवद्रूपप्रतिपादनं च नारायणीयमाहात्म्ये बोद्धव्यम्। ❀ — [Crit. App., line 7 : *for* Bo. 6–9 *read* B6–9]

6 [d]) = 12. 28. 40[e].

10 = (var.) 3. 198. 63.

11 = (var.) 3. 198. 64.

14 With the st., cf. what is known as the भ्रमरकीटन्याय (Śaṁkara's Ātmabodha st. 49). — [Crit. App., line 7 : *for* कोशकार° *read* कोशकारवद्]

16 = (var.) 3. 198. 67 : 5. 40. 20.

17 [Crit. App., line 1 : *for* 12. 169. 9 *read* 12. 169. 9; 277. 31]

19 [Crit. App., *in the beginning ins.* With 19, cf. 12. 169. 18. — Line 4 : *for* 12[ed] *read* 12[ef]]

23–26 The metre is प्रहर्षिणी.

23 [b]) परिपणेन, 'lock, stock and barrel'; that is, Brahmanhood itself and the merit possible in Brahmanhood.

24 [b]) क्षणत्रुटिनिमेषरोमा is what is meant.

27–31 For the irregular metre of these stanzas, cf. Hopkins : *Great Epic*, pp. 351–352. The constituted text differs from the one discussed by Hopkins, but the general nature of the metre is the same.

28 [a]) श्वानो भीषणाः, अयोमुखानि वयांसि — double saṁdhi.

29 [b]) मनोनुगत्वात्, owing to wilful conduct. — [Crit. App., line 5 : *for* स्वयंभुवः *read* स्वयंभुवो]

32–69 These 38 anuṣṭubhs in continuous iambs (⏑–⏑–⏑–⏑–) is a special feature rarely to be met with, although an occasional pāda or ślokārdha of the kind is found in even the Mahābhāṣya of Patañjali (cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 238). The metre is known as प्रमाणिका.

32 ^{cd}) चिरस्य अनागतां, very much delayed in coming. Cs (reading शिरस्थमृत्युकारिकां) quotes : मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्यत्ययं जनः । आहारोऽपि न रोचेत किमुताकार्यकारिता ॥

34 ^{a}) प्रणीयसे can also be interpreted as future tense with पुरा, as also the verbs in some of the stanzas that follow. — ^{c}) अन्तिकाय=अन्तिके, in the nearest future; also explained as अन्ते वर्तमानाय सुखाय; 'im Hinblick auf den Tod (अन्तकाय)' (Deussen).

35 [Crit. App., line 4 : *before* — ^{c}) *ins.* — G1 reads 35^{ef} twice. — Line 6 : *after* G1 *ins.* (first time). — Line 7 : *before* G2 *ins.* G1 (second time) तदेव जीवितं ततो. — Line 10 : *after* G1 *ins.* (both times)]

37 ^{a}) Although सहिक्क (with hiccup) is vouchsafed by Ds2 only, it is obviously the original reading. The M version violates the metre, whereas the ŚKBD reading स हि क must have been meant for सहिक्क, the last letter क being the scribe's (or the Pandit's) lapse, through ignorance of the sense of the medical term हिक्का.

39 ^{d}) 'Lay by the absolute store that will not vanish.'

43 ^{a}) एककः, alone (as you will have to pursue your path).

44 ^{c}) 'Swerve you from the vision [of Truth].'

45 ^{b}) चौरतः, see note on 12. 24. 10

47 ^{b}) चीयतां, the S reading, perhaps gives better sense.

48 The point is explained by Cn : भोगान्भुक्त्वा मोक्षे यत्नं करिष्यामीति न मन्तव्यम् ।

51 ^{b}) शुभाशुभेन, supply उपायेन.

55 ^{ab}) यथानिशेषु, निश्वासदृशवृत्तिषु अरिषु.

61 ^{cd}), Variously read and interpreted. Construe : अ-बुद्धिमोहनं यावकं विना [परलोके] न [अन्यः] प्रभुः. The यावक or gruel is the advice given here. The colophons call the adhy. यावकाध्याय, and Ca explains : अध्यायस्य यावकदृष्टान्तेन यावकाख्या ।

63 ^{ab}) The interpretation of Cn seems rather forced : चमूं=इन्द्रियसेनां अमुखां (not असुखां as Deussen gives) स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति तत्पूर्वमेव, i. e., while you are still master of your senses. The text-reading दमं (for चमूं) is found in Ś1 (orig.) K2.4 only. "Before the God-of-Death turns your home (literally; also fig.=body) into a bag or den of errors; i. e., while you have the power still to control your senses." — ^{c}) यथागृहीतम्—i. e.—गृहीत इव केशेषु. उत्थितं, adv., with zest.

64 ^{ab}) It rests with you alone either to lag behind or to go ahead; or, being a solitary journeyman, you are the last and the first simultaneously.

68 ^{d}) शतैकः=शते एकः (double saṁdhi); cf. शतैकीयं in 12. 136. 36.

71 =(var.) 12. 169. 36. Quoted in Śaṁkara's Bṛ. Up. Bhāṣya on iv. 5. 15.

74 [Crit. App., *in the beginning, ins.*: With 74, cf. 3. 198. 66. —]

76 [Crit. App., line 6 : *for* Bo. 6–9 *read* Bo. 6. 7. 9. — Line 7 : *ins. at the end* : B8 (marg. as in text) स्वधर्मफलमश्नुते.]

86 [Crit. App., *in the beginning, ins.*: With 86, cf. Pañcatantra 1. 5. —]

310

6 [Crit. App., line 1 : *after* 154, *ins.* 6^{ab} = 5. 165. 14^{ab}. — Line 3, *before* — ^{c}) *ins.* — G2 om. 6^{cd}]

10 [Note at the end, line 3 : *for* 62^{d} *ins.* 62. 35^{d}]

14 [Crit. App., *in the beginning, ins.* With 14, cf. 12. 320. 33. —]

25 ^{a}) एताद्यापि, double saṁdhi. कृष्णस्य, i. e., कृष्णद्वैपायनस्य.

312

4 ^{b}) ब्रह्मविदां is appropriate to the context, and the reading is found in the Bṛhan-Nāradīya and in Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9.

6 ❀ Cs : जनकस्य सार्वभौमस्यापि वैराग्यादेव सिद्धिः प्राप्तापि वैराग्ये परमत्वं प्रकटयितुं, शुकस्य पूर्णविद्यतां स्वसादेव विज्ञापयितुं च, स्वशिष्यस्य जनकस्य माहात्म्यं च प्रकटयितुं तं गच्छेत्युक्त्वानित्यर्थः ।

8 [b]) अविस्मितः गच्छ, i. e., without pride or arrogance.

14 [a]) ❀ Cn : मेरोर्वर्षमिलावृतम्, हरेर्वर्षं हरिवर्षाख्यम्, हैमवन्तं वर्षं किंपुरुषाख्यम् । ❀ As the starting point was मेरुशृङ्ग (12. 310. 11), the countries mentioned in st. 15 could have been on the way. Their omission in the Bṛhan-Nāradīya can perhaps mean that the latter has abridged the account.

15 [c]) आर्यावर्त — for definition, see Manu. 2. 21–22.

16 [d]) खे[ख]चरः = सूर्यः, as Cv explains. That explains the remark : पश्यन्न पश्यति in 17[d], and 23[c].

39 [d]) एकैकश्यं = single state; एकैकश्येन, seriatim.

41 [b]) ❀ Ca : अत्र अयं संदेहः । त्रिषु, ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाश्रमेषु, उत्पन्नात्मज्ञानेनापि स्थातव्यमिति पूर्वपक्षः । न स्थातव्यमिति सिद्धान्तः । .... अतो यावदयं त्रिमुखः संदेहो न निवर्तते तावच्छरीरं न हेयमिति त्रिसंदेहार्थः । ❀

44 [d]) आहारयत्, made sleep overcome him, master of it (प्रभुः) though he was.

313

6 [Crit. App., line 3 : *for* —[d]) read —[cd])]

19 [b]) आत्मनि [अग्नीन्] आरोप्य, metaphorically and by meditation, having identified the Fires with the Ātman.

24 Ca introduces the st. by observing : आश्रमपरिपाठीकरणे हेतुमाह — अनुच्छेदायेति ।

26 [a]) 'Through causes that can very well be conceived (भावितैः).'

27 [d]) परम्, the Highest, i. e., मोक्ष; or adv.

31 For ययाति's other गाथा's, cf. 12. 148. 8 ff.

314

4 [d]) भृङ्गराज, *Lanis Malabariens.*

5 [a]) मद्गु, diver-bird; खञ्जरीट, wagtail. —[b]) जीवजीवक, pheasant. — [Crit. App., line 3 : *after* बहुभिः *ins.* a semicolon and *add* D8 (*sup. lin.*) मधुपैः]

18 [Crit. App., line 5 : *for* दुर्धषं *read* दुर्धर्षं]

45 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtrabhāṣya on I. 3. 38 and in the Tantra-Vārttika on Jaimini-Sūtra 1. 2. 7. The M version seems to have omitted this stanza on purpose, while a few N MSS. change चतुरो वर्णान् into चतुरो वेदान् and some S MSS. read कृत्वा ब्रह्म यथार्हतः as the last pāda. — [Crit. App., line 3 : *after* कार्या, *ins.* (sic)]

48 [c]) प्रैति, मृतो भवति (Cv). — [Crit. App., line 10 : *for* a3 *read* a4]

315

10 [Crit. App., line 2 : *read* भीमः *for* भीमो]

11 The Bṛ. Nār. brings in an अशरीरिणी वाक् (in place of नारद) as the speaker of st. 10–15.

12 [Crit. App., line 1 : *om.* D7 T1]

25 ❀ Cn : अनध्याय इत्यादिग्रन्थो योगिनां स्वेच्छया कृत्स्ने ब्रह्माण्डे संचारयोग्यता, इच्छया देहत्यागश्च, यथा भवति तादृशीं विद्यां वक्तुं प्रवर्तते । ❀

26 [Crit. App., line 10 : *for* G3. 6 *read* G6. — Line 11 : *for* G2 166 *read* G2 166; G3 151]

37 [c]) आवहः — भचक्रमासमन्तादावहतीति आवहः. The five bodily winds प्राण - अपान - व्यान - उदान - समान correspond to the five आधिदैविक winds प्रवह - आवह - उद्वह - संवह - विवह.

39 ❀ Cn : उद्वहत्वादानसाम्यादुद्वहोदानयोरैक्यम् । ❀

41 ❀ Cn : रिच्यमानो मेघः पूर्णापूर्णत्वाद्वनावन उच्यते इत्यर्थः । ❀

43 [Crit. App., line 4 : *for* वायुः *read* वायुस्]

46 [Crit. App., last line : *for* 155 *read* 255]

50 [Crit. App., line 4 : *for* शांतायाध्यात्म-; M1. 3. 7 सूक्ष्मया° *read* शांतायाध्यात्म-]

56 [cd]) Ca observes : वायोर्वायुभवमिति श्लोकार्धमविक्रमसंबद्धं च । एतावदुक्त्वेत्यत्र प्रमादादेव लिखितम् ।

316

1 Cp introduces the adhy. as follows — योगबलं प्राप्य बहुदोषात्मकं मानुषं लोकं यदि स्वेच्छया त्यक्तुं शक्नोति तदा सर्वसङ्गपरित्यागेन योगगतिरेव गन्तुमुचिता । अत एव तथैवानुष्ठितं परमयोगिना शुकदेवेनेति दर्शयितुमतः परोऽयं ग्रन्थसंदर्भः । तत्र प्रथमं गुरुवाक्यादेव दोषगुणौ ज्ञात्वा व्यवहरणीयमित्यभिप्रायेण नारदशुकदेवसंवादमाह. —[a]) अन्तरे शून्ये, when Śuka was alone. — [Crit. App., line 1 : *for* 213 *read* 313]

8 [Crit. App., line 1 : *read* (? hapl.) *for* (hapl.). — Line 6 : *for* B8 *read* B8)

12 [Crit. App., line 4 : *before* Ś$_1$, *ins.* = 12. 220. 109^{c}.]

13 ^{c}) अत्यन्तं, on ultimate count.

24 With 24^{ab}, cf. 12. 318. 43^{ab}.

25 With 25, cf. 3. 200. 32.

26 With 26, cf. 3. 200. 33.

34 [Crit. App., line 7 : *for* Ś$_1$ क*** *read* Ś$_1$ -क***]

39 With 39^{b}, cf. 3. 185. 29^{b}. — ^{c}) त्यागवाताध्वगां, which goes along the route of the wind in the form of renunciation.

40 = (var.) Saṁnyāsa Up. 2. 12. Quoted in Śāṁkarabhāṣya on the Bhagavadgītā, 3. 1.

42 = Manu. 6. 76.

43 = (var.) Manu. 6. 77.

46 ^{d}) गुणः, 'a multi-strand rope'.

47 [Crit. App., line 2 : *before* — ^{a}) *ins.* D$_4$ repeats 47^{ab} after 48.]

48 [Crit. App., *at the end*, *ins.* — After 48, D$_4$ repeats 47^{ab}.]

49 = 12. 182. 15.

51 ^{b}) ज्ञानवेलां न पश्यति, i. e., it does not observe (= disregards) the [ordinary] limits of knowledge.

54 = (var.) 3. 200. 35.

55 = (var.) 3. 200. 36.

56 ^{ab}) = (var) 3. 200. 37^{ab}.

57 = (var.) 3. 200. 37^{cdef}.

58 With 58, cf. 3. 200. 38.

317

6 [Crit. App., line 2 : *before* — ^{c}) *ins.* : 6^{cd} = (var.) 3. 206. 18^{ab}.

8 ^{c}) न एकस्य, but of the whole world, if of any one at all.

14 = Hitopdeśa, Saṁdhi, st. 72.

17 = (var.) 3. 203. 50.

18 [Crit. App., line 9 : *before* — ^{d}) *ins.* : — V$_1$ is damaged for 18^{d}–19^{a}]

19 [Crit. App., line 1 : *before* G$_2$, *ins.* V$_1$ damaged ;]

28 = (var.) 5. 40. 22.

318

5 ^{a}) On this, P. C. Ray observes : Vyāsa lived in Northern India and was evidently unacquainted with the tides that appear in the Bengal rivers. — But in his rendering of 22^{d}, Ray appears to have been far too much influenced by his Bengal experience.

6 There is an endless procession [of the bright and dark fortnights] one after another.

11 ^{c}) 'Although not attended even by the good wishes of the people; or not possessing even the desire (आशिः = आकाङ्क्षा) for success.'

13 ^{d}) The v. l. नाप्राप्यं, given by some MSS. and editions, can be understood as ना (= पुरुषः) + अप्राप्यं (i. e., प्राप्तुमनिच्छितम्, or प्राप्तुमशक्यम्).

14 ^{a}) समाचक्ष्व, count it, if you will.

15 ^{c}) The bulk of the mango-blossom merely withers away.

17 ^{d}) 'as though it is the father himself that is dead and is born again'; or, 'while it is the father himself who is emaciated almost like a corpse'.

19 ^{cd}) Construe : तैरेव मङ्गलैर्लब्धाः अपरे भोगानभिजायन्ते (are born heirs to sources of enjoyment).

21 ff. Stanzas 21–23 constitute one long and involved sentence : "The embryo, lacking strength, possessing a body that is getting emaciated together with another (that is, the mother's) body; and — when the life-breaths of the living bodies (in the present case that of the mother) are inhibited — consisting merely of a struggling mass of flesh and phlegm; utterly consumed by the other body — now mobile and now immobile— like a boat boarded upon another boat — perishing with the perishing of the other — [originally] a drop of [apparently] lifeless semen deposited in the belly through contact : after what [untold and infinite] struggle are

you able to visualize it as a living embryo!

25 ^{d}) न वशः विद्यते, only one out of the triad mentioned in 25^{a}, namely गर्भ.

28 ^{a}) Deussen proposes to read the first word as सूतस्य, while पञ्च in 28^{c} he renders—with Cn—as the five elements. The constituted text affords a simple and straightforward sense. —^{b}) ❀ Cn: (1) गर्भवासो, (2) जन्म, (3) बाल्यं, (4) कौमारं, (5) पौगण्डं, (6) यौवनं, (7) स्थाविर्यं, (8) जरा, (9) प्राणरोधो, (10) नाशश्चेति दश शरीरस्य दशाः। तासु सप्तमी स्थाविर्यम्। ❀

35 ^{a}) अनाक्रन्दं, without even the power and the opportunity to cry aloud; cf. the interpretation of Cn also.

36 ^{d}) नियुक्ताः 'assigned by Nature'.

37 [Crit. App., line 10: *after* फलं *ins.* K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सति (for प्रति).]

43 [Crit. App., line 1: *for* 24 *read* 24^{ab}]

44 [Crit. App., line 1: *delete* (var.)]

53 ❀ Cn: दिवाकरमिति अर्कमण्डलान्तर्वर्ती भर्गपदवाच्यः संसारबीजभर्जनकर्ता सर्वेषां प्राणिनां बुद्धेः प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपाद्यो ग्राह्यो, न त्वर्चिरादिमार्गपर्वभूतो मण्डलाभिमान्यादित्यः। ❀ The highest ideal here envisaged by शुक forms also the topic and the ideal of 12. 341-353.

63 [Crit. App., line 9: *delete* V1]

319

19 [Crit. App., line 2: *ins.* hyphen *after* न्वे]

23 [Crit. App., line 1: *before* —^{c}) *ins.* —G3 reads 23^{c} to 26^{ab} on marg.]

24 [Crit. App., *in the beginning, ins.*: G3 reads 24 on marg.]

25 [Crit. App., *in the beginning, ins.*: G3 reads 25 on marg.]

26 [Crit. App., *in the beginning, ins.*: G3 reads 26^{ab} on marg.]

Colophon, line 8: *ins.* G6 *after* T1

320

4 ❀ Cn: महापुरुषस्योपरमे हि जगदभाग्यसूचका उत्पाता भवन्तीत्याह—उल्कापाता इति। ❀

7 ❀ Cn ववर्षेत्यादयः शुकस्योत्पतने शकुनानि। ❀

14 [Crit. App., line 2: *for* G1.3–6 *read* G1–3.6]

17 ^{cd}) Cs, strangely enough, explains: निराकाराः, कामसंतापतया निश्चेष्टाः सद्यो विवाससोऽभवन्।

33 With this st., cf. 12. 310. 14.

35 [Crit. App., last line: *for* -शोचतो *read* -शोचतः]

39 Regarding the story of Śuka in this adhy., P. C. Ray observes in a note (p. 739): "It is evident from this that the Śuka who recited the Śrīmad-Bhāgavata to Parīkṣit, the grandson of Yudhiṣṭhira, could not possibly be the Śuka who was Vyāsa's son. Orthodoxy would be staggered at this; for, the prevailing impression is that it was Vyāsa's son Śuka who recited the Bhāgavata to Parīkṣit". —Vide also Cn quoted in the Crit. App. to 12. 321. 9.

Colophon, line 11: *for* 161 *read* 261. —Although the colophon in T2 declares at the end of this adhy. the end of the Śāntiparvan, the MS. does give the following नारायणीय continuation, probably copied from another MS.

321

1ff. The questions asked in st. 1–4 have a definitely theistic import.

2 [Crit. App., line 4: *before* ❀ Cs, *ins.* B8 (marg.) पदं (for परम्).

8 ^{b}) चतुर्मूर्तिः—The four forms are नर, नारायण, हरि and कृष्ण as mentioned in st. 9, and not the usual चतुर्व्यूह.

29 It will be noted that this cosmology is different from the normal Sāṁkhya view. —[Crit. App., *at the end, ins.* —After 29, K1.2.4 read 31.]

31 [Crit. App., line 1: *before* —^{a}) *ins.* K1.2.4 read 31 after 29]

Colophon, line 9: *for* 261 *read* 262.

322

2 ^{a}) आत्मप्रभव (voc.). Cs, however (reading साध्यायां for साध्यतां), explains that धर्म is the father

and साध्या — the daughter of दक्ष — the mother of नारायण.

3 [Crit. App., line 2 : *after* om. *ins.* (hapl.). — Line 7 : *for* D2. 3. 3 *read* D2. 3. 8. — Line 8 : *after* तनु *ins.* (sic)]

8 Regarding the location of क्षीरोदधि, **Ca** observes : ननु क्षीरसमुद्रस्यैव सप्तसमुद्रमध्यपठितस्य तस्य मेरुतो द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनावधित्वासंभवात् जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे ह्यसौ पुराणेषु पठ्यते । तस्माद्यथोक्तमेव ज्यायः । **Cv** gives a more fanciful explanation : सहस्रपदेन शतसहस्रात्मकं लक्षं गृह्यते । द्वात्रिंशल्लक्षाणि, अर्धपदेन षोडशलक्षाणि, मिलित्वा मेरुणा सह एकोनपञ्चाशल्लक्षाणि योजनानि श्वेतद्वीपस्य प्रमाणम् । अल्पत्वादेकस्याविवक्षा । अर्धकोट्युच्छ्रितस्वर्गसमानतया पञ्चाशल्लक्षत्वेन ग्रन्थान्तरे निर्णयादेवं योजना ।

9 ^{d}) ॐ **Cv** : चतुरमुष्का इति पाठे मनोहरवृषणा इत्यर्थः ।

10 ^{c}) छत्राकृतिशीर्षः is supposed to refer to the peculiar kind of headgear worn by the followers or priests of Zarathustra. — [Crit. App., line 2 : *after* वजकषायाः *ins.* (sic)]

11 [Crit. App., line 12 : *om.* K2 जिह्वाभिनयः (for °भिर्ये); and *for* विष्य *read* ये. — Line 13 : *for* मुनयः *read* मु]

12 [Crit. App., line 1 : for मुनयः *read* मु. — Line 26 : *delete* M1. 6. — Line 27 : *delete* M5 191 ; and *for* M7 155 *read* M1. 6. 7 155 ; M5 191]

13^{ab} = 12. 323. 25^{cd}.

16 [Crit. App., line 11 : *for* M6 *read* M5]

17 King उपरिचरवसु is supposed to be king Vistāspa of the Avesta ; cf. stanzas 44, 45, 47 below, and 12. 323. 3ff.

17^{d}, 18^{ab}, 20^{ef} भक्तः governs the accusatives.

23 ^{a}) -नैमित्तिकाः + अजस्रं (double saṁdhi).

26, 804*, line 2 : This is considered as a reference to the seven Amesha spentas. In 26, 27 and in 12. 323. 3, they are named and called चित्रशिखण्डिन्s.

27 ^{ab}) = (var.) Manu 1. 35^{ab}.

31 [Crit. App., line 3 : *for* Da4. a4 *read* Da3. a4]

43 [Crit. App., line 7 : *after* 9 *ins.* (marg.). — Line 10 : *for* Bo. 6 [marg.] °भा *read* Bo. 9 [orig.] °भा]

323

☞ On the affinity of the Pāñcarātra with the Avesta, cf. Jatindra Mohan Chatterjee's papers in the Iran League quarterly for 1949, where various verbal and ideological affinities between the Pāñcaratra and the Avesta are pointed out and discussed.

9 ^{b}) वैशंपायनपूर्वजः — This shows that these stanzas must have been written only after वैशंपायन became famous in tradition.

10 Absence of पशुघात is considered as a point of affinity between the Pāñcarāta and the Avestic religion (cf. 12. 806*). The श्वेतद्वीप mentioned in st. 23ff. is supposed to be the original home of the religion.

12 हरिमेधस् — J. M. Chatterjee (*loc. cit.*) equates मेधस् with Mazda ; while Ahura, readopted in Sanskrit, is said to have become Hari. Hence the appellation हरिमेधस्, later derived as हरौ मेधा यस्य.

16 806*, line 1 — The word is अवदानी (अवदीयते इति अवदानी, कर्मणि ल्युट्, Pāṇ. 3. 3. 113). — After 806* line 2, *ins.* the ref. भीष्म उवाच ।

25 ^{cd}) = 12. 322. 13^{ab}.

42 ^{a}) पञ्चकालज्ञैः. The name पञ्चरात्र is supposed to be a reference to the five-time prayers of the Avestic religion, as against the three-time prayers of the Vedic religion : cf. the gloss of **Ca** in the Crit. App. and cf. 12. 324. 28.

43 [Crit. App., line 5 : *after* G2 *ins.* (both times). — Line 6 : for G1. 2 *ins.* G1. 2 (both times)]

46 [Crit. App., line 1 : *read the line thus* : ^{a}) K2 सुपरिश्रांतं. K1 ततोसा-]

47 [Crit. App., line 2 : *for* D2. 8. 8 *read* D2. 3. 8]

52 ^{b}) सोमप = बृहस्पते. — [Crit. App., line 1 : *delete* (marg.)]

54 [Crit. App., lines 1–2 : *for* D5 reads 54^{ab} twice *read* D5 repeats 54^{ab} after the repetition of 814*]

324

4 The śruti is Ait. Br., Pañ. ii. 1. 8. It has been made use of in the Pañcatantra : Tantra 3, story 2,

where we read : तत्र किलैतदुक्तं यदजैर्यष्टव्यम् । अजा व्रीहयस्त्रा-वत्सप्रवार्षिकाः कथ्यन्ते न पशुविशेषाः. In this sense the word अज = अ + ज, and is not connected with अज (√अज्) = goat. The comment of Cn on the subject is wavering : इयं श्रुतिः पुरोडाशस्तुतिमात्रपरा, न तु पशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा । अर्थवादोऽप्ययं स्वार्थे अवान्तरतात्पर्यविधया प्रामाण्यमश्नुवीत । तस्माद्बीजान्येव अजसंज्ञानीत्युक्तम् । हिंसायज्ञोऽधर्मोऽपि किंचित्फलं जनयतीत्यत्रैव सूचितम् ।

6 ^{e}) अन्तरिक्षचरः — J. M. Chatterjee suggests a comparison with the Avestan tradition about King Vishtasp and his wonderful chariot (cf. Jackson : Zoroaster, p. 135).

13 [Crit. App., line 7 : *after* तव *ins.* (D5 तदा)]

20 ^{ab}) The accusatives are governed by भक्तः.

23 ^{ef}) वसोर्धारा is the technical name given to offerings of ghee poured in an अग्निचयन with mantras which begin with वसोर्या धारा (Av. 12. 3. 41^{a}) or वसोर्धारां etc. — [Crit. App., line 1 : *after* damaged *ins.* (for 23^{ab})]

325

☞ Regarding the list of names following st. 3, there is, in the editions and the MSS., such a divergence in their order (with additions, omissions, repetitions, and differences in word-division) that I have, for facility of reference, divided the Crit. App. into paragraphs, of ten names each. The total number of names are, in every MS., far in excess of the traditional sacred no. 108.

2 [Crit. App., line 5 : *for* जपपरा *read* जपंपराः]

4^{5} [Crit. App., *after* पुरुषोत्तम *ins.* semicolon *for* fullstop and *cont.*: K6 B7 *read* 4^{116} *after* 4^{5}. — 4^{6} *for* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 *read* K1. 2. 4. 7 Bo. 6. 8. 9]

4^{19} [*for* B3 *read* B8]

4^{20} [*delete* for K7 M1. 6. 7]

4^{83} [*delete* for K7 D4. 9 G2. 8,]

4^{84} [*for* M5 reads it for 4^{85} *read* M5 transp. 4^{84} and 4^{85}]

4^{51} यज्ञसंभव, i. e., यज्ञाय संभूत or यज्ञपितः.

4^{58} [*for* 4^{43} *read* 4^{58}]

4^{91} त्रिसौपर्ण from the तै० आ० 10. 48. 1 — ब्रह्म मेतु मां etc. — [*for* Ds1 °सौ(Dn1 °सु)पर्णौ *read* Ds1 °सौ-(Dn1 °सु)पर्णौ. — *for* T G3. 6 क्रकचर *read* G3. 5 क्रकचर]

4^{96} ज्येष्ठ is a well-known kind of साम.

4^{97} सामिकव्रतधर, दत्तात्रेयादिरूपेण (Cs).

4^{116} [*for* K6 B7 Da3. a4 *read* K6 B7 read 4^{116} after 4^{5}. — Da3. a4]

4^{131} [*for* om. 4^{131} *read* om. 4^{131}-4^{132}]

4^{132} [*after* om. 4^{132} *ins.* (for D7, cf. v. l. 4^{131}). — *Read* हरि जीव *as one word.*]

4^{136} Cs explains महानियम by तन्मयज्ञानं च; and अति-, महा-, and सर्व- कृच्छ्र as twice, thrice and four times single कृच्छ्र.

326

2 ^{d}) धिष्ण्य can mean side-altar (as in Śākuntala 4. 8); meteor as in 5. 185. 6; sky (the seat of the gods); or star.

7 [Crit App., line 7 : *for* K1. 2. 4. 7 *read* K1. 2. 4. 7 (both times)]

9 ^{b}) The constituted text is in D4. 9 alone, which generally go with K version. The मणीनुपानहौ कुशान् of the middle group is an incongruous reading which suggests मणिरूपान्. कुश, grass, can resemble मणि or emerald in colour only, so that अथो कुशान् is a plausible text. उपल (cf. Mudrārākṣasa 3. 15) is a traditional उपकरण of a Brāhmaṇa sage, and as the S version apparently was not satisfied with कुशान्, उपलान् is accepted as a tentative original reading which could have assumed all these variations in course of time.

13 ^{a}) एताः तनवः, as manifested in the विश्वरूप described in st. 2–9.

18 [Crit. App., line 5 : *at the end ins.* त्वं मामालोचयतां द्वैतदर्शनात्]

20 [Crit. App., line 3 : *for* D5 *read* D7]

27, 828* [Crit. App., line 1 : *after* om. *ins.* (hapl.)]. — 829*, line 6 : *for* जंतूनां *read* जन्तूनां. — [Crit. App., line 1 : *before* (L. 1) *ins.* K7 reads prior half after line 2 of 832*. —]

28 Quoted in the Śāṁkarabhāṣya on Vedānta-sūtra II. iii. 14.

30 ^{ab}) ❀ Cp : अव्यक्तस्यापि लयं वदतां सांख्यमतमपास्तम् । ❀

32 [Crit. App., line 5 : *before* 32^{c} *ins.* om.]

35 ff. This is just the Pāñcarātra doctrine of चतुर्व्यूह (viz. जीव = संकर्षण ; मनस् = प्रद्युम्न ; अहंकार = अनिरुद्ध; and वासुदेव = क्षेत्रज्ञः = निर्गुणः परमात्मा).

42 ^{a}) निर्गुणः, and therefore I am not tarnished by अन्तःप्रवेश ; निष्कलः, and therefore no वासनाशेष as, for instance, in the state of सुषुप्ति.

45 [Crit. App., line 12 : *for* — ^{c}) *read* — ^{e}). — Line 14 : *for* — ^{d}) *read* — ^{f})]

46 ^{d}) न नशामि irregular, almost as in what is called "Hybrid" Sanskrit.

47 ^{b}) निरुक्तगः i. e. निरुक्तविषयगः.

49 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{d}) *ins.* — ^{c}) B9 दसं मे (for दसं च)]

57 ^{d}) Most of the variants for ददौ are intended to avoid the use of the perfect tense in the first person.

68 ^{a}) चतुर्थी मूर्तिः = वासुदेवः. — ^{b}) शेषः = संकर्षणः = जीवः.

71 TG and related MSS. begin after 71^{cd} a new adhy. to motivate the full enumeration of the various traditional Avatāras : — the मत्स्य and the कूर्म avatāras, absent in the constituted text, being supplied (835*); वामन being specifically named (837*); बलराम (तृतीयो रामः) being treated as an additional avatāra (842*); and the exploits of the Child-Kṛṣṇa being briefly enumerated (844*). — It will be noted that (in a passage which has the appearance of a post-script : cf. 93^{d}) a brief allusion to Buddhism, and the work of restoring the Vedas by assuming the form of हयशिरस् (st. 93–94) is given a place ; but further details of that avatāra and of the कल्कि-अवतार, are found in the same group of MSS. (vide App. 1, no. 31).

81 [Crit. App., line 3 : *om.* Bo. 6–9]

96 ^{ab}) Ca introduces the st. by — उपदेशस्य गौरवमादर्शयति ।

100 ^{a}) It will be noted the word उपनिषद् is here used in the neuter gender ; cf. 12. 328. 8^{c}.

105 [Crit. App., line 6 : *for* 106^{a} *read* 107^{a}]

107 [Crit. App., line 13 : *for* D2. 3. 5. 8 *read* D2. 3. 5 (both times). 8]

120, 858* [*read* पूजनीयः *for* पूजनीयो]

Colophon, line 10 : *om.* B8.

327

☞ It is to be noted that, according to the editions and most MSS. (with the exception of the M version), after the end of adhy. 326, Bhīṣma and his audience drop out of the story for thirteen complete adhyāyas, and the conversations are carried on not even at the second level of narration as between वैशंपायन and जनमेजय, but at the third level of narration as between सूत and शौनक in the Naimiṣa forest. A descent to the second level is understandable at the beginning of a parvan ; and that to the third level right at the very beginning of the Epic (vide 1. 54–55) or the conclusion of it. These adhyāyas (12. 327–339), therefore, even when raised to the second level of narration, clearly constitute a late addition. However, in view of the fact that the adhyāyas are found in most of the other MSS., and that stanzas from it are quoted by Śaṁkarācārya, they are included in this edition. The adhyāyas concerned are, however, enclosed in square brackets. The adhyāyas give frequent and copious फलश्रुति, detailed नामनिर्वचनs, several Brāhmaṇawise interpositions in prose, an appendix-wise continuation of नारद's visit to the श्वेतद्वीप, and such flagrant attempts (e. g., 12. 327. 59ff.) to conceal their lateness (cf. 12. 337. 42ff.), and to place the late पाञ्चरात्र as an integral part of the rest of the Śāntiparvan philosophy—with an attempt to give a secondary position to रुद्र-शिव (adhy. 338) — that no elaborate arguments are needed to establish the late character of the present descent to the second (and third) level of narration. That is also the reason why, in a few instances, M readings are given preference not ordinarily due to them.

The attempts in 860*, 861*, 884*, and 885* to transfer the whole piece to the third or the सूत-शौनक

level of narration makes its lateness even more pronounced. †

1 [Crit. App., line 4 : *for* G6 *read* G3. 6]

7 ff. ❀ **Cn** : निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयांस्तर्हि येऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिकं जानन्ति तेऽपि ब्रह्मरुद्रादयः सृष्टिसंहारादौ न प्रवर्तेयुः । अतः प्रतारणामात्रं निवृत्तिधर्म इत्यर्थः । ....। यथा देवा देवान्तराभावादितरेभ्यो भागमदत्त्वा स्वयं सुखमेधन्ते, एवं वयमपि सुखं स्यास्याम इति प्रवृत्तिमार्गोऽप्याक्षिप्तः ।। **Cp** : ब्रह्मरुद्रादयः परमसर्वज्ञा अपि कालेन परिमितमात्मनः प्रलयं, नाशं, किं न जानन्ति । ....। स्वयंकृतसृष्टिरक्षाहेतुत्वेन यज्ञं निर्मितवतो भगवत आज्ञावर्तिनोऽधिकारिपुरुषाः लोकशिक्षार्थं प्रवृत्तिमार्गेषु वर्तन्ते, न तु स्वकीयाज्ञानेनेत्याशयेन सृष्टिकथनपूर्वकं भगवन्नियोगं कथयति । ❀

9 [Crit. App., line 6 : *for* तेना° *read* ते ना°]

16 =(var.) 12. 337. 11

21 [Crit. App., line 1 : *before* ins. *read* M5]

29 ^{ab}) = (var.) Manu. 1. 35^{ab}

31 [Crit. App., line 2 : *for* G1–3. 6 *read* G1-3. 6]

49 [Crit. App., last line : *for* स्वयं *read* सर्वे]

53 [Crit. App., line 3 : *for* दवा *read* देवा]

58 Cf. 6. 25. 11.

61 ^{ab}) = (var.) Manu. 1. 35^{ab}

62 [Crit. App., line 5 : *for* K6 *read* K4]

67 ❀ **Cn** : पुनरावृत्तिदुर्लभः । पुनरावृत्तिमतां दुर्लभः । मध्यमपदलोपी समासः । ❀ — [Crit. App., line 9 : *for* 67^{b} *read* 67^{d}]

70 ^{d}) It is possible to understand the pāda as सर्वत्र स वरप्रदः ; but सर्व-त्रस(=प्राणिजात)वरप्रदः seems to be preferable.

81 ^{d}) गणित्र, rosary.

88 ^{d}) 'Thereby creating variety in the world.'

93 [Crit. App., line 2 : *for* D5 *read* D5. 7]

95 [Crit. App., line 5 : *for* धराय च *read* -धराय च]

99 It is worth pointing out that, according to the main narration, Śuka had already won his Mokṣa before the commencement of the नारायणीय section — At the end there is a profuse फलश्रुति.

328

5 ^{c}) लोकधाम used as a masc. noun as in 3. 247. 6^{c}. — [Crit. App., line 8 : *read* -धाम *for* धाम]

8 ^{c}) सोपनिषदे — मत्वर्थीयोऽकारः (Pāṇ. 5. 2. 127) : cf. भट्टभास्कर's com. on the महानारायणीयोपनिषद् 24^{2} : एनदै महोपनिषदं, explained as महोपनिषद्रूप ज्ञानम्. Cf. 12. 326. 100^{a}.

11f. If it is a little odd that श्रीभगवान् should essay to give etymological explanations of his own names, it is much more so when we find the attempt preceded by a maṅgalācaraṇa (st. 11–12), wherein Kṛṣṇa is saluting himself by saluting the Supreme Soul (परमात्मन्) : but the maṅgalācaraṇa stanzas are found in all MSS. They have been provisionally enclosed in square brackets. On this point, **Cs** observes : श्रीकृष्णमेव निर्गुणं परमात्मानं वैशंपायनः अनेन श्लोकद्वयेन स्तुतवान् ।

16 The secondary position here assigned to रुद्र = ईशान = शिव = महादेव is to be noted ; although, in st. 20, he is elevated to the status of नारायण, who (st. 21) even worships रुद्र in his turn, and identifies him with his own self (st. 25, 26).

23^{cd} = (var.) 7. 56. 30^{ab} : 12. 330. 64^{ab}.

25^{cd} For the incident, cf. Harivaṁśa, Bom. ed., 264, 269 (= Bhaviṣyaparvan 73, 78).

30 ^{b}) The v. l. मे (for ते) found in a large number of MSS. has to be regarded as an oversight. — ^{d}) Cf. Bṛ. Up. I. iv. 7 : आत्मेत्येवोपासीत.

35^{cdef} = (var.) Manu 1. 10. — [Crit. App., line 10 : *for* Das *read* Das]

37, 38 ❀ **Cn** : विच्छ गतौ तुदादिः, विच्छ दीप्तौ चुरादिः, विषु सेचने भ्वादिः, विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिः, विश प्रवेशने तुदादिः, ष्णु प्रस्रवणेऽदादिः । एतेषामन्यतमस्य रूपं विष्णुः । ❀ — ^{c}) व्याप्ता irreg. for व्याप्ते.

39 ❀ **Cv** : यशोदया बद्धोदर इत्यत्र तु न मुख्य इति भावः । ❀

† Compare in this connection, the Viśvopākhyāna in the Bhīṣmaparvan (6. 61. 3[illegible] — [illegible]). [illegible] Bhīṣmaparvan there was also another palpable addition which, as being given by all MSS., we could not drop. On this latter passage, cf. my paper in the Annals, BORI, 1945, pp. 106-119.

41 Cf. Ṛv. 1. 105. 17.

42 [b]) आद्यो ऋषिवरः—evidently the author of this stanza must have read ऋषि as रुषि!

43 ꕥ Ca: केशा रश्मयः, तद्योगात्केशवः। मत्वर्थीयो रः॥ Cn: केशैः केशवत्सूक्ष्मैः सूर्यादिरश्मिभिस्तद्रूपेण वा वाति गच्छतीति केशवः। ꕥ

52 This st. 52, and the prose passage following, prepare the ground for the next prose adhyāya giving the story of Nahuṣa, already several times repeated in the Mbh.; after which, in adhy. 330, the नामनिरुक्ति is taken up once more with the name हृषीकेश. —Several MSS. merge this and the following adhy. into one.

329

☞ The prose portion of the adhy., for facility of reference, is divided into paragraphs with the sentences in each paragraph numbered seriatim.

1 [Crit. App., line 1: *after* (in 44[5]) *ins.* (cf. v. l. 12. 318. 1)]

2 [c]) तेजोद्भवं, आर्ष or "hybrid" form like many others frequently met with in the Pāñcarātra adhyāyas.

3[5] With 329. 3[5], cf. Ṛv. 10. 129. —[Crit. App., p. 1891, left column, last but one line: *after* K7 *ins.* D4.9 — right column, last but one line: *before* After हरिः, *ins.* After प्रादुर्भूतो, G1 ins. अस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे.]

3[6] ललामात्, श्रेष्ठात् (Ca).

3[7] अमूर्तितः, कर्मेन्द्रियागोचरात् (Cs).

4 With this para, cf. Ṛv. 10. 129.

5[1] Although, grammatically, in the compound अग्नीषोमौ, Agni, the क्षत्रियदेवता had to be given precedence, in the following treatment, the Brāhmaṇa-devatā Soma is taken up first: hence the words प्रजाक्रमवशात्.

6[8] Cf. Ṛv. 6. 16. 1.

7[7] Cf. 6. 25. 11.

8[4] For धारयति, धारयन्ति is wrongly read in Bom. and Cal. editions.

9 [b]) निरवस्करम् 'free from dirt or taint'. —[Crit. App., line 10: the Cv gloss should perhaps have been निर्मलं, although, in the context, निर्मूलं can also be interpreted.]

10 [d]) The reading and its interpretation as given by Cs seem to suit the context best.

11 [a]) = 1. 69. 24[a]: 12. 156. 24[a]. —11[b] = 12. 109. 16[b].

12 With 12, cf. 12. 74. 9[ab], 10[cd]. —[Crit. App., line 5: *for* [8] वहते *read* [9] वहते]

13[3] [Crit. App., line 8 from bottom: *after* ब्रह्मभूतेन *ins.* (as in text)]

14[3] [Crit. App., lines 4–5: *read* Bo. 6. 8 प्रतिषेधोद्यतस्य सवज्रस्य;]

16[1] [Crit. App., line 8: *after* उपगतश्च *ins.* (sic)]

17–41 This story in verse form is to be found in 5. 9–18.

18 [Crit. App., line 14: *for* 16[d] read 15[d]]

26, 871*. This bargaining on the part of दधीच is interpolated by T G and Kumbh. ed.

27[1] Construe: तस्य आत्मनि परम् अवसृते.

29[3] [Crit. App., on p. 1901, right column, line 10 to line 11, *transfer* —[4]) before K1. 2. 7. —Line 11: *for* महर्षीणां *read* महर्षीणाम्]

38[5] वाक्समकालं, cf. वाचारम्भणं विकारः (Ch. Up., 6. 1. 4).

41 41[2] -गोषु; गौ = water. For the ब्रह्मवध्या story, cf. 12. 273. 29–53. —[Crit. App., in the line preceding 874*, *after* Cs. v *ins.* Kumbh. ed. —In the line preceding 875*, *for* 41 *read* 41[3]. —Crit. App., (p. 1906, right column: line 9 from bottom) *for* 168 *read* 268.

42 [Crit. App., line 11: *for* क्रमंतः *read* क्रमंतो]

44 [Crit. App., p. 1908, left column, line 8: *for* अदित्या *read* अदित्याः]

50 [Crit. App., p. 1911, right column, line 12 from bottom: *for* ed., *read* ed. ins.]

330

1 [Crit. App., line 6: *for* ed. ins. *read* ed. ins. after उच्यते]

3 ❀ Cs : इडा खलु वै पाकयज्ञाः पक्वान्ननिर्वर्त्याः । ते चत्वारो देवपितृमनुष्यभूतयज्ञाः । क्रतुषु, ज्योतिष्टोमादिषु । इडा, यज्ञपात्रं, तत्रस्थं भागम् । ❀

8 [b]) Evidently, ऋषि was pronounced as रुषि by the author of this st. Cf. Yāska, Nirukta, 5. 7. 8. — That the Niruktakāra Yāska should have been referred to here points to the lateness of this नामनिरुक्ति. ❀ Cs : मत्प्रसादादेव यास्कस्य निरुक्तकारत्वं लब्धमित्याह — । ❀

10 [Crit. App., line 12 : *for* सत्स्य *read* सत्य]

13 ff. ❀ Cn : सत्त्वेन तायते, पाल्यते वा; सत्त्वं तनोति विस्तारयति वा; सत्त्वमस्ति अस्मिन्निति; सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्त्वतः, सत्वतः एव सात्वतः; सत् ब्रह्म, तद्वन्तः सत्वन्तः (आर्षं भत्वम्) तेषामिदं तन्त्रं सात्वतं पाञ्चरात्रादि, तज्जन्यज्ञानेन दृष्टोऽहं सात्वतो वा ॥ Cs : सात्वतशब्दस्य पञ्चधा निर्वचनमाह — सत्त्वादिगुणादहं न च्युत इति सात्वतः, सत्त्वकर्तृत्वात्सात्वकः (तः), इहास्मिन्माथुरे आविर्भावे यदुवंशावतारे मे पूर्वकः पितामहः सात्वतनामा, तस्य गोत्रे जातत्वात्सात्वतः, निराशीःकर्मसंयुक्तं निवृत्तिधर्मसहितं सात्वतं मूलपञ्चरात्रमकल्पयत् — सात्वतशास्त्रं कृतवानिति सात्वतः, सात्वतज्ञानदृष्टान्तमूलपञ्चरात्रज्ञानगम्यत्वाच्च सात्वतः । पाठान्तरे, सात्वती सुभद्रा, तस्याः पतेरुपास्यः । ❀

13 [Crit. App., line 8 : *for* °तं *read* सात्वतं]

15 ❀ Cn : विशब्दः पक्षिवाची । व्योमचारित्वसामान्याद्वायुतेजसोर्मेघरूपास्वप्सु च वर्तते । कुः पृथ्वी । ठशब्दः आकाशवचनः । एतेषां समाहारो विकुण्ठम् । विकुण्ठानामयं श्लेषणकर्ता वैकुण्ठ इति । विगता कुण्ठा, पञ्चानां भूतानां मेलनेऽसामर्थ्यं यस्य स विकुण्ठः । स्वार्थे तद्धितः । ❀

23 [a]) = Manu. 8. 16[a].

24 [c]) वृषाकपिं — दैर्घ्यं संज्ञाशब्दत्वात् (Cp).

26 [Crit. App., line 3 : *after* K8.7 *ins.* Ds1]

28 [c]) त्रिककुद्, 'having the three bodily parts — स्कंध, पोत्र (snout of the वराह), and दंष्ट्रा — much elevated'.

30 ❀ Cn : कपिलं पीतं आदित्यपुरुषं प्रकृत्य छान्दोग्ये (1. 6. 6) आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्ण इति श्रुतेः । ❀

31 [b]) Cf. Ṛv. 10. 121. — [Crit. App., line 4 : *for* यच् *read* यत्]

37 ❀ Ca : परशुरामोपदेशात् मां हयशिरसं प्रसाद्य पाञ्चाल्यकण्डरीकेण क्रमः ऋचां प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ Cp : रामः परशुरामः स बाभ्रव्यगोत्रो गालवनामा प्रथमं क्रमपारगो भूत्वा, अनन्तरं क्रमाशिक्षां प्रणीय तत्सहचरः कण्डरीको राजा ब्रह्मदत्तश्च .... जातिस्मरणयोगानां संगतिं गतः । ❀

49 [c]) ❀ Cn : रुद्रस्य खण्डपरशुत्वप्रसिद्धिस्तु मदनन्यत्वात् । ❀

54 [Crit. App., line 3 : *for* °नात् *read* °नाच्]

57 [Crit. App., line 3 : *for* D5.7 *read* D7. — Line 4 : *add at the end* : — [d]) B8 (marg.) नं (for यं)]

67 [b]) In spite of truce and exchange of emblems, the incident is named नारायणजय !

70 Cf. मयैवैते निहताः in 6. 33. 33[c].

331

☞ Most MSS. except the M version once more take the story to the third level of narration : See Appendix I, No. 32.

2 ff. The नारायणीय is here declared to be the essence of the entire Mahābhārata.

6 [Crit. App., line 3 : *for* B2 *read* B6]

13 [Crit. App., line 7 : *for* T2 G1.2 *read* T G1-3.6]

18, 884*, line 1 : *read* पाराशर्यो *for* पराशर्यो. — [Crit. App. to 884*, line 1 : *read* पाराशर्यो *for* पराशर्यो]

19 [Crit. App., line 3 : *before* T2, *ins.* D7. — 886* [Crit. App., line 1 : *for* T2 *read* D7 T2]

25 ff. The epithets मुष्कचतुष्किणौ, षष्टिदन्तौ, and अष्टदंष्ट्रौ possibly to indicate that they were 'two-in-one', i. e., joined in the face and below the abdomen.

51 [b]) Irregular use of instru. for abl. (cf. 12. 332. 3[a]). — [Crit. App., 888*, line 3 : *for* बुद्धिराहित्यमेव *read* बुद्धिराहित्यमेव]

332

1 ❀ Cn : धन्योऽसीत्यध्याये भूतपञ्चकात्मकं शरीरं समनस्कं येन सृष्टं, यो विद्यासहायो, विवेकलभ्यः, तं सर्वद्वारेण विशन्तीत्युक्तम् । ❀

3 [a]) भक्तैः, instr. for abl. : cf. 12. 331. 51[b]. — [Crit. App., line 7 : *for* D8 *read* D5.8. — Line 8 : *after* द्विजोत्तमः *ins.* (D8 [by corr.] °म)]

4 [a]) तप्यतः irreg. for तपतः.

13 [Crit. App., line 11 : *for* G1-3.6 *read* G1.3-6]

17 [Crit. App., line 1 : *for* Bo *read* Bo D7]

18 ❀ Cs : एकान्तिनां भगवत्प्राप्तौ यत्नराहित्यमुक्तं निगमयति — समाहितमनस्काश्चेति । ❀

19 ᶜ) विशालां, वदरीम् (Cn).

21 [Crit. App., line 4 : *after* om. *ins.* (hapl.)]

22 [Crit. App., line 5 : *for* (for संजल्पं) *read*, after semicolon, G2 संजल्पन् (for संजल्पं).]

333

1 Cp introduces the adhy. thus : दैवं पित्र्यं च यत्कर्म तदपि देवपितृरूपस्य नारायणस्याराधनार्थमित्याह कस्यचिदित्यादिना ।

4 [Crit. App., line 6 : *for* दै(T1 दे)- *read* दै(T1 G6 दे)-]

6 ᵃᵇ) ❀ Cp : स च ब्रह्मा ममैव पितरं परमेष्ठिनामानम्, अजीजनदिति वदन् जन्मान्तरे नारदो दक्षशापात्परमेष्ठिनो जात इत्याख्यानं हरिवंशे स्थितं (adhy. 17f.) बुद्धिस्थं करोति । ❀

10 [Crit. App., line 5 : *before* —ᶜ) *ins.* B6 (marg.) दत्त्वा तिलकुशानिति.]

15 [Crit. App., line 4 : *delete* K2 मोक्ष; Dn4 D3 प्रोक्ष (for प्रोक्ष्य)]

19 [Crit. App., line 2 : *for* संश्रितः *read* संश्रितः; T2 संस्थितं]

21 [Crit. App., line 2 : *after* श्चैव *ins.* =(19ᵃ)]

23 [Crit. App., line 6 : *before* M1. 7 *ins.* D4 -वचा;]

Colophon : *read lines 10–11 thus* : 169; B3 275; Dn1 G1 171; Ds2 T1 G6 172; D8 166; T2 185; G2 201; G3 173; M1. 7

334

1 [Crit. App., line 3 : *for* Bo *read* K2]

2 [Crit. App., line 9 : *after* V1 *ins.* B3 (marg. as in text)]

4 ᵇ) जनमेजय is addressed.

9 [Crit. App., line 2 : *for* Ds1 *read* Ds2]

10 ᵈ) श्रुतधर्मः, irregular for श्रुतधर्मा. — After st. 10, most MSS. (except the M version) descend to the third or the सूत-शौनक level, so that, where absolutely necessary, the constituted text gives preference to the M readings.

14 ᶜ) Very probably एकान्तिनां is a marginalia for वः and should not be regarded as part of the line.

15 ᵃᵇ) The lines as preserved in M are defective : attempts are made, by adopting other readings, to make them metrically regular. पूर्तेष्टयोः, of इष्टि and पूर्ति, more usually, इष्टापूर्तम् — अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

16 ᵈ) सलिलोद्भवः = नारायणः शेषशायी । तन्मूर्ति = वासुदेवम् ।

335

☞ Here again there is a descent to the सूत-शौनक level in most versions except M, care being taken in these MSS. (along with the change in the references) to insert सूत or सौते for the vocative ब्रह्मन् as addressed to वैशंपायन in 2ᶜ, 6ᵃ and 6ᶜ; as also, 7ᵈ, to change राज्ञो धर्मसुतस्य (= युधिष्ठिरस्य) into राज्ञः पारिक्षितस्य.

1 Cn observes : श्रुतं भगवतस्तस्येत्यादिरध्यायो हयग्रीवावतारस्य प्रयोजनं माहात्म्यं च प्रतिपादयति । तस्य तात्पर्यं रजस्तमोभ्यां वेदा नष्टास्तिरोहितार्था भवन्ति । सत्त्वेन त्वर्थतः सम्यक्प्रकाशन्ते इति ।

5 [Crit. App., line 3 : *for* श्रेष्ठम् *read* -श्रेष्ठम्]

6 ᵇᵈ) -संभवम्, -निर्मितम् both in the sense of 'relating to'.

7 [Crit. App., line 5 : *read* D2 *for* D1]

10 [Crit. App., line 7 : *for* देवसत्त्वं *read* देहवत्त्वं. — Line 8 : *before* D4. 9 *ins.* D3 देवसत्त्वं;]

13 ❀ Ca : अत्र मनसः प्रद्युम्नस्य प्रथमं वचनं तदर्थव्यक्तपदेनाहंकारस्य वचनं मनसोऽहंकारे लयं च दर्शयन्नानयोर्लयनियमं सूचयति । तेन कदाचिन्मनोऽहंकारे, कदाचिदहंकारो मनसि लीयते इति सृष्टिक्रमविलक्षणोऽपि ध्यानलयक्रम इति भावः । ❀ — [Crit. App., line 2 and line 7 : *for* °गतो *read* °गतः.]

17 [Crit. App., line 8 : *delete* (hapl.)]

20 [Crit. App., lines 9–10 : *delete* V1. — Line 11 : *add at the end* V1 ततो भूतान्विसृष्टवान्.]

24 ᵇ) तमोरजगुणान्वितौ — irregular for °रजो°.

25 [Crit. App., line 2 : *before* Da3. a4, *ins.* V1 अमितद्युतिं; — Line 2 : *delete* V1 °तद्युतिं;]

27 [Crit. App., line 6 : *for* B6. 7 *read* Bo. 6. 7]

31 ^{d}) तीव्रशोकाय रन्धयन् — boring a hole in the sensitive part of the body, causing excruciating pain.

36 ^{ab}) तुभ्यं लोकधाम्ने स्वयंभुवे — dative for genitive.

41 [Crit. App., *at the end of line 3 ins.* K7 D4 5. 7. 9 तरत्रमीश्वरभावश्च •]

42 ^{c}) Only two eyes are mentioned, not the traditional eight, for four faces.

47 ^{c}) ॐकार: (the traditional symbol) = आकाश = Divine potence.

52 [Crit. App., line 2 : *for* Ds2 *read* B7]

53 [Crit. App., line 3 : *before* — ^{d}) *ins.* — K1 om. 53^{cdef}. — Line 4 : *delete* — K1 om. 53^{ef}]

57 [Crit. App., lines 7–8 : *ins.* a full stop after विक्रांतं and *delete* line 8]

62 [Crit. App., line 7 : *before* (for विबुद्धः), after semicolon, *ins.* T2 बुबुधे]

64 ^{c}) ब्रह्मणोपचिर्तिं = ब्रह्मणः उपचिर्तिं (double saṁdhi).

65 [Crit. App., *at the beginning, ins.* : G2 missing (cf. v. l. 40)]

69 [Crit. App., line 10 : *before* ईश्वरं *ins.* M5. 6]

71 This पाञ्चाल, the author of the क्रमपाठ, is the same as गालव of the बाभ्रव्य race (P. C. R) ; cf. 12. 330. 37. —[Crit. App., line 2 : *before* Dn4 *ins.* MSS. पंचालेन •]

76 [Crit. App., line 2 : *for* वृतं *read* व्रतं]

82 [Crit. App., line 11 : *read* 898* *for* 896*]

85 [Crit. App., line 4 : *for* G1. 3. 6 -भाविनां *read* G1. 6 -भाविनां ; G3 -याजिनां]

86 [Crit. App., line 4 : *for* तप्यंते *read* तप्यंते ; V1 Bo तप्यते]

336

1 [Crit. App., line 1 : *after* (in 15^{d}) *ins.* (cf. v. l. 12. 329. 18)]

5 **Cp** observes that 5^{abc} refers to the जापक्स (12. 190–193), while 5^{d} refers to the संन्यासिन्स्.

9 ^{b}) पूर्वं कथिता, i. e., in 6. 26. 1 ff.

13 ff. ❀ **Cn** : तत्र मानसं नाम स्थूलं समित्कुशाज्यगन्धपुष्पधूपदीपाद्युपकरणं शालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालम्बनं दैवं पित्र्यं च धर्मं नारायणेनोपदिष्टं फेनपादयोऽनुवर्तन्ते इति श्लोकत्रयार्थः । ❀

24 [Crit. App., line 2 : *for* B8 *read* D8]

25 ^{b}) सूत: is obviously the correct reading found in B9 T2 G1. 2 M1. 5–7, the other MSS. reading स्मृतः. This shows the reliability of the M recension for this portion, the other MSS. (including ŚK) being probably copies of a late and conflated original.

26 [Crit. App., line 1 : *for* 4. 7 *read* 4]

28 [Crit. App., *in the beginning, ins.* : Before 28, B6. 8 ins. वैशंपायन उवाच ।]

35 [Crit. App., line 6 : *for* all second time *read* all [except Bo] second time]

39 [Crit. App., line 4 : *before* M1 *ins.* G1 कुरुनाम्नेथ ;]

47 [Crit. App., line 3 : *for* Ds1 *read* Da4. — Line 4 : *after* Da4 *ins.* (both times). — Line 5 : *after* a4 *ins.* (both times)]

49 ^{ab}) = B. 12. 346. 11^{ab}. It is to be noted that the v. l. यतीनां (for व्रतिनां) is countenanced only by Bom. and Cal. ed. and a few sporadic MSS., so that the argument that the Bhagavadgītā (=हरिगीता) teaches — amongst others — the यतिधर्म loses almost all its support.

52 [Crit. App., line 4 : *for* -कर्म- *read* -क्रमं- ; M5 -कल्प-. — Line 5 : *after* — ^{d}) *ins.* B6 (marg. as in text) नीयते (for प्रीयते).]

56 [Crit. App., line 5 : *for* 898* *read* 900*]

63 [Crit. App., line 3 : *before* Ds2 *ins.* B6 (marg. as in text) वेदबंधेषु ;]

65 [Crit. App., lines 3–4 : *for* V1 शाश्वतं *read* V1 B8 (marg.) -शाश्वतं]

70 ❀ **Cp** : ननु प्रतिबुद्धस्यैव मोक्ष इत्युक्तम्, कथमिदानीं भक्तस्यापीत्युच्यते । तत्राह — प्रतिबुद्धोऽपि तदिच्छयैव, न स्वेच्छया । ❀

71 [Crit. App., line 6 : *for* K2. 4 *read* K1. 2]

74 [Crit. App., line 4 : *for* 899* *read* 901*]

79 ^{c}) यतिनां — from यतिन् (*not* from यति) — explained as यतम्, उपदमनम्, अस्ति येषाम्. **Vide the** Amarakośa 2. 7. 43. Contrast 12. 335. 85^{b}.

Colophon [line 12 : *for* B7 272 *read* B7 Dn4 172. —Line 13 : *for* Dn4 172; Ds2, *read* Ds2]

337

2 [Crit. App., last line : *for* 899* *read* 901*]

4 **Cn** proposes to take पितामहाद्यं as a समस्तपद, which is not quite necessary in view of the interpretation proposed by **Cp**. s.

9 [Crit. App., line 1 : *for* B8 *read* B6]

16 [Crit. App., line 1 : *for* K1. 2. 4 Dn1 *read* MSS. except K1. 2. 4 Dn1 (Ś1 D8 T2 G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent)]

19 [Crit. App., line 4 : *for* (D5 °व्रज) *read* (D7 °व्रज)]

32 [a]) नानासमुद्भूतैः, 'by diverse creations or forms' : cf. 34[d] below.

40 [Crit. App., *in the beginning, ins.* Before 40, B6 ins. व्यास उवाच. —]

41 [Crit. App., line 2 : *before* —[b]) *ins.* Ds1 जन्मांतरेषु पुत्र त्वम्.]

44 [Crit. App., line 4 : *for* स *read* स; T1 G3. 6 वेत्स्यसे]

55 The facility with which apparent contradictions are composed by referring them to different Age-units is worth noting.

56 [Crit. App., line 2 : *for* जपः *read* जापः]

68 [a]) ❀ **Cn** : सनातने, श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये उभे अपि । तेन पाञ्चरात्रस्य पुंप्रणीतत्वं वेदविरुद्धत्वं च सूचितं, तथापि अवान्तरतात्पर्यभेदेऽपि परमतात्पर्यमेकमेवेत्याह — सर्वैरिति । ❀ — [Crit. App., line 1 : *for* T1 *read* D7]

338

2 [ab]) Quoted in Śāṁkarabhāṣya on Br. Sū. II. i. 1 with the v. l. राजन् for लोके. — [Crit. App., line 7 : *for* नैनम् *read* नैनम्; Bom. ed. न तद्]

3 [Crit. App., line 1 : *for* 25 *read* 25[abcd]]

13 [Crit. App., line 1 : *for* सृष्ट्वा *read* स्पृष्ट्वा]

14 [Crit. App., line 1 : *for* निरस्याग्राय· *read* चिर· स्याग्राय·. — Line 2 : *delete* (corrupt)]

339

7 **Cs** introduces the st. thus : इदानीं सांख्यानां योगानां चाभिमतं पुरुषबहुत्वं दूषयति । and quotes एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् (ब्रह्मबिन्दूपनिषद् 12) ।

13 [a]) एकं — This variant reading would suit the (theistic) Yoga view, whereas एवं would accord with the (subjective) Sāṁkhya view.

14–15 Quoted, as an utterance of व्यास, in the Śāṁkarabhāṣya on Br. Sū. II. iii. 47 with the omission of 14[cd], which seems to be a subsequent addition [Śaṁkara reading नित्यो (for नित्यं) in 14[b] and पुनः for हि सः in 15[d]].

21 ❀ **Cn** : पाञ्चरात्रमतस्यावैदिकस्य श्रौते सांख्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादिति चेत्, भगवदाराधनं विना संन्यासपूर्वकं सांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैकाग्र्यस्याभावात् बुद्धिर्भ्रंश्यति । ❀

Colophon [Line 2 : *before* G4 *ins.* D1. — Line 10 : *for* G3. 6 *read* G3]

340

1–2 = (var.) 12. 168. 1–2. — [Crit. App., line 4 : *for* B8 *read* B7]

3 = 12. 168. 3.

4 **Cn** introduces the topic thus : गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठतमत्वं प्रतिपादयितुमुञ्छवृत्त्युपाख्यानमारभते । **Cp** : मोक्षधर्मसाधनानां धर्माणां मध्ये अपरिग्रहस्य प्राधान्यं वक्तुं प्रश्नमुत्थापयति ।

8 [Crit. App., line 8 : *for* B8 *read* B7]

11 [Crit. App., line 2 : *for* damaged *read*, after semicolon, T2 repeats 11[a] after 11[b]. — Line 3 : *after* T2 *ins.* (second time). — Line 4 : *before* K1 *ins.* T2 om. from पृष्ट up to मे (in 11[d])]

341

2 [Crit. App., line 5 : *for* M7 *read* M1. 5–7]

5 [Crit. App., line 10 : *for* °स्थिते *read* °श्रिते]

8 [Crit. App., line 5 : *for* परमभीप्सता *read* परम· भीप्सतः]

342

1 [a]) समुत्पन्नाभिधानः 'with a tie [of friendship] being born within me'.

13 [Crit. App., line 5 : *for* केचिद् *read* केचित्]

15 ^{b}) निहताः अनार्जवैर् = निहतानार्जवैर् (double samdhi).

Colophon [*Read lines 8–9 thus* : K6 81; B7 179; B8 281; Dn1 180; Ds2 G3 182; D8 175; T1 G6 181; T2 G2. 8 M1.7 177;]

343

2 ^{a}) पूर्वाभिसर्गेण, 'according to the laws or requirements of an earlier Creation'.

3 [Crit. App., line 2 : *for* D5 *read* D3]

8 ^{c}) अनवमैः, not-inferior; excellent: cf. अनवरेण in 9^{d}.

Colophon [Line 8 : *for* G2 *read* G3. —Line 9 : *for* 114 *read* 214]

344

☞ Majority K MSS. om. st. 1–9, which were felt as an attempt to fill up a gap in the narration.

5 Cs explains : योऽयमुपदेशः कृतस्तं निरूपयन्तमादित्यमिव सर्वावभासकं पश्यामीत्यर्थः । The rising sun in 6^{ef} seems to have been interpreted as a good omen.

10 ^{a}) कृतधर्मनिश्चयः, परमो धर्मो मया ज्ञेय इति कृतमनाः (Cs).

345

1 [Crit. App., line 1 : *for* K2. 6 *read* K1. 6]

8 [Crit. App., line 9 : *for* गतो *read* गतः]

12 [Crit. App., line 4 : *for* काल- *read* काल-; D9 काले]

346

9 The argument is that your अशनवर्जन would have been proper only if we had commited sins like भ्रूणहत्या, etc. —[Crit. App., line 12 : *for Sub parvan read Sub-parvan*]

10 [Crit. App., line 4 : *for* मया वृतः *read* वृतो मया]

347

2 [Crit. App., line 8 : *for* K7 *read* K7 Da4]

4 [Crit. App., line 4 : *for* सुश्रोणि *read* सुश्रोणि (M1. 5. 7 कल्याणि)]

13 [Crit. App., line 2 : *for* D8 *read* D3]

Colophon [Line 8 : *for* Ds1 G3 187; D7 80; *read* Ds2 D7 G8 187;]

348

3 ^{d}) सौरसेयाः — Born of सुरसा, the wife of कश्यप and mother of the Nāgas : cf. 1. 60. 66.

4 [Crit. App., line 8 : *for* G6. 6 M5 *read* G3. 8 M5. —Line 10 : *for* श्रुतिः *read* मतिः]

5, 910*—The subst. line is more accurately read in some other MSS. (not used in the Crit. App.). Their readings are, however, adopted in 910*, and the obviously incorrect readings of T1 G3. 6 are given in the Crit. App. to it.

6 ^{b}) स्तोककः, the चातक bird. —[Crit. App., line 5 : *before* T G3. 6 *ins.* D5. 7]

7 ^{b}) विविग्नं, in anxious and agitated manner.

9 ^{d}) भ्रूणहत्यैव, irreg. for भ्रूणहत्ययैव. —[Crit. App., line 6 : *ins.* G3 *before* राजमात्रो. —Line 9 : *before* K7 *ins.* G3. 6 विंदति (for युज्यते).]

13 [Crit. App., line 8 : *before* —^{c}) *ins.* —D5 reads 13^{cd} twice. —Line 11 : *before* — K2. 6 *ins.* D5 (second time) तव रोपादहं साधि. —Line 14 : *after* D5 *ins.* (first time)]

17 [Crit. App., line 1 : *after* —^{c}) *ins.* K8 विहतो; Dn4]

349

1 [Crit. App., line 6 : *before* G1 *ins.* D8]

2 [Crit. App., line 5 : *before* D5 *ins.* Dn]

3 [Crit. App., line 3 : *for* B8 *read* B7]

7 ^{c}) 'I perform 10,000 ब्रह्मपारायण.'

12 [Crit. App., line 6 : *for* G1 *read* T1]

Colophon [Line 7 : *before* B7 *ins.* K6 88;]

350

2, 914* [Crit. App., line 4 : *for* बताः *read* बताः]

4 [Crit. App., line 1 : *om.* second (hapl.)]

13 With 13, cf. 12. 318. 53.

351

5 [Crit. App., line 1 : *for* B7 *read* B6]

6 [Crit. App., line 10 : *for* पृथिव्यां *read* पृथिव्यां ; D5.7 °वी]

352

2 [Crit. App., line 6 : *for* समयोजने *read* सप्रयोजने]

5 [Crit. App., line 1 : *at the end of the line ins.:* T1 अर्हि (for न हि).]

6 ❀ Ca : अनेन समत्वे यत्नः कार्यः इत्युपदेशोऽपि मुमुक्षुं उञ्छवृत्तिकथामात्रादुत्पन्नतत्त्वज्ञानं प्रति इत्याशयः । ❀ — [Crit. App., line 4 : *after* T1 *ins.* G6]

7 [Crit. App., line 8–9 : *for* Bo नातिविद्या त्वया देवाः *read* Bo नातिविद्यास्त्वया वेदाः]

CORRIGENDA TO THE MOKṢAPARVAN

(Śāntiparvan : Vol. 15 and 16)

A

☞ Only mistakes in the constituted text are listed below. Additions and corrections to the Critical Apparatus are included in the Critical Notes at the proper place, and in square brackets.

Page	Adhy.	Śloka	
987	172	36^{d}	— Correct marg. ref. : C. 12. 6686
988	,,	37^{a}	— Correct marg. ref. : C. 12. 6689
989	173	12^{cd}	— Correct marg. ref. : C. 12. 6702

Page	Adhy.	Śloka	*read*	*for*
1008	177	11^{c}	शीते न	शीतेन
1017	179	6^{a}	कूपे वा सलिलं	कूपे वा सलिलं
1021	180	17^{b}	जिघ्रति	जिघ्रति
1029	183	4^{a}	वृत्तिर्लोके	वृत्तिर्लोके
,,	,,	7^{d}	मिह लोके	मिहलोके
1048	187	8^{b}	योनिजम्	योनिजम्
1061	189	13^{cd}	मनसो मनस्येव	मनसो मनस्येव
1080	192. 103^{ab}	marg. ref.	B. 12. 199. 104	B. 12. 139. 104
1083	193	4^{d}	द्रुचः	द्रुचः
1109	199	15^{a}	स्त्वेतैः	स्त्वेतैः
1163	210	33^{b}	मन्तःस्थः	मन्तस्थः
1168	211	27^{a}	तत्रा	तत्रा
,,	,,	27^{c}	अन्यो	अन्यो
1172	212	6^{ef}	ते पृथगन्योन्यमप्यपा	ते पृथगन्योन्यमप्यपा
1177	,,	35^{a}	ऋाव	ऋावे
1195	216	20^{a}	छत्रं	छत्रं
1196	,,	23^{b}, 24^{b}	छत्रं	छत्रं
1211	219	9^{c}	आशाः सुशर्म्याः	आशासु धर्म्याः
1236	221	59^{a}	पाटीपिटकं	पाटीपटकं
1266	226	21^{c}	छत्रं	छत्रं
1273	228	3^{c}	दशकर्म	दश कर्म
1281	229	12^{d}	विशेष्ययोः	*विशेष्ययोः
1286	230	21^{b}	क्रिया फलम्	क्रियाफलम्
1296	233	4^{c}	शृणुष्वैक	शृणुष्वेक

Page	Adhy.	Śloka	*read*	*for*
1329	240	18^b	कदा च न	कदाचन
1359	250	14^d	श्रुतम्	श्रुतम्
1394	256	6^d	ब्रह्मन्साहृता	ब्रह्मन्सा हृता
1395	,,	13^a	या पवित्राणां	यापवित्राणां
1399	257	11^d	च्छोक्षैः	च्छोक्षैः
1416	259	30^e	शीलस्तु	शीलस्तु
1421	260	27^b	त्वचा	त्वचा
1425	261	8^b	मुने	मुने
1441	262	32^d	न्यथातथ्येन	न्यथा तथ्येन
1446	263	20^a	मणिभद्रस्तु	मणिभद्रस्तु
1460	266	15^a	Correct marg. ref.—	C. 12. 9869 B. 12. 275[4]. 15 K. 12. 280. 15
1461	267	8^d	,, ,, ,,	C. 12. 9681 B. 12. 276[5]. 9 K. 12. 281. 8
1469	269	10^a	मर्थस्य	मर्थस्य
1474	270	20^b	जीवान्यहमदृष्ट	जीवान्यहमदृष्ट
1482	271	38^d	युगक्षये	युगक्षये
1483	,,	44^b	तले	तले
1513	275	20^d	वा भयम्	वाभयम्
1527	277	44^b	जनं विगुणमेव	जनं विगुणमेव
1533	279	6^b	निह लोके	निहलोके
1569	287	15^b	कदा च न	कदाचन
1574	,,	45^b	न्यथा	न्यथा
1585	289	17^a	सूक्ष्माः	सूक्ष्मं
1588	,,	46^a	मासं	मासं
1590	,,	60^a	ताराधिपं	नराधिपं
1602	290	70^c	दाविश्य	दाविश्य
1685	306	5^c	यजूंषि	यजुंषि
1688	,,	28^c	तथाज्ञो ज्ञः	तथाज्ञोऽज्ञः
1725	308	132^d	तस्मिन्मुक्त	तस्मिन्मुक्त
1730	,,	178^d	पृथक्त्वेनाश्रया वयम्	पृथक्त्वेनाश्रया वयम्
1762	313	18^c	तानेवा	तान्येवा
1776	315	28^d	त्यक्तः	त्यक्तः
1787	316	51^b	वेलां न प	वेलां न प
1799	318	44^a	धर्ममधर्मं	धर्ममधर्मं
1813	321	17^c	गृहीतो	ग्रहीतो
1815	,,	26^b	जगतः शाश्वतो गुरुः	जगतः शाश्वतो गुरुः
1820	322	12^a	भक्त्या	भक्त्या

Page	Adhy.	Śloka	*read*	*for*
1831	323	36^c	पुटा	पुटाः
1832	,,	42^b	कान्तिभि	कान्तिमि
1848	326	9^b	नयोपलान्	नयोपलान्
1854	,,	37^c	प्रभवति	प्रभवति
1869	327	9^c	स्ते नास्थि	स्तेनास्थि
1872	,,	33^a	हि सृष्टा	हि सृष्टा
1886	328	24^a	श्चैव	श्चैव
1893	329	7^4	स्ते च	स्ते च
1896	,,	14^3	तो बाहुः	तो बाहुः
,,	,,	14^4	संयोज्य	संयोज्य
1901	,,	29^3	महर्षीणाम् । ३ ।	। ३ । महर्षीणां
1906	,,	40^5	वाहनं	वाहनं
1919	330	43^a	दधीचि	दधीचि
1922	,,	70^c	वै पूर्वं	वै पूर्वं
1952	335	71^c	पाञ्चालेन	पञ्चालेन
1957 } 1960 }	336	14^f } 39^c }	सो	सो
1981	339	12^c	यैस्तः	यैस्तः
1992	344	4^c	प्रह्लादयति †	प्रह्लादयति
1999	347	13^c	स च	स च
2016	Right column	line 15	*read* ४७२	*for* ४१२
,,	,,	,, 16	,, कण्णु	,, कृष्ण
,,	,,	,, ,,	,, चक्कव	,, चक्षव
,,	,,	,, 19	,, विभ्रमाद्धा	,, विक्रमाद्धा
,,	,,	,, 21	,, यदत्राशुद्धं	,, यदत्र शुद्धं
,,	,,	,, ,,	,, तदशुद्धवस्तु	,, तदशुद्धवर्तु (sic)
,,	,,	23–26 *read the st. thus* — बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं विभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् । रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दै- वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥		
,,	,,	line 27	*read* ७६७	*for* १६१८
,,	,,	,, 29	,, य कृतः	,, यैतत्कृतः
,,	,,	,, ,,	,, संपूर्णतः श्रुतः	,, संपूर्णकृतः
2017	,,	After line 5 end, *ins.*	शाके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे । लेखक भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं । शुभं भवतु । श्रीभवानीशंकराय नमः ॥	
2018	,,	line 9	*read* concludes (*sec. m.*)	*for* concludes

---

† In corresponding Crit. App., *read :* MSS. प्रह्लादयति; G3.6 भाह्ला° (for प्रह्ला°).

B

☞ Misprints in the text of Appendix I, Nos. 14–32 are listed here.

Page	App. No.	Line No.	*read*	*for*
2024	15	113	कंधरम्	कन्धरम्
2025	17A	27	कीदृग्विधं	किदृग्विधं
2026	,,	82	कीदृग्भूतस्त्वमव्यय	किदृग्भूतस्त्वमव्यय
2028	17B	32	हिरण्यगर्भममृतं	हिरण्यर्भममृतं
,,	,,	59	यस्मात्परतरं	यत्स्मात्परतरं
2034	18	after L. 5	*ins. the ref.* पञ्चशिख उवाच ।	
2035	,,	,, L. 111	,, भीष्म उवाच ।	
2039	19	204	मृन्मये	मृण्मये
2040	20	10	त्पार्श्वं	त्पाश्व
2041	,,	70	योऽसङ्ग	यः संग
2043	,,	161	प्रेष	प्रेक्ष
2045	22	26	रुचय	रूचय
,,	23	13	पर्युपास्स्व	पर्युपास्व
2048	27	49	श्छिन्न	श्च्छिन्न
2070	28	366	नमस्तेभ्यः	नमस्तेऽभ्यः
2077	29B	In the beginning *after* cont. *ins.* (cf. 29D *passim*)		
2081	,,	197	मधः कृत्वा	मधःकृत्वा
2088	29C	194	निर्गुणस्य	निगुर्णस्य
2090	29D	In the beginning *after* cont. *ins.* (cf. 29B *passim*)		
2093	,,	142	पश्यस्व	पश्यस्य
2103	30	2	With prior half, cf. 5. 239*, prior half : 8. 30. 68^c : 12. 315. 20^c.	
,,	,,	29	वै	बै

C

☞ Errata in the Crit. App. of Appendix I, Nos. 14–32, and of App. II, are listed here.

Page	App. No.		
2024	15	*Add at the end of Crit. App.*	Colophon. *Adhy. name* : संसारचक्रनिरूपणं.
2027	17A	*Add at the end of Crit. App.*	Colophon. *Adhy. name* : वासुदेवतत्त्वकथनं.
2031	17B	Left column	Line 7 from bottom *read* -विशेषतः *for* विशेषतः
,,	,,	,,	,, 4 ,, *before* मदुक्ता *ins.* D7 T2
,,	,,	Right column : *in the beginning of the last line, ins. Adhy. name* :	
2033	17C	Left column	*in the beginning ins. as heading* 17^c
2036	19	Right column	Line 4 from bottom *before* ❀ *ins.* (L. 34)
2037	,,	Left column	Line 3 *read* 106 *for* 108
2052	28	Right column	L. 16 from bottom ,, -प्रद- ,, प्रद-

Page	App. No.						
2055	28	Left column	L. 16	*read*	-प्रयुक्त	*for*	प्रयुक्त
2058	,,	,,	L. 4 from bottom	,,	स्कन्ध	,,	स्कंध
,,	,,	Right column	L. 15	,,	Ds2	,,	D12
2059	,,	,,	L. 9	,,	न्यसुपर्णे	,,	न्यसूपर्णे
2061	,,	,,	L. 5	,,	K6	,,	K4. 5
,,	,,	,,	L. 5–6	,,	Dn1. n4 Ds2	,,	Ds2 Dn1. 4
2063	,,	,,	L. 9	*delete* (as above)			
2064	,,	Left column	L. 12 from bottom	*read*	ब्रह्म	*for*	ब्रह्म-
,,	,,	Right column	L. 1	,,	B7 हुवाहाथि; *before* B3 हुवाहाथि;		
2066	,,	Left column	Last line	*before* — (L. 299) *ins.* — After line 293, K7 reads lines 294–295.			
2068	,,	,,	L. 6 from bottom	*read*	K1 (before corr.). 2. 4	*for*	K1. 2. 4 (before corr.)
,,	,,	Right column	L. 13 from bottom	,,	-मृग-	*for*	मृग-
,,	,,	,,	Last line	,,	ऽण्डना°	,,	[ऽ]ण्डना°
2069	,,	Left column	L. 4	,,	338	,,	337
,,	28	,,	L. 9 from bottom	,,	सोमपास्	,,	सोम°
2072	,,	Right column	L. 19	,,	षडङ्गाद्	,,	°षडङ्गाद्
2074	,,	,,	L. 8	,,	रुद्रस्यानुचरो	,,	रुद्रास्यानुचरो
2077	29B	Left column	*before* — (L. 3) *ins.* — With L. 2–13, cf. 12. 301. 1–13.				
2078	,,	Right column	L. 5 from bottom	*read*	(L. 87)	*for*	(L. 86)
2080	,,	,,	Last line	,,	°यैममिगम्य	,,	°यैममिमम्य
2091	29D	,,	Last line	,,	पृच्छा.	,,	पृच्छ
2095	,,	Left column	L. 6	,,	G7	,,	G1
2104	31	,,	L. 6	,,	मागधैरेव	,,	मागधैरव
2115	App. II, No. 1	Right column	L. 3 from bottom	,,	ग्रायति	,,	ग्रायति
2118	,,	Left column	L. 16	,,	D3. 8	,,	D1. 8

D

☞ Additions to Critical Notes, along with misprints detected in them after printing, are listed below.

Page	Adhy.	Śloka	Line	*read*	*for*
2148	168	6	5	340	341
2154	174	5	8	*at the end*, within the brackets *ins.* — Line 25 : *after* Cs *ins.* (first time). — Line 27 : before Cv, *ins.* Cs (second time) हस्तावापेन, स्वीयं हस्तं प्रसार्य मार्गे कण्टकाद्यभावं ज्ञात्वा गच्छतीत्यर्थः.	
,,	,,	6	2	*at the end*, within the brackets, *ins.* — Line 14 : *after* Cs *ins.* (first time). — Line 17 : *after* दक्षिणम् *ins.*, *after a daṇḍa*, Cs (second time) हन्त दक्षिणमिति । हन्तेत्यनुमतौ संबोधनार्थं पदम् । दक्षिणं — धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् (6. 30. 25) इत्येवंरूपं मार्गम्.	

Page	Adhy.	Śloka	Line	
2154	174	7	2	*before* — Line 20 *ins.* — Line 4 : *before* पुलका, *ins.* **Cs** (second time)
,,	,,	11	1	*after* Crit. App., *ins.* line 3 : *for* **Cn.** s read **Cn**.—
,,	,,	,,	3	At the end, within the brackets, *ins.* — Line 8 : *before* —^{b}) *ins.* ❀ **Cs** : (second time, reading °रक्षणम्) विधानेन, पूर्वकृतकर्मणा प्रारब्धफलेन, परितो रक्षा यस्य तम्. — Line 12 : *before* —^{c}) *ins.* ❀ **Cs** (second time, reading समानकर्मनिक्षेपं) : समानः सदृशः कर्मरूपो निक्षेपो यस्य । ❀
2157	180	new notes		23 With 23^{cd}–24^{ab}, cf. 12. 233. 18–19^{ab} 25 =12. 233. 20
2161	187	37		*In the beginning, ins.* 37^{ab} =(var.) 12. 240. 19^{cd}.
,,	,,	42		*In the beginning, ins.* 42^{ab} =(var.) 12. 241. 1^{ab}.
,,	,,	new notes		48 =(var.) 12. 241. 2. 49^{ab}, 50^{ab} =(var.) 12. 241. 3. 50^{cd} =(var.) 12. 241. 4^{ab}. 51 =(var.) 12. 241. 6. 52 =(var.) 12. 241. 7. 53 With 53, cf. 12. 241. 8.
,,	,,	54		*In the beginning, ins.* =(var.) 12. 241. 9. —
,,	,,	new notes		57 =(var.) 12. 241. 11. 58 =(var.) 12. 241. 12.
,,	,,	59		*In the beginning, ins.* =(var.) 12. 241. 14. —
,,	,,	new note		60 =12. 241. 13.
2163	192			Colophon, line 8 : *read* D2. 8 24, *for* D2. 8 26.
2177	221	59		line 2 : *before* line 7 *add* line 3 : *ins.* Ś1 K1. 2. 4 -पटकं (for -पिटकं);
2184	237	11		*At the end of line* 3, *ins.* Also in 12. 261. 29^{d}, 30^{d}, 31^{d}, 32^{d}.